

Tandíj: 4,

191.0/16

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVII.

ÉVFOLYAM

1991.

1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, PAPP FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSÓ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : A „budapesti iskola”-ról	1
<i>Herman József</i> : Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban	14
<i>Szathmári István</i> : Mit jelentett, és ma mit jelent a <i>versmondát</i> megnevezés?	23
<i>Horváth Katalin</i> : A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése	31
<i>Mikó Pálné</i> : Régi-új rend a szóállomány bemutatásában	36
<i>Békési Imre</i> : A <i>de hát</i> konstrukció szemantikai és pragmatikai használata	42
<i>Rot Sándor</i> : A magyar nyelv hatása a kárpáti nyelvi areában működő nyelvekre és nyelvjárásokra és a plurilingvizmus kérdései	50
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Antal László</i> : Magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján. — <i>Horváth László</i> : Mindig szabad bővítmény a határozói igenév?	59
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Horpácsi Illés</i> : Ugod község nevéhez. — <i>Lévai Béla</i> : Fűalj. — <i>Kicsi Sándor András</i> : A <i>növény</i> szó nyelvjárási jelentésszűkülése, és ennek párhuzamai. — <i>Kiss Lajos</i> : Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Milyen magas a Hegymagas?	69
N y e l v m ű v e l é s. <i>Ágel Vilmos</i> : Befordultam a konyhába(n)	83
É l ő n y e l v. <i>Kiss Jenő</i> : A nemek és a nyelvjárási nyelvhasználat. — <i>Nagy Imre Csaba</i> : Szövegmutatvány Dercenből. — <i>Szűcs László</i> : Alsósófalvi ragadványnevek	86
S z e m l e. <i>Kálmán Béla</i> : Gyula Décsy, A Select catalog of Language Universals. — <i>Gregor Ferenc</i> : Dezső László, A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. — <i>Vértes O. András</i> : Téglásy Imre, A nyelvés irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)	96
K ü l ö n f é l é k. <i>Kiss Jenő</i> : Nemzetközi dialektológiai kongresszus: Bamberg, 1990	105
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXV. közgyűlése. — <i>Lakó György</i> : Tompa József. — <i>Paul Ariste</i> . — <i>Rácz Endre</i> : P. Balázs János. — <i>Benkő Loránd</i> : Üdvözlés a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumán. — <i>Károly Sándor</i> : Telegdi Zsigmond köszöntése nyolcvanadik születésnapja alkalmából. — <i>Sz. Bakró-Nagy Marianne</i> : Vértes Edit 70 éves. — <i>Balogh Lajos</i> : Markó Imre Lehel 70 éves	107
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	125
L e v é l s z e k r é n y	128

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELLIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 220 Ft. Egy szám ára: 55 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

2021. 10. 10. 12:15

Könyvtár

Letöltés

F 7810/92

MAGYAR NYELV

LXXXVII. ÉVF.

1991. MÁRCIUS

1. SZÁM

Az alábbiakban annak a két előadásnak a szövegét adjuk közre, amely az 1988 augusztusában, „A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusá”-n bevezető, illetőleg záró megnyilatkozásként hangzott el. Az itteni közlést az előadásoknak a magyar nyelv-tudományt alapjaiban érintő tudománytörténeti jellege és ebből is következően tágabb publikációs igénye okolja meg. A közölt szövegek megfelelnek az élőlőszóban elhangzottaknak.

A „budapesti iskola”-ról

I. BÁRCZI GÉZA „Bevezetés a nyelvtudományba” című művének tudománytörténeti részében a XX. századi magyar nyelvtudományról többek között így ír: „Nálunk az újgrammatikus iskola (Simonyin, Szinnyei Józsefen, Gombocz Zoltánon és a ma élő nyelvészekén át) egy különleges ágazatba fejlődik, melyet a nemzetközi tudományban budapesti iskola néven tartanak számon.” (137. l.). Ez az 1953-ból származó megjegyzés tudtommal az első hazai említése annak a nyelvészeti irányzatnak, amely ily néven — legalábbis a magyar szakirodalomban — azután eléggé sokszor szerepel. BÁRCZI több későbbi utalása közül még egyet szükséges megemlíteni, ahol kezdeteit kissé másként határozza meg, valamint az elnevezést „nyelvtörténeti” jelzővel kiegészítve pontosítja: Az első világháborút követő időszakra vonatkozóan ugyanis ezeket mondja: „Ekkor alakult ki a külföldi nyelvészektől »budapesti nyelvtörténeti iskola« néven számon tartott irányzat, mely az újgrammatikus tanításokból nőtt ki, azonban azokat lényegesen továbbfejlesztette, nem fulladt belé a pozitívizmusba, mely kizárólag az adatokat veszi tudomásul, hanem kifejlesztette a nyelvészeti realizmust, mely ugyan mindig a valóságon, az adatokon épül, de az adatokat értelmezi, a hézagokat kitölti, tehát nem kapcsolja ki a gondolkodó nyelvész fegyvelmezett fantáziáját sem, nem engedi meg, hogy a kutató helyett a módszer gondolkodjék.” (MNYTört. 1967. 588.)

A hatvanas évektől kezdve a „budapesti iskola”, „budapesti nyelvészeti iskola”, „budapesti nyelvtörténeti iskola” elnevezések különböző szerzőknél váltakozva szerepelnek, részben ingadozó időbeli határokkal. Mert például FODOR ISTVÁN (Nyelvtud. a haladásért 1969. 180) századunk első évtizedeit emlegeti e néven; BALÁZS JÁNOS (Tanulmányok a m. és fgr. nytud. tört.-éből. 1970. 28) századeleji indulásáról szól; SZÉPE GYÖRGY a „Hungarian Language” tanulmányírói gárdáját mint „a budapesti iskola úgynevezett középnemzedékének tagjai”-t nevezi meg a hetvenes évek elején (MNY. LXX, 103); stb. (Vö. még: KIRÁLY PÉTER: MNY. LXVI, 265; SZATHMÁRI ISTVÁN: HungLangu. 362; KÁROLY SÁNDOR: ÁNYTan. XIII, 272; stb.).

Hogy BÁRCZINAK a „nemzetközi tudomány”-ra, „külföldi nyelvészek”-re való utalásai konkrétan mire, kikre vonatkoznak, azt pontosabban kideríteni nem tudtam. BÁRCZI tudományos korrektségét ismerve azonban nincs okunk abban kételkedni, hogy 1953 előtt külföldi nyelvész vagy nyelvészek részéről

már volt a magyar nyelvtudománynak ilyen jellegű említése, írásban, esetleg előszóban. E tekintetben talán leginkább Magyarországon huzamosabb időt töltő nyelvészekre — BÁRCZI kapcsolataira gondolva elsősorban romanistákra — lehetne gondolni, például CARLO TAGLIAVINIRE vagy AURÉLIEN SAUVAGEOT-ra. Az utóbbi annál is inkább gyanúba kerülhet, mert a Bulletin de la Société Linguistique de Paris 1957—1958. évi számában (LIII/2, 260) a budapesti nyelvészek csoportjáról beszél, majd az 1960. évi számban (LV/2, 286) konkrétan is említi az „école de Budapest”-et, 1945 előtti viszonylatokra utalva. A magyar nyelvtudomány korábbi nemzetközi helyzetét tekintve azonban — amelyre még visszatérünk — arról aligha lehet szó, hogy ez az elnevezés akár csak Európában is szélesebb keretekben ismert lett volna.

2. A szóban levő elnevezés konkrét használata ellenére is némi bizonytalanság kelt bennem, s ennek nyomában hangot is adtam, amikor kongresszunk szervező bizottságának a plenáris programok előkészítésével foglalkozó ülésén az a javaslat merült föl, hogy az úgynevezett „budapesti iskola” kérdéséről tartsak előadást. Habozásomnak nemcsak az volt az oka, hogy a mi „iskolánk” több ok miatt sem illeszthető be a nagy európai nyelvészeti iskolák, a lipcsei, genfi, prágai, koppenhágai, párizsi stb. nemzetközi nagyságrendű és főként kihatású sorába, meg hogy a tudományos iskola fogalmát, meglétét, kritériumait sem könnyű meghatározni és konkrét esetekre alkalmazni. Bizonytalanságomat főként az fokozta, hogy a magyar viszonylatokra gondolva a tér, az idő, a személyek, a tematika, a szemlélet egységének vagy különbségének a megállapítása a problémák egész sokaságát meríti föl. Beláttam azonban, hogy egy tudománytörténettel foglalkozó magyar nyelvészkongresszuson ezt a kérdéskört aligha lehet hallgatólagosan félretenni, s felmeríthető tanulságai sem lehetnek éppen időszerűtlenek tudományunk jelene és jövője számára. Az a véleményem egyébként, hogy a magyar nyelvtudomány történetének éppen a közvetlenebbül mögöttünk levő évtizedei a tudománytörténetírásunk terén mutatkozó nagy hiányok miatt is átfogó és egyúttal tüzetes elemzést igényelnek, nem új: már az 1961. évi strukturalista vitán nyomatékkal említettem: „nagyon fontos feladatot jelent számunkra a magyar nyelvtudomány fejlődésének legalábbis az utóbbi néhány évtizedre vonatkozó latra vetése. Ennek az eddig sajnálatosan hiányzó fölmérésnek a pozitív és negatív eredményei, tudományunk fejlődése helyes és helytelen vonásainak a föltárása nélkül a hazai nyelvtudomány továbblendítése körül csak fél munkát végezhetnénk, mivel a közelmúltnak a számunkra jól megfogható, konkrét tanulságai a jövő számára igen fontos elvi és gyakorlati útmutatásul szolgálhatnak.” (I. OK. XVIII, 41.) Azóta ugyan többen is szóltak egyes ide vágó rész-kérdésekről, a téma azonban átfogó elemzést máig sem kapott.

3. Egy megszabott terjedelmű előadás természetesen nem nyújthat alkalmat arra, hogy a szóban levő kérdéskör minden vonatkozását érinthesse, különösképpen hogy részleteibe is tüzetesen behatolhasson; az ide vágó hiányok pótlása egyébként is többek számára adott, többféle nézőpontból való megvilágítást igénylő, huzamosabb feladat. Nekem jelenleg meg kell elégednem azzal, hogy a következőkben szükségszerűen vázlatos, csak néhány aspektust kiragadó és egyéni nézetű képet rajzoljak föl, magától értetődően megengedve, sőt előre is elismerve mások ide vonatkozó, többé-kevésbé eltérő látásmódjának lehetőségét, jogosságát is.

Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy azoknak a személyeknek a körét, akik az úgynevezett budapesti iskolába volnának sorolhatók, semmiféle szempontból nem volna szerencsés élesebb kontúrokkal meghatározni. A tudományokban a szemlélet, a módszer, az eredmények egymásra épülésének többé-kevésbé szokásos folytonosságát tekintve aligha lehet elvitatni, hogy BUDENZTŐL és SIMONYITÓL kezdve máig vezet egy eléggé jól kirajzolódó, viszonylag egységes út a magyar nyelvtudományban is, és ezt a folyamatot éles cezúrákkal nem lehet keresztülvágni, még ha nyilvánvaló is, hogy a múlt század végi, a századfordulói, a jelen század eleji, a két világháború közötti, a második világháború utáni és a mai magyar nyelvész-nemzedékek nemcsak a személyekben nem ugyanazok, hanem működésük elveiben és módjaiban is jelentékenyen mások. Az időbeli összefonódást az is támogatja, hogy nyelvtudományunk egyes meghatározó egyéniségeinek, így SIMONYINAK, MELICHNEK, GOMBOCZNAK, MÉSZÖLYNEK, PAISNAK, BÁRCZINAK a működése nagyobb időszakaszokat, sok-sok évtizedet átfogott, egyik szakaszból a másikba hatását is átplántálva.

A kronológiáihoz hasonlóan a merev térbeli szétválasztás sem igen lehetséges, hiszen a magyar nyelvészetben a centrumot képező Budapesttől nem tértek el alapvető vonásokban a vidéki műhelyek, illetőleg ekkora eltérések a budapesti nyelvészek között is megvoltak, nem is szólva arról, hogy a működési helyet illetően Budapest és a vidék közt azonos személyek viszonylatában is állandó ide-odaáramlások, helyváltogatások történtek. A szemlélet és a módszer lényegi egységét még az sem bontotta meg, hogy Debrecen, Kolozsvár, Szeged, Pécs — főként egy-egy személyhez kötődően — időnként sajátosabb szint is képviselt, s ha budapesti és vidéki nyelvészek között egy szer-egyszer szenvedélyesebb hangnemet is kiváltó ellentétek, viták is fölmerültek.

Nem választotta el lényeges eltérés kimondottan a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeinktől azokat sem, akik elsősorban más nyelvek specialistái voltak. MUNKÁCSI BERNÁT, SZINNYEI JÓZSEF, FOKOS DÁVID, ZSIRAI MIKLÓS, NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS, ASBÓTH OSZKÁR, KNIEZSA ISTVÁN, TAMÁS LAJOS, GÁLDI LÁSZLÓ és mások nemcsak budapesti mivoltuk, illetőleg jórészt vagy egészen a fővárosban való működésük miatt nem különíthetők el az előbb említettektől, hanem két másik okból sem. Egyfelől mindegyiküknek igen határozott volt a magyar nyelv felé forduló figyelme, azaz többé-kevésbé hungarológus nyelvészek is voltak, másfelől mindegyikük mindegyében ugyanazokat az elveket vallotta a nyelvről és a nyelvtudományról.

Mindezek alapján én tehát nem szűkíteném le a szóban levő nyelvészeti vonulatot csupán a két világháború közötti időszakra; a „budapesti” megjelölést is szívesebben cserélném föl a „magyar”-ra; a „magyar”-t nem föltétlenül érteném csupán a kifejezetten vagy túlnyomórészt a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeinkre; és talán az „iskola” helyett is inkább mondanék csoportot, irányzatot. Viszont kiemelten hangsúlyoznám a „nyelvtörténeti” jelzót, mivel az ide tartozó tudósok mindegyikét a történeti nyelvtudomány szemlélete hatotta át, és a történeti nyelvtudomány tematikája, problematikája vonzotta.

Mint már az előbb utaltam rá, ezt a nyelvtudományi irányzatot nálunk ma is sokan képviselik, még ha természetesen több-kevesebb változtatással, továbbfejlesztéssel és a korábbiaknál nagyobb személyes differenciáltsággal. Az időbeli rálátás hiánya és a szubjektív megítélés veszélye miatt azonban a

ma élőkkel a tudománytörténet általában nem foglalkozik, s magától értetődően ehhez az időben meghatározó záróvonálhoz én is tartom magamat.

4. A tárgyunkat képező nyelvtudományi irányzatot mai rálátással sem szabad a jelenkor igényeihez és szintjéhez mérten megítélni. Azt, hogy értékelésünkben legyünk tekintettel arra a korra és azokra a körülményekre, amikor és amelyek közepette elődeink munkálkodtak, nemcsak az irántuk való méltányosság követeli meg, hanem az akkori társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális milió számbavétele nélkül meg sem érthetjük azokat a vonásokat, amelyek elődeink tevékenységét jellemezték.

Fejlődésére meghatározó jelentőségű volt, hogy nyelvtudományunk a német nyelvészet emlíoin nevelkedett, és évtizedeken át legnagyobbbrészt azon is élt tovább. Újabb kori nyelvtudományunk megalapítója és valóban iskola-teremtő egyénisége, BUDENZ JÓZSEF a korabeli német nyelvtudomány szemléletét és módszerét plántálta át hozzánk. A német hatásnak újabb, BUDENZ tanítványainál, köztük a legnagyobb tudósformátumú és hatású SIMONYINÁL már igen erősen érvényesülő fokozatát az újgrammatikus tanok képezték, s különösen HERMANN PAUL „Prinzipien der Sprachgeschichte”-je lett nyelvtörténészeinknek valóságos bibliája. WILHELM WUNDT lélektani irányzatának hazai elterjedése tovább és tartósan mélyítette a német nyelvtudományi befolyást. A Monarchiához való tartozásunk a századforduló körüli Európában amúgy is döntő hatást gyakorló német tudományosság érvényesülését politikai és művelődési vonalon csak még jobban alátámasztotta és biztosította. A két világháború közt a német politikai befolyás erőssége ezt a nyelvtudományi irányulást továbbra is fenntartotta.

E tényezőt azért érdemes külön kiemelni, mert a magyar nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt német hatás a korábbi időkben kétségkívül pozitív, megtermékenyítő szerepe és későbbi folyamatában is több vonatkozásban kedvező momentumai mellett is az idő előrehaladásával egyúttal egyre inkább gátló, elzáró tényezővé is vált a más nyelvtudományok felé való kitekintés viszonylatában. Az elzáródást csak aránylag csekélyebb mértékben tudta ellensúlyozni főként az Eötvös-kollégium köréhez tartozó nyelvészeink frankofil érdeklődése.

Az elzártságnak az első világháború után azonban fölerősödtek más tényezői is. A többrendbeli bajt ránk zúdító, népünket szétszabdalo trianoni csapás bénítólag hatott a megmaradt ország egész szellemi életére. A közgondolkodásban elterjedt a magunkra hagyatottság, az „egyedül vagyunk” szemlélete; a minket ért igazságtalanság érzete, a határokon túl rekedt magyarság sorsa politikailag szembefordított bennünket több közelebbi és távolabbi európai nemzettel. Mindez a nyelvtudományi irányulásban sem maradt nyom nélkül. Egyrészt erősítette a magunk nyelvi dolgaival való foglalkozást, a múltba való elmélyedést, a történelmi, etnikai jogokat alátámasztó részdiszciplínák kialakulását, nem kedvezett viszont a kívülről jövő hatásoknak, és gátlotta a nem kifejezetten magyar irányulású nyelvtudományi stúdiumok szélesebb keretű meghonosodását. Ide vezethető vissza például, hogy a közeliünkben kibontakozó nagyjelentőségű prágai nyelvészeti iskola alig keltett nálunk figyelmet. — Az elzárulás folyamata egy ideig a második világháború után is tartott, sőt politikai okokból még jobban elszigetelődtünk a Nyugat tudományosságától; másfelől pedig a marrizmusnak ugyan rövid, de annál áldatlanabb fellépése, az e nyomás alól ugyan felszabadító, de újabb egyoldalúságo-

kat hozó sztalini megnyilatkozások, valamint általában az erős szovjet tudományos orientáció sem voltak éppen fejlődést elősegítő, látókört tágitó, módszerbeli közelítéseket bővítő mozzanatok.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ugyan a speciális magyar nyelvészeti stúdiumok megerősödéséhez, s a nagyrészt önerőre támaszkodás indukálta a módszertani elmélyülést, a kétségkívüli értékeket hozó saját arculat kifejlődését; a huzamos elzártág kedvezőtlen hatásait azonban e pozitívum nem tudta teljesen ellensúlyozni.

Az első világháborút követő gazdasági visszaesés sem maradt nyomtalanul a magyar nyelvtudomány életében. A nyelvészeti folyóiratok tengődtek, nagyobb lélegzetű munkák, szintézisek megjelentetése ez okból is eléggé eredménytelenné vált. A negyvenes évek végétől a tudomány támogatásának, bár politikai céloktól nem mentes, mégis erőteljes föllendülése, benne az akadémiai kutatóbázis kialakítása és az egyetemi tanszékek fejlesztése a magyar nyelvészet vonatkozásában is lényegesen kiterjesztette az anyagi alapokat, valamint jelentékenyen szélesítette a személyi állományt; a múlt többrendbeli adósságai törlesztésének szüksége azonban ezeket a javakat jórészt föl is emésztette.

5. Hogy a múlt század végétől egy sajátos arculatú, bizonyos különleges jegyeket hordozó magyar nyelvtudományi irányzat kialakulhatott, és végigkísérheti nyelvtudományunk egész újabb kori fejlődését, annak volt még egy, igen erősen számbaveendő oka. Ez pedig a magyar nyelv sajátos történetéből és jellegéből, illetőleg Európában elfoglalt helyzetéből adódik.

Nyelvünk státusa mind a történeti viszonylatokat, mind jellegét, struktúráját tekintve meglehetősen különleges Európában, mégpedig nemcsak az indoeurópai nyelvek, hanem a finnugor nyelvcsalád tagjainak legtöbbjéhez képest is. A magyar tudvalevőleg egyike Európá „ősnyelvei”-nek, mintegy háromezer év óta szakadt el legközelebbi rokonaitól, s él azóta úgy önálló életet, hogy nagy távolságú földrajzi térségeket áthidalva, különféle típusú nyelvekkel érintkezve, nagy műveltségváltások hatásait fölveve érkezett újabb állapotába. Következésképpen a vele foglalkozó tudomány is igen erősen önálló és különleges jelleget hordoz, s ab ovo nem olvadhat úgy bele rokon nyelveinek közös tudományába, mint a legtöbb indoeurópai nyelv a germanisztikába, romanisztikába, szlavisztikába, vagy akárcsak a rokon nyelvek többsége a finnugrisztikába. A nagyon eltérő történeti körülményeken kívül a magyar — a többi rokon nyelvtől szintén erősen különbözően — egy évezredes, egyre gyarapodó nyelvemlékes anyagot birtokol, amely a történeti-filológiai szempontú kutatások számára mintegy kínálja magát, s nagy értékű forrásul szolgál.

Nyelvünknek e sajátos helyzetéből több következmény is hárult nyelvtudományunk művelésére. A magyar nyelvészet szinte már kezdetétől fogva egyre inkább kiszakadt a finnugrisztikából, s a BUDENZ korában még eléggé együttesen szereplő „magyar-ugor” közösségből már SIMONYIVAL és kortársaival kezdődően kifejezetten magyar központúvá vált. Ez a teljesen magyar témák kutatásán kívül azzal is együtt járt, hogy a velünk történetileg érintkező nyelvek kutatásában is a magyar lett a célnyelv. Az érdekes, változatos magyar történeti-művelődési problematika, a mintegy kétezer éves „kitöltetlen” nyelvtörténeti korszak, a sokrétű népi-nyelvi érintkezés, az ezer éves hatalmas, hozzáférhető nyelvemlékes anyag is a történeti kutatások irányába

vonzották nyelvészeinket, s mindez csak tovább erősítette és huzamosan majdnem kizárólagosként tartotta fenn az újgrammatikus megalapozottságú történeti érdeklődést. A kimondottan magyar, illetőleg magyar irányulású tematika középpontba kerülését természetesen az is nagyban motiválta, hogy nyelvünknek „kis nyelv” jellege és főként elszigeteltsége, valamint a történeti forrásanyagának jórészt csak hazai hozzáférhetősége következtében a magyar nyelv történeti szempontú kutatásának feladatait helyettünk sehol másuttal nem végezték, erre sem mód, sem igyekezet hazánkon kívül nem volt — s tegyük hozzá, ma se nagyon van.

Mindezek a körülmények együttesen láttatják meg azokat az okokat, indítékokat, amelyek a magyar nyelvészet fejlődését adott időkben a sajátlagos tematika, a viszonylagos önállóság és belterjesség, valamint a történetiség irányába vitték, s e nyelvtudományi irányzatot kifejezetten nemzeti-történeti tudománnyá alakították, kétségkívüli egyediségével, erényeivel, érdekességeivel, de ugyanakkor bár magyarázható, de nem föltétlenül menthető hiányosságaival, egyoldalúságaival egyetemben. Mindezzel együtt egy több vonatkozásban sajátos színezetű, szemléletű és módszerű magyar történeti nyelvtudománynak, vagy ha tetszik, magyar (budapesti) nyelvtörténeti iskolának a megteremtése és kibontakoztatása az előttünk járó nemzedékek múlhatatlan tudománytörténeti érdeme.

6. Mint minden nyelvészeti irányzat, iskola tagjai, a mi tárgyunkat képviselők sem uniformizálódtak. Főként kiemelkedő egyéniségeinek — alapjaiban azonos vagy közel álló tematikai, szemléleti és módszerbeli felfogásuk mellett is — nagyonis megvolt a maguk személyes, egyéni tudományos arculata.

Voltak közöttünk inkább a már feltárt ismereteket magukba szívó, a fő nyelvi vonulatokat megragadó, áttekintő, higgadtan mérlegelő, rendszerző típusok, akik a szintetikus megoldások felé hajlottak; mások az újabb és újabb részletproblémák feltárásában jeleskedtek, ötletgazdagságukkal tűntek ki, mindenre gyorsan reagáltak, jobbra az analitikus vizsgálatokat kedvelték. Hogy csak a legjellegzetesebbeket említsem, az előbbieik közé tartozott részben SIMONYI, de főként GOMBOCZ és BÁRCZI, az utóbbiak közé MELICH, MÉSZÖLY, PAIS. Idézem BÁRCZINAK saját magáról vallott nézetét: „... engem a részletkérdéseknél sokkal inkább a nagy összefüggések vonzottak. Persze egyáltalán nem néztem le soha a részlettanulmányokat, hiszen nagyon jól tudtam, hogy a szintézisek csak ezeken alapulhatnak... de általában... a széles tablók megrajzolása vonzott inkább.” (MNY. LXX, 253.) A másik szélső póluson leginkább MELICH áll, akinek még szintézis-törekvéseit is jobbra a részletek halmaza tette ki, ott azonban ragyogó dolgokat művelt; a nyelvi tények módszeres kezelésében, tételei sokoldalú bizonyításában, ötletességben, a nyelvtörténeti gondolkodásban nézetem szerint senki felül nem múlta a magyar nyelvtudományban.

A magyar nyelvtörténeti iskola SIMONYI, GOMBOCZ, BÁRCZI szintetikus munkálkodása ellenére is az összefoglaló, átnézeti nyelvi képek megrajolásában bizonyos hiányt szenvedett, adósságokat hagyott hátra. Érdekes, hogy HORGER — aki lényegesen jobb nyelvész volt annál, amennyire a tudománytörténetre nem tartozó politikai okokból, az ismeretes József Áttila-affér következtében el lett parentálva — a magyar nyelvészet szintézis-hiányát már 1913-ban kifogástolta: „Én a magam részéről — mondja HORGER — csak azt tartom igazán sajnálatosnak, hogy a részlet-kutatás terén észlelhető igen serény

és aránylag sikeres munkálkodással szemben feltűnően szegény a mi nyelvészeti irodalmunk egy-egy kérdés-complexumra vonatkozó összefoglaló munkákban . . . mert az ilyenek viszonylagos hibák és hiányok mellett is, leghatározottabb meggyőződés szerint fölülte kedvező hatást gyakorolnak a tudomány további fejlődésére.” (MNY. VIII, 466—7.)

Nem egészen arról volt szó azonban, hogy az inkább analízisre hajlamos nyelvészeknek legalábbis egy része ne lett volna képes nyelvtörténetünk átfogóbb problémáinak megrajzolására. A könyvméretű munkákat adott időkben gátló gazdasági körülmények mellett sokak számára — alkalmasint MELICH korszakos hatására is — szinte tudományos ideállá vált a nyelvészeti részlet-tanulmány, egyes kérdések tüzetes boncolgatással való megoldása. PAIS például meggyőződéssel vallotta, hogy elsősorban folyóiratai viszik előbbre a nyelvtudományt, — és ebben legalábbis jó adag részizgazság föltétlenül volt. LIGETI ugyancsak ezen a nézeten állt, s gyakran hivatkozott tudós ideáljára, a nagy francia orientalistára, PELLIOT-ra, kiemelve, hogy szinte csak a cikk-műfajt művelte, s ezáltal lett világhírűvé.

Persze az analitikus búvárlatok sem múltak el haszon nélkül nyelvtudományunk történetében. Egy-egy kérdés tüzetes, nemegyszer a mikrofilológiaiáig elmenő elemzésén rendkívüli mértékben finomodtak a nyelvtörténet módszerbeli fogásai. A vizsgálatok legtöbbször a nagy filológiai apparátus, a bő adatbeli alátámasztás ellenére sem hajlott pozitívizmusba, konkrét kérdések megoldása volt a cél, s a magyar nyelv történetének rengeteg fontos mozzanatára derítettek fényt. A magyar nyelvtörténeti „iskolának” ez a mélyen elemző, tüzetesen kimunkáló, igen erős filológiai megalapozottságú irányulása egyik kétségtelenül kiemelkedő erényévé vált.

Jól érzékelhető különbségek voltak nyelvészeink között a nyelvtudomány általános, elméleti kérdései iránti fogékonyság szempontjából is. Azt nem lehet ugyan állítani, hogy a részletvizsgálódások nem jártak bizonyos, meghatározott kérdésekre vonatkozóan elvi tanulságokkal, amelyeket néhanéha ki is mondtak. Mégis az átfogóbb általános nyelvészeti kérdésvölvetések hiánya meglehetősen jellemző volt a korra és képviselőire. A kor egyik legnagyobb nyelvésze, MELICH szinte nem is írt olyan tanulmányt, amelyben kimondottabban nyelvelméleti kérdést fölvett volna, pedig konkrét eredményei is tanúságok rá, mennyire széles körű volt elméleti tájékozottsága. De többé-kevésbé ugyanezt az utat járta PAIS, MÉSZÖLY, SZINNYEI, ZSIRAI, NÉMETH, KNIEZSA, LIGETI és még sokan mások.

SCHMIDT JÓZSEF és RUBINYI MÓZES viszonylag kisebb igényű és külföldi adaptációjú összefoglalásán kívül tárgyalt korszakunkban négyen írtak olyan munkát, amely a nyelv általánosabb problematikáját célozta meg. Közülük három teljesen vagy túlnyomó részben a történeti nyelvészet talaján fogant, a magyar nyelvtörténeti iskola speciális terméke. Azonos évben, 1922-ben jelent meg GOMBOCZNAK „Nyelvtörténeti módszertan” és HORGERNEK „A nyelvtudomány alapelvei” című műve. Mindkettő a történeti nyelvtudomány akkori ismeretanyagának többé-kevésbé általánosabb vonatkozásait sűríti össze, erősen újgrammatikus alapozással. GOMBOCZNAK ez a munkája csak annyi-val több — de ez maga sem kevés —, hogy itt fejtette ki először wundti fogantatású jelentéstani rendszerét. Három évtizedet kellett várni, míg hasonló célzatú munka újra megjelent, BÁRCZINAK „Bevezetés a nyelvtudományba” című egyetemi tankönyve. Ez a nyelvről lényegesen több általános tudnivalót tartalmazott elődei említett munkáinál, a történeti problematika érthetően

jelentős túlsúlya mellett azonban a leírót még ekkor is jóformán csak a nyelv-járástannal kapcsolatos tudnivalók érintették. — Külön fejezet e sorban LAZICZIUS GYULA „Általános nyelvészet”-e (1942.), amely csak tudománytörténeti részében utal a történeti nyelvtudomány problematikájára, nagy súllyal és széles nemzetközi horizonttal tárgyalja viszont a leíró nyelvtudomány elvi kérdéseit. LAZICZIUS személye, működése annyiban tartozik tárgyunkhoz, hogy ő is a budapesti nyelvészeti körből nőtt ki, ezt korábbi nyelvtörténeti tárgyú és szemléletű cikkeinek egész sora ékesen bizonyítja. Más kérdés, hogy e körtől ő került kortársai közül a legmesszebbre.

Bármennyire kézzelfogható módszerbeli haladást és szép konkrét eredményeket hozott is nyelvtörténészeink működése, a nyelvtudomány elvi kérdéseivel, átfogóbb problémáival való foglalkozás viszonylag gyér volta nem hatott kedvezően a hazai nyelvtudomány fejlődésének egészére, és azt bizonyos mértékben eltávolította a nemzetközi fejlődés fő vonalától.

Azt nem lehet ugyan mondani, hogy a magyar nyelvtörténeti irányzat képviselői a külföldi szakirodalomra ne figyeltek volna. SIMONYI, BALASSA, MELICH, ZOLNAI GYULA, HORGER stb. folyóiratainkban igen sok külföldi nyelvész munkásságát, műveit ismertették, sőt fűztek ezekhez saját észrevételeket. Mindehhez azonban bizonyos záradékot kell tenni. A korábban mondottak következményeként ezek az ismertetések igen nagy hányadukban nyelvtörténeti munkákra, továbbá jórészt a német nyelvtudomány eredményeire korlátozódtak, vagyis azt a kutatási irányzatot érintették, illetőleg táplálták kívülről jött hatásokkal, amelyben a magyar nyelvtudomány már úgyszólván erős volt. A szomszédos országok nyelvtudományára inkább csak olyan vonatkozásban irányult figyelem, hogy az ottani nyelvtörténészeknek gyakran tendenciózus és téves állításával szálltak vitába — egyébként igen magas tudományos színvonalon — nyelvészeink, így MELICH, KŰNEZSA, TAMÁS, GÁLDI és mások.

A merőben újra figyelésben a budapesti iskola tagjai közül — mint jól ismeretes — GOMBOCZ volt az úttörő. Mindig jól és idejekorán vette észre, mi az, ami a magyar nyelvtudomány számára kívülről is termékenyítő lehet, s elsőként tudott arra befogadó jelleggel reagálni, akár korábbi nézetei revideálásával is. „Mindenkinek — vallotta Gombocz —, a ki tudományát öntudatosan akarja művelni, szüksége van arra, hogy időről időre, a napi munkát félretéve, tudománya alapkérdései felől elmélkedjék.” (MNy. XI, 107.) Ez a megállapítás örök érvényű, alapvető tanulságot mond ki, és föltétlenül megszívlelést kíván a ma magyar nyelvészkatatói számára is. Jellemző módon egy évre rá, hogy GOMBOCZ ezeket írta: „Mi is azt valljuk, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik . . . A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplinái” (Nytört. módszertan 3), SAUSSURE Cours-jának ismertetésében már a szinkronikus nyelv szemlélet jelentőségéért tud lelkesedni. „. . . SAUSSURE könyve — mondja — jelen alakjában is annyi igaz értéket rejt magában, hogy csak mélyen sajnálhatjuk, hogy a nagy mester nyelvfilozófiai rendszerével csak ilyen közvetett úton ismerkedhetünk meg.” (MNy. XX, 143.) Mindez azonban — fontos kiemelni — nem jelentette GOMBOCZNÁL korábbi nyelvészeti felfogásának általános megtagadását, valamiféle szélkakaskodást, hanem az új felismeréseket beleötvözte korábbi szemléletébe és ismeretanyagába. A mellett a tudománytörténeti érdeme mellett, hogy elsőként látta meg nálunk SAUSSURE gondolatainak a nyelvtudomány egész további fejlődésére kiható jelentőségét, észrevette, hogy e gondolatok a történeti nyelvtudomány számára is hordoznak magukban megtermékenyítő elemeket. „. . . a nyelvállapot

és a nyelvfejlődés — vallotta GOMBOCZ — sajtóságos kapcsolatban van: a kollektív tudatban élő mindenkori nyelvrendszer a diachronikus változások függvénye. A nyelvállapotot a nyelvfejlődés magyarázza és megfordítva, a nyelvállapot tanulmányozása megkönnyíti a fejlődés törvényeinek felismerését.” (MNy. XXIII, 5.) Ennek az alapvető összefüggésnek a kimondása ellenére is — SAUSSURE ide vonatkozó tételeit változatlanul elfogadva — a nyelvi diakroniát és szinkroniát GOMBOCZ is kifejezetten szétválasztotta, ami a hazai szemléleti előzményeket, illetőleg a tudománytörténeti fejlődést tekintve akkor talán érthető is volt, ha az idő később nem is egészen igazolta.

A nyelvtudománynak ebben az alapkérdésében még messzebb ment és SAUSSURE-nél is merevebbnek bizonyult az egyébként minden újra rendkívül fogékony és a kor külföldi általános nyelvészeti irodalmában széleskörűen jártos LAZICZIUS. Ő a szinkronia jelentőségét csak önmagában hangsúlyozta. „Az evolúciós nyelvészetet — mondja — . . . sohasem a nyelvi állapot érdekli . . . Az eredmények tisztasága érdekében . . . mind a nyelvtörténeti, mind a nyelvhasználati kutatásokból ki kell rekesztenünk a szinkronikus szempontokat, mert különben módszertani hibába esünk.” (Ált. nyelvészet 90—1.) Mondanom sem kell talán, hogy LAZICZIUSnak ez a nézete — bár ő egyébként nagyon sokat tett a szinkronikus kutatások jogainak hazai elismertetése érdekében — a magyar történeti nyelvészet továbbfejlődését nem segítette.

E vonatkozásban viszont nem szabad megfeledkeznünk sajnálatosan korán elhunyt jeles finnugristánkról, GYÖRKE JÓZSEFRŐL, aki többek között „Nyelvtudományi alapelvek” című postumus tanulmányában (MNy. XLIII, 1—10) a szinkrón szemlélet jegyében nálunk akkor még újdonságszámba menő, modern nézeteket hangoztatott, nyelvtörténeti kihatásokkal is.

7. Hogy a szinkrón, leíró nyelvészet művelésének szükséges és fontos voltát ne látták volna a magyar nyelvtörténeti irányzat képviselői, azt az előbb idézettekben túlmenően sem lehet mondani. Hivatkozhatnák többek között akár HORGERre is, aki a nyelvtudomány két egyenrangú diszciplínájának mondja a leíró és a történeti nyelvészetet (Nytud. alapelvei 6). De ott van GOMBOCZ híres tanulmánya is „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” címen (MNy. XXIII, 1—6), melyet így kezd: „Ha újabb magyar leíró nyelvtani irodalmunkon végigtekintünk, vígasztalan kép tárul szemünk elé”, s melyben teljes meggyőződéssel hitet tesz a tudományos magyar leíró nyelvtan szükségessége mellett. Ám az elvi deklarációk ellenére e téren a gyakorlatban vajmi kevés történt, az újgrammatikus hagyomány e tekintetben, a szinkronikus látásmódtól, a leírástól elzárkózó mivoltában töretlenül élt nálunk tovább. Sem GOMBOCZ, sem HORGER, sem más jelesebb nyelvészek nem vállalkoztak egy tudományos magyar leíró nyelvtan megírására. Így az iskolai nyelvtanok mellett a kor egyetlen nagyobb méretű leíró nyelvtana KISS-ERŐS FERENC ominózus munkája volt 1915-ből, még az akkori idők szinkrón szemléletéhez és ismereteihez mérten is meglehetősen alacsony színvonalon.

Az e téren való elmaradásnak — több fontos nyelvelméleti kérdés elsikkadása mellett — sokrendbeli hátrányos következménye volt a történeti nyelvtudomány számára is. Mindenekelőtt az, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokban a nyelv nemigen jelent meg rendszerszerűségében, hanem jobbra csak elemeiben. Pedig hogy a nyelv jelek rendszere, az már régóta közhely számba ment a magyar nyelvtudományban, csak éppen odáig nem jutott el a felismerés, hogy a rendszerkapcsolatoknak mi a jelentősége a nyelvtörténetben, jele-

sen a nyelvi változások problematikájában. LAZICZIUS (Ált. nyelvészet 103) joggal bírálta HORGERT, aki „A magyar igeragozás története”-ben szóban megvallva a rendszergondolat jegyében igyekezett fejlődési képet rajzolni, a tényleges eredmény azonban mégis atomisztikus jellegűre sikerült. „Hiába: — mondja LAZICZIUS — diachronikus vizsgálati móddal nem lehet synchronikus állapotokat visszaállítani. Aki ezt megkísérli, az az izoláló nyelvtörténettől vagy nyelvhasonlíttástól lehetetlent remél.” (I. m. 112.) Az akkori „izoláló nyelvtörténet”-re nézve LAZICZIUSnak lényegében igaza is volt, bár idézett gondolatmenetében aligha tudnám őt minden vonatkozásban követni.

Hátrányos volt a leíró kutatások hiánya a magyar mondattani vizsgálatokra általában, s az akkor művelt történeti mondattanra különösen. BRASSAI és SIMONYI múlhatatlan érdemű mondattani kutatásai után jelentősnek mondható a század első évtizedeiben történt visszaesés. KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondattan”-ának megírása (1922—1928.) ugyan az elmaradott részdiszciplínát tekintve tudománytörténetileg kétségkívül jeles tett volt, alapjában véve azonban elejétől végig az elemörténeti szemlélet dominált benne. De jórészt elemtörténet jellegűek voltak még GOMBOCZnak is azok a történeti nyelvtani összefoglalásai, amelyeket egyetemi előadásai keretében dolgozott ki.

Bizonyos áttételekkel az élő nyelvvel foglalkozástól való elzárkózás okozta, hogy vezető nyelvtörténészeinket a nyelvhelyességi kérdések viszonylag kevésbé foglalkoztatták. SIMONYI után e téren is jól érzékelhető volt a visszaesés. GOMBOCZ joggal állapította meg 1931. évi közgyűlési előadásában, hogy „... a nyelvészek érdeklődése nyelvhelyességi kérdésekkel szemben feltűnően csekély” (MNY. XXVII, 1). Ő azonban ebben az előadásában mindjárt jó példát adott rá, hogyan kell e kérdéskört nyelvtörténész szemmel elvileg nézni. Ennek ellenére a nyelvművelés mint diszciplína ez időszakban jórészt a nyelvészek második—harmadik garnitúrájára vagy éppen a nyelvészetten kívülre szorult, s nem is tudott megszabadulni attól a nálunk német genezisű hagyományától, amelyet elsősorban a mértéktelen „purizmus” jellemzett. LAZICZIUS ugyan nemzeti érdekeket szolgálónak tartotta kora magyar nyelvművelő mozgalmát, de a maga nyers modorában kereken kimondta: „Mi úgy látjuk, hogy a nyelvtudomány és a nyelvművelés két különböző dolog. A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány.” (Ált. nyszet. 133.) Ma már ezt a kategorikus állásfoglalást — legalábbis elvileg — aligha fogadhatnánk el, hiszen a nyelvművelés mint az alkalmazott nyelvészeti stúdiumok egyik fontos részlege, nyelvtudományi, közelebbről általános nyelvészeti és nyelvtörténeti megalapozottság nélkül nemigen művelhető eredményesen. A figyelmeztetés azonban a nyelvművelés elveinek, szemléletének szükségszerűen, elkerülhetetlenül általános nyelvészeti és nyelvtörténeti kiindulására ma sem időszerűtlen.

Az élő nyelv problematikájától való idegenkedés szülte, hogy legalábbis a budapesti nyelvészek körében nem örvendett valami népszerűségnek a nyelvjáráskutatás. BALASSÁNAK és HORGERTNEK az addigi gyűjtések alapján történő összefoglalásai ugyan korukhoz mérten színvonalas munkák voltak, de mások a nyelvjárási tényeket legföljebb csak fölhasználták nyelvtörténeti bizonyító anyagul, maguk nem művelték, sőt nem is szorgalmazták e diszciplínát. Bár CSÜRY debreceni kezdeményezését természetesen fontos magyar nyelvtudomány-történeti mozzanatként kell értékelnünk még akkor is, ha a finn nyelvjáráskutatás mintáit plántálta át hozzánk. Tulajdonképpen e téren is egy viszonylag vékony tematikai vonalon szüremkedett be hozzánk kívülről jövő

termékenyítő hatás, hiszen CSÚRY nemcsak Szamosháti Szótárának egész szemléletével és gyakorlatával követte YRJÖ WICHMANN csángó anyagának gyűjtési elveit — melynek anyagát különben ő is rendezte sajtó alá —, hanem nyelvjárásgyűjtő tevékenységének más vonatkozásaiban is a finn példákhoz igazodott; tegyük hozzá, hogy az adaptációs jelleg mellett is a hazai előzményekhez képest igen jelentékeny haladásként alkalmazva azokat. CSÚRY tanítványai, követői egy részének azt a kísérletét viszont, amely a nyelvjárástan és a nyelvtörténet összekombinálására irányult oly módon, hogy a helyi nyelvjárási leírások mögé mintegy „magyarázatul” általános magyar nyelvtörténeti ismereteket illesztettek, elvileg félresikerültnek kell mondanunk. Ezt az ügyet csak BÁRCZINAK a történeti nyelvjáráskutatás szempontjai kidolgozására irányuló kezdeményei terelték aztán a helyes mederbe. Úgyszintén balul ütött ki — minden elvi újszerűsége, fonológiai szemlélete ellenére — LAZICZIUSNAK a magyar nyelvjárások felosztására irányuló kísérlete, mely konkrét eredményeiben messze elrugaskodva a nyelvi valóságtól, nem termékenyíthette meg a korabeli magyar nyelvjáráskutatást.

8. A történeti nyelvészet terén az egyik uralkodó vonulatot — még eléggé újgrammatikus örökségként — a hangtörténeti és az alaktörténeti vizsgálatok képezték. Bár itt az elemtörténeti szemléletnek — még GOMBOCZ és BÁRCZI ez irányú szintetikus munkálkodására kihatóan is — meglehetősen szabad útja volt, az elért eredmények főként a tüzetesebben kimunkált részletekre nézve semmiképpen nem lebecsülendők, jó kiindulópontot jelenthetnek minden további magyar történetű grammatikai kutatás számára.

A kor másik nagyon számottevő tematikai vonulatát a szótörténeti—etimológiai, valamint a névtani kutatások jelentették. Itt már kevésbé beszélhetünk újgrammatikus örökségről; a magyar nyelvtörténeti iskola e viszonylatban egyrészt a nemzeti múlt, a nemzeti műveltség feltárásának szándékával és buzgalomával, másrészt a közép-kelet-európai térségben a magyarság, illetőleg a magyar nyelv múltbeli szerepének csökkentését vagy éppen tagadását célzó külföldi kísérletek ellensúlyozásának jegyében jórészt „önerőből” ért el páratlan szemléleti és módszerbeli haladást. Tekintve a szókincsnek és a tulajdonneveknek a nyelvtani szerkezetnél jóval kevésbé strukturált jellegét, e téren nemigen volt zavaró az elemtörténeti szemlélet hatása. És teljesen világos, hogy a saussure-i nézettel szemben, amelyet nálunk LAZICZIUS (Ált. nyelvészet 9) is képviselt, hogy tudniillik a nyelv és a történet, a nyelv és a műveltség kapcsolata legföljebb csak mellékes, „külső” feladata a nyelvtudománynak, e munkaterületen nagyonis a nyelv lényeges jegyeinek vizsgálata folyt, a nyelvtudomány feladatkörének legszorosabb tartozékaként. Nyelvtörténészeink jól látták, hogy a nyelv nemcsak szinkronikusan működő gondolatközlő és műveltségközvetítő eszköz, hanem elmúlt korok emlékeit rögzítő, műveltségghordozó jellege, szerepe is elsőrangú, és ez a jelleg csupán filológiai megalapozottságú nyelvtörténeti kutatással hozható felszínre, olyannal, amely a szókincsbelifrazeológiai elemek vizsgálatát helyezi előtérbe.

A kor nyelvészei messzemően ki is használták azt a lehetőséget, amelyet a magyar nyelv különleges helyzete, történetének specialitásai számukra felkínáltak. Amit MELICH, GOMBOCZ, MÉSZÖLY, PAIS, BÁRCZI, KNEZSA, TAMÁS, LIGETI és mások a szótörténeti-etimológiai kutatásokban, MELICH, GOMBOCZ, PAIS, KNEZSA, SZABÓ T. ATTILA és mások a tulajdonnevek kutatásában évtizedeken át produkáltak, az a kiváló filológiai és elemző készség, a mélyreható,

ötletgazdag tárgyalásmód, a széles körű történelmi, társadalom- és művelődés-történeti tájékozottság szintézisének páratlan megnyilvánulása a nyelvtudomány történetében, amire méltán lehetünk büszkéek. GOMBOCZ és MELICH etimológiai szótára a maga korában teljes joggal törhetett volna világosságra, ha MELICH túlzott buzgalmából és munkaereje fogytával nem torzul el, illetőleg nem marad negyedében.

A történeti szótan vonatkozásában természetesen nem feledkezhetünk meg GOMBOCZnak nemzetközi viszonylatban is elsőrangúnak ítélni való jelentéstudományi elveiről és eredményeiről. A magyar nyelvtudomány történetének e nagyon jelentős mozzanata részéről tüzetesebb méltatást is igényelhetne, de ez alól az időhiány mellett talán az is felment, hogy e kérdés tárgyalása konferenciánk tematikájában több előadás jóvoltából külön is előkelő helyet foglalt el.

A nyelvészeti műveltségtörténet-kutatás szempontjából kell kiemelkedőnek mondanunk továbbá a történeti szókincskutatásban annak az etnolingvisztikai irányzatnak az eredményeit, amelyek még annak idején HUNFALVY, majd MUNKÁCSI volt a kezdeményezője, CSÜRY, PAIS, de különösképpen MÉSZÖLY volt a továbbfejlesztője. És kár, hogy lassan feledésbe merülnek KERTÉSZ MANÓnak kivételes művelődéstörténeti értéket képviselő frazeológiai tanulmányai.

Nyelvtörténészeink — az itt is kezdeményező GOMBOCZ ZOLTÁNNAL az élükön — a nyelvészeti szempontú, túlnyomórészt a szókincs és a tulajdonnevek történeti elemzésén alapuló őstörténeti kutatásokkal nagyon sokat tettek a helyes nemzettudat formálásáért, a már akkor is erősen terjedő tudománytalan nézetek és hamis nemzeti ábrándok ellenében. A „Magyarság őstörténete” című, LIGETI szerkesztette gyűjteményes mű (1943.) is legnagyobb mértékben a nyelvtörténészek közreműködésével született meg.

Bármennyire sikeresnek is ítélni való a magyar nyelvtörténeti irányzatnak ez a fentebb vázolt történeti-művelődési irányulású tevékenysége, némi megjegyzéseket hozzá kell fűzni, nem annyira kibővítő szándékkal, mint inkább a teljes igazság kedvéért.

Bizonyos aránytelődést már az is jelentett e munkálatokban, hogy a jövevényszó-kutatásra jóval nagyobb súlyt helyeztek, mint a belső nyelvi elemek történeti problematikájának feltárására. Még inkább feltűnő volt, hogy nyelvünk török kapcsolatait, illetőleg török eredetű elemei kutatásának igyekezetében túllendültek a józan mértéken, és GOMBOCZnak még általában megalapozott szó- és névtörténeti eredményeit gyakran olyan fejtegetésekkel licitálták túl, amelyekhez már módszertani szempontból is szó férhetett. Gondolok itt nemcsak a hungarológus PAISnak, hanem a turkológus NÉMETH GYULÁNAK és RÁSONYI LÁSZLÓNAK a tevékenységére is. KNEZSA nemegyszer bírálta ezt a divatszerű irányzatot, és LIGETI mértéktartó kritikája is segített helyretenni a dolgokat. BÁRCZI finom megjegyzéssel, baráti szóval utalt PAIS működésében e jelenségre: „Ő maga [PAIS] jól tudja, hogy török etimológiai nem mindenkor meggyőzőek . . . Különböző ezekkel az etimológiákkal nem is úgy bánik, mint szilárd eredményekkel, hanem csak fölvetett lehetőségeknek tekinti őket, melyeknél egyelőre jobb nincs.” (Pais-Eml. 14.)

Elsősorban a szó- és névtörténeti vizsgálatokban, de más munkaterületeken is a kifinomult filológiai módszer, a mélyreható analízis, a sokoldalú bizonyítási készség, az időtálló eredményekre törekvés bizonyos maximalizmusba is hajlott, amely több esetben már a kutatás gátló tényezőjévé vált. Egyéb

körülmények mellett ez is okozta, hogy nemegy munkálat: Akadémiai Nagyszótár, Magyar Etymologiai Szótár, A magyar nyelvtudomány kézikönyve stb. megfeneklett. KNEZSA kevés túlzással mondta minderről: „... én a Magyar Etymologiai Szótár — és annyi más nagyszerűen indult, félbemaradt munka — fiaskója óta a magyar tudományosság legkártékonyabb elvének a teljesség elvét tekintem ... Ez az elv nemcsak a megkezdett munkák befejezését tette kilátástalanná, hanem sokszor már a munkák megkezdését is megakadályozta. Én magam meg vagyok győződve, hogy az előttünk járt nemzedék azért sem hagyott ránk befejezett műveket, hanem csak torzókat, még ha azok monumentálisak is, mert a teljesség elve nem engedte őket befejezni.” (Idézi KISS LAJOS: MNy. LXXV, 375.)

9. A magyar nyelvtörténeti irányzat közelmúltjának történetében külön kiemelés érdemelnek MÉSZÖLY stílustörténeti kutatásai. Mindenekelőtt azért, mert nem volt szokványos az, amit csinált, mert különleges, sajátos szint képviselt a nyelvtörténeti vizsgálatok korabeli tematikájához, szemléletéhez és módszeréhez képest. Konkrét eredményei a középkori magyar nyelvű szövegeknek nemcsak számos érdekes, homályos részletét világították meg nagy latin és magyar összehasonlító anyag alapján, hanem bepillantást nyújtottak az emlékek szerzőinek, fordítóinak eszmevilágába is.

10. Azok a sikerek, amelyeket a szóban levő nyelvész-nemzedék a magyar nyelvtörténeti kutatások egyes területein elért, nem kaptak, nem kaphattak olyan nemzetközi visszhangot, amelyet — legalábbis több fontos vizsgálati részterület vonatkozásában — megérdemelték volna. Ennek legfőképpen a nyelvi elzártságot jelentő magyarul publikálás az oka, illetőleg az, hogy a világnyelvek valamelyikén még a legjobb eredményeket se nagyon tették közzé. Sok évtizeden át SIMONYINAK a maga korában kitűnő, de a magyar nyelvtudomány továbbfejlődésével szükségszerűen egyre inkább elavuló „Die ungarische Sprache”-ja volt az a mű, amelyből a magyar nyelvről, elsősorban annak történetéről a külföld tájékoztatást kaphatott. Utána is úgyszólván csak GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen”-je (1912.) volt képes nemzetközi szinten is reprezentálni nyelvtudományunkat. Ezt az önkéntes bezárkózást bizonyos — korábban már érintett — körülmények magyaráztatják ugyan, menteni azonban aligha tudják, és a magyar nyelvtörténeti kutatások színvonalának és eredményeinek megismerése terén ezzel járó hátrányokat sem lehet kisebbiteni.

Így van ez még akkor is, ha azok a külföldi tudósok, akik a magyar nyelvtörténeti iskola eredményeivel megismerkedhettek, nem szűkölködtek az elismerésben. Akár a második világháború utáni időkből is sorozatosan lehetne idézni TAGLIAVININEK, PELLEGRININEK, SAUVAGEOT-nak, COLLINDERNEK, HAKULINENNEK, PETROVICINEK, JOKINAK, KIPARSKYNAK és másoknak a teljesítmények egészére vagy egyes részeire utaló, nagyra becsülő szavait. Legyen azonban itt elegendő a neves cseh nyelvésznek, ŠMILAUERNEK a véleményére hivatkozni, akinek igazán nem állt érdekében nekünk hízelegni. „Idestova negyven éve vallom — mondja ŠMILAUER 1964-ben —, hogy intenzíven figyelniünk kell a magyar nyelvtudományra: nemcsak tematikai közelsége, hanem magas színvonala miatt is. A sajátos helyzetű nyelv, melyben a finnugor elemek többszörös török-tatár, többszörös szláv, német, román stb. hatásba ütköztek, módszertani elmélyülésre és pontosságra készítetett ... A károk, ame-

lyek a többi nemzet nyelvészetére a magyar szakirodalom nem ismeréséből háramlanak, mindenféle észlelhetők (gyakran emlegette ezt M. VASMER." (ZMK. 1964: 46—7.) (Idézi KISS LAJOS: MNy. LXII, 370.)

Ehhez csak annyit tennék hozzá saját meggyőződésemből is, hogy a nyelvtudományi munkálkodáshoz általában is elengedhetetlen tudománytörténeti ismereteken túlmenően idehaza is hasznot meríthetne mindenki a magyar nyelvtörténeti „iskola” hagyományainak, szemléletének, módszerének, eredményeinek tanulmányozásából. E tanulmányozás talán hozzásegíthetné azokat is véleményük revideálásához, akiket legföljebb csak ismerethiányuk jogosíthat fel summás negatív ítéletek hangoztatására.

II. Amikor annak a hagyománynak, örökségnek az ismeretét és megbecsülését javaslom és hangsúlyozom, amely abban a legnagyobb részben Budapesthez kötődő magyar nyelvtörténeti irányzatban, iskolában testesült meg, amely viszonylag hosszú időn keresztül úgyszólván egyedül határozta meg tudományunk fejlődését, és amely fogyatékoságai és szerény nemzetközi kisugárzása ellenére is hitem szerint jelentékeny, sajátos színfoltja az egyetemes nyelvtudomány történetének, magától értetődően nem ennek a hagyománynak, örökségnek egyedüli és változatlan fenntartása mellett foglalok állást a magyar nyelvtudomány jelene és jövője számára. Gondolom, ez a nézetem mondanivalóm egészéből és részleteiből bőven kitűnhetett. Mert egyfelől más nyelvtudományi elveknek, szemléleteknek, módszereknek a jogosultságát és szükségességét, amelyek esetleg gyökeresebben is eltérnek e hagyománytól, az idők haladása ténszerűen igazolta. Másfelől azok számára, akik ezt az örökséget közelebből is magukénak vallják — nemcsak azért, mert a miénk, hanem azért is, mert pozitív és negatív tanulságai egyaránt útmutatásul, segítségül szolgálhatnak —, új utak szüntelen keresése a tudomány természetéből adódóan föltétlenül kötelező. A magyar nyelvészek, közelebből nyelvtörténészek feladata, kötelessége ma aligha lehet más, mint megőrizni, továbbvinni ennek a hagyománynak minden olyan elemét, amely időt állónak, sőt előre is mutatónak bizonyulhat számunkra; ugyanakkor elkerülni, meghaladni e hagyományból mindazt, ami már idejétmúlt, ami nem egyeztethető össze a ma nyelvtudományának követelményeivel.

Szükségyszerűen vázlatos előadásomban tölem telhetőleg igyekeztem hiteles képet festeni a magyar nyelvtörténeti irányzat, iskola néhány évtizedéről. Remélem, nem idealizáltam képviselőinek tevékenységét jobban a valóságosnál, s nem voltam igazságtalanul szigorú sem megítélésükben. Mondanivalómat én sem zárhatom más összefogó méltatással, mint amit ez iskola egyik legjelesebb képviselője és egykori magyar névadója, BÁRCZI GÉZA mondott elődeiről és kortársairól: „Tévedéseik, tökéletlenségeik, melyekre ma könnyű rámutatni, koruk fogyatékoságai voltak, tudásuk, szorgalmuk, leleményük az övék.” (Tanulmányok a m. és fgr. nytud. tört.-ből 11.)

BENKŐ LORÁND

Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban

A téma, amelynek vizsgálatára, kifejtésére — talán kissé könnyelműen — vállalkoztam, nyelvtudományunk történetének legutóbbi 25—30 évével kapcsolatos, s e két-három évtized sajátos jellegzetességeit, meghatározó folya-

matait, mozzanatait foglalja keretbe. Mondanom sem kell talán, hogy e feladat buktatókkal terhes. A magyar nyelvtudomány mai helyzetének közvetlen előzményeit vizsgálom, s így alig kerülhető el, hogy a történeti fejtegetés át ne csússzék mai problémáinkkal, vitáinkkal kapcsolatos állásfoglalásba; kérem, higgyék el, hogy szándékom ténylegesen, őszintén a tudománytörténeti áttekintés, s igyekezni fogok, hogy ezen túlmenő mondanivalóimat a minimumra vagy legalábbis a sorok közé szorítsam. Még súlyosabb és kényesebb azonban a téma személyi vonatkozásaiban rejlő nehézség. Olyan eseményekről, folyamatokról fogok beszélni, olyan munkákat említek, amelyeknek szereplői, szerzői szerencsére nagyrészt még köztünk vannak, s többségük ebben a teremben. S bár van egy-két kollégánk, aki évtizedekre visszamenően teljes egyetértéssel szokta idézni saját állásfoglalásait, meg kell vallanunk, hogy mi, akik végigéltük, sőt végigbeszéltük és végigírtuk a század ötvenes és hatvanas éveit, sokmindent mondtunk és írtunk elméleti, tudományelméleti, módszertani, tudománypolitikai vagy a tudománnyal kapcsolatos filozófiai-ideológiai kérdésekről, amivel ma magunk is egyáltalán nem vagy csak részben értünk egyet: kevesen vannak köztünk, tudományos munkálkodásunk, iskolákhöz való tartozásunk folyamatossága ellenére, akiknek nézetei éppen tudományunk elvi-elméleti alapkérdéseiben ne módosultak volna, néha lényegesen.

Éppen ezért kissé méltatlannak tartanám, hogy egy ellentmondásos és nehéz, vitákkal terhes folyamat elemzésekor akaratlanul is csipkelődésnek, személyeskedésnek ható név szerinti idézetekkel utaljak olyanokra, akik — velem együtt — ma már nyilvánvaló tévedéseiket vagy túlzásaikat az igazság és a társadalmi hasznosság keresésének őszinte szándékával követték el. Annál is inkább méltatlan volna ez, mert a kongresszus záró ülésén elhangzó megjegyzéssel az élők technikai, halott barátaink és kollégáink pedig ennél sokkal nyomósabb okokból már nem tudnak vitatkozni.

Úgy döntöttem tehát, hogy ha neveket említek, ez mindig csak az egyetértés és a pozitív irányú tevékenység méltatásának kifejezésekor fog történni — s természetes az is, hogy ebben a szükségszerűen vázlatosra, rövidre fogott előadásban távolról sem említhetek mindenkit, akit egyetértéssel kellene idéznem.

Előadásom az 1960-as évek kezdetén bekövetkezett elméleti nyitásról s annak következményeiről szól; a cím megfogalmazása már implicálja, hogy a megelőző, lényegileg az ötvenes évtizedet az elméleti zártság, merevség, elmaradás korszakának lehet tekinteni. Ez így persze nagyon egyszerűsítő megfogalmazás. Az ötvenes éveknek a nyelvtudományban többünk emlékezete szerint bizonyos fokig „hőskorszak” jellege is volt. Ez volt a Nyelvtudományi Intézet fennállásának első évtizede, a korábbi korszakokhoz képest ugrásszerűen megnőtt a nyelvtudományi kutatómunkában résztvevők, a nyelvtudománnyal fizetett „főállásban” foglalkozók száma, s számtalan személyi és tárgyi nehézség közepette ugyan, de nagy erőkoncentrációval, a legjobb filológiai hagyományok megkövetelte gondossággal és színvonalon folytak azok a nagy munkálatok, amelyeknek eredményei — a Nyelvatlasztól az Értelmező szótárig, hadd ne töltsen az időt teljes felsorolással — joggal örvendenek ma is tudományos, sőt társadalmi közmegebecsülésnek.

Aligha szorul azonban bizonyításra, hogy a nyelvtudomány tágabb perspektívái, elméleti problematikája szempontjából a helyzetet — a felszínen legalábbis — a szinte teljes stagnálás jellemezte. Ha meggondoljuk, hogy az ötvenes években SAUSSURE már világszerte közkinccsé vált, az ún. történeti

fonológiáról kézikönyvek jelentek meg, nagyralátó próbálkozások voltak a statisztikai nyelvészet és az információelmélet pszicholingvisztikai alkalmazása terén, kialakulóban volt a modern szociolingvisztika, megjelentek CHOMSKY első munkái — s folytathatnók a sort —, a magyarországi nyelvtudományt sajátos, mindenfajta gondolati újítástól mentes szigetként írhatjuk le, amely — még saját múltjához képest is — nagyjából az 1910-es évekig visszakozott, sőt egy bizonyos sértett és gyanakvó ellenszenvvel utasított vissza mindent, ami ebből a helyzetből kimozdíhatta volna.

Az okok persze csak részben voltak specifikusan magyarországiak. Az ún. SZTÁLIN-féle cikkeknek — amelyeknek, mellesleg szólva, tényleges célját, geneziséit, szövegtörténetét izgalmas dolog volna világosan látni, s remélhetőleg szovjet kollágáink egyszer segíthetnek majd e téren — megvolt az a feltétlen hasznuk, hogy elvették a zavaros MARR-féle doktrinák „hivatalos” jellegét, és biztosították a konkrét nyelvészeti munka folytonosságát, ugyanakkor azonban a maguk ellentmondást nem tűrő stílusával és tekintélyével egy meglehetősen primitív, bizonyos tekintetben még a következetes újgrammatikus nézeteket is megelőző szinten rögzítették a nyelvészeti gondolkodást, s ezt a nézetrendszert úgynevezetten marxista fogalmi kerethez ágyazva politikai-ideológiai téren is szentesítették. Nem tagadhatjuk, hogy ehhez az ún. platformhoz a magyarországi nyelvtudomány vezető képviselői egyértelműen csatlakoztak és — becsületükre legyen mondva — nem is ún. politikai alkalmazkodásból vagy gyakorlati okosságból, hanem lényegileg jóhiszemű meggyőződéssel. Mivel a marrizmus elleni harc Magyarországon az amúgy sem túl ijesztő ellenfelek teljes és nyilvánvalóan őszinte bűnbánatával már 1950-ben tárgytalanná vált, az értekezletek és elméleti megnyilatkozások során a kevéssé és főképp kevesektől ténylegesen olvasott SAUSSURE (akinek műve akkor még nem létezett magyar fordításban) és az általában szinte csak nevében ismert strukturalizmus váltak a fő ellenfelekké (aminek persze megvolt az az okosan elhallgatott előnye, hogy Magyarországon belül — az élők közt legalábbis — senkit sem kellett név szerint kipécézni). Szomorúan tanulságos például e tekintetben az 1954-ben rendezett III. országos nyelvészkongresszus általános nyelvészeti vitájának jegyzőkönyvét olvasgatni (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Budapest, 1956.), amely pedig már „lazuló” ideológiai légkörben tartatott; figyelemreméltó, hogy a bevezető előadás — SAUSSURE „idealista” nézetei itthoni jelentkezéseinek bírálata során — az akkor távollétében, később holtában sem kímélt LAZICZIUS GYULA mellett még GOMBOC ZOLTÁNT is elmarasztalja. Nem arról volt persze itt szó, hogy a magyar nyelvésztársadalomnak szüksége volt valamiféle „ellenségre”: szüksége volt azonban arra, hogy a maga immobilizmusát a fiatalok vagy a külföldön képzettek körében fenyegető „modernizmussal” szemben kinyilvánítsa és megvédje; emellett pedig ez a „harc” a nyelvtudomány úgynevezett ideológiai funkciójának is része volt, amely ideológiai funkciót a nyelvészek nem csak vállalták, hanem — saját tudományuk létjogosultságát bizonyítandó és védendő — igényelték is. Mindezek tekintetében 1956 nem jelentett cezúrát, nem hozott közvetlen változást, látszólag legalábbis. S mégis: hamarosan — mint látni fogjuk, nyíltan, mintegy „hivatalosan” 1961-től — a nyelvtudományban szinte drámai hirtelenséggel kirobbannak a viták, kinyílnak az ablakok — ha megbocsátják nekem ezt a kissé elkoptatott metaforát —, s elkezdődik az a folyamat, amelynek során a nyelvtudományi élet összetétele, légköre, irányzatstruktúrája néhány évtized alatt megváltozik, s nyelvtudományunk nem csak a pluralizmus, a tematika és

elméleti sokarcúság tekintetében, hanem a hagyományos irányzatokat is magával sodró, nemzetközi kitekintést és kapcsolatokat is igénylő s egyre termékenyebb kutató nyugtalanság tekintetében is fejlődésének új periódusába lép.

Előadásom tulajdonképpeni központi feladata, hogy ennek a folyamatnak előidéző tényezőit, legfőbb jellegzetességeit, sajátosságait, tézisszerűen, tömören megkíséreljem ábrázolni.

Néhány szót először a közvetlen előzményekről.

Hadd hangsúlyozzam mindenekelőtt, hogy az elméleti kitekintésre, tudatosságra való pozitív igény, készség tulajdonképpen a hagyományos — talán jobb volna úgy mondani, hogy klasszikus tematikát művelő — magyar nyelvészek legaktívabb részénél is megvolt.

A készülő nagy munkák — a nyelvatlasz, az értelmező szótár, az akadémiai nyelvtan — nemzetközi példák és módszerek ismeretében készültek, néha kifejezetten, néha bizonyos ozmózis útján tudomásul vették, alkalmazták a hasonló jellegű művekre vonatkoztatható nyelvelméleti, általános nyelvészeti állásfoglalásokat is, s így például a prágai fonológia vagy annak egyes elemei, másrészt pedig igen korszerű, strukturális és szociológiai inspirációjú dialektológiai nézetek megtalálták az utat a magyar kutatásba. Az az akkori közép-nemzedék, amely a nagy tudományos vállalkozások fő terhét viselte, távolról sem volt elméleti kérdésekben zárt vagy elutasító, csak éppen a szigorú empiria abszolút elsődlegességéről vallott — s lényegileg implicite elméleti jellegű — meggyőződése, amely egyébként a még élő, sőt vezető szerepet játszó nagy elődök imperatív öröksége volt, akadályozta meg abban, hogy a hagyományoktól eltérő elméleti kezdeményezésekre gondoljon. Hozzájárult persze ehhez az is, hogy ez a nemzedék nem kis mértékben osztotta a SAUSSURE-rel, a strukturalizmussal s az egyéb deklarált „ellenfelekkel” szembeni ideológiai fenntartásokat.

Az elméleti újításnak, változásnak különben is megvoltak már az ötvenes évek vége felé a maga hordozói. A dolog természetéből adódóan olyan kutatók voltak — főképp harmincas éveik körül járó fiatalok —, akik iskolázottságukat idegenben vagy legalábbis idegen filológiák tanulmányozásával szereztek, s többé-kevésbé eleven kapcsolatban álltak olyan országok tudományosságával, ahol a konkrét kutatások és az elméleti reflexió közötti kölcsönhatás nyíltabb és szorosabb, az elméleti mobilitás szabadabb, ösztönzőbb volt, s akik éppen ezért érthető, bár néha saját vélt vagy valóságos mellőzöttségük miatt felfokozott elégedetlenséggel szemlélték a hazai helyzetet. Csak zárójelben jegyzem meg: amennyire szerencse volt, hogy tudományunkban ez a réteg létezett, annyira problémává is lett összetételük; az újítás hordozói és sürgetői nem kis részben kissé „kívülről jött” emberek voltak, a magyar nyelvtudomány fő áramának perifériáján (s nem állíthatjuk, hogy ezt időnként nem éreztették egyikkel vagy másikkal), tehát eleve mintegy gyanúsak, annál is inkább, mert egyikük-másikuk kora ifjúságának izgágaságában a marrizmus görögtüzénél is megperzselődött.

Akárhogyan is: a nyelvtudományon belül léteztek a változást sürgető erők, és — még a klasszikus nyelvészek között is — megvolt az alapvető, bár óvatосkodástól nem mentes receptivitás is.

Voltak egyéb, külsőnek tekinthető tényezők.

Az ötvenes évek második felében, a számítógépek sikeres alkalmazásának első nagy történeti hullámában emlékezetes illúziók éltek a számítógépek közvetlen nyelvészeti alkalmazásának tekintetében, elsősorban a fordítógépek

gyors megvalósításának lehetőségét illetően. Másutt is — így, ami számunkra akkor nagyon fontos volt, a Szovjetunióban —, de nálunk is eluralkodott az az érzés, hogy itt a nyelvtudomány gyors, látványos gazdasági, szervezési, sőt katonai alkalmazásának el nem mulasztandó lehetőségei előtt állunk. A gyakorlati alkalmazás ilyen kilátásai egyszerűben felfüggesztették mindazokat az ideológiai aggályokat, amelyek egyébként a szigorú szinkronia, a nyelvi tények formalizálása, a matematizálás, az algebrikussá meztelenített strukturális szemlélet irányában kötelezőek voltak: itt hirtelen senki nem beszélt idealizmusról. Nem mehetünk a részletekbe; hadd utaljak pusztán arra, hogy tanulságos, sőt mulatságos tudománytörténeti kutatási téma volna annak nyomon követése, hogy a számítógép gyors gyakorlati alkalmazásának, a fordítógép könnyű megvalósításának illúziója hogyan játszotta — elnézést a bizonyos fokú képzavarért — a faltörő kos szerepét a modern nyelvtudományi iskolákkal szembeni gyakorlati ellenállás megszüntetésében (a verbális „kiátkozás” esetenként megmaradt).

Míndez magyarázza, hogy az Akadémia 1958. évi közgyűlése alkalmával például (I. I. Oszt. Közl. XIV, 205—6) az I. osztály elnöke a marxista nyelvtudomány mihamarabbi megteremtésének sürgetése mellett nyomatékosan hangsúlyozza annak a fontosságát, hogy — „a dialektikus és történeti materializmus kritikáján átszűrve” — a nyelvészek megismerjék a „külföldi” irányzatokat és iskolákat, s emellett foglalkozzanak a híradástechnika és a fordítógépek nyelvészeti vonatkozásainak kidolgozásával: megjegyzem, hogy ezek a motívumok ugyanezekben az években egyéni hangszerelésben ugyan, de szinte változatlan tartalommal térnek vissza más hivatalos rangot képviselő tudományos tényezők megnyilatkozásaiban, pl. a Nyelvtudományi Intézet akkori igazgatójának jelentéseiben stb.

Az impulzus, mint azokban az években természetes volt, egyúttal a Szovjetunióból is jött: 1959-ben már Leningrádban matematikai nyelvészeti tanácskozás volt, 1960-ban a SZUTA I. osztálya és elnöksége több vitában, anyagban, határozatban — amelyeket az MTA I. osztályának közleményei is publikáltak — óvatos, de egyértelmű nyitást kezdeményezett, s bár fenntartotta a strukturalizmus és SAUSSURE elvi elítélését, erőteljesebben ítélte el a SZTÁLIN-cikkeket követő és részben tőlük előidézett stagnálást és elzárkózást. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy a magyarországi fordulat a SZUTA határozatainak másolása, egyszerű folytatása volt. Mint láttuk, a nyitás elemei a szovjetunióbeli határozat meghozatala előtt is jelentkeztek már nálunk; tegyük hozzá, hogy már 1959-ben megalakult az ELTE Általános nyelvészeti tanszéke, amelyen az elméleti nyitás határozott hívei — TELEGDY ZSIGMOND, ZSILKA JÁNOS, ÁNTAL LÁSZLÓ — kaptak fórumot, s hogy SZÉPE GYÖRGY sokoldalú iskolainspiráló tevékenysége az Intézetben, s később az egyetemen már szintén az ötvenes évek végén kezdett kibontakozni.

A különbség egyébként nem csupán kronológiai volt: amikor — valóban a SZUTA határozatainak hivatkozási alapján — a Nyelvtudományi Intézet és a Művelődési Minisztérium közös rendezésében sor került 1961-ben a nyelvtudomány elvi kérdéseiről rendezett híres vitára, ez a vita szókimondásában, elméleti sokszínűségében szinte egycsapásra a reformmozgalom jellegét öltötte fel. NÉMETH GYULA, aki az előző években egyszerre bölcs és ravasz, némi malíciától sem mentes óvatossággal vezetgette az Intézet sorsát, elnöki megnyitójában ezúttal szinte patetikus, évtizedekre érvényes formulát talált az új szakasz jellemzésére. Érdemes idézni: „... egészen világos nekem, hogy az objek-

tív nyelvleírás és a nyelvtörténeti kutatás között egyrésztől s másrésztől a Saussure hatására keletkezett új kutatási irányok között, amelyeket a strukturalizmus és glosszematika néven szoktunk összefoglalni, nem szükséges ellentétet konstruálni, inkább kapcsolatot kell keresni. Teljes szabadságot és támogatást kérünk a leíró és történeti munka számára és teljes szabadságot és támogatást az új irányzatok számára is” (I. OK. XVIII, 10). TELEGDY ZSIGMOND tudománytörténeti inspirációjú bevezetőjét követően, amely során azonban már a generatív iskolát is a résztvevők figyelmébe ajánlja, kétnapos vita bon-takozott ki, amelynek részletes elemzése itt nem lehetséges és nem is szükséges.

Azonban most, majd 30 év elmúltával, amikor a vita már a volt résztvevő számára is ködös emlékképpé fakul, a szövegeket újraolvasva szinte az idegen friss szemével számolhatunk be domináns benyomásainkról. S az egyik benyomás kétségtelenül az, hogy a vita a lefojtottság, az alig oldódó óvatosság több mint egy évtizede után, egy olyan országban, ahol a világra való kitekintés hosszú ideig gyakorlatilag majdnem lehetetlen volt, szinte hihetetlen, impo-záns sokszínűségről, jól tájékozott, markáns véleményű, mindenfajta unifor-mizmustól mentes egyéniségek jelentkezéséről tanúskodik. Néhány alig korábbi cikkel, publikációval együtt a vita egyértelműen dokumentálta, hogy Magyar-országon tájékozott, aktív, de távolról sem amatőrkedő képviselői vannak szinte minden számításba jövő nyelvtudományi irányzatnak: a szigorú neo-bloomfieldianus disztribucionizmusnak, a generatív nyelvészetnek, az ortodox saussurianizmusnak, a prágai inspirációjú történeti fonológiának, az informá-ció-elméleti alapú beszédanalízisnek, a kvantitatív számítógépes nyelvészetnek — és folytathatnám tovább.

A másik domináns benyomás: a hagyományos diszciplínák képviselőinek óvatos tartózkodása. Az óvatosságot persze bizonyos fokig előidézte az új irányzatok egyes híveinek neofita szónoki heve, stiláris túlzásokra vezető lel-kesedése; de hozzájárult nem kis mértékben az is, hogy éppen a nagy vállalko-zások legaktívabb résztvevői számára az új elméleti irányzatok a hagyomá-nyos iskola nagy munkálatainak és terveinek értékét, sőt létét látszottak meg-kérdőjelezni. Világosan megmutatkozott az is, hogy a klasszikus empirikus-történeti munkálatok védelme, a strukturális-matematikai megközelítéstől való idegenkedés sajátos módon összefonódott ideológiai, filozófiai megfontolások-kal: az új irányzatok sokak szemében politikailag valami nehezen meghatároz-ható módon gyanúsak maradtak. Ennek tulajdonítható, hogy az ideológiai kérdések iránt közömbös, a mindennapi tudományszervezéshez már kevésbé kötődő „nagy öregek” — a már említett NÉMETH GYULA, TAMÁS LAJOS, PAIS DEZSŐ s főképp KNEZSA ISTVÁN — tulajdonképpen kitűntek rugalmas, érdek-lődő nyitottsággal.

Akárhogy is: az 1961-es vita az irányzatok szabad fejlődésének tar-talmi és egyúttal — ez akkoriban fontos volt — hivatalos-adminisztratív kez-detét jelezte, egy olyan korszak nyitányát, amely során — elvben legalábbis — minden irányzatnak, iskolának a maga lábán, a maga igazának talaján kellett érvényesülnie, politikai-ideológiai akadályok — és persze „külön támo-gatás” nélkül.

A következő évek bizonyos fokig igazolták azt a „papírformát”, amely a 61-es vitán sűrítve jelentkezett. A folyóiratokban növekedni kezdett a struk-turalista, generativista, matematikai inspirációjú stb. cikkek aránya, egy-egy hagyományos iskolázottságú nyelvész is közeledett az új irányzatokhoz. 1963-

ban megindult és az egész nyelvtudományi életben fontos szerephez jutott az Általános Nyelvészeti Tanulmányok évkönyv jellegű sorozata; másrészt viszont hebizonyosodott az is, hogy ez nemigen befolyásolja s még kevésbé veszélyezteti a hagyományosnak nevezett vállalkozásokat és munkákat. Mindez persze kissé a megszépítő messzeségben van, s így talán meg is felel a történelem lényegi igazságának.

Nem feledhetjük azonban, hogy az a nyitási, pluralizálódási folyamat, amelyet tanulmányozunk, nem korlátozódott a nyelvtudományra. A 60-as évek általában a tudományos nyitás évei voltak, s így az egész folyamatnak számos bonyolult tényezője, összefüggése volt. Ekkor vált újból elfogadott tudománnyá a szociológia, újra életre kaptak az addig elítélt pszichológiai iskolák, megjelent az irodalmi szemiotika, a kulturális antropológia, megszűnt metafizikus áltudomány lenni a szimbolikus logika — és így tovább. A nyelvtudományi nyitás igen korai időzítésénél fogva az egyéb társadalomtudományi területeken lefolyt nyitásnak mintegy előképe volt, s talán a nyitási politika kísérleti terepe is (amit az tett lehetővé, hogy a nyelvtudomány-politikai és ideológiai tekintetben periferikus, sőt közömbös diszciplína volt). Hozzájárult ehhez, hogy a strukturális nyelvvizsgálat egyéb társadalomtudományi területek számára a strukturális jellegű kísérletek inspirálójának szerepét is viselte. Mindennek következtében a „modern” nyelvészek tudománypolitikailag, tudományosan s nemegyszer politikailag is az egyéb társadalomtudományi területek újtóinak természetes szövetségeseivé váltak.

Ez igen bonyolult tudománypolitikai, politikai helyzetet teremtett, amelyet húsz év távlatából visszatekintve is nagy munka volna teljesen kibogozni, s amely, amikor benne éltünk, szinte áttekinthetetlen volt. Kétségtelen, hogy ennek révén a nyelvészetben belüli tudományos ellentétek és különbségek összefonódtak a „dogmatikusabb” ideológusok és a reformerek általánosabb elméleti-politikai ellentéteivel, másrészt pedig a nyelvtudomány modernjeinek és hagyományosainak ellentétpárja sok tekintetben emlékeztetett — a személyi összetétel és egyes eszmei gyökerek tekintetében egyaránt — a 60-as években újból előtérbe kerülő urbánus-népies ellentétre, s azzal egyes személyek esetében össze is fonódott.

Sok személyi tényező volt, amely ezt az amúgy is feszült, összetett helyzetet a mindennapok életében is nehezítette. A klasszikus iskolák követői szinte folyamatosan sérelmezték és gyakran joggal, hogy a „modernek” új dogmatizmusokat hirdetnek, saját irányukat egyedül üdvözítőnek tekintik, hogy lenézik, nem is ismerik, semmibe veszik a nyelvtudomány évtizedes, évszázados eredményeit. Az új irányzatok képviselői közül viszont alig volt, aki ne érezte volna magát valamilyen módon üldözöttnek, kirekesztettnek; s valóban felidézhetnénk egy-egy indokolatlan és igazságtalan hajsztát, lincselő hangulatú disszertáció-védést, a mindennapok túsúrásairól nem is szólva.

Túl közel vannak még ezek az évek hozzánk ahhoz, hogy világosan eldöntsük: mi adott a nyelvészársadalomnak erőt ahhoz, hogy ezt az ellentmondásos, gyakran feszült, gyakran kényelmetlen-kellemetlen helyzetet az irányzatok nyugodt egymás mellett élése és bizonyos együttműködése, a kínos, méltatlan személyi problémák kiszorulása, sajátos szakmai-emberi béke megteremtése irányában alakítsa át. Mert lényegileg, fokozatosan ez történt. Talán elősegítette ezt az a tény, hogy a nyelvtudomány ideológiai-politikai ambíciói szerencsére tárgyaltalanoknak bizonyultak; a hatalom számára az irodalomtudomány, a történettudomány belső erőviszonyai, tendenciái tétet és

tennivalót jelentettek — a nyelvtudományé nem, s így problémáink megoldhatóvá és megvitathatóvá váltak a tudomány autonóm szintjén, a pártfórumok és a „hivatal” beavatkozása nélkül.

Mindenesetre: a tisztulás, a kiegyensúlyozódás fontos állomása volt a ma kissé elfeledett 1968 novemberi ún. nyelvészaktíva, amelynek felidézésével a szervező-elnöklő ORTUTAY GYULA bölcsességének, okos és kedves emberségének emlékét is idézem. A debreceni egyetemen összehívott Aktívát TELEGDI ZSIGMOND és HERMAN JÓZSEF referátumai vezették be — egyik az általános nyelvészet helyzetéről, a másik az ún. alkalmazott nyelvészetről — és részt vett rajta szinte mindenki, akinek valamilyen módon irányító szerepe volt az akkori nyelvtudományi életben. Az aktíva sok tekintetben nem hozott eredményt: TELEGDI, ha óvatosan is, a generatív nyelvészet paradigmáját mutatta be a nyelvtudomány lehetséges platformjaként — legalábbis a résztvevők ezt hallották ki előadásából, s ez némi riadalmat keltett. Én magam messze tekintő és ambíciózus javaslatokat tettem az alkalmazott nyelvészet különböző területeinek fellendítésére; a legtöbb elgondolásból semmi sem lett, s amiből lett valami, az nem az én javaslataim következményeképpen lett. Egy területen azonban az aktívának volt eredménye: a nyelvtudomány akkor legbefolyásosabb művelői, intézményvezetői megpróbálták — és sikerrel — egymással kollegiálisan vitatkozni, s a kölcsönös bizalom és a minimális egyetértés bázisát megteremtteni. Távolról sem állítom, hogy a nyelvészaktíva oldotta meg a tudománypolitikai problémákat; talán úgy mondanám: a nyelvészaktíva egy olyan csendes, szívós kollektív szándék gyümölcse volt már önmagában is, amely néhány év leforgása alatt a magyar nyelvtudomány helyzetét, légkörét a tudomány művelői számára nagyjából elfogadhatóvá tette.

Ezt a „nyugodt pluralizmust” dokumentálta inkább, mint szentesítette a következő, már nagy nyilvánosság előtt lefolyt sajtóvita, amely HERMAN JÓZSEF és SZÉPE GYÖRGY „Újítás és hagyomány a nyelvtudományban” című cikkét (Magyar Tudomány 1973: 240 kk.) követte, több mint egy éven át. A rövidke vitaindító cikk — talán megbocsátja nekem szerzőtársam, SZÉPE GYÖRGY, hogy megkérdése nélkül állítom ezt — sok újat nem tartalmazott. Tartalmazott azonban két fontos állásfoglalást, vagy, mondjuk, állásfoglalási javaslatot. Az egyik annak a leszögezésében állt, hogy a nyelvtudományban a különböző irányzatok együttes létezése, lassú egymásrahatása tartós, gyakorlatilag állandónak vehető állapot; a másik, inkább a sorok között, arra utalt, hogy a nyelvtudománynak nincs olyan iránya, iskolája, amely belső sajátosságainál fogva közelebb állna a marxizmushoz, mint bármely másik, vagy — mint magam nyíltabban mondtam egy későbbi előadásomban (NyK. LXXXV, 345): a nyelvtudományon belüli törésvonalak nem a marxizmus határvonalain húzódnak. Volt, aki ezt az állítást kétségbe vonta: a pluralizmuson belül ehhez is joga volt. A hozzászólók zöme azonban már kevés ellentmondanivalót talált. Érdekes s eredményeit tekintve örvendetes filológiai munka volna egyes hozzászólók szövegét összevetni azzal, amit ugyanazok a szerzők mondtak az 1961-es vitán: az 1961-es vita felszabadította a véleményeket, és napvilágra hozta, itt-ott ki is élezte az ellentéteket. Az 1973—74-es sajtóvita viszont „berendezte” a saját sokarcúságát, belső téma- és színgazdagságát tudomásul vevő nyelvtudományi életet.

Kétségtelen: ehhez számtalan egyéb tényező is hozzájárult, s járul azóta is. Nem beszélek arról az alapvető tényezőről, hogy a nyelvész-társadalom egésze megszokta, vindikálja magának, s magától értetődően gyakorolja a vélemé-

nyek, nézetek, irányzatok pluralizmusát, az alapvető érdekek közös tudomásulvételének bázisán. A mi számunkra közvetlenül fontosabb az a körülmény, hogy az 1961-ben elkezdődött pluralizálódási folyamat tudományos téren mindeki számára egyértelműen gyümölcsözőnek bizonyult.

A klasszikus irányzatok nagy munkálataikat nem csupán zavartalanul és tekintélyüket erősítő színvonalon tudták befejezni, hanem újabb, az egész nyelvésztaársadalom konszenzusával fontosnak ítélt vállalkozásokba foghatlak — elég itt a magyar nyelv történeti nyelvtanára vagy a regionális nyelvváltozatok kutatására gondolni.

Az 1960-as évek izgága és agresszív ifjai és tanítványaik pedig, akiknek az első években ellenlábasaik kissé igazságtalanul korán vetették szemükre, hogy még „semmit sem tettek le az asztalra”, cikkek tömegén túl a legkülönbözőbb tárgyú monográfiák sorát produkálták, s többen közöttük a nemzetközi tudományos élet jól számon tartott magyar tagjaivá lettek. Bebizonyosodott az is: a monopólium-félelmek tárgytalanok, indokolatlanok voltak. Egyik irányzat sem szorult ki a tudományos porondról, s egyik sem a másik rovására létezik.

Ami talán ennél is fontosabb: ma még csak kezdődő, de biztató jelei vannak annak, hogy a történeti-empirikus kutatások, a klasszikus nyelvtudomány kérdésfeltevései és a „modern” technikák és metodikák a nyelvtudomány — és közelebről nyelvtudományunk — egész struktúráját megújító-átalakító módon fonódhatnak össze. Elkezdődött az évszázada kudarcról kudarcra húzó új. Akadémiai nagyszótár tényleges előkészítése olyan eszközökkel, amelyek a strukturális és matematikai nyelvészet nélkül nem volnának elképzelhetők. Megkezdődött városaink beszélt nyelvének feltérképezése a modern, pszicholingvisztikai elvekre is támaszkodó szociológiai nyelvészet eszközeivel és — többek között — a legmodernebb fonetikai és fonológiai eszköztárat is igénybe véve. A nyelvtörténet elméleti problematikáját generatív inspirációjú pszicholingvisztikai teszt sorozattal próbáljuk — részlegesen persze — megvilágítani, s folytathatnók a sort.

A kép bizonyosan túl idilli. Nyelvtudományunkban sok a feszültség és a hiány. Vannak ma is, akik mellőzve érzik magukat, és akik mellőzése tényleg jogtalan; vannak, akik saját irányzatuknak kizárólagosságot követelnek, és megkapják rá a választ; vannak, akik az új irányzatoktól és a nyelvészet európaizálódásától a magyar nyelvtudomány nemzeti misszióját féltik, és — tapintatból — nem kapják meg rá a választ.

Nem az én tisztem, nem az én jogom, senkinek sem egyéni joga, hogy a mai helyzetet az ide vezető történeti előzményekkel együtt értékelje, az értékelést utódaink fogják elvégezni, bizonyosan hozzáértéssel és kíméletlenül.

Annai azonban, talán, állítható: mintegy 25—30 éve nyelvtudományunkban új történeti szakasz kezdődött, a múlt megtagadása, kiszorítása nélkül, de a múltat új eszközökkel, új területeken kiterelvényesítve, gazdagítva, s közelítve nyelvtudományunkat a sokarcú, sokirányú, szabadon vitázó európai nyelvtudományi közösségek szerintem kívánatos, egyedül modernnek tekinthető típusához.

Úgy gondolom, ez a fejlődés mindenképpen indokolt volt: nem hiszem, hogy monolitikus, homogén, egy teóriára és módszerre épülő nyelvtudomány egyáltalán lehetséges. Szerintem ezt magának a nyelvnek ontológiai sajátosságai, létezési módjának bonyolultsága, funkcióinak az ember egész univerzumát felölélő gazdagsága teszik eleve és elvből lehetetlenné. Ez a gondolatmenet azonban már más kérdéskörökhöz vezetne.

HERMAN JÓZSEF

Mit jelentett, és ma mit jelent a *versmondát* megnevezés?*

1. Több évtizeddel ezelőtt valamilyen okból foglalkoznom kellett a közöléssel, ezzel a legarchaikusabb versmondattani jelenséggel. Később a funkcionális stilsztika keretében tanulmányoztam a versmondát szerepét, majd figyelemmel kísértem a mondat felbomlását a legújabb költői stílusban. A *versmondát*, *versmondattan* kifejezést azonban hiába kerestem, és most is hiába keressük értelmező szótárainkban, de a verstanokban, a stilsztikákban és az irodalmi elemzésekben is viszonylag ritkán akadunk a nyomára. Mindazonáltal ez a sajátos, igen összetett verstan-stilsztikai kategória érdekes utat tett meg a század elejétől napjainkig. HORVÁTH JÁNOS, a filológiában oly sok mindennek az elindítója, megalapozója elsőként határozza meg 1909-ben, de — mint meg fogjuk látni — több munkájában, még 1955-ben is, visszatér hozzá, állandóan bővítve a vele kapcsolatos tudnivalókat. A század folyamán részint mások is emlegetik, szaporítván a versmondattani jelenségek számát, részint — még többen — tárgyalnak idetartozó jelenségekről, anélkül, hogy versmondatról, versmondattanról beszélnének. Az utóbbi másfél-két évtizedben viszont e tekintetben is megváltozott a helyzet: a tudományos érdeklődés a versmondát kutatása felé — vagy pontosabban: felé is — fordult. Ehhez nyilván hozzájárult a mondat, majd a szöveg, illetve a kommunikatív funkciók és a szemantikai oldal vizsgálatának az előtérbe kerülése; a verstan megújulása; a retorikának és egyáltalán az alakzatoknak a reneszánsza; stb. Az előbbieket igazolására itt most csupán két tényt említek. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság első nemzetközi hungarológiai kongresszusát 1981-ben „a magyar vers” kérdéseinek szentelte. Az ilyen címen 1985-ben megjelent könyv (szerkesztette: BÉLÁDI MIKLÓS, JANKOVICS JÓZSEF és NYERGES JUDIT) hat fejezete közül különösen az elsőben („A magyar vers eredete”), a másodikban („A magyar vers nyelvi és metrikai alapjai”) és a negyedikben („A versszerűség kritériumai a XX. századi magyar költészetben”) elhangzott előadások vetették fel — mégpedig éppen a mai modern költészettel kapcsolatban és új módon — a versmondát és a versmondattan legfontosabb kérdéseit. BODNÁR GYÖRGY például „A költői nyelv és a XX. századi magyar költészet” című bizonyító erejű előadását annak a megállapításával zárja, hogy „A jövőben bizonyára nélkülözhetetlen lesz a versmondát elméletének és gyakorlatának az elemzése . . .” (263). A másik tény, hogy ELEKFI LÁSZLÓ Petőfi versmondatait veszi alapos vizsgálat alá, és egy csaknem ötszáz lapos könyvben teszi közzé eredményeit („Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése, különös tekintettel az aktuális mondattagolásra”. Bp., 1986.).

Elmondhatjuk tehát, hogy vannak olyan kutatók — jöllehet kisebb számban —, akik kitaranak a versmondát és versmondattan kategóriájának szükségessége és vizsgálatának fontossága mellett. Vannak aztán igen nagy számban olyanok, akik hallgatnak erről a kategóriáról (FÓNAGY IVÁN például külön könyvet szentel a költői nyelv hangtanának, de „a költői nyelv mondattana” összefoglaló megjelölésről nem szól). Egyesek pedig eljutottak a tagadásáig is. A SZEPES ERIKA és SZERDAHELYI ISTVÁN által írt Verstan (Bp., 1981.)

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1989. dec. 11-én megtartott közgyűlésén.

például idézőjelbe teszi a *versmondattan* szót, és ki is mondja: „... valójában a versnek egyáltalán nincs külön mondattana...” (50).

Egyébként hadd utaljak arra is, hogy külföldi stilisztikák — magam több francia, német, finn munkát néztem át ilyen szempontból — nem éneke a versmondattat, versmondattan kategóriájával, bár a körébe tartozó jelenségeket így vagy úgy tárgyalják. Egyedül GÁLDI LÁSZLÓ emlékezik meg egy, Puskin versmondattanát tárgyaló, 1960-ban kiadott orosz nyelvű könyvről (Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 209, 196. jegyzet), és az idézett Verstan jegyzi meg (50), hogy „A versmondattan eszméje egyébként nem magyar specialitás: az orosz formalista iskola képviselői is hasonló nézeteket hangoztattak (vö. NYIRŐ L. szerk.: Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Bp., 1970. 170)”.

Az eddig mondottakat is mérlegelve a következőkben azt vizsgálom, hogy HORVÁTH JÁNOSTól kezdve máig kik foglalkoztak versmondatokkal, versmondattannal, továbbá hogyan határozták meg a versmondatot, milyen jelenségeket soroltak alája, és hogyan látták a versmondattan jövőjét, egyáltalán mit tartottak kutatandónak vele kapcsolatban stb. A *versmondattat* szó jelentésének alakulása — illetve ennek elemző tudománytörténeti bemutatása — remélhetőleg rávilágít majd több más idevágó kérdésre is.

2. A *versmondattat* szó jelentéstörténetét azzal kezdem, hogy a Nagyszótár céduलाanyagában megjelenik ugyan, de 'gnóma' értelemben. Greguss Ágostnak „A szépészet alapvonalai” című, 1849-es munkájából idézi a következő mondatot: „A tanító költészet... versmondatokban (gnoma)... fejezi ki magát”. (Hasonló jelentéssel 1859-ben is találkozunk vele.) Hogy miért kaphatta a gnóma a *versmondattat* nevet, arra jól rávilágít a Világirodalmi Lexikonnak MARTINKÓ ANDRÁS által megfogalmazott meghatározása: „... általános igazságot, ítéletet, mint erkölcsi tanítást, életszabályt és életbölcességet kifejező, tömör, velős, egy összetett mondatnyi terjedelmen rendszerint nem túllépő, verses vagy prózai formájú mondás” (III, 588). A *versmondattat* megnevezésben tehát az egy mondatnyi terjedelmet és a verses jelleget emelték ki. Úgy látszik azonban, hogy szavunk ilyen értelemben nem maradt fenn. Az említett Világirodalmi Lexikon-beli cikk, illetve a nemrég napvilágot látott „Kis magyar retorika” (SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ munkája, Bp., 1988.) sem utal rá. És nyilvánvaló, hogy az általunk most vizsgálandó *versmondattat* kifejezés ettől függetlenül jött létre.

3. A „versmondattat” kategória megalkotása — mint már említettem — HORVÁTH JÁNOS nevéhez fűződik, teoretikusan is — természetesen a saját elgondolásának megfelelően — ő dolgozta ki.

Az alapokat az „Egy magyar versbeli mondatképletről” című és a közölést tárgyaló dolgozatával vetette meg 1909-ben (NyK. XXXIX, 128—61). Részletes elemzéssel már itt rámutat, hogy ez a középkori verseinkben igen gyakori és általa közölésnek nevezett alakzat — hogy egy Batizi Andrásról vett példával emlékeztessenek rá: „Azért mi is bűnünkben | Feltámadunk vétünkben” — mindenekelőtt versben, verstani okokból jött létre, és valójában sajátos kihagyásos szerkezet. Egyébként így határozza meg: „A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a tőle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani

egységet.” (I. h. 155.) Nyilván nem véletlenül emelik ki a „versesforma kényszeré”-n kívül a „gondolatritmus ősi ösztöne”-nek az érvényesülését e mondatképlet kialakulásában (i. h. 156).

Hogyan kerekedett ki, hogy vált teljesebbé a versmondattan HORVÁTH későbbi munkáiban? Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

1. Egyre világosabban megfogalmazza, mit kell értenünk versmondattanon. 1941-ben a „Gyöngyösi és Arany sormetszete” című tanulmányban ezt írja: „A . . . *versmondattan* szón a verses beszéd mondattanát értem, vagyis a mondat prózai rendjétől és tagoltságától sokszor eltérő, a ritmikai tényező hatása alatt kialakult mondatrendet és tagoltságot: a mondat versbe szerkesztésének módjait és formáit.” (MNy. XXVIII, 218.) Az 1951-ben napvilágot látott rendszeres verstanában pedig ezt olvashatjuk: „Azon nyelvi, leginkább mondattani különlegességek összességét, melyek a vers kedvéért alakítottak eltérővé a beszéd megszokott anyagától és rendjétől, versmondattannak nevezzük.” (Rendszeres verstan. Bp., 1951. 52.)

2. A közölesen túl más versmondattani jelenségeket is vizsgálat alá vesz, és a rá jellemző részletességgel elemzi őket. Az úgynevezett eltolást, illetve a vele együttjáró inverziót például így magyarázza: Arany Jánusra hivatkozva először is rámutat, hogy a ritmikus, zenei szerkezet követelményeinek kell elsősorban érvényesülni a versben, a mondattani szerkezet aztán ehhez alkalmazkodik „bizonyos rendező elv szerint”. Majd a cezúra, a metszet „győzelmet” taglalja Apáti Ferenc Cantilenájának az első sorában, így: „»Félelmes szűőnek | engem alejtátok«: az *alejtátok* el van szakítva első félsorbeli, hangsúlyos határozójától (»félelmes szűőnek«) s még egy közbeékeltszóval (*engem*) el is távolítja tőle. Ha a maga mondattani helyén megmaradt volna (»Félelmes szűőnek | alejtátok engem«), elszakíttatását ott, társa közvetlen közelében, élelnebbben érezné, metszet és szűnet mondattanilag indokolatlan, éreztetésük a felmondásban erőszakolt lenne; így eltolva azonban kivonatlik az első félsorbeli hangsúly közvetlen uralma alól, eléje pedig oly szó kerül, mely a metszet előtti mondatrésztől mondattanilag teljesen független, annak hangsúlya alá, azzal e g y szűszerkezetbe semmiképp sem tartozik, attól ennélfogva metszettel és szűnettel mondattanilag indokoltan s a felmondásban is önként válik külön.” (Uo. 238.) Ilyenformán érvényesül a ritmus, de valójában nem szenved csorbát — az inverzió ellenére — a mondat szerkezete sem.

3. Később, két könyvterjedelmű verstanában külön fejezetben rendszerezi — ahogy írja — a „versmondattan különleges képleteit”. „A magyar vers” címen 1948-ban megjelent munkájának tizedik, „Versmondattan” című fejezetében először arra utal, hogy már Szenczi Molnár Albert a Psalterium előljáróbeszédében, illetve Gyöngyösi István „Kemény János emlékezete” c. eposzának az olvasóhoz intézett előszavában szűlt a szűtagyszám és a rím kikényszerítette nyelvi változtatásokról (249—51; l. még SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülű irodalmi nyelvűnk 406—8), majd rendszerezi „a vers kedvéért levű szűükséges cselekedetek”-et, számos példát is idézve, a következőképpen: 1. a sor szűtagyszámát biztosítű eljárások (rűvidebb vagy hosszabb szűalak; a névelű, valamint bizonyos kötűszűk, névmásos elhagyása; szű- és szűtagismétlés); — 2. a rím igényének kielégítése (szűalakműdosítás, bizonyos inverziók); — 3. a megfelelű sortaglaláson belül: a cezúra és az űtemezés szabatoságának biztosítása (bizonyos inverziók); — 4. a lejtés, a choriambus érdekében szűrendváltoztatás; és 5. külön említi az „eltolás”-t és a közűlést, mint olyan fogásokat, amelyek „nem megakadályozzák, hanem utólag, de

nyomban helyrehozzák, orvosolják a ritmus sérelmét, hasznára esetleg rím és lejtés érdekeinek is” (258—9; az egészzet l. 251—67; ugyanez — lényegesen lerövidítve — megtalálható a „Rendszeres magyar verstan”-ban is: 52—5).

Azután sorra veszi az egyes költőket, és rámutat legfőbb versmondattani sajátyságaikra (267—72).

Azt mondhatjuk tehát, hogy HORVÁTH JÁNOS — mint a fentebbi felsorolásból láttuk — nemcsak mondattani jelenségeket sorolt a versmondattan körébe, ahogy a „Vitás verstani kérdések” című 1955-ös tanulmányában (NytudÉrt. 7. sz.) ki is mondja: „... a versforma ihlető vagy kényszerítő befolyása hat a nyelvnek hang-, alak- és mondattani elrendezkedésére: egyszóval úgynevezett »versmondattan«-ára” (14). Csak mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy talán éppen ezért teszi idézőjelek közé a *versmondattan* kifejezést itt és másutt is (pl. A magyar vers 248, fejezetcím). — Továbbá: a par excellence mondattani jelenségek közül is a hagyományossá (képletté, alakzattá) váltakat sorolja a versmondattan kategóriájába. Ezt írja „Rendszeres magyar verstan”-ában: „Igazi versmondattani jelenségeknek ... főkép azokat ... minősítjük, amelyeket több százados verselő gyakorlat úgyszólván hagyományossá rögzített” (52). Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy többen később is csak a közölést, az eltolást és az enjambement-t sorolták a versmondattan körébe.

Horváth János elvei alapján dolgozta fel a XVII. századig hozzáférhető verseket FAJCSÉK MAGDA „Hagyományos mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben” című 1942-ben megjelent munkájában. Nemcsak kibővíti azoknak a versbeli tényezőknek a számát, amelyek valamilyen versmondattani jelenséget eredményeztek, hanem magukat a mondatképleteket is összefoglalóan, három csoportban felsorolja: „Elhagyás és kipótlás (főleg, bővítés): határozott névelő, kötőszó, más mondatrészek elhagyása; főleges személyes névmás és határozott névelő, birtokos jelző halmozó szerkesztése; főleges határozószók alkalmazása; párhuzamos és párhuzamossá bővített mondatrészek ritmikus sorakozása; anaphora; ellipszis; zeugma; közölés. — Sorrend-megfordítás (inverzió és kiemelés): kötőszó-hátravetés; birtokos és tulajdonságjelző inverziója; hangsúlyos mondatrészek előtörekedése; az igének sorvégi elhelyezkedése; félsorok inverziója; mondatok inverziója; bizonyos mondatrészek összetapadása. — Mondatszerezetbeli eltérések: szóismétlés; közbevetett mondatok alkalmazása; az alany és állítmány számának különbözősége; névszói szerkesztés; attrakciós jelenségek; anakoluthion; puszta alany önállósulása.” (187.)

4. A versmondattani értelmezésben és a versmondattani jelenségek felfogásában akkor következett be változás, amikor a XX. századi vagy éppen az utóbbi évtizedekben született költeményeket kezdték mérlegre tenni a korábbi versmondattan alapján vagy attól függetlenül, de a mondatokat, a versmondattokat vizsgálva.

Ehhez mintegy az átmenetet jelenti GRÉTSY LÁSZLÓNAK „Ady versmondattai” című, 1954-ben napvilágot látott dolgozata (It. 1954. 302—19).

GRÉTSY HORVÁTH JÁNOSNAK már idézett versmondattani meghatározásából indul ki, és a versmondattani alakzatok létrejöttének indítékaként először a költői ihletet, aztán a formai megkötöttség kényszerét említi. Éppen Ady hatására azonban itt lép tovább. Rámutat ugyanis, hogy a XVIII. század után megindul a versformák lazulása, ami aztán nagyon felgyorsul a XX. század fordulóján.

után, és az új versmondattani képletek, fogások immár kevésbé formai kényszerből születnek, hanem — például Adynál is — „a vers gondolati-érzelmi összhatásának a fokozására” (304). Ady verseinek mondattani vizsgálatát végül így összegezi: „. . . a mondanivaló művészebb, hatásosabb kifejezése érdekében merész, de a legritkább esetben túlzó inverziókkal tette változatosabbá a hagyományos szórendet; kihagyások, összevonások, mondatpárhuzamok alkalmazásával új versbeli mondatalkzatokat teremtett; a maga egyéniségével frissítette, színezte át a nyelvtani rendszer önmagában élettelen, de páratlan lehetőségeket magában rejtő, kimeríthetetlen tartományát.” (319.) — Grétsy tanulmányában tehát a versmondat hagyományos mondatképleteket és újabb versmondattani fogásokat, alakzatokat jelent.

5. Hasonlóképpen átmenetnek tekinthetjük ebben a vonatkozásban GÁLDI LÁSZLÓ és J. SOLTÉSZ KATALIN idevágó munkásságát is.

GÁLDI „Ismerjük meg a versformákat” című, már említett funkcionális verstanának „Nyelv és vers” jelzésű fejezetében abból a tételből indul ki, hogy „. . . a versnek is, mint minden nyelvi megnyilvánulásnak van . . . hangtana, szótana és mondattana, vagyis vizsgálhatjuk egyrészt a verses szöveg hangzásbeli alkatát, másrészt a benne előforduló szavakat, végül pedig ezeknek a szavaknak összefüggését, mondattá kapcsolódását” (188). Később azonban „Mondat és vers” címen csak „a mondat átívelésé”-t, vagyis az enjambement-t és a közölést tárgyalja, igaz, Adytól és József Attilától is hoz rájuk példákat (195—8). Továbbá az szintén tagadhatatlan, hogy a következőket jegyzi meg (209): „A magyar költői nyelv mondattana még meglehetősen kidolgozatlan; e témakörre vonatkozó egyik legjobb tanulmány a SOLTÉSZ KATALINÉ: Babits mondattípusai (Nyr. 1961.)”.

A „Précis de stylistique française” című francia stilisztikai egyetemi jegyzetében (Bp., 1967.) ugyan foglalkozik több idevágó jelenséggel, de nem nevezi versmondattaniaknak őket (l. pl. a „La phrase et le vers” és a „Les figures de construction” című fejezetet: 113—25).

Végül Babits „Ősz és tavasz között” című versét elemezve (Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk.: HANKISS ELEMÉR. Bp., 1971. 143—52) arra utal, hogy e vers „népi hangvétele mellett szól még egy versmondattani negatívum is”, tudniillik alig akad benne enjambement. Megemlíti ezenkívül, hogy „a népköltészetben a versmondat rendszerint egy sorra terjed” (146).

J. SOLTÉSZ KATALIN „Babits Mihály költői nyelve” című monográfiájában (Bp., 1965.) külön nagy fejezetet szentel a mondattan tárgyalásának. Abból az ismert tételből indul ki, hogy Babits a mondat megújítója, hogy „Babits költői nyelvének egyik legfőbb jellegzetessége a mondatszerkesztésben nyilvánul meg: a rövid vagy hosszú, egyszerű vagy összetett, hiányos vagy teljes, tömören összefogott vagy kuszán szétágazó, hullámozó, gyűrűző mondatok határozzák meg verseinek szerkezetét, és bennük tükröződik a vers hangulata.” (172.) Aztán csaknem száz lapon elemzi tanulságosan Babits mondattait felépítésük, jelentésük, stilisztikai funkciójuk stb. szerint. Itt tehát versmondatokról, versmondatok tárgyalásáról, azaz versmondattanról van szó — ahogy GÁLDI is utalt rájuk —, de a szerző csak három ízben él ezzel a terminus technicusszal. „A birtokos szerkezet megfordított szórendjét azonban — írja — legtöbbször a versforma vagy a köznapitól eltérő kifejezőmódra törekvés kívánja: »drága míve régi híres mestereknek« (Páris, I.)”, majd így folytatja: „A versmondattanban megszokott jelenség sűrű jelentkezése prózában azon-

ban már feltűnő; Babits szépprózai stílusának keresettsége ezen is áll...” (238). Aztán „Egy versmondattani sajátság” címen taglalja Babits enjambement-jait (254—7), és nem itt, hanem a szórend keretében emlékezik meg Babits közléseiről, mint „jellegzetesen magyaros és régies hatású versmondattani jelenségről” (247).

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha összefoglalva azt állapítjuk meg, hogy GÁLDINÁL és J. SOLTÉSZ KATALINNÁL a versmondattani részint — a modern költőknél is megjelenő — hagyományos mondatképlet, részint viszont már a versre általában jellemző mondat, versbeli mondat.

6. Viszonylag korán jelentkezik az a szemlélet is, amely már jobbára elszakad a HORVÁTH JÁNOS-i hagyománytól, és attól függetlenül vizsgálja a modern versekre jellemző kikristályosodottabb mondatformákat, mondattani jelenségeket, nemegyszer kiterjesztve a versmondattani fogalmát minden versbeli mondatra.

SÓTÉR ISTVÁN már 1941-ben ilyen címen írt tanulmányt: „Babits versmondata” (Tisztuló tükrök. Bp., 1966. 111—7). Abból indul ki, hogy Babitsnál a formabontás egyik eszköze a mondat, az ő versmondata „a végtelen felé tör, a metrikai kötöttséget néha csak bravúrca nehezékül veszi szárnyai alá...”, és „az egymásba nyíló, párhuzamosságukban is egyre tágabbra terebélyesedő körök rendszerét juttatja eszünkbe...” (115). Az „Egy filozófus halálára” című vers a „a szétzilált, de mégis nagyarányú, széles ívű babitsi körmondat példája. A Danaidák furcsa mondatformája — állapítja meg SÓTÉR — már inkább a versmérték szerint alakul, tehát szimmetrikusabb: örökegyforma dallamot ismétél szüntelen, s az örvénylő körmozgások egyformaságával ejt szédületbe” (117).

BÓKA LÁSZLÓ a József Attila költői eszközeit tárgyaló dolgozatában (It. 1952. 287—301) azt hangsúlyozza többek között, hogy a szabad vers feloldja a versmondattani kötöttségeit, ezért fordul hozzá József Attila is (291), aztán megállapítja, hogy a Szocialisták című vers egyetlen hatalmas versmondattant, amelyet két felkiáltás követ (292).

NEMES NAGY ÁGNES egy 1966-os elemzésében (Miért szép? 138) szintén egyetlen versmondattantnak minősíti Babits „Esti kérdés” című költeményét.

Tanulságos a versmondattant felől nézve is KIRÁLY ISTVÁNNAK „Ady Endre” című monográfiája (I—II. Bp., 1970.). A második kötetben az egyik alfejezet címe: „A változott versmondattant” (95—101). „Nemcsak Ady szóhasználatát alakította s tette keményebbé és fogalmibbá 1908 után a mindinkább uralkodóvá váló elmélyedő, töprengő lírai attitűd — állapítja meg —, de új vonásokat vitt ez a költő mondattantába is”. Majd efféléket sorol fel: összetettebbé, hosszabbakká váltak a mondatok; megszokottak a kötőszós mondatkezdések; gyakorivá vált az enjambement, az anakoluthia, a kihagyás; megjelent a pointillista mondat stb. A későbbi, „Versmondattantai sajátságok” című fejezetben (567—76) meg archaizáló és — KIRÁLY ISTVÁN szavával — regionalizáló jelenségeket sorakoztat fel, mint például az inverzió, a közlés, a névelőnélküliség, az ismétlés, a figura etimologica stb.

TÖRÖK GÁBOR vers- és stíluzelemző munkáiban szintén gyakran emlegeti a versmondattant, a versmondattant. „A pecsétek feltörése. Mai líránkat olvasva” című könyvében (Bp., 1983.) például idézi Weöres Sándor egysorosait, és elemzi a „Húsvetés csontarató”-szerű versmondattantokat. Később pedig tárgyalja többek között Tandorinak „fiókos szerkezetű, ravasz lépcsőzésű mon-

datait," Rába Györgynek „szórendi szabadságában szinte latinosan igeneves verszáró mondatait” (132), továbbá Juhász Ferenc feszített versmondatait (134 kk.), valamint „a modern versmondat egyik típusává lett . . . csonka lírai mondatot” (137 és kk.).

SZABÓ ZOLTÁN „Kis magyar stílustörténet”-ében (Bp., 1982.²) szintén sokszor szerepel a „versmondat” kifejezés ’a költő versben megalkotott mondata’ értelemben.

Sajátos helyet foglal el mostani fejtegetésünkben SZILÁGYI FERENCnek „A magyar versmondat néhány újabb jelensége” című dolgozata, amely a többször említett Filológiai Társaság-i kötetben jelent meg 1985-ben (109–21). SZILÁGYI a következő megállapításból indul ki: „. . . a versmondat legújabb változásait . . . mindenekelőtt az határozza meg, hogy a lírában ment végbe, amely a XX. században már nem annyira leír, nem epikusan — lineárisan — ábrázol, hanem inkább koncentrikusan: egy érzelmi, hangulati mag köré rak fel kör-körösen hangulati foltokat, asszociatív képzeteket . . . E modern lírai versben a predikatív — alany—állítmányi — viszony nem egy külső személy; dolog (alany) és valamely jelenség között van, hanem a versíró — a lírai alany: az Én — és az objektív világ, a Nem-Én között, aminek nyelvi kifejezése — praedicatuma — maga a vers, a lírai mű. Az impresszionisztikus állapotrajzhoz, hangulatfestéshez így nincs is mindig szükség igei állítmányra.” (110.) Az újabb jelenségek közé sorolja aztán elsősorban a nominális versmondatot, amely — noha az impresszionista szépprózában is van párhuzama — sajátosan lírai kifejezési eszköz. Míg az impresszionista széppróza személyek, helyek keltette hangulatok felidézésére használta a felsorolásszerű, egyszavas névszói mondatokat, a lírában az önkifejezés, a belső ábrázolás sajátos eszköze lett, s részben utat is készített a merészebb, kötetlenebb extralingvisztikus nyelvi ábrázolásnak . . .” (115). Példákat Babitstól, Weöres Sándortól, Szabó Lőrincről, Kaszásától, Nemes Nagy Ágnesztől hoz. Kiemeli aztán — KÁROLY SÁNDORRA és HERCZEG GYULÁRA hivatkozva — az értelmezőnek a történetileg kialakult, különleges mondattani felhasználási módjait: az úgynevezett kihagyásos értelmezőt, továbbá az „értelmező főnévnek közelre mutató névmási jelzős szerkezetét” és a függetlenül értelmező más esetei (l. 115–9).

Végül összefoglalóan ezt állapítja meg a nominális stílusról: ez a mondat-típus, „amely legújabb líránkban alakult ki, csak a versek nyelvében fedezhető fel: nem annyira ritmikai kényszerűség, hanem egyfajta szemléleti, lélektani váltás áll a háttérben . . .” (119). És felhívja a figyelmet a további teendőkre: a magyar versmondattan történetének megírására.

7. Már PUSZTAI FERENC így nyilatkozott „Régi magyar vers—régi magyar nyelv” című 1981-es előadásában (A magyar vers 17–23): „Vitakérdés . . . az is, hogy a versmondat keretébe csak a »nyelvi, leginkább mondattani különlegességek összességét« (Horváth János: Verstani kérdések 52) utaljuk-e, vagy vonjunk be hatókörébe minden versbeli mondatot” (21). ELEKFI LÁSZLÓ jut el igazán odáig, hogy nála a versmondattannak valamennyi versbeli mondat a tárgya. Említett 1986-os könyvében így határozza meg a versmondatot: „A versmondattan fogalmát kissé tágabban értelmezem, mint Horváth János. Ide sorolok minden mondattani sajátosságot, amely a vers alkotórésze, nem csak azokat, melyek a mondatalkotás szokásos eszközeitől eltérnek. Szerintem a versmondattant nem csupán a vers mondattani különlegességei alkotják, hanem mindazok a mondattani elemek, melyeket a költő a kifejezés érdekében

felhasznál.” (18.) Részletezve pedig ezt írja: „Az elemzésünkben alapegységnek tekintett versmondát fogalmát úgy határozhatjuk meg, hogy az vagy azonos egy nyelvtanilag is lezárt, ponttal, kérdőjellel vagy felkiáltójellel végződő teljes mondattal, vagy kisebb nála: viszonylag teljes mondatértelmet kifejező szakasza, része, (főmondati értékű) tagmondata egy teljes mondatnak, olyan — rendszerint a többi tagmondattal mellérendelő viszonyban álló — tagmondat, melyet a sorvég, pontosvessző vagy más írástechnikai eszköz jobban elhatárol az előtte vagy utána levőtől, mint az egyszerű, ritmikai határral egybe nem eső vessző. A versmondát gyakran egybeesik a verssorral, annál néha rövidebb, de nemritkán hosszabb.” (31.) A szerzőt valójában az aktuális mondattagolás, közelebről Petőfi versei aktuális mondatainak (meghatározását 1. a 17. lapon) az elemzése viszi el a fentebbi szemlélethez.

8. Úgy gondolom, érthető, hogy „A magyar vers” címen megrendezett, már többször említett 1981-es kongresszuson, különösen „A versszerűség kritériumai a XX. századi magyar költészetben” tárgykorú szekcióban többen nemcsak érintették a versmondát, a versmondattan problematikáját, hanem — mindenekelőtt a jövődó kutatásait illetően — lényeges megjegyzéseket is tettek velük kapcsolatban. Ezúttal csupán BODNÁR GYÖRGY előadásának („A költői nyelv és a XX. századi magyar költészet”: i. h. 261—3) két gondolatát emelem ki. Egyrészt hogy a XX. századi költészetben milyen nagy jelentőségre tett szert a nyelv és stílus szemantikai oldala. A szerző GÉRARD GENETTE francia irodalomtörténészre hivatkozik, aki „Költői nyelv, a nyelv költészet-tana” című tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy „a költői nyelv szemantikai szempontjai egyre meghatározóbbakká váltak, és pedig nemcsak a modern — metrum és rím nélküli — művek megítélésében, hanem a régebbi költészet tekintetében is.” (262.) Egyébként egy másik francia nyelvész, stilisztikus, MICHAEL RIFFATERRE szintén azt írja „A stílus nyelvészeti meghatározása felé” című francia nyelvű dolgozatában (Word 1961. 341), hogy más beszédformákhoz viszonyítva a költészetet az jellemzi, hogy kettős kontextust mutat fel: a szorosan vett szemantikait és a metrikait (idézi NYÉKI LAJOS: uo. 245). — Másrészt BODNÁR GYÖRGY úgy véli, hogy a XX. századi vers „egyre inkább épít a versszerűség állandó kritériumára, az ismétléssel és párhuzamossággal azonos versszerűségre. Egyre nagyobb szerepe lesz tehát a versmondát [a szerző kiemelése] vizsgálatának.” (263.) Majd így folytatja: „A XX. századi versben annál feltűnőbb a versmondát különbözősége a köznyelv mondataitól, hiszen ez a vers már egymásra halmozhatja a látványt feloldó és rögzítő, valamint az elemző mondatrészeket, s a látvány képzete hangképzetrel társulhat benne, majd egy másik látványképzet ízlésképzettel és elvont fogalmakkal, melyek együttesen viszik tovább a látványt olyan gondolat kifejtéséig, amiben a lényeg az érzékelhető valósággrészlet és a mindenség egysége. Ebben a folyamatban a versmondát a köznyelv mondatának sok feltételét nélkülözheti, megelégedhet a csonka mondatokkal, vagy akár a filmszerűen pergő névszói felsorolással is”. (Uo.)

9. Láttuk, hogy a „versmondát” kifejezés jelentése hogyan jutott el néhány korai mondatképlettől a versbeli mondatig. Ezzel a természetes fejlődéssel azonban nem járt együtt a versmondatok eredetének, típusainak, jellemző vonásainak, a teljes szöveggel való összefüggésének stb. az alapos kutatása. Nem csodálkoztam tehát például azon, hogy amikor az 1979-ben megjelent „A

régi magyar vers” című kötetet (szerkesztette KOMLOVSZKY TIBOR) a kezembe vettem, és a legrégebb verseinket elemző tudós tanulmányokat átfutottam, bár természetesen sok alakzat tárgyalásával találkoztam (mint például a közölés, az eltolás, az ismétlés, a gondolatpárhuzam), de a *versmondat*, *versmondattan* kifejezéssel jószerivel egyszer sem.

Van tehát mit kutatni irodalmároknak, nyelvészeknek, stilisztikával, irodalmi és verselemzéssel, valamint verstannal foglalkozóknak. Viszont — ahogy előadásom elején is utaltam rá — a mai sokszínű szemantika és pragmatika, a kommunikációelmélettől stb. megtermékenyített mondattan, az egyre megalapozottabbá váló verstan és az alakzatokat is újjáértékelő retorika, továbbá az ugyancsak sokszínű verselemzés — benne a hermeneutika módszere — sokat segíthet. Előadásommal az is céлом volt, hogy a versmondattani kutatásokra, amelyek ígéretesek több irodalmi és nyelvészeti diszciplína számára, felhívjam a figyelmet.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése*

1. A mondat történeti fejlődésének bonyolult, szerteágazó általános nyelvészeti problémaköréből e dolgozatban néhány fontosnak vélt kérdéssel foglalkozom csupán, magyar nyelvi s z i n k r ó n ö s s z e f ü g g é s e k alapján.

Egy nyelvvállapot vizsgálatából nyelvtörténeti következtetések levonására az adhat lehetőséget, hogy egy szinkrón rendszerben olyan — ősi, kezdetlegesebb és későbbi, fejlettebb — formák és jelentések élnek együtt, amelyek egy nyelv történeti fejlődésének különböző állomásait tükrözik.

A dolgozat csak egyetlen mondattípus, a kétagú, pusztán alanyból és állítmányból álló ún. tómondat három — a nyelvi fejlődés különböző fejlettségi fokát képviselő — altípusával foglalkozik: 1. egy mutatószó és egy fogalomszó kapcsolatán alapuló, tehát a [Pronomen + Nomen] szerkezetű altípussal; 2. két fogalomszó egybefűzéséből létrejövő [Nomen + Adiectivum], illetve [Nomen + Verbum] predikatív szerkezetekkel; 3. két főnév összekapcsolódásából előálló, a főnevek átvitt, metaforikus használatát feltételező, azaz a teljes főnévi metaforát megvalósító [Nomen + Nomen] formájú mondatfajttával. A három altípust példamondatokkal illusztrálva: 1. *Ez rózsá; Ez csillag.* 2. *A rózsá piros; A csillag csillog.* 3. *Arca rózsá; Szeme csillag.* Például Petőfinél: „Tündér orcád tejben úszó rózsája”, „Szép szeméidnek esti-csillagát.”

Elemzéseim arra az eredményre vezettek, hogy a tómondat e három — bármely nyelv szinkrón rendszerében gyakori, tipikus — formája azonos elvre épül, e g y a z o n e l v különböző megvalósulásaként értelmezhető. A mondatok alanya és állítmánya között mindhárom esetben azonosító predikatív viszony van, noha a három altípus az a z o n o s í t á s különböző formáit képviseli diakrón és szinkrón síkon egyaránt.

Dolgozatomban azt szeretném igazolni, hogy a nevező- vagy fogalomszók létrejötte, majd a szavak eredeti, tulajdonképpeni jelentésain nyugvó predikatív szerkezetek, végül pedig a főnevek metaforikus használatát feltételező mon-

* Elhangzott az ELTE Lazicius-émlékülésén 1988. december 12-én.

datok, mint különböző azonosítások, egy a stilisztikából jól ismert, a rész és az egész viszonyán alapuló szókép egymástól eltérő realizálódásai. Elemzéseim azt mutatják, hogy e szerkezetek egy invariáns elv — a pars pro toto — fejlődési sorba rendezhető változataiként értelmezhetők.

E mondatfajták vizsgálatából is az derül ki, hogy a természetes nyelvek úgy ábrázolják a valóságot, hogy egy összetevőkből felépülő egészet a részletek felől közelítik meg: a rész(ek) az egész helyébe léphet(nek), képviselheti(k) azt.

Mivel az állapot tényeinek vizsgálatából bizonyos nyelvtörténeti folyamatokra következtetek, szükségképpen foglalkoznom kell röviden a szinkronia és a diakronia egymáshoz való viszonyának elméleti, módszertani kérdéseivel is.

2. A XIX. századi történeti, majd történeti-összehasonlító nyelvészet legjelentősebb új gondolata szerint egy adott nyelvallapot csak saját, illetve a vele rokon nyelvek történetéből érthető meg, ezért egy jelenkori struktúráját csak mint az előző történeti folyamatok eredményét magyarázhatjuk meg. „A nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti” írja H. PAUL, az újgrammatikusok jeles képviselője „A nyelvtörténet elvei” (Halle, 1880.) című munkájában. Ugyanakkor ő az, aki megfogalmaz egy ezzel ellentett, s a XX. században egyre erőteljesebbé váló gondolatot, mely szerint a történeti folyamatok rekonstruálásához és megértéséhez sokszor éppen az állapot nyújthat segítséget, mivel az állapot összefüggéseibe történeti összefüggések vannak zárva (l. Prinz. 1920. 20—1).

A XX. század elején F. DE SAUSSURE mereven szembeállította egymással a szinkroniát és a diakroniát. Az állapotot mint elvont összefüggések bonyolult rendszerét, mozdulatlanak tartotta. Felfogása szerint csak a rendszert módosító egyes változások történetiek, magának a rendszernek nincs története (l. Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1967. 105—43).

Am CH. BALLY és A. SECHEHAYE, SAUSSURE tanítványai a mondat rendszerszerű összefüggéseit kutatva — mesterükkel szemben — arra a jelentős felismerésre jutnak, hogy a mondat történeti fejlődésének különböző formái az állapotban tovább élnek, a szinkrón tények elemzésével kimutathatók. (L.: BALLY, LinguGén. Bern, 1944. 50—61; SECHEHAYE, Értekezés a mondat logikai struktúrájáról. In: Nyelvelméleti szöveggyűjtemény III/1. Szerk. ANTAL LÁSZLÓ, Bp., 1982. 260—81.)

A későbbiekben az állapot és a történet belső összefüggésének a gondolata egyre inkább megerősödik. „A leíró és a történeti nyelvészet közti szakadék — amelyet SAUSSURE oly szenvedélyesen minősített elkerülhetetlennek — csupán időleges repedés volt...” — írja R. JAKOBSON „A szinkronia és a diakronia egysége” c. dolgozatában (Hang — jel — vers. Bp., 1972. 177—85). A gondolat elméleti kidolgozói és gyakorlati megvalósítói sorában föltétlenül meg kell említeni a német újgrammatikus iskola felfogásával több ponton szembehelyezkedő olasz neolingvisztikai iskola képviselőit (M. BARTOLI, M. BERTONI, G. BONFANTE, G. DEVOTO, V. PISANI, B. TERRACINI és mások). Ők dolgozzák ki az ún. belső rekonstrukció (analisi interna) fogalmát és módszerét. Szerintük egy ismert és minden részletében feltárható állapot tényeiből meglehetősen biztonsággal lehet következtetni az illető nyelv előző fejlődési szakaszaira, a változások formáira, irányára. (L. pl.: G. BONFANTE, On reconstruction and linguistic method: Word. Vol. 1. N. Y. 1945. 83—94, 132—61; vö. még: K. KURYLOWICZ, On the methods of internal

reconstruction. In: Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. The Hague, 1964. 9—31; RÓNA TAS ANDRÁS, A nyelvrokonság. Bp., 1978. 172—88; — B. A. SZEREBRENNYIKOV, Általános nyelvészet. Bp., 1986. 217—74; stb.)

A hazai szakirodalomban elsősorban ZSILKA JÁNOS művei azok, amelyek a történet és az állapot lényegi egységét még mélyebben megvilágítják. A ZSILKA által feltárt tényleges szinkrón összefüggések azt bizonyítják, hogy a működő rendszer tartalmazza, lényeges vonásaiban újra és újra létrehozza azt a történeti mozgást, amelynek eredménye maga az adott nyelvállapot. (A nyelvi mozgásformák dialektikája. Bp., 1973. 114—5; Jelentésintegráció. Bp., 1978. 388—414; De constructione. Bp., 1982. 153—214; Tautologikus egységek a nyelvben. Bp., 1987. 21—6. — Vö. még HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportok a magyarban. Bp., 1983. 22—55.)

Általánosan elmondható, hogy ma történeti és leíró nyelvészeink egyaránt egyetértenek abban, hogy a) a szinkrón rendszer mozgásban van (l. a „dinamikus szinkrónia” fogalmát); b) az állapot tartalmazza saját történetének vetületét, tehát tényleges történeti folyamatokat reprodukál; c) „a mai nyelv a nyelvtörténet egyik legfontosabb forrásanyaga.” (L.: BENKŐ LORÁND: *ÁNYT.* V, 41—67; *NyK.* LXXVII, 327—44; RÁ CZ ENDRÉ: *MNy.* LXXIV, 66—8; stb.)

3. A mondat létrejöttének s történeti fejlődésének kérdéseivel foglalkozó külföldi és hazai szakemberek túlnyomó többsége szerint az első közlemények, a még osztatlan tudattartalmakat képviselő ősmondatok, egytagú *m o n d a t s z ó k*, *m o n o r é m á k* voltak. Két-két monoréma összekapcsolódásából — a nyelvek fejlődésének későbbi fázisaiban — jöttek létre a kétpólusú, egymással predikatív kapcsolatba lépő *d i r é m á k*. A két mondat szó szintéziséből előálló diréma az a keret, amelyben megszületik az egymástól most már élesen elkülönülő *s z ó* és *m o n d a t*, kikristályosodik a nyelvek két alapvető kategóriája, az *i g e* és a *f ő n é v*, valamint ezek tipikus funkciói, az *a l a n y* és az *á l l í t m á n y*. (Vö.: PAUL, Prinz. 198—200; WUNDT, Spr. 239—42; SCHUHARDT — Brevier 209, 232; RIES, Was ist ein Satz? Beiträge zur Grundlegung der Syntax. III. Prag, 1931. 40—4; BALLY és SECHEHAYE fentebb idézett művei stb.; valamint BÁRCZI, Bev. 8—9; BERRÁR, TörtMondt. 10—1; PAIS, Két fejezet a mondattanból. Bp., 1950.; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1978. 185—91; BALÁZS, Szintagmatizálódás és lexikalizálódás: SzótártTan. 79—98; stb.)

K. BÜHLER nyelvelmélete nyomán (Sprachtheorie. Jena, 1934.) a szókészleten belül a nyelvi jeleket — aszerint, hogy miképpen vonatkoznak jelöltjükre — két nagy csoportra oszthatjuk: a) *m u t a t ó s z a v a k r a* (Zeigwörter), melyek denotátumaikra *u t a l n a k* csupán, s fontos szerepet játszanak a közlemények egyeditésében, determinálásában; b) *n e v e z ő* vagy *f o g a l o m s z a v a k r a* (Nennwörter), amelyek a szubsztanciákat meghatározott csoportokba (fogalmakba) sorolva minősítik.

A kétpólusú mondatok létrejöttében meghatározó szerepe lehetett annak a ténynek, hogy a nyelvi mutatómezőben az ősi mutató mozdulatokat felváltó vagy kiegészítő mutatószavak összekapcsolódtak a nyelvi fejlődés magasabb fokán létrejövő, a fogalmi gondolkodást feltételező fogalomszavakkal.

Bármely természetes nyelv adott állapotából rekonstruálható az a fejlődési folyamat, amelynek kezdeti szakaszában mutatószavak mutatószavak-

kal lépnek kapcsolatba, majd a mutatószó + fogalomszó szerkezeten át létrejönnek a csak fogalomszavakból álló fejlettebb struktúrák. Pl.: a) *Mi ez?* b) *Ez kutya.* c) *A kutya ugat.* Majd a fogalomszavak metaforizálódása nyomán — a szavak eredeti, tulajdonképpeni jelentéseinek nyugvó mondatok mellett — belépnek e sorba a szavak metaforikus használatán alapuló mondatok. Vagyis: d) *Péter nagy kutya,* illetve: e) *Péter, ne ugass!* Ezt a fejlődési sort igazolják a gyermeknyelv vizsgálatából nyert adatok is.

4. Most pedig nézzük meg, miképpen értelmezhetőek a tőmondatok e fajtái az *e k v i v a l e n c i a* különféle megvalósulásaiaként! Hogyan tárulnak fel e szerkezetek sajátos rész — egész viszonyai?

Vizsgáljuk meg először a mutató névmásból és főnévből álló, [Pr + N] formájú nominális mondatokat! Az *ez rózsá;* *ez csillag* típusú mondatok esetében azt látjuk, hogy az eredendően csak mutatószóval jelölt szubsztanciát azonosítjuk egy fogalomszóval, besoroljuk egy osztályba, azaz minősítjük. Így a szubsztancia *n e v e t k a p.* A változást a következő *a n a l o g i á s ö s z s e f ü g g é s* mutatja:

$$\begin{array}{l} \text{mutató mozdulat} \leftrightarrow \text{mutatószó: } \textit{ez} \\ \text{mutató mozdulat} \leftrightarrow \text{fogalomszó: } \textit{rózsá} \\ \quad \quad \quad \downarrow \\ \text{mutatószó} + \text{fogalomszó: } \textit{ez} = \textit{rózsá} \end{array}$$

Vagyis: [Pr + N] ↔ [Pr = N]

Nézzük meg kissé részletesebben magát a *m e g n e v e z é s t* (nominációt)! Indoeurópai eredetű *rózsá* szavunk (vö. l. *rosa*, fr. *rose*, n. *Rose*, ang. *rose* stb.) a régiségben pirosat, pirosas színárnyalatokat jelentett (l. MNy. XVIII, 169; CzF.; SzófSz.; a TESz. *rózsaszínű* címszavát). É szerint a *rózsá* eredetileg csak a piros rózsá neve lehetett, s csak később vált a virágok ezen osztályának, azon belül bármilyen színű alosztályának nevévé. Így a *rózsá*, s mai indoeurópai megfelelői, feltehetően etimológiai kapcsolatba hozhatók a m. *rōt*, n. *rot*, *rōten*, fr. *rouge*, a. *red* stb. szavakkal. A rózsá virág tehát egy jellemző tulajdonságáról, a színéről kapta a nevét. Vagyis a nevet egy *d o m i n á n s t u l a j d o n s á g* (pars) adja, de a név — a részen keresztül — az egészre (tötum) vonatkozik, az egészet képviseli, nevezi meg a *p a r s p r o t o t o* (s z i n e k d o c h é 'együttértés, veleértés') elve alapján. Hasonlóképpen megfogható az elnevezés motívuma a *kutya* és a *csillag* szavaink esetében is. A *csillag* alakváltozata *csillog* igénknek, tehát a 'fénylő, ragyogó, csillogó' jegy alapján kapja nevét, a *kutya* pedig hangutánzó eredetű állathívogató szó, vagyis az állat jellegzetes hangja válik névadó jeggyé. (A jelenség jól megfigyelhető az ún. beszélő nevek esetében: *Nyakigláb*, *Csupaháj*, *Málészáj* stb. a magyar népmesékből, *Harpagon* Molière-nél, l. a latin *harpago* 'lop, rabol, fosztogat' igét, *Kényesi*, *Székházy*, *Mokány* Kisfaludy Károlynál, *Nyúzó* Eötvös-nél stb.; vagy a ragadványnevek, becenevek, tolvajnyelvi megnevezések stb. esetén.)

5. Az [N + A], illetve [N + V] struktúrájú, már csak fogalomszavakból szerveződő fejlettebb mondatok esetében szintén egy sajátos rész — egész viszonyt deríthetünk fel az egymással azonosító predikatív viszonyban álló alanyok és állítmányok között.

A *rózsa piros*, illetve a *csillag csillog* típusú mondatokban az állítmányi funkciót betöltő melléknevek vagy igék az alannyal kifejezett szubsztanciák (fogalmak) egyik összetevőjét, inherens jegyét emelik ki, és nevezik meg. Ezekre a mondatokra — sok esetben — az a jellemző, hogy a nominális vagy verbális állítmányok az alannyal kifejezett fogalmak állandó, l é n y e g i, a szubsztanciák természetéből fakadó tulajdonságait vagy alapfunkcióit nevezik meg, így a nominális és verbális mondatok nem válnak el élesen egymástól. (Vö. pl. *az ember halandó, a tej fehér, a csiga lassú, a vaj puha, a hab könnyű, az éj fekete, a tenger mély, a marha erős, a grafit szürke, a szélvész gyors* stb., illetve: *a tű szúr, a virág nyílik, a macska nyávog, a ló nyerít, a tenger árad, a tűz ég, a madár repül, a víz folyik, a nap süt, a szív dobog, a nap kel* stb.) Ilyen, s ehhez hasonló kapcsolatokban találta meg W. PORZIG, a m e z ő e l m é l e t egyik jeles képviselője, a nyelv legkisebb, elemi, lényegi összefüggéseit. Szerinte ezekre vezethetők vissza a nyelv későbbi, nagyobb, fejlettebb képződményei. Az e l e m i j e l e n t é s m e z ő k tagjai között implikatív (einbegreifend) viszony van: az állítmányi funkciót betöltő ige vagy melléknév a főnévvel kifejezett dolog valamely oldalát, aspektusát, komponensét nevezi meg. (Das Wunder der Sprache. Bern, 1949.)

E struktúrák ősi, elemi, a dolgok lényegi tulajdonságain alapuló voltára bizonyíték lehet az is, hogy az alany és az állítmány esetenként a z o n o s e r e d e t ű: *a kutya ugat, az eső esik, a csillag csillog, a folyó folyik, a róka ravasz, a vér vörös* stb. Sok esetben előfordul az is, hogy a szerkezet két tagja etimológiai kapcsolatba nem hozható ugyan, de a mondat a z o n o s j e l e n t é s ű elemek kapcsolatára épül: *a látszat csal, az ég kék, az erdő kerek, a rózsza piros* stb. Ha a rózsza virág valóban eredeti piros színéről kapta nevét, akkor *a rózsza piros* mondat megszüntetve örzi a *rózsza rózsza*, illetve a *piros piros* ősi, elemisméltéses, t a u t o l o g i k u s egységet. (Az indoeurópai nyelvek megfelelő mondataiban: *the rose is red, la rose est rouge, die Rose ist rot* stb., a tagok között etimológiai kapcsolat is lehet.)

Az alany (az egész) és az állítmány (a rész) azonosító predikatív viszonyát a következő a n a l ó g i á s ö s s z e f ű g g é s világíthatja meg:

$$\begin{array}{c} ez \leftrightarrow \textit{rózsza} \\ ez \leftrightarrow \textit{piros} \\ \downarrow \\ \textit{a rózsza} = \textit{piros} \end{array}$$

Vagyis ha a *rózsá-t* A-val, a *piros-at* pedig a-val jelöljük, az összefüggést a következőképpen írhatjuk fel: $A \supset a \rightarrow [A + a] \leftrightarrow [A = a]$. Az $[A = a]$ azonosítások alapján a részek az egészeket helyettesíthetik, képviselhetik, azaz a melléknevek főnevesülhetnek, s így a főnevek helyébe léphetnek. Pl.: *A virágüzletben sárga, fehér és piros rózsza kapható. A sárgát nem szeretem, a fehér nem friss, a pirosból kérek.* E tipikus alkalmi — parole szintű — szófajváltások mellett sok esetben találkozhatunk állandó — langue szintű — főnevesülésekkel is: *fekete, tokaji, metélt, felvágott, magyar* stb.

6. A természetes nyelvekben a szókészlet gazdagodásának alapvetően fontos módja az, hogy a szavak eredeti, tulajdonképpeni jelentései mellé újabb jelentések társulnak, a szavak m e t a f o r i z á l ó d á s a nyomán többjelentésű (poliszém) elemek jönnek létre. A poliszémák egyes jelentéseit közös jelentésmozzanatok fűzik össze: a jelentések ezek mentén levezethetők egymásból.

ARISZTOTELÉSZ ismert meghatározása szerint a metafora névátvitel, grammatikai formája pedig azonosítás. Az $[N + N]$ szerkezetű, s a szavak metaforikus jelentésein alapuló azonosító predikatív viszony a rész—egész kapcsolat újabb, bonyolultabb formáját tartalmazza. A két főnévvel kifejezett dolog (fogalom) nem azonos egymással, de a szubsztanciák alkotóelemei, illetve a fogalmak tartalmi jegyei, s ennek megfelelően a jelentéseket felépítő komponensek között vannak azonosak. Az azonos részmozzanat(ok) teszi(k) lehetővé az azonosító predikatív kapcsolatot.

Míg a tómondatok előző altípusában az állítmányi pozíciót betöltő melléknevek és igék a főnévvel kifejezett egész részmozzanatait — lényeges tulajdonságait, alapfunkcióit — nevezik meg, s így az ekvivalencia az egész és a saját része között áll fenn, addig e mondatfajtaiban egymástól független, különböző egészeket azonosítunk közös részmozzanataik alapján.

Vagyis az *arca rózsá, szeme csillag* szerkezetű teljes főnévi metaforákat a következő analógiás keretben értelmezhetjük:

$$\begin{array}{cc}
 \text{Arca} \leftrightarrow \text{piros} & \text{Szeme} \leftrightarrow \text{ragyog, fénylik} \\
 \text{A rózsá} \leftrightarrow \text{piros} & \text{A csillag} \leftrightarrow \text{ragyog, fénylik} \\
 \downarrow & \downarrow \\
 \text{arca} = \text{rózsá} & \text{szeme} = \text{csillag}
 \end{array}$$

Ha az egymással predikatív viszonyba lépő két főnevet A-val és B-vel, közös tulajdonságaikat pedig a-val jelöljük, az összefüggést a következőképpen írhatjuk fel: $A \supset a$ és $B \supset a \rightarrow [A + B] \leftrightarrow [A = B]$. Ez az azonosítás tehát valóban fejlettebb, bonyolultabb forma, mint az előzőek, hiszen ez a szerkezet magába építi az előzőt, annak alapján jöhet csak létre.

A metaforikus megnevezés a nyelvi fejlődés magas fokán megismétli, s így meg is világítja a nevezőszavak létrejöttét, az ősi névadást. Az eredeti megnevezések mibenlétének megértéséhez a névadás későbbi, fejlettebb formája, a metaforikus névadás ad kulcsot.

HORVÁTH KATALIN

Régi-új rend a szóállomány bemutatásában*

(A lazicziusi örökséghez)

Egy-egy kerek évforduló — jelesül: e tanszék alapításának 50. születésnapja — egyfelől arra alkalom, hogy a múlt újrafelfedezésére ösztönözzön. Tekinthető gyökérnek, magyarázatnak: szinte önként kínálkozik a nyelvésznek s a sok-sok megemlékezőnek, akik meglátják az ilyen fogódzóban, miképpen ütközött annakidején az előítéletekben fogant uniformizáltság az egykori belső megújulás kísérletébe, a tévedés görce a változtatni kész rugalmasságba. (Tanúságtételként olvashatók a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem idevonatkozó — 1938 évi — aktái.)

* Elhangzott az ELTE Laziczius-emlékülésén 1988. december 12-én.

Tanulság másfelől a visszatekintés abban az esetben, ha előrevisz, hiszen okulásra készítet, akár elutasításra akár követésre indít. Ez utóbbi gondolat-sorba tartozik LAZICZIUS GYULA öröksége, amelyet hadd nevezek — itt és most — eurolingvisztikának. A két világháború között Prágától Genfig, Bécs-től Párizsig, a jeles olasz, orosz, skandináv műhelyekig fel-felzövő áramkörnek lett nagyrabecsült tagja a magyar nyelvtudományt „modernizáló” tudós. Vallja, hogy a konkrét nyelvi tényeket bemutatni nem kevésbé fontos feladat, mint ezek áttekinthető összefüggéseit vizsgálni, mégpedig tiszta (értsd: megbízható) elveket követve. E kettősség egységében buzdít „az anyag értékelésére és elrendezésére” (LAZICZIUS, Általános nyelvészet. Bp., 1942. 3).

A nyelv adta összefüggéshálózaton belül szövevényes egymásrautaltságban fonódnak egésszé a közlések elemei. Nemcsak SAUSSURE, BÜHLER stb. nyomán foglalkoztatják e hierarchiák feltárandó titkai a jelen századvég tudományosságát. Kiegészül, illetve módosul immár az a nézet, hogy a XIX. századi nyelvtudomány fő érdemének a tényanyag gyűjtése — más szóval: a taxonómiai szempont primátusa — tekintendő, a XX.-é pedig az elméleti előrelépés. A nyelvi mozgatóerők és függvényükben a követendő módszerek követéséről és meghatározásáról LAZICZIUSHoz hasonlóan szólal meg N. RUWET (Introduction à la grammaire générative. Paris, 1968. 13 kk.), E. BACH (Linguistique structurelle et philosophie des sciences. Paris, 1965.) stb.

Mind a nyelvi adatokra, mind értékelésükre áll, hogy nem nehéz megragadni bennük a nyelvtudomány egyik mögöttes dilemmáját. Igaz, egyetértünk abban, hogy a nyelv képes kifejezni az emberi tapasztalatok rendezett halmazát. Abban szintűgy, hogy a tudománytól egyre több segítőkész magyarázatot (sőt: tanácsot!) vár el a nyelvhasználó, aki önmagát hatékonyan szeretné megértetni és másokat jól megérteni. Továbbá, hogy ami a kutatót illeti, a nyelvi sávok működési törvényeinek rögzítésekor legfőképpen a közléseken belüli egységek mozgásához és állandóságához igazodik.

Igen ám, de az összetartozó nyelvi tények (pl. szavak, grammatikai eszközök) hálózatának megítélése végett óhatatlanul munkahipotézisekhez folyamodunk. Arra vállalkozunk, hogy rendbe állítsuk adatainkat és nézeteinket, mert így véljük leképezhetőnek a nyelven kívüli valóságot. Szokott azonban a realitás érdes, borzas, meghökkentő lenni. Enyhén szólva: rendetlen, méghozzá nem is ritkán. Vajon nem utópia-e hát, nem illúzió-e hát a rendtelent rendszerbe kényszeríteni? A tarka játékosságot a pedáns skatulyák Prokrustes-ágyába erőltetni? Esetünkben: a többdimenziójút valamely önkényes linearitásba áttenni. Amikor a nyelvi kifejezést és a rá vonatkozó tételezést a kényszerű egymásutániságba tereljük, akkor a leképezés mindenképpen megsínyli az erőszakot, légyen mégoly racionális-logikus is a szándék, amelyből lépéseink levezethetők.

Feltehetőleg ezt a belső konfliktust kívánja feloldani LEIBNIZ az emberi megismerésről és az igazságról elmélkedve (G. W. LEIBNIZ, Méditations sur la connaissance, la vérité et les idées. In: Opuscules philosophiques choisis. Paris, 1954. 9—16). Az ábrázolt dolog legfőbb megkülönböztető jegyeit válogatja össze. Ebben az 1684-ből való tanulmányban veszi sorra a világos, a tévedésektől és ellentmondásoktól mentes kritériumokat. Az intuitív megismeréssel egybehangzó elégséges és teljes bemutatást igényli hozzá. S ha a természetes nyelvek kielégítenék e követelményt, akkor nem törekedett volna, pótlék-ként, egy olyan univerzális nyelv (és írás) kimunkálására, hogy az a dolgok nevének logikailag kifogástalan portréjához, azaz a jelek racionális (rendha-

gyóságok nélküli) kombinációjához jusson el (L. COUTURAT, *La logique de Leibniz*. Paris, 1901. 55—63). — Szaktudományunk jelenkori művelője azonban — helyesen — nem éri be a leibnizi 9 mássalhangzó és 5 magánhangzó 81374 lehetséges változatával (i. m. 62).

Valójában egy véges eszköztár végtelen lehetőségeit ragadja meg a kutatás, mégpedig koherens rendszerben. Így aztán a szókincs vizsgálata és a grammatikai leírás mindenképpen az anyagkiválasztás és -elrendezés nehéz döntéseivel jár együtt (LAZICZIUS i. m. 35 kk.). A dichotómiákra leegyszerűsített választási gondok többségét jól ismerjük: a teljes mennyiség parttalan és ezáltal kezelhetetlen; a szelekció mértéke és jellege önkényes; a véletlenszerűvel szembeállított állandóról éppen tűnékeny volta derülhet ki; egyéni körülmények és szándékok mentén változnak az egymásra ható erővonalak stb.

Ami pedig a nyelvelírás konkrét kettősségét illeti, ott olykor éppen a grammatika és a szóállomány merev elkülönítésének hagyománya tűnik az adekvát leírás akadályának. Elmondhatni, hogy tudományunk KRESZ-ében a nyelvtan és a szagatott csik. Éz jelzi, hogy szabad átlépni a másik sávba, ha szükséges. A nyelvelírás „mit — hová?” kérdéséről vitázó oscillációt szemlélteti az új felismerésekben fogant nyelvtani és szótári szakirodalom. Hogy ugyanis kelle a szótári szócikknek grammatikai információt adnia, s ha igen, mennyit és milyet. S ugyanígy, hogy szerves része-e a szótan a nyelvtannak, amint ez LAZICZIUST is foglalkoztatja.

A szónak mint nyelvi eszköznek, mint nyelvi jelnek a meghatározásai közül azért érdemes itt idézni LAZICZIUS egyik cikkéből, mert a hangalakszerűség változataihoz, a kontextus, illetve a szituáció meghatározó szerepéhez egy francia nyelvű dolgozatában (is) hozzárendeli a szó szófajtságát, bővítményeit (*La définition du mot*. Cahiers F. de Saussure. 1945.). A szerző ez utóbbiakban látja annak a rendszernek a tartópilléreit, amely a társadalmi kollektívában — és az egyéni használatban — együtt előforduló nyelvi elemek hálózataként működik: „L’adjectif cherche son nom, l’adverbe se met en quête de son verbe” (i. m. 36). Egy másik dolgozatában vizsgálja a jelölő/jelölt viszonyát, továbbá a szókészlet „széleit”, bizonytalan határait, a szóalkotás lehetőségeit (*A szókészlet nagyságáról*: MNy. 1942.).

Többek között azt bizonyítják LAZICZIUS e gondolatai, hogy mekkora a szótáríró felelőssége, amikor kiválaszt és amikor arról dönt, hogy mi legyen a szócikkben, illetve hogy miképpen szerkessze meg anyagát. Itt válik igazán nyilvánvalóvá, hogy a szótárírás éppúgy egy mögöttes elméleten építkezik, mint minden más nyelvtudományi munkálat.

Hadd szemléltesse ezt néhány régi és új kiadvány. Az időrendben első kiadványsor MÁRTON JÓZSEFÉ. Számos két-, illetve háromnyelvű (magyar—német—latin) szótára jelent meg 1799 és 1823 között Bécsben, Pozsonyban és Pesten (vö.: GÁLDI LÁSZLÓ, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., 1957. 144—94; MIKÓ PÁLNÉ, *Márton József a magyar nyelvért*. Bp., 1982. 8 kk.). MÁRTON e munkáiban a nyelvhasználat tudatosan szolgálni kívánó nyelvtudós példázza korának lexikográfiai elveit. Amikor hozzálát a nyelv szemantikai leltározásához, az anyag kiválasztásakor már a beszélt nyelv elsődlegességéből indul ki. A művelt társalgás közegehez azonban hozzákapcsolja a népi — a „megyebeli” — szokat, a jó ízléssel és a nyelv természetével nem ellenkező provincializmusokat; gondja lesz továbbá a (tudo-

mányos) műszavakra és még el nem terjedt magyar megfelelőikre, „hogy Nemzetünknek a' tudományokban tett előmeneteléről (. . .) ítéletet tehetne a' Maradék” (MÁRTON, A magyar lexiconnak szükséges voltát tárgyazó elmékedések. Bétsben, 1802, 4).

Szótára normatív: a közhasznú — s a nyelvet „nem kortosított” — szó- és frazeológia-készletet nyújtja. Bele-beleütközik a lexikográfia hagyományos gondjaiba (a homonímia és a poliszémia kezelése; a régi és az új állomány beiktatása, ill. elvetése; a többféle jelentések egymásutánja), hiszen jól tudja, hogy az úgynevezett teljes leírás — azaz minden lehetséges címszó minden jelentésének feltüntetése — csupán ideál lehet.

MÁRTON a gyakorlat szolgálatában, „a' Tanulókat könnyebb és rövidebb útra vezérelni kívánván” (Oskolai lexicon. Bétsben, 1816. iii) voltaképpen hazája és Európa közé ver hidat, hiszen a jó szótár nemcsak honfitársait segíti. A magyarul tudni akaró „Hungarus” számára „a szók minden jelentései világosan megmagyaráztatnak”, más nyelvre általtétetve is. Mellőzi viszont az olyan összetett szót, melynek „kitétele könnyű”. Habár például SCSERBÁNál épp arról olvashatunk majd, hogy minden összetett szó elemzése külön monográfiát érdemelne (L. V. SCSEERBA, Jazükovaja szisztyema i recsevaja gyejatyeljnoszty. Moszkva, 1974. 285).

Nem veszi fel MÁRTON szótára azokat a „nagy számban támadott új szókat” sem, amelyek még forgásban nincsenek. Nyelvkönyvei végére illesztett szójegyzékeiben azonban mindazokat a gyakori, hasznos szókat feltünteti, melyeknek a tudása a szövegértést (olvasást) és a beszélést egyaránt lehetővé teszi. E kettősségről szólal meg századunk közepén TESNIÉRE, aki úgy vélekedik, hogy más-más szótárra van szükség a szövegértéshez és a kifejezéshez (L. TESNIÉRE, O russzko-francuzszkom szlovarje L. V. Scserbii: Voproszű jazükoznanyija 1958/6: 41). Lám, már benne rejlik az aktív/passzív grammatika scserbai tétele MÁRTON szótárírásának elméletében. A nyelvhasználói igények tisztázásán és szolgálatán túl, az úzus iránymutatásával sokféle szükséglet kellett kielégítenie: mindennapit és szakmait, tudományost és közéletit. Így váltak ezek a kötetek vallomássá a XIX. század első évtizedeiről.

Ha röviden is, de érdemes a szótárak előszavának — viszonylag ritkán összevetett — üzenetét szemügyre venni. MÁRTON JÓZSEF szókönyveiben az Előbeszéd főképpen nézetei foglalatát, a kötet megjelenésének körülményeit, illetve a használati utasítást tartalmazza. Csupán az ellenpontozás jegyében lássunk ezután még néhányat, immár századunk utolsó évtizedeiből.

Az egyik: REINHOLD AMAN német nyelvű szitokszótára (Bayrisch-österreichisches Schimpfwörterbuch. München, 1981.²). A szerző a bevezetőben fordul olvasójához: részint anyaga összegyűjtéséről tájékoztat, felsorolja a társ-tudományokat (irodalom, fonetika, szemantika, etimológia, pszichológia, művelődéstörténet), amelyeket e jéghegy-ismeretlenségű terület megközelítéséhez szükségesnek tart; részint pedig a használati utasítással kívánja segíteni mind a szakmabélieket, mind az átlagolvasót. Valójában előszót helyettesít a szójegyzék után elhelyezett — a szokásosnál valamivel hosszabb — fejtegetés, a „Pszichológiai-nyelvi bevezetés a szitkozódásba” címmel. Meghatározza a káromkodást (keletkezését, fajait is), kifejti az indulat levezetésének — a biztonsági szelepnek — egészséges módjaként számon tartott verbális agresszió főbb típusait. Hogy mit tarthatunk szitokszónak, hogy mikor és mely állapot-
nevekhez folyamodik a felizgatott állapotú személy, arról olvasható az itt rendszerezett leltár.

S milyen céllal készült VALDMAN Haiti kreol—angol—francia szótára (Haitian Creole—English—French Dictionary. Bloomington, 1981.)? A szerzőt nemcsak a nyelvészociológia ösztönzi a „hivatalos alatti” s egyben a nemzeti integritás szimbólumának tartott kreol (kölcsonzött elemekből álló keveréknyelv) szókincs bemutatására. Az a célja, hogy referenciával épp a nyelvész-kutatásnak szolgáljon. Az előszóban emeli ki, mennyire fontos hozzásegíteni az angolul és franciául tudó szakmabelieket a kreolhoz, amely csupán alárendeltje a franciának, s nincs még hivatalos helyesírása, grammatikája avagy a szókincsbővítést meghatározó szabályrendszere, noha a kormány meghirdette a nyelvi normák bizonyos alapelveit. E sajátos diglossziáról szólva adja meg a szókincs jó néhány olyan új (értsd: francia) elemét, amelyek esetleg csak átmeneti kölcsonzésnek tekintendők, s be sem épülnek a kreol — fővárosi vagy regionális — dialektusokba.

VALDMAN bevezetője fontosnak tartja a szócikkek megszerkesztésében a következetességet. A címszóhoz (és változataihoz) kapcsolja a nyelvtani kategóriát és a stílusminősítést (pl. *bizalmas, szépítő, pejoratív, vulgáris, ritka*); ezután az angol és a francia megfelelést, a példamondato(ka)t, a szinonimákat és az esetleges referenciákat helyezi el. Tájékoztatásul nyújtja az ún. lexikai mező számát: ez egy tezauruszerű csoportosítást tesz lehetővé. Filológusi pontossággal természetesen mind forrásait, mind a rendelkezésre álló bibliográfiai adatokat felsorolja.

Szintén az újabb kiadványok egyike az orosz nyelv ún. Értelmező-kombinatorikus szótára, a nyelvtudomány elméletét és módszerét gazdagító, az eddig felsoroltakhoz képest elismerten magasabb rendű, eredeti, nagyigényű felfogásban kidolgozott munka, egyébként francia változatát I. MELCSUK egyidejűleg megjelentette Montréalban is (I. A. MELCSUK, és A. K. ZSOLKOVSKIJ, Tolkovo-kombinatornűj szlovarj szovremennovo russzkovo jazuka. Wien, 1984.). A nyelv transzformátor-jellegét MELCSUK a tartalom ↔ szöveg tételbe sűriti. Elmélete három összetevőre épül (tartalom, szöveg, megfelelés). s olyan funkcionális modellnek tekintendő, amelyben csak a be- és kimenet figyelhető meg, amikor is a tartalom egy formává — a szöveggé — alakítva fejeződik ki, illetve a nyelvi formában ölt testet a jelentés. Másszóval: az átadandó, feltárandó információ közege a nyelvi eszköztár.

Eltér ez a szótár az átlagos használó szokásos igényeihez méretezett ún. normális (értsd: hagyományos) terjedelmű megoldástól, hiszen a szóállomány-nak csak egy töredéke (282 egység) szemlélteti az elméleti modellt. A címszó ezzel szemben az információk teljességét kívánja feldolgozni. Ebbe beletartoznak a szó valamennyi szövegbéli kookkurenciái, valenciái, kombinációi; sőt: mindenfajta „téves kapcsolások” is. A választott eljárás nem éri be az anyanyelv-tudás ösztönös biztonságával. Kiindulópontként oly módon minősíti naivnak a feltételezett fogyasztót, hogy annak minden megmagyarázandó. Előzetes ismeretekre sem épít. Így jön létre a nyelvreírásban a normatív tezaurus új típusa, amely — amint a szerző több helyütt ismétli — a jelentéshez kapcsolja a szövegek halmazát, a szöveghez pedig a jelentéseket. A szótár előszava (angol és orosz nyelven: i. m. 39–98) az ábrázolás 4 szintjének együttesét vallja, ezért működik a szócikkekben az eleven szemantika, a szintaxis, a morfológia, a fonetika és a helyesírás.

A kötet a modern lexikográfiai (és a MÁRTON-szótárakban is jelen lévő) kettős indíttatásban fogant. Egyfelől értelmező szótár szolgálja a szöveg megértését, másfelől olyan szövegprodukáló forrás, amely a tartalom kifejezésére

való helyes eszközöket (pl. szinonimákat) nyújtja. Eddig nem volt általános, hogy a szótár rendszerezze az egy adott tartalom aktív kifejezésére alkalmas szinonimikus értékű megoldások teljességét. Itt viszont a lexiko-szemantikai kombinálhatóság a szintaktikai vonzattal együtt teszi szintetikusá a szótárt. A „Petit Robert” gyakorlatához hasonlóan megvannak benne az antonimák, valamint a konverzívák, képzett szók, a jelentéskapcsolódás frazeológiai fogalmi esetei, bizonyos — pl. igekötős — etimológiák, a stílusminősítés stb.

A szó korrekt (adekvát) használatát annak függvényében fogja fel, hogy a nyelv miképpen szegmentálja a valóságot, és ehhez — külön egységekként — mely tipikus nyelvi ábrázolás fejezi ki a tartalmakat, enciklopédikus információkat. Újat ad a nyelvtudománynak ez a munka, hidat alkot az elmélet és a konkrét lexikográfia között; a logika és a matematika feszes szigorával teszi lehetővé az automatikus szövegszintézist és szöveganalízist az árnyalt szemantikai-szintaktikai jellemzők összegeként működő formalizálás által, amikor pl. *Anti*, *Augm*, *Loc*, *Incep*, *Magn*, *Caus* és hasonló operátorokkal él a kapcsolattípusok jelölésére. S nem utolsósorban, a MÁRTON—SCSERBA—VALDMAN említettem vonulatát egybehangzóan válik felhasználhatóvá a nyelvi kultúra érdekében — anyanyelvtanítás, idegennyelv-elsajátítás stb. — (is) feldolgozott konkrét gyűjtelék.

Végezetül: tudom, hogy csupán vázlatos szemléltetésre adtak módot a kiválasztott lexikográfiai kiadványok. A fentiek alapján azonban mégis ide kívánczok az a kérdés, hogy vajon mi kerül(jön) majd mai magyar szókincsünk újdonságaiból egy olyan értelmező-enciklopédikus szótárba, amelynek lexémái a változó világ új meg új jelenségeiből is „táplálkoznak”. Nincs még konszenzus sem a „mit?” sem a „hogyan?” válogatás tárgyában. S arról sincs, hogy miképpen hasznosítandók az elődök tapasztalatai. Ha a tömegkommunikációból szerteszugárzott, meghökkentő gyakoriságú divatszavakra hozok ezúttal néhány példát, helyszűke miatt csupán két csoportot választhatok: az idegen és a magyar szavakét. Közös bennük, hogy új jelentéseik még nem gazdagítják (gazdagítják?) az Értelmező Kéziszótárt, illetve BAKOS FERENC „Idegen szavak szótára-”t.

Az első csoport „virágszájai”: *aerobic*, *alternatív* (immár nem villanykapcsoló), *artikulált* (nem hang, hanem érdekek), *digitális*, *formális* (értsd: hivatalos), *identitástudat*, *imedzs* (sic!), *karakteres* (tán a „hosszú” *karakterisztikus* helyett?), *konvertálható*, *ledózerol*, *lizing*(el), *markáns*, *menedzsmen*t, *nómenklatúra*, *pluralizmus*, *szektorsemleges*, *szponzor*(ál), *(tele)fax*, *tini*, *toplista*, *valkman*, *videózás*. A második csoport tagjai hol tükörfordítások, hol a szakzsargon olykor nyelvszennyező, olykor telitalálat-számbe menő építőkövei, mint pl.: *áralku*, *árfekvés*, *beazonosít*, *csúszópénz* (v. *kenőpénz*), *egymásra mutogat*(ás), *ellehetetlenül*, *elvárás*, *elvonás*, *fájdalmatlan*, *fajsúlyos*, *felvetés*, *fogalmaz* (e kettő a gyakoriság-rekorder!), *halálveszély* (*életveszély*-nél vajon jobb-e?), *háttérpar*, *hiánygazdálkodás*, *hitelkártya*, *hótaposó csizma*, *húzóágazat*, *joghátvány*, *joghézag*, *jogosítvány* (= *illetékesség*), *kínálati piac*, *körüljár* (*témát*), *lefejleszt* (?!), *naprakész*, *nyereségpozíció*, *nyereségorientált*, *odafigyel*, *ragoz* (mindkettő a „korral haladni” igyekvő megszólalók kedvence), *sarkos*, *tépzár*, *vállalatbarát* (*gazdaságpolitika*), *vámszabad* (a *vámmentes*-t szorítja ki), *versenysemleges*, *viSSzarendeZés*, *vonalkód*. Érdekes az *akármi* karrierje (a *valami*, *izé* helyén), a *nem semmi*, *ennyi* értékelő funkciója. A már a megjelenés pillanatában sem korszerű kétnyelvű szótárakban ugyanígy lelünk elavult és nem találunk „újszülött” címszavakat. Épp emiatt töpreng joggal az idegen nyelv

tanulója, hogy ki legyen az a rajta segítő anyanyelvi informáns, akitől megtudhatja: a *hótaposó csizma* franciául *après-ski*, a *tépőzár* oroszul *lipucska*, (angolul és franciául *velcro*), a *vonalkód* franciául *code barre* stb.

Összefoglalva: a nyelvi tények és az elmélet LAZICZIUS vallotta együtteséből kiindulva csatoltam néhány szótár felfogását, hogy illusztrálják: miképpen mérkőzik szakterületünkön rend és rendtelenség, miképpen közelít egymáshoz grammatika és szókincs. Befejezésül jelenkori szóállományunk tünet-töredékeivel szemléltettem, mennyi „jó mulatság, férfimunka” vár a XXI. századi kutatóra, hogy a kor szókincsének elemeiben (s ezek kapcsolódási lehetőségeiben) LAZICZIUS GYULÁTól is tanulva lássa és láttassa a nyelvi mozgás és állandóság egységét.

MIKÓ PÁLNÉ

A *de hát* konstrukció szemantikai és pragmatikai használata

1. A *mert bár* kötőszóegyüttes hívta fel arra a figyelmem (MNy. LXXXV, 82–6), hogy egyes konstrukciótípusok standard (logikai) rendjét aktuális (történeti) használatuk lényeges helyen is átalakíthatja; ajánlatos tehát eleve a logikai és a történeti egységben gondolkodnunk, bármilyen komplexitású alakulatok felépítéséről legyen is szó. Ezen általános tanulságon túl két ok is van, hogy a *de hát*-ot ugyanebből a megfontolásból vegyük vizsgálat alá. Egyik az, hogy mindkét változat a standard (A, *de* (B, *mert* C)) konstrukciótípusra vezethető vissza; másik pedig az, hogy a *mert bár* is és a *de hát* szemantikai használata is a kauzális viszonyfajta főkapcsolássá történő előrehozásával jár együtt:

- 1.1. (A) Menni akartam, *de* (B) itthon maradtam, *mert* (C) nem jöttek értem. (A, *de* (B, *mert* C))
- 1.2. (A) Menni akartam, *de* (C) nem jöttek értem, *tehát* (B) itthon maradtam. (A, *de* (C, *tehát* B))
- 1.3. (B) Itthon maradtam, *mert bár* (A) menni akartam, *de* (C) nem jöttek értem. (B, *mert* (bár A, *de* C))
- 1.4. (B) Itthon maradtam. (A) Menni akartam ugyan, *de hát* (C) nem jöttek értem. (B, *mert* (A, *de hát* C))

Mielőtt azonban rátérnék az 1.2. típus kifejtésére, hasznos lehet, ha előbb áttekintjük az (A, *de* (C, *tehát* B)) alapforma vázlatos jellemzését (Nyr. XCIX, 424–38).

A *de*-vel reprezentált ellentétfajta attól elvárástől, hogy valamilyen esemény, történés a szokásos elvárás ellenére valósul meg. Ezt legtöbbször T. A. VAN DIJK definiálta: „a (p, *de* q) igaz (vagy kielégíthető stb.), ha (p és q) mindketten igazak, és ha szokványosan (pl. általában vagy most) az az elvárás, hogy (ha p, akkor nem-q), mint pl.: *Harry beteg volt, de ennek ellenére eljött a gyűlésre*, ahol is a betegség állapotától rendszerint elvárható, hogy elégséges feltétele legyen a gyűlésekről való elmaradásnak (A Magyar

Nyelv, Irod. és Hungarológiai Int. kiadv. Szövegelmélet. 15. füzet, 1987. 86—7; továbbá BÁNRÉTI ZOLTÁN: NytudÉrt. 117. sz., 1983.).

Az elvárástörő szerep a *de*-vel reprezentált ellentétfajtának domináns jelentése. E szerep iránya anaforikus: visszafelé mutat a *q*-ról a *p*-re. A *de*-nek azonban ez csak egyik jelentése. Legalább ennyire fontos a *k a t a f o r i k u s*: előremutató iránya. Az a konstrukcióépítő szerepe tehát, amelyet a *q* utáni *z* elemet viszonyító *mert*-tel együtt valósít meg. Ezt a szerepét. — T. A. VAN DIJK sémáját folytatva — így ábrázolhatjuk: (*p, de (q, mert z)*), ahol a séma azt fejezi ki, hogy *de*-vel reprezentált ellentétfajta egy őt követő kauzális viszonyítással jár együtt.

A jelen írásban azt szeretném bemutatni, hogy mit érthetünk az elvárástörés és a kauzalitás szabályt követő „együttjárás”-án; az így értelmezett konstrukció mennyiben tekinthető szemantikai, illetőleg mennyiben pragmatikai természetűnek.

Sémánkban a *p*, a *q* és *z* helyett az (A), (B), (C) szimbólumokat használjuk, hogy a bizonyításokban a sorrendi cseréket gyorsabban át lehessen tekinteni. A fentiekben használt két séma tehát azonos:

$$\begin{aligned} (p, de (q, mert z)) &= (A, de (B, mert C)) \\ (p, de (z, tehát q)) &= (A, de (C, tehát B)), \end{aligned}$$

és természetesen itt is érvényben van mindkét logikai előfeltétel: (A és B) mindketten igazak; továbbá az elvárás: (*ha A, akkor nem B*), illetőleg (*ha nem A, akkor B*).

Mivel a konstrukcióépítő szerep összefügg az elvárástörés helyzetével, már itt ajánlatos felfigyelnünk a *s z e r e p* különféle *h e l y z e t e i r e*. A *de*-t követő kauzális mozzanat az egyszerű (szintagmatikus) alakulatokban, valamint — az ellenkező pólus felé — a terjedelmes szövegrészek viszonyításában virtuálisan van csak jelen; kifejtett formában jobbára a többszörösen összetett mondatban és a mondat fölötti szövegegységekben jelenik meg. Példáinkat ezért ilyen helyzetekből gyűjtöttük.

Hogy az elvárástörő ellentét miként idézi fel az őt követő kauzális mozzanatot, azt legszemléletesebben egy író tudja elénk tárni. Sinkó Ervin, miután 1935-ben megérkezett moszkvai emigrációjába, így mutatja be egyik már korábban ott élő ismerősét:

2. „Legjellemzőbb rá azonban, ahogyan Kurelláról beszél, akiről tudja, hogy barátom.

— Igen képzett marxista, értékes ember. Míg Dimitrov titkára volt, sűrűn találkoztam vele, de az utóbbi időben sok szerencsétlenség érte.

Ez a »de« olyan, mint valami tökéletes illusztrációja annak, amit a napokban éjszakai elmélkedéseimben a sikernek, a szerencsének és balszerencsének itteni erkölcsi értékeléséről jegyeztem fel fiktív jövődöbeli fiatal barátomhoz intézett levélben. Volt abban valami szinte naív, pártfogói figyelmeztetés is, hogy hozzám beszélt így Kurelláról. Példaképpül ajánlotta magatartását, ő, aki »azelőtt sűrűn találkozott vele, de az utóbbi időben sok szerencsétlenség érte«, tehát most már nem találkozik vele.”

(Sinkó Ervin: Egy regény regénye. Fórum/Magvető 1985. 282.)

Az idézett szövegből elhallgatott következtetést az író vonja le az összetett mondat *de*-vel viszonyított utótagjából. A gondolati folyamatot — leegyszerűsítve — az alábbi lépésekben rekonstruálhatjuk:

2.1. (A) *Ha* azelőtt sűrűn találkozott vele, *akkor* (B) most is így várható el: (*ha* A, *akkor* B).

2.2. Most nem mer (nem B) találkozni vele, *mert* (C) az utóbbi időben sok szerencsétlenség érte: (nem B, *mert* C).

2.3. (C) Az utóbbi időben sok szerencsétlenség érte, *tehát* (nem B) nem mert találkozni vele: (C, *tehát* nem B).

2.4. (A) Azelőtt sűrűn találkozott vele, *de* (C) most már nem találkozik vele: (A, *de* C) = (A, *de* (C, *tehát* nem B)).

Az idézett szövegben, mint láttuk, a barát a kauzalitás oki mozzanatát fogalmazta meg csupán, az okozat kikövetkeztetése Sinkó Ervin feladata lett. Feladata nem volt bonyolult: lépéseit gondolkodási sémá vezette. De nem is a bonyolultság fontos vagy jellemző ebben az esetben. Jellemző az lesz (íróra, műfajra, korra), hogy a kauzalitás melyik mozzanatát különítik el gyakrabban az elvárástörlés után: az okot vagy az okozatot; továbbá az, hogy kifejtve használják-e a kedvelt kauzális mozzanatot, vagy pedig valamilyen implicit módon.

Saját vizsgálataim, de munkatársaim kutatásainak tanulságai szerint is meggyőzően általánosabb az oki mozzanat kötőszóval is jelölt elkülönítése; az a sorrendezés tehát, amely azonnal tudomásunkra hozza, hogy törlődik az elvárás: (A, *de* (nem B, *mert* C)). Ritkább, s ezért jellemzőbb, ha valaki az okozatot hagyja a gondolatmenet végére: (A, *de* (C, *tehát* nem B)).

A stílus mélyebb, gondolkodásbeli sajátosságaira utal tehát, hogy kedvelt műfajában egy író mennyire használja a *ha*, *akkor*-t, a *vagy hát*-ot, az *ez azonban*-t, a *de hiszen*-t, vagy a *de hát*-ot. A *de hiszen* például általánosan az elemző, érvelő, fejtegető megnyilatkozásokra jellemző. Az okozatra irányuló *de ezért*, *de hát* gyakori használata két modern prózaíróknál tűnik leginkább szembe: Gerelyes Endrénél és Esterházy Péternél. Az utóbbinak „A kitömött hattyú” (Magvető K., 1988.) c. kötetében különösen a *de hát* gyakorisága vonja magára az olyan figyelmet, amely az írói észjárásra kíváncsi. A kötetet tanulsággal és örömmel olvastam; bántana, ha a kiemelt, példának használt részletek didaktikai kezelése elrontaná mások olvasói örömét.

2. A fentiekben vizsgált *de*, *mert*, *tehát* kötőszók szemantikai: elvárás-törlő és kauzális jelentésükkel vettek részt a konstrukciókban, ezek felépítését így sorrendi átalakításokkal lehetett igazolni. De mit tudunk kezdeni a *de hát*-tal viszonyított alakulatokkal? *Tehát* értékű-e a *hát* a *de*-t közvetlenül követő helyzetében?

Nem állítom, hogy az alábbiakban okvetlenül igazam van; de egy-egy példasorral körvonalazok két olyan megjelenési formát, ahol a *hát* kauzális szerepben követi a *de*-t.

A) A *de hát* szemantikai használata

a) A *de hát* egyszerűbb esete azonos az alapformával: az (A, *de* (C, *tehát* B))-vel, a változás mindössze annyi, hogy a következtetés összevonását a partnerra hagyjuk: (A, *de hát* (B, *hiszen* C)), ahol a B, *hiszen* = *hagyjuk* | *nem is tudom* | *ne is beszéljünk róla* stb. Hogy a séma megfelel a valóságos összefüggéseknek, az alábbi átalakítás igazolja, amelyben a (C) elem előre hozható: (A, *de* (C, *hát* [*hagyjuk* | *nem is tudom* | *ne is beszéljünk róla* stb.])). Az összes alábbi példa Esterházy Péternek „A kitömött hattyú” c. esszékötetéből való.

3. „Akkor még voltak évadok . . . *de hát* emlékekből nem lehet megélni, elég, ha megszépítjük őket.” (237.) — 3.1. . . . *de hát* [*hagyjuk*, *hiszen*] *emlé-*

kekből nem lehet megélni. — 3.2. . . . *de emlékekből nem lehet megélni, hát* [hagyjuk].

4. „Ezt a megnyugvást is éreztem. Hogy történt, ami történt, de hát végre helyre van hozva.” (81–82.) — 4.1. . . ., *de hát* [hagyjuk, hiszen] *végre helyre van hozva*. — 4.2. . . ., *de végre helyre van hozva, hát* [hagyjuk].

5. „De hiába rossz ez, ami van — van. És ha van, akkor evvel sok mindent lehet csinálni, elutasítani, megváltoztatni, beletörődni, egyet nem: pajzs-ként magunk elé húzni, menedékként, alibiként — de hát a legjobb esetet véve is csak igazunk van.” (71.) — 5.1. . . . *de hát* [hagyjuk, hiszen] *a legjobb esetet véve is csak igazunk van*. — 5.2. . . . *de a legjobb esetet véve is csak igazunk van, hát* [hagyjuk].

6. „Egyáltalán: levágattuk volt akkor a hajunkat? Erre nem emlékszem; most mindenestre hajunk hosszú, loncsos és bozontos, mintha valódi, fáradt, okos és rezignált 68-asok volnánk, pedig hát mi még akkor pelyhes állú fiúcskák voltunk.” (161–7.) — 6.1. . . ., *pedig hát* [ez csak szerep, hiszen] *mi még akkor pelyhes állú fiúcskák voltunk*. — 6.2. . . ., *pedig* *mi még akkor pelyhes állú fiúcskák voltunk, hát* [ez csak szerep].

7. „A temetőben Hekerle László temetésén — fiatal kritikus, írtam volna majdnem, de hát milyen nevetséges egy halott embert ennek vagy annak mondani, . . .” (198.) — 7.1. . . . *de hát* [nem írtam, hiszen] *milyen nevetséges . . .* — 7.2. . . . *de milyen nevetséges . . ., hát* [nem írtam].

8. „ilyen hülyeséget, öregem, másnak nem is mernék, de hát te mégiscsak költő vagy” (238–9). — 8.1. . . ., *de hát* [neked elmondhatom, hiszen] *te mégiscsak költő vagy*. — 8.2. . . . *de te mégiscsak költő vagy, hát* [neked elmondhatom].

9. „Nem nagy üzlet ez a kelet-európaiság. Mert még a nagyokon is el-elúrhódik az ideológia és a sértődöttség. Hogy egy távoli példát mondjak, Mikszáth. Nagyon szeretem, nagyra is tartom, mert okos és rettentően tud magyarul, de hát a Beszterce ostroma Bulgakov A Mester és Margaritájához képest mégiscsak duzzogás.” (225.) — 9.1. . . ., *de hát* [„nem nagy üzlet”, hiszen] *a Beszterce ostroma Bulgakov A Mester és Margaritájához képest mégiscsak duzzogás*. — 9.2. *de a Beszterce ostroma . . ., hát* [„nem nagy üzlet”].

10. „A könyv egészéről határozott képem volt, úgy gondoltam el, mint egy tájat, Cézanne nyomán, vagy mint egy épületet, szobákkal, tornyokkal, eresszel, palával, homályos és fényes folyosókkal, freskókkal, belső titkos lépcsőkkel, padlással, pókkal és pókhálóval, nagy, szabad és zárt terekkel, úgy gondoltam el, mint a Németalföldi Festményt (Világrajz), ahol minden Rész egész, és a részek együttállása az Egész, vagy kevésbé emelkedetten, mint egy kötőgép használatiutasítás-rendszerének a modulszerkezetét és így tovább; de hát ez csak amolyan beszéd.” (37.) — 10.1. . . ., *de hát* [nem folytatom, hiszen] *ez csak amolyan beszéd*. — 10.2. . . ., *de ez csak amolyan beszéd, hát* [nem folytatom].

Az eddigi példák tagmondattömbök viszonyításában tartalmazzák a *de hát*-ot. Az elvárástörülés és a következtetés azonban mondattömbök viszonyításában is szerepet kap. Ezt szemléltetik az alábbi részletek.

11. „Egyszerre kell az emlékeimre gondolnom, egy félig elkészült film képeire és a szavakra. Nem szerencsés konstelláció, finoman szólva. De hát magam kerestem a bajt magamnak, ahogy illik.” (184.) — 11.1. *De hát* [hagyjuk, hiszen] *magam kerestem a bajt magamnak, ahogy illik*. — 11.2. *De magam kerestem a bajt magamnak, ahogy illik, hát* [hagyjuk].

12. „Szóval, ha így, ha az anyám, Zala, Ruttkay, a Kovács fia — hagyjuk! De hát ez csak afféle mafla, gógós beszéd.” (200.) — 12.1. *De hát* [hagyjuk, hiszen] *ez csak afféle mafla, gógós beszéd.* — 12.2. *De ez csak afféle mafla, gógós beszéd, hát* [hagyjuk].

13. „Kicsit sokat vagy túl nagy kedvvel idézgetik ezt az alanyban-állítványban való gondolkodást. Mintha az valami megoldás volna (és akkor persze egy másik ellenében)! De hát a dolog éppen ekkor kezdődne csak.” (93—4). — 13.1. *De hát* [ez nem megoldás, hiszen] a dolog éppen ekkor kezdődne csak. — 13.2. *De a dolog éppen ekkor kezdődne csak, hát* [ez nem megoldás].

14. „Igaz, ne feledjük: mi csak afféle kortárs írók vagyunk. De hát az olvasó is csak kortárs olvasó . . .” (339.) — 14.1. *De hát* [azt ne feledjük, hogy] az olvasó is csak kortárs olvasó. — 14.2. *De az olvasó is csak kortárs olvasó, hát* [azt ne feledjük].

15. „Három után már nehezebb a dolog, akkor már nagyon kell tudni, hogy tudunk focizni. »Legalább ne szórjanak meg!« Erre mondta Harmat (akinek már két pezsgővel tartozom, mindig megveszem, aztán megisszuk, mert alkalom támad — jó fél évem volt), szóval azt mondta: »De hát már meg vagyunk szórva.«” (247.) — 15.1. *De hát* [hogyan lehet ilyet mondani? Hiszen] már meg vagyunk szórva. — 15.2. *De már meg vagyunk szórva, hát* [hogyan lehet ilyet mondani?]

16. „Idegen könyvtárban ha meglátom, és rögtön meglátom ezt a kiadást, furcsa téglákat, megörülök, és azt gondolom a tulajról: jó ember. Pedig hát könyvet vehet akárki!” (277.) — 16.1. *Pedig hát* [nem biztos, hogy jó ember, hiszen] könyvet vehet akárki! — 16.2. *Pedig* könyvet vehet akárki, *hát* [nem biztos, hogy jó ember].

17. „De hát úgy bezabáltak homárból, hogy elcsapták a gyomrukát.” (325.) — 17.1. *De hát* [nem úgy lett, tudniillik] úgy bezabáltak homárból. . . — 17.2. *De úgy bezabáltak homárból, hogy . . . hát* [nem úgy lett].

18. „Régi szép idők, midőn még e kérdésnek történelmi húzása volt, midőn még tudtuk, hogy minden baj okai — valóban —: »a grófok«. De hát mostanra már, így tudjuk, MIÉNK AZ ORSZÁG.” (277.) — 18.1. *De hát* [kik a bajok okai, hiszen] mostanra már, így tudjuk, miénk az ország. — 18.2. *De mostanra már, így tudjuk, miénk az ország, hát* [kik a bajok okai?]

19. „Mért remélem én ezt? Nyilván láttam a képeket, és értek hozzá, és azért. De hát nem értek hozzá. Talán úgy vagyok a képzőművészettel, mint a fordításokkal, a hibát még többnyire látom, de ha valami hibátlanul rossz, azt nem.” (224.) — 19.1. *De hát* [nincs okom remélni, hiszen] nem értek hozzá. — 19.2. *De nem értek hozzá, hát* [nincs okom remélni].

20. „Hely otthon lenni a többé-kevésbé korombéliek számára a Mozgó Világ lett volna, melyet én kurucos hevülettel (és kötelező pontossággal) régi Mozgó Világnak nevezek, élesen megkülönböztetendő ettől az újtól, nem mintha ez sokkal rosszabb volna — szinte csak a nevét (és keletkezésének módját) veszem tőle zokon folyamatosan, mert az hazugság, a két lapnak semmi köze egymáshoz. De hát ez már csak így lett kihandlizva a szokásos kis kelet-európai irodalompolitizálásban.” (18.) — 20.1. *De hát* [hiába veszem zokon, hiszen] ez már csak így lett kihandlizva . . . — 20.2. *De ez már csak így lett kihandlizva . . . , hát* [hiába veszem zokon].

b) Más megjelenési formára, azaz másféle sorrendű változatra utalnak az alábbi mondat- és szövegrészek. Ezekben nincs a partnerra bízva a következtetés levonása, tudniillik a levont következtetéssel kezdődik a konstrukció.

A *hát*-nak így kataforikus, reprezentáló szerepe van: újra felidézi az okozatot, amelyet előre vetett általánosításként a partner már tud. Megítélés kérdése, hogy ebben a megjelenési formában kauzális és ezzel együtt szemantikai szerepű-e a *hát*, vagy pedig ez már használati mód, azaz pragmatika. Az alábbi sorrendi változatok még ebben a helyzetben is inkább szemantikai szerepűnek mutatják a *hát*-ot. Most Nemes Nagy Ágnes egyik mondatát vesszük példának. Nem magával az idézettel ismerkedünk meg először, hanem két lehetséges elvi átalakításával, így tanulságosabb lesz maga az idézet.

21.1. (A) Nem, nem volt ott komoly a veszély, *de* (C) a helyzet mégis cselekvést kívánt. (B) Megfogtam *hát* a fiatalember karját, visszarántottam, és a fülébe sziszegtem: Vigyázzon.

Ezen szövegváltozat (A), (B), (C) egységei között az alábbi viszonyok vannak: ((A), *de* (C, *hát* B)). A szövegben megvalósuló gondolategész az alábbi tagolási sorral is lényegében azonos marad önmagával: 21.2. (A) Nem, nem volt ott komoly a veszély, *de* (B) megfogtam a fiatalember karját, visszarántottam és a fülébe sziszegtem: Vigyázzon. (C) A helyzet *ugyanis* ezt kívánta. Ábrázolva: ((A), *de* (B, *ugyanis* C)). Vegyük ezek után az eredeti szöveget! (Itt már olvashatjuk a részlet első mondatát is, amely a fenti változatoknál kihagyható volt.): 21.3. „*Egy utcakereszteződéshez érve a fiatalember, locsogása lendületében, úgy lépett le a járdáról, hogy nyílegyenesen tartott egy közeledő autó elé.* (B) *Megfogtam a karját, visszarántottam, és a fülébe sziszegtem: Vigyázzon.* (A) *Nem, nem volt ott komoly a veszély, de hát (C) a helyzet mégis ezt kívánta.*” (Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. Magvető Kiadó, 1987. 418.)

Az idézett eredeti szövegből meggyőzően látszik, hogy a (B) elem mindenképpen okozat. Csak előre hozva szerepel. Őt a *hát* eredeti helyén reprezentálja, de úgy is mondhatjuk, hogy az előrevetett okozatra a *hát* anaforikusan utal.

Mint minden példának, ennek is van vitatható mozzanata. Esetünkben az, hogy a (C) részletben nincs új információ, ez a tagmondat a benne szereplő *ezt* névmással csupán megismétli a (B) részletben leírt cselekvést. Nem egyszálú tehát a gondolatmenet. Nézzünk egy újabb példát!

22.1. „(B) *Hétköznapi józan ésszel nem is tudja az ember felfogni, miért kell a hazai felsőoktatás érdekében tüntetni meg sztrájkolni.* (A) *Tény ugyan, hogy a magyar felsőoktatás végveszélyben van, de hát (C) ezt senki sem tagadja.*” (Tanács István: Nevezzük Titanicnak. *Élet és Irodalom* 1988. nov. 25. 16.) (Azért (B)-vel jelöltük az idézett szöveg első mondatát, mert ez a részlet is az elvárástörő *de*-vel együtt járó következtetés: (B, *mert* (A, *de hát* C)). Nézzük meg a kiinduló formáját, valamint további átalakítását! 22.2. (A) Tény ugyan, hogy a magyar felsőoktatás végveszélyben van, *de* (B) ezt senki sem tagadja, *hát* (C) hétköznapi józan ésszel nem is tudja az ember felfogni, miért kell a hazai felsőoktatás érdekében tüntetni meg sztrájkolni. (A, *de* (C, *tehát* B)). 22.3. (A) Tény ugyan, hogy a magyar felsőoktatás végveszélyben van, *de* (C) hétköznapi józan ésszel nem is tudja az ember felfogni, miért kell a hazai felsőoktatás érdekében tüntetni, meg sztrájkolni, (B) *hiszen* ezt senki sem tagadja. (A, *de* (B, *hiszen* C)).

Tekintsünk át végül egy olyan gondolatmenetet, amely egy megokoló mozzanattal kibővül:

23.1. „*Vegyük az ultit.* (A) *Tökkel indul a felvevő, de (B) én nem hiszem, hogy tényleg tök a hajtó színe, mert (C) nekem abból négy van, hát (D) visszahívom a tököt.*” (Kürti András: *Délmagyarország* 1989. február 28.)

A kibővített konstrukció képlete: ((A), *de* ((B, *mert* C), *hát* D))
sorrendi változatai:

23.2.

((A), *de* ((C, *hát* B), *hát* D))

23.3.

((D, *mert* (A), *de hát* (B, *mert* C))

Olvassuk el a két változat szövegét! 23.2. (A) Tökkel indul a felvevő, *de* (C) nekem abból négy van, *hát* (B) én nem hiszem, hogy tényleg tők a hajtó színe, *hát* (B) visszahívom a tököt. — 23.3. (D) Visszahívom a tököt, *mert* (A) bár tökkel indul a felvevő, *de hát* (B) én nem hiszem, hogy tényleg tők a hajtó színe, *mert* (C) nekem abból négy van.

A bemutatott két típus tanulságait a következőképpen összegezzük. Az (A, *de* (C, *tehát* B))-féle konstrukciótípust a fentiek szerint szemantikai természetűnek tekintjük, mivel az (A) (B) és (C) elemek közti viszonyok nem a használat módjából, körülményeiből nyerik jelentésüket, hanem az elvárástörésléshől és a kauzalitásból. Következésképp a *de hát* is szemantikai értékű, ha a fenti séma egyértelmű megjelenési formája: úgy tehát, ahogy az (A, *de* (B, *hiszen* C))-nek a *de hisz* levezethető változata. Az olyan *de hát*-ot azonban, amelyben a *hát* mint kauzális viszonyfajta konstrukcionálisan nem vezethető le, pragmatikai szerepűnek kell tekintenünk. A következőkben erről adunk vázlatos áttekintést.

B) A *de hát* pragmatikai használata

A pragmatikai használatban is benne van a tartalmi-logikai (esetünkben a kauzális) mozzanat, miként a szemantikában; de itt nagyobb kihagyással, szövegjelentésen kívüli ismeretekből, kevésbé kiegészíthető módon van jelen. A *de hát*-ban a *hát* itt is felidézheti ugyan a következtetési műveletet, de nem készlet a hiányzó tartalmi mozzanat rekonstruálására.

Leginkább ilyen a kérdő mondatok élén szereplő *de hát*. (A következő példák ismét Esterházy Péter idézett kötetéből valók.)

24. „Szokták mondani, mit kell ezt ennyire mellre szívni, nem Mohács, csak egy meccs, nem innét ítéli meg a »világ« a »magyart« . . . *De hát* mi a fontos? A nehézipar? Vagy a sertésprogram?” (250.)

25. „Ennek kapcsán viszont kiderült — merthogy a kis színes rendes írás lett, azaz nekem fontos, kell-írás —, hogy egyedül, magunkból nem tudunk mindent megcsinálni. Van, ami bennünk marad, és csakis a körülmények folytán. *De hát* mért nem tudtam én ezt eddig? Erről a jelenségről? Hogy ilyen a világ?” (16.)

26. „Másodikos gimnazista korában még az osztálykirándulásról szóló élmény(!)-beszámolót — házi föladat —, még azt is az apja írta meg. Elmeséltem neki, mi hogyan történt, ki kicsoda, vázolván közben az illető osztálybeli szerepét, hatalmát, a hozzávaló személyes viszonyát és így tovább, egészen belemelegedett. Nahát, megy ez, ezt most ird le, mondta könnyen az édesapja. Ettől megrémült. [Bekezdés.] »*De hát* hogy?«, szerencsétlenkedett.” (27–8.)

27. „Te, öreg, mondd, kérlek, van itt, létezik Csillaghegyen valami másik csapat is, ahol te ontod a gólokat?” „*De hát* miért?” — így az ártatlan kérdés, mert ha ontás nem is, de azért . . . na mindegy . . .” (231.)

28. „Nekem VP Pilinszky és Nemes Nagy közelében van olykor. Olykor, de ez szívem szerint nem kicsinyítés volna, nem valami visszavétel, hanem az olvasó olykori csődje; hogy van, mikor nem szólal meg (akár »ugyanaz«) a vers — nézem ezeket a fényes kubusokat, idő-zárványokat (semmi, semmi, csak hasonlatok), és azt mondom: ez a költészet lehetetlen. *De hát* vajon nem ezt a lehetetlent kísérti minden vers? Akkor miért mégis ez az érzés?” (287.)

29. „Szemére lobbantják e mai irodalomnak, hogy csak kérdez, hogy ez csak olyan volna, mint a gyermek: kérdező, kérdező irodalom. Drága komám, bár az volna, volnánk bár valóban kérdezők, és tennők fel az összes kérdést, mit fel kéne. (Akkor persze nem marad egyetlen további kérdés sem, és éppen ez a válasz, ahogy bécsi kollégánk szellemesen írja.) *De hát* komolyan ki állíthatná ezt?” (338.)

30. „A halott ember közel van az Istenhez vagy a semmihez, végtelen és örök tehát. Ezért olyan nevetséges őt a szakmája felől nézni. Életét a textiliparnak szentelte. Vagy valaki más: az irodalomnak. Nevetséges és megalázó. Igen, de ha lehántjuk ezeket a „nevetségességeket” — azt tehát, amit az ember az életében csinált —, oda jutunk, hogy a halált az ember felől nézni: megalázó. *De hát* honnét máshonnét nézhetnénk? Sehonnét.” (318.)

Az idézett részletek önmaguk is sugallják, hogy a kérdezés, valamint az ennek nyelvi formájában használt *de hát* egyúttal tipizálható, például értetlenkedő *m a g a t a r t á s* is:

31. „Lökdösött ki minket a pincér, te örült!, engem nem fogtok kicsinálni! Csak magatokat! Csak magatokat! *De hát* ki ez?, kérdeztem értetlenkedve kint.” (191.)

32. „... — azután akkurátusan megtisztogatjuk a Gonosz Ötvenes Évek habjától —, és marad előttünk valami: ami nagyon kényelmes lehet. Szolid, működőképes, nem nagyszabású valami, de azért szolid, szakszerű, működőképes, kényelmes. *De hát*, mondom romantikusan, az irodalom ne akarjon kényelmes lenni. Igaz, kényelmetlen se akarjon lenni. Ne akarjon semmit. Legyen.” (56.)

33. „Az Úr csodálatosan működik, de tervét homály fűdi. E pillanatban mást sem birtoklok, mint ezt a homályt. Az ember itt magában ír, irdogál... — mintha meg volna ijedve a szavaktól. Mintha a szavakhoz sem lehetne fordulni. Nyafogás? *De hát* tegnapelőtt voltam Szederkényi Ervin temetésén, ma meg olvastam megint valami »nyílt szellemű irodalmi csatározást«, és hányhatnékom támadt, hát tényleg mindent, minden arcátlanságot le lehet írni, a szavak nem szólnak maguktól, ha nemtelen célokra használják, nem üvöltönek, ha hazugságra használják őket, van eszükben!” (171.)

34. „Játszván egy világversenyen a Szovjetunió válogatottjával, fiaink abból, amit abban a játékban adni jó, kizárólag csak kaptak, szám szerint hat darabot. Bánatomat kis színesben szerettem volna elaborálni. Megírva, leadva, kedvesen tényleg köszöntve; de aztán kicsit mégis mondva lett, ne legyen az, hogy az oroszoktól. *De hát*, drágáim, itt nincs alternatíva, azoktól kaptuk. Hogyne, hogyne, mégis inkább legyen az, hogy a szovjetektől.” (117.)

3. E dolgozatban arra vállalkoztam, hogy a *de hát* szókapcsolatból a *hát*-nak az erősebb (szemantikai), gyengébb (pragmatikai) kauzális (azaz kötőszói) jelentését kimutassam.

A bizonyítás meggyőzőbb lehet egy ellenpróbával, azzal a kérdéssel például, hogy vajon minden tagmondat- és mondatkapcsoló *de* után kitehető-e a *hát*?

a) Tapasztalataim szerint szabatos, főként írott nyelvhasználatban a *de*-t követő megokolás (*de mert*, *de hiszen*, *de ugyanis*) nem engedi meg a *hát*-ot. Vagyis — és nem elsősorban ritmikai-stilisztikai okokból — nem találunk példát ilyesmire, hogy *de hát . . . , mert*:

35. *De hát* nem lettem, *mert* Szegeden . . .

Ha mindkét kauzális viszonyítás, vagyis az ok is és az okozat is szerepet kap az elvárástörlés után, akkor sorrendjük mindig *de hiszen* . . . , *(te)hát*:

36. *De hiszen te bízattál, hát miért nem segítesz?*

b) Az olyan *de* után viszont, amely egy előre vetett okozat kommentárjában vagy előzményének utólagos elmondásában kap szerepet, mindig kitehető a *hát*, ha az elbeszélő kihagyta volna is:

37. *De hát miért nem segítesz, hiszen te bízattál?*

Megállapításainkat a következőkben összegezzük. Ha egy gondolat részeinek egymáshoz viszonyításában a kauzalitás az elvárástörléssel együtt kap szerepet, akkor kettejük sorrendi viszonya formaalkotó tényező. Ez magától értetődik az elvárástörlést követő megokolásban és következtetésben: (A, *de* (B, *hiszen* C)), illetőleg (A, *de* (C, *tehát* B)). Elemzést és bizonyítást az a helyzet igényel, amelyikben egy *de hát* kötőszó-együttes jelöli a gondolat részei közötti összefüggést. Vizsgálataimban úgy találtam, hogy a *hát* két alakulatban (s egyikük két alesetében) okozati viszonyt jelöl, vagyis szerepe ilyenkor kötőszói szerep. Vannak azonban olyan használatai is a *de* utáni *hát*-nak, amelyekben az okozati összefüggést szövegjelentésen kívüli ismeretekből lehet csak rekonstruálni. A *hát*-nak ezekben pragmatikai szerepe van.

BÉKÉSI IMRE

A magyar nyelv hatása a kárpáti nyelvi areában működő nyelvekre és nyelvjárásokra és a plurilingvizmus kérdései

„C'est en vain que nos Josué littéraires crient a la langue de s'arrêter; les langues ni soleil ne s'arrêtent plus. Le jour ou elles se fixent, c'est qu'elles meurent” (V. Hugo). E szavak költői kifejezést adják a nyelvészet azon tételének, hogy a nyelv már kommunikációs szerepe miatt sem lehet statikus, változásai, fejlődésében rejlik az élete. E fejlődés mozzanatainak a felderítése és változásainak tanulmányozása a nyelvtudomány legizgalmasabb fejezete. De min alapszik a nyelvi változás, a nyelv fejlődése? (A „nyelvi változás” és a „nyelv fejlődése” közötti különbségről l. ROT SÁNDOR, A magyar nyelv fejlődése és a magyar – keleti szláv nyelvi kölcsönhatás. Kijev – Uzsgorod, 1968. 10–24, Outlines of Present-Day Hungarian. Bp., 1986. 3–5.)

Egy nyelvközösség tagjai rendszerint fel sem tudják fogni, nem tudják érzékelni a nyelv változását, fejlődését. Úgy van ez, mint az emberrel. Ha minden reggel nézzük magunkat a tükörben, nem vesszük észre az előző nap óta történt változást. Egy napon azonban rájövünk, hogy már nem vagyunk többé gyerekek, elmúlt az ifjúságunk, középkorúak lettünk. Így van ez a nyelv fejlődésével is, csak azzal a különbséggel, hogy változásainak eredményeit nem évek, hanem évtizedek múltán tudatosítjuk. — De mi a nyelvi változásoknak, a nyelv fejlődésének a mozgató ereje? Ezt a kérdést évszázadok óta számos elmélet próbálta tisztázni, de kevés sikerrel. Így a hagyományos szemléltető nyelvészeti részben még ma is az újgrammatikusoknak azt a téves fel fogását képviseli, hogy a nyelv fejlődése, a nyelv változásai a tényezők mechanisztikusan értelmezett oksági elve alapján történnek, vagyis a tényező mint ok a nyelvi változást közvetlenül hívja elő és szabja meg. Egyesek ezt az okot

több belső nyelvi tényező, mások több külső nyelvi tényező működésének megszűnésében vagy megváltozásában látják. Már a kérdés felvetése is – annál inkább a felelet – a visszatükrözési elmélet eltorzítását jelenti. Mert sem a belső, sem a külső nyelvi tényezőknek nincs a nyelvben egyenes visszatükröződése. Mit értünk belső és mit külső nyelvi tényezőkön? Belső nyelvi tényezőkön a nyelvet alakító, a nyelv működését szabályozó belső erőket értjük. Az élet létrehozta külső nyelvi tényezők közül, amelyeket a kutatók a nyelvi változások, a nyelvfejlődés okaiul általában megneveztek, csak a legfontosabbakat említjük: 1. a néplélek (J. GRIMM, W. HUMBOLDT); 2. a művelődés (W. WUNDT); 3. a történelmi események (O. JESPERSEN); 4. a társadalmi változások (J. MARR); 5. a földrajzi viszonyok (P. OSTHOFF; M. BARTOLI); 6. a generációs különbség (H. PAUL; W. HERZOG); 7. a nyelvi kapcsolatok (vagy nyelvi kontaktusok; H. SCHUCHARDT; V. ASCOLI, A. MEILLET; A. SAHMATOV); 8. a rendszerszerűség helyreállítása (N. SZ. TRUBETZKOY, T. LOMTYEV); 9. a gazdaságosság (A. MARTINET); 10. a kényelemszeretet (P. CURTIUS; W. WHITNEY).

E munka keretei közt nem mélyedhetünk bele a felsorolt külső nyelvi tényezők elemzésébe és az álláspontok bírálatába. Kétségtelen, hogy mind-egyikben van valami igazság. De távol vannak a nyelvészek az igazságtól, amikor az említett tényezők közül bármelyiknek is monopolhelyzetet követelnek a nyelvi változások, a nyelvi fejlődés létrejöttében. Egymagában egyik felsorolt külső nyelvi tényező sem lehet a nyelvi változás, a nyelvi fejlődés közvetlen előidézője. Hisz akárhogyanc boncolgatjuk a magyar vagy szlovák nyelv évszázados változásait, egyiküknél sem tudjuk levezetni, hogy miért éppen ez a nyelvi elem, alak jött létre. Mert ha ez lehetséges lenne, akkor meg is mondhatnánk, hogy a jövőben a magyarban vagy a szlovákban miféle konkrét nyelvi változások várhatók, melyik nyelvi elem, alak mennyi idő múlva fog kiveszni vagy átalakulni. Igaz, ez nem azt jelenti, hogy ha a nyelvészek megfigyelték már egy változási folyamat megindulását a magyarban vagy a szlovákban, akkor statisztikai módszerek felhasználásával óvatosabb jóslatra nem vállalkozhatnak.

Kutatásaink azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv változásaiban és fejlődésében a belső nyelvi és a külső nyelvi tényezők dinamikus rangsort (hierarchiát) képeznek, amelyek változó intenzitással részt vesznek a nyelvi változásokban, a nyelv fejlődésében. E dinamikus rangsorban (hierarchiában) a belső nyelvi tényezők évezredekken át megőrizték „domináns” pozíciójukat, és így biztosították az „inherens variabilitásnak” (W. LABOV, *The social stratification of English in New York City*. Washington, 1966.; W. WOLFRAM, *On what basis variable rules*. In: *New Ways of Analyzing Variation in English*. Ed. by C.-J. N. BAILEY and R. W. SHUY). Washington, D. C. 1974.; S. ROT, *Old English*. Bp., 1986. 18–22) vezető szerepét a magyar nyelv változásaiban és fejlődésében. Ezért annak ellenére, hogy a magyar nyelv makrorendszerének „lingvisztikai karakterológiája” (V. MATHESIUS) a honfoglalás után eltelt tizenegy évszázad folyamán lényegesen megváltozott, fejlődött, és a magyar nyelv európai, illetve kárpáti nyelvvé vált (KÁLMÁN BÉLA, *Das Ungarische: Eine europäische Sprache*. In: *Languages in Function*. Ed. by S. ROT. Bp., 1983. 145–51; S. ROT, *Oszobennosztvi vzaimogyejsztvija jazukov i gyialektov Karpatszskogo areala*. Uzsgorod, 1973., *Multilateral Contacts of Languages and Dialects in the Carpathian Linguistic Area and Problems of Sociolinguistics: Grazer Linguistische Studien IX* [1979.], 133–51), megőrizte finnugor

„lelkét”. Sőt a belső nyelvi tényezők döntő szerepet játszottak abban, hogy a honfoglalás (896) utáni első évszázadokban és főleg a magyar államiság létrehozásáig (István király államteremtő tevékenysége és a kereszténység elfogadása) a magyar nyelv „kibírta” a Kárpát-medencében ránehezedő nyelvi interferencia nyomását, és nem lett a nyelvcserének áldozata, mondjuk mint a török eredetű bolgárok, akik elszlávosodtak. Ezt nyelvi csodának is nevezhetjük.

Hogyan is változott és fejlődött a magyar nyelv a kárpáti nyelvi areában, milyen szerepe volt a szomszédos szláv, újlatin, germán nyelvek és nyelvjárások, illetve más nyelvek és nyelvjárások változásaiban, fejlődésében?

A nyugat felé űzött magyar törzsek Kárpát-medencébe való bejövételének irányát Etelköz földrajzi fekvése és a költözésre közvetlen okot adó besenyő – bolgár támadás következtében előállt stratégiai helyzet határozta meg (I. PAULER GYULA: Századok XI [1877.], XIV [1880.]). A magyar törzsek a Dnyepertől a Duna-torkolat vidékéig leginkább a folyók mentén éltek. A fejedelmi törzs szállásföldjét valószínűleg valahol a Dnyeszter vidékén kell keresnünk. A besenyők a IX. század végén a Don és Dnyeper közének déli részén tanyáztak. Így támadásuk a Dnyeper, Bug és Dnyeszter vidéki magyar törzseket, köztük Árpád törzsét is, délkeleti irányból, a Kirovograd és Herszon közti Dnyeper-szakasz felől érte. A hirtelen támadástól meglepett törzsek a folyók mentén északnyugati irányba, a podiljai (podoliai) terasz felé menekültek. A legkeletibb törzs népe a Dnyeper mentén Kijev alá jutott, s ott táborot ütött (I. Nyesztor krónikája, Gesta Hungarorum), mialatt a vele párhuzamosan haladó törzsek a Bug forrásvidékére (I. Gesta Hungarorum: Ladomes), illetőleg Halicshoz (I. Gesta Hungarorum) értek. Így a bolgár háborúból otthon maradt magyar törzsek zöme Árpád fejedelem vezetésével a Kijev – Halics vonalig jutott. Itt beleütközött a szláv népek gyűrűjébe, délnyugatnak fordult, s a megelőző évek portyázó hadjárataiból jól ismert Vereckei-hágón át igyekezett a felső-tiszai síkságra eljutni (I. Gesta Hungarorum, Kézai-krónika, Hun krónika; I.: HÓMAN BÁLINT, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp., 1923. 35.; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarok elődeiről és honfoglalásukról. Bp., 1958.).

A folyókon átkelő besenyők minden ellenállás nélkül elfoglalták a magyaroktól néptelenül hagyott Dnyeper és Dnyeszter közének vidékét. A támadásoktól közvetlenül már nem érintett Prut – Duna vidéki törzsek veszedelmes helyzetbe kerültek. Később felkerekedve kénytelenek voltak a Prut és Szeret völgyén északnyugati irányban gyorsan menekülni. De amikor a Dnyeszterhez értek, a szűk folyóvölgy menti utakat eltorlaszolták a Mogiljov és Kamenyec – Podolszkij vidékétől már egyenesen, nyugati irányban haladó törzsek. Délnyugat felől ezeket a Prut – Duna vidékétől menekülő törzseket szorongatták az Árpád fiának, Leventének szétvert seregét üldöző bolgárok. S így ellenéseiktől két tűz közé szorítva, a Prut – Duna vidékétől menekülő törzsek kénytelenek voltak a Keleti-Kárpátok magaslataira felhúzódni, az őserdők természeti akadályait, a Bodgói-, Tölgyesi- és Gyimesi-szorosokon átvergődni Erdély földjére, a Maros felső folyásához.

Ezek szerint a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencébe mind a vereckei, mind az erdélyi hágókon keresztül jöttek volna be? A honfoglalástörténet kutatói, nem ismerve az etelközi stratégiai helyzetet, hol a Vereckei-hágón keresztül (PAULER), hol az erdélyi hágókon át (MÁRCZALI) vezetik be az összes magyar törzset. Azonkívül a Duna mentén, a Vaskapun át való feljövételnek

is voltak hívei, pl. KARÁCSONYI JÁNOS (KARÁCSONYI JÁNOS, Történelmi jogunk. Bp., 1921.).

De Etelköz stratégiai tanúságán kívül a kétfelöli bejövétel emlékét a népi hagyomány is őrzi. Így a Felső-Tisza vidéki magyarság hagyományában az északkeleti (a Vereckei-hágón át) bejövétel emléke él. Viszont a dél-dunántúli magyarság népköltészete az erdélyi bejövetelt tükrözi. És talán e két hagyományt ismervén a XI. századi *Gesta Hungarorum* szerzője kétfelől vezetete be a magyarokat: Erdély és az Ung folyó felől. A későbbi történetírások, pl. a Budai Krónika, a Bécsi Képes Krónika fenntartották a kétfelöli bejövétel emlékét, de azért a honfoglalás részletes leírásában már csak Erdélyről szólnak. Péter mester, a XIII. sz.-i *Gesta Hungarorum* szerzője a felső-Tisza-vidéki hagyományok alapján a Vereckei-hágón való bejövételről ír részletesen, de „*Ultra silvum Hovos*” kifejezésével tükrözi az erdélyi bejövétel emlékét is (pl. a hun történet végén: *de Erdeel et de flumine Ungh*). Sőt HÓMAN BÁLINT a *Gesta Hungarorum* elbeszélésében szereplő hadnagyok, vitézek nevét, törzsi és nemzetségi hovatartozását elemezve megállapította, hogy ezek is a kétfelöli bejövételnek értékes bizonyosságait tartalmazzák (HÓMAN BÁLINT, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése . . . 35).

A honfoglaló magyar törzsek két-, sőt háromfelöli bejövételét a Tisza-vidéki és erdélyi helynévanyag, a honfoglalás utáni ómagyar—óorosz (déli nyj.-cs.) nyelvi kontaktusok eredménye is igazolja. Az ómagyar—óorosz (déli nyj.-cs.) marginális és intraregionális nyelvi kapcsolatok, amelyek Dél-Oroszország és Dél-Ukrajna erdős sztyeppes és sztyeppes területein fennálltak (I. S. ROT, *Vengerszko—vosztocsnoszlavjanszkije jazükovije kontaktü*. Bp., 1973. 161—254; Nyekotorüje voproszü drevnyevengerszkogo-drevnyerusszkij jazükovü kontaktov: Szovjetszkoje finnougrovegyenije IV [1968.], 197—206.), folytatólagosan fejlődtek a honfoglalás utáni korszakban is, mégpedig Erdélyben és Kárpátalján (I. S. ROT, *Oszobennosztyi vzaimogyejstvija jazükov i gyialektov Karpatszskogo areala*. Uzgorod, 1973., *Multilateral Contacts of Languages and Dialects in the Carpathian Linguistic Area and Problems of Sociolinguistics: Grazer Linguistische Studien IX* [1979.], 133—51).

Kárpáti nyelvi areának nevezik a Dél-Lengyelországtól a Drávaig és a Duna középső és alsó folyásáig nyúló, valamint a Morvától a Dnyeszterig húzódó széles nyelvi térséget. (Ezt a területet nevezik még kárpáti—dunai areának is; I. Sz. B. BERNSTEJN, *Voproszü interferencii jazükov Karpatszko—Dunajszkogo areala*. In: *Szimpozium po problemam karpatszskogo jazükozna-nija*. Tyeziszü dokladov i szoobscsenij. Moszkva, 1973. 5—7.) Az ezt benépesítő népek és etnikai csoportok nyelveinek és nyelvjárásainak rendszereinek és alrendszereinek végzett dinamikus szinkrón leírások összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy itt több közös nyelvi elemmel és strukturális modellel van dolgunk mind a tartalom, mind a kifejezés síkján, minden nyelvi szintre vonatkozóan. Ezeket kárpátizmusoknak nevezhetjük. (A nyelvészeti irodalomban néha csak azokat a nyelvi elemeket nevezik — helytelenül — kárpátizmusoknak, amelyek a Kárpátok területének nyelvi valóságát tükrözik. Helyesebb a kárpátizmusokhoz sorolni az olyan nyelvi elemeket és strukturális modelleket, amelyek a kárpáti area nyelveinek és nyelvjárásainak többségében, de nem kevesebb, mint négy nyelvben, illetve nyelvjárásában léteznek.) A kárpátizmusok tanulmányozása hozta létre a kárpáti nyelvtudományt mint nyelvészeti ágat.

Az utóbbi évek kutatásai a kárpáti nyelvészet területén elősegítették a kárpátizmusok jellegének és kialakulásuk mechanizmusának mind mélyebb

feltárását. Ugyanígy elősegítették izoglosszáik megállapítását és ezzel együtt a kárpáti nyelvi areában található nyelvek, illetve nyelvjárások — bolgár, lengyel, magyar, német, román, szlovák, ukrán, jiddis, gagauz, cigány — összehasonlító-történeti tanulmányozását is (l. V. A. VINOGRADOV, O rekonsztrukcii protojazükovüh szosztojanij. In: Szisztyema i urovnyi jazüka. Moszkva, 1969. 4).

Az esetek többségében a kárpátizmusok bemutatásakor a nyelvi megfelelések pusztán „algebraikus” megállapítása nem elégséges. E megfelelések mögött ugyanis több jelenség állhat: a) a balkáni—kárpáti szubsztrátumok (korábbi rétegek) nyelvi interferenciája; b) strukturális—tipológiai jellegű nyelvi jelenségek (elsődleges izomorfizmus); c) a két- és többoldalú (multi-laterális) nyelvi kapcsolatok interferenciája (l. erről: ROT S., A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: BALÁZS J. szerk., Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 181—206).

Az areális etimológiai kutatásokkal és a nyelvek kölcsönhatásával foglalkozó nyelvészeti irodalomban máig is megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, milyen nyelvből való átvételnek kell tekintenünk ezt vagy azt a lexémát: abból a nyelvből valónak-e, ahonnan közvetlenül átvették, ahonnan behatolt a másik nyelvbe, vagy abból valónak, amelyikhez eredete szerint tartozik. Így például ismeretes, hogy a magyar számos lexémát kölcsönzött, amelyek forrása az angol, de nem közvetlenül, hanem német „közvetítéssel”. Például a németen keresztül vette át a *keksz* 'kevés zsiradékkal készült száraz, lapos teasütemény' <angol *cake* 'torta, sütemény, kalács' szót. MOLLAY KÁROLY ezeket német jövevényszavaknak tekinti, míg ORSZÁGH LÁSZLÓ angol átvételeknek. Hogy ezektől az ellentmondásoktól szabaduljanak, a kutatók az esetek többségében azt vizsgálják, hogy milyen nyelvi közvetítésével történt ennek vagy annak a lexémának az átvétele. Ezzel azonban az említett ellentmondást egyáltalán nem küszöböltük ki. Hiszen a „közvetítés” gyakorlatilag valamiféle ideiglenes híd szerepére emlékeztet, amelyből a lexémát közvetlenül átvették, olyan hídéra, amely a forrásnyelv és az átvevő nyelv között húzódik. Valójában azonban a közvetítés a nyelvi vonzóerő (attrakció) megnyilvánulása. A közvetítő nyelvben hosszú ideig élhet az átvétel, mielőtt az átvevő nyelvbe jutna. Így például, a rétorom. *chotscha*; ukr. nyj. *kolosnya* ~ *holosnye* > m. *helisnya* ~ *halisnya* ~ *harisnya* 'posztónadrág, darócnadrág, a lábra simuló, térden felül érő kötött páros ruhadarab; fehér házi posztóból varrt szűk székely férfinadrág', mielőtt a rétorománból a magyarba került volna, hosszú évtizedig az ukrán nyelv erdélyi nyelvjárásaiban volt járatos. Magától értetődik, hogy a rétorom. *chotscha* (vö. engad. *txaltse*, friuli *chautscha*) nyelvi vonzás eredményeképpen jutott be az ukránba, valamint hogy a szlovén és a szerbhorvát is az átvevők láncolatában szerepelt.

Alaposabban oldja fel ezt az ellentmondást A. GRAURNAK a sokoldalú etimológiai elemzésről szóló elmélete, amely lehetőséget ad arra, hogy megkülönböztessük az átvétel történeti, elsődleges történeti forrását a genetikai (eredet) szerintitől (l.: A. GRAUB, Etimologie multiplä. In: Studii de lingvistica generală. Bucureşti, 1960. 67—77; S. ROT, English in Contact with Hungarian. In: W. VIERECK and W.—D. BALD ed., English in Contact with Other Languages. Bp., 1986. 207—30). Így a m. *helisnya* ~ *halisnya* ~ *harisnya* lexéma átvételének a rétorom. *chotscha* a genetikai (eredet szerinti) forrása, a szlovén és a szerbhorvát az elsődleges történeti és az ukrán nyj. *holosnya* ~ *holosnye* a történeti forrása. A sokoldalú etimológiai elemzések és a különféle nyelvek

nyelvöldrajzi kutatásai arról tanúskodnak, hogy bizonyos feltételek mellett több nyelv, illetve nyelvjárás is lehet a lexikai átvétel történeti forrása. Kettős átvételekről van ebben az esetben szó, pl. m. *borona* ~ *berena* ~ *berenya* 'fogakkal, tüskékkel ellátott vontatható talajművelő eszköz; gerenda, épületfa' < óor. *borona* ~ *berevno* (VIII–IX. sz.); m. *bránna* ~ *bránnya* 'ua.' < szlovén *brana* (XI. sz.) (l. S. ROT, Vengerszko-vosztocsnoszlavjanszkije jazükovije kontaktü 126).

Ezenkívül, egy nyelv különböző nyelvjárásai néha különböző nyelvi forrásokból veszik át az ugyanolyan fogalom jelölésére szolgáló lexikai egységet, leggyakrabban eredetük szerint rokon nyelvekből, pl. m. *polozsna* 'tojás a tojó tyúk odacsalogatására'. A szónak a különféle nyelvjárásokban élő fonetikai változatai: *pulos* ~ *palas* ~ *polozsnya* ~ *palizsnya* ~ *polozsna* ~ *polozna* ~ *paluznya* ~ *polozsnyok* ~ *porozsnyak* ~ *porozsnya* stb., az ÚMTsz. és a Nyelvatlasz adatai szerint mintegy 32. Ezek a variánsok négy csoportba oszthatók, mivel átvételük történeti forrása négy különböző szláv nyelv volt: a bolgár, szlovák, szlovén és ukrán.

A kárpáti nyelvi térségben az egymással kapcsolatban álló nyelvek és nyelvjárások sokoldalú kölcsönhatásának következtében számos szókincsbeli átvétel, azaz kárpátizmus átadásának történeti forrása nem egy kölcsönhatásban lévő nyelv, hanem több (l. erről részletesen: S. ROT, Oszobennosztvi vzaimgojejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkiego areala. 16–42). Ezért helytelen az az apriori állítás, hogy például a hegyi pásztorkodásra vonatkozó szókincs jövevényszavai és lexikai behatolásai (ezek különbségéről l. V. V. MARTÜNOV, Szlavjano-germanszkoje lekszicseszkoje vzaimgojejsztvije drevnyejejej porü [K probleme prarogyinü szlavjan], Minszk, 1963. 30) a kárpáti nyelvi area minden nyelvében és nyelvjárásában a románból való átvételek. (Ilyen véleményt találunk N. DRĂGANU munkáiban, így pl. a „Români in veacurile IX–XVI pe baza toponimiei și onomasticeii”. București, 1933. című monográfiájában.) Mint D. CRĂNJAŁĂ, I. A. DZENDZELIVSZKIJ, KNEZSA ISTVÁN és mások, valamint saját kutatásaink tanúsítják, e lexikai-szemantikai mikrorendszer terminusai között a tárgyalt nyelvekben és nyelvjárásokban olyan lexémát is találhatunk, amelyek a magyarból (pl. szlk. nyj., ném. nyj., lengy. nyj., rom. nyj., ukr. nyj., blg. nyj., gagauz nyj., jidis nyj.: *sálás* 'pásztorkunyhó' < m. nyj. *szállás* (tört.) 'nomád nép mozgó települése; az évnék csak bizonyos részében lakott tanya'), az ukránból (pl. lengy. nyj., ném. nyj., rom. nyj., szlk. nyj., blg. nyj., gagauz nyj., jidis nyj.: *szkotar* 'birkapásztor' < ukr. nyj. *szkotar* 'ua.'), a bolgárból (pl. szlk. nyj., ném. nyj., lengy. nyj., rom. nyj., ukr. nyj., gagauz nyj., jidis nyj.: *kosará* 'karám' < blg. *kosará* 'ua.') származnak.

Sokoldalú etimológiai elemzéseink megmutatták, hogy e lexikai-szemantikai mikrorendszerben több vagy esetleg minden tárgyalt nyelv és nyelvjárás lehetett az átvételnek a történeti forrása.

Mindez igen fontos a kárpátizmusok eredetének és lényegének megértése szempontjából. Egyrészt a bolgár, a lengyel, a magyar, a német, a román, a szlovák, az ukrán, a gagauz, a jiddis, a cigány, illetve ezek kárpáti nyelvjárásai, a „kárpáti” valóságot tükrözve, saját ősi jelölési mintáik alapján (l. a visszatükrözési elmélet a lexikai nominalizálásban), egymástól függetlenül alkották meg elnevezéseiket, pl. bolg. nyj. *szvirka*, m. *pásztorsíp*, ukr. nyj. *szopilka*: 'pásztorsíp' stb. Azonban a tárgyi ismeretek cseréjét nem csupán új nyelvi elemek és strukturális modellek intenzív átvétele követte, hanem

nyelvi kiegyenlítődés, valamint az ősi nyelvi valóság bizonyos integrációja is. Így pl. a vizsgált nyelvekben, illetve kárpáti nyelvjárásaiban, a 'jószág, marha, javak, gazdaság' fogalomra létezett ősi vagy korábbi átvételből származó szó, amilyenek pl. a bolg. *dobytk*, m. *marha*, lengy. *bydło*, ném. *Vieh*, rom. *vite*, szlk. *dobytek*, ukr. *hudoba*, jid. *behajme* stb. A kárpáti nyelvi area nyelveinek és nyelvjárásainak többoldalú érintkezése eredményeképpen a m. *marha* szó, amelynek elsődleges történelmi forrása a bajor-osztr. ném. *markat* ~ *marchat* ~ *marchot* [o: *mārkhāt* > *mārχāt*] 'kereskedelem, piac, piaci áru', aleman *mercat* ~ *marchat* 'ua.', kfn. *margt* ~ *marcht* ~ *merket* 'piactér, piac; vásár, kereskedelem; áru, ár; mezőváros'; baj.-osztr. ném. *mōrkx* 'vásár', al. *marik* ~ *mærik* ~ *mārcht* 'piac, piactér', irod. ném. *Markt* 'piac(tér); vásár'. Az átvétel genetikai forrása a lat. *mercātus* 'vétel, piac', illetve népi lat. *marcātus* 'ua.' (TESz. II, 845) elterjedt az összes többi vizsgált nyelvben, különösen ezek kárpáti nyelvjárásaiban, kiszorítva néha az ősi lexémát is (vö. m. *marha*: bolg. nyj. *marxa*, lengy. nyj. *marhə*, ném. nyj. *marhə*, rom. *marfă* ~ *marhă* ~ *marho*, szlk. nyj. *marha*, ukr. nyj. *marha*, jid. *marhə*, gagauz *marha*, cigány *marha* 'jószág, marha, javak, gazdaság').

Mindez nagyon fontos a lexikai-szemantikai kárpátizmusok eredetének és nyelvészeti lényegének a megértéséhez. A kárpáti nyelvi areában funkcionáló valamennyi nyelv és nyelvjárás szerepet játszott a kárpátizmusok kialakulásában. Nagy volt a magyar nyelv és regionális változatainak szerepe a kárpátizmusok kialakulásában (l. erről S. ROT, Oszobennosztyi vzaimogyejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkiego areala. Usgorod, 1973; A magyar nyelv szerepe a kárpátizmusok makroizoglosszáinak kialakulásában. A mai magyar nyelv makrorendszere és regionalizmusai: „A magyar nyelv rétegződése” c. kötetben [szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ], Bp., 1988. 821—31).

De a magyar nyelv és regionális változatainak hatása, azaz nyelvi kontaktusainak lingvisztikai interferenciája a kárpáti nyelvi areában működő többi nyelvre és nyelvjárásra nemcsak a kárpátizmusok kialakulásában érvényesült, hanem kétoldalú nyelvi kapcsolatokban is jelentkezett és jelentkezik. Itt nagy szerepet játszott a magyar kultúra makrorendszerének hatása a szomszédos népek makrokultúrájára. Ez a hatás a Kárpát-medencében élő népek és etnikai csoportok kultúrájának nem nyelvi szféráiban még nagyobb volt (zene, festészet, építészet stb.).

A magyar nyelv és regionális változatainak hatása, azaz lingvisztikai interferenciája a kárpáti nyelvi areában működő többi nyelvre és nyelvjárására ékesen bizonyítja, hogy igaza van HAAGnak, amikor azt állítja, hogy nyelvföldrajzi szempontból a régi országhatárok még háromszáz éven át hatnak az areájukban funkcionáló nyelvekre és nyelvjárásokra (l. erről részletesen, S. ROT, Oszobennosztyi vzaimogyejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkiego areala . . . 112—26).

Így a magyar nyelv és regionális változatai hatottak a kárpáti nyelvi areában működő nyelvekre és nyelvjárásokra nemcsak az ezeréves történelmi Magyarországot idejében, amikor a Kárpát-medence területének 84%-a a magyar államhoz tartozott, hanem az első világháború következtében Magyarországtól leválasztott és utódállamokká átalakult országok idejében is, és hatnak napjainkig.

Ez a hatás, azaz a lingvisztikai interferencia eredményei a receptor-nyelvek és nyelvjárások valamennyi nyelvi szintjén, de főleg a lexikai-szemantikai szintjén találhatók.

Az areális etimologizálásunk megmutatta, hogy a mai bolgár, lengyel, német, román, szlovák, ukrán, jiddis, gagauz, cigány nyelvjárások mintegy 1800–2700 hungarizmust (magyarizmust) vettek át. Ezek különböző lexikai-szemantikai mikrorendszerekbe vonultak be (a lexikai-szemantikai mikrorendszerekről és viszonyukról a lexikai-szemantikai mezőkhöz l. S. Ror, *Outlines of Present-Day Hungarian*. Bp., 1986.):

1. A mesterségekre, foglalkozásokra és munkaeszközökre vonatkozó lexikai-szemantikai mikrorendszerek: (bolg. nyj. *bognár*, lengy. nyj. *bognár*, ném. nyj. *bognar*, rom. nyj. *bognar*, szlk. nyj. *bognár*, ukr. nyj. *bognár*, jid. nyj. *bognar*, gagauz nyj. *bognár*, cigány nyj. *bognar* 'kerékgyártó; faipari munkát végző mesterember' < m. *bognár* [< baj.-osztr. ném. *wōgnā(r)* ~ *wōnna(r)* ~ *bōgnō*] 'ua. '; bolg. nyj. *kocsis*, lengy. nyj. *koczis*, ném. *Kutscher*, nyj. *kotschisch*, rom. nyj. *cociș*, szlk. nyj. *kočiš*, ukr. nyj. *kocsis*, jid. nyj. *kucser* ~ *kocsis*, gagauz *kocsis*, cig. nyj. *kocsis* 'hajtó, fogatos' < m. *kocsis* (a Komárom megyei Kocs község nevéből) 'ua. '; bolg. nyj. *szabov* ~ *szabo*, lengy. nyj. *sabov* ~ *sabo*, ném. nyj. *sabo* ~ *szabou*, rom. nyj. *sabău*, szlk. nyj. *sabo* ~ *sabov*, ukr. nyj. *szabo* ~ *szabov*, jid. nyj. *szabo*, gagauz nyj. *szabov*, cig. nyj. *szabo* 'ruhavarrással foglalkozó, képesített iparos, munkás (mesterember)' < m. nyj. *szabou* 'ua.' és sok más.

2. A természet jelenségeire vonatkozó fogalmak szócégeinek lexikai-szemantikai mikrorendszerei: bolg. nyj. *varos* ~ *varšs*, lengy. nyj. *varosz*, ném. nyj. *varosch*, rom. *oraș*, szlk. nyj. *varoš*: ukr. nyj. *varis* ~ *varos*, jid. nyj. *varos*, gagauz nyj. *varis* ~ *varos* ~ *oras*, cig. nyj. *város* 'a községnél, ill. a falunál nagyobb, különleges jogállású település' < m. *város* 'ua. '; szlk. nyj. *irtáš*, ukr. nyj. *irtás*, jid. nyj. *irtás*, cig. nyj. *irtás* 'kiirtott erdő helyén levő (gyakran másféle művelésbe fogott) terület' < m. nyj. *irtás* 'ua.' és sok más.

3. Az állatvilágra, rovarokra vonatkozó fogalmak szócégeinek lexikai-szemantikai mikrorendszerei: bolg. nyj. *bogár*, lengy. nyj. *bogár*, szlk. nyj. *bogár*, ukr. nyj. *bogar*, jid. *bogár*, cig. nyj. *bogár* 'repülni tudó kicsiny rovar (Coleoptera) < m. nyj. *bogár* 'ua. '; ném. nyj. *goja*, *golá*, rom. nyj. *gola*, szlk. nyj. *goja* ~ *golá*, ukr. nyj. *gola*, jid. nyj. *gola*, cig. nyj. *goja* 'fehér és fekete tollazatú, hosszú esőrű és lábú vonuló gázlómadárr (Ciconia ciconia) < m. nyj. *gouja* 'ua. '; lengy. nyj. *somar*, rom. nyj. *sămar*, szlk. nyj. *somar*, ukr. nyj. *szomar* 'a lóval rokon, nála kisebb, hosszú fülű, szürke szőrű háziállat (Equus asinus), átv., pejor., biz. 'ostoba személy' < m. *szamár* 'ua. '; stb.

4. A virágokra, növényekre, gyümölcsfákra vonatkozó fogalmak szócégeinek lexikai-szemantikai mikrorendszerei: szlk. nyj. *dondvirag*, ukr. nyj. *gyongyvirág*, jid. nyj. *gyongyvirág*, cig. nyj. *gyöngyvirág* 'széles levelű, fehér, fürtös, illatos virágú (erdei) növény (Convallaria majalis)' < m. nyj. *gyöngyvirág* 'ua. '; szlk. nyj. *ribizli* (plur. tantum), ukr. nyj. *ribizli* (plur. tantum), jid. nyj. *ribizkesz* (plur. tantum) 'fürtökön termő, apró (piros v. fekete) bogyójú növény (Ribes rubrum, ill. nigrum)' < m. nyj. *ribizli* 'ua. '; ném. nyj. *napraforgou*, rom. nyj.

napraforgou, szlk. nyj. *napragforogov*, ukr. nyj. *napraforgou*, jid. nyj. *napraforgou* 'magas szárú, sárga, tányér alakú, fészkes virágzatú természetű növény' < m. nyj. *napraforgou* 'ua.'; stb.

5. Az emberi öltözékre vonatkozó fogalmak szóegységeinek lexikai-szemantikai mikrorendszere: lengy. nyj. *budigovi* (plur. tantum), rom. nyj. *budigou*, szlk. *budigovi* (plur. tantum), ukr. nyj. *budigovi* (plur. tantum), jid. nyj. *budigovs* (plur. tantum) 'nők, ill. gyermekek viselte nadrágszerű alsónemű' < m. nyj. *bugyogó* ~ *bugyigó* 'ua.'; bolg. nyj. *nadragi* (plur. tantum), szlk. nyj. *nadragi* (plur. tantum), ukr. nyj. *nadragi* (plur. tantum) 'deréktől combig, térdig v. bokáig érő, a két combot (és lábszárát) külön-külön beburkoló felső ruhadarab' < m. nyj. *nadrág* 'ua.' és sok más.

6. Az élelem, az ételkészítés fogalmakra vonatkozó szóegységek lexikai-szemantikai mikrorendszerei: lengy. nyj. *gomboci* (plur. tantum), szlk. nyj. *gomboci* (plur. tantum), ukr. nyj. *gombouci* (plur. tantum) 'gömbölyűre formált (töltött) főtt tészta vagy hús' < m. nyj. *gombouc* 'ua.'; bolg. *gulas* ~ *gujas*, ném. nyj. *gulasch* ~ *gujasch*, rom. *gulas* ~ *gujas*, szlk. *gulás* ~ *gujás*, jid. nyj. *gulás* ~ *gujas* 'kis darabokra vágott paprikás, hagymás zsírban] párolt (marhahúsból) burgonyával készült étel' < m. *gulyás* 'ua.'; stb.

7. A (köz)gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi életre vonatkozó fogalmak szóegységeinek lexikai-szemantikai mikrorendszerei: bolg. nyj. *aldomás*, lengy. nyj. *aldomasz*, ném. nyj. *aldomás*, ukr. nyj. *aldomás*, jid. *aldomas* 'megállapodást megpecsételő ivás' < m. *aldomás* 'ua.'; rom. *chelciug*, szlk. nyj. *kelcik*, gagauz *kelcsug* 'vmire fordított kiadás, összeg; útravaló élelemben' < m. *költség* 'ua.'; lengy. nyj. *chosen* ~ *chasen*, ném. nyj. *chosen*, szlk. nyj. *chasen* ~ *chosen*, jid. nyj. *chosnen* 'anyagi előny, nyereség' < om. *chosznu* 'ua.' és sok más lexikai elem.

8. A társadalmi és politikai életre vonatkozó fogalmak lexikai-szemantikai mikrorendszerei: pl. bolg. nyj. *birovín*, rom. nyj. *birou*, ukr. *birov* ~ *birou*, jid. *birou*, cig. nyj. *birou* '(tört.) községi elöljáróság feje' < m. *biro* 'ua.'; szlk. nyj. *ispán*, ukr. nyj. *ispán*, jid. *ispán*, (tört.) 'magas rangú, a vármegye élén álló királyi főtisztviselő' < m. *ispán* 'ua.' és sok más.

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a kárpáti nyelvi arcában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások hungarizmusai (magyarizmusai), vagyis a magyar jövevényszavainak és lexikai behatolásainak meghonosodása a receptor nyelvek és nyelvjárások akkomodáció, adaptáció után az általános nyelvi asszimiláció különböző fokát érték el: $Q < 0.06 - 0.01$, vagyis a SCHLEICHER-féle „Fremdwörter” és „Lehnwörter” osztályába esnek. A magyar nyelv és regionális változatainak hatása, azaz lingvisztikai interferencia eredményeként a kárpáti nyelvi arcában működő nyelvek és nyelvjárások fonetikai, fonológiai, mondattani, szóképzési, sőt morfológiai szintjén is nyelvi változások és fejlődés történtek (l. S. Rot, Oszobennosztyi vzaimogyejsztvija jazükov i gyalektov Karpatszkoگو areala. 93—113).

A magyar nyelv és regionális változatainak kontaktusa a kárpáti nyelvi areában működő többi nyelvekkel és nyelvjárással a nyelvi kölcsönhatás különböző típusaival és altípusaival jelentkezik. (A nyelvi kontaktusok típusairól és altípusairól l. S. ROT, A nyelvi kontaktusok kérdéseiről: NyK. LXXIV [1972.], 49–70.) Ezek a kontaktusok a plurilingvizmus különböző típusaival és altípusaival is jelentkeznek. (A plurilingvizmus szakkifejezést N. DENISON alkotta. Magába foglalja mind a kétnyelvűséget, mind a többnyelvűséget.)

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a kárpáti nyelvi areában működő plurilingvizmus, amelyben a magyar nyelv (és regionális változatai) az „A”, illetve „B”, „C”, „D” . . . „N” nyelv szerepét játssza, különféle típust és altípust hozott létre (összesen tizenötöt). Ezeket célszerű alárendelt (subordinative) és mellérendelt (coordinative) csoportokra osztani. A plurilingvizmus, az „A”, illetve „B”, „C”, „D” . . . „N” nyelv makrorendszereinek megnyilvánulásai és ezekkel kapcsolatban lévő lélektani-fiziológiai kommunikatív szerkezetek ($K_1, K_2, K_3, K_4 \dots K_n$) korrelációtól függően négy csoportra oszthatók: a) kezdetleges („A” : „B” nyelv viszonya 1 : 0,4); b) előrehaladt („A” : „B” nyelv viszonya 1 : 0,6); c) nem teljes („A” : „B” nyelv viszonya 1 : 0,8); d) teljes („A” : „B” nyelv viszonya 1 : 1).

A plurilingvizmus azon típusai, altípusai, amelyek a többnyelvűség (polilingvizmus vagy multilingvizmus) változatait ölelik fel az „A”, „B”, „C”, „D” . . . „N” nyelvek viszonyaiban, még sokkal bonyolultabb nyelvi korrelációkat hoznak létre: pl. „A” : „B” : „C” nyelvek viszonya 1 : 0,4 : 0,6 vagy 1 : 0,8 : 0,4 stb. lehet. Az általunk évtizedeken át (terepmunka segítségével is) összegyűjtött hatalmas korpuszból itt sajnos csak egy-két nyelvi megnyilvánulást hozhatunk: A magyar—román (erdélyi nyj.) mellérendelt kétnyelvűségből: „A” nyelv [magyar] : „B” nyelvhez [román (erdélyi nyj.)] 1 : 0,8 *Spun'e drept, | találkosztál vele az este, | cînd tai întors acasa?* 'Mondd az igazat, találkoztál-e vele az este, amikor visszajöttél haza?'

Példa a német — magyar — ukrán trilingvizmusból („A” nyelv [német nyj.] : „B” nyelvhez [magyar] : „C” nyelvhez [kárpátukrán nyj.] 0,8 : 0,6 : 0,4) *Ist keaist špoud | miko hazagyüt | bo püzno küncsaje zm'ínu* 'Késő volt, amikor hazajött, mert későn fejezi be a műszakot' (l. még S. ROT, A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései: BALÁZS J. (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok 181–205).

ROT SÁNDOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján

1. A magyar leíró nyelvtan ismert rejtélye, hogy bizonyos, *i* vagy *é* hangot tartalmazó, egyszótagos főnevek (pl. *híd, cél* stb.) veláris toldalékokat kapnak (*hidam, céltom* stb.), míg más, szintén *i*-t vagy *é*-t tartalmazó főnevek (pl. *szív, kép* stb.) palatális toldalékokkal társulnak (*szívem, képem* stb.). A történeti nyelvész ebben a tekintetben mindig kedvezőbb helyzetben volt, hiszen számos esetben ismerte a jelenség hangtörténeti okát. Például tudta azt, hogy korábban kétféle *i* fonéma létezett a magyar nyelvben. Az egyik, a hátrább képzett *i*, idővel eltűnt, egybeesett a ma is élő palatális *i*-vel, ám azok a szavak,

amelyekben eredetileg a veláris típus szerepelt, mindmáig megőrizték a veláris toldalékokat.

Az ilyen és hasonló magyarázatokat a leíró nyelvész nem fogadhatta el a szinkrón jelenségek magyarázatának. Számára ez volt a kérdés: Miként lehet ezt a jelenséget történeti okaitól függetlenül világosan és gazdaságosan leírni? Milyen szabályt lehet rá adni? Továbbá: Hogyan lehetséges az, hogy az anyanyelvi beszélő mindig pontosan tudja, melyik, *i*-t vagy *é*-t tartalmazó szó kap veláris toldalékokat és melyik palatálisokat?

Mivel nem volt semmilyen formai fogódzója, a strukturalista nem tehetett mást, mint hogy a nyelvtani leírás legigénytelenebb formájához folyamodjon, nevezetesen megfelelő szójegyzékek összeállításához. Egész pontosan azoknak az egyszótagos, *i*-t vagy *é*-t tartalmazó szavaknak a felsorolása látszott célszerűnek, amelyek a veláris toldalékaik miatt az illeszkedés szempontjából rendhagyóknak mutatkoztak. (1939-ben megjelent magyar nyelvtanában így járt el LOTZ JÁNOS is. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy LOTZ jegyzéke korántsem kifogástalan, mivel nemcsak tőszókat tartalmaz, hanem néhány képzett szót is, így pl. a *tisztít* igét. Abban, hogy *tisztít* veláris végződésekkal társul [*tisztítom*, *tisztítod* stb.] semmi rendhagyó nincs. Ugyanis a *tisztít* töve, a *tiszta* teljesen szabályosan kap veláris toldalékokat, az *-ít* képző pedig az illeszkedés szempontjából semleges. A *tisztít* éppen akkor lenne „rendhagyó”, ha nem veláris toldalékokkal járna. Ennek az igének tehát semmi keresnivalója nincs a kérdéses jegyzékben, ugyanakkor tanulságos az illeszkedés egy másik vonatkozásában. Erre még visszatérünk.)

A generatív grammatika megpróbált továbblépni. Egy jelentős kötetben, amely teljes egészében a magánhangzó-illeszkedés kérdéseivel foglalkozik (Issues in Vowel Harmony. Szerk. R. M. VAGO. Amsterdam, 1980.), VAGO az ún. abszolút neutralizáció segítségével próbálta magyarázni a *hid*, *cél* és társai látszólag rendhagyó viselkedését. Szerinte ezekben a szavakban a felszíni *i*, *í* vagy *é* mögött kerekítetlen hátul képzett magánhangzók rejtőznek, amelyek fizikailag sohasem öltenek testet.

Mármost az abszolút neutralizációnak mint magyarázatnak van egy nagyon súlyos elméleti meg egy feltűnő gyakorlati fogyatéka. Elméleti szempontból az a gyengéje, hogy tipikusan körbenforgó okoskodás. Mert például azt állítja, hogy a *hid* szóban a felszíni *i* mögött egy hátul képzett *ɨ* húzódik meg, s a *hid* ennek következtében kap veláris toldalékokat. Ugyanakkor az egyetlen „bizonyíték” arra nézve, hogy a kérdéses szóban valóban egy *ɨ* hang van elrejtve, semmi egyéb, mint az a körülmény, hogy az érintett szó veláris toldalékokat kap. Ez egyszerűen nem tudományos érvelés. Mert cáfolhatatlan. Márpedig minden valamire való tudományos állítás alapvető feltétele, hogy — legalábbis elvben — cáfolható legyen. (Vigyázat! Nem okvetlenül meg cáfolható, hanem cáfolható, azaz ésszerű kritikai vizsgálatnak és független megerősítésnek alávethető. Az abszolút neutralizáció jelensége cáfolhatatlan, éppen ezért bizonyíthatatlan is.)

Nézzük most a gyakorlati gyengéjét. Még ha feltételesen el is fogadnánk VAGO magyarázatát, a nyelvtaníró munkáját ez aligha könnyítené meg. Mert milyen szabályt adhatna a grammatikus erre a jelenségre? Valami ilyesfélé: Azok a szavak, amelyek kerekítetlen hátul képzett magánhangzókat tartalmaznak a felszíni *i*, *í* vagy *é* mögött, veláris toldalékokat kapnak. S melyek ezek a szavak? Mivel a rejtett hátul képzett hangok (ha lennének is ilyenek) az érzékelhető felszíni alakban, a valóságos szóttestben fizikailag sohasem jelennek meg, nyakatekert magyarázata ellenére a generatív grammatikusnak is fel kellene sorolnia minden egyes kérdéses szót. Vagyis ugyanúgy egy szójegyzéket kellene összeállítania, mint az előző korszak leíró nyelvészeinek.

Vannak azonban további nehézségek is. VAGO szerint mind a *hid*, mind a *sír* szóban a felszíni *i* mögött egy *ɨ* bújik meg. Csakhogy a *hid* végződéseiben *a* a tipikus magánhangzó (*hidam*, *hidak* stb.), míg a *sír* toldalékaiban *o* (*sírom*, *sírok* stb.). Ezt a különbséget hogyan magyarázzák a generativisták? Talán feltételeznek kétféle „mély” *ɨ*-t?

Továbbá: *öl* főnevünk toldalékaiban *e* szerepel (*ölem, ölek* stb.), *öl* igénk végződéseiben viszont *ö* (*ölöm, ölöd* stb.). Ebben az esetben mi lenne a generativista magyarázata? Talán feltételezne egy nem kerekített mögöttes *ö* hangot (?!) az *öl* főnév felszíni *e*-jei mögött?

A látszólagos fentebbi rendellenességek (*hidam – szívem; célom – képem; hidam – sírom; ölem – ölöm*) minden rejtélyes „*deus ex machina*” segítségül hívása nélkül természetesen és egyszerűen magyarázhatók, ha visszanyúlunk a magyar nyelvtanítás egy korábbi felfogásához. Nagyjából a századfordulóig széles körben elfogadott volt az ún. tőhangzó elmélete. Eszerint az a magánhangzó, amely később a szótő és a toldalék között álló kötőhangnak minősült, még később pedig a toldalék részének, valójában a tő hangzója, azaz a tő része. Ennek megfelelően 1880-ban megjelent „Magyar nyelvtan”-ában SIMONYI a birtokos paradigmát így mutatja be:

<i>háza-m</i>	<i>keze-m</i>
<i>háza-d</i>	<i>keze-d</i> stb.

Vagyis a szó teljes töve nem *ház-, kéz-* stb., hanem *háza-, keze-* stb. A teljes tő megrövidülése az alanyesetben és bizonyos végzések előtt közönséges jelenség a magyar főnevek körében. A *marha* teljes töve nyilván *marhá-*; az alanyesetben és bizonyos végzések előtt (pl. *marhaként, marhaság*) a szóvégi hosszú *á* helyébe rövid *a* lép. Ugyanígy a *hid* teljes töve *hida-*, a *cél* teljes töve *célo-*. Az alanyesetben és bizonyos végzések előtt törövidülés megy végbe (pl. *hidnak, célnak* stb.). Mivel a teljes tő végén az utóbbi szavakban rövid *a*, illetve rövid *o* található, a rövidülés ezekben a rövid magánhangzóknak a teljes eltűnésén keresztül valósul meg. A párhuzam tehát ilyen: *kutyá-: kutya; hida-: hid; célo-: cél*.

Ha elfogadjuk, hogy a *hid, cél, sír, öl* (főnév) és *öl* (ige) teljes töve *hida-, célo-, síro-, öle- és ölü-*, akkor nincsen szükség titokzatos és igazolhatatlan mögöttes magánhangzók feltételezésére. Ha a teljes tőből indulunk ki, akkor a fentebbi szavak viselkedésében semmi rendkívüli nincsen. Nem kivételek az illeszkedés általános törvénye alól, hanem annak teljesen szabályos érvényesülését mutatják, mint menten látni fogjuk. Előbb azonban szeretném megemlíteni, hogy „Hungarian Inflectional Morphology” című, Budapesten, 1988-ban megjelent munkájában DANIEL ABONDOLO messzemenően alkalmazza a tőhangzóelméletet (ha a jelenséget nem is így nevezi), azonban anélkül, hogy a sok tekintetben hasonló régebbi magyar felfogást ismerné. (Lásd a műről írt részletes ismertetésemet az Ural-Altäische Jahrbücher LXII. kötetében.)

2. A magánhangzó-illeszkedés a mai magyar nyelvben, legalábbis az első pillanásra, felettébb világosnak látszik. Kétségtelenül érvényesül egy erős törekvés arra, hogy ugyanabban az egyszerű szóban hasonló jellegű magánhangzók lépjenek fel. Hogy e törekvésnek a ragozott és képzett alakok is eleget tehessenek, a legtöbb magyar toldalék köztudottan többalakú. A magánhangzók pedig alapvető jellegüket tekintve állítólag így oszlanak meg: palatális sor: *i, í, ü, ő, ő, é, é*; veláris sor: *u, ú, o, ó, a, á*.

Ha a magánhangzók felosztásának ezt a hagyományos módját fogadjuk el, akkor az illeszkedés alapvető elvét nagyon sok magyar szó közismerten megsérti. Nemcsak az olyan nyilvánvalóan idegen szavak, mint *kaliber, technika, koncesszió* stb., hanem sok olyan egyszerű szó is, amelynek magyar vagy legalábbis erősen meghonosodott voltahoz nem férhet kétség. Mint a magyar nyelvtanok is megemlítik, az *i* (és az *í*), valamint az *é* és az *e* mindenféle veláris hanggal együtt megjelenhet ugyanabban a szóban: *író, rigó, hiba, liba, virág, világ, hiú, szirup; vékony, téboly, példa, dévaj, gyémánt, Késmárk, Jézus, szérum; templom, beton, gerenda, szerda, leány, trehány, pereputty, Európa*. Példáinkban

az *i* (*i*), *é* és *e* mindig az első szótagban jelent meg. De tudjuk jól, hogy nagyon sok olyan „vegyes hangrendű” szó van, amelynek esetében ezek a magánhangzók az utolsó szótagban lépnek fel: *kocsi*, *komisz*, *kavics*, *hamis*, *pázsüt*, *nyápic*, *kuvik*, *puli*; *hóhér*, *pocsék*, *marék*, *karéj*, *gácsér*, *kávé*, *pucér*, *mundér*; *korhely*, *hotel*, *bakter*, *flanell*, *kábel*, *Bábel*, *dzsungel*, *bunker*. Mármost tudjuk, hogy az illeszkedés szempontjából kitüntetett szerepe van az utolsó szótagnak. Nyelvtanainkban fellelhető egy szabály, amely szerint a vegyes hangrendű szó toldalékainak a minőségét az utolsó szótag magánhangzójának a minősége szabja meg. Ez sok esetben így is van. A vegyes hangrendű *rigó*, *hiba*, *virág*, *hiú* veláris toldalékot kap (*rigónak*, *hibának*, *virágnak*, *hiúnak*). Ugyancsak veláris toldalékok járulnak a *vékony*, *példa*, *gyémánt*, *Jézus* szókhoz (*vékónynak*, *példénak*, *gyémántnak*, *Jézusnak*), csakúgy, mint a *templom*, *szerda*, *leány* és *pereputty* szókhoz (*templomnak*, *szerdénak*, *leánynak*, *pereputtynak*). Azonban fordított esetben az állítólagos szabály nem működik. A vegyes hangrendű *kocsi*, *kavics*, *pázsüt*, *kuvik* második (és utolsó) szótagjában palatális *i* található, ám mind a négy szó veláris toldalékokat kap (*kocsinak*, *kavicsnak*, *pázsútnak*, *kuviknak*). Ugyanez a helyzet *hóhér*, *marék*, *gácsér* és *pucér* esetében (*hóhérnak*, *maréknak*, *gácsérnak*, *pucérnak*). Kevésbé egyértelmű a helyzet azoknak a szavaknak a tekintetében, amelyek utolsó szótagja *e-t* tartalmaz. A *korhely* palatális végződéseket kap (*korhelynek*), míg a többi ingadozik (*hotelnek*, *hotelnek*; *kábelnek*, *kábelnek*). Minden jel arra utal, hogy ha a vegyes hangrendű szó utolsó szótagjában *i*, *é* vagy *e* áll, akkor az első szótagban álló veláris magánhangzó mintegy közömbösíti az *i* és *é* toldalékmeghatározó szerepét, az *e* szerepét pedig mintegy elbizonytalanítja. Ez a körülmény indokoltá teszi, hogy módosítsuk a magyar magánhangzók felosztásával kapcsolatos felfogást.

Fonetikailag — vagy akár fonológiai is — az *i*, *é* és *e* lehet palatális. De az illeszkedés nem fonetikai, még csak nem is fonológiai jelenség, hanem morfofonológiai. Számos jel arra utal, hogy morfofonológiai az *i*, az *é* meg az *e* nem veláris, nem is egyértelműen palatális, hanem messzemenően semleges. Ebből a magyar magánhangzók alábbi felosztása következik: palatális sor: *ü*, *ű*, *ő*, *ő*; semleges sor: *i*, *í*, *e*, *é*; veláris sor: *u*, *ú*, *o*, *ó*, *a*, *á*. Mindenekelőtt sietek megjegyezni, miszerint az a gondolat, hogy az *i* (*i*), *é* és *e* semleges, korántsem új. A VAGO által szerkesztett 1980-as kötetben is heves vita tárgya volt, de egy percig se gondoljuk, hogy valamiféle generativista tallómány. Fél évszázaddal ezelőtt már LOTZ JÁNOS is utalt rá, bár kétségtelen, hogy kellőképpen nem aknáta ki. (L. az UAJb. LXII. kötetében található részletes ismertetésemet, amelyet abból az alkalmából írtam, hogy 1988-ban megjelent LOTZ nyelvtanának változatlan utánnyomása.)

Az illeszkedésre vonatkozó szabályt pedig a következőképpen fogalmazhatjuk meg: A magyar szók toldalékának a minőségét a szó utolsó nem semleges magánhangzójának a minősége szabja meg. A *kocsi* utolsó nem semleges magánhangzója az *o*; ennek megfelelően a szó teljesen szabályosan veláris toldalékokat kap. Ugyanez a helyzet a *kívé* esetében; az utolsó nem semleges magánhangzó *á*, így a toldalékok teljesen szabályosan velárisak lesznek. Hasonlóképpen a *karalábé* esetében, azzal a különbséggel, hogy az utolsó nem semleges magánhangzó itt *á*. Kevésbé egyértelmű a helyzet az *e* esetében, de erre még visszatérünk.

Vegyük most szemügyre a semleges sor tagjait. Noha az *i* (*i*), *é* és *e* egy csoportba került, semleges jellegük korántsem azonos mértékű.

Míg a legtöbb toldalék többalakú, éppen ezért, hogy illeszkedni tudjon, azoknak a nyelvtani elemeknek, amelyek *i-t* tartalmaznak, nincsen veláris párjuk: *-ig* (*csőig*, *húzig*); *-ít* (*kerít*, *szorít*); *-i₁* (*pesti*, *budai*); *-i₂* (*kezei*, *háza*); *-i₃* (*Feri*, *Pali*). Kétségtelen, hogy vannak olyan egyalakú toldalékok is, amelyek *-t* tartalmaznak: *-ért* (*csőért*, *házért*); *-é* (*csőé*, *húzé*); *-nék* (*kérnék*, *adnék*); *-ék* (*jegyzőék*, *tanítóék*). Azonban az *é* semlegessége nem olyan határozott, mint az *i-é*; számos esetben *é* található egy olyan toldalékváltozat-

ban, amely mint palatális változat áll szemben a veláris változattal (-ás/-és; -ság/-ség). Még kevésbé semleges az *e*. Mint láttuk, toldalékmeghatározó szerepe nem függesztődik fel, amikor az utolsó szótagban áll, inkább csak fakultatívvá válik (*fotelnék, fotelnak* stb.). És csak egyetlen egyalakú nyelvtani elem van, amely *e*-t tartalmaz, anélkül, hogy lenne veláris párja. Ez pedig az *-e* kérdőszócska (*ad-e, megy-e*). Csakhogy ez nem toldalék, képző vagy rag, hanem sajátos mondattani jel. Nem válik a szó részévé, még akkor sem, ha fonetikailag enklitikusan jelenik meg. Legalább annyira önálló, mint az igezőtők, amelyek szintén nem hasonulnak. Ennek ellenére nem lehet tagadni az *e* egy bizonyos fokú semlegességét. Ezt egyértelműen mutatja két körülmény. Egyfelől az, hogy az *e*, mint láttuk és tudjuk, nagyon sok szóban lép fel veláris hangokkal (*korhely, szerda* stb.). Az egyértelműen palatális magánhangzók ilyen sohasem tesznek. Másfelől az *e* semlegességét mutatja a már többször említett és szintén közismert ingadozás azoknak a szavaknak a végződéseit illetően, amelyekben az *e* az utolsó szótagban jelenik meg. Tehát ha az *i*-től az *é*-n keresztül az *e* felé tartunk, akkor a semleges jelleg fokozatos csökkenése figyelhető meg.

Az *i* (*i*), *é* és *e* annyiban semleges, amennyiben ez a három magánhangzó előfordulhat mind egyértelműen palatális, mind egyértelműen veláris hangokkal. De mi történik akkor, ha egy magyar szóban csak semleges magánhangzók találhatók?

Nagyon sok magyar szó van, amely vagy csak *i*-t, vagy csak *é*-t, vagy csak *e*-t tartalmaz (*kicsi, ribizli; kémény, kérész; sereg, beteg*) vagy ezek kombinációit (*néni, vidék; kerék, kéreg; szelíd, ideg*). Mindezek köztudomásúan palatális toldalékokat kapnak. Ez viszont azt jelenti, hogy a három magánhangzó mégsem teljesen semleges a morfológiai szerepet illetően. Figyelembe véve ezt a körülményt, valamint az *i* (*i*), *é* és *e* között fennálló különbségeket, a magyar magánhangzók osztályozását tovább finomíthatjuk. Azt mondhatjuk, hogy tökéletesen vagy egyértelműen palatális az *ö, ő* meg az *ü, ű*. Ugyancsak tökéletesen vagy egyértelműen veláris az *a, á, o, ó* meg az *u, ú*. Ezzel szemben nem egyértelműen palatális az *e*, nála is kevésbé palatális az *é*, és a legkevésbé palatális az *i*. De azért az *e, é* és *i* közelebb áll a palatális hangokhoz, mint a velárisokhoz. Talán a leghelyesebb, ha azt mondjuk, hogy ezek a magánhangzók gyengén palatálisak.

Egész pontosan az *e, é* meg a két *i* csak annyiban semleges, amennyiben bizonyos kritikus (szóvégi) helyzetekben nem képesek érvényre juttatni palatális jellegüket a toldalékok vonatkozásában, és a meghatározó szerepet átengedik a veláris hangnak még akkor is, ha az az első szótagban jelenik meg. Ez a legvilágosabban az *i* és *é* esetében mutatkozik meg, mégpedig a kétszótagos magyar szavakban. A háromszótagos szavak, ha az utolsó két szótag magánhangzója semleges, sokszor ingadozást mutatnak. Mintha két semleges magánhangzó esetenként már elég lenne ahhoz, hogy győzzön a velárisal szemben. Így pl. a *kaliber* nyilván palatális végződéseket kap (*kalibernek* stb.), míg a hasonló vokalizmusú *stanicli* az én nyelvérzékem szerint velárisan ragozódik (*staniclinak*), ugyanakkor az *alibi* valószínűleg ingadozik (*alibinak, alibinek*). A gyakori ingadozás, főleg a második szótagban *e*-t felmutató szavakban (*Ágnes, parlament, fotel* stb.) szintén arra utal, hogy ez a semleges magánhangzó nem mutat fel kellő határozottságot a palatális jelleg tekintetében. Bár mint menten látni fogjuk, ezeket az ingadozásokat egy némileg eltérő szempont alapján is meg lehet közelíteni.

3. Befejezésül próbáljuk meg összegezni a legfontosabb tanulságokat. Ha visszatérünk a tőhangzó elméletéhez, akkor egységes és természetes magyarázatát adhatjuk egy sor, látszólag össze nem függő jelenségnek. Ennek az elméletnek a segítségével egyaránt magyarázható a *hid* és *szív* különbsége, egész pontosan a *hid* rendhagyónak tűnő veláris jellege, továbbá a *hid* és *sír* különbsége a közös veláris jellegen belül (*hidam,*

sírom stb.), valamint az *öl* főnév és *öl* ige végződéseinek különbsége. Ha a teljes tő *hida-*, akkor a szó szükségszerűen veláris toldalékokat kap, hisz az utolsó szótagjában veláris magánhangzó található. Ugyanígy semmi rendkívüli nincs a *sír* viselkedésében, mert a *síro-* teljes tő törvényszerűen eredményezi a *sírom*, *sírod* stb. formákat. Az *ölem* és *ölöm* különbsége is menten érthetővé válik, ha a főnév esetében *öle-* tövel számolunk, az ige esetében pedig *ölö-* tövel.

Mindennek fontos rendszertani következményei lesznek. A toldalékok különbsége helyett a tövek különbségéről kell beszélnünk. Persze a tőhangzó elméletét ki kell terjesztenünk az igékre is. A *csíp* és *hív* különbsége (*csípem*, *hívom* stb.) ugyanúgy magyarázható a *csipe-* és *hívo-* tövek különbségével, mint a *híd* és *szív* különbsége a *hida-* és *szíve-* tövek különbségével.

Hogy a tőhangzó elmélete milyen egyszerű és természetes magyarázatot ad a lát-szólag legönkényesebb kivételekre is, erre a *derék* főnevet tartom a legjobb példának. Minden ésszerű megfontolás azt indokolná, hogy a *derék* palatális végzódéseket kapjon a *kerék*, *cserép* stb. mintájára. Ugyanakkor köztudottan veláris toldalékokkal jár (*derekam*, *derekek* stb.). Valamiféle hátulképzett mély magánhangzót feltételezni *derék é-*je mögött minden más megfontolástól függetlenül azért is teljesen önkényes lenne, mert akkor felvetődne a kérdés, miért nincs ilyen rejtett magánhangzó a többi, hasonló felépítésű szóban (*kerék* stb.). A magyarázat csak az lehet, hogy a *derék* töve *dereka-*. Így teljesen szabályosan kap veláris végzódéseket, mert az utolsó szótag veláris magánhangzója kötelezően ilyeneket ír elő. Persze e felfogás szerint a *kerék* teljes töve *kereke-*, a *cserép* teljes töve *cserepe-* lesz, és így tovább.

Az egységes kezelés érdekében valószínűleg ki kell mondanunk, hogy minden ragozható magyar szónak a töve magánhangzóra végződik. Mint láttuk, a *híd* teljes töve *hida-*, a *derék-é* *dereka-*, a *kerék-é* *kereke-*, és így tovább. Ugyanígy a *virág* teljes töve *virágo-*, a *kudarac* teljes töve *kudarco-* lesz stb. Persze ez azt is maga után vonja, hogy a *fofel*, *hotel* típusú szavak esetében nem a toldalékok ingadoznak (*fotelek*, *fofelok*), hanem a szók valójában kéttövűek (*fotele-*, *fofeló-*). Ez esetben a *fofelom*, *fofelok*-féle alakok tökéletesen szabályosak, mert egy olyan tőn alapszanak, amelynek az utolsó szótagjában veláris magánhangzó áll, s ez veláris toldalékokat kíván. A *fotelek*, *fofelom* típusú alakok a *fofeló-* tőn alapszanak. Ebben két semleges magánhangzó található az utolsó két szótagban, s ezek, mint fentebb láttuk, már elég erősek ahhoz, hogy közömbösítsék az első szótagban található veláris magánhangzó toldalékmeghatározó szerepét. (Az ingadozás egy egészen más típusú megközelítésére l. ABONDOLO i. m. 37.)

Egész röviden itt szeretném újra előhozni a *tisztít* esetét. Mint emlékszünk rá, LOTZ a *híd*-hoz hasonlóan rendhagyónak minősítette, mert veláris toldalékokat kap. A helyzet azonban korántsem ez. Mivel az *-ít* képző az illeszkedés szempontjából semleges, a veláris végzódésekért csak a *tiszt-* tőváltozat lehet felelős. Ez a *tiszta* csonkult alakja, a *tiszta* viszont teljesen szabályosan kap veláris toldalékokat. Ha csak a fonológiai szempontokra lennénk tekintettel, akkor a *tisztít* alakulatnak, a *kicsi* és társai mintájára palatális végzódéseket kellene kapnia. De a *tisztít* nem tőszó, a tőszók viszont láthatólag megőrzik alapvető (palatális vagy veláris) jellegüket az alkalmi fonetikai módosulások ellenére. Mindenesetre a *tiszt-* és a *tiszta* párhuzama alátámasztja és mintegy igazolja a *híd* és *hida-* párhuzamát is. Miként a *tiszt-* megőrzi veláris jellegét a szóvégi *a* alkalmi elvesztése esetén is, ugyanúgy a *híd* is megőrzi veláris jellegét azokban az esetekben, amikor a teljes tő szóvégi *a* eleme nélkül jelenik meg (*hídnak*, *hídert* stb.).

Mindig szabad bővítmény a határozói igenév?

I. Erre a kérdésre a szakirodalom szinte egyhangúlag igennel felel, pontosabban ezt a választ sugallja. A történeti és a leíró nyelvészeti szintézisek az állandó határozók között nem említik a határozói igenevet, ezzel a szófajjal foglalkozó fejezeteik pedig nem érintik a vonzatosság problematikáját. (Vö.: SIMONYI, Hat. I, 45–9, II, 302–27; KLEMM, TörtMondt. 114–8, 174–7, 263–9; BERRÁR, TörtMondt. 95–7, 102–3, 182–3; MNyTört. 439–44, 517, 539, 573–4; ill. MMNyR. I, 258–60, II, 164–5, 251–7; MMNy. 61–3, 330–2; valamint MondtEl. 140–2.) Az igeneveket középpontba állító munkák (KÁROLY, Ign. 150–222; KESZLER BORBÁLA: NytudÉrt. 104. sz. 481–9; RAISZ RÓZSA: uo. 641–7; ARADI ANDRÁS in: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ, 1988. 138–46) sem szólnak arról, hogy a határozói igenév vonzatként viselkedhet.

Véleményem szerint a címbeli kérdésre helyesebb tagadó választ adni. Korábban (MNy. LXXXI, 317) csak jelzésszerűen, egyetlen példára hivatkozva utaltam arra, hogy ez a szófaj szerepelhet kötött bővítményként. Az idézett adat Bethlen Miklós önéletrajzából való (1955. I, 312): 1708–1710: „*Elfakadánk* mindnyájan *nevetve* rajta.” — Most részletesebben, több vizsgálati szempont alkalmazásával szeretném véleményemet kifejteni. Erre már csak azért is szükség van, mert a probléma hatósugara jóval messzebbre terjed ki, mint a hagyományos értelemben vett állandó határozók köre.

A vonzat fogalmának értelmezésében H. MOLNÁR ILONA tanulmányára (ÁNyT. VI, 229–70) támaszkodom, amely sokrétűen tárja fel a kötött és a szabad bővítmények tulajdonságait.

Az elemzéshez az ÉrtSz. és a NySz., továbbá SIMONYI, KLEMM és KÁROLY idézett műveinek példaanyaga mellett segítségül hívom J. D. APRESZJAN és PÁLI ERNA orosz–magyar (1982. = OMIV.), illetve LÁSZLÓ SAROLTA és SZANYI GYULA magyar–német (1985. = MNIV.) igevonzatszótárát is. A régi nyelvtörténeti adatok többségét természetesen nem „másodkézből”, hanem a filológiaiilag leginkább megbízható kiadásokból idézem. Az ÉrtSz. rövidítéseit feloldom. Az ÉrtSz. és a NySz. forrásjelzés az adott szerkezet alaptagjának címszavára vonatkozik.

Elsősorban azt kell tisztáznunk, hogy a Bethlen Miklóstól idézett példa elszigetelt adat-e, vagy pedig egy típus képviselője. Az előbbi esetben nem lenne értelme a vizsgálat folytatásának; az utóbbi esetben viszont feltétlenül tovább kell lépniünk, és meg kell állapítanunk, hogy a határozói igenév lehet-e más típusú igék mellett is vonzat.

2. A Bethlen-adat láttán valószínűleg mindenki a mai *sírva fakad* kifejezésre gondol. Joggal írja H. MOLNÁR ILONA (i. h. 250): „Általában sok gondot okoz a frazeológiaiilag összeforrott egységeknek az eleven szintaktikai szerkezetektől való különválasztása.” Az *útját állja* szókapcsolatot nem tartja számon az *áll* önálló struktúrái között, az *őrt áll*, *modellt áll* stb. szerkezettypust viszont ezekhez sorolja.

A *sírva fakad* frazeológiai összeforrottsága az igenév vonzat voltát valóban megkérdőjelezi. Elevenebbé teszi azonban a szintaktikai viszonyt, hogy a *fakad* mellett ugyanilyen jelentésben *-ra/-re* ragos főnév is állhat: „Valamennyien *nevetésre fakadnak*.” (Gárdonyitól: ÉrtSz.); „A végén *könnyekre fakadt*.” (OMIV. I, 373); „A lány *gúnyos mosolyra fakadt*.” (uo. II, 617). E szerkezetekkel pedig oppozíciót alkotnak az ilyenek: „A béketörekvések a humanisztikus világszemlélet *lényegéből fakadnak*.” (uo. I, 290); „*Fakadnak* a rügyek.” (uo. I, 602). A *fakad* mellett álló igenév tehát struktúrák megkülönböztetését szolgálja, s így viselkedése vonzatszerűnek nevezhető.

Ezen a ponton jutunk el az *elfakad nevetve* szerkezethez. Hogy a Bethlentől származó példa egyáltalán nem hapax, arról hamar meggyőzi a kételkedőt az ÉrtSz. *elfakad*

címzava: „Hallgatott sokáig s majd *elfakadt sírva*.” (Aranytól); „Akit én szeretek, Meg van az szeretve, Ha rá tekintek is, *Elfakad nevetve*.” (Népköltés). — A NySz. nyomán idézhetünk Bethlen Miklós koránál jóval régebbi példákat is: JordK. 509: „Es *el fakada* [Péter] azonnal *fyrwa*.”; ÉrdyK. 654: „Azt lathwan zent kelemen *el fakada raytta mewethwe*.”; 1536: „*El fakada firwa Iefus*.” (Pesti: NTest. 212a); 1536: „Ezen *el fakada newetue* az aros ember” (Pesti: Fab. 3a).

Az *elfakad* + határozói igenév szerkezet meglehetősen merev, s ez a vonzatosság ellen szól. Azonban — akárcsak a *sírva fakad* szerkezetben — itt is vonzatszerű az igenév viselkedése annyiban, hogy struktúrák elkülönítését valósítja meg; vö. az oppozíció másik tagjaként: „*Kezében elfakadt a tojás*.” (ÉrtSz.)

Kiegészítésül megemlítem, hogy az ÉrtSz. *fakaszt* címszavának anyagában is szerepel a *sírva* igenév.

3. Ahhoz, hogy megtudhassuk, játszhat-e más igék mellett is ilyen szerepet a határozói igenév, az eddigiek alapján elsőként a 'hirtelen vmilyen cselekvésbe kezd, hirtelen vmilyen állapotba jut' jelentéskörbe tartozó igéket érdemes megvizsgálnunk.

a) Érdekes, hogy éppen ebbe a gondolatmenetbe illő jelenséget fedezhetünk fel Gulácsy Irén két történelmi regényében: a Nagy Lajos királyban (1937: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. = N.) és a Jezabelben (1944: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. = J.). — ZSOLDOS JENŐ Udvarice, világiace című írásából (Nyr. XCI, 492) tudjuk, hogy Gulácsy az archaizáláshoz Bethlen Miklós önéletírását is felhasználta. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy éppen ennek hatását (vagy ezét is) tükrözik a most bemutatandó szerkezetek.

A Gulácsy Irén műveiből gyűjtött példákat a legegyszerűbb esettől a kuriózumok felé haladva mutatom be. Elsőnek tehát a köznyelvben is jól ismert szerkezet következik: „Aztán ő [Hedvig] is *sírva fakadt*.” (J. 178.) — A *fakad* mellett a *sírva* igenévnek a szinonimája és az antonimája is megjelenik: „*Zokogva fakadt* [Erzsébet királyné], dallamos, talán még sokkal csábítóbb asszonyhívással, mint volt a beszéde.” (N. 81, l. még J. 155, 557); „Aztán [Erzsébet királyné] a palotásasszony rökönödését látva, az ő végtelensége szerint a nagy megindultságból már meg *nevetve fakadt*.” (J. 112). — Azzal, hogy a *fakad* mellé az eddigiekhez ugyan kapcsolódó, de ezektől mégis eltérő jelentésű igenév kerül, szintaktikailag is sokkal elevenebbé válik a szerkezet, tehát a határozói igenév igazi vonzatként szerepelhet: „... s hát erre [az ifjak] lelkes robbanással *ordítva fakadtak*.” (J. 124). — A szerkezetet talán még elevenebbé teszi, ha a *fakad* igét közelebbi és távolabbi szinonimái váltják fel: „Egyszerre [Christa] majdnem felvisított. *Elpukkant nevetve*.” (N. 539); „... de Christa ma nem *buggyant kacagva*.” (N. 550); „Majd dühkínjában [Erzsébet királyné] a tenyere vastaghúsába verte a fogát, *zokogva robbant*” (J. 55). — Az utolsó Gulácsy-példában mind az ige, mind az igenév jelentése eltávolodik az eddigiektől, de a struktúrára jellemző 'hirtelen vmilyen állapotba jut' alapjelentés megőrződik: „Tettek néhány lépést [Palizsnay Tamás és Korpády], mikor szinte ugyanazon pillanatban *állva kövültek*.” (J. 618.)

Érdekességként lássunk egy egészen friss példát is, amely a tréfás archaizálás szándékával kerülhetett be a Bartos Tibor összeállította László névkönyvbe (Helikon Kiadó, 1988. 122): „A tragikus sorsok évszázados vonulását nem bírhatja néző — egyszer csak *elfakad nevetve*.”

b) Természetesen Gulácsy Irén nyelvhasználatára perdöntő bizonyítékként nem hivatkozhatunk. Hiszen például a *buggyan, elpukkan, kövül* igék mellett más forrásokban nem találtam határozói igenévi vonzatot. Hiába kísérleteztem a *kövül*-éhez hasonló jelentésű (*meg*)*dermed, mered, merevedik* igékkel is.

A *robban* esetében viszont eredménnyel járt a kutatás. Bár csak két példára bukantam, ezek arra mutatnak, hogy a Jezabelből való adat nem hapax, és hogy a határozói

igenév nem csupán a *jakad, elfakad, fakaszt* igék mellett lehet vonzat. A meggyőzőbb példa az első: 1651: „Sok hangas tombita [!] akkor meg rivada, | Sok harag fzaVu dob *tombolva robbana,*” (Zrínyi: AdrSyr. K1b); a másik inkább csak átmenet az igenév kötött bővítményként való használata felé: „Kard vala jobbájában, meztelen és görbe; Ez az ! ez az ! *robbant Etele küörve.*” (Aranytól: ÉrtSz.).

c) Jelentése miatt ('vmilyen állapotba jut') itt említtem meg KLEMM nyomán (i. m. 269) a *fogván esik* szókapcsolatot (Arany – Gyulai: NGy. I, 158). Ez azonban a *fogságba esik* alkalmi variánsának látszik, s így az igenevet itt semmiképpen sem tekinthetjük vonzatnak.

4. Áttérhetünk arra a kérdésre, hogy más jelentéstípusú igék mellett lehet-e vonzat a határozói igenév. Ennek megállapításához előbb feldolgoztam a bevezetőben felsorolt nyelvtörténeti szintézisek példaanyagát és az OMIV. mutatóját, majd ezek alapján kiterjesztettem a vizsgálatot az ÉrtSz. és a NySz. számításba vehető címszavaira is. Kiegészítésként felhasználtam „Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből” című dolgozatom (Kézirat, 1986.) cédulaanyagát.

a) Mivel a *van* és *nincs* igék mellett szereplő, állapotot jelölő határozói igenevek ezeknek az igéknek a pusztá létezését, a létezés helyét, a birtoklást stb. kifejező kötött szerkezetivel (ezek adatait l. ÉrtSz., OMIV., MNIV.) szemben biztosítják az oppozíciót, vonzatnak tekinthetők. Például: „Az újszülött macska szeme *csukva van.*” (ÉrtSz.); „A közönség *el volt ragadtatva* az énekestől.” (OMIV. I, 214); „A könyvtár *nincs nyitva/zárva van.*” (uo. II, 261). — Ilyen használatú igenevek már az ómagyar korból is idézhetők: MünchK. 107ra: „az aitoe *bè teue volnanac*”; CornK. 6r: „Azert az ev tytkon valo nyelkeudetyk *nynchenek meg iruan*”.

A határozói igenév kötött bővítményként a 'van' jelentésű *áll* ige mellett is megjelenik. Szemléletesen mutatja ezt az OMIV. (II, 502): „Az ablakok sarkig *tárva álltak/voltak.*” — Egy-egy példát idézek még a középmagyar korból és a múlt századból: 1608: „*Bezárva hadta az aytót állani*” (MA: Bibl. I, 102: NySz.); „*Nyitva áll az ajtó;*” (Aranytól: ÉrtSz.).

A *marad* ige struktúrái (l. ÉrtSz., vonzatszótárak) igen hasonlítanak a *van* kötött szerkezetéhez; nem meglepő tehát, hogy a határozói igenév itt is betöltheti a vonzat szerepét: „Izgalma nem *maradt rejtve* öreg tanítójának pillantása elől.” (OMIV. II, 385); „Egy pillanatra elvesztette egyensúlyát, de *állva maradt.*” (uo. 598). — Álljon itt egy-egy adat a kódexek korából és a múlt századból: VirgK. 145: „*criftuffal oth el temetuen maragiatok;*”; „*Keble marad tárván*” (Aranytól: SIMONYI i. m. II, 312).

b) A most következő csoportban ige + *vmi* + *vhogyan* vonzatstruktúrárt találunk; a határozói igenév cselekvéshordozója (vö. KÁROLY i. m. 22) a mondat alanya.

Amennyiben a *tölt* ige mellett időszakot jelölő tárgy szerepel, kötelező a határozói vonzat. A képlet: *tölt* + időszakot + *vhol/vhogyan* ~ *vmivel*. Számunkra természetesen elsődlegesen a *vhogyan* ~ *vmivel*-nek van jelentősége. Ennek helyébe az ÉrtSz. és a két vonzatszótár nem illeszt be határozói igenevet. Pedig a behelyettesítés lehetséges; l. 1695: „Az egész *étszakát inádkozván töltötte*” (Tarnóczy István: Szents. 115: SIMONYI i. m. II, 310).

Az OMIV.-ban a *fogad* használatára (többek között) ezeket a példákat találtam: „*Ellenségesen fogadták* ezt a békülési kísérletet.” (I, 212); „A szépasszony *hívősen fogadta* a szerelmi vallomásokat.” (II, 193). Úgy gondolom, e példák alapján joggal reménykedtem abban, hogy az ÉrtSz.-ban vagy a nyelvtörténeti összefoglaló munkákban határozói igenévi adatokra is bukkanhatok; ilyeneket találok azonban nem sikerült. Ezért csak nyelvérzésemre hagyatkozva állíthatom, hogy a *fogad* + *vmi* (leginkább talán közlést) + *vhogyan* szerkezetben a határozói igenév is szerepelhet vonzatként. Például így: *Meg-rökönnyödve fogadtuk a hírt.* Vagy: *A lány csodálkozva fogadta a házassági ajánlatot.*

Itt tárgyalom a c) csoport felé átmenetet jelentő *vhogyan érzi magát* szerkezetet. Az ÉrtSz. *feljogosít* és *talál* szócikkekéből idézek egy-egy vonzatként használt határozói igenevet; mindkét példa Móricztól való: „Pista tökéletesen *feljogosítva* érezte magát tréfára és felzúdulásra.”; „Ő is *találva* érezte magát, mintha neki is szólott volna a lecke.”.

E csoport bemutatásának végén szólnom kell még egy szerkezetről: „Addig *guggolva* v. féllábon is *kibírjuk*.” (ÉrtSz.) Ha ezt a mondatot úgy ítéljük meg, hogy szerkesztése elliptikus (vö. *guggolva is kibírjuk a várakozást*), akkor itt a határozói igenév szabad bővítmény. Ha viszont felvetjük annak a lehetőségét, hogy van tárgyatlan *kibir* ige, akkor az idézett mondat igeneve vonzatszerű.

c) Ennek a csoportnak a szerkezetei annyiban különböznek a b) pontból megismert típusától, hogy itt a határozói igenév cselekvéshordozója a mondat tárgya.

A következő igék szerkezetei között fedeztem fel ilyen struktúrát: *talál, lel; tart; hagy, felejt; hord, visel*. Lássunk néhány példát: „A radványi sötét erdőben *Halva találta Bárcei Benőt*.” (Aranytól: KLEMM i. m. 115); „Hazajövök — hát a *lánymomat sírva találom*.” (OMIV. I, 473) | „*Szökét* néhány év múlva *meggyilkolva* *lelték* . . . az istállójában.” (Móricztól: ÉrtSz.) || „Lilla! míg ingó kegyelmed Tiszta szívemhez hajolt, *S alva tartott szép szerelmed, Boldogabb nálam ki volt?*” (Csokonaitól: ÉrtSz.); „A gyakorlott úszók a víz alatt is *nyitva tartják a szemüket*.” (OMIV. I, 358) || „*Égve hagyja a lámpát*” (ÉrtSz.); „*Ki hagyta nyitva az ablakot?*” (OMIV. I, 760) | „*Nyitva felejtette az ajtót*.” (ÉrtSz.) || „Rövidre nyírt, göndör *hajját* gondosan *elválasztva hordta*.” (Kunczától: ÉrtSz.) | „*haját feltávozva viseli*.” (ÉrtSz.). — Az ómagyar adatok között csak a *talál, lel; tart; hagy* igék szerepelnek ebben a szerkezetben: JordK. 441: „es [Jézus] *talala hiüket el alwan*,” 665: „El yewe azert Jefus, es *talalaa hiütet* ymaran neegy napon az koporffoban *lewen*.” | JókK. 42: „Nemýkoron *lewlte ewtett* egnek ezenne magaffagaba *fel emeltettuen* hogy [alig] *lat hatýauuala ewtett*,” 97: „Az paraýtrol ky *zent fferenczet lewlteuuala* egyház *seprette*” || MünchK. 78ra: „Vram ime të penýed *kit tartottam* katrinčaba *takarua*”; VitkK. 75—6: „*kit* a *fidooc fogua tartonac*, hog meg őIéc” || JókK. 134: „Es ezekett meg monduan el menenek *hagýnan ewtett* ygen *megvýgaduan*”; BécsiK. 21: „hog *ötét az Affiziofoc kotýzup hattakuolna*”.

Látszólag ugyanilyen szerkezet jöhet létre a *lát* igével is, csak hogy ebben az igenév szabad bővítmény; vö. JókK. 43: „*lata zent ferenczet terden alua*”. — Részben megegyezik ezzel a *hall* viselkedése; vö. MünchK. 85vb: „Es *hallac* a. két taneituā *ötét bészellété*”. Egy érdekes példában azonban a határozói igenév (véleményem szerint) kötött bővítményként jelenik meg, ugyanis voltaképpen a *hall vmit vkiről* szerkezet áll előttünk: BécsiK. 42—3: „méd a fészég *hallottauolna oloferneft megnakazu*” (vö. SzékK. 88: „myn-den feregh *megh hallotta volna, hog oloferneftnek nákat el ragtak*”).

Az utóbbi példához kapcsolódó jelenség, hogy — mai nyelvhasználatunktól eltérően — korábban a *vel* ige 'gondol vmit vmilyennek; gondolja, hogy vmi vmilyen állapotban van' jelentésű szerkezetében is állhatott határozói igenévi vonzat: 1841: „Fölhasználám az alkalmat — ki a *zarva vélt ajtón* a kertbe . . .” (Teleki László: *Kegyene*. In: Három reformkori dráma. 1959. 26). — Nyilván előfordult ilyen használatban más ige is (pl. *gondol, hisz*), erre azonban egyelőre nincsen adatom.

5. Remélem, sikerült bizonyítanom, hogy a címbeli kérdésre nemmel felelhetünk. Ez pedig azt jelenti, hogy a határozói vonzatok problémakörét nem szűkíthetjük le a ragos és névutós névszók, a határozószók, valamint a főnévi igenevek tárgyalására.

Azt is tapasztalhattuk, hogy a határozói igenév nemcsak a hagyományos értelemben vett állandó határozó funkciójában jelenhet meg, hanem más határozói szerepekben (főleg állapothatározóként) is lehet kötött bővítmény.

Vizsgálódásom célja csak az alapkérdés megválaszolása lehetett. A részletek szintjén és diakrón szempontú kidolgozásától, továbbá más nyelvek hasonló szerkezeteinek összevető elemzésétől sok új eredmény várható.

HORVÁTH LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ugod község nevéhez. REUTER CAMILLO „Ug, Kékug és Kékesd” című cikkében (MNy. LXXVIII, 460—5) az eddigi értelmezéstől eltérően a cím első két helynevét *Ug*-nak olvassa. Miután összeállítást közöl az (olv.) *Ug* és a becézőképzős *Ugod*, *Ugocsa* személynevekről, úgy vélekedik, hogy török nyelvekben kimutatható ’bagoly’ jelentésű szó *ugu* alakjának is lehetnek folytatói ezek. — Sőt továbbmenve, a XII. században felbukkanó *vgufa*, *ugufa* szórványadatokban, valamint a Tisza melletti R. (olv.) *Ug-ér* víznévben, amelytől *Tiszaug* helység neve származhat, a török eredetű *ugu* közsztöt keresi.

REUTER észrevételeit egy olyan adattal egészítem ki, amelyik fejtegetésének irányába mutat. A Veszprém megyei *Ugod* község nevérl van szó. Úgy harminc éve, egyik cikkemben idéztem PESTY kéziratoss helynévtárából (1864.) az *Ugod*-ra vonatkozó egyik részt (Veszprém m. 477). A Sós J. bíró által közölt szóhagyomány szerint *Óh Gott*-ből *Ogot*, majd „*Űgod*” lett, „hogy valaha város lehetett, tanúsítja azon körülmény is, mivel a község hivatalos pecsétnyomóján egy *b a g o l y* [kiemelés tőlem] látható ezen felirással: Ugod várasa pecsétje” (MNy. LI, 61). Az idézetet tartalmazó cédulára akkor ötletként odavettem: < t. *ugu* ’bagoly’ ~ m. *uhu*. — Az említett cikkben *Teszér*-rel kapcsolatban jegyzetben jelzem, hogy olykor a helységek pecsétjeit is fel lehet használni az eredet magyarázatában. Így például *Pásztó* községnek, amelyik nevét magyar névadással ’pásztor’, illetőleg ’mén, csödör’ jelentésű szláv személynévből nyerte (FNESz.), a pecsétjén és címerén egy szakállas emberfő látható. Ez az ábrázolás éppúgy a névadó egykori tulajdonosra utal, mint a helység hivatalos céhleveleiben a *Szakállas Pásztó mezővárosa* megjelölés.

Mármost REUTER fejtegetése nyomán az *Ugod* község pecsétjén szereplő bagolyról a következőkre lehet gondolni. Először is arra, hogy *bagoly* szavunknak hangutánzó változatai is éltek, anint ez más nyelvekben is kimutatható. A belső keletkezésű *uhu* szóra a TESz. 1822-ből idéz adatot, a *buhu*-ra a MTsz.-ből, de a „bagoly módra *uhog*” ígére 1616-ból. Az ugyancsak hangutánzó török *ugu*-féle alaknak REUTER által feltételezett használatáról az első feljegyzések körülbelül egybeesnek a *bagoly* szó felbukkanásával.

Ami az 1330 óta adatolható *Ugod* község nevét illeti, a pecséten szereplő bagoly alapján fel lehet tennünk, hogy a település keletkezésekor a *-d* kicsinyítő képzővel ellátott *ugu* szó még élt az elnevezők körében a madár nevének jelentésében. A névadás kétféle módon is történhetett. Vagy egy *Baglyad*-hoz hasonló (i. h. 462) *Ugod* személynév vált a helység nevévé, vagy pedig az *ugu* közszo *-d* képzővel ’baglyos’ értelemben vált helyjelölővé itt a Bakonyalján a *für* : *fürj* madárnévből származó *Püred* stb. helynevekhez hasonlóan.

HORPÁCSI ILLÉS

Füälj. A debreceni Nagyerdőtől és Monostori-erdőtől északnyugatra fekvő Józsa és Bodaszőlő településeken — mindkettő erdei irtványon telepített szőlőskertekből alakult lakott helyé a XIX. század elején — a *füälj* szó a kertek aljának közismert és

általánosan használt megnevezése. Annak a fűvel, gyommal, vadvirágokkal benőtt, kb. méternyi széles földsávnak a neve, mely a szőlőskertek végét elválasztja egymástól. A lakosság a fűfajlat gyalogútnak használja.

Fűfaj-nak nevezik a faluszéli gyepeű árkan és „gerágyán” (garádján, töltésén) belüli gyepes területet is, melyet tavasszal, szőlőnyitáskor legalább egyszer jól megkapálnak, „hogya ne verje fel a gaz?”. (Gaznak mondják nemcsak a gyomot, hanem a magról kelt vagy gyökérről sarjadó apró facsemetéket, „jövéseket” is.)

A fenti településeket évszázados akác- és tölgyerdők szegélyezik. A második világháború előtt a kertek és az erdő között, a gyepeülvén még egy 25–30 lépésnyi széles, fátlan, fűves területet is szabadon hagytak, ez volt a *nyomás*. Általában tehének és lovak legeltetésére használták, csapadékos nyarakon kaszálták is. Néha bevetették árpával vagy kukoricával, de hitvány, hasznavehetetlen „poszáta homok” lévén, nem sok termést adott. A Szentgyörgyi-erdő és Alsójózsa közötti mintegy két kilométernyi hosszú földsávnak önálló elnevezése is volt: *Pántlikaföld*.

„1925. február 15-én Alsójózsa képviselőtestülete a Monostor melletti *fűfajnyomás*on székérút megnyitásáról hozott határozatot, a tervező és kivitelező munkát Weiszman Jakab debreceni mérnökre bízta”, idézi KOMORÓCZY GYÖRGY egy korabeli jegyzőkönyv adatait a „Józsa község közigazgatásának története 1872–1950 között” című dolgozatában (Józsa község 100 éve. 1872–1972. Debrecen, 1972. 42). A *fűfajnyomás* szó csupán egyszeri, jegyzőkönyvi adatként fordul elő, élőbeszédben nem használják. A jelentése: 'kertek alján túl fekvő fátlan terület'.

Több adatunk van a *fűfaj* szóra. „Amikor Debrecen felől a repülőgépek zúgását meghallották, mindenki pánikszerűen menekülni kezdett. Sándor Imre a *fűfajlon* a Monostori-erdő felé futott, a családja meg a lakás pincéjében húzta meg magát” (Honismereti gyűjtemény. Kézirat. Alsójózsa, 1980. 62). „A kerteket védőkerítéssel, gyepeülvél vették körül: a *fűfajlon* (a kertek alján) mély árkot ástak, a földet a kert belseje felé hanyták, ahol így magas töltés keletkezett. A töltést kemény, hosszú tövisű »gelicsánnyal« (krisztustövissel) erősítették meg” (LÉVAI BÉLA, Józsa története a földrajzi nevek tükrében. Múzeumi Kurír 37. sz. Debrecen, 1981. 7). Néprajzi adatok: „Tavasszal meg kell mecceni a gelicsányt a *fűfaj* mintkét ódalán.” „Ne mászkájjatok mezítláb a *fűfajlon*, mer a lábogatba megy a gelicsánytövisk!” „Bombázáskor kiejtette a gyereket a paplanbúl, a *fűfaj* közelibe lelte meg, mikor lefútták a riadót . . .”

Különös, de egyetlen szótárunkban sincs benne ez az ősi finnugor elemekből álló tájszó. Talán azért, mert egészen szűk területen él. Az ÚMTsz. (II, 509) *főfaj*, *fűfaj*, *fűaj*, *fűajj*, *fűajj* stb. szavának sem eredetét (*fej* + *alj*), sem jelentését ('párna' stb.) tekintve nincs köze az általunk vizsgált szóhoz, mely szintén több változatban él: *fűfaj*, *fűfajj*, *fűaj*, *fűajj*, *fűhaj*, *fűhajj*, *fűaj*. A *fűfaj* szónak nincs többes száma, nem használják egyes szám 3. személyű hirtokos személyjeles alakban sem, tehát nem mondják: **fűfajjak*, **fűfajján*. Leggyakrabban superessívusi alakban találjuk, természetesen határozott névelővel: a *fűfajlon*.

A *fűfaj* szó nem azonos értelmű a szláv eredetű *barázdá*-val vagy *mezsgyé*-vel, nem is mindegyik alsójózsa kertben volt fűfaj, csak a Vénkertben, Tuskóskertben és Csúcsban. A kiskertiek és unokakertiek ismerték ugyan a szót, de a kertek között nem hagytak szabad területet, nem volt fűfajjuk, csak 20–30 cm-es mezsgyéjük. A háború után kialakult új településrészekben is mindenütt csak keskeny mezsgyét hagytak a kertek között.

A barázdák nem a kertek végén, hanem a szélükön húzódnak, az egymással szomszédos kertek között, a szőlősorokkal párhuzamosan. Barázdának nevezik a kert közepén kitaposott kis gyalogutat is. Rendeltetését és jellegét tekintve a kertszéli barázdák (mezsgye) sok mindenben hasonlít a fűfajhoz, ezt bizonyítja számos székelyföldi elnevezése is

(ezeket Bodaszőlőn és Józsan nem ismerik): *füvesborozda, gyepborozda, határborozda, haszomvehetellen, kopár, meddűföld, pusztai föld, ivány hej* stb. (Vö. Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA. Bp., 1987. 325).

A *barázda* szó csaknem száz évvel korábban jelenik meg az alsójózsai iratokban, mint a *fűalj*: „Az 1863dik esztendő Szeptember 19dikén Megegyeztek Kis János és Pálfalvaji ifijaszszoyon hogy az mej fa Az *barázdában* Van Az az almafához Soha Kis János semi jusát nem tartsa, az két Szilvafa Pedig Kivágassék” (A Józsa Szent Györgyi Vén Kerti Kertség Jegző Könyve. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár X. 11. 1. 131).

Az 1950-es évek végéig, míg a szőlőskerteket, telkeket el nem kerítették, a *barázda*kon is közlekedtek az emberek, főként az iskolás gyerekek: „A Nagyszentgyörgyről bejöttünk a faluba, oszt a *barázda*kon szaladgáltunk. Itten, itten Csatáriék laktak, szembe velünk, az öreg Kis Mihály házába. Egy szíles *barázda* vót a ház háta megett, itt is nagy, szíles *barázda* vót, azon szaladgáltunk le, oda az iskolába, meg vissza. Erréb is vót, Sinkovicsék *föggvin*, olyan szíles *barázda* vót, hogy szekérral lehetett menni rajta. Akkor még itt minden olyan rendezetlen vót...” (Honismereti gyűjtemény. Kézirat. Alsójózsa, 1980. 60).

Debrecen város tanácsa a közelmúltban — a józsai lakosság kérésére — új utcák megnyitására fogadott el határozatot. Az utcákat a mérnökök már kijelölték: mindenütt a régi *fűalj* helyén. Már készülnek az új utcanevtáblák, megszületett a Szemere, Szilas és Tótfalusi Kis Miklós utca. A sok változás zűrzavarában szinte észre sem vesszük, hogy lassan megfakul, aztán egyszer csak végleg kihullik majd nyelvünkől egy hangulatos, szép magyar tájszó, mert a rohanó időben megváltozott, elsüllyedt az az életforma, az a világ is, melyhez ez a szó nemzedékeken át kötött bennünket.

LÉVAI BÉLA

A *növény* szó nyelvjárási jelentésszűkülése és ennek párhuzamai. A 'növény' fogalma és különösen lexikalizálása viszonylag újkeletű jelenség. A latin *planta* szó jelentése 1. 'talp' és 2. 'csemete, bujtás, dugvány, oltóág, palánta' voltak, és a kétféle jelentés között feltehetően 1. → 2. sorrendben van etimológiai kapcsolatot. (Pl. *plantare* eleinte 'földbe tapos', majd 'ültet'.) A régi rómaiak tehát nem használták a *planta* szót 'növény' jelentésben, helyettük olyan átfogó kategóriák voltak, mint pl. *arbor* 'fa' és *herba* 'fű'. A *planta* szó modern értelmében csak a XIII. században bukkan fel. Már a maihoz hasonló jelentésében fordul elő Albertus Magnus „De vegetabilibus et plantis” című művében. (Ugyanő írt egy „De animalibus” című könyvet is.) Ugyancsak a XIII. századból való az angol Alfred (Alfredus Anglicus) „De vegetabilibus et de plantis” (röviden „De plantis”) című szintén latin nyelvű munkája is, amely tulajdonképpen Arisztotelész vitatott hitelességű növénytanának arab változatából készített fordítás. A *planta* 'növény' jelentéséig csak a XVI. századtól terjedt el a botanika népszerűsödésével (innen pl. a spanyol *planta*, francia *plante*, angol *plant*). A spanyol *llanta* 'kerékabroncs' és *planta* 'növény' egyaránt a latin szó származékai, az utóbbi kései átvétel („cultismo”).

A *palánta* szó a latinból legalább a XIV. század óta megvan a magyarban, a XVIII. századtól *plánta* változattal előfordul 'növény' jelentésben is (pl. Csokonai Vitéz Mihálynál: Összes művei. Bp. Franklin, 1942. 571, 955). A magyarban a 'növény' fogalmának kifejezésére további megoldások is szolgáltak: az egykor legáltalánosabb *fű-fa* a két legfontosabb növénycsoportot jelölő szóból összetétel; Apáczai Csere János pedig „Magyar Encyclopaedia” című művében (1653.) a *gyükeres állat, gyükeres élő test* kifejezéseket használta. A magyar nyelvújítási *növény* szó a *növetény, növötény, növevény* változatokat kiszorítva a XIX. században rögzült és terjedt el a köznyelvben és a nyelvjáráások többségében is.

Nemrég páratlanul részletes monográfia jelent meg Kalotaszeg etnobotanikájáról. A szerzők, PÉNTEK JÁNOS és SZABÓ ATTILA azonban nem veszték el a részletekben, figyelmüket a *növény* szó köznyelvitől eltérő jelentése sem kerülte el (Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest, 1985. 186, 315, 327). Az átfogó növénykategóriák megnevezésének tárgyalásakor megjegyzik (i. m. 186), „hogy a népi terminusok egy része olyan fogalmi egységre vonatkozik (. . .), amelyet a tudomány nem kezel egységként. Maga a *növény* szó is mint viszonylag nemrég megismert terminus jelentésszűküléssel 'lágyszárú növény' jelentést kapott, szemben áll tehát a *fa* terminussal (az összefoglaló terminus a népi terminológiában hiányzik).” Feltehető, hogy más magyar nyelvjárásokban is a *növény* szó jelentésszűküléssel használatos.

A *növény* kalotaszegi jelentéséhez hasonló az amerikai angolban (legalábbis egyes változataiban) a *plant* szó jelentése is: a *tree* 'fa' kategóriával kölcsönösen kizárják egymást, alárendeltjei (hiponimái) pedig a *grass* 'fű', *vine* 'kúszónövény', *bush* és *shrub*, mindkettő 'bokor' kategóriák (CECIL H. BROWN, Language and Living Things. Uniformities in Folk Classification and Naming. New Brunswick, 1984. 85, 92, 200). A francia *plante* a népnyelvben szintén elsősorban a „nem fás” növényeket („krautartigen Gewächsen”) jelölheti (BERNHARD SCHMITZ, Französische Synonymik. Greifswald, 1868. 199). A spanyol különböző nyelvjárásaiban meglehetősen bonyolult a helyzet. A Puerto Rico-iban a *planta* a *palo* 'fa' és *mata* 'bokor' kategóriákon kívül vonatkozhat minden más növényre (BROWN i. m. 175), az argentinai gaucsóknak nyelvében viszont a *planta* jelentése 'fa' (AMADO ALONSO, Estudios lingüísticos. Temas hispanoamericanos. Madrid, 1953. 78–89). Az olaszban már Dante és Boccaccio óta *pianta* 'talp' és 'fa', csak jóval későbbtől 'növény'; hasonlóképpen a rétorománban (vagy legalábbis egy dialektusában) *plânta* 'fa' (KLAUS DIETER SCHNEIDER, Die Mundart von Ramosch. Kt. Graubünden, Schweiz. Diss. Berlin, Freien Universität 1968. 34, 157).

A *növény* jelentésszűküléséhez hasonlóan viselkedik a köznyelvben az élőlények másik fő típusát jelölő *állat* szó is, amelynek a népnyelvben jelentése gyakran és tipikusan 'emlős, négylábú'. Az *állat* ezzel korábbi jelentésszűkülését tetézi meg: 'létező dolog' → 'élőlény' → 'állat' → 'emlős, négylábú'. Az *állat* szűkült jelentéssel előfordul pl. már Vörösmarty Mihály „Csongor és Tünde” című művében, az Éj monológiájában is:

„A féreg, a pillanat buboréka,
Elvész; idő sincs mérve lételének.
Madárt a szárny, a körmök *állatot*
Nem váltanak meg, kerges büszke fát
Letesznek századoknak súlyai.”

Kádár Lajos népi író (1896–1982, született a Bács-Kiskun megyei Alpáron) Bosnyák Sándor néprajzkutató adatközlőjeként (Alpár néphite Kádár Lajos emlékeiben: Cumania 8. sz. Kecskemét, 1984. 323–57) a denevérrel kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „A bőregér – se madár, se állat, mert tolla nincs neki, s mégis repül. Azt mondják, hogy az ördögök madara” (i. m. 331).

Hasonlóképpen az amerikai angolban, a spanyolban és a franciában is az *animal* leginkább a nagyobb négylábúakat, emlősöket jelöli (BROWN i. m. 272, SCHMITZ i. m. 254). Jómagam 1986 őszén Párizsban egy Szajna parti állatkereskedésen az alábbi feliratot láttam: OISEAUX ANIMAUX, szó szerint 'madarak, állatok’.

A *növény* és az *állat* jelentésszűküléséhez hasonlóan gyakran a magyar nyelvjárásokban a *madár* 'veréb', a *bogár* 'légy' jelentésű. A *bogár* jelentése egyébként a népnyelvben és olykor még a köznyelvben is kb. 'rovar', minthogy általában csak az iskolában tanuljuk meg, hogy „nem minden rovar bogár, de minden bogár rovar.”

A világ nyelveinek döntő többségéből hiányoznak az olyan átfogó terminusok, mint amilyen a magyar *növény* és *állat*, angol *plant* és *animal* stb. (BROWN i. m.). Az, hogy az élőlények két fő típusát *növény* és *állat* néven foglaljuk össze, minden bizonnyal az iskolai oktatásnak köszönhető.

KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS

Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. A földrajzi nevek hatalmas tartományán belül rendszerint a településnevekre összpontosul a történeti nézőpontú kutatók figyelme. Bizonyára nemcsak azért, mert belőlük nyerhető a legmegbízhatóbb és legteljesebb információ azokról a népekről, társadalmi csoportokról stb., amelyek a névadáskor az adott helyen laktak, hanem azért is, mert sok van belőlük, s a történeti források is őket szokták tartalmazni a legnagyobb bőségben, lehetővé téve alakváltozataik egymáshoz való viszonyának tisztázását is. De a településneveken kívül nagy a víz- és a domborzati nevek (hegynevek, völgynevek stb.) fontossága is, s a kutatók őket is rendszeresen bevonják vizsgálódásaikba. Gyakran az tűnik ki, hogy a földrajzi nevek e különböző csoportjait — sajátosságaik ellenére — el sem igen lehet egymástól szakítani, olyan szoros közöttük a kapcsolat. Tanulságos a modern helynévkutatás kiemelkedő alakjának, a francia ALBERT DAUZAT-nak (1877—1955) a példája: előbb másodmagával elkészítette Franciaország településneveinek etimológiai szótárát (A. DAUZAT—Ch. ROSTAING, Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France. Paris, 1963.), majd harmadmagával összeállította a franciaországi folyó- és hegynevek etimológiai kézikönyvét (A. DAUZAT—G. DESLANDES—Ch. ROSTAING, Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France. Paris, 1978.).

A változatos felszínű, vizekben és hegyekben-völgyekben gazdag Heves megye víz- és hegynevei közül többet is bemutatam a FNESz.⁴-ben (*Eger, Gilice-patak, Gyöngyös, Kőszörű-patak, Kőszvény-kút, Mélyér > Millér, Tarna, Tarnóca, Zagyva*, illetőleg *Galya-tető, Gereg-hegy, Havas, Kékes, Mátra, Nagy-Koncsúr, Sár-hegy*). Most további hét víznévvel (I.) s hét hegy- és völgynévvel (II.) egészítem ki őket.

I.

Bá b a e r e. XIV. századi oklevelek Sarud határában egy *Bába ere* nevű vízfolyást neveznek meg; vö.: 1327: in rivulo *Babaere* (GYÖRFFY III, 101); 1346: aqua *Babaere* (uo.). Jelenleg egy csatornázott vízfolyás viseli a nevet Sarud határának keleti részén: 1864: *Bábér* (MNyTK. 144. sz. 124); 1883/1937: *Báb ére* (Füzes-Abony és Tisza-Füred. 1: 75 000-es térkép); 1975: *Báberi-csatorna* (MNyTK. 144. sz. 124); 1980: *Báb ere csatorna* (MoFnt. II/Heves m. 33); 1986: *Babere-csat.* (A Kiskörei-víztározó horgász- és turista-térképe. 1:28 000). Az elsődleges *Bába ere* víznév a *bába* 'szülész nő, vénasszony' és a birtokos személyranggal ellátott *ér* 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz' főnevekből kapcsolódott össze. A *Bába-* előtagú földrajzi nevekhez 1. *Bábahalma* (FNESz.⁴ I, 128) szócekkét. A *Bába ere* víznévből idővel *Báb ere* alakult.

B ü d ö s - é r. Fegyvernek alatt ömlik a Holt-Tiszába egy vízfolyás, amelyet a középkorban *Büzös*-nek hívtak; vö. 1320: aqua *Byzus ~ Bisus* (GYÖRFFY III, 411. Mai neve *Büdös-ér*; vö. 1830: *Büdös lapos* (GYÖRFFY III, 93); 1863: „A *Büdös Lapos* és *Büdös ér* . . . minthogy a Tisza kiöntése után a Kerektoha megszokott maradni a víz állandóan s még kendert is abba szoktak a lakosok ásztatni a víz meg búszhódott és így a lapos és ér ma is *büdös* nevet visel” (PESTY, K.-Szoln. 44); 1885/1937: Kis *Büdös ér* (Kisújszállás

és Mezőtúr. I : 75 000-es térkép); 1980: *Büdös-ér* (MoFnt. II/Szolnok m. 22). A *Büzös* > *Büdös* névelem a vízfolyás kellemetlen szagú vizével kapcsolatos. A *z* ~ *d* váltakozásra l. az *íz* ~ *édes*, *vizes* ~ *vides* stb. alappárokat (TESz. I, 401 *büdös* a.). A bűzeffektuson alapuló névadáshoz l. *Bakbűz* (FNESz.⁴ I, 141), *Büdös-hegy* (i. m. I, 270), *Büdöskút* (uo.), *Büdös-part* (uo.), *Schwechat* (i. m. II, 461), *Szomordok* (i. m. II, 593) szócikkét.

Cserő. A középkorban a Tisza jobb parti mellékágát jelölte Sarud környékén; vö.: 1261/1271: „Magarad iuxta Chereuuize” (Sztp. KritJ. II/1, 121); 1327: *Chereuwysze* (GYÖRFFY III, 114). L. még: 1864: *Cserőér* (MNyTK. 144. sz. 112); 1883/1937: *Cserő folyás* (Füzes-Abony és Tisza-Füred. I : 75 000-es térkép). A Cserő és a Tisza közötti mocsaras árterületnek *Cserőköz* a neve; vö.: 1261/1271: Halaz in *Chereukuz* (Sztp. KritJ. II/1, 121); 1297: de *Cheleukuzy* (GYÖRFFY III, 77); 1337: de *Chereukuz* (uo.); 1480: *Chereukewz* (CSÁNKI I, 60); 1808: „Cserőköz vel Cserköz h. Praedium” (LIPSZKY, Rep. I, 110); 1851: „Cserőköz, puszta, Heves vármegyében, Derzs mellett, a Tiszánál. Határa 3450 hold mellyből erdő füzes 450 hold, a többi szántó föld, de leginkább rét és lapályos, mocsár. – Dohány itt is igen jó természetik. Birtokosa a roffi Borbély nemzetség, lásd Derzs.” (FÉNYES, MoGSz. I, 216), „Ide tartozik a Cserőköz puszta is a Tisza mocsárai közt” (i. m. I, 256 *Derzs* a.); 1864: *Cserő köz* (MNyTK. 144. sz. 120); 1883/1937: *Cserőközi puszta*, *Cserőközi Morotva* (Füzes-Abony és Tisza-Füred. I : 75 000-es térkép); 1944: *Cserőköz* (Hnt. 163); 1980: *Cserő-közi dűlő* (MoFnt. II/Heves m. 35); 1986: *Cserőközi legelő*, *Cserő-köz*, *Cserőközi-Holt-Tisza* (A Kiskörei-víztározó horgász- és turistatérképe. I : 28 000). A *Cserő* víznév bizonyára a magyar nyelvjárási *cserő* ’sűrű túskebokor’ (MTsz. I, 299) fn.-ből alakult (PAIS: MNy. X, 69), s rajta keresztül kapcsolatban van a *csere* ’cserjés, bokros hely’ (TESz. I, 506) főnévvel. Más magyarázat szerint a hangutánzó eredetű *csörög* ~ *csereg* ’csörgedezik, csobog’ ige **cser* alapszavának folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett. (L. lent a *Kajra* kapcsán bemutatott vízneveket.) *Cserőköz* szerkezeti felépítéséhez l. a FNESz.⁴-ben *Bodrogköz*, *Bőköz*, *Csallóköz*, *Daróca-köz*, *Etelköz*, *Muraköz*, *Rábaköz*, *Sírköz*, *Szamosköz*, *Taktaköz*, *Temesköz* stb. szócikkeket.

Hajta. A Jászság nyugati peremén, Felsőszentgyörgynél egy mellékág szakadt ki a Zagyvárból, és Újszásznál ismét egyesült vele. Ennek neve *Hajta* volt; vö.: 1495: *Hajtha* (GYÖRFFY III, 41); 1745 körül: *Hajta* fl. (MIKOVINY, Mappa districtus Iazigvm); 1808: *Hajta* h. Fluvius (LIPSZKY, Rep. I, 229); 1864: „*Hajta* dűlő, homok talajú, nevét veszi a berényi határban szomszédos *hajta* mocsártól” (PESTY, Jászk. 79); 1886: *Hajta* tanyák, *Hajta* (Nagy Káta und Monor. I : 75 000-es térkép); 1986: „*Hajta* . . . Az ott volt vízfolyásról, melynek nyomai ma is fellelhetők” (SzMFN. I, 75). A *Hajta* víznév etimológiája nincs kellően tisztázva. Esetleg arra gondolhatunk, hogy a magyar *hajt* ’(ívesen) hajlít, görbít’ ige -a képzős folyamatos melléknévi igenevének intranszitiv jelentésű változatából keletkezett, s a vízfolyás kanyargós, tekerdő voltával függ össze. A névadáshoz l. *Görbe-ér* ’vízfolyás Hatvan belterületétől dél-délkeletre’ (MNyTK. 181. sz. 254), *Kadaracs* (FNESz.⁴ I, 667), *Tekerő* (i. m. II, 629).

Mohánytő. Az Árpád-korban egy Tiszaörvény melletti birtokot *Mohágytő*-nek hívták. Vö.: 1248/1326: *Eurem et Mohaghteu* (GYÖRFFY III, 116); 1261/1271: *Mohagteu* (uo.). Ez nem más, mint egy *Mohágy* víznévnek és a *tő* ’torkolat’ főnévnek az összetétele. Az összetétel típusához l. *Almásfüzitő*, *Ároktő*, *Csarnatő*, *Csölöztő*, *Egrestő*, *Foktő*, *Füztő*, *Karancslapujtő*, *Marcalltő*, *Maros-tő*, *Nyárádtő*, *Süttő* (FNESz.⁴) szócikkét. A *Mohágy* víznév a régi *moh* ’moha’ származéka; vö.: *Almágy* (FNESz.⁴ I, 70), *Füzegy* (i. m. I, 71 *Almásfüzitő* a.), *Egregy* (i. m. I, 409), *Hásságy* (i. m. I, 574), *Körögy* (i. m. I, 781), *Nyárágy* (i. m. II, 236 *Néra* a.), *Szilágy* (i. m. II, 578), *Vasszilágy* (i. m. II, 743 a.). Ma Tisza-örvény belterületétől délnyugatra egy füves határrészt *Mohár*-nak hívnak; vö.: 1864: „Az örvényi *Mohár* nevű föld mellett a Tisza folyásában [van] az Öntés erdő” (PESTY, K.-Szoln. 136); 1980: *Mohár* (MoFnt. II/Szolnok m. 29); 1986: *Mohár* (A Kiskörei-

víztározó horgász- és turisztatérképe. 1 : 28 000). E *Mohár* nem lehet más, mint az Árpád-kori *Mohágy* végződéseserés módosulata.

S o l y - é r, S a j - f o k. Egy Tisza menti birtoknak az Árpád-korban *Sol(y)*, *Sol(y)ér* volt a neve; vö.: 1234/1243: *Soly* (GYÖRFFY III, 129); 1270: *Sol* (uo.); 1276: „*Soler iuxta Ticiam*” (uo.). A *Sol(y)* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1217/1550: „*Sol filius Salomonis*” (VárReg. 209.). L. *Salföld* (FNESz.⁴ II, 441) és *Salköveskút* (i. m. II, 442) szócikkét is. A birtok *Soler* nevű vízfolyására emlékeztet a mai *Saj-fok* 'Pély alatt jobb felől a Tiszába ömlő csatornázott vízfolyás'; vö.: 1885: *Saj fok, Sai fok p.* (Tisza-Roff. 1 : 75 000-es térkép); 1976: *Saj-csatorna : Saj-foki-csatorna : Saj-fok* (MNYTK. 144. sz. 125); 1980: *Saj-foki-főcsatorna* (MoFnt. II/Heves m. 33). A névben *l > ly > j* fejlődés ment végbe. Ehhez l. *Barlád > Borlyád > Borjúd* (FNESz.⁴ I, 239; l. még MELICH: MNY. X, 354 és BENKŐ: NytudÉrt. 1. sz. 67).

S z e k e r e s A középkorban egy Hort környéki birtoknak *Szekeres* volt a neve; vö. 1302: *Szekeresyghaz* (GYÖRFFY III, 134); 1303: *Zekeres* (uo.); 1422: *Zekeres* possessio deserta (CSÁNKI I, 70). Nevéből ítélve e helyet királyi szekeresek lakták, akik lőtartásra, fuvarozásra voltak kötelezve. (L. a FNESz.⁴-ben *Ekeres-dűlő* és *Kisszekeres* szócikkét.) Az idővel elenyészett falu nevét egy mocsaras vízállás őrizte meg Hort határában délre; vö.: 1864: „a *Szekeres tó*-nak nevezett helyen” (MNYTK. 181. sz. 230); 1885/1910: *Szekeres tó* (Hatvan und Gödöllő. 1 : 75 000-es térkép); 1944: *Szekeres tó* (Hatvan. 1 : 50 000-es térkép); 1980: *Szekeres-dűlő, Szekeres-tó* (MoFnt. II/Heves m. 29).

II.

B u j a - h e g y. Hevesaranyostól nyugatra egy középkori birtoknak *Buja* volt a neve. Fontosabb történeti adatai a következők: 1280: *Buya* (GYÖRFFY III, 75); 1302/1382: *Buya* (uo.); 1370: *Buya* (BorsOkl. 232). A *Buja* hn. bizonyára pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1150 körül/XIII—XIV. század: *Buiva* (o. *Buua*) 'Gyula erdélyi tartományúr egyik fia' (An. 24.); XIV. század: *Bua* szn. (GYÖRFFY III, 549). Ugyancsak ebből a személynévből alakult két Küküllő megyei helységnév: *Bényebua* 'elenyészett helység a mai Magyarbénye környékén' [1431: *Benyebua*: GYÖRFFY III, 549; 1501: *Benyebua*: CSÁNKI V, 869] és *Nyárádtóbuva* 'elenyészett helység Nagyteremi és Nyárádtó között, a Nyárád déli partján' [1435: *Nyaradtheubua*: CSÁNKI V, 888 és GYÖRFFY III, 549]. A *Bua* szn. eredete nincs tisztázva (EtSz. I, 343). — A középkori *Buja* birtok nevét egy 235 m magas domb őrizte meg Hevesaranyostól nyugatra; vö.: 1864: *Buja h[egy]* (MNYTK. 125. sz. 84); 1970: *Bulya-hégy* árnyika (uo.); 1988—9: *Buja-hegy* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turisztatérképe. 1 : 60 000).

E m b e r e s d. Mátraballától észak-északnyugatra egy középkori birtoknak *Emberesd* volt a neve. Főbb történeti adatai a következők: 1296/1413: *Emberesd* (GYÖRFFY III, 90); 1341/1347: *Emburest, Emburusth* (uo.), Ma *Emberesd* egy félreeső, katlanszerű völgyet jelöl Mátraballától északnyugatra; vö.: 1864: *Emberesd* (MNYTK. 125. sz. 99); 1887/1914: *Embrest vgy.* (Arló und K. Terenne. 1 : 75 000-es térkép); 1970: *Embëresd-árnyék* (MNYTK. 125. sz. 99); 1988—9: *Emberesdi-völgy* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turisztatérképe. 1 : 60 000). — Az *Emberesd* helynév bizonyára az *Imre* szn. régi *Embre* (1466: OklSz. 408) alakváltozatának -s képzős kicsinyítő alakjából (*Imbrus*: KRIZA, Vadr. 1973. 318) keletkezett -d képzővel. Az *Imre* személynév a német *Heimrich* 'Henrik' (FÖRST.² 733) személynév átvétele. Etimológiailag azonos a németből később nyelvünkbe került *Henrik* (< német *Heinrich*) személynévvvel. (A kérdéshez l.: MELICH, SzlJsz. I/2, 143, 144; SCHWARTZ: MNY. XXVI, 346; HÖRGER: MNY. XXI, 263; MOLLAY, NMNYÉr. 77. A helynévi kapcsolatokhoz l. a FNESz.⁴-ben *Imbrijovec*,

Imreg, Imrehegy, Imrikfalva szócikkét.) A magyar ember főnév az *Emberesd* helynévnek csupán a hangalakját befolyásolhatta, de etimológiailag nem tartozik vele össze.

Fertősfő. A Mátrától északra fekvő Pétervására és Nádújfalu közötti hegy neve egy 1341/1347. évi határjárás szövegében bukkan fel: „ad montem *Fertysfeu*” (GYÖRFFY III, 124). A név ma is él; vö.: 1864: *Fertési efrdő]* sz. (MNYTK. 125. sz. 78); 1887: *Fertés* (uo.); 1887/1914: *Fertőstető* (Arló und K. Terenne. I : 75 000-es térkép); 1970: *Fértésivölgy* (MNYTK. 125. sz. 78); 1988–9: *Fertés-tető* '363 m magas hegy Ivád belterületétől nyugat-délnyugatra', *Fertés* '338 m magas hegy Ivádtól délnyugatra', *Fertés eh.* 'erdészház Ivád és Fertés-tető között' (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe. I : 60 000). A *Fertős-* ~ *Fertés-* névelem tkp. értelme 'olyan hely, ahol fetrengő, azaz fürdő van állatok számára'; vö. magyar nyelvújrási *fertés* 'kisebb vízgyűjtő mélyedés' (ÚMTsz. II, 431), *fertős* 'kiszáradóban levő nádas, mocsaras <terület>, amelynek gödrei időnként megtelnek' (uo.). Az efféle pocsolyák viszonylag állandóak lehettek, ezért tájékozódásul, határjelül is szolgálhattak. (A további nyelvi kapcsolatokra l. TESz. I, 895 *fertő* a. és FNESz.⁴ I, 469 *Fertő* a. A néprajzi vonatkozásokhoz l. TAKÁCS; MNYTK. 160. sz. 111.) Az elsődleges *Fertősfő* névalak -fő 'hegytető' utótagját idővel a -tető 'ua.' váltotta fel.

Hagymásbérc. Egy XIV. századi határjárás szövegében tűnik fel Istenmezeje környékén a *Hagymásközbérc* hegynév; vö. 1341/1347: *Hagmaskwzbercze* (GYÖRFFY III, 125). L. még: 1864: *Hagymás* 'dülő Istenmezejétől nyugatra' (MNYTK. 125. sz. 31); 1887/1914: *Hagymásbérc* '409 m magas hegy Szénégetőpusztától északkeletre' (Arló und K. Terenne. I : 75 000-es térkép), *Hagymás kút* 'forrás Istenmezejétől északnyugatra' (uo.); 1936: *Hagymás b.*: 'hegyhát Istenmezejétől nyugatra' (Özd és Kisterenye. I : 75 000-es térkép); 1970: *Hagymásbérci* (MNYTK. 125. sz. 30), *Hagymásvölgyi* (i. m. 31); 1988–9: *Hagymásbérc*, *Hagymás-völgy*, *Hagymás-forrás* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe. I : 60 000). A *Hagymás* névelem vadhagymával benőtt helyre utal. (A névadáshoz l. a FNESz.⁴-ben *Alsóhagymás*, *Chicago*, *Csicsóhagymás*, *Hagymásbodon*, *Hagymásláp*, *Hajmáskér*, *Tordahagymás* szócikkét.) A legkorábbi adatban előforduló *közbérc*-nek 'középső hegyhát' az értelme. Vö. 1228/1357: *Cuzberch* (OklSz. 549). A *köz-* névelem idővel elmaradt.

Kajra. Pétervására határosa volt a középkorban egy *Kajra* nevű birtok; vö. 1341/1347: p. *Kayra* (GYÖRFFY III, 105; l. még PESTY, MoHn. 148 és CSÁNKI I, 64). Ma egy völgy őrzi a nevét; vö.: 1864: *Kajra* 'dülő Istenmezejétől nyugatra' (MNYTK. 125. sz. 30); 1887/1914: *Kajra vgy.* 'völgy Istenmezejétől északnyugatra' (Arló und K. Terenne. I : 75 000-es térkép); 1970: *Alsó-kajrá-völgy*, *Felső-kajrá-völgy* (MNYTK. 125. sz. 30); 1988–9: *Kajra-völgy*, *Kajra-patak*, *Kajra-fő*, *Kajra-lápa-tető* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe. I : 60 000). A *Kajra* helynév etimológiája nincs kellően tisztázva. Talán a *kiált* ige családjába tartozik, s összefügg *Balatonfőkajár* (FNESz.⁴ I, 149) utótagjával, valamint *Kajárpéc* (i. m. I, 668) előtagjával. Eredetileg akár víznév is lehetett; ez esetben a névadás indítéka hangeffektus volt, akárcsak *Csenge* (FNESz.⁴ II, 180 *Nagycsongova* a.), *Hangony* (i. m. I, 565), *Fejér-Nyikó* (i. m. I, 447), *Sió* (i. m. II, 476), *Gőgő* (i. m. I, 525 *Gőgő-Szenke* a.) stb. esetében.

Kápolnabérce. *Kápolna-völgy.* Egy középkori határleírásban Ivád környékén egy *Kápolna-bérce* nevű hegyet emlitenek; vö. 1341/1914: *Capulnaberche* (GYÖRFFY III, 125). Ez olyan hegyhátat, hegygerincet jelölt, amelyen kápolna állott, vagy amely más módon volt kapcsolatban egy kápolnával. (A *kápolna* köznévi helynévi alkalmazásához l. a FNESz.⁴-ben *Alsókápolna*, *Felsőkápolna*, *Gilitka-kápolna*, *Kápolna*, *Kápolnásfalu*, *Kápolnásnyék*, *Kemeneskápolna*, *Lentikápolna*, *Sajókápolna*, *Sebeskápolna*, *Sorkikápolna*, *Tornakápolna* szócikkét.) Jelenleg a kápolna emléket egy nyugat—kelet irányú völgy neve őrzi Ivádtól északnyugatra; vö.: 1864, 1887, 1970: *Kápolná-völgy*

(MNYTK. 125. sz. 77); 1988—9: *Kápolna-völgy* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turista-térképe. 1 : 60 000). Egymáshoz csatlakozó hegyek és völgyek gyakran kapják ugyanazt a nevet.

Világos-hegy. Gyöngyöstarján belterületétől észak-északnyugatra egy 709 m magas hegynek *Világos-hegy* a neve; vö.: XIV. század eleje: *montem Vylagus* (GYÖRFFY III, 139); 1864: „*Világos*: sziklás hegy csuta erdővel borítva” (MNYTK. 181. sz. 85); 1988: „*Világos-hégy*: Vulkanári kúp. Egy része terméketlen, kopár, világos színű. Innen messzire ellátni” (uo.); 1988—9: *Világos-h.* (A Mátra turistatérképe. 1 : 40 000). A hegyet kopárságáról, világos színű szikláiról nevezték el. Vö. *Balatonvilágos* (FNESz. 4 I, 152), *Világos* (i. m. II, 764), *Virágos* (i. m. II, 767) szócikkével.

KISS LAJOS

Milyen magas a Hegymagas? I. Szóösszetétellel keletkezett földrajzi neveink Árpád-kori történetének a vizsgálata során néhány adat különossége ragadta meg a figyelmemet. A *hegy* szó legkorábbi OklSz.-beli alakváltozatai között (1055: *hig*, 1093/1399: *Zakathegh*, 1206: *turnouhuge*) egy 1093-ban keletkezett pannonhalmi oklevélben *Keurisig* és *Vgmogos* adat is található, vö. [1093—1095]: „Quintus Funoldi, Tupei, Tordi, *Keurisig*, Cletii, *Vgmogos*, Copulci” (PRT. I, 592). A FNESz.⁴ szerint ezek közül az előbbi a mai Somogy megyei Kőröshegy község nevének első előfordulása, a név jelentése pedig 'kőrísfákkal benőtt magaslat'. Olyan tehát, mint pl. a Budapesthez tartozó mai *Hárshegy* elnevezés. Az *Vgmogos* a Veszprém megyei Hegymagas első előfordulása, és a FNESz.⁴ jelöletlen birtokos jelzős összetett szónak tartja, amelynek a tulajdonképpeni értelme: 'hegy teteje'. Ugyanezt a véleményt hangoztatta már korábban JUHÁSZ JENŐ is (MNY. XXXIII, 166).

A Szent Lászlótól származó, 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat II. Endre 1223-ban megújította. Ezt a tényt a pannonhalmi levéltárban őrzött két, közel egykorú másolat örökíti meg. A másolatok egyike (Capsa I. Z.) a forrása az OklSz. 1223: *Keurisig*, *Vgmogos* adatainak. A másik másolat (Capsa 31. B.) szerepel a PRT. I, 658. és további lapjain. Itt a II. Endre-kori bevezetőn kívül csak az eredetitől eltérő szövegrészeket találhatók, köztük a *Keurisig* alak helyett *Keurishig*. Ugyanakkor a kiadás az *Vgmogos* adatot nem javítja, az tehát ebben a másik másolatban is így, *h* nélkül fordul elő. — Az oklevél szövegét az ÁÚO. szintén közli. Ebben a vizsgált két földrajzi név *Keurishig* és *Higmogos* (VI, 362) alakban szerepel. Ezeknek az adatoknak a hitelessége azonban nem kétségtelen (vö. ÓMOlv. 302—3).

A mai Kőröshegyre vonatkozó egyéb adatok: 1102: „in episcopatu Uespremensi ecclesiam Sancti Martini in villa *Caurisi* [!] constitutam” — XIII. sz.-i átiratban *Keurusheg* — (PRT. I, 593, 594); 1175: „ecclesiam Sancti Martini in uilla *Keurisis* [!]” (ÁÚO. I, 70). Bár az 1102-ből és az 1175-ből való adat olvasata bizonytalan, bennük a *hegy* szó alakváltozatát bajos felismerni. A további adatok azonban már a mai név közvetlen előzményeinek látszanak: 1216: *Keurushig* (PRT. I, 640); 1226: *Keurishyg* (PRT. I, 681); 1237—1240: *Keurushegg* (PRT. I, 784); stb. — A *Hegymagas*-ra vonatkozó egyéb adatok is *h*-val való szókezdetet mutatnak: 1216: *Higmogos* (PRT. I, 640); 1222: *Higmogos* (PRT. I, 656); 1226: *Hymogos* (PRT. I, 681); 1237—1240: *Hegmogos* (PRT. I, 779); stb.

N. SEBESTYÉN IRÉN a *hegy* szó finnugor hangmegfeleléseivel foglalkozó munkájában (MNY. XLII, 17) idézi a *Keurisig* és *Vgmogos* adatokat, de szokatlan, *h* nélküli hangalakjukkal nem foglalkozik. — A TESz. a *hegy* szó alakváltozatai sorában ?-lel, mint kétes adatokat közli az 1093-ból való előfordulásokat, arra azonban nem utal, hogy miért tekinti ezeket bizonytalanoknak.

2. A TESz. *h* betűvel kezdődő címszavait a szókezdő *h* hiánya szempontjából vizsgálva megállapítható, hogy ez a jelenség igen ritka. A címszavak alapján kielemezhető abszolút töveknek csak mintegy 5%-ában fordul elő *h* nélküli alakváltozat. (Ebben azok az adatok, amelyek az ÁbelSzj.-ből származnak, nem szerepelnek: ennek a forrásnak a magyar nyelvű adatai olyannyira torzult formák, hogy hangtani vizsgálathoz való figyelembevételük félrevezető lenne: 215a: *armic* 'harminc', *oto* 'hat', *etke* 'hét', 214b: *us* ~ 215b: *ussu* 'húsz' stb. A forrás bizonytalan hangjelölése más szavakban is megmutatkozik: 214b: *uain* ? 'vagyon' *vagy* 'van', „madio si: *hiasogia*” ? 'hazudja' vagy 'jaszondja', *chilanzase* ~ 215b: *chilensase* 'kilencszáz', „miti mon” ? 'mondasz', *sepe leginto* 'szép legény' (Gl.) stb.)

A szókezdő *h* hang hiánya legtöbbszörre nyelvjárási adatokban jelentkezik a XVIII. sz. végétől kezdődően: 1792: *ömpölygő* 'hömpölygő', 1789/1882: *iszen* 'hiszen' (TESz.); 1863: *ebög* 'hebeg' (Krizsa: Vadr. 25); stb.

Az ómagyar korból adatolható, a szókezdő *h* hiányát mutató szavak általában latin eredetűek: BécsiK. 83: *Iftoziacbol* 'históriákból', 89: *ébézékzè* 'héberekre'; MünchK. 26va: *Ofanna* 'hózsanna'; AporK. 55: *ijmnofiban* 'hymnuszaiban'. A *h* nélküli írásmód és kiejtés állandósult az *izsóp*, *jácint*, *óra* és az *ostya* szavakban. — A latin jövevényszavakban a szókezdő *h* hang hiánya nem magyar hangfejlődés következménye. A szókezdő laryngális *h* a vulgáris latinban Kr. e. a III. évszázadban némult el, és ez a kiejtés öröklődött tovább az újlatin nyelvekben is (vö. FLUDOROVITS, LatJszHgt. 44–5). A középkori és az egyházi latinban mint helyesírási sajátosság jelentkezik a *h*. Ennek egyrészt az lett a következménye, hogy az írásképp alapján később a kiejtésben is megjelenik (pl. *héber*, *história*, *hámusz* stb.), illetőleg olyan szavakban is kezdik írni a *h*-t, amelyekben eredetileg soha nem volt: 1224/1389: *Homusher* 'hamisér' (MonStrig. I, 247); 1319/1342: *Herdeuthow* 'erdőtő', 1326/1428: *Hwkurithou* 'ökörítató' (OklSz.). stb.

Az említett *h* hangok, amelyeknek az eltűnése a latinban — az előbbieken kívül ilyen még: *Ilona* < *Helena*, *Ipoly* < *Hippolytus*, *Jeromos* < *Hieronimus*, *alleluja* < *hal-leluja* (FLUDOROVITS, i. h.) stb. —, illetőleg az újmagyar korban történt meg — ilyen még: *ucuka* 'hacuka', *imper* 'himpér, málna', *omlút* 'homlút', *oz* 'hoz', *ehel* 'héhel' (TESz.) stb. — laryngális képzésűek voltak. A korai ómagyarban azonban laryngális *h* még aligha volt, különösen a korszak kezdetén, amikorról a *hegy* szó vizsgált és bizonytalan *iz̥*, ill. *üz̥* alakváltozatai előkerültek. — *Hegy* szavunk finnugor (uráli) eredetéhez nemigen férhet kétség, legfeljebb a rokon nyelvi megfelelések lehetnek vitatottak. Hangrendje másodlagosan lett palatális a **k* > *χ* hangváltozás lezajlása után (TESz.). A korai ómagyar adatokban szó elején tehát *χ* hangozhatott. Ennek a hangnak az elnémulásáról nem tudunk, akusztikai sajátosságai folytán pedig nem is lehet valószínűsíteni egy ilyen változást.

Hangtani tekintetben tehát a *Keurisyig* és az *Vgmogos* nevek *iz̥* ~ *üz̥* elemének a *hegy* szavunkkal való azonossága nem igazolható kétséget kizáró módon. A meglévő etimológia elvetéséhez azonban további szempontokat is figyelembe kell venni. Mivel a vitatott szóelemek a két névben nem azonos morfológiai helyen szerepelnek, vizsgálatukat is külön célszerű elvégezni.

3. Kőröshegy nevének további vizsgálatához jelentéstani mozzanatok számbavétele is szükségesnek látszik. — Ha valaki Balatonföldváról igyekszik Kőröshegyre, a balatoni műúttól mintegy 3–4 km-es csaknem vízszintes úton jut be a faluba, amelynek Földvárpuszta korábban a része volt. (Kőröshegy régebbi temploma, a mai katolikus templom a XV. sz.-ből származik, de már korábban is volt itt egyház, vö. 1229: „Guza clericus in Keurusheg”, 1233: „Sacerdotum . . . de Kevrushig”: OklSz., vö. még PRT. I, 307.) Arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy a község eredetileg máshol, esetleg

a környező dombok valamelyikén lett volna. Viszont a település zavartalan fejlődésére utal, hogy 1396-ban mint (mező)várost említik: „Oppidum *Keurushegh*” (CSÁNKI II, 579). A településnév *hegy* eleme így szemantikailag magyarázatra szorul.

Kérdés, hogy a Balaton vidékén lakók számára milyen kiemelkedéseket illet meg a *hegy* név. A Balaton déli partján, a parttal közvetlenül már nem érintkező települések földrajzi névanyagát is megvizsgálva mintegy 100 lokalizálható névben szerepel a *hegy* szó (SMFN. Adattár). Ennek csupán 9%-a nem vonatkozik dombra vagy magasabb kiemelkedésre, és ennek a 9%-nak egy részében is megmagyarázható a névadás indítéka. Fonyódon pl. a *Keszeg-hégy* olyan falurész, amelyet időnként elöntött a Balaton, és utána sok keszeg maradt vissza. A problematikus hegynévek közül 4 történeti forrásban (PESTY, croquis) fordul elő, ezek adatközlése pedig sokszor pontatlan, téves. Csak félreértés lehet pl. Zamárdi határában a *Diászó* ~ *Diászó-vögy* ~ *Diászói legelő* népi nevek mellett a PESTYTől idézett *Diaszói h[egy]* adat. Szemantikailag tehát a sík területen fekvő Kőröshegyre nem illik a *hegy* elnevezés. Ez indokolja a falubeliek névmagyarázatát: eszerint onnan származik a település neve, hogy köröskörül hegyek övezik (SMFN. 170).

Névtipológiai szempontból is célszerűnek látszik megvizsgálni a *Kőröshegy* nevet. Olyan hegynév, amelynek bővítményi tagja az ott található, jellegzetes, jellemző fa, bokor vagy más növény neve, a vizsgált somogyi települések határában mindössze 8%. Ennek a fele *Szólóhegy*, a többi Kőröshegy határához (*Cser-hegy*, *Boroc-hégy*), illetőleg a vele szomszédos Balatonszárszóhoz (*Óma-hégy*) és Zamárdihoz (*Fenyves-hégy*) tartozik.

A növénynév + *hegy* típusú nevek történeti alakulása is sajátos. Bár túlzott következtetéseket nem lehet az OklSz. adataiból levonni, az mégis szembeszökő, hogy a Somogy megyei Kőröshegyre vonatkozó 1229-es adattól eltekintve a kérdéses névszerkezet csak a XIV. sz. közepétől fogva fordul elő, és a névtípus soha nem gyakori: 1341: *Sumhig* (AnjouOkm. IV, 123); 1342: *Cherhygvta*, 1352: *Sypkheg* ? 'Csipke-hegy', 1358: *Zeuleuhig* (ez a név több adatban is szerepel), 1477: *Hasheghmal* (OklSz.).

Mivel a *Kőröshegy* név eddigi etimológiáját sem hangtani, sem jelentéstani, de még névtipológiai szempontok sem támogatják, más magyarázat válik szükségessé. — Korai földrajzi neveink között szép számmal vannak olyanok, amelyek az ott található növényzetre utalnak. Nézzük csupán a Tihanyi Alapítólevelet! Ennek a nyelvemléknek a névanyagából több adat a Balaton melletti területekre, ill. Somogy megye más részeire vonatkozik. A névadási szokásokkal kapcsolatban tehát igen értékes forrás a számunkra. Benne ilyen, a növényzetre utaló nevek vannak: *zilu kut*, *keurif tue* — a Balaton déli partja közelében; *munorau kereku*, *munarau bukurea*, *brokinarea*, *kurtuel fa* — a Koppány folyó vidékén. Különösen figyelmet érdemel a Koppány folyó korábbi, a TA.-ben szereplő neve: *fizeg*, illetőleg az ugyaninnen idézhető *sumig* 'Somogyvár'. Mindkettőben fanévnek $-\frac{1}{2}$ (> -gy) képzős származéka szerepel (BÁRCZI, TihAl. 28, 58, 149–51; FNESz.⁴ *Almásfüzitő*, *Somogyvár* a.). Olyan morfológiai felépítésű nevek ezek, amelyek elsősorban a Dunántúlon, de a nyelvterület több más pontján is előfordulnak: +1058 u./1300/1402/1403: *Hashag* (GYÖRFFY I, 314); 1153 k./1230 k./1237–1240: *naragc* (MOLLAY, NMNyÉr. 102); 1171: *egrug*, 1193: *Zuduryg* (OklSz.); An. 46.: *gjojg*, 50.: *couroug*; 1217/1412: *Zyluag* (UrkBurg. I, 73); [1220 k./1323/1403: *Zylag*, 1236: *Zaldubag* (GYÖRFFY I, 392, 665); 1275/1410: *Atmag* (HazOkm. VIII, 181); stb. Közéjük jól illeszkedik a *Keurisig*.

A Kőröshegyre vonatkozó legkorábbi adatokat ismét számba véve a következő sorozat áll össze: 1093: *Keurisig* (OklSz.); 1102: *Caurisi* [!] (PRT. I, 593); 1175: *Keurisi* [!] (ÁÚO. I, 70); 1223: *Keurisi*, 1229: *Keurushyg* (OklSz.) stb. Az 1102-ből való *Caurisi* adat bizonyára hibás, egyértelműen azonosítani a XIII. sz.-i átiratból lehet (l. előbb). Annyit azonban igen valószínűen elárul, hogy nem a *hegy* szó áll a név vége mögött.

Az 1175-ből adathozható *Keurisis* többféleképpen is értelmezhető. Lehet ez is hibás alak *Keurisig* helyett, de a képzőcsere sem kizárt: növénynév + *-s* képzős helyneveink tömegesen adathozhatóak: 1191: *Egres* (GYÖRFFY I, 855); 1198: *Almas* (ÁŰO. VI, 194); 1252: *Kortuelyes* (ÁŰO. VII, 346); [1276 k.]; *Scylos* (GYÖRFFY III, 456); 1283/1414/1568: *Sumus* (SztP. KritJ. II/2–3, 313); 1292: *Dyurus* 'Gyűrűs' (ZalaOkl. I, 109); 1303: *Bykus* (GYÖRFFY II, 136); 1332–1337: *Harasztus* (ORTVAY, EgyhFöldl. II, 664); 1366: *Fyzes* (MagyRom. I, 258); stb. A *Keurisis* a. m. *Kőrises* szinonimája lehetett a *Kőrísigy*-nek. Földrajzi neveink alakulásában az efféle képzőcsere nem példátlan dolog: Diósdnak a mai neve ugyancsak ilyen változás eredménye: An. 46.: *gyoŷg* → 1363: *Dius* (CSÁNKI I, 27) → 1778: *Diósd* (MNy. XXII, 54); vö. még An. 32.: *naragy* → (*Mező*)nyárad (FNESz.⁴).

Kőröshegy nevére vonatkozóan összefoglalásul elmondható, hogy a *kőrís* fanévnek *-gy* képzős származéka. Ez -- miután a *-gy* földrajzinév-képző használata visszaszorult, és a képzett szó elemezhetősége a nyelvi tudatban bizonytalanná vált — népetimológias értelmesítéssel *kőrís* ~ *kőrös* + *hegy* összetett szót sejtető kapcsolattá módosult.

4. Kőröshegy nevének etimológiai vizsgálata, a hasonló felépítésű további földrajzi nevek számbavétele során figyeltem fel az erdélyi, Nagykovácsos megyei Halmágy nevére. Az erre vonatkozó szótörténeti adatokat szembesítve a jelenleg elfogadott etimológiai magyarázattal azt tapasztaltam, hogy ezek nem egyeztethetők össze eddigi — a szókezdő ómagyar χ hangok történetével összefüggő — elemzéssel.

A FNESz.⁴-nek a *Halmágy*-ra vonatkozó első (és egyetlen) idézett adata 1211-ből való: „castrum *Almage*”, forrása a MagyRom. I, 250. A településnevet a *halom* főnév (vö. óe. szl. *chlom*; szbhv. R. *hlm*; szln. *hòlm*; szlk. *chlm*; or. *xolm* 'kis domb, halom': TESz.) *-gy* képzős származékának tartja.

A *Halmágy* névnek a *halom* szóból való származtatása a múlt század végétől kezdve olvasható a szakirodalomban. Először — a *-gy* képző vizsgálata kapcsán — nyelvtörténeti adatok idézése nélkül szerepel (EDELSPACHER: NYr. VI, 242; TMNy. 556). Jóval később még mindig a *-gy* névszóképző előfordulásainak és ezek alapján használati körének a megállapítása céljából közöl adattárat Györke (MNy. XXXVI, 34–7). Itt található a *Halmágy* név több, a nyelvterület keleti részének más-más pontjára lokalizálható adata: 1439: *Halmaghfalwa* (ma: Kishalmágy, Halmagel); 1451: *Halmagh* (ma: Nagyalmágy, Halmagiu) — mindkettő korábban Zaránd, később Arad megyében —, illetőleg 1389: *Halmagkenezhaza*, Krassó megyében (MNy. XXXVI, 35). Az idézett neveket Györke a *holm*, *halm* 'halom' szóból magyarázza. A Nagykovácsos megyei Halmágy, valamint a rá vonatkozó nyelvtörténeti adatok ebben a felsorolásban nem szerepelnek.

KNIEZSA ISTVÁN a „Magyarok és románok” című könyvben (szerkesztette DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. I–II. Bp., 1943–1944.) a maga betűrendi helyén a Nagykovácsos megyei Halmágyot is felveszi a névgyűjteményébe (I, 250), közli a név első előfordulását (1211: *Almage*), és Györke idézett tanulmányára hivatkozva ezt is a *halom* szó *-gy* képzős származékaként magyarázza. Ez az etimológia került át KISS LAJOS szótárába.

A továbbiakban csak a Nagykovácsos megyei *Halmágy* (rom. *Halmeag*, német. *Halmagen*) nevének az eredetével foglalkozom. A település nevére az általam hozzáférhető adatok a következők: 1211/1231: „de indagibus castrum *Almage* ... in *Almagiam*”, 1222: *Almagiam*, *Almagie* (GYÖRFFY I, 826, 827, 823), *Almaye* (SUCIU I, 284); 1280: *Almaye* (GYÖRFFY I, 826); 1488: *Halffenmegen*, 1508: *Halffenmegen*, 1521: *Halmegen*, 1528: *Halb megen*, 1538: *Halmag*, 1539: *Halmagh*, *Halmagy*, 1662: *Halmágy*, 1808: *Halmásá*, 1839: *Helmeag*, *Halmazá*, 1850: *Helimeag*, 1854: *Halmágy*, *Halmagen*, *Halmiag*

(SUCIU I, 284). A XIII. sz.-i adatok tehát következetesen magánhangzóval kezdődnek. A szókezdő χ hiánya az adatok ilyen sorozatában (szemben a későbbi *h*-s alakváltozatokkal) igen megdöbbentő: a mediopalatális zöngétlen spiránsnak a korai ómagyarban való eltűnése ugyanis — ahogy a korábbi fejtegetésekből kitetszik — nem történhetett meg. Nyugodtan állítható ezért, hogy a vizsgált *Halmágy* névből nem a *halom* szót kell keresnünk, hanem az első adatok *Almáz* ~ *Almágy*-féle olvasatának megfelelően (vö. GYÖRFFY I, 822) az *alma* főnév *-gy* képzős származékát. Ez földrajzi névként a nyelvterület más részén is ismert volt, s mint névtípus széles körben elterjedt (l. korábban, a *Kőröshegy* etimológiájával kapcsolatosan).

A kérdéses *Halmágy* névből a szókezdő *h* népetimológias változást sejtet, de ilyen indíttatású torzulásokat tehetünk fel a település egyes német névváltozataiban (*Halffemegen* ~ *Halb megen*) is. A névre vonatkozó adatokban mutatkozó több mint két évszázados hiány azonban igen meglehetősen a változás útjának, módjának a rekonstruálását. Az mindenesetre elképzelhető, hogy a magyar *Halmágy* alakváltozat korábbi, mint azt az első előfordulása alapján gondolhatnánk. Az is igaz azonban, hogy a XVI. sz. végéről idézhető személynévi adatok — 1592: „Stephanus *Halma*gi de Vdwarhelj”, 1595: „Joannes Zente [?] de Bogartfalua, job. egregii Valentini *Halma*gi” (SzékOkl. Új sor. II, 131, 207); 1598: „Stephanus Zente Valentini *Halmagy* egregiorum iudices Bogardfalvienses” (BARABÁS, SzékOkl. 342); stb. — ha a Nagyküküllő megyei *Halmágy* nevéből valóik is, nem perdöntők a kérdésben.

5. E rövid kitérő után kanyarodjunk vissza a kiinduló, címként is megfogalmazott problematikához. Az már a *Kőröshegy* név alakulásmódjának a megfejtése kapcsán kiderült, hogy az *Vgmogos* szó *üg* elemére más úton kell a magyarázatot megtalálni. Abból következően, hogy a vitatott morféma a név első eleme, önálló szónak kell tartanunk. — A *magas* szó önmagában és szóösszetétellel keletkezett földrajzi nevek alaptagjaként főnévi értékben többször is előfordult: 1095: „In uilla tuel in *mogos*”, „Pedium quod uulgo uocatur *mogos*” (OklSz.); +1086 [XII–XIII. sz.]: *Mogos* (PRT. VIII, 269); 1237–1240: *Scekesmagos* (PRT. I, 781); 1296: *Kuesmogos*, 1348/1369: *Buziasmagasa* (OklSz.) stb. Ezek alapján az *Vg* morféma főnévi vagy melléknévi jelző lehet.

A számításba vehető lehetőségek közül (*ügy*¹ 'tény, megtörtént dolog', *ügy*² 'folyó, patak', *ügy*³ 'szent': TESZ.) igazában csak a harmadik látszik említésre méltónak. Szavunk elsősorban (elhomályosult) összetett szavakban fordul elő: 1193: *Faeregiazsa* 'Fejéregyháza' (ÓMOlv. 53); VárReg. 116.: *Igyhazafivl*; — JóK. 38: *ydneppre*; 1490: *wdnepe* (Gl.). Ez az alapszava az 'ünnepel, szentel' jelentésű *idl* ~ *üdl* > *üill* > *ül* igének: 1456 k.: „per singulos annos festa celebrabitis mihi vulgo *Illietek*” (SermDom. 1: 210); NádK. 489: *üdlj*; *-k* képzős származéka pedig az Anonymusnál Álmos apjaként többször említett *Ugek* ~ *Vgek*; vö. pl. An. 1.: „regif magog defcendit *vgek* pater almi ducis”.

Az *igy* ~ *ügy* ~ *egy* szó török eredetű, vö. tat. *izge* 'megszentelt, szent', bask. *izge* 'szent, megszentelt; jámbor, istenfélő'. A m. *egy* 'szent' egy csuvasos jellegű **edü* < **edgü* szó átvétele lehet (LIGETI, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 33–4).

Az említett *Ügyek* személynévtől eltekintve az idézett szavak jól beilleszkedhetnek a keresztény terminológiába, annál is inkább, mert szerkezetük igen nagy mértékben elhomályosult. Erre utal, hogy az *egyház* szó első (földrajzi névi) előfordulásától fogva egységes szóként bővül további összetételi elemekkel: 1193: *fejrhigaz* 'Fehéregyház' (ÓMOlv. 58); VárReg. 217.: *Vlozyghaz*; 1256: *Dubeghaz* (OklSz.); stb. Az összetett szó elhomályosulásának a jele az *ünnep* esetében az eredetibb *id* + *nap* vegyes hangrendűségének a megszűnése, vö. JóK. 38: *ydneppre*.

A korai ómagyar korban éltek olyan földrajzi nevek, amelyek ugyancsak magukba foglalták a vizsgált *igy* ~ *ügy* 'szent' szót: 1193: *vguja* ~ *uguja* (ÓMolv. 57); An. 11.: *igjon*; 1262: *Igku* (CSÁNKI III, 610), vö. 1419: „zu dem *Heiligen Stain*” (SoprSz. XXXV, 240). Ezeknek az esetében azonban nyilvánvaló, hogy az *igy* ~ *ügy* jelentése korántsem azonos a keresztény terminológia 'szent' fogalmával, hanem éppen pogány áldozati helyekre vonatkoznak ugyanúgy, mint az 1193: *aldo cut* (ÓMolv. 57); 1255: *Scencut*, de l. 1198: „ad *Sacrum Fontem*” (UrkBurg. I, 242, 33) is. Ezeknek a neveknek a sorába szemantikailag és a név szerkezetét tekintve is jól beleillett az *Vgmogos* 'Szentmagas' név, amely alighanem egy, a hegytetőn levő pogány áldozóhelyre utalt elsődlegesen.

A *Hegymagas* név történetéhez az alábbi adatok állnak rendelkezésünkre: [1093 - 1095]: *Vgmogos*, 1216: *Higmogos*, 1222: „habebat inter vineas hominum abbatis in villa Apaty in *Higmogos*” (PRT. I, 592, 640, 656); 1223: *Vgmogos* (OkI Sz.); 1226: *Hygmogos*, 1237-1240: „in predio *Hegmogos*, quod alio nomine dicitur Apati”, 1238: *Hegmogos* (PRT. I, 681, 779, 759); 1413: *Hegmagas* alio nomine Apaty” (CSÁNKI III, 59); stb. Ma *Hegymagas* és *Kisapáti* két önálló község a Szent György-hegy DNY-i, illetőleg ÉK-i lábánál. A fenti adatok annyit árulnak el, hogy a *Hegymagas* név az áldozóhelyről névátvitellel az egész hegynek, a későbbi Szent György-hegynek a nevévé vált. A szóösszetétellel keletkezett név bővítményi tagja, az *ügy* korán elvesztette 'szent' jelentését, értelme elhomályosult. Ez szoros összefüggésben lehet azzal, hogy a kereszténység felvétele után viszonylag hamar megszűnt a természeti helyek tisztelete. Erre utal, hogy a törvényhozás rendelkezéseiből a kövek, fák, kutak stb. tiszteletére vonatkozó tiltások meglehetősen rövid időn belül eltűntek (vö. DÖMÖTÖR TEKLA, A magyar nép hiedelemvilága.² Bp., 1982. 41). Így érthetővé válik, hogy az *Vgmogos* nevet a Szent László-kori oklevélen kívül csak az erről készült másolat őrizte meg.

A név „értelmesítése” népetimológiával történt meg, hasonlóképpen, mint az *Igykő* → *Hegykő* esetében (FNESz.⁴). A hegyen, amely a pannonhalmi apátság birtoka volt, létrejött egy falu, amely a nevében mutatja az apátsághoz való tartozást, bár jó darabig a *Hegymagas* név is él a szinonimájaként (l. a fenti adatokat; vö. még KRISTÓ, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AHistSzeg. LV, 50-7). Végül a hegy — feltehetően a középkorban ott állott Szent György-kápolnáról — *Szent György-hegy* lett, a *Hegymagas* és az *Apáti* név egy-egy településé, vö. 1610: „*Hegymagas sub monte Szentgyörgy*” (FNESz.⁴).

6. Összefoglalva az elmondottakat: a három helynév a népetimológiának a földrajzi nevek alakulásában megnyilvánuló, és talán az eddig gondoltnál nagyobb szerepére hívja fel a figyelmet. — A vizsgált három név közül a *Halmágy* esetében a név megtartotta eredeti grammatikai szerkezetét: főnév + *-gy* képző felépítésű maradt, a jelentése azonban az új alapszóhoz igazodott. — A *Kőröshegy* alakulásában a képzett főnévből összetett szó, mégpedig minőségjelzős szerkezetű összetett név vált. A név szemantikai tartalma viszonylag kevésbé változott. — A *Hegymagas* név kialakulásával az eredetileg minőségjelzős szerkezetű 'Szentmagas' jelentésű földrajzi névből a birtokos jelzős összetett szavakhoz hasonló jött létre. A név jelentése erősen megváltozott, és ezt fokozza a név denotációjának a megváltozása is.

ZELLIGER ERZSÉBET

NYELVMŰVELÉS

Befordultam a konyhába(n)

Egy hiperkorrekt nyelvhasználat hátteréről

A nyelvhasználatban felbukkantak és mind gyakoribbá válnak a *-ban/-ben*-es szerkezetek ott, ahol a „klasszikus” szabály szerint („*hová* kérdésre *-ba/-be*, *hol* kérdésre *-ban/-ben*”) a *-ba/-be* ragot kellene használni. Bár itt az ún. hiperkorrekció csak egy (de nagyon is említésre méltó) esetéről van szó, mégis úgy gondolom, hogy rövid tárgyalása segítségül lehet abban is, hogy a nyelvi változások kapcsán nyelvészeti és nyelv-művelési viszonyát újragondoljuk.

Minden nyelvben, a nyelv történetének bármely szakaszában bizonyos nyelvi fejlődések lehetőségét objektíve (azaz az egyes ember akaratától, szándékaitól, képességeitől, jellemétől, lelki állapotától stb. függetlenül) adott. Amennyiben valamely lehetőség fokozatosan nyelvhasználati valószínűsége válik, úgy természetesen alkalom nyílik az új nyelvi jelenség kulturális-esztétikai megmérésére.

A nyelvész feladata úgy gondolom többek között az, hogy tudatosítsa a haladó – tehát a szokatlan, de az adott nyelvi folyamatok ismeretében korántsem meglepő – és a dilettáns – a nyelv belső folyamataira nem támaszkodó – nyelvhasználat közt meglévő különbséget. Feladata továbbá az is, hogy rámutasson az új nyelvhasználat esetleges elterjedésének várható hatásaira, annak a nyelv rendszerében és/vagy a mindennapi nyelvi érintkezésben majdan kimutatható, észlelhető jeleire. A nyelvművelő feladata pedig az, hogy a dilettáns nyelvhasználatot kíméletlenül, mindennemű esztétikai szempontot félretéve ostromozza és elítélje, a haladót ezzel szemben kulturális és esztétikai szempontok szerint – a nyelvész által jelzett lehetséges hatások mérlegelésével – megvizsgálja és megítéli. Tehát egy differenciált – ha úgy tetszik: osztott érzelmű – nyelvművelői szerepvállalásra van szükség.

És most nézzük a konkrét esetet. A (pongyolán?) beszélt nyelvből régóta ismert jelenség a *-ban/-ben* helyhatározórag utolsó hangjának apokopálódása: *Láttad a tévébe' azt az idiótát?* Az ilyenfajta hangtani könnyítések igen jellemzők általában a beszélt nyelvre, és ez alól a magyar se kivétel. A hétköznapiokon *-ba/-bé*-ző ember nagyon is tudatában van annak, hogy a választékos, ill. nyilvános beszédben (irodalom, nyomtatott és hangzó sajtó stb.) *-ban/-ben* járja. Persze ezeken a szinteken (*hová* kérdésre) *-ba/-be* is létezik – amit szintén tud –, ez azonban korántsem hagy olyan mély nyelvtudati (vö. HANS-MARTIN GAUGER, Wort und Sprache. Sprachwissenschaftliche Grundfragen. Tübingen, 1970.) nyomot benne, hiszen ez a változat számára egyben hétköznapi is. Ily módon a klasszikus szabály két eleme között idővel (nyelvtudati) repedés támadhat: a választékos nyelvhasználat *-ban/-ben* formája úgy tűnhet fel, mint a választékos alak, miközben ugyanezen szint *-ba/-bé*-s szerkezetei a nyelvtudatban egyre „lejjebb” csúszhatnak, és fokozatosan összemosódhatnak a hétköznapi *-ba/-bé*-kkel. A gaugeri értelemben használt *nyelvtudat* szó persze ne tévesszen meg senkit. Az egyes ember (nyelvtudatában lejátszó) folyamatok nagyrészt az ún. tudatelőtti („Vorbewußtsein”) lokalizálhatók, azaz bár nem tudatosak, de tudatosíthatók.

Jelen folyamatot nagyon sematikusán a következőképpen lehetne modellálni (a szaggatott vonal kialakuló, ill. gyengülő, a kettős vonal kialakult nyelvtudati „határt” jelöl):

- a) Az alaphelyzet: egy funkcionálisan osztott, szimmetrikus nyelvhasználati elv:

tudati szintek	Hol?		Hová?	
	-ban/-ben	-ba/-be	-ba/-be	-ban/-ben
igényes és hétköznapi nyelvhasználat	+	-	+	-
pongyola nyelvhasználat	(+)	(+)	+	-

b) Aszimmetria kialakulása az addig tisztán funkcionális elvben:

tudati szintek	Hol?		Hová?	
	-ban/-ben	-ba/-be	-ba/-be	-ban/-ben
igényes nyelvhasználat	+	-	+	-
hétköznapi nyelvhasználat	(+)	(+)	+	-
pongyola nyelvhasználat	-	+	+	-

c) A funkcionális elv „szociológizálódása”, a *-ba/-be* mint tucatforma nyelvtudati leértékelődése:

tudati szintek	Hol?		Hová?	
	-ban/-ben	-ba/-be	-ba/-be	-ban/-ben
igényes nyelvhasználat	+	-	+(-)	-(+)
hétköznapi nyelvhasználat	-(+)	+	+	-
pongyola nyelvhasználat	-	+	+	-

d) A felbomlott szabály-egyensúly, szimmetria nyelvészociológiai alapú újjászerveződése a jövőben ?:

tudati szintek	Hol?		Hová?	
	-ban/-ben	-ba/-be	-ba/-be	-ban/-ben
igényes nyelvhasználat	+	-	-	+
hétköznapi és pongyola nyelvhasználat	-	+	+	-

A nyelvtudati egyensúlyvesztés, a szabályösszeecsúzási folyamat [c] stádium] megteremti annak a lehetőségét, hogy mindenekelőtt a nyelvi stresszhelyzeteknek kitétek — azaz azok, akiknek gyorsan és nagy nyilvánosság előtt kell nyelvi magasszinten megfelelniük — hibázzanak. Éspedig pontosan úgy, ahogy az a vázolt nyelvi folyamat egésze alapján elvárható tőlük: „ami biztos, az biztos”-alapon a nyelvtudat számára kétes értékűvé vált *-ba/-be* helyett elvétele, majd egyre gyakrabban belép a „sziklaszilárdan választékos” (hisz a hétköznapiakat többnyire kerülők) *-ban/-ben*. A gyakran nyelvi stresszhelyzetbe kerülők minden bizonnyal éppen a helyzet *g y a k o r i s á g a* miatt, az ilyen helyzetbe ritkán kerülők (pl. alkalmi interjúalanyok) pedig a helyzet *e g y e d i s é g e* miatt nyúlnak a hiperkorrekt alakhoz. Az elmondottakból az is világos, hogy nem kell azon felháborodni, hogy sokszor éppen műsorvezetőktől vagy politikusoktól hallani a hibás alakokat, hanem valójában akkor kellene elcsodálkozni, ha ez nem így lenne.

A *-ban/-ben*-jelenség tehát — hangsúlyozom — a fent meghatározott értelemben mindenképpen haladó, és ezért egész más elbírálást igényel és érdemel, mint pl. az a televízióban hallott (ugyancsak a fenti meghatározás szellemében) dilettáns nyelvi nyilatkozat, mely szerint (a német *jmdm. etw. in die Schuhe schieben* hatására): *Nem lehet a felelősséget X-nek a cipőjébe tolni.* A stresszhelyzetekben esetenként *-ban/-ben*-ezők szájából tehát csak egy nyelvi búvópatak tör fel, amiért nem bélyegezhetők meg. Más kérdés az, hogy ezek az emberek észelve saját bizonytalanságukat tesznek-e valamit azért, hogy a probléma tudatosításával ez a bizonytalanság megszűnjön. De ez már nem a nyelvész dolga.

Neki, mielőtt átadja helyét a nyelvművelőnek, már „csak” azt a kérdést kell(ene) tisztáznia, hogy okozhat-e az új nyelvi jelenség valamiféle működési zavart, szegényedne-e az új nyelvészeti alapú elv [l. d] pont] esetleges tényerése esetén a magyar nyelv kifejezőereje. Erre a kérdésre persze elég nehéz lenne egyértelmű választ adni, de hogy mi a „tét”, azt néhány példa megvilágíthatja. A *Láttad a tévébe(n)* . . . típusú mondatok esetében, amelyeknél az ige jelentése nem hagy kétséget afelől, hogy *hol*-vagy *hová*-viszonyról van-e szó, a közlés aktuális jelentése nem szenvedhet csorhát. Más a helyzet a következő mondattal: *Az autóba(n) ülve elgondolkozott az ajántaton.* Mivel a magyarban egyaránt lehet *valahová* és *valahol* ülni, egy szintenként uniformizált világban itt végleg eltűnne a tartalmi különbség formai jelölésének lehetősége. A címadó Petőfi-sor is folytatható lenne úgy, hogy a helyhatározó *hol* kérdésre feleljen.

Az egyértelműen aligha megválaszolható kérdés csak az, vajon hasonló szintaktikai homonímiák okoz(hat)nának-e valamiféle (esetleg gyakori) kommunikációs zavart, vagy a tágabb szövegekörnyezet, ill. a beszédhelyzet az aktualizált jelentéseket gyakorlatilag mindenkor megnyugtatóan egyértelműsítene. Természetesen az is elképzelhető, hogy maguk a nyelvhasználók kerülnek a kétes helyzeteket [*Az autóba(n) szállva . . .*], ami viszont — ha a választás kényszerű önkorlátozására helyezük a hangsúlyt — szegényedésként, ha viszont a választási lehetőségek kreatív mérlegelésének kényszerűségére, akkor gazdagodásként is felfogható. Az sem elhanyagolható tény, hogy nyelvi változások ritkán magányosak; divatos szóval élve legalábbis átszerveződések lehetőségét (dinamikus interdependencia: vö. EUGENIO COSERIU, *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels.* München, 1974.) hordják magukban, a búvópatak első hátortalan feltöréseinek stádiumában tehát nehéz képet alkotni a várható folyam(at) mélységéről, szélességéről és sebességéről.

ÁGEL VILMOS

ÉLŐ NYELV

A nemek és a nyelvjárási nyelvhasználat

1. Nagyon régi megfigyelés, sokáig vallott nyelvészeti, illetőleg dialektológiai tétel az, hogy a nők jobban megtartják a nyelvi régiségeket, mint a férfiak. Már Cicero is úgy vélekedett, hogy a nők inkább őrzik romlatlanul a régi nyelvet. „A római nők Cicero szerint másképpen beszéltek, mint a férfiak, mert nem vettek részt a nyilvános életben, amely természetesen más kifejezéseket kíván, mint a mindennapi otthoni élet” (SCHMIDT JÓZSEF, *A nyelv és a nyelvek*. Bp., 1923. 171: 1. M. Tullii Ciceronis Opera Rhetorica. Recognovit G. FRIEDRICH. Vol. II. Lipsiae, 1907. De oratore: 208—9.). Ma úgy mondánánk: a nők szűkebb kommunikációs kapcsolatrendszere volt eltérő nyelvhasználatuk oka (az ezzel összefüggő szociológiai tényezőkre l. ANDORKA RUDOLF, *Társadalomstatisztika*. Bp., 1980. ELTE BTK. 56—9).

2. A nők és a férfiak eltérő nyelvhasználatára fölfigyeltek a hazai nyelvjárástanban is. A századelőn BEKE Kemenesalja nyelvjárásáról írván említi, hogy az ‘é diftongusnak egyik sajátos változata „különösen nőknél” fordul elő (NyF. 33. sz. 5). VÉGH JÓZSEF szól elsőként viszonylag részletesen a különbségekről, amelyek szerinte a szókinésben és a kifejezésmódban jelentkeznek, elsősorban a foglalkozási kötöttségek, a nők és a férfiak közötti munkamegosztás következményeként (MNy. IV, 319—20). A magyar nyelvjárástani irodalomban külföldi munkákra való hivatkozások tovább szilárdítják ezt a nézetet, s azt is, hogy a nők nyelvileg hagyományőrzőbbek, mint a férfiak (l. például: VÉGH i. h.; BÁRCZI: MNy. III, 73; BENIGNY: MNy. IV, 107). Hazai véleményekre l.: BENIGNY: i. h.; VÉGH: i. h. és Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 13; BÁRCZI: I. OK. VI, 86; MNyÉltr.¹ 379; KOVÁCS ISTVÁN: MNyj. II, 146—7; LÓRINCZE: Nyatlmunk. 176 és NyatlElm. 178; BENKŐ, Nyjtört. 8—9; FÜLÖP LAJOS, Gyöngyösolymos nyelvi rétegződése. Gyöngyös, 1958. 27; VÉGH, ÓHA. 80; IMRE SAMU: ALingu. XXVII, 19, 21; HAJDÚ MIHÁLY, A csoportnyelvekről. MCsD. 1. sz. 27. D. BARTHA KATALIN külön tanulmányt is szentelt e kérdéskörnek (A nemek szerint mutatkozó tájnyelvi eltérések kérdéséhez: MNy. XLVII, 214—21), s azt állapította meg, hogy a férfiak könnyebben hajlanak az újításra, a nők nyelvileg hagyományőrzőbbek.

Az általános fölfogástól eltérő vélekedés külföldi megfigyelésekre való hivatkozások formájában jelentkezik nyelvjárástani irodalmunkban. Éspedig akkor, amikor 1952-ben SEVER POP felhívására a nők nyelvhasználatáról nyilatkoznak a dialektológusok, s az Orbis I. kötetében megjelent tanulmányokról szó esik nálunk is (BENIGNY: i. h. és VÉGH, ÓHA. 79—80). BENIGNY megfogalmazásában így: „vannak más megfigyelések is”, VÉGH JÓZSEFÉben ekként: „Ennek az [ti. a főntebb említett] általános tapasztalatnak csak néhány megfigyelés mond ellent” (i. m. 79). A nők nyelvi újító szerepére STRAKA a XVI. századból hoz már példát: „a XVI—XVII. sz. francia grammatikusaiból vett idézetekkel kimutatja, milyen erős újítók voltak annak a kornak a női a francia kiejtésben, tehát a hangtanban” (BENIGNY i. h.). A XX. században ezek a megfigyelések megszorodnak, bár sokáig nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget nekik. GAUCHAT 1905-ben mutatott rá, hogy az általa vizsgált francia nyelvjárásban a nők újítóbbak, mint a férfiak (L’ unité phonétique dans le patois d’ une commune. In: Festschrift H. Morf. Halle, 1905. 175—232). A. BACH falun a nőket tartotta a nyelvjárások leghívebb őrzőinek, de megfigyelése szerint a városban a nők általában inkább hajlanak városias kifejezések használatára, mint a férfiak (Deutsche Mundartforschung. Heidelberg, 1969³. 195. fejezet). További véleményekre l. VÉGH i. m. 79.

3. A bevezetőben említett tétel szilárdan állt mindaddig, amíg a dialektológa nem kezdte rendszeresen tanulmányozni a nyelvjárások társadalmi és szituációs létfeltételeit, tehát egészen a legújabb időkig. Még pontosabban mindaddig, amíg a korábbi, a társadalmi munkamegosztásból következő, nők és férfiak közötti kommunikációs kapcsolatrendszerbeli különbségek számottevően nem módosultak. Nálunk SZABÓ ZOLTÁN kalotaszegi képzővizsgálatában jut — talán elsőként — arra a megállapításra, hogy „a nők igeképző használatára bizonyos esetekben nem a régiesség, hanem éppen a nyelvi újítás jellemző” (MNYj. VIII, 136 és NytudÉrt. 48. sz. 106). Okként ő a nőknek a családban elfoglalt helyzetét, illetőleg erősebb fokú affektivitását jelölte meg.

Az idevágó első fontosabb külföldi elemzések a városi nyelvi vizsgálatokban születtek, s az elmúlt negyedszázadban számuk megszorodott (irodalmi hivatkozásokat is l. P. TRUDGILL, *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York, London, 1983. 161). A kérdést vizsgálók, akik között voltak a nemek szerinti nyelvhasználati különbségeket tagadók is, több magyarázattal próbálkoztak. Így például azzal, hogy azért van a szóban forgó különbség, mert a férfiak nyugodtabbak az anyaggyűjtéskor, tehát a nők nyelvhasználatában több az alkalmi, a megszokottól eltérő vonás. Mások szerint a különbségek csupán a nemek közötti társadalmi különbségeknek a következményei. Ismét mások úgy vélték, a nők a gyermeknevelés követelményei, státusz-tudatosságuk nagyobb foka miatt inkább követik a köznyelvi(es) formákat, mint a férfiak. WALTER A. WOLFRAM a detroiti négerek nyelvét nyelvészociológiai szempontból vizsgálva — több más mellett — azt állapította meg, hogy a nők jobban alkalmazkodnak a sztenderd angolhoz, mint a férfiak (*A Sociolinguistic Description of Detroit Negro Speech*. In: *Urban Language*. Series 5. Ed. R. W. SHUY. Center for Applied Linguistics. Washington D. C. 1969.). Ezt igazolják TRUDGILL norwichi vizsgálatai is (*Sex and Covert Prestige*: i. m. 169—85). Német nyelvterületen végzett újabb vizsgálatok is azt mutatják, hogy a nők inkább hajlanak az új, köznyelvi(es) formák használatára, mint a férfiak. MATTHEIER szerint azonban nem lehet mondani, hogy a nők már kevésbé beszélnek nyelvjárásukat, mint a férfi nyelvjárási beszélők (*Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 39). Az idevágó, sporadikus vizsgálatok a következőkre hívják föl a figyelmet: 1. az iskolában a lányok nyelvhasználata kevésbé nyelvjárásias. (Lásd az ezt igazoló hazai vizsgálatot is: TAKÁCS PIROSKA, *Megfigyelések az alsó tagozatos tanulók nyelvjárásias nyelvhasználatáról a celldömölki 3. sz. (alsósági) általános iskolában*. In: *Jelentkezünk* 39—40. Szombathely, 1983. Szerk. FERCSIK ERZSÉBET, SZILÁDI LÍVIA. 106.). 2. Az általános iskola elvégzése után a falun maradónál a fiúk és a lányok közötti, szóban forgó különbség növekszik. 3. A 20 és 35—40 év közötti nők és férfiak esetében azért is nő e különbség, mert a gyermeknevelés elsősorban a nők feladata, s egyre általánosabb, hogy a gyerekeket köznyelviessen igyekeznek nevelni (l. MATTHEIER i. m. 35—8). Egy finnországi vizsgálat szerint is változóban van a helyzet: a lányok előbb képesek elhagyni szüleik beszédmódját, mint a fiúk. De ugyanezt állapították meg általános iskolások és egyetemisták nyelvhasználatát elemezve is (H. LESKINEN in: *Heutige Wege der finnischen Dialektologie*. *Studia Fennica* 24. Helsinki, 1980. 85—6).

TRUDGILL összegzése szerint ma már egybehangzó vélemény az, hogy a nők jobban közelítenek a köznyelvhez, mint a férfiak. Ők azok, akik a magasabb presztízsű nyelvi formákat igyekeznek követni. Az azonban hangsúlyozandó, hogy nincs külön és külön férfi nyelvváltozat. A különbségek nem nyelvrendszer-tani, hanem nyelvhasználati síkon jelentkeznek (i. m. 164). Lásd VÉGH: „Nincsenek a magyar nyelvjárásokban olyan nyelvi alakok, amelyeket csak a nők, és nincsenek olyanok, amelyeket csak a férfiak használnak” (ÖHA. 80).

4. Nálunk efféle vizsgálatok tudtommal nem készültek nyelvjárási adatközlőkkel. G. VARGA GYÖRGYI 1971-ben jól érzékelté már, hogy „Talán nem volna haszontalan megvizsgálni, hogy a falusi asszonyok változóban levő életvitele kihat-e már nyelvi gyakorlatukra is; észlelhető-e eltérés a csupán ház körüli munkát végző asszonyok és a közös munkában állandóan, rendszeresen résztvevő nők nyelvében” (NytudDolg. 6. sz. 75–6). VÁMSZER megfigyelései szerint „Kalotaszegen csak az idős asszonyok esetében állja meg a helyét többé-kevésbé az az ismert megállapítás, hogy a nők nyelve hagyományörzőbb, mint a férfiaké” (A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Bukarest, 1972. 172). Egy regionális köznyelvi (Jászberény) és egy nyelvjárási (Mihályi) vizsgálat is azt igazolja, hogy Magyarországon is felülvizsgálandó a nők archaikusabb nyelvhasználatát az újabb időkig joggal hirdető tétel. P. LAKATOS ILONA szerint „a nők nyelve felel meg inkább a fejlődési tendenciának, holott a nyelvjárásgyűjtési tapasztalatok azt mutatják, általában a nők nyelve az archaikusabb. Női adatközlőink nagy többsége azonban dolgozó és nem háztartásbeli” (NytudDolg. 25. sz. 18). Magam mihályi megfigyeléseket összegeztem: a nők általában fogékonyabbak az új iránt, a köznyelvet is gyorsabban és jobban követik, mint a férfiak. Elmúlt az az idő, amikor a férfiak katonásokodásuk, nagyobb közéleti szerepük és mozgási lehetőségeik következtében nyelvi „előnyökre” tehettek szert. A televízió házhoz viszi a köznyelvet, s nyelvileg ma kétségtelenül a tévé a legnagyobb tekintély és hatóerő falun. A női természet affektivitásra való nagyobb hajlandósága az oka annak, hogy a finomkodó beszédű típus a nők körében gyakori, a férfiak körében nem (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana 165; MNyTK. 159. sz. 28). G. VARGA GYÖRGYI a hatvani regionális köznyelvi vizsgálatok tapasztalatai alapján úgy fogalmazott 1983-as szombathelyi előadásában: „a köznyelvi csoportban a relatív gyakoriság átlagának mutatói azt jelzik, hogy a nők kiejtésében valamivel alacsonyabb a nyelvjárási formák aránya, mint a férfiakéban. A különbség nem túlságosan nagy, önmagában talán figyelmet sem érdemelne, ha ez az eredmény máshonnan nem kapna megerősítést” (A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS J., Szűts L. Bp., 1988. II, 980). PENAVIN OLGA pedig már ezt írja: „Általános benyomás, hogy a nők hamarabb köznyelvűsödnek, noha valamikor ők voltak a hagyományörzöb-bek” (Nyelvjárás és köznyelv. Újvidék, 1986. 29). Okként a nők társadalmi helyzetének megváltozását, s a nők nagyobb nyelvi alkalmazkodó képességét jelöli meg. SZABÓ GÉZA megfigyelései szerint „a férfiak válaszaiban erősebb fokú a nyelvjárásiaság” (MNy. LXXXIII, 523). Legújabb mihályi tapasztalataimat összefoglalva azt mondhatom: a nyelvi neologizmusok első befogadói és terjesztői Mihályiban szinte kizárólag a nők. Följegyzéseim között vannak olyan neológ alakok, változatok, kifejezések, amelyeket egyelőre csak női adatközlőktől jegyeztem föl (*hogy mondjann*, *jog-os* jövő idő, *képzeld*). A szó-, illetőleg mondatvég megemelt hangsúlyozása is csak néhány nő beszédében fordult elő megfigyelésem szerint. A nyílt *e-ző* változatok többségét nőktől jegyeztem föl. A mondottakat támasztják alá a szövegfölvételek is: a nők szövegeiben általában több a neologizmus, mint a férfiakéban. Továbbá: a lányok (általános iskola felső tagozat) nyelvhasználatát valamivel következetesebben köznyelvis a tanórákon, mint a fiúké.

5. Az előítéleteket itt is kerülnünk kell. Korábban automatikusan abból indultak ki a kutatók, hogy a nők nyelvileg hagyományörzöb-bek, hogy az ő nyelvhasználatuk nyelvjárásiasabb, mint a férfiaké. Nekünk nem szabad eleve abból kiindulnunk, hogy ma mindenütt s mindig a nők a nyelvileg újítók. Arról nem is beszélve, hogy ha ez az esetek többségében igaznak bizonyul is, egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a nyelvileg innovatív női adatközlők meghatározott beszédhelyzetekben hagyományörző oldalukat is megmutatják. Éppen ezért a nők az archaikus beszédmód, így az archaikus nyelvjárási nyelvhasználat vizsgálatában is továbbra is nélkülözhetetlenek. A legfontosabb teendő

azonban ez: hogy pontos képünk legyen a nemek szerinti nyelvhasználati különbségekről (vö. VÉGH, ÓHA. 80) — beleértve az esetleges területenkénti eltéréseket is —, célzott vizsgálatokra van szükség a hangtantól a mondattanig, a szókészlettől a stilsztikáig. A szókészletben jelentkező különbségek (hogy például a szekér vagy az eke részeit a férfiak jobban ismerték, illetve ismerik, mint a nők, a szövással, fonással, főzéssel összefüggő szavakat pedig az utóbbiak ismerik jobban és használják többször) a nemek szerinti munkamegosztással, a szakmai ismeretek eltérő fokával vannak kapcsolatban, azoknak egyenes következményei (l.: VÉGH, ÓHA. i. h.; IMRE SAMU: ALingu. XXVII, 21; VARGA JÓZSEFNÉ: MNy. XXIV, 59 kk.; KÉNER ISTVÁNNÉ: MNy. XXVI—XXVII, 50; l. még MNy. LXVIII, 481). SZABÓ JÓZSEF nagykönyvi vizsgálatai azt mutatják, hogy mondatnyi tekintetben alig beszélhetünk különbségekről (A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvjárásban 57, 63, 68, 72, 89, 128, 153). Markáns különbséget csak két területen állapított meg: „a nők valamivel közlékenyebbek, beszédesebbek, mint a férfiak” (i. m. 157; NAGY FERENC is azt állapította meg zsaroló leveleket vizsgálva, hogy a nők általában bőbeszédűbbek: Kriminallinguisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980. 12), illetőleg hogy „a töltelékek gyakorisága a férfiak szövegeiben kb. kétszer akkora, mint a nők beszédében” (i. m. 72). A hanglejtésben jelentkező, nemek szerinti különbségekre l. MAGDICS tanulmányát. E szerint a „zenei” dallamvariánsok elsősorban a nők beszédére jellemzőek (MNy. LX, 462).

6. BÁRCZI úgy vélte: a nemek szerinti nyelvhasználati különbségek vizsgálatának „a nyelv alakulása, fejlődése szempontjából is meglehetősen nagy jelentőségű” (MNy. III, 73). Ma már bizonyos: meg is van.

KISS JENŐ

Szövegmutatvány Dercenből

Az alábbi szövegmutatvány anyagát 1987. április 11-én gyűjtötte a kárpátaljai Dercen faluban Balogh Lajos és az ELTE néhány magyar szakos hallgatója (köztük a szövegmutatvány közlője is). A gyűjtésben igen nagy segítséget nyújtottak az Ungvári Állami Egyetem tanárai. Az adatközlő Fodorné (Hajlik) Szabó Sarolta (Dercen, 1931.) helybeli lakos volt.

E szövegmutatványt azért találtuk közlésre érdemesnek, mert a Dercenben beszélt nyelv változat, mint ismeretes, igen sok archaikus vonást mutat, emellett érdekessé teszi az is, hogy jelenségei alapján nem sorolható egyértelműen sem az északkeleti, sem a palóc nyelvjáráscsoporthoz, hanem inkább e kettő közötti átmenetnek tekinthető. Ennek ellenére a mai napig igen kevés szövegközlés jelent meg erről a nyelvjárásról (HAJDÚ—KÁZMÉR, Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Bp., 1974. 227—8; JUHÁSZ DEZSŐ—OSZKÓ BEATRIX—REMÉNYI ANDREA, Nyelvjárási szöveg Dercenből: MNy. LXXXIV, 221—7, vö. még GUNDA: MNy. LXXXV, 256). Nem térek ki e helyen a nyelvjárás sajátosságainak ismertetésére, mert ezt már megtette korábban JUHÁSZ DEZSŐ (MNy. LXXXIV, 221—3), akinek ezúton mondom köszönetet a lejegyzés szakmai ellenőrzéséért.

[Tessék nekünk mesélni a lakodalomról. Amikor már kitérték a napját, volt még vendéghívás előtte is, ugye?]

Hát it nálunk ojan a vendékhívás, hogy a menyasszony meg a vőlegény hívogat. | Azok a . . . az előt való | szombaton még az előt való^u | csütörtökön . . . azt is it teszig be, | hogy nem péntek este, hanem csütörtök este vaty szombat este mennek hívogatni | vagy vasár-

nap este. Az előtt ety héttel. | Hā | nagyon sok a násznép, akkor két héttel a zelőt mekkez-
dik, | az előt vasárnapon. | Na ős akkor | ez a [. . .] vó⁴legény meg a^m menyasszony behivo-
gat, | oszt akkor mennék . . . mekhívjá a . . . | néf szerint hívja meg a csalátagokat. | Kit h^o . . .
kit kingk. A lekközelebbieket hívja | izéinek^o szakács^o . . . szakácsasszonynak, | mer azogb^oól
van a lektöb, | azután a lányokat hívja nyoszojólánynak, | a fiúkat vófélnek hívja, | a kicsiket
vendé . . . a . . . a ^oojan gazdát, akít nem hí semminek se, aszt vendége[. . .]nek hívja. Asz-
szonyt, embert, mindenkit vendégnek hā. De a közele . . . közeliéket ity hívják mek, hogy | kit
minek. Vagy^o | asz mongya a . . . a hász körötl tenni-venni, | szakácsembérnek vagy pincérnek.
| N^a oszt akkor az mindenki majd elfoglaljja a maga hejjét, | mikor eljön a lakadalmas héit,
már akkor a héit elejin. Mer ott^o ugye sátort csinálnak, mesterember is megyen, sátort csinál-
nak, akkor megyen már a keresztapa, a keresztanya héitfőtől kezdve. | Ot van még nem is
héitfőtől, hanem az előt szombaton mekkezdi^k, mért^o | asz^onygyák, hoty^a héitf^o héitf^ole baja
léssz. | N^g kezgyék mek héitfön. Mekkez^anek szombaton sütni. Ha csak eGY tepszi tészttát sütnék
is, de szombaton vó^ut mekkezve a lakadalom. | Utyhogy^o | a . . . | azut osztán megyen a . . . | a
keresztanyg, a keresztapa, ezek ot vagynak egész héiten, mondom, | utánna meg jóna^k | a
szomszédok, | ezek a lekközelebbiejek, a lekközelebbebbek, akkiknek ot kél lenni. | Oszt akkor oszt
zajlik az a sütés, a főzés, | készölnek, | meggyóráják a tészttát, | akkor levágják a disznó^ut, a
borny^ot, à | tyukokat. | Na mit mongyak . . . süit . . . süitik a sütem^ot, | cipőut, | kenyérgt, |
mindent sörba, szol a . . . igy jön | a sorrengye. Hetfön . . . szombaton, hetfön, kedden süitik
a sütem^out. | Akkor már szérdán süitik a . . . gyúráják a tészttát. | Akkor csütörtökön süitik a
kenyeret, a cipő^ut. Akkor má levágják a disznó^ut, a . . . a borjút. | Akkor | pénteken eszt a
husokot mindent . . . már mindent összekészétnék, meksüitik. | Akko^r má nem süitnek ^o . . .
süteményt semmit se, akkor mé csak | készölnek hozza fele, kréimeznek, meg a . . . | májas-
levg^o főznek a vendégeknek, a szomba^l . . . a pénteki vendégeknek, | mer akkor hozza mindenki
az ajándékot. | Sz^oal aki menni akar a lakadalomba, pénteken elhozzák az ajándékot. | Min-
denki viszen egy naty tál lisztét, | rajta vaty husztól keze ötven, száz tojásig, | a lisz^onek
tetejibe be . . . duggasva. | Akkor viszik a tyukot, viszik a . . . még két kila disznó^uhust.
De m . . . mosmá ^a legujjap szokás asz, hogy nem viszik a disznó^uhust, hanem az összes
szakácsasszonyok összeiratkozik, | ah^oól van egy disznóvágás, | ütyhoty ki se telik egy disznó-
b^oól. | Onnen egy másik hejről ugyancsak elhoznak egy nagy disznó^ut ide kűszén. | Ugy vó^ut
ez nálunk is, mikor a fiamnak vó^ut a lakadalmá, hogy a szakácsasszonyok . . . mikor^o | fél-
keltünk, it vó^ut egy nagy disznó levágva, | a hus kűszén, minden porcikája it vó^ut. Megvették
a szakácsasszonyok, oszt elhoszták. | Na ^{jez} igy megyen. | Utánna a lakadalmas napon, | reg-
gel mikor . . . | a legelső^u teendői asz, hogy a falun végigmegyen a . . . zajándékval a fia . . .
sz . . . vaty három-négy fiatal. | Az egyyik hejről viszik a másikra. | Onnen hozzák ide, a vöi-
legényhásztól hozzák a menyasszonyhászhoz, a menyasszonyhásztól viszik a vöülegényhász-
hoz. | Van egy naty kancsó bor felszallagozva, | van ety kakas kipántlikázva, | a körmén is
pántlika van, a nyakába is. Egy naty taréjja van, ojan, hogy asz^l válasszák ki, amméj^k a
legnagyop piros taréj^o. | Asztat egy jány a hagna alá vészzi, osztan viszi. | Akkor^o | visznek
vele egy naty tál lisztét, | egy naty te . . . asztat telerakva az is tojásal. | Akkor visznek egy
naty tál sütemént . . . | de még visznek egy naty tálcán sütemént, akki az uccá^m megyen so-
fó^ur vagy akarmi^ole cigány vaty koudos vagy akarki, asz mindenkít megálétnak, mindenkít
leitatnak, | leetnek. | Meg van kinalva süteményvel, borval. | Akkor még ha nem jut ki, a
tolsó falu végéről mennek a másikra, motorbiciglin viszik utánnuk a bort meg a süteményt,
hogy legyen elég. | Na ez ity fojik reggel. | Utánna jön a násznép. | Minden hejjen összegyöl
a maga | vendége, a fíjőháznál a fíjővendég, a lányháznál a lányvendé^o. | No majd oszt akkor
asz összekeveredik | Onnan jönnek a vöülegény | ^oo a barátokval összegyülekezik, idejön a
menyasszonyhászhoz menyasszony^o. | Eljönnek a menyasszony^or . . . ugy^e eszt a nagyvó^ufél
tudná elmondani a legjobban, mer az mondaná a vészet is egyből. A . . . a . . . sz. . . tesvérem-
nek a fíja elmondani esztet is. | Na az jön in . . . onné^ut jönnek ide, | itt a menyasszonyt el-

dugják, | holmi v^henasszonyok odaálnak a zajtó^uba felő^utözv^g, hogy éin vagyok a menyasszo^{ny}. | A vő^legény osz elhajcsa, hogy mennyen dó^gára, mer^t nem maga a me^{ny} . . . nem e . . . nem a . . . ez nem a menyasszony. No màjd osz addig a vő^ufűlek mennek, osz mekkeresik a menyasszonyt. Valahonnèn elő^ukerítetik, mer hát a menyasszony ugy bujzik el, hogy lejjék meg. | Na osz^t akkor, mikor meglelték ötet, hát akkor osz ez a menyasszony ez a menyasszony. Asztat a menyasszonyt osz^t | viszik. Akkor má mennek à | ²Ist^g házába, | mennek . . . Elősz . . . elő^uször a kössékházára mennek. Ott ősszeiratkoznak, | osz^t akkor mennek majd az Ist^g házába. | Kí-ki, | nem mindenki. | No utánna osz^t mikor visszamennek, még mindenki megvacsorázik a maga hején, | a fióvendégék a fióháznál, a lányvendégék a lányháznál, | és akkor, mikor este van ā . . . ā . . . már a gyűlek^e . . . a sz^oal a zene lessz, ety hejen lessz, a vő^ulég^gényháznál, akkor osz^t innen is, mikor megvacsorásztak, mindenki elvonól oda, a menyasszonytánokra. | De mosmár a menyasszonytánc lejárt, már asz^t csak uGY szedik össze asztal mellett a piézn, de eddig ugy vout, | még esz^t csak ezen az éivén, a másik éib^g | fejez^oüdütt ez b^g, | ugy vout . . . menyasszony táncot járt. | Mindenki^vél, | akki pész^t akart neki adni, avval kellett neki ety táncot jární. | Ojan kis rövid nyúl farka táncot, de az mégis fordulni kellett egyget vele. | Így. | [Készültek a vacsorára, sokmindent sütöttek, főttek. Mégis miből állott egy ilyen lakodalmi vacsora? Mert ugye vacsora volt, nem ebéd?]

Hát p^{er}sz^g. | Nem, csak vacsora van ^o mosmá, vacsora. Régen vout ebéd is. Régeñt asz monta^o . . . | még éin is eml^ékssz^g rá. | Hát mé^o az éⁿ lakodalmamba is úgy vout, hogy ebéd is vout, vacsora is. | Mé^r nekem is vő^t lakodalmam, má híjába . . . | ötvenkettő^üb^g mentem férhéz, | még akkor is oaⁿ szegény világ vout, | dehát azért vout lakodalmam, nem ojan igen nagy, mer zenisz csak egy vout. | Egy muzsikás vout. Az uramnak egy láger . . . lágeri^o cimborája. Mer az uram hatéiv^os . . . tizenhat éiv^os korába má lágerba vout. | No osz^t az az ember nagyon jó^u muzsikás vout, utyhoGY ā zéin lakodalmam n^ép^jét el tutta látni. | Utyhogy még akkor | am . . . a lányháznál vout az ebéd, a fióháznál a vacsora. De mosmár ugy van, hogy mindenki őt megvacsorázik ā . . . ā maga vendég^o a maga házánál, mindenki tuggya, hogy éⁿg^om a fió^g hitt, éⁿg^om meg a lány. Mikor hivogatnak, akkor a lány . . . a lány kimongya, hogy éin, | aszt a családót ő híjja. Mikor a fió . . .-nak a rokonához mennek, ott a fió híjja meg a vendéks^égeget, sz^oal ā népet, akki oda . . . akki oda tartozik abba a házba. | Na és akkor utó^ul együbe mennek. No még a vacsorát teccet^g k^év^odezni. Hát az ugy megyen, hogy elő^usször van a lev^os. | De még hogy nem a lev^os. Mikor a n^éépek jönnek . . . nálunk nem úgy van, hogy pont ki van tűzve az idői, mint a sváboknál, hogy őt ó^urakkor van a vacsora. Ott ha a f . . . szem^g | hurkyn csüng éügn, akkor is csak őt ó^urakkor^o lessz a vacsora. De it nem ugy van. | Mikor itt odamennek, ot van három vagy néty fiatalasszony, | ahogy jönnek a n^éépek odafel^éi, hát az a fiatalasszony az ā . . . asz csak arra van, hogy a . . . | Vagy három asszony meg fe^o süti a kirántothúst meg a fasz^otot, hogy melg legyen . . . Asz csak àta van hivatra, hogy a^o csak onne horgya kifele a fend^éégek glibe, akki mos megjöt . . . meglesi, hogy mà újra jöt valaki. Akko^r má aszt ültetik lefel^éi, ^o elibe rakják . . . telerakják . . . hus, cé^lkla, majon^ézes krump^li, ammi . . . van, no ez a hidegék, | ^lhidekfelvágottak. | No osz^t maj mikor . . . a vacsora elő^t van éz. Uty^ohogy má ^mikor a vacsora jön, hát ot má^r csak j^oyformán levest eszik a vendég, mer^o má akkor ugy jó^ulakott addig a husvél. | Utyhogy jön elő^usször a lev^os, ezek után, | utánna a | ^omártás, | mi uty híjuk, hogy e . . . a paprikás^t, hogy mártásnak hí^ojuk, | azutá j^or a t^oátótkáposzta | meg a sütem^{ny}. Ennyi a vacsora ame . . . nálunk csak. | Esz^t a husokot, esz^t hidekfelvágottat elő^usször aggyák, meg egész nap. Ahogy jön a vendég, nincs kütüze, hogy őt ó^urára vagy ekkora, mind^e . . . akki jön, hát annak vam mit énni . . . | az asztal mellet, sose üres az asztal. |

[A mártást tetszett említeni, hogy itt úgy mondják, ugye?]

Igen. | Esz csirkepaprikás, igen. | Ez a csirkepaprikás, osz mi^o eszt mártásnak hí^ojuk. |

[Sátor van, ugye, az udvaron?]

Igen, | igen.

[Milyen rendben ültetik le ott az embereket? Van valami elhelyezési rend, hogy kinek hol a helye?]

Hát asz csak . . . asz csak annak van a l^e . . . āz elhejezēdi hejĵg, akki | a menyasszony-hosz tartozik. | A hosszgruhás lányok, az^{uk} . . . azuⁿ . . . azoknak a karoló^ujajĵi, | meg a vőüle-gény, a menyasszony ül közepen, ezek rajta köröll ülnek vagy szembe velē, | a többi n^ép meg, ahogy jön a vendēig, az meg űty foglalĵja el a hejet. Māskülömb^en nincsen. | Pēldāyul jön a kolhozvetēĵisēk kompānijája, azoknak ety hejjet ot lefoglalnak, hogy az . . . az azokē^t, hogy ne kevereggyenek ide vagy oda, mer hát azok urin^éépnek számolnak a mi . . . mi szemüngbē, | osz^t akkor mindenki asztat ugy n^éēzi, hogy az azoknak a heje, had legyenek azok ott. | Na így van. | De māskülömb^en a . . . akki jön, mindenki az . . . mindenki sörba-sörba ott ety . . . eggy^o . . . Ahogy jönnek a párok, vagy gyerekekkel egyĵüt . . . nállunk az is megyen, a gyerekek velek, oszt ott ülnek sörba. | Ott eteti meg az annya a mag^o g . . . maga mellett. |

[A tánc mikor van? Menet közben vagy utána?]

Hát mikor ez a . . . | Nēm, mikor ez a vacsora maj csak elmulik, azután. | Akkor a ze^o . . . a . . . szol a sātort, hogy nagyob legyen, | mert ez a sátor mindenhol . . . annyi n^éépet hiĵnak bele, hogy az māj^une mind el van foglalva. | Akkor osz, hogy nagyob legyen a sátor, mikor megett ā . . . ā . . . a hēj, mikor megvan a vacsora, akkor onnen ety hej^ról felszedik ā . . . ā . . . zül^öĵihejjekeket, az aszta^lokot elhorgyák a^ho . . . azok ā csicskásemb^erg^ek, oszt akkor | ott^o csināĵják a táncot. A zenē^észēkⁿēk ugye mā ot van ety hej, azok ot vagynak, azok vacsora alatt is zenēlnek, | amikor nekik jó^utesik, azokat nem mozdēcsa el onnen senki a hejjekről, még reggel oda van csinālvā nekik a hej^ek, vagyis akkor hēiten, | oan dobog^ufeleség, | oszt akkor | on . . . azon hejjen osztan táncolnak. Ot kinēzik, hogy ott a legnagyobb az udvar, legnagyobb az űreg, a sātorba, | hogy elférjenek. | Osz^t így | megyen. |

[Ha nem nyáron van a lakodalom, akkor hol szokták tartani, szobában, háznál?]

Jāj hát . . . | Hát a jányomnak, ennek, ā . . . ki Munkácson lakik, hát hogy mĵen egy . . . egy . . . Ojan egy lakodalmi napja vout, hogy . . . hogy az gondoltam, imfartot kapok estig, de mēik hōnap reggelig is. | Osz mēg nem kaptam meg, hāl Istennek. | [. . .] Hát mon^d . . . mongyam ēl aszt a . . . aszt a menetet eg^ésszen? | A jányomnak a menettyét? | Hogy^o . . . hogy ez . . . az fantasztikus vout. Hāl Istennek aziēr az elete jōu . . . jōura van ki-jōve. |

[Igen, tessék elmondani.]

Hát mikō reggel . . . | No, mēig az ā kezdet kezdeti vout, hogy^o akkihez fēhēz akārt menni, hát ēin mikor meglāt^tam, hát asz hūtem, már akkor is imfartot kapok. | Me^r hát az ety szín mēszka vout, ety szín orosz, az nem tudott ety szōut se magyarul. | Hāt Istenem, munkācsi, hát mondom hogy lēitezik ijjen, hogy nem tudni beszēlni magyarul. Munkācsi . . . | Munkācs magyarok alat magyar város vō^ut, ēin polgāriba jāt^tam magyar idō^uibe, negyvenegybe, negyvenkettō^ube Munkācsonn ēin is. | Hāt tudom, hogy magyar . . . egy néhány . . . nem nēhány, mer jele zsidō^u vout, tizenōtezer zsidō^u nēĵjē vout Munkācsnak. | Harmāncezer vout a lakossa. | No osztān eljōn a . . . eljōtt a vō^um, | a jányom bemutatssa, | jōt velē. | Istenem, jōu atyām, hát . . . hát hogy gyōvōk ēin ervel . . . [érthetetlen], hát ez nem tud ety szōut sē magyarul. Hāt hogy megĵūⁿ . . . megĵūnk ebbe a házasságba belē. Ēin közbe a bazārba jāt^tam, mer én ba-zā^r . . . kertész is vagyok. | Varō^u is voutam, de kertész vagyok. Ott a gēipem, most is varok. | Hāt | kitōl ké^rgyem mek, hát Munkācs egy nagy^o város, hát kitōl ké^rgyek valami imformāciō^ut, hoty ki ez a^os család. | Hāt mājd én ké^rdem a cēidulāstōl. | A cēidulās . . . Budapestēn van . . . lakik kēit gyereke neki, | Hajliknak hi^oják. | Mondom: Hajlik űr, legyen mār szives, maga biztos ismeri eszt a csalādot, akkirōl ēin [. . .] akarok érdeklō^udni. | Asz mongya: Ki, | Fodornēi? | Mondom: | Az Ivāncōu család. | Asz mōngya, hogy: | Hāt, valō^udi űri család. Istenem, hát a fiĵok ijjen mafla, hogyhāt nem tud | magyarul. | It születet M^u . . . Munkācson. Asz^ongya: A szülō^uk jōul beszē^élnek magyarul, ez is meg a felesége is. | Mondom: Hāt az a . . . az a fiĵatalem^er ety szōut sē tud magyarul, mondom, ez^ér halok meg. Asz mōngya: Hā

ó hát mektanul, hát ezér mit | epekedik maga, asz mongya. | Na jóu van, eljött a vöüm, má bele is nyugottam lassan, hogy na jóu van. Bele is mentiünk má a lakadalomba, jött az idői, | a jányom a negyedik^o kurzuson vout, mikor | a lakadalma meg is törtéint. Mert^o már mikor az ötödik kurzusra megyen itt, | viszik ára ná, Oroszországba, ha nincsen diplomáshosz . . . teccik asz tudni, ugye, hoty ha nem diplomáshosz kapcsolodik, kétü éivre elfelé. | Ahova ^oök akarják, oda viszik. | No ez biztos maguknál is van így. | No így vout. | Az ein jányom asz^ongya: Éidēs . . . Hazajön eccer, asz^ongya: Éidēs, férhész fogok menni. | Óu Istenem . . . [. . .] No, asz^ongya, hát férhez megyek, éidēs, asz^ongya, mért, asz mongya, hogyha nem megyek mos férhez, elhejzenek valahova messzire, kétü éivre, osz^o asz^ongya, akkor meg még rosszab lessz, asz^ongya, mégis újra . . . má mondom ugy, ahogy mondom: ^oujra, még muszkához megyek. | M^o eriggy akkor, nem bánom, | erity férhez, no. | No májd eljöttek az Iváncsoy család, valquba jött a szülöi, jött a k^o . . . szal csak ketten jöttek. Eljöttek ide nállunk megnézni, hogyhát . . . ^oök még kíváncsi voutak^o, hogy mi kik vagyunk. | Hát a fíjok a faluból nőiöl, most ^oök a városijuk, | most a fíjok meg a falu . . . egy ü . . . ügyvéidnek a fíja jeljött a faluba n^oúsgólni, hát ^oök még ére voutak kíváncsi, hogy kik . . . hát it még kik vagynak. | Hát ^oeljöttek osz, hát szépen összeeggyeszkettünk, mer hát ugyé ^oök is jóu tttak magyaról, ein is jóu tttam magyarol, it nem vout semmi, | ebből nem vout probléma. | No megvout minden, megbeszéltünk mindent, ki vout túzve a lakadalom napja | július tizenkilencedikére. Meglessz a lakadalom. | De ot nem le^o semmi se, ot csak összeiratkoznak Munkácson, a lakadalom . . . , mert hát ^oök kin^oésztek, hogy itt el is féir minden, it jóu is van minden, ^oke . . . vagy négy nagy disznóm akkor is vout, hát ^oök bé . . . biztak is benne, hogy innen kitelik minden, osztunn akkor nem kél nekik ot semmi köjccs^o . . . Nem is csináltak ^oök semmi köjccs^oget, a vöümnek v^out vagy ezer rubejja, az ráköjütötte az innivalqura, többi minden innen ment, mindállunk [. . .]. | Na jóu van, minden jóul van, minden legyen mek, csak az a lakadalom napja . . . | Eljön, szép nap van egiesz héuten, sütünk, főzünk, mindent csinálunk, de közbe még ein héütfün még bazárba voutam, mé rengeteg vout a portékám eladni, hát még asztat el kellett vinni, eladni. | Dē már itt . . . az anyqusom még élt, az jóu erejébe v^out, itt a szakácsasszonyokkal ^oélvout, | ithon vout. | Na én má délután ithon voutam. | Na j^o van, minden el van [. . .] rendezvz, csinájják a sátort is, az is meg van csinálva. Eljön a szombat regggl, még a nap felsütött, | reggel. | Jóu van, ^oasz mondom, hogy ei nem megyek Munkácsra, az esküvöire, ithon leszék, mé^ot ithon ein látom, hogy nincs itt ojan szakácsasszony, akkibe megbe . . . meg lqhessen bizoni, | hogy az mindent errendezzen. | Mer it csak a fői a sz . . . gazdasszony. | Asz tud mindgnt, hogy . . . | Sári te, gyere csak, esz hól van, Sári te, gyere csak, asz hól van, gyere csak, add ide, gyere csak, ^o . . . ^o . . . mutasz meg, it minden . . . mindenkinek ā főinek csak ā . . . mindenkü csak a főühöz szoroll, a gazdasszonyhoz. Híjába áll^oét oda egy másikat, mert az nem tuggya, hoty hól van. | No, jóul van. | A . . . mondom ein nem megyek az esküvö^ore. Dehát asz mongyák, hát csak mennyek, mér hát hogy jön asz ki, hogy ne mennyek az esküvöire, | ein pontosan. | Az urammal együt no felöjütöszttünk, elmegyünk. Mennyünk el az esküvöre. | Hát már akkor elkezdet burongani, mire mentiünk kilenc ourakor. Tiz ourakkor vout az esküvöi kütüzve.

NAGY IMRE CSABA

Alsósófalvi ragadványnevek

1. Dolgozatomban Alsósófalva nevű település ragadványneveinek egy reprezentatív hányadát (mintegy 100 nevet) dolgoztam fel. Alsósófalva (Oena de Jos) a székelyföldi Sóvidéken, az egykori Udvarhelyszéken, a mai Hargita megyében, a Görgényi-havasok oldalában elterülő, kb. 2000-es lélekszámú szintiszta magyarlakta kis falu. Adatközlőim

egy onnan két éve áttelepült idős bácsi, valamint annak lánya és unokája voltak. Valójában tehát csupán egyetlen család emlékezetére hagyatkoztam az eddigi adatgyűjtés során, bár a szóban forgó család 3 tagja 3 egymást követő generációt jelenít meg, így — noha az anyag nem teljes — mégis reprezentatívnak tekinthető. A családdal közeli, jó kapcsolatban állok, s az általuk gyakran emlegetett érdekes elnevezések keltették fel érdeklődésemet az utókor számára megmentésre érdemes anyag gyűjtése, rendszerezése iránt. Tisztában vagyok azzal, hogy a jelenleg rendelkezésemre álló s e dolgozatba foglalt névlista még bővítésre, egzaktabb kutatási módszereken alapuló kiegészítésre szorul. Ugyanakkor — és ezt indokoltnak tartom hangsúlyozni — az első és legfontosabb szempont, mely e munka elkészítésekor vezérelt, egy könnyen kihaló nyelvi kultúrkinos megőrzése, megmentése volt. Úgy gondolom, a népnyelvi értékek lejegyzésére minden adandó alkalmat meg kell ragadnunk. Ezen túlmenően pedig megpróbáltam az adatok rendszerezéséhez bizonyos kategóriákat is felállítani, de erről később még szót ejtek. Az alaposabb kutatást a jövőben a helyszínen is folytatni szeretném, őszintén remélve, hogy ehhez az ottani körülmények megváltozása is segítségemre lesz.

A most ismertetésre kerülő adatok nagy része a jelenkori névállapotokra vonatkozik, néhány esetben azonban egy-egy nevet sikerült generációkra visszamenően is nyomon követnem.

Érdeklődésként említem csak meg, hogy adatközlőim elmondása szerint a ragadványnevek régebben hivatalosan is használatosak voltak. Például ha a községházára valaki nem vitt magával hivatalos, személyét igazoló papirokat, akkor — azonosítás céljából — ragadványnevet is be kellett diktálnia, s azt le is jegyezték. Írásos adatok is volnának tehát, amiket érdemes lenne megvizsgálni, remélhetőleg a jövőben könnyebben hozzáférhetőek lesznek.

2. A ragadványnevek kialakulásáról. — Kialakulásukra sokféle magyarázatot találhatunk; legáltalánosabbnak az tűnik, hogy ha egy közösségben már olyan sokan viselik ugyanazt a családnévet (kiváltképp, ha ezen belül sok azonos keresztnév is előfordul), azaz a nevek nagyon megterheltekké válnak, a hivatalos név nem tudja többé betölteni az egyes személyeket megkülönböztető funkcióját, szükség van tehát egy „saját” megkülönböztető név adására, felvételére.

Azonban olyankor is keletkeznek gúny-, ragadvány- vagy melléknevek, ha ezt a megkülönböztetés igénye nem indokolná. Én nem találok véletlennek, hogy az ilyenfajta nevek éppen kisebb közösségekben: kisebb településeken, kollektívákban, iskolai osztályokban, társadalmi rétegek csoportjaiban — pl. csövesek körében — keletkeznek. Kisebb közösségekben ugyanis sokkal több igény mutatkozik arra, hogy tagjaiknak saját, egyéni „arca” legyen, és a hivatalostól eltérő névhasználat erősíti a csoportba tartozás tudatát is. Előfordulhat például, hogy valaki több csoportba is tartozik, más-más ragadványnévvel. Nagyon fontosnak tartom azt a motivációt is, amely eredetileg szerepet játszott a nevek kialakulásánál. Kezdetben a neveknek volt valamiféle jelentésük, mára azonban az eredeti motiváció feledésbe merült, illetve jelentéktelenné vált (pl. *Balogh, Sánta, Nagy, Szerdahelyi, Juhász* stb.) vagy teljesen el is homályosult (pl. *Judit, Zoltán, Péter, Dezső* stb.).

Az említett közösségekben még igénylik, hogy több közük legyen nevükhöz, hogy büszkének lehessenek rá, mert a sajátjuk (még ha gúnynévről van is szó). Emlékezzünk csak vissza, kisiskolás korunkban kifejezetten a népszerűséget jelentette, ha valakinek minél több beceneve volt! Az ilyenfajta elnevezéseknek általában is valamilyen hangulati töltésük van (többnyire kedveskedő).

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy az effajta névadások gyakorlata szinte mindig a „hivatalos” (vagy konvencionális) társadalmi léttől távolabb álló közösségek-

ben jellemző, ahol is a hivatalos (tehát anyakönyvezett) név használata kisebb vagy akár semmilyen jelentőséggel sem bír.

A vizsgált településen — Alsósófalván — elsősorban gyakorlati hasznú igény szüli a ragadványnevek használatát, ezen túl persze az előbb tárgyalt okok is szerepet játszanak benne. A közösségben nagyon nagy arányú az azonos nevű családok száma, és ezt csak tetézi az előforduló keresztnevek szűkös választéka. Ez a családnevek számában előállt arány azzal magyarázható, hogy a vidék különböző településeinek lakói nem nagyon keverednek egymással, illetve idegenekkel. A mégis előforduló kevés számú betelepülő többnyire nem kap megkülönböztető nevet (esetleg származási helyéről nevezik el), s ugyancsak nem kapcsolódik megkülönböztető jegy azokhoz a vezetéknevekhez sem, melyeket csak egy vagy kevés család visel. Ilyen vezetéknevek például a *Bokor*, *Cseke*, *Mátéfi*, *Pétrás*, *Ráduly*, *Tóth*, *Zsigmond* és *Zsombori*. Nagyon sok család viseli viszont pl. a *Kacsó*, *Fülöp*, *Bálint*, *Károly* stb. neveket. A *Bíró* nevű családok esetében pedig egy „köztes” helyzet alakult ki: ők is sokan vannak, de igen sokféle keresztnevet viselnek, ezért nem is kaptak sok ragadvány- vagy megkülönböztető nevet.

Az új elnevezések időnként olyannyira megszokottakká válnak, hogy az eredeti (hivatalos) név feledésbe is megy, vagy esetleg amely neveknek tudják az eredeti változatát is, ott elbizonytalanodnak, melyik is az igazi! — Összességében elég kevés (kb. 10-20 százalék) azoknak a családoknak a száma, melyeknek tagjai nem kaptak megkülönböztető neveket.

3. A vizsgált elnevezések típus szerinti osztályozás-ban. — A ragadványneveket feldolgozásuknál sokféle szempont szerint csoportosíthatjuk (szófaj, eredet, hangulati töltés, elemek száma, keletkezési időpont stb.). Jelen dolgozatomban a kategóriákat a névadás motivációs szempontjai alapján különböztetem meg, ahol tudom, megadom a keletkezés eredetét, magyarázatát is, néhol megjelölve a származás irányát (nagyszülőtől, apától, anyától, gyerektől) vagy generációs öröklődését is.

1. Tulajdonnévből, rokoni kapcsolat alapján keletkezett nevek. a) Családnévből: *Dojbán* Dénes (román névből) | *Engi* anyó (férje neve után) | *Pap* Anti (hivatalos neve *Lukács*, de már apját is *Pap Sami*-nak nevezték; a családban sohasem volt pap, tehát nem foglalkozásnévből ered) | *Reiter* Rózsi (a háborúban egy ilyen nevű német tiszt felmentője volt). — b) Keresztnévből, illetve becézett alakjából: *Berci* család (*Bertalan* nevű felmenőjükről) | *Bíró Dani* Sándor (apja *Dániel* volt) | *C. Dénok* Sami (a *Dénes* becézett alakjából) | *Díva* Juszti (apja *Tivadar*: „*Díva*”) | *Domokos* Pista (3 *Domokos* is volt a családban) | *Elek* Jóska (apja *Elek*) | *Ester* Albert (anyja *Eszter*, avagy *Ester*) | *Farkas* Albert *Geci* (apja *Gergely* volt) | *Ferus* Mihály (nagyapja volt *Ferenc*) | *Fülöp* G. Jóska (apja *Gábor* volt) | *Geci* Jóska (Farkas Albert *Geci* fia) | *Gica* Rózsi (apjának, *György*-nek román becenevéből) | *Gida* Marci (apja, *Gedeon* becenevéből) | *Győri* Sami (nagyapja *György* volt) | *Jancsi* Laji (apja *János*) | *Kacsó Dani* Albert (apja *Dániel*) | *Kovács* János *Lina* (avagy *Lina* János, anyja *Karolina*) | *Laci* Károly (? , szülei is: *Laci* Marci, *Laci* Lidi) | *Lénka* Dénes (anyja *Lenke*) | *Mari* János (felesége *Mária*; fiát is így nevezik) | *Matyi* Balázs és András (egyik felmenőjük *Mátyás* volt) | *Mócsi* Vencel (apja *Mózes*) | *Póli* Mihály (anyja *Polixénia*). — c) Különleges eset: *Szajkódi Gábor József* (*Fülöp Dénes* a hivatalos neve, szokására utaló ragadványnevének kívül két külön keresztnevet is kapott, a motiváció ismeretlen).

2. Testi, lelki jellemzőkre utaló nevek. a) Testi (külső) jellemzőkre: *Barkós* Sándor (hajviselete után) | *Barok* Sami, avagy Vén *Barok* (hajviselete után) | *Bogyó* Jóska (alacsony, zömök) | *Duruska* Dani (duruzsolva beszél) | *Gólya* Bíró Dénes (magas termetű) | *Hezset* József (hebegve beszél) | *Horgas* János (ó-lábú) | *Hosszú* Minya (nyurga, magas) | *Karika* Szász Mihály (ó-lábú) | *Kurta* Minya (alacsony) | *Medve* Mihály (termete után) |

Pergő Károly (hadar) | *Rigó* Kálmán („feketerigó”, sötét bőrfű, fekete szemű) | *Sánta* Sami (sánta, fiát is *Sántá*-nak nevezik) | *Tőke* Mihály (vastag derekú) | *Vak* Gyuri. — b) Helyi jellemzőkre, jellemvonásra utalók: *Győző* Albert (túlzott önbizalmú) | *Hüller* Dénes (nagyapja sokat magyarázkodó volt) | *Hívó* Sami (jehovista) | *Jó* Rebi (Rebeka, hűséges asszony) | *Mondik* Károly (fecsegős) | *Porciós* Jóska (zsugori, már apját is így nevezték) | *Serény* Dénes | *Sumák* Sándor (lop, feketézik, sumákol).

3. Foglalkozásnévből keletkezettek: *Bába* család (Sükösdék, a ma élő nagymama volt bábaasszony) | *Bába* Sándor (másik család, felesége bábaasszony) | *Mester* Vilma (férje hajdan iskolamester volt) | *Mészáros* János | *Timár* János | *Varga* József.

4. Foglalkozáshoz kapcsolódó főnévből keletkezettek: *Fűrészes* Albert (?) | *Füstös* Károly, Sándor és Albert (vasutas család; a füstös vonatról) | *Kanapé* (asztalos mester) | *Nyuszi* Dani (nyulakat tenyésztett).

5. A megnevezéssel vagy családjá egy másik tagjával kapcsolatos jellemző történetre, eseményre utaló nevek: *Amerikás* Bíró Dénes (disszidált, majd visszatért) | *Gagya* Károly („egy szál gatyában” nősült be a lányos házba) | *Palacsinta* Sándor (félszeg, egyszer valaki palacsintának nevezte) | *Pünkösdi* Domokos (nagyapja rövid életű volt) | *Szalonna* Mihály (apja felakasztotta magát, de levágták, „mint a szalonnát”, élve maradt).

6. Szokásra utaló nevek: *Faggyas* Sándor (szerette a juhhúst, amiben sok a faggyú) | *Pillants* Albert (sokat „pillangat”; fiát is így nevezik) | *Potyó* Sándor (a *potyol* ’üt, ver’ tájszóból) | *Szajkodi* G. József (néha sokáig szajkózza egy-egy mondanivalóját).

7. Lakhelyre utaló nevek. a) Volt lakhelyre (a faluba később beköltözött családok: *Siklódi* Eszti | *Zete* Mari (Zetelakáról való). — b) Jelenlegi lakhelyre: *Kispataki* Kacsó János (a patak mellett lakik) | *Pusztai* Kacsó János (a falu szélén lakik).

8. Vagyon helyzetére utaló nevek: *Báró* János (a legnagyobb gazda volt) | *Dolláros* Bíró Dénes (disszidált, sok pénze van) | *Király* Albert (csúfnév; szegény, nincstelen).

9. Családi állapotra utaló név: *Árva* Miklós és Károly (nagyapjuk halt meg korán).

10. Mondatból rövidült, szavajárásra utaló név: *Álom* Laci („Álom, álom, édes álom . . .” — énekelgette).

11. Eredeti név elváltozott alakja: *Bába Kukka* (*Juliska*, valaki nem tudta helyesen kiejteni) | *Kármán* Dénes (*Kálmán* Dénes).

12. Ismeretlen motívációs szempont alapján keletkezett név: *Pozdorja* András.

13. Ismeretlen etimológiájú nevek: *Bala* Sami | *Buki* Dénes | *Cuma* Sándor | *Csészás* Ilona | *Csüllő* Sami, Márton és Dénes | *Fülöp* Károly *Buli* (fia: *Buli* Jóska) | *Gircsó* János (dédapjára visszamenőleg) | *Guruza* | *Güttyesz* Jóska | *Lóruska* (Gica Rózsi) | *Lukuci* | *Pekó* Dénes | *Szityi* Dénes és Géza.

Végül két érdekesség. Egy leleményes névadás: *Dupla* Laci (hivatalos neve: *László László*). — Egy személynek egyszerre 3 ragadványneve: *Amerikás* Bíró Dénes | *Dolláros* Bíró Dénes | *Gólya* Bíró Dénes.

SZŰCS LÁSZLÓ

S Z E M L E

Gyula Décsy, A Select catalog of Language Universals

Eurolingua, Bloomington, Ind. 1987. 142 l.

DÉCSY GYULA könyve jól áttekinthető, hasznos kézikönyv. Választ kíván adni arra az általános nyelvtudományi kérdésre, hogy a világon beszélt mintegy 2800 nyelvben mi a közös, tehát melyek azok a nyelvi sajátságok, amelyek a világ minden ma ismert

nyelvében megvannak. A kutatások igen sok nyelvre vonatkozóan megtörténtek, de mégsem lehetnek minden kérdésben teljesek, mert vannak még földerítetlen nyelvek, és az ismert nyelvek közül is néhányból hiányzik egy megbízható tüzetes nyelvtan és egy teljességre törekvő szótár. Az eddigi eredmények is érdemesek azonban az összefoglalásra.

A könyv a következő fejezeteket tartalmazza: 1. A tagolt nyelvek kialakulása előtti nyelvi univerzálék. 2. A tagolt nyelvek: 2.1. Fonetika, fonológia, 2.2. Alaktan, 2.3. Mondattan, 2.4. Jelentéstan, 2.5. Szókészlettan, 2.6. Nyelvi változatok és rétegek. — Irodalom és rövidítések.

Egyrészt nehéz, másrészt könnyű az ismertető feladata. Nehéz, mert nehéz kiválasztani az ezernél több univerzálé közül a legfontosabbakat, könnyű meg azért, mert a nyelvtani kategóriák szerint néhány soros címszerű szövegben határozza meg az általánosan elterjedt nyelvi sajátságokat, amelyek mindegyik vagy igen sok nyelvre érvényesek. Mintegy ezer nyelvre vonatkoznak megállapításai.

Egy ismertetés nem tárgyalhatja még részletekben sem egy összefoglalás adatait. Ezért magam is a fejezetek sorrendjében példaként közlök néhány általános szabályt.

A bevezetés az univerzálé-kutatás történetét vázolja. Kiemeli az USA-beli Stanford egyetem (H. GREENBERG, A FERGUSON és MORAVCSIK EDIT), valamint az NSZK-beli Kölni egyetem (M. SEILER) munkásságát. Számos más szerző mellett jelentékeny művekkel járult hozzá Décsy Gyula is az ilyen tipológiai kutatásokhoz.

1. A tagolt nyelvek kialakulása előtti univerzálék (Presoundsequential Language Universals). A tagolt nyelvek kialakulása előtt is rendelkezhetek a gerincesek bizonyos tér- és időérzékelő képességekkel, de a valódi „gondolkodás” a tagolt nyelvvél együtt és egymás kölcsönhatásában alakult ki. A fogalomalkotás képessége korábbi, mint a nyelv. A kettő ugyan szoros kapcsolatban van egymással, de nem azonosíthatók. Ugyancsak lényeges különbségek találhatók a nyelv és a beszéd között.

A közlés (kommunikáció) képessége már régen megvolt – még az emberré válás előtt is. A néma jelek még ma is kiegészítik a szóbeli közléseket. Ilyenek az érintés (kézfogás, csók), ízlés, szaglás, arcjáték, mozdulatok, tesztmozgások, tagolatlan hangok stb. [29]. Az ember fölegyenesedése (két lábon járása) megkönnyítette a tagolt beszéd kialakulását a tüdő, garat és a száj segítségével. — Az emberi hallás (a hallószervek kialakulása) már a születéskor jól működik, a látás viszont csak a születés utáni harmadik hónapban. Az emberi beszéd szinte mindig a kilégzés segítségével válik tagolttá, mert gazdaságosabb, mint a belégzéssel keletkezett hang. Beszélni könnyebb állva vagy ülve, mint fekve [31]. — A nevetés, sírás, horkolás, köhögés, tüszsentés és a csók képessége emberi univerzálé. A csecsemő első közlése, a sírás egy tüdőből jövő tagolatlan gégehang.

A tagolt beszéd képessége több tízezer évre nyúlik vissza, még a neandervölgyi embert megelőző korra, és csakis az emberre jellemző. Az eddigi ismeretek szerint Nyugat-Afrikában alakult ki. A neandervölgyi emberfajta ki tudott ejteni néhány gége-mássalhangzót, talán foghangot is, az *u*, *i*, *á* magánhangzókat, de az ajkhangok közül csak az angol *w*-hez hasonló hangot. Az ajkai még túlságosan közel voltak egymáshoz és a fogaihoz.

A fogalom kialakulása korábbi, mint a fogalmat kifejező jelé [32]. — A közlések egy része tárgyi (konkrét), de többsége absztrakt (önkényes) [34].

A beszéd központja az agy bal féltékéjén helyezkedik el, a balkezeseké pedig a jobb féltékén. Bal oldalt található a beszéd hangzó része: beszédhangok, szavak, nevek. üzenetek, hangírás. Jobboldalt: érzelem, indulat, logikai elemzés, metafora, összetett mondatok, (kínai, japán) fogalomírás [35–36].

H a n g t a n. — A gyermek először az *a*, *i*, *u* magánhangzókat tudja kiejteni [40]. A gyermek legelső mássalhangzója a *p*, *m*, *n*, *l*, *w* és a *b* [41].

A tagolt beszéd nem egyes hangok, hanem hangsorok kiejtéséből áll, és csak az emberi fajnál alakult ki harminc-negyvenezer évvel ezelőtt több különböző helyen [43]. Állatokat (csimpánz, papagáj) be lehet ugyan tanítani egyes szavak kiejtésére, de ezek egymással nem tudnak beszélni, nem értik egymást, és nem tudnak mondatokat alkotni [47].

Néhány példa a hangtani univerzáléokra: Minden nyelv a lehetséges beszédhangoknak csak 30–40%-át használja föl [47]. A leggyakoribb magánhangzórendszer a latiné: *i, e; u, o, a*. A legkevesebb magánhangzójúaké: (arab) *i; u, a*, [53–4]. Kettőshangzók (diftongusok), mint *ie, wo, ũ* vagy *ei, ou, ũi* csak olyan nyelvekben keletkezhetnek, ahol vannak vagy voltak hosszú magánhangzók [56]. A mássalhangzók közül a zárhangok általában későbbiek, mint a réshangok. Az *l* és/vagy *r* a világ nyelveinek 95%-ában megtalálható [61].

Az orrhangok régebbiek, mint a zárhangok. Valamilyen orrhang a világ nyelveinek óriási többségében van (három kis indián törzs nyelvének kivételével) [65].

A hangszimbolika fejezete (Sound iconicity, Toconism) szerintem helyenként nem nyugszik szilárd alapokon: például az, hogy a kicsiséget a palatális, a nagyságot a veláris magánhangzók jelképezik. Maga a szerző említi a 'kicsi' jelentésű latin *parvus* és az angol *small* szavakat. Ugyanígy kétségbe vonható, hogy az *u* a nagyságot jelenti, az *i* pedig a kicsiséget szimbolizálja, hiszen bőven lehet ellenpéldákat találni, mint a magyar *ujj, unoka*, másrészt *Isten, ipa, ifjú*, az utóbbi kettő kicsi is, nagy is? (K. B.)

A fonémák (beszédhangok) száma minden nyelvben korlátozott; hatvannál több fonémája kevés nyelvnek van, és a fonémakészlet jelentős része csak ritkán fordul elő. — Amelyik nyelvben „umlaut” van, ott nincs magánhangzóharmónia.

Példák az alaktanból: Két fő típus található a világ nyelvei közt, az analitikus és a szintetikus, de egyik típus sem fordul elő „tisztán”, vagyis minden szintetikus nyelvben vannak analitikus elemek, és fordítva is [82]. — Valószínűleg kezdetben minden nyelvnek csak egytagú szavai voltak, mint a délkelet-ázsiai nyelvek egy részének [84]. — A világ nyelvei nem vezethetők vissza egyetlen „ősnyelvre”. Az egyes nyelvek és nyelvcsaládok a Föld különböző pontjain és nem is egy időben fejlődtek ki [83]. — Minden nyelvben van redundancia: többszörös jelölés, egyeztetés, töltelékszavak, mert ezek nélkül nehéz volna a megértés [87]. — Számnevek minden nyelvben vannak [88]. — A kicsinyítő-becéző képzők a legrégebbi toldalékok [91]. — A felszóllító mód régebbi, mint a kijelentő [96].

Mondattan. — Minden nyelvnek van mondattana (két vagy több fogalom viszonyítása, összekapcsolása [103]). — A mellérendelés régebbi, mint az alárendelés. — Állítmány nélkül nincs mondat [105]. — A legrégebbi határozó a helyhatározó [106]. — A felszóllítás mindig magasabb és erősebb hangú, mint a kijelentés [110].

Jelentés tan. — A legrégebbi jelentések az egymással ellentétes fogalmak nevei, mint jó—rossz, enyém—tied, meleg—hideg, világos—sötét. Ezek még talán a tagolt beszéd előtti fogalmak [113]. — Új szó alkotására a legegyszerűbb mód a metafora: az urali *panka* 'fej' szó irányt is jelölhet, vö. magyar *föl, fölé, felé*, finn *päälle* 'föle, rá' vagy az angol *head* 'fej' szóból az *ahead* 'előre' [114–5]. — A legtöbb nyelv kifejezi valamilyen módon a határozott és határozatlan alanyt és tárgyat [116–7]. — A *habeo* ige viszonylag új fejlemény, kevés nyelvben van meg. Rendszerint egy 'fog, tart' jelentésű igéből származik. Megvan a latinban, görögben, a germán és szláv nyelvek többségében [121]. [Az obi-ugor nyelvekben is megtalálható, de ott eredeti jelentése 'szül'. K. B.]

Szókinés. — Az elemi fogalmak minden nyelvben régiek, az alpnyelvekben is megvoltak. Ilyenek a testrésznevek, elemi cselekvések, történések: alszik, iszik, áll, megy, él. Ezek általában önálló szótövek, nem képzéssel alakultak [113]. — A színek közül legrégebbi a fehér és a fekete (ezek gyakran ugyanazon tő változatai). A többi szín

a következő módon követi általában a színskálát: piros-vörös, zöld vagy sárga, kék, barna. A többi színárnyalat viszonylag kései. — Az 'édes' szó minden nyelvben egyben 'jó' jelentésű, noha az édes lehet éremlyítő is. A 'savanyú, keserű, sós' jelentése általában 'kellemetlen' is, noha gyakran ezek az ízek jól eshetnek [126].

K ü l s ő n y e l v é s z e t (olinguistics). — A nyelvek száma véges. Ma 2800 körül van a számuk [128]. — Eredetileg minden írás képirás (fogalomjelző) volt, így egykori hangzásukat csak szerencsés véletlen segítségével lehet megállapítani. — A betűírás (hangjelölés) sok ezer év újtásainak eredménye [130]. — A mássalhangzó fontosabb, mint a magánhangzó írás szempontjából. Az arab írás például csak a mássalhangzókat jelöli, mert mindössze három magánhangzójuk van. Városnévként a *DBRCN* könnyebben kitalálható, mintha csak magánhangzós írással *EEE* volna (Décsy *Minneapolis* város nevén mutatja be a különbséget [130]). — Minden nyelvnek vannak nyelvjárásai, még a nemzetközi mesterséges nyelveknek is, mint az eszperantó [131]. — A nomádok nyelve általában eléggé egységes, mert erősen egymásra vannak utalva, így a kapcsolat nagyon szoros köztük. A réntartó szamojédok óriási területen vándorolnak, mégis igen kicsi az egyes csoportok nyelvi eltérése [132].

E l ő r e j e l z é s (Linguistic futurology). 2000 és 2100 közt a nyelvek száma ezerre csökken [135].

Azt is megjósolja, hogy a nemzeti nyelvek mellett az angol lesz a világnyelv, amelyet mindenkinek ismernie kell (Így persze az angol anyanyelvűek lesznek első osztályú világpolgárok, mert csak nekik nem lesz szükséges idejüket nyelvtanulással terhelni — K. B.). Széleskörűen elterjednek a nemzetközi jelzótáblák a közlekedésben, kereskedelemben, sportban stb. A nyelv megszűnik nemzeti megkülönböztetésként működni. (Szédítő távlatok, de annyi félelem jóslat is elhangzott már a következő évezredre, hogy nehéz eldönteni még, milyen sors vár unokáinkra — K. B.)

Egy érdekes, hasznos általános nyelvészeti munkával lettünk gazdagabbak Décsy Gyula érdeméből. Tárgyát és módszerét illetve csatlakozik a „Statistical Report on the Languages of the World as of 1985” (I–V, Eurolingua, Bloomington, 1986–88.) könyvsorozathoz.

KÁLMÁN BÉLA

Dezső László, A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai

Nyelvtudományi Értekezések 128. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 101 lap

A szlavisztika magyarországi művelői szinte kötelező penzumnak tekintik az egyes szláv nyelvekre gyakorolt magyar nyelvi hatás vizsgálatát. (Az erre vonatkozó számottevőbb munkák felsorolását l. Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 163 kk. = NyDt.) E témakört gazdagítja Dezső László jelen dolgozata is. PETRO LIZANEC ugyan a hetvenes években már részletes elemzést adta a kárpátukrán nyelvjárások magyar elemeinek, figyelembe véve és hasznosítva Dezső korábban közzétett eredményeit is, mégis a XVI—XVIII. századi magyar elemek bemutatása a kárpátukránban a hazai nyelvtudomány számára mindenképpen helyeselendő. Még akkor is, sőt annál inkább, ha az e korszakból közzétett kb. ötszáz lexikai hungarizmus csak egy része a feltehetően jóval gazdagabb anyagnak. A nem publikált források ugyanis nyilvánvalóan számos további, régi, régebbi magyar jövevényszót tartalmaznak a kárpátukrán szókincs legkülönbözőbb rétegeiből.

A szerző bevallottan azzal a céllal adta közre számban sem lebecsülendő szógyűjteményét, ill. annak elemzését, hogy az ilyen jellegű további kutatásokhoz alapot szolgáltatson (l. 5), s ezzel a szándékával maradéktalanul egyet kell értenünk. Annál is inkább, mert a szócikkek elé írt tanulmányában szép háttérrajzot kapunk azokról a körülményekről, amelyek során és amelyek következtében a múltban a magyar eredetű átvételek végbementek. Dezső jól összefogott összegezését adja a jövevényszó-kutatás alapelveinek, hangsúlyozva a történelmi és társadalmi tényezők fontosságát. Ennek keretében föl-villantja a kárpátaljai írásbeliség történeti hátterének a képét, beleértve a kultúrtörténeti és — a vizsgált anyag szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható — egyháztörténeti összetevőket is. Ezek révén lehet ugyanis megfelelően eligazodni az egykori kárpátaljai kulturális élet számottevő részének, az egyházi jellegű irodalomnak az alkotásaiban, valamint e terület XVI—XVIII. századi írásbeliségének összetett kérdésében. S igaz van Dezsőnek, amikor a már ismert történelmi, irodalmi és nyelvészeti tényekre nem tér ki, és megelégszik a XVI - XVII. század vallásos irodalmának, ill. a XVII—XVIII. század hivatalos írásbelisége (oklevelek, glosszák, úrbéri összeírások stb.) ama produktumainak a bemutatásával, amelyekből szógyűjtése származik. Ezek az egyházi és világi eredetű nyelvemlékek minden szempontból hasznosan egészítik ki egymást. Segítségükkel meglehetősen megbízhatóan leltárba szedhetők a korszak meghonosultnak mondható magyar jövevényszavai. E szavak túlnyomó többségükben népnyelvi eredetűek, s részben még ma is élő elemei a kárpátukrán nyelvjárásoknak, míg egy részük — a dolog természetéből adódóan — kivезett, ill. archaizálódott (16).

Önálló fejezetben foglalkozik a szerző az úrbéri összeírások helyesírásával. A latin betűs urbariális emlékek helyesírási sajátosságainak sorba vételénél lehetségesnek tartja, hogy pl. az *sty*, *st* betűkapcsolat valójában nem az ukrán *šč* jele, hanem a szlovákos *št'* visszaadása, vö. *jalovistyniu*, *panstyniu*, *panstinu* (17), *Panstinu* (19). Tekintettel azokra a korabeli körülményekre, amelyeket egyébként Dezső világosan leírt, feltevése teljesen jogos.

Úgyszintén külön-külön fejezetet szentel a szerző a magyar jövevényszavak hangtani és alaktani adaptációjának. Ennek keretében sorra veszi a magyar magánhangzóknak az átvétel folyamán megfigyelhető viselkedését, ill. módosulásait, míg a mássalhangzók közül, mivel e téren kevés az eltérés a két vizsgált nyelv között, érthető módon csak az *ly* és főként a *h* jellegzetesebb eseteire tér ki külön is. Az egyes hangok sorsának elemzésénél nem a köznyelvi formákat veszi alapul, hanem igyekszik azokat korban, időben és területi előfordulásukban elhelyezve magyarázni. Nem is lehet kétséges, hogy csak ezzel a módszerrel remélhető hiteles eredmény elérése. Így válik érthetővé, hogy pl. a magyar köznyelvi *ó* helyén miért található az ukránban nagyon gyakran *ov* (= *ou*) (23—5), hogy mi az oka az ukrán *orek* és *urik*, *urjuk* 'földterület, jobbágytelek; örök-birtok, örök tulajdon' közötti hangtani eltérésnek (30—31), hogy a magyar eredetű ukrán *katona* mellett a *katun'* alakváltozat kielégítően csak a románból magyarázható meg (22), hogy a végső fokon a magyar *dög* szóra visszamenő kárpátukrán *djug* 'állat-betegség' és származékai az *u* tanúsága szerint ugyancsak román átvételnek tekintendők (31) stb.

S ennek okán szólni kell az átadó, illetőleg a közvetítő nyelv kérdéséről is. Túl vagyunk már azon a felfogáson, hogy a jövevényszó átadójának azt a nyelvet tekintsük, amelyből az végső soron eredeztethető. A magyar *csizma* még akkor is szerbhorvát jövevényszó (l. TESz. I, 544—5), ha annak oszmán-török a forrása. És miután BALECZKY (StudSl. III, 223—33) szép elemzéséből tudjuk, s természetesen Dezső is tudja (l. 31), hogy a kárpátukrán *djug* közvetlenül a románból való (s csak közvetve a magyarból), ezért véleményem szerint a *djug* nem magyar, hanem román jövevényszónak tekintendő, tehát valójában nem tartozik a tárgyalt szavak közé. Ugyanez érvényes az említett

katun', valamint a *njameš* 'nemes' alakváltozatokra, amint a szerző a szótári részben erre helyesen rá is mutat (67, 76). És ha román közvetítésűnek tartja a *kepenjak* 'köpönyeg', *mjantovati* 'ment', *njarovati* 'elnyer' szavakat (29), akkor ezeket sem kellene magyar jövevényszóként külön szócikkbe sorolni (l. 68, 74, 79). Egyébként nem vagyok meggyőződve ezek kizárólagos román közvetítéséről, tekintettel arra, hogy pl. a magyar *nemes* a közép- és kelet-szlávok nyelvjárásban szintén megvan *ňamešnýj*, *namešnýj* alakban is, vö. Vrutky (Ruttka), 1578: „A *namesny* gyryk sekerka a zena geho” (Slavica Slovaca II, 374), Jelšava (Jolsva), 1598: „Protož gako gine y tieto *Nyamesnie* na mesto prissli . . .” (DARINA LEHOTSKÁ – JOZEF ORLOVSKÝ, Najstaršia Jelšavská mestská kniha. 1566 – 1710. Martin, 1976. 244), Zborov (Zboró), 1690: „slawnu a *namesnu* stolicu” (Kultúra slova XVI, 69) stb. Ez esetben tehát a szlovák hatás lehetősége is mindenképpen számításba veendő (a *kepenjak*-ról l. alább).

Körütekintően járt el Dezső a latin (görög) eredetű szavak számbavételénél. Amint ki is fejti (5), ezeknek a közvetlen átadóját sok esetben nagyon nehéz pontosan megjelölni. Érthető és helyeselhető, hogy óvatos válogatás eredményeként sorolta be szójegyzékébe az ilyen típusú kifejezéseket, gyakran még így is feltüntetve, hogy azok esetleg közvetlenül a latinból kerültek át a kárpátukránba, vö. *angarija* (49), *archivum* (49), *artikul* (50), *cirkus* (53), *kontrakt* (70), *mores* (75) stb. Eljárásával teljes mértékben egyetértek, sőt, némelykor talán helyesebb lett volna a még szigorúbb mérlegelés, s az idézett szavak közül például az *artikul* és a *kontrakt* kihagyása. Az összes feltétele adva van ugyanis annak, hogy az államigazgatási, jogi, adminisztrációs stb. terminológia körébe tartozó kifejezéseket bizonyos formájukban és jelentésükben az ukránban is közvetlenül a latinból eredeztessünk. Amint hogy más helyütt a *kontrakt* esetében gondol is erre a szerző (l. 44). Szemben például a *dežma* (56), *kontraktuš* (70), *lajštrom* (72) szavakkal és társaikkal, amelyeknél a hang- és alaktani jegyek magyar közvetítés mellett tanúsokodnak.

Néhány egyéb (nem latin eredetű) szó esetében is kérdésesnek tartom az egyértelmű kiindulást a magyarból. Példának okáért a szerzővel ellentétben nem vagyok meggyőződve róla, hogy a kárpátukrán *banja* '(kő)bánya' (50), *jager* (67), *jarok* 'árok' (67), *mačka* (73), *palër* (78), *pažit* (79), *špan* 'uradalmi intéző' (86), *varta* (91) stb. vitathatatlanul magyar eredetű. Tekintetbe véve ugyanis az egykori Magyarország északi-északkeleti részein a Dezső által is nagyon fontosnak tartott történelmi, gazdasági, társadalmi stb. körülményeket, korántsem lehetetlen, hogy mondjuk a *banja*, *jarok*, *mačka*, *pažit*, *špan* talán inkább a szlovák, a *jager*, *palër*, *varta* pedig német eredetű jövevényszó, amint ezt a *varta* esetében maga a szerző is lehetségesnek tartja (47). És gazdagabb nyelvtörténeti dokumentáció birtokában esetleg még az is kiderülhet, hogy ezek egyike-másika nem is átvétel, hanem honi eredetű. A *jarok*-kal kapcsolatban például már BALECZKY (StudSl. IX, 381–2) rámutatott, hogy az a kárpátukránban nem feltétlenül tekintendő magyar elemnek.

A vizsgált szavak alaktani meghonosodása nem igényelt különösebb magyarázatot. Lényegében azonos vagy hasonló módon alakult a magyar jövevényszavak sorsa a kárpátukránban is, mint a legtöbb szláv nyelvben. Talán csak a melléknaveknél gyakrabban föllelhető *-liv-* (a szlávban szokásos *-iv-* helyén), ill. az igéknél többször jelentkező *-lov-* (a szlávban általános *-ov-* helyén) képző hívja fel magára az *l* hangjával a figyelmet (40–1). A mássalhangzóra végződő magyar főnevek egy része az ukránban *-a* végződést kap és a nőneműek közé sorolódik be (37–8). De ez a jelenség például a szerbhorvát és szlovák szókinccs idegen eredetű szavainál ugyancsak megtalálható (l.: MELICH: Nytud-Ért. 41. sz. 59; GABRIELLA SCHUBERT, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Berlin, 1982. 43; LÁSZLÓ HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 54). BALECZKY (StudSl. IV, 33–4) szerint

ez a kárpátukránban azért történt meg, mert azok a honi szavak, amelyek helyébe a magyarból átvett kifejezések léptek, nőneműek voltak. BALECZKY gondolata tulajdonképpen azonos azzal az állásponttal, miszerint az ilyen típusú *-a* szóvég kialakulása alaktani analógia eredménye (l.: FERENC GREGOR, Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen. Bp., 1985. 133–4; ISTVÁN NYOMÁRKAY, Strane rijeci u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku . . . Bp., 1984. 35–6, 64–5). Ezzel szemben Dezső elképzelhetőbbnek tartja, hogy a magyar *-a*, *-ja* birtokjeles formák behatolásáról van szó (38). Mivel számos példa igazolja, hogy az egyéb (latin, német stb.) nyelvből meghonosodott szavak is fölvehették a szóvégi *-a* hangot, ezért az analógiás hatásról vallott nézet sokkal valószínűbbnek mondható.

Nem fordít különösebb figyelmet a szerző a magyar toldalékos alakok jelentkezésére az ukránban. Igaz, hogy anyagából csupán a *hajduk* sorolható ide, amelyet Dezső a magyar *hajdú* átvételének tart (62). A helyes kiindulás azonban a többes számú *hajdúk* alak, amely egyéb nyelvekben is gyökeret vert (l. TESZ. II, 24). A magyar függő esetek sing. nom.-ként való meghonosodása pl. a szlovákban és a csehben nem is volt annyira ritka jelenség (l. GREGOR: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. XIII, 171–88), ezért várható, hogy a majd jobban föltárt kárpátukrán nyelvtörténeti anyagból is kerülnek még rá példák.

A szerző általában kissé mostohán kezeli az alaktani analógiát, holott annak a szláv nyelvekben nem elhanyagolható szerepe van. Az *-a* szóvég fenti típusain kívül megemlíthető itt a *kepenjak* esete, amelyet a *ja* okán Dezső román közvetítésűnek tart. Véleményem szerint azonban arról van szó, hogy a magyar eredetű *köponyjeg* szóvége az átvétel során a szláv nyelvek *-ek* képzőként értékelték, s mint ilyet el is hagyták, ill. analógiás úton egyéb képzőkkel (*-ok*, *-ik*, *-ák*, *-ak*, *-ec*) helyettesítették (az adatokra vö.: KNEZSA, SzJsz. 873; MACHEK, EtSlJČ. 249; SŁAWSKI, SĚt. II, 463). Nyilván ez történt a lengyelben és ukránban is (ehhez l. még HADROVICS i. m. 291).

A tárgykörök szerinti csoportosítás nem mindig könnyű feladatát — annak lehetséges módzatait és bizonyos elméleti kérdéseit is érintve — velős tömörséggel oldotta meg a szerző. Szóanyagát a feudális társadalmi rend, a tágan értelmezett állami élet, a különböző foglalkozási ágak, a mindennapi életvitel és az absztrakt fogalmak alapján öt nagy csoportba tagolta be. E csoportosítás ellen lényegi kifogás nem emelhető, csupán egy-két eset vitatható. Példának okáért a *sal'*, *salja* 'fagerenda' talán inkább a tutajosok, semmint az ácsok szókincsébe tartozott (47), a *kel'ig* 'költség' korántsem a konyhai terminológia eleme csupán (uo.), s az alig besorolhatónak minősített szavak (48) természetesen szintén beilleszthetők valamelyik csoportba vagy alcsoportba. Ehhez a jelentéskörök árnyaltabb elhatárolása kívántatnék meg, ami azonban e dolgozat keretei között nem volt szükségszerű követelmény.

Nem világos számomra, hogy miért nem tárgyalja Dezső a *randavijj* melléknevet, melyre vö. nála: *randavuju* sjuknju (68: *kepenjak* a.). Ha azért nem foglalkozik vele, mert netán szlovákból való átvételnek tartja, még akkor is legalább utalni illett volna rá. Mivel azonban az ukránból a *rijánda* 'rongy' magyar jövevényszóként 1660 óta adatolva van (l. LIZANEC 1976. 620), ezért vitathatatlan, hogy a *randavijj* 'rongyos, szakadt' származék is magyar elemnek minősül, és mindenképpen önálló címszóként kellett volna bevenni a szótári részbe.

Nem teljesen egyértelmű, amit Dezső a magyar eredetű szavak meghonosodásának az idejéről közöl: „A jövevényszavak jelentősebbik része az ómagyar korban vagy a középmagyar kor elején került át az ukrán nyelvjárásokba” (21). Ez így csak akkor fogadható el, ha csupán az e munkában tárgyalt hungarizmusokra vonatkozik, s nem a magyarból átvett összes kifejezésre. Amint azután a magyar jövevényszavak rövid kronológiai áttekintésében valóban a saját gyűjtésű anyagról esik szó (33–4). A szerző

megítélése szerint a vizsgált szavak az átvétel ideje szerint három csoportra tagolhatók. A legrégebbi réteget a XIII. század közepétől a XIV. század végéig átkerült magyar lexikális elemek alkotják, a meghonosodás második időszaka nagyjából a XV–XVI. századra, a harmadik pedig a XVII–XVIII. századra tehető. Úgy gondolom, hogy egészében véve ezzel a behatárolással egyetérthetünk, de egyik-másik szó átvételi korának a megjelölése erősen vitatható, ill. helytelen. Így például az ukrán *mariaš* ~ *marjaš* 'hús-krajeár értékű pénzérme' (73) és *vonáš* 'egy fajta pénzegység' (93) a szerző állításával szemben (47) nem lehet ómagyar kori átvétel, mivel mindkét fizetődolog jóval későbbi eredetű. A tizenhét vagy húsz krajeárt érő magyar *máriás* nevű pénzt 1696-tól ismerjük (l. MNy. LXXXIII, 249), s az a XVIII. században volt elterjedve (l. Magyar történelmi fogalomtár. I–II. Szerk. BÁN PÉTER. Bp., 1989. II, 30), és a *vonás* (< *vonás forint*) elnevezés is akkoriban alakult ki, vö. 1738: „18 *vonás* frt” (MNy. LXXXIII, 249).

Sajnos, a nyomda ördöge néhány esetben most sem aludt. Szerencsére a hibás szedés csupán szórványosan okoz bizonytalanságot, vö. HySz (32) – helyesen: NySz, *unitus* (89) – helyesen nyilván *unituš*, s a szövegben levő *ss* alapján valószínűbbnek tartom, hogy a *medikus* (74) címszó is *medikuš* lehetett.

Dezső értékes dolgozata nyomán ismételtlen megerősödik az olvasóban az a nem újkeletű gondolat, hogy mennyire hasznos és szükséges lenne egy összegező szintézis elkészítése arról a sokrétű hatásról, amelyet a magyar nyelv gyakorolt a környező szláv nyelvekre. Az utóbbi években ugyan kaptunk már némi ízelítőt bizonyos részterületek, jelentéskörök vonatkozásában (l.: SCHUBERT i. m.; NyDt.), az általános érvényű összefoglalás azonban még hátravan. Igaz, előbb kívánatos elvégezni a magyar hatás tüzetes elemzését minden egyes szláv nyelvben külön-külön, de azt hiszem, ez a közeli jövőben nagyjából megvalósul. S ezt követően a Duna-táji népek nyelvének kölcsönhatása szempontjából is fontos magyar nyelvi befolyás értékelő számbavétele sem maradhat el. Jó hozzájárulás ehhez DEZSŐ LÁSZLÓ több irányú igényt is kielégítő jelen feldolgozása.

GREGOR FERENC

Téglásy Imre, A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 198 [+1] lap. (Humanizmus és Reformáció 15.)

A munkának kilenc fő fejezete van: 1. Bevezetés. Nyelv és kultúra XVI. századi jelentése. 2. Az első magyar irodalmi vita Sylvester János és az erdélyiek között. 3. A latin purizmus. Keresztény vagy pogány humanizmus? 4. Zsámboky János (Sambucus) nyelv-szemlélete. 5. A tolvajlás művészete. Zsámboky allegorikus imitációelmélete. 6. Arisztotelianus és platonikus irodalmi hagyományok Zsámboky műveiben. 7. Az artes sermoneales és a költészet definíciója. 8. Rend és csodálat Zsámboky esztétikájában. 9. Összefoglalás. (Ez utóbbin kívül olasz nyelvű, a magyartól tartalmában is eltérő összefoglalás.)

Helyes, hogy mindehhez névmutatató csatlakozik, viszont hiányoljuk a földolgozott művek jegyzékét.

Itt említem meg, hogy a szerző terjedelmi kötöttségek miatt több problémát ki-rekesztett munkájából (7).

A könyv nagyrészt irodalomtudományi érdekű, a nyelvészt főleg az 1–4. fejezet némely része s a 7. fejezet egy-két lapja érdekli, de nem közömbös számára az emblémák ikonográfiai elemzése sem (passim).

Az első fejezet a „nyelvi imperializmus” gondolkörét mint az európai nyelvi humanizmus jelentős eszmeáramlatát mutatja be. Ronsard-t idézi: „... ahogy az uralmuk alá tartozó terület határait ki akarják terjeszteni a fejedelmek, úgy akarják római mintára minden nemzetre kiterjeszteni országuk nyelvét is” (11).

„A kulturális területen folyó versengés, mely főképpen az egyes nyelvek kiválósága körül zajlott”, a magyar Sylvestert is, a horvát Verancesics Faustust is sorompóba állította (11–4), s e tekintetben TÉGLÁSY értékes adalékokat talál Zsámboky János műveiben (14–7). A szerző e fejezetben idézi Baranyai Deesi Jánosnak ma különösen figyelemre-méltó szavait: „Ha már a görögökkel együtt ősi hatalmunk nagyobb részét elveszítettük, s úgy tűnik -- bár hátráná el fejjük fölül a kegyelmes Isten --, hogy végképp elveszítjük, legalább nyelvünket, történelmünket és irodalmunkat szenteljük az örökkévalóságnak.” (18.)

„A humanista nyelvfilozófia elemei” című alfejezet bevezetésében azt olvassuk, hogy egy Magyarországon is elterjedt nyelvfilozófiai irányzat főleg Dante írásaiból eredeztethető. A következőkben azonban nem látjuk világosan a dantei hatást tükröző nyelvbölcseleti irányt (19–28).

A második fejezet már csak Sylvester János személye miatt is fölkelti érdeklődésünket: „Az első magyar irodalmi vita Sylvester János és az erdélyiek között” (29–47). Úgy vélem azonban, hogy téves a szerzőnek az a vélekedése, hogy az első magyar irodalmi vitára sikerült rámutatnia: amit itt tárgyal, az ugyanis valójában nem vita, hiszen a Sylvestert kritizáló megjegyzések legnagyobb részét, sőt talán valamennyit 1552 után írták, amikor az első nyomtatott magyar Újtestamentum szerzője már nem is élt. Dernschwam pedig Sylvester fordítását elítélő, átkozódó kifejezéseit (38) egy könyv margójára írta, s erről a „megbíralt” aligha szerezhetett tudomást.

Ami a Sylvestert és Szegedi Lajos között zajló „irodalmi vita” kérdését illeti (vö. Téglásy 34. lap): itt arról volt szó, hogy Szegedi — úgy látszik, szóban — elítélően nyilatkozott az 1541-i Újtestamentum-fordításról, s Sylvester ezt elpanaszolta Nádasdynak, írván: „Hic enim est ille, qui totam versionem nostram Novi Testamenti . . . in universum damnare non est veritus, nec erubuit” (33). Ez voltaképpen nem vita, amint az sem, hogy Sylvester — szintén Nádasdyhoz írt levelében, patrónusa kérésére — bírálja Szegedi zsoltárfordítását.

Mégis méltók figyelmünkre azok a Sylvester bibliafordítását bíráló XVI. századi, illetőleg valamivel későbbi megjegyzések, amelyeket Téglásy felsorakoztat. Ezeknek legalábbis nagy része Sylvester *i-zó* nyelvjárására vonatkozik és kapcsolatos a kor nyelvi normájával. Becsesek a XVI. századi nyelvművelésre, a magyar nyelvi purizmusra vonatkozó adatok. Ugyancsak a nyelvi normát érintik azok a nyilatkozatok, melyek a székelyek nyelvét tekintik „tisztá magyar nyelvnek” (31, 40–45).

Téglásy a harmadik fejezetben átvezeti az olvasót a latin stilisztikának, különösen a latin purizmusnak a XVI. század derekán fölmerülő kérdéseibe, amelyeknek hazai vetületét, külföldi vonatkozásait a szerző élénk stílusban rajzolja meg.

Zsámboky nyelvszemléletének alapja (a kötet negyedik fejezete szerint): a magyar humanistának a természet (natura) és a művészet (ars, artificium) viszonyáról alkotott felfogása (71 kk.); ez lényegében a *φύσις* és a *θεσις* elméletének egyeztetése (72).

Zsámboky a De imitatione-ben (19^b) írta: „Ha a szavak a dolgok jelei . . .” (Téglásy 76). Rámutathatunk arra, hogy a „vocabula rerum sunt notae” gondolata később is előfordul a hazai irodalomban. Lásd Geleji Katona: „A’ szók a’ dolgok jegyei” (CorpGr. 329).

A hazai nyelvművelés jövőjébe látott Zsámboky, mikor tanítványát, Bóna Györgyöt beszélgeti dialógusában: „Nekem is az a véleményem, hogy amikor már eléggé kiműveltük anyanyelvünket, nem fogunk majd a latinitásra szorúlni . . . úgy kell saját

hazai nyelvünket védelmeznünk, hogy ne kelljen a régi szolgaság valamiféle bélyegként saját nyelvünket elhanyagolva idegen nyelv mellett elkötelezni magunkat.” (77.) Téglásy helyesen mutat rá a nyelv védelmezése motívumának Du Bellay Deffence-ával való párhuzamára, de eszünkbe juthat Báróczy Sándornak két század múltán megjelenő Védelmeztetett magyar nyelve is.

A hetedik fejezetből kiemelkedik Zsámbokynak Téglásytól fölfedezett munkája, melyben nagy humanistánk a retorika és dialektika summáját adja (I. Téglásy 151–2). A régi retorikák már csak azért is fontosak a nyelvtudomány számára, mert sokukban a mai stilsztika nem egy előzményét találhatjuk.

Téglásy nagy nyelvismerete segítségével széles körű irodalom földolgozása alapján földerítette számos külföldi kapcsolatát Zsámboky Jánosnak, akinek munkássága áll a könyv tengelyében.

Érdemei mellett azonban nem hallgatom el Téglásy munkájának a filológiai pontosság elleni vétségeit.

A bibliográfiai leírások nem mindig pontosak: a 185. lapon (és a mutatóban) Holik Flóris neve Holik Ferenc alakban szerepel; Du Bellay munkájának a címe más a 9. lapon, mint a 73.-on, 115.-en és a 138.-on; a Heltai-féle nyomdában megjelent szinonimagyűjtemény megjelenési ideje a szöveg szerint 1589, a lapalji jegyzet szerint — alighanem sajtóhibából — 1539 (27); Dévai Bíró ortográfiai munkájának címében Vngarica van, nem pedig — mint Téglásy írja — Ungarica (37); Pauly–Wyssova enciklopédiájának címében tévesen: Altertumwissenschaft (93), másutt ugyancsak hibásan: Alterthumwissenschaft (147); Horváth János a virágénekekről a Magyar Nyelvnek nem 55. kötetében írt, ahogy Téglásy jelzi (133), hanem a 45.-ben; Ronsard munkájának címe hol Abrégé de l'Art poétique francoys (183), hol pedig Abbrége de l'art poétique françois (11); stb.

Ellenőriztem Téglásy három XVI. századi idézetét (egy latint, két magyart). Sylvester Grammaticájának M I^a–M I^b lapszámára hivatkozik, jöllehet az idézett sorok az M^a lapon vannak. A Heltaitól közölt két szövegrész Téglásy könyvében összesen 16 sor (40. és 41. lap): ha a központozást és az ékezeteket is figyelembe vesszük, átlag minden sorra jut egy-két hiba: *fukaroc*, helyesen: *fuckaroc*; *Német*, helyesen: *német*; *olyanoc*, helyesen: *ollyanoc*; *a*, helyesen: *à*; stb.

Téglásy Sylvester *i*-ző nyelvjárásáról szól — *i*-ző helyett (43: kétszer).

Itt említem meg azt is, hogy a Miatyánknak Gessnertől közölt szövegében a hangjelölés alapján szerzőnk Heltai ortográfiáját látja (36), holott Heltai helyesírása attól lényegesen eltér (főleg az *i*, az *u*, az *ü*, a *v* és a szóvégi *k* jelét illetően).

E szeplőknek és a hasonlóknak eltüntetése növelné a több tekintetben értékes munka hitelét.

VÉRTES O. ANDRÁS

K Ü L Ö N F É L É K

Nemzetközi dialektológiai kongresszus: Bamberg, 1990

1990. július 29-e és augusztus 4-e között a festői szépségű észak-bajorországi városban, Bambergben volt a nemzetközi dialektológiai kongresszus. Mint a szervezés és vendéglátás sok gondját-baját vállaló házigazda, Wolfgang Viereck, a bambergi egyetem angol nyelvtudományi és medievisztikai tanszékének a vezetője – 1989 óta az ELTE díszdoktora — bevezetőjében mondotta, a választás azért esett erre a városra,

hogy az NDK-s, illetőleg a kelet- és délkelet-európai országok dialektológusai is nagyobb számban részt vehessenek rajta. A döntés szerencsés volt, hiszen meghozatalakor ki jósolhatta volna meg az e térségben 1989-ben és 1990-ben bekövetkezett nagy változásokat. A kongresszus létrejöttében az anglistáknak volt legfontosabb szerepe. Erről is szót megnyitó szavaiban W. Viereck, amikor ő maga fogalmazta meg a nyilván másoktól is föltett kérdést: miért anglisták szervezték meg Németországban — a dialektológiai kongresszust. Válaszában utalt arra, hogy 25 éve Marburgban volt német földön az utolsó nemzetközi dialektológiai kongresszus. Az akkor hozott határozatok azonban nem valósultak meg. Az anglisták viszont egyre eredményesebben dolgoztak dialektológiai téren, a területi és szociális változatok vizsgálata terén, s tudományos tanácskozáskor szervezésében is évek óta a legaktívabbak (gondoljunk például a Canadian Linguistic Association-nak és az American Dialect Society-nek a dialektológia módszertani kérdéseiről rendszeresen megtartott konferenciáira: vö. NyK. LXXXVII, 275). A bambergi kongresszus megszervezéséhez a NSZK-beli intézményeken kívül az American Dialect Society is hozzájárult. Az említettek a magyarázatai annak, hogy a résztvevők között túlsúlyban voltak az anglisták-amerikanisták.

A kongresszust a házigazdák jól megszervezték. Megérkezésünkkel kézbe vehettük a résztvevők pontos listáját (név, cím, munkahely), a háromnyelvű (angol, német, francia) programfüzetet és az előadások téziseit tartalmazó 190 oldalas kötetet. Megszemléltettük a dialektológiai könyvek, folyóiratok és nyelvatlaszok kiállítását, s volt mód nyelvjárási szövegek lehallgatására is. A szervezők bőséges kísérőprogramról gondoskodtak, így például volt orgonakoncert a nevezetes bambergi dómban, voltak kirándulások (Coburg, Pommersfelden, Rothenburg), fogadások, városnéző séták, koncert régi hangszereken.

A kongresszus mintegy 300 résztvevője 24 országból verbuválódott, legtöbben az NSZK-ból, az NDK-ból és az USA-ból jöttek, de voltak Japánból, Algériából, Írországból, Kanadából, Brazíliából és többen a Szovjetunióból (főleg észtek) is. Az előadások száma megközelítette a kétszázat. A kongresszus hivatalos nyelve az angol, a német és a francia volt. Négy plenáris előadást hallhattak a résztvevők, sorrendben a következőket: MARIE-ROSE SIMONI-AUREMBOU (Párizs), Grandes tendances de la géolinguistique romane; HANS GOEBL (Salzburg), Probleme und Methoden der Dialektometrie: Geolinguistik in globaler Perspektive; RONALD R. BUTTERS (Durham, North Carolina, USA), Current Issues in Variation Theory és KISS JENŐ (Budapest), Dialektveränderung aus der Perspektive der kommunikativen Dialektologie.

Az előadások nagy száma miatt nyolc szekciót kellett szervezni, s a szekcióelőadások párhuzamosan folytak. Egy-egy szekcióelőadás maximum 30 percig tartott, s utána általában ugyanennyi idő, ritkábban 15 perc jutott a hozzászólásokra. Valamennyi szekcióelőadáson, amelyen jelen voltam, voltak hozzászólások, kérdések, több esetben — a következő előadás miatt — kényszerűen kellett ezeknek véget vetni. A szekciókban a következő témakörökben hangzottak el előadások: 1. történeti dialektológia és nyelvváltozás: 26, 2. nyelvatlaszok és regionális, ill. tájszótárak: 22, 3. a nyelvjáráskor tagolódása és osztályozásuk: 10, 4. számítógépes adatfeldolgozás: 11, 5. regionális változatok, sztenderdek: 51, 6. szociolingvisztikai változatok: 24, 7. két- és többnyelvűség, nyelvi kapcsolatok, nyelvhasználat: 18, 8. a nyelvjárási nyelvhasználat és a beszélőknek a nyelvi változatokhoz való viszonyulása: 13. Volt ezenkívül számítógépes és szoftver-bemutató öt előadással.

A szekcióelőadások közül 101 angol, 62 német, 17 francia nyelvű volt (néhány elmaradt a meghirdetettek közül), a számítógépes bemutatók közül négy volt német, egy pedig angol nyelvű. A plenáris előadásokat is számítva 103 angol, 68 német és 18 francia nyelvű előadás volt meghirdetve. Magyarországról nyolcan tartottunk előadást.

A szekcióüléseken a következők: Balogh Lajos, Kniezsa Veronika, Kontra Miklós, Molnár Katalin, Rónai Béla, Rot Sándor (két előadást tartott), Váradi Tamás.

Az előadások anyaga a Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beiheft-sorozatában jelenik meg, előreláthatólag 1991-ben. Az érdeklődők a kötet alapján pontosan tájékozódhatnak majd a kongresszuson elhangzottakról. Magam ekként foglalhatom össze a dialektológiai kutatásokról az előadások alapján bennem kialakult képet: 1. a nyelvhasználat a maga nyelvrendszeri, nyelvészeti, nyelvlektani meghatározottságában egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül, 2. a változásvizsgálat (a nyelvjárásoktól a sztenderdig), a különböző változatok egymásra hatása (elsősorban a sztenderd hatása a szubsztenderd változatokra) mindenütt aktuális és fontos vizsgálati terület, 3. a számítógépes adattárolás és -feldolgozás egyre általánosabbá válása, s egyre több területen való alkalmazása (de különösen az atlaszmunkálatokban), 4. általánosan jellemző, hogy a dialektológia ma a nyelvek területi változatai mellett egyre inkább foglalkozik a szociális változatokkal is, 5. a — nyelvészeti szempontokat is érvényesítő — nyelvatlások és a táj-, illetve regionális szótárak változatlan idő- és népszerűsége, 6. a kutatások sokszínűsége, a tematika bővülése, a módszerek változása (e tekintetben tanulságos tudománytörténeti egybevetési lehetőséget kínálnak a korábbi kongresszusi kötetek és beszámolók, l. például BENKŐ LORÁNDÉ az 1960-as löveni kongresszusról: MNy. LVII, 1 kk.).

A kongresszus idején bizonyos előkészületek történtek egy nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai társaság (International Society for Dialectology and Geolinguistics; Internationale Gesellschaft für Dialektologie und Geolinguistik; Société Internationale de Dialectologie et Géolinguistique: SIDG) megalakítására. Elnökéül M. Alinei (Utrecht, Firenze), alelnökéül pedig P. Ivić (Belgrád) és W. Viereck (Bamberg) vannak jelölve. A társaság feladata egyebek mellett egy folyóirat kiadása és háromévenként kongresszusok megrendezése. Mindez jól mutatja, hogy sok országban milyen fontosnak tartják a dialektológiai kutatásokat.

KISS JENŐ

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1989. december 11-én tartotta LXXXV. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után SZATHMÁRI ISTVÁN egyetemi tanár „Mit jelentett és mit jelent a versmondatt?” címmel tartott előadást.

2. Ezután Mollay Károly főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. 1988. dec. 13-án tartott legutóbbi, azaz LXXXIV. közgyűlésünk óta Társaságunk számára is fontos változásokat hozott az 1989. jan. 24-i hatállyal életbe lépett 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról, amely megszüntette az egyesületek államigazgatási felügyeletét, azaz az egyesületek nyilvántartását most már a bíróság (a mi esetünk-

ben a Fővárosi Bíróság), törvényességi felügyeletét pedig az ügyészség látja el. A Minisztertanács 16/1989. (II. 26.) számú rendelete alapján (ez márc. 1-jén lépett hatályba) a tudományos társaságok — tehát a mi Társaságunk is — továbbra mint társadalmi szervezetek működnek.

Az MTA Központi Hivatalának Pénzügyi Főosztálya 1989. máj. 25-i 26. 739/89. számú levelében közölte, hogy minden társaságot, a mi Társaságunkat is, 1989. júl. 1-jei hatállyal töröltet a költségvetési adattárból, azaz megszűnik az MTA-val a költségvetési kapcsolatunk. Ezzel kötelezővé vált számunkra, hogy felvegyük a kapcsolatot az APEH Fővárosi Igazgatósága Költségvetési Szerveket Ellenőrző Osztályával, továbbá hogy valamely pénzintézetnél bankszámlát nyitassunk.

Az MTA Központi Hivatala minden tudományos társaságnak, így a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak bejegyzését a Fővárosi Bíróságnál elintézte: Társaságunk a 461. szám alatt szerepel. Bejelentettük a Magyar Nemzeti Banknak, hogy ottani pénzkészletünket 1990. jan. 1-jétől kezdve a Postabanknál kívánjuk elhelyezni. E bejelentésünket mind a Magyar Nemzeti Bank, mind a Postabank tudomásul vette. Meg kívánom még jegyezni, hogy Társaságunknak forgalmi adót nem, de jövedelmi adót kell majd fizetnie alkalmazottai után. Az előírásoknak megfelelően a Fővárosi Bíróságnál bejelentettük a Társulat vezetőségét (elnök, főtitkár, titkár).

2. Az említett 1989. júl. 1-jei törlést az MTA költségvetési adattárból minden társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége is megütközéssel fogadta. Ez derült ki 1989. szept. 12-én azon az értekezleten is, amelyre az MTA Jogi és Igazgatási Főosztálya hívta össze a tudományos társaságok főtitkárait a tudományos társaságok és az Akadémia további kapcsolatának megvitatására. A két héttel korábban kiküldött vitaindító szövegben — többek között — olvastuk: „Az államigazgatási felügyelet megszűnésével azonban nem szűnhet meg az Akadémia és a tudományos egyesületek, társaságok közötti kapcsolat . . . A tudományos osztályok összefogó tevékenysége úgy teljes, ha »látókörükbe« a társasági munka éppen úgy beletartozik, mint az akadémiai intézeteké és kutatócsoportoké. Emellett a társaságok több olyan feladatot vállalnak magukra, amelyeket a tudományos osztályok a jelen szervezeti felállásban csak velük együttműködve tudnak ellátni . . . Az Akadémiának tehát szüksége van a társaságokra”. Majd feltette a mindannyiunk szerint felesleges kérdést: „Kérdés, hogy a tudományos egyesületeknek szükségük van-e az Akadémiára?” A vitaindító szöveg tulajdonképpen azonnal meg is felelt erre a kérdésre: „A szakmai, tudományos kapcsolattartás mellett több egyesületnek a mindennapos gondok megoldásában is segítséget kell nyújtani. A működés során számos olyan probléma merül fel, amely az egyesület számára — funkcionális szakember hiányában — megoldhatatlan feladatot jelent . . . Felvetődhet a tudományos társaságok szövetsége létrehozásának a kérdése is . . . A rendelet értelmében a társaságok önállóan gazdálkodnak, azonban továbbra is lehetőség van részükre támogatást biztosítani . . . Szükséges annak az eldöntése, hogy a költségvetési támogatás általános fenn tartási, működtetési, illetőleg céltámogatási jellegű legyen-e? . . . Az új gazdálkodási forma, a pénzügyi változások végrehajtása nagy adminisztrációs terhet jelent. A társaságok többsége nem rendelkezik megfelelő képzettségű és létszámú apparátussal”.

A főtitkári értekezlet a vitaindító szövegnek itt idézett részleteit ugyan megnyugvással fogadta, mégis heves bírálatok érték az Akadémiát, mert a társaságokat kész tények elé állította. Az értekezlet elvetette a tudományos társaságok szövetségének a gondolatát. Megegyezett abban, hogy a társaságok továbbra is igénylik az Akadémia elvi és anyagi támogatását, javasolta, hogy az Akadémia az osztályok meghallgatásával az egyes társaságokkal kötendő egyezményben biztosítsa a megfelelő anyagi támogatást. Megállapította, hogy kemény korszak köszönt a társaságokra, hogy az ügyintézők többsége valóban nem tud majd megbirkózni a közgazdasági ismereteket feltételező új pénz-

ügyi rendelkezésekkel. Ehhez hozzáteszem, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság esete intő példa lehet az Akadémia és egész tudományos életünk számára. Ügyintézőnk, Szabóné Kondor Andrea a megfelelő képzettség birtokában zökkenőmentesen intézte a vázolt új helyzetben Társaságunk tennivalóit. Holnap azonban megválnak tőlünk, mivel új munkahelyén — a Társaságunkéhoz hasonló munkakörben — egy modern nyelv-iskolában több mint 50%-kal magasabb fizetést kap, mint amennyit Társaságunk jelenleg biztosítani tud. Nagyon sajnáljuk, hogy elmegy, de megértjük, és köszönjük eddigi lelkiismeretes, szakavatott munkáját.

Megjegyzem még, hogy közvetlenül mai közgyűlésünk előtt tárgyalt Társaságunk vezetősége az MTA Társadalomtudományi Főosztályának egyik munkatársával az MTA-val 1990. január elején kötendő egyezmény előkészítéséről. Ennek alapján várhatjuk, hogy az MTA Társaságunkat továbbra is az eddigi költségvetési támogatásban fogja részesíteni, ugyanakkor keresi azokat a lehetőségeket is, hogy kivédhessük a jövő évi infláció hatásait.

3. Az elmúlt esztendőben Társaságunk 18 felolvasó ülést tartott (magyar szakosztály: 3; finnugor: 2; általános nyelvészeti: 2; névtudományi: 2; beszédművelési és fonetikai: 3; szaknyelvi: 3; szlavisztikai: 1; szemiotikai: 2). Jún. 16-án VÉRTES EDIT, nov. 21-én MARKÓ IMRE Lehel tagtársunkat felolvasó ülésen köszöntöttük 70. születésnapjuk alkalmával. Három ízben üdvözölhattünk külföldi előadókat üléseinken. Ápr. 26-án RADOSLAV KATIČIĆ (Bécs) „A horvát mondatlan kérdései”-ről, szept. 19-én GÜLYA JÁNOS (Göttinga) „Morfondírozások a magyar népnév eredetéről” címmel tartott előadást. Nov. 13–16-ig Társaságunk Szemiotikai Szakosztálya, az MTA Szemiotikai Bizottsága, az ELTE Folklor Tanszéke és a Janus Pannonius Tudományegyetem Uralisztikai Szemináriuma rendezésében részben Budapesten, részben Pécsen volt a 7. finn–magyar folklorisztikai szimpózium „A folklor nyelve — nyelv a folklorban” címmel. Ezen népes finn küldöttség jelent meg, amelyet Társaságunk nevében Mollay Károly főtítkár köszöntött. Az első napon Budapesten VOIGT VILMOS bevezető előadása után HENRI BROMS (Helsinki) „Suomalaisuus and the Language of Small Cultures” címmel, majd VEREBÉLY KINCŐS „Text, Abbildungen und Zeichen in den »volkstümlichen Handschriften« in Ungarn” címmel tartott előadást; a többi előadás Pécsen hangzott el. Okt. 27-én a Magyar Néprajzi Társaság 100 éves jubileumán Benkő Loránd elnökünk köszöntötte Társaságunk nevében testvértársaságunkat.

Debreceni csoportunk tagjai a Magyar Nyelv Hetén 60 előadást tartottak, részt vettek különböző nyelvi versenyek rendezésében, lebonyolításában, továbbá a következő előadásokat hallgatták meg: Febr. 14.: BALASSA IVÁN, Csúry Bálint élete és munkássága; márc. 1.: VÉRTES EDIT, Számolási képesség vagy számrendszer az uráli alapnyelvekben; szept. 15.: GÜLYA JÁNOS (Göttinga), A felvilágosodás és a magyarság eredetkérdése (a KLTE Finnugor Tanszékével közös rendezésben; okt. 9.: KÓS ÁGNES, Wittgenstein nyelvfilozófiája (közösen a KLTE Könyvtárával és a Magyar Könyvtárosok Hajdú-Bihar Megyei Szervezetével); nov. 24.: OSZIP JEGOROVICS POLJAKOV (Szaranszk), A mordvinok és nyelveik (közösen a KLTE Finnugor Tanszékével); dec. 8.: TÖNU SEILENTHAL (Tartu—Tallinn), Magyar igekötők észt ekvivalensei. Ezen az ülésen köszöntötték a csoport hatvanéves elnökét, Sebestyén Árpádot.

Pécsi csoportunk, amely Temesi Mihály halála óta nem működött, márc. 29-én tartotta újjáalakuló gyűlését, és Lendvay Endre vezetésével ígéretes előadássorozatot szervezett. Többek között máj. 19-én meghallgatta VITALY V. SHEVOROSHKIN (University of Michigan), „Distant genetic relationship of languages and language families” című előadását. Ezenkívül még elhangzott ápr. 12-én: GYŐRINÉ HEGEDŰS IRÉN, Beszámoló a Michigan Egyetem nosztratikai konferenciájának munkájáról; ápr. 26-án KRÉKITS JÓZSEF (Szeged), Az orosz igék jelentésváltozásainak okai.

4. Társaságunk folyóirata, a Magyar Nyelv rendben megjelent. Kiadványaink sorozatában új számaink: 181. sz. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger; 182. sz. GUTTMANN MIKLÓS—KÖBÖLKUTI KATALIN, Hangutánzó ígék vasi és muravidéki atlasza; 183. sz. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. zalaegerszegi névtudományi konferencia anyaga; 184. sz. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Több kiadványunk készülöben van. A „Magyar kódexek” sorozatában megjelent a Weszprémi-kódex.

Társaságunk ügyeinek intézéséért köszönetet mondok szervezőtitkárunknak, Kuzbeltné Tiba Juditnak. 1989. szept. 1-jéig az ügyintézés Zsilinszky Gyuláné, a pénzügyeket Kányási Istvánné végezte, azután pedig a gyermekgondozási segélyről visszatért Szabóné Kondor Andrea.

5. Választmányunk két ülést tartott. 1989. jún. 13-án a Gombocz-, a Révai-, a Csúry- és a Pais- emlékérem odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat alakította meg, foglalkozott pécsi csoportunk ügyével, a Társaság tulajdonát képező folyóiratok értékesítésével, ügyviteli kérdésekkel és a lanyha tagdíjfizetéssel. Okt. 23-án a vezetőség a szakosztályok elnökeivel és titkáiraival megbeszélést tartott a szakosztályok működésének fellendítéséről. A második választmányi ülés 1989. dec. 5-én az első választmányi ülésen megalakított bizottságokat hallgatta meg, és javaslatuk alapján döntött az említett emlékérmek és díjak odaítéléséről, valamint az 1990. évi megemlékezésekről, foglalkozott személyi kérdésekkel, az Egerben 1990. júl. 2—5-ig rendezendő Anyanyelvi Oktatási Napokkal, valamint kiadványaink ügyével. A két választmányi ülésen összesen 4 új tagot vettünk fel. Az év folyamán a választmány korábbi határozata értelmében tagjaink sorából töröltük azokat, akik több éven át nem fizettek tagdíjat. Tagjaink közül meghalt Balázs János, Juhász János és Tóth István (Esztergom). Emléküket kegyelettel megőrizzük. Tagjaink száma: 639.

6. Minden tagtársunknak szép karácsonyt és jó újévet kívánok. Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően B a l o g h L a j o s pénztáros olvasta föl jelentését.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1988. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) K i a d á s o k

Bérijellegűek

Részmunkaidős alkalmazottak munkabére	33 416,— Ft
Nyugdíjas alkalmazottak munkabére	75 400,— Ft
Alkalmi megbízások	9 863,— Ft
Jutalom	26 513,— Ft
Összesen:	145 192,— Ft

Anyagjellegűek

Postaköltség	32 177,— Ft
Irodaszer, nyomtatvány	3 157,— Ft
Folyóirat	1 038,— Ft
Egyéb	2 154,— Ft
Összesen:	38 526,— Ft

Nyomdaköltség	90 419,— Ft
Társadalombiztosítás	8 395,— Ft
Az összes kiadás:	282 532,— Ft

B) Bevételek

Költségvetési támogatás	184 200,— Ft
Tagdíjak	47 040,— Ft
Kiadványok értékesítése	74 356,— Ft
Előző évi pénzmaradvány	26 835,— Ft
Az összes bevétel:	332 431,— Ft

Egyes társasági kiadványok megjelentetésének támogatására külső intézmények által átutalt pénzek bevételét és kiadását a beszámoló nem tartalmazza.

4. A pénztárosi beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. — A közgyűlés a jelentést elfogadta.

5. Ezek után Balogh Lajos előterjesztette a Társaság 1989. évi költségvetési tervét:

A) Kiadások

Bérijellegűek	
Főállású és mellékfoglalkozású alkalmazottak munkabére	111 000,— Ft
Alkalmi megbízások	38 900,— Ft
Összesen:	149 900,— Ft

Anyagjellegűek

Postaköltség	28 000,— Ft
Irodaszer, nyomtatvány	1 000,— Ft
Emlékérmek, díszdobozok	20 000,— Ft
Egyéb	8 000,— Ft
Összesen:	57 300,— Ft

Nyomdaköltség	106 100,— Ft
Társadalombiztosítás	54 200,— Ft
Az összes kiadás:	367 500,— Ft

B) Bevételek

Költségvetési támogatás	222 800,— Ft
Tagdíjak	70 000,— Ft
Kiadványok értékesítése	74 700,— Ft
Az összes bevétel:	367 500,— Ft

6. A költségvetés elfogadása után Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a Társaság választmánya ebben az évben a következő emlékérmek és díjak adományozásáról hozott határozatot: Zala megye tanácsával egyetértésben a Pais-díjat és emlék-

érmet Lőrincze Lajos címzetes egyetemi tanár kapta; Révai-émlékérmeket Lakó György akadémikus; Gombocz-émlékérmeket Szabolcsi Anna; Csűry-émlékérmeket Bokor József, Büki Szabó József és Csiki Károly (Csehszlovákia) kapott. Bakó Elemér (USA) 30 000 forintot adományozott Társaságunknak azzal a céllal, hogy a magyar nyelvjáráskutatásban nagy érdemeket szerzett két kutató — Csűry Bálint munkásságára való emlékezés-ként is — jutalmaztassék vele. A megosztott jutalmat két Csűry-tanítvány, Penavin Olga és Végh József kapta meg. Társaságunk elnöke az emlékérmeket és díjakat átadta a kitüntetetteknek.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd zárszavával ért véget.

Összeállította: BALOGH LAJOS

Tompa József* (1905—1990)

Kedves Jóska bátyám!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének dolgozói szomorú szívvel állják körül a hamvaitad rejtő urnát, mert tudják és érzik: egy rendkívüli ember és egy példamutató tudós távozik el körünkből örökre. Mi, öregek, nem felejthetjük el: két világháborút éltünk meg, melyek idején tíz- és tízmilliók tanultak meg embert ölni, másoknak szenvedést és kárt okozni. Mindamellettt ekkor is voltak jó emberek is, s a mi kis közösségünkben ilyen voltál Te, aki jó voltál, s az is maradtál minden körülmények között.

61 évvel ezelőtt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának híres Gombocz-szemináriumában találkoztam Veled először. Járatlan kezdőként léptem be ezen intézmény falai közé, s hamarosan észrevettem: azok, akik ebben a szemináriumban már járatosak voltak, öntudatosan őrizték tekintélyüket az ismeretlen kezdővel szemben. Feltűnt azonban — s ez máig is megmaradt kellemes emlék számomra —, hogy a szeminárium egy nálam néhány évvel idősebb tagja, akinek — mint megtudtam — akkor Te ch e r t J ó z s e f (később Tompa József) volt a neve, szóba állt velem, megmutatta: a könyvtár melyik szekrényében milyen könyvek vannak, s barátságosan elbeszélgetett velem a szemináriumban folyó munkáról.

Tompa József 1930-ban szerzett középiskolai tanári oklevelet, a magyar nyelvészetből mint fő tárgyból pedig már 1929-ben doktori szigorlatot tett Gombocz Zoltánnál. Akik az egyetemet 1950 táján vagy később végezték el, ilyen előzmények után bizonyára természetesnek találják, hogy Tompa József kutatóintézeti dolgozóként avagy egyetemi adjunktusként kezdte volna meg kutatói pályáját. Ám ma már kevesen tudják, hogy 1950 előtt ilyen lehetőségek nem voltak. Így számomra nem volt meglepő, amikor azt hallottam, hogy a Gombocz-szeminárium büszkeségét, Tompa Józsefet, akitől 1929 táján mindenki tudományos teljesítményeket remélt, 1930 őszén a balassagyarmati gimnáziumba helyezték mint helyettes tanárt. Önletrajzában Jóska barátunk azt írja: „a nyelvészeti munkától itt sem szakadtam el teljesen”. Ez időben ez még elképzelhető volt, hiszen a „kisegítő óraadó tanári” és az „óraadó helyettes tanári” címen történő alkalmazások csak három évvel később kezdődtek el. 1937-ben — bizonyára már mint „rendes

* Elhangzott Tompa József temetésén, 1990. május 11-én.

tanárt” — Újpestre helyezték át, s itt — immár közelebb a pesti könyvtárakhoz — több lehetőséget talált a tudományos munkára. „Csokonai nyelvi forrásai” című értekezéséért a Magyar Tudományos Akadémia a Sámuel—Kölber-díjjal tüntette ki, ami ez időben fiatal kutató számára az elérhető legnagyobb kitüntetés volt. 1941-ben a budapesti Gyakorló Gimnázium vezető tanárnak hívta meg, s ez ismét emberi jó tulajdonságainak, valamint szakmai elhivatottságának felismerését jelentette; egyértelmű volt ugyanis azzal, hogy a magyar szakos tanárjelöltek ez időtől kezdve Tompa Józseftől tanulták a gimnáziumi magyaroktatás művészetét s egyben persze a nevelés titkait is. Úgy hiszem: erre a munkára a Gyakorló Gimnázium alkalmasabb tanárt, mint Tompa József volt, aligha találhatott volna. A jelzett feladathoz Tompa Józsefben nemcsak a szakértelem és az emberi jóakarát volt meg, hanem a végtelen türelem s az emberi tapintat is. Ugyanis — tudva nem levően — a tanári munka nemcsak a diákok oktatását és nevelését jelenti, hanem megkívánja a diákok szüleivel való helyes kapcsolat kialakításának a művészetét is. Mindezek mellett foglalkozott Tompa József ez időben nyelvhelyességi kérdésekkel is, úgyhogy hamarosan a Közgazdaságtudományi Kar nyelvhelyességi előadója lett, majd pedig hat éven át a Bölcsészettudományi Kar Tanárképző Intézetében a magyartanítás módszeréről is rendszeresen tartott előadásokat.

1944 végén és 1945 elején nagyon nehéz napok jártak minden fővárosi, különösen pedig budai lakosra. A főváros ostroma alatt kezdődő s utána folytatódó éhezés következtében sok, járni is alig tudó öreg ember került ki a házak romjai alól, illetőleg a pincékből. Jómagam is családommal menekülésre kényszerültünk lakásunk romjai közül, s Tompa Józsefék közelében kaptunk új, társbérleti lakást. S költözés közben minék lettünk tanúi? Maradék bútoraink s épen maradt zongoránk cipelésében — persze kérés nélkül, önszántából — nem más volt segítségünkre, mint Tompa József, noha közismert volt törekeny testalkatáról. Ennek ellenére — s ekkor is — feladatának érezte, hogy tőle telhetően segítsen rajtunk.

1945 után bekapcsolódott a szellemi újjáépítés munkájába. Elkészítette az általános iskola első magyar tantervének és útmutatójának nyelvi részét, s hivatalos megbízásból megírta a „Magyar nyelvismeret” című szakkönyvet. Ám az efféle munkát nálunk nem nagyon szokás megbecsülni. Megbecsülésének alighanem akadályja volt az is, amit önéletrajzában ő maga írt meg: „politikai mozgalmakban nem vettem részt”. A szakudlásnak viszont ez időben nem volt semmi becsülete. Ezt tudva érthető, hogy kedves barátunkat 1949-ben a mai Bánki Donát gépipari technikumba helyezték át további munkavégzésre. Nem hiszem, hogy ez az állás megfelelt volna Tompa József képességeinek, s hogy ez bármiképp is elősegítette volna nyelvtudományi céljainak elérését. Szerencsére 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe nevezték ki kutatónak, s így végre olyan állásba került, ahol a nyelvtudománnyal való komoly foglalkozás legalábbis elképzelhető volt. Így aztán — 1952 végén — megkapta „A nyelvtudományok kandidátusa” címet.

A Nyelvtudományi Intézetben 1952 végén a legproblematicusabb tervmunka munkálatainak megszervezése, végső soron egy részletes, tudományos magyar leíró nyelvtan készítése lett a fő feladata. A munka megkezdése előtt vég nélkül hangzottak el a legkülönbözőbb igények és kérdések: rövid legyen vagy hosszú, egy nyelvtan készüljön avagy kettő, a „nép” számára avagy a szakemberek számára készüljön, a legújabb nyelvtanelméleti megfontolások alapján hány főfejezete legyen: lehet-e benne hangtan is, avagy nem, beletartozik-e a jelentés vizsgálata egy leíró nyelvtanba, avagy nem. Mindenesetre csak „haladó tartalmú” példák kaphatnak benne helyet. S legyen kész mielőbb, mert ez a „nép” érdeke. Tompa József hihetetlen türelmére, logikus gondolkodására, szakmai elhivatottságára volt szükség ahhoz, hogy végül is kialakuljon a készítenő nyelvtan végleges terve. Ám ekkor még hiányzott a terv megvalósításához

nélkülözhetetlen munkatársi közösség, s miután ez is kialakult, hátravolt a közösség munkájának egybehangolása. „A mai magyar nyelv rendszere” című kétkötetes leíró nyelvtan körülbelül tíz év alatt elkészült a munkaközösség összetételének sokszori változása ellenére, s sokat használt, nélkülözhetetlen kézikönyve lett szakembereknek, tanároknak, egyetemi hallgatóknak s az anyanyelvük iránt érdeklődő más értelmiségieknek egyaránt. Kritikát kapott ugyan bőven, ám hogy ki írhatta volna meg e nyelvtant jobban, mint szerzői gárdája, arról hallgatott a kritika. Jómagam érdemének tudom be, hogy szakszerű, világos, részletes tájékoztatást ad nyelvünk szerkezetéről — anélkül, hogy használatát megelőzően megértéséhez több kötetnyi amerikai szakirodalmat el kellene olvasnunk. Nagy érdeme Tompa Józsefnek, hogy megjelentette „A mai magyar nyelv rendszeré”-nek egy nagyobb és egy kisebb, német nyelvű változatát is, s így lehetővé tette, hogy nyelvünket azok is megismerhessék, akik hozzá nem csupán gyakorlati szempontból, hanem a mai, modern nyelvtudomány igényeiből kiindulva közelednek.

Jóska Bátyám! Még sok egyéb módon is szolgáltad szaktudományunkat és a társadalmat, s minden munkádban megbecsültem azt is, amit a múltból vettél, s amit kortársaidtól kaptál. A nyelvtanírásban egyik mestered Simonyi Zsigmond volt; emlékének kitűnő monográfiáddal hódoltál. Gombocz Zoltán tanítómestered volt az egyetemen. Mindenkor megvallottad, hogy mily sokat kaptál tőle. Az a korszak viszont, amelyben éltél, érdemeidhez képest keveset adott Neked. Igaz: 1972-ben „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” című értekezéssed elnyerted az akadémiai doktori címet, s címzetes professzora voltál az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek. Ámde tudjuk, láttuk: Te sohasem az elismerésért, hanem a munka öröméért, a közösség érdekében dolgoztál. S ha mellőzés volt a sorsod, vagy méltánytalanság történt Veled, rájuk a fokozott munkavégzés volt a válaszod. Elválásunkkor az én részemről már nagyon kevés volna annyit mondani, hogy „emléked megőrizzük”. Búcsúzásul azonban kívánom szaktudományunknak és a társadalomnak, hogy emberi jóságod és önzetlenséged, lankadatlan szorgalmad, alapos munkád még sokáig követendő példaként álljon mind szaktudományunk művelői, mind pedig azok előtt, akik társadalmunk jövőjének alakulását tartják kezükben. Jóska bátyám, Isten Veled!

LAKÓ GYÖRGY

Elhunyt Paul Ariste

Az első világháború előtt a finnugor nyelvtudomány észtországi művelői közül a hazai finnugor nyelvészek körében F. J. Wiedemann, M. Veske és M. Anderson munkássága volt figyelem tárgya. Észtország önálló állammá válását követően Julius Marknak és Andrus Saarestének voltak magyar kapcsolatai, Julius Mägiste pedig nyelvünket is jól megtanulta, és felkarolta az Észtországban tanuló magyar ösztöndíjasokat. „Finnugor rokonságunk” című könyvében (1937. 578) Zsirai még ezt írja az észt finnugristákról: „A fiatalabb észték közül a szép képzettségű Ariste Pál . . . működésétől várhatunk sokat”. Ariste 1937-et követően az előre nem látott nehézségek ellenére is teljességgel beváltotta a Zsiraitól és másoktól hozzá fűzött reményeket. Neve és munkássága nem maradt ismeretlen hazánkban sem, noha az észt tudományos kiadványok csak rendszeresen jutottak el hozzánk. Hatvanadik születésnapja alkalmából életrajzát és munkásságát tartalmazó cikkben ismertette BEREZKI GÁBOR (NyK. LXVII, 394—6). Az azóta eltelt negyedszázadban azonban Ariste még oly sokat dolgozott és alkotott a nyelvtudomány terén, hogy okunk van munkásságára a Magyar Nyelvben is visszapillanttanunk.

Paul Ariste 1905-ben született a dél-észtországi Torma járásban. Egyetemi tanulmányait a tartui egyetemen 1925-ben kezdte meg, s itt finnugor nyelvészeti, folklorisz-

tikai és germán filológiai tanulmányokat végzett. Helsinkiben és Hamburgban főleg általános fonetikai tanulmányokat folytatott — az előbbi helyen Frans Äimä, az utóbbi helyen Panconcelli Calcia vezetésével. 1944 őszén Julius Mark örökébe lépett, kinevezték ugyanis a tartui egyetem Finnugor Tanszéke professzorának. Főleg az észti és a többi finnségi nyelv kutatásával, közülük is elsősorban a vót nyelvvel foglalkozott, de kiterjesztette figyelmét a zürjén nyelvre is. A vót nyelvet napjainkban egy Svédországban élő észti kutató szerint (VIRVE RAAG: *Fenno-ugrica Suecana* 1988: 175) még kb. 65 öreg ember tudja beszélni. Amikor tehát élete nem jelentéktelen részét Ariste arra fordította, hogy ebből a nyelvből nyelvészeti szempontból értékes anyagot és népköltészeti termékeket gyűjtsön, valamint vót népi hagyományokat örökítsen meg, akkor egy gyakorlatilag már kihaltnak mondható nyelv és nép emlékeit mentette meg számunkra. 1935-ben vót szöveggyűjteményt adott ki Tartuban, 1948-ban megjelentette vót nyelvtanát (ez 1968-ban az Indiana Egyetem kiadványaként angol nyelven is megjelent). 1958-ban vót népmeséket, 1959-ben és 1977-ben pedig észti közmondásokat, 1960-ban vót népi énekeket tett közzé. Több tanulmányában foglalkozott a vót nyelvnek az észti nyelvjárásokhoz való viszonyával, úgyszintén a vót nyelvnek az észttországi svéd nyelvjárásokból átvett elemeivel. Külön kötetben jelent meg az észti és finn fonetikájával foglalkozó tanulmánya. Az észti nyelvnek más nyelvekkel, az oroszsal, a némettel stb. való kapcsolatáról több tanulmányában értekezett. Nagy figyelmet keltettek a balti finn nyelvek kutatói körében Aristének azon dolgozatai, amelyekben a balti finn nyelvek kialakulásának és történetének kérdéseiben új véleményt nyilvánított. Nézete szerint az ún. ősfinn korszakot s az ősfinneknél a baltiakkal meg a germánokkal való kapcsolatát korábbra kell időzítanünk, mint a régibb kutatók tették. Már az időszámításunk előtti évezred kezdetére kialakult öt önálló balti finn nyelv, mégpedig a lív, a déli észti, az északi észti, a karjalai és a vepsze. Főleg a Finn-öblön keresztül északra költözött északi észtek nyelvéből fejlődött a hatodik balti finn nyelv, a hämei. A finn nyelv — Ariste nézete szerint — az első évezredben alakult ki újabb észak-észttországi lakosoknak a mai Finnország területére költözésének folyamataiképpen. Az északkeleti észtek az első évezredben elváltak az észtek többségétől; nyelvükből vált önálló nyelvvé a vót nyelv. A karjalai nyelvből még később ágazott ki az inkeri nyelv, melyet újabban izsór nyelv néven tartanak számon. Ezen nézetei kialakítása során nagymértékben támaszkodott Ariste HARRI MOORA észti régésznek a kutatási eredményeire. Meg volt győződve ugyanis arról az újabban sokat hangoztatott igazságról, hogy őstörténeti következtetések levonásakor a nyelvészeknek messze-menőn figyelembe kell venniük a régészet eredményeit. Kedvenc kutatási területe volt Aristének az etimológia is, s ilyen jellegű vizsgálódásai során sok észti és más balti finn nyelv szavainak eredetét fejtette meg. E munkájában nagy segítségére volt igen kiterjedt nyelvtudása; az oroszon, a finnen és a nagy nyugati nyelveken kívül beszélt svédül, jiddisül, cigányul is, és foglalkozott a lett meg a lív nyelvvel, valamint az eszperantóval is.

Aristének 1977 után megjelent tanulmányai közül én még a „Keelekontaktid” (Nyelvi kapcsolatok) címűt ismerem, melyben összefoglalóan tárgyalja az észti nyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatát. Sok példán világítja meg a szubsztrátum fogalmát, taglalja a két- és többnyelvűség kérdését is, s részletesen tárgyalja az észti nyelvnek a vele szomszédos nyelvekhez való viszonyát. Ariste befejezetlenül maradt munkái közül jelenlegben kiemelkedik nagy vót szótára; megjelenésére még bizonyára jó néhány évig kell várnunk.

A kutatómunkán kívül mulhatatlan érdemeket szerzett Ariste a tudományos utánpótlás képzése terén végzett munkájával. Nemcsak hazája számára nevelt jól képzett kutatókat, hanem az Észttországgal szomszédos országokból is sok fiatal érdeklődő az ő vezetésével vált később érdemes tudóssá. Volt észti tanítványai közül idővel nemzetközi mértékkel mérve is elismert kutatógárdát szervezett. Ki kell emelnünk, hogy a kárpát-

aljai magyar nyelvészek és műfordítók közül is néhányan őt vallják mesterüknek. Tagja volt a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok bizottságának. Érdemei elismeréséül a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává fogadta Paul Aristét. Eredményekben gazdag életét 1990. február 2-án fejezte be.

LAKÓ GYÖRGY

P. Balázs János*

(1910—1990)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, az egész nyelvésztársadalom, valamint legközelebbi munkatársai és barátai nevében is megrendülten veszek búcsút kedves kollégánktól, P. Balázs Jánostól.

Amilyen szerényen, szinte a kódexíró, kódexmásoló szerzetesek alázatosságával, soha nem a maga egyéni dicsőségét, hanem a köz javát keresve, egészségét sem kímélve, a sors csapásait és a szakmai méltánytalanságokat zokszó nélkül viselve munkálkodott szeretett tudományága, a magyar nyelvészet érdekében, olyan esőndes megadással távozott az élők sorából.

Nem volt könnyű élete. 1910-ben született, Pozsonyban. Gyermekek- és ifjúkorát beárnyékolta a kisebbségi sors fátuma. Kezdetben, édesapja mesterségét követve, asztalosnak tanult, mert — tehetsége ellenére — magyar származása miatt nem vették fel a középiskolába. Csak megkéskve került be a pozsonyi magyar reálgimnáziumba, s miután ezt — hét év alatt — kitűnő eredménnyel elvégezte, a pozsonyi Komensky Egyetemre. Itt szerzett magyar—latin szakos tanári oklevelet. Tanári pályáját 1938-ban kezdte el az érsekújvári Pázmány Péter Gimnáziumban. Innen 1946-ban magyar nemzetisége miatt elbocsátják, s két év múlva családotul áttelepítik Magyarországra. Különböző helyeken, az esztergomi gimnáziumban, majd a rákosligeti és a rákoskeresztúri általános iskolában tanárkodik. Innen kerül a Nyelvtudományi Intézetbe, s itt dolgozik megható tudományos hűséggel és munkaszeretettel, harminchat esztendőn át, szinte egészen a haláláig.

A nyelvtudománnyal már korán eljegyezte magát. Mint gimnazista részt vesz tájszó- és közmondásgyűjtésben, egyetemistaként pedig a falukutató és a kisebbségkutató mozgalomban. Szakdolgozatát is nyelvészethől írja, „A Jókai-kódex nyelvi magyarázata” címmel.

Ez a munkássága azonban a betegséggel is súlyosbított sok hányattatás következtében hosszú időre megszakad, s csak akkor lendül fel igazán, amikor a Nyelvtudományi Intézetbe kerül. Itt előbb külső munkatársként az Új Magyar Tájszótár adatgyűjtésében vesz részt — ezt a munkaterületet már diákkora óta ismeri —, s bekapcsolódik a Történeti Nyelvtani Adattár előkészítő munkálataiba is. Csakhamar, 1953-tól kezdve — már főfoglalkozású kutatóként — más szótári munkaközösségekben dolgozik: részt vesz az akadémiai nagyszótár, továbbá és elsősorban a Magyar Értelmező Kézsztár, majd a Petőfi Szótár, a történeti-etimológiai szótár, végül a készülő gyakorlati, illetőleg ragozási szótár munkálataiban. E szótárak — melyek közül több még meg sem jelent — mind-mind őrzik, őrizni fogják az ő keze nyomát is.

Mindamellettt róla is elmondható, amit ő maga ír a hasonló keretek között szintén csaknem észrevétlen szerénységgel dolgozó idősebb pályatársáról, a 94 éves korában

* Elhangzott P. Balázs János temetésén, 1990. jan. 22-én.

csendesen elhunyt Putnoky Imréről: „A Nagyszótár céljaira feldolgozott források gondozása az ő számára nemcsak hivatali feladat volt. Figyelmes olvasgatásukkal hatalmas ismeretanyag birtokába jutott, és ezt később cikkeiben . . . igen eredményesen hasznosította” (MNy. LXXIV, 378). Talán Putnoky Imre példája is ösztönözte hasonló feladatok elvégzésére. Több mint egy tucat szótörténeti cikket írt, saját anyaggyűjtésével egészítve ki imponáló történeti adatismeretét, s hasznosítva kidolgozásukban széles körű nyelvtudását és európai horizontú műveltségét (*Közgazdaság*: MNy. XLIX, 215–8; *Hőmérő*: MNy. LI, 244–50; *Viszontlátásra*: Nyr. LXXIX, 339–42; *Lánchíd*: Pais-Eml. 263–7; *Mióta beszél az ember anyanyelv-en?*: Nyr. LXXXIV, 467–71; *Jogi szókincsünk történetéből*: Nyr. XCVII, 484–6; stb.). Közülük is kiemelkedik valóságos művelődéstörténeti, fogalom- és szókincstörténeti tanulmányzámba menő dolgozata: „Az okulárétől a szemüvegig” (MNy. LVI, 91–8, 194–204). Írt gondolatébresztő szó- és szólásfejtéseket is (*Durva*: Nyr. LXXXIX, 234–8; *Langaléta*: MNy. LXV, 448–51; ill. *Mióta kétágu*: MNy. LIV, 528–30). Szótörténeti érdeklődése főleg a nyelvújítás korára irányul, ebből ered Kazinczy hű szövetségéséről, Szemere Pálról írt két tanulmánya (Szemere Pál mint szóalkotó: Nyr. LXXXV, 253–63; Szemere Pál mint nyelvész: MNy. LVII, 418–29). S ha a nyelvészetnek más területére szólítják intézeti feladatai, ott is eredményesen helytáll. A Lőrincze Lajos által irányított nyelvművelő osztály munkatársaként számos nyelvhelyességi vonatkozású, illetőleg tudományos ismeretterjesztő cikket közöl a Magyar Nyelvőrben (Hogyan lett a márciusból április?: LXXXII, 515; *Halló*: LXXXIII, 343–7; *Bilgerli*: XCII, 112–3; *Csécsei*: XCIII, 293–4; *Madrid*: XCIV, 506; *Műanyag-nevek*: XCVIII, 355–7), a GRÉTSY LÁSZLÓ szerkesztette Anyanyelvi kaleidoszkópban (Szókincsünk nagysága: 14; *Lencsibaba*: 27; Ft 81 ? : 147), valamint az Élet és Tudományban. Ezek is szerteágazó érdeklődési körét bizonyítják. – A gyakorlati szótár kollektívájához csatlakozva, annak munkáját tüstént egy idevágó szlovák nyelvű monográfia tüzetes ismertetésével segíti (JOZEF MISTRÍK, *Frekvencia slov v slovenčine*: Nyr. XCV, 484–92), ez szlovák nyelvtudásán kívül matematikai érdeklődéséről is tanúskodik.

– A nyelvújításra és a szlovák nyelvre vonatkozó ismeretei egyaránt megnyilvánulnak abban a német nyelvű tanulmányában, amelyben egy Kazinczy által följegyzett szlovák népballadát tesz közzé, meglepő szlovák irodalom- és nyelvjárástörténeti jártasságra valló kommentárral (StudSlav. V, 401–27).

De a nyelvtudománynak bármely területére vezérelte is sorsa és munkaköre, mindvégig hű maradt ifjúkori tudományos szerelméhez, a középkori magyar nyelvű vallásos tárgyú kódexirodalomhoz, s benne első magyar nyelvű kéziratok könyvünkhöz, a Szent Ferenc életét elbeszélő Jókai-kódexhez. Tudjuk, ennek nyelvéről írta egyetemi szakdolgozatát. Erről ő maga is megemlékezik abban az előszóban, amelyet a világhírű amerikai magyar nyelvésznek, Lotz Jánosnak a Jókai-kódex igealakjairól szóló tanulmánya elé írt (MNyTK. 165. sz. 5). E tanulmány gondozására és közzétételére maga Lotz kérte fel P. Balázs Jánost mint a kódex kiváló ismerőjét. Legkisebb, negyedik gyermekétől, Gézától, az édesapja nyomdokaiba lépő kiváló ifjú nyelvésztől tudjuk, hogy ez a kéziratos szakdolgozat annak idején eljutott a budapesti egyetem híres nyelvészprofesszorához, Pais Dezsőhöz, aki nagy elismeréssel nyilatkozott róla. Sajnos, később a kézirat nagyon méltatlan kezekbe került, s el is kallódott.

Mindamellettszótörténeti írásaiban is (például az *anyanyelv*-ről és a *jog*-ról szólóban) vissza-visszanyúl a Jókai-kódex nyelvéhez, állhatatosan kutat még nem ismert latin forrásai után (A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete: MNy. LII, 347–9), javít a vele kapcsolatos tévedéseken (Van-e *műhely* szó a Jókai-kódexben?: MNy. LIX, 487–8; A Jókai-kódex egyik *ki* szavához: MNy. LX, 470–1). S végre, hosszas unszólásra nyomdába adja a Jókai-kódex szövegkiadását. Ettől azért húzódozott oly sokáig, mert még nem találta meg a kódex egy kurta, mindössze 43 sornyi szöveg-

részének a latin mintáját. A sors ez egyszer kegyes volt hozzá. Már nyomdában van a kézirat, mikor lankadatlan munkája eredményre vezet: megleli az egyetlen hiányzó latin forrást. Így jelenhetett meg 1981-ben életének fő műve, a Jókai-kódexnek a teljes latin eredetijét is felölelő, betűhív kiadása, magvas bevezető tanulmánnyal és gondos jegyzetekkel.

Ekkor már — túl hetvenedik életévén — hosszabb ideje, nyugdíjas létére is töretlen aktivitással, szűkebb környezetünkben, a Nyelvtudományi Intézetnek abban a munkacsoportjában tevékenykedik, amely a magyar nyelv történeti nyelvtanát készíti, s ennek fő forrásaként éppen a kódexirodalmat dolgozza fel. Keresve sem találhattunk volna nála hozzáértőbb munkatársat. Mélyen szántó klasszika-filológiai és teológiai műveltségére és kiváló latin nyelvtudására támaszkodva összeállítja a feldolgozásra kerülő kódexek párhuzamos szövegeinek és latin eredetijüknek a listáját, ami mérhetetlen segítséget jelentett számunkra. Szándékában állt közzétenni a kódexekben föllelhető himnuszoknak, kantikumoknak, imádságoknak, legendáknak stb. nemegyszer általa felkutatott vagy többnyire nehezen elérhető helyen publikált latin forrását. Erejéből sajnos csak két közleményre futotta, a himnuszok és a kantikumok köréből (MNy. LXXXII, 504—8; LXXXIV, 122—7). Bekapcsolódott más kódexek kiadásába is. Bevezető tanulmányt írt még a kiadás előtt álló két kódexünkhöz: a Szent Margit életéhez és a Szent Ferenc reguláit tartalmazó Vitkovics-kódexhez. Ez utóbbinak a kéziratát már betegágyából juttatta el hozzánk. Úgy tudjuk, kéziratban készen áll a Jókai-kódex szójegyzéke s a kódex nyelvről írt tanulmánya is. Így e szorgos életmű még hosszú időn át hozni fogja gyümölcsseit, elevenen tartva alkotójuk emlékét.

Kedves János!

Az általad oly szépen méltatott régi magyar nyelvészünknek, Szemere Pálnak — mint magad is leírtad — ez volt az életelve: „Annyit érünk, amennyit önmagunkból adni tudunk a közösségnek.”

Márpedig Te — tehetséged és munkaszereteted révén — rengeteget adtál, kellő méltánylásban nem is részesülve, a mi közösségünknek, a magyar nyelvtudománynak. Nyugodjál békében!

RÁCZ ENDRE

Üdvözlés a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumán*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és tagsága nevében mély tisztelettel és a néprajzi stúdiumok minden művelője iránti kiváló nagyrabecsüléssel köszöntöm a Magyar Néprajzi Társaságot megalakulásának százéves jubileuma alkalmából.

Annak az idősebb testvér-társaságnak szól itt általam ez a centenáriumi köszöntés, amely nemcsak hogy másfél évtizeddel járt előttünk egy nemzeti szempontból annyira fontos hazai társadalomtudomány munkatársainak összefogása terén, egyúttal példát mutatva a mi számunkra is, hanem amelynek létrejötte bizonyos mértékben össze is kapcsolódik fiatalabb testvérenek, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az előtörténetével. Anélkül, hogy a magyar néprajz egykori hivatott képviselői társadalmi egyesülésének valóban tudománytörténeti jelentőségét kisebbíteni akarnám, illetőleg a nyelvészek szerepét ebben érdemtelenül eltúlozni törekedném, nem mulaszthatom el megemlíteni: a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásában a nyelvtudomány akkori művelőinek

* Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság ünnepi közgyűlésén, 1989. október 27-én.

igen jelentékeny kezdeményező, támogató közreműködésük volt. A kor jeles nyelvészei, mint Balassa József, Petz Gedeon, Ponori Thewrewk Emil, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor, Szily Kálmán, Szinyei József, Zolnai Gyula vagy akár a finn Setälä Emil, ott szorgoskodtak a Magyar Néprajzi Társaság létrejötté és sikeres továbbélése körül. Ez persze akkor egészen magától értetődő is volt, hiszen ebben az időben még nem lévén külön nyelvtudományi egyesülés, ahhoz a szakmai tömörüléshez csatlakoztak, amelyet magukhoz legközelebb állónak, leginkább rokonnak tartottak. Azonkívül a múlt század végének sok magyar tudósa a szóban levő két tudományterületnek egyaránt kiemelkedő tudású és tekintélyű művelője volt, amely körülmény az együvé tartozás tudatát, érzését csak még inkább alátámasztotta; elegendő itt olyan nevekre utalni, mint Brassai Sámuelé, Hunfalvy Pálé, Katona Lajosé, Munkácsi Bernáté, Sebestyén Gyuláé.

És ezért volt teljesen természetes, hogy amikor 1904-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakult, az alapítók között ott sorakoztak a magyar néprajz eminens képviselői, Herman Ottótól Vikár Béláig.

Az az együttműködés, amely e két testvértudományt a sok érintkező téma, a közelálló szemlélet és módszer, a nemzeti tudományok keretében való szoros egybe-tartozás révén oly közel hozta egymáshoz, a kezdetektől fogva évtizedeken át töretlenül fennállt, és változatlan kapcsolatrendszerben, számos szállal egybekötve, baráti együttműködésben ma is eleven, s minden jel, remény szerint a jövőben is megmarad. Ezért is érzik most át a magyar nyelvészek ennek a hazai tudományosság történetében nem mindennapi jubileumnak a jelentőségét, a múltat a jövővel összekötő fontos szerepét oly meleg szeretettel és őszinte meghatottsággal.

Megköszönve, hogy e jeles alkalommal felkérését kaptam nyelvésztársaim ünnepi üdvözlétének tolmácsolására, Társaságom és a magam nevében kívánok a Magyar Néprajzi Társaság vezetőségének és minden tagjának a jövőre nézve is zavartalan, békés munkálkodást, s az eltelt száz esztendőhöz mindenben méltó, annak neves hagyományait követő, ugyanakkor az új idők szellemében működését folyamatosan tovább is fejlesztő tevékenységet és további kiemelkedő eredményeket.

BENKŐ LORÁND

Telegdi Zsigmond köszöntése nyolevanadik születésnapja alkalmából

Tisztelt Társaság!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság — elsősorban ennek Általános Nyelvészeti Szakosztálya — a Kőrösi Csoma Társasággal együtt — a mai ünnepi ülésen köszönti TELEGDI ZSIGMOND professzort, 80. születésnapja alkalmából. Nem akarom az ünnepelt tudományos és közéleti szerepének a jelentőségét részleteiben méltatni, ezt sok tekintetben megtettem akkor, amikor 70 éves korában ugyanezen körben köszöntöttem (vö. MNy. LXXVI, 379–80). Néhány pontban azonban mégis szeretnék ezúttal is rámutatni arra, miben látom Telegdi Zsigmond tudományos közéleti működésének legfőbb érdemeit, számításba véve a legutóbbi tíz esztendőt is.

I. Elsősorban az általános nyelvészetnek a tudományban és az oktatásban való elismertetéséért folytatott következetes harcát emelném ki, azt a munkát, amelyben szerepe pótolhatatlan. Idevágó tevékenységének az oktatás gyakorlatában megvalósult legszebb eredménye a „Bevezetés a nyelvtudományba” című tankönyv, amellyel nemzetlékek sorának tette lehetővé, hogy a nyelvészet legáltalánosabb ismereteit gondolkodva elsajátítsa. Ki kell emelni, hogy a tankönyv úgy nyújt modern ismereteket, hogy

a nyelvtudomány haladó hagyományainak az értéke se vesszen kárba, hogy a modern szemlélet ne legyen a múlt teljes tagadása.

2. Tankönyvírói munkásságának ez az oldala szoros összefüggésben van azzal a tudományszervezői szereppel, mellyel a hatvanas évektől kezdve a nyelvészet modern irányzatainak az érvényesüléséért vívott küzdelemben vállalta a kezdeményező szerepet, bizottságok és konferenciák vezetésével, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok szerkesztésével.

3. Mindezt a feladatot úgy tudta eredményesen végrehajtani, hogy alapos tudománytörténeti háttérudással rendelkezett, s a tudománytörténet számos pontját önálló kutatásával fejlesztette tovább. Az egyetemes nyelvtudomány-történet magyarországi ügyét jelenleg is aktív tevékenységgel segíti.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében további sikereket kívánok az aktív erőinek teljes birtokában tevékenykedő tudós professzornak, és kérem, hogy a jövőben is támogassa a Társaság munkáját.

KÁROLY SÁNDOR

Vértés Edit 70 éves

Kedves Edit !

Midőn elgondoltam, miként tehetnék legkifogástalanabban eleget a megtisztelő felkérésnek, annak, hogy a Nyelvtudományi Társaságban születésnapod alkalmából illően köszöntselek, régmúlt tanulmányaimból felmerült az intés — melynek, hogy egészen pontos legyen, ím utána is néztem —: „Nemde az az alapvető feltétele minden jó és helyes beszédnek, hogy a szónok elméje világosan lássa az igazságot abban a kérdésben, amelyről szólni akar?” (Platón: Összes Művei. Bp., 1943. I, 705). Nos, mi itt a „kérdés”, avagy a téma, amelyről szólni akarok? Nem kevesebb, mint Vértés Edit, a tudós és kolléga, a tudós-kolléga. S mi itt az „igazság”, amelyet Platón szerint világosan kell látnom? Egy apróság: Vértés Edit hetvenéves. Talán egyetértesz velem, s a tisztelt hallgatóság is: ez az „igazság” — ti. az évek száma —, noha igazság, annyira mellékes, elhanyagolható, hogy felesleges is több szót ejteni róla. A platóni „kérdés”, azaz Vértés Edit, a tudós és kolléga már oly téma, melyről szólni nemcsak hogy érdemes, hanem időszerű!

Vértés Editről, a kollégáról szólnom könnyebb s kellemesebb feladat — a sors úgy hozta, hogy jó néhány esztendőn keresztül egyazon intézményben, osztályon, munkálattal dolgoztunk —, mint Vértés Editről, a tudósról, amelynek okát egyszerűen kompetenciám hiányosságaiban jelölhetem meg. Mert hiába volnék finnugrista magam is, s hiába, hogy mindketten az obi-ugor nyelveknek szenteljük érdeklődésünket, Vértés Edit osztjázakológiai munkássága jelentőségének méltatására valójában csak az vállalkozhatik, aki legalább fele annyit tett e téren, mint ő maga — s már az sem lenne csekélység. De vajon nem követek-e el méltánytalanságot, ha róla nem is jut eszembe másként gondolkodni, mint kizárólag osztjázakológusról? De bizony, hogy méltánytalan vagyok, s erről tudósi tevékenységének röpke áttekintése tanúskodik. Mert mit mutat e pályakép, ha nem az osztjázakológiát helyezük szinte automatikusan az előtérbe, hanem megkíséreljük földérinteni munkálkodásának egyéb területeit?

Legelőbb is az ötlük szemünkbe, hogy a tőle kutatott témáknak, témaköröknek jelentősebbik hányada már pályája kezdetén feltűnik, továbbá hogy nincsen olyan, érdeklődése körébe vont terület, melyhez később egészen hűtlenné lett volna, legfeljebb olykor — hűtlenedett. Melyek e területek?

A magyar nyelv. A magyar nyelv fonotaktikai és szókészlettani vizsgálatához például — első közleményeitől kezdve a legutóbbi időkig akár — a matematikus eszköztárával is közelített. A magyar nyelv hangtani szerkezetéről (Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. I—II—III.: NyK. LIV, 96—140, LV, 138—80, LVI, 215—66, Statistische Untersuchungen über den phonematischen Aufbau der ungarischen Sprache: ALH. III, 125—58, 411—30, IV, 193—224) és a magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszeréről (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez: MNyj. XXVI/XXVII, 159—225, A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások: NyK. LXXXVI, 167—77) írt dolgozatai között harmincöt esztendő telt el; a magyar szókészlet nagyságáról (Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága: Nyr. LXXIX, 329—38) készült munkája pedig szintén majd harmincöt éve íródott. Rögtön meg kell jegyezmem, hogy volt figyelme dajkanyelvi szavaink vizsgálatára (Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához: MNy. LXII, 171—8, 309—17), az Apor-kódex helyesírásának áttekintésére is (Széljegyzet az Apor-kódex helyesírásáról: MNy. LX, 200—1), de — módszertani aspektusból közelítve — az onomatopoezis vizsgálati lehetőségeire is (Hangfestés és szószármaztatás: Nyr. LXXXIX, 157—64).

Az általános nyelvészet iránti érdeklődésének bizonyítékai szinte búvópatakként tűnnek föl egy-egy ismertetésében vagy az éppen aktuális nyelvtudományi vitákhoz való hozzászólásaiban. Az ismertetésekre Brøndal szófajelméletéről (Brøndal szófajelmélete: ÁNyT. I, 325—28) vagy Lazicius Gyula válogatott tanulmánykötetéről (Selected Writings of Gyula Lazicius: ÁNyT. X, 275—8) írt szemléit hozom fel, a vitákhoz való hozzájárulásaira pedig a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéséről vagy a Saussure-i tanítások magyar visszhangjáról (NyK. LXII, 146—9) tartott hozzászólását (ÁNyT. II, 148—53).

Lazicius Gyula nevét említettem az imént, azét a tudósét, akinek Vértes Edit lelkes hallgatója volt. Írásai közt tallózva felsejlik, kik voltak azok az elődök, kollégák, akikhez a tisztelet és a szeretet szálai fűzték. Az elődök közül Karjalainen és Paasonen nevét említeni tán felesleges is, hiszen ki ismerné alaposabban tevékenységüket, ha nem ő. Lazicius Gyulához a hallgatói tisztelet kapcsolta — meglehet, a múlt idő nem is helyénvaló —, s gyanítom, olykor témaválasztásaira is hatással lehetett. Fokos-Fuchs Dávidnak azonban nem csupán tisztelője, hanem egy ideig munkatársa is volt: ő állította össze a mutatókat a zürjén szótárhoz (D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch. Bp., 1959. 299—557), s amennyire elbeszéléseiből tudhatom, élete végéig jó barátság kapcsolta hozzá.

Engedjessék meg egy rövid kitérő e helyt. Még nagyonis zöldfülű kutatóként, doktori disszertációmrá készülődvén nyílt alkalman személyesen megismerhetni az akkor már igen idős tudóst, s az ismeretséget Vértes Editnek köszönhetem. Egy napon felkínálta a lehetőséget: elvinne Fokoshoz, úgymond, bemutatkozni. Én igencsak megilletődtem, részben a generózus ajánlattól, részben a bemutatkozás lehetőségétől. Edit jó előre ellátott tanácsokkal — Fokos, felesége halálát alig tudta kiheverni, s e látogatás az idő tájt történt —, miként, s miről beszéljek, zavaromat csökkentenie azonban nem sikerült. Ezért máig sem tudom, miről folyt a szó, a vizitáció — melyért azóta is hálás vagyok Editnek — mégis élmény volt számomra: Fokos érdeklődő, figyelmes, nagyon jószágos pillantását nem felejthetem.

Szó esett az imént Vértes Editnek tudományos vitákban való részvételéről, s ha már a személyes emlékeknél tartok, hadd említsek föl ezzel kapcsolatban is egy apróságot! Ugyancsak sok esztendeje annak — helyre és időre bizony már nem emlékszem —, hogy először láttam Editet valamely tudományos tanácskozáson (vagy tán éppen társasági ülésen?) a hallgatóság közt. Csakhamar észrevettem, hogy az első sorok valamelyikében ülve szinte egész idő alatt, félig hátrafordultan a résztvevőket pásztázta tekintetével,

amiből arra a következtetésre kellett jutnom, hogy aligha figyel az elhangzókra. Ám, elképedésemre, az előadás végeztével szinte elsőként szólalt fel, s mindaz, amit mondott, a magam előítéletét cáfolta: nagyon is figyelt! A második vagy harmadik alkalommal már nem is csodálkoztam, s ma már tudom, Editnek olykor máshol van a szeme, s máshol a füle!

De hadd térjek vissza tudományos munkálkodásának témáihoz, mégpedig a *finnugrisztika* felé közeledve. Első, a finnugor nyelveket általában érintő dolgozata a birtoklás fogalmának a kifejezéséről 1955-ben jelent meg (A birtoklás fogalmának kifejezése a finnugor nyelvekben: NyK. LVII, 146–59, LIX, 102–19), s még ugyanebben az évben a finnugor etimológiai szótár szerkesztési elveiről írt beszámoló is (Tanácskozás a finnugor etimológiai szótár szerkesztési elveiről: NyI. K. VI, 457–60), mely szótárral voltaképpen lexikográfiai tevékenysége vette kezdetét, hiszen nemcsak éveken, hanem évtizedeken keresztül volt munkatársa elébb a LAKÓ GYÖRGY szerkesztette „A magyar szókészlet finnugor elemei”-nek (Bp., 1967–1978.), majd a RÉDEI KÁROLY szerkesztette „Uralisches Etymologisches Wörterbuch”-nak (Budapest–Wiesbaden, 1986–1988.), s hogy el ne feledjem, etimológiát — nem is egyet — írt ő maga is: életének harmadik publikációja éppen egy szófejtés volt (*Váj*: MNy. XLV, 205–6). Vajon sejtette-e épp negyven évvel ezelőtt, hogy egyszer milyen sok köze lesz mások etimológiáihoz...?

A *finnugor népek népköltészetének* a nagyközönség számára is élvezhető módon való közzétételére az első példát — igaz, „csak” 1973-ban — szolgáltatotta, a „Sámándobok, szóljátok” (szerk. KÓHALMI KATALIN. Bp.) obi-ugor és szamojéd anyagának válogatásával, amit majd a „Hadmenet, nászmenet” című kötet követ (Bp., 1975.), ám aligha kétséges, hogy az osztják szövegfeldolgozásokban addigra kialakult jártasságában találhatók meg az előzmények. S ezzel, bármennyire halogattam is, el kell érkezmem az *osztjákológia*hoz. Azt hiszem, egy csöppet sem vagyok túlzó, amikor azt állítom, nincs az osztják nyelv kutatásának olyan területe, amelyet Vértes Edit ne művelt volna. A legmeggyőzőbb az egyszerű tematikus felsorolás lesz, minden témából csak egy-egy dolgozatát említve példaként.

Az *osztják fonetika-fonológia* (ide értem a transzkripcióval foglalkozó, olykor nem csekély vitát kiváltó iratait is) témaköréből készült, majd tucatnyi munkája közül csak nagydoktori disszertációját, az *osztják magánhangzó-harmóniával foglalkozót* (Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie. Bp., 1977.) hozom fel, noha ez már határeset a fonológia és a szorosabb értelemben vett grammatika között.

Nyelvtani adalékaira hadd említsem példaként a „Nyelvtani adalékok” ötrészes sorozatát (Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz: 1. NyK. LX, 183–4, 2. LX, 184–91, 3. LX, 321–37; 4. LXIII, 101–6; 5. LXIII, 106–9), vagy még inkább első publikációját, „Az osztják személyesnévmások”-at (Bp., 1943.), mely egyben egyetemi doktori értekezése is volt.

Osztják szókészlet tani, jelentéstani, névtani munkáit a szurguti-osztják hónapnevekkel példázom (Die Namen der Monate bei den Surgut-Ostjaken: FUF. XXXIV, 144–7), az *osztják dialektológiában* kifejttet tevékenységét pedig a vahi-nyelvjárásról szóló leírásával (Der Vach-Dialekt des Ostjakischen: UAJb. XXXVI, 188–92) vagy az *osztják nyelvjáráskutatás helyzetéről* értekező cikkével (Stand und Aufgaben der ostjakischen Dialektologie: CSIFU. 561–8), de az *osztják nyelv tipológiai* bemutatásával sem maradt adós (Beiträge zu den typologischen Fragen des Ostjakischen: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Bp., 1970. 135–44). És végül, de természetesen egyáltalán nem utolsósorban a *szövegkiadások*: Paasonen, Karjalainen, Steinitz, s legutóbb Pápay. Vajon összeszámolta-e Vértes Edit — ki, mint tudjuk, a számok embere (is) —, hogy mindent

egybevéve (a grammatikai feljegyzések publikálását is) valahol a kétezredik nyomtatott oldal körül jár a tőle feldolgozott szövegek mennyisége? S akkor még nem is említettem immáron elméleti szintű megfogalmazásait annak a tapasztalati tudásnak, amely a hagyatékiadás, illetőleg a feldolgozás és fordítás témakörében rá jellemző. (Vö. pl. Einige Probleme der Nachlaßherausgaben: Sanomia 1979. 411—20.)

A szövegkiadásokkal, a tetemes mennyiségű osztják anyaggal való évtizedes foglalkozásban látom az előzményét az utóbbi években egyre kiszélesedő *mitológiai* kutatásainak is: kifejezetten mitológiai tárgyú munkái az utóbbi tíz év termékei (vö. pl. Obi-ugor totem a medve?: Urálisztikai Tanulmányok 2. Bp., 1988. 375—9).

Egészen biztos vagyok benne, hogy nem szóltam mindenről, amiről tán kellett volna, mint ahogyan teljes pályaképet sem állt szándékomban felrajzolni; pusztán arra szerettem volna ráirányítani a figyelmet, hogy — számomra legalábbis — Vértés Edit nem csupán osztjából, noha elsősorban kétségkívül az.

Mondják, az emberre az életének legelső munkahelyén szerzett benyomások meghatározó érvényűek. Nekem mind a mai napig a Nyelvtudományi Intézet a legelső munkahelyem, s ha otthon csak ott érzem magam, annak is köszönhető, hogy oda-kerülésem pillanatában olyan kedves és meleg barátság fogadott, amelyhez foghatóval azóta sem találkoztam. Vértés Editnek Korenchy Éva mutatott be, s bizony meghökken-tem kissé, amikor az egyetemi tanulmányaimból megismert osztjából olyan közvetlenséggel szólt hozzám, mintha legalábbis évek óta ismertük volna egymást, s csak hálás lehetek, hogy ez a hang azóta sem változott.

Platónnal kezdtem, hadd térjek vissza hozzá: amit a jó és helyes beszédről mondtam, mutatis mutandis, vonatkozik valamennyiünkre, akik szólni szoktunk. Kívánom hát Vértés Editnek, hogy legyen ereje, egészsége, kedve, kitartása szólni, amiről szólnia adatott, s lássa világosan az igazságot mindabban, amiben azt keresnie megadatott — még sok-sok évig! Isten éltesen!

Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Markó Imre Lehel 70 éves*

Tisztelt Elnök Úr, Tisztelt Társaság!

A felolvasó ülés meghívójából mindannyian értesülhettek arról, hogy a mostani összejövetelünkön nem csupán Juhász Dezső előadását hallgatjuk meg, hanem meleg szeretettel köszöntjük Markó Imre Lehel tagtársunkat, kollégánkat és barátunkat 70. születésnapja alkalmából. Az idő múlása nem nagy öröm senki számára sem. Vannak, akik életük delén inkább visszafelé fordítanak a szekér rúdját, szívesebben indulnának el a boldog ifjúság irányába, az érett kor bölcsességével még egyszer átélve mindazt, ami történt velük az elmúlt évtizedekben. Ez a vágy azonban megvalósíthatatlan. Az élet realitása az, hogy az évek egyre szaporodnak mögöttünk, és velük együtt a gondok, problémák, nehézségek is sokasodnak. Ennek ellenére mégis ünnepe ez a mai nap, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége és tagsága tiszteletét és nagyrabecsülését fejezi ki azért az anyagiakkal nem mérhető, értékes tudományos tevékenységért, amelyet Markó Imre Lehel az 1950-es évek elejétől a nyelvtudomány érdekében fejtett ki.

A papi pályát választotta élethivatásának. Mi azonban sohasem tekintettük őt a nyelvészet berkein kívül állónak, mert tudása, képzettsége révén az általa művelt témakörökben mindig a legmagasabb szintet érte el. A pannonhalmi gimnáziumban végzett

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 1989. november 21-én.

tanári munkája után 1950-ben Kiskanizsára került plébánosnak. Öt évet töltött itt a nagyváros vonzáskörébe tartozó, de mégis falusias jellegű településen. Azt hiszem, nyugodtan állíthatjuk, hogy az ott szerzett tapasztalatok indították el őt a nyelvészet útján. Figyelme egyre inkább a népi élet jelenségei felé fordult. Cikket jelentetett meg az Ethnográfiában a gyermekjátékok rendszeréről, gyűjteni kezdte a kiskanizsai ragadványneveket, fölfigyelt a helyi tájszólás jellegzetességeire, cédulákra írta azokat a tájszavakat, amelyeket gyűlekezetének tagjaitól hallott.

A nyelvész szakemberek 1958-ban ismerték meg munkásságát, amikor a Magyar Nyelvőr folyóirat néprajzi gyűjtőpályázatára olyan nagy mennyiségű tájszóanyagot küldött be Kiskanizsáról, hogy az már kéziratos formájában is szótár értékű gyűjteménynek számított. Sokáig kéziratban feküdt ez az értékes anyag, még a szerzője is azt gondolta, hogy az íróasztal fiókja lesz a gyűjtemény temetője, vagy jobb esetben archívumban őrzik tovább az utókor számára. Közben azonban szerencsés fordulat következett be a tájszavak publikálása, közzététele dolgában. Megjelent Imre Samu Felsőöri tájszótára, amely új műfajt nyitott meg a nyelvészeti szótárak sorában. Imre Samu könyvének kézbevételekor még nem sejtettük, hogy ez a mű nyitása lesz egy szerencsés sorozatnak. A szakemberek sürgetni kezdték újabb és újabb tájszótárak közzétételét, ezért fordult az Akadémiai Kiadó figyelme Markó Imre Lehel kézírata felé, és a lexikográfiai követelményeknek megfelelő átdolgozás után 1981-ben a sorozat második köteteként nyomtatásban is megjelent a Kiskanizsai szótár.

Maradjunk még egy pillanatra ennél a kiadványnál, mert ha mást nem csinált volna a szerző, egyedül ezzel a művével is nagy szolgálatot tett volna a nyelvtudománynak. A Nyelvőr-pályázatra beadott kézirat jellegének megfelelően a Kiskanizsai szótár nemcsak valódi tájszavakat tartalmaz, hanem bőségesen található benne alaki tájszavak, sőt bizonyos tekintetben köznyelvivel megegyező lexikális elemek is. Máig is vitatott kérdése az azóta már örvendetesen megszaporodott kiadványoknak, hogy az alaki tájszavaknak mi az értéke, helyük van-e és milyen mértékben van helyük a csak tájszavakat tartalmazó gyűjteményekben. Sokunknak az a véleménye, hogy helyesen döntött Markó Imre Lehel, amikor nem hagyta el ezeket a lexikográfiai szempontból valóban kevésbé értékes szavakat. Felvételükkel lehetővé tette, hogy teljesebb képet kapjunk a szótárból a kiskanizsai nyelvjárásról, különösen annak hangtani jelenségeiről, többek között az *ö-zés*ről, amely nemcsak a bomlás állapota miatt érdemel különleges figyelmet, hanem azért is, mert Kiskanizsa a déli *ö-ző* terület peremén helyezkedik el. A szótár átmeneti helyet foglal el a Csúry Bálint által kezdeményezett regionális teljes szótár és az Imre Samu-féle tájszótár között. Nem kétséges, hogy ebben a formájában is kielégítő képet nyújt a ma már Nagykanizsához tartozó település szókészletéről.

Ünnepeltünk másik kutatási témaköre a földrajzi nevek világába vezet el bennünket. Amikor Végh József az 1960-as évek elején munkatársakat keresett Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtésére és közzétételére, Ördög Ferenc mellett ő is már gyakorlott kutatóként kapcsolódott be a munkálatokba. Mai szemmel nézve ez a vállalkozás nem is tűnik olyan rendkívülinek, hiszen azóta az ország különböző megyéiben igen sokan oldottak meg hasonló jellegű feladatokat. Az akkori kutatók azonban még kitaposatlan úton jártak, nem voltak tapasztalataik sem a gyűjtések megszervezését, sem a közzététel technikai részleteit illetően. A jelenleg is alkalmazott módszer kidolgozása kollektív munka eredménye volt, sok-sok megbeszélés és tanácskozás kellett ahhoz, hogy döntések szülessenek a legfontosabb elvi és gyakorlati kérdésekben. A problémák megoldásához Markó Imre Lehel is jelentős mértékben hozzájárult, ezért méltán említjük őt az újabb kori magyar helynévgyűjtők úttörőinek sorában.

Zala megye földrajzi neveinek megjelenése után a somogyi kötet létrehozásában is közreműködött, a Marcali járás 32 községének ellenőrzését és közzétételét vállalta ma-

gára. Ekkor merült föl az az igény, hogy a kiadásra kerülő kötetekben meg kellene adni a vizsgált területre jellemző földrajzi köznevek értelmezését is. Ennek elvét és gyakorlatát Markó Imre Lehel dolgozta ki, az ő összeállításában elsőként a somogyi kiadvány már az ilyen jellegű igényeket is kielégíti. Kisebb változtatásokkal lényegében a többi megye — Vas, Tolna, Baranya, Komárom, Veszprém — földrajzi közneveinek értelmezése is ezt az utat követi. Erről írt módszertani útmutatót „A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyvé”-ben, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének házi kiadványaként jelent meg. 1969-ben, a II. névtudományi konferencián előadást tartott a földrajzi köznevek és a földrajzi tulajdonnevek viszonyáról (NytudÉrt. 70. sz. 85–9), zalai példákon vázolta föl a tulajdonnévvé válás folyamatát, és szorgalmazta a földrajzi köznevek országos tezauruszának mielőbbi létrehozását.

Természetes feladatának tekintette, hogy a Zala megyéhez újra visszacsatolt Keszthelyi járás földrajzi neveinek gyűjtési és ellenőrzési munkálatait is ő irányítsa. Mivel annak idején a Zala megyei kötet történeti névanyagot nem tartalmazott, a helyi vezetők felkérésére hozzáfogott a hiány pótlására, egy külön erre a célra tervezett kiadványban a kataszteri térképek és a Pesty-féle gyűjtés névanyaga is hozzáférhető lesz. Ennek az elképzelésnek az elvi és gyakorlati kérdéseiről a zalaegerszegi névtani konferencián elhangzott előadásában hallhatunk részleteket.

Még több cikke, tanulmánya is említést érdemelne. Úgy gondolom azonban, hogy egy ilyen ünnepi megemlékezés semmiképpen sem lehet a leltára Markó Imre Lehel eddigi életművének, csak csupán a fontosabb kutatási területekre szerettem volna föl-hívni a figyelmet.

Kedves Imre! Hálásan köszönjük neked azt a sok-sok anyagot, gondolatot, amelyet az elmúlt évtizedekben tőled kaptunk. Köszönjük, hogy nem zárkóztál be a pölöskefői plébánia magányába, hanem a pápi szolgálat gyakorlása mellett ennyi időt, energiát szenteltél a nyelvtudomány ügyének. Jártad a falvakat, könyvtárakat, levéltárakat, Zalában, Somogyban és az ország más megyéiben, ott voltál a konferenciákon, tanácskozásainkon. Ugyanazon témán dolgozó kollégaként és barátként is mindig kellemes perceket, órákat, napokat töltöttünk veled a találkozásaink során. Köszönjük neked, hogy ma is eljöttél közénk, és ezen az estén veled együtt ünnepelhetünk. Őszinte szívvel kívánunk neked minden jót, sok sikert, erőt és egészséget, hogy még sokáig folytathasd áldozatos tevékenységedet az eddigi úton. Isten éltesen sokáig!

BALOGH LAJOS

NYEVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok

A *Studia Slavica*-ban (XXVII, 324–34) megjelent cikkekomban említett adatok egy kis része ott is megtalálható, más részüket közöltem a MNY. LXXXIX. és LXXX. évfolyamában. A többit — s néhány egyebet is — tartalmazza ez a kis összeállítás.

a u j s l á g 'vámfajta'. — Pozsony, 1650: „2 garas Harminczadot és 1 garas *auffslagatt* tartozik fizetni” (ZsidOkl. V/1, 324); Nyék, 1650: „az *Aufslag* pedig, úgymind az végeknék járandó fél harminczad” (TörtSz. XXI, 245).

a u s z c ú g 'Auszug'. — 1591: „1 német *auczugh* . . .” (MIHALIK JÓZSEF, Kassaváros ötvösségének története. Bp., 1900. 152), l. StudSlav. XXVII, 326.

bindáz 'fejszefajta'. — Sáros, 1606: „*Bindaz* feýze vagion Nro: 1” (MOL. Csáky család levéltára, Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483); Sáros, 1606: „*Bindaz* Feýze” (MOL. U et C Fasc. 76 Nr. 2).

brodfanna 'Brotwanne'. — 1635: „1 kis rézmozsár 50 d. | 1 viselt *brótnanna* [!] 15 d.” (KERÉKES GYÖRGY, Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti, köz- és családi élete. 1573—1635. Bp., 1902. 175).

brudersajt 'barátság'. — Bécs, 1649: „eggyiut esznek, isznak, a mint hogi *Brudersafftis* ittanak . . .” (Pálffy Pál nádor levelei (1644—1653) . . . Összegyűjtötte . . . S. LAUTER ÉVA. Régi Magyar Történelmi Források. 1. Bp., 1989. 95).

buksza 'Geldbüchse'. — Kassa, 1783: „az feljebb említett kocsmárosnak a jövedelmet letette igaz hite szerint az ottan lévő urnak jelenlétében vona készíttette *Buxába* igazán bétegye” (MOLNÁR BÉLA, Kassa orvosi története. Kassa, 1944. 251).

cibak 'Haken, Eisenziehhaken'. — Szepes vára, 1636: „Az konihan. | Ket vas lancz, egý üst, egý asztall, ket vas *cibak* tűz helihez valo vas farkas ket vas rudgiavall . . .” (CsákyOkl. 1/2, 695).

duellizál — 1642—60: „a' midőn ki mást Huntzfutnak mond, a' honnan leginkább szokott a' *duellizálás* meg lenni” (RUMY KÁROLY, Monumenta Hungarica . . . I. 1817. 200).

fajerverker 'tűzmester'. — 1705: „nincs több egy *faèrverkernel* sohult itt az altarerianál” (ArchRák. IV, 632); „az *Faèrverkereknek* egyikét megölték” (uo. 701); 1707: „pattantyusoktul és *fajervergerekütl*” (Rákóczi hadserege. 1703—1711. Válogatta és a bevezetőköt írta BÁNKÚTI IMRE. Bp., 1976. 220).

feldsrajber 'tábori írnok'. — Eger, 1588: „ez alat az *felt schraibert* külgiék fel hozzam” (HadtKözl. 1966/2: 432), Ruzska, 1588: „. . . az fizeteő mester es *felth Srajber* által az Nemetek fizetessiről . . .” (uo. 434).

fendrik 'zászlós'. — Egerszeg, 1643: „Kegleuith Vrunck eó N[agysá]gha Bolgariat le tašitotta az hidrul a *Fendrich*” (MOL. Batthyány csal. lt. Batthyány Törzslt. Rsz. 252); 1663: „Némely részét katonák lovainak ma küldöttük Rosenberkre; jó idein reggel mene el . . . az *fendrik* is Késmárk felé” (MonÍrók. XXXIII, 131), 1703: „Az capitulatióra Miskolczra az urakhoz a *fendrikét* . . . expediáltuk vala” (MonÍrók. XXXI, 252). Stb.

ferlog 'kiadás, költség'. — 1606: „Adtanak immár . . . ez sáfárnak *ferlogot* fl. 3536, den. 47. Erre immár az sáfár annyi szenet adott, hogy az *ferlogot* superálja fl. 76, den. 15.” (TAGÁNYI, ErdOkl. I, 286); Rozsnyó, 1651: „azon bányák promotiójára *ferligot* [is nyitott G. F.]” (MIKULIK JÓZSEF, Magyar kisvárosi élet. 1526—1715. Rozsnyó, 1885. 46).

flajsgelt 'húspénz'. — Eger, 1588: „Chak Valami *Flaisgettel* . . . eeket megh segítsem” (HadtKözl. 1966/2: 432), „nekiek ket *flaisgettel* keuldöttem” (uo.).

furírsic 'Furierschütz'. — 1707: 2 *Furierschicznek* (Regulamentum Universale . . . Nagyszombat, 1707. E2); 1710: „Rozsnyóra ment, labanczezá lett, be is vitt holmi *furírsiczeket* magával” (ArchRák. VI, 592).

gazéta 'újság'. — 1694: „ő kegyelme is küldötte meg nékem az mely hírei a *gazetái* voltak” (MonÍrók. XV, 493); 1707: „az mint az bécsi *gazeták* írnak ide” (ArchRák. V, 446), 1712: „csak magokban hangzanak az lengyel *gazeták*” (uo. VII, 108).

gulden 'Gulden'. — 1700 k.: „negyven poltrás vagy rénes forint nevű nagy garasoknál, *guldeneknél*, egyebet nem találhatott volna az ember” (RUMY i. m. 132), „harminczöt polturás *Guldi* nevű pénzeket vagy bomlott forintokat” (uo. 138).

henker 'Henker'. — Nagybánya, 1665: „a rútt Perdónak, *Hengernek* is neve ott forog” (KOLOSVÁRI S.—ÓVÁRI K., A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I—V. Bp., 1885—1904. III, 666), „mind az *Hengernek* való fizetést,

s mind pengig az ebeknek ölésétől való cigányok salariumát” (uo.); 1688: „tsak olyanok mint oh boron meg rēfzegült *hengēr*” (Szentsei György Daloskönyve. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta VARGA IMRE. Bp., 1977., faksimile: 119b).

koh 'kohó'. — 1619: „az tűzben hogy betették, az tegel elfakadott és a mint mondá, hét nebezék híja lett. Az *kuhot* megrontották, úgy keresték az tűzben az maradékját” (MIHALIK i. m. 253) — vö. 1395 k.: TESz. II, 517, de így nem ismeri.

krigszgefangen 'hadifogoly'. — 1704: „feladták rabúl magokat *Kriegs-Gefangeneneknek*” (ArchRák. IV, 43).

kuhony 'nemesfém pogácsa'? — Nagybánya, 1664: „Verő Nro 1 *Kuhóny* arany s ezüsthez valo fogo Nro 2” (MOL. U et C Fasc. 111 Nr. 5. 41), Nagybánya, 1664: „*Kuhány* arany” (uo. Fasc. 173 Nr. 2. 356).

mesteller 'Stallmeister'. — Kassa, 1678: „Sáfárnak 1½. *Mestellernek* 1½. . . . Paripásnak 1. . . .” (Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa multjából. I—V. Kassa, 1910—1915. I, 230), Kassa, 1702: „*mastalér* kocsis, két lovas szolga” (uo. IV, 123), „hanem csak a *mastallér* kocsinak és sáfárnak egyet-egyet” (uo. 125).

minír 'akna; aknamester'? — 1705: „itt 40 bumbánál nincs több, Nyitrán van több; *miníreket* is vittek” (ArchRák. IV, 701).

minírmester 'aknamester'. — 1705: „Az *minírmestert* alázatossan kérem, ne felejtse Nagyságod (ArchRák. IV, 561).

patrontas 'Patrontasche'. — 1707: „42 flinta s-egy néhány *patrontas* találkozott azon szekereken” (RÁDAY, Ir. II, 344).

pikszmajster 'Büchsenmeister'. — 1630: „Az varbeli *Pixß Maißter* . . . Fißetefse” (MOL. Batthyány cs. lt. Filmtár 4350. doboz: 81), 1633: „Mefster Emberek Fizetefse Ab Anno 1632 *Pikß Majßter* Fizeteffe . . .” (uo. 4351. doboz, 81).

platon 'fémlemez'? — Nagybánya, 1664: „*Platon* szaraszto üst Nro 1” (MOL. U et C Fasc. 111 Nr. 5. 37), „*Laton* [!] szaraszto üst Nro 9” (uo. 43), Nagybánya, 1679: „Egy vas *Platon*” (MOL. U et C Fasc. 111 Nr. 12. 110), „Egy órógh *Platon* fütő réz kalán” (uo. 120), „Egy Asztal kin az *Platomot* [!] meczik” (uo.).

plauer 'textiláru'. — Kassa, 1686: 1 „kártya baaka selymennél alább, 4 kötés *plauernél*, 2 kötés varrott és szőtt vegesonél kevesebbet” (MGSz. IV, 37).

portirung 'Portierung'. — 1708: „hadaink pedig most is az erdélyi széleken *portirungban* vannak” (RÁDAY, Ir. II, 383).

prajter 'Bereiter'. — 1645: „egy lovat adattam neki fékestül nyergestül az magam *Prajterétől*” (JEDLICSKA PÁL, Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához . . . Bp., 1910. 402), „a Gaspar *prajterem* fog mégis kettőt mutatni” (uo.); kuruc kor: „az *praiter*hoz tartozó lovászok” (Száz. 1873: 445).

sádol 'scheiden'. — Nagybánya, 1762: „a *Sadalo* gyermekek iránt minémü Instructiót adott az Huttmán?” (MOL. U et C Fasc. 111 Nr. 46. 381), „az *Sádolt* Érczet . . .” (uo.), „azon *Sadólók* bentül Bembe az Huttmánt vetvén okaúl . . .” (uo. 382).

sajn 'pénzféleség'. — 1595: „3 *saint*, 1 aranyat, 2 tallért” (SzékOkl. V, 159).

sámlla 'szövőszék'. — Pozsony, 1552/79: „negy *samlas* miszert, az mester fonalából . . . be wenni” (GyTörtFüz. I, 52); Vágsellye, 1579/1731: ugy mint egy szívő székét ujonnan föl verni, és Negy *samtyás* miszert az Mester fonálból . . . be vonni” (MOL. Acta Mechanica Nyitra megye Rsz. 27. 534); stb.

sárberk '?. — 1555 k.: „Ex minera autem *Sarberk* et fayerberk . . .” (MOL. NRA Fasc. 615 Nr. 7); Szatmár, 1664: „abbol à kapnik banyai *farberkből* három plik ezűftöt csinaltanak” (MOL. U et C Fasc. 173 Nr. 2. 202), Nagybánya, 1679: „Stomp-Ház, mellyben vagyon. Sár ereszteő Ház . . . *Sárberkes* Láda No 9 . . . *Sár berkes* kád N 3” (uo. Fasc. 111 Nr. 12. 124); stb.

sparing 'vasrúd'. — Sáros vára, 1606: „Patko zegh feiezcö vagon Nro: 2 *Spaling* vas vagon Nro: 13” (MOL. U et C Fasc. 76 Nr. 2.), Nagybánya, 1664: „Fogho N 22. *Sparingh* N 18 . . .” (uo. Fasc. 173 Nr. 2. 350), „*Spar Ring* N 30. Felkezü verő N 17” (uo. 355), Máramarossziget, 1673: „Negy *fpáling* . . . Egy jó őregh fuvo” (uo. Irreg. 5 Nr. 9: 72) stb.

spreng 'duplaselyem'. — Kassa, 1686: „két font avagy 1 kártya *spreng*, . . .” (MGSz. IV, 37), — vö. *spring*-selyem: 1440: OklSz. 862.

svank '?. — Nagybánya, 1664: „Régi *svargh* [!] Nro 1” (MOL. U et C Fasc. 111 Nr. 5. 35), „*Svankban* valo stonff Nro 9” (uo. 38), „*svank* szék Nro 1 Ehez valo verő Nro 1 vasas *Svank* Nro” (uo. 45), „Apro pénznek valo *Svank* Nro 1” (uo.) stb.

valc 'henger'?. — Nagybánya, 1664: „est Dom[us] Primo *Valcz* faragohaz vocata, in qua *valcz* farago szek egy kerekével és egyéb eszközzel együtt. N. 1. Ui vas *valcz* N. 4. Széles *valcz* farago N. 8” (MOL. U et C Fasc. 173 Nr. 2. 348) stb.

vegcsó '?. — 1. *plauer* a.

verk 'műszer'. — Nagybánya, 1664: „PéNZ mecző N 7. *Verk* N 8. Soto vas rosz N 3” (MOL. U et C Fasc. 173 Nr. 2. 352), Nagybánya, 1679: „*Verknek* való fa szék N 1” (uo. Fasc. 111 Nr. 12. 109), „Egy kiss nyujto *Verk*” (uo. 111), „Viz *Verknek* való, nagy Ezüst nyujtó Ház” (uo.) stb.

vesling 'túrözacsokó'. — Sáros vára, 1631: „Huß *vesling* Thuro” (MOL. U et C Fasc. 126 Nr. 2.); 1630: „*veflingnek* valo Saczkora gyölczott” (uo. NRA. Fasc. 107 Nr. 22.); Nagybánya, 1635: „Egy *vesling* nyomtat Széktől Den. 50.” (MOL. Acta Mechanica Civit. Nagybány. Rsz. 110).

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Décsy Gyula írja: [A közelmúltban] felhívott Frank Banta germanista kollégám, s közölte velem, hogy egy 1450 körüli osztrák-bajor kézirat nyomtatott kiadásában egy magyar mondatot talált: *Istemre nemisertem* (nyilván: 'Istenemre nem is értem') . . . Én nem tudtam megállapítani itteni források alapján, ismert-e a szöveg, vagy felfedezésről van szó . . . Lehet, hogy Király P. mondsee-i szövegeihez tartozik. Ezek nincsenek meg itt [ti. az Egyesült Államokban].

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991. — Nyomdai tászkaszám: 19701

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0223

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatban néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címre küldhetők (*Szabó Ágnes* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsoréplítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ígetővek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

177. Puszta János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1989. 160,— Ft.
184. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. Ördög Ferenc. 1988. 30,— Ft.
185. Sylvester János latin—magyar nyelvtana. Ford. C. Vladár Zsuzsa. 1989. 40,— Ft.
186. Király Lajos: Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. Máta Mária: Igekötőrendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelv tudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.
190. Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárási változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerzhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.

Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.

Szent Margit élete. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 336,— Ft.

Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.

4. Tanács.

191. VII. 29. 13

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVII.

ÉVFOLYAM

1991.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, PAPP FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMARI ISTVÁN**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Bereczki Gábor</i> : Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben ..	129
<i>Péter Mihály</i> : Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben	134
<i>Havas Ferenc</i> : A grammatica speculativa modernsége	145
<i>Gósy Mária</i> : Szavak és mondatok megértésének kérdéseiről	151
<i>Kiss Jenő</i> : Magyar szólónevek eredetéről	162
<i>Kocsány Piroška</i> : Az <i>is</i> és a <i>csak</i> szócska szövegteremtő szerepben	175
<i>Balázs Géza</i> : Feliratos jelvények Magyarországon a nyolcvanas évek végén	190
Kisebblélmények. <i>Szikszai Lajosné</i> : Az ikerítő becézés a gyermekversekben	201
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Paolo Agostini</i> : Adalékok a <i>kurva</i> szó etimológiájához. — <i>Kelemen Bálint</i> : Mária. — <i>Kiss Lajos</i> : <i>Csezmice</i> -ről és Janus Pannonius családnévéről. — <i>Kulcsár Péter</i> : <i>Bálványos</i> sive <i>Kapuja</i>	206
Szemle. <i>Velcsov Mártonné</i> : A magyar nyelv rétegződése. — <i>Róna-Tas András</i> : Bartha Antal, A magyar nép őstörténete. — <i>Fazekas Tiborc</i> : Gáspár Simon Antal, Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegítség	219
Külföldiek. <i>Benkő László</i> : Zolnai Béla és a Magyar Nyelv. — <i>Pusztay János</i> : A IV. Nemzetközi Uráli Fonológiai Szimpózium	235
Társasági ügyek. <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVI. közgyűlése. — <i>Benkő Loránd</i> : Búcsú Imre Samutól. — <i>Péter Mihály</i> : Károly Sándor hetvenéves. — <i>Ruffy Péter</i> : Kovalovszky Miklós nyolcvanéves. — <i>Wacha Imre</i> : Elekfi László hetvenéves	242
Levélszekrény. <i>Mező András</i> írja	256

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 220 Ft. Egy szám ára: 55 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Előfizetési díj: 220 Ft.

Levélár: 55 Ft.

Levélár: F 4810/92

MAGYAR NYELV

LXXXVII. ÉVF.

1991. JÚNIUS

2. SZÁM

Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben*

A címben jelzett nyelvi jelenség, amelyről a mai előadás keretében röviden szólni szeretnék, a szöveg kopása, amely széltében elterjedt jelenség a világ nyelvei között.

Az összehasonlító nyelvészet klasszikusai a kopást még a korábbi tökéletes állapot romlásának tekintették. MÜLLER MIKSA, akit SIMONYI ZSIGMOND fordított magyarra, már pozitívumot is lát a szavak kopásában. Ezt mondja egyik 1863-ban Londonban tartott előadásában: „Valamely nyelv hangbeli elfajulásának fő oka az, ha az emberek restellik a fáradságot, melylyel minden mássalhangzó és magánhangzó kiejtése jár; hogyha kímélni akarják lehetüket és izmaik erejét. Igaz ugyan, hogy gyakorlati célra minél rövidebb a szó, annál jobb, ha csak jelentése határozottan megérthető. A legtöbb görög szó kétszer oly hosszú, mint a milyennek kellene lenni, és én nem hibáztatom a román nemzeteket, hogy megkönnyítették magoknak a beszéd munkáját. Csak fölállítom az okát annak, a mit *hangbeli fogyatkozásnak* kell neveznünk, ha hasznos is némi tekintetben; és nézetem szerint ez az ok sem több, sem kevesebb, mint az izomerő hiánya. Ha a galliai ember *pater* helyett azt mondta *père*, ezt egyszerűen azért tette, mert restelte a nyelvét fölemelni és fogaihoz szorítani. *Père* kevesebb akaraterőt és kevesebb lehetet igényelt: azért lépett a *pater* helyébe” (MÜLLER MIKSA újabb fölolvásai a nyelvtudományról. Bp., 1876. 196).

Ezt a tartalmában helyes, de fogalmazásában még megmosolyogtató tételt BALASSA JÓZSEF már meglepően modern formában fejti ki: „A magyar magánhangzóknak most bemutatott története világosan bizonyítja, hogy a nyelv természetes fejlődése abban áll, hogy a testesebb, tehát több időbe és fáradságba kerülő hangalak helyébe lassanként egyszerűbb, kevesebb időbe és fáradságba kerülő hangalak lép” (TMNy. 108).

Még tovább pontosítja a meghatározást — több mint hetven évvel később — BALÁZS JÁNOS e témakörbe vágó „A gazdaságosság a szótagképződésben” című kiváló cikkében (ÁNyT. V, 7–39), ahol a következőket írja: „... a tővéghangzó lekopásáig nyelvünkben a nyílt-szótagosodási tendencia uralkodott, s mert a szó belsejében intervokális helyzetben az esetek többségében csak egyetlen mássalhangzó állott, az első szótag tőbnyire nyílt volt. Mikor azonban a tővéghangzó lekopott, az esetek többségében, az egyszótagnyi rövidülés folytán az első szótag rendszerint zárttá lett. Megváltozott tehát a nyílt- és zárt szótagok aránya és ezzel együtt a szótagképződés egész mechanizmusa. Mind e változások okai között a legjelentősebb szerepe a gazdaságosabb,

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1990. december 11-i közgyűlésén.

rövidebb közlési formák keresésének, vagyis az ökonómiai elv előtérbe kerülésének van” (i. m. 39).

BALÁZS JÁNOS a mondottakkal kapcsolatban nem a múlt századi kutatókra, hanem a nyelvi változásokban megnyilvánuló gazdaságosság elvéből elméletet formáló francia A. MARTINET, „Economie des changements phonétiques” (Bern, 1955.) című művére hivatkozik.

A szóvég kopása a dinamikus hangsúlyú nyelvekre jellemző, melyekben a szavaknak a hangsúly utáni része van kitéve e jelenségnek, mely egyik legjelentősebb formálóját a nyelvek szerkezeti változásának. Elég, ha arra gondolunk, hogy például a francia és az angol a szóvég erőteljes kopása következtében flektáló nyelvből erősen izoláló jellegűvé vált.

A szóvég kopása egyes finnugor nyelvekben a flektáló nyelvekre jellemző vonásokat eredményezett. Az észti *kala* 'hal' szó többes partitívusza *kalu*, a *kana* 'tyúk' szót *kanu*. Ez nem agglutináló ragozás, hanem tipikus hajlítás, mint amelyet például az or. *strana* 'ország' szó *stranu* egyes számú akkuzatívusza esetében látunk. Az észti *kalu* alak egyébként szabályos belső fejlődés eredménye. A fejlődés lépcsői a következők voltak: **kalaita* > **kaloita* > **kaloja* > **kalo* > *kalu*.

A lívben az *i* tővéghangzó lekopása eredményeképpen az első szótagi *a*-ból *ä* lett, például a fi. *tammi* 'tölgy' szó lív megfelelője *tämm*, de a genitívusza *tamm*. Ez a germán nyelvekből ismert umlaut-jelenséggel állítható párhuzamba.

Az észti illatívuszt gyakran a tő mássalhangzójának a geminációja fejezi ki, pl. *talv* 'tanya' : *tallu* 'tanyába'; *raba* 'láp' : *rappa* 'láptra, lápra'. Ez utóbbi szó esetében a fejlődés fokozatai ezek voltak: **rapahan* > **rapaan* > **rapaa* > *rappa*. A szóbelseji mássalhangzó geminációja, amely itt pótlónyúlás eredménye, szintén flektáló sajátosság.

Ezekből a jelenségekből egy igen fontos általános nyelvészeti tanulság vonható le. Egy-egy nyelv saját belső fejlődése eredményeképpen gyökeresen megváltoztathatja tipológiai jellegét. Ezzel a kérdéssel MIKKO KORHONEN foglalkozott behatóbban az 1980-ban Turkuban rendezett V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott plenáris előadásában (I. CIFU V. I, 87–110).

A szóvég kopásának igen gyakori kísérő jelensége a folyamatot ellensúlyozó pótlónyúlás. Ez legtöbbször nem a többeli mássalhangzó nyúlását eredményezi, mint az észti láttuk, hanem a magánhangzóét. Szerencsés esetben ez egy olyan magánhangzó-rendszer kialakulásához vezet, amelyben a rövid és hosszú magánhangzók ún. korrelatív párokat alkotnak egymással, ami jelentősen gazdagítja egy nyelv fonémaállományát. Ez történt például az újlatin nyelvek közül a friuliban, ahol a 14 magánhangzó-fonémából 7 rövid, 7 pedig hosszú (pl. *di* 'nap' — *dī* 'mondani'), és részben a magyarban is.

Hasonló rekompensációs, de a mássalhangzó-rendszert érintő jelenség, mikor egy palatális magánhangzó, rendszerint *i* lekopása az előző mássalhangzót jésíti. Az óor. *mati* 'anya' szóból eltűnt a szóvégi *i*, az ezt megelőző *t* viszont palatalizálódott, s így keletkezett a mai *mat'* alak. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a keleti finn nyelvjárásokban, pl. *un* 'álm' (irod. *uni*), de így van ez a karjaliban, a vepszében és az észti, pl. észti *õnn* 'boldogság' (vö. fi. *onni*), továbbá a lívben, pl. *kēl* 'nyelv' (vö. fi. *kieli*). Nem lehet biztosat mondani arról, hogy milyen mértékben van kapcsolatban egymással ez a jelenség a felsorolt finnugor nyelvekben. A karjaliban és a vepszében később nyil-

ván az orosz hatás is hozzájárult a jelenség kiteljesedéséhez. Ez mondható el a mordvinról is. A fejlődés kezdeti stádiumában kétségkívül belső fejlődés eredménye, hogy a tövégi fgr. **e* folytatása lekopott, de közben palatalizálta az előző mássalhangzót, pl. mord. E *veđ* víz (< fgr. **wete*); *kel* 'nyelv' (< fgr. **kele*), *čejer* 'egér' (< fgr. **šenere*). Ezekből a kezdetekből indult meg a mordvinban az a fejlődés, melynek eredménye az egész mássalhangzó-rendszerre kiterjedő palatalizálatlan és palatalizált sorok kialakulása lett, de ebben már az orosz nyelvnek is része volt.

Hogyan mehet végbe a szóvég lekopása? Időhiány miatt itt most csak a magánhangzó-kopással foglalkozom. A lekopásnak több módozata lehetséges. A magyar nyelvtudományban hosszú időn keresztül egyes román nyelvekből, főként a franciából és a germán nyelvekből ismert folyamatot vették figyelembe. Ennek az a lényege, hogy a szóvégi magánhangzók először magasabb nyelvvállásúvá válnak, majd egy határozatlan hangszínű, tökéletlenül képzett ún. redukált hang lesz belőlük, végül teljesen eltűnnek.

A tövégi magánhangzók magasabb nyelvvállásúvá válására szép számmal találunk példát a finnugor nyelvekben. Ide tartoznak az ómagyar kori emlékekből ismert *hodu utu*; *küzü* stb. alakok, melyeknél a korábbi **u* u-vá, az **ü* pedig *ü*-vé vált.

A korábbi finn szóvégi **e*-ből *i* lett, pl. **vere* > *veri* 'vér', az aunusi karjalaiban — amelyre annyiszor hivatkoztak a magyar nyelvészek az utóbbi száz év során — a kétszótagú szavakban, ha az előző szótag hosszú, a szóvégi **a* u-vá, az **ä* ü-vé változik. A jelenség illusztrálására a következő példák szolgálhatnak: fi. *jalka* 'láb' ~ karj. aun. *jalku*; fi. *lehmä* 'tehén' ~ karj. aun. *lehmü*.

A permi nyelvekben a tövégi magánhangzók egyetlen magas nyelvvállású hangban, az *i*-ban estek egybe, melyet a votják sok esetben mindmáig őriz (LAKÓ: NyK. XLIX, 447). — A fejlődésnek ez a része úgyszólván problémátlan a finnugor nyelvekben. Sokkal problematikusabb a következő lépés, a magas nyelvvállásúvá vált tövégi magánhangzó esetleges redukciója. Ez a redukció lehet minőségi vagy mennyiségi. Minőségi redukció esetén a magánhangzó hangszíne határozatlan, elmosódó lesz, mint például a ném. *Name* 'név' vagy az or. *radio* 'rádió' szavak végén. A másik út a magánhangzó mennyiségi redukciója. A magánhangzó ebben az esetben megőrzi hangszínét, de erősen megrövidül. Sajnos a Setälä-féle fonetikus átírás nem tesz különbséget a redukáltak e két típusa között. Redukált magánhangzókat találunk az obiugor nyelvekben, egyes votják nyelvjárásokban, a cseremiszenben, a mordvinban (túlnyomórészt a moksában), egyes keleti lapp nyelvjárásokban és a lívben.

Saját helyszíni gyűjtéseim alapján tudom, hogy a votjában és a cseremiszenben a redukált hangoknak a túlrövid típusa fordul elő. A mordvin redukált magánhangzók hangértékéről olvasható meghatározások alapján szintén arra lehet következtetni, hogy ezek is inkább túlrövid, mint határozatlan hangszínű hangok (KERESZTES LÁSZLÓ, *Chrestomathia morduinica*. Bp., 1990. 24). Az csztjában világos hangszínű, de túlrövid magánhangzóként írják le a redukáltaknak jelölt magánhangzókat (HONTI LÁSZLÓ, *Chrestomathia ostiacica*. Bp., 1984. 19). A vogulban — KÁLMÁN BÉLA szóbeli közlése szerint — gyakran világos hangszínű a redukáltként jelölt hang. A keleti lappban fordított *v*-val jelölik a redukált magánhangzót, s G. M. KERT leírása szerint (G. M. KERT, *Obrazcy saamskoj reči*. Moskva—Leningrad, 1961. 20) ez a tel-

jes képzésű *a*-nál valamivel zártabb hang. A lív redukált magánhangzó jellegeről nem tudok biztosat mondani.

Ha a felsorolt nyelvek közül nem is mindben tudjuk pontosan meghatározni a redukált magánhangzó jellegét, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a finnugor nyelvekre nem jellemző a redukált magánhangzók tökéletlenül képzett, határozatlan hangszínű típusa.

Figyelemre méltó sajátosság, hogy mind a hét finnugor nyelvben, amelyekben redukált tővégi magánhangzókat jelölnek a kutatók, ezek a toldalékolt alakokban is felbukkannak, pl. vog. Szó. *put* 'üst' : *putat* 'üstök'; osztj. O *χat* 'ház' : *χatat* 'házak'; votj. *gurt* 'falú' : *gurtšš*, *gurtšš* 'faluból'; cser. *wüt* 'víz' : *wüdüm* 'vizet'; mord. M *ved* 'víz' : *vedän* 'vizet, víznek a'; lív *tämm* 'tölgyfa' : *tämmäv* 'tölgyfák'.

Általános nyelvészeti szempontból említést érdemel, hogy a redukált hangok teljes hanggá válásának két módját találjuk a finnugor nyelvekben. Az egyikben az ok hangtani, a másikban alaktani.

A kutatók egyetértenek abban, hogy egykor az erzamordvinban, ahol ma egy-két moksamordvin hatásnak kitett nyelvjárás kivételével nincsenek redukált hangok, egykor ugyanolyan redukált hangok voltak, mint a moksában. Az eredeti, főként első szótagi erza hangsúlyozási rendszer átalakulása következtében (ma ugyanis a beszélő akaratától függően bármelyik szótagra eshet a hangsúly), a redukált hangokból teljes hangok fejlődtek. Hasonló jelenséggel találkozunk a cseremisiz egyes keleti nyelvjárásaiban is. Tatár hatásra a hangsúly az utolsó szótagra kerül át, s ennek következtében a redukált magánhangzók teljes hanggá válnak. BEKE nemegyszer utal rá zárójelben, hogy a szó ejtése ingadozik, hol redukált magánhangzóval, hol már teljessel ejtik, tehát egészen újkeletű változásról van szó.

Az alaktani indíttatású teljeshangúsodásra ugyancsak a cseremisizben találhatunk nagy számmal példákat. A II. konjugációhoz tartozó igék jelen idő egyes szám 3. sz.-ű alakját a cseremisizben eredetileg a pusztá igetővel fejezték ki. Az 'él' jelentésű ige megfelelő alakja eredetileg **ilä* volt. A 3. személyű személyrag hordozója a redukált tővéghangzó lett, amely redukált voltánál fogva kevésbé volt alkalmas erre a szerepre, ezért funkcionális okokból *a* vált belőle, s jelenleg *ila* a szóban forgó alak.

Gyakori jelenség, hogy mássalhangzóból álló toldalék előtt a redukált tővéghangzó teljes hanggá válik, s a toldalékhoz tapadva, testesebbé teszi azt, miáltal kiemeli. Így például a fentebb idézett 'él' jelentésű cseremisiz ige egyes szám I. sz.-ben **ilä-m* helyett ma *il-em*.

De térjünk vissza a tővéghangzók lekopásának módozataihoz. Több finnugor nyelvben a lekopás prozódiai okokra vezethető vissza. A délnyugati finn nyelvjárásokban, továbbá a vepszében, az észthen és a lívben eltűnt a tővégi magánhangzó, ha a megelőző szótag eredetileg hosszú volt, azaz hosszú magánhangzót vagy diftongust tartalmazott, illetve zárt volt, pl. fi. *tuuli* 'szél' ~ é. *tuul*; fi. *jalka* 'láb' ~ é. *jalg* (de fi. *kala* 'hal' ~ é. *kala*).

Egyes tővéghangzók eltűnésével párhuzamosan a második nyílt szótag magánhangzói megrövidültek az érintett nyelvekben. A fi. *jalkaa* egyes partitívuszi alaknak az észthen *jalga* felel meg. Ez a jelenség igen hasonlít ahhoz, amit a germán nyelvekben látunk. H. KRAHE és W. MEID germanisztikai kézikönyvében a következőket olvashatjuk: „Auslautende Vokale erleiden im Germ. fast ausnahmslos eine Verminderung ihrer Quantität. Ganz allgemein kann man (von gewissen Besonderheiten abgesehen) sagen, daß sie (früher

oder später) um eine Zeiteinheit („More“) gekürzt werden; d. h. ursprüngliche kürzen (= eine More) schwinden, stoßtonige Langen (= zwei Moren) werden zu kürzen, schleiftonige Längen (= drei Moren) werden zu einfachen (= zweimorigen) Längen. Entsprechende gilt für die Kurz- und Langdiftonge.“ (H. KRAHE—W. MEID Germanische Sprachwissenschaft I. Einleitung und Lautlehre. Sammlung Götschen, Band 238. Berlin, 1969. 128.)

Tudjuk, hogy a finn ugyanolyan ún. morás nyelv, mint a germán nyelvek. Fejlődésük korábbi szakaszában nyilván ilyenek voltak a szóban forgó balti-finn nyelvek is. Tehát ezekben a tövéghangzó gyakran elveszett, a két morás második szótagi magánhangzó pedig egy morásra rövidült, mint a germán nyelvekben. A balti-finn nyelvekben azonban a lív kivételével nem ment végbe a tövégi rövid magánhangzó redukciója a germán nyelvek módjára. Hogy köze van-e a germán és egyes balti-finn nyelvek hasonló hangfejlődési tendenciáinak egymáshoz, azt a jövő kutatásai döntenek el, a párhuzam mindenestre figyelemre méltó. A rövid tövéghangzók eltűnése és a szóvégi hosszú magánhangzók megrövidülése a magyarban is összefügg egymással. Talán univerzáléval vagy univerzálászerű jelenséggel van dolgunk?

A tövégi magánhangzók eltűnésének harmadik módja morfofonetikai tényezőkre vezethető vissza. Nevezhetnénk ezt a jelenséget egyszerűen tötévesztésnek. V. I. LYTKIN a zürjén hangtörténettel kapcsolatban azt fejtegeti, hogy egyesek szerint a hangsúlytalan helyzetben levő tőhangzó először redukálódott, majd eltűnt. De a tövéghangzó eltűnésének más magyarázatát is lehet adni. A szóképzés és a ragozás során a tövéghangzót a nyelvérzék a toldalék részeként kezdte felfogni, s ezzel megrövidült a szó töve. Az előpermi **jure-* 'fej' szóhoz az őspermiben hozzájárult, mondjuk, az *-n* insztrumentálisrag, s *jure* + *n*, majd *jur* + *en* lett belőle, s így mássalhangzós tő keletkezett (Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija III. Moskva, 1976. 203).

LYTKIN nem írja, hogy ezt a folyamatot, tehát a tőátértelmezést minden bizonnyal az is elősegítette, hogy az őspermi korszak kései szakaszában a kérdéses szó nominatívusza **jurj-*nak hangozhatott, tehát különbség volt a nominatívuszi és a ragozott alak tövéghangzója között. Ugyanez volt a helyzet az ómagyarban is, ahol a *hodu* nominatívusz különbözött az egyes függő esetekben előforduló **hoda-* tőtől.

A tövekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy egész sor finnugor nyelv arra mutat, hogy a toldalékolásnál egyes esetekben akkor is a mássalhangzós tövet használták, mikor még megvolt a tövéghangzó. A fi. *-ta* / *-tä* partitívusz (eredetileg ablatívusz) ragja az *-e* tövű szavakban a szó mássalhangzós tövéhez járul, pl. *käte-* 'kéz' : part. *kättä*, s ez így volt már a finnnségi alapnyelvben is, mert a megfelelő alak észtil *kättä*, sőt a finn-volgai alapnyelvben, mivel a mordvinban (ahol elsősorban ablatívuszi funkciója van a ragnak) E *ket'te*, M *kättä* megfelelést találunk (*ked*, *käd* 'kéz'). A cseremiszenben a *küt* 'kéz' szó datívusza *külan*, tehát a mássalhangzós tőhöz járul a *-lan* datívuszrag, amely az előcseremiszi időkig vezethető vissza. A jelenség magyarázatát többen is keresték (l.: GANSCHOW: SFU. VII, 239–50; VIITSO: SFU. IX, 91–8), de mostanáig nem sikerült kielégítő magyarázatot találni rá. Ezt a még megoldásra váró problémát semmiképpen se lehet elválasztani a tövégi magánhangzók eltűnésének kérdésétől.

Mi következik az elmondottakból a magyar nyelv száz éve vitatott ún. sorvadó magánhangzóit illetően? Amint e rövid áttekintésből kitűnt, a tökéletlenül képzett, bizonytalan hangszínű redukált magánhangzók nem jellem-

zők a finnugor nyelvekre. Feltételezésükhöz a magyarban elsősorban a román és a germán nyelvekből merített analógiák vezettek. Az, hogy a francia íródeákok *e*-ket írnak a szó végén, ami az ő nyelvükben egy bizonytalan hangszínű magánhangzó jele volt, nyilván helyesírási megszokás, melyet anyanyelvük helyesírásából vettek át. A Kazányi Misszionárius Társaság kéziratosa finnugor (mordvin, cseremis, votják) szójegyzékeiben szóvégi mássalhangzók után még a múlt század közepén is írják a cirill keményjeleket, amikor kétségkívül semmi jelentőségük se volt. A cirill betűs román kiadványokban is ott vannak ezek a jelek még a XVII. században is, amint A. ROSETTI román történelmi nyelvtanában utal rá, pedig már semmi funkciójuk sem volt (Istoria limbii române. București, 1968. 499).

Fontosnak tartom a magyart illetően azt a fentebb említett törvényszerűséget, amely az osztjától a lóig hét rokon nyelvben megfigyelhető, hogy tudniillik ahol redukált hangként tűnt el a tővéghangzó, kötőhangként toldalékok előtt mindenütt felbukkan. A magyarban viszont nem találjuk nyomát.

A magyart, szerintem, a permi nyelvekkel együtt azon nyelvek csoportjába kell sorolnunk, amelyekben redukció nélkül, töltelődés következtében válik fölsőlegessé és tűnik el a tővégi magánhangzó, úgy, amint azt PAPP ISTVÁN, BALÁZS JÁNOS, A. MOLNÁR FERENC és BENKÓ LORÁND bővebben kifejtették.

E rövid előadással nem a kérdés megoldása, hanem amennyiben az adott szűk időkeretek között lehetséges volt, új szempontok felvetése volt a célom.

BERECZKI GÁBOR

Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben

I. Régóta ismeretes, hogy a nyelvvel nemcsak ábrázoljuk, hanem értkeljük is a világot, hogy a nyelv gondolataink közlése mellett s azzal szerves egységben érzelmeink kifejezésére is szolgál. Századunk elején mindenekelőtt WUNDT és BALLY fordítottak nagy figyelmet a nyelv érzelmi oldalának vizsgálatára. WUNDT a mondatalkotást olyan tudati folyamatnak tekintette, amelyben érzelmi elemek többé-kevésbé bonyolult komplexumai is részt vesznek (W. WUNDT, *Völkerpsychologie. II. Die Sprache. Zweiter Teil. Leipzig, 1912³. 247*). Emellett meggyőzően mutatta be a különféle érzelmi asszociációk szerepét a szójelentés változásában (i. h. 570–8). BALLY nevezetes francia stilisztikájában azt fejtegette, hogy az emberi gondolat állandóan ingadozik a racionális felfogás és az érzelmi viszonyulás között: „Notre pensée oscille entre la perception et l'émotion...”. A kettő többnyire együttesen alkotja gondolatainkat, s noha különböző arányokban egyesülhetnek, mégis minden egyes esetben az egyik túlsúlyba kerül, s a gondolat domináns elemévé válik (CH. BALLY, *Traité de stylistique française. Genève—Paris, 1951³. 151–2*. Első kiadása: 1909.). Ez a munka egyébként valóságos tárháza a nyelvi érzelmkifejezés eszközeire és formáira vonatkozó finom megfigyeléseknek, noha elméleti értékét némiképp csökkenti, hogy BALLY nem választja el határozottan a nyelvi elemek affektivitását a stílusértéknek és az expresszivitásnak az előbbivel szorosan összefüggő, de attól mégis lényegében különböző kategó-

riától. (Vö. PÉTER MIHÁLY, *Érzelemlifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*: ÁNyT. XV [1984.], 225–6.) Figyelemreméltó eredmények fűződnek a nyelvi érzelmlifejezés vizsgálatában ERDMANN és SPERBER nevéhez is. ERDMANN nyomán terjedt el a jelentésstanban a szójelentés három rétegének, a fogalmi tartalomnak („begrifflicher Inhalt”), a mellékjelentésnek („Nebensinn”) és az érzelmi értéknek vagy hangulati tartalomnak („Gefühlswert oder Stimmungsgehalt”) megkülönböztetése (K. O. ERDMANN, *Die Bedeutung des Wortes*. Leipzig, 1910.). SPERBER, túllépve a szemantika keretein, a nyelv egész fejlődési folyamatát a két fő funkció — közlés és érzelmlifejezés — közötti harcként értelmezte (H. SPERBER, *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung*. Halle a. S., 1914.). Mindezen nézetek ismertetése, alkalmazása, illetve továbbfejlesztése a hazai nyelvtudományban elsősorban SIMONYI és GOMBOCZ nevéhez fűződik. SIMONYI, aki már 1880. novemberében tartott akadémiai székfoglalójában foglalkozott a jelentésváltozás érzelmi tényezőivel (*A jelentésstan alapvonalai*: ÁkNyÉrt. X [1883.]), egy későbbi előadásában részletesen szolt „az indulat szerepéről a jelentésváltozásban”, valamint a szójelentés „érzelmi velejárójáról” (*Jelentés-tani szempontok*: ÁkNyÉrt. XXIII [1916.]). GOMBOCZ már a század elején terjedelmes tanulmányban ismertette WUNDT nézeteit (*Nyelvtörténet és lélektan*: Nyr. XXXI [1902.] és XXXII [1903.]), s a későbbiekben több ízben is visszatért a jelentésváltozás érzelmi mozzanatainak, a szóhangulatnak, „a szó lélektani alkatának” kérdéseire (*Képzettársulás és jelentésváltozás*: MNy. VII [1911.]; GOMBOCZ, *Jelt.*). Feltétlenül említést érdemelnek ZLINSZKY ALADÁR stilisztikai tanulmányai, amelyek noha vizsgált anyaguk a lírai költészetre korlátozódik, számos, a köznyelvre is érvényes megállapítást tartalmaznak. (Újabb kiadásukat l. *A magyar stilisztika útja* c. gyűjteményben. Sajtó alá rendezte SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1961.) Gazdag, bár kevésbé rendszerezett anyagot ölelnek fel ZOLNAI BÉLA tanulmányai, amelyeket a „Nyelv és stílus” (Bp., 1957.) és a „Nyelv és hangulat” (Bp., 1964.) c. kötetekben gyűjtött össze.

2. SAUSSURE nevezetes „Cours de linguistique générale”-ja (1916.) új korszakot nyitott a nyelvtudományban. A nyomában kialakuló strukturalista irányzatok nemcsak az érzelmlifejezésnek, hanem magának a nyelvi jelentésnek kérdéseit is háttérbe szorították; WUNDT, BALLY és a többiek eredményei egy ideig csaknem feledésbe merültek. Kivételt csupán a Prágai Nyelvész-kör jelentett, amely nevezetes Téziseiben (TCLP I [1929.]) az intellektualitást és az affektivitást a nyelv egyenrangú jellemzőiként határozta meg. Nem kedvezett a nyelvi érzelmlifejezés vizsgálatának a strukturalizmust felváltó generatív nyelvelmélet sem; ebben az elméletben a nyelvet használó szubjektum végső soron mint „ideális beszélő/hallgató” szerepel, akinek egyetlen posztulált képessége, hogy az adott nyelvre jellemző szabályok alapján korlátlan számban képes grammatikailag helyes mondatokat létrehozni, illetve értelmezni. (Vö. N. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., 1965. 1. §.) Az utóbbi évtizedekben azonban újabb fordulat jelei mutatkoznak. Fokozódik az érdeklődés a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika iránt, kibontakozóban van a nyelvészeti pragmatika, amely a nyelvet mint az emberi cselekvés sajátos válfaját, működésének valóságos körülményei között vizsgálja, újból előtérbe kerülnek a jelentés (mégpedig nemcsak a szavak, hanem a mondatok, nyilatkozatok jelentésének) kérdései, kísérletek történnek a mondatnál nagyobb közlési egységek szerkezetének, belső összetartó erejének fel-

tárására (szövegnyelvészet), újraértékelődnek és értelmeződnek a klasszikus retorika tételei stb. Ha egy szóval akarnánk jellemezni a nyelvészet alakuló új paradigmáját, talán az *em ber kö z p o n t ú s á g* lehetne a megfelelő szó, abban az értelemben, hogy a nyelv vizsgálatát nem vonatkoztatja el a nyelvet használó szubjektumtól, valamint azoktól a tényleges kommunikációs helyzetektől, amelyekben a nyelvi cselekvések végbemennek.

3. Mindez érthetően kedvező feltételeket teremt a nyelvi érzelmkifejezés eddigi kutatási eredményeinek újragondolásához és továbbfejlesztéséhez. Ezt azok a külső ösztönzések is segítik, amelyeket a nyelvtudomány a filozófiának részben logikai, részben etikai fogantatású, újabban erőteljesen önálló ágazatától, az axiológiától (értéktan) kap. Kialakulóban van, bár még nagyon fiatal tudományág, a nyelvészeti axiológia, amely értékítéleteink nyelvi kifejezésének sajátosságaival foglalkozik. Egyik legfontosabb előzményének EDWARD SAPIR „Grading: A Study in Semantics” c. tanulmánya tekinthető (Philosophy of Science XI [1944.], 93–116), amely a konkrét mennyiségi, ill. minőségi meghatározások alapjául szolgáló „mértékelő” (grading) kifejezések (*jobb/rosszabb, több/kevesebb, nagyobb/kisebb, távolabb/közelebb stb., mint...*) nyelvi természetével foglalkozik. Megállapítja többek között, hogy a „mértékelés” logikai, lélektani és nyelvi szempontjai nem fedik egymást teljességgel. Egyes mértékelő szavak (pl. a magyarban *éppen, csak, még, már, alig*) használatában az objektív értékeléssel szervesen összefonódik a pozitív vagy negatív előjelű szubjektív értékelés: *Már egy hét múlva szabadságra megyek!* (= „ez örömdetesesen rövid idő”) és *Csak egy hét múlva megyek szabadságra!* (= „ez bosszantóan hosszú idő”).

A nyelvi értékelés természetesen nem korlátozódik csupán a SAPIR által megfigyelt jelenségekre, hanem áthatja az egész nyelvhasználatot. Szoros összefüggésben és kölcsönhatásban áll a nyelvi érzelmkifejezéssel, de nem azonos az utóbbival. A kettő viszonya aszimmetrikus: az érzelmkifejezés minden esetben feltételez értékelést, de nem minden értékelés érzelmi jellegű. Az értékelés lehet érzelmi (szubjektív) vagy racionális (objektív). Az ilyen nyilatkozatok, mint *A konyhasó jól oldódik vízben* vagy *A gázfűtés korszerűbb, mint a szénrel való tüzelés* racionális értékelést tartalmaznak, és rendszerint nem emocionálisak. (Megjegyzendő azonban, hogy potenciálisan minden racionális értékelés hordozhat érzelmi töltést.) A racionális értékelés mindig valamilyen társadalmilag elfogadott normához, mintához viszonyít, az érzelmi értékelés nem feltételez szükségképpen ilyen értékelési alapot. A kétféle értékelés különbsége a nyelvhasználatban is megmutatkozik, többek között abban, hogy amíg érzelmi értékelés csak bizonyos stílusokban lehetséges, addig a racionális értékelés bármilyen szövegfajtában előfordulhat.

4. Ami mármost a szavak lexikai jelentésének lehetséges érzelmi tartalmát illeti, e tartalmakat a nyelvészek többsége a jelentés fogalmi magját körülvevő járulékos asszociációk és képzetek, az ún. konnotációk körébe sorolja. A konnotációk nyelvi státusát illetően azonban megoszlanak a vélemények. Az egyik felfogás nem ismeri el a konnotációk nyelvi státusát, minthogy ezek, úgy mond, elsődlegesen és elvileg az *e g y e s* beszélő tudatához kötődnek, s ezért nincs teljes mértékben „interszubjektív érvényük”, nem tartoznak a nyelvi rendszerhez. (Vö. H. E. BREKLE, *Semantische Analyse von Wertadjektiven als Determinanten persönlicher Substantive in William Caxtons Prologen und*

Epilogen. Tübingen, 1963. 30—1.) Ezzel szemben a másik felfogás hívei a nyelv érzelmkifejező oldalát ugyanolyan alapvetőnek tartják, mint kognitív funkcióját (ST. ULLMANN, *The Principles of Semantics*. Glasgow—Oxford, 1957. 97). Hasonló álláspontot képvisel nálunk KÁROLY SÁNDOR: „A jelek és jelkapcsolatok érzelmi értéke igen fontos és egyáltalán nem periférikus tényezője a nyelvnek.” (KÁROLY, *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 59. A két felfogás részletesebb ismertetését l. KÁROLY i. m. 66—7.)

A konnotációk dolgában nehéz egyértelműen állást foglalni, mert egyfelől a különböző szerzők más-más jelenségeket sorolnak a konnotációk körébe, másfelől a jelentés „szilárd magja” és a konnotációk között nincs éles és állandó határ. A szavak potenciális („szótári”) jelentése a nyelvhasználatban mindenkor a kommunikációs helyzetnek megfelelően aktualizálódik, ami nemegyszer a jelentés belső szerkezetének átrendeződésével, a jelentést alkotó szemantikai jegyek (szémák) „helyértékének” felcserélődésével jár; ennek során konnotációs jegyek, járulékos asszociációk is kerülhetnek domináns helyzetbe. Amikor például egy magára hagyott idős szülő így korholja a lányát *Te nem vagy az én lányom!*, kijelentésével nem a [valakinek a] *lánya* főnév stabil szémáinak valamelyikét (‘ember’, ‘egyenes ágon rokon’, ‘egy nemzedékkel fiatalabb’, ‘nő-nemű’) tagadja, hanem a szó jelentésének asszociációs erőterében jelen lévő konnotatív jegyet, amely az idős szülőkkel szembeni gyermeki magatartás társadalmi-erkölcsi normáira utal. Valamely konnotációs jegy domináns helyzetbe kerülése olykor a jelentésváltozás kiinduló pontjává is válhat; például a különböző nyelvek ‘villám’ jelentésű szavának jelentésszerkezetébe rendszerint nem tartozik bele a ‘gyors’ széma, amely azonban alapul szolgált a *villámtréfa*, a német *Blitzkrieg* ‘villámháború’, az orosz *molnija* ‘hűzózár’ stb. létrejöttéhez. (Vö. JU. D. APRESJAN, *Leksičeskaja semantika*. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, 1974. 9.) A szójelentés szerkezete tehát mozgékony és képlékeny, s ebben a tekintetben talán az iüstökös felépítéséhez hasonlítható, amelynek szilárd központi magja nem válik el élesen az azt körülvevő gázburoktól, a kómától s annak folytatódásától, a csóvától. Sok szó jelentése egy-egy kis „iüstökös”, amelynek „fogalmi magja” különféle asszociációk és képzetek olykor ködszerű, elmosódó „csóváját” húzza maga után. A nyelvész számára az a fontos, hogy e „csóva” összetételéből kiszűrje mindazt, ami nem egyéni vagy esetleges, ami az egész nyelvközösség vagy legalábbis annak jelentős csoportjai számára „interszubjektív érvényű”. A *macska* szó más-más asszociációkat és érzelmeket kelt abban az emberben, aki szereti a macskákat, és az olyanban, aki nem szíveli őket. (Ez egyébként a szó metaforikus használatában is megnyilvánulhat: egy fiatal nőt [+] vagy [—] előjelű értékeléssel egyaránt nevezhetünk „macskának”). Másképpen áll azonban a dolog a *cica* vagy *cicú* szavakkal, amelyeknek jelentésében a pozitívan értékelő (a szokásos szótári jelzettel: kedveskedő) mozzanat a magyar nyelvközösségben általános érvényű (PÉTER: i. h. 223). Az érzelmi-értékelő jelentésmozzanatok, mielőtt általános érvényűvé válnának, először valamelyik nyelvi változatban (stílusban, réteg- vagy csoportnyelvben) terjednek el, ami egyébként a deskriptív jelentéskomponens változására is jellemző. Például napjainkban tanúi lehetünk annak, hogy a műszaki terminológiából származó *kézi vezérlés* kifejezés hogyan terjed metaforikus-pejoratív jelentésváltozással a publicisztikában (*a sajtó kézi vezérlése* ‘felsőbb állami vagy más szervek közvetlen, többnyire a sajtószabadságot sértő beavatkozása a sajtó munkájába’). Az újságok hasábjain, ill. politikai gyűléseken tűnt fel először az *ejtőernyős* főnév is új, úgyszintén metaforikus-

pejoratív jelentésében (olyan személy, akit magasabb beosztásából a felsőbb szervek támogatásával és a szabályos eljárások megkerülésével helyeztek alacsonyabb, de képességeit vagy szaktudását meghaladó új munkakörbe'). Természetesen nehéz megjósolni az ilyen új jelentések meggyökeresedését a nyelvben — ez számos, főleg nyelven kívüli tényezőtől is függ. Látni való azonban, hogy az érzelmi-értékelő jelentésmozgások „interszubjektív érvényének” fokozatai vannak, amelyek a hapax legomenontól a szótárak által is „jegyzett” köznyelvi befogadásig terjednek.

5. Mindezek alapján célszerűnek látszik, ha a jelentés „szilárd magjának” és konnotációs „csóvájának” bizonytalan elhatárolása helyett az érzelmi tartalmakat is hordozó szavak esetében a jelentés ábrázoló és értékelő komponensét különböztetjük meg. (Vö. a mondat szintjén a dictum és a modus szembeállításával: BALLY, LinguGén. A nyilatkozatok jelentésének „modális keretét” vizsgálják ROSS, LAKOFF, MCCAWLEY, a legkövetkezetesebben A. WIERZBICKA, Semantic Primitives. Frankfurt a. M., 1972. A szójelentés deskriptív és értékelő komponenséről legújabbban I. E. M. VOLF, Funkcional'naja semantika ocenki. Moskva, 1985. 28 kk.) Ez a megkülönböztetés témánk szempontjából azért is indokolt és gyümölcsöző, mert a jelentés érzelmi tartalma mindenkor valamilyen értékeléshez tapad. Az érzelmek tudatunk működésének sajátos belső szabályozói; szoros kapcsolatban állnak a szükségletek és motivációk szférájával, de a gondolati és akarati szférától sem választhatók el. Egy újabb lélektani felfogás szerint az érzelmek azt a viszonyt tükrözik, amely szükségleteink és azok kielégítésének lehetősége között áll fenn (P. V. SIMONOV, Vysšaja nervnaja dejatel'nost' čeloveka. Motivacionno-emocional'nye aspekty. Moskva, 1975. 89). Ez a tükröződés alapvetően a belső élmény, az átélés és nem a reflexió formájában valósul meg, ám maga az élmény is szükségképpen tartalmazza e viszony értékelésének kognitív mozzanatát, azt, amit „a lezajló események személyes értelmének” nevezhetünk (A. N. LEONTYEV, Tevékenység, tudat, személyiség. Bp., 1979. 181). Hasonló alapon nyugszik a nyelvi érzelmkifejezés mechanizmusa: minthogy maga az érzelm fogalmilag nem meghatározható, ahhoz, hogy „megkössön” a jelentés fogalmi szerkezetében, szükség van egy „kristályosodási góçra”, ami nem más, mint a jelentés értékelő komponense. Ez a mechanizmus különféle változatokban működik, ami lehetőséget nyújt az érzelmi-értékelő tartalmakat hordozó szókinés fontosabb csoportjainak megkülönböztetésére.

A) É r z e l e m f o g a l m a k a t j e l ö l ő s z a v a k. — Az ilyen szavak, mint *szerelem*, *harag*, *fél*, *remél*, *dühös*, *szomorú* stb. a különböző érzelmi állapotokról alkotott fogalmakat jelölik, azaz az érzelmkifejezést teljes mértékben fogalmi síkra transzponálják. Minthogy azonban az egyes érzelmi állapotok lényegét jelentő benső átélés fogalmi megragadása gyakorlatilag (s alighanem elvileg is) szinte lehetetlen, e szavak szótári értelmezése nagy nehézségekbe ütközik. Ezek az értelmezések rendszerint tautológián vagy keresztbe utaláson alapulnak: pl. az ÉKsz. szerint a *bánat* 'tartós szomorúság, lelki fájdalom', a *szomorú* melléknév értelmezése 'lelki fájdalmat, bánatot érző, illetve, ezt kifejező', a *fájdalom* főnév 2. jelentése pedig 'nagy szomorúság, levertség'. A pontosabb értelmezésre törekvő kísérletek alighanem ARISZTOTELÉSzig nyúlnak vissza; íme lényegre törő érzelm-definícióinak egyike: „... szeretni annyit tesz, mint azt kívánni másnak, ami véleményünk szerint jó, mégpedig az ő kedvéért és nem a sajátunkért, és erőinknek megfelelően törekedni megtenni e

jót” (ARISZTOTELÉSZ, Rétorika. Bp., 1982. 95. Adamik Tamás fordítása). Ennek a meghatározásnak nagy érdeme, hogy magában foglalja az érzelmi állapotra jellemző gondolati (értékelő) és akarati mozzanatokot, valamint utal az érzellem aktív természetére. Már-már a modern „szemantikai nyelvek” irányába mutatnak SPINOZA definíciói, aki a reményt, a félelmet, a biztosságot és a kétségbeesést mindössze két bináris jegypár (’jó — rossz’ és ’biztos — kétség’), valamint a ’jövőbeli’ széma segítségével határozza meg (SPINOZA, Etika. Bp., 1969. 136. Fordította Szemere Samu). Az újabb kísérletek közül IORDANSKAJA és WIERZBICKA eljárásai érdemelnek figyelmet. Az előbbinél az értelmezések két részből állnak: az érzellem minősítéséből annak pozitív/negatív, illetve aktív/passzív jellege alapján, valamint az érzelmi állapotot kiváltó ok meghatározásából (L. I. IORDANSKAJA, Popytka leksikografičeskogo tolkovanija gruppy russkich slov so značeniem čuvstva: Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika. Vyp. 13 [1970.]. 3—26). WIERZBICKA eljárása, amelyet saját bevallása szerint Lev Tolsztojtól „lesett el”, annak az élethelyzetnek általánosított meghatározásán alapul, amelyben a szóban forgó érzellem tipikusan jelentkezik. Pl. *X örül* = ’X úgy érez, mint az az ember, aki azt gondolja, hogy amit kívánt, az bekövetkezett vagy be fog következni’ (WIERZBICKA: i. h. 61). Mindkét értelmezési eljárásnak érdeme az a felismerés, hogy egy konkrét érzelmi állapotot csak az azt kiváltó körülmények (élethelyzet) ismeretében s az ehhez szervesen kapcsolódó intellektuális és akarati tudatfolyamatok összefüggésében lehet meghatározni. Magának az érzelmi élménynek fogalmi meghatározására természetesen ezek az értelmezések sem vállalkoznak.

Az érzelemfogalmat jelölő szavak és az alább a C) pontban tárgyalandó értékelő szavak között sajátos közbülső kategóriát alkotnak az olyan mellékevek, mint *elkeserítő, elképesztő, felháborító megdöbbenő* stb. E szavak jelentésének ábrázoló komponense arra az érzelmi reakcióra utal, amelyet az általuk jelzett jelenség vált ki (pl. *felháborító viselkedés, megdöbbenő hír*), s ebben az értelemben ezek a szavak is érzelemfogalmakat jelölnek. Ugyanakkor ezek a mellékevek és a nekik megfelelő határozószók érzelmileg értékelő szavakként is használatosak: a *Felháborító viselkedés!* nyilatkozat nemcsak a szóban forgó viselkedés érzelmeltő voltát jelzi, hanem kifejezi a beszélő erősen negatív érzelmi értékelését is.

B) Az érzelmelek közvetett fogalmi ábrázolása, ami metonimikus vagy metaforikus jelölés útján valósulhat meg. A metonimikus jelölési mód lényege az érzelmi állapottal járó tipikus testi változások, kifejező mozgások jelzése. A mindennapi és a művészi nyelvhasználat egyaránt gyakran alkalmazza ezt az eljárást vagy egyes szavak (*elsápad, elpirul*), vagy inkább állandósult szókapcsolatok, „érzelmerkifejező szólások” alakjában (vö. ZLINSZKY, Érzelemkifejezés a lírában: i. h. 277). Minthogy a szem „a lélek tükre”, nem véletlen, hogy az érzelmábrázoló metonimikus szókapcsolatokban ez a leggyakrabban szereplő testrész: *majd kiesik a szeme* (a csodálkozástól), *kisül a szeme* (szégyenében), *nagy szemeket mereszt, szeme szikrázik, lesüti a szemét, szemet hány* (valami fölött), *szemforgató* stb. Más testrészek is szolgálnak alapszó gyanánt: *ajkát harapdálja* (mérgében, izgalmában), *összeszorítja a száját* (dac), *lógatja az orrát, lehorgasztja a fejét, a fejéhez kap, égneke áll a haja, a haját tépi, elszorul a szíve, borsószik a háta* stb. Némely esetben az érzelemfogalmat jelölő szó eredete is hasonló metonimiára utal: a *retteg* ige eredetileg a *reszket*-tel volt rokon értelmű (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 105); a *gőg* a *gége* szóból származik, s a *gőgét mutatja, kiül gőggel*

beszél stb. régebbi szólásmódokból vált ki (SIMONYI, Jelentéstani szempontok. 29). A fentebb említett *felhőborító*, *megdőböntő* szavakhoz hasonlóan közbülső kategóriát alkotnak az *arcpirító*, *hajmeresztő*, *háborzongató*, *lélegzetelállító* stb. melléknevek, amelyek metonimikus átvitelrel utalnak a várható érzelmi reakcióra, de ugyanakkor az erőteljes érzelmi értékelés szavaiként is szerepelhetnek.

A közvetett érzelemábrázolás másik, úgyszintén ősi módja a *metaforán* alapul. Jellegzetessége, hogy számos nyelvben kiterjedt metafora-rendszerekben, illetve láncolatokban valósul meg. Nagyon sok nyelv ismeri például az „érzelem → folyadék” és „érzelem → tűz” alapú metafora-rendszereket, ami feltehetően összefügg a mindennapi, illetve „előtudományos” gondolkodásnak azzal az ősi felfogásával, amely az érzelmeket az ember bizonyos testnedveivel hozza kapcsolatba (vö. a pszichikai alkatok ismert hippokratészi osztályozásával). HÉRAKLEITOSZ azon vélekedése, hogy „a lelkek tüzes lehelletként a nedvességből, a vízből párolognak el, és beléje alakulnak vissza” (idézi PAIS ISTVÁN, Az antik filozófia története. Bp., 1978. 106), úgyszólván a folyadék- és tűzmetaforák szinkretikus archetípusának tekinthető. A „folyadék”-metaforasor azért is alkalmas az érzelmelek ábrázolására, mert az anyag folyékony halmazállapotában a legmozgékonyabb, legváltozékonyabb, s különböző állapotok, hőmérsékletek stb. széles és nem diszkrét skálája jellemezheti. Ezzel szemben az érzelmileg szegény ember *száraz*, *szíve megkeményedik* (*kőszívű*), *fásulttá* lesz; az sem véletlen, hogy az érzelmelek „folyékonyságával” ellentétben az akarat szokásos pozitív minősítése a *kemény*, *szilárd*, *hajlíthatatlan*. Az érzelmelek „folyékonyságának” képzetéhez kapcsolódnak az olyan kifejezések, mint *kiönti a szívét* (*lekét, haragját*), *forr a mérge*, *előnti a harag*, *elparolog a dühe*, *egy cseppnyi jóérzés sincs benne*, *úszik a boldogságban*, *megrészegül az örömtől* stb. A *szomjazik* (régiesen *szomjúhozik*) igét ’erősen vágyakozik valamire’ jelentésben is használjuk, főleg akkor, ha vágyakozásunk magasabb rendű szellemi, lelki vagy erkölcsi javakra irányul; alacsonyabb rendű vágyaink kifejezésére inkább az *éhezik* ige használatos: szexuális *éhségről* beszélünk, de *szomjazunk* az igaz szerelemre, barátságra; *ki vagyunk éhezve egy jó krimire*, de a templomban „*szomjúhozzuk szent igédet*”. E szabályt csupán erősíti az expresszív költői kivétel: „*Éhe kenyérnek, éhe a Szónak, Éhe a Szépnek hajt titeket*” (Ady: Csák Máté földjén).

Talán éppen a folyadékokhoz hasonló mozgékonyága, változékonyága alaktalansága teszi alkalmassá a tüzet, hogy egy nem kevésbé elterjedt metafora-csoport alapfogalmául szolgáljon: *a szerelem fellobban* vagy *fellángol*, *ég a vágytól*, *szemében gyűlölet izzik*, *haragra gyűl* vagy *gerjed* (az utóbbi ige eredeti jelentése ’gyullad’), *felszítja* [valakiben] *a gyűlöletet* stb. Ennek megfelelően a szűnő érzelem vagy szenvedély *kialszik*, *kihány*, a szív *kihül* stb. Különösen kifejező a *forró szív* — *hideg fej* ellentéte. Bizonyos érzelmelek asszociatív társulása a tűzhöz vagy a tűz okozta égető érzéshez alighanem szintén ősi tudatnyelvi jelenség. (Az orosz *gore* ’bánat’, *peccal* ’szomorúság’ főnevek etimológiailag a *goret* ’ég’, *pecc* ’süt’ igékkel függenek össze; l. még gör. *πῦρ* ’tűz’ és ’szenvedély’, szanszkrit *çókas* ’láng’, ’kin’, ’bánat’, héber *hārōn* ’parázs’ és ’harag’ stb.)

A kevésbé kiterjedt metaforacsoportok közül figyelmet érdemelnek a lelkiismeretre vonatkozóak. Lelkiismeretünk valamely mitikus szörnyalakként viselkedik: ha egyszer *felébredt*, akkor *nem hagy nyugton*, *kínoz*, *gyötör*, *furdal*, *nyomaszt* (vö. a féltékenység „zöldszemű szörnyetegével” Shakespeare Othellojában). Az orosz nyelvben a lelkiismeret még konkrétan, valósággal egy

kis rácsáló állat alakjában jelentkezik: „rág”, „harap”, „karmol”, „kapar”, „karmait belevájja az ember lelkébe”, „fogait áldozatába mélyeszi”. (Az érzelmemábrázoló orosz metaforasorokról I. N. D. ARUT'UNOVA, *Predloženie i ego smysl*. Moskva, 1976. 93–110. Az angol nyelv hasonló jelenségeit újabban magyar szerző világította meg: ZOLTÁN KÖVECSÉS, *Metaphors of anger, pride and love. A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam—Philadelphia, 1986.)

C) Értékelő szavak. — Különbséget kell tennünk az általánosan és a konkrétan értékelő szavak között. Az általánosan értékelés alapszavai a *jó* és *rossz*, illetve *jól* és *rosszul*. E szavak jelentés- és használatbeli sajátosságainak ma már meglehetősen nagy az irodalma (l. többek között: G. H. VON WRIGHT, *The varieties of goodness*. New York—London, 1963.; J. J. KATZ, *Semantic theory and the meaning of „good”*: *Journal of Philosophy* LXI [1964.]; Z. VENDLER, *The grammar of goodness*: *Linguistics in philosophy*. Ithaca, 1967.; E. M. VOLF i. m.; N. D. ARUT'UNOVA, *Tipy jazykovych značenij. Ocenka, sobytje, fakt*. Moskva, 1988.), ezért itt csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy ezek a szavak általánosságban értékelik az általuk jelzett objektum megfelelését vagy nem megfelelését az értékelés alapjául szolgáló normának vagy mintának, de nem jelölik magának a mintának konkrét tulajdonságait. A *jó borotvakrém*, *jó cipő*, *jó karmester* stb. kifejezések egyaránt jelzik a megfelelést a társadalmilag kialakult normának, igénynek, függetlenül attól, hogy ezek az igények merőben más tulajdonságokra vonatkoznak a borotvakrém, a cipő és a karmester vonatkozásában. Más szóval: a *jó* és *rossz* melléknevek ábrázoló jelentéstartalma mindenkor az általuk jelzett szó jelentéstartalmának függvénye; e szavak mintegy helyettesítik a jelzett objektum összes értékelt tulajdonságainak felsorolását.

A *jó/rossz*, ill. *jól/rosszul* alapvetően racionális értékelést fejeznek ki, bár igen gyakran kaphatnak érzelmi töltést. Léteznek azonban olyan általánosan értékelő szavak, amelyek elsőrendűen szubjektív, érzelmi értékelést hordoznak, például *remek*, *nagyszerű*, *ragyogó*, illetve *csapnivaló*, *pocsék*, *szörnyű*. Úgy tetszhet, hogy e szavak a *jó* és *rossz* intenzitásbeli fokozatait jelölik, ám valójában többről és másról van szó. E szavak nem valamely viszonylag objektív normának vagy mintának megfelelően értékelnek, hanem a beszélő szubjektív, érzelmileg erősen színezett viszonyát fejezik ki, amelyben a norma szerepe erősen redukálódhat. Az ilyen értékelés nem feltételez fokozást vagy „mértékelést”: vannak *jó* és *kevésbé jó* borotvakrémekek, az egyik krém *jobb* lehet, mint a másik (ti. jobban megközelíti a normát), de nincs *?remekebb* vagy *?kevésbé remek* krém; a bolti eladótól nem kérhetem, hogy *?adjon valamilyen remek borotvakrémet*, mert ezzel mintegy „átruházom” reá a saját szubjektív ítéletemet. Az általános szubjektív értékelésben nemcsak a norma szerepe csökken, hanem a szójelentés ábrázoló komponense is kisebb-nagyobb mértékben elhomályosul. Ezt a tendenciát jól mutatják a társalgási nyelvben gyakran előforduló *borzasztóan tetszett*, *iszonyúan jólesett* stb. típusú kapcsolatok. Különösen szembe-tűnő az ábrázoló jelentéstartalom gyors kiürülése a szleng általános szubjektív jelzőiben (*béna*, *eszméletlen*, *hulla*, *lepra*, *oltári* stb.). Hasonlóképpen erős túlsúlyra jut a jelentés értékelő komponense egyes állandósult jelzői szókapcsolatokban, amelyekben a jelző intenzív értékelést fejez ki: *esküdt ellensége* (de nincs *?esküdt barátja*), *megrögzött pesszimista* vagy *alkoholista* (de nincs *?megrögzött optimista* vagy *sportember*), *hétpróbás*, *címeres* vagy *cégéres gazember*, *testi-lelki jóbarát* stb. Az általános szubjektív értékelés irányába fejlődött a

szitokszavak egy része, például *állat, barom, csirkefogó, nyavalyás* stb., valamint a metaforikus átvitel alapuló kedveskedő megszólítások: *aranyom, gyémántom, kincsem, bogaram, cicám, galambom, rózsám, virágom, csillagom* stb. Ide sorolhatók az egyes nemzetek, felekezetek, társadalmi osztályok és rétegek, illetve az ezekhez tartozó személyek gúnynevei is: *oláh, sváb, tót*, (vö. ang. *nigger*, fr. *boche* 'német', orosz *chochol* 'ukrán', sp.—amer. *gringo* 'angol v. amerikai'), továbbá *bugris, csuhás, libás, nadrágos* ('városi ember'), *pápista* stb. E gúnynevek jelentéséből nem az ábrázoló tartalom hiányzik, hanem a racionális értékelés. A gúnynévként használt *sváb* szó jelentése például így értelmezhető: 'német — „és ez rossz”, ill. „és én nem szeretem a németeket”'.

Az általánosan értékelő szavaknál jóval nagyobb a száma a k o n k r é t a n é r t é k e l ő s z a v a k n a k. Ilyenek például: *bátor, becsületes, bölcs, önzellen, szerény, szorgalmas, udvarias*, ill. *gyáva, becstelen, ostoba, önző, öntelt, lusta, goromba* stb. Köznapi értelemben véve e szavak különböző jó és rossz tulajdonságokat jelölnek; axiológiai szempontból tekintve azokat az értéknormákat és antinormákat nevezik meg, amelyeknek rendszerére minden emberi közösség világképe épül. Ismételten utalnunk kell arra, hogy tudatunk nem csupán tükrözi a valóságot, hanem egyúttal értékeli is. Világképünkben mindennek — a borotvakrémnek, az időjárásnak, a házastársnak stb. sth. — megvan a maga normája, vagyis azon tulajdonságok összessége, amelyek a szóban forgó objektumot az adott közösség számára „ideálissá” teszik. Ezek a normák a nyelvközösségen belüli kisebb-nagyobb csoportokban természetesen eltérőek lehetnek, és történetileg is változhatnak, s mindez a nyelvhasználatban is megmutatkozik. (Gondoljunk például az *éberség, éber* szavak értékelő és részben ábrázoló jelentéskomponensének változására az utóbbi évek politikai nyelvhasználatában.) Nyelvészeti szempontból a fő kérdés az, hogy a konkrétan értékelő szavakban foglalt értékelés a jelentés részének tekinthető-e vagy nem. A *bátor* szó jelentését például így értelmezhetjük: 'olyan, akiben a veszély tudata nem befolyásolja elhatározását, illetve magatartását', a vele összefonódó értékelés pedig így fejezhető ki: „és ez jó”. A *bátor* melléknévnek — miként valamennyi konkrétan értékelő szónak — nincs az értékelés szempontjából semleges szinonimája; így pl. a *merész* vagy erősíti a *bátor* jelentését ('igen bátor'), vagy pedig negatív értékelést vesz fel ('oktalan kockázatot is vállaló'). Hasonlóképpen az *udvariatlan, modortalan, nyers, goromba, durva* szinonimasornak sincs az értékelés szempontjából semleges tagja: valamennyi negatív értékelést fejez ki, a különbség közöttük vagy az ábrázoló jelentéskomponens bizonyos számaiban, vagy az értékelés intenzitásában rejlik. A konkrétan értékelő szavak jelentésében tehát az értékelés nem választható el az ábrázoló tartalomtól, minthogy az utóbbi maga az értéknorma, illetve antinorma. A konkrétan értékelő szavak potenciálisan mind lehetnek érzelmkifejezők, de nem szükségképpen azok; ezért lehetséges például az *X tehetséges, de számomra közömbös* (v. *ellenszenves*) nyilatkozat, míg az *?X remek ember, de számomra közömbös* (v. *ellenszenves*) nyilatkozat szemantikai anomália.

Ehhez a kategóriához tartoznak azok a szavak is, amelyekben valamely tulajdonság értékelése metaforikus átvitel alapján fejeződik ki. Jellemző csoportjuk az állatok vélt vagy valódi tulajdonságai alapján emberre alkalmazott állatnevek: *róka, lajhár, kígyó, nyúl, galamb, számár, pulyka* stb. Az erős nemi ösztönű férfi *bika, csődör, kakas, kan, kandúr*, az ilyen természetű nő *kanca* vagy *szuka*. Az „állat → ember” metaforák mellett kisebb számban előfordulnak növények vagy tárgyak nevével alapuló metaforikus-emocionális átvitelek

is: *híliomszól* ('ártatlan, szűzies', többnyire ironikus), *mimóza* vagy *nebáncsvirág* 'nagyon érzékeny', *rongy (ember)* 'hitvány, jellentelen', *papucs* 'olyan férj, akinek a felesége parancsol', (vén) *csoroszlya* vagy *szatyor* 'házsártos, utálatos öregasszony', *málé* 'gyenge akaratú, mafla', *tuskó* 'faragatlan, durva ember, stb. Ritkábbak a szinekdochén alapuló értékelő szavak: *fej* 'okos', *segg* 'ostoba', *szájus*, *szemfüles*, *rosszmájú*.

D) M i n ő s í t ő s z a v a k. — Hasonlítsuk össze az értékelő komponens helyét egyfelől a *hős*, *hítségő*, másfelől a *gebe*, *mázolmány* szavak jelentésszerkezetében. A *hős* 'bátorságával v. helytállásával példamutató ember — „és ez jó”'; a *hítségő* 'esküjét vagy ígérletét megszegő ember — „és ez rossz”. Ezzel szemben a *gebe* 'nagyon sovány [ezért rossz] ló', a *mázolmány* 'művészietlen [ezért rossz] festmény'. A *hős* és a *hítségő* olyan tulajdonságok hordozója, amelyeket világképünk eleve jónak, ill. rossznak értékel. A *gebéről* viszont nem állíthatjuk, hogy 'ló — „és ez rossz”', hanem csak azt, hogy 'rossz ló [mert sovány]'. A *mázolmányt* sem azért értékeljük negatívan, mert 'festmény', hanem azért, mert 'rossz festmény'. Példáink tehát kétféle értékelést rejtenek magukban. Az első ítéletfajta szerkezetét a szimbolikus logikában alkalmazott ún. univerzális kvantifikáció segítségével fejezhetjük ki. A *hős*, *hítségő* típusú szavakban rejlő értékítéleteket univerzális állításoknak tekintjük, amelyeknek logikai szerkezete „Minden, ami F, az G”, illetve a szokásos képlettel $\forall x$ (ha Fx, akkor Gx). Ha F = *hős* és G = „jó”, akkor a képlet így olvassandó: „Mindenki, aki *hős*, az »jó«”. Negatív értékelés esetén a képlet így módosul: $\forall x$ (ha Fx, akkor $\sim Gx$), azaz „Mindenki, aki *hítségő*, az »nem jó«”. Ezzel szemben a *gebe*, *mázolmány* típusú szavak jelentése olyan értékítéletet feltételez, amely az ún. egzisztenciális kvantifikációval fejezhető ki: „Van olyan F, amely G [nem G]”, azaz $\exists x$ (Fx & Gx), illetve $\exists x$ (Fx & $\sim Gx$). (Az univerzális és egzisztenciális kvantifikációról l. RUZSA IMRE, Klasszikus, modális és intenzionális logika. Bp., 1984. 32–6.) Természetesen a „Van olyan ló, amelyik »nem jó«” állítás nem azonos a *gebe* jelentésében foglalt értékeléssel, csupán előfeltétele annak. A *gebe* és a *mázolmány* feltételezi a lovak, illetve festmények olyan halmazát, amely „jó” és „rossz” lovak, illetve festmények részhalmazából áll. A *hős*, *hítségő* típusú szavak esetében ez a feltételezés nem áll fenn, ami megmutatkozik abban, hogy az ilyen szavaknak, amelyeket fentebb értékelő szavaknak neveztünk, az értékelés szempontjából nincs semleges szinonimájuk, míg a *gebe*, *mázolmány* típusú szavak rendelkezhetnek ilyen szinonimával (*ló*, *festmény*). A megkülönböztetés érdekében ez utóbbiakat m i n ő s í t ő szavaknak nevezhetjük. Amíg tehát az értékelő szavak az adott nyelvközösség világképének értéknormáit, illetve antinormáit jelölik, addig a minősítő szavak ezen normák alapján minősítik a világ különböző objektumait és jelenségeit. (Csupán látszólag mond ellent e meghatározásnak, hogy a *csuhás*, *sváb* típusú értékelő szavaknak van semleges szinonimája: *pap*, *szerzetes*, illetve *német*. Az ezekben a szavakban foglalt értékelés ugyanis nem az egész nyelvközösség világképére, illetve nyelvhasználatára jellemző.)

A minősítés vonatkozhat az ábrázoló jelentéstartalom egészére vagy — gyakrabban — annak bizonyos számáira. A *mázolmány* „egészében véve” 'rossz festmény', a *versfaragó* 'rossz költő', az *íromány* (egyik jelentésében) 'rossz írásmű'. Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen globális minősítésekben is kisebb-nagyobb mértékben előtérbe léphet valamely meghatározott tulajdonság értékelése. A rossz orvost nevezhetjük *hentes*-nek vagy *kuruzsló*-nak: az előbbi — főként sebészekre vonatkoztatva — inkább a manuális készséget,

az utóbbi a tudományos ismeretek szintjét értékeli negatívan. A rossz színészt nevezhetjük *ripacs*-nak, ám valójában nem minden rossz színész *ripacs*; *ripacs*-kodáson elsősorban a színészi eszközök mértéktelen, túlzó használatát értjük. Úgy tetszik, hogy a *mázolmány*-ban is olykor a festmény kidolgozatlansága vagy a festő rajztudásának hiányossága kap elsősorban negatív értékelést.

A minősítő szavak nagyobbik csoportjában az értékelés objektuma és tárgya nem esik egybe, azaz az értékelés az ábrázoló jelentéstartalom egy vagy több szemájához tapad. Ilyenek például: *vihog* 'bántón [—], élesen [—], idétlenül [—] nevet', *kunyerál* 'megalázkodva [—] kér', *ténfereg* 'tétlenül v. céltalanul [—] jár-ke'l', *píszmog* 'túl hosszadalmasan v. fölösleges aprólékos-sággal [—] végez valamit', *fecseg* 'fölségesen (sokat) v. komolytalanul [—] beszél', *kontár* 'mesterségéhez nem értő [—], rossz munkát végző [—] személy', *bürokrata* 'az ügyeket a formákhoz való merev [—] ragaszkodással, lélektelenül [—] intéző hivatalnok', *limlom* 'hasznavehetetlen [—] holmi', *viskó* 'alacsony, szegényes [—] lakóház' stb.

E) Értékelés a szavak szemantikai kapcsolódásában. — Hasonlítsuk össze a *segítőtárs* és *cinkos* szavak jelentését. Jelentésük közös része 'az, aki valakinek valamiben segítséget nyújt, segédkezik'; a két jelentés különbsége viszont abban rejlik, hogy az, amiben a *cinkos* segédkezik, csak „rossz”, elítélendő dolog lehet. Hasonlóképpen a *kezdeményező* és *felbujtó* szavak esetében: a 'Ki volt a felbujtója az önkéntes véradásnak?' kérdés szemantikai anomáliát tartalmaz, minthogy *felbujtani* csak „rosszra” lehet. Általánosságban olyan esetekről van tehát szó, amikor valamely X lexémához kétértelműen vagy tipikusan kapcsolódó Y lexéma jelentésében egy olyan z szemának kell lennie, amely pozitív vagy negatív értékelést hordoz. (Ezt a jelenséget a szemantikai valencia egyik válfajának tekinthetjük.) *Vádolni* csak valami „rosszal” lehet, *jutalmazni* csak valami „jót”, elismerésre méltót. (Az *elnyerte méltó jutalmát* kifejezés azonban ironikus értelemben is használatos.) Beszélhetünk a *bűnözés* vagy a *korruptció*, de nem a 'felvilágosodás melegágyáról. Ide sorolhatók a *büntet*, *megbocsát*, *megtorol*, *gyanúsít*, *rágalmaz*, *kikér magának* (valamit), *köszönetet mond* (valamiért) stb. igék, valamint az átvitt jelentésben használt *fertőzés*, *fertőz* szavak; beszélhetünk *fasiszta fertőzésről* vagy arról, hogy valaki *lustaságával megfertőzte társait*, ám a 'demokratikus fertőzés vagy 'szorgalmával megfertőzte társait' kifejezések szemantikai anomáliák, hacsak nem tréfás vagy ironikus értelemben használják őket. Az utóbbi évek jelentéstani irodalmában olyan felfogással is találkozhatunk, amely a szójelentésben állító (asszerciós) és előfeltételezett (preszuppozíciós) részt különböztet meg; e felfogásnak megfelelően pl. a *vádol* igében az értékelést az előfeltételezett rész hordozza (CH. FILLMORE, Types of lexical information: Semantics. Ed. by D. D. STEINBERG and L. A. JAKOBOVITS. Cambridge, 1971. 381). A jelentés ilyen felosztásának általános érvénye azonban erősen kétségbe vonható (vö. KIEFER FERENC, Az előfeltételezés elmélete. Bp., 1983. 91), nem utolsósorban a jelentés „képlékenysége”, belső átrendeződési képessége okán, amiről fentebb már volt szó.

6. Az érzelmi tartalmakat hordozó lexikai elemek sorában természetesen nagyon fontos szerep hárul az indulatszókra, valamint a módosítószók bizonyos csoportjára. Ám ezeknek a szavaknak szemantikai és szemiotikai sajátossága, valamint használatuk szintaktikai feltételei külön tárgyalást igényelnek.

A grammatica speculativa modernsége

Amikor későbbi szerzőktől (például Wittgensteintől) származó idézeteket korabeli idézeteknek álcáztam . . . , tökéletesen tisztában voltam vele, hogy nem az én középkori alakjaim modernnek, hanem a modernnek gondolkodnak középkoriban.

U. Eco: *A rózsza neve*. Bp., 1988. 616.

I. Amit az alábbiakban előadni kívánok, megítélésem szerint érdekes, talán fontos, de egészen biztosan nem előzmény nélküli vagy meghökkentően új. Ismert – ha nem is feltétlenül közismert – tényekről lesz szó, melyeket megkísérlek új megvilágításba helyezni. A grammatica speculativa a középkori nyelvfelfogás egyik legjellegzetesebb irányzata, iskolája, módszere, tana vagy tévtana, kinek hogy tetszik – mindenesetre olyan jelenség, amelyről minden valamirevaló nyelvtudománytörténet megemlékezik, habár korántsem azzal a tisztelettel, mint a vele foglalkozó speciális szakirodalom. Azt azonban ez is, az is kiemeli, hogy e helyt egy erősen filozofikus nyelvelmélettel van dolgunk. A filozófiatörténetekben viszont ehhez képest meglehetősen csekély keletje van a spekulatív grammatikának, talán mert a bölcelet szempontjából nézve mindenekelőtt nyelvtani elméletnek tűnik. A valós helyzet azonban az, hogy ez a grammatikának túlságosan spekulatív, spekulatívnek meg túlságosan grammatikai elmélet – nyelvelmélet, azaz lingvisztika és nyelvfilozófia egysége. Amiről itt szó lesz, éppen ez az utóbbi momentum, a nyelvfilozófiáé, s erre vonatkozik a dolgozat címében jelzett minősítés is. A bizonyítandó tétel: a grammatica speculativának, közelebről a modista nyelvelméletnek filozófiai irányultsága határozott rokonságot mutat századunk ama „nyelvfilozófiai fordulatának” szerkezetével, amely WITTGENSTEIN „Tractatus logico-philosophicus”-ában öltött testet. Modern tehát ebben az értelemben, ami persze nem ugyanazt jelenti, mintha a -- látszólag szinonim – *korszerű* kifejezéssel illetnénk. Habár természetesen abszolúte korszerű is – tudniillik a maga korában.

A grammatica speculativa értékeléséről szólván aligha kerülhető el e nyelvelmélet tudománytörténeti háttérének és legfőbb téziseinek ismertetése. Bármennyire törekszem is a lényeg összefoglalására, terjedelmileg kényszerűen ez teszi ki dolgozatom nagyobb részét. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az ismertetés teljes egészében a számomra hozzáférhető elsődleges és másodlagos szakirodalom tanúságán alapul, tényanyagában újdonságot nem tartalmaz, és szükségszerűen kivonatos. A kérdés ismerőit ez feljogosítja a továbblapozásra. Ugyanakkor reményeim szerint – tekintettel a magyar nyelvű szakirodalom szűkösségére is – azok számára, akik a középkori nyelvtudomány ezen érdekes fejezetében kevésbé tájékozottak, nem lesz sem felesleges, sem érdektelen.

A témának egyébként tetemes szakirodalma van. Az elsődleges irodalomra később utalok. A másodlagos szakirodalomból a hivatkozott és fontos további művek közül kiemelem a következőket: G. L. BURSILL-HALL, *Speculative Grammars of the Middle Ages. The Doctrine of Partes Orationis of the Modistae*. The Hague–Paris, 1971.; ró., *The Middle Ages*. In: *Current Trends in Linguistics*. Ed. by I. A. SEBEOK. Vol. 13. The Hague–Paris, 1975.; úó.,

Some Notes of Grammatical Theory of Boethius of Dacia. In: H. PARRET ed.; History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics. Berlin—New York, 1976. 164—88.; E. COSEBIU, Die Lehre der „modi significandi” im Mittelalter. In: Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht. Teil I: Von der Antike bis Leibniz. 130—6.; F. P. DINNEEN, An Introduction to General Linguistics (megfelelő fejezete). New York stb. 1967.; A. V. GROSEVA, Grammatyiceszkije ucsenyija zapadno-jevropejszkogo szrednyevekovja. In: A. V. GYESZNYICKAJA—Sz. D. KACNYELSON, red. Isztorija lingvisztyiceszkijh ucsenyij. Szrednyevekovaja Jevropa. Leningrad, 1985. 208—242.; R. W. HUNT, Collected Papers on the History of Grammar in the Middle Ages. Ed. by G. L. BURSILL-HALL, Amsterdam, 1980.; J. PINBORG, Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter. Münster stb., 1967.; R. H. ROBINS, Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe. London, 1951.; űó., A Short History of Linguistics. London, 1967.

2. A középkori grammatika történetét, ismeretes módon, nagyjából két korszakra lehet osztani. Határuk a XI. század, amikor is a nyelvészeti elmélet jelentős változásokon megy át. Az első korszakban a nyelvi megfigyelések lényegében a későlatin kori keretek között maradtak, jobbra rövidített és kompilációs forrásokra támaszkodva. A VI. században (más összefoglalások mellett és után) Priscianus lényegében minden általa ismert előzményt összefoglalt, s műve — Donatusé mellett — a megfellebbezhetetlen tekintély rangjára emelkedett. (Kivéve azokat az eseteket, amikor a Vulgata IV—V. századi latinja eltér a Donatus és Priscianus feldolgozta klasszikus latin normáktól. Ilyenkor, ahogyan később megfogalmazták: a „Divina pagina non subiacet regulis grammaticae” elve alapján, „a Szentlélek által előírt” formát nyilvánították helyesnek.) A priscianusi grammatika alapján a korszak egészében a latin nyelv helyes olvasásának, írásának és beszédbeli használatának művészete maradt, privilegizált helyet foglalva el a művelődésben és az oktatásban. Mindez nem kis részben A. M. T. S. Boëthius (kb. 475—524), „az utolsó római és az első skolaszta”, „a Nyugat tanítója” tevékenységének köszönhető, akit kortársai (többek között maga Priscianus) és a későbbi századok tudósai részéről is hatalmas tisztelet övezett. Hagyományosan neki tulajdonítják a „hét szabad művészet” mint oktatási rendszer triviumra és quadriviumra való felosztását — a grammatika pedig e felosztásban tudvalevőleg a trivium, vagyis az elemi és alapvető tárgyak csoportjába került.

A második korszakhoz való átmenet az Arisztotelészhez való viszony megváltozásában ragadható meg. Az európai középkor nem ismerte őt eredetiben, rendszerint a kommentátorok parafrázisaira hivatkoztak. Boëthius ugyan latinra fordította az Organont (vagy annak legalábbis több részét), de míg a tudományosság központjai a kolostori és városi iskolák maradtak, Plátón fontosabb és — az újplatonikusok, később pedig Augustinus és maga a Porfürioszt is fordító Boëthius révén — ismertebb klasszikus volt, mint Arisztotelész. (Jellemző módon a két Analitikára a XII. század végéig még utalást sem találunk.) A sztageirita gondolatai később kerülő módon, arab és zsidó közvetítéssel, Al-Farabi, Avicenna és Averroës kommentárjaival együtt jutottak vissza Európába. Filozófiájának (a közvetítők által is felerősített) materialisztikus tendenciái találkoztak ekkor a megerősödő városi polgárságnak az empirikus és praktikus tudás iránti igényével — annál kevésbé viszont

az egyházéival, mely Arisztotelész bölcséletét kezdetben eretnek tannak minősítette, és oktatását többször be is tiltotta. A feszültséget — Albertus Magnus kezdeményezését követve — végül is Aquinói Tamás oldotta fel: miután alaposan (s elsőként közvetlenül az eredeti szöveghez visszanyúlva) tanulmányozta műveit, s „megtisztította” őket a materialisztikus elemektől, Arisztotelészt sikerült eretnekből a katolikus teológia filozófiai megalapozójává igazítani. Ez az átinterpretált Arisztotelész lett azután — Tamás tekintélye révén — a filozófussá hosszú századok számára; művei, főleg logikája, óriási befolyással voltak a középkor egész tudományosságára.

Ez a hatás a közelebbi tárgyunkat képező nyelvszemlélet tekintetében konkrétan a nyelvtan logizálását, a grammatika logikai megalapozásának igényét jelentette. Ezzel párhuzamosan — most először — szakadás következett be egyfelől az „alkalmazott”, pontosabban gyakorlati, didaktikus, másfelől az elméleti grammatika között. (Az előbbi lényegében az egész középkorban változatlan maradt.) A grammatika logizálódása ugyanakkor kétarcú folyamat volt. Egyrészt, ahogyan talán ma mondanánk, ezzel a kor tudományosságának színvonalára emelkedett, másrészt viszont státus- sőt létharcba keveredett a logikával, amely kezdte átvenni a grammatika alapozó, orientáló diszciplína funkcióját, s terminológiai önállóságát is kikezdte. (Ez a szituáció egyébként már önmagában is kelthet XX. századi asszociációkat.)

Megítélésem szerint nincs egységesen elfogadott nézet annak tekintetében, hogy a *spekulatív grammatika* és a *modista grammatika* kifejezések szinonimikusak-e egymással. Afelől persze nincs kétség, hogy a modisták tevékenysége spekulatív grammatika. Ha azonban a grammatica speculativa elsődleges kritériuma a nyelvtan logikai megalapozásának igénye, a modista grammatikák előzményeit talán tekinthetjük a spekulatív grammatika első, előkészítő szakaszának. Tekintettel mondanivalóm lényegére, ezt itt röviden fogom összefoglalni.

A Priscianus-komentátorok tulajdonképpen már a XI. század közepétől kezdve kezdték kiegészíteni a hagyományos grammatikát annak logikai megalapozásával. Szándékaikat jól példázza Willelmus de Conchis (William of Conches), aki „De philosophia mundi” című főművében (1120 körül) kifogásolja, hogy Priscianus és korábbi kommentátorai a szóosztályok és akcidenciák (másodlagos kategóriák) jellemzésekor pusztán a definíciókra korlátozódnak, és nem magyarázzák meg a „causae inventionis”-t, a nyelvi jelenségek „feltalálásának okát” — értsd: logikai szükségszerűségét. Ő maga lényegében Priscianus I–6. kötetének anyagát taglalja, de azután elszakad tőle, és logikai magyarázatokba kezd. Kifejtésében például a névszók feltalálásának oka, hogy megjelöljék, amiről szó van, a grammatikai nemeké, hogy a szexust jelöljék, és így tovább. Willelmus tanítványa Petrus Helias, „a középkor első valóban eredeti gondolkodója”, ahogyan BURSILL-HALL nevezi. (The Middle Ages, 204.) Mások azonban megjegyzik, hogy nem tudjuk, mennyit vett át mestere még nem publikált kommentárjaiból. (Lásd HUNT i. m. XI.) Ezenkívül olyan érdemeket is szokás neki tulajdonítani, melyek szövegének félre-interpretálásán alapulnak, például, hogy felfedezte volna a főnév—melléknév megkülönböztetést vagy különösen a grammatikák pluralitását. (Erről PINBORG i. m. 24–5.) Mindenesetre Petrus Helias „Summa super Priscianum”-a a logikai fordulat sarkköve (1140–50 körül). Priscianus elemzését és definícióit alapjában ő is elfogadja, de ezeket rendszeresen kiegészíti logikai kommentárjaival, láthatólag a Kategóriák és a Hermeneutika alapján. A vezéreszme

természetesen a *causae inventionis* kimutatása. Különbséget tesz az összes szó feltalálásának közös oka és az egyes kategóriák feltalálásának sajátos oka között. A nyelv általános *causa*-ja a közlés, mégpedig akaratunk közlésének szükséglete. Az egyes szófajok és a másodlagos kategóriák okait teljes körűen kifejti, logikai kritériumokkal kiegészítve Priscianus definícióit (pl. az ige feltalálásának okai közé bevezeti a predikativitás funkcióját, a *casus*-ok indokolásába az egyazon dolgokról alkotható ítéletek különféleségeit stb.). Bár deklarált szándékai szerint a grammatika és a dialektika [= logika] szétválasztására törekedett, Petrus Helias valójában inkább a két diszciplína egyesítéséhez, sőt a logika bizonyos túlsúlyához jutott el Priscianus „kijegyzetelésében” [szinte minden példamondatot elhagyott!], meg a *causae* bevezetésében. Óriási tekintélye volt a későbbiekben is, sokszor csak mint „a kommentátort” idézték, nemritkán újabb keletű eszméket is neki tulajdonítva.

Ami a nyelv általános feltalálási okát illeti, a század második felében a hangsúly az akarat kifejezése felől eltolódik a fogalom közlése irányába. (Vö. pl. a „*Tria sunt*” kezdetű ismeretlen szerzőjű, de Petrus Heliasnál biztosan későbbi glosszában: „*Orationes autem inventae sunt, ut per illas intellectus nostros exprimemus et aliis manifestemus.*” Idézi HUNT i. m. 39–40.) Így egy „*Promisimus . . .*” kezdetű anonim glossza szerint a beszédnek három előfeltétele van: a dolog, hogy legyen miről mondanunk valamit, a fogalom, hogy segítségével megismerhessük a dolgot, és a szó, hogy megnyilváníthatassuk a fogalmat. Ebben a hármasságban már a *modi essendi, intelligendi* és *significandi* későbbi elmélete előlegeződik meg.

A XII. századi grammatikusok sorában megemlítendő még az Abélard-tanítvány Ralph de Beauvais (Radulphus Belvecensis) és iskolája. A logicizmus náluk főleg a szószerkezetek (*constructio*) iránti érdeklődésben mutatkozik meg, maga Ralph például fő műveiben („*Summa super Donatum*” és „*Liber Titan*”) sokat foglalkozik a vonzatok és ennek megfelelően az esetek logikai megalapozásával.

A grammatika fokozódó érdeklődése (hagyományos, tehát szószerkezet-tani értelemben vett) szintaxis iránt tovább fokozta a logika és a grammatika egymásba hatolását. A folyamat részletei nem ismeretesek — Ralph után mintegy évszázadnyi fehér folt van a grammatikatörténetben —, végeredménye azonban igen. A XIII. század közepére általánosan elfogadottá válik a grammatika univerzalitásának tétele, mintegy konkretizálva azt az arisztotelészi tanítást, miszerint egy diszciplína az *e g y e t e m e s* jellemzők tárgyalása révén válik tudománnyá. Például egy 1240 körül keletkezett párizsi anonim kézirat szerint a grammatika tárgya nem a konkrét nyelv, hanem „a nyelv egy bizonyos bármely nyelvtől elvonatkoztatott értelemben, általános vonásait tekintve” („ . . . sermo ut quoddam abstrahens a quodlibet sermone, secundum generales virtutes”, idézi PINBORG i. m. 26.). Ez az alapállása Robert Kilwardby és az ő hatása alatt álló Roger Bacon nyelvfelfogásának is. Kilwardby szerint a grammatika tárgya a jelölő funkciójú nyelv (*sermo significativus*), az egyes nyelvektől elvonatkoztatva. (Hogy — persze vagy ezeréves hagyományra támaszkodva — éppen a jelölést nevezi meg a nyelv univerzális funkciójául, mint látni fogjuk, szintén igen fontos előzménye a modisták nyelvelméletének.) Ez a nyelv továbbá az elmében (*mens*) lakozik, és így a grammatika tárgya — nem úgy, mint a szerkesztett beszéd avagy a betűkre elemezhető hang — azonos mindenkiben. Éppen ezért és csakis ebben az értelemben lehet a nyelv a tudomány objektuma. („*Cum*

scientia maneat eadem apud omnes — mondja Kilwardby —, et subiectum eius idem manet, quare subiectum grammaticae debet manere idem in omnibus. Sed oratio constructa vel vox literata ordinabilis propter congruum non idem manet apud omnes, quare non erit subiectum grammaticale.” Idézi BURSILL-HALL: Spec. gr., 38. A *grammatica*, illetve a *sermo congruus* szembeállítás az *oratio constructa*-val egyébként nyelv és beszéd megkülönböztetése felé tendál, a *sermo* szót e szerzőknél már csak ezért sem szabad beszédnek fordítani.) Közelebről pedig kétféle tudomány tárgya lehet a nyelv: az összefüggő nyelv (*sermo congruus*) a grammatikáé, a valódi nyelv (*sermo verus*) pedig a logikáé, ahol is az előbbi alárendelődik az utóbbinak. Bacon is így látja a dolgot. Minden nyelvben kétféle probléma létezik: az egyik típus csupán az adott nyelvet érinti, a másik viszont minden nyelvre vonatkozik. Csak az utóbbi kérdések lehetnek a tudomány tárgyai. A grammatika is azért tudomány, mert szubsztanciájára nézve egy és ugyanaz minden nyelvben, még ha esetlegességeiben (nyelvenként) különbözik is. (R. Bacon 1245 körül keletkezett „*Summa grammatica*”-jának ez a megállapítása egyébként mármár grammatikatörténeti közhely. Eredetiben így hangzik: *grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.* Idézi például BURSILL-HALL, Spec. gr., 12.) Kilwardby és Bacon gondolatai általában annak a modista alapelvnek a megszilárdulása irányában hatnak, hogy a nyelv felépítésének általános elvei az emberi gondolkodás törvényszerűségeinek felelnek meg, amelyek viszont a létevényi viszonyait tükrözik. A grammatika ezáltal lehet a létező elveit kutató tudomány, a principia essentialia felderítője.

A principia essentialia gondolatában az is kidomborodik, hogy nemcsak a szabályok, hanem a tartalom legfontosabb elvei is univerzálisak. Ebből eredően a logikai irányzat — az univerzális grammatika eszméjének kialakításán túl — elmélyítette a szemantikai aspektusok vizsgálatát is. Lassú átmenet figyelhető meg a „mit jelentenek a szófajok?” kérdése felől a „hogyan jelölnek?” felé. A logikai szemantika eszméi fejeződnek ki az előbbiekkal kortárs Petrus Hispanus (élete végén: XXI. János pápa) nagyhatású főművében, a „*Summules logicales*”-ban is, melyet a XVI. század elejéig a logika alapvető tankönyveként használtak. A significatio-ról és a suppositio-k fajtajáról szóló tanítása — melyre terjedelmi és tematikai okokból, ám a méltánytalanság teljes tudatában nem térek ki részletesebben — nem elhanyagolható részét képezte annak a logikai—grammatikai hagyománynak, mely a valóságban (és talán e tudománytörténeti vázlatban is) előkészítését jelentette a XIII. század második felében kibontakozó „tulajdonképpen” *grammatica speculativa*-nak — a modisták nyelvszemléletének.

3. A modista grammatikák, mint ismeretes, jellegzetes központi kategóriájuk, a *modi significandi* kifejtéséről kapták elnevezésüket. A *modus significandi* és *consignificare* kifejezések egyébként először a nagy Boëthiusnál fordulnak elő, később Abélard-nál és másoknál, ám náluk még esetleges, nem rögzített és nem hagyományozott terminusokként. Kategóriává valóban a modistáknál válnak „a jelölés módjai”. A terminus már önmagában is kulcsfogalom a tanítás megértése szempontjából. A jelölés — mint láttuk — a nyelv univerzális funkciója (s ezért aztán a nyelv éppen e jegy révén lehet tudományos vizsgálat tárgya), a *modus* pedig olyan kategória, mely általánossága révén alkalmas a nyelvelmélet közvetlen lét- és ismeretelméleti

megalapozására. Direkt vagy indirekt módon a terminus mindkét fele felismerhetően az arisztotelészi tanok átható befolyását tükrözi. A XIII. században ugyanis hozzáférhetővé vált a teljes Arisztotelész-korpusz. Különösen a Második analitika, a Metafizika és a *De anima* volt nagy hatással a nyelvszemlélet bázisára. Arra sem árt még egyszer utalni, hogy ez a hatás arab közvetítéssel került vissza Európába: Avicenna és Averroës kommentárjaira a modisták gyakran név szerint is hivatkoznak. Azt az általános meggyőződést, hogy a szavak a fogalmak konvencionális jelei, az utóbbiak pedig a realitás tárgyait képviselik — még ha ez Boëthius óta megvolt is a grammatikai hagyományokban — az arab filozófusok erősítették meg.

A modista grammatika mint nyelvelméleti iskola, abból a szempontból, amelyből az alábbiakban bemutatom, lényegében egységes tömbként kezelhető. Tevékenységük rövid történeti vázlatát azonban mégiscsak helyes lesz előrebocsátani.

A modista iskola teljesítményei nagyjából száz évet fognak át, amelyen belül — elméleti értelemben — négy generáció különíthető el. Ám hogy az első nemzedék kivel is kezdődik, azt nem könnyű kijelölni, ugyanis sem a kronológia nem makulátlanul tiszta, sem azok a kritériumok, melynek alapján egy spekulatív grammatika már modistának minősíthető. COSERIU például (i. m. 130) már Albertus Magnust is megemlíti (az alább elsőnek nevezettek-nél természetesen 30–40 évvel korábbról), BURSILL-HALL viszont legautentikusabb nagymonográfiájában őt csak az előzmények közé sorolja. „Többségi vélemény” alapján úgy tekinthetjük, hogy az új elméleti keret első képviselői Boëthius de Dacia, aki 1270 és 77 között az averroizmus vezető képviselője a párizsi egyetemen, Arisztotelész-komentátor, a középkor egyik legjelentősebb nyelvlogikusa; valamint Martinus de Dacia. Mindketten dánok, és mindketten „*Modi significandi*” címen értekeznek a nyelvről — Martinus értekezése azonban, tankönyv lévén, alighanem már Boëthius elméleti művén alapul. A modisták második nemzedéke főleg Martinus értekezésének kommentátora. A legérdekesebb alak talán Gentilis de Cingoli, aki a modista logikát és grammatikát Itáliában elterjesztette. Fontosabbak még: Michel de Barbais és Johannes de Dacia (Johannes Dacus, az ő művének „*Summa grammatica*” a címe). A harmadik generáció a századforduló körül és után tevékenykedett. Mindenekelőtt Radulphus de Brito, a legterjedelmesebb modista grammatika szerzője említendő, de rögtön utána Erfurti Tamás, annak az 1310 körül keletkezett „*Grammatica speculativa*” című tankönyvnek a szerzője, amelyet a szakirodalom a legrésztetesebben dolgozott fel — igaz, sokáig tévesen Duns Scotusnak tulajdonítva a művet. Mindezek a teljesítmények főleg a párizsi egyetemen jöttek létre, amit a legnagyobb korabeli filozófusok, Albertus Magnus és tanítványa, Aquinói Tamás tevékenységének itteni nagy hatása magyaráz. Az utolsó időszak már nem hoz elméleti újításokat a modisták tevékenységében, annál inkább változik a motiváció: egyre inkább védekezniük kellett a főleg filozófiai oldalról jövő bírálatokkal szemben. Az ellenfelek elsősorban a nyelv és a valóság tüzetes megfeleltetésének gyakorlatát vonták kétségbe, általában azt a tendenciát, hogy a nyelv elemzéséből a tényekre következtessenek. A fogalmak és a realitás viszonya ismeretes módon évszázadok óta a filozófiai viták kereszttüzeiben állt, a modistákat magától értetődően sok támadás érte a nominalisták — például Occam —, de az averroisták részéről is. Az egyik leghevesebb kritikus Johannes Aurifaber. (A modisták elleni bírálatokról l. J. PINBORG, *A Note on Some Theore-*

tical Concepts of Logic and Grammar: *Revue Internationale de Philosophie* 29: 113, 286–96. Aurifaber szövege kommentárokkal: PINBORG, *Entwicklung*, 166–192 és 214–304.) Ennek az utolsó korszaknak legismertebb modista szerzője és műve: Siger de Courtrai: „Summa modorum significandi”.

Az említettekén kívül még sokan tartoznak a modisták közé, pl. Jean Josse de Marvilla, Simonus de Dacia, Johannes Avicula de Lotharingia, Mattheus de Bononia, Erhardus Knab von Zwiefalten stb. (Feleslegesnek tartom itt a felsorolt szerzők és műveik hozzáférhetőségét adatulni. Az érdeklődők minden közelebbit megtalálnak KONRAD KOERNER „Medieval Linguistic Thought, A Comprehensive Bibliography” című jegyzetében: *Historia Linguistica* VII [1980.], 265–95; valamint természetesen a tanulmány elején említett másodlagos szakirodalom bibliográfiáiban.) Mindenesetre több mint kétszáz idevonható kéziratról tudunk, zömük kiadatlan. A modisták bizonyára nem a modern értelemben vett nyelvészeti kört képezték, de feltétlenül iskolát, amelynek lényegi állításai a sok variáció ellenére azonosak. Alapjában véve mindannyiuknál Donatus és Priscianus grammatikai rendszerének metafizikai–logikai újrainterpretálásáról van szó. Ez annyira magától értetődő, hogy a legtöbb értekezésben alig van vagy éppen egyáltalán nincs példanyag — Donatus és Priscianus grammatikájának ismerete az olvasó részéről a szó eredeti értelmében triviális előfeltétel.

(Folytatjuk.)

HAVAS FERENC

Szavak és mondatok megértésének kérdéseiről

Számos kísérletet végeztek a szófelismeréssel, illetve a mondatok megértésével kapcsolatosan a különböző nyelvekben. Ennek ellenére vagy éppen ezért nincs egyetértés abban, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők, amelyeket felhasználunk az elhangzó szavak, szósorok feldolgozásakor.

1. A legáltalánosabban elfogadott nézet szerint a szófelismerésnek két feltétele van: a) a kontextus (itt abban az értelemben, hogy miféle hangok követik egymást a hangsorban) és / vagy b) a valószínűség, vagyis a szójelentés relatív gyakorisága (SZIRTES, *A beszédészlelés vizsgálata a pszicholingvisztikában és a pszichológiában*: *MPszichSz.* 1983/3: 385–425). Hogy a kettő közül melyik a fontosabb, az ismét csak vita tárgya: a kísérleti eredmények hol az egyiket, hol a másikat látszanak megerősíteni. E kettő mellett azonban további tényezők is szerepet kaphatnak, ilyen például a szó hosszúsága; minél hosszabb szót kell megértenünk, annál könnyebb a dolgunk (RUBINSTEIN — DECKER — POLLACK, *Word length and intelligibility: Language and Speech* 2. 1959. 175–9). Nagyon fontos a „nagy kontextus”, azaz a szövegkörnyezet szerepe; angol szavak megértésével végzett kísérletek szerint az önállóan ejtett szavak pontos felismeréséhez a szó 83%-ára, szókapcsolatban 60%-ára, több szóból álló környezetben mindössze 37%-ára volt szükség (GROSJEAN, *Spoken words re-cognition processes and the gating paradigm: Perception and Psychophysics* 28. 1980. 267–283). Magyar példával illusztrálva: ha egy szósorban (amelynek tagjai egymástól függetlenek) kell a *szalag*-ot felismernünk, akkor

még az utolsó mássalhangzó egy kis részletére is szükségünk van, hogy biztosan azonosíthassuk (és ne *szalad*-ot értsünk). Ha az hangzik el, hogy *piros szalag*, akkor a második szóból a *szala* bőven elegendő a felismeréséhez. Amennyiben annyit hallunk, hogy a *kislány hajában piros szal*, már ez is elegendő a pontos értéshez. (Annak ellenére, hogy a magyar szókészlet bővelkedik a *szal* kezdetű szavakban: *szalad, szalajt, szalamandra, szalámi, szaltó, szalma, szalonna, szalmiák, szalonka, szalvéta* stb.)

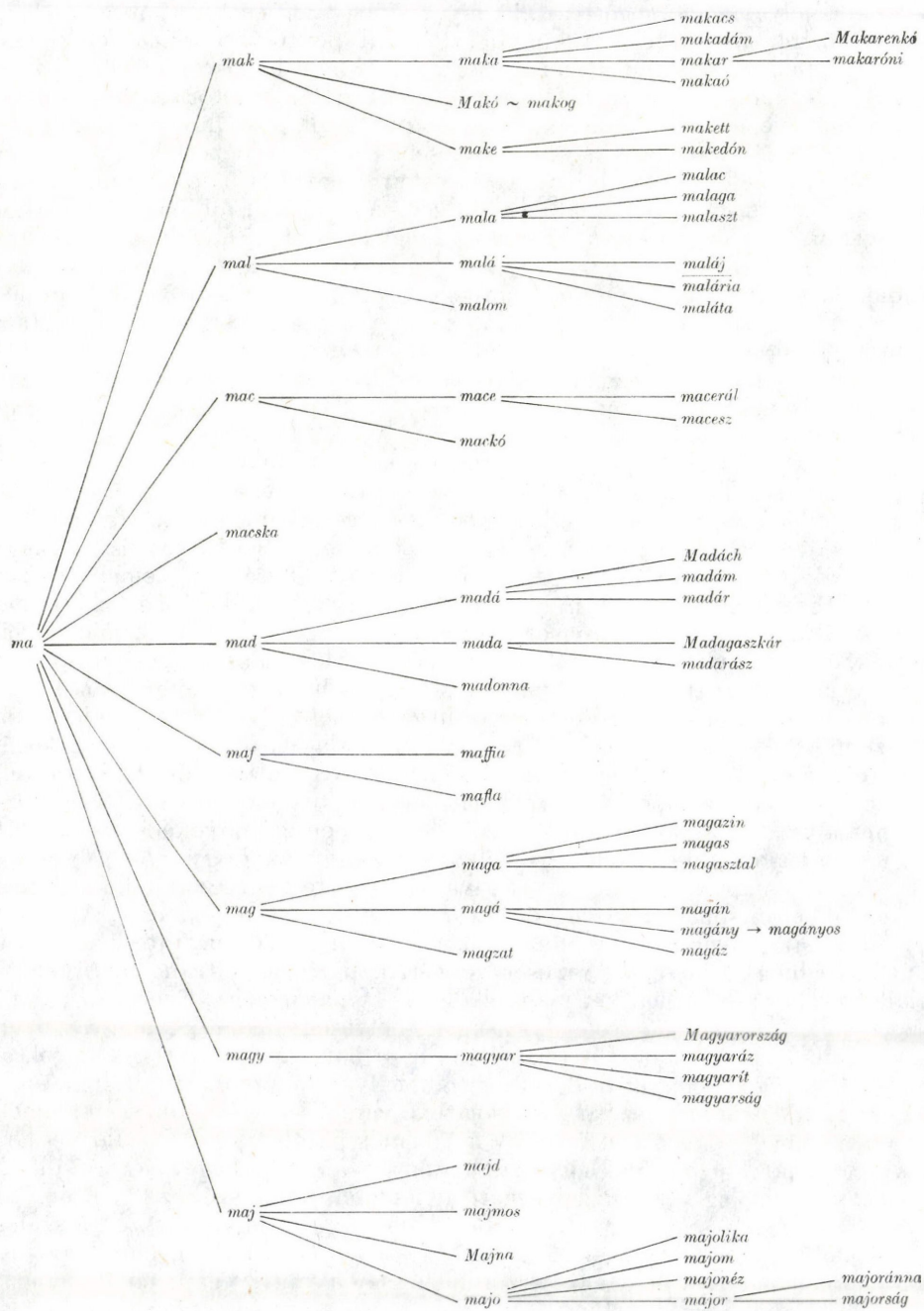
A szóértésben kétségtelenül nagy a gyakoriság szerepe. Jól példázza ezt az a vizsgálat, amelyet orvostanhallgatókkal végeztek (angol anyanyelvűekkel), és célja a gyakoriság mint tényező szerepének az elemzése volt. A résztvevők sokkal pontosabban és gyorsabban ismerték fel az egyes szavakat, miután rájöttek, hogy a szósor, amit hallanak, orvosi szakkifejezésekből áll. Ez egyben arra is rámutat, hogy a gyakoriság meglehetősen relatív faktor. Nehéz ugyanis azt megállapítani, főként pedig előre megjósolni, hogy kinek milyen szavak gyakoriak és melyek ritkábbak. Saját kísérleti tapasztalataink is vannak arra vonatkozólag, hogy például a beszédhelyzet milyen nagy mértékben befolyásolja a megértést. A torzított (igen erős zajban hallott) *bakógy* logatomot különféleképpen ismerték fel szónak azok a kísérleti személyek, akiknek a feladata az ismétlés volt. Azok, akiknek le kellett írniuk, hogy milyen szó hangzott el, egyöntetűen *papír*-t értettek. A gyakoriságot tehát korlátaival együtt kell tekintetbe vennünk. Ez a tényező a megértési folyamatban valahogy úgy jelentkezik, mint amikor a gépírónek jól begyakorolt betűsort kell leírnia, illetőleg, amikor ritkán vagy még soha le nem írtat. Megfigyelhető, hogy — még a jól gépelő is — (legalábbis) lassabban üti le azt a szót vagy szókapcsolatot, amely addig ritkábban fordult elő. Különösen jól látható ez a jelenség a kezdő gépíróknél: lényegesen több hibát vétnek a ritkább, ezért „nehezebb” szavakban, mint például a kötőszókban, névutókban és más gyakori betűsorokban. Még egy párhuzam adódik, az olvasás. Az olvasni tanuló gyerek is gyorsabban és pontosabban azonosítja a már többször látott betűsort, mint az újat. A „különleges” szavak felismerése és megértése még a felnőtt olvasási készségét is próbára teheti; egy újságban jelent meg a következő szóösszetétel, már-már neologizmus: *jégesapsokaság*. Visszatérve a megértésre: mintha agyunk is „begyakorolná” a gyakran elhangzó szavak megértését, szinte elébe megyünk a felismerésüknek. Az életből vett példa a kórházi telefonközpontos(ok) jellegzetes reakciója: nagy százalékban kapcsolnak a *szülészetre* a *fülészetet* kérő hívásokat, mivel az előbbieknél általában nagyobb számban fordulnak elő.

A gyakoriság mint tényező relatív voltát támasztják alá azok az adatok is, amelyek magyar szavak asszociációjáról gyűjtöttek össze. A kísérletben résztvevőknek írásban kellett felelniük arra, hogy a közölt „hívószóról” milyen más szó vagy szó szerkezet jut az eszükbe. Az adatok közül néhány, talán meglepőnek tűnő ragadtunk ki. Az *apa* hívószóra a 187 résztvevő közül mindössze 82-en válaszoltak az *anyá*-val, 15-en a *fiú*-val, 90-en pedig különböző egyedi szavakat és szókapcsolatokat írtak. Az *egészség* szóra 88 kísérleti személy az ellentétével, a *betegség*-gel reagált, és 102-en írtak egyedi szavakat. A *fal* szóra 66-nak a *város* jutott az eszébe, 142-en pedig egyedi válaszokat adtak (BALLÓ, Magyar verbális asszociációk I—II. Szeged—Debrecen, 1983.).

Mi a helyzet a másik fő faktoral, a szót felépítő hangsorral? Itt két tényezőt kell megvizsgálnunk: a) a szó akusztikai szerkezetét, vagyis a felépítő beszédhangok akusztikumát és b) a hangsorépítési szabályokat. Vannak

szavak, amelyeknek a megértése „könnyebb”, egyszerűen azért, mert az alkotó beszédhangok azonosítása könnyebb. Például pontosabb a *láb* felismerése, mint a *szíj*-é. Csökkenti a megértés nehézségét, ha a hangsorépítési szabályok is hozzájárulnak a „könnyebb” azonosításhoz. Itt a gyakoriság egy válfájának a megjelenésére gondolunk, arra, hogy a szóképzlet hogyan oszlik meg a beszédhangok hangsorokká szerveződésének tekintetében. Lényegesen több szavunk van például, amelyik a *ké* hangkapcsolattal kezdődik, mint olyan, amelyik a *pö*-vel indul, az előbbi közel nyolcszorosa az utóbbinak. Éppen ezért könnyebb a *kér* megértése, mint a *pötty*-é vagy a *vár* felismerése az *árny*-nyal szemben. Feltételezésünk szerint az agyban valahol annak is tárolva kell lennie, hogy az adott nyelvben milyen hangsorépítési szabályok léteznek, valamint hogy milyen a hangsorépítkezés gyakorisági mutatója. Egy (már említett) kísérletünkben erős zajjal elfedett értelmes és értelmetlen hangsorokat hallottak a kísérleti személyek, de úgy tudták, hogy valamennyi értelmes szó (GÓSY, Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében: MNY. LXXX, 463—76).

Ezeknek a hangsoroknak egy része megfelelt a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak, más része különböző mértékben ellentmondott azoknak. Alig tért el például a *virony*, jobban a *bakógy*, még inkább a *námük* és a legjobban a *trankün*. A kísérleti személyek reakcióidejét mértük, vagyis azt, hogy mennyi idő telt el a hívó hangsor elhangzása és a kísérleti személy válasza között. Az eredmények azt mutatták, hogy óriási a különbség az értelmes szavak és az értelmetlen hangsorok „megértése” között. A reakcióidő olyan mértékben nő, amilyen mértékben az értelmetlen hangsor felépítése eltér a magyar hangsorépítési szabályoktól. (Minél kisebb a reakcióidő, annál gyorsabban aktiválódott egy szó és megfordítva: minél hosszabb ez az idő, annál nehezebb volt a „felismerés”.) Csak egy-két példát hozunk az adatok közül. A *nadrág* szóra kapott átlagos reakcióidő 181 ms volt, a *fiú* szóra kapott érték: 200 ms; ezekkel szemben a *zeréb* logatomra kapott idő 408 ms, a *malász*-é 562 ms, a *bakógy*, *námük*, *trankün* pedig sorrendben így növekedett: 683, 721, 751 ms. A reakcióidő-értékek egyértelműen bizonyítják, hogy a hangsorépítési szabályoknak nagyon fontos szerepük van a megértésben. Az angolban például szókezdő *t* után sohasem következhet *b*, *d*, *g*, *k*, *f*, *l*, *m*, *n*, *p*, *s* és *v*. Az oroszban abszolút szóvégen nem állhat zöngés zárhang, ezek az ejtésben mindig zöngétlenednek (kivéve, ha nincsen zöngétlen párjuk). A franciában két szó találkozásakor nem állhat két magánhangzó egymás mellett. Ezért lesz a határozott névelő például *la école* ('az iskola') helyesen: *l'école*. A magyar nyelv szókezdő helyzetben nem tűri el például a *rg* hangkapcsolatot. Az angol, az orosz, a francia, a magyar hallgatónak tehát ilyen helyzetekre nincs is „észlelési elvárása”. Mindezek szoros kapcsolatban vannak azzal az elmélettel, amely szerint az elhangzó beszédet Markov-láncként kell felfognunk. A Markov-lánc lényege az, hogy a meglévő egységekből nagy valószínűséggel előre jósolható a következő egység. Az angol hallgató tehát nem vár a szókezdő *t* után *b*, *d* vagy *m* hangot, a magyar pedig *r* után mondjuk *g*-t vagy *t*-t. Azok a szabályok, amelyek meghatározzák, hogy az adott nyelvben milyen hangkapcsolatok lehetnek, mi fordulhat elő abszolút szó elején vagy végén, miféle hangok követhetik egymást, és melyek nem — az anyanyelvi percepciók bázis kialakulásával rögződnek az emberben. Ezért jósolhatjuk bizonyos mértékig előre, hogy a hangsorban mi lehet a beszédhangok egymásutánisága, sorrendje. Ezen alapszik az a szófelismeréssel kapcsolatos felfogás, amely szerint a szavak

1. ábra

A *ma* hangkapcsolattal kezdődő magyar szavak egy részének ábrázolása

megértése elsősorban az akusztikai-fonetikai elemzés alapján történik. Mégpedig úgy, hogy a hallgató — öntudatlanul természetesen — úgynevezett „felismerési pontot” határoz meg minden értelmes hangsorban, amelytől kezdve feleslegessé válik a további elemzés, a szó biztonságosan megjósolható (MARSLÉN—WILSON, Recognising spoken words. 1979. Unpublished manuscript.). Például a holland *advocat* esetében ez a felismerési pont az *o* magánhangzó, mivel a hollandban nincs több *advo* kezdetű szó. Magyar példát is bőven hozhatunk. Az 1. ábrán összeállítottuk a *ma* kezdetű magyar szavak egy részét. Az ágrajz alkalmas arra, hogy minden egyes szónál meghatározzuk azt a felismerési pontot, amelytől a szó biztonságosan „kitalálható” (izolált elhangzás esetén). Egyúttal jól látható az is, hogy ez a felismerési pont milyen mértékben mozog a különböző szavakban. Már ennek a példának az alapján is óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy mennyire gyorsan kell a megértési mechanizmusnak működni, hogy adott esetben ilyen sok utat bejárva — számos „zsákutcán” keresztül — mégis eljusson a szükséges szójelentéshez. A valóságban természetesen nem kell mindig valamennyi utat bejárni, mint: *ma - mak - maka - makar* → *makaróni*; mivel fellépnek a már említett „egyéb tényezők”. Hogy mikor melyik kapja a fő hangsúlyt, amely legnagyobb mértékben fog a szófelismerés sikeréhez hozzájárulni, azt az aktuális beszédhelyzet dönti el. (Ha a fenti példaszó az olasz ételekről folyó beszélgetésben hangzik el, nyilvánvalóan a *mak* hangsor is elegendő lesz a *makaróni* felidezéséhez.) Az elmondottak alapján tehát a szóértésben a kiindulás mindenekelőtt az akusztikai szerkezet; elemzésével a folyamat megindul. Szöveggörnyezet hiányában csak a beszédhang-környezetnek, valamint az adott nyelv és a beszélő / hallgató egyéni szókincsének lesz jelentősége. Mindaddig nem említettük a jelentés szerepét, azaz a szó tartalmának relatív gyakoriságát mint megértési tényezőt. A magyar nyelvi kísérletek azt mutatták, hogy az értelmes szavak felismerése döntően előre ható azonosítással történik, míg a nehezen felismerhetőké vagy az értelmetlen hangsoroké dominánsan hátra hatóval. Mit jelent itt az előre ható és hátra ható kifejezés? A kísérleti eredmények alátámasztották a felismerési pont keresésének mint stratégiának a valószínűségét. A *nadrág* megértéséhez tökéletesen elegendő a *nadr* szórészlet, mivel *nadr* kezdetű két szótagos szavunk csak ez az egy van. A felismerésünk tehát minden bizonnyal előre ható stratégiával fog létrejönni. Ha nehézségünk támad a felismerési pont meghatározásával, akkor a teljes beszédjelet elemezzük (az akusztikai, a fonetikai, a fonológiai szinteken), s csak ezután aktiválódik a jelentés. Ezt a működést nevezzük hátra hatónak. Milyen közvetett bizonyítékaink vannak ennek igazolására? Egyfelől az a tény, hogy az értelmetlen hangsorok vagy nehezen érthető szavak felismerésekor rendszerint a hangsorvég egyezik meg az eredetivel, s az első beszédhangokat „korrigálják” a kísérleti személyek. Így lesz a *malász* logatomból *halász*, *kalász*; a *fámor*-ból *hámor*, *tábor*; a *kobó*-ból *dobó*, *doboz*, *hobó* stb. Még értelmes szavak esetében is előfordult, hogy a „visszafelé” elemzésnek megfelelően ismerték fel a szót, így lett a *verem*-ből *merev*! Más, torzított beszédanyaggal végzett kísérletben is tapasztalható volt, hogy a két-három beszédhangból álló hangsorokat a kísérleti személyek visszafelé „azonosították” és írták le (*zam* helyett *maz*-t stb.). A kétféle azonosítási stratégiát a reakcióidők is alátámasztják. A nehezen felismerhető szavaknál megnőtt a reakcióidő, a „hátra ható” elemzés több időt vett igénybe. Például a *tojás*-ra kapott reakcióidő-középérték 118 ms, a *szüret*-re több mint a kétszerese, 300 ms.

A beszéd nagyfokú redundanciáját, a többlet-információt szükség esetén nagyon jó felhasználjuk a szöfelismeréskor. Egy kísérletben különböző szavakat oly módon torzítottunk, hogy akusztikailag csaknem a fele akkora frekvenciasávban jelentek meg, mint a telefonvonal sáv szélessége (a beszédjel kb. 100 Hz-től 1800 Hz-ig tartalmazott jellemző összetevőket). A pontos felismerés átlaga ekkor 75%-os volt; jó néhány szót azonban, mint a *baba*, a *garázs*, a *fiú*, a *hamu* stb. a kísérleti személyek 90–100%-osan megértettek. Az értelmetlen hangsorokat (a kísérleti személyek ekkor is értelmes szavak megértésére voltak felkészítve) rosszabbul ismerték fel; a helyes azonosítás mindössze 35% volt, de még mindig meglepően jól tudták egyedi értelmes szavakként értelmezni ezeket, átlagosan 65%-ban. Hasonló szélességű frekvenciasávban engedtek át angol mondatokat; felismerésük 90%-osan pontos volt (DENES—PINSON, *The Speech Chain: The Physics and Biology of Spoken Language*. New York, 1973.). A beszéd korrekt felismerhetősége változik attól a frekvenciasávtól függően, amelyen keresztül kerül át. Oktávsávokban mérve, összefüggő magyar szöveg helyes felismerése 125 Hz-nél 2%-os, 250 Hz-nél 13%-os, 500 Hz-nél 18 százalékos, 1000 és 2000 Hz-nél egyaránt 22%-os, 4000 Hz-nél 20%-os, 8000 Hz-nél 3%-os (TARNÓCZY, *Hangnyomás, hangosság, zajosság*. Bp. 1984.).

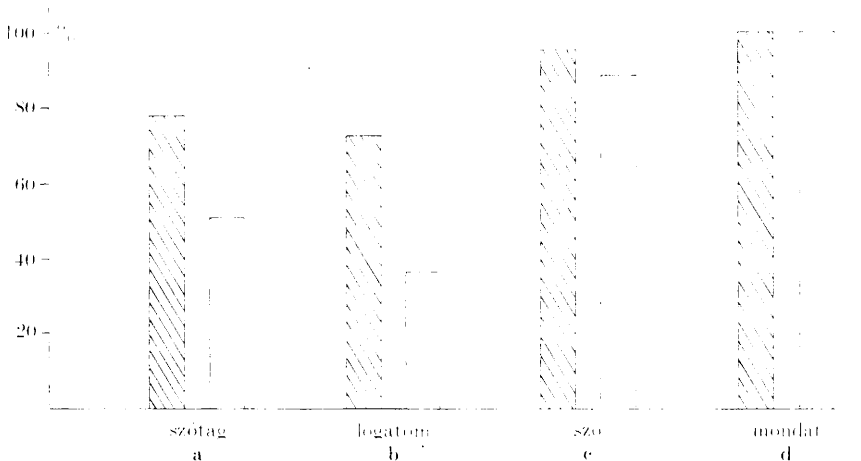
Az akusztikai szerkezet, a hangsorépítési szabályok és a szógyakoriság (szemantikai faktor) csaknem szimultán tényezők a megértésben. Attól függően, hogy melyikük játssza adott esetben a vezető szerepet, válik dominánssá a folyamatban egy-egy felismerési szint. Ha az akusztikai szerkezet dominál, akkor az akusztikai és a fonetikai szint működése fokozottabb; ha a gyakoriság lép föl hangsúlyozottabban, akkor a fonetikai szint mintegy azonnali aktiválja a jelentést. Ha annyit hallunk csak, hogy *macs*, ez a fonetikai szinten összeállt hangsor elegendő a szószint, pontosabban a jelentés azonnali aktiválására. Nincs olyan értelmes két szótagú magyar szó, amely a *macs*-sal kezdődne és ne a *ká*-ban végződne (*macska*), vö. 1. ábra. Beszédészlelésünk lehetővé teszi, hogy felfogjunk és feldolgozzunk olyan jelenségeket is, mint például a szótagszám. Tudjuk, hogy ez a képességünk igen korai, és az anyanyelv-elsajátításban is felhasználódik. Képesek vagyunk arra, hogy megmondjuk, hány szótagból állt az elhangzott hangsor akkor is, ha a jelentését valamilyen okból nem tudtuk megérteni. Csaknem kivétel nélküli az a jelenség, hogy a félreértett beszédrészlet szótagszámban megegyezik az elhangzottal.

2. A ragokkal, képzőkkel, jelekkel ellátott szavak megértése nagyobb mértékben a mondatmegértéssel van összefüggésben. Minél „magasabb” megértési szint működését tárgyaljuk, annál bonyolultabbnak, nehezebben megismerhetőnek tűnik a folyamat. Már a szószinten látható volt, hogy az akusztikum, a gyakoriság, az építkezési szabályok mennyire összefonódva jelentkeznek. Szókapcsolatok, mondatok megértésének elemzésekor pedig további szerkezeti sajátosságokat, az adott nyelv szintaktikai jellemzőit is tekintetbe kell vennünk. Mindenekelőtt a mondat mint nyelvi egység mibenlétét kell megvizsgálunk a felismerés szempontjából. A mondat hagyományos meghatározása meglehetősen bonyolult, s egyértelműen az írott változatokra érvényes. A beszélt nyelvben „mondatként” elfogadott egységnek kevésbé szigorúak a szabályai, minthogy sok tekintetben a funkciója is más. A megértési folyamatban a mondatot mindenekelőtt hangzásbeli kritériumok alapján határozzuk meg: olyan egy vagy több, szerkezetileg és tartalmilag összefüggő

szóból álló egységnek tekintjük, amelyet a szupraszegmentális tényezők egyértelműen vagy közel egyértelműen elkülönítenek más hasonló egységektől.

A megértési folyamat nehezebben dolgozza fel az igen sok információt tartalmazó, „míves”, szabatosan szerkesztett gondolatsort az élőbeszédben. A színészi interpretáció a maga eszközeivel (verbális és nonverbális kommunikáció) — többek között — éppen a megértés könnyítését is szolgálja. Másfelől ugyanakkor a megértési rendszernek nagyon rugalmasnak kell lennie, hogy a beszédbeli „anomáliákkal”, a minden vonatkozásban jelentkező eltérésekkel együtt is képes legyen a hibátlan működésre. Ez a látszólagos paradoxon csak úgy oldható fel, ha feltételezzük, hogy a megértési folyamat egy nagyon stabil szabályrendszeren alapszik ugyan, de a működés során különféle stratégiák vált(hat)ják egymást az éppen aktuális feladatnak megfelelően.

A természetes kommunikációban általában nem „mondatokat” értünk meg, hanem bizonyos beszédszakaszokat, amelyek meghatározott módon tartoznak össze, illetve különülnek el. Ezek egybe is eshetnek a hagyományos értelemben vett mondattal. A mondatmegértés bizonyos szerkezeti és jelentéstani ismereteket tételez fel, amelyek akusztikai, fonetikai, fonológiai tapasztalatokon alapszanak és nyelvspecifikusak. A felsőbb szintek működése az alsóbbakra épül, az utóbbiak mintegy közvetve és eltérő mértékben vannak jelen a folyamatban. Ennek következtében a felnőttek könnyebb mondatokat megértenek, mint szavakat, de könnyebb szavakat azonosítania, mint szótagokat. Magyar (természetes és mesterséges) hanganyaggal végzett kísérleteink adatait a 2. ábra grafikonja szemlélteti (vö. GÓSY-OLASZY, A gépi beszéd megértése (Az UNIVOICE magyar nyelvű, azonos idejű, számítógépes rendszer percepció vizsgálata): NyK. LXXXV, 83—105). A szerkezeti elemek megértést elősegítő funkciója teszi lehetővé az erős zajban elhangzó mondatok feldolgozhatóságát. Ha a beszédet olyan zajjal fedjük el, amelynek erőssége 4 dB-lel kisebb, mint a jelé, a beszéd általában érthető marad. Ha a beszédjel csak mintegy 10 dB-lel hangosabb, mint a (zavaró) zaj, akkor a mondat ért-

2. ábra

Szótagok, logatomok, szavak és mondatok felismerésének / megértésének eltérései (■ — természetes ejtésben, ▨ — szintetizált változatban)

hetősége még mindig meghaladja a 96%-ot! Ha a zaj és a beszéd intenzitása azonos, a mondatmegértés még 80%-ban helyes, a szövegfelismerés azonban már csak 65%-os. Ennél nagyobb intenzitású zaj esetén a megértés rohamosan csökken; ha a zaj intenzitása 10 dB-lel nagyobb, mint a mondatoké, akkor a megértés már 15 százalékra csökken (LAJTHA, Rendszertechnika I. Bp., 1964.). Mindennek nagy a jelentősége a gyakorlatban, például a telefonvonalban közölt szöveg vagy zajos munkahelyen elhangzó beszéd érthetőségének megítélésében.

Többféle felfogás ismeretes a mondatok feldolgozásával kapcsolatosan. Egy részük ismét a gyakoriság tényét emeli ki mint legfontosabbat, mások a szerkezeti szabályok érvényesülését, megint mások a tartalmi, tehát a szemantikai vonatkozásokat hangsúlyozzák (PLÉH, A megértés és a szövegalkotás pszichológiája: BÜKY BÉLA—EGYED ANDRÁS—PLÉH CSABA, Nyelvi képességek — fogalomkincs — megértés. Bp., 1984. 271—375). A kísérleti eredmények alapján kimondható, hogy a gyakorisági tényező a mondat elemei közötti szerkezeti vagy tartalmi összefüggésen alapszik. Lássunk erre egy példát! Ha a *Kellemes ünnepeket kívánok!* mondatot halljuk, a *kellemes* szót akkor is kitalálnánk, ha csak az első két hangot hallanánk meg belőle. Lényegesen nehezebb a helyzet, ha például Csoóri Sándornak egyik verssorából csak ennyi áll a rendelkezésünkre: *ügy . . . ki . . . neszek szivárognak elő* — még akkor is, ha tudjuk, hogy a *neszek* előtti két szó a *milyen?* kérdésre válaszoló jelző szerepét tölti be. A két jelző a következő: *ügyetlen, kis*. Előfordulási valószínűségük azonban a *nesz* főnév előtt annyira kicsi, hogy gyakorlatilag megjósolhatatlan. Számos kísérlet foglalkozott azzal, hogy a jelentésében valótlant állító vagy a szerkezetében a nyelvi szabályoknak ellentmondó mondatok ismerhetők-e fel nehezebben (MILLER—ISARD, Some perceptual consequences of linguistic rules: J. verb. Learning verb. Behavior 2. No. 3. 1963. 217—28). A kutatók arra kerestek választ, vajon mi zavarja jobban a beszéd megértését: az, ha a mondatok grammatikai felépítése hibás (például *Színház drámát újnak bemutatassunk*; helyesen lehetne: *A színház új drámát mutat be*; vagy: *Újként mutatja be a színház a drámát*; vagy: *A színházban új drámát mutatunk be*; stb.), vagy pedig ha a jelentése rendhagyó (például *A pincében zöld tevék hegedülnek*). Az eredmények azt mutatták, hogy jóval nehezebb a grammatikailag hibás mondatok megértése, mint a jelentésükben furcsáké. A magyarázat szerint sokkal nagyobb a választási lehetőségünk a jelentés (a szemantika) területén, a grammatikai szabályok azonban végesek, és nem is túl nagy számúak. Ezért ez utóbbi területen jelentkező eltérések komoly bizonytalanságot okoznak. Kimondható tehát, hogy a mondatmegértésre a szerkezeti összefüggések nagy hatást gyakorolnak. Azt, hogy könnyebb a megértés, ha a szerkezeti elemek összetartoznak, jól mutatja az a mindennapi tapasztalat is, hogy a kisiskolások nehezen értik meg azokat a verseket, ahol egymást követő sorokba kerülnek az egyébként összetartozó részek. Példának egy olyan versrészletet hozunk, amelyik egyike a legismertebbeknek, de talán a leggyakrabban félreértettnek is. Petőfi Sándor „Nemzeti dal”-ának az alábbi versszakrészletéről van szó:

„Rabok voltunk mostanáig,
Kárhóztak ősapáink,
Kik szabadon éltek-haltak,
Szolga földben nem nyughatnak.”

Több száz magyar szakos főiskolai hallgató közül alig akadt 1–2, aki ne ítélte volna összetartozónak a második sor két szavát (*kárhozottak ősapáink*). A vers tördelése (és a vesszők) nagymértékben befolyásolják a megértést. Így külön magyarázatra szorul, hogy „mi voltunk mostanáig rabok és kárhozottak, és ősapáink nem nyughatnak szolgaföldben, (mert) szabadok voltak”. A szintaktikai szerkezetnek a megértésre gyakorolt hatását mutatja az a kísérlet is, amelyben magyar és orosz anyanyelvűeknek ugyanazon (magyar és orosz) mondatokba kellett bejelölniük, hogy hol hallottak szünetet (GÓSY, Az intonáció percepciója összehasonlító vizsgálatban: Magyar Fonetikai Füzetek 5. sz. 1980. 100–9). Ha a mondatot a kísérleti személyek nem értették meg (idegen nyelvi tudásuk korlátai miatt), akkor a szünetjelzések nagymértékben megfeleltek a valóságnak, mivel csak az észlelési szintek működtek. Az értelmezés, a szerkezeti tagolás gyakran vezetett hibás jelölésekhez (nem létező szünetek jelölése szerkezeti határokon).

Egy más kísérlet tanúsága szerint a magyar nyelv szintaktikai összefüggést biztosító elemei – adott esetben – pontosabban azonosíthatók, mint a mondatokat alkotó konkrét szavak. Zajjal elfedett mondatok azonosításakor a kísérleti személyek szinte hibátlanul azonosították a toldalékokat, míg a szótövek felismerésében gyakran tévesztettek (GÓSY, Sentence understanding: the role of the number of syllables: Magyar Fonetikai Füzetek 19. sz. 1988. 18–28).

A mondatmegértés egy másik hipotézise szerint a mondat egyes részei közötti szerkezeti kapcsolatot bizonyos tartalmi felismerések után azonosítjuk. Ennek a jelenségnek a működésére ugyancsak számos kísérleti eredmény utal. Kisgyermekkel mutatták ki például, hogy az *egér*, *kerget*, *macska* szavakat bármilyen szerkezeti összefüggésben hallják is, mindig úgy értik, hogy a „macska kergeti az egeret” (PLÉH i. m.). Más eredmények is alátámasztják, hogy a konkrét tartalmi elemzés nemritkán megelőzi a szerkezetit. Ennek reális határt az szab, hogy a szavak többféle szerkezeti kapcsolatot is alkothatnak, és ezek jelentése más és más lehet. Míg a *kakas*, *szemétdomb*, *kukorékol* szavak jelentésüknél fogva mindig ugyanannak az értelemnek a hordozására képesek: *A kakas a szemétdombon kukorékol*, addig például a *busz*, *követ*, *teherautó* szavak egyértelmű „jelentéséhez” szükségesek a szerkezeti elemek: *A busz követi a teherautót* vagy *A buszt követi a teherautó*, vagy *A buszt, a teherautót követik* stb.

A mondatmegértés nehézsége elsősorban a szintaktikai szerkezet bonyolultságától függ. Az alsóbb szintek működése részleges lesz vagy egyszerűen ki is marad(hat). Ez azt jelenti, hogy a fonetikai színtről azonnal egy magasabb szintre „ugrunk”, és az elemzés ott folytatódik. A szószint működése is részleges, hiszen a mondatban szereplő szavak megértéséhez kevesebb információ kell – amint korábban már láttuk –, mint az önállóan ejtettekéhez. Belép ugyanakkor egy következő szint, ahol a szerkezeti elemek egyfelől a saját jelentésük révén (például a toldalékok szemantikája, gyakorisága), másfelől az adott szóhoz kapcsolódva az aktuális jelentés révén (például *házban* vagy *háza*) fejtik ki hatásukat a megértési folyamatban. Itt ismét olyan tényezők kerülnek előtérbe, amelyekről korábban már szó volt: a gyakoriság, az előre jósolhatóság, az akusztikai szerkezet stb. Az azonban, hogy egy-egy szint működésére éppen nincs vagy csak részlegesen van szükség, nem jelenti azt, hogy nem aktiválható abban a pillanatban, amikor szükség van rá. A mondatmegértés szintjéről visszaléphetünk akár a fonetikaira is. Tegyük fel, hogy

elhangzott a következő mondat: *Egerben meglátogatták a poros pincéket*. A tartalom rögtön „gyanús”, a mondatjelentés valószínűtlen. A működésbe valahol hiba csúszott. Újabb, a fonetikai tárból előhívandó információk alapján dönthető el, hogy a *poros* szónak az első mássalhangzóját jól azonosítottuk-e. Lehetséges volna-e a zöngés változat jelenléte? Ez ugyanis maga után vonná a szó jelentésének megváltozását: *boros*. Így a mondat valószínűbbé válik. A mindennapi életből való az alábbi példa. Javítás alatt álló légfékes teherautó vezetőjétől kérdezte valaki az országúton (az álló kocs mellett): *Mi történt?* A választ így értette a kérdező: *Elfogyott a levegő*. A pongyola fogalmazás, az *a* túl rövid ejtése és a hallgató tartalmi előrejelzése vezetett a félreértéshez. A szabályos mondat az lett volna, hogy *Elfogyott a levegővezeték*. A levegőről viszont a kérdezőnek inkább az *elfogyás* volt a feltevése; a beszélő ejtése mindkét változatot „lehetővé tette” (*elfogyott — elfagyott*); vö. Gósy, Beszédészlelés. Bp., 1989.

Mindebből látható, hogy a mondat megértése az elhangzó teljes közlés „általános” megértésén alapszik, amely időtöredékek alatt zalig le. A megértési folyamat működése nem feltétlenül érinti az összes lehetséges szintet, hanem szinte azonnal a jelentés és az értelmezés „területére” jut el. Az összes többi szint azonnali bekapcsolása a késleltetett kötések, valamint a visszacsatolások útján történik. Egy igen szellemes kísérlet egyértelműen igazolja ezt a hipotézist. A szófelismerést vizsgálták mondatokban magyar anyanyelvű, egészséges kísérleti személyek és skizofrén betegek részvételével. A kísérleti feladat az volt, hogy a résztvevőknek az elhangzó mondatban meg kellett találniuk azt a bizonyos ingerszót, amellyel korábban megismertették őket. Egy gombot kellett megnyomniuk abban a pillanatban, amikor a mondatban elhangzott az adott szó. A kísérletvezető a résztvevők reakcióidejét mérte, és következtetéseket vont le az egészséges és a skizofrén hallgatók megértési stratégiájáról. Az utolsó kísérlet rendkívül érdekes eredménnyel zárult. A feladat nem változott, az ingerszó azonban itt a *ne* szó volt, s a mondat, amelyben előfordult, a következő: *Most a gombot ne nyomja meg!* E feladatban következett be a leglényegesebb különbség az ép kísérleti személyek és a skizofrének között. A betegek ugyanis a *ne* elhangzásakor — a kapott és a korábbiakban begyakorolt feladatnak megfelelően — megnyomták a gombot. Az ép kísérleti személyek többsége ugyanakkor a mondat tartalmának megfelelően cselekedett, vagyis „nem nyomta meg a gombot” (VARGA, Új módszer a beszédpercepció kísérletes vizsgálatára pszichiátriában: MTA Biol. és Orvosi Tudományok Oszt. Közl. XI [1960.], 73—93). A magyarázat kézenfekvőnek látszik: még a jól begyakorolt kísérleti helyzetben is, a normálisan működő megértési mechanizmus „felülbírálja” a közvetlen feladatot, megtörténik a teljes közlés felismerése, s a kísérleti személy ennek megfelelően cselekszik. Ez pedig — másfelől — csak úgy történhetik meg, ha az ép megértési rendszer valóban mintegy „elébemegy” a hangzásnak, azaz előbb „globálisan” megérti a teljes közlést, s azután azonosítja az egyes szavak jelentését.

Mindezek a tapasztalatok és eredmények már a mondatnál nagyobb egységek, a szövegek megértéséhez mutatnak előre. Számos kísérlet mutatott rá arra, hogy a szöveg elhangzásakor kapott ismereteinket kiegészítjük. Ha például megtudjuk, hogy *Kovács János ügyvéd és Kovács János szereti a cicákat*, ezzel egyidőben azt az információt is elraktározzuk, hogy *Az ügyvéd szereti a cicákat*, noha ez a közlés nem is hangzott el (PLÉH i. m.).

Az asszociációk, az értelmezés szintjének szerepe — mint a „megértés fölötti” — különösen fontos a mondat és az annál nagyobb szövegegységek feldolgozásakor. Némi túlzással állíthatjuk, hogy alig ejtendő olyan mondat, amelyiknek a megértéséhez ne lenne szükséges az értelmezés, vagyis ne kívánna meg bizonyos nyelvi tapasztalatot és háttérismeretet. Még az olyan egyszerű mondatok is, mint: *Beborult az ég közvetlen jelentéstartalmán túl* — hogy felhők jelentek meg az égen — közvetve azt is sugallja, hogy fennáll az eső lehetősége. Fokozottan áll ez a konkrétabb tudást, ismeretet megkövetelő mondatok értelmezésénél. Az *Alacsonyan szállnak a madarak* mondat csak akkor érthető az előző szinonimájaként, ti. hogy 'eső várható', ha egy sor előzetes információ (tudás) birtokában vagyunk. Tudnunk kell arról a régi megfigyelésről, hogy az alacsony repülés mintegy előjelzi a közeledő esőt (illetve ennek magyarázatát, hogy a rovarok szárnyára telepedő pára lehúzza a kis állatokat, így a madaraknak lejjebb kell szállniuk, hogy elkaphassák őket). Az értelmezés szintje a párbeszédekben olyannyira fontossá válhat, hogy működése, azaz részvétele nélkül a szöveg gyakorlatilag nem érthető. A mondatokat természetesen értjük, de a szövegösszefüggés és a tartalom mégsem lesz világos; a közlés a szövegkörnyezet nélkül „szemantikai torzó”-vá válik. Az irodalmi példát Tamási Árontól választottuk:

- *Ki csinálta?*
- *Én.*
- *Miből?*
- *A borzsovai ember útmutatása szerint.*
- *De miből?*
- *Titok marad-e?*
- *Titok.*

Egy másik példaszöveg, amely önálló egység, megértése mégis indokolatlanul nehéz: *Zárás. Meg kell nyomni a csúszószerkezetet a retesz nélkül, és lefelé húzni mindaddig, míg a horonyban a rasztolás bekövetkezik. Az ernyőt lefelé kell tartani, hogy az ernyőrudak átforduljanak. Az anyagon keletkezett ráncokat kifelé kell húzni. A ráncokat a szalag bal oldaláról kezdve balra kell fektetni, a jobbra eső ráncokat jobbra kell fektetni, és a szalagot be kell kapcsolni. Jobb kézzel könnyen az ernyő fogantyújára kell ütni, úgy, hogy az ernyő csukós részei a fogantyúban lévő horonyba csússzanak.* A szöveg nem egy holdkompra vagy egy úrhajós-öltözetre vonatkozó utasítás része, még csak nem is valamiféle szakmai zsargon: a nagyközönségnek szánt használati útmutató egy női esernyő összecukásához (!).

Befejezőként és mintegy a téma további kutatásának jelzéséül említjük a viccek (tréfák) egy csoportját, amely éppen annak alapján fejt ki humoros hatását, hogy csak a jelentés avagy az asszociációs szint(ek) működése is érvényesül a hallgatóban. A jelentés szintjén a következő kérdés-felelet egyáltalán nem vicces: Kérdés: *Meddig volt Ádám és Éva a paradicsomban?* Válasz: *Alma-érésig.* A Biblia megfélelő részének ismerete szükséges ahhoz, hogy ez a két mondat humoros hatást keltsen. Mindez már bőven a szövegértés problémaköréhez tartozik, s bár a határ meghúzása nem egyszerű, a kérdés további részletezése — felfogásunk szerint — meghaladja e tanulmány kereteit.

GÓSY MÁRIA

Magyar szőlőnevek eredetéről

„Szőlő- és borneveink nem csupán nyelvtudományi, hanem szőlészeti, történeti és néprajzi tekintetben is igen tanulságosak. Kutatásuk régóta vonzza a különféle tudományágak szakembereit” (KISS LAJOS: NyK. LXX, 397). Korántsem véletlen, hogy a szőlőnevek eredetének vizsgálatát sürgetők között az ampelográfusok is régtől ott vannak (l. például TATAI FERENC: TudGyűjt. 1835/10: 80; HEGEDŰS ÁBEL—KOZMA PÁL—NÉMETH MÁRTON, A szőlő. Magyarország kultúrflórája. IV. Bp., 1966. 21). A szótörténeti és etimológiai vizsgálatok ugyanis — művelődéstörténeti vonatkozások mellett — a történeti ampelográfia számára is fontos tanulságokat nyújthatnak. Közismert, hogy a történelmi Magyarország európai szempontból is igen fontos, intenzív nemzetközi kapcsolatokat fenntartó szőlőtermesztő ország volt, több híres szőlőtermesztő és borvidékkel (az 1897-es miniszteri rendelet 22 borvidékről szól, l. LAPOSA JÓZSEF, Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Bp., 1988. 9—11). A múlt századi szőlészeti leírások és fajtalajstromok lapozgatása mindenkit meggyőzhet arról, hogy a külföldi kapcsolatok és nemzetiségeink révén számos nem magyar szőlőnév is ismeretes volt rövidebb vagy hosszabb ideig, átmenetileg vagy máig érvényesen, az ország egész területén vagy csak bizonyos részein vincelléreink körében. A szőlőnevek vallatásával e kapcsolatokra, a szőlőfajok hozzánk jutásának irányára, útjára és idejére, terjedésére és elterjedtségére, tehát a gazdaságtörténet bizonyos kérdéseire is fény derülhet.

A XVIII. század végével megnő, a XIX. század elejével pedig többszörösére emelkedik az adatolható szőlőnevek száma nálunk. ÉGETŐ MELINDA szerint több ezerre tehető azoknak a szőlőfajtanemeknek a száma, amelyeket a Kárpát-medence különböző borvidégein az idők folyamán följegyeztek (Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp., 1986. 59; vö. még KECSKÉS PÉTER: NéprLex. V, 85). Tájékoztatásul: GÖRÖG DEMETER 1829-ben megjelent, befejezetlen munkájában 498 sorszámozott magyar és nem magyar szőlőnév van; a budai szőlőiskola a bécsi világkiállításra 471 fajtaival készült 1872-ben (Borászati Lapok 1872: 467—75). A XIX. században fölbukkanó új fajták nevének szótörténeti adatolhatósága terén sokkal jobban állunk, mint az előző századokban. Ennek az a legfőbb oka, hogy az első szőlőiskolák létrejöttével (a Georgicon fajtaiskolája 1802-ben Keszthelyen, Görög Demeteré Grinzingben — Bécs mellett — 1819-ben létesül) pontosan lajstromozzák a szőlőfajtaikat, s az egyre intenzívebbé s szervezetté váló kereskedelem révén hamar eljutnak az új — vagy annak vélt — fajták nevükkel együtt az ország több szőlőtermesztő vidékére is (CSOMA ZSIGMOND, A szőlészeti és borászati technológia fejlődése a Dunántúlon [17. sz. végétől a 19. sz. végéig]. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp., 1987. 21—4).

A szőlőnevek történetét és eredetét kutató etimológusnak legbiztosabb forrásai a szőlészeti leírások, illetőleg az ampelográfusoktól ellenőrzött s azonosított szőlőelnevezések. Ezért a szófejtő nyelvész számára iratlan törvény, hogy a szőlőnevek vizsgálatakor nem elegendő a szótörténet nyelvészeti forrásait (történeti és tájszótárakat stb.) átbúvárolnia, hanem vallatnia kell a szőlészetiakat is. Szótörténeti szempontból ez azért is fontos, mert a legtöbb esetben az ismerteknél korábbi adatokra bukkanhatunk (bizonyosságul l. KISS LAJOS szótörténeti közleményét: MNy. LXIV, 465 kk., vagy úgyszólván bármely, szőlészeti forrásokat is feldolgozó szófejtést). A múlt század utolsó negye-

déig a szőlészeti leírások és közlések mellett a gazdaságstatisztikai irodalom termékei jelentik a legfontosabb forrást, attól kezdve helyüket az egyre inkább föllendülő helytörténeti kutatások veszik át (ÉGETŐ MELINDA i. m. 10). Elsősorban az utóbbiaktól várható ma is a helyi (múzeumi s egyéb) levéltári anyag közzététele és feldolgozása. Annál is inkább, mert — miként HOLUB JÓZSEF helyesen megállapítja — a helytörténész előnyben van a helyi (kéziratos) források vizsgálatában, „mert jól ismert kisebb területen mozogva eredményesebben tudja adatait megszólaltatni” (A bortermelés Zala megyében 1526 előtt: A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960. Szerk. SZENTMIHÁLYI IMRE. 181—202). A szőlőnevek etimológiai vizsgálatában — persze nemcsak ott, l. KECSKÉS PÉTER: NéprLex. V, 86 — a két legnagyobb nehézséget a gyér szótörténeti adatolhatóság és a névazonosítás hiánya jelenti. A fajtakérdés a szőlészettörténeti kutatásnak is nagy gondja s egyszersmind talán a legkényesebb pontja (ÉGETŐ i. m. 59). Sok fejtorést okoz az etimológusnak általában az is, hogy egyazon szőlőnév gyakran több szőlőfajtát jelöl (ahogy például a *bajor* a következőket: Kövérszőlő, Bajor, Gohér és Kozma; l. NÉMETH MÁRTON, Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták 2. Bp., 1970. 45, 63, 69, 78), illetőleg az, hogy egy-egy szőlőfajtanak több, esetenként számos elnevezése is volt vagy / és van (a Furmintot így is nevezték-nevezik: *Capfner*, *Kéknyelű*, *Szigeti*, *Görény*, *Szalai*, *Szegszőlő*, *Bihar* stb.: KELETI KÁROLY, Magyarország szőlészeti statistikája. 1860—1873. Bp., 1875. 69).

A magyarországi szőlőnevek történetének és eredetének a vizsgálata Magyarország földrajzi fekvése, szőlőkultúránk többretegűsége, illetőleg a magyar nyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatai miatt szótörténeti-etimológiai tekintetben kétségtelenül igen tanulságos. A számos magyar eredetű elnevezés mellett ugyanis sok, több nyelvből származó szőlőnév is volt s van nyelvünkben. Ez az ország korábbi intenzív nemzetközi gazdasági kapcsolataiból s abból következik, hogy Magyarország a pontuszi fajtacsoport legnyugatibb s egyben legészakibb területe, hogy nálunk nagy számú nyugati (főként francia és német) borszőlőfajta játszott és játszik fontos szerepet, s hogy Magyarország közvetlen déli kapcsolatai már a középkorban intenzívek voltak (vö. ehhez: ÉGETŐ MELINDA i. m. 64—6 és Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez: Ethn. XCI, 53—77; BELÉNYESY MÁRTA: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században: NéprÉrt. 1955: 11—28; ANDRÁSFALVY BERTALAN: A vörösbor Magyarországon, szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai: NéprÉrt. 1957: 49—67). A magyarországi szőlőkultúrát ért idegen hatások földerítésére nyelvi oldalról a jövevény szőlőnevek vizsgálatával adhatjuk a legtöbb segítséget (a jövevénytiszta szőlőnevek vizsgálataival szempontról különleges fontosságára vö. BENKÓ: ÁNyT. VIII, 15).

Ami a borneveket illeti: közismert (már GOMBOCZ megfogalmazta: MNy. II, 193), hogy a legtöbb szőlőnév a belőle készült bort is jelöli. A bornevek másik csoportja arra a településre, vidékre utal, ahol azokat a szőlőfajtákat termesztik, amelyekből az illető borok készültek és készülnek (ez a bornév-típus a XVI—XVII. században vált gyakorivá: BASSERMANN-JORDAN, Geschichte des Weinbaus. Frankfurt/M., 1923. II, 868). Éppen ezért nem kétséges, hogy a bornevek többsége eredetének, történetének a vizsgálata sem nélkülözheti a szőlőnevek történeti elemzését.

A magyarországi szőlőnevek körében való eligazodáshoz, a nevek azonosításához a legtöbb segítséget jeles ampelográfusunknak, NÉMETH MÁRTON-

nak a több kötetes ampelográfiai albuma (Termesztett borszőlőfajták 1. Bp., 1967., Termesztett borszőlőfajták 2. Bp., 1970., Alany-, direkttermő és csemegezőlő-fajták. Függelék. Bp., 1975.), illetőleg néhány, a történeti ampelográfia tárgykörébe vágó tanulmánya jelenti. A történeti ampelográfia a régi magyar fajták többségének az azonosításával még adós (de vö. például NÉMETH MÁRTON, Régi magyar borszőlőfajták: Agrobotanika. 1973. XV. Az Agrobotanikai Intézet Közleményei. Tápiószele. 1974. 37—53), s ez nehezíti a szőfejtő munkáját is.

A szőlőnevek eredetvizsgálata terén bőven van adósságunk. Pedig a nyelvtudomány éppen ezzel segíthetné legjobban a történeti ampelográfiát s az etnoampelográfiát egyaránt. A tudományközi, tehát komplex vizsgálatokra itt is jó lehetőség kínálkozik.

Bianca. Új, hazai szőlőfajtánk. Csizmazia József és Bereznai László állította elő Egerben az Eger 2 és a Bouvier keresztezésével 1963-ban (CSEPREGI PÁL—ZILAI JÁNOS, Szőlőfajta-ismeret és -használat. Bp., 1989. 119; a továbbiakban: CSEPREGI—ZILAI 1989). Korábbi elnevezése *Egri csillagok 40* volt, így szerepel CSEPREGI—ZILAI 1980-ban megjelent, „88 színes oldal a szőlőfajtákról” című kiadványában (52), azzal a megjegyzéssel azonban, hogy „Előállítói az elmúlt évben *Bianca* néven jelentették be”. A Bianca 1982 óta államilag minősített fajta. A szakértők szerint jelentős felfutás előtt áll (CSEPREGI—ZILAI 1989: 119—21).

E sajátos szőlőnév adásának az okáról a névadók egyike, CSIZMAZIA JÓZSEF — kérésemre — írásban tájékoztatott: „Tulajdonképpen a nemzetközi kapcsolatok és a fajták külföldi versenyeztetése adta azt a gondolatot, hogy olyan nevet válasszunk, amelyiket nem kell lefordítani, és azonnal is érthető, így a külföld is jobban elfogadja” (1989.).

A *Bianca* hazai tudatos névadással létrejött elnevezés: a 'fehér' jelentésű olasz *bianco* melléknév nőnemű alakjával azonos. Az olasz szőlészeti nomenklatúrában gyakran előfordul e melléknév jelzőként, l. már 1829-ben: *Corniola bianca*, *Lugliatica bianca*, *Moscadella bianca*, *Moscato bianco*, *Rosa bianca*, *Zibbebo bianco* (GÖRÖG DEMETER, Azon sokféle Szőlőfajoknak lajstroma . . . Bétsben, 1829. 28—30), l. még *Bermestia bianca*, *Catalanesca bianca*, *Luxissima bianca*, *Regina bianca* (HERSZÉNYI LÁSZLÓ, Gyümölcsfajta ismeret. Bp., 1934. 75, 77, 83, 90). A csemegezőlő-nemesítés csúcsának tartott olasz szőlőfajta, az Itália egyik olasz nevében is szerepel: *Italia bianca* 'Itália' (tkp. 'fehér Itália': NÉMETH MÁRTON, Alany-, direkttermő és csemegezőlő-fajták. Függelék. Bp., 1975. 232). A bogyók színéről való szőlőelnevezések mindenütt gyakoriak, a 'fehér' jelentésű melléknévek valamennyi szőlészeti nomenklatúrában előfordulnak. A magyarban például a *fehér* — CSEPREGI—ZILAI 1989 alapján — 22 szőlőfajta nevében van jelen, vö. például *Fehér burgundi*, *Fehér kadarka*, *Fehér tramini*, *Fehér veltelini*.

Az olaszban van *bianca* főnév is, állattani és nyomdászati műszóként, ill. 'fehér (bőrű) leány, fehér asszony' jelentésben (HERCZEG, OMSz.). A *Bianca* keresztnév a m. *Blanka* megfelelője (i. m.). Ez fordul elő Kosztolányi „A kőimádó” című elbeszélésében (Kosztolányi Dezső elbeszélései. Magyar Helikon. Bp., 1965. 7—10).

Oportó és portugízi. Az Oportó fajtacsoport, s a természetes rendszer szerint *Vitis vinifera* L., convar. *orientalis*, subconvar. *caspica* (NÉMETH i. m.

I, 61). Nálunk kék bogyójú, korán érő, vörösbort adó fajtáját termesztik. „Származását nehéz megállapítani. Egyesek osztrák, mások portugál eredetűnek tartják” (CSEFREGI—ZILAI 1989: 267). Ez tükröződik francia elnevezéseiben, l. fr. *Autrichien* (tkp. ’osztrák, ausztriai’) és *Portugais bleu* (tkp. ’portugál, portugáliai kék’): ’ua.’. „A Kék oportót nálunk már régóta termesztik. Hazánkba jutásának körülménye és időpontja ismeretlen” (NÉMETH i. h.). A Villány körüli Oportóról KATONA JÓZSEF és DÖMÖTÖR JÓZSEF azt írja: „A helyi lakosság *Portugieser*-nek nevezi feltételezett eredete miatt. Egyes hazai ampelográfusok osztrák származásnak mondják valószínűleg azért, mert Villány vidékére a XVIII. század második felében német telepesek hozták be” (Magyar borok—borvidékek. Bp., 1963. 109). Hasonlóan vélekedik HALÁSZ ZOLTÁN is: „a XVIII. század végén Ausztriából jelentős számú szőlőművelő telepedett meg a környéken, hazájából magával hozva a nevezetes oportó szőlőt, amely az idő óta honos a dél-vidéki magyar tájakon” (Könyv a magyar borról. Bp., 1981. 70; l. még 203). Föltételezhető, hogy e szőlőfajta megjelenésének vannak korai írásos nyomai a helyi levéltárakban. Az Oportó korán megjelenhetett a Balaton környékén is; JANKÓ JÁNOS szerint ugyanis „Igen régen művelik a Balaton mellett a spanyol *Oportot* is” (A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 261; a spanyol eredetre való utalás téves). DRINÓCZY GYÖRGY csornai prépost kéziratos naplója szerint (1830—1847) „ujabban a Zapfner helyett a késői [!] érésű *Oportoit* kezdik ültetni” (Főző GÉZA, A soproni borvidék: Soprosz. XVII, 311).

A hazai szőlészeti irodalomban forrásaim alapján e szőlőfajta 1829-ben bukkan föl, s ahogy az idézetek után várható, német néven: „*Portugieser, schwarze* [tkp. ’portugál, fekete’], jókor érő, édes, nem nagy fürtű szőlő, a’ mellyből készül Béts vidékén a’ legtöbb, és a’ legjobb veres bor” (GÖRÖG DEMETER i. m. 78). SCHAMS 1838-ban *Portugieser blauer* [tkp. ’portugál kék’] és *die blaue Portugiesische* [ti. *Traube*] [tkp. ’a kék portugál (szőlő)’] néven említi (Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn. Pesth, 1838. 9). SCHAMS ugyanez évben közli a szőlőfajta első magyar elnevezését, amely a német név nyomán születik: *kék Portugalliai* (Magyarország bortermesztését ’s készítését tárgyzó folyóirat. Budán, 1838. III, 9). Ez a név többször is fölbukkan, l. például 1842: *kék portugalliai* (Sopron, Kőszeg: Magyar Gazda 1145). 1842-ben jelentkezik a rövidebb forma: *kék portugali* (Magyar Gazda 1150), 1845: *portugalli* (Magyar Gazda 330), ezek azonban viszonylag ritkán fordulnak elő, miként az 1843-ból adatolható *portugall* (Magyar Gazda 321) is. Utolsó adatom 1913-ból való: *Portugali* (LIMBACHER FRIGYES—PÖSCH KÁROLY, A Ruszt—Sopron—Pozsonyi borvidék. Szőlő- és borgazdasági monografia. Bp., 1913. 109).

Az Oportó magyar elnevezéseinek másik tagja a *portugizi*. A szótörténeti adatok: 1846: *Portugizi kék* (Magyar Gazda 1430), 1847: *Portugizi kék (oportó)* (Magyar Gazda 476—7), 1855: *veres portugisi* (Villány: GALGÓCZY KÁROLY, Magyarország, a Szerb-vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája. Pest, 1855. 292), *Portugizi* (Gazdasági Lapok 46), 1856: *Portugizi* (GYÜRKY ANTAL, Vinczellérek könyve, avagy a’ szőlőművelés ’s borkezelésnek legalapossabb módja. Pesten, 1856. I, 134), 1860: *portugézi* (GYÜRKY ANTAL, A szőlőművelés és borkezelés újabb elvei. Pest, 1860. 25), 1862: *Portugisi kék* (Buda: Gazdasági Lapok 695), 1865: *Portugiesi* (TERSÁNCZKI JÓZSEF, Oenologia azaz: irányt adó kalauz. Nagy-Kanizsán, 1865. 59), 1959: *portogéza* (Pécs környéke: KODOLÁNYI JÁNOS: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958. Pécs, 1959).

148 és Szekszárd vidéke: VADAS FERENC levélbeli közlése, 1990.), 1963: *Kék portugiezi* (Kertészeti Lexikon. Szerk. MURAKÖZY TAMÁS. Bp., 1963. 730). — A *portugízi* ugyanolyan alakulásmódú, mint a *tramini* és társai. Tehát német jövevényszó, amelynek képzős végződését lefordították: ném. *Portugies-er* > : m. *portugíz-i* (l. *Ortlíbi* a.). A szbhv. *Portugizac* 'ua.' (TURKOVIĆ, Ampelografski atlas. Zagreb, 1952. I. *Portugizac crni* a.) is így jött létre: a szbhv. *-ac* képző a ném. *-er* és a m. *-i* megfelelője; vö. még szbhv. *Rulendac* 'ruländer', *Burgundac* 'burgundi' (TURKOVIĆ i. m. *Burgundac sivi* a.). A Pécs környéki *portogéza* népetimológiás alakulat. Hogy létrejöttében volt-e szerepe az ol. *portoghese* 'portugál' szónak, szótörténeti adataim alapján nem dönthető el.

Az *Oportó*-t is német (ausztriai, ill. hazai német) változatban tudom először adatolni a hazai szakirodalomból, l. 1840: *blauer Oporto* 'Kék oportó' (BAZALICZA M., Catalog der Nitra-Pereszlyeny Obst-Baumschule. Neutra, 1840.² 52), l. még *Oporto* (FÜRST K., Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger Gesspannschaft im Königreiche Ungarn. Oedenburg, 1847. 62). Magyar szóként 1844-ben fordul elő először: „*Oportó*. Portugáliából való” (LEGRÁDY LÁSZLÓ, Lajstroma és rövid leírása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak . . . Pesten, 1844. 25). Ugyanez évből adatolható az *oportói* (Pesten: Magyar Gazda 545, l. főntebb DRINÓCZY adatát is) és az *oportói* (Magyar Gazda 567), mely utóbbi rövid pályafutásának alkonyát az 1856-os *Oportói* adat jelzi (GYÜRKY i. m. 134). Az *Oportó* alak- és írásváltozatai: 1845: *oportó* (Magyar Gazda 1217), 1860: *Oporto* (PARRAGH GÁBOR, A szőlőmivelésről. Pest, 1860. 114), 1874: *Opporto* (TERSÁNCZKY JÓZSEF, Szőlészeti és borászati titkok gyűjteménye. Nagy-Kanizsán, 1874. 20), 1876: *Óportó* (FARKAS MIHÁLY, Magyar kertészkönyv. Bp., 1876. 313), 1961: *oportó* (Boldogkőváralja és Korlát: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA kéziratos gyűjtése). Érdekességként megemlíthető, hogy egy 1863-as forrásban az *Oporto* és a *Früher blauer Portugieser* két külön fajta neveként szerepel (FRANZ DICK, Der rationale Weinbau. Papa, 1863. 37—8), miként KELETI leírásában is (KELETI KÁROLY, Magyarországi szőlészeti statistikája. 1860–1873. Bp., 1875. 75, 78; l. még CSEPREGI—ZILAI 1989: 430). A m. *Oportó* a ném. *Oporto* 'ua.' (l. főntebb BAZALICZA adatát) átvétele. Ez utóbbi a ném. *Oportorebe* 'ua.' (tkp. 'Oportószőlő': F. X. HLUBEK, Die Landwirthschaft des Herzogthumes Steiermark. Gratz, 1846. 99) szószervezetből vált ki, amely szószervezet VIALA, P.—VERMOREL, P. (Ampélographie. Paris, 1901—1910. II, 136), GOETHE, R. (Handbuch der Tafeltraubenkultur. Berlin, 1894. 77) és MÜLLER, K. (Weinbau-Lexikon. Berlin, 1930. 616) szerint Németországban volt használatos. Az *Oportó* a már jó ideje vöröshoráról híres portugál kikötővárosnak, Portónak a nevére megy vissza: „Az ang. *Oporto*, ol. *Opòrto* a határozott névelős port. *o Porto*-ból (tkp. 'a kikötő') keletkezett. Ebből a névváltozatból való a m. *oportó* 'vörös bort adó szőlőfajta'” (KISS LAJOS, FNESz.⁴ II, 366 *Pórto* a.). A *Porto* és *Oporto* gyakran előfordult egymás mellett mind a város neveként, mind bornévként (l. például: PallLex. XIV, 137; H. AMBROSI, Das große Lexikon vom Wein. München, 1979. 266; E. LAUSANNE, The Great Book of Wine. New York, Cleveland, 1970. 218—9). A 'portói bor' jelentésű m. *oportó*-ra vö. 1813: *Oportói bor* (FÁBIÁN JÓSEF, Viszsgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mivelésről. Veszprém, 1813. I, 211), 1832: *Oporto* (LEIBITZER JÁNOS, Gyakorlati bortermesztés és pincze gazdaság. Pesten, 1832. 168). Ugyanúgy városnévből, a dél-spanyolországi kikötővárosnak a nevéből vált szőlő- és bornévvé a *malaga* is (l. 1829: *Malaga* 'szőlőfajta': GÖRÖG DEMETER i. m. 14; l. még KISS LAJOS, FNESz.⁴ *Málaga* a.). Az *Oportó*

borfajta nevének használatát a portugál kormány a *Portói*-hoz való hasonlósága, illetőleg annak származásvédelme miatt nemzetközi egyezményben tiltotta meg (CSEPREGI—ZILAI 1989: 267). A portugál név angol közvetítéssel került a németbe, s a német (ausztriai német) közvetítette hozzánk. Az *Oportó* szőlőnév német eredetét erősíti, hogy a múlt századi uradalmi *Oportó*-ültvények nagy része igazolhatóan a német nyelvterületről került hozzánk. Így például a Fertő melletti főhercegi szőlőbe az 1840-es években a Rajna mentéről hoztattak *Oportót* (CSOMA ZSIGMOND i. m. 42). Arra vonatkozólag, hogy hozzánk elsősorban Ausztria közvetítette e szőlőfajt, GÖRÖG DEMETER soraira hivatkozom (l. följebb), mert nyilvánvaló, hogy nemcsak a jó bornak, a jó szőlőnek sem kellett cégér, főként ha az a szomszédban volt. A szlovák *Oporto* (J. BLAHA, Československá ampelografia. Bratislava, 1952. 233) és a román *Oporto* (G. CONSTANTINESCU szerk., Ampelografia Republicii Socialiste România. III. București, 1960. 277): 'ua.' német és magyar forrásokra egyaránt visszamehet.

CSOMA összegzése szerint az *Oportó* sem nem osztrák, sem nem magyar eredetű. „Alsó-Ausztriában az *Oportót* a Bécs melletti *Vöslau*ba 1730—1740 körül, más adatok szerint 1772-ben gróf Frees telepíttette Portugáliából hozott szaporítóanyaggal, ahonnan keletre a Dunántúlra is elterjedt” (i. m. 35). Ez magyarázza a szőlőfaj portugáliai eredetre utaló elnevezéseit, s ez egyszersmind a sommás oka a magyar nevek német eredetének. Az *Oportó* magyar elnevezéseinek története és etimológiája egyértelműen igazolja a történeti ampelográfia legújabb megállapításait.

Ortlibi. Kiveszőben levő borszőlőfajta, nálunk már csak Tolcsván termesztik. A természetes rendszer szerint *Vitis vinifera* L., convar. *occidentalis*, subconvar. *gallica*, provar. *microcarpa*, subprovar. „*Noirög*”. „Különösen a XVIII. században volt elterjedt Elzászban. A század végefelé egy *Ortlib* nevű reichenweieri szőlész terjesztette, s nevét tőle kapta” (NÉMETH, Ampelográfiai album. II, 22).

Magyar elnevezése meglehetősen korán — a szőlőfajta magyarországi telepítését valószínűleg meg is előzve — bukkan föl 1791-ben, l.: „A' Rajna mellett kezdenek most eg'y bizonyos Szőlő-fajtát minden mások felett izaporítani, és a' Találónak nevééről *Ortlieb-szőlő*nek nevezik. Ezt a' fajtát *Ortlieb János Mihály Reichenvajhi Vendég-fogadás, Felső-Alsátziában tette közön-ségessé*” (NAGYVÁTI JÁNOS, A' szorgalmatos mezei-gazda. II. Pesten, 1791. 15). Nagyváti pontos névfejtést ad, s a szőlőfajta első magyar elnevezését a német megfelelőnek a részfordításával alkotja meg; vö. ném. *Ortliebertraube* 'ua.' (tkp. 'Ortlibi szőlő': MÜLLER, J., Teutschlands Weinbau. Leipzig, 1803. 98).

CSOMA ZSIGMOND szerint „Az *Ortlibi*, amit valószínűleg a német betelepítők hozhattak magukkal, Elzászból terjedt el s került át a magyar szőlőborvidékekre” (i. m. 32). De kerülhetett Ausztriából, főként Stájerországból is hozzánk. János főhercegnek köszönhetően ugyanis az 1800-as évek után éppen Stájerországban szaporították nagy kedvvel a rajnai szőlőket, így a Sárga *ortlibit* is (Csoma i. m. 19). HLUBEK szerint (i. m. 98—9) az *Ortlieber* Stájerország több településén fő fajta volt 1846-ban, s a fajta népszerűségét bizonyítja, hogy azokban az években sokan hoztattak belőle vesszőket a Rajna-vidékről. Nagyváti idézett 1791-es adatát, amely külföldi szakirodalmi forrásokon alapul, csak 1834-ben követi a második hazai, akkor tehát, amikor az *Ortlibit* Stájerországban már jól ismerik. S ez az adat, amely a szőlőfajta

hazai előfordulását minden kétséget kizáróan igazolja, a szőlőfajta német nevével azonos: „Etlinger, vagy-is: *Ortlieber* szőlőrol” (HILIBI HALLER FERENTZ, Az ugaros szőlő-mívelés. Kolo'sváratt, 1834. 159). Az Ortlibi nálunk is népszerűvé vált, CSOMA szerint „Magyarországon a 19. században általánosan elterjedt és kedvelt fajta volt . . . , elsősorban a német nemzetiség lakta vidékeken” (i. m. 34).

Az *Ortlieber* később nyeri el magyaros alakját. Akkor, amikor a német képzős végződést lefordítják, s létrejön az *Ortlibi* (1865: TERSÁNCZKI i. m. 64). További változatokra, melyek között sajtóhibával is számolhatunk; l.: *Ottlib* (1867: MISKOLCZY i. m. 16), *ortliebeni* (1890: BAROSS KÁROLY, Szőleink újjalakítása. Bp., 1890. 93), *Ortlibi* (1966: HEGEDŰS—KOZMA—NÉMETH i. m. 227). Hasonló alakulásmódú német jövevény-szőlőnevekre l.: *Clävner*: > *Cläveni* (Magyar Gazda 1845: 335), *Hainer*: > *Háni* (1869: TERSÁNCZKY JÓZSEF, A jobb szőlőművelés . . . Nagy-Kanizsán. 85), *Kölner*: > *Kölni* (i. m. 83), *Malvasier* (1803: MÜLLER i. m. 91): > *malvázi* (1858: Borászati Lapok 151), *Ruhländer* (1847: FÜRST i. m. 61): > *Rulendi* (TERSÁNCZKY i. m. 167), *Trollinger*: > *Trollingi* (i. m. 75), *Veltliner*: > *Veltlini* (i. m. 160), *wildbacher* (1844: Magyar Gazda 567): > *Wildbachi* (TERSÁNCZKY i. m. 140), l. még *Tramini* a. A ném. *Ortlieber* végződésének a lefordításával jött létre a cseh és a szlovák *Ortliebské*, ill. *Ortlíbské* 'ua.' (tkp. 'Ortlibi': BLAHA i. m. 59) is.

Ez a név a szőlőnevek azon csoportjába tartozik, amelyet az ún. tiszteleti nevek alkotják. A névadás oka ugyanis a szőlőfajta elterjesztésében játszott szerep, illetőleg ennek a szerepnek az elismerése, a szőlőnévvel való megörökítése volt. Ilyen szőlőnév például a Chasselas *Fábián szőlője* elnevezése (GÖRÖG DEMETER alkotta a Chasselas-fajtákat nálunk elsőként ismertető *Fábián József* emlékére: i. m. 19; l. még RAPAICS, MagyGyüm. 227), ilyen a Rizlingszilváni egyik német elnevezése, a *Müller-Thurgau* (SCHELLENBERG alkotta a szőlőfajta nemesítőjének, Müllernek a tiszteletére: Der deutsche Weinbau 1970: 537), s ilyen az *Izabella* is (a szőlőfajta első elterjesztője Mme Isabelle Gibs volt: NÉMETH, Ampelográfiai album III, 92).

Passatutti. NÉMETH MÁRTONNAK, 1986-ban elhunyt neves ampelográfusunknak a véleménye szerint a Passatutti „Hazánkba a többi Chasselas-val együtt, szinte velük egy időben jutott a XVIII. század vége felé” (Ampelográfiai album III, 147). Hozzánk Franciaországból került. KOZMA PÁL szerint „Valószínűleg *Salomon báró* hozta létre a Chasselas doré magjainak elvetése után. Muskotály zamatát valamelyik muskotályos fajta virágpórától kapta” (A csemegeszőlő. Bp., 1961. 362). A legújabb ampelográfiai leírás szerint „A *Chasselas musqué* (Szagos chasselas) vagy *Passatutti* nem tiszta Chasselas fajta. Valószínűleg a Muscat Lunel és a Chasselas blanc természetes keresztezéséből származik” (CSEPREGI—ZILAI 1989: 302, így látta már MOLNÁR ISTVÁN, A szőlőművelés és borászat kézikönyve. Bp., 1883. 117 is). A Chasselas a természetes rendszer szerint *Vitis vinifera* L., convar. *orientalis*, subconvar. *caspica*, provar. *apiana* (NÉMETH i. m. 147).

E szőlőfajtaról nálunk először *Fábián József* Chaptal-fordításában olvashatunk, amely 1813-ban jelent meg. *FÁBIÁN* a szőlőfajta francia elnevezése, a *Chasselas musqué* 'ua.' (tkp. 'szagos / illatos chasselas') nyomán *Szagos szépszőlő*-nek nevezi (i. m. 219), a *szépszőlő*-t a szőlőfajta fürtjeinek külleme alapján alkotván meg a francia *chasselas* helyettesítésére. GÖRÖG DEMETER 1829-es nevezetes szőlőlajstromában úgyszintén említi a szőlőfajta, de csak francia

nevének: „*Chasselas musqué*, a' Seine és Marne-i Depart. való. Ezt a' jó féle Muskatály szőlőt nem tsak a' Frantziák, hanem más Nemzetek is, tsaknem mindenek felett szeretik” (i. m. 19). A vincellérek és ampelográfusok egyaránt lelkesen szólnak róla nálunk is. A Borászati Füzetek 1869-es évfolyamában így minősítik: „felséges finom muskatal ízű” (255). Nem véletlen az sem, hogy idegen nevének egyik magyarítási javaslata ez volt: *Ezerjő-szőlő* (LETENYÉY LAJOS, Szőlészeti tájrajz. Pest, 1859, 60). A századvégen HALMAI ANDOR így véleményezi: „benne valóságos ideálját birjuk a finom csemege-szőlőnek” (Csemege-szőlőfajták és azok termelése. Bp., 1897. 8). Nem fukarkodnak ízének dicséretével az újabb szakleírások sem. A KertLex. szerint „Nagyon keveset termő, rendkívül finom muskotályzamatú csemege-szőlő-fajta” (769: *Szagos saszla* a.).

A szőlőfajta ma is használatos legismertebb neve, a *Passatutti* 1844-ben bukkan föl adataim szerint. Érdemes idézni szöveggörnyezetét is, mert egybe-cseng a szőlőfajtról idézett (s nem idézett) igencsak pozitív véleményekkel, s mert nyomra vezet a név eredetét illetően. LEGRÁDY LÁSZLÓ Lajstroma és rövid leírása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak, mellyek a' m. gazd. egyesület országos Szőlőiskolájában Budán folyó 1844ik évi tavaszszal... eladatni fognak (Pesten, 1844.) című összeállításában ez áll: „*Passa tutti*, azaz *mindent felülhaladó olasz eredetű fejér muskatály*... nem csekély számú szőlőfajaink közt hozzá hasonlithatót ekkoráig nem ismerünk” (7). A szőlőnév alak- és írásváltozatai: *Passza tutti* (1848: MÜHL NÁNDOR, A soproni szőlészet története. Sopron, 1964. 28), *Passu-tutti* (1856: Gazdasági Lapok 522), *passa tutti* (1858: Borászati Lapok 151), *passatutti* (1867: MISKOLCZY i. m. 16), *passa-tutti* (1868: ENTZ FERENCZ — GYÜRKI PÁL, A hazai szőlészet. Pest, 70), *Passa Tutti* (1890: MOLNÁR ISTVÁN i. m. 37), *Passatuti* (1895: BENDE LÁSZLÓ, A kecskeméti szőlő- és gyümölcstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét, 1929. 156), *Passza-Tutti* (1900: JABLONSKY GYÖRGY, A szőlőművelésről. Szatmártt, 29), *Passatutti* (1901: Borászati Lapok 820), *passzatutti* (1943: MARTON DÉNES, A csemege-szőlő. Bp. 13), *paszatuti* (1957: SzegSz. szőlő a.), *passzatuti* (1964: KURUCZ ALBERT, Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei. 5. szám. Debrecen, 24), *paszatuti*, *paszatutyi* (1976: BÁLINT SÁNDOR, A szögedi nemzet. Szeged, I. 578), *paszatutyi* (1983: Bükkalja: VIGA GYULA: NévtÉrt. VIII, 82), valamint egy kézíratos adat 1961-ből: *Pasatuti* (Korlát: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA gyűjtése).

A *Passatutti*-t nyelvészeink közül FÁBIÁN PÁL említi először, s megjegyzi: „csak olasz neve van pl. a *passa tutti* szőlőnek” (ti. az általa vizsgált forrásokban: NyelvRef. 181). A *Passatutti* — ahogy FÁBIÁN is jelzi, s ahogy LEGRÁDY idézetéből is kitetszhet — olasz eredetű; az ol. *passa tutti* szó szerkezet (tkp. 'mindegyiket meghaladó', azaz 'mindegyiknél jobb') átvétele. Az olaszban ma nem ismeretes tudomásom szerint e szó szerkezet szőlőnévként, sem bizonyos újabb ampelográfiai munkák, így például P. G. GAROGLIO *Enciclopedia vitivinicola mondiale* (I–VIII. Milano, 1973.) szerint, sem olasz szótárak, sem pedig az általam megkérdezett olasz anyanyelvűek, illetőleg magyar italianisták közlése szerint. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a szóban forgó olasz szó szerkezet reklámcélokat is szolgáló alkalmi fantáziánévként került hozzánk, s gyanúm szerint nálunk vált igazi szőlőnévvé. Ha ugyanis ennek az akkor oly értékes szőlőfajtának az olaszban ez lett volna a többé-kevésbé ismert neve, akkor nyoma kellene hogy legyen az újabb ampelográ-

fiai összefoglaló munkákban is (l. például MÜLLER Weinbau-Lexikonát vagy E. LAUSANNE angol nyelvű könyvét). A magyarországi ampelográfiai leírások tanúsága szerint a múlt század első felében sok olasz és francia szőlőfajta bukkant föl, s közülük nem keveset fantázianevekkel jelöltek. Már GÖRÖG DEMETER említett lajstromában több tucat olaszországi szőlőfajta közöl olasz nevével (26 kk.), s köztük vannak fantázianevek is, így például az *Angelo di Bologna* (tkp. 'bolognai angyal': 30), *Grazia plena* (tkp. 'bájjal, kellemmel teljes': 31). Megítélésem szerint ezek sorába tartozik a *Passatutti* is, amely föltehetőleg olasz vincellérek, illetőleg kereskedők révén jutott el hozzánk, egészen pontosan Budára, az országos híru szőlőiskolába, s onnan terjedt tovább. Az olasz eredetű *Passatutti*-t szőlőnévként az olaszból nem tudom kimutatni forrásaim alapján. (A 'passzírozógép' jelentésű *passatutto*-hoz — l. *Lessico universale italiano*. Roma, 1976. XVI, 253; HERCZEG, OMSz. Bp., 1978. *passatutto* a. — nincs köze.) VIALA nevezetes betűrendes Dictionnaire-jében (Paris, 1909. VII, 254) megvan a *Passa tutti* mellett az olasz *moscato* 'muskotály' jelzővel bővült *Passa tutti moscato* is, az azonban nem derül ki, honnan került oda. Megvan a *Passatutti* a szlovákban és a románban (BLAHA i. m. 97 és CONSTANTINESCU i. m. II, 369). Mindkét szomszédos nyelvbe a magyarból került át. Gyanúm szerint az általam egy adattal idézhető ném. *Paffatutti* (G. SCHEU, Mein Winzerbuch. Berlin, 1936. 168) is a magyarból való. MÜLLER a *Muskatgutedel* szinonimájaként zárójelben közli ugyan a *Passatutti*-t, de csak a magyarországi szőlőfajtákról szóló fejezetben (Weinbau-Lexikon 854), tehát nem német névként.

A *Passatutti* szőlőfajta nemcsak LEGRÁDY tartotta olasz eredetűnek. Így vélekedett később egyebek mellett MOLNÁR ISTVÁN is: „Ez a Muscat Lunel és a Chasselas blanc keresztezése által nyert olasz magonc” (i. m. 117) Legrádyék nemzedéke azonban föltehetőleg nemcsak olasz neve miatt tartotta olasz eredetűnek a *Passatuttit*, hanem azért is, mert közvetlen vagy közvetett tapasztalatuk lehetett arról, hogy ezt a szőlőfajta a budai szőlőiskolába olaszok hozták be a múlt század negyvenes éveiben. Azaz: a *Passatutti* szőlőfajta hozzánk Franciaországból került, francia névvel, s Fábíán fordításában jó korán tükörfordításos magyar elnevezést is kapott. Néhány évtizeddel később azonban olaszok közvetítésével s olasz névvel jut el a híres budai szőlőiskolába, s onnan terjed el a *Passatutti* név, kiszorítván az eredeti francia s a fordításával létrejött magyar elnevezést. (A *Passatutti* — miként a jövevényszavak általában — arról vall, hogy az átvevő közösség közvetlenül kitől kapta a nevet, nem pedig arról, milyen eredetű, hol született a szőlőfajta maga. Ennek eldöntése a történeti ampelográfia feladata.)

A keresztezéses szőlőnemesítés új, minőségi fajták százait hozta létre eddig is. Az új fajták egy része korábbi fajtákat szorított vissza, s ez a folyamat tovább tart. Ennek következménye, hogy a *Passatutti*, amelyről oly sokáig felső fokon nyilatkoztak a szőlészek, mára erősen visszaszorult. Ma már azon szőlőfajták közé tartozik, amelyeket 1970 és 1985 között a Növénytermesztési és Minősítő Intézet törölt is fajtajegyzékéből (CSEPREGI—ZILAI i. m. 419). Ez azt jelenti, hogy a *Passatutti* előbb-utóbb egyre jobban kiszorul a használatból, s valószínűleg perifériára szorul a *Passatutti* név is, a szőlőtermelők körében is.

Szemendriai. CSEPREGI—ZILAI szerint „Kettős hasznosítású fajta, de mert elég későn érkezik, nálunk ma már egyik célból sem terjesztik” (Szőlőfaj-

táink. Bp., 1976. 154). 1976/87 telén Jugoszláviából nagyobb mennyiséget hoztak be, jöllehet nem tartozik a finom szőlők közé (CSEPREGI-ZILAI 1989: 232). A Szemendriai a természetes rendszer szerint *Vitis vinifera* L. convar. *pontica*, subconvar. *georgica* (NÉMETH i. m. II, 182). Ismeretlen eredetű szőlőfajta. Magyar elnevezésének több, azonos töről sarjadt változata is van. 1805-ből idézhetem az első adatokat: *Semendrói* és *Szegszemendrói* (PERETSÉNYI NAGY LÁSZLÓ, Az Arad megyei szőlőművelésről. Közli: SCHRAM FERENC: Agrártörténeti Szemle V, 159, 170). Ezeket 1835-ös adatoltsággal követi a *Szendrei* (TudGyűjt. 10: 85; ugyanúgy: Gazdasági Lapok 1855: 94; *Fejér Szendrei*-ként MISKOLCZY i. m. 16: 1867). Ez utóbbinak az eredetét FAZEKAS GYÖRGY már 1836-ban helyesen állapította meg: „*Szendreit*, mely a' mi Érmellyéki hegyeinkre Vég-Szendrőről kerülvén, előbbi Hazája nevét viseli . . . szintén úgy, mint . . . *Szeremi zöld*” (TudGyűjt. 8: 65). A *Szendrei* mellett fölbukkan a *Szendrói* is (1856: GYÜRKY i. m. 135).

Helyüket azonban egyre inkább elfoglalja a *Szemendriai*, amelyre az első adatot 1844-ből idézem: *Szemendriai fejér muskatály* (LEGRÁDY i. m. 16). Legrády említi a *Szemendriai veres*-t és a *Fekete Semendriai*-t is (28, 37), a Borászati Füzetek a *Szemendriai piros*-at (1870: 39). A Szemendriai Legrády után igen gyakran szerepel az ampelográfiai leírásokban és a faiskolai fajtajegyzékekben egyaránt. I. például *Szemendriai fejér nagy fürtü* (*bánsági szügos*) (Magyar Gazda 1846: 1429), *Szemendriai* (i. m. 1431), *Szemendriai fehér* (Gazdasági Lapok 1862: 695; Borászati Füzetek 1869: 720), *semendriai* (Borászati Lapok 1880: 184), *Szemendriai fehér nagyszemü* (MOLNÁR ISTVÁN i. m. 38, 1890.).

E szőlőfajta arról a településről kapta nevét, amelyhez származásának, magyarországi elterjedésének a híre köti (l. alább): Szendrőről, amely Belgrádtól nem messze, a Duna egyik kanyarulatának a jobb partján, a történelmi Magyarország határának közvetlen közelében, szerb földön fekszik. Az elsőként idézhető adatok másodlagosak a később idézhetőkhöz képest. A *Szendrói*, *Szegszemendrói* ugyanis a *Szendrói* és a *S(z)emendriai* vegyülésével jött létre. Ez arra utal, hogy a *Szendrói* és a *Szemendrai* egymás mellett élt. Mindkét szőlőnév *-i* képzős melléknév volt eredetileg (l. alább), s mindkettő azonos etimonra megy vissza. A *Szendró*-ból (eredetét l. KISS LAJOS, FNESz⁴. *Szendró*² a.) szabályosan alakult a morfológiailag régebbi *szendrei* és az újabb *szendrói* egyaránt. A *Szegszendrói* előtagja a 'sarok, szeglet, zug' jelentésű m. *szeg* főnévvel azonos, s azt fejezi ki, hogy Szendró városa a Duna kiszögellésénél, kanyarulatánál fekszik (hasonló helynevekre l. *Szeghalom*, *Szegerdő*, *Szeghegy*, *Szegvár*, *Zalaszegvár*: l. KISS LAJOS idézett etimológiai szótárában). A *szemendrai* melléknév és szőlőnév viszont Szendró városa középkori latin nevéből, a *Semendria*-ból jött létre az *-i* képzővel. A *Semendria* városnévre l. Meyer's Neues Konversations-Lexikon. Hildburghausen, 1869². XIV, 474; M.-N. BOUILLET, Dictionnaire universal d'histoire et de géographie. Paris, 1901. II, 1763; Brockhaus' Konversations-Lexikon. Leipzig, 1903¹⁴ XIV, 843; Kirchenlateinisches Wörterbuch. J. SCHMID. Hrg. A. SLEUMER. Limberg/Lahn, 1926. *Semendriä* a.; GYÖRKÖSY, Magyar—latin szótár. Bp., 1960. 913. A HÜBNER-féle lexikonban ez áll: „*Semendria* (tulajdonképen Swendrew az az Sz. András) Senderovina vs [= város] Serbia tart.ban Török bir.ban Jessova főnak [= folyónak] a' Dunába való szakadásánál 10 000 l. [= lakos] és egy oltalmazó várral” (Pest, 1816. IV, 473). A középkori latin *Semendria* eredetéről KISS LAJOS szíves levélbeli közlése alapján írom a következőket: „A szerb-

horvátban a **Smeder* személynévből *-evo* birtokjelölő képzővel alakult *Smederevo* 'Szendrő²' névalakkal párhuzamosan élt egy régies, *-js* birtokjelölő képzővel alakult **Smederjs* > *Smeder* névváltozat is. Ebből az adatszerűen is igazolható *Smeder* helynévből az oszmán-törökben *Semendra* alakult. Ennek az oszmán-török *Semendra*-nak a latinus végződésellátott mása a középkori latin *Semendria*." A középkori latin *Semendria*-t a magyarban és a németben is használták (l. az említett forrásokat). A belőle kialakult *szemendriai* először csupán jelzőként szerepelt a szőlőnevekben is (l. a közölt adatokat, vö. még *szemendriai magyarka* 'szendrői szlankamenka': Falusi Gazda 1858: 120), s csak később vált — jelentéstapadással — a jelző önmagában szőlőnévvé (ilyen az *izsáki* is), ahogy a hazai németben a — magyaros írásmódú — *Szemendrianer* 'szlankamenka' (tkp. 'szemendriai' SCHAMS, Ungarns Weinbau. Pesth, 1832. I, 169). A *szemendriai*: *szendrői* viszonyára l. *szirmiai zöld*: *szerémi zöld*: 'szerémi zöld' (JANKÓ i. m. 260).

Nem választható el a magyar és a német szőlőnévtől a megfelelő szerbhorvát elnevezés, a szbhv. *smèdèrèvka* 'ua.', amely Szendrő szerbhorvát nevének, a *Smèderevo*-nak a *-ka* képzős származéka (KISS LAJOS: NyK. LXX, 404; l. még TURKOVIC i. m. II. *Smederevka weisse* a.). Arra vonatkozólag azonban, hogy mi az egymáshoz való viszonyuk, hogy tehát melyik keletkezett elsőként, melyek részfordítások, netán párhuzamos névadás eredményei, csak a szövegbe jöhető nevek szótörténetének a pontos ismeretében válaszolhatnánk. Úgy vélem mégis, a magyar szőlőelnevezés másodlagos, s azt gondolom, hogy a szerbhorvát szőlőnév nyomán született. Ugyanis annak a közelebbi és távolabbi vidéknek a magyarsága, ahol Szendrő fekszik, a török pusztítások idején eltűnt. A szomszédos Szerémségre vonatkozóan l.: „A középkori Magyarország egyik legértékesebb mezőgazdasági vidéke volt európai hírű szőlészete révén . . . A hódoltság ideje alatt teljesen tönkretették a hadműveletek. Lakossága elpusztult, elmenekült. Szerb és horvát települők ülték meg. A 18. sz.-ban rajtuk kívül német . . . telepések is megjelentek” (KÓSA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL, A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp., 1975. 178; németek ma is élnek ott: PENAVIN: NytudÉrt. 79. sz. 3). A szerbhorvátban a településnévből gyakran képeznek *-ka* képzővel szőlőnevet, ilyen a magyarban meghonosodott *kadarca* és *szlankamenka* (l. KISS LAJOS i. m. 403—4), s ilyen a *smèdèrèvka* 'szemendriai' is. A magyarban viszont a helynevekből *-i* képzővel alkotott szőlőnevek általánosak (például: *budai*, *cétényi*, *izsáki*, *korinthusi*, *pozsonyi*, *tramini*). A szerbhorvát név magyar megfelelője tehát természetes módon sorolódhatott be e szőlőnevek sorába, s lett *-i* képzős (vö. még *Ortlibi* a. is). A délszláv hatást mutatja, hogy e szőlőfajta jelzős szerkezetű szerbhorvát elnevezése is fölbukkan a hazai szőlészeti kiadványokban, így a *Szemendriai* első előfordulását is szerbhorvát megfelelőjének a közlése kíséri, l. *Szmedereska béli* (tkp. 'szendrői fehér': LEGRÁDY i. m. 36; az e korbéli többnyelvű szőlőnévközlésekre l. FÁBIÁN PÁL: NyelvRef. 181). LEGRÁDY szerbhorvát adata (miként két későbbi is: 1846: *Smederaska fehér*: Magyar Gazda 1431 és *Zmedereska*: 1883: MOLNÁR ISTVÁN i. m. 101: 'ua.') nem világos egészen. Lehet ugyanis olyan szerbhorvát jelzős szerkezet, amelynek első tagja a szbhv. *smèdèrevski* 'szendrői, smederevói' (SzbhvMSz. III, 130) nőnemű alakja (a más-salhangzó-torlódnak a magyarra jellemző feloldásával). Am a nembeli egyeztetés hiánya (a 'szőlő' jelentésű szbhv. *grožde* semleges nemű), valamint a szó helyesírása miatt arra is gondolhatunk, hogy mindhárom szóbelseji s sajtóhiba *v* helyett (a korábbi szőlészeti irodalom fajtaneveiben igen gyakoriak

a — részben hagyományozódó — sajtóhibák). Ebben az esetben viszont mindhárom idézett alak főnévre, a főtebb már idézett szerbhorvát szőlőnévre megy vissza.

E szőlőfajta származása a múlt század ampelográfusainak a körében eléggé ismeretes lehetett. L. erre FAZEKAS 1836-os idézetét (följebb), LEGRÁDY megjegyzését: „Smedra serviai vár mellékéről” (i. h.). A Borászati Füzetek 1871-es évfolyamából két idézet: „a szemendriai . . . mely szinte [= szintén] Szerbiából ered, s nevezetesen Smederova helység körül diszlik s onnét plántáltatott át hozzánk” (673—4) és „A slankamenkát magyarkának és magyariczának is nevezik. Eredetére nézve szintűgy, mint a szemendriai, melyet tők-szőlőnek vagy goromba fehérnek is neveznek, szerb eredetű” (671). MOLNÁR ISTVÁN 1883-ban ekként nyilatkozott: „Serbiából származó bor és tartós asztaliszőlőfaj, melyet a szerbek Budára is magukkal hoztak s most itt is igen el van terjedve” (i. m. 101). CSOMA ZSIGMOND szerint a Szemendriai — a Dinkákkal és a Hárslevelűvel körülbelül egyidőben — a XVI. században kezdett elterjedni délről a Dunántúlon (i. m. 11). Az a tény azonban, hogy a korábbi leírásokban (így GÖRÖG DEMETER szőlőlajstromában) sem szerepel e szőlőfajta, s hogy a magyar nyelvű közlések egy részében szükségesnek tartották a múlt század közepe után is a szőlőfajta szerbhorvát elnevezésének az említését, azt a föltételezést támasztja alá, hogy a Szemendriai a nem délvidéki magyarországi vincellérek körében csak később s délszláv közvetítéssel kezd ismertté válni. Az aligha kétséges, hogy a szőlőfajtának és szerbhorvát elnevezésének a terjesztésében — az országos hírévű budai szőlőiskola révén — a Buda környéki szerbeknek is szerepük volt (l. MOLNÁR főttebbi idézetét). A délszlávok közvetítésével — közismerten — több szőlőfajtaival is megismerkedett a magyarság, l. például *dinka*, *kadarka*, *szlankamenka*, *zelenka* 'aprófehér' (KISS LAJOS i. m. 403—5), *magyarka* 'szlankamenka' (GREGOR: NyK. LXXV, 422); l. még *hárslevelű*, *juh fark*, *kecskecsesű szőlő* (KISS LAJOS: Nytud. Ért. 92. sz. 80, 105, 108 és GOMBOCZ: MNy. II, 198). Az újvidéki kiadású SzbhMSz. *smederevői szőlő* 'szemendriai' adata (III, 130 *smederevski* a.) jugoszláviai (írott nyelvi?) magyar adat, amely Szendrő szerbhorvát nevéből alakult -i képzővel. A *szemendriai* PENAVIN OLGA levélbeli közlése szerint ma már nem használatos a jugoszláviai magyarság körében (nincs meg a SzlavSz.-ban sem), csupán Molnár Csikós László emlékszik arra, hogy hallotta valamikor Adán. CSÁVOSSY GYÖRGY szerint a Szemendriai fehér Arad-Hegyalján szörványosan föllelhető még (levélbeli közlés, 1990.) Egy biztos: a múlt század elején még bizonyosan élt, s erre szőlőnévi jelzői használata is bizonyíték. A *szemendriai* mindmáig való megőrződését a szőlőnévnek köszönheti.

Jugoszláviában az újabb szőlőnemesítés egyik ígéretes eredménye a *Szmederevski muszkat* nevű szőlőfajta (CSEPREGI—ZILAI 1989: 379). Ha e szőlőfajta nálunk is elterjedne, a szerbhorvát szó fordításával *Szemendriai muskotály*-nak nevezhetnénk. Ha így lesz, a *szemendriai* szakszóként való továbbélése — legalábbis egy időre — biztosítva leszen.

Tramini. Ismeretlen eredetű szőlőfajta. A természetes rendszer szerint *Vitis vinifera* L., convar. *occidentalis*, subconvar. *gallica*, provar. *microcarpa*, subconvar. „Noirien” (NÉMETH i. m. I, 80). MÜLLER szerint a dél-tiroli Tramini (ma: Termeno, Olaszország) lehet a hazája, mert a település egyik régi iratában említik a „kis piros traminiszőlő”-t („kleine rote Traminertraube”) és már a XV. században tiroli költők szólnak a tramini borról (Weinbau-Lexi-

kon *Traminer, roter a.*). Hogy mégsem tekintik ezen adatokat bizonyító erejűnek, annak oka: a Piros tramini Traminban „kevésbé fordul elő” (CSEPREGI—ZILAI i. m. 158). NÉMETH MÁRTON szerint is valószínűleg Dél-Tirolból származik a Tramini (i. m. I, 80). A legújabb ampelográfus-vélemény szerint azonban származása ismeretlen (CSEPREGI—ZILAI i. h.).

A szőlőfaj magyar elnevezése, a *tramini* az IdSz. és az ÉKsz. egybehangzó megállapítása szerint a dél-tiroli város nevéből keletkezett (de l. már RAPAICS i. m. 221; a TESz.-ben nincs szó róla). A szótörténeti adatok ismeretében a magyar szőlőnév létrejöttének további részletei is tisztázhatók. Forrásaink alapján 1836-ból tudom adatolni először. A hazai szőlészet történetében oly nagyérdemű SCHAMS FERENC említi a *vörös Traminer*-t, zárójelben hozzátéve: *der rothe Traminer* (i. m. I, 68). SCHAMS tehát a szőlőfajta német nevét használja magyar névként is. Két évvel később azt írja, hogy nekünk nincs Traminink: „Wir . . . haben keinen Traminer” (Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn. Pesth, 1838. 34). A *tramini* első adata 1842-ből idézhető: *tramini* (Magyar Gazda 1150). A további adatok: 1843: *vörös tramini* (SCHLIPF, Mezőgazdaság' népszerű kézi könyve . . . fordítá Mannó Alajos. Pesten, 1843. 216), 1844: *veres traminer* (Magyar Gazda 548), 1847: *Traminer* (az adat, amely a Fertő-tónál egykor volt soproni faiskolából származik, minden bizonnyal sajtóhiba, helyesen: *Traminer*: FÜRST i. m. 61), 1855: *traminer* (GALGÓCZY i. m. 292), 1860: *Tramin* (PARRAGH GÁBOR, A szőlőművelésről. Pest, 1860. 112), 1864: *tramina, tramina* (SIMON VINCZE, Őszinte tanácsok a szőlőművelést tárgyzólag. Pesten, 1864. 16; német népetimológiás értelmezéssel: *Trau-mir-nit*: tkp. 'ne bízz bennem': CSOMA i. m. 41, sőt *Dreimänner* is: tkp. 'háromemberes': SCHEU i. m. 161), 1869: *Trámini* (TERSÁCZKY i. m. 166), 1888: *Tramin, Tramin piros* (Borászati Lapok 6).

A feldolgozott források tanúbizonyossága szerint e szőlőfajta nálunk a múlt század harmincas éveinek a végén kezdett elterjedni (a mindent pontosan följegyző GÖRÖG DEMETER 1829-es szőlőnévlajstromában még nem található). Akár tiroli eredetű a szőlőfajta (ahogy vélték már a múlt századi ampelográfusok is, l. például Magyar Gazda 1845: 334: „Ugy tartják, hogy e' nemes szőlőfajta Tyrolból (Traminból) származik”; TERSÁCZKY i. h.; Borászati Lapok i. h.), akár nem (nem zárható ki, hogy a szőlőnév és a településnév azonossága véletlen egybeesésgésen alapul, l. BASSERMANN-JORDAN i. m. I, 402), a m. *tramini* szőlőneveink azon csoportjába tartozik, amelyek — részfordítással — német szőlőnevekből alakultak. A német eredetet igazolandó a szótörténeti adatok között a *Traminer* változatait is közöltem. A *tramini* a ném. *Traminer* (tkp. 'tramini': SCHAMS i. h.) szóra megy vissza úgy, hogy a német szó képzőjét lefordították; példákat l. *Orlíbi* a. Nem zárható ki ugyan egészen az sem, hogy a *tramini* idegen nyelvi hatás nélkül jött létre a *Tramin* városnévből. Ez azonban azért valószínűtlen, mert e kis dél-tiroli település korábban nem volt híres. Nevezetessé a róla — okkal, ok nélkül — elnevezett szőlőfajtától s bortól vált. Minthogy pedig a szőlőfajta és a belőle készült bor német néven vált ismertté (l. MÜLLER i. h.), föl kell tennünk, hogy nemcsak a szőlő- és bornevet, hanem — ezeken keresztül — a településnek a nevét is a ném. *Traminer* tette nálunk is ismertté.

A német eredetet a történeti ampelográfia oldaláról is igazolhatjuk. A Tramini szőlőfajtát a XVIII. század végén már termesztették Dél-Németországban és Württembergben. Az 1840-es években a Rajna mellékéről telepítettek a Fertő mellékére egyebek mellett Traminit is. A múlt század köze-

pén a soproni Weinbau Verein legsikeresebb szaporítóanyaga a Furmint és a Rizling mellett a Tramini volt (CSOMA i. m. 42). Az új, nyugati szőlőfajtákból nálunk először Nyugat-Dunántúlon hoznak létre tiszta telepítéseket. Így Weihoffer Alajos a Vas megyei Gertészen Tramini és Clävner fajtákat ültetett már a múlt század negyvenes éveiben (Magyar Gazda 1842: 1149; l. még Csoma i. m. 383). A szótörténeti adatok egybecsengenek ezen megállapításokkal. Utalok arra is, hogy SCHAMS közlése szerint Bécs környékén a Traminit már termesztették a múlt század harmincas éveiben („Bécs’ tájékán már júliusban láttam érett fürtjeit”: 1836: i. m. 68), tehát a szőlőfajta s neve a legtermészetesebb úton plántálódhatott át hozzánk. A Tramini a XVIII–XIX. századi nagy fajtaváltás idején került Magyarországra, miként a Chasselas-fajták, az Oportó, az Ortlíbi, a Rizling, a Szilváni, s Nyugat-Dunántúlról, Sopron környékéről, illetőleg az ottani szőlőiskolából került tovább.

A ném. *Traminer* átkerült az olasz és az orosz szőlészeti némenklatúrába is; vö. ol. *Traminer rosso*, or. *Traminer rozovij*: ’Piros tramini’ (NÉMETH i. h.). A szbhv. *Traminac* ’ua.’ (TURKOVIĆ i. m. I, *Traminac crveni* a.) ugyanolyan alakulat, mint a m. *tramini*; vö. még szbhv. *tokajac* ’tokaji (bor)’ (< : m. *tokaji*: HADROVICS, UngEISbKf. 507). A román *Tramini* ’ua.’ (CONSTANTINESCU i. m. III, 641) a magyarból való.

KISS JENŐ

Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben

I. A t e r e m t e n d ő s z ö v e g

KRISTÓ NAGY ISTVÁN összeállításában néhány évvel ezelőtt jelent meg két kötetnyi szállóige és aforizma (Bölcsességek könyve I. 1982. és II. 1983.). Idézzünk fel belőlük néhány példát! „... a hatalmat csak a szabadság rovására lehet összpontosítani” (Kossuth: részlet a Magyarország alkotmányából, i. m. II, 30); „... a tolvajok is csak ott szoktak alkalmatlankodni, ahol van harács” (Kemény: Zord idő, uo. 97); „Ne ítéljétek el a rossz képek istápolóit, gyűjtőit, mert ők is a szép felé való törekvésükben tévednek” (Egry József: Gondolatok a művészetéről, művészekről, a természetről és a Balatonról, uo. 694).

A hosszan tovább sorolható példák olvastán megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon milyen alapon vághatunk ki egy hosszabb, összefüggő szövegből egy-egy részletet, amely azután mint szállóige új életet is kezdhet. Választásunk bizonyosan nem önkényes. Várhatóan van valami közös tulajdonságuk azoknak a részleteknek, amelyek egy szövegösszefüggésből kiragadva maguk is szöveggé válnak. De mi ez a közös tulajdonság? Továbbá miért tekinthetők a szállóigék és az aforizmák intuitíven is rokonoknak? Mi az a közös jegy, ami összefűzi őket? És vajon csak őket fűzi össze? Nem rokonuk például a közmondás, a szentencia, a gnóma vagy a maxima is?

Különbféle kézikönyvek és lexikonok a felsorolt szövegfajták különböző megvilágítását adják. Bizonyos vonások azonban, úgy tűnik, közösek. Ezek intuitívan is megragadhatók. Ilyen mindenekelőtt a szövegek — nevezzük őket egységesen m o n d á s o k n a k — általános érvényűsége: mondataik általános kijelentések, nem egyes tényekre vagy személyekre vonatkoznak. Kézenfekvő is, hogy ilyenek legyenek, hiszen egy adott személyre, tárgyra vagy

tényre utaló mondatokat aligha lehetne kiragadni szövegösszefüggésükből, vagy abból a helyzetből, amelyben elhangzanak, és megjelentetni például egy szállóige-gyűjteményben. A dolog fordítva is igaz: csak általános érvényű kijelentések illeszthetők be a legkülönfélébb szövegösszefüggésekbe. Nem véletlen, hogy a különböző kontextusokban megelevenedő közmondások is általánosan érvényes kijelentések. Ez még azokra a közmondásokra is igaz, amelyek szokatlanul személyes formában jelennek meg, mint például *Ne szólj, szám, nem fáj fejem*. Egy-egy szövegösszefüggésben a közmondás ugyan lehet egy adott személy viselkedésének az értékelése vagy a beszélő önmagára vonatkoztatott viselkedéstratégiája is, a közvetlen vonatkozás mellett azonban a közmondás mindig megőrzi általános jellegét: 'Nem jó túl sokat tudni és beszélni'. Ha pedig egy közmondásgyűjteményben vagy ahhoz hasonló közegben jelenik meg, egyértelműen általános érvényű kijelentés lesz. (A közmondások és maximák általános érvényűségéről részletesen szól többek között KANYÓ ZOLTÁN, *Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form*. Bp., 1981. és SERGE MELEUC, *Struktur der Maxime*. In: J. IHWE (szerk.), *Literaturwissenschaft und Linguistik*. III. 1972. 276–321.)

Emellett van a mondásoknak még egy meghatározó tulajdonságuk: valamennyien értékelő kijelentések, és pedig morális értékelések. Morális értékelésen a mi világunkban v a l a m e n n y i ü n k s z á m á r a előnyös vagy hátrányos, továbbvivő vagy hátráltató tények és viselkedésformák leírását értjük. (Ebben az értelemben adja meg G. H. VON WRIGHT a morális értelemben használt „jó” szó jelentését: *The varieties of goodness*. 1963.)

A mondások, tehát az általánosan érvényes morális értékelő kijelentések tekinthetők egy sajátos szövegtípusnak: olyan kategóriának, amely összefoglalja az idézetek, szállóigék, aforizmák, szentenciák stb. tarka egyvelegét. Ez a szövegtípus alapvetően nem nyelvészeti fogalom, hiszen a morális értékelés meghatározás nem nyelvészeti alapról történik. Azonban van a meghatározásnak egy olyan vonatkozása, amely nyelvészeti jellegű is, és amelynek tárgyalása pontosíthatja magát a meghatározást.

Ha valamit értékelünk, akkor arról valamilyen módon azt állítjuk, hogy jó (vagy nem jó). Minden értékelés alapesete a jó-val mint állítmánnyal alkotott kijelentés. Eszerint közelebb férközhetünk az értékelés lényegéhez, ha tanulmányozzuk a jó jelentését és használatát.

A jó jelentését két oldalról célszerű, illetve szükséges megragadnunk. A logikai és nyelvfilozófiai kutatások rámutattak, hogy a jó-val alkotott kijelentésekben a jó a vele jellemzett dolgoknak bizonyos mintákhoz, sztenderdekhez való viszonyát írja le. A jó alma olyan, amely közelít az almáról kialakult mintánkhoz (például savanykás, illatos, lédús stb.). Különféle dolgoknak különféle mintái vannak: azok a tulajdonságok, amelyek egy jó két sajátjai, nyilván mások, mint azok, amelyek egy jó alma vagy egy jó hadvezér sajátjai. (L. A. A. IVIN, *Grundlagen der Logik von Wertungen*. Berlin, 1975. 62.) A minták a dolgokat jellemző tulajdonságok együtteséből spontánul keletkeznek és történetileg változhatnak. Eszerint a jó-val csak azok a dolgok írhatók le, amelyekről a megismerés során egy közösségben kialakult egyfajta minta. Ezért jó mondat az, hogy *Ez a két jó*, nehezen elképzelhető viszont: *Az Andromédaköd jó*. (KELEMEN JÁNOS példája nyomán: Van-e a „jó”-nak jelentése?: *Magyar Filozófiai Szemle* 1976. 20: 617–32.) A jó vázolt leíró jelentése tehát ontológiailag magyarázható: egy minta kialakulásához kötődik. (Részletes kifejtését l. KELEMEN i. m.) Ezzel azonban még nem merítettük ki e szó hasz-

nálatát. A jó-val ugyanis nemcsak leírunk egy-egy tárgyat, hanem egyúttal ajánljuk is azt. (Ezt a szempontot, az ajánlást mint beszédítettet tekinti a jó jelentésében döntő mozzanatnak R. M. HARE, *Die Sprache der Moral*. Frankfurt, 1983.)

Az értékelő ítélet alapesetét, a jó-val alkotott kijelentést tehát egyfajta kettősség jellemzi: a leírás és az ajánlás, az értékelő tartalom és az értékelő beszélői attitűd elválaszthatatlan kettőssége.

A sztenderd a jó-val alkotott egyedi kijelentések esetében bizonyos tulajdonságokat egyesít. Az *Ez a és jó* mondatban a jó olyan tulajdonságok együttese helyett áll, mint 'éles, erős, jó fogású' stb. A mondások azonban nem egyedi, hanem általános érvényű kijelentések. Esetükben a sztenderd szükségszerűen más jellegű lesz: nem tulajdonságok együttese, hanem egy a közösség minden tagja számára adott, spontánul kialakuló látens értékítélet. Egyedi kijelentések esetében, például az *Ez a gyerek jó* mondatban összehasonlítom az adott gyereket a gyerekről mint olyanról alkotott mintajelenséggel (például a *Minden gyerek jó* — *míg a felnőttek el nem rontják* mondatban a *Minden gyerek jó* kijelentést úgy értem meg, hogy összehasonlítom egy számomra a gyermekekről általában adott, rejtett morális értékprincípiummal (például: 'A gyerekek jók, ártatlanok' stb.), magát a kijelentést pedig e látens értékprincípium alapján, ahhoz viszonyítva értelmezem (például mint annak summázó megerősítését). Általánosan érvényes értékelő kijelentéseket csak olyan dolgokról vagy jelenségekről tehetek, amelyekről kialakult a közösségben egy általánosan érvényes pozitív vagy negatív értékelés. Ilyen dolgok például: egészség, segíteni valakinek, a hit, a gyermek, a nyaralás stb., vagy negatív értéket hordozók: a betegség, a hazugság, a környezetszennyezés stb. A róluk szóló értékelés vagy megerősíti ezt a látens társadalmi-történeti érték kategóriát (például *Nyaralni jó. Segíteni jó és nemes. A hazugság sosem jó.*) vagy megcáfolja (például: *A nyaralás se mindig gyönyörűség. Néha a hazugság is lehet üdvös.*).

Tekintettel arra, hogy, mondjuk, a *segíteni* kifejezés számunkra eleve magában foglalja azt a látens értékelést, hogy 'segíteni olyan dolog, ami jó', az ezt kifejtő állítás, például a *Segíteni jó és nemes* mondat az értékelés szempontjából tautológiának tekinthető: annyi, mintha azt mondanánk, hogy a jó annyi mint jó. Ezért igazából a cáfolatnak van informatív értéke. A látens ítéletet megerősítő mondások funkciója feltehetően az a szükséglet, hogy egy adott társadalmi-történelmi közegben fontos, általános értékeket az esetleges, ellenkező egyéni tapasztalatok ellenében másképp, újból leírva megerősítsen, vagyis a társadalmi normát, az újra és újra elérendő célt megfogalmazza, mint a következő Balthasar Gracian-mondások: *Társalkodj avval, akitől tanulhatsz!* (KRISTÓ NAGY i. m. I, 250) — értsd: 'azzal társalkodni, akitől tanulhatunk, jó'. *Annyit érünk, amennyit tudunk* . . . (i. h. 250) — értsd: 'a tudás jó'. A rejtett, közös értékprincípium cáfolata és korrekciója másfelől bizonyít a megismerési folyamat motorja, amennyiben újabb meglátások lehetséges rögzítése. Nem véletlen, hogy a művészet mint megismerés a maga számára elsősorban a cáfolattól nyújtott lehetőségeket aknázza ki: az irodalomtudományban maxima és aforizma néven ismert mondások zömmel látens vélekedésünk és értékelésünk ellentétét fogalmazzák meg. Ismét néhány példa Graciántól: *Boldogtalan az a kiválóság, melyet alantas célokra használnak!* (i. h. 250) — értsd: 'a kiválóság

sem mindig jó', *Nyílt kártyákkal játszani nem üdvös, nem is izléses . . . Óvatos hallgatás az okos szentélye* (uo.) — értsd: 'nyílnak lenni nem (mindig) jó', *A bölcsnek több haszna van ellenségeiből, mint az ostobának barátaiból* (i. h. 253) — értsd: 'a barát sem mindig jó, az ellenség sem mindig rossz'.

A nyelvészet számára vonzó és sokat ígérő feladat a látens közösségi értékelést cáfoló típusú mondások vizsgálata. Ezek ugyanis várhatóan tartalmazzák mind a rejtett közösségi értékítéletet, mind annak valamilyen módon lehetséges cáfolatát. Sőt feltehető, hogy ahhoz, hogy tartalmas (= értelmezhető) mondás keletkezzen, a szövegnek valamilyen módon indokolnia kell, vagyis elfogadhatóvá kell tennie a cáfolatot. A *N é h a a hazugság i s l e h e t ü d v ö s* mondat a lehetséges beleértéseknek nagyobb teret enged, és ezért lényegesen elfogadhatóbb, mint *A hazugság üdvös* mondat. Valóban kerek, lezárt szövegnek, a megismerés lehetőségét hordozó érzelmi (-esztétikai) értéket is képviselő alkotásnak pedig a következő japán közmondás-változat tekinthető: *A hazugság is üdvös, ha rávilágít az igazságra*. Ez az összetett mondat tartalmazza a közösségi vélemény cáfolatát, és annak magyarázatával új alternatívát is nyújt a véleményalkotáshoz.

A nyelvész számára kínálkozó kérdés itt a cáfolat és az új alternatíva nyelvi kifejtésének vizsgálata. A cáfolásnak számos tipikus nyelvi formája lehet, ezeket megkísérelhetjük leírni és rendszerezni. Továbbá azt is fel lehet tárnunk, hogy a cáfolás formális lehetőségei miképpen függnek össze egy lehetséges új alternatíva nyelvi kifejtésével.

Az *is* és *csak* szócskáknek jelentős szerep jut a cáfolás nyelvi kifejtési lehetőségei között. Ebben az értelemben mondhatjuk róluk, hogy szövegteremtő erővel is rendelkeznek. Ha segítségükkel tagadjuk, illetve korlátozzuk a kijelentést megalapozó, általánosan elfogadott morális értékítélet, akkor éppen ők (is) a feltételei egy szövegtípus, a közösségi értékítéletet cáfoló típusú mondat létrejöttének. *A legmagasabbra szálló madár is csak aprókat lépeget*, mondja HORVÁTH IMRE (Virágok mestersége. Aforizmák. Bukarest, 1976. 95), cáfolván például azt a hitünket, hogy az eredményhez, a szárnyaláshoz bárkinek is megtakarítható a türelmet próbáló, kemény munka (vagy azt a hitünket, hogy a kitüntetett helyzetű ember feltétlenül különb, mint a többi). Az *is* szövegteremtő szerepe megvilágosodik, ha megkíséreljük kihagyni a mondatból. Ugyanilyen lényeges szerep jut a *csak*-nak a következő aforizmában: *Hibáink csak váltják egymást, mint az órszemek* (HORVÁTH i. m. 93). A mondat annak a látens pozitív véleménynek a cáfolata, amely szerint hibáink leküzdhetők. Az aforizma éppen azt mondja, hogy hibáink csak váltják egymást — de nem múlnak el.

Az *is* és *csak* azért kedvelt formai eleme a rejtett közös értékítéletet cáfoló mondásoknak, mert m i n d k e t t ő e g y f a j t a b u r k o l t t a g a d á s t h o r d o z. A tagadás pedig, amint intuitíven is belátható, bizonynyal minden cáfolás legkézenfekvőbb formai lehetősége. A következőkben e szócskák és a cáfoló tagadás lehetséges viszonyáról lesz szó.

2. Az *is* szövegteremtő szerepe

A) Kitekintés az *is* funkcióira. — Szótárainkból is tudjuk, hogy az *is*-nek (és a *csak*-nak) számos jól elkülöníthető használata lehetséges. Ezek közül a cáfolást hordozó, illetve segítő *is* bizonynyal csak egyetlen lehetőség. Ennek kiválasztásához azonban szükséges röviden áttekinteni a vizsgált

szócska többi használatát. Célszerű elkülöníteni kétféle *is*-t: ezek a rémaképző és a nem rémaképző *is*. (A „rémaképző” *is*-hez l. KIEFER, Az előfeltevések elmélete. Bp., 1983. 69 k. és 238 kk., valamint ALTMANN, Die Gradpartikeln im Deutschen. Untersuchungen zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik. Tübingen, 1976. 40 kk. ALTMANNnál a rémaképző *is* mint kontrasztképző *is* jelenik meg, ezen belül elválílik a kontraszt és az emfatikus kontraszt ténye.)

A nem rémaképző *is* lehetőségei között tarthatók számon a következő, intuitívan kínálkozó csoportok: a megengedő értelmű *is* (például: *Bárhová ment is . . . ; Bárhová is ment . . . ; Ha el is ment . . .*), a visszakerdező *is* (*Hová is megyünk?*) és a megerősítő *is* (*Nem is hallottam róla. Nincs is annál szebb. De szép is volt!*).

A rémaképző *is* két megkülönböztető tulajdonsággal rendelkezik. Egyfelől, mint az elnevezés is mutatja, kijelöli a mondat rémáját. Másfelől előfeltevést kiváltó elemnek kell tekintenünk. (Az előfeltevés kategóriát KIEFER FERENC meghatározásának értelmében használom, l. i. m.) Ebben a kontextusban: *Péter is megbukott* a mondat állítása: 'Péter megbukott', a mondat rémája: 'Péter', a mondatbeli előfeltevés: 'Valaki, aki, nem Péter, megbukott'. (L. KIEFER i. m. 69 és 238 k., ALTMANN i. m. 113 kk., MARGA REIS, Präsuppositionen und Syntax. Tübingen, 1977. 56.) Eszerint a rémaképző *is* használatakor két állítással van dolgunk, egy tényleges és egy annak jelentéséhez tartozó, előfeltett állítással. A két állítás hasonló szerkezetű. Az *is*-sel rémaként kiemelt mondatrész és az előfeltett állításban azzal analóg mondatrész egymáshoz képest ellentétes viszonyt alkot (*Péter* ↔ *valaki, aki nem Péter*).

Az *is* rémaképző funkciója továbbgondolható: elképzelhető olyan szövegösszefüggés is, amelyben a mondat egésze számít rémának, l. a következőt: A) *Mi történt? Mi van veled?* — B) *Elvesztettem a kulcsaimat, és ráadásul Péter is megbukott ma a KRESZ-vizsgán.* Az *is* jelenléte ebben az összefüggésben is egy elvárásainktól eltérően mégis, ráadásul következő, új tényt jelez. (Ezért valamilyen módon kiegészítendő: vagy a *még*, vagy a *ráadásul*, vagy legalább a mondatot az előző mondatral összekapcsoló *és* szóval, illetve egy ezek funkcióját átvevő egyéb elemmel, ilyen lehet a *végül*, a *végén* kifejezés stb.) Eszerint az *is* egy téma nélküli mondatot emel ki egy szövegösszefüggés utolsó részmondataként.

Mindkétféle rémaképző *is* jelenléte mindig bizonyos előfeltevéssel jár, egy mondatrészre vonatkozóan ugyanúgy, mint egy mondategészre vonatkozóan. L.: *A kutyát is visszük*: 1. (állítás) A kutyát visszük. 2. (előfeltevés): Valami mást — ami nem a kutya — viszünk. Ugyanígy: *Ráadásul a kutyát is elhozták*: 1. (állítás): A kutyát elhozták. 2. (előfeltevés): Valami mást vártunk el — ami nem az, hogy a kutyát elhozzák.

Ha az előfeltevés maga is megjelenik állításként, akkor egy *nemcsak* — *hanem . . . is* kötőszóval (vagy annak valamelyik változatával, például *és . . . is*, *de . . . is*) szerkesztett mellérendelő összetételt kapunk: *Nemcsak a szomszéd gyerek bukott meg, hanem Péter is.* | *Nemcsak hogy elvesztettem a kulcsaimat, de ráadásul Péter is megbukott a KRESZ-vizsgán.* Az egymás mellé rendelt két mondatból természetesen bármelyik elhagyható, a kiegészítés minden ilyen esetben a kontextus függvénye: *Péter is megbukott.* | *Nemcsak ő bukott meg.*

A *nemcsak* — *hanem . . . is* kötőszó arra utal, hogy az *is* használatával feltétlenül együttjár bizonyos korrigáló jelentés: a rémaképző *is*-t tartalmazó mondat célja szerint egy előfeltett állítás kiigazítása, kiegészítése. A *Péter is megbukott* mondat éppen abban különbözik a *Péter megbukott* mondatától, hogy

kiegészíti, ebben az értelemben kiigazítja a hallgató vélt tudását, aki szerint 'Valaki más — nem Péter — megbukott'. Kézenfekvő tehát, hogy a cáfoló típusú mondások szívesen élnek ezzel a szövegteremtő szerkezeti lehetőséggel. HORVÁTH IMRE aforizmája: *A kis munka is nagy figyelmet érdemel* (i. m. 12) annak a hallgatónak/olvasónak tulajdonítható (előfeltett) állításnak a kiigazítása, amely szerint nagy figyelmet a nem kis munka érdemel. Az aforizma maga egyrészt látenszen felidézi a véglegesnek hitt, mégis javítandó (ebben az értelemben cáfolandó) közös véleményt, másrészt megfogalmazza az új, eltérő véleményt. Az *is* tehát a cáfoló típusú mondás mint szövegtípus számára ténylegesen fontos szövegteremtő forma.

B) A z *is* a m o n d á s o k b a n. — Bevezető példánk olyan állítások voltak, amelyek közvetlenül vonatkoztak valamire vagy valakire: a rémaként kiemelt egység (*Péter, a kutya*) referenciális jelentése a beszédhelyzetben egyértelműen adott volt. Ha viszont generikus mondatokról, vagyis általánosan érvényes kijelentésekről van szó (ilyenek a mondások is), akkor nincs kizárva, hogy számolnunk kell bizonyos változásokkal. Hasonlítsuk össze a lehetséges előfeltevéseket a következő mondatban: *A hajszálnak is van árnyéka*. 1. Lehetséges kontextus: gyerekek és felnőttek között folyó beszélgetés napsütésben: *A hajszálnak is van árnyéka, nézd meg, nemcsak a pohárnak és a ceruzának*. 2. Lehetséges kontextus: iskolai óra: *Nemcsak a nagyobb tárgyaknak van árnyékuk, hanem mindennek, aminek kiterjedése van. A hajszálnak is van árnyéka*. A második esetben generikus mondattal van dolgunk. Ez a generikus mondat azonban lehet megengedő értelmű — szemben az egyedi referenciájú mondattal, amely kijelentő értelmű. Az első értelmezés szerint *A hajszálnak is van árnyéka* mondat (ugyanúgy, mint a *Péter is megbukott* mondat) egy állítást és egy előfeltevést hordoz. A második értelmezés szerint viszont ugyanez a mondat beleilleszthető a következő parafrázis-sorozatba: *A hajszálnak is van árnyéka*. → *Még a hajszálnak is van árnyéka*. → *Még a legvékonyabb hajszálnak is van árnyéka*. → *Bármennyire vékony is a hajszál, mégis van árnyéka*.

Ha elfogadjuk a vázolt kétféle értelmezést, akkor egyfelől támpontot kapunk egy látszólag merőben eltérő funkciójú nem rémaképző *is* és a rémaképző *is* lehetséges összefüggésének felfedéséhez. Másfelől újabb feladatként fogalmazódik meg az egyedi referenciájú mondatoktól lehetőségeiben is jelentősen különböző generikus mondatok vizsgálata: vajon minden rémaképző *is*-t tartalmazó generikus mondat magában hordozza a fenti megengedő értelmet? A mondásokra gondolva: vajon minden rémaképző *is*-t tartalmazó mondás értelmezhető a fenti parafrázis-sorhoz hasonló módon?

Mielőtt a kérdésre választ keresünk, gondoljuk végig, hogy miben is különbözik a rémaképző *is*-t tartalmazó, egyedi referenciájú mondat és az ugyanolyannak tűnő generikus mondat. Az első esetben az előfeltevés megfejtéséhez (például a *valaki, valami* pontosításához: 'valaki, aki nem Péter, megbukott'; 'valaminek, ami nem az adott hajszál, van árnyéka') hozzásegít a helyzet, a kontextus. Az utóbbiban (azért is, mivel egy mondásgyűjteményben szereplő, önmagában kerek, lezárt egységről: mondásról van szó) ilyen külsőleges kapaszkodópont nincs. Ezért vagy a mondásnak magának kell valamilyen grammatikailag megragadható módon tartalmaznia, illetve egyértelműsíteni az előfeltevést, vagy lehetővé kell válnia a fenti parafrázisnak.

Valóban úgy tűnik, hogy lehetséges és célszerű elkülöníteni kétféle értelmezési módot aszerint, hogy milyen kapaszkodópontokat nyújt a szöveg a hiányzó (előfeltett) állítás helyreállításához.

Az egyik változat, ha a szöveg nyelvi (= grammatikai, lexikális tényként megragadható) kapaszkodópontokkal szolgál. Például: 1. *Mindenki köteles olyan munkát is végezni, amihez semmi kedve. Kihirdetem.* (Osvát, idézi KRISTÓ NAGY i. m. II, 431.) — 2. *Szóltan hal is mondhat igazat.* (O. NAGY, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. 262.) — 3. *A fülünk komoly hibája, hogy a nagy hang is belefér.* (HORVÁTH IMRE i. m. 93.) — 4. *Aki belülről didereg, másokat is megfagyaszt.* (HORVÁTH i. m. 107.) — 5. *A fény rajongója még a hullócsillagot is követi.* (HORVÁTH i. m. 106.)

Ha *nemcsak* — *hanem*... *is* kötőszós mellérendelésben kíséreljük meg értelmezni az *is*-t és helyreállítani a látens olvasói véleményt (vagyis a mindenkori előfeltevést), akkor a következőket kapjuk eredményül: 1. *Mindenki köteles olyan munkát is végezni, amihez s e m m i k e d v e, nemcsak olyant, amireh e v a n k e d v e.* A helyreállítás grammatikai alapja: analóg szerkezetű tagadó és állító mondat. Láttuk a megelőzőkben, hogy az elhangzó állítás és a rekonstruálható előfeltevés egymáshoz képest ellentétet alkot (*Péter* → *valaki, aki nem Péter*). — 2. *S z ó t l a n hal is mondhat igazat, nemcsak a s z ó l ó (az, aki szól stb.).* A helyreállítás grammatikai alapja a fosztóképzős, tagadó és a fosztóképző nélküli, állító forma lehetséges ellentéte. — 3. *A fülünk komoly hibája, hogy a n a g y hang is belefér, nemcsak a k i c s i.* A helyreállítás lexikális alapja az ellentétes értelmű melléknévpár. (A „nagy hang”-ra és a mondás többértelműségére itt nincs mód részletesebben kitérni.) — 4. *Aki belülről didereg, m á s o k a t i s megfagyaszt, nemcsak m a g á t (nemcsak m a g a didereg).* A helyreállítás lexikális alapja egy lexikális-kontextuális ellentétpár (*mások* → *magunk*). — 5. *A fény rajongója még a h u l l ó c s i l l a g o t i s követi, nemcsak a f e l f e l é i v e l ő, e r ő s stb. fényt.* — A helyreállításhoz itt az a lexikológiából ismert tény szolgál, hogy a szókincs bizonyos elemei egyfajta — lexikálisan vagy a világról való tudásunk alapján biztosított — értékskálán vagy intenzitásskálán helyezkedhetnek el. Az aforizmát a világról való tudásunk alapján az a lehetséges értékellentét élteti, amelynek nyelvi kifejeződése lehet például „erős, felfelé ívelő fény” és „hullócsillag halványuló fénye”.

A következő példákban viszont a vázolt kiegészítéshez grammatikai-lexikális kapaszkodópontok nem állnak rendelkezésünkre, még olyan bizonytalan formában sem, mint az ötödik példában a lexikális értékskála fogalmi szinten rekonstruálható egyedei. Ezekben a mondásokban az előfeltevés helyreállítása a világról való tudásunk alapján lehetséges tartalmi-fogalmi rekonstrukció. 1. *Hajszálnak is van árnyéka.* (O. NAGY i. m. 261.) — 2. *A szárnyakat is a tehetlenségi törvények mozgatják.* (Osvát, idézi KRISTÓ NAGY i. m. 412.) — Értelmezésük az előbbi mintára így is történhetne: 1. *H a j s z á l n a k i s van árnyéka, nemcsak a n e m-h a j s z á l n a k, vagyis nemcsak olyan tárgyaknak, amelyek vastagok.* — 2. *A s z á r n y a k a t i s a tehetlenségi törvények mozgatják, nemcsak a n e m s z á r n y a k a t, vagyis minden mást, ami nélküli a szárnyak könnyedségét, lendületét, felfelé törekvését stb.*

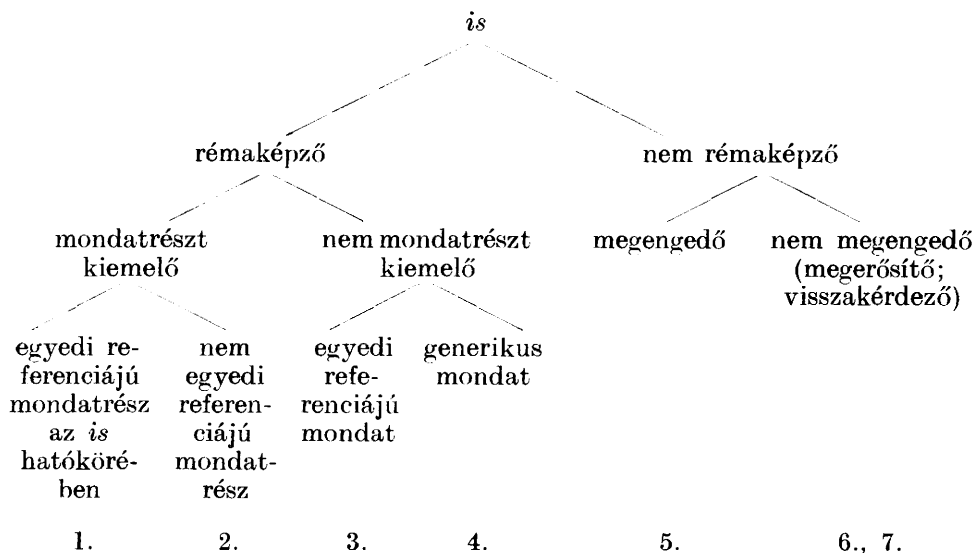
De vajon valóban így értelmezzük-e ezeket a mondásokat? Vajon valóban ez előfeltevéssel járó rémaképző *is*-sel van-e dolgunk? Az előfeltevés helyreállítása, úgy tűnik, egyre bonyolultabb, a lehetőségek egyre szélesebb skálán mozognak, míg nem végül eljutunk a lehetőségeket általában megengedő értelmezéshez. Számomra ezek a példák valójában megengedő mondatok: 'Bármennyire hajszálnyi is a hajszál, mégis van árnyéka'. 'Bármennyire szabadon szállnak is a szárnyak, mégis a tehetlenségi törvények mozgatják őket.' A megengedő értelem természetesen a megelőző példák némelyikében is előtérbe

kerülhet, ha egyéb, itt nem részletezhető szemantikai akadályok nem állják útját. Így például a megelőző második példa kétféleképpen értelmezhető: *nemcsak* — *hanem* . . . *is* kötőszós mellérendeléseként körülírhatóan (l. fent) és megengedő mondatban körülírhatóan: 'Bár szótlan a hal, mégis mondhat igazat.' A negyedik példában viszont ilyen kettős értelmezési lehetőség nincs adva. Az ötödik példát pedig ugyan nehéz volna jól hangzó megengedő mondatral körülírni, a megengedő értelmet mégis sugallja a *még* szócska. Ugyanígy tesz a felsőfokú melléknévi jelző is, például a következő mondásban: *A legnagyobb kincs is értéktelen, amikor őrzésébe már belefáradtunk.* (HORVÁTH i. m. 153.) Értsd: 'Bármilyen nagy is a kincs, értéktelen, amikor őrzésébe már belefáradtunk.' Ez a tény megfelel annak a lexikológiában és a szemantikában ismert ténynek, hogy a felsőfok nem képez poláris ellentétet, mivel jelentése legalább három összehasonlított dolgot feltételez. Ezért a kifejtett állításhoz nem kívánkozik analóg ellentétes állítás, vagyis nem a z e g y s z e r ű e l ő f e l t e v é s lesz az *is* használatának meghatározó eleme, hanem a z á l t a l á n o s a b b m e g e n g e d é s.

Mindezek alapján megállapíthatjuk a következőket: 1. Ha az általános értelmű mondatokban az *is* szócska előfeltevéssel járó rémaképző *is*, akkor a mondat lexikális-grammatikai eszközökkel biztosítja az előfeltevés helyreállítását. 2. Esetenként feltehető egyfajta párhuzamosság az előfeltevés helyreállításának bizonytalansága és a megengedő értelem előtérbe kerülése között. 3. Az általános értelmű mondatokban szépen szemléltethető a rémaképző *is* és a megengedő mondatokban fellépő *is* rokonsága. Bizonyos generikus mondatok egyenesen kétféleképpen is értelmezhetők. Mindkettőben közös viszont egy feltett előzetes olvasói vagy hallgatói vélemény, illetve tudás kiigazítása, kiegészítése. 4. Következtetéseink szükségszerűen csak irányjelző hipotézisek mindaddig, amíg a megengedő típusú mondatok bizonyos szemantikai sajátosságait nem tisztáztuk.

A vázolt típusú (rekonstruálható előfeltevést, illetve megengedő értelmű kiegészítést tartalmazó) mondásokon kívül számolnunk kell még egy harmadik lehetőséggel is: ti. azzal az esettel, amikor szemantikai és szintaktikai okokból a megengedő értelmezést ki kell zárunk, de a rémaképző *is*-t jelző, *nemcsak* — *hanem* . . . *is* kötőszós mellérendelés sem egyértelműen lehetséges. Ilyen a következő példánk: *A prostitúciónál is sokat számít, hogy alulról vagy felülről nézzük-e.* (Musil, idézi KRISTÓ NAGY i. m. II, 430.) Hogyan értelmezzük az *is*-t ebben a mondatban? „A prostitúciónál is, nemcsak a nem prostitúciónál”? A „nem prostitúcióról” nem alakul ki egységes, körülírható képünk, a kiegészítés üres marad. Ez az a hagyományosan kötőszónak is tekintett *is*, amely nem generikus mondatok esetében általában nem egyedül, hanem mint *és* . . . *is*, *de* . . . *is* stb. jelenik meg. Ennek az *is*-nek is velejárója viszont egyfajta előfeltevés, Musil mondásában például az a kritikus megállapítás, hogy sok olyan dolog van, amelynél sokat számít, hogy alulról vagy felülről nézzük-e. Ezek sorát a mondásban még egy további dolog bővíti, amely az olvasó számára eddig nem volt ismeretes.

Mindhárom típusban tehát egy előzetes vélemény kiigazítása történik meg, éppen az *is* jelenléte révén. A vizsgált szócska ebben az értelemben szövegteremtő erejű. A mondás vizsgálata révén másfelől lehetőség nyílik az *is*-ről való ismereteink kiegészítésére és összefoglalására, különös tekintettel az egyedi referenciájú és az általános értelmű mondások különbségeire. Az *is* funkcióit eszerint a következőképpen írhatjuk le:

1. Péter *is* megbukott. 2. Szótlan hal *is* mondhat igazat. 3. Ráadásul Péter *is* megbukott a KRESZ-vizsgán. 4. A prostitúciónál *is* sokat számít, hogy alulról vagy felülről nézzük-e. 5. Bárhová *is* ment . . . Bármennyire szótlan *is* . . . 6. Hová *is* ment? 7. De szép *is* volna!

3. A *csak* szövegteremtő szerepe

A) Kitekintés a *csak* funkcióira. — A *csak* használata többértű, lehetőségei gazdagabbak, mint az *is*-é. A mondások szempontjából számba jövő jelentéskör meghatározása céljából itt is szükséges egy rövid kitérőben e szó portréját felvázolni. ALTMANN nyomán célszerű ismét elkülöníteni a rémaképző funkciót (ALTMANN szerint „Gradpartikel-Funktion”, l. Die Gradpartikeln im Deutschen. Untersuchungen zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik. Tübingen, 1976.) az egyéb funkcióktól. Az elkülönítés alapja a tagadás: a rémaképző *csak*-kal kifejtetlen, de egységes szerkezeti szabály szerint helyreállítható (tagadószó nélküli) tagadásokat teszünk, az egyéb funkciójú *csak*-kal nem; viszont bizonyos értelemben azok is kifejezhetnek tagadást!

A nem rémaképző *csak* három intuitívan kínálkozó osztályba sorolható. Ezek a kötőszóként vagy kötőszó részeként használatos *csak*, a modális funkcióban használatos *csak* és a szólás jellegű esetek. (A három csoport elkülönítése önkényes: részben azért, mert a modális funkciójú *csak* is feltűnően sokszor áll a mondat élén, eszerint egy a mondatnál nagyobb egységekre figyelő grammatikában sajátos szövegegységeket összekötő kötőszónak is minősülhet; leírására egy ilyen szemlélet adna jó lehetőséget, részben pedig azért, mert a szólás jellegű esetek eredendően határjelenségeket is tartalmaznak, tehát olyanokat, amelyek lehetnek „még” kötőszók vagy „még” modális elemek is. Az elkülönítés azonban talán így sem felesleges: némi közeledést jelenthet a *csak* szövevényes világához.)

A kötőszóként vagy kötőszó részeként használatos *csak* a *de* helyett állhat: *Elmennék, csak/csakhogy/de nem tudom, mikor kezdődik.*

A modális *csak* három jól elkülöníthető csoportot képez. Ezek a megengedő és óhajtó mondatokban szereplő, a beszélők viszonyának közvetlenségét kifejező és az ellentétező modális *csak*.

A megengedő és óhajtó mondatokban szereplő modális *csak* szerkezeti jellemzője a *bár* kezdetű névmási, illetve határozói elemekkel való helyettesítés: *Csak tudnám ~ bár tudnám. Amit csak akart ~ Bármit akart.*

A beszélők viszonyának közvetlenségét kifejező modális *csak* a felszólító mondatok sajátja, de sosem áll a mondat élén, és elhagyható: *Nézd (csak), milyen szép!*

A modális *csak* igen gazdag funkcióhalmazából is külön kiválik végül egy jól rögzíthető tömb, amely összefügg a *csak* ellentétező vagy tagadó funkciójával. Nevezzük ezt ellentétező *csak*-nak. Különös ismertetőjegye, hogy ez az ellentétező *csak* mindig a mondat élén áll vagy állhat, éspedig kérdő, felszólító és kijelentő mondatokban egyaránt. Maga a csoport igen heterogén. A nem rémaképző *csak*-kal bevezetett kérdő mondat a *csak nem* kezdetű retorikus kérdés tartalmazza: *Csak nem veszed meg neki?* (= 'N e m jó, ha megveszed neki, n e vedd meg neki!') A *csak* kezdetű felszólító mondat lehet a vonakodó beszédpartner bátorítása: *Fogadd csak el ~ Csak fogadd el!* (= 'N e habozz elfogadni.') Lehet viszont fenyegetés is: *Csak jöjjön ide!* (= 'N e jöjjön ide!') A *csak* kijelentő mondatokban a mondat élén, nyomatékos hangsúllyal, ugyancsak egy várt esemény, tény ellenkezőjéről tudósít: *Csak ügyes ez a gyerek!* (= 'N e m igaz, hogy nem ügyes.') A kijelentő mondat az ellentétező szerkezeteken belül sajátos, különálló csoportnak tekinthető a nyomatékos hangsúlyt viselő *csak* miatt. A *csak* helyettesíthető is a *mégis* szóval.

Végül szólás jellegűnek számít például a *miért*-kérdésekre válaszoló, mondat értékű *Csak!*, vagy az olyan összetétel, mint *csak azért is, lám csak* stb.

A nem rémaképző *csak*, ha előfordul is, nem meghatározó a mondások szempontjából. Feltétlenül tárgyalandó viszont a rémaképző *csak*. Ez formailag és a szövegösszefüggésből kiragadva nem mindig választható el az ellentétező modális *csak*-tól, de a kontextus ezt a homonímiát természetesen mindig egyértelműsíti. Például: *Csak kóstolj bele!* Modális használat: *Csak kóstolj bele! ~ Kóstolj csak bele, majd meglátod, milyen finom.* Vagy: *Csak kóstolj bele! ~ Kóstolj csak bele, majd adok én neked!* Rémaképző *csak* esetén viszont követheti a mondatot egy *de* kezdetű, analóg szerkezetű mondat: *de ne edd meg az egészet!*

A rémaképző *csak* az *is*-hez hasonlóan jól leírható az előfeltevés és állítás fogalmakkal. HORN kutatásai nyomán (Die präsuppositionelle Analyse von „only” und „even”. In: ABRAHAM—BINNICK (szerk.), Generative Semantik. Wiesbaden, 1979. 221–35) a szakirodalom az *is*-t és a *csak*-ot mint egymás ellentéteit értelmezi: ami az *is*-sel alkotott mondatban állítás, az a *csak*-kal alkotott mondatban előfeltevés: *Péter is megjött.* Állítás: *Péter megjött.* Előfeltevés: *Más valaki (nem Péter) megjött.* — *Csak Péter jött meg.* Állítás: *Senki más, csak Péter jött meg.* Előfeltevés: *Péter megjött.*

Jól szemlélteti a *csak*kkal alkotott mondatbeli előfeltevést HORN hármas példája: 1. *Csak Lucifer sajnálja magát.* 2. *Lucifert csak Lucifer sajnálja.* 3. *Lucifer csak magát sajnálja.* Az előfeltevés mindhárom esetben ugyanaz: Lucifer sajnálja magát, azaz Lucifert. Ezzel szemben mindhárom mondás mást állít, ti. 1. senki más nem sajnálja magát, csak Lucifer, 2. senki más nem sajnálja Lucifert, csak Lucifer maga, 3. Lucifer senki mást nem sajnál, csak magát, azaz Lucifert (HORN i. m. 224).

Az *is*-hez hasonlóan itt is felmerülhet a gondolat, hogy a rémaképző *csak* olyan mondatokban sincs kizárva, amelyekben nincs téma, ahol a *csak* egy emfatikus nyomatékú szövegegységet (mondatot) fűz bele a szövegbe. Vessük össze a következő lehetőségeket:

Mondatrészek implicit tagadása *csak*-kal, és a tagadás lehetséges kifejtése

1. A) *Csak Péter jött meg.*
 - a) Senki más nem jött meg.
 - b) Klári nem jött meg, csak Péter.
2. A) *Csak a táviratot adtam fel.*
 - a) Semmi mást nem adtam fel.
 - b) A csomagot nem adtam fel, csak a táviratot.
 - c) Semmi mást nem csináltam.
 - d) Bevásárolni már nem volt időm, csak a táviratot adtam fel.

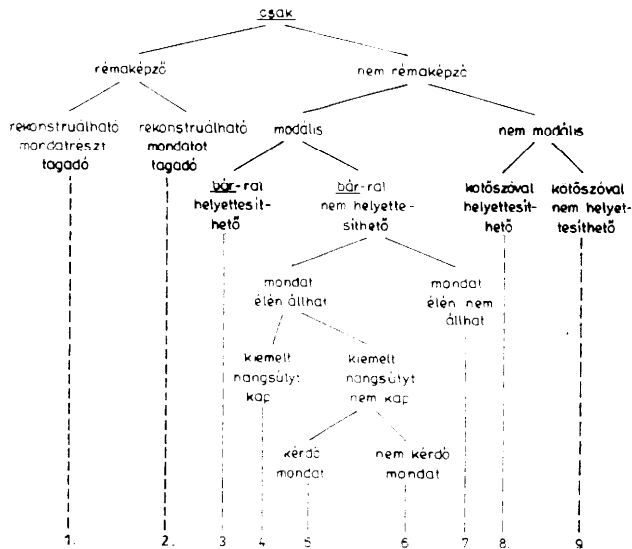
Egy állítás implicit tagadása *csak*-kal, és az állítás lehetséges mondatbeli kifejtése

1. B) *Csak Péter jött meg.*
 - a) Ne izgulj, (semmi más nem történt, csak Péter jött meg, ő trappolt fel a lépcsőn).
2. B) *Csak a táviratot adtam fel.*
 - a) Más nem történt, csak a táviratot adtam fel (ezért nem voltam itthon).

A B) mondatokban a *csak* rokonsága az A) mondatbeli rémaképző *csak*-kal a rekonstruálható tagadás révén is bizonyítható. (A B) típushoz sorolnám a REIS által is elemzett példát, amelyben a *csak* hatókörében álló mondatrészről állíthatunk, kérdezhetünk valamit, azt meg is cáfolhatjuk, de nem preszupponáljuk: *Es hat geläutet. Schau mal nach, ob es nur der Milchmann ist oder Besuch.* Tagadás: A) *Es hat geläutet. Das ist sicher nur der Milchmann.* B) *Stimmt leider nicht, daß es nur der Milchmann ist. Leider ist es nicht nur der Milchmann, es ist der Gerichtsvollzieher.* (Vö. REIS, Präsuppositionen und Syntax. Tübingen, 1977. 57.) A *Csak a tejes* mondat hallatán sem arra gondolunk, hogy *Csak a tejes, senki más*, hanem arra, hogy *Csak a tejes csengetett és hozta a tejet, m á s n e m t ö r t é n t.*

A *csak* funkcióit a következőképpen foglalhatjuk össze:

Ha közelebbről megnézzük az állítást és az előfeltevést az *is*-sel és *csak*-kal alkotott mondatban, a következő, lényegbevágó különbséget fedezhetjük fel: az *is*-sel alkotott mondat esetében az előfeltevést kell rekonstruálnunk ahhoz, hogy a nyilatkozat értelme világos legyen. Ehhez a rekonstrukcióhoz semmi más nyelvi fogódzónk nincs, csak az, hogy a formálendő mondat rémája és az *is* hatókörében álló mondatrész egymás ellentéte. (*Péter* ↔ *nem Péter*, más valaki, illetve valakik). A *nem Péter* megjelöléssel összefoglalható dolgokalmazásából a kontextus és a világról való tudásunk alapján választottunk ki egyet. A választást természetesen segíthette bizonyos nyelvi adottságok. Más a helyzet a *csak* esetében. Itt az előfeltevés egyértelmű, az állítást lehet illetve kell szintaktikai tagadás formájában kifejtenuk ahhoz, hogy a szöveg megértését, illetve a *csak* funkcióját szemléltessük. Lehetséges egy kizáró tagadás általános tagadó névmással vagy tagadószóval (*senki, semmi más, nem*), viszont lehetségesek egyéb kifejtések is! Így a *csak* használata eleve más, kettős értelmezési feladatot ró ránk. A fenti A) típusú példamondatok már megpróbálták szemléltetni a tagadás kifejtésének kettős lehetőségét: az általános tagadást és az egyénített tagadást. Felmerül a kérdés, hogy vajon értelmezhető-e

1. *Csak Péter bukott meg.* 2. *Csak a szomszéd akart valamit (más nem történt).* 3. *Csak otthon lennének már!* 4. *Csak ügyes ez a gyerek!* 5. *Csak nem hitted el?* 6. *Csak nézd meg jól!* 7. *Mondd csak . . .* 8. *Csak nem tudom, mikor kezdődik.* 9. *Lám csak!*

minden rémaképző *csak*-ot tartalmazó mondat például általános tagadásként? És vajon ha nem így van, milyen mankók állnak rendelkezésünkre a megfejtéshez?

E kérdések megválaszolásához célszerű áttekinteni a tagadás értelmezési lehetőségeit aszerint, hogy a *csak* hatókörében milyen mondatrész áll. Látni fogjuk, hogy a tagadás lehetőségei a *csak*-kal kiemelt mondatrész milyenségének függvényében eltérők. (Hasonlórol HORN is ír a „Variablenprädikat” és a kvantifikáció problémáit tárgyalva, l. i. m. 225 kk.) Célszerű négy lehetőséggel számolnunk, ezek 1. mennyiségi determináns, 2. állítmány, 3. korlátozó értelmű jelző és 4. alany vagy egyéb igei bővítmények a *csak* hatókörében.

1. A determinánsok esetében a tagadás kifejtésénél az a kritérium, hogy a tagadásba befűzhető legyen egy általánosan 'nem t ö b b', 'semmi t ö b b' értelmű determináns. Tehát: *Csak kettőt láttam.* → 'Nem láttam többet', 'Nem láttam mind a hármat'. E kétféle kifejtés között csak nyelven kívüli, tartalmi alapon magyarázható különbség van.

2. Ha a *csak* hatókörében álló mondatrész az állítmány, akkor a kifejtett tagadásban sajátos szemantikai hierarchia érvényesül: a nem általános tagadásként kifejtett tagadásbeli állítmány egyfajta intenzitásskálán vagy érték-skálán magasabban helyezkedik el, mint a *csak* hatókörében álló állítmány. Például: igei állítmány a *csak* hatókörében: *A család csak elviseli az új asszonyt.* → 'A család nem szereti az új asszonyt'. Melléknévi állítmány a *csak* hatókörében: *A hölgy csak csinos.* → 'A hölgy nem szép/nem okos' stb. (L. HORN i. h. is.) Ez az értékskála vagy intenzitásskála lehet az egyes nyelvekben megragadható lexikális-szemantikai tény, ilyenkor az értelmezés minden esetre megad-

ható (l. *elvisel* → *szeret* → *imád* stb.). De általánosan mégis a szövegösszefüggés függvénye, hogy milyen közelebbi jelentésben értelmezzük a tagadó állítást (l. a *csinos* ↔ *okos* vagy *csinos* ↔ *szép* párt, de ilyen pár lehetne például *csak ügyes* → 'nem csinos' vagy akár *csak csinos* → 'nem ügyes' is. A jelentéseknek éppen ez a hajlékonysága igényel megfelelő megvilágítást a szemantika modelljeiben, megfelelő grammatikai tények háttéréből kiemelkedve. Grammatikai probléma az az „absztrakt” kijelentés, hogy a *csak* hatókörében álló állítmány egy értékskálán lejjebb helyezkedik el, mint a kifejtett tagadásbeli állítmány, viszont kontextuális szemantikai probléma a mindenkori kifejtés rekonstrukciója.

3. A korlátozó értelmű jelzők a *csak* hatókörében ezzel szemben egyértelmű helyzetet teremtenek: esetükben szabályszerűen rekonstruálható a jelzőre vonatkozó és egyúttal az egyszerű, általános értelmű tagadás, egyéb egyénített tagadás pedig ki van zárva. Például: *Csak a barna jegyeket kérem* → 'A nem barna jegyeket nem kérem', 'Nem kérek semmilyen más jegyet'. Hasonlóan viselkednek az egyéb korlátozó értelmű bővítmények, például a feltételes alárendelő mondatok a *csak* hatókörében: *Csak akkor megyek veled, ha Péter is ott lesz.* → 'Ha Péter nem lesz ott, nem megyek veled'.

4. Végül az alany vagy egyéb nem korlátozó tartalmú, közvetlen igei bővítmény vonatkozásában ugyancsak kettős megoldás kínálkozik: vagy az általános tagadás, vagy egy meghatározott tény tagadása. Míg azonban a korlátozó értelmű jelző tagadásánál az összefoglaló értelmű tagadás informatívum kielégítő, addig ez a tagadás egyéb igei bővítmények vonatkozásában az adott kontextusban nem mindig igaz. Például: *Csak a kuttyóját láttam:* a tagadás kifejtése nem feltétlenül 'Semmi mást nem láttam', hanem például: 'Őt magát nem láttam' vagy 'A halait nem láttam' stb. Ez a kifejtés természetesen nem határozható meg nyelvileg. Összefoglalva tehát: az általános tagadás minden esetben a kontextus függvénye. Az egyénített tagadás a korlátozó értelmű bővítmények kivételével nem történhet szabályszerű grammatikai átalakítással. A mankók, amelyek a megfejtéshez rendelkezésünkre állnak, általában nem nyelvi jellegűek. Kivételt jelentenek a nagyságrendileg rendezhető mennyiségi determinánsok, a hasonlóan rendezhető lexémasorok (különböző intenzitású, illetve értékű igék, mellénevek állítmányi szerepben), valamint megfelelő kontextusban a lexikálisan is adott kizáró ellentétek. Például: *Nálunk csak a fiúkat hívják be katonának.* → 'Nálunk a lányokat nem hívják be'.

B) *A c s a k a m o n d á s o k b a n.* — Ha a *csak*-kal jelzett tagadó állítás kifejtéséhez a támpontokat nem elsősorban a nyelvből, illetve a szövegből kapjuk, akkor különös élességgel vetődik fel a kérdés: hogyan értelmezzük a rémaképző *csak*-ot tartalmazó mondásokat, amelyek mint önmagukban zárt szövegek nem támaszkodhatnak a mindenkori konkrét összefüggések ismeretére. Várhatóan élesen elválnak a mennyiségi determinánsra és a korlátozó jelzőre, illetve korlátozó bővítményekre vonatkozó *csak*-ot tartalmazó és az egyéb példák. A determinánsok és a korlátozó bővítmények esetében rendelkezésünkre áll egyfajta szabályszerű átalakítás lehetősége, az egyéb esetekben pedig, úgy tűnik, specifikus és általános tagadás egyaránt lehetséges. Válasszuk tehát első szempontunknak a tagadás jellegét, és különítsük el az egyénített tagadást sugalló és az általános tagadást tartalmazó eseteket!

Egyénített tagadásra feltehetően csak akkor van lehetőség, ha ezt a tagadást a mondat vagy szemantikailag, vagy a világról való tudásunk alapján sugallni tudja. Ez történik a következő mondásokban: *Csukott szemmel*

csak a múltba tekinthetünk (HORVÁTH i. m. 43). Értsd: a jelenbe, a jövőbe nem. *A tolvaj csak szegyenli, ha meglopják* (uo. 49). Értsd: azt nem, hogy ő lop. *Hibáink csak váltják egymást, mint az őrszemek* (uo. 93). Értsd: nem múlnak el. Az egyénített tagadás lehetőségét az első két mondatban bizonyos szemantikaiilag is megragadható tények biztosítják: lexikális-szemantikai párhuzam, illetve ellentét (*múlt — jelen — jövő*), illetve szintaktikai konverzió (*lop — meglopják*). A harmadik példa értelmezéséhez a világról való tudásunk, többek között a rejtett közösségi értékítélet ismerete szükséges (amely szerint hibáink leküzdhetőek).

Sokszor azonban nem ilyen egyszerű és egyértelmű az eset. *Csak a székéből lehet valakit kibillenteni*, írja HORVÁTH egyik aforizmájában. A kifejtendő tagadáshoz — ellentétben az eddigi példákkal — ez az információ kevés. Az ilyen típusú mondások azáltal hatnak, hogy a szerkezet másik felében megjelenik a (többnyire váratlan vagy egyenesen paradox) kifejtés: maga a tagadás. Például: *Csak a székéből lehet valakit kibillenteni — a helyéről nem* (i. h. 48). A tagadás nem szükségszerűen tagadószóval álló szintaktikai tagadás, l. a következő mondatokat: *Némely műben rejtett gondolat helyett csak szellemi dugáru van* (i. h. 40). Értsd: nem rejtett gondolat. *A repülés csak fizikai, de a szárnyalás szellemi folyamat* (i. h. 59). Értsd: a repülés nem szellemi folyamat. Ezekben a példákban a tagadás hordozója a *helyett* névutós szerkezet, illetve a *de* kötőszós mellérendelés. (A *de* kötőszó tagadást hordozó jelentését bőséges szakirodalom tárgyalja, elsősorban R. LAKOFF nyomán: IF's, AND's and BUT's about conjunction. In: FILLMORE—LANGENDOEN (szerk.), *Studies in Linguistic Semantics*. New York . . ., 1971. 115—49.)

A *csak*-kal látenszen jelölt tagadás gyakori kifejtése *de* kötőszós mellékmondatral arra is figyelmeztet, hogy a rémaképző és a kötőszó funkciójú *csak* között fontos összefüggés van. Ezt erősítheti a következő példa is: *A művészet nem halad, csak gazdagodik* (i. h. 104). Az aforizma értelmezésénél szerepet játszhat a *csak* szócska 'de' jelentése is: 'A művészet nem halad — de gazdagodik'.

Ezek a kifejtett vagy sugallt tagadások bizonyos tényleges (lexikális) vagy a kontextushban megélt ellentétre épültek (*múlt és jövő, lop és meglopják, egymást váltják és elmúlnak, szék és hely, rejtett gondolat és szellemi dugáru, fizikai és szellemi folyamat, haladás és gazdagodás*). Párhuzamos példának tekinthetők azok az esetek is, amelyekben mennyiségi determináns áll a *csak* hatókörében. Például: *A meggyőzés fegyverének csak egy golyója van* (HORVÁTH: i. h. 47). — Értsd: nem több.

Élesen elkülönül az eddigi, ellentétet igénylő, illetve ellentétet teremtő egyénített tagadásoktól az a mondástípus, amelyben a *csak* korlátozó jelző vagy korlátozó értelmű bővítmény hatókörében áll. Ezek szabályszerűen átalakíthatók tartalmas általános (mondat)tagadássá; ily módon valóban kedvelt és gyakori megjelenési formái a cáfoló típusú mondásoknak. Idézzük ismét HORVÁTH IMRÉT! *A béke szobrát csak sebesült lelkű szobrász mintázhatja meg* (i. h. 5). Értsd: Nem mintázhatja meg a béke szobrát az, akinek lelke még nem sérült meg. *Csak azt becsüljük igazán, akinek a háta mögött is kalapot emelünk* (i. h. 47). Értsd: Nem becsüljük igazán azt, akinek nem emelünk a háta mögött is kalapot. *A jövő lépteit — sajnos — csak akkor halljuk, ha bakancsban közeleg* (i. h. 80). Értsd: Nem halljuk a jövő lépteit, ha nem bakancsban közeleg.

A *csak* hatókörében álló korlátozó jelző vagy mellékmondat feloldásánál a tagadás bizonyos lehetséges vagy elvárható tulajdonság, illetve feltétel hiá-

nyára utalt. Más a helyzet a ténylegesen univerzális tagadásoknál. Lényeges különbséget kell látnunk a következő, *csak*-ot tartalmazó mondatok között:

A

Csak az mutogatja a sebeit, akié már behegedt. (HORVÁTH i. m. 108.)

Kiállni csak annak szabad, akinek társa van. (HORVÁTH i. m. 94.)

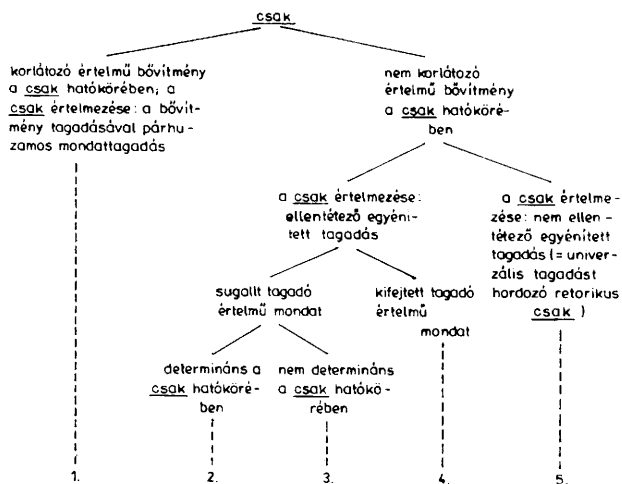
B

Csak az ész szabadíthatja fel az embert. (Gorkij, idézi KRISTÓ NAGY i. m. II, 330.)

Csak az alkonyatnak van joga a homályhoz. (HORVÁTH i. m. 92.)

Az A-val jelölt mondatoknál a tagadás „tartalmas”: valamiről állítjuk, hogy valamilyen vonatkozásban nem olyan, ill. nem úgy van, mint hittük. Például nem mindenki mutogatja a sebeit, vagy nem szabad mindenkinek kiállnia. A B-vel jelölt mondatoknál a tagadás önmagában üres: Senki, semmi sincs, ami felszabadít, vagy: senki, semmi nincs, aminek joga van a homályhoz. A *csak*-nak ezekben a példákban retorikus kiemelő funkciója van. A típusok közötti finom különbséget érdemes észrevennünk HORVÁTH következő szép aforizmájában is, ahol a mellérendelés második tagmondata az elsőre támaszkodva az ellentétező típusú rémaképző *csak*-ot, az első viszont éppen ez utóbbi, általános tagadó, retorikus kiemelő *csak*-ot tartalmazza: *Csak a tengeren vagy szabad, de boldog csak a parton lehetsz* (i. m. 78). Értsd: Sehol sem lehetsz szabad, csak a tengeren, de csak a parton lehetsz boldog, nem a tengeren (tehát szabadság és boldogság egymással szembeállítható).

A rémaképző *csak* lehetőségeit a mondásokban eszerint a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. *Csak azt becsüljük igazán, akinek a háta mögött is kalapot emelünk.* 2. *A meggyőzés fegyverének csak egy golyója van.* 3. *Hibáink csak váltják egymást, mint az őrszemek.* 4. *A repülés csak fizikai, de a szárnyalás szellemi folyamat.* 5. *Csak az ész szabadíthatja fel az embert.*

Mint a burkolt tagadás lehetősége, a *csak* fontos eszköze lehet a cáfolásnak, így a cáfoló típusú mondásoknak is. Emellett mind az *is*-nek, mind a *csak*-nak van még egy lényeges feladata, amely azokra a kijelentésekre is érvényes, amelyeket nem tekintünk egy közösségi értékítélet cáfolásának, hanem inkább egy kisebb rész lehetséges véleményét kívánjuk visszautasítani, és ezzel a valamennyiünk számára fontos értékítéletet megerősíteni (például: *Csak az ész szabadíthatja fel az embert*). Mivel a mondás alapja mindig egy a közösség számára kimondatlanul is adott értékítélet, az ezt cáfoló vagy az ennek lehetséges tagadását visszautasító mondások egy pontenciális dialógus részének tekinthetők. (Az aforizma műfajának sajátos dialógus-jellegére az irodalomtudomány is utal, l. például: KREMERS, *Die Form der Aphorismen* Gracians. Freiburg, 1951. 36; KIPP Hof, *Der Aphorismus im Werk von Karl Kraus*. München, 1961. 11.) A dialógusban pedig igen fontos szerep jut az emfatikus, kiemelt rémának. Az *is* és a *csak* éppen a réma kiemelésének alapvetően fontos lehetősége: szövegteremtő és szövegtípust teremtő szerepük ebben is megnyilvánul.

KOCSÁNY PIROSKA

Feliratos jelvények Magyarországon a nyolcvanas évek végén

I. A felirattan vagy epigráfia kezdetben a klasszikus ókori feliratok vizsgálatával foglalkozott. Egy germanista nyelvész, FRIEDRICH PANZER irányította rá a figyelmet a középkori feliratok gyűjtésére és közreadására. Elsősorban a feliratok nyelvészeti forrásértéke keltette föl az érdeklődését. Természetesen a felirat kutatás számára az újabb korszakok sem maradhatnak érdektelenek. A népi feliratok kérdéseivel még csak foglalkozott a néprajztudomány (vö. K. CSILLÉRY KLÁRA, *Felirat: Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp., 1979. II, 131), ám a mai szöveges feliratok kutatásában alig ismerünk próbálkozásokat.

A felirattan módszereinek java részét a nyelvtudomány és a filológia eszköztárából vette. Mai kutatásainkban szociológiai és folklorisztikai módszereket is használhatunk. Kutatási területünket — a mai feliratok világát — tehát mindenképpen interdiszciplinárisan, leginkább a szocio- vagy folklorlingvisztika eszközeivel közelíthetjük meg. (Az epigráfiára l. KUBINYI ANDRÁS, *Epigráfia: A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Bp., 1986². 43—60.)

2. Nem tekinthetem feladatommak, hogy a feliratok teljes körét bemutassam. Mégis elengedhetetlennek látszik, hogy a felirat körébe sorolható jelenségeket körvonalazzam. Feliratnak tekintik az építmények, emlékművek, képzőművészeti alkotások, használati és dísz tárgyak felületeire írt (irodalmi, félnépi, népi) szövegeket (részletesebben l. *Feliratirodalom: Világ-irodalmi Lexikon* III, 77—81).

Tanulmányomban egy viszonylag újkeletű, időben és terjedésében jól megragadható „feliratdivatról”, a feliratos jelvényekről lesz szó.

Mi is az a jelvény? Eredetileg méltóságra, tisztségre utaló jelkép volt. Ilyen értelemben beszélhetünk koronázási jelvényekről. Később jelvény-

nek neveztek minden kitűzhető ábrát, kis (fém)lapot, amelyet rendszerint valamely szervezethez való tartozás jelképeként használtak. Minden társadalomban az alacsonyabb hatalmi, közigazgatási, oktatási és más szervezeti szinteken létrejöttek a funkciókat jelölő jelvények, amelyek egyúttal a ruházat kiegészítőjévé, sőt nemegyszer dísszé is váltak. A funkcionális jelvények mellett hamarosan kialakultak a kitüntető jelvények, amelyeket bizonyos közszolgálati, társadalmi, harci érdemekért adományoztak, s dicsőséget jelentettek viselőjüknek. Az ilyen kitüntetéseknek az érem és az oklevél mellett éppen a szem előtt levő jelvény volt a legalkalmasabb hordozója.

A mai, úton-útfélen föltűnő mindennapos jelvények fölfoghatók úgy is, mint az egykori pajzsok és címerek kicsinyített változatai. Már az Iliászból ismerünk jeleneteket ábrázoló pajzsot. A középkorban a harmezón való fölismertőséget is szolgálták a zászlókra, nyeregtakarókra, sisakokra, páncélzatra festett azonosító jelek, címerek. A kereszténység korai időszakában akadtak olyan emberek, akik kultikus célból, amulett jelleggel valóságos ikonokat hordoztak a nyakukban. Ennek leszármazottjai lehetnek a mai amulettek, a többnyire nyakban viselt talizmánszerű kis képek, jelképek, tárgyak.

A jelvényeknek tehát fő feladata a valahová való tartozás, a kitüntetés-dicsőség, a mágikus-kultikus cél, valamint a díszítő-esztétikai szerep kifejezése. Mindezzel a történettudomány két segédtudománya, az *insigniológia* (jelvénytán) és a *falerisztika* (kitüntetés-tan) foglalkozik. (L. még: PANDULA ATTILA, Falerisztika, Insigniológia: A történelem segédtudományai 194—229).

3. A magyar nyelvben az egyértelmű *jelvény* megjelölés mellett az újabb keletű jelvényekre sokszor használják a *kitűző*, ritkábban a *gomb* elnevezést. A ruhára való kitűzés gyakorlatából ered a *kitűző*, formájáról-alakjáról pedig a *gomb* kifejezés. Érdekes, hogy az angol nyelvben is megvan a jelvényeknek ilyen elnevezése: *button* ('gomb') a *badge* ('jelvény') mellett. Egyébként ez utóbbi szó került át jövevényként a horvát nyelvbe *bedž* alakban (MAJA POVRZANOVIĆ, Image and word on clothing: Messages to the ethnologist. In: Contributions to the Study of Contemporary Folklore in Croatia. Zagreb, 1988. 37—46). A német nyelvben az ugyancsak angol származék, a *Stricker* terjedt el a mai jelvénydivat megjelölésére.

4. Az új szavak születése azt jelzi, hogy a jelvényviselés szerepe átértékelődött. A hagyományos kitüntető jelvények mellett új formák jelentek meg, s szinte mindenütt meghódították az ifjúságot, s az ifjúsági kultúra szerves részévé váltak.

A történeti jelvénykutatás (az insigniológia) érdeklődése nem terjedt ki eddig a jelenkori jelvények számbavételére. Ezen a téren a folkloristák léptek először. A zágrábi Folklorkutató Intézet városi néprajzi kutatásai között szerepelt a fentebb már említett MAJA POVRZANOVIĆ-tanulmány (VOIGT VILMOSNAK köszönöm, hogy fölhívta rá a figyelmemet), amelynek keretében a ruházaton föltűnő jelzéseket, szövegeket vizsgálta a szerző. E téren több divatszociológiai tanulmányt is említhetnénk. Az öltözködés jelfüggvényéről fontos megállapításokat tett PJOTR BOGATIRJOV. (The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia. Mouton, The Hague—Paris, 1971. Magyarul: A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában: KLANICZAY GÁBOR—S. NAGY KATALIN szerk., Divatszociológia. Bp., 1982. I, 87—105.)

Az új magyarországi jelvénydivatról szólt az ifjúsági sajtónk (CSONTOS TIBOR összeállítása: „Itt a jelvény helye?": Ifjúsági Magazin XXIV/6. 1988. 4—9), s magam is készítettem egy elemzést (BALÁZS GÉZA, „Szólj hozzám!" Mai jelvényfeliratok: Mozgó Világ XIV/9. 1988. 107—17., újra közölve: Látóhatár 1989. január 141—58).

5. A jelvényviselés, a jelvénykultúra egy-egy társadalom hierarchiájának, berendezkedésének is hű tükré lehet.

a) A cári Oroszországban például különösen gazdag jelvénykultusz virágzott (vö. A történelem segédtudományai 223). A Szovjetunióban a hivatalos jelvénykészítés szinte össznépi mozgalomnak tekinthető. Egyes politikusok mellét sűrű sorokban borították vagy borítják a jelvények, mások éppen jelvénytelenységükkel, puritánságukkal tüntetnek. A jelvények kitüntető jelentésének csökkenését a hivatalos jelvények tobzódása, a széles tömegek számára való elérhetetlensége okozta. Az ilyen hivatalos jelvények önmagukat oltották ki.

Alsóbb hatalmi, szervezeti, egyesületi szinteken ugyancsak létrejöttek a kitüntető és az összetartozást jelölő jelvények. Sőt a kibontakozó turistaélet még üzleti lehetőséget is kínált a jelvénygyártóknak.

Éppen ezért nem lehet véletlen, hogy az első nagy jelvénygyűjtők a természetbarátok voltak. Kalapjukon, mellényükön, valamint turistabotjukon szívesen viselték az általuk meglátogatott (meghódított) tájak jelvényeit. Ugyancsak nagy jelvényviselőnek számítottak a vadászok. Kitüntető szerep jutott a jelvényalapításban a különböző ifjúsági mozgalmaknak. Már a cserkészek is kedvelték a jelvényeket, a hatvanas-hetvenes években pedig az úttörőmozgalomban kapott jelentős szerepet. A nagy úttörőtalálkozók egyúttal remek jelvénycserékre adtak alkalmat. Az úttörőszövetség mellett a szakszervezet, a vöröskereszt, valamint a sportegyesületek bocsátottak ki sok jelvényt. Ezzel párhuzamosan jelent meg a jelvény reklámfunkciója: alig akadt olyan szervezet, cég, amely évfordulójára, reprezentáció és reklám gyanánt ne készített volna ajándékozható kitűzőt.

A hazai jelvénykultusz az ötvenes-hatvanas években elsősorban politikai irányultságú volt, a hetvenes években a jelvénykultusz horizontálisan szétterjedt, demokratizálódott, napjainkra pedig az értéke meglehetősen devalválódott. Ezt jelzi az a tény, hogy egyes jelvények mára eladhatatlanná váltak, s általában az emberek nem szívesen viselik a hivatalos jelvényeket.

b) A hivatalos jelvények mellett megjelent egy új, alulról táplálkozó, demokratikus jellegű jelvénykultúra, amelynek egyik jelensége az önjelvény. A formális jelvények mellett ezek saját használatra készülnek. Kezdetben egyenleg fabrikálták őket, később a tömegsikerre is számot tartó magánjelvények készítésére vállalkozók, munkaközösségek álltak rá. Ezzel az ön- és csoportjelvénnyel a jelvénykultuszunk folklorizálódott — azaz népvé vált. A folklorizálódás első fokozata volt a színes együttesfotós, sztárfotós jelvények megjelenése, majd ezt követték a fekete-fehér, később színes rajzos-szöveges feliratjelvények.

6. A jelvényfelirat lényegében egy rövid szöveg (mondatszöveg), illetve ha rajzzal, ábrával kontaminálódik, akkor ábraszöveg, ábratext (a terminusra és jelenségre l. MNy. LXXXIV, 466). A jelvényfeliratot a nyilvánosságnak szánják. A feliratszerűség már önmagában rejti

mások, a kívülállók informálását, a jelvény ugyancsak a szemlélődőknek szól, tehát alkalmas keret a felirat befogadására. A szövegek lehetnek egyértelműek (alapjelentésben használatosak) és szimbolikus-átvitt értelműek.

A jelvényfelirat szoros rokonságban van a trikó- (T-shirt) és táskafeliratokkal, amelyek ugyancsak gyorsan, alkalomtól függően cserélhetők. E három jelenség távolabbi rokonságban van egyfelől a spontán firkálásokkal (vö. Nyr. CXI, 330—8), másfelől az „emelkedettebb” feliratokkal. A kettő közötti átmeneti jelenségnek foghatjuk fel őket. A firkálások alkalmiak, szókimondóak, érzelmeteljesebbek, a feliratok hivatalosak, költőiek, szerkesztettek. A közterületek firkálása tiltott és elítélt dolog, az iskolaköpenyek, trikók „feliratozását” már senki sem korlátozza, a nyilvános felirat készítése pedig megrendelt, hivatalos tevékenység. Ezekkel a jelenségekkel rokonságban van a tetovált felirat, a bőrbe írt szöveg is. Az ilyen felirat az eltüntethetlenség miatt ugyancsak „örök időkre”, legalábbis az emberi életút végéig szól, akár csak a felirat (vö. MNy. LXXXIV, 460—70). Az említett firkálás- és felirat-jelenségeket a következő ábrán szemléltethetjük:

	Felirat	Átmeneti jelenségek	Firkálás
jellemzői	állandóság, hivatalos jelleg, megrendelt	cserélhetőség, részben korlátozott, nem tiltott	alkalmiság, tiltott, elítélt
példák	épületfelirat tárgyfelirat	ruhafelirat (pl. köpenyen, trikón), táskafelirat (pl. iskola- táskán) jelvényfelirat	falfirka (graffiti)

Tetovált felirat

állandóság + részben
korlátozottság

Nemcsak a mai önjelvények, hanem már a hivatalos jelvények is tartalmaztak a jelképek mellett különböző szövegeket. Ezek alapján a következő csoportokba sorolhatjuk a hivatalos feliratos jelvényeket: 1. Kitüntetésjelvény: *A Dunai Vasmű Ifjú Építője 1951, Kiváló Dolgozó, Kiváló Ifjúsági Vezető.* — 2. Mozgalmi jelvény: *Csillebérc 20 éves, Ifjú Gárda, KISZ Építő-tábor 30 (éves).* — 3. Reklámjelvény: *Pajtás (újság), Pest-Budai Vendéglátó-ipari Vállalat, Hungarofruct (zöldség-gyümölcs külkereskedelmi vállalat).* — 4. Brigádmozgalmi-jelvény: *15 éves törzsgárdatag.* — 5. Városjelvény: *Sárvár, Zalaegerszeg.* — 6. Turista- vagy sportjelvény: *Pilisnyereg 1975. november 7., Dél-Dunántúli Kék Túra, Budai Pedagógus SK., FTC, Vasas.* — 7. Kulturális, művészeti, idegenforgalmi rendezvény jelvénye: *Pais Dezső 1886–1986 (Pais Dezső centenáriuma Zalaegerszegen rendezett emlékülés alkalmából kiadott jelvény felirata), Tavaszi Fesztivál Budapest 1983.* —

8. Iskola- és diákjelvény: *M. Kir. Áll. Polgári Iskola Topolya, Iskolánkért -- I. László Gimnázium* (ez egyúttal kitüntetésjelvény is). — 9. Jelszójelvény: *Előre, Nem térkép e táj.*

Ezek az utóbbi jelszójelvények állnak legközelebb mostani témánkhoz, a mai kítűzős jelvényfeliratokhoz. (A fent említett jelvények egyébként fontos művelődéstörténeti értékek. Magángyűjteményekben jelentős anyag létezhet. Az iskola- és diákjelvényeket pedig az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár gyűjti.)

A mai jelvényfeliratokat mindezek alapján ugyancsak csoportosíthatjuk kommunikációs és tartalmi jellegük szerint: 1. Önkifejező jelvények: *A lányok kedvence vagyok, Romantikus alkat vagyok.* — 2. Felszólító jellegű jelvények: *Add meg a számod!, Ne tarts fel!* — 3. Kapcsolatteremtő jelvények: *Hívj fel!, Hívj meg egy sörré!* — 4. Funkcionális jelvények (helyzetre utalnak): *Ezzel az örülltel vagyok* (és egy nyíllal utal a mellette levő partnerre). — 5. Informális csoportok, szervezetek jelvénye: *DE* (Demokratikus Ellenzék). — 6. Meta-nyelvi jelvények (a kóddal tréfálkozók, a kódra utalók): *bla bla bla, Ez a jelvény helye.* — 7. Rejtvénytípusú jelvények (ide sorolhatók az ábraszövegek, ábratextek). — 8. Lokálpatrióta, hazafias jelvények: *I love Budapest, I love Videoton.* — 9. Idegen nyelvű jelvények: *I am When fan, Chocolate makes the world go round.* (A különféle csoportok között természetesen átfedések lehetségesek.)

7. A következőkben a felírtos jelvények egy-egy jellegzetes típusával foglalkozom. Az alapvető kérdés az: milyen kommunikációs sajátosságok rejlenek a különböző, nyilvánosan viselt, önállóan készített vagy választott/vásárolt szövegekben?

A kommunikáció akkor valósítható meg maradéktalanul, ha a jelvényfelirat szövege érthető, tehát — elsősorban — magyar nyelvű. Másrészt azonban a jelvényfeliratok az egyéniség és az egyediség kifejezői is, ezért éppen ellenkezőleg, a rejtvény-, az enigmaszerűség, a nehezen érthetőség is lehet cél. Ezt gyakran a mondanivaló áttételességével vagy éppen idegen nyelvű szövegek kítűzésével igyekeznek elérni. A magyar szövegek mellett legnagyobb számban angol nyelvűek fordulnak elő. Ezek egy része jelzi a szövegek eredetét is, azt, hogy a jelvényfeliratok műfaja nemzetközileg ismert, keretében vándorformulák, vándormotívumok tűnnek föl. A *Life* magazin 1987-es jubileumi számában sok olyan jelvényfeliratot közölnek, amelyek hasonlítanak a Magyarországon gyűjtött szövegekre (BUKOVSKY ANDREÁNAK köszönöm, hogy fölhívta rá a figyelmemet). Pl. ilyenek: *Don't ask* ('Ne kérdezz!'), *I like people* ('Szeretem az embereket'), *This bulon is just attempt to communicate* ('Ez a jelvény pusztán kísérlet a kommunikációra'). Az amerikai jelvények között is felfedezhetünk olyanokat, amelyek a hivatalos jelvényekre emlékeztetnek. Ilyenek pl. a *Legjobb feleség*, illetve *A Föld legjobb anyukája* szövegű „kitüntetés”. Akad az anyagban jelszószerű felirat is (pl. *Woman power* 'Női hatalmat'). Természetesen előfordulnak a nemzetközileg elterjedt formulák (pl. *I love... , I like...*). A szövegek többsége mégis a kapcsolatteremtéssel, az önkifejezéssel, az életkörülményekkel kapcsolatos, akárcsak magyarországi megfelelőik.

A magyarországi gyűjtésben az uralkodó angol nyelvi formák mellett orosz, német, spanyol, francia és finn nyelvű feliratokat is találtunk — többségüket azonban csak egy-egy kurióznak számító jelvény képviseli.

A jelvényfeliratokban az önkifejező szándék a döntő. Bennük sokszor a nyelv emotív, érzelelkifejező funkciója valósul meg. Az ilyen szövegek többnyire az *én* személyes névmással kezdődnek. Ahogy LADÁNYI MIHÁLY írja egyik versében: „Mindegyik én-nel kezdi a mondatot”. Néhány példa az *én*-nel kezdődő feliratokra: *Én a fiúk (vagy a lányok) kedvence vagyok, Én a tanárok réme (vagy kedvence) vagyok, Én egy naiv kislány vagyok, Én egy örült vagyok.*

A kommunikációs folyamat másik végén a megszólított, a második személy (a feltételezett, illetve a potenciális kommunikációs partner) áll. A jelvényfeliratoknak ugyanis az önkifejezés mellett a második legfontosabb funkciója a felszólítás. Ez kizárólag egyenrangú partnert tételez föl: csak az egyes szám második személyű forma fordul elő. A tegeződés azt sugallja, hogy a jelvényfeliratok értelmezési tartománya, a jelek vétele és adása csak egyenrangú partnerek között lehetséges. Pl. *Te is buta leszel, Te tanulsz? Én nem, Te vigyázz rám, Már nem dohányzom, és te?*

A felszólító mód jelét nem következetesen használják a feliratkészítők. Ez emlékeztet bennünket a feliratszerkesztés általános törvényszerűségeire. A feliratokban ugyanis általában szeretik mellőzni az alkotók az interpunkciót, hiszen az „megtöri” a szimmetriát, nehezíti a szöveg- és betűszerkesztést.

A kapcsolatteremtés igényét — ez a nyelv fatikus funkcióját jelenti — sokféleképpen lehet csomagolni. A legmeglepőbbek a nyílt felszólítások: *Hívj fel!, Hívj meg egy sörré!* (Ezt a jelvényfeliratot egy kb. 40 éves férfin láttam a metróban.) Burkoltabb, árnyaltabb kapcsolatkezdő formák a következők: *Imádok randizni, Imádok csókolózni, Keresem az igazit.* Durva, közönséges hang: *Fel vagy szedve.* Az ellenkező póluson pedig ott a költészet: *Akartál virágot, itt vagyok.* (Ez egyébként az egyetlen líraiságra utaló jelvényfelirat az 1987—1988-as anyagban.)

A jelvényfeliratot mint feliratműfajt folklorisztikus jellegűnek tartjuk. Ezért a szövegek jó része frazéma, frazeológiai egység, leginkább szólás. Valódi szólás is megjelenhet jelvényfeliratként: *Több is veszett Mohácsnál.* Vagy szólás az állóige: *Szeretném, ha szeretnének.* Szólás értékű kijelentések még: *A lustaság nem bűn, A punk is ember, Buta leszel te is, Senki sem tökéletes, te sem.*

Felirat a feliratban, amikor gyakori, sokszor használt formula jelenik meg jelvény köntösében: *Kellemes ünnepeket kívánok, Boldog születésnapot.* Új közegbe kerülhet a nyilvános terek gyakori angol nyelvű felirata: *No smoking* (bár meglehet, hogy egyúttal a jelvényviselő „dohánymentességére” is utal).

Nem lenne igazán folklorisztikus műfaj a jelvényfelirat, ha nem jelenne meg benne a tréfás, játékos nyelvhasználat. Pl. a *Fűre lépni tilos!* felirat jelvényfeliratként így hangzik: *Nőre lépni tilos!* Akadnak nemzetközileg ismert szólások is, amelyek bizonyos korszakokban az ifjúsági kultúra jellemző jelzavai voltak: *Make love — not war! — Much Liebe! Keinen Krieg! — Szeretkezz, ne háborúzz!*

Minden műfajban léteznek bizonyos „törmelékek” — jelek, jelzések, dekódolható és nem megérthető üzenetek. Ilyennek tekinthetők a grammatikai jelentésű kötőszók, a módosítószók és az egyéb nyelvi játékok. Pl. *Aha, Hi hi, No kedli, T Boy Da.* A kommunikációs környezetre utal — s némileg metanyelvinek tekinthető — az efféle szöveg: *Ez itt a jelvény helye, Ez egy jelvény.* Ugyancsak a kommunikációs szituációval inceselkednek a következők: *Most mit nézel? Ne bámulj!*

A folklór fontos törvényszerűsége az állandóság mellett a variálódás. A jelvényfeliratok körében előforduló változatok egy része csupán grammatikai variáns. Pl. *Legyél szép* (vagy *Légy szép*) és *tartsd a szád*. Ez is jelzi, hogy a szövegek különböző „műhelyekben” készültek, s van alkalom a változatképződésre.

Előfordulhat, hogy a formulák ellentételezésére épülnek, gyarapodnak az új és új variánsok. A jelvényfeliratok egy köre ezért egymással ellentétes szemantikai csoportot alkot, létrehoz egy igen–nem ellentétvilágot:

I.	\longleftrightarrow	II.
Igen		Nem
<i>Született nyerő vagyok</i>		<i>Született vesztes vagyok</i>
<i>Én a tanárok kedvence vagyok</i>		<i>Én a tanárok réme vagyok</i>
<i>Mindíg</i>		<i>Soha</i>
<i>Szólíts meg!</i>		<i>Ne tarts fel!</i>
<i>Fűs napom van</i>		<i>Lányos napom van</i>
<i>Gyere és szeress</i>		<i>Foglalt vagyok Hagyj békén</i>

Az újabb és újabb változatok létrehozásában megmutatkozik az alkotó egyéniség. Nyilvánvalóan akadnak feliratkitalálók és csak feliratátvevők (feliratviselők).

A jelvényfeliratok között sok a nemzetközileg ismert, elterjedt formula. Megfigyelhető-e bennük mégis valami etnikus jelleg? A többszáz összegyűjtött szöveg között alig találunk közéleti-politikai jellegű feliratot. Úgy látszik, hogy a politikai szintéren föltűnő sokszínűség egyelőre nem képes rövid, frappáns szövegekben a nyilvánosság előtt megnyilatkozni. A nem szöveges, tehát szimbolikus jellegű jelvények között azonban találkozhatunk a közéletiséggel. Ilyen a Duna-mozgalom mindenütt föltűnő jelképe: kék alapon egy megtört hullámvonal, amely a (nagyvarosi) vízierőműre emlékeztet. Már az új magyar címer fölvetődése utáni napokban megjelent a kitűzőkön a Kossuth- és a régi királyi címer. Az 1989. március 15-ei ünnepségeken a kokárda mellett szinte mindenkin látható volt. A szöveges jelvények között a már említett *DE* (Demokratikus Ellenzék, újabban a Szabad Demokraták Szövetségének jelképe) és a *Fidesz* jelvénye (Fiatal Demokraták Szövetsége) nyitotta a sort.

Inkább divatos formulának tarthatjuk, mint a hazafiság bármiféle megnyilvánulásának az *I love Hungary* jelvényt. Az idegengyűlölet szelíd válfaját vagy még inkább a bennszülöttek jogos önérzetét tükrözi a következő nemzetközi formula: *I'm not tourist — I live here* ('Nem vagyok turista, én itt élek').

8. A feliratszerűség további vizsgálatakor figyeljünk meg néhány jellegzetes írási-szerkesztési és grafikai sajátosságot. Az írásmód általában nyomtatott nagybetűs. A rajzolók törekednek a szimmetriára, a szabályos elrendezésre, a betűk arányos elhelyezkedésére. Kihazsználják az azonos betűk adta tördelési, grafikai lehetőségeket. (Az egyik betű például átnyúlhat a következő sorba.) A jelvények sokféle színben fordulnak elő. Gyakori szín a sárga, a kék és a zöld, de vannak fekete-fehér jelvények is. A betűk néha szójátékot alkotnak:

Ó SZIN
|E

Majakovszkij verseinek tördelési technikájára emlékeztet a következő jelvényfelirat:

Óv
szer
ész

Újabban egyre gyakoribbak a rejtvénytípusú jelvények, valamint az ábratextek vagy ábraszövegek. Ezek egyik típusában az ábrapusztá illusztráció (*Imádom az anyósomat* + seprűn száguldó boszorkány; *Idén érek* + alma [ez az érettségizők jelképe is egyben]; *Úr vagyok* + kalap, csokornyakkendő). A bonyolultabb és rejtvénytípusú megoldás az, amikor a szöveg és az ábra csak együtt olvasható. Azt is mondhatjuk, hogy az ábra szintaktikai kapcsolatba lép a szöveggel. Ez az eljárás mód emlékeztet bennünket a kisiskolások olvasáskönyvére, amelyben az ismeretlen szavakat egyszerű ábrákkal pótolták. De némely nyelvkönyvek is szeretik az efféle ábratexteket. Nézzünk most néhányat a jelvények világából:

I.	II.
Jelvényfelirat + ábra	A kiolvasható szöveg
<i>Tele van a</i> (tök kártya)- <i>öm</i>	'Tele van a tököm'
<i>Ne</i> (légy + nyúl)	'Ne légy nyúl' (Ne légy gyáva!)
<i>Mind I</i>	'Mindegy'
<i>Észnél</i> (légy)	'Észnél légy'
(szív) <i>ő</i>	'Szívhat'
<i>Szólíts</i> +	'Szólíts meg'
<i>Tele van a</i> (hócipő)- <i>m</i>	'Tele van a hócipóm'

Az ilyen rejtvények, nyelvi játékok kétségtelenül a nyelvben levő rejtett kapcsolatok fölfedezésén alapulnak.

9. A szemantikai és a szintaktikai jellemzőkön túl szólni kell még a jelvényfeliratok pragmatikai jellegéről.

Jelvényfelirat készíthető némi ügyességgel és grafikai tudással önállóan is. A kezdeti próbálkozásokat azonban fölkarolták a különféle vállalkozások. Az üzleti célra is alkalmas jelvényeket ugyanis a kitalálást és a lemásolást követően pillanatok alatt sokszorosított formában bocsátották a piacra. Egyes trafikok és butikok olykor egész kirakatukat ilyen ruhára tűzhető jelvényekkel (felíratos és fotós jelvényekkel) rakták tele. A jelvények 1987–1988-ban 30–40 forintba kerültek. Sok jelvényt vásároltak a hazánkban megfordult NDK-beli és lengyel fiatalok, turisták.

Ritkán ragadhatjuk meg olyan pontosan egy szövegműfaj születését, „divatját”, mint a jelvényfeliratok esetében. Jelvényfelirat könnyűszerrel gyűjthető, tanulmányozható. A jelvény már eleve kommunikációs helyzetet teremt. Télen és nyáron egyaránt viselhető. A leggyakoribb jelvényhelyen, a hajtókán kívül a következő helyen fordulhatnak elő: gallér, nadrágtartó, hátizsák, táska, nadrágzseb, skótsapka (illetve bármilyen sapka, kalap), bőrkesztyű, nyakba akasztható személyi igazolvány-tartó, tolltartó, mellény, cipő stb. Jelvénnel el lehet menni iskolába (kevés helyen kifogásolják a jelvényviselést), munkahelyre, randevúra, fiatalok társaságába, térre, grundra, kirándulásra stb. Az „önjelvényeknek”, s azon belül a felíratos jelvényeknek

a viselői főként a tizenévesek, de egyetemista közösségben is találni jelvényviselőket. A jelvénykultusz leginkább a szakmunkástanulók körében virágzik.

A jelvény egyúttal díszíti is a ruhát. A jelvényfelirat a helyzethez illően változtatható: a kedvenc együttes hanyatlásával rögtön ki lehet cserélni a feliratot, s a kapcsolatok mindenkori ingadozásának is meg lehet feleltetni a szövegeket (pl. *Szeress engem — Hagyj békén!*).

A fiatalok véleménye szintén megoszlik a feliratos jelvényekről. Van, aki lenézően odaveti: „Popperdivat”, más elnézőbb: „Ha reggel álmosan megyek az aluljáróban, van, ami fölvidít, amitől ébredezem. Láttam már ilyet: *Én utálok a hétfő reggelt.*” Egyik adatközlőm a jelvény kiválasztását is megindokolta: „Ha randira megyek, a piros szív jelvényt tűzöm ki, vagy azt, amelyik a barátnőm kedvence.”

Újabban az is megfigyelhető, hogy a butik-jelvénydivattal egyesek szakítani igyekeznek. Ennek egyik lehetősége a régi, egyszer már sutba dobott jelvények visszavétele, rehabilitálása. Egy toprongyos, bőrruhás fiatalemberen a láncok, kereszték, függők, szegecsek, együttesjelvények társaságában fedeztem föl a *Kiváló dolgozó* kitüntetésjelvényt.

A jelvénydivat tanulmányom írásakor — 1989 márciusában — ért tetőpontjára. A Kossuth-címert ábrázoló jelvény „harmadik oldalán”, pontosabban annak szegélyén így hirdeti magát egy jelvénykészítő: *Czverencz Jelvényinform Bp.* 114. Pf. 575.

10. Összefoglalás. — A nyolcvanas évek elején föltűnt Magyarországon a színes együttesfotós, sztárfotós jelvények divatja a fiatalság körében. A nyolcvanas évek közepétől elsősorban nyugat-európai mintára megjelentek nálunk is a különféle feliratos jelvények. Ezeket eleinte önállóan készíthették viselőik, később a divat terjedésével a jól hangzó, sokaknak tetsző szövegeket kisvállalkozások kezdtek sokszorosítani és piacra dojni. A butikokban és a trafikokban keresett tárgy lett a feliratos jelvény. Sokféle szövegből lehetett válogatni, ki-ki a személyiségéhez illőt kereshetett.

A szövegek jórészt nemzetközi előzményekre mennek vissza. Sok a nemzetközileg elterjedt formula. Különösen az angol eredetűek jelentősek. A magyar fiatalok szívesen viselték az eredeti (leginkább angol) nyelvű feliratokat. A fordítások körébe jól beilleszthetők a Magyarországon elkezdett további változatok. A jelvényfeliratokat kifejezetten kommunikációs szerepük és tartalmuk alapján több csoportba oszthatjuk. Többségük a kapcsolatteremtéssel függ össze, kevés a közéleti-politikai, a napi aktualitásokra vonatkozó jelvényfelirat. A szövegek sokszor infantilisek, megjelenik bennük a nyelv játékos használata, a tréfálkozás.

A jelvényfelirat jól beilleszthető általában a feliratok világába, de szorosabb kapcsolatban van a firkálásokkal (graffiti) is. Megfigyelhető, ahogy bizonyos szóbeli és írásbeli kisműfajok (pl. szólás, szállóige, firkálás, felirat) között is, sok a szövegátdorlás.

Mint minden divat, a jelvényfeliratok „módija” is lassan elmúlik. A keretükben megjelent szövegek azonban mindenképpen továbbra is a tudatunkban rejtőznek, s bizonyára lesik az alkalmat, hogy valahol, valamilyen módon és kommunikációs keretben a felszínre törjenek. Ezért talán nem volt hiábavaló a nyolcvanas évek végi magyarországi jelvényfeliratok összegyűjtése, bemutatása és vattatára fogása sem.

II. Mutatvány a nyolcvanas évek végi magyarországi jelvényfeliratokból. — Az itt közlendő szövegeket 1987–1988-ban gyűjtöttük. (A gyűjtésben nyújtott segítségükért köszönetet mondok az ELTE Bölcsészettudományi Kar és a Gödöllői Képzési Hely magyar szakos hallgatóinak, tanítványaimnak.) Véleményem szerint a Budapest, Gödöllőn és más városokban végzett gyűjtőmunka híven reprezentálja az összes felirattípust. Az egyes szövegekhez — ahol szükséges — zárójelben magyarázatokat fűztem.

1. *Add meg a számod*, 2. *Aha*, 3. *A család szégyene vagyok*, 4. *A fiúk kedvence vagyok*, 5. *A főnök én vagyok* (vö. *I'm the boss*), 6. *A főnököm kedvence vagyok*, 7. *AIDS negatív vagyok*, 8. *Akartál (egy) virágot, itt vagyok*, 9. *A lányok kedvence vagyok*, 10. *Álmodom, hogy rólam álmodj*, 11. *A lustaság nem bűn*, 12. *A punk is ember*, 13. *A suliban a szünet a legjobb*, 14. *A szüleim idegeire megyek*, 15. *A tanárok kedvence vagyok*, 16. *Az élet nem habostorta* (habostorta rajzával), 17. *Azt csináltak velem, amit akartok*.

18. *Barátnőm kincse vagyok*, 19. *bla bla bla*, 20. *Boldog születésnapot*, 21. *Buta leszel te is*.

22. *Chip, chip hurrah*, 23. *Chocolate makes the world go round* (a Kabaré című musical híres slágerének — *Money makes the world go round* — átköltése), 24. *Cidam*, 25. *Csúnya vagyok, de szegény*.

26. *DE* ('Demokratikus Ellenzék', Szabad Demokraták Szövetsége), 27. *Depeche Mode*, 28. *Do you think I'm sexy?*

29. *EF*, 30. *Egyedül nem megy*, 31. *Éhes vagyok*, 32. *Éljen Lenin*, 33. *Én a fiúk kedvence vagyok*, 34. *Én a lányok kedvence vagyok*, 35. *Én a tanárok kedvence vagyok*, 36. *Én a tanárok réme vagyok*, 37. *Én csak Istenben hiszek*, 38. *Én egy naiv kislány vagyok*, 39. *Én egy őrült vagyok*, 40. *Én fizetek adót*, 41. *Én is csöves voltam*, 42. *Én már nem dőlök be senkinek*, 43. *Én naiv kislány vagyok*, 44. *Én nem vagyok turista — én itt élek* (vö. *I'm not tourist . . .*), 45. *Én utálok a hétfő reggelt*, 46. *Én utcán is ismerkedem*, 47. *Én vagyok a főnök*, 48. *Én vagyok a lexebb*, 49. *Én vagyok a mama kedvence*, 50. *Érted égek*, 51. *Észnél légy* (légy rajzával), 52. *Ez egy jelvény*, 53. *Ez itt a jelvény helye*, 54. *Ez vagy te* (majom rajzával), 55. *Ezzel az idiotával vagyok* (nyállal), 56. *Ezzel az őrülttel vagyok* (nyállal).

57. *Fel vagy szedve*, 58. *Fivis napom van*, 59. *Foglalt vagyok*, 60. *Fradi drukker vagyok*, 61. *Free of herpes*, 62. *FTC rajongó vagyok*, 63. *Fulladj meg*.

64. *Girls*, 65. *Girls mine is 70 cm long*, 66. *glasznosztj* (cirill betűsen), 67. *Gyere és szeress*.

68. *Hagyj békén* (vö. *Leave me alone*), 69. *Hajrá Fradi*, 70. *Help!*, 71. *hi hi*, 72. *Hinni akarok neked*, 73. *Híres vagyok hűségemről*, 74. *Hívj fel*, 75. *Hívjál meg egy sörre*, 76. *Hívj el egy moziba*, 77. *Hívj meg egy sörre*, 78. *Hívó vagyok*, 79. *Hüje*, 80. *Hűségés típus vagyok*, 81. *Hyvan tuulen lappi*.

82. *I am Wham fan*, 83. *Idén érek* (alma rajzával), 84. *Igaz rólam a pletyka*, 85. *Igen*, 86. *I have not AIDS*, 87. *I hate school*, 88. *I like dogs*, 89. *I ♥*, 90. *I ♥ beer*, 91. *I ♥ bonbon*, 92. *I ♥ boys*, 93. *I ♥ Budapest*, 94. *I ♥ Hungary*, 95. *I ♥ luxus*, 96. *I ♥ sex*, 97. *I love tennis*, 98. *I love you*, 99. *Imádok randizni*, 100. *Imádom a fagyit*, 101. *Imádom az anyósomat* (seprűn lovagoló boszorkány rajzával), 102. *Imádom az iskolát, amikor zárva van*, 103. *I'm crazy*, 104. *I'm happy*, 105. *I'm Hungarian*, 106. *I'm mad*, 107. *I'm not Fat — I'm Pregnant*, 108. *I'm not tourist — I live here* (vö. *Én nem vagyok turista . . .*), 109. *I'm sed*, 110. *I'm stupid*, 111. *I'm sexy*, 112. *I'm the boss* (vö. *A főnök én*

vagyok), 113. *I'm with this idiot* (vö. *Ezzel az idiótával vagyok*), 114. *Ismerlek már, jómadár*, 115. *Itt a jelvény helye*.

116. *Ja ♡ Gorbacsov* (cirill betűsen, Gorbacsov fényképével — 1988 májusában a KISZ KB agitációs és propagandaosztálya készítette), 117. *Ja ♡ tajga* (cirill betűsen), 118. *Járjunk nyitott szemmel*, 119. *Járv velem*, 120. *Jó pofa csak én vagyok*, 121. *Jól tudok csókolózni*, 122. *Józan életű vagyok*.

123. *Kalandor*, 124. *Kati*, 125. *Kellemes ünnepeket kívánok*, 126. *Kényeztess engem is*, 127. *?*, 128. *Keresem az igazit*, 129. *Kérlek szépen*, 130. *Kerülöm az iskolát*, 131. *Kicsit félek magamtól*, 132. *Ki ismer engem?*, 133. *Ki nevet a végén?*, 134. *Kiss me*.

135. *Lányos napom van*, 136. *Lázadj és szeress*, 137. *Leave me alone* (Zágrábban: *Pusti me!*), 138. *Legnagyobb öröm a söröm*, 139. *Legyél szép és tartsd a szád*, 140/a *Légy szép és tartsd a szád*, 140/b *(L)enni vagy nem (l)enni* 141. *Love me*.

142. *Mach Liebe! Keine Krieg!*, 143. *Make love — not war!* (vö. *Szeretkezz, ne háborúzz!*), 144. *Már nem dohányzom, és te?*, 145. *Már nem hiszek a férfiaknak*, 146. *Más is csinálja*, 147. *Még szűz vagyok* (vö. *Szűz vagyok . . .*), 148. *Mind I* (olvasva: mindegy), 149. *Mindenem a tiéd*, 150. *Minden óvodás a barátom*, 151. *Mindig*, 152. *Mire vársz?*, 153. *Mit bámulsz?*, 154. *Most mit nézel?*, 155. *Motörhead* (együttes).

156. *Na bumm!* (ököl rajzával), 157. *Na és ilyen vagyok*, 158. *Ne félj tőlem*, 159. *Néha félek magamtól*, 160. *Ne keress rajtam*, 161. *Ne légy nyúl* (légy és nyúl rajzával), 162. *Ne nézz madárnak* ('nem vagyok olyan ostoba'), 163. *Ne tarts fel*, 164. *Nem*, 165. *Nem csak a fagyit szeretem* (fagyit nyaló nyelv rajzával), 166. *Nem csak szép, de okos is vagyok*, 167. *Nem csak szerény, de okos és szép is vagyok*, 168. *Nem félek a farkastól*, 169. *Nem tanulok, és te?*, 170. *Nem tudok búcsúzni*, 171. *Nem vagyok olyan ártatlan, mint amilyennek látszom*, 172. *Nem vagyok turista — én itt élek*, 173. *Ne neved rajtam*, 174. *Ne tarts fel!*, 175. *Neue Welle*, 176. *New York*, 177. *No AIDS*, 178. *Nobody's perfect you too*, 179. *No herpes*, 180. *No kedli* (szójáték), 181. *No matad los toros* (sp. 'Ne öljétek meg a bikákat!' A spanyol inkább így mondaná: *No mateis los toros!*), 182. *Nono AIDS*, 183. *No smoking!*, 184. *Nur AIDS nicht*, 185. *Nyerő típus vagyok*, 186. *Nyugi*.

187. *Okos vagyok*, 188. *Only you*, 189. ^{Óv} *szerész*.

190. *Órült*, 191. *Órült vagyok, ez nem vitás*, 192. *Őrzöm az álmaidat*, 193. *Őszinte* (tördelése: $\frac{\text{Ő szin}}{\text{e}}$).

194. *Parrot*, 195. *Peresztrojka* (cirill betűsen, az o helyén vörös csillaggal), 196. *Pink Floyd: The dark side of the moon* (lemezcím), 197. *Potyázó*, 198. *Próbálg ki!*, 199. *Profi vagyok*, 200. *Punk vagyok*.

201. *Randizz velem!*, 202. *Rá se ránts!*, 203. *R-Go — imádom Szikora Robit*, 204. *Romantikus alkat vagyok*.

205. *Safe sex*, 206. *Senki sem tökéletes, te sem*, 207. *Senki sem tökéletes, ti sem* (vö. *Nobody's perfect . . .*), 208. *Sex instructor. 1st lesson free*, 209. *Sex service*, 210. *Shut up and dance*, 211. *Soha*, 212. *Soviet tanks no thanks*, 213. *Sugárzok az ötletektől*, 214. *Szelíd lázadó vagyok*, 215. *Szépnek születni kell*, 216. *Szeress!*, 217. *Szeress engem!*, 218. *Szeretem a kakaót*, 219. *Szeretkezz, ne háborúzz* (vö. *Make love . . .*, *Mach Liebe . . .*), 220. *Szeretném, ha szeretnének*, 221. *Szintén szeretsz?*, 222. *Szívem a jelvény mögött van*, 223. *Szólíts +* ('szólíts meg!'), 224. *Szólj hozzám!*, 225. *Sztár akarok lenni*, 226. *Született nyerő vagyok*,

227. *Született vesztés vagyok*, 228. *Szűz vagyok*, 229. *Szűz vagyok, de ez egy nagyon régi jelvény* (a mellérendelés rendszerint csupa kisbetűvel van írva).

230. *Take it easy*, 231. *Tanulni, TANULNI, Tanulni* (Lenin), 232. *T Boy Da*, 233. *Te is buta leszel*, 234. *Tele van a hócipóm* (hócipó rajzával), 235. *Tele van a tőköm* (tök kártya rajzával), 236. *Te tanulsz? Én nem*, 237. *Te vigyázz rám!*, 238. *This is not America it only looks like . . . JJ 86'*, 239. *Tiszta Ameriku* (szólásmondás, de ez a címe Gothár Péter egyik filmjének is), 240. *Tisztességek a szándékaim* (gyűrű rajzával), 241. *Több is veszett Mohácsnál*, 242. *Tőlem ne kérj kölcsön*, 243. *Tőlem nem kapsz AIDS-t*.

244. *Ugye, milyen szép vagyok?*, 245. *Ugye, tetszem neked?*, 246. *Úr vagyok* (kalap és csokornyakkendő rajzával), 247. *USA—CCCP*, 248. *Utálok tanulni*, 249. *Utálok a hétfő reggelt*, 250. *Utálok a nagy jelvényt*.

251. *Vadmacska*, 252. *Van fantáziám*, 253. *Várom a párom*, 254. *Védd a Dunát!*, 255. *Velem érdemes járni*, 256. *Vesztesnek születtem*, 257. *Vigyázz, pletykás vagyok*.

258. *We want*, 259. *What do you want?*, 260. *Who are you?*, 261. *Who's a clever boy then?*

262. *You and me*, 263. *You know what? I'm happy..*

BALÁZS GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ikerítő becézés a gyermekversekben

A becézés és az ikerítés összekapcsolásával az ikerítő becézés úgy születik, hogy egy önálló alakú utónévhez hozzákapcsolódik ennek a játékos hangváltozata, alakilag kettős tagolású formát hozva létre (*Ági-bági, Dini Dani*). Vagyis az ikerítés nemcsak a köznevek ismert szóalkotási módja, hanem a keresztnévek becézésének is egyik lehetősége.

Hasonlít egymáshoz a köznevek és utónevek ikerítődése genetikailag, hiszen hirtelen terem a beszélő ajkán a szándékolt stilisztikai hatás elérésére, morfológiailag pedig az elkülönülő két rész között hangtani egymásra vonatkozás észlelhető (*ugribugri, Ida-bida; surrog-burrog, Sándor-bándor*). Jelentés és alak szempontjából mindkettő három csoportra osztható: 1. az ikerszó előtagja önálló alakú és jelentésű (*csörgő-börgő, Laci-paci*); 2. az ikerszó utótagja önálló alakú és jelentésű (*diceg-döcög, Kiti-Kati*); 3. az ikerszó egyik komponense sem rendelkezik önálló alakkal, illetve határozott fogalmi tartalommal (*etye-petye, Cinciri-Minciri*).

Eltér viszont ikerítésük lexikailag, mert a köznevek esetében csak az egyik, az önálló alakú és jelentésű alaptag szótározható, ezzel szemben a keresztnévek ikerítődött formájából kiválhat az eredetileg önállótlan ikerített rész (*Bözse, Pisti*). SZABÓ T. ATTILA felfogása szerint „ . . . az ikerítés révén keletkezett nevek ilyen ikerített formájukban ugyan becenévként aligha voltak bármikor is használatosak, az ikeritógok önállósulása és továbbképzése révén . . . azonban az ikerítéses nevek a becenév-alakulásban elég jelentős szerephez jutottak” (NyIrK. X, 280). Az ikerített közsók és keresztnévek előfordulási arányában is lényeges a különbség. Míg köznévként, illetve egyéb szófaj ikerítődésére a közelmúlt és jelen gyermekköltészetéből 896 adatot gyűjtöttem, addig ebből csak 48 az ikerített utónév. Ha egyszeri előfordulásukat veszem, akkor pedig mindössze 21 névről van szó.

A keresztnév esetében többnyire az előtag ikerítődött, amelynek hangrendjét és az ikerítés módját figyelembe véve a következő táblázat alkotható meg:

Az előtag hangrendje	Az ikerítés módja					
	Teljes nevet ikerít			Becézőnevet ikerít		
	mgh. — b	msh. — b	mgh. — z + hangrend	mgh. — b, p	msh. — b, p, m	P — V
P	<i>Ödön- bödön</i>			<i>Erzsi Berzsi Örzse- börzse</i>		<i>Péterke, Pátorka</i>
V		<i>Sándor- bándor</i>		<i>Ancsa, Pancsa Ancsur, Pancsur</i>		
PV	<i>Ida-bida Ilona- bílona</i>		<i>Ilona, zalona</i>	<i>Ági-bági</i>	<i>Davi-bani Laci-páci Tóni-Móni</i>	

Gyűjtésemben ilyen adat is akadt: *Anna-banna*, *Ábel-pábel*. Bár ezek mutatják az ikerszavakra jellemző hangtani jellegzetességeket, de kiolvasó versekben, teljesen értelmetlen kontextusban szerepelnek, és nem a névvel nevezés a funkciójuk, ezért szójátéknak minősítettem őket. Például:

Anna-banna brakó banna
 Csiszli-csoszli kompót anna
 Csiszli á, csiszli bé,
 Csiszli-csoszli kompóté.

(Szól a rigó kiskorában. Népi mondókák, gyermekjátékok. Bratislava, 1978. 66.)

Táblázatom is bizonyítja azt a megfigyelést, hogy gyakoribb a becézőnevek ikerítése (vö.: KELEMEN JÓZSEF: *NytudÉrt.* 40. sz. 181, 183; HAJDÚ MIHÁLY, *Magyar becézőnevek.* Bp., 1974. 158), viszont a teljes név ikerített formájára relatíve elegendő adat van ahhoz, hogy kételkedhetünk annak a kutatónak az állításában (HORGERRA hivatkozva VARGA KATALIN, *Becéző keresztneveink.* Szeged, 1931. 11–2), aki az *Anna-Panna* alakot kivételnek tartja.

A teljes keresztnevet ikerítő típusban három név két szótagúból formálódott, kettő pedig három szótagúból, és a régebbi felfogással (MELICH: *MNyTK.* 15. sz. 12; VARGA KATALIN i. m. 11) szemben nemcsak magánhangzón kezdődő nevek ikerítődtek.

A vocalis—labialis mássalhangzó oppozíciót mutató, utótagjukban előmássalhangzóval induló ikerített nevek tökéletesen szabályos képződmények, az *ingó-bingó*, *ugrabugra*, *erdőben-berdőben* közszókhöz hasonlóan az alaptag zöngés consonansához igazodva, az ikerítődött rész kezdő hangja *b*, függetlenül a hangrendtől: *Ida-bida*, *Ilona-bílona*, *Ödön-bödön* (Szól a rigó kiskorában. 52, 54). Az *Ödön-bödön* forma *b*-s ikerítéssel utótagjában véletlenszerűen köznevet tartalmaz. HAJDÚ MIHÁLY ennek a típusnak külön alcsoportot nyit (i. m. 159).

A consonans—labialis consonans ellentétre épülő, második csoportba sorolható *Sándor-bándor* (A Magyar Népzene Tára. I. Gyermekjátékok. Bp., 1951. 343.) alakban az újonnan keletkező hang a szóközépi mássalhangzóhoz igazodik, és így lesz a zöngétlen

s-sel szemben bilabialis zöngés explosiva, alkalmazkodva a közszavak ikerítési szabályához (vö. *sánta-bánta, sétálunk, bétálunk, suttogót-butogót*).

A harmadikfajta ikerítődési módot az *Ilona, zalona* (A Magyar Népzene Tára. I, 1044.) formában a vegyes hangrendből a mélybe való átmenet és az utótagjában nem éppen szokásosan jelentkező *z* hang elétoldása jelenti, és ezáltal a kétféle ikerítési lehetőség kombinálódásából teljesen egyedi ikerített név születik. Vagyis szórványosan előforduló eshetőséget éreztet, noha felmutatja az ikerítődés jellemzőit: az *i*-nek *a*-ra cserélésével és az utótag anorganikus mássalhangzójával.

A becézőnevek esetében általában két szótagos nevek ikerítődtek. Az egyetlen három szótagú képzett név: *Péterke, Pátorka* (Cinege, cinege, kismadár . . . Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek. Bp., 1975. 87) igen ritka névikerítési módot mutat: palatalis—velaris oppozíciót. Ilyen fajtára KELEMEN JÓZSEF is csak két adatot említ: *Gíbor, Gábor, Mityi, Matyi* (i. m. 181, 186). RÁCZ ENDRE — bár inkább csak feltételezi a *Bíri-Bóri* formát (MNy. LXIII, 295) — mégis igen figyelemreméltónak ítéli ezt a változást. HAJDÚ MIHÁLY pedig arra hivatkozva, hogy nem talált rá adatot, a hangrendváltó típusal nem is foglalkozik (vö. i. m. 157). A *Péterke, Pátorka* alaknak a kutatók által szinte számon sem tartott ritkasága azt igazolja, amit HORGER két helyen is kimondott: „. . . palatalis hangrendű szó egyetlen egy sem ikerítődött a maga velaris hangrendű változatával” (MNy. XX, 78, XXIII, 133). Az ilyen jellegű adatok tulajdonképpen az igazi ikerítések hangmegfeleléseit csak imitálják. A *Péterke, Pátorka* ikerszó is némileg élve a sonoritas fokának különbségével, nagyjából az ikerszóalkotás sajátos hangzóváltásaihoz igazodva, de mégis egyedi, egyszeri előfordulású alak. Ráadásul mivel katicabogár-roppentóban szerepel, a szövegösszefüggés azt is kérdésessé teszi, hogy vajon valódi ikerítéses becézővel állunk-e szemben: „*Péterke, Pátorka, / Merre visznek férjhez?*”

Rövidült és képzett, magánhangzón induló becézőnév ikerítődött *b* előmássalhangzós változattal az *Ági-bági, Örzse-börzse* (Szól a rigó kiskorában. 50, 54) és *Erzsi Berzsi* (Kiss Áron: Magyar gyermekjátékkönyv. Bp., 1910. 78) formában. A labialisok közül az ösztönös nyelvérzék a zöngés kétajakos zárhangot társítja a hangszalagrezgésés consonansú alaptaghoz. Az *Erzsébet* név becéző ikerített változataiban azonban mindkét felpattanó bilabialis explosiva lehetséges inetimologikus hangként (vö.: CSEFKÓ: MNy. XXIV, 44: *Erzsi-Pérzsi* ~ *Örzsi-Pörzsi*; HORGER: MNy. XXIX, 49: *Öske-Böske*; BÁRCZI, Szók.² 141: *Erzsi-Perzsi, Ó(r)zse-Bö(r)zse*). Erre a szabályszerű variációs lehetőségre figyelmeztet KELEMEN JÓZSEF: „A magánhangzón, illetőleg glottis-zárral kezdődő alapnév második tagja *b*-vel is, *p*-vel is kezdődhetik” (i. h. 181). Az *Anna* név sajátos hangulatú becézőneveit (*Ancsa, Ancsur*) ikerítette *p* előhangzóval a költő *Ancsa, Pancsa, Ancsur, Pancsur* alakban (Bella István: A zöld pizsamabéka. Bp., 1979. 33). Az utótag zöngétlen, két ajakkal képzett explosívával való indítása ismert, de nem gyakori az ikerített közszók csoportjában.

Hogy a járulék-labialisok szerepeltetése többnyire az előtag második szótagját kezdő mássalhangzó hangszalagrezgésének függvénye, igazolják példáim:

zöngés consonans zöngés mássalhangzót indukál:

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
Ági-bági, Erzsi Berzsi, Örzse-börzse,

zöngétlen pedig zöngétlent:

↓ ↓ ↓ ↓
Ancsa, Pancsa, Ancsur, Pancsur.

A *Dani-bani* (Kiss Dénes: Tiki-taki, fateke. Bp., 1974. 8), *Laci-paci* (Nagy László: Csodafiú-szarvas. Bp., 1977. 119) és *Tóni-Móni* (Mándy Stefánia: Eszterlánci tánc. Bp., 1973. 14, 15) mássalhangzóval kezdődő becézőnevekben — bár gyűjtéskor nem akadtam az első tagjában önálló jelentésű és alakú ikerített közsavak csoportjában *d—b*, *l—p*, *t—m* hangváltoztatásra — szabályos hangmegfelelést, illetve a második szótagot indító mássalhangzó zöngés vagy zöngétlen voltának igazító hatását kell feltételeznünk:

$\begin{array}{ccc} \downarrow \downarrow & \downarrow \downarrow & \downarrow \downarrow \\ \text{Dani-bani, Laci-paci, Tóni-Móni.} & & \end{array}$

A *Laci-paci* alak jellegzetessége, hogy utótagjában köznevet tartalmaz, a *ló* szavunk gyermeknyelvi megfelelőjét. HAJDÚ MIHÁLY rendszerezésében ez a kéttagú ikerítések egyik csoportját képezi (i. m. 159). A *Tóni-Móni* formának több érdekessége is van. Egyik az, hogy a *Tóni* becenévben az *Antal* név szabályos szóindítása nem található meg. Ezt BENKŐ LORÁND azzal magyarázza, hogy „a *Tóni* becenév nem magyar szájon keletkezett, hanem idegen, német névadó szokást tükröz” (Nyr. LXXIV, 339). A második az, hogy mivel a *Tóni* becézőnek nincs nembeli megkülönböztető értéke, egyaránt lehet az *Antónia* és az *Antal* becézése. A harmadik pedig az, hogy ikerített utótagjában tulajdonnév szerepel, női becenév. Minden furcsasága ellenére is létezik ilyen. HAJDÚ MIHÁLY külön csoportot nyitott számukra, és hasonló példát is mond: *Ercsi-Fercsi* (<: *Erika*, i. m. 159). Nem képzelhető el, hogy a *Tóni-Móni* alaknak a *Móni* becenév lett volna az alaptagja, mert noha gyűjtésben 162 olyan ikerített névszó található, amely utótagjában önálló jelentésű és alakú szót tartalmaz, de ezek közül egyik sem épül mássalhangzó—mássalhangzó ellentétre.

Az előtagjából ikerített nevek tehát két jellegzetes szabályszerűség szerint alakulnak: magánhangzó és ajakkal képzett zárhang, illetve mássalhangzó és labialis mássalhangzó oppozíciójával. A vocalis—labialis mássalhangzó kontrasztján alapuló típus többféle okból jöhet létre: láthatjuk benne a játékoszton megnyilatkozását (vö.: PARIS: MNy. LVI, 311; PAPP ISTVÁN: MNy. IX, 14; NYIRKOS ISTVÁN: MNy. LVIII, 69) vagy az ellentétteremtést az inetimologikus consonans eltolódásával meghosszabbított és a rövid alak, illetve a magánhangzó-indítás orális nyíltsága és a mássalhangzó kezdet zárképzése között. A labialisok gyakori felhasználását az ikerítésben sokféleképpen magyarázták: az ajkahangok könnyen ejthetőségével (PONORI THEWREWK EMIL, A gyermeknyelvről. Pest, 1871. 5), viszonylagos hangzóságával, a hangopozíciók kihasználásával (JAKOBSON, Hang—jel—vers. Bp., 1969. 76) és pszichikai tényezők hatásának érvényesülésével is (MIKES MELÁNIA: NyK. LXVI, 421—2). De valószínűleg még más hatásra is bekövetkezhet az ikerszavak labialis kezdetű utótagjainak kialakulása.

A consonans—labialis consonans ellentétéből fakadó ikerítődési lehetőség a leggyakoribb az első elemből ikerítődött közsók között. (Gyűjtésnek ebben a típusában 216-ból 137.) Az alapszó etimonjához nem tartozó ajkahangú mássalhangzó szervesen része az utótagnak, és annak megfelelően lesz zöngés vagy zöngétlen, hogy az ikerítő alaptag a hangszalag működése szerint milyen mássalhangzót tartalmaz a szó belsejében, különösen a második szótag elején. Az ikerítődött közsavak között a labialisokon belül feltűnő a *b* nagy túlsúlya. Az idevágó adatok összes előfordulását tekintve 98%-os relatív gyakoriságú. Hasonló a helyzet az ikernevek esetében is.

Az ikerítés oppozíciókra épülése felfedezhető az elő- és utótagot indító mássalhangzók képzési helyét és képzési módját illetően is. Az ikerített közsók körében leggyakoribb a foghang—ajkahang kontrasztot mutatóké. Ikerítő becézéses adataimban, valószínűleg véletlenszerűen, kizárólagos ez a korreláció: *Dani-bani*, *Laci-paci*, *Sándor-bándor*, *Tóni-Móni*. Az ikerítődött közsóknak az első és második tagját indító mássalhangzói között a képzés módjából eredően a legtöbbször előforduló a zár—zár, a rés—zár

és az affrikáta—zár ellentét. Gyűjtésem alapján úgy tűnik, hogy a becéző ikerítésben is a zár—zár (*Dani-bani, Tóni-Móni*) és a rés—zár korrelációk használatosak (*Laci-paci, Sándor-bándor*), illetve az a szabályszerűség szűrhető le, hogy kizárólag zöngés—zöngétlen hangoppozícióval nem él a köz- és tulajdonnévi ikerítés.

A gyermekköltészet területén végzett gyűjtésemben a közsók ikerítésében népe-sebb csoport a második tagjukból ikerítődöttéké, viszont az ikerített keresztnévek szinte kizárólag az előtagból alakultak. A második elemből keletkezett 225 ikerszó-adatom között csak két ikerített becézőnévre akadtam: *Dini Dani* (Végh György: Mondókák. A Körhinta c. kötetben. Bp., 1977. 184) és *Kitikati* (Weöres: Egybegyűjtött írások. Bp., 1975. 71; Elek István: Biztató. Az Aranykapu c. kötetben. Bp., 1962. 60; Mándy i. m. 14, 15). Ezek nem névvel csúfoló versikékben olvashatók, és hangsorukban is több a játékoság, mint a gúnyolódás. A *Kati* és *Dani* alaptagok elvonással és képzéssel létrejött becézők, és ezeket játékos magas—vegyes hangrendű opozícióval ikerítették a költők, imitálva az ebben a típusban a legszokásosabb, a velaris—palatalis irányú hangátcsapásnak a jellegzetes korrelatív párját: *i—i* hangzókat használtak fel az ikerítéshez. Érdekességként említem meg, hogy a *kitikati* hangsor nemcsak névikerítést jelenthet, hanem mondatszóként az őrlés zaját is a következő versben: „Megy a malom, *kiti-kati*, / A sok búzát mind megölli.” (Cinege, cinege, kismadár. 119.)

Az egyik magyar népi mondókában a *Bence* hangsor hangzóvesztéssel alakult ikerített formája olvasható: *Ence, Bence* (Cini-cini muzsika. Óvodások verseskönyve. Bp., 1969. 19). Ez az utótagjukból ikerítődött közsók esetében kifogástalan ikerítési mód: *icike-picike, irul-pirul*. Mégsem vettem ikerszónak, mert a szövegkörnyezetből — noha nem áll értelmetlen szavakból — úgy látszik, hogy ez a forma nem beceneven szólítás, hanem a *medence* és *Velence* szavak hangjaival való játék miatt került a versbe:

Ence, Bence, kis medence,
kis medence a Velence,
ne búsuljunk semmit Vince,
tele van az icce, pince.

Ez a tény arra figyelmeztet, hogy nemegyszer a kontextus ismerete kell annak eldöntéséhez, hogy egy nyelvi alakot ikerszónak vagy szójátéknak minősítsünk. Bár való igaz, hogy néha összemosódik a határ az ikerszó és a szójáték között.

Az ikerszavak harmadik fő típusában: a komponenseikben önálló alakokkal, illetőleg fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé rendelkezőkében is léteznek feltevésem szerint becéző ikerítések, csak esetükben magából a hangalakból képtelenség felismerni az ikerítő alaptagot. Ezek a megnevezések jobbra állatokra vonatkoznak: „Cila, Cilu, *Cinciri-Minciri*. / Behálóznak a mozdulatai.” (Szabó Lőrinc: Cila. In: Nefeleges. Szép magyar versek kisiskolásoknak. Bp., 1975. 120.) „Lövik nyíllal, lövik kóvel, s nem is egy talál; / *Csimpicsumpi* száraz ággal szüntelen dobál.” (Jékely Zoltán: Csodamalom Küküllőn. Bp., 1978. 52, 54, 66.) „Éc / péc / kapuléc, / *Csimpilimpi*, hova méz?” (Weöres: Ha a világ rigó lenne. Bp., 1978. 57.)

Mivel a becenevi ikerítés ismert módja az utótag anorganikus mássalhangzóval történő indítása: *Agi-bági, Ancsa, Pancsa*, analógiásan fiktív nevekből is teremt így a költő ikerszót: *Áni Máni* (Bella István i. m. 33, 34, 36, illetve ugyanennek a szerzőnek 1985-ben megjelent „Áni Máni naptára” című kötetében tizenötször), *Ánesz Mánész* (előbb i. m. 33).

Az önállóan szóalakokból keletkező iker köz- és tulajdonnevek többnyire az ikerszavak első két típusából ismert hangtani törvényszerűségek analógiájára születnek. A kizárólag mássalhangzó-változtatáson alapuló ikerítés — bár nem mutat olyan gyakoriságot, mint az önálló alakú és jelentésű előtagból formálódottak csoportjában —

fellelhető az ikerszavak harmadik fő típusában is: *cókmók*, *Cinciri-Minciri*, *csingilingi*, *Csimpilimpi*. Az önálló jelentésű és alakú utótagból keletkező ikerszók fajtájában a hangrendváltás a domináns ikerítési mód. Ennek utánzása észlelhető az alakilag, fogalmilag önállóan alakok ikerítődésében is: *himmi-hummi*, *tipi-tupik*, *Csimpicsumpi*.

Az ikerített becézőnevek keletkezése és előfordulása nyelvréteghez és műfajhoz kötött. A gyermeknyelvben a játékoság, a hangok ismétlése keltette ritmusosság, a szeretet vagy a gúny önkéntelenül hozza létre a kicsikre ragasztott ikerített keresztneveket. Gyermekversekben (40), névvel csúfoló mondókákban (5) és gyermekjátékokban (3) szerepelnek az általam gyűjtött ikerítéses becézők, jobbra a mondat alanyaként (34), ritkábban megszólításként (4), minőségjelzőként (3), címként (2), tárgyként (1), birtokos jelzőként (1), illetve háromszor nem állapítható meg a mondatrészi funkció, mert például így hangzik a szöveg:

Cila, Cilu, Cinciri-Minciri.
Behálóznak a mozdulatai.

A névvel csúfoló versikék a kedveskedést és a gúnyt egyaránt szolgálják, és ezt az igen ellentétes hangulatiságot szívják magukba az ikerítéses becézők, így jutnak kettős stilisztikai szerephez például a következő tréfás névnaptárban:

Ági-bági rossz kalap,
Ha megütik, megharap.
Ida-bida, loboda,
Lábad ide, ne oda,
Hanem oda, amoda.
Örzse-börzse,
Kötött rözse,
Bebújott a
Kemencébe . . .

A becéző ikerítés keletkezési időpontját a kutatók egyik csoportja a XVII. századra teszi (MELICH: MNyTK. 15. sz. 11–3; TOLNAI: MNy. XXIII, 172; VARGA KATALIN i. m. 11–2; BENKŐ LORÁND: Nyf. LXXIV, 337), más viszont a XIV. századra datálja (RÁCZ ENDRE: MNy. LII, 48–52), illetőleg igen ősi múltból eredezteti (MÉSZÖLY GEDEON: Pais Eml. 355). Akad olyan is, aki mindkét álláspontot lehetségesnek tartja (BÁRCZI i. m. 141).

Nincsenek korai frásos adataink a becéző ikerítésre, csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Amiatt, hogy hangulatisága következtében többnyire anya–gyermek, gyermek–gyermek, esetleg férfi–nő kapcsolatában keletkezhetett, ez a forma nagyon réginek tekinthető. Az adathiány jelenkori tapasztalattal is magyarázható: a familiáris nyelvben sokkalta sűrűbben élünk a keresztnevek ikerített formáival, mint azt egy nagy anyagon végzett gyűjtés is láttatni képes.

SZIKSZAI LAJOSNÉ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok a *kurva* szó etimológiájához. Ezt a szót magyarul sokáig a durva, illetlen, „tiltott” szavak közé sorolták, azért bukkan fel a magyar nyelvemlékekben viszonylag későn: a Schlägli Szójegyzékben, illetve csakis ott, ahol bizonyos indulat észlelhető a szövegben: 1405 k.: Lena: *cu[r]ua* (SchlögliSzj. 2021.); *cu[r]uas* (uo. 2029.); 1479: „Hungari autem funesto gladio super eorum capita euibrato amputabant eis manus et

caput dicentes Wzteg *kurwanewfya* zaros Nejmeth iwtattok werenkewth, ma yzywyk thy wertheketh” (Dubnitzai Krón., I. PontDom. I/3, 167); 1488: „Gonosz *kurwafy* pap” (MNY. VIII, 331); 1489: „Insuper etiam dixit, quod si vellet irritare et recusare, mater fieret meretrix, vulgariter dicendo *kurwa* legen anya, ky megmasolya” (OL. D. 19472); 1507: „Crudelibus vituperiis affecisset dicendo Bestia hyres *kurwaffy*” (OL. D. 21967); 1525: „Prorumpendo in hec verba Besthye *kurwa* ebeweer” (OL. D. 36096); 1631: „Tót locsos *kurvafi*” (KomárJk.); 1643: „üsd üsd az bestye *kuranót*” (DebrJk., I. NYK. XXVI, 345); 1643: „ötet rossz embernek bestye *kurafiának* szidalmazták” (DebrJk., I. NYK. XXVI, 345); 1646: „és a lélekével is megbestyekurvafiázván” (DebrJk., I. NYK. XXVI, 337).

Olyan vándorszóról beszélünk, amely ugyanazzal a jelentéssel terjedt el az egész szláv nyelvterületen, I. óegyh. szl. *kurъa* (F. MIKLOSICH, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*. Wien, 1862–5.; KARL H. MEYER, *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*. Glückstadt und Hamburg, 1935.); bolg. *кърва* (Андренчин és mások, *Български тълковен речник*. София, 1963².); szbhv. *kurva* (DAYRE–DEANOVIĆ – MALXNER, *Hrvatskosrpsko–francuski rječnik*. Zagreb, 1956.); szlovák *kurva* (Slovník Slovenského Jazyka. Bratislava, 1959–); or. *кърва* (Толковый словарь русского языка . . . Под редакцией Д. Н. Ушакова. I–IV. Москва, 1935–40; I, 1551); le. *kurwa* (S. LINDE, *Słownik języka polskiego*. I–VI. 2a. ediz. Lwów, 1854–1860.; hasonmás kiadásban: Warszawa, 1951.); alsósorob *kurwa* (E. МУКА, *Słownik dolnosorbiskije rěcy i jeje narěcow*. Wörterbuch der niedersorbischen Sprache und Ihrer Dialekte. I–III. St. Peterburg, 1911–5. u. Praha, 1926–8.); felsősorob: *kurwa* (PFEHL, *Lausitzisch wendisches Wörterbuch*. Lužiski serbski slovník. Budissin, 1886.); ukr. *кърва*; stb. A szláv nyelvterületen túl a szó szerepel még a románban: *curva* (*Dictionarul limbii române literature contemporane*. I–IV. București, 1955–57.); az albánban: *kurve* (G. MEYER, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg, 1891.); valamint az újgörögben: *κούρβα* (BRIGHENTI, *Dizionario Greco Moderno–Italiano*. Milano, 1927., hasonmás kiadásban: Milano, 1983.).

F. MIKLOSICH (*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache*, Wien, 1886., 149) és E. BERNECKER (*Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1908–1913.; I, 651) feltételezték, hogy az etimonnak germán eredete van. Sokan viszont elvetették ezt a gondolatot, így SOBOLEVSKIJ (*Archiv für slavische Philologie* XXXIII, 478), V. KIPARSKY (*Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki, 1934. 43), M. VASMER (*Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1953–4. I, 698), KNEZSA ISTVÁN (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp., 1974². I, 297). Utóbbiak azt állítják, hogy a szó szoros kapcsolatban áll egy ószláv *kurъ* 'gallus, kakas' jelentésű szóval, amely jelenleg vagy szólásokban szerepel (vö. or. „Попал как кур во мш” 'belekerült a csávéba, tkp. belekerült, mint kakas a levesbe'), vagy csak mint nyelvjárási szó bukkan fel. Ebből az etimontól származik egy szabályos nőnemű *kura* 'gallina, csirke'. BERNECKER (i. m. I, 650) és VASMER (i. m. I, 697) szerint a *kurva* a *kura* szónak a származéka.

G. MIHĂILĂ (*Împrumunturi vechi sud-slave în limba română*. Studiu lexico-semantic. București, 1960.) szerint a román *curva* szláv jövevényszó. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Bp., 1967–1976. II, 683) alapján a magyar szó szintén a szlávból való. Ez utóbbi mű tévesnek tartja a szó latinból való származtatását.

Eléggé valószínűtlennek tűnik azonban, hogy egy elavult nyelvjárási szó, mint a *kur* 'kakas', amely földrajzilag körülhatárolt területeken használatos, eredetét szolgáltathatta egy olyan kifejezésnek, amely azután nagymértékben elterjedt egy igen jelentős területen. Ugyanakkor ez a szó mind hangzásában, mind jelentésében pontosan megegyezik az összes fent említett nyelvnél akkor is, ha olyan nyelvről van szó, amely nem tartozik a szláv nyelvcsaládhoz.

Ami az újjörög nyelvet illeti, a vélemények megoszlanak. A. Th. FLORES (*Νεοελληνικό Έτυμολογικό και έρμηνευτικό Λεξικό*. Atene, 1980. 287) miután figyelmezteti az olvasót, hogy a kérdéses szó a román nyelvben is létezik, azt mondja, hogy a kohászat nyelvén akkor használják a szót, amikor a vas felfújódik, és tömlőként kidudorodik, azaz „hasat ereszt” [?]: *Κατά τή γνώμη μου, είναι ρουμανική curva (= πόση). Στή γλώσσα των σιδηροοργών άπαντά ως κούρμα: „Τό σίδερο έκανε κούρμα (= κοιλιά)”. Ennyi elég a szerzőnek ahhoz, hogy az ie. *ker- tőnek (> gör. *κυρτός* 'görbe, hajlított, megdőlt, domború, púpos' ~ lat. *curvus*, -a, -um) tulajdonítsa a szó eredetét. N. POLITIS (*Παροιμία Γ'*. 1904. 441) a latin *curva* szó metaforikus értelmezésével van dolgunk (azaz pontosabban: „*όπερ πλίν τοῦ καμπύλου, έλάμβανεν ένίοτε και τήν μεταφορικήν σημασίαν τοῦ στρεβλοῦ και διαστρέφου επί ήθους*”), de ezt valószínűleg csak azért állítja, mert görögül a *στρέφω* ('fordít, csavar, teker, körülcsavar, körülteker, felcsavar, felteker, elfordít, megfordít, görget, hengerít; visszaad, visszafizet, visszaszolgáltató) és *διαστρέφω* ('összecsavar, megcsavar, kicsavar, kifecamít, kifecamodik; megront, elront, tönkretesz, elaljasít, megváltoztatja vkinek a természetét v. valóját') igék, valamint származékaik szűk szemantikai kapcsolatban állnak egymással. N. P. ANDRIOTI (*Ετυμολογικό Λεξικό τίς Κοινής Νεοελληνικής*. Thessaloniki, 1983³. 171) a kérdést imígy szintetizálja: *κούρβα* < középkori gör. *χοῦρβα* < lat. *curva*. Ez a feltételezés viszont egyszerűen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a latin nyelv nem használta a *curvo*, -as, -are, 'meghajlít, meggörbít; kiváj, kimélyít' (vö. görög *κορωνος* 'hajlott, görbe' > *κορώνα* 'korona') kifejezést arra, hogy a szellemi züllesztést és erkölcstelenséget kifejezze, hanem inkább a *verto*, -is, -ere 'ferdít, forgat, forog' igét, amelyből származik a *perverto*, -is, -ere 'elrontani, megrontani' (az újlatin nyelvekben ma is használják ugyanezt az igét, l. ol. *pervertire*, fr. *pervertir*, sp. *pervertir* stb.).*

Közelebről vizsgálva a kérdést, szükségesnek látszik megjegyeznünk, hogy mennyire volt képes a történelem folyamán egyetlen nyelv befolyásolni a környező többi nyelvet, és itt a görög nyelvre kell gondolnunk. A szláv népek kultúrájának gyökerei, úgy, mint más európai népeké, az antik Hellászba nyúlnak vissza. Köztudott, hogy az európai kultúra szilárdabb alapjait Rómától vették át azok a népek, amelyek közvetlenül nyugatra éltek tőle, míg a szláv és a balkáni népek bizánci hatás alá kerültek. Annak a nyelvnek a keletkezése is, amelyet mi óegyházi szlávunk nevezünk, és amely az írásban a funkcionális nyelv szerepét töltötte be, Bizánc liberális — azaz vallási — politikájának tulajdonítható. Am a neizetközi nyelv, az árucserék, a kereskedelem nyelve az görög volt. Nagy Sándor halála után birodalmának fővárosai, Antiochia, Pergamon és Alexandria voltak a polgári világ központjai. Görög nyelven hozták a törvényeket és dekrétumokat, görögül tanítottak a nyilvános iskolákban. Ez a nyelv volt elterjedve a népek, a különböző tartományok kormányzói között; ezen a nyelven érintkeztek az árucseré lebonyolító is, valamint a katonák, akik a leszerelésük után szállóhelyeikre is magukkal vitték azt. Ha valaki a királyhoz vagy egy köztisztviselőhöz akart fordulni kérelemmel, vagy panaszt akart tenni az őt ért igazságtalanság miatt, esetleg megpályázott egy köztisztviselői állást, azt görög nyelven kellett tennie. Mivel az egész polgári világ hivatalos nyelve a görög volt, joggal állíthatjuk azt, hogy „világnyelv”-nek számított. Amikor pedig a Római Birodalom a többi országgal együtt bekebelezte az egyiptomi királyságot, Szíriát és Pergamont is, magáévá tette — nemcsak azért, mert szükségesnek látszott a hellenizált országok kormányzói számára, hanem azért is, mert saját fővárosának, Rómának is ékességéül szánta — a közös nyelvet, a görögöt:

Graecia capta ferum victorem cepit et artes
Intulit agresti Latio.

(Horatius: Epistolae II, 1, 156)

SZABÓ GYÖZÖ felhívta a figyelmemet arra, hogy már CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS (A magyar nyelv szótára. Pest, 1865. III, 1211) rokonították a magyar szót az ógörög *κωρα* ~ *κωρη*, a szláv *kurwa*, a német *Hure*, az angol *whore*, a dán *hore*, a finn *huora*, a csuvás *kher*, a lengyel *czura*, *czurka*, valamint a latin *curia* és *scortum* szavakkal. Annak ellenére, hogy az etimológiai kapcsolat kimutatása sok kívánnivalót hagy maga után, és az esetleges összefüggés bizonyítása további vizsgálatokat igényel, övék az érdem, hogy elsőnek ráismertek a szó néhány lehetséges kapcsolatára.

A *kurva* szó valószínűleg különféle úton-módon került be számos nyelvbe, de eredetét feltétlen az ógörögben kell keresnünk. Görögül alábbi alakokat öltött: hom. *κωρος*, dor. *κωρος*, att. *κώρος* 'serdülő, fiatal', nőnemben viszont: hom. *κώρη*, dor. *κωρη*, att. *κώρη*. Ezenkívül ismerjük a mükénéi alakokat (lineáris-B írásban), amelyek M. VENTRIS szerint *ko(r)wo(s)*- és *ko(r)wa*-ként olvasandók. Fontos tulajdonsága ennek a szónak az, hogy egy digammát (*digamma admotum*) tartalmaz. Eredeti alakja ugyanis **κωρFος* lehetett. Ismeretes, hogy görögül a *γod* félhangzó eltűnése szinte befejezett folyamat volt már a történelmi időkben, míg a digamma eltűnési folyamata csak sokkal későbbi időpontban kezdődött, és egy bizonyos ideig jórészt körülhatárolt területeken érezte hatását. O. LONGO az „Elementi di grammatica storica e dialettologia greca” c. művében (Padova, 1985. 52) pontosan erről szól, amikor a következőkre utal: „Si osserverà che la forma att. *κώρη*, e non **κώρα*, come esigerebbe la «regola» dell’alfa puro, testimonia che la perdita del *F* è posteriore al passaggio ionico-attico di *a* ad *η*: **κώρFa* > **κώρFη* > *κώρη*.” [Érdemes felfigyelnünk arra, hogy az attikai alak *κώρη*, s nem **κώρα*, ahogyan az „alfa purum” szabálya alapján várható lenne. Ez tanúsítja azt, hogy a *F* eltűnése egy későbbi időpontra tehető, mint a ión-attikai *a* > *η* átváltozása: **κώρFa* > *κώρFη* > *κώρη*.] Feltételezhető tehát, hogy egy **κώρFa* ~ **κωρFα*-féle alakot, amelynek eredeti jelentése 'lány' volt, és amelyből kifejlődött a 'könnyű lány, kéjlány' jelentés -- a bizánci birodalommal való kapcsolatok révén, esetleg a görögül beszélő katonák és kereskedők közvetítésével -- átvettek a szláv népek **kurfα* > *kurva* formában, amikor a digamma még hallható volt.

Amennyiben feltevéseink helyesnek bizonyulna, egy olyan vándorszóval lenne dolgunk, mint amilyen a napjainkban jól ismert *demoiselle*, *Mädchen* vagy *girl* szavak. Hipotézisünket alátámasztja az, hogy a szláv népek Hellással való első kapcsolatai Nagy Sándor idejéből valók. A viszony jelentősen elmélyült Bizánc idejében, és folytatódott eladdig, amíg először Thessaloniki (1430), majd Konstantinápoly (1453) török kézre nem kerültek. -- A fentebbi lehetőség sokkal inkább valószínűnek látszik, mint az a feltevés, hogy egy szláv 'csirké'-t jelentő szó az egész szláv, ill. Balkán térségben 'kéjnéő' jelentéssel terjedt volna el.

Ismeretes tény az, hogy a digamma kiesése rendszerint a szótag pótlónyújtásával jár, azaz a helyzeti hosszúság helyébe a természeti hosszúság lép (l. az egykorú alakokat: hom. *κωρος/κώρη* ~ dor. *κωρος/κωρα* ~ att. *κώρος/κώρη*; att. *ξενος* ~ ion. *ξεινος* ~ dor. *ξενFος*; ugyanígy **δορF* > *δόρυ*, *δόρατος* mellett volt a hom. *δουρός*, *δουρατος*). N. KATSANIS megfigyelte azt, hogy nehézségek merülnek fel abból a szempontból, hogy a rövid *ko* szótag megnyúlt a digamma jelenléte ellenére.

Két különböző feltevés lehetséges. Az első az, hogy az eredetileg rövid görög *ko* szótag kerülhetett át a kölcsönző nyelvbe *ku* alakban a görög *o* hang esetleges „zárt” ejtése miatt. A második, kevésbé valószínű hipotézis kettős fejlődést feltételez: a rövid *ko* szótag, talán egy szemantikai dichotómia miatt, egy hosszú *ku*-vá alakult át. Ha végsőkísérjük az első hipotézisből adódó következményeket, világossá válik, hogy szó sincs arról, hogy itt egy az ógörögben végbement folyamatot kelljen vizsgálni: az vár csak megállapításra, hogy milyen feltételek mellett kerülhetett át a kérdéses szó a *χωρη* *διάλεχος*-ból egy egész sor nyelvbe egy minden bizonnyal történelmi, de közelebbről nem megállapítható időpontban.

A magyarázatot valószínűleg a hellén *o*, *ou*, *ω* hangok kiejtési módjában kereshetjük. Az írásos emlékekben ezek a hangok perturbáltaknak látszanak, és ez a jelenség vagy a jel fonetikai értékének ingadozása miatt jöhetett létre, vagy az említett hangok „zárt” kiejtésével magyarázható. Az *o* hang valószínűleg egy ún. „sötét” vagy redukált „sva” hangnak felelt meg, olyannyira, hogy néha az *e* hanggal tévesztették össze: egy i. u. 32–33-ból való *ostrakon* (l. ABELE BOATTI, „Grammatica del greco del Nuovo Testamento”. Venezia, 1935. 57) ezt tartalmazza: *τελες* 'tributum', *τεκος* helyett, de vö. *εἶπεν* 'mondott' *εἶπον* helyett (Mt. 13.4, Párizsi Evangélium, VII. sz.); *ἔφαγον*, *ἔφαγεν* helyett (Mt. 12.4, i. m.). Akad bőven példa arra is, hogy *ou* helyett *ω* hetűt írtak: *ἔχουσι* 'hírnak', *ἔχουσι* helyett (Mc. 8.2, i. m.), valamint *παρὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώποισι* 'Istennél és az embereknél' (2.52 a Rómában őrzött, IX. sz.-beli Codex Angelicus) stb. (Ez utóbbi csere az igevégződésekben elég gyakori). Az *o* és az *ω* összecserélése nagyon is gyakori: a Magnésziában ránk maradt feliratoknál olyan írásos alakokat lehet találni, mint például: *Ἀρτεμιδοῦρον*, *Ἥαλλέονος*. *Πλουτίονος*, *νεότερος*, *Μοσχίονος* stb. (ERNST NACHMANSON, *Laute und Formen der magnetischen Inschriften*, Uppsala, 1903.). Amikor Tertius, akinek Pál apostol tollba mondta a rómaiakhoz intézett levelét, úgy hallotta, hogy *irinín écomen*, szabadon választhatott az *ἔχομεν* és a *ἔχωμεν* alakok között: se Szent Pál kiejtése, sem a helyesírás szabályai nem köthették Tertiuszt abban, hogy – a mondanivaló értelmének meghagyása mellett – akár az egyik, akár a másik alak leírását válassza (l. Codex Sinaiticus. IV. sz.: *Evangélium Nitriensis*, VI. sz. 5.1, London; stb.). A Párizsban megőrzött papiruszokban az olvasható, hogy *ωντος*, *Μαχεδωνος* stb. (BRUNET DE PRESLE, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*. Paris, 1865. 40.11.a). A példákat a végtelenségig sorolhatnánk.

Ennek értelmében feltételezhető, hogy a *ko* rövid szótag „sötét” kiejtése összefügg a szláv, illetőleg balkáni nyelvekben előforduló *ku* alakban való átvétellel. A szótag megnyúlása, amely valószínűleg már szláv, illetőleg balkáni környezetben mehetett végbe, és amely a szótag hangsúlyos helyzetével hozható összefüggésbe, egy későbbi időpontból való lehet.

Sajnos semmiféle bizonyítékunk sincs a kettős fejlődés feltételezésére, azaz arra a hipotézisre, hogy még görög környezetben, a digamma jelenléte ellenére, a rövid *ko* szótagot egy hosszú *ku* váltotta fel. Viszont O. LONGO (i. m.) szavaival élve: „è lecito supporre che, accanto alla *κοινή* letteraria e cancelleresca ('Schriftsprache'), più abbondantemente attestata, prosperasse una «mündliche koinè», una lingua d'uso comune, popolare, fornita di caratteristiche meno attiche della lingua letteraria, e più di questa miscelata.” [Joggal feltételezhetjük, hogy az irodalom és a kancelláriusok koinéja mellett, amelyről bő tanúságaink vannak, egy ún. 'mündliche koinè' is élt, amely kevesebb attikai tulajdonsággal rendelkezett, mint az irodalmi nyelv, és sokkal inkább kevert volt, mint ez utóbbi.] Amennyiben a feltételezett kettős fejlődés bizonyítást nyerne, a digamma jelenléte mellett való szótagmegnyúlás egy szemantikai kettőződésnek a következménye lehetett, amely egyrészt a szabály szerinti *κοινή* ~ *κοῦα* ~ *κόνη* alakhoz vezethetett, másrészt pedig meggátolta a **κοῦα* szó szabályos fejlődését. – Az újhellén nyelvben fellelhető *κοῦρβα* szó valószínűleg a középkorból való szláv jövevényszó.

Mellesleg fel kell hívnunk a figyelmet *kurva* ~ *kura* szópár jelenlétére a magyar nyelvben. Mindkét szót csak a XV. sz.-tól kezdve mutatták ki. A *v* hang kiesését három magyarázat is igazolná. Az első lehetőség annak a feltételezése, hogy a *∅* fokra való redukálás egy sajátos magyar nyelvi jelenségnek tulajdonítható még akkor is, ha időrendi okok arra készítenének, hogy ennek kizárjuk a lehetőségét, l. *estve* > *este* (ám a szóvégi *-ve* esetében az időhatározó helyett egy komitativus-képző jelent meg, vö. *estvel* > *estve* > *este*); *kertvel* [~ *kertvély*] > *körte*: a *v* kiesése kizárólag a XVIII. sz.-tól mutatható ki (l. TESZ. II, 622); *Moszkva* > *muszka*: egészen a XVIII. sz.-ig csakis *muszkva* alakban

mutatható ki, de l. a *pitar* szót is, amely a XVIII–XIX. sz. népi nyelvében *pitar*-ra csökkent, míg az irodalmi nyelvben változatlan maradt. — Második feltételezés lehetne a szláv (valószínűleg szlovák) *kura* 'csirke' szóval való társulás, jelentésbeli közelségük miatt (ahogyan a TESz. feltételezi). A harmadik — messze a legvonzóbb — hipotézis az lenne, amely szerint a kifejezést másodízben vették át a magyarok, és nem szláv közvetítéssel, hanem magyar területen, egyenesen a Bizánci Birodalom küldöttjeitől; ebben az esetben épp akkor, amikor a digamma már teljesen eltűnt a görög beszédből, és nem volt többé hallható.

PAOLO AGOSTINI

Mária. LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-ében (6. kiad. 1984.) a következőt olvashatjuk: „*Mária* (ajánlott) A héber *Mirjam* névnek a görög és a latin bibliafordításokban módosult alakja. Fejlődési sor: *Mirjam*, *Mariam*, *Maria*. Jelentése számos megfejtési kísérlet ellenére ismeretlen . . .” (83).

A férfinevek közt ugyanez a mű említi a *Máriusz*-t is: „(ajánlott) A latin *Marius* nemzetségnévből. Ez nem a latin *mare* (tenger) szó származéka, amint azt legtöbben vélik, hanem a latin *mas*, *maris* (férfi) szóé” (189).

Nem véletlen, hogy a női és a férfinevet egymás mellett idézem. Nem vonom kétségbe a héber név fokozatos átalakulását. Mint lehetőséget említem azonban, hogy egy római latin **Maria* női név b e l e j á t s z h a t o t t a *Mária* név hangtani kialakulásába.

A latinban ugyanis szinte minden férfinévből alakulhatott női név (még ma is így van), vö. *Adalberta*, *Adriána*, *Agnella*, *Albertina*, *Albina*, *Alekszandra*, *Anasztázia*, *Andrea*, *Angéla*, *Antónia*, *Apollónia*, *Augusztá*, *Auréliu* stb. Az említett nevek rendszerint egy *-us*, *-ius* végű latin vagy latinosított férfinév női megfelelői.

Így lehetséges, hogy a latin *Marius* névből is keletkezhetett egy *Maria* hangalakú női név, amely egybeolvadt a *Mirjam* görögös-latinos fejleményével.

Ez a gondolat már szerepelhetett a LADÓtól említett, de elutasított megfejtési kísérletek közt. Ötletem ugyanis addig csak ötlet marad, míg nem találunk a kereszténység előtti római szövegekben, névjegyzékekben egy *Maria* női nevet. Akkor névfejtésem tudományosan igazolhatná ötletem valószínűségét.

Az nem csorbítaná a föltevés erejét, hogy a férfinév a 'férfi' jelentésű *mas*, *maris* szóból ered, hiszen az *Andrea* női név a 'férfi, férfias' jelentésű görög *Andreiasz* becenévből származik.

KELEMEN BÁLINT

Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnévéről. I. I. Egy napjainkból való térképi ábrázolás szerint a középkori Csezmicé (Čezmica) helység a szlavóniai Kőrös vármegyében feküdt annak a nagyjából kör alakú területnek a közepe táján, amelyet délnyugat felől Csázma (Čazma), délkelet felől Rácsa (Stara Rača), kelet-északkelet felől Gorbonok (Kloštar Podravski), észak-északkelet felől Szentgyörgy (Đurđevac), észak-északnyugat felől Keresztúr (Gornji Križ), északnyugat felől Kőrös (Križevci), nyugat-délnyugat felől pedig Dombró (Dubrava) határolt. (L. TörtAtl.⁵ 1988. 18. Nagyjából ugyanitt, a mai Belovártól keletre kereste Csezmicé helyét már CSÁNKI [Kőrösmegeye 20 és térkép] is.) GEORG HELLER (ComCris. 37) kérdőjellel fejezte ki bizonytalankodását saját Botinac—Martinac Trojstveni környéki lokalizálását illetőleg, egyben rámutatott arra, hogy Csezmicé a középkorban a Kamarca-i (Novigrad Podravski) főesperességhez tartozott. Botinac és Martinac a Csezma (Čezma) folyó jobb parti vízvidékén

van. (A vidék térképi ábrázolásához l. 1914/1937: Bjelovar és Grdjevac Veliki. l: 75 000-es térkép.)

Csezmnice a hasonló nevű patak mellett települt, s róla kapta nevét. A név fontosabb adatai a következők: 1244/1379: „cum terra castri *Chesmiche*”, „tenendo metas cum castrensibus de *Chesmicha*, et peruenit ad riuum Kopriwni” (ÁÚO. VII, 153, 154); †1245/1256: „est arbor cruce signata, que arbor tulfa dicitur, et ibi incipit tenere metas cum populis *Chesmica*” (ÁÚO. XI, 339; az oklevél valódiságához l. Sztp. KritJ. I, 240); 1262: „in comitatu Symigiensi de *Chesmicza* iuxta fluvium Gurbonuk” (DICKENMANN, Stud. I, 132); 1317: „usque fluvium *Chesmycha*” (i. m. I, 90); 1332—7: „ecclesia beate virginis de *Chesuricha* [o: *Chesmicha*]” (ORTVAY, EgyhFöldl. II, 757); 1370: „per fluvium *Chesmiche*”, „usque meatum aque *Holt Cheszmicha* vocate” (DICKENMANN, Stud. I, 90); 1408: *Chezmiche* (ZsigmOkl. II/2, 120); 1481: *Alsow-Chesmyche* (ComCris. 37); 1495: *Also Chesmyche*, *Felse Chesmyche* (uo.); 1520: *Also Chesmiche*, *Felsew Chesmyche* (uo.); 1628: *Chezmicza* (uo.).

2. A *Csezmnice* < *Čezmnica* helységnek nevet adó *Csezmnice* < *Čezmnica* patak nevéhez mindenekelőtt tisztáznunk kell a közeli *Csázma* (FNESz. I, 311) < *Čázma* helységnek nevet adó *Csezma* < *Čezma* folyónév nyelvi eredetét. A horvát *Čezmnica* pataknév ugyanis nem más, mint a *Čezma* folyónév kicsinyítő funkciójú *-ica* képzős származéka. (A *Čezma* :> *Česmica* névpárhoz l. a horvát víznévanyagban a *Drava* :> *Dravica*, *Kupa* :> *Kupica*, *Neretva* :> *Neretvica*, *Buna* :> *Bunica*, *Lonja* :> *Lonjica*, *Vrana* :> *Vranica* névpárokat. L. még német *Mürz* 'a Mura bal oldali mellékfolyója' < szlovén régi **Morica* 'ua.' <: régi **Mora* 'Mura' és szlovén *Savica* 'a Szávának a Bohinji-tavon keresztülfolyó forrása' <: *Sava* 'Száva'.) A *Čezma* folyónév feltűnően hasonlít a horvát *česma* 'forrás; csorgókút; vízesap' főnévre; ennek *-ica* képzős *česmica* 'kis csorgókút; kis vízesap' származéka is van. Csakhogy a *česma* mindössze 1649—51 óta mutatható ki az emlékekből, s ezért a XII—XIII. század óta adathozható *Čezma* névnek a *česma*-ból való származtatása filius ante patrem-szerű képtelenség. A *česma* a horvátban kései jövevényyszó, mégpedig az oszmán-török *çeşme* 'forrás, csorgókút' < perzsa *čāšmā* 'ua.' átvétele. Esetleg arra gondolhatunk, hogy a perzsa főnév meghonosodott az avarban is, és *Česma* a horvát víznevek feltevészerű avar szubsztrátumához tartozik. De nem zárható ki a *Čezma* szláv eredetének lehetősége sem. Talán a szláv **čezniti* 'eltűnik' (EtSISJaz. IV, 100) igének a *-ma* képzős (vö. ősszláv **kzma* 'ennivaló, étel', **kosma* 'hajfür, tincs', **sōlma* 'szalma': SIPrasł. II, 14) származéka. Az indoeurópai *-mā* képző litván folytatása azt mutatja, hogy nomen actionis és nomen agentis is képződhetett segítségvel; vö.: litván *bradyti* 'gázol <vízben>' :> *bradmā* 'nagy sár, sártenger; nagy sárban való gázolás', *sūkti* 'forgat, teker' :> *sukmū* 'szócsavaró, csűrő-csavaró, kertelő' (FRAENKEL, LitEtWb. II, 938). Feltehető tehát, hogy a szláv **čezma*-nak 'eltűnés, eltűnő' jelentése volt. Ezt bűvópatak megnevezésére is alkalmazni lehetett. Vö. lengyel *ponik* 'bűvópatak' (NITSCHKE, GTP. 160) <: *ponikā* 'eltűnik'.

Az elsődleges horvát *Čezma*-ból a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel *Csázma* alakult, majd e névalak helységnévként (*Čázma*) visszakerült a horvátba. (Csázma a középkorban nevezetes hely volt, amelynek várát, a hozzá tartozó szolgáló népekkel együtt, Szent László király az általa 1091 előtt alapított zágrábi püspökségnek adományozta, kiegészítve a Csázma melletti Dombro-erdővel, amelyet somogyi várjobbágyoktól vett el. L. PESZY, Eltűnt vm. II, 225—32.) Folyónévként a horvátban megőrződött a *Čezma*.

II. 1. A latin nyelvű magyarországi humanista líra legnagyobb művelője, Janus Pannonius (1434—1472.) ezen a maga választotta költői néven vonult be a halhatatlan-

ságba. Keresztnevét, a sablonos *Joannes*-t a zengzetesebb hangzású, antikizáló *Janus*-szal cserélte fel. A *Pannonius* jelzővel hazájára, Pannóniára, azaz a Szlavóniát is magában foglaló Magyarországra utalt. (Vö. JOSEF HAMM, Magyarország az észak-itáliai köztudatban Janus Pannonius korában. Adalékok Janus Pannonius nevének megfejtéséhez. In: Kardos Tibor—V. Kovács Sándor szerk., Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp., 1975. 301—11.) Valódi családnevét nem árulta el. Máiig sincs tisztázva teljes bizonyossággal. Verseinek némely részlete alapján születési helyét mintha a Dráva—Duna-torkolat, tehát valahol az egykori *Drávaszád* > *Draszád* [1449: *Drazaad*: CSÁNKI II, 281; 1450: *Drawazad*: uo.; 1450 k.: ad *Drazad* et ubi aq. Draue cadit in Danubium: GYÖRFFY I, 238] környékén kellene keresnünk. De hol?

FRANKÓI VILMOS (Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp., 1879. 7—8) Csezmicét hozta javaslatba a költő szülőhelyeként, és ezt II. Pius pápának 1459-ben Vitéz Jánoshoz, akkor még váradi püspökhöz intézett levelének következő részletére alapozta: „*Iohannem Chesmicze prepositum ecclesie Titulensis Colocensis dioecesis, legum doctorem, nepotem tuum*” [= Csezmicze Jánost, a kalocsai egyházmegye titeli egyházának prépostját, jogi doktort, unokaöcsédet] (Kardos Tibor—V. Kovács Sándor szerk., Janus Pannonius 67—8). FRANKÓI meg volt győződve, hogy a *Chesmicze* névben Janus Pannonius születési helye és családneve rejlik. A családnévre vonatkozólag e felfogást népszerűsítette HUSZTI JÓZSEF is „Janus Pannonius” című monográfiájában (Pécs, 1931. I, 299), s azzal egészítette ki, hogy Mátyás király egyik oklevelében Janus Pannonius királyi személynökként szerepelt: 1459: „*venerabili Johanni de Chesmicze, specialis presentie locum tenenti*” (HUSZTI i. m. 186). A horvát irodalomtörténet mindnái *Ivan Česmički*-ként tartja nyilván Janus Pannoniust.

2. A Janus Pannonius = Csezmiczei János azonosítás ellen TÓTH ISTVÁN emelt vétót két tanulmányban: Janus Pannonius származása (ItK. LXIX [1965.], 603—13) és Janus Pannonius genealógiája (Kardos Tibor—V. Kovács Sándor szerk., Janus Pannonius 65—76). Azzal érvelt, hogy az idézett oklevelekben említett Csezmiczei János nem Janus Pannoniusszal, hanem ifjú Vitéz János szerémi, később veszprémi püspökkel (?—1499) azonos, aki idős Vitéz János esztergomi érseknek ugyanúgy vér szerinti unokaöccse volt, mint Janus Pannonius, akinek egyházi doktora volt, s aki sokáig volt váradi kanonok, majd prépost, s akít egy 1472-i oklevél kettős prépostként emlegetett. E korban még többnyire a születési hely szolgált családnévül. Vitéz János esztergomi érsek csak Galeotto és Bonfini nevezte *Vitéz*-nek, ő maga és a királyi kancellária a *Joannes de Zredna* 'Szrednai János' megnevezést használta. (*Szredná*-hoz l. DICKENMANN, Stud. II, 117 és ComCris. 273.) Az anyai nagybátya: unokaöcs viszonyban levő két Vitéz János szülőhelye, Szredna és Csezmicze, nem esett messze egymástól. De a közelben volt Ivanics (Ivaníé-Grad) is, amelyről Ivanich Pál császári kanonok, majd Nagyváradon Vitéz János udvari papja a családnévét vette. (L.: SZINNYEI, Mír. V, 213; Kardos Tibor—V. Kovács Sándor szerk., Janus Pannonius 68; ComCris. 102.)

TÓTH ISTVÁN szerint Janus Pannonius valódi családnévét II. Pius pápa 1460-ban kelt oklevele őrizte meg: „*Alias Ecclesie Quinquecclesien. tunc vacanti, de persona dilecti filii Iohannis Cesinge providimus*” [= Egyébként az ekkor még szünetelő pécsi egyházmegyéről szeretett fiunknak, Cesinge Jánosnak személyében gondoskodunk] (KARDOS TIBOR—V. KOVÁCS SÁNDOR szerk., Janus Pannonius 69). A latinos—olaszos írásmódú *Cesinge* név TÓTH szerint a Diakovártól (Đakovo) északkeletre, Szentlászló (Laslovo) irányában fekvő *Kešince* [1808: „*Kessinsze* cr. *Keshince* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 304] ~ *Kešinci* (ImMesta.² 225) helység nevével kapcsolható össze. Kešinci légvonalban mintegy 35 km-re van a Dráva—Duna-torkolattól, tehát jóval közelebb esik hozzá, mint Csezmicze (kb. 175 km). (Térképi ábrázolásához l. 1883/1911: Djakovo und Vinkovci. I: 75 000-es

térkép.) A helység középkori neve a magyar *Kese* volt. A horvát *Kesinci* csupán 1698 óta adathozható (ComVer. 88). J. KOLLER 1796. évi térképén a horvát *Kessincze* névalakon kívül még fel van tüntetve a magyar *Kesse* névalak is. — Janus Pannonius horvát kortársai, köztük a spalatói (spliti) Marko Marulić (1450—1524.) és a raguzai (dubrovnikai) Ilija Crijević (1463—1520.) Janus Pannoniusról mint *Ivan Kesinac*-ról, illetőleg *Janus Pannonius de Kesinac*-ról (ItK. LXIX, 613) emlékeznek meg, s ez ugyanúgy támogatni látszik a kesincei szülőhely-elméletet, mint az a XVIII. századi másolatban fennmaradt, jelenleg lappangó ezüstplakett, amelynek a fej körüli irata a következő: „JOH. CESINGE EPS V BASILIC”. (ItK. LXIX, 612. A plakett fényképe a felirat olvasatával: BEÖTHY ZSOLT, A magyar irodalom története. I. Bp., 1896. 97.)

3. Az említetteken kívül is számosan nyilvánítottak véleményt Janus Pannonius családnévéről és születési helyéről. MOENICH KÁROLY és VUTKOVICH SÁNDOR (Magyar frók névtára. Pozsony, 1876. 248) szerint Janus Pannonius a Verőce megyei Čačinci [1698: *Chachinczi*: ComVer. 31] faluban született. Nyilvánvaló, hogy e Podravska Slatina (Szalatnok) és Našice (Nekese) között félúton fekvő, kései adatolású, jórészt szerbektől lakott helység semmiképpen sem lehetett Janus Pannonius szülőföldje. (Čacince betelepüléséhez, lakosságához l. STJEPAN PAVIČIĆ, Podrijetlo hrvatskih is srpskih naselja i govora u Slavoniji. Zagreb, 1953. 157, 166.)

Nagy súllyal esik latba az, hogy PAIS DEZSŐ (1886—1973.) nem sokkal halála előtt foglalkozott Csezmicével, illetőleg Janus Pannonius családnévvel. A kérdés már csak azért is érdekelhetette, mivel nyomtatásban elsőnek közzétett fiatalkori dolgozatát Janus Pannoniusnak szentelte: „Janus Pannonius Eranemusa [= Szelek versenye] és a latin klasszikusok” (EPHK. XXXIV [1910.], 760—75). Valamikor 1971-ben elkérte tőlem Ernst Dickenmann „Studien zur Hydronymie des Save-systems” című kétkötetes művét, amely a *Česma* címszó alatt *Česmica* adatait is tárgyalja. A könyvet nemsokára visszakaptam Pais Dezsőtől. A tanulmányból Pais életében csupán két kisebb részlet jelent meg „Árpád-kori *Vizköz* helynév Szlavóniában” (MNY. LXVIII, 255—6) és „A *Vizköz* mint tájnév” (MNY. LXVIII, 450—2) címen. Az első közlemény ekként kezdődik: „A tördelési bizonytalanságok miatt üresen maradt tér hasznosítására iktatok ide egy részletet abból a J a n u s P a n n o n i u s származásával foglalkozó dolgozatomból, amely nagy humanistánk évfordulója alkalmából megjelentető kiadvány számára készült. — A közleményt abból a fejezetből veszem ki, amely a hazában töltött gyermekkorra természeti és emberi környezetével kapcsolatban igyekszik néhány mozzanatot bemutatni főképpen C s e z m i c é re és ennek környékére vonatkozólag (a környékhez való viszonyításból lehet egyébként csak azt valamennyire lokalizálni). Különben itt megjegyzem, hogy Csezmicének Janus Pannonius életéből újabban eldívó kiküszöbölését egyáltalában nem látom megokoltnak.” E sorok 1972-ben láttak napvilágot. 1973-ban meghalt Pais Dezső. A Janus Pannonius halálának 500 éves évfordulója alkalmából készült tanulmánykötet 1975-ben jelent meg, Pais Dezső tanulmánya nélkül. A kötetben Tóth István írt Janus Pannonius genealógiájáról. — A fentebbi idézetből láthatjuk, hogy PAIS DEZSŐ nem vette készpénznek Janus Pannoniusnak azokat a versrészleteit, amelyek magyar fordításából kiolvashatóan bölcsője valahol a Dráva—Duna-torkolat közvetlen közelében ringott. Valóban szinte önként kínálkozik a feltevés, hogy — vérbeli humanista költő lévén — Janus Pannonius a klasszikus ókorban is jól ismert Dráva és Duna folyók emlegetésével csupán antikizálni kívánta szülőföldjét anélkül, hogy a topográfiai pontosságához aggályosan ragaszkodott volna. A Dráva és a Duna vízvidékén Janus Pannonius alkalmassint Szlavóniát értette általában, közelebbi helyre való korlátozás nélkül, ahhoz hasonló módon, ahogyan később Kölcsey Ferenc Magyarországot körülírta: „S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának”. (*Csezmice* és *Csezma* egyébként nem is a Dráva, hanem a

Száva vízrendszerébe tartozik.) Abból a körülményből, hogy PAIS DEZSŐ az 1972-ben közzétett fejtegetéseiben éppen a szlavóniai *Vízköz* [+1245/1256: „quandam terram *Wizczuz* vocabulo, ultra Drawan, in comitatu Simiguiensi existentem”: ÁÜO. XI, 338] ~ *Međurača* [1251: *Mezzurechia*: ComCris. 151] kérdését tárgyalta, azaz azét a helységét, amely a Bedenicska (Bedenička), Csázma (Čezma) és Račacska (Račačka) folyóktól bezárt „háromvízközben” fekszik, arra következtethetünk, hogy Csezmicét erre a környékre helyezte. Volt rá oka: az +1245/1256. évi, *Vízköz* helységet tárgyaló oklevél határleírásában ott szerepel „cum populis *Chesmica*” (l. fent *Csezmicé* adatai között) is. (Medjurača, Bedenička, Česma, Račačka környékének térképi ábrázolásához l. 1914/1937: Bjelovar és Grdjevac Veliki. 1: 75 000-es térkép.)

1978-ban „Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya” (ItK. LXXXII, 364) főcím alatt HORVÁTH MÁRIA közreadta a Kázmér Miklóstól rendezett Pais-hagyatékából a „Helyreigazítások és kiegészítések a Janus Pannonius származására vonatkozó újabb és régibb vélekedésekhez (Helyreigazítások és kiegészítések Janus Pannonius »Keszincei János«-ságának bizonyításmódjához)” című tanulmányrészletet (ItK. LXXXII, 365—70; l. még HORVÁTH MÁRIA, Pais Dezső tanulmánya Janus Pannonius nevééről: MNyTK. 183. sz. 237—41). E részletből értesülünk arról, hogy Janus Pannonius pátriájával kapcsolatban PAIS — nagy hűséggel újrarendítve Janus Pannonius erről szóló versét — nem a Dráva-torkolat tájára vagy a legalsó folyószakaszra következtetett, hanem a folyó mellékének feljebb eső, nagyjából Körös megyei részeire. Szarkasztikusan jellemezte meg: „Szerintem, ha Janus számára születéshelyet keresünk, nem kell okvetlenül beleagradnunk a Dráva torkolatába, sőt még a folyam legalsó szakaszának két parti mocsaraiba sem. Valóban, a Dráva-torok lápos kacskaringóiban a klasszikus ókor sellői egy leendő humanistának nemigen tudtak volna Hippolyte Taine-től indikált miliót biztosítani.” (ItK. LXXXII, 367.) Véleményt nyilvánított PAIS az egykori Csezmicé helyét illetően is: „A délkeletről északnyugat felé menő, majd a Csázma helység irányában délnek forduló Csázma vize észak felé alakult (?) felhajlásától jobbra — valószínűleg körülbelül 8—10 km-re eshetett Csezmicé, sőt lehetséges, hogy egy ilyen nevű patak mentén volt. [...] Csezmicé és (az?) az egykori Dráva csak talán valamivel több mint 30 km-re lehetek egymástól, míg Csezmicé meg a Száva távolsága légvonalban legalább 50 km.” (ItK. LXXXII, 369.)

4. Janus Pannoniusról legújabban MARIANNA D. BIRNBAUM (Janus Pannonius — Poet and Politician. Zagreb, 1981.) írt monográfiát. A szülőhelykutatás eredményeit kiértékelve *Kešinci*-t találta a leghihetőbbnek, és azt a véleményét nyilvánította, hogy a költő valódi nevét illetően vissza kellene térni a XVIII. században szokásos névformára, a *Joannes Cesinge*-re (i. m. 9—10). MARIANNA D. BIRNBAUM nyomában DÉCSY GYULA (UAJb. LXI [1989.], 124) megkísérelte a *Kešinci* helynév etimológiájának megfejtését is. DÉCSY szerint az 1332—7-ből *Kesee*, *Keze*, *Kesse* (CSÁNKI II, 323) alakban adatolt helységnév az ómagyar *Keszi* törzsnévből való, az 1698-ból adatolt, tehát kései horvát *Keffenczi* [ḡ: *Keffenczi*] (ComVer. 88) névváltozat pedig a magyarból származik magyar *sz* > horvát *š* fejlődéssel. Azonban a *š* hang — DÉCSY feltevése szerint — akár cigány közvetítés kritériumaként is felfogható, mert a cigány nyelvben nincs *sz* hang, s 1987-ben, amikor Décsy Gyula felkereste Kešincit, a falu déli végén nagyszámú cigány csoportot figyelt meg. Décsy nézeteit nem tudom osztani. Úgy vélem, hogy az ómagyar *Kese* helységnév nem a *Keszi* törzsnévből, hanem magyar személynévből keletkezett; vö.: 1211: *Kese* személynév (PRT. X, 515); 1237—40: *Kese* személynév (PRT. I, 776); 1279: *Kese* személynév (OkI Sz. 487); 1313: *Kese* személynév (uo.). Olyan személy viselhetett ilyen nevet, akinek a haja, bajusza, szakállja színtű, azaz igen világos, nagyon szőke volt. (Vö.: PAIS: MNy. XVII, 29; TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 10; l. még TESZ. II, 466

kesely a.). A magyar *Kese* alakból közvetlenül levezethető a horvát *Kešinci*, amelyet számos analog képzés támogat a közelebbi-távolabbi környéken: *Balinci* 'helység Szlavóniában Podravska Slatinától (Szalatnok) dél-délkeletre' <: *Balin* személynév <: *Bala* személynév; *Budimci* 'helység Eszéktől nyugat-délnyugatra' < *Budinci* <: *Budin* személynév <: *Buda* személynév; *Radinci* 'két helység a Szerémségben Száva-szentdemetertől északra (Veliki Radinci), illetőleg kelet-északkeletre (Mali Radinci)' <: *Radinac* személynév <: *Radin* személynév; *Tordinci* 'helység Szlavóniában Berzétenmonostortól (Nuštar) északnyugatra' <: magyar *Tard* helynév; stb. Konkrét példával bizonyítható, mívé formálták valójában a déli szlávok a helynévként alkalmazott magyar *Keszi* törzsnevet. Az Arad megyei (*Lippa*)*keszi* ~ régi (*Erdőszád*)*keszi* ugyanis a környékre betelepített déli szlávok nyelvében *Kesinci* alakot nyert; ebből való a mai román *Chesint*. (L. FNEŠz. 4 II, 39.) Mint láthatjuk, a magyar *sz* a déli szlávban változatlanul megőrződött; nem lett belőle *š*. Egyébként azt sem tudom összhangba hozni a kézikönyvek tanúságával, hogy — mint DÉCSY állítja — a cigányból hiányzik a *s* (= *sz*) hang. HUTTERER és MÉSZÁROS (MNYTK. 117. sz. 11) lovári cigány leíró nyelvtanából arról értesülök, hogy a magyar *sz* hanggal azonos lovári cigány *s* mindhárom beszédhelyzetben előfordul: *sap* 'kígyó', *asel* 'nevet', *khas* 'széna'.

Maga DÉCSY GYULA (UAJb. LXI, 124—5) azonban Kešinci helyett máshova, mégpedig a Dráva—Duna-torkolat közvetlen közelébe kívánja lokalizálni Janus Pannoniusz szülőhelyét. Az 1460. évi pápai oklevél *Cesingé-jét* ugyanis azonosnak veszi a következő helynévvel: „*Keszenk* 1697 *Keszench* pag des (Smič. II, 57); 1698 *Keszenk* pag des (ibid. 68, distr. Eszekiensis) — ? = 1910 *Kestenjački rit* FN (Mi 5762) W Aljmaš” (ComVer. 88). DÉCSY a *Keszenk* helynevet török hódoltság előtti régiségűnek gyanítja, s vagy egy magyar *Kőszeg* helynévre, vagy pedig a személynévi használatú magyar *keszeg* halnévre vezet vissza inetimológikus *n* betoldásával. Azzal számol, hogy *Keszenk* talán *Eszék* vagy *Hagymás* (Aljmaš) egyik településrésze volt. A kérdés megválaszolásához helytörténeti vizsgálatokat tart szükségesnek.

Nos, a település- és nyelvjárás-történész PAVIČIĆ (i. m. 121) már végzett is efféle vizsgálatokat. Kimutatta, hogy a drávai átkelőhely miatt rendkívüli stratégiai fontosságú és már 1526-ban török kézre került *Eszék* környékére a törökök nem sokkal Hans Katzianer főkapitány seregének 1537. évi eszéki veresége után, abban a meggyőződésben, hogy hatalmuk Szlavónia keleti részén biztosítva van, szerb telepéseket hoztak a déli tartományokból: a Felső-Drina, Felső-Neretva, Lim, Piva és Tara folyók mellékéről. E szerb telepések *što* nyelvjárásban beszéltek *je* kiejtéssel és új hangsúlyozással. A következő helységekben települtek meg: Vukovár környékén Pačetin (Pacsinta), Lovas (Lovász[i]), Liget, Boršod (Bršadin, Borsod), Cerić (Cserity), Borovo (Boró), Kečina (Kecse[j]nye), Třpinja (Terpenye), Bobota (Babata), Barfalu (Barfalva), Vera (Vere); tovább a Duna mellett: Dalj (Dályó), Erdut (Erdőd), Aljmaš (Hagymás); a Dráva mentén Marinovci (régii falu Eszéknél: PAVIČIĆ i. m. 332; Marinovac Verétől északra: CSÁNKI II, 332, Marinovačka bara: Vukovar. 1: 75 000-es térkép és ComVer. 113), Tronovac (a mai Bijelo Brdo helyén feküdt Szarvas és Hagymás között: PAVIČIĆ, i. m. 114; vö. ComVer. 185), Sarvaš (Szarvas), *K e s t i n c i* (régii falu Eszéknél: PAVIČIĆ i. m. 328), Tišina (régii falu Eszéknél: PAVIČIĆ i. m. 344; *Tišina*: Osijek, Dárda und Valpovo. 1: 75 000-es térkép; I. még ComVer. 188); Močari (Mocsár; Močari: ComVer. 120 és Osijek, Dárda und Valpovo ~ 1: 75 000-es térkép), Čabalak (Csabalaka); innen délebbre pedig Tehinje (Tenyé, Tenja) és Sveti Salvator (Szentszalvátor), amelyet *Klišá*-nak neveztek. E szerb lakótelepekről 1697-ből maradt fenn kimutatás.

Vessük össze PAVIČIĆ *Kestinci*-jét az 1697. és 1698. évi kimutatások adataival: 1697: „Pagus Almas . . . ab oriente arx Erdöd, a meridie vero oppidum Dal ab occidente desertus pagus *Keszenche* dictus, cuius pagi deserti territorii pociore ex parte fluvius

Danubius absorsit” (TADE SMÍČIKLAS, Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. II. Zagreb, 1891. 50), „Pagus desertus *Keszench*. Qui pagus habitationis discomodae ob recte concursum ibidem Dravi et Danubii paucissimis habitis terris arabilibus, prouti et foenilibus, attamen utilis cum piscatione lacuum ibidem extantium” (i. m. 57), „Pagus desertus Ternovac. . . A septentrione decurrens fluvius Dravus, ab oriente desertus pagus *Kestinech*, a meridie desertus pagus Vera, ab occidente desertus pagus Mochary” (i. m. 59); 1698: „Sunt praeterea sub hoc districtu Eszekiensi pagi deserti et loca sequentia: Zankovo, Marinovch, Vera, Csabalak, Zarvach, Madorinch, Kechina, Lezkovach, Klissa, Ternovach, Rütfulu, *Keszenk*, Barfalva, Tiszina, Mochary, Bellefalva, Lovasz, Tehinia, Nemetin, Cherich, Doboza etc.” (i. m. 68). A különféle névalakok egybetartozását és az elenyészett helységeknek a *Kestenjački rit* [tkp. ’gesztenyes rét’; l. 1884/1910: Apatin und Erdut. 1: 75 000-es térkép] körüli fekvését már SMÍČIKLAS (i. m. 347) felismerte: „Kestenci (Kestenche, Keszenk h[odie]. Kestenjački rit)”. *Kestinci* morfológiai felépítéséhez l. fentebb a *Kešinci*-ről mondottakat. — A Dráva—Duna-torkolat közelében fekvő egykori helységeknek sokféleképpen feljegyzett nevére vonatkozólag el kell fogadnunk Smičiklas és Pavičić véleményét, amely szerint az eredeti névalak *Kestinci* volt. E névalak tudomásul vételével azonban kötelezően együtt jár az is, hogy a *Cesingé*-vel összeegyeztethetetlen *Kestinci*-t egyszer s mindenkorra ki kell rekeszteni a Janus Pannonius névadó szülőfalujának rangjára pályázó települések sorából.

Voltaképpen tehát mindössze két helység maradt versenyben: a Pais Dezsőben tekintélyes védehezőre talált Cseszmice, valamint a Tóth Istvántól felkarolt Kesince. Nagy kár, hogy az idős Pais Dezső már nem volt képes összegyűjtött hatalmas anyagát egybeszerkeszteni és dolgozatát végleges formába önteni. Bizonyára érdemes volna — már csak a mutatóanyagból kitetsző páratlan adatbőségre való tekintettel is — a kézirat-hagyaték csak részben rendezett és megszerkesztett, nehezen olvasható jegyzetanyagát is közkincsé tenni. Gazdagodna általa a Janus Pannonius-filológia, és a családnév kérdésében is csökkenne a végérvényesnek tekinthető ítéletalkotás kockázata.

KISS LAJOS

Bálványos sive Kapuja. Az Al-Duna menti Keve rác lakossága a török elől 1439/40-ben odahagyta lakóhelyét, és az ország belsejébe költözött. Egy rész a Csepel-szigeten megalapította Kiskevét, melyet a XVI. század eleje óta Ráckevének is neveznek.

Az elhagyott anyaváros 1405-ben már királyi város volt (Diplomatarium Ráckeviense. Kiad. MAGDICS ISTVÁN. Székesfehérvár, 1888. 1). 1412-ben megkapta a szomszédban levő két elhagyott birtokot, Bálványost és Skronovecet: „quasdam terras seu praedia habitatoribus destitutas *Bálványos* et *Skronovecz* appellatas in contigua vicinitate territorii dictae civitatis adiacentes” (uo. 3). Skronovecről több említést nem találok, Bálványos neve az 1913-as Helységnévtárban *Homokbálványos*, a mai térképen *Bavanište* formában olvasható.

A menekülők ingóságaiikat — köztük a levéltárat — magukkal vitték, de az ingatlanokat kénytelenek voltak az ebek harmincadjára hagyni. Új városuk nemigen gyarapodott. Mátyás királytól kaptak egy darabka nevetlen földet közvetlen szomszédságukban (uo. 42), és volt valami halastavuk, amely azonban többnyire szárazon tátongott (uo. 63—4). Ennél többről nem esik szó, jöllehet az 1440-et követő száz évből 29 oklevelük maradt ránk. Az elveszített jobbágyfalvak emléke nem ment ki a fejükből. Skaricza Máté 1581-ben így verselt az óhazáról:

„Kovin vala Szendörö megyében,
Bálványos Skoronovecz ellenében,
Honnan valók első kijövésben . . .”

(Keviről. 55. strófa. Kiad. uo. 89.)

Eközben az irattárban 90 esztendőnyi hézag keletkezett. Legközelebb 1626-ban írja át a győri káptalan Zsigmond egy kiváltságlevelét. Birtokról szó sincs. Majd 1646-ban Ferdinánd erősíti meg a régi privilégiumokat, többek között a két említett birtok fölötti tulajdonjogot is: „quasdam villas regales Bálványos et Zkorenovetz vocatas in contigua vicinitate praedictae civitatis Keve adiacentes” (uo. 74—7). Az oklevél nem tudja, hogy ez a Keve nem az a Keve. A szóban forgó város földrajzi elhelyezkedéséről nem beszél. Mivel azonban Ráckeve Pest megyében feküdt, a királyi végzést 1647-ben magától értetődően Pest megye gyűlésén hirdették ki. A Keve megyében hajdan szerzett jogok ezáltal Pest megyében is érvényesekké váltak.

Az agyafűrt ráckeveiek a maguk javára fordították e körülményt. 1676-ban „Keve alias Rác Keve” két derék polgára megjelent a pozsonyi káptalan előtt. Az „alias” szócska teljességgel eltakarta, hogy a kezükben lobogtatott oklevél egy másik Keve privilégiumait tartalmazza. Megtámadták Keglevics Miklós peregi embereit, akik háborgatni merészelik Ráckevét a két falut illető jussában. A két jogos, de nem létező birtokot egy-egy „sive” kötőszó segítségével azonosították két létező, de Ráckevétől független faluval: „bina antelatae civitatis praedia Kapufalva nimirum sive Bálványos et Izra sive Zkorenovetz alio nomine sic dicta . . . et a ducentis et amplius retro actis annis ex collatione donationeque regia privilegialiter eidem civitati impertita” (uo. 79—81). Jellemző az idő meghatározása: „kétszáz vagy több éve”, ami Zsigmond idejére is áll, de ráckevei eseményre is érthető. Kapufalva Bálványossal való azonosítása szellemes, jelentéstanilag kézenfekvő. Az óvatos ráckok azonban ezután mégis szívesebben használták a Kapufa névformát. Az Izra—Zkorenovec kapcsolat számomra ugyan nem világos, de a felsőbbbség ezt is magától értetődőnek tartotta, és helyt adott a ráckeveiek panaszá-
nak. A helyi tanács jegyzőkönyvében 1721-ben Izra és Kapufa mint „Ráckeve városának örökös prédiumi” szerepelnek (uo. 108). Ugyanezen jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a peregiek 1774-ben megpróbálták erővel visszafoglalni Bálványost, melyet a keveiek „ember emlékezetétől fogva békességesen bírtak”. A Hétszemélyes Tábla a keveiek javára döntött (uo. 124—6), a peregiek nyilván nem tudták jogukat Zsigmondig visszavezetni. A hivatalos források egy ideig hallgatnak az ügyről, de amikor az legközelebb, 1780-ban Mária Terézia elé kerül, „praedia Kapufa alias Bálványos, Izra alias Skronovecz” már minden kétség nélkül Ráckevéhez tartozik (uo. 197).

Izra az az Izdra lehet, amely a XV. század közepén a dömsödi határban fekszik (BOROVSKY SAMU, Pest—Pilis—Solt—Kis-Kun vármegye. I. Bp., 1896. 55—6). A ráckevei jegyzőkönyvben néha így említik, néha Skronovec formában 1797-ig, ezután nem látom többé. Kapufának (Kapufalva) nem találtam korai nyomát, később pedig valószínűleg tényleg fölvette a Bálványos nevet; az említett jegyzőkönyvben majdnem minden lapon felöltlik, megtalálható LIRSZKYNÉL is, később összeolvadt Ráckeve egy másik falujával, és Bálványoshugyá lett belőle.

A kevei turpisságot helynévkutatóink figyelmebe ajánlom, mint annak bizonyosságát, hogy helyneveink olykor-olykor görbe vonal mentén is alakulhatnak. És hogy némi nyelvi leleményességgel akár birtokot is lehet szerezni.

KULCSÁR PÉTER

S Z E M L E

A magyar nyelv rétegződése

Szerkesztette KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. I—II. kötet, 1071 l.

1. A két kötetből álló kiadvány a magyar nyelvészeknek 1983. augusztus 23—26 között, Szombathelyen tartott, IV. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadásait, hozzászólásait tartalmazza. A korábbi kiadványokhoz hasonlóan az együttes ülések anyagát közlik az első kötet élén, ezt követik — mindkét kötetben folyamatosan, az előadók nevének ábécérendje szerint — a szekcióüléseken elhangzott felolvasások szövegei. Már itt megjegyzem, hogy a szekcióülések anyagának témák szerint való rendszerezése áttekinthetőbbé tette volna a tudományos eredményeket felsorakoztató előadásokat. Ettől eltekintve az előszóban ismertetett szerkesztési elvekkel messzemenően egyetérthetünk (így: az eredeti nyelven való közlés, a jegyzetanyag és a csatolt bibliográfia mellőzése).

A kongresszus plenáris ülésein három nagy kérdéskör került középpontba: az irodalmi és köznyelv témája (ezzel kapcsolatban a nyelvi norma kérdései), a területi nyelvváltozatok, valamint a szaknyelvek — csoportnyelvek kérdései.

2. Az első nagy téma vitaindító előadását BENKŐ LORÁND tartotta, az irodalmi nyelv — köznyelv meghatározásában szereplő „szemléleti, kategorizálási és terminológiai zűrzavar” részletes bemutatása helyett azonban — erről korábban a felvilágosodás kori magyar irodalmi nyelvről írott művében olvashatunk — fontos általános kérdéseket fejtegetett, főként a nyelvhasználat szemszögéből kiindulva.

Benkő Loránd mindenekelőtt különbséget tesz a „hangzó közlés” és az „írott közlés” között, rámutatva azokra a legfőbb tényezőkre, amelyek különbségüket meghatározzák; ezek: „a nyelvhasználati mechanizmus technikája”, illetőleg „a funkcionális—pszichológiai tényező”, de „a kommunikációs érték” és — bizonyos szinteken — „az esztétikai érték” is elkülöníti őket. Hangsúlyozza mindkét közlési formában az egyéni sajátosságokat, illetőleg az átmeneti típusokat. A gondolatébresztő, a fő problémákat megvilágító gondolat sorokban a tudományos kutatás gyakorlati feladatait is felvázolta: „... az eddiginél több gondot kellene fordítani a hangzó és az írott szövegek korrelációinak kérdéseire, egyezéseiknek és különbségeiknek nemcsak általánosságban való megállapítására, hanem ide vágó tüzetes szövegelemzések elvégzésére. ... a két nyelvhasználati mód igazán sajátos arculata leginkább egybevető vizsgálatokkal, e g y m á s r a v o n a t k o z t a t á s u k k a l t á r u l h a t f ő l.” (20.)

A nyelvi norma kérdése szorosan összefügg az irodalmi és köznyelv kérdéskörével. Benkő Loránd segítségével megvilágosodik e fogalomnak az általános szabályrendszerrel szűkebb értelme is. Ezt szó szerint szükséges idézni: „Itt arról az egész nyelvre érvényes szabályrendszerrel van szó, amelyet egy nyelv spontán kifejlődött és különféle belső típusaiban élő variációiból viszonylag régi időktől fogva nemzedékek hosszú sora jórészt tudatosan választott ki, ... és rögzített többnyire írásban is egy magasabb szintű, egységes nyelvhasználat megteremtése érdekében, majd jórészt ugyancsak tudatosan vitt be a nyelvi gyakorlatba.” (21.) Ide kapcsolódik a köznyelv fogalmának új meghatározása: „A kiválasztott normaelemek folytonosan szilárdulva és bővülve egységes nyelvi normarendszerré sűrűsödnek, amely a hagyományozódás révén mintegy önmagát táplálva és stabilizálva, fokozatosan a spontán nyelvi gyakorlat állandó tartozékává válik, egyúttal a társadalom számára egy magasabbrendű, egységes

nyelviség megtestesítőjévé, követendő nyelvi eszményé is emelkedve. A nyelvhasználat így kialakult formájának megnevezésére a köznyelv terminus látszik a legalkalmasabbnak." (22.) Benkő Loránd hangsúlyozza, hogy az e terminussal megnevezett fogalom a nyelv írott és beszélt változatára egyaránt vonatkozik. — Ha az előadó csupán e fogalmat tisztázta volna, már akkor is jelentős lépéssel juttatta volna közelebb a nyelvtudományt e sokat vitatott, mégis tisztázatlan kérdések megvilágításához, de ennél többet tett: gondolatgazdagságával és rendkívül csiszolt, minden szót megfontolva használó stílusával elérte, hogy tisztán lássuk a sajátos módon kialakult magyar köznyelv lényegét és az úgynevezett irodalmi nyelvhez való viszonyát.

A jelen ismertetés — már csak terjedelmi okok miatt is — kénytelen beérni egyegy, talán az ismertető számára különösen sokat jelentő gondolat kiemelésével. Szeretném hangsúlyozni, hogy számomra nagyon megnyugtató annak az evidenciának a korrekten megfogalmazása, amely szerint az ún. irodalmi nyelv nem azonos a szépirodalom nyelvvel, s a szépirodalmi nyelvhasználati formát „teljesen különállóan kell szemlélni.” Igen fontos megjegyzés az előadás befejezésében a történeti látásmód hangsúlyozása is.

Benkő Loránd előadásának mondanivalóját Balázs János, majd Szathmári István egészítette ki hozzászólásával. BALÁZS JÁNOS kiemelte a főelőadás értékeit, majd a jövő kutatók számára a szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai módszerek alkalmazását hangsúlyozta. Felhívta a figyelmet az egyre terjedő nyelvi igénytelenségre, durvaságra, valamint arra a nyelvészekre is ráháruló feladatra, hogy feltárják az igényes nyelvhasználat társadalomalakító szerepét is.

SZATHMÁRI ISTVÁN „Nyelvi változások — nyelvi norma” címmel — Benkő Loránd előadásához csatlakozva — az irodalmi nyelvi vizsgálódások néhány fontos kérdéséről beszélt. Szerinte a magyar nyelv általános fejlődése az első és legfontosabb: „... vagyis az új elemek és benne érvényre jutó tendenciák léte, valamint ezek elterjedése... — és mindenekelőtt — ezek használatának az irányíthatósága.” (40.)

Példákat említett a terjedő analitikus nyelvi megnyilvánulásokra, említette a „hangos stílus” területén mutatkozó új jelenségeket, érintette a stílus elszürkülésének, a nyelvi durvaságnak a problémáját is. Felvetette a nyelvi változások szabályozhatóságának gondját. A nyelvi normának a francia szakirodalom szerint fontosnak tartott vonásait is megismertette hallgatóságával (45), majd a nyelvi normában érvényesülő állandóság és változás ellentmondásának feloldási lehetőségeire utalt. Szólt a norma egységének és a nyelvi változatoknak az összefüggéséről, illetőleg a többféle norma létezésének tényéről. Célrátörő tömörséggel villantotta fel a nyelvi norma és a stílus összefüggésének gondolatkörét is.

3. A kongresszus másik nagy témaköréről IMRE SAMU „A területi nyelvváltozatok” címmel tartott előadást. Itt is elengedhetetlen volt a vizsgált fogalom tisztázása, az e körbe tartozó és forgalomban lévő műszók megkérdőjelezése (pl. *regionális köznyelvek, táji köznyelvek*). Meggyőzően indokolta saját, találó, a címben is megtalálható elnevezését. A területi nyelvváltozatok kérdéskörét a falu és a kisebb városok köznyelviségének a szemszögéből vizsgálja, megállapítva, hogy: „A nyelvjárásokban a különböző társadalmi, gazdasági, technikai és kulturális hatásokra felgyorsult belső mozgás, a nyelvjárások belső törvényszerűségeinek változása, hatékonyságuk gyengülése, tehát végeredményben mint viszonylag önálló és stabil nyelvi részrendszereknek a b o m l á s a eredményezte... azoknak a ma már minden településen jól érzékelhető nyelvi változatoknak — sőt változatok sorának — a kialakulását, amelyeket a regionális köznyelvek, illetve a területi nyelvváltozatok megnevezéssel foglalunk egybe.” (52.)

Előadásában a korábbi szakirodalom nyelvjárási monográfiáit áttekintve kiemelt néhány fontos megállapítást e változások érzékeltetésére, bár meg kell állapítania, hogy

az egykori kutatók a nyelvjárások „bomlási termékeit” nem méltatták figyelemre, jelentőségüket még nem ismerték fel. Külön szolt a szövegközlésekről, az 1940 előttiék és utániak különbségéről. Az előbbieik alapján voltaképpen hamis kép alakulhat ki a nyelvjárások változásairól. Hivatkozik BÁRCZI fontos, még 1954-ben elhangzott megállapítására, aki szerint korábbi nyelvjárási szövegeink „jóhiszemű hamisítványok”. (57.) A Csűrűiskola e téren új nyelvszemléletet és gyűjtő módszert alakított ki. Imre Samu úttörő jellegű munkának tartja VÉGH JÓZSEF „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című tanulmányát, amelyben bemutatja, hogy ugyanannak a nyelvjárásnak egymástól életkorban, műveltségben, foglalkozás tekintetében eltérő használói másként beszéltek nyelvjárásukat.

Hivatkozik előadásában a nyelvatlasmunkálatok során szerzett tapasztalatokra is. A nyelvatlasz adatközlőtől gyűjtött szövegfelvételek már elég reális képet mutatnak a nyelvjárásokat érintő és a köznyelvhez közelítő változásokról.

Imre Samu emlékezett azoknak a véleményére (BÁRCZI, DEME), akik sürgették a nyelvjárásokban gyorsan zajló változásoknak: a nyelvjárások „visszahúzódásának” vizsgálatát. BÁRCZINAK 1954-ben megfogalmazott figyelmeztetését idézi: „... a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga ... kutatóját.” (60.) E felismerések, figyelmeztetések eredményeként az utóbbi két évtizedben — mondta 1983-ban Imre Samu — sok minden történt (s tegyük hozzá: történik még azóta is, éppen e kongresszus következményeként is).

Előadása további részében számba veszi a nyelvjárások vizsgálatának problémáit, megállapítja, hogy a korábbi, hangtani központú monográfiákon már eljárt az idő, az viszont igaz, hogy az „... ősi helyi nyelvjárásokra vonatkozó mondattani kutatások ... még olyan formában sem valósíthatók meg, mint az említett hangtani leírások.” (61.) A morfológiában némileg több lehetőség rejlik. Feltétlenül fontosnak tartja néhány regionális tájszótár elkészítését.

A területi nyelvváltozatok vizsgálata még nehezebb problémákat vet fel, mivel „... a beszélt nyelvnek minden változata a területi nyelvváltozatok kategóriájába is sorolható. Ide értve a városi köznyelvet, sőt a réteg- és csoportnyelveket is — hiszen aligha vitatható, hogy minden típusú nyelvváltozatnak — legalább a fonetika síkján, és részben a szókészletben — van bizonyos területi jellegzetessége-kötöttsége is ...” (62.). Vizsgálatukra készült már tervezet, s ebben a városok nyelvének megfigyelésére kijelölt kutatópontok kiválasztása során érvényesült is a területi elv, végleges kijelölésüknél azonban a települések három típusának figyelembevételét tartja lényegesnek: 1. az ún. „törpe” falvak, 2. a nagyobb, de még falusi jellegű települések, s végül: 3. a közigazgatási szempontból is városnak minősülő települések nyelvének vizsgálatát, ugyanis ezeknek a lakossága is három típust képvisel szociális szempontból.

Itt jut el Imre Samu előadása a kérdéskör tartalmi-módszertani problémáihoz. Fontosnak tartja a beszélt nyelvi szövegfelvételeket, szól a gyűjtés méreteiről, s arról is, hogy az egyes helyeken élő domináns társadalmi rétegek, csoportok nyelvhasználatát kell a felvételeken megörökíteni, a kevésbé fontos jellemzőket mellőzni lehet. E téren is hasznosak lennének a monográfiászerű feldolgozások.

Külön szolt az előadó az adatközlőkről. Velük szemben két alapszempontot kell érvényesíteni: a kor és a foglalkozás szempontját. Mindkettőnél három kategória felvételét javasolja: az idősek (60 év fölött), a középkorúak (35–60 év között) és a fiatalok (20–35 év között) csoportjának a nyelvhasználatát célszerű külön vizsgálni, illetőleg a foglalkozás alapján a mezőgazdaságban, az iparban dolgozók meg a szellemi foglalkozásúak beszédének külön-külön való vizsgálatát látja célravezetőnek.

A gyűjtött anyag feldolgozásának módjáról megjegyzi, hogy ez változásvizsgálat,

ezért viszonyítási alapra van szükség, ez pedig csakis az ősi helyi nyelvjárás lehet. A viszonyítás a köznyelvhez is történhetne, de akkor csupán állapotleírás volna lehetséges, a változás bemutatása viszont nem.

Imre Samu záró szavait az elhangzásuk óta eltelt időszak igazolta: „... több olyan kérdés, amely konferenciánk előtt még megoldandó p r o b l e m a volt számunkra, konferenciánk befejezésével már mint körülhatárolható f e l a d a t fog jelentkezni.” (69.)

SZABÓ GÉZA „Nyelvjárásunk és a területi nyelvváltozatok néhány kérdése” címmel szólott hozzá a fent ismertetett kérdéskörhöz, mégpedig tudománytörténeti, nyelvföldrajzi—nyelvszociológiai és nyelvhasználati kutatásmódszertani szempontból.

A rövid szakirodalmi áttekintés után a kutatás módszerével kapcsolatos sok értékes észrevétele közül kiemelném, hogy fontosnak találta a familiáris nyelvhasználat fel-tárását. A dialektológián belül a nyelvjárások nyelvlélektani összefüggéseit is vizsgálni kell, szerinte e téren a szókészletet érintő változások finom árnyalatainak bemutatása külön szakértelmet igényel.

Érdekes, saját kutatásaira épülő, általános érvényű megállapítása: „A táji szó-készlet egy jelentős része — a hagyományos falusi-paraszti élethez fűződő szakszók kivételével — korántsem pusztul, változik olyan gyorsan, mint ahogy azt a nyelvjárások életéről kialakult közvéleményünk sejtí.” (77.) Az itt idézett megállapítást az emocionális-expresszív szavak köréből idézett példákkal illusztrálta.

BALOGH LAJOS hozzászólásában megállapította, hogy a területi nyelvváltozatok-ban végbemenő folyamatok vizsgálata a hagyományos nyelvjárásleírásnál nagyobb erőpróba elé állítja a nyelvtudományt, mert az eddigieknél komplexebb módszerek ki-dolgozására van szükség a bonyolult változási tendenciák megfigyeléséhez és bemutatá-sához. Szükséges hozzá a szociológiai szakirodalom tanulmányozása, valamint a kitűzött cél pontos meghatározása: „... mit akarunk kutatni, és milyen célból indítjuk a kérdéses munkálatot” (81.) Leszögezi, hogy a szociológiai módszerek átvétele még nem szocioling-visztika: „A szociolingvisztika valahol ott kezdődik, amikor a nyelvész kutatót már nemcsak a kész nyelvi produktum érdekli, hanem mindaz, ami körülötte van, a beszéd-konstelláció is, amely számos nyelven kívüli tényező sokaságából áll össze.” (81—2.) Az anyag feldolgozásához elengedhetetlen a számítógép alkalmazása.

4. A szaknyelvek és csoportnyelvek jelentőségéről GRÉTSY LÁSZLÓ tartott elő-adást. Mindenekelőtt azt igyekezett tisztázni, „... hogy a szaknyelvek és a csoportnyelvek nyelvek-e valójában vagy sem.” (87.) Az ezzel kapcsolatos szakirodalmi vélemé-nyek áttekintése után arra a végeredményre jut, hogy — bár az elnevezés nem „kapitális kérdés” — „... az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem súlyeszi le a szakmai, csoportnyelvi szókinés szintjére, hanem nyelvként kezeli. Olyan nyelvként, amely rangját, fontosságát, autonó-miáját tekintve természetesen nem versenyezhet a nemzeti nyelv fő változatával, az irodalmi és köznyelvvél, de mint rendszer mégiscsak nyelv.” (90.) Minőségi különbséget lát a szaknyelvek és a többi társadalmi nyelvváltozat között, értéktöbbletüket állandósá-guk és rendszerezettségük jelenti. A szaknyelvek és csoportnyelvek összefoglaló elnevezé-sének ajánlja a *társadalmi nyelvváltozatok* kifejezést. A szaknyelveket — amelyeket voltaképpen különböző kiscsoportok nyelvi anyagából való absztrakciónak tekint — a közérdekűség is megkülönbözteti a többi kiscsoporti nyelvtől.

Szólott előadásában a szak- és csoportnyelveknek az irodalmi és köznyelvhez való viszonyáról, hangsúlyozva, hogy nagyon nehéz határt vonni közöttük. Fontos meg-állapítása a következő: „... a társadalmi nyelvváltozatok úgy helyezkednek el az irodalmi és köznyelv mellett ... nem alattuk ... , hogy minden ponton érintkeznek, sőt jelentékeny mértékben átfedésben vannak amazokkal... Ebből nyilvánvaló, hogy

ha az irodalmi nyelv fogalmába a szakmai irodalom különféle válfajait is beleértjük, akkor az átfedés egészen szembeszökő.” (100–1.)

Kitért az előadás arra a kérdésre is, hogy van-e normájuk a társadalmi nyelvváltozatoknak. Grétsy László válaszában lényege, hogy igazi normarendszere a köz- és irodalmi nyelveknek van, de résznormákkal is számolni kell, ezek úgy viszonyulnak az előbbihez, mint maguk az érintett nyelvváltozatok viszonyulnak egymáshoz. (Itt példák-
kal illusztrálta megállapításait.)

Grétsy László a szak- és csoportnyelveknek napjainkban való rendkívüli fontosságát ecsetelve fejezte be a felvetett problémák tisztázását elősegítő előadását.

A fenti előadáshoz Sebestyén Árpád és Pusztai István szólott hozzá.

SEBESTYÉN ÁRPÁD a belső nyelvtípusok néhány kérdéséről beszélt, ugyanilyen címen. Előljáróban hangsúlyozta a szociológiai szempont elsődlegességét: „... a nyelvhasználók társadalmi körét megragadva próbáljuk hozzá kapcsolni a csoportra tipikusan jellemző nyelvi jelenségeket, s ne fordítva, egy nyelvhasználati jelenséget próbáljunk rávetíteni egy társadalmi csoportra.” (109.) Véleménye szerint ezt a szempontot az eddigi kutatásokból HAJDÚ MIHÁLYnak a csoportnyelvekről írott munkája érvényesítette a legkövetkezetesebben.

Terminológiai kérdések felvetése után számba veszi, melyek a belső nyelvtípusokat kiformáló társadalmi tényezők. Ezek: a lakóhely, a műveltség, a foglalkozás. E tényezők közül a legutóbbi mutatkozik igazán alkalmas kritériumnak a nyelvrétegek elkülönítésére. „Ez a szempont — írja Sebestyén Árpád — ... az emberek túlnyomó nagy többségére nézve érvényes besorolási lehetőséget ad, mind a szinkronia, mind a diakronia talaján. Aligha vitatható ugyanis, hogy már a társadalmi fejlődés legkorábbi szakaszaitól kezdve a munkamegosztás folyamatával párhuzamosan kialakultak bizonyos mesterség-
szók, kifejezések és fordulatok, amelyeknek érvényességi, ismeretségi köre nem terjed túl a mesterséget űzők társadalmi csoportján. A mesterségeknek szakmákká fejlődése, majd a szaktudományok kialakulása ... az alapkérdést nem módosítja lényegesen és minőségileg ...” (112–3.)

Hangsúlyozta az előadó, hogy a szaknyelvekbe bele kell érteni annak különböző szintjeit is: a műhelyszargont éppúgy, mint a szaktudomány nyelvezetét. Ez a hozzászólás is kiemelte, hogy a szépirodalomnak, pontosabban a szépirodalmi műveknek a nyelvben megtalálható a társadalom nyelvében előforduló valamennyi nyelvváltozat megjelenési lehetősége. Kitért Sebestyén Árpád a hobbinyelv, az argó és a dajkanyelv kérdésére is, majd egy rendkívül világos felosztást adott a magyar (nemzeti) nyelv belső tagolódásáról (117–8).

PUSZTAI ISTVÁN „A szaknyelvi kutatások kérdései” című „kitekintés”-ének elnevezése is jelzi, hogy szakirodalmi beszámolója áttekinti az ide tartozó elméleti kérdések bel- és külföldi szakirodalmát egyaránt. Ő is az alapvető problémát vetette fel hozzászólása kezdetén: „... vannak-e szaknyelvek? ... ha igen, hol helyezkednek el a nemzeti nyelv belső variánsai között?” (120.) Saját vizsgálódásai alapján is arra az eredményre jutott, hogy többek között a szakmai mondatalkotás különbözik az általánostól, mert „... a szakszöveget nem a sok tagmondatból álló mondategységek jellemzik. A szakszöveg inkább a mondategységen belüli bonyolultsággal minősíthető.” (122.) Megállapítja, hogy a szaknyelvek helye „a nemzeti nyelv hierarchiájában a hagyományos tagolásokhoz képest megváltozik. Résznyelvekké (szubnyelvekké) válnak.” (123.) Ezzel kutatásuk köre is kitágul, nem szorítkozik csupán a terminológia, a szakszókincs vizsgálatára, rendszerként kell számba venni és vizsgálni mindegyiküket. A szakmai és tudományos szövegek vizsgálata érinti a funkcionális stilisztika területét is.

Pusztai István sokoldalú áttekintésének végén érdekes kérdést vet fel: a nyelvi tervezés gondolatát, ez pedig — ugyancsak szakirodalmi hivatkozások bizonyítják —

összefügg a szabványosítás, ezen belül a terminológiaszabványosítás problémakörével. Ha a KGST-n s a gazdasági tervezés bizonyos típusain a kongresszus óta el is járt az idő, a szakmák nemzetközi együttműködésére az alig nélkülözhető félreérthetlenség igénye ma is indokolja a „nyelvi tervezés” bizonyos fokú érvényesítését.

Befejezésképp hangsúlyozta az előadó saját véleményét, amely szerint a szaknyelv kutatás komplex feladat. Precíz, épp ezért terjedelmes meghatározást adott (129–30) a szaknyelv kutatás tárgyáról és feladatáról, ismét kiemelve, hogy „... a szaknyelvek áttekinthető rendszerként ábrázolhatók” (130).

Az első kötetben közölt, a kongresszus fő témaköreit érintő három főelőadás és a hozzájuk csatlakozó hozzászólások sorát BENKŐ LORÁNDnak a záróülésen elmondott záróbeszéde, illetőleg KLARA MAJTINSZKAJA zárszava fejezi be.

5. Az első kötet 138. lapjától kezdve a második kötet végéig a szekciósülésen elhangzott rövid előadásokat közli a kiadvány — mint előljáróban említettük — a szerzők nevének abécérendjében. Témáik széles skálán helyezkednek el, egyesek közülük közelebb állnak a kongresszus fő témaköréhez: a magyar nyelv rétegződésének kérdésköréhez, mások ettől távol eső problémákat fejtegetnek. Összesen 116 előadás hangzott el: a fonetika kérdéseitől a stilisztika területéig, a magyar nyelv különféle megjelenési formáitól a nyelvtörténeti elemzéseikig a legkülönbözőbb kérdések kifejtésére vállalkoztak az előadók. Ki-ki a maga vizsgálati területének egy-egy részeredményét, módszerét vagy éppen tervezett vizsgálódásának körvonalait villantotta fel a rövid referátumokban. Ismertetésükre, akár csak néhány mondatos bemutatásukra sem vállalkozhattunk a jelen recenzióban.

A kötetek szerkesztői számára igen nehéz lett volna az előadások témakörökbe való rendezése, hiszen szinte annyi témát érintettek, ahány előadás elhangzott. Mégis vagy inkább épp ezért — célszerű lett volna az olvasók tájékozódásának megkönnyítésére tárgymutatót csatolni a kiadványhoz; igaz, hogy ez még inkább késleltette volna az egyébként is nagy késedelemmel megjelent kiadást.

6. A formai kérdésekről szólva megjegyzendő, hogy a kiadvány tartalomjegyzékének megoldása nem a legszerencsésebb. A főelőadások elsikkadnak a hozzájuk csatlakozó hozzászólások előtt, ugyanis ez utóbbiakat emeli ki nagybetűs szedés. Ez nem könnyíti meg a témakörök áttekintését, az előadások jelentőségére sem hívja fel kellőképpen a figyelmet.

A magyar nyelv rétegződésének kérdéseit felvető és áttekintő kongresszus jelentős feladatokat tűzött a nyelvészek elé, munkájuk eredményeit remélhetőleg hamarosan hasznosítani tudja a magyar nyelvtudomány.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Bartha Antal, A magyar nép őstörténete

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 165 lap

BARTHA ANTAL könyvének célkitűzése nem teljesen világos, s ez részben a kifejtés homályosságából következik. Mindjárt a Bevezetésben ezt olvassuk: „Az őstörténeti magyar népállomány alakulása áttekinthetetlen, a néptörténet, a paleoetnográfia eseményei homályába vesznek.” (7.) Az ember elgondolkodik arról, hogy ha ez így van, akkor hogyan és miért lehet egy könyvet írni róla. Az mindenesetre, hogy mi is az „őstörténeti magyar népállomány”, homályos, és homályban is marad.

Bartha bírálja, egyébként alaptalanul, mert félreérti a „polgári korszak” történet-tudományát, azért, mert az szerinte használta az *előmagyar* s z a k k i f e j e z é s t. Majd hozzáteszi: „Az előmagyar fogalom a finnugor és ugor előzményekből kialakult népelem önálló történelemalkotásra való alkalmatlanságát fejezi ki”. Lehet, hogy itt nem a fogalommal, hanem a fogalmazással van baj?

Barthának természetesen oka és joga lehet új terminusokat javasolni, másokat elhárítani. Azt várná azonban az olvasó, hogy megtudja, kik és milyen jelentéssel használták ezt az általa kárhoytatott szakkifejezést (Bartha nem különbözteti meg a fogalmat és a szakkifejezést). Erre azonban semmi utalás nincs, mint ahogy a szerző egészen különösen bánik a szakirodalommal. Úgy tűnik, mintha kerülné a lapalji jegyzeteket. A szakirodalmi utalások mellőzése egy a széles nagyközönségnek írt könyvnel sem engedhető meg, az olvasó ugyanis joggal várja el, hogy nézetekről, álláspontokról megtudja, hogy azok kinek tulajdoníthatók, és alkalomadtán arra is lehetőséget kell adni, hogy az olvasó azokat ellenőrizze, vagy teljes szövegkörnyezetükben mérlegelje. Hogy ezek az utalások hová kerülnek a könyvben, az szerkesztés kérdése, és sajnos a könyv szerkesztőjét sem lehet felmenteni. Egy darabig úgy tűnik, hogy Bartha nem használ lapalji jegyzeteket. Azután a 17. lapon egyszer csak feltűnik az első: ENGELS, A család 146. A 21. lapon ugyanez a szerző ugyanazon művére való hivatkozás, csak a 145. lapra. A 64. lapig nem terheli az olvasót lapalji jegyzetekkel, itt azonban szükségesnek tartja újabb lapalji jegyzetben az Engels mű rövidített címét és a hivatkozott lapszámot lapalji jegyzetbe tenni, csakúgy, mint két alkalommal a 65. lapon. A 143. lapig újra nincs egyetlen egy jegyzet sem, de ezen a lapon Györffy népszerűsítő művének rövidített könyvezeti adatát találjuk a lap alján a hivatkozott lapszámmal. Elesik tehát az a rosszindulatú feltételezés, hogy a lapalji jegyzet arra szolgál, hogy kiemeljen valamely Bartha által ideológiailag fontosnak tartott szerzőt. A 371. és 372. oldalon van egy a fejezethez rendelt bibliográfia, amely azonban semmilyen módon nem segíti az eligazodást. A szakemberek szűk körének felesleges, a szélesebb olvasóközönségnek használhatatlan. A bibliográfia, benne az érthetlenségig tömörítve a tételek, nincs sem ábécé rendben, sem időrendben, sem nem követi a szöveget. Számos olyan művet tartalmaz, amely még áttételesen sem fordul elő a Bevezetésben, de hogy melyiket marasztalja el például az *előmagyar* szakkifejezésért a főszövegben, az sehol nem derül ki. Nézzünk egy másik példát. Az „Őshazák és népek” c. fejezet Őshazaelméletek c. alfejezetében a finnugor—ősiráni érintkezésekkel kapcsolatban megemlíti HARMATTA véleményét. A fejezethez rendelt bibliográfiában hiába keresné az avatatlan olvasó Harmattának azt a tanulmányát, amelyben nézeteit kifejti. Találja viszont a következőt: „Az indoeurópai nyelvtörténet rövid vázlata: HUTTERER MIHÁLY, Bevezetés a germanisztikába. (Kézirat) Bp. 1976.” Grazban tanító kollégánk német nyelvű művein Claus Jürgen Hutterernek írja nevét, de minden általam ismert magyar nyelvű munkáján Hutterer Miklósnak. Sem az idézett műben, sem Hutterer német nyelven megjelent munkájában (Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.) Hutterer már csak azért sem foglalkozhatott Harmatta kronológiai fejtegetéseivel, mert az 1977-ben jelent meg egy olyan kötetben, amelynek egyik szerkesztője egyébként éppen Bartha volt. (Magyar őstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Harmatta cikke a 167—82. lapokon. A kötetet egy másik fejezetnél kötetcímmel idézi Bartha.)

A Bevezetésben végül is nem kapjuk meg világosan a könyv célkitűzését, azt, hogy a művet milyen olvasókörnek szánta, hogy milyen terminológiával kíván dolgozni, milyen típusú forrásokat fog használni, noha mindezekről elszórtan szó esik számos fejezetben. A történész Bartha viszonyát nem a forrásokhoz szabja meg, hanem az egyes tudományokhoz, a régészethez, a nyelvészethez, a néprajzhoz. Megvallja, hogy „A tudomány számára a népek őstörténeti előzményei visszakeresésének egyetlen megbízható

eszköze a nyelv története.” (12) Ha ez így van, akkor a történész bátran átengedheti a nem könnyű feladat megoldásának kísérletét nyelvész kollégáinak.

Bartha külön alfejezetben ír történelemszemléletéről (19–23). Azon természetesen nem csodálkozhatunk, hogy számára csak egyetlen egy tudományos történelemszemlélet létezik. Úgy látja, hogy: „A marxista történelemszemlélet foglalja rendszerbe az őstörténelemre jellemző törvényszerűségeket.” (19.) Azt azonban az olvasó talán elvárhatta volna, hogy általánosságok helyett („Marx és Engels korában az őstörténetre vonatkozó szaktudományos ismeretek gyérek, a kutatás módszerei kialakulatlanok voltak” 21) a vonatkozó marxi nézetek filológiai kritikáját elvégezze, vagy legalább utaljon az e területen mások által végzett kutatásokra. Másfelől beavassa olvasóit a neomarxizmus irányzataiba. Ezeket azonban, jelentek meg légyen a Szovjetunióban vagy a „polgári” Nyugaton, a szerző itt nem tárgyalja. (A kazár kaganátus tárgyalása során váratlanul kitér TÖKRI nézeteire s a körülötte kialakult vita egyes részleteire.) Miután maga is megállapítja, hogy a marxi–engelsi perióduselnevezések nem fejezik ki a fejlődési fokozatok lényegét, de helyettük nem sikerült (B.-t) meggyőző alternatív javaslatot tenni, Engels olyan kategóriái, mint például az anyajogú (matriarchális) nemzetség „... szemléletesen tájékoztatnak a fejlődés társadalmi lényegéről” (21). Az Engels munkásságában jártas Bartha nyilván csak elnézésből keverte össze a matrilineális nemzetséget a matriarchális társadalmi szervezettel. Ez utóbbival kapcsolatban a legortodoxabb marxisták is kénytelenek voltak belátni, hogy nem volt sohasem része az egyetemes fejlődésnek, s ezért természetesen az égvilágon semmiről sem tájékoztatnak. Mindennek persze a magyarság őstörténetéhez aligha van köze. Ő maga úgy látja, hogy: „Az i. e. 2. évezred elejétől, az ugor korszak kezdetétől a harcias erények kultusza félreismerhetetlen, ez pedig a férfiak társadalmi jelentőségére figyelmeztet” (22). Talán ennyi elegendő Bartha történelemszemléletének bemutatására.

Mielőtt könyvének néhány részletével foglalkoznék, még egy-két módszertani jellegűnek tűnő állásfoglalására kell kitérnem. Kijelenti: „A polihisztorkodás kora lejárt” (22). Viszont: „A komplexitás elengedhetetlen, alkalmazásának lehetőségei szerfelett korlátozottak. Ezért a leglényegesebb felfogások és feltevések rendszerezésére korlátozodom. Egy alapvető módszertani szabályhoz ragaszkodom, nevezetesen a saját őstörténeti feltevéseimet leginkább alátámasztani látszó magyarázatok esetében sem vagyok meggyőződve afelől, hogy az illetékes tudományágakban azok kifogástalanul igazolt álláspontok. Nem vonultatok fel tehát megoldásként olyan szakágazati érveket, amelyek szilárdságának elismerése az illető szakterület, nem pedig az én illetékességem alá tartozik.” (23.) Ha jól értem Bartha kissé bonyolult fogalmazását, akkor itt egy igen tiszteletreméltó módszertani elvet fogalmaz meg. Csak az nem derül ki, a könyvet végigolvasva sem, hogy mely területeken nem tartja magát illetékesnek. A következő mondat viszont meghökkentő: „Álláspontomról [sic], gyakran mély sajnálatomra, nem állok el más vélemények mérlegelésekor sem.” (23.)

Igaz, sok a vitás pont, sokszor több lehetőség felvázolása is szükséges. De mit kezdünk az ezt fejtegető sorok után a következő kijelentéssel: „Az egymást kirekesztő adatok esetében egyikük vagy másikuk előnyben részesítése, túlhangsúlyozása egyoldalúsághoz vezetne.” (23.) Ha az adatok egymást kirekesztik, akkor mindegyikük ki van rekesztve, és ebben az esetben szerintem kár foglalkozni velük. Viszont teljes mértékben egyetérték Barthával abban, hogy: „Éppen ezért a feltevések nélkülözhetetlenek, alkalmazásuk szabálya és mértéke abból következik, hogy egyik feltevés sem állhat a másik bizonyítékaként.” (23.) Jó lenne, ha a magyar őstörténet kutatói legalább ebben egyetértének. Csak hogy ehhez minden alkalommal világosan meg kell különböztetni a feltevéseket az állításoktól.

A könyv Bevezetésből, tíz fejezetből, bibliográfiából, a rövidítések jegyzékéből,

személynév- és tárgymutatóból, s a kisszámú térkép jegyzékéből áll. A fejezetek sorrendje: I. Óshazák és népek, II. Finnugor óshaza a Volga-Káma vidékén, III. Életmód és társadalmi szervezet, IV. Termelőgazdálkodás, V. Magyar—baskír azonosság és magyar óshaza, VI. Szellemi műveltség, VII. Törzs és törzsszövetség, VIII. Magyarok és a dél-orosz sztyepp, IX. A sztyepp népei, X. Magyar törzsek Levediában és Eteközben.

A könyv 116. lapján kezdődik egy alfejezet, melynek címe „A magyar óshaza és a keleti kútfők”. Természetesen a szerző sem tudja elkerülni ezt a forráscsoportot. Azt nem várhatjuk el, hogy e forrásokat a történész Bartha első kézből használja, bár ki kell jelentenünk, hogy annak a tudománytörténeti korszaknak a végére kell, hogy érjünk, amikor a történész nem tudta olvasni a forrást, és a nyelv ismerője, a filológus, nem volt történész. Az azonban elvárható, hogy a forrásokra vonatkozó irodalmat a történész ismerje, s az ott felmerült vitás kérdésekre reflektáljon. Könyvének 116. lapján azt írja, hogy Dzsajháni (B.: Dzsajhani) „Elveszett művének tartalma Ibn Ruszta X. század végi, arab nyelvű kivonatolásában maradt ránk.” (116.) Ibn Ruszta művének dátuma vitatott. A kutatók egy része (BARTHOLD, MINORSKY, HVOLSON, DE GOEJE, DUNLOP, MIQUEL, hogy csak a legjelentősebbeket említsem) Ibn Ruszta művének megírását 903 és 912 közé teszik, eléggé súlyos, bár eltérő érvek alapján. A kutatók egy másik csoportja (MARQUARTOT követve KMOŠKÓ és CZEGLÉDY, valamint ZAHODER) 922 utánra teszik a művet, de nem sokkal későbbre, mert az a Dzsajháni (több ilyen nevű szamanida vezér volt), akinek művéből részletek Ibn Rusztához kerültek (ha nem közös a forrásuk), 937-ben meghalt. (A részleteket l. most ZIMONYI I., *The Origins of the Volga Bulghars*. Szeged, 1990. *Studia Uralo-Altaiica* 32. sz. 2—23). Ezért Ibn Ruszta datálása a X. sz. végére minden alapot nélkülöz.

Kissé tovább ezt olvassuk: „Balkhi (meghalt 934-ben), spanyolországi mór földrajztudós a X. sz. elejéről származó művében Dzsajhani szöveghagyományához híven említi meg a magyarokat” (117). Mint az nevéből is kiolvasható, Balkhi Balkh városában született Khoraszánban. Ez a mai Perzsia területén van, elég messze Spanyolországtól. Attól félek, Bartha összekeverte Bakrival, aki azonban jó százötven évvel később működött, valóban Spanyolországban.

Míg a többi keleti kútfővel igen röviden foglalkozik, Ibn Fadlánnak több mint két oldalt szentel (117—9). Eközben több ízben hivatkozik A. P. KOVALEVSZKIJRE. (Z. V. TOGAN alapvető műve, úgy tűnik, elkerülte figyelmét). A bibliográfiai rövidítések között valóban meg is találjuk Kovalevszkij két fontos művét. Bartha szövegéből azonban, mivel sehol nem adja meg a forrásait, nem idézi az irodalmat (kivéve, mint láttuk, Engels és Győrffy esetében), nem tudjuk meg, hogy Kovalevszkij melyik művében mit állít. A 118. lapon ezt olvassuk: „Ibn Fadlan ránk maradt szövegében nincs említés a burtaszokról, holott Ibn Ruszta, aki Ibn Fadlannál néhány évvel korábban, de nem személyes benyomások alapján írta művét, a volgai bolgárok déli szomszédaiaként a burtaszokat jelölte meg.” Mivel Ibn Fadlán (Barthánál Fadlan) művének dátuma ismert: 922, feltűnik, hogy itt Ibn Ruszta munkájának dátuma megváltozott. Ennek oka persze az, hogy a szerző ezt Kovalevszkijből írta ki anélkül, hogy végiggondolta volna ennek a Dzsajháni-kérdésre vonatkozó következményeit. Kovalevszkijtól származik a következő okoskodást is: „[Ibn Fadlán] A volgai Bolgárország északi felében egy folyónevet két alakban jegyzett le: először *Dzsausiz*, a továbbiakban következetesen *Dzsausir* alakot használt; a szóvégi *z* és *r* különbség a bolgár-török nyelvjárássok sajátja.” (119.) Tekintünk most el attól, hogy a harmadik mondat helyesen így hangozna: „a szóvégi köztörök *z* helyett álló *r* a bolgár-török nyelvjárássok sajátja”. Attól azonban nem tekinthetünk el, hogy az, hogy a *Dzsausir* folyó neve kétféleképpen van írva, s ez kétféle török nyelvjárást tükröz, Kovalevszkijnek egy téves ötlete. A *z*-s alakok egyszerű íráshibák. A folyó mai neve nem *Gauserma*, mint ezt Bartha eltévedve az arab írás különböző átírásai között

véli (119), hanem *Dzsausirma* és *Jausirma*. (Ibn Fadlán feljegyzéseinek nyelvészeti értékelését l. „The periodization and sources of Chuvash linguistic history”: Chuvash studies. Bp., 1982. 165–6).

A történeztől azt várnánk, hogy a forrás tárgyában és a körülötte folyó vitákban eligazítson. Tudomásul kell vennünk, hogy a szerző nem tud arabusul, azonban akkor nem kellene arra vállalkoznia, hogy „megmagyarázza” az arab írás sajátosságait. Így ír: „A magánhangzók vonatkozásában az arab írás sajátosan jár el, tulajdonképpen mellőzi őket. Félhangzókkal, vagy a mássalhangzók felett, illetve alatt kitett jelekkel utal a magánhangzókra” (116). El nem tudom képzelni, hogy félhangzókkal hogyan lehet utalni a magánhangzókra. Persze az arab írásban vannak félhangzókat jelölő jelek (az alef, a ya és a waw), s ezek az írásjelek szolgálhatnak magánhangzók jelölésére. Barthának az a megállapítása, hogy „A magyar népnév arab leírásában szókezdő *h* áll, ez az arabban eléggé általános *b–m* kontaminációnak a következménye”, aligha fog arabisztikai körökben támogatóra találni, de alkalmas arra hogy a járatlan olvasót megtévesse.

LIGETI LAJOS 1986-ban megjelent könyve igen sok érdekes gondolatot tartalmaz, s ezekből Bartha sokat merített. Van azonban ebben a könyvben egy sajátos ötlet, amelyet Ligeti részletesen kifejti könyvének 400. lapján. E szerint a magyar népnév eredeti alakja *madzsgír* lett volna, ahol az első rész a *mancs-* (ahogy eddig tartottuk), de a második rész nem *-er*, hanem egy *-gír* „járulék”. A *g* kiesése a kései ősmagyar korban ment volna végbe. A bolgár-török nyelvben azonban, ahol nem volt szókezdő *m-*, a *madzsgír*-ből *badzsgír* lett, innen a baskírok neve, s a *baskír*—*magyar* névtévesztés. Ligeti ezt az ötletét könyvének kéziratában a megírás utolsó fázisában illesztette be. Ha bárki más egy ilyet leír, maga Ligeti gyilkos gúnnyal semmisítette volna meg. Többek között azért, mert a *baskír* népnév minden korai hiteles adatában *-rt ~ -rd* szóvég van. A nem létező, és semmilyen történetileg számbajövő nyelvből ki nem mutatható (a Távolságon Keleten vannak *-gír* végű népek, talán tudat alatt innen az ötlet) *-gír* képzőhöz még egy *-t* képzőt kellene odavarázsolni, de úgy, hogy a magyarban újra eltűnjön. Mindebből Barthánál *majgír ~ bajgír* lett, anélkül, hogy az olvasó megtudná, hogy miért van itt *j*. Bartha erősen rövidített formában ismerteti Ligeti ötletét, amelyet így értékel: „Történettudományos érv metszette át a nyelvészeti gordiuszi csomót” (118). Nehéz megérteni, hol itt a történettudomány.

A könyv egyik problematikus oldala, hogy nem tudja kellő kritikával kezelni az irodalmat. Azt, hogy Ligeti ötletét elfogadta, természetesen önmagában nehezen lehet felróni. Ilyenkor persze jobb szakemberrel konzultálni, vagy a kérdéses feltevéssel nem foglalkozni. Azt azonban állításnak feltüntetni, méghozzá történettudományos állításnak, már módszertani hiba. Számos esetben az irodalom jobb ismerete is eligazíthatta volna szerzőnket. Szerinte a magyar *Jenő* és *Gyarmat* „kifogástalanul egyezik” a baskír *Jenej* és *Jurmati* nevekkkel. Ha Bartha nem is fogadja el MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN ellenvetéseit, nem is idézi őket, legalább a LIGETI által a NÉMETH-féle etimológiákkal kapcsolatban felvetett problémákra érzékenyebben illett volna reagálni (NyttudÉrt. 40. sz. 230–9), s tájékoztatni az olvasót, hogy maga Németh Gyula, valószínűleg Ligeti érveit belátva, 1975-ben visszavonta a *Gyarmat* törzsnév török etimológiájára tett javaslatát, amelynek eredete szerinte ismeretlen (UAJb. 47: 156).

Bartha gazdagon merít R. G. KUZEEV munkásságából. Kuzeev kutatásai új korszakot jelentettek nemcsak a baskír néprajztudományban, hanem a szovjetunióbeli etnogenezis-kutatásban is. Kuzeev nagy érdeme, hogy eredeti baskír nemzetségi genealógiákat dolgozott fel, s a történeti emlékezet által még elérhető, illetve a XVII. sz.-tól szaporodó orosz forrásokban megragadható baskír csoportokat lokalizálta, történeti mozgásaikat megkísérelte rekonstruálni. Németh Gyula hamar felismerte Kuzeev mun-

káinak igazi értékét, azt, hogy a baskír törzsi, törzsrész- és nemzetségnevek igen nagy számban, néprajzilag hiteles környezetben, földrajzilag többnyire lokalizálhatóan jelennek meg. Azt sajnos Németh sem látta mindig világosan, hogy Kuzeev a publikációinak egy részében, éspedig az oroszul megjelentekben a baskír etnonimika orosz megfelelőit adta meg, ami Ufában természetes dolog, hiszen ott mindenki tudja, hogy például a *Burzjan* név baskíruul *Börjen*, a nyelvjárásokban *Bördzsen* alakban hangzik. Így azonban sajnos oroszon, néha tatáron és oroszon keresztül módosult névalakok jelentek meg, s ezek idézése, pláne bevonása az érvelésbe, nem szakember számára nem ajánlatos. A 126. lapon Bartha azt írja, hogy „A Tangur törzshöz tartozó baskírok attól a Kül tegintől származtatják magukat, akinek tiszteletére az Orhon partján az egyik türk feliratot állították”. Ez szenzációs felfedezés lenne, hiszen Kül tegin 732-ben írt feliratát 1893-ban fejtette meg THOMSEN, a baskír népi emlékezet azonban ezek szerint több mint 1200 évig emlékét fenntartotta volna. Miután szerzőnk ezúttal sem adja meg forrását, nehéz az adatot s a körülötte gyülemlő félreértéseket tisztázni, amivel nem azt állítom, hogy a könyvészeti utalások elhagyásának ez a célja. A *tangur* egy ritka, baskír nyelvjárási alakon alapuló orosz alak, a törzsnév az orosz nyelvű irodalomban, így Kuzeevnél is *tangaur* (vö. R. G. KUZEEV, Proisshozsdenie baskirszkogo naroda. Moszkva, 1974. 11, 138, 128–30, 428 stb.). Az oroszos *tangaur* egy baskír *tängäwer* alakra megy vissza. A törzset még nevezik *tüngek*-nek vagy *tüngelek*-nek is tamgájának alakjáról. Kuzeev, aki egy másik munkájában (Baskirszkie sedzsere. Ufa, 1960. 195) foglalkozik a névvel, nem említi ez utóbbi tamganév jelentését. Ez a jurta tetőkarikájának egyik török neve, ilyen alakú rajz a törzs tamgája. (Kuzeev tévesen félholkként magyarázza: Proisshozsdenie 112). A baskír *tängäwer* alakból későn és egyes nyelvjárásokban lett *tängür*, erre megy vissza a Bartha által idézett orosz *Tangur*, amely egyébként néhány nemzetségnévben is előfordul. A tengeürök az üszergenek (orosz *uszergan*) északi szomszédai, mindig azokkal együtt fordulnak elő. Eredetmondájuk szerint nemzetségi ősök Dingaur (Tengeür), Kungrat-bij fia (és nem Kül tegin). Történetüket, mint a baskír törzsek többsége, Dzsingisz kán idejéig követik vissza. Kuzeev (Proisshozsdenie 139) úgy gondolja, hogy a törzs magva mongol eredetű. Érveinek többsége elfogadhatatlan, pusztán a *Kungrat* név mongol (vö. MTT. *Qonggirat*), pontosabban mongol kori. Ennek azonban nem nagy a jelentősége, mert a mongol korban Eurázsia nomád népei teljesen átszerveződtek. Annyit azonban kétségtelenül jelez, hogy a törzsi hagyomány nem nyúlik távolabbra, mint a mongol kor. Így azután a Kül teginre való állítólagos emlékezés súlyos kételyeket ébreszt.

Végül röviden megemlítem a „Honfoglalás előtti török jövevényszavaink” című fejezetet. Azzal természetesen egyet kell értenünk, hogy e körhöz tartozó kérdésekben a döntő szó kimondása a turkológia feladatkörébe vág (227), a történelemtől nem is vártuk volna ezt. A feladat talán az lehetett volna, hogy GOMBOCZ két, NÉMETH GYULA két és LIGETI legutolsó koncepciójának történeti implikációit az olvasó számára világosan összefoglalja. A szerző ezt ugyan megkísérelte, de nemigen járt sikerrel. Ott pedig, ahol a nyelvészeti eredményeket ismerteti, sajnos hemzseg a félreértésektől, pontatlanságoktól. Csak mutatóba idézek néhányat. Bartha utal arra, hogy többen felhívtuk a figyelmet: török jövevényszavaink jelentős része más nyelvekbe is átkerült a törökből. Majd így folytatja: „Érdekes azonban, hogy a mongolban jelentős mennyiségben van csuvasos török jövevényszó, holott ezek a nyelvek egymással sohasem érintkeztek” (231). El nem tudom képzelni, hogy milyen források alapján tesz ilyen súlyos megállapítást a történelem. Ilyen érve nincs is, de megkísérel nyelvészeti magyarázatot adni. „E jelenség magyarázatára szolgál az a feltevés, hogy nem a köztörökből fejlődött ki a nyugati típusú csuvasos, hanem fordítva, a csuvasos képviseli az ősi állapotot. És ennek vetülete a mongol – csuvasos török egyezés.” Majd itt közbeszúrja: „A kérdés, miként az altaji nyelvrokonság

tisztázása is, a turkológia illetékességébe vág.” De siet hozzátenni: „A probléma megemlítése azért tanulságos, mert rávilágít arra, hogy a magyar—csuvasos török egyezések történettudományos jelentősége messze túlmutat a magyar őstörténeten. Más szavakkal élve, ilyen módon is kiderülnek őstörténetünk egyetemes összefüggései.” (231.) A szerző utóbbi megállapításaival persze egyet kell értenünk. Az a nézet azonban, amely szerint a csuvasos nyelvtípus képviseli a régebbi, pláne az ősi állapotot, tarthatatlan. A maga idejében korszerű érveléssel már NÉMETH GYULA is tagadta RAMSTEDT nézeteit (NyK. XLIII [1914.], 126—42, KSz. XIV, [1913/14.], 240—9). Magam egy disszertációt és egy sorozat cikket szenteltem a kérdésnek, s utolsó művében (1986.) LIGETI is feladta óvatos tartózkodását, és ha kerülte is nevek említését, elfogadta azt az álláspontot, hogy a csuvas nyelvtípus kérdéses sajátosságai másodlagosak. Ezt a nézetet vallja ma már gyakorlatilag minden, a kérdéssel foglalkozó külföldi szerző is. Egy elavult nyelvtudományos nézetet nem szerencsés a történettudomány példatárába felvenni. Vagy ha ezzel ért egyet, akkor legalább a vitát kellett volna ismertetni, a nézeteket és érveket előadni. Persze attól tartok, hogy Bartha nem tudja, melyek ezek a csuvasos sajátosságok. Ezt onnan gondolom, hogy azt írja: „Nevezetesen legrégebb török jövevényszavainkban nem csuvasos jelleget találunk, ilyenek például a *nyereg*, *nyár*, *nyak*, *hód*, *hattyú*. Ezek az átvételeink köztörök forrásra vallanak, miként *Tas* személy- és földrajzi nevünk is. Az utóbinak a csuvasos *tul* felel meg.” (231.) Én magam erősen kételkedem *nyár* szavunk török eredetében, aki azonban ezt töröknek tartja, s annak tartotta — korábbi kételeyeit feladva LIGETI is —, az csak a köztörök *yaz* szóval vetheti össze. Vagyis a szóban rotacizmus van, az pedig legfontosabb, vitathatatlan jegye egy szó csuvasosságának. A 'kő' jelentésű *tas* szónak pedig nem *tul* felel meg. A szó minden csuvas szótárban megtalálható, és *čul* (*csul*) alakú. A *tul* alak nem is létezett, mint közbülső forma sem, a változást elég pontosan tudjuk rekonstruálni **tāš* > **tāl* > **ījal* > **čal* > *čol* > *čul*, s a csuvas nyelv emlékei segítségével az egyes formák kronológiáját is meg tudjuk adni. Bartha példatára persze LIGETI-től való, sajnos azonban anélkül, hogy azokat igazából megértette volna.

Bírálatom végére érve egy dolgot ki kell emelnem. Bartha könyvében nagyon sok helyes vagy elfogadható megállapítás is van. Ennek az az oka, hogy számára GOMBOCZ, NÉMETH és LIGETI tekintélyek, akiknek nézeteit általában átveszi. Úgy gondolom azonban, hogy az igaz állítás önmagában nem tudomány, a tekintély nem érv, még csak nem is magyarázat. A tudomány egyik fontos kritériuma az adatok és forrásaik pontos, első kézből való ismerete, feltevéseink módszeres bizonyítása, a miénktől eltérő állítások adatokkal és érvekkel történő cáfolása. BARTHA ANTAL könyve vélekedések 400 oldalas gyűjteménye, amelyek nem kis része végül is elfogadható. Sajnos azonban az, ami benne elfogadható, az sem meggyőző. Úgy tűnik, felfogásunk a tudományról lényegesen eltér. A nyelvész pedig csalódottan teszi le a könyvet. A segítség, amit a történéstől remélt, ezúttal elmaradt. A nyelvész mégis reménykedik egy gyümölcsöző párbeszédben, amely nélkül nincs előrelépés.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Gáspár Simon Antal, Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegítség

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 165 lap

1. Idestova tizenöt esztendeje annak, hogy egy beszélgetésben Domokos Pál Péter megemlítette, hogy Halásztelken, Gáspár Simon Antalnál egy terjedelmes, kéziratot feljegyzésanyag található, mely a Bukovina-kutatók számára felbecsülhetetlen kincsetek rejt. Hazai könyvkiadási viszonyaink mellett igazán örvendetes, hogy 1986-ban

az Akadémiai Kiadó jóvoltából, igényes faksimile kiadásban kézbe vehettük e főljegyzések egy részét. A kiadvány megjelenése ugyanakkor alkalmat nyújt arra is, hogy röviden áttekintsük a bukovinai székelyek szerepét és helyzetét az újabb magyar társadalomtudományi kutatások rendszerében, hogy megvizsgáljuk az elért eredményeket, s átgondoljuk az előttünk álló feladatokat is. Ugyanakkor a társadalomtudományi kutatások jellegzetességeinek megfelelően egyidejűleg arról is szót kell ejtenünk, ami a kutatás számára immár pótolhatatlanul elveszett, hiszen a bukovinai székely népcsoport története és kultúrája az egyik legtanulságosabb példa arra, hogy milyen veszélyek között, milyen esélyekkel, milyen gondokkal küszködve, miféle változások árán képes megmaradni egy emberi közösség évszázadokon keresztül is idegen környezetben. Az utóbbi évtizedek belső tudományos fejlődése pedig végre felismerte, hogy ez éppen nem a kivételes, hanem ellenkezőleg, az általános, a jellemző helyzet a kultúrák és nyelvek egymás közötti viszonyában, vagyis ennek tanulmányozása, vizsgálata sokszorosan gyakoribb és sürgetőbb feladat, mint a nagyobb homogén közösségek és kultúrák kutatása. A finnugor nyelvcsaládba tartozó magyarság közelebbi-távolabbi rokonai körében pedig a hasonló példák sokasága található, s ezek együtt arra is emlékeztetnek, hogy a t á g a b b a n é r t e l m e z e t t finnugrisztikai-uralisztikai kutatásoknak a nemzetközi tudományossággal szemben e területeken is rendkívül fontos, példaadó feladatai vannak még.

2. A bukovinai székelyekkel kapcsolatos kérdések jelentőségének megértéséhez nélkülözhetetlen e helyütt egy vázlatos történeti áttekintés annak ellenére, hogy az elmúlt közel egy évtized folyamán számos a bukovinai székelységgel foglalkozó publikáció jelent meg. E sajátosságokban rendkívül gazdag népcsoport a XVIII. században alakult ki, mikor az új típusú határórség szervezése elől a keleti székelységből nagyobb csoportok menekültek Moldvába, amelyeket később szervezeten telepítettek le öt bukovinai faluban, a balladás nevű Istensegítsen és Fogadjistenben, továbbá Hadikfalván, Andrásfalván és Józseffalván 1776—1785 között.

Az elmúlt két évszázad eseményei — anélkül, hogy ez alkalommal részletezésükbe bocsátkoznánk — ezt a helyzetet alapvetően megváltoztatták. Manapság az eredeti falvakban, Romániában, csak néhány tucatnyi ember él az egykori székelyek közül, az 1883-as első áttelepítés következtében pedig Jugoszláviában is található egy többezres góc Vojlovica, Ivanovo és Skorenovac (az egykori Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve) településeken. A bukovinai székelyek zöme az 1941-es bácskai áttelepítés, majd az 1944-es menekülés után egy újabb telepítés eredményeként a tolna-baranyai dombok között található egykori „Schwäbische Türkei” falvaiban, a kitelepített németesség számukra kiutalt házaiban él, Szekszárd—Bonyhád—Dombóvár környékén. Újabb, immár a hatvanas évek Magyarországon bekövetkezett ipari elvándorlás eredményeként további gócok alakultak ki időközben a nagyobb városok, így a főváros környékén (pl. Érden) is. A gyakran tragikus történelmi események következtében a felsoroltak mellett még egybűt is találhatóak kisebb bukovinai székely töredékek, s nem szabad megfedkezünk arról sem, hogy Kanadától Ausztráliáig ugyancsak fellelhetők a különböző kivándorlási és menekülési hullámokkal a többségtől végképp elszakadt csoportjaik.

Természetes, hogy a telepítések és más jelentős, ám többnyire fenyegető események kapcsán a publicisztikai figyelem előszeretettel fordult az egyébként szinte teljes magárahagyottságban élő bukovinai székelyek felé. Ne feledjük, hogy Bukovina az Osztrák—Magyar Monarchián belül osztrák tartományként szerepelt, kapcsolatai mind Erdéllyel, mind Magyarországgal csak a földrajzi-gazdasági szükségletek és körülmények arányában, minimálisan épültek ki. — A tudományos figyelem első jeleként Kis Károly

hadnagy tudósítását említhetjük a Tudományos Gyűjtemény 1824. évi anyagából (Holmi apróságok Bukovinából 98–105) de komolyabb tudományos érdeklődés csak a XIX. század végének néhány kisebb közleménye, majd elsősorban Kodály 1914-es bukovinai útja nyomán mutatkozott e népcsoport története, kultúrája, nyelve iránt. Jelentősebb anyagfeldolgozásra azonban már csak a II. világháborút követő időszakban került sor, noha addigra a bukovinaiak anyagi, természeti környezete és kultúrája szinte teljes egészében megváltozott, pontosabban az áttelepülések során javarészt megsemmisült. Így érthető, hogy a negyvenes évek végén meginduló szervezettebb, elsősorban néprajzi, később nyelvészeti gyűjtések zömmel a szellemi kultúra elemeit menthették meg, s a tárgyi környezet és kultúra átmentésére már csak korlátozottan kerülhetett sor a hatvanas-hetvenes években megindult népművészeti reneszánsz eredményeként.

A megszerzett ismeretek közzétételére csak a hetvenes-nyolcvanas években kerülhetett sor, s ma már figyelemre méltó lista állítható össze a bukovinai székelyek legújabb hazai irodalmából. A legtöbb publikáció a néprajztudomány körében született (DÉGH LINDA, Kakasdi népmesék I–II. Bp., 1955., 1960.; SEBESTYÉN ÁDÁM, A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972.; ÚÓ., Bukovinai székely népmesék I–IV. Szekszárd, 1979., 1981., 1983., 1985.; BOSNYÁK SÁNDOR, A bukovinai magyarok hitvilága I–II. Bp., 1977., 1984.; BELÉNYESY MÁRTA, Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp., 1958.), ezek körébe tartozik az itt recenzálandó kiadvány is. A hazai nyelv-tudomány mindeddig nem adott még önálló monográfiát a bukovinai székelyek archaikus és minden tekintetben gazdag nyelvjárásáról, bár A Magyar Nyelvjárások Atlasza kutatópontjai között három dunántúli székely telepes falu nyelvi anyaga is fellelhető. Ugyanakkor kiemelkedő nyelvi-néprajzi gyűjtő-, és feldolgozó munka folyik Jugoszláviában, ahol több fontos nyelvészeti kiadvány is foglalkozott az ottani székelyekkel (pl. PENAVIN OLGA–MATIJEVIC LAJOS, A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza. Újvidék, 1978.; PENAVIN OLGA, Székely szójegyzék. Újvidék, 1980.). Az önálló kiadványok mellett persze igen gazdag és változatos anyag jelent meg folyóiratokban között több tucatnyi kisebb cikkben is. A tudomány mellett szépirodalmi művekből is kaphatunk adalékokat a bukovinai székelyek sorsáról, Tamási Áron „Szirom és boly” (először Bp., 1960.) c. munkája mellett Csoóri Sándor–Sára Sándor „Madéfalva 1764” c. filmforgatókönyve (Tiszatáj 1974/12.), legújabban pedig a Bukovinában született Tamás Menyhért regényei (Vigyázó madár. Bp., 1981.; Holtág. Bp., 1982.; Esőrácsok. Bp., 1984.; Mérleges idő. Bp., 1985.; Előcsend. Bp., 1986.; Balbina. Bp., 1988.) adtak hírt e népcsoportról, s ide sorolhatjuk Albert Gábor „Emelt fővel” (Bp., 1983.) című szociográfiájának bukovinai anyagát, Csopor Tibor „Mikor Csikból elindultam” c. kötetét (Bp., 1987.), továbbá Gyarmathy Livia 1983-ban bemutatott Együttélés című dokumentumfilmjét is.

3. A bukovinai székelyek azonban mindmáig megmaradtak volna a tudományos kutatás nehezen megközelíthető és kuriózumszámba menő tárgyának, ha egy nagyon lényeges vonás, valamint a kedvező hazai kulturális, közéleti fejlődés a hetvenes évek folyamán ki nem emeli őket az izolációból, illetve ha ők maguk nem tárják sajátos sorsukat, kultúrájukat és művészetüket a világ elé. A külső, szakmai és tudományos érdeklődés mellé csatlakozott, ennek eredményeit kiegészítette a mai Magyarország életébe már beilleszkedett bukovinai székelyek saját feltárulkozása, megnyilatkozása. E „feltárulkozás” egyik legfontosabb ága a népművészet, az ehhez kapcsolódó országos versenyek sorozata volt, amely kiugró sikereket hozott az egykor szegénységük, bujdosó mivoltuk, kultúrájuk és nyelvük különlegessége miatt oly sokat szenvedett és kárhóztatott bukovinai székelyeknek. A másik ág egy ennél sokkal szemérmesebb, félig-meddig irodalmi megnyilatkozási forma volt, melynek megint Bukovináig nyúló hagyománya van:

a kéziratos emlékműanyag. Az öt falunyi magyar sziget belső kulturális és hagyományörző szükségleteit más technikai lehetőségek híján az írástudó falubeliek által készített kéziratos „könyvek” igyekeztek kielégíteni. Nagy számú ilyen kéziratos munka ismeretes, énekeskönyvek, élettörténetek, rituális leírások, szöveghagyományörző gyűjtemények, melyek valamennyien igen-igen nagy becsben állottak. Összetartó erejüket, máig ható értéküket szépen illusztrálja, hogy 1971-ben, Jugoszláviában, az ottani székelyek mindenáron a magyarországi, izményi kántornál őrzött kéziratos énekeskönyvhöz szerettek volna hozzájutni, hogy eredeti, bukovinai múltjukat és körülményeiket, szokásaikat ismét eleven hagyománnyá tudják átalakítani.

4. Legkésőbb Tamási Gáspár a „Vadon nőtt gyöngyvirág” című könyv – bátyjánál nem kevésbé varázsos nyelvű – szerzőjének „felfedezése” óta tudjuk, hogy a szépirodalom mellett egy eddig nem kellő mértékben méltányolt, s az irodalomtörténet által is csak bizonyos távolságból és fenntartásokkal kezelt jelenséggel és esszenciális művészi megnyilatkozási formával van dolgunk, amely eredetét tekintve a Gutenberg előtti időkhöz nyúlik vissza, ám a könyvek megjelenésével sem tűnt el feltétlenül a kulturális hagyományok rendszeréből. Éppen ellenkezőleg: sajátosságainál fogva egyenesen arra predestinálódott, hogy a mindenkori szépirodalommal és kiadói gyakorlattal szemben a kevésbé nyilvánvaló és megnyilvánuló kulturális igényeket és hagyományokat személyes, közvetlen, informális keretek között örökítse meg, adja tovább. Különleges, de nem éppen váratlan sajátossága jelenkori fejlődésünknek, hogy amikor az immár átfogó rendszerbe szerveződő tájékoztatási formák és csatornák, a „médiák” információs monopóliumának kora fenyeget, rendkívüli mértékben megnőtt az érdeklődés és az igény az emlékiratok, a személyes és sokszor szubjektív világ-, és helyzetinterpretációk iránt. A magyar kultúra Mikes Kelemenig, de ha akarjuk, az első gesztáig visszanyúló, a csúcsokon Bethlen Kata, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Kossuth Lajos nevével és műveivel fémjelzett, rendkívül sokrétű és anyagában hihetetlenül gazdag, formai megoldásait tekintve is lenyűgözően izgalmas, nagyon fontos hagyományához találtunk vissza.

S ha Gáspár Simon Antal írásai nem feltétlenül egy fajsúlyúak is az imént felsoroltak emlékirataival, funkcióját, szándékait és formáját tekintve mégis a nagy jelentőségű, közösségörző, hagyományátadó, tanító művek közé kell sorolnunk. Nemcsak az egykori reneszánsz udvari kultúra zenei emlékei lelhetők ma fel töredékeikben a népzében, hanem — az itt tárgyalt kötet is bizonyíték erre — egy egykor volt írásheliség és kultúra is napjainkig fennmaradt töredékesen a kéziratos formákban.

5. Tiszteletre méltó vállalkozása az Akadémiai Kiadónak, hogy a vallomások emlékiratok legérdekesebb, tartalmát tekintve a néprajz körébe tartozó részeit megjelentette, még akkor is, ha kissé szokatlan a faksimile forma alkalmazása. Ez még a legnevesebb személyiségek esetében is közismerten ritka kiadói megoldásnak minősül, bár a fejlődő nyomdatechnika és napjaink reprinthulláma remélhetőleg csökkenteni tudja e fontos gyakorlat kuriózum mivoltát. Gáspár Simon Antal kézirása nagyon jól olvasható, bár a feljegyzéseken pontosan láthatók keletkezésük időszakának (1954—55-ben íródtak a füzetek) nyomorúságos technikai feltételei, hiszen ezek a papír minőségében, a töltszemek elhasználódásában, a tinta elfolyásaiban is szemléletesen megnyilvánulnak. A közreadott anyag az olvasó számára így kettős erőfeszítést jelent, hiszen a tartalmi és néprajzi jellegű sajátosságok megértése, a szövegben megörökített szokások, eljárások, leírások befogadása mellett ténylegesen is egy kézirat megfejtésével kell megküzdenie, ami természetszerűleg egy a szerzővel való az olvasás során fokozatosan kiteljesedő

azonosulást is megkövetel. Ennek megkönnyítésére nyilvánvalóan kétféle technikai-szerkesztői megoldás kínálkozott: vagy csak illusztrációként jelennek meg faksimile-oldalak, esetleg fejezetek egy átfírt formában közzétett szövegváltozatban, vagy a teljes terjedelemben faksimileként közölt szöveget komoly kiegészítő jegyzetanyaggal együtt adják ki. Mindkét megoldás jogosultsága világos, mindegyikük megvalósítható, ám — sajnos — a most megjelent kötet azt tanúsítja, hogy erre a kiadványra talán nem eléggé kiforrott szerkesztési formák eredményeként (de ismerve a kiadói, nyomdai nehézségeket, azt is feltehetjük: nem a feladat jelentőségének megfelelő feltételek szorításában) került sor. Márpedig mind a megjelentetett anyag, mind a bukovinai székelyek, mind az olvasóközönség megérdemelte volna, hogy egy példamutató kiadványt vehessünk kézbe.

Az ilyen természetű publikációk értékének megítélésekor az olvasók nagy többsége számára meghatározó fontosságú a kiegészítő jegyzetanyag. Természetes, hogy ez egy különleges téma esetében, s így a bukovinai székelyeknél még fokozottabb szerepet játszik, a jelen kiadvány értékeit is alapvetően meghatározza. A felvilágosítás, a tanítás, az elfogadtatás, a meggyőzés már magát a szerzőt is lényegesen befolyásolta munkásságában: „Édes atyámfia, aki ezt a tökéletlen megemlékezést olvasod, ne gondold, hogy én a tudatlan ember azért vettem írószerszámot a kezembe, hogy hírnevet szerezzek magamnak. Isten ments! Hanem azért, hogy egy kicsit megismertesselek a mű szokásainkkal vagyis erényeinkkel és gyengeségeinkkel. Mert mióta itthon vagyunk a drága magyar földön, sok rosszat híreszteltek rólunk azok, akik ellenségnek néztek münköt. Hát az bízám nem igaz, amit rejánk mondtak a rossz szájak, mert egy kicsit bécipiszolták nevünköt, de idővel bébizonyítsuk, hogy ezek rágalmak vótak, s akkor mű es felemelt fővel járhatunk és mindenki láthatja, hogy hí gyermekki vagyunk a drága magyar hazának.” (147.) A szerző vállalt feladatának messzemenően eleget tesz, még hozzá megragadó nyelven, művészien megformált vallomásokkal. Nemcsak kívülállóknak, de a bukovinai székelységet közelebbről ismerőknek is gyönyörű panorámát, részleteiben is sok újdonságot nyújtó tablót mutat fel.

Az eredeti feljegyzéseket változatos fényképanyag egészíti ki, mintegy megerősítve a leírtakat, s egyben jelezve, hogy a „korszerűbb” technikai eszközökkel megörökített anyagok között is érdemes lenne kutatni, feldolgozni, illetve megjelentetni az arra méltó, egyedülálló dokumentumokat. Megerősíti ezt a gondolatot a kötetet kísérő tanulmány és az utószó is, ezeket a népcsoport neves kutatószakembere, FORRAI IBOLYA készítette. Ez a könyv használatát, a bukovinai székelyek közelebbi megismerését, Gáspár Simon Antal munkásságának megértését szolgáló jegyzetfüzér csak töredékét tartalmazhatta azoknak az ismereteknek, melyek a szaktudományi gyűjtőmunka és a kutatás eredményeképpen az utóbbi évtizedekben ismertté váltak. Így tehát a jegyzetek egyfelől fontos kiegészítő feladatot teljesítenek, másfelől egyúttal arról is árulkodnak, hogy hol lelhetők fel — egyelőre még pótolhatónak tetsző — hiányok a tudományos ismeretekben, a közzétett anyagokban. A kötetet záró irodalmi áttekintés például világosan mutatja, hogy a század eleji történeti kutatásokat követően utoljára 1942-ben jelent meg történettudományi jellegű áttekintés e népcsoportról (SÁNTHA ALAJOS, Bukovinai magyarok). A hazai nyelvtudományban az utóbbi évtizedet nem számítva HORGER ANTALTól írott tanulmányokkal rendelkezünk csupán. A néprajztudomány lenyűgöző munkát végzett a gyűjtések terén, s a közzéadott anyagok is a legterjedelmesebbek valamennyi tudományterület eredményei között. Ugyanakkor itt is megfigyelhető, hogy a megszerzett anyag időben, térben, formáit tekintve óriási távolságokban és szét-szórtsággal jelent meg, s így még manapság is csupán korlátozottan szerezhető meg. Nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy a kísérő jegyzetek tanúsága szerint is hatalmas mennyiségű feldolgozatlan archívális anyag a bukovinai székelyekre vonatkozóan, továbbá hogy a gyűjtést sem tekintethetjük lezárt-

n a k: még napjainkban is, évtizedekkel a népcsoport kulturális, tudományos értékeinek és kuriózumainak felismerése után, változatlanul lehetséges közöttük eddig ismeretlen formák, anyagok felgyűjtése (gondoljunk Erdélyi Zsuzsa „Hegyet hágek, lőtőt lépék” c. kötetének bukovinai székelyek között is gyűjtött páratlan anyagára). Vagyis mindent egybevetve kijelenthetjük, hogy a magyarság peremén élt, a szórványokhoz számolt bukovinai magyarság ezt a mivoltát a tudományokon belül — sajnos — napjainkig megőrizte, pontosabban szólva a tudomány még nem tudta megváltoztatni a kialakult helyzetet, nincs teljességre, összefoglaló ismeretek átadására törekvő kiadványunk, nincsen alapvető monográfiánk, mely képes lenne a bukovinai magyarságra vonatkozó kérdések többségének színvonalas, megbízható megválaszolására.

Nemcsak az idő sürget a feladat elvégzésére, az adatok begyűjtésére, feljegyzésére, feldolgozására. Azt minden kutató nagyon jól tudja, hogy milyen mélyreható változások szabdalják fel az elmúlt közel egy évszázad során a hagyományos paraszti közösségeket, s így azok kultúráját, nyelvi rendszerét is. Ennek megfelelően azt is mindannyian nagyon jól tudjuk, hogy a hagyományok és az értékek mentésének nemcsak anyagi, személyi korlátai vannak, hiszen az értékek az emberekkel együtt változnak, pusztulnak, fognak. Időnk tehát (és nem csupán személyes életünkben) véges; legfeljebb csupán e folyamat, a hagyományos falusi, paraszti kultúra átalakulásának, eltűnésének várható prognózisában lehetnek közöttünk véleménykülönbségek, józanabb vagy pesszimistább feltevések. Nagyon jó lenne arról is számot adhatni, hogy nemcsak ez a felismerés, de az abból fakadó tudatos cselekvés, gyűjtésen-mentésen túlmutató szándéka is megszületőben van, s hogy ennek igénye és lehetőségei fejlődnek a ma élő magyarság körében. Bízható kezdeményezéseink már vannak, megbízható gyakorlatunk egyelőre nem alakult ki.

A szakmai-tudományos feladatokon túl mindennek felismerésére és megvalósítására is figyelmeztet a Gáspár Simon Antal írásából sugárzó emberi méltóság és tisztaság: „... azt hiszem az eddigiekből es meggyőződötél, hogy mű becsületes jó magyarok vagyunk. Ezt hirdeti a festékes, a szép szedetttes keresztzemes párnafejek, a hímesen szőtt kendőzők és még sok egyéb. De úgy vagyunk hogy aki jóindulatú itt Magyarországon annak nem kell sokat bizonyítani met lát, a többi ha néz es nem akar látni, oláhnak, cigánynak, csángónak, nevez bennünköt, pedlig mű Bukovinába elszármazott valódi székelyek vagyunk.” (117.) A most megjelent könyv segíthet, hogy a tisztán látásban, a megértésben, megértetésben Gáspár Simon Antal hű szövetségesei lehessünk.

FAZEKAS TIBORC

K Ü L Ö N F É L É K

Zolnai Béla és a Magyar Nyelv

Centenárium megemlékezésül

A terminológiával mindig baj van. Nem csupán a politikában, a tudományban is. Különösen az olyan fogalmakat jelölő szavak, kifejezések okoznak gondot, amelyeket több szaktudomány is magáénak vall, s ennek megfelelően saját szempontjai szerint értelmez. Ilyen például az *esztétika*. Még akkor is, ha használati körét két testvértudományra, a nyelv- és irodalomtudományra s a kettő határmezsgyéjén ingadozó stilisztikára korlátozzuk.

A nyelv esztétikájáról nálunk már több mint száz éve írt BÁNÓCZI JÓZSEF (Reform 1871. ápr. 13.). A századforduló táján pedig több tanulmány jelent meg a nyelvészettika jegyében (így KULCSÁR ENDRE, Magyar nyelv művészek: Nyr. XXVIII, 241–9, 385–95; RUBINYI MÓZES: Beöthy Zsolt Emlékkönyv 1908. 458–64; THÚRÓCZI JÓZSEF, Nyelvészettikai értekezések: Nyr. XL, 420–2). Ezek a cikkek B. CROCE esztétikája köré csoportosultak. De KULCSÁR GYULA önérzetesen hivatkozhatott arra, hogy Simonyi (Steiner) Zsigmond munkája (Nyr. III, 302–7) „az összes eddig megjelent dolgozatok között leginkább nyelvészettikai (. . .) abból a korból, mikor Benedetto Croce-nek hírehamva se volt” (Nyr. XLIII, 109). KULCSÁR azt is megállapítja, hogy „a valódi nyelvészettika most se bontakozott ki; hogy az újonnan észrevett jelenségekre még mindig a régi stilisztika szempontjait alkalmazzák, hogy a stílusbeli és nyelvi sajátságokat összekeverve adják” (uo.).

Ezt a bizonytalanságot akarja megszüntetni az „Esztétikai szempontok a nyelvtudományban” c. cikk szerzője (MNy. XVI, 105–12).

Ez a tanulmány az első magyarországi fecskéje annak a modern stilisztikai irányzatnak, mely a jelentéstani és általános nyelvészeti kutatások alapján alakult ki, s amelynek apostola a svájci Charles Bally (1865–1947).

A cikk szerzője mindenekelőtt meg akarja szabadítani a nyelvészettikát attól a túlzó felfogástól, amely — Croce nyomán — egyenlőségjelet tesz a nyelvtudomány és esztétika közé azon az alapon, hogy mindkettő a kifejezéssel foglalkozik. Szerinte a nyelvészettika célja nem lehet más, „mint a nyelvnek mint kifejezésnek a vizsgálata és kutatása azoknak az érzelmi és hangulati elemeknek, amelyek a nyelvi kifejezésre módosítólág hatnak” (106).

Filológiai iskolázott kutatónk a nyelv érzelmi elemeiről szólva visszautal Wundtra, Volkeltra és arra, hogy nálunk „Zlinszky Aludár végzett alapvető kutatásokat a nyelvi kifejezés esztétikai hatására vonatkozólag” (106). A WUNDTtal kapcsolatban emlegetett *Gefühlston* magyar megfelelőjeként a korábban (I. CSÜRY, SIMONYI) használatos *érzelmi velejáró* nehézkes kifejezést a *szóhangulat*, *kifejezéshangulat*, *mondathangulat*, *akusztikai hangulat* műszavakkal próbálja helyettesíteni. Mint legrovidebb és találó megjelölés a *szóhangulat* terjedt el a magyar stilisztikában (vö. StílUt. 400).

A hetven évvel ezelőtt napvilágot látott cikk egyes tételei ma is helytállóak. A szerző reális érzékét, tisztánlátását mutatja, hogy az általa nagyra értékelt Bally szempontjait kritikai szemmel nézi, és szembehelyezkedik a svájci tudós nyelvtörténeti álláspontot elvető felfogásával. „Az ún. nyelvészettika épp úgy történeti tudományág — mondja —, mint a nyelvészet, hiszen a nyelvhez fűződő hangulat és a nyelvi kifejezések hangulati értéke épp úgy változásnak van alávetve, mint a hangok, nyelvtani alakok vagy a jelentés” (107).

A nyelvészettikával kapcsolatos nézeti, elméleti tételei közül különösen kettőt tartok jelentősnek. Az egyiket azért, mert a lexikográfiában (elsősorban az írói szótár műfaji kitisztulásában) játszik fontos szerepet; a másikat azért, mert segítő, irányjelző lehet a mondat-, sőt szövegstilisztika kibontakozásához. Az első tétel szerint — BALLY nyomán — a nyelvészettika feladata: „minden egyes nyelvi jelenségről megállapítani, mennyi és milyen érzelem vagy hangulat rejlik mögötte” (108). De figyelmeztet a dolgozat szerzője arra, hogy az illető szónak a hangulati értéke változik, tehát mindig csak a nyelvfeljlődés bizonyos pontján érvényes hangulati értékről lehet szó. A készülő új Nagyszótárból nem hiányozhat a szóhangulat megállapítása (figyelmeztet 1920-ban!). A Nagyszótár, mint ismeretes, még mindig csak készül, de a szó hangulati értékére vonatkozó lexikográfiai lajstromozás jelentős eredményeket mutathat föl (vö. az ÉrtSz. stilisztikai minősítő rendszerét, továbbá BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Bp., 1979. 189–205). Másik fontos tételével arra utal szerzőnk, hogy „a szavak érzelmi telítettségének megállapításá-

hoz szükséges a szó egész életének ismerete” (109). Ezzel kapcsolatban említi a szinonimák fontosságát, a szavak divatosságát, és hangsúlyozza, hogy „az egész mondat összhangulata (...) befolyással van az egyes szavak hangulatára” (109). Mindezek alapján jelöli meg a nyelvestétika célját: „megállapítani a szavak hangulati rokonságát, a stílusrétegeket és meghatározni minden nyelvkeveredésnek érzelmi indító okát és hatását” (111).

A stilisztikában a dolog természeténél fogva legtisztázatlanabb, legvitatottabb, legproblematiszabb kérdés a stílusérték (szóhangulat) mérése, minősítése, értékelése. Egyöntetű a vélekedés abban — s ezt szerzőnk is hangsúlyozza —, hogy a „szóhangulat megállapításában az esztétikai nyelvvizsgálat természetesen nem támaszkodhatik a kutató szubjektív érzésére” (110). Az a tétel, hogy „mindig megtalálhatók a kutatótól független kritériumai egy-egy szó vagy kifejezés tetszési fokának” (110), már vitatható. Az írók, nyelvvelők nyilatkozatai, a gyakori vagy ritka szóhasználat (amelyekre a szerző hivatkozik) hasznos segítők ugyan, de csak más kritériumokkal együtt, azokkal szoros összefüggésben.

Egy aránylag rövid folyóiratcikk, amilyen a most tárgyalt munka — hetven év elteltével —, aligha érdemelne különös figyelmet, ha nem olyan kérdésekről szólna, amelyek a stíluselmélet és stílustörténet szempontjából egyaránt jelentősek és időszerűek. Ezt a jelentőséget és időszerűséget — hihetőleg — igazolják az eddigi megjegyzések. Éppen ezért, úgy gondolom, meg kell jelölni (legalábbis megkísérlni) ennek a felfogásnak tudománytörténeti helyét és értékét, valamint kapcsolatát a modern stilisztikával.

Azt a fejlődési utat, amely a nyelvestétikától a mai stilisztikáig vezet, már korábban felvázolta BALÁZS JÁNOS (III. kongr. 103–77). Ha ehhez az alakulás újabb lépcsőfokaként hozzáillesztjük a funkcionális stilisztikai felfogást (vö. MNy. LXXVIII, 500), előttünk áll a stilisztika formálódásának a legutóbbi félszázadot átfogó vonulata. A fentebbi tárgyalás alapján nem nehéz megállapítani, hogy az „Esztétikai szempontok” szerzőjének stíluselmélete ezen a lépcsősoron a felső fokok közelében helyezkedik el. Ami elválasztja a csúcstól, az a szemlélet impresszionista (szellemtörténeti?) jellegéből adódik.

Hogy mit értek a szemlélet impresszionista jellegén? — Azt, hogy kötődik ugyan a nyelvhez, melyet úgy tekint, mint „valaminek a kifejezését”, ennél fogva a stílus egyformán lehet fogalmak és absztrakciók rendszere vagy az egyéni nyelvhasználatok összessége, ill. a beszédben felhasznált szavak együttese (110). De ma már jól tudjuk, hogy a stílus mindenkor szöveghez kötött, tehát alapja a nyelvi valóság. A nyelvi kifejezésformák és módok a kommunikációs tevékenységből fakadó, ehhez igazodó feltételek szerint alakulnak (vö. pl. FLEISCHER—MICHEL, *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1977². 43).

A nyelvestétikai szemlélet impresszionista jellegét fokozza az a körülmény is, hogy a nyelvestétika látóköre a szépirodalomra, sőt lényegében a költészetre korlátozódott. A nyelvestétika éppen azzal vált túlhaladottá és időszerűtlenné (az előbbieken feltárt sok értékes és a mai stilisztikába is átörökített tétele mellett), hogy a stílusban kizárólag esztétikai fogalmat látott. A modern stilisztika elvi alapja és kutatási területe eltávolodott ettől a szűk körű szemléleti alaptól (vö. RIESEL—SCHENDELS, *Deutsche Stilistik*. Moskau, 1975. 5).

A Magyar Nyelvben megjelent cikk tartalmi jelentőségén kívül figyelmet érdemel azért is, mert biztos és gazdag szakmai tájékozottság, széles körű tárgyismeret és nem utolsósorban élvezetes, olvasmányos szövegszerkesztés érvényesül benne. Az írás szerzője ZOLNAI BÉLA (1890—1969) középiskolai, majd egyetemi tanár, aki e dolgozatával vált a MNy. munkatársává. Neve ekkor már nem volt ismeretlen a magyar filológia művelői és olvasói előtt. Annak a klasszikus Eötvös-kollégiumi iskolának a tagja volt, melyet

többek között Gombocz Zoltán és Horváth János neve fémjelzett és örökített meg a magyar tudományos életben. Jellemzője volt, hogy egyoldalú szemlélet helyett az összefüggések láncolatában látta célját, és kereste a megoldás útját. Zolnai Béla jó érzékkel tudta megtartani az egyensúlyt a szakbarbárság és a különböző tudományterületekre szétágazó érdeklődés között. Munkásságában helyet kap és harmonikusan egybeforr az irodalom- és nyelvtudomány, körülfontva a rokon szakterületek – történelem, művelődéstörténet, filozófia stb. – vonatkozásaival. A szintetikus összefüggések szálait felismerő alkotó fantázia, mely Zolnai írásainak egyik alapvető sajátja, a stilsztika (nyelvesztétika) területén érvényesülhetett leginkább. Így érthető, hogy a stilsztikai kérdések s ezek keretében az érzelmi kifejezés módjainak, nyelvi eszközeinek tanulmányozása végigkíséri egész munkásságát. Ezt tükrözi a MNy. következő (XVII–XIX.) évfolyamaiban megjelent tekintélyes tanulmánya is: „Az idegen szavak kérdése nyelvesztétikai szempontból” (XVII, 202–5, XVIII, 18–24, 114–9, 148–55, XIX, 32–7).

Meglepő, hogy ez a csaknem hét évtizeddel ezelőtt megjelent írás, amelyet a szerző „atyjának hatvanadik születésnapjára” ajánlott, s az Akadémia Sámuel-díjjal jutalmazott, témakörének időszerűségéből mit sem veszített (vö.: M. Tudomány 1977/2., Nyr. CI, 129–41 stb.).

Felületesen járnánk el, és méltatlanul ítelnénk meg Zolnai Bélának ezt a munkáját, ha csupán annyit szűrnénk le belőle, hogy a szerző túlzottan elnéző az idegen szókkal szemben, mert „szerinte minden idegen szónak létjogosultsága van az átvevő nyelvben” (így StilV. 166). Ez az általánosító tétel ugyanis nem fedi pontosan szerzőnk álláspontját, s a kérdésnek ilyen kategorikus megfogalmazása nem is merül föl nála.

A félreértés vagy túlzás valószínűleg a szemléletmód különbözőségéből fakad. A nyelvtudomány mai magyar művelői – még ha stilsztikai vonatkozásokról van is szó – elsősorban a nyelvművelés síkján vizsgálják és minősítik az idegen szavak használatának kérdését (vö. StilV. 52, 166), vagyis főleg az idegen szók felhasználási módjait és területeit veszik számba (vö. StilÚt. 447–8). Ez érthető és természetes abban a korban, melyben a művészi, esztétikai szempontú elemzések vagy értékelések mellett a gyakorlati funkciók, a kommunikáció zavartalanságát biztosító, segítő mozzanatok váltak fontossá (vö. Nyr. CI, 501–7).

Zolnai tanulmánya azonban más felfogást hangoztat: „Mindenekelőtt el kell határolnunk itt a nyelvesztétika álláspontját a nyelvművelés állásfoglalásától. A nyelvesztétika, mint a történeti nyelvtudomány egyik ága, tisztán a nyelvbeli tények megállapítására szorítkozik és semmiféle értékelő szempontból nem foglal állást az idegen szavak használatát mellett vagy ellen” (202).

Kazinczy korában a purizmus fogalmát nem terjesztették ki az idegenszerű összetétel és szófűzés használatára. A mai stilsztika viszont – fejtegeti Zolnai – éppen az idegen szerkezetekben látja a legnagyobb veszedelmet.

Az idegenszerűség minőségi jegyeinek bemutatása után tér át a szerző tanulmányának leglényegesebb részére, az idegen szavak hangulatának (stilsztikai értékének) elemző vizsgálatára. Ezzel kapcsolatos fejtegetéséből négy alaptétel bontakozik ki: 1. Az idegen szóknak (mint minden szónak) a hangulata állandóan változik. Ennek a hangulatváltozásnak két fő iránya van: amelioratív és pejoratív. Egy-egy szó hangulati változásainak útját csak alapos történeti kutatással lehet végigkísérni. — 2. A hangulat és hangulatváltozás értékelése nem lehet önkényes. — 3. A jelentésük szerint egvező szavak különböző nyelvekben különböző hangulatúak lehetnek. — 4. A világ nyelvei közt nincs két tökéletesen egyforma szó.

Az első három alapelv nem csupán az idegen szóknak, hanem minden szónak a hangulati értékére érvényes, és mai ismereteink szerint is helytálló. A hangulatváltozással kapcsolatos véleményét egyébként a szerző később részletesen is kifejtette (III. kongr.

185—9). De már itt hangot kapott két jelentős mozzanat: a) Végig kell kísérni a szó hangulati változásának történeti útját (már amennyire lehetséges); a szó mai hangulati értékének megállapítása csak a szó egész életének ismeretében történhet. b) A szóhangulat minősítése csak a különböző fölhasználásokban, szövegkörnyezetben végezhető, tehát a hangulat és hangulatváltozás vizsgálata csak az előfordulások kontextusából, „mondat-hangulatából” kiindulva történhet. Ez a biztosíték az önkényes értékeléssel szemben. Az ilyen eljárást is ki kell egészítenie a stílusrétegek vizsgálatának, a hangulatváltozás okait felderítő nyomozásnak. S mindennek az előbb jelzett fejlődési út menetében kell történnie.

Ezzel a felfogásával Zolnai hozzájárult a Saussure—Bally óta sokat vitatott szinkronia—diakronia kérdésének tisztázásához. A kontextus fontosságának hangsúlyozásával pedig kimondatlanul is megjelent nála a mondat-, sőt szövegstilisztikai szemlélet csírája.

A vizsgált két tanulmány visszatükrözi Zolnai Béla nyelvi-stilisztikai munkásságának alapvető tételeit. Köréjük csoportosíthatók azok a későbbi kisebb-nagyobb írások is, melyeknek szerzőjeként a MNy. további évfolyamaiban újra meg újra föltűnik Zolnai Béla neve. Ilyenek pl.: „A nyelvek harca” (XXII, 93—106), „A nyelv és az élet” (XXIII, 109—111), „Líraiság és realizmus a magyar stílusban” (XXV, 214—9) stb. A későbbiekben (a XLVI—LVI. évfolyamokban) elsősorban a tervezett jassz-szótár előmunkálataiként különböző argóelemek szómagyarázatai s e munkával kapcsolatos nyelv-művelési kérdéseket elemző cikkek jelzik Zolnai alkotó tevékenységét.

A sajnálatos időszerűség folytán ezek közül a többnyire rövid cikkek közül kiemelésre kívánkozik egy lényegtelennek látszó recenzió. BARANYAI ZOLTÁNNAK „A kisebbségi jogok védelméről” szóló munkáját (Bp., 1922.) ismerteti Zolnai. Az alább idézett sorok megmutatják, miért beszélék sajnálatos időszerűségről:

„Azok a nemzetközi egyezmények, amelyek a nemzeti kisebbségek jogait biztosítják, át kell hogy menjenek a magyar köztudatba: A magyar közműveltség ötfelé szakadt és ez a szétdarabolás — jobban mint valaha, az elnyomatások koraiban — eltérbe tolja a m a g y a r n y e l v ü g y é t. Ez a nekünk nemzeti ügy ma már európai ügye az egyetemes közműveltségnek. Szükséges, hogy a magyar tudományos közvélemény is foglalkozzék vele. [Bekezdés.] Baranyai rövid vázlatban ismerteti a kisebbségi jogok védelmének történetét és a nyelvek szabad használatára kodifikált nemzetközi egyezmények intézkedéseit a következő pontokban foglalja össze: 1. B á r m e l y n y e l v s z a b a d h a s z n á l a t á n a k j o g a a m a g á n -, üzleti, vallási életben, sajtóban; könnyítések a z a n y a n y e l v h a s z n á l a t á r a a b í r ó s á g o k e l ő t t ; (. . .) 3. A z á l l a m k ö t e l e z e t t s é g e (. . .), h o g y a z o k t a t á s a z a n y a n y e l v e n t ö r t é n - h e s s é k . [Bekezdés.] Ezeknek a pontoknak a végrehajtására a csehtót, a szerb-horvát-szlovén, a román és az osztrák államok egyformán kötelezték magukat. P a p í r o n t e h á t s e m m i a k a d á l y a s e m v o l n a a n n a k , h o g y a m a g y a r i r o d a l o m é s a m a g y a r t u d o m á n y a z e l s z a k í t o t t o r s z á g r e s z e k b e n s z a b a d o n f e j l ő d h e s s é k é s v i r á g o z h a s s é k ” (MNy. XX, 37—8).

Zolnai Béla nem volt politikus alkat. Büszkén hangoztatta, hogy nem kötelezte el magát egyetlen politikai pártnak sem. De mindenkor határozott állásfoglalása, véleménye volt a politikai kérdésekről, s azt nem is titkolta. Hogy milyen reális érzékkel, ítélőképességgel látta meg a felmerült kérdések közt a nagy távlatokba is kiható, maradandó jellegűeket, ez a rövid recenzió is igazolja. Szomorúan torz fintora a sorsnak, hogy a cikkben foglalt megjegyzések háromnegyed század elteltével is *maradék* nélkül érvényesek.

A Magyar Nyelvben megjelent Zolnai-írások sorozatában hosszú szünet állt be 1927-től egészen 1950-ig. 1960-ban pedig — a szerző halála előtt csaknem tíz évvel — teljesen megszakadt a közlemények sora.

Az életrajzi adatok mindkét talányra feleletet adnak. 1927-ben, szegedi egyetemi tanársága második évében indítja meg Zolnai a Széphalom c. folyóiratot. Benne — szinte Németh László későbbi Tanúját megközelítő sokoldalúsággal — ontja az irodalomtörténeti, nyelvészeti, történelmi, művelődéstörténeti és időszerű cikkek, tanulmányok sorát (gyakran álnéven). Ez a publikálási lehetőség — érthetően — magába sűrítette a sokoldalú alkotó munka különféle termékeit (1927–1944).

A negyvenes évek háborús viszontagságai, az utolsó kolozsvári évek (1944–1945) nélkülözései, izgalmai, súlyos szellemi, fizikai megpróbáltatásai alaposan megviselték Zolnainak — talán örökölt hajlamtól is megterhelt — érzékeny idegrendszerét. Ismételtelen és egyre gyakrabban lett szüksége orvosi, idegklinikai kezelésre. Budapestre kerülve egy rövid ideig még felesillan élet- és munkakedve, de a külső körülmények — mellőzések, kényszernyugdíjazás stb. — következtében mind gyakrabban lesz szüksége orvosi kezelésre. Végül állandó idegklinikai tartózkodásra 1969-ben bekövetkezett haláláig.*

BENKŐ LÁSZLÓ

A IV. Nemzetközi Uráli Fonológiai Szimpózium

(Hamburg, 1989. szeptember 4–8.)

Még a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Helsinki, 1965.) merült fel az a javaslat, hogy az uráli nyelvek fonológiai leírásának egységesített módszerét ki kellene munkálni. Ennek érdekében megalakult egy nemzetközi munkacsoport, s elhatározták a cél megvalósítását elősegítő szimpóziumok megrendezését is. A kezdeményező, Wolfgang Steinitz idő előtti halála miatt az elképzelés megvalósítása késedelmet szenvedett. Így a tervezett 1967 helyett 1974-ben került sor — az NDK fővárosában — az első fonológiai szimpóziumra, amelyet öt éves időközönként követtek a többiek. Az 1979-es mátrafüredi és az 1984-es kismartoni (Eisenstadt) után 1989-ben Hamburg, pontosabban a Hamburgi Egyetem Finnugor Tanszéke és a Societas Uralo-Altica volt a rendezvény házigazdája. (Érdekes megfigyelni, hogy az eddigi négy szimpóziumból háromnak a német nyelvterület adott otthont.)

A 4. uráli fonológiai szimpózium szervezője a hamburgi Finnugor Tanszék (Finnisch-ugrisches Seminar) tanszékvezető professzora, Wolfgang Veenker volt, aki jelentős tudományos munkásságán túlmenően a finnugrisztika nemzetközileg is egyik legjobb szervezője és menedzsere. (Hadd utaljak most csupán a sikeres Dialectologia Uralica szimpóziumra (Hamburg, 1984.), vagy az elmúlt két évben — a dr. Holger Fischerrel, a Finnugor Tanszék keretében működő Hungarológiai Központ tudományos titkárával együtt — végzett hungarológiai szervező és publikációs tevékenységére.)

A fonológiai szimpózium örömteli szakmai gazdagodást jelentett, több szempontból is. Egyrészt — s ez szerencsésen tükrözte W. Veenker uralisztikán túli szakmai érdeklődését — a programba az uráli nyelveken kívül néhány egyéb nyelvről szóló előadást is felvettek (itt elsősorban az ún. paleoszibériai, másodsorban altaji nyelvekről van szó; ezek — talán főképpen az elsőnek említettek — az uralisztika szempontjából egyre nagyobb szerepet játszanak), másrészt ehhez a programhoz sikerült megnyerni szovjetunióbeli kollégákat is, akik — a korábbi gyakorlattól eltérően — jelentős számban részt is tudtak venni a szimpóziumon. A fonológián kívül helyet kaptak a morfológia/fonotaxis kérdései, végül néhány olyan előadás is, amelyek szorosan véve nem kapcsolódtak

* Zolnai Béla életével, munkásságával részletesen foglalkozik a NytudÉrt. 129. sz. füzeteként megjelent tanulmány.

a szimpózium tematikájához, de az előadó(k) személye indokolta és igazolta ezt az engedményt.

A tökéletes szervezés már az előkészítés során megnyilvánult. Nem utolsó sorban a részt venni szándékozók fegyelmezettsége jóvoltából még 1989 júliusában sikerült szétküldeni a 219 lapos téziskötetet (Viertes internationales Symposium „Uralische Phonologie”, 4.–8. September in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Herausgegeben von WOLFGANG VEENKER — Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 8. Hamburg, 1989.), amely — a szimpózium hivatalos nyelvein — németül, angolul vagy oroszul tartalmazta az előadások hosszabb-rövidebb kivonatát. A kötetben 63 összefoglalót találunk. A szimpóziumon ennél valamivel kevesebb (47) előadás hangzott el.

Tíz országból érkeztek résztvevők. Az érdeklődés a Szovjetunióból (16 fő) és Magyarországról (13) volt a legnagyobb. Megszűnt Moszkva és Leningrád túlsúlya, a szimpóziumon barnaui, izsevszki, novoszibirszki, tomszki kollégákat üdvözölhattünk. Külön öröm volt, hogy Észtországból hatan is jelen lehettek a rendezvényen.

A szimpóziumot a Hamburgi Egyetem elnöke, Dr. Peter Fischer-Appelt, illetőleg a Nyelvtudományi Kar dékánja és Wolfgang Veenker, a Societas Uralo-Altaica elnöke, egyszemélyben a Finnugor Tanszék vezetője nyitotta meg. A szakmai megnyitó előadást Antti Iivonen (Helsinki) tartotta „Erklärung der Anzahl der möglichen Vokale” címmel.

A tematikus szekciókba rendezett előadásokat a Finnugor Szemináriumban tartották, ideális körülmények között. Összesen 13 ülésre került sor: 1. finnugrisztika/uralisztika, 2. permi nyelvek, 3–4. magyar, 5–6. volgai-finn nyelvek, 7. a fonológia és a morfonológia általános problémái, 8. szamojéd nyelvek, 9–10. obi-ugor nyelvek, 11. paleoszibériai, török és egyéb nyelvek, 12–13. balti finn nyelvek.

Nem lehet itt most valamennyi előadásra kitérni. A legtöbben egy-egy nyelv fonológiai jelenségével vagy rendszerével, illetőleg morfonológiájával foglalkoztak (szamojéd: MIKOLA TIBOR, E. BOLDT; obi-ugor: VÉRTES EDIT, L. HARTUNG, L. VERTE; permi: CSÚCS SÁNDOR, V. KELMAKOV, I. TARAKANOV; cseremisiz: P. KOKLA; mordvin: ZAICZ GÁBOR; balti finn: M. RANNUT, A. GROUNDSTROEM, S-L. HAHMO, M. HINT, O. NIKKILÄ, R-P. RITTER, K. ROSS, S. SUHONEN, T-R. VIITSO; magyar: FAZEKAS TIBORC, SZABÓ GÉZA; jeniszeji nyelvek: N. SABLO). A fonológia, morfonológia általánosabb kérdéseiről, ill. fonológiai leírási rendszerekről, gépi feldolgozásról — különböző nyelvek, esetleg több nyelv kapcsán — is több előadás hangzott el. Ilyen volt például a szimpózium már említett nyitó előadása (A. IIVONEN), de ide sorolható pl. W. VEENKER (Prolegomena zu einem morphologischen Beschreibungsmodell für die uralischen Sprachen), H. JANKOWSKI (Central Vowels and vowel harmony), SZENDE TAMÁS (Phonematik des Ungarischen: simultane Vokalsysteme und Probleme des Konsonantismus), FÜREDI MIHÁLY (Multi-level analysis of Hungarian literary Texts) és M. KATZSCHMANN (Morphologische Aspekte und EDV am Beispiel des Nganasanischen; azóta első változatban meg is jelent KATZSCHMANN számítógépes nganaszan szótára) előadása. A történeti fonológia, illetőleg az alapnyelv kérdéseinek viszonylag kevés témát szenteltek, de az elhangzottak nem kevésbé voltak érdekesek (pl.: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, Problems of PU/PFU phonotactics; RÉDEI KÁROLY, Die Vertretungen der finnougri-schen inlautenden Nasale im Mordwinischen [Zur Frage einer phonologisch-morphologischen Alternation]; HONTI LÁSZLÓ, Wechsel der Fortsetzungen des urwogulischen *γ; KÉRESZTES LÁSZLÓ, Morphologische Aspekte in der Klassifizierung der mordwinischen Dialekte; M. REMMEL, Computersimulation und historische Phonologie; D. ABONDOLO, Nasals in Finno-ugric and Samoyedic). Az egyes nyelvek fonológiai leírására vonatkozó tudománytörténeti kérdésekről beszélt KÁLMÁN BÉLA (vogul), S. SAARINEN (cseremisiz) és G. SAUER (osztják). Areális, illetve tipológiai szempontú előadást tartott M. WALL (a szamojéd és a

ket mássalhangzó-rendszer tipológiájáról) és PUSZTAY JÁNOS (három észak-eurázsiai fonológiai, morfonológiai izoglosszáról). Nem elsősorban fonológiai/morfonológiai kérdést tárgyalt T. RIESE (névutókból kialakult esetragok a vogulban), B. SCHULZE (alliteráció és asszonánc az osztják folklórbán), SZABÓ T. ÁDÁM (kétnyelvűség, félnyelvűség — Lakatos Demeter nyelvi sajátosságai alapján). Érdekes információval szolgált A. ASZINOVSKIJ és A. VOLODIN a csukcs-kamcsatkai nyelvekre kidolgozott információs rendszerről. A szimpózium előadásai a közeljövőben önálló kötetben megjelennek.

A tanácskozás utolsó munkanapján a rendezvénysorozat múltjáról és jövőjéről esett szó. Egyértelmű volt a szándék, hogy az uráli fonológiai szimpóziumok sorát folytatni kell. Az 1994-es rendezvényre az elképzelések szerint Észtországban kerül sor.

A szimpózium idején a résztvevőknek nem csupán tudományos vitákra nyílt módjuk, hanem társasági programokra is. Egészen különleges élményt jelentett a lüneburgi kirándulás, ahol a városnézést a Német sómúzeumban, ebben az unikális intézményben rendezett vacsora követte.

Meggyőződésem, hogy ez a magas tudományos színvonalon lefolytatott és tökéletesen szervezett szimpózium a szakmai eredményeken túl is maradandó élményt nyújtott a résztvevőknek.

PUSZTAY JÁNOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1990. december 11-én tartotta meg LXXXVI. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Bereczki Gábor egyetemi tanár tartott előadást „Egy nyelvi jelenség következményei a finnugor nyelvekben” címmel.

2. Ezt követően Mollay Károly főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Pontosán egy esztendővel ezelőtt tartott főtítkári beszámolómban aggodalommal szoltam az ún. társasági törvénynek Társaságunkra háruló következményeiről. Ezek az aggodalmak csak részben igazolódtak. Társaságunk ugyan önálló lett, a Magyar Tudományos Akadémiával ápolt évtizedes kapcsolataink, a Társaságunknak juttatott anyagi támogatás — amint ez pénztárosunk jelentéséből majd kitűnik — nem szűnt meg. Az ország ismert nehéz gazdasági helyzetében azonban nekünk is osztoznunk kell.

2. Az utóbbi évek gyakorlatában bevált az az elgondolás, hogy más intézményekkel együtt is rendezünk üléseket, konferenciákat. Még 1989. dec. 19-én a Kőrösi Csoma Társasággal együtt köszöntöttük Telegdi Zsigmondot 80. születésnapján. 1990. júl. 2—5-ig tartotta Társaságunk Egerben az Esterházy Károly Tanárképző Főiskolával együtt a már hagyományos Anyanyelv-oktatási Napokat, ezúttal „Az anyanyelv értékrendjének érvényesítése az iskolában” című tematikával; a plenáris üléseken 22 tagtársunk tartott előadást, és mások vezették a szekcióüléseket. 1990. okt. 5—7-ig Békéscsabán a IV. Nemzetiség- és Néprajzi Konferencián Társaságunkat Benkő Loránd, Kiss Jenő és Szathmári István képviselték, akik konzultációt tartottak az Erdélyből

érkezett magyar és román kutatókkal. 1990. nov. 22-én a Magyar Néprajzi Társasággal, a Magyarországi Németek Szövetségével, a Művelődési és Közoktatási Minisztériummal, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatallal, az Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségkutató Csoportjával és a Burgenlandi Magyar Kultúregyesülettel együtt Schwartz Elemérnek, Társaságunk egykori tagjának 100 éves születési évfordulóján rendezett emlékülésen Társaságunk nevében Elekfi László, Manherz Károly és Mollay Károly tartottak előadást. 1990. dec. 7-én Eckhardt Sándor, Társaságunk volt tagja, születésének 100. évfordulóján tartott emlékülésen többek között Herman József és Kelemen Tiborné tagtársunk beszélt.

Ezeken a rendezvényeken kívül Társaságunk még 11 felolvasó ülést tartott: ebből 7 szakosztályunk egyet-egyét, a magyar és a szlavisztikai szakosztály kettőt-kettőt. Finnugor szakosztályunk 1990. máj. 29-én emlékezett meg Némethné Sebestyén Irén születésének 100. évfordulójáról. Magyar szakosztályunk 1990. nov. 13-án köszöntötte Kovalovszky Miklóst 80., az általános nyelvészeti szakosztály nov. 6-án Károly Sándort 70., a magyar szakosztály pedig nov. 27-én Elekfi Lászlót 70. születésnapján. Két külföldi vendégünk volt: Németországból márc. 13-án Josef Schütz professzor (Erlangen) a szlavisztikai szakosztályban „Dualis im Slawischen” címmel, ápr. 26-án pedig Siegfried Grosse professzor (Bochum) a germanisztikai-romanisztikai szakosztályban „Der letzte Satz” címmel tartott előadást.

Vidéki csoportjaink közül, mint mindig, a debreceni volt a legaktívabb. Tagjai tevékenyen vettek részt a magyar nyelvi ismeretek terjesztésében (Magyar Nyelv Hete, Nyári Egyetem, Ady Akadémia, Nemzetközi Finnugor Kongresszus), ezenkívül a csoport számára négy alkalommal tartottak felolvasó ülést: a jelentésbeli helynévalkotásról (Hoffmann István), a Károlyi-biblia revíziójáról (Czeglédy Sándor; a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesülettel közösen), az amerikai nyelvészet helyzetéről (Korponay Béla) és a Vizsolyi Bibliáról (Sebestyén Árpád: Bibliafordítás és nyelvfejlődés a Halotti Beszédtől a Vizsolyi Bibliáig; A. Molnár Ferenc: Ady és a Vizsolyi Biblia: kommentár az Ifjú szívekben élek című vershez). A Finnugor Tanszékkal közösen hallgatták meg D. V. Cigankin (Szaranszk) előadását a mordvin nyelvek helyzetéről: О состоянии мордовских языков (проблемы и перспективы).

3. Két választmányi ülést tartottunk. Az első 1990. okt. 9-én e tisztújító közgyűlésünk előkészítésére. A választmány bizottságot küldött ki az új tisztikar és az új választmány jelölésére, a Társaság alapszabályának időszerű módosítására, valamint a Csűry-emlékérem, a Fokos-díj, a Kosztolányi-díj és a Pais-díj odaítélésével kapcsolatos javaslattételre. December 5-én, a második választmányi ülésen megvitatta és módosította, kiegészítette az alapszabály-bizottság javaslatát, valamint a jelölő bizottság javaslatait. Mivel alapszabályunk legfeljebb 35 tagú választmányt tesz lehetővé, a jelölő bizottság javaslatára a választmány a hosszasan külföldön tartózkodó, volt választmányi tagokat „külföldi, meghívott választmányi tagok”-nak tekintette, ezeknek névsorát kiegészítette egyes külföldi állampolgárságú, de Társaságunkhoz kötődő nyelvészekkel. Most ezt a névsort is a közgyűlés elé terjesztjük jóváhagyás végett. Ezenkívül a jelölő bizottság előzetes tájékozódás alapján javasolta három további vidéki csoportunk megalakítását: Egerben, Nyíregyházán és Szombathelyt. A választmány ezt a javaslatot is, a személyi javaslatokkal együtt, elfogadta, és ugyancsak a közgyűlés elé terjeszti jóváhagyásra. Ugyanezen a választmányi ülésen a választmány tudomásul vette a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek aznap délelőtt a MTA Nyelvtudományi Bizottságában már megtárgyalt és megújított szerkesztőbizottságát, valamint a Csűry-emlékérem három díjazottjának, a Fokos-díj, a Kosztolányi-díj és a Pais-díj egy-egy díjazottjának a személyét. Tudomásul vette továbbá az 1991-ben 70., illetőleg 80. életévüket betöltő tagtársaink köszöntését is.

4. Külön kell szólnom a Magyar Néprajzi Társasággal folytatott gyümölcsöző együttműködésünkről. Az említett rendezvényeken kívül Társaságunk elnökünk révén osztozott a 100 éves Néprajzi Társaság jubileumában, együtt jelentettük meg az Erdélyi Múzeum 1947. évi Kelemen Lajos-emlékszámát, amelyet a román hatóságok annak idején bezúrtak. Most 1000 példány egészíti ki azt a néhány példányt, amely minden viszontagság ellenére megmaradt. Az 1000 példányból Erdélynek is jut ajándék, tagtársaink pedig titkárságunkon vásárolhatják meg. Novemberben a Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülése szervezésében minden kiadványunkból ajándékba 2—2 példányt, az Ipoly-menti palóc tájszótárból 30 példányt küldtünk.

5. Kiadványaink közül Zalaegerszeg támogatásával jelent meg a 183. sz.: Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján, (Zalaegerszeg, 1986. okt. 8—10). Megjelent a 185. sz.: Sylvester János latin—magyar nyelvtanának fordítása; 186. sz.: KIRÁLY LAJOS, Nyelvjárási jelenséghatárok Dél-Dunántúlon (Kaposvár támogatásával); 187. sz.: D. MÁTAI MÁRIA, Igekötőrendszerünk történetéből. Nyomdában van a 188. sz.: BENKŐ Loránd, A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből; a 189. sz.: Az Egri Anyanyelv-oktatási Napok előadásai; a 190. sz.: KISS JENŐ, A mihályi nyelvjárási változásai 1889—1989-ig. A „Régi magyar kódexek” sorozat 4. számaként megjelent a Czech-kódex.

Kényszerű gazdasági intézkedés folytán a Magyar Nyelv ez évi 1—2. száma összevontan jelent meg; a 3—4. szám remélhetően még ebben az esztendőben követi.

Tudományos titkárunk, Kuzbeltné Tiba Judit saját kérésére 1990. októberében megvált Társaságunktól. A Társaság ügyintézésében tavalyi főtítkári jelentésemben jelzett válság viszont 1990. jan. 5-én új ügyintéző titkárunknak, Szabó Ágnesnek munkába állásával megoldódott. Hozzáértésével, körültekintő és szorgos tevékenységével nagy segítségére volt a Társaság vezetőségének, amiért itt is köszönetet mondok.

Bejelentem még, hogy 1990. nov. 20-án megalakult a Magyar Szemiotikai Társaság. Elnöke, Voigt Vilmos, egyúttal a mi szemiotikai szakosztályunk elnöke, okt. 20-i levelében jelezte, hogy szakosztályunkat továbbra is működtetni kívánják: „A jövőben is arra törekszünk, legyenek közös rendezvényeink”. Köszöntjük az új társaságot, és eredményes munkát kívánunk neki.

6. Az elmúlt esztendőben 3 tagunkat veszítettük el: P. Balázs Jánost, Imre Samut és Tompa Józsefet. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Az alacsony tagdíjfizetési morál miatt csökkentett taglétszámunk $620 - 3 = 617$ volt. A két választmányi ülésen $4 + 1$ új tagot vettünk fel. Taglétszámunk tehát 622.

7. Minden tagtársunknak bensőséges karácsonyt és elviselhető Új évet kívánok. Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően Balogh Lajos távollétében J u h á s z D e z s ő olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1989. évi pénzforgalma az alábbiak szerint alakult:

A) K i a d á s o k:

Főfoglalkozásúak, ill. nyugdíjasok bére	90 727,—
Társadalombiztosítási járulékok	39 042,—
Alkalmi megbízások	36 461,—
Jutalom	13 055,—
Személyi kiadások összesen:	179 285,—

Nyomdaköltség	83 385,—
Postaköltség (bélyeg, telefon)	8 512,—
Irodaszer, nyomtatvány	7 064,—
Egyéb (éremdoboz, közlönyök)	38 166,—
Dologi kiadások összesen:	137 127,—
Kiadások összesen:	316 412,—

B) Bevételek:

MTA támogatás	253 218,—
Tagdíjból és kiadványértékesítésből	53 443,—
Bevételek összesen:	306 661,—

4. A pénztárosi beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. — A közgyűlés a jelentést elfogadta.

5. Ezután J u h á s z D e z s ő előterjesztette a Társaság 1990. évi költségvetési előirányzatát:

A) Kiadások:

Munkabérre	170 000,—
Társadalombiztosítási járulék	75 000,—
Alkalmi megbízás	30 000,—
Személyi kiadás:	275 000,—
Nyomdaköltség	100 000,—
Posta (bélyeg, telefon)	20 000,—
Irodaszer, nyomtatvány	10 000,—
Egyéb (írógépvásárlás)	60 000,—
Dologi kiadás:	190 000,—
Kiadások összesen:	465 000,—

B) Bevételek:

MTA támogatás	400 000,—
Tagdíj és kiadványárusítás	65 000,—
Bevételek összesen:	465 000,—

6. A költségvetés elfogadása után Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a Társaság választmánya ebben az évben a következő emlékérmek és díjak adományozásáról hozott határozatot: Zala megye vezetőségével egyetértésben a Pais-díjat és emlékérmét Ördög Ferenc kapta, a Csúry Bálint-emlékérmét Guttmann Miklósnak,

Horváth Katalinnak és Pápayné Kemenczey Juditnak, a Kosztolányi-díjat Török Gábornak, a Fokos-díjat Jakab Lászlónak ítelték oda. A Társaság elnöke az emlékérmeket és a díjakat átadta a kitüntetetteknek.

7. A következőkben a közgyűlés elfogadta a Társaság új alapszabályzatát, és megválasztotta a tisztségviselőket:

TISZTIKAR	VÁLASZTMÁNY	A VÁLASZTMÁNY (KÜLFÖLDI) MEGHÍVOTT TAGJAI
Elnök: Benkő Loránd	E. Abaffy Erzsébet	Ausztria:
Alelnök: Hadrovics László	Andor József	Galambos Ireneus
Lakó György	Bachát László	Hutterer Miklós
Szathmári István	Bencédy József	Rédei Károly
Főtitkár: Kiss Jenő	Czeglédy Károly	
Titkár: Zoltán András	Deme László	Csehszlovákia:
Jegyző: Balogh Lajos	Elekfi László	Juhász József
Pénztáros: Hexendorf Edit	Fábián Pál	
Ellenőr: Nyomárkay István	Fülei Szántó Endre	Hollandia:
	Hajdú Péter	Honti László
	Hollós Attila	
Szaksztyáelnökök:	Horváth Mária	Jugoszlávia:
Rácz Endre (magyar)	Kázmér Miklós	Penavin Olga
Kálmán Béla (finnugor)	Kiefer Ferenc	
Péter Mihály (szlavisztika)	Kiss Lajos	Kanada:
Herman József (germanisztika-romanisztika)	Lőrincze Lajos	Utassy Zita
Károly Sándor (általános nyelvészet)	Manherz Károly	
Szende Aladár (nyelvoktatás)	Mikola Tibor	Németország:
Hajdú Mihály (névtudomány)	Mollay Károly	Báthori István
Bolla Kálmán (fonetika)	Nyíri Antal	Futaky István
Voigt Vilmos (szemiotika)	Ördög Ferenc	Gulya János
Grétsy László (szaknyelv)	Papp Ferenc	
	Papp László	Olaszország:
Szaksztyátitkárok:	Pusztai Ferenc	Bereczki Gábor
K. Keszler Borbála (magyar)	J. Soltész Katalin	Dezső László
Csúcs Sándor (finnugor)	Szépe György	Petőfi S. János
Jászay László (szlavisztika)	Szűts László	
Bassola Péter (germanisztika-romanisztika)	Végh József	Románia:
É. Kiss Katalin (általános nyelvészet)	Vértes Edit	Gergely Piroska
Juhász Dezső (névtudomány)	Vértes O. András	Nagy Jenő
Büky Béla (fonetika)	Zsilinszky Éva	Péntek János
Máté Jakab (szemiotika)		
Pusztai István (szaknyelv)		
A. Jászó Anna (nyelvoktatás)		Szovjetunió:
		Lizanec Péter
A vidéki csoportok elnökei:		
Debrecen: Sebestyén Árpád		USA:
Eger: Fekete Péter		Bakó Elemér
Nyíregyháza: Mező András		Décsy Gyula

Pécs: Lendvai Endre
 Szeged: Békési Imre
 Szombathely: Szabó Géza

A számvizsgáló bizottság tagjai:

D. Mátai Mária
 A. Molnár Ferenc
 Sz. Bakró-Nagy Marianne

8. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: BALOGH LAJOS

Búcsú Imre Samutól*

Kaszál körülöttünk a könyörtelen halál. A mögöttünk gyorsan elmúló évtizedek, a mindennapok sokféle nehézsége és fáradalma, a szüntelen szellemi erőfeszítés kimerítően elnyűtt, megtört egy nyelvész-nemzedéket, amely annyi kiváló tudományos személyiség tevékenységével szentelte életét a magyar nyelv vizsgálatának. A legutóbbi évek hosszú sorban szedték közülünk áldozataikat, s e szomorú menetet éppen e halottas kamra búcsúaktusai során csak nemrég zárták szívünknek oly kedves társai, mint egy Balázs János, egy Tompa József. És most megint itt állunk a ravatálnál, amelyen a magyar nyelvtudomány egyik legjelesebbjének hamvai nyugszanak, olyan társunk, akit legbensőbb tudósi és baráti körünk kiszakíthatatlan tartozékának véltünk, s aki nélkül most már a puszta számarányon messze túlmenően hiányossá válunk, magunkra maradtunk.

Drága Samu barátom! Torkomat szorító, szavaimat bénító megrendüléssel veszek végső búcsút Tőled. Búcsúzom a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében, amelynek nemcsak egyik legrégebb választmányi tagja voltál, hanem a szó elvont, nemes értelmében családtagja is, aki számos vonatkozásban segítetted, támogattad e terület tevékenységét, s akire nem jutott olyan feladat, melyet ne teljesítettél volna a legnagyobb készséggel és a Rád annyira jellemző lelkiismeretességgel. Búcsúzom Tőled mint a Magyar Nyelv régi és nagyon aktív szerkesztő bizottsági tagjától és mint egyik leghűségesebb, legeredményesebb szerzőjétől, akit a folyóirat munkatársai méltán ünnepeltek nem is olyan régen, jubileumod alkalmával gazdag tartalmú, munkásságod eredményeit elismerő külön számával. Búcsúzom az Eötvös Loránd Tudományegyetem és külön is annak magyar nyelvtudományi tanszékei nevében mint címzetes egyetemi tanártól, aki több szemeszteren át oktattál nálunk kitérő szaktudással és pedagógiai érzékkel, s aki ezen kívül is oly gyakran és láthatóan szívesen fordultál meg ott körünkben. Búcsúzom Tőled „A magyar nyelvjárások atlasza” gyűjtő és szerző gárdájának részéről, amely munkálatnak — annyi hajdani fáradalmon, áldozatvállaláson keresztül — kiemelkedő tudományos és szervező egyénisége voltál, s amely munkálat nevének említése — valószínűleg jelképszerűen — végső szavakként, lehanyagló testednek a tudomány számára utolsó üzeneteként hagyta el ajkadat végzetessé váló rosszulétedkor. Búcsúzom a magyar nyelvtudomány több más, nagy, társas vállalkozásának munkatársai nevében, mely munkálatokat mindig kiemelkedően fontosnak tekintettél, s szervező-ügyviteli készségeddel, tanácsaidal, személyes részvételeddel oly hathatósan segítettél. S nem maradhat el

* Elhangzott temetésén, 1990. november 22-én.

e sorból személyes búcsúm szava sem a baráttól, akivel négy évtizeden át kötöttek össze szoros szálak, akinek megértésére, együttérzésére, ha kellett, segítségére, tanácsaira a tudományos élet szövevényeiben éppen úgy, mint a mindennapok ügyesbajos dolgaiban mindig bizton tudtam számítani.

Néhány nap különbséggel éppen három éve, hogy Imre Samu hetvenedik születésnapján tiszteletére rendezett összejöveteleken méltattuk tudományos tevékenységének egészét és részleteit, s kívántunk neki erőt, egészséget további életéhez, s hogy még sok öröme teljék gyarapodó családjában, szeretett gyermekeiben, unokáiban. A sors azonban sajnos nem a mi kívánságunk, reményeink szerint vezérelte további életét. Aki jobban, közelebről figyelt rá, az utóbbi időkben észrevehette annak jeleit, hogy korábban erős szervezete és szilárd lelki ereje mind nehezebben bírja az élet különféle terheit. Aggódásunk növekedése ellenére is, mégis megrendítő váratlansággal szakadt ránk most e szomorú valóság, és vele az a fájdalmas kötelesség, hogy ilyen nehéz búcsú alkalmával kelljen újra visszaidéznünk szorgos kutatói életének legfőbb eredményeit. Mert ha e lelket rendítő temetési aktus nem is igazán alkalmas arra, hogy egzakt, száraz tények tüzetes számbavételével felsoroljuk mindazt, amit tudománya számára maradandóan alkotott, a tudóstól nem válhatnak úgy el szakmai társai, hogy kutatói életművének legalább a legfontosabb mozzanatait, eredményeit ne idézzék itt is újra az emlékezetbe.

Legkedvesebb és legeredményesebb munkaterülete kétségkívül a nyelvjáráskutatás volt. Ide mutató vonzalmának gyökerei teljes bizonyossággal a szülőföld és népe szeretetéből fakadtak, hiszen már kezdő kutatóként Felsőőr nyelvjárásanak sajátosságait búvárolta, s e témához újra és újra visszatért gondosan kidolgozott művek, cikkek sorában. „A magyar nyelvjárásk atlaszá”-nak nemcsak a gyűjtésében és a szerkesztésében végzett rendkívüli időigényességet és pontosságot megkívánó munkát, hanem e mű kincsesbányájának legteljesebb, legavatottabb fölhasználója is volt, „A mai magyar nyelvjárásk rendszere” című monográfiájában megalkotva nyelvjárásk jellemezésének és felosztásának eleddig legjobb szintézisét. Egyik kezdeményezőjeként tarthatjuk számon őt a nyelvjárásk fölé rétegződő nyelvi változatok kutatásának is. Egészen bizonyos, hogy a magyar táji nyelvváltozatok további vizsgálatában nem dolgozhat majd úgy kutató, hogy Imre Samu szemléletével, ismeretanyagával, eredményeinek egészével és részleteivel ne kelljen számolnia.

A magyar műlthoz, a magyar nyelvi műveltséghez, hagyományokhoz való vonzódása volt a táplálója nyelvtörténeti kutatásainak. Több középkori kódexünk egyes nyelvi jellegzetességeinek alapos földolgozása mellett komplex vizsgálattal, biztos alapon nyugvó tézisekkel oszlatta el jeles monográfiájában, „A Szabács viadalá”-ban azokat a kételyeket, amelyek legrégibb fentmaradt epikus költeményünk jellege, főként hitelességének kérdése körül a korábbi kutatásban fölmerültek. E körbe vágó eredményeinek a nyelvtudományon kívül a magyar irodalomtörténet és művelődéstörténet is sokat köszönhet.

Nemegyszer kitekintett a magyar nyelvtudomány más területei felé is. Részt vett az akadémiai leíró nyelvtan írásában; nyelvészetünk múltjának elmélyült ismeretét tanúsította tudománytörténeti tárgyú közleményeiben; írt elvi tanulságokat is magukban foglaló nyelvművelő cikkeket; szerepet vállalt a nyelvészeti ismeretterjesztésben, benne a magyar nyelvnek és a magyar nyelvtudomány eredményeinek a külföldiek számára szóló megismertetésében; és nem hátrált meg a vita elől sem, ha tudományos meggyőződése ezt megkívánta.

Írásai mindig tanúságot tettek érdemi kérdéseket felvető témaválasztásairól, nyelv és társadalom, nyelv és művelődés kapcsolatait fürkésző törekvéséről, nagy anyagismeretéről, kiváló filológiai készségéről, összefüggéseket kereső és találó problémalátásáról, megoldásai ötletességéről, a művi kidolgozáshoz való értéséről, pontos fogal-

mazásáról. Mindezek a tudósi tulajdonságai adták a biztos alapot ahhoz, hogy szakmai közvéleményünk Imre Samut a magyar nyelvtudomány legjelesebb személyiségei között tartotta nyilván, a nyelvtudomány érdekében kifejtett közhasznú fáradozásai mellett messzemenően elismerve szakértelmét, kutató vénáját és kutatási eredményeit.

A régi magyar nyelv avatott ismerőjének temetésén búcsúzásom záró akkordjaként hadd idézzem e szomorú gyülekezet elé azokat a sírbeszédet berekesztő, fohászzkodó szavakat, amelyek nyolc évszázad távlatából egy akkori halott teteme fölött, egy akkori búcsúztató szájából zengenek vissza a mába ódon zamattal, de örök érvényességgel: „Szerelmes barátaim! Imádkozunk ennek a szegény embernek a lelkéért. Akit az Úr e napon ennek a hamis világnak a tömlőcéből kimentett, és akinek e napon a testét temetjük. Hogy az Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helyezze, és ítéletnapra jutva szentjei és kiválasztottai közé jobbkeze felől illessze.”

Szeretett barátunk, Samu, Te életét bevégzett, szegény ember! Most Te is örökre elhagyod e hamis világot, s lehanyaglott tested porai rögvest elhunyt, szerető szívű és szeretett hítvesed hamvai mellé kerülnek. De itt ma mi valóban csak a testedet temetjük. Lényed eszmei fele, szellemed — puritán, dolgos életed tanúságtételével, tudományos eredményeid időtállóságával — továbbra is élni fog bennünk, akik kortársaidként ismeretek és becsültek, és fent fog maradni az emlékezetre leginkább méltók körébe, a jó oldalon állók közé illetetten, s fent fog maradni a tudományban is mindaddig, amíg a magyar nyelvtudomány történetét számon tartják.

Isten veled, nyugodj békében!

BENKŐ LORÁND

Károly Sándor hetvenéves*

Tisztelt Hallgatóság! Hölgyeim és Uraim!

Azt hiszem, sokat elárul az emberről, hogy kit tekint példaképének és miért. Midőn a megtisztelő megbízást kaptam, hogy nagyrabecsült tagtársunkat, a hetvenéves Károly Sándort Társaságunkban köszöntsem, ismét átolvastam néhány tanulmányát, köztük tudománytörténeti tárgyúakat is. Feltűnt, hogy valahányszor Gombocz Zoltán jelentőségét méltatja, e nagy tudósnak következetesen két vonását emeli ki: egyfelől azt, hogy Gombocz munkásságát az általános és a speciális nyelvtudomány művelésének szerves egysége jellemezte, másfelől pedig Gombocz tudományos egyéniségének dinamizmusát, nyitottságát, fogékonyságát az új iránt. Nos, ha Károly Sándor gazdag és sokrétű pályájának áttekintéséhez valamilyen vezérfonalat vagy fogódzót keresünk, nem nehéz felfedeznünk ugyanezt a két sajátosságot mint a példakép maradó hatásának nyomát. Károly Sándor korán felismerte és saját munkásságában is igazolta, hogy a nyelvtudomány valamely speciális ágazatának eredményes művelése szükségképpen az általános nyelvelmélet területére vezet, s hogy ugyanakkor az általános nyelvészet műveléséhez az elengedhetetlen alapot az egyes konkrét nyelvek vizsgálata adja. Jól példázza ezt egyik fő művének már a címe is: „Általános és magyar jelentés”. Ami pedig a nyitottságot, az új iránti fogékonyságot illeti, jubilánsunk közismerten egyike azoknak a magyar nyelvtudomány hagyományain nevelkedett tudósoknak, akik legmesszebbre jutottak a modern európai és amerikai irányzatok befogadásában; elegendő, ha arra a szerepre utalok, amelyet a magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítésében és kidolgozásában vállalt (l. ÁNyT. VI[1969.]).

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1990. november 6-i ülésén.

Károly Sándor Szegeden folytatta egyetemi tanulmányait. Nagy hatással volt rá Sik Sándor, aki a felvilágosult humanizmus egyik oázisát teremtette meg maga körül a harmincas években, s akit maga Károly találóan így jellemzett: „nemcsak az egyháznak, a kultúrának is papja volt”. Noha ifjúkori érdeklődését és érzékét a szépirodalom iránt Károly Sándor mindvégig megőrizte — erről tanúskodnak Bornemisza Péterről, Vajda Jánosról, Ady Endréről, Csanádi Imréről írt szép tanulmányai —, munkásságának homlokterébe csakhamar a nyelvészet került, minthogy — ismét saját szavait idézem — „az irodalmat szerettem, de az objektivitás kutatásának lehetőségét a nyelvészetben biztosítottabbnak éreztem” (KÁROLY, Emlékezés Klemm Antalra: ASzeg. XXVII, 47). 1947-ben doktorált Klemm Antalnál. Disszertációja, „A Jókai-kódex mondattana” hosszu időre meghatározta kutatásainak egyik fő vonulatát, a történeti és leíró mondatban bonyolult jelenségeinek vizsgálatát. E vonulat további kiemelkedő állomásai: az „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” c. monográfia (Bp., 1956. NytudÉrt. 10. sz.), „A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész” (Bp., 1965.) és a „Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára” (Szerk. BERRÁR JOLÁN. Bp., 1964.). Bizvást elmondhatjuk, hogy ezek a munkák a magyar nyelvtörténet kutatásának és oktatásának máig érvényes és értékes, nélkülözhetetlen kézikönyvei.

A nyelvtörténet azonban Károly Sándor munkásságának csupán egyik fő területe. Megint saját szavait idézem: „... mióta Klemmnél 1947-ben ledoktoráltam, hosszú és kalandos utat jártam be a nyelvészet különböző tartományaiban” (Emlékezés Klemm Antalra 48). E „hosszú és kalandos” — s tegyük hozzá: eredményekben bővelkedő — út érdemleges méltatására sem időm, sem kompetenciám nem elégséges, ezért csak néhány mozzanat kiemelésére vállalkozom.

Károly Sándornak jelentős szerep jutott a magyar nyelvtudomány elméleti, gyakorlati és presztízs-szempontból egyaránt rendkívül fontos és kényes vállalkozásának, az ún. akadémiai magyar nyelvtannak (A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I—II. Bp., 1961—2.) megírásában. Olyan fontos fejezetek szerzője, mint „A szóelemek általános kérdései”, „A szótövek”, „A mondatfajták”, valamint az egyszerű és az összetett mondatról szóló részek egy-egy alfejezete. Leíró mondatnani munkái közül kiemelkedik „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” c. tanulmánya (NytudÉrt. 16. sz. Bp., 1958.), amely általános nyelvelméleti szempontból is figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz a mondatrészek, valamint a mondatok egymás közötti kapcsolatának dinamikájáról, a szerkezeti kohézió fokozatairól. Jelentős adalék a funkcionális szemléletű mondatnani kidolgozásához „A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából” c. dolgozata (NyK. LVI, 67—88), amelyben meggyőzően korrigálja-finomítja a mondatok ún. közlési fajtáinak hagyományos osztályozását. Úgyszintén általános nyelvelméleti érdekű „Mondat és megnyilatkozás” c. munkája (Nyelvészeti dolgozatok 181. sz. Szeged, 1980—1.), amelyben a megnyilatkozást mint „szövegmondatot” állítja szembe a „rendszermondattal”, s az előbbi sajátosságait (a hiányos szerkesztettség, a deiktikus és anaforikus elemek tartalmassá válását, a téma—réma szerkezetet stb.) szövegbe ágyazottságából vezeti le. Jelentéstan munkásságának mintegy összefoglalása a 1968-ban megvédett akadémiai doktori értekezése, a már említett „Általános és magyar jelentéstan” (Bp., 1970.), amelynek olasz nyelvű változatát 1980-ban Nápolyban adták ki. E könyvében a jelentéstannak szinte minden fontos kérdésével foglalkozik, s a hagyományos tárgyalásmód keretében a rendszerezés, illetőleg osztályozás új szempontjait érvényesíti, mint például a jelkapcsolatok jelentésének vizsgálatában.

Károly Sándor tudós egyéniségének egyik legrokonszenvesebb vonása állandó kapcsolata az alkalmazott nyelvészettel, mindenekelőtt az anyanyelvi oktatással és a nyelvmuveléssel. Olyan nyelvész ő, akinek számára a tudományos ismeretterjesztés nem

„leereszkedés” az elmélet magaslatáról, hanem belső igényből fakadó rendszeres tevékenység. A Köznevelésben, Felsőoktatási Szemlében, a gimnáziumi tantervek módszertani útmutatásaiban megjelent számos írásában következetesen és szenvedélyesen száll síkra azért, hogy az anyanyelv művelése és iskolai oktatása ne hagyja figyelmen kívül a nyelvtudomány eredményeit, és semmiképpen se kerüljön szembe azokkal. Károly Sándor már évtizedekkel ezelőtt felismerte, hogy anyanyelvi oktatásunk gyengeségeinek, idegennyelv-tudásunk nyomorúságának egyik közös fő oka a nyelvről mint az ember kizárólagos és egyetemes sajátosságáról szóló ismereteink társadalmi méretekben elképesztően alacsony színvonala. Vajha ez a felismerés közkinccsé válna napjainkban, amikor egyre inkább érezzük, hogy nyelvi kultúránk jelenlegi állapota társadalmi és gazdasági felemelkedésünknek egyik alattomos kerékkötője!

Károly Sándor tudományos és ismeretterjesztő munkássága nem szakítható el egyetemi oktató tevékenységétől. Mint a szegedi József Attila Tudományegyetem általános nyelvészeti tanszékének vezető professzora hosszú éveken át folytatta talán kevésbé látványos, de annál eredményesebb munkáját egy korszerű ismeretekkel felvértezett s a tudomány új kérdései iránt fogékony fiatal nyelvész-nemzedék felnevelésében. Szerencsémre többször is alkalmam volt vele együtt vizsgáztatni a tudományos továbbképzési ösztöndíjra jelentkezőket. Ezeken a vizsgákon jól megfigyelhettem szigorú igényességét, amellyel nem „restelli” számon kérni a nyelvi tények ismeretét és a szakirodalomban való jártasságot, az összefüggések felismertetésére irányuló kérdező-stratégiáit, s azt az elégedett és „cinkos” mosolyt, amellyel az intelligenciának és kreatív gondolkodásnak az asztal túlsó feléről érkező jelzéseit jutalmazza.

Tisztelt Károly tanár úr, kedves Sándor barátunk!

Őszinte szeretettel és nagyrabecsüléssel köszöntünk jubileumod alkalmából! „A Jókai-kódex mondattaná”-ról írtad egyszer, hogy az a munka a háború utolsó éveinek szörnyűségeiből való menekülést jelentette számodra a belső élet nyugalmas elvonultságába. Hadd fejezzem ki most azt az óhajunkat, hogy annyi megpróbáltatás után most már nyugalmas külső körülmények biztosítsák számodra belső életed alkotó nyugtalan-ságát, amely — bizton reméljük — az elkövetkező években új eredményekkel fogja gazdagítani tudományunkat. Ehhez kívánok Neked a magyar nyelvészek, Társaságunk és a magam nevében is hosszú életet, jó egészséget és töretlen munkakedvet!

PÉTER MIHÁLY

Kovalovszky Miklós nyolcvanéves*

Ez a század sok csapást mért ránk. Azért ajándékokat is osztott. Virágba szökkenette például a nyelvtudományt. Talán azért élt vagy munkálkodik annyi tudós, nyelvész a huszadik században, mert a magyar szétszórt, veszélyeztetett anyanyelvvé vált. Nyelvészek, irodalomtörténészek, szótárszerkesztők, önkéntes gyűjtők, szorgalmas nyelvpápolók siettek a szétszórt fészek, a villámsújtotta fa, a megbolygatott bölcső rendezésére és gyógyítására. Dolgozószobámban teljes könyvespolcokat foglalnak el ezek a szerelmes földrajzkönyvek, az anyanyelvet föltérképező munkák.

Egy-két művet, néhány nevet említék csupán. „Tosú tanár úr”, Pais Dezső a Kruzsok törzsasztala körül valóságos nyelvtudományi iskolát teremtett. Bárczi Géza csillaghegyi otthonában megírta nyelvünk életregényét, „A magyar nyelv életrajzá”-t. A Nyelvtudományi Intézet munkaközössége 1949 és 1969 között a teljes magyar nyelv-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1990. november 13-i ülésén.

területet bejárta, ezeröttszáz kérdés alapján felkazlalta a magyar szókincset, hogy összeállítsa a világon is egyedülálló munkát, „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak a hat kötetét. Benkő Loránd vezénylő, karmesteri (főszerkesztő) pálcája alatt megjelent „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak három kötete, a Nyelvtudományi Intézet gondozásában a „Magyar Értelmező Kéziszótár”. A kolozsvári Szabó T. Attila páratlan, ötven évnvi gyűjtése nyomán Romániában kiadták az „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár” négy kötetét, amelyet — reméljük — még öt befejező rész követ. Lőrincze Lajos a rádió mikrofonja előtt évtizedek óta szól anyanyelvünkről, a helyes magyarságról, s előadókörútjai során járja a környező és a tengerentúli nyelvszigeteket.

Önkéntes szabadcsapatok (Illyés leleménye) is fölvállalták a nyelvművelést. Valaha egy Déry Tibor, egy Illyés Gyula állt az akadémiai Nyelvtudományi Bizottság élén. Még Kodály Zoltán is a várvédő vitézek, a jeles várkapitányok sorába tartozott.

Tanítók, tanárok, színészek, újságírók, de még nem magyar szakos egyetemi tanárok is felsorakoztak Arany János anyanyelvének az arcvonalán, hogy itthon s a nagyvilágban óvjanak minden jelzöt (Gömöri György !), a szavak hímporát, Ady mámorát --- vállalták az „örzök a vártán” feladatát. A világrészekre kiterjedő anyanyelvi mozgalmat, az anyanyelvi konferenciák gondolatát a költő Váci Mihály és egykori tanítótársa, az Egyesült Államokba kivándorolni, menekülni kényszerült Nagy Károly egyetemi tanár vetette fel. Idehaza önkéntesen olyan művészek álltak be és jeleskedtek (jeleskednek !) e sorban, mint a színművész Bánffy György, a szavalóművész Jancsó Adrienne, a Kazinczydíjat alapító, a hazai versenyeket patronáló, a kilencven esztendején túl is munkálkodó, a körünkből 1984-ben eltávozott Péchy Blanka, aki Deme Lászlóval együtt küzdött a szép szólásért, a hibátlan beszédért, a helyes hangsúlyért a Beszélni nehéz mikrofonja előtt vagy körei között.

A háttérben pedig észrevétlenül Magyarország legszelídebb embere, Lőrincze szóhasználatra szerint a „szelíd és kemény” K o v a l o v s z k y M i k l ó s munkálkodott. Valamikor még tanárként a pezsztentlőrinci felsőkereskedelmi iskolában, később nyelvészként, szótárszerkesztőként a Várban, a Nyelvtudományi Intézetben, amelynek főmunkatársa volt, végül városmajori otthonában, ahol filozói munkásságát folytatta kódexmásoló szerzetesek órákat, napokat, éjszakákat sem ismerő megszállott szorgalmával. Ő a nyelvészek nyelvésze, tanárok tanára, a nyelvművelők lektora, bírása volt. Tekintélye nem csak a művein alapult. Olyan munkákat írt ugyan, mint „Az irodalmi névadás”, vagy a „Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség”, „Irodalmunk Párizs-szemlélete a háború után”, olyan gyűjteményeket is szerkesztett társaival együtt, mint a „Magyar Értelmező Kéziszótár”, de főbb tekintélye a szaván alapult. Bírálata. Ítéletén. Lőrincze, aki a nyelvművelés egyik kezdeményezője és szétszört magyarjaink közt nemzetközi tekintélye, lakásáról gyakran átsétál a Városmajor túlsó oldalára, hogy túlóldali lakásán Kovalovszkynak bemutatssa Lőrincze innenső lakásán íródott tanulmányát vagy előadását.

A tekintély nem mindig híres. Nem kevésszer eléggé ismeretlen. Kovalovszky például megveti a hivalkodást. Az igazi tekintély általában melegszívűséggel párosul. „Sugárzóbb szívű szigorú ember még nem láttam soha”, mondta róla egyszer egykori pezsztentlőrinci tanítványa, Bajor Nagy Ernő. Aki talán tőle tanulhatta a szolgálatot meg az alázatot: éveken át gyűjtötte, osztotta szét nélkülöző falvakban az irodalom összegereblyézett, a kiadóktól, terjesztőktől ingyen, ajándékba kicsikart gyöngyszemeit.

Azt csak lélekbúvár tudná (esetleg) kideríteni, miért, hogyan, miként ölelkezett Kovalovszky eszméletében az alázat a szigorral, a szelídség a kérélehetetlenséggel. Sok éven át figyelhettem meg, milyen észrevétlenül, szerényen, szinte láthatatlanul jelenik meg az akadémiai Anyanyelvi Bizottság ülésein — csak akkor vettük észre, hogy itt van, mikor helyet foglalt tanulmánykötegeivel a Képes terem zöldasztala mellett.

Az utóbbi időben már nem járt el ide. Betegeskedik. Az elmúlt években már csak szerelmével foglalatoskodik: Ady szellemi árnyként kísérte végig. Kovalovszky fiatal korában, mikor a hivatalos ország a költőt nem kedvelte, állami tanárként, szegény emberként, saját költségén, Fischhof Henrik kispesti nyomdász támogatásával adta ki Ady-kötetét. Meglett korban azután nekilátott minden Ady-émlék összegyűjtésének, és már hosszú évek óta szerkeszti, jegyzeteli az „Emlékezések Ady Endréről” című sorozat „súlyos” kötetének a kéziratait. Hirtelen a második kötetet emelem le könyvespolcomról: 842 oldal. Ő volt az egyetlen ember, akinek e sorozat számára átadtam a riportírások során ajándékba kapott Csinszka-émlékirat Kárpáti Aurél gondozta eredeti, teljes, gépirásos szövegét. Ugyanis az ő szavára esküdni lehet. Hogy visszaadja. Visszaadta.

Ne feledkezzünk meg a szerzetesről, különösen ne a Magyar Nemzet részéről. Hasábjainkat gyakran igénybe vette, de csak akkor, ha helyesbíteni, kiegészíteni, kijavítani kellett valamely közlést, tévedést, vagy gazdagítani az olvasó ismereteit.

A városmajori filosz munkája közben tisztas évfordulóhoz érkezett. Ő az utóbbi ígét talán kijavítaná, mert a megérkezéshez haladni, járni kell, s Kovalovszkynak a járás már nehezebbre esik lába és térde gonoszító bajai miatt. Pedig apró lépteivel mennyit járkált valamikor, de mindig „gyalog bizony”, mondhatnánk Nagyszalonta nagy fiával együtt. Járt az Akadémiára, föl a várnegyedbe, a Nyelvtudományiba, könyvtárakba, levéltárakba.

Elfáradt. A teste. A lelke nem. Adyján még fáradhatatlanul dolgozik, s két dolgot nem ismer: a panaszt, meg a lelki restséget. 1990. szeptember 29-én volt nyolcvan éves. Azt kívánom neki, hogy fölépített Ady-émlékháza tetejére kitűzhesse a májusfát. A magamfajta betűvető a szavakkal játszani szeret. Lektorra mindig szüksége van. A jó bíró mindig Kovalovszky. Ezért is emelem le a Kovalovszky szerkesztette Értelmező Kéziszoftárt: helyesen használtam-e a *májusfa* főnevet? Ilyesmikért még Lőrincze is átmegy a Városmajor túlsó oldalára. Rendben. A májusfa május 1-jére virradón a földbe állított fa, s „épülő házra bokrétaünnepen kitűzött ilyen fa(ág)”.

Isten éltesse a szerény szerzetest!

RUFFY PÉTER

Elekfi László hetvenéves*

Kedves Elekfi László, Laci Barátom!

Kedves Kollégák, Kedves Barátaink!

Az ilyen szép életkorhoz kapcsolódó ünneplések egyszerre kellemesek és kellemetlenek — mind az ünnepelt, mind köszöntője számára, hiszen óhatatlanul egyfajta számvetésre ösztönzik mindkettőjüket, valamiféle lezárást sugallva. Hála Istennek, erre Elekfi László kollégánknál nem kell gondolnunk, hiszen alkotóereje teljében van.

E születésnapj ünneplések nekünk, kutatóknak fontosak, mert alkalmat adnak, sőt rákényszerítenek bennünket arra, hogy egy-egy jeles tudósi életművet és magatartást megvizsgáljunk: példát merítsünk belőle a magunk számára, és példát állítsunk általa az utánunk következőknek. Azt hiszem, korunkban — e tudományokat és főleg a társadalomtudományt, benne pedig a nyelvtudományt oly kevéssé megbecsülő és honoráló korban — éppen a tudósi, emberi magatartás a legfontosabb.

Úgy gondolom, ünnepeltünk, Elekfi László számára akadnak kellemesen kellemetlen mozzanatai a felköszöntésnek: kénytelen elviselni ünneplésünket: hogy erőteljesen rá-

* Felhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1990. november 27-i ülésén.

vetődik az érdeklődés fénysugara, s kénytelen kilépni abból a visszahúzódo és rejtőzködő, mondhatnám elzárkózó szerénységből, mely tudósi pályájának és emberi magatartásának egyik fő jellemvonása. És éppen ez az, amiben Elekfi László példát adhat nekünk és az utánunk következőknek.

Az imént Elekfi László visszahúzódo, rejtőzködő szerénységét említettem. Hosszú éveken, évtizedeken át voltunk közvetlen munkatársak, remélem, barátok is, és természetesen szakmai vitatársak, olykor nagyon éles vitákban. S noha pályáját, munkásságát, eredményeit figyelemmel kísértem, számos szakmai kérdést megbeszéltünk, megvitattunk, együtt dolgoztunk ki, alig-alig hallottam tőle azt a — bizonyos hangsúlyos *én*-nel és sajátos dallammal kimondott — mondatot, hogy „Én ezt már megírtam . . .” Pedig van mire „szerény” legyen, hiszen kutatói, tudósi pályafutása alatt sok mindenről írt, sok mindent megírt, sok mindenben időt álló módon, s gyakran elsőként „tette le a garast”, körültekintő módon fejtve ki szilárdan megalapozott, sok — gyakran aprólékos — részletre is kiterjedő álláspontját, legyen az a nyelvművelésnek kicsi, de mégis fontos állásfoglalást kívánó kérdése, vagy a magas nyelvtudománynak, ezen belül a helyesírásnak, kiejtésnek, verstannak, stílusnak, mondattannak vizsgálatával kapcsolatos alapvető, elvi vagy gyakorlati (gyakorlati célokat szolgáló) problémája.

Rejtőzködő szerénysége nagyarányú szorgalommal és kitartással párosul. Elekfi László ugyanis pályájának nagy részében kollektív munkálatoknak, különféle szótárak szerző- és szerkesztőgárdájának volt munkatársa. Miközben a szótáraknak (Értelmező Szótár, Magyar Értelmező Kéziszótár, Petőfi-szótár, Nyelvművelő Kézikönyv) gályarabjaként dolgozott — mert a szótárírás rabszolgamunka, még ha akadnak is olyan „gályák”, melyeknek kollektívája a rabszolgamunkát elviselhetővé, sőt üdítővé teszi —, hatszáznál több kisebb-nagyobb cikkben (kritikában, ismertetésben, tanulmányban), nem egy nagyobb lélegzetű könyvben fejtette ki nézeteit, gondolatait, ismertette megállapításait. (E 600-nál több tételes bibliográfiában a szótárakon végzett munkák csak egy-egy tételként szerepelnek.) És — hogy a hasonlatnál maradjak — a gályákon Elekfi László nemcsak az evezőt húzta. Azt is becsülettel, végeztén a szótárírás aprólékos, pepecselő munkáját (pl. az ÉrtSz.-ban a kiejtés jelölése, az ÉKsz.-ban a paradigma-táblázatok, a ragozási rendszer bemutatása a címszavak ragos alakjainak összegyűjtése alapján). Időnként a kormányosi állásról is körül-körültekintett, s az aprómunkát nagyobb összefüggésekbe illesztette (pl. összefoglalta nézeteit, tapasztalatait a szótárírással kapcsolatos néhány elvi és gyakorlati kérdéssről: „Az igék szótári ábrázolásáról”, „Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező szótár”: Szótártani tanulmányok 183–214, 227–78; stb.). És nem is akárhogyan.

Ez a harmadik olyan tudósi tulajdonság, melyet említenünk kell: Elekfi László mindig rendkívüli — olykor már-már túlzott — alaposággal, lelkiismeretességgel (sőt aggályossággal), de nagyarányú tájékozottsággal dolgozta ki mind választott témáit, mind azokat, melyeknek elvégzését intézeti feladatául kapta. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy munkásságának jelentős részét képezik a kritikák, recenziók, ismertetések is. Ezek azonban nemcsak a tájékozódást segítették elő neki és a szakma művelőinek. Elekfi Lászlót számtalanszor a kérdés továbbfejlesztésére, kibontására, új eredmények kimunkálására ösztönözték. — Ennek jó példája 1987-ben megjelent nagy munkája a „Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése, különös tekintettel az aktuális mondattagolásra” (Nyelvészeti tanulmányok 27. sz. 1986. [1987.]). Erről egyik méltatója, M. Korchmáros Valéria a következőket írta: „[Ez a munka] egy rendkívüli felkészültségű nyelvész több évtizedes munkásságának az eredménye: átgondolt, koherens rendszerben látja és láttatja a nyelvi valóságot, annak Petőfi költészetében adott vetületét. Sine ira et studio veszi számba a sajátjával rokon vagy ellentétes véleményeket, példamutató korrektséggel építve fel a maga elméletét; patikamérleggel mért megállapításaival nehéz

vitatkozni". (AUSz SFL. XXXI/XXXII, 1987/88. 263.) Ez a könyv azonban más szempontból is érdekes. Bizonyítéka annak is, hogy Elekfi László életét, munkásságát bizonyos témakörök vizsgálata búvópatakként végigkíséri, s így mintegy párhuzamos munkákat eredményez. Hisz ebben a könyvben — háttérben, melyre Korchmáros Valéria a *több évtizedes* jelzővel utalt — az is benne van, hogy — noha az elmélet kidolgozása a prágai nyelvészeti iskolához fűződik, s nálunk egyik előfutára Brassai volt — Magyarországon Elekfi László volt az egyik, aki ráirányította a figyelmet az aktuális mondat-tagolás kérdéseire. De benne vannak a munkában kutatói pályájának más „rejtett és kevésbé rejtett”, korai–korábbi áramlatai is.

Kevesek számára ismert, hogy Elekfi László „közírói tevékenységét” zenekritikák írásával kezdte fiatal korában. Talán innen az egyik affinitása a nyelv zenei oldalának vizsgálatához, mely azután nyelvészeti munkásságában egyrészt az emlegetett munkának egyik korai változatában érhető tetten (Föltámadott a tenger. Hangsúlyozás és mondanivaló a versben és zenei áttételeiben: Magyar Zene XX [1979.], 391–422), másrészt pedig fonetikai, a mondatfonetikával kapcsolatos kutatásaiban. Ez utóbbi területnek egyik jelentős eredménye eddig megjelent munkái mellett az a kiadásra váró, mintegy 600 lap terjedelmű közös munkánk, mely a mondatfonetikai eszközök használatának törvény- és szabályszerűségeit próbálja összefoglalni előtanulmányként a kiejtési kézikönyv számára. Az említett könyvben — talán épp a vizsgálati anyagban — ott van a szerzőnek Petőfi-szótáros múltja is. Mint ahogy megtaláljuk „szótáros-priuszát” más munkálatokban is. Életének a szótárak szerkesztőségében töltött idejéből táplálkozik az ugyancsak megjelenésre váró munkája, a Ragozási szótár.

A már publikált életmű és a megjelenésre váró munkák is méltán bizonyítják, hogy a nyelvtudománynak jelentős alakját köszöntjük 70. születésnapja alkalmából.

Hogy Elekfi László barátunk és kollégánk tényleg személyisége a nyelvtudománynak és a tudományos életnek, erről más is tanúskodik. Igazolja ezt az is, hogy nyelvész körökben róla is keringenek anekdoták. Márpedig anekdoták, bon mot-k nem keletkeznek s terjednek akárkíról. Az anekdoták persze inkább fehérasztalhoz illenek, mint születésnapra és hivatalos felköszöntéshez. Egyet közülük azonban mégis megemlítek, mert Elekfi Lászlónak nyelvészi, nyelvművelői magatartásával kapcsolatos. Egy alkalommal — talán az Értelmező Kéziszótár képanyagának összeállításakor — a *kalucsni* került szóba. Ez ügyben megkérdeztük ünnepeltünkötől, akiről tudtuk, hogy van ilyen lütyűje, hogy hord-e kalucsnit. Elekfi László teljes komolysággal tiltakozott, bár szeme sarkában megcsillant valami: „Soha! Esős időben én *sárcipőt* húzok”.

Montágh Imrét, kedves barátunkat egyszer egy beszélgetésben arra ösztönöztem, írja meg, könyvben is rögzítse tapasztalatait. Azt válaszolta: inkább előadásokat tart, mert ő nem tudósi alkat. A tudós megelégszik azzal, ha évente vagy ötévente egyszer ismerik el és méltatják tevékenységét. Neki, aki — mint magáról állította: inkább színészi alkat — szüksége van a tapsra, a minél gyakoribb elismerésre. Nos, Elekfi László barátunk nagyon is tudósi alkat. Szerénységével, visszahúzódsával ugyancsak elkerülte azokat a nyilvános helyzeteket, melyek alkalmat adtak volna az őt köszöntő tapsra, noha munkásságával ugyancsak kiérdemelte az elismerést. Ragadjuk meg tehát a lehetőséget, amikor kénytelen ünnepeltté válni, és köszöntsük, ne csak életkorának, hanem munkásságának is kijáró, szeretetet, elismerést kifejező tapssal!

Isten éltesen, Kedves Elekfi László!

WACHA IMRE

LEVÉLSZEKRÉNY

Mező András írja: *Tüt*. Már visszaküldtem a szerkesztőségnek a „Gazdálkodás-történetünk egy helynévi emléke” c. cikkem tördelt korrektúráját, amikor fölfedeztem, hogy GYÖRFFY GYÖRGY nagy történeti földrajzában a Keve vármegyéhez írt bevezetőben cikkem témájához tartozó megállapítást tett: „A Béga Árpád-kori adatokból ismert neve Begej volt, de a X. században alighanem Tüt néven ismerték; Bíborbanszületett Konstantin ugyanis a Temes (*Τιμησις*) és Maros (*Μορρησις*) közti folyót *Τούτης*-nak nevezi” (GYÖRFFY III, 305). Ehhez lábjegyzetben fűzi hozzá a következőket (uo. 305–6): „... A név olvasata Tutész, de ha a név magyar eredetű, akkor inkább magas hangrendű volt; az ómagyarban kellett lennie egy növényrész jelentésű *tüt* szónak; csakis így magyarázható Becsei (Bátmonostori) Imre 3 fiának a neve: Tütös (1325: *Tuteus* Z. I. 270, 1326: *Tuteus* uo. 282), Vesszős (1325: *Vezeus* uo. 270, 1326: *Wezsceus* uo. 282) és Tövisses (1332: *Thuisses* uo. 398; a további névalakokat ld. Z. VII/2. 35–37 index), vö. Kiss: FNEsz. 657: Töttös címszó.”

A filológiai mulasztásért természetesen mindenképpen felelősség terhel. Ugyanakkor el kell mondanom, hogy írásom előadás formájában elhangzott már 1983-ban a néprajzi és nyelvjárási gyűjtők gödöllői országos találkozásán, majd ugyanazt megismételtem Heves városban „A hevesi járás földrajzi nevei” c. gyűjtemény megjelenése alkalmából szervezett tudományos ülésen. — A konstantinoszi helynév eredetéhez nem tudok hozzászólni. Azt azonban kellemes érzéssel veszem tudomásul, hogy Becsei (Bátmonostori) Töttös nevének magyarázatában GYÖRFFY GYÖRGY és magam egymástól teljesen függetlenül ugyanarra az eredményre jutottunk.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztat-
tuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

(A kurzíváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Szabó Ágnes* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Posta-bank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. Olasz György: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. Bárczi Géza: A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. Somogyi Béla: A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. Dániel Ágnes: Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szervezőlésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 55 Ft

Előfizetés egy évre: 220 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

180. **Gálffy Mózes**: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. **Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin**: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc**. 1989. 160,— Ft.
184. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 1988. 30,— Ft.
185. **Sylvester János** latin—magyar nyelvtana. Ford. **C. Vladár Zsuzsa**. 1989. 40,— Ft.
186. **Király Lajos**: Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. **Mátai Mária**: Igekötőrendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. **Benkő Loránd**: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.
189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. **Fekete Péter és V. Raisz Rózsa**. 1990. 100,— Ft.
190. **Kiss Jenő**: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Sinor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.

Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.

Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.

4. Tomcsint

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVII.

ÉVFOLYAM

1991.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, PAPP FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiefer Ferenc</i> : A progresszív aspektus a magyarban	257
<i>Havas Ferenc</i> : A grammatika speculativa modernsége	278
<i>Lakó György</i> : Akadályok hazai nyelvtudományunk fejlődésének útjában; eredmények az akadályok ellenére	288
<i>Szathmári István</i> : Mikes és irodalmi nyelvünk	298
<i>Bakos Ferenc</i> : Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus	306
<i>Pete István</i> : A térbeli viszonyok szemantikai rendszere	313
<i>Korponay Béla</i> : Néhány gondolat a műveltetésről	320
Kisebbségi közlemények. <i>Kiss Lajos</i> : A középkori <i>Promontorium Varadiense</i> magyarul. — <i>Kósa László</i> : Észrevételek és kiegészítések Juhász Dezső „A magyar tájnévadás” című munkájához. — <i>Juhász Dezső</i> : A tájnevek vitás kérdéseihöz. — <i>Farkas Vilmos</i> : Egy könyvismertetés margójára	327
Szó- és szólásmagyarazatok. † <i>Bernáth Béla</i> : Inas. — A táltos, aki inkább tátos. — <i>Dömötör Ákos</i> : Szerencsemosdatás. — <i>Horpácsi Illés</i> : Az <i>áld-áldoz(ik)</i> jelentéstörténetéhez. — <i>Kávássy Sándor</i> : Köblös, vékás, lánctalja. — Élihal népség, élihal ember. — <i>Barkász</i> . — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Zrínyi-magyarazatok. — <i>Priszter Szaniszló</i> : „Solrabori” és társai	345
Szemle. <i>Benkő László</i> : A magyar széppróza szótára. — <i>Fodor István</i> : Nyelvünk a Duna-tájon. — <i>Horváth Mária</i> : István Nyomárkay, Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. — Névtudomány és művelődéstörténet. — <i>Kálmán Béla</i> : Szabó József, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek	361
Külföldi felélek. <i>Oszkó Beatrix</i> — <i>Salánki Zsuzsa</i> : Finnugor kulturális társaság alakult. — <i>Büky László</i> : Az Erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötetének kiadásairól	381
Levélcsokrény. <i>Dömötör Sándor</i> írja	383

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 220 Ft. Egy szám ára: 55 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

A progresszív aspektus a magyarban

1. A magyar nyelvészeti irodalomban a folyamatosságot kétféle értelemben szokták használni. Egyrészt a befejezettséggel (perfektivitással) szemben álló igealak, igés szerkezet aspektuális értékét jelölik e fogalommal; ebben az értelemben a folyamatosság azonos az imperfektivitással. Másrészt a fordított szórendű és hangsúlyos igekötőt tartalmazó igés szerkezetet is a folyamatosság kifejezőeszközének tekintik. Ezek szerint a *szánt* – *megszánt*, *mér* – *megmér*, *etet* – *megetet*, *olvad* – *elolvad*, *készít* – *elkészít*, *pödör* – *kipödör*, *takarít* – *kitakarít*, *esteledik* – *beesteledik*, *darabol* – *feldarabol*, *kaszál* – *lekaszál* igepárok igekötőtlen igéi éppúgy folyamatosságot fejeznek ki, mint a következő igés szerkezetek: *'ment 'be*, *'jött 'ki*, *'emeli 'fel*, *'rakja 'le*, *'jön 'haza*, *'szedi 'össze*, *'viszi 'haza* (a vessző a szó hangsúlyos voltát jelöli). A folyamatosság azonban e két esetben nem jelölheti ugyanazt a dolgot. Ha a „cselekvés, történés folyamatos, be nem fejezett” jellemzés kimerítően írná le a folyamatosságot, akkor az 1. a)–c) alatti mondatoknak éppúgy helyeseknek kellene lenniük, mint a 2. a)–c) alattiaknak. (A hangsúlyokat csak a releváns helyeken jelöljük.)

1. a) **Egész nap 'mászott 'fel a fára.*
- b) **Sokáig 'jött 'haza.*
- c) **Több órán át 'rakta 'le a táskáját.*

2. a) *Egész nap szántott.*
- b) *Sokáig takarított.*
- c) *Több órán át mérte a búzát.*

Márpedig az 1. a)–c) mondatok értelmetlenek. Vajon mi lehet ennek az oka?

2. Az aspektus mondatszemantikai kategória, amely a mondatok belső időszerkezetével függ össze (erről részletesebben szólok egy korábbi tanulmányomban: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV. Bp., 1984. 127–49*). A belső időszerkezet lényegében a mondatban kifejezett cselekvés, történés időbeli lefolyásának a módja. Annyiféle aspektus van, ahányféle belső időszerkezet. Az *egész nap*, *több órán át*, *sokáig* típusú időhatározókat időmódosítóknak nevezzük. A *tegnap*, *1931-ben*, *múlt héten*, *jövőre*, *a XX. században* típusú időhatározók viszont nem időmódosítók, hiszen nem befolyásolják a cselekvés, történés időbeli lefolyását. Ezek után nem meglepő, hogy az aspektus időmódosító segítségével tesztelhető. Ha két mondat közül az egyik valamely időmódosítóval összeférhető, a másik viszont nem, akkor ebből már következik, hogy a két mondatnak két különböző aspektuális értéke van.

Az *egyre*, *szüntelenül*, *szakadatlanul*, *állandóan* határozószókkal időbeli kiterjedtséget jelölünk. Ezek a határozók is időmódosító szerepűek. Az alábbi

példák azt tanúsítják, hogy az igekötőtlen igéket tartalmazó mondatok az ilyen időmódosítók társaságában jól formáltak, a hátravetett hangsúlyos igekötőt tartalmazó mondatok ezzel szemben helytelenek. (Kivéve ha iteratív értelmű igét használunk: *szüntelenül 'hordta 'be, egyre csak 'rakta 'föl a szénát.*)

3. a) *Egyre csak szántott.*
 b) *Allandóan takarított.*
 c) *Szüntelenül mérte a búzát.*
4. a) **Egyre csak 'jött 'haza.*
 b) **Szüntelenül 'mászott 'fel a fára.*
 c) **Allandóan 'rakta 'le a táskáját.*

Ugyanakkor az egyidejűséget jelölő *éppen* határozószó jól megfér a hátravetett hangsúlyos igés szerkezetekkel.

5. a) *Éppen 'jött 'haza.*
 b) *Éppen 'mászott 'fel a fára.*
 c) *Éppen 'rakta 'le a táskáját.*

Az *éppen* határozószó természetesen az igekötőtlen igék társaságában is jól érzi magát.

Az 5. a)–c) mondatok időszerkezete azonban nem teljes. Nem tudjuk meg belőle, hogy az ezekben a mondatokban leírt cselekvés, történés mivel egyidejű. E mondatok úgy tehetők teljessé, ha például időhatározói mellékmondatral egészítjük ki őket. Az alábbi mondatok az időszerkezet szempontjából már teljes értékűek.

6. a) *Éppen 'jött 'haza, amikor Pista találkozott vele.*
 b) *Éppen 'mászott 'fel a fára, amikor a delet harangozták.*
 c) *Éppen 'rakta 'le a holmiját, amikor csöngettek.*

Az időhatározói mellékmondatban kifejezett cselekvés, történés eseményideje korlátozza a főmondat időtartamát. Ennek részletesebb vizsgálatára a későbbiekben még visszatérünk.

A múlt idejű 5. a)–c)-vel szemben a jelen idejű 7. a)–c) mondatok időszerkezete már önmagában is teljes értékű.

7. a) *Éppen 'jön 'haza.*
 b) *Éppen 'mászik 'fel a fára.*
 c) *Éppen 'rakja 'le a táskáját.*

Az *éppen* határozószó természetesen ezekben a mondatokban is egyidejűségre utal, csak hogy itt a cselekvés, történés nem egy másik mondatban megfogalmazott cselekvéssel, történéssel egyidejű, hanem a beszédidővel. A 7. a)–c) mondatoknál tehát a cselekvést, történést időbelileg a beszédidő korlátozza.

A fordított szórendű, hangsúlyos igekötőt tartalmazó igés szerkezet folyamatosságára egyszóval az jellemző, hogy ezt a folyamatosságot egy másik cselekvés, történés időbelileg korlátok közé szorítja. Jelen idejű cselekvésnél, történésnél az időtartamot a beszédidő korlátozza. Az igekötőtlen folyamatos

igék ezzel szemben korlátlan időtartamúak. A folyamatosságnak tehát két típusát kell megkülönböztetnünk, az egyik korlátlan, a másik korlátolt időtartamú. A kétféle folyamatosság kétféle aspektust határoz meg. A korlátolt időtartamú folyamatosságot fogjuk jobb elnevezés híján *progresszív aspektus*-nak nevezni, a korlátlan időtartamú folyamatosságot pedig egyszerűen *folyamatos aspektus*-nak. A progresszív aspektus a (korlátlanul) folyamatos aspektussal alkot közvetlenül oppozíciót, nem pedig a befejezett (perfektív) aspektussal. Pontosabban, a progresszív aspektus csak az imperfektivitás általános kategóriájának közvetítésével áll oppozícióban a perfektivitással, az imperfektivitáson belül viszont oppozíciós pár a korlátoltan és korlátlanul folyamatos szemlélet.

Az a körülmény, hogy a progresszív aspektusú mondat időtartamát egy másik cselekvés, történés eseményideje korlátozza, megmagyarázza az 1. a) – c), valamint a 4. a) – c) mondatok helytelenségét. Ha ugyanis az időbeli korlátozás forrása egy másik cselekvés, történés eseményideje, akkor a mondat időmódosítóval nem módosítható. Egyetlen mondat sem tűr meg két független időmódosítót. Vö.

8. a) **Egész nap 5-től 6-ig dolgozott.*
 b) **Éstig barátja megérkezésekor takarított.*

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a progresszív aspektusú mondat nemcsak azért korlátolt időtartamú, mert egy másik cselekvés, történés eseményideje korlátozza, hanem azért is, mert természeténél fogva (éppen végbemenő célirányos cselekvésről, történésről lévén szó) nem lehet tetszőlegesen hosszú időtartamú.

3. A folyamatos aspektust eddig a fordított szórendű, hangsúlyos igekötőt tartalmazó igés szerkezet aspektuális értékével azonosítottuk. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy van-e a progresszív aspektusnak más megjelenési formája is, vagy hogy kifejezhetünk-e igekötőtlen igével progresszív aspektust. Figyeljük meg a következő mondatokat!

9. a) *Éppen a konyhában dolgoztam, amikor megszólalt a telefon.*
 b) *Éppen Lizával táncolt, amikor elaludt a villany.*
 c) *Éppen a könyvét írta, amikor kopogott valaki.*

Ezeknek a mondatoknak a főmondatai éppen úgy progresszív aspektusúak, mint a 6. a) – c) mondatokéi. Mivel azonban a *konyhában dolgoztam*, *Lizával táncolt*, *a könyvét írta* általában korlátlanul folyamatosak, és az *éppen* határozószó és az *amikor*-ral bevezetett időhatározói mellékmondat kitétele nem kötelező, azt kell mondanunk, hogy igekötőtlen igék esetén a progresszív aspektus nem grammatikalizálódott, azaz nem tisztán grammatikai eszközökkel fejeződik ki. Az *olvasok*, *írok*, *tévét nézek*, *ebédet főzök* a beszédhelyzettől függően lehet korlátlanul és korlátoltan folyamatos. Ha az *Olvasok*, válasz a *Mit szoktál esténként csinálni?* kérdésre, akkor a mondat nem progresszív olvasatú, ha viszont a *Mit csinálsz?* kérdésre hangzik el válaszként, akkor az. Nyilvánvaló tehát, hogy itt a kérdés eldöntése nem a grammatika feladata. Ugyanez vonatkozik a múlt idejű alakokra is: az *olvastam*, *írtam*, *tévét néztem*, *ebédet főztem* a beszédhelyzettől függően kaphat progresszív vagy korlátlanul folyamatos értelmezést. Ha a *Mit csináltál tegnap este?* kérdésre válaszolok a *Tévét néztem*.

mondattal, akkor korlátlanul folyamatos mondatot használtam. Ha ellenben a kérdés így hangzik: *Mit csináltál, amikor telefonáltam?* a válasz progresszív aspektusúvá válik.

Jegyezzük még meg, hogy irányt jelölő igekötők esetén a befejezett szemléletű ige a *felé* névutó segítségével is progresszív aspektusúvá tehető: *lefelé/hazafelé jött . . .* Néhány állapotváltozást jelentő igénél pedig a *kezd* + perfektív ige körülírással is képezhető a progresszív aspektus: *kezd elfáradni/megbolondulni*. Folyamatos igéknél a *kezd* valódi kezdetre utal: *kezd tanulni/dolgozni*. A *kezd* igével szemben az *elkezd* nem használható progresszív aspektusú szerkezetben: helytelen az *elkezd elfáradni/megbolondulni*, és valódi kezdetre utal az *elkezd tanulni/olvasni* (vö. WACHA BALÁZS, Az ígés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. Bp., 1978. 91). A fentiekből nyilvánvaló, hogy sem a *felé* névutó, sem pedig a *kezd* + perfektív ige szerkezet nem általános eszköze a progresszív aspektus képzésének. (A folyamatoságot egyébként – más megközelítésben – WACHA részletesen tárgyalja egyik dolgozatában, vö. WACHA, A folyamatos – nem folyamatos szembenállásról: ÁNYT. XVII [1989.], 279–328.)

A fenti megfigyelésekből tehát azt a következtetést kell levonnunk, hogy a magyarban a progresszív aspektus csak igekötős igék esetén fejeződik ki kötelezően grammatikai eszközökkel (szórend + hangsúly). De vajon minden igekötős ige lehetővé teszi-e a progresszív aspektus képzését?

4. Ahhoz, hogy kérdésünkre választ adhassunk, röviden meg kell vizsgálnunk az igekötők funkcióit. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint (Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959. 155) az igekötők főbb funkciói a következők: 1. az igekötő a cselekvés irányát jelöli; 2. az igekötő az igei aspektust fejezi ki (J. SOLTÉSZ itt háromféle aspektust különböztet meg: folyamatos, befejezett és beállót); 3. az igekötő módosítja az ige jelentését; 4. az igekötő megváltoztatja az ige szintaktikai szerepét; 5. az igekötő az igeképzés eszköze. — Mi három alapvető funkciót fogunk megkülönböztetni; ezek: a) a perfektiválás (aspektus-képzés), b) az akcióminőség-képzés és c) a szóképzés.

A „beálló” jelentést akcióminőség-képzésnek fogjuk tekinteni, ugyan-csak az akcióminőséghez tartozik a SOLTÉSZTÓL a 3. funkcióhoz sorolt módosítások egy része. A szóképző funkcióhoz fogjuk sorolni az 1., 4. és 5. funkciókat.

Az igekötőnek egyetlen funkciója a perfektiválás, ha az alapige és az igekötőtlen ige között kizárólag aspektusbeli különbség van. Igekötős igéink túlnyomó többsége befejezett szemléletű, de az alapigétől csak ritka esetben különböznek kizárólag az aspektusban. Az igekötős igék többnyire akcióminőségben vagy egyéb szintaktikai-szemantikai tulajdonságaikban is eltérnek az alapigétől.

A meg igekötős igék közül az alapigétől csak a perfektivitásban különbözik például a *megszánt*, *megfőz*, *megetet*, *megmosdik*, *megmér*, *megárad*, *meglocsol*, *megfej*, *megfullad*, *megnyílik* (a tárgyas igék egy része itt tárgy nélkül értendő, vö. *Megszántok és hazamegyek*, *Megfőzők és elmegyek*, szemben a *Megszántom a földedet és hazamegyek*, *Megfőzöm az ebédet és elmegyek* mondatokkal, ahol a perfektivitáson kívül a rezultatívitás momentuma is megjelenik). A meg igekötőn kívül más igekötők is előfordulhatnak tisztán perfektiváló funkcióban. Így az *el* (*elolvad*, *elromlik*, *elénekel*), a *ki* (*kialakul*, *kipödör*, *kitakarít*), *be* (*beesteledik*, *besötétedik*, *begyakorol*), *fel* (*feldarabol*, *felfal*, *felszabadul*, *felszánt*, *felsorol*), *le* (*lekaszál*, *ledarál*, *leigazoltat*, *leszerződik*) is.

Akcióminőségnek a cselekvés, történés lefolyásának módját szokták nevezni. Általános felfogás a magyar hagyomány szerint, hogy akcióminőséget kifejezhet igekötő, képző vagy maga az igető is. Így tartós-huzamos történésű akcióminőséget fejez ki például az *ül, áll, fekszik* ige is. A *ver, lélegzik* a gyakori ígék között szerepel. Gyakran az aspektus fogalma az akcióminőség fogalmával keveredik. Így például az akcióminőségek között szerepel a progresszív-*ság* is: a *vár, ír, megy, éhezik* a példák között szerepelnek. (Vö. BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Bp., 1985. 23.) Ha lexikai-szemantikai kategóriának tekintjük, akkor az akcióminőség az ígék tetszés szerinti osztályozását teszi lehetővé. Nyilvánvaló ugyanis, hogy másfajta folyamat a *gondolkodik* és más az *emlékezik*, más állapot a *szerelem* és más a *gyűlölet*, más tevékenység az *ír* és más az *olvas*. Hol húzzuk meg tehát a határt? Ad absurdum véve a dolgot azt is mondhatnánk, hogy csak két szinonim jelentésű ígének lehet azonos az akcióminősége. Ezzel azonban az akcióminőség üres, hasznavehetetlen fogalommá válna.

A magyar hagyomány a fenti eljárásnál valószínűleg a német nyelvtan-írási gyakorlathoz igazodott. (Vö. például: J. ERBEN, Deutsche Grammatik. Ein Leitfadens. Frankfurt am Main, 1968.; W. FLÄMIG, Zur Funktion des Verbs. III. Aktionsart und Aktionalität. Deutsch als Fremdsprache 2 [1965.], 4—12; W. SCHMIDT, Grundfragen der deutschen Grammatik. Berlin, 1965.) Íme két jellemző idézet: „Die Verlaufsweise von Vorgängen, also die besondere Art, wie ein Geschehen abläuft, . . . bezeichnet man als Aktionsart. Man unterscheidet gewöhnlich Aktionsarten, die sich auf die zeitlichen Phasen des Geschehensablaufs beziehen, die sogenannten Phasenaktionsarten, und Aktionsarten, die einer nicht am Zeitablauf orientierten Abstufung des Geschehens dienen” (FLÄMIG i. m. 5). „Auf Grund der Vielfalt der tatsächlichen Geschehensabläufe bestehen bei der begrifflichen Erfassung und Gliederung relativ unbegrenzte Möglichkeiten zur fortschreitenden Differenzierung der Geschehensmerkmale” (FLÄMIG i. m. 7). Az akcióminőségbeli kategóriák lényegében nyelven kívüli megfontolásokon alapulnak: vannak állapotok, folyamatok, történések, s ezek különböző szempontok alapján tovább bonthatók. A nyelvészeti leírás szempontjából elegendő, ha az ígék jelentésük alapján a megfelelő osztályokba tudjuk sorolni. Formális kritériumok híján az ilyen osztályozás mindig önkényes s nyelvészeti érdektelen.

A német hagyomány helyett helyesebb lenne, ha az akcióminőség meghatározásánál a szláv és finnugor nyelvek vizsgálatából leszűrt eredményekre támaszkodnánk. (Erre utal PETE ISTVÁN is egyik dolgozatában: Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében: NéprNyttud. XXIX—XXX [1985—86.], 159—72. A kétféle hagyomány közötti választás pontosabb indoklását l. R. STEINITZ, Der Status der Kategorie „Aktionsart” in der Grammatik (oder: Gibt es Aktionsarten im Deutschen?): Linguistische Studien, Reihe A. Berlin, 1981.) A szláv és a finnugor nyelvek gazdag morfológiával rendelkeznek, ezekben a nyelvekben tehát a formai jellegzetességek vizsgálata vezethet el az akcióminőség fogalmához. Minden kötött morfémával kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy az milyen módon változtatja meg az alapszó jelentését. A finnugor munkák közül mindenekelőtt W. SCHLACHTER könyvére érdemes hivatkoznunk. (W. SCHLACHTER, Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik. München, 1968.) SCHLACHTER véleménye szerint az akcióminőség a szóképzés kategóriája, az alapige jelentését módosítja, s nyelvi jele a morfológiában keresendő. Az orosz nyelvre vonatkozóan hasonló elképzelést képvisel AVILOVA

és ISAČENKO. (Vö.: N. S. AVILOVA, Vid glagola i szemantika glagolnovo szlova. Moszkva, 1976.; A. V. ISAČENKO, Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre. Halle, 1962.)

SCHLACHTER, AVILOVA, ISAČENKO és részben R. STEINITZ javaslatait, megfigyeléseit némi változtatással a magyarra alkalmazva fogjuk az akcióminőség fogalmát meghatározni.

Ha az akcióminőséget grammatikailag megalapozott kategóriának akarjuk tekinteni, akkor a szóképzésen (a morfológián) belül kell elhelyeznünk. Ebben az esetben azonban az akcióminőség-képzést el kell tudnunk határolni egyrészt az aspektus-képzéstől, másrészt a tulajdonképpeni szóképzéstől. Az aspektus definíciójának birtokában az első feladat könnyen megoldható: a szóképzés révén létrejött jelentéstöbblet nem lehet tisztán aspektuális jellegű. A második probléma pedig így oldható meg: két ige, amely egymástól csak aspektusban vagy csak akcióminőségben (vagy esetleg csak aspektusban és akcióminőségben) különbözik, általában bármely szintaktikai környezetben helyettesíthető egymással. A helyettesíthetőség korlátlanul érvényes a tiszta akcióminőségképzés esetében, de csak bizonyos megszorításokkal az, ha az akcióminőség-képzés egyúttal az igét perfektívvé is teszi. Egy akcióminőség akkor élő kategória, ha képzése termékeny. Terméketlen képzés esetén lexikalizált akcióminőségről beszélhetünk.

Az akcióminőség következésképpen grammatikai-szemantikai kategória, amely a következő feltételeknek tesz eleget: a) A kategória morfológiailag meghatározott: igekötőhöz vagy képzőhöz kapcsolódik. b) Az alapige jelentése az igekötő vagy a képző révén egy általánosan jellemezhető, a cselekvés, történés módjára vonatkozó jelentéssel módosul. c) A képzett ige vonatkerete és szelekción jegei az alapigéhez képest változatlanok. d) A képzés az igéknek egy viszonylag jól körülhatárolható csoportja esetében termékeny. Nézzük meg közelebbről, hogy mit is jelentenek ezek a kritériumok.

Az a) kritériumból következik, hogy egy (képzett) ige akcióminősége csak az alapige jelentéséhez viszonyítva határozható meg. Ilyen értelemben az akcióminőségek oppozíciót alkotnak. Például *tud* (állapot) — *megettud* (állapot beállta), *cserél* (cselekvés) — *cserélget* (a cselekvés iteratív volta). Morfológiailag nem összetett igéknél nem beszélhetünk akcióminőségről.

A b) kritériumból egyrészt az következik, hogy az akcióminőség az igéknek csak járulékos, de nem meghatározó tulajdonsága. A *lélegzik* ige például ismétléses folyamat, de itt az ismétlés a folyamat lényegéhez tartozik. Ismétlés nélkül nincs lélegzés. Hasonlóképpen mondhatjuk, hogy a durativitás meghatározó tulajdonsága az *alszik* igével jelölt folyamatnak, az intenzitás az *ordít* igével jelölt cselekvésnek, a rezultativitás a *talál* igével jelölt cselekvésnek. Ezzel szemben a *meggyűlöl* ige tartalmazza a *gyűlöl* ige jelentéselemét és azon kívül — járulékos elemként — a szóban forgó állapot beálltát. A gyűlölet értelmét ez a járulékos elem nem befolyásolja. Az *ölelget* annyit jelent, mint többször megölel, tehát az ige jelentése az iterativitást tartalmazza járulékos elemként. Végül a *megír* is *ír*, csak tartalmazza a rezultativitást (és természetesen a perfektivitást) járulékos jelentéselemét. A *lélegzik*, *alszik* és *ordít* igéknek tehát sem az a), sem pedig a b) kritérium alapján nem lehet akcióminősége. Ezzel szemben a *meggyűlöl*, *ölelget* és *megír* esetében joggal beszélhetünk akcióminőségről.

Az igék az akcióminőség szempontjából is párba állíthatók: *gyűlöl* — *meggyűlöl*, *ölel* — *ölelget*, *ír* — *megír*. Az „állapot beállta”, a „cselekvés gyako-

risága” és a „cselekvés eredményessége” általános jelentéskategóriák, és e kategóriák és az igekötők, illetőleg képzők egy bizonyos osztálya között rendszeres kapcsolat áll fenn.

A b) kritérium alapján nem tekinthető az akcióminőség szempontjából párnak a *hív* — *meghív*, mivel utóbbi ige a „vendégségbe hív” jelentéselemet is tartalmazza, vagy a *talál* — *eltalál*, ahol a két ige között nincs olyan jelentéskapcsolat, amely előre megjósolható lenne. Nem nevezhető akcióminőség szempontjából párnak a *rebeg* — *rebben* sem, az előbbi a mondást jelentő igék körébe tartozik ’meghatódva mond valamit’, az utóbbi pedig mozgást jelentő ige: *Szeme se rebbent.* (Vö. FABÓ KINGA, A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája: ÁNyT. XVII [1989.], 31–48.) Mindegyik esetben a jelentéskülönbség egyedi, s általános jelentéskategóriával nem jellemezhető.

A c) kritérium azt jelenti, hogy az összetartozó párok tagjai helyettesíthetők egymással anélkül, hogy rossz mondatot kapnánk (feltéve, hogy csak vonzatok szerepelnek a mondatban). Például *Tudta az igazságot* — *Megtudta az igazságot*, *Írta a levelet Katinak* — *Megírta a levelet Katinak*, *Zsírért ruhát cserélt* — *Zsírért ruhát cserélgetett*. Ugyanakkor nem tekinthető az akcióminőség szempontjából párnak az *ajándékoz* — *megajándékoz*, mivel helyes mondat a *Virágokat ajándékoztam az édesanyámnak*, rossz viszont a **Virágokat megajándékoztam az édesanyámnak*, és fordítva: helyes mondat a *Megajándékoztam az édesanyámat virágokkal*, helytelen viszont az **Ajándékoztam az édesanyámat virágokkal*. A két ige vonzatkerete különböző. Hasonlóképpen nem állítható párba a *zuhog* — *zuhan* sem, mivel a két igenek különbözők a szelekciós jegyei: jó mondat *A kocsi a szakadékba zuhant*, de rossz **A kocsi a szakadékba zuhogott*, továbbá jó a *Zuhog az eső*, de rossz **Zuhan az eső* (FABÓ i. m. 42). Mások a szelekciós jegyei a *mos* és *mosogat* igéknek is. Mosni lehet testrészt, ruhafélét, bútort, kocsit, padlót, ablakot stb., de mosogatni csak a használt edényeket lehet (FABÓ i. m. 39).

A c) kritérium alapján zárhatók ki az *elalszik* típusú állapotváltozást jelentő igék is az akcióminőség köréből. Jó szerkezet ugyanis *az elaludt gyermek*, de rossz *az aludt gyermek*. Az *olvas* — *elolvas* esetében mindkét változat jó: *az olvasott/elolvasott könyvek*.

A d) kritérium az akcióminőség-képzés viszonylagos termékenységét követeli meg. Lexikalizált, már nem termékeny képzésről van például szó az *elmér*, *elszab* esetében, ahol az igekötő jelentése „az igével jelölt cselekvést rosszul végzi”. Ez a jelentés csak néhány igénél szerepel. A *-kod/-ked/-kőd* gyakorító képző általában gyakorítást jelent, a vele képzett ige járulékos jelentése tehát előre jelezhető, de a képző már nem termékeny, s használati köre sem jósolható meg.

A d) kritériumból következik az is, hogy több, a szakirodalomból ismert akcióminőség valójában nem tekinthető a magyar nyelv rendszerébe tartozó kategóriának. Így például a magyarban nincs bevégző (terminatív) akcióminőség. Egyrészt kevés ilyen jelentésű igénk van: a képzés nem termékeny, másrészt ennél a kevés igénél is többféle igekötőt találunk: *elhangzik*, *elvirágzik*, *kivénül*, *kivirrad*, *ledolgoz*, *leszolgál*. Az igekötők előfordulása semmiféle kapcsolatban nincs az alapige jelentésével, eloszlásuk nem megjósolható. Ugyanez mondható el az „intenzitásnövelő” jelentéselemeről: *meggyötör*, *agyondicsér*, *túlbecsül*. A *meg* igekötő a szóban forgó jelentésben nem termékeny, és az *agyon* és a *túl* is csak korlátozottan az. Ezenkívül semmiféle rendszeresség nem tapasztalható a három igekötő megoszlásában.

A d) kritérium annyiban gyengébb a többinél, hogy nem feltétlenül kell ragaszkodnunk hozzá. Elképzelhető ugyanis, hogy kétféle akcióminőség-fogalom is jogosult. Az egyik lexikai jellegű, lexikalizált egységek között létesít (szemantikai) kapcsolatot. A másik grammatikai, az adott nyelv grammatikai rendszerének része. A d) kritérium teljesülése csak utóbbi esetben követelmény.

Az akcióminőségek kérdését ebben a dolgozatban nem kívánjuk részletesen megvizsgálni. A probléma lezárásaként azonban még röviden utalunk arra, hogy kritériumaink figyelembevételével a *meg* igekötővel kapcsolatban milyen akcióminőségek jöhetnek szóba. a) A *meg* igekötő segítségével kifejezhetjük egy állapot beálltát: *megszomjazik, megtud, megszeret, meglát*. Az igekötő alkalmazási köre: az érzelmi, értelmi, akarat, fiziológiai állapotot, valamint az érzékelést jelentő igék. b) A *meg* igekötő felhasználható pillanatnyi cselekvés, történés jelölésére: *megmozdul, megindul, megvon, meghúz*. Alkalmazási köre: a nem célirányos, tartós cselekvést, folyamatot jelentő, valamint a kezdő értelmű folyamatos szemléletű igék. c) A *meg* igekötő jelölheti a cselekvés eredményességét: *megír, megépít, megkeres*. Alkalmazási köre: a célirányos (telikus) folyamatokat, cselekvéseket, történéseket kifejező igék. (Itt még tisztázandó a különböző igekötőknek ebben az akcióminőségben való részese-dése.) A *meg* igekötő segítségével tehát háromféle akcióminőséget fejezhetünk ki: a) kezdő értelmet (ingresszív akcióminőség), b) pillanatnyiságot (mozzanatos akcióminőség) és c) eredményességet (terminatív-rezultatív akcióminőség).

Az akcióminőségnél a fogalom tisztázatlansága miatt kissé hosszabban kellett időznünk. Az igekötőnek a szóképzésben betöltött szerepét ezek után viszont már röviden tárgyalhatjuk.

Az igekötő szóképző funkciója többféleképpen jelentkezhet. Aszerint, hogy az eredmény elsősorban szemantikai, szintaktikai vagy morfológiai jellegű-e, a következő főbb eseteket különböztethetjük meg.

a) Az igekötő meghatározó módon megváltoztatja az ige jelentését. Ide tartoznak az irányt jelölő igekötők: *bemegy, kijön, felmegy, lejön, átmegy, elmegy, idefut, odaszalad* és így tovább. De ide tartoznak az irányt jelölő igekötőknek alapjelentésükből levezethető jelentései is: *áttör, átterjed, átnyújt, átvesz, betör, felvesz, elvisz, kicsavar, kiönt, leszed*. Végül ehhez a csoporthoz sorolható még néhány, jelentéstanilag nehezen rendszerezhető igekötős ige, többnyire a *helyre* (*helyreállít, helyrehoz*), *össze* (*összerak, összeszed*), *rá* (*rálép, rácsavar*), *szét* (*szétrak, szétszed*) igekötővel képzettek. Figyeljük meg, hogy itt már nem beszélhetünk ige párokról: a *bemegy* nem párja a *megy*-nek, s a *helyrehoz* sem párja a *hoz*-nak.

b) Az igekötő elsősorban szintaktikai változást idéz elő, az esetleges szemantikai változás a szintaktikai változás következménye. Ez az eset áll fenn akkor, amikor az igekötőnek köszönhetően csak az ige vonzatkerete változik meg. Például *ajándékoz vkinek vmit* – *megajándékoz vkit vmivel, hint vmit vhoza* – *meghint vmit vmivel, szed vmit vmiről* – *megszed vmit, lop vmit vkitől* – *meglop vkit*. A többi igekötőnél a vonzatkeret megváltozása általában nem az egyetlen funkció: az igekötő akcióminőségbeli vagy egyéb szemantikai változást is okoz. Egyébként itt sem világos, hogy milyen értelemben nevezhetnénk a *megajándékoz*-t az *ajándékoz* vagy a *meglop*-ot a *lop* párjának.

c) Mindenekelőtt szófajjelölő szerepe van az igekötőnek azokban az esetekben, amikor melléknévből vagy főnévből képzünk igét, mégpedig mindjárt igekötős igét az igekötőtlen ige közvetítése nélkül. Az ilyen igéknek nincs ige-

kötetlen „párjuk”. Például *elárvul, elnémít, elaljasodik, eltörpül, befejez, kifejez, kilábal*.

Az a) csoporthoz tartozó igéknél a képzett ige jelentése többnyire levezethető az alapige és az igekötő jelentéséből. A *kijön* jelentése levezethető a *ki* igekötő és a *jön* ige jelentéséből, ugyanígy az *átnyújt* ige jelentése levezethető az *át* igekötő és a *nyújt* alapige, az *összeszed* jelentése pedig az *össze* igekötő és a *szed* ige jelentéséből. Amikor egy morfológiailag összetett szó jelentése megjósolható alkotórészeinek jelentése alapján, azt szoktuk mondani, hogy a szó **s z e m a n t i k a i l a g t r a n s z p a r e n s**.

Igen sok esetben azonban az igekötős ige jelentése már nem jósolható meg az igekötő és az alapige jelentéséből: a jelentések lexikalizáltak, sok egyedi jelentésárnyalattal rendelkeznek. Így például a *kinevet, kifütyül, kigúnyol* igekötős ige jelentése már nem jósolható meg az igekötő és az alapige jelentése alapján, de ezeknél az igéknél az alapige jelentése még felismerhető: a *kinevet* is „nevet”, a *kifütyül* is „fütyül” és a *kigúnyol* is „gúnyol”. A *becsíp, berúg, lefülel* viszont már nem is hozható kapcsolatba az alapige jelentésével. Amikor egy morfológiailag összetett szó jelentése nem vezethető le alkotórészeinek jelentéséből, akkor a szó jelentése nem transzparens. Az előbb említett igekötős ige tehát **s z e m a n t i k a i l a g n e m t r a n s z p a r e n s e k**.

Az igekötők funkciójával azért kellett részletesebben foglalkoznunk, mert arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen esetben fejezhetünk ki progresszív aspektust az igekötő hátravetésével. Úgy tűnik, hogy a három funkció közül csak a szóképző funkciót betöltő igekötő használható fel erre a célra. A tisztán perfektiváló igekötőt tartalmazó ige nem lehetnek progresszívak. Vö.

10. a) **Éppen 'mászott 'fel, amikor . . .*
- b) **Éppen 'takarítottam 'ki, amikor . . .*
- c) **Éppen 'sötétedett 'be, amikor . . .*

Ez talán avval magyarázható, hogy a perfektív igeeknek megvan az imperfektív párjuk, és korlátlanul folyamatos igeből mindig képezhető lexikális vagy kontextuális eszközökkel progresszív aspektusú mondat.

Progresszív aspektusú szerkezet azonban akkor sem képezhető, amikor az igekötő akcióminőségbeli jelentést (is) hordoz. A következő mondatok is elfogadhatatlanok:

11. a) **Éppen 'bosszantotta 'fel az apját, . . .*
- b) **Éppen 'kutatta 'fel a rejtett kincset, . . .*
- c) **Az eladó éppen 'mérte 'el a cukrot, . . .*

Emlékeztetünk arra, hogy akcióminőségek esetén is beszélhetünk ige párokról. Az akcióminőség járulékos jelentéselem a perfektiváló jelentéselemhez hasonlóan. Az alapige természetesen itt is imperfektív jelentésű, tehát ugyanarra a következtetésre jutunk, mint a perfektiváló igekötő esetében.

Szóképző igekötő esetében viszont általában nincs akadálya a progresszív aspektus képzésének.

12. a) **Jött 'le a lépcsőn és fűtyörészett.*
- b) **Szedte 'össze a holmiját és figyelte a naplementét.*
- c) **Jött 'haza az iskolából és beszélgetett a barátaival.*

Eddigi megfigyeléseinket tehát így foglalhatjuk össze: A progresszív aspektus képzésének szükséges feltétele az, hogy az igekötő szóképző igekötő legyen.

Ez a feltétel azonban nem elégséges, hiszen például a következő mondatok is helytelenek.

13. a) **Éppen 'értük 'el a hegycsúcsot, ...*
- b) **Éppen 'kiáltott 'fel, ...*
- c) **Éppen 'rezzent 'össze, ...*

Az *elér, felkiált, összerezzen* pillanatnyi cselekvést, történést jelöl. Márpedig pillanatnyi cselekvések, történések nem lehetnek „folyamatban”. A progresszív aspektus, mint az imperfektív aspektus általában, tartósságot tételez fel. Helytelenek azonban a következő mondatok is:

14. a) **Éppen 'várta 'ki a végét, ...*
- b) **Éppen 'látott 'rá a térre, ...*
- c) **Éppen 'érezte 'át a fordulat jelentőségét, ...*

Márpedig a *kivár, rálát, átérez* tartósságához nem férhet kétség. Igen ám, de ezek az igék állapotot és nem folyamatot jelölnek. Egy állapot sem lehet „folyamatban”, egy állapot egyszerűen csak tart, nem halad előre, nem lehet célirányos.

Sem a pillanatnyiságot jelentő, sem pedig az állapotot jelölő igék tehát nem képeznek kivételt a progresszív aspektus képzése szempontjából. Az, hogy nem fordulhatnak elő ebben az aspektusban, a progresszív aspektus lényegéből következik.

Előbbi feltételünket most már a következőképpen pontosíthatjuk: A progresszív aspektus képzésének szükséges feltétele, hogy az ige tartós cselekvést, történést jelöljön, és az igekötő szóképző funkciójú legyen.

Tovább vizsgálva a kérdést azt tapasztaljuk, hogy a szemantikai transzparencia hiánya is oka lehet annak, hogy progresszív aspektusú szerkezet nem képezhető a mondatban.

15. a) **Éppen 'beszélte 'el a történeteket, ...*
- b) **Éppen 'iskolázta 'be a gyermekét, ...*
- c) **Éppen 'emésztí 'fel az izgalom az idegeit, ...*

Az *elbeszél, beiskoláz, felemészt* szemantikailag nem transzparens.

A szemantikai transzparencia hiányáról beszélhetünk akkor is, amikor nincs alapige. Ez elég gyakori eset akkor, amikor főnévből vagy melléknévből képzünk igét. A következő mondatok is elfogadhatatlanok.

16. a) **Éppen 'komorult 'el, ...*
- b) **Éppen 'vakulok 'bele, ...*
- c) **Éppen 'kebelezi 'be a szomszéd területét, ...*

Mivel az alapigének önmagában nincs jelentése, a képzett ige jelentését sem lehet az alapige és az igekötő jelentésének segítségével levezetni.

A szemantikai transzparencia követelménye valószínűleg avval függ össze, hogy a progresszív aspektusú igés szerkezetnél mind az ige, mind pedig az igekötő hangsúlyos. A hangsúly arra is alkalmas, hogy vele kiemeljük az összetett szó morfémákhoz kötött szemantikai alkotórészeit. Ez a funkció minden nehézség nélkül érvényesül szemantikailag transzparens szerkezeteknél, működésképtelen azonban akkor, amikor a szerkezet szemantikailag nem transzparens.

A szemantikai transzparencia vizsgálata azt mutatja, hogy általában azok az igekötős igék szemantikailag transzparenssek, amelyeknél az igekötő valamilyen módon megőrizte eredeti határozói jelentését. Ez az eset áll fenn például akkor, amikor az igekötő irányt jelöl: *be, ki, föl, le, át, rá* stb. Ha ezt a megfigyelést a szemantikai transzparencia egyik feltételévé tesszük, akkor ezzel azt is meg tudjuk magyarázni, hogy a tisztán perfektiváló vagy az akcióminőségképző és egyúttal perfektiváló igekötők esetén miért nem lehetséges a progresszív aspektus képzése. Ugyanakkor a képzésre vonatkozó szabály is egyszerűbben fogalmazható meg, hiszen nem kell külön kikötnünk, hogy az igekötő szóképző funkciójú legyen.

A szemantikai transzparencia követelménye azonban még mindig nem meríti ki a progresszív aspektus képzésére vonatkozó szemantikai megszorításokat. Figyeljük meg a következő mondatokat (MOLNÁR ILONA példái, személyes közlés)!

17. a) *A kőműves éppen 'törte 'át a falat, . . .*
 b) **A folyó éppen 'törte 'át a gátat, . . .*
18. a) *A favágók éppen 'döntötték 'ki a fákat, . . .*
 b) **A szél éppen 'döntötte 'ki a fákat, . . .*

A 17. a) és b) mondatok, valamint a 18. a) és b) mondatok összehasonlításából arra következtethetünk, hogy a progresszív aspektus általában csak ágenst tartalmazó mondatok esetében használható. A kőműves a cselekvést szándékosan hajtja végre, s ez jellemző a favágók tevékenységére is. Ezzel szemben a folyó és a szél természeti erő, nem pedig ágens, s a történet véletlenszerű.

Ez a magyarázat azonban több okból sem kielégítő. Egyrészt a progresszív aspektusú szerkezet ágenst nem kívánó tárgyatlan igék esetében is előfordulhat, amint ezt az alábbi példák tanúsítják.

19. a) *Éppen 'nyugodott 'le a Nap, . . .*
 b) *Éppen 'keltek 'ki a csibék, . . .*

A 19. a)–b) mondatok történései természetesen nem véletlenszerűek, ezek a történések a világ rendjéhez, a dolgok természetes menetéhez tartoznak. Úgy látszik tehát, hogy a progresszív szemléletű mondatok kétféle alanyt engednek meg: ágenst, amikor is az alannyal jelölt élőlény, tárgy aktív résztvevő, vagy patienst, amikor az valamilyen változáson megy át.

Másrészt az egyébként ágenst feltételező mondatok sem mindig engedik meg a progresszív aspektust. Figyeljük meg ebből a szempontból az alábbi mondatpárok viselkedését (MOLNÁR ILONA példái, személyes közlés):

20. a) *Éppen 'öntöttem 'ki a teát Annának, . . .*
 b) *(*)Éppen 'öntöttem 'ki a teát Anna ruhájára, . . .*

21. a) *Éppen léptem 'rá a szőnyegre, . . .*
 b) (*) *Éppen léptem 'rá Anna lábára, . . .*

A 20. a) és 21. a) mondatok szándékos, tervszerű cselekvéseket írnak le, a 20. b) és 21. b) mondatokban ezzel szemben nem szándékos, véletlen cselekvéseket találunk. Az, hogy itt inkább pragmatikai, mint szemantikai megszorítással van dolgunk, kitűnik abból, hogy a 20. b) és 21. b) mondatok mindjárt elfogadhatóvá válnak, ha megváltoztatjuk a kontextust. Tegyük fel például, hogy egy színdarab rendezéséről van szó, s az egyik szereplőnek az a feladata, hogy teát öntsön Anna ruhájára, vagy hogy rálépjen Anna lábára. Ebben a kontextusban a 20. b) és 21. b) mondatok cselekvései is szándékos cselekvések. (Azt a körülményt, hogy a 20. b) és 21. b) mondatokat nem a grammatika zárja ki, hanem helytelenségük mindennapi ismereteinkben gyökerezik, zárójelbe tett * jellel jelöljük.)

Az alábbi mondatok is azt példázzák, hogy a természeti erő szerepű alany kizárja a progresszív aspektust:

22. a) **A vihar éppen 'veri 'le a fáról a gyümölcsöt, . . .*
 b) **Az eső éppen 'önti 'el az utat, . . .*

Ha a vonatkokhoz hozzárendelhető szerepeket (az ún. tematikus szerepeket) a grammatika részének tekintjük, akkor a 22. a) - b) mondatokra vonatkozó megszorítás éppúgy szemantikai megszorítás, mint az, hogy fonológiai-szintaktikai eszközökkel csak igekötős igékből képezhetünk progresszív szemléletű igés szerkezetet.

Eredményeinket a következőképpen foglalhatjuk össze: Az igekötő hátravetésével (és hangsúlyos voltának megtartásával) progresszív igés szerkezet képezhető, ha az igekötős ige tartós cselekvést vagy történést ír le és szemantikailag transzparens, továbbá ha az alany vagy ágens, vagy patiens szerepű.

Ehhez a szabályhoz járul pragmatikai jellegű megszorításként az alábbi szabály: Ágens szerepű alany esetén csak akkor képezhető progresszív szemléletű igés szerkezet, ha az ágens tevékenysége szándékos.

A progresszív aspektus képzésének tehát morfológiai, szemantikai és pragmatikai korlátai vannak. A tematikus szerepekre vonatkozó megszorításoknak valószínűleg van közös alapja. Az ágens nem szándékos cselekedetei véletlenszerűek. De ugyanígy véletlenszerűek általában a természeti erő által okozott események is. Másrészt a patiens szerepű alanyt tartalmazó mondatok a számunkra releváns esetekben (tehát szemantikailag transzparens, tartós cselekvést vagy történést kifejező igekötős igék esetén) általában nem véletlenszerű, hanem a dolgok természetes rendjéhez tartozó eseményeket írnak le. A progresszív aspektus képzésének tehát lényegében csak véletlenszerűnek tekintett cselekvések, történések esetén van akadálya.

Miután megvizsgáltuk, hogy főmondatban (vagy önálló mondatban) mikor szerepelhet progresszív aspektusú igés szerkezet, térjünk most vissza az időhatározói mellékmondat kérdéséhez. Vajon hogyan határozza meg az időhatározói mellékmondatban leírt cselekvés, történéis eseményideje a progresszív aspektusú mondat eseményidejét?

5. A progresszív aspektust úgy jellemeztük, hogy időszerkezetét egy másik mondatban megfogalmazott cselekvés, történéis eseményideje teszi teljessé. Nézzük meg közelebbről, hogy ez pontosan mit is jelent.

Deiktikus időhatározó progresszív aspektusú mondatban is állhat:

23. *Tegnap épp 'jött 'haza az iskolából, . . .*

A *tegnap* időhatározó azonban még nem teszi teljessé a 23. mondat időszerkezetét; szerepe az, hogy kijelölje azt az időtartományt, amelynek valamilyen résztartományában a mondatban leírt cselekvés, történéis bekövetkezett. Más szóval, a *'jött 'haza az iskolából* eseményideje belesik a *tegnap* időhatározó által meghatározott tartományba.

A 23.-kal szemben a 24. mondat idővonatkozása már teljes:

24. *Tegnap épp 'jött 'haza az iskolából, amikor találkoztunk.*

A *találkoztunk* eseményideje a főmondat eseményidejének része, pontosabban a *'jött 'haza az iskolából* eseményideje szolgáltatja azt az időbeli keretet, amelynek valamely időpontjában a találkozás létrejött. Egy mondat időszerkezetét csak akkor tudjuk meghatározni, ha ismerjük a beszédidőt, az eseményidőt és a referenciaidőt, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyát. (Vö. a már idézett tanulmányomat, 128 – 9.) Az időhatározói mellékmondat eseményideje egyúttal a főmondat referenciaideje. Kérdésünkre a válasz tehát így hangzik: az időhatározói mellékmondat úgy teszi teljessé a progresszív aspektusú főmondat időszerkezetét, hogy számára a referenciaidőt szolgáltatja. Ez azonban mindjárt felveti a következő kérdést: Hogyan viszonylik egymáshoz a főmondat eseményideje és a mellékmondat eseményideje?

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, különböző típusú cselekvéseket, történéseket kell egybevetnünk.

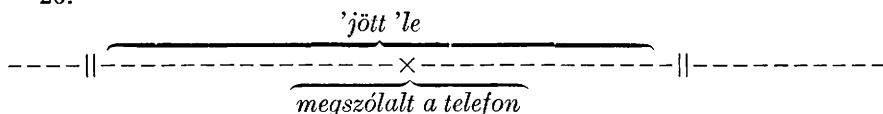
Az egyik, s talán legtipikusabb eset az, amikor a mellékmondat eseményideje pontszerű (a cselekvés, történéis pillanatnyi). Erre példa a 24. mondat és a 25. a) – b) mondat.

25. a) *Épp 'jött 'le a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon.*

b) *Épp 'szedte 'össze a holmiját, amikor megérkezett a barátja.*

Ebben az esetben a mellékmondat eseményideje pontszerű eleme a főmondat eseményideje által meghatározott tartománynak. Ezt mutatja a 26. ábra.

26.

Pillanatnyi cselekvést, történést kifejező ige tehát szerepelhet az időhatározói mellékmondatban. De előfordulhat-e benne tartós-befejezett szemléletű ige?

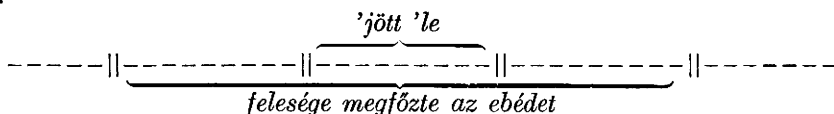
27. a) **Éppen 'jött 'le a lépcsőn, amikor felesége megfőzte az ebédet.*

b) **Éppen 'szedte 'össze a holmiját, amikor barátja kifestette a szobát.*

- c) *Éppen 'jött 'haza az iskolából, amikor Jancsi megírta főnökének a levelet.

Egyik mondat sem jó. A tagmondatok eseményideje közötti viszony ebben az esetben így festene:

28.

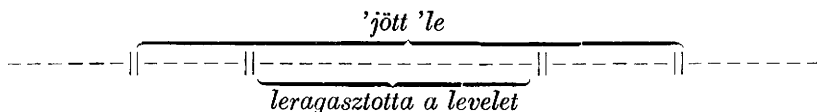
A mellékmondat eseményidejét lényegesen hosszabb ideig tartónak érezzük, mint a főmondat eseményidejét.

A következő példák azt mutatják, hogy ennek ellenére nem zárhatjuk ki teljesen a tartós-befejezett igék mellékmondatbeli előfordulását.

29. a) Épp 'jött 'le a lépcsőn, amikor felesége leragasztotta a levelet.
 b) Épp 'szedte 'össze a holmiját, amikor felvonták a zászlót.
 c) Épp 'jött 'haza az iskolából, amikor a repülőgép átrepült a ház felett.

Itt azonban a mellékmondatban szereplő tartós-befejezett cselekvéseket, történéseket a főmondat eseményidejénél rövidebb ideig tartónak érzékeljük. Az eseményidők közti viszonyt a 30. ábra mutatja.

30.

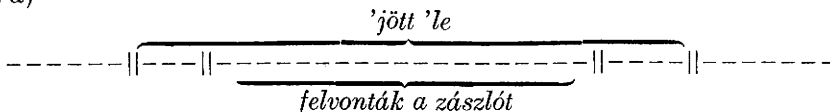
A mellékmondat eseményidejének hosszúságára vonatkozó megszorítás azonban nem lehet szemantikai természetű: könnyen belátható, hogy ez nagyrészt mindennapi ismereteinkkel függ össze. Különböző cselekvéseknél, történések-nél más és más lehet ez a viszony. Ennek bizonyításához elegendő, ha a 29. a)–c) mondatok helyett a következő mondatokat vesszük szemügyre:

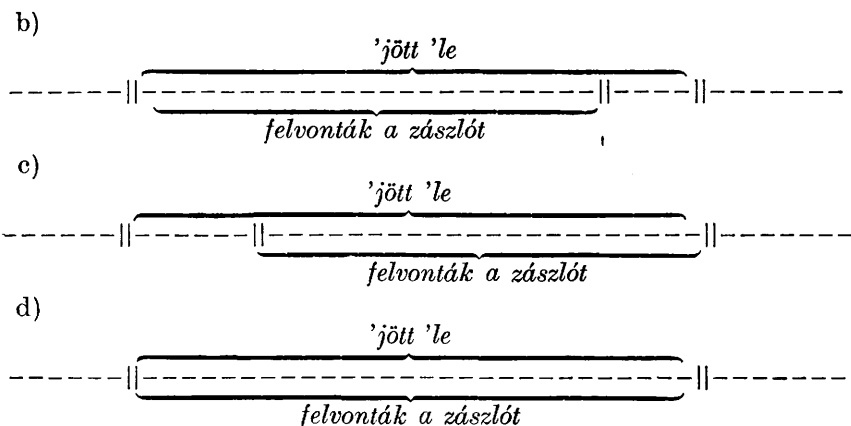
31. a) Épp 'jött 'le a lépcsőn, amikor felvonták a zászlót.
 b) Épp 'ment 'be a szobába, amikor a repülőgép átrepült a ház felett.
 c) Épp 'kelt 'fel az ágyból, amikor az ingét vasaltam.

Mindennapi ismereteink alapján ezeknek a mondatoknak többféle időszerkezetet tulajdoníthatunk.

Először: A mellékmondat eseményideje része a főmondat eseményidejének, vagy egybeesik vele.

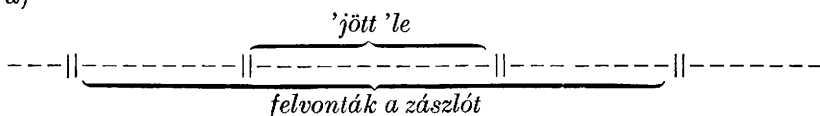
32. a)

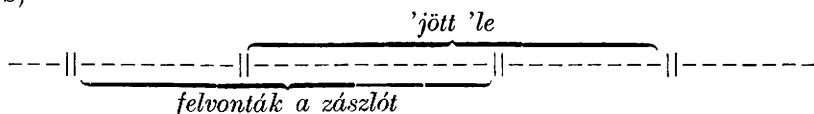

Másodszor: A főmondat eseményideje beleesik a mellékmondat eseményidejébe, vagy a két eseményidő részben átfedi egymást.

33. a)

b)

c)

A befejezett szemléletű mellékmondatokkal kapcsolatos megfigyeléseinket igazolja a korlátlanul folyamatos szemléletű mellékmondat viselkedése is. A 34. a)–c) példák azt bizonyítják, hogy az időhatározói mellékmondat nem lehet korlátlanul folyamatos szemléletű.

34. a) *Éppen 'jött 'le a lépcsőn, amikor aludtam.

b) *Éppen 'szedte 'össze a holmiját, amikor takarítottam.

c) *Éppen 'jött 'haza az iskolából, amikor Annával beszélgettem.

Ebben az esetben is a két eseményidő viszonya a 28. ábrában jelzettnek felel meg.

Amint azonban az időhatározói mellékmondat olyan korlátlanul folyamatos szemléletű cselekvést, történést ír le, amelyet mindennapi ismereteink alapján a progresszív szemléletű mondat eseményidejénél rövidebbnek vagy legalábbis nem sokkal hosszabbnak tartónak fogunk fel, helyes mondatokat kapunk.

35. a) *Épp 'jött 'le a lépcsőn, amikor a delet harangozták.*
 b) *Épp 'ment 'be a szobába, amikor a himnuszot énekeltek.*
 c) *Épp 'nyitotta 'ki az ablakot, amikor a fogamat mostam.*

Ezeknek a mondatoknak éppúgy különféle időszerkezetet tulajdoníthatunk, mint a 29. a)–c) és 31. a)–c) mondatoknak, azaz az eseményidők a 32. a)–d), 33. a)–c)-ben ábrázolt viszonyokat mutathatják.

Megfigyeléseinket tehát a következő szabályba foglalhatjuk: Az időhatározói mellékmondat eseményideje a beszéző megítélése szerint nem lehet lényegesen hosszabb a progresszív aspektusú főmondat eseményidejénél.

Az *amikor* kötőszó időviszonyítása nem változik, ha a mellékmondat progresszív aspektusú, és a főmondat korlátlanul folyamatos vagy befejezett szemléletű. Vö. az alábbi példákat:

36. a) *Amikor 'jött 'le a lépcsőn, megszólalt a telefon.*
 b) *Amikor 'szedte 'össze a holmiját, megérkezett a barátja.*
 c) *Amikor 'jött 'haza az iskolából, találkozott a szüleivel.*
37. a) *Amikor 'jött 'le a lépcsőn, felesége leragasztotta a levelet.*
 b) *Amikor 'szedte 'össze a holmiját, felvonták a zászlót.*
 c) *Amikor 'jött 'haza az iskolából, a repülőgép átrepült a ház felett.*
38. a) *Amikor 'jött 'le a lépcsőn, a delet harangozták.*
 b) *Amikor 'ment 'be a szobába, a himnuszot énekeltek.*
 c) *Amikor 'nyitotta 'ki az ablakot, a fogamat mostam.*

Ebben az esetben is érvényes, hogy a korlátlanul folyamatos főmondat eseményideje nem lehet lényegesen hosszabb a progresszív aspektusú mellékmondat eseményidejénél. Az, hogy a progresszív aspektusú ígés szerkezet a fő- vagy a mellékmondatban szerepel-e, úgy tűnik, nem játszik szerepet.

A többi kötőszóról annyit mondhatunk, hogy csak olyan kötőszók jöhetnek még szóba, amelyek egyidejűség kifejezésére alkalmasak. Progresszív aspektusú mondatban tehát nem fordulhat elő a kizárólag előidejűséget kifejező *mihelyt, alighogy, amint*, sem az utóidejűséget kifejező *mielőtt*. Szerepelhet viszont benne az *amíg, miközben, ahogy*. Azt, hogy a kötőszók nem mindegyike viselkedik az *amikor*-ral azonos módon, WACHA BALÁZSTÓL kölcsönzött példák-
kal bizonyítjuk (i. m. 12, 44).

39. a) *Ahogy 'jött 'be, már Évát nézte.*
 b) *Ahogy 'jött 'le a festék, egyre jobban látszott.*

Itt a főmondat korlátlanul folyamatos szemléletű (*néz, látszik*), a főmondat eseményideje potenciálisan végtelen. Az „*ahogy* + progresszív aspektus”-sal egy állapot vagy cselekvés kezdetét, létrejöttét jelöljük. Ilyen szerkezettel fejezhetjük ki azt a körülményt, hogy a főmondatban leírt állapot, cselekvés, történés a mellékmondati cselekvésnek, történésnek mintegy következménye. Ez még inkább nyilvánvaló az alábbi, szintén WACHÁTÓL származó példánál (i. m. 45).

40. *Ahogy 'bújt 'bele a kurdigánjába, elszakította az ujját.*

Az *ahogy* kötőszó nemcsak az eseményidőket viszonyítja, hanem, mint láttuk, egyéb jelentésmozzanattal is gazdagítja a főmondat és a mellékmondat közötti viszonyt. Az *amikor*-nál tehát kevésbé alkalmas az időviszonyítás tanulmányozására, hiszen a következmény-reláció el is torzíthatja az eredeti időviszonyítást. Az *amíg* és *miközben* használata az *amikor*-éhoz képest nem mutat lényeges eltérést.

Utaltunk már rá, hogy jelen idejű progresszív aspektusú mondatnál a referenciaidőt a beszédidő szolgálhatja. A beszélés is cselekvés, annak is van eseményideje. A jövő időre pedig lényegében a múlt idejű progresszív szerkezetre vonatkozó szabályokkal azonos szabályok érvényesek. Vö.

41. *Amikor majd 'jösz 'le a lépcsőn, a delet fogják harangozni.*

Összefoglalóan tehát a progresszív aspektus az alábbiakkal jellemezhető: A progresszív aspektusú mondat referenciaidejét általában egy másik cselekvés, történés eseményideje határozza meg. A nem korlátoltan progresszív aspektusú mondat eseményideje nem lehet lényegesen hosszabb a progresszív aspektusú mondat eseményidejénél.

A progresszív aspektus lényegében azt jelenti, hogy egy cselekvés, történés folyamatban van akkor, amikor egy másik cselekvés, történés bekövetkezik. Alapvető funkciója tehát, hogy időbeli keretet szolgáltat egy másik „esemény” számára. Ez a másik esemény tipikus esetben időhatározói mellékmondatban fogalmazódik meg. Ez azonban nem szükségszerű. Előfordulhat, hogy a nem progresszív szemléletű esemény mellérendelő mellékmondatban vagy külön mondatban szerepel. A progresszív aspektus specializált jelentéseit ez a jellemzés nem fedi. (Vö. még WACHA i. m. 75—9).

6. Befejezésül a progresszív aspektus néhány további tulajdonságára szeretnénk rámutatni.

A) A progresszív aspektusú mondat általában nem tagadható. A 42. a)–b) mondatok értelmetlenek:

42. a) *Éppen nem 'szedte 'össze a holmiját, . . .*
 b) *Éppen nem 'mászott 'fel a fára, . . .*

Vajon mi lehet ennek az oka? Figyeljük meg, hogy a korlátlanul folyamatos igéből kontextuális eszközökkel képzett progresszív szemléletű mondatok megengedik a tagadást:

43. a) *Éppen nem dolgozott, amikor felhívtam telefonon.*
 b) *Éppen nem énekelt, amikor beléptem a szobába.*

Ezeknek a mondatoknak az értelmezése a következő: a szóban forgó személy egy közelebről nem meghatározott időintervallumban dolgozott vagy énekelt, ezt a tevékenységét azonban rövid időre megszakította. A 43. a)–b) mondatok állító változatánál nincs ilyen implikáció, vagyis az *x éppen dolgozott*-ból nem következik, hogy *x* jellemző tulajdonsága, hogy nem dolgozik, s ez alól csak egy rövid időszakasz képez kivételt, melyre az *x dolgozik* érvényes. Már-

most ha a 42. a) – b) mondatok helyesek lennének, ebből az következne, hogy a 43. a) – b) mondatokéhoz hasonló értelmezést kellene kapniuk, ami lehetetlen. Ezek a mondatok nem jelenthetik azt, hogy egy progresszív cselekvést egy pillanatra megszakítunk.

Más megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a „nem dolgozik”, „nem énekel” is állapot, mely jellemző lehet egy személyre. Ezzel szemben a 'nem 'szedi 'össze, 'nem 'mászik 'fel nem ír le semmiféle állapotot, de nem ír le cselekvést, történést, eseményt sem. A progresszív szemléletű mondat potenciális eseményt fejez ki (vagyis nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a jelzett esemény valóban bekövetkezett-e vagy sem: ha valaki éppen mászott fel a fára, amikor megszólalt a csengő, akkor lehet, hogy az illető végül is felmászott a fára, de ennek ellenkezője is lehetséges). Az ilyen mondat tagadása viszont nem fejezhet ki potenciális eseményt: az esemény szóba sem kerül. Egy esemény (akár potenciális, akár tényleges eseményről legyen is szó) tagadása nem esemény, szemben egy állapottal, melynek tagadása is állapot. Mármost a progresszív aspektusú mondat alapfunkciója, hogy időbeli keretet szolgáltatson egy másik mondatban leírt esemény számára. Ezt a funkciót azonban csak akkor tudja szabályosan betölteni, ha valamilyen állapotot, történést vagy cselekvést ír le.

A 42. a) – b) mondatokban belső tagadással van dolgunk. Külös tagadással természetesen ezek a mondatok is tagadhatók (a belső és külső tagadásra vonatkozóan vö. az előfeltevésekről szóló munkámat: *Az előfeltevések elmélete*. Bp., 1983. 27 – 32):

44. a) *Nem igaz, hogy éppen 'szedte 'össze a holmiját, . . .*
 b) *Nem igaz, hogy éppen 'mászott 'fel a fára, . . .*

B) A progresszív aspektus a kérdő mondatokban is a többi aspektustól eltérő módon viselkedik. Természetesen kérdésekre adott válaszban korlátozás nélkül használhatjuk a progresszív aspektust:

45. a) *Mit csináltál éppen, amikor megszólalt a telefon?*
 — 'Szedtem 'össze a holmimat.
 b) *Mit csinálsz most?*
 — 'Szedem 'össze a holmimat.

Eldöntendő kérdésekben azonban általában nem szerepelhet a progresszív aspektus. Az alábbi kérdő mondatok csak a közlést megismétlő (ún. *echó-kérdések*) mondatok lehetnek:

46. a) *'Jöttél éppen 'le a 'lépcsőn?*
 b) *'Szedted éppen 'össze a holmidat?*

A 46. a) – b) mondatok valódi kérdésként nem értelmezhetők. Ez valószínűleg avval függ össze, hogy az eldöntendő kérdések mindig tagadást tételeznek fel, márpedig -- mint ahogy erre az előbb már rámutattunk -- a tagadás nem fér össze a progresszív aspektussal.

Kiegészítendő kérdéseknél már előfordulhat a progresszív aspektus:

47. a) *Kit kísér éppen haza?*
 b) *Hol szedi éppen össze a holmiját?*

Ezekben a kérdő mondatokban a kérdőszó a fókuszban áll, tehát nyomatékos. A fókusz „kiirtja” az utána következő elemek hangsúlyait. Ennek következtében a progresszív aspektus prozódiai eszközökkel már nem különböztethető meg a befejezett szemlélettől. Az igeikötő a 47. a) – b)-ben már azért is az ige mögé kerül, mert a kérdőszó elfoglalja a fókusz-pozíciót. A 47. a) – b) mondatokban a progresszív aspektust az *éppen* határozószó és a jelen idő jelzi. A 48. a) – b) mondatok ezzel szemben teljes közlésként csak befejezett szemléletű mondatokként értelmezhetők:

48. a) *Kit kísért haza?*
 b) *Hol szedte össze a holmiját?*

Természetesen időhatározói mellékmondatral kiegészítve múlt idejű főmondat is megenged progresszív aspektusú értelmezést:

49. a) *Kit kísért haza, amikor találkoztatok?*
 b) *Hol szedte össze a holmiját, amikor rátaláltatok?*

A kiegészítendő kérdések viselkedése is azt mutatja, hogy a fókusz és az aspektus kapcsolatát érdemes kissé részletesebben is megvizsgálnunk.

C) Tudott dolog, hogy a hátravetett igeikötő háromféle dolgot jelenthet: 1. A mondatban fókusz van, és az igeikötő ezért kerül az ige mögé: ebben az esetben a fókuszos elem erős hangsúlyt kap, az ige és az igeikötő pedig hangsúlytalan. 2. A mondatban nincs fókuszos elem, s mind az ige, mind pedig az igeikötő hangsúlyos: az ígés szerkezet progresszív aspektusú. 3. A mondatban nincs fókuszos elem, az ige hangsúlyos, az igeikötő pedig hangsúlytalan (s a mondatban az ige kívül nem szerepel hangsúlyos elem): az ilyen ígés szerkezetet tartalmazó mondat egzisztenciális olvasatú. — Az 50. a) fókuszos mondat, az 50. b) egyértelműen progresszív aspektusú mondat, és az 50. c) egzisztenciális olvasatú.

50. a) *'Pisti mászott fel a fára (nem pedig Laci).*
 b) *'Pisti 'mászott 'fel a 'fára, (amikor Laci megjött).*
 c) *Pisti 'mászott fel a fára.*

Az 50. a) mondat, mint a legtöbb fókuszos mondat, korrekciós megnyilatkozás, ezért így önmagában nem teljes. Természetesen az 50. b) mondat is kiegészítést kíván (például időhatározói mellékmondatot). Az 50. c) mondat egzisztenciális olvasata így parafrázálható: Előfordult már, hogy Pisti felmászott a fára. Bár a mondat megnyilatkozásként teljesnek tekinthető, általában különféle határozószókkal szoktuk kiegészíteni (például *már, korábban*).

Bennünket most az 50. a) típusú mondatok érdekelnek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy fókuszos mondat esetén az aspektus (progresszív-befejezett) grammatikai jelöltsége megszűnik, hiszen a fókusz „kiirtja” az utána álló elemek hangsúlyait és az igeikötőt, amely az ige előtti helyzetben a befejezettség jelölője, az ige utáni pozícióba kényszeríti. A fókusz és az aspektus szintaktikai jelölése tehát kizárja egymást, a kettő komplementer disztribúciót mutat. (Vö. É. KISS KATALIN, *Configurationality in Hungarian*. Bp., 1987. 69–71.) Természetesen a kontextustól függően az 50. a) progresszív és befejezett aspektusú is lehet.

51. a) *”Pisti mászott fel a fára, nem pedig Jancsi.*
 b) *”Pisti mászott fel éppen a fára, amikor kiléptem az udvarra, nem pedig Jancsi.*

Az 51. a) fókuszos mondata befejezett, az 51. b)-é pedig progresszív szemléletű. Az 51. a) és b) már teljes értékű megnyilatkozások. Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy a teljes értékű megnyilatkozásokba beágyazott fókuszos mondatok aspektuálisan egyértelműek. A fókuszos mondat csak annyiban semleges aspektuális szempontból, hogy általában kétféle folytatást enged meg. Aspektuális kétértelműségről nem beszélhetünk.

Mivel az igekötős igék általában nem vonatkozhatnak jelen idejű cselekvésekre, történésekre, továbbá jövő idejű mondatnál a progresszív aspektus megköveteli a *majd* határozószó kitételét, a következő mondatok csak progresszív olvasatúak lehetnek:

52. a) *”Pisti szedi össze ott a holmiját, nem pedig Jancsi.*
 b) *”Éva jön le ott a lépcsőn, nem pedig Kati.*

Jövő idejű cselekvésnél, történésnél sincs bizonytalanság az aspektuális értelmezést illetően:

53. a) *”Pisti mászik fel a fára, nem pedig Jancsi.*
 b) *Pisti mászik majd fel a fára, amikor harangoznak, nem pedig Jancsi.*

53. a) befejezett, 53. b) pedig progresszív szemléletű. A megadott „kontextusok” szükséges tartozékai a teljes értékű megnyilatkozásoknak.

Amennyiben a fókuszban időhatározó szerepel, a hátravetett igekötős szerkezet, úgy tűnik, nem engedi meg a progresszív olvasatot:

54. a) **Jancsi ”tegnap vitte vissza az üvegeket, amikor találkoztam vele, nem pedig ma.*
 b) **Éva ”este ment haza Pistával, amikor a baleset történt, nem pedig délben.*

Ezeknek a mondatoknak a kétes vagy helytelen volta avval függhet össze, hogy a fókusz mindig kirekesztő értelmű: tegnap és nem máskor, este és nem máskor. Ugyanakkor azonban az időhatározói mellékmondat is időpontot határoz meg, és ez még akkor is lehetetlennek tűnik, amikor ez az időpont a fókuszban megadott időtartománynak része.

Egyes határozószók kötelezően fókuszba kerülnek. (Vö. KIEFER FERENC, On Emphasis and Word Order in Hungarian. Bloomington, 1967. 14—7, 32 — 53.) Az ilyen határozókat tartalmazó mondatok a fókusz ellenére nem korrekciós jellegűek. Az 55. a)–c) mondatok teljes értékű megnyilatkozások:

55. a) *Pisti ”ritkán ment haza későn.*
 b) *Jancsi ”nehezen mászott fel a fára.*
 c) *Ez az ember ”jogtalanul szedte össze a pénzt.*

Ezek a mondatok befejezett szemléletűek, s kontextussal sem tehetők progresszívvá. Az 55. a) esetében még hivatkozhatunk szemantikai okokra (a *ritkán* határozószó kizárja az „éppen végbemenő cselekvés, történés” értel-

mezést), a másik két esetben azonban ez az út nem járható. A kérdés további kutatást érdemel.

Az előbbi esettel rokon az igekötő szerepe, ha az az ige előtt áll. Ha a mondat nem korrekciós, akkor egyértelműen a mondat befejezettségét jelzi. Korrekciós mondatoknál azonban a kontextustól függően mindkét aspektuális értelmezés lehetséges (SZABOLCSI ANNA megfigyelése, idézi É. KISS i. m. 70–1). Vö.

56. a) *János nem "felment a lépcsőn öt perc alatt, hanem "lement.*

b) *János nem "felment a lépcsőn, hanem "lement, amikor a tolvaj kisurrant a lakásból.*

Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján megkockáztathatjuk azt az általánosítást, hogy fókuszos mondat általában csak abban az esetben enged meg kétféle aspektuális értelmezést, ha múlt idejű korrekciós mondatként funkcionál.

Ha azonban a kiegészítendő kérdések viselkedését is figyelembe vesszük, akkor általánosításunk némi módosításra szorul. A kiegészítendő kérdő mondatokban a kérdőszó általában szintén a fókuszban áll. Kérdő mondataink ennek ellenére nem korrekciós jellegűek. A kérdőszó szintaktikai okokból kerül fókuszhelyzetbe. Úgy tűnik tehát, hogy az aspektuális értelmezés szempontjából a döntő különbség nem abban rejlik, hogy a fókuszos mondat korrekciós-e vagy sem, hanem abban, hogy a fókusz lexikailag vagy szintaktikailag meghatározott-e.

D) Végezetül még egy kérdést szeretnék érinteni. Annak az állításnak, hogy a progresszív aspektusú mondat önmagában nem teljes, tehát kiegészítésül mindig megkíván egy másik eseményt, s ezért időmódosítót sem tűr meg, látszólag ellentmondanak a következő mondatok.

57. a) *Egész nap 'szedte 'össze a holmiját.*

b) *Sokáig 'hordták 'fel a szemet a pincéből.*

c) *Órákon át 'terítette 'szét a betont.*

Ezeknek a mondatoknak az időszerkezete teljes, az időmódosítók is természetesen illeszkednek a mondatba. Figyeljük azonban meg, hogy itt nem egyszeri cselekvésről van szó, hanem többszöriről. Ahol az igés szerkezet nem értelmezhető ismétlődő cselekvésként, rossz mondatot kapunk.

58. a) **Órákon át 'terítette 'szét az asztalterítőt.*

b) **Több órán át 'tépte 'szét a leveledet.*

Az 58. a) mondatból kis változtatással jó mondatot kaphatunk: nem kell mást tennünk, mint többes számúvá változtatni az egyes számú tárgyat:

59. *Több órán át 'tépte 'szét a leveleidet.*

Ez a mondat már jó, mivel többszöriséget implikál.

Ismétlődést kifejező cselekvéseknél a progresszív aspektus a cselekvés időbeli kiterjedtségét is jelölheti, s az időbeli viszonyítás ebben az esetben nem kötelező.

KIEFER FERENC

A grammatica speculativa modernsége*

4. Az idézett szakirodalom anyagára (és példájára) támaszkodva a modista grammatika szerkezetét most alapjában két modell értékű példa: Erfurti Tamás „Grammatica speculativa”-ja és Siger „Summa”-ja alapján fogom bemutatni. Íme e két mű legfontosabb hozzáférhetőségi adatai: Thomas of Erfurt: Grammatica speculativa. (Latin és angol nyelven.) Kiadta G. L. BURSILL-HALL (terjedelmes bevezetővel) a „The Classics of Linguistics” sorozatban, London, 1972. Siger de Courtrai: Summa Modorum Significandi, ed. G. WALLERAND. In: Les Oeuvres de Siger de Courtrai. Les philosophes belges. VIII. Louvain, 1913. Ez az a kiadás, amelyre Bursill-Hall (Speculative gr.) támaszkodik, és az itt jelzett oldalszámok is erre vonatkoznak. Azóta azonban van újabb kiadás is: Sigerus de Cortraco: Summa modorum significandi — Sophismata. Ed. Jan PINBORG, Amsterdam, 1977. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series III. — Studies in the History of Linguistics. Vol. 14.) Pinborg itteni bevezető tanulmánya egyébként a modista grammatika történetét is kifejti.

A modista grammatikák — nem annyira saját, mint inkább a mi utólagos felosztásunk szerint — általában három részből épülnek fel. Ezek közül számunkra, mint grammatikatörténeti novum is, az első a legfontosabb. Ezt az első részt, melyben a másik kettőben kifejtett grammatikai leírás megalapozását kapjuk, maguk a modisták különféleképpen nevezték. Bursill-Hall, a kérdés monográfusa, a metanyelv leírásának aposztrofálja; én — nem tagadva ez utóbbi elnevezés jogosságát sem — inkább lét- és ismeretelméleti alapvetésnek nevezném, vagy, a grammatikához való viszonyát kiemelve, metagrammatikának, esetleg programmatikának. Megítélésem szerint ugyanis a *metanyelv* terminus — óhatatlan XX. századi asszociációi folytán — ad hoc vagy legalábbis konvencionális leírási nyelv bemutatásának képzetét keltheti; a modisták számára azonban mi sem tűnt alternatívamentesebb, objektívabb előfeltételnek, mint az a tárgyalási keret (nem egyszerűen nyelv, hanem filozófiai kiindulás), melyet ebben az első részben kifejtettek. (Ami pedig a javasolt *programmatika* kifejezés félreérthetőségét illeti — hogy tudniillik a program szóból is származtatható —, tudatában vagyok, de nem látok benne problémát, hiszen ezek a fejtegetések bizonyos értelemben valóban előzetes programot is nyújtanak a grammatika leírásához.) Folytatva tehát a grammatikák szokásos szerkezetét: a második rész a szófajok és akcidenciák leírását tartalmazza, a harmadik pedig a szófajok szintaxisának (tulajdonképpen konstrukciónak) tanát. Mind a második, mind — már ahol nem hiányzik — a harmadik rész a jelölés módjainak az első részben megalapozott fogalomrendszerére támaszkodik, s önmagában ez a tény is kiemeli a programmatika jelentőségét. Ez tartalmazza végül is a modisták voltaképpen *n y e l v f i l o z ó f i á j á t*, s dolgozatomban éppen ezt kívánom új szempontból bemutatni. Ezért — a grammatikai teljesítmény teljes elismerése mellett, amelyet egyébként a nyelvtudomány-történészek egy részétől a modisták nem kapnak meg — a továbbiakban főként erre a programmatikai részre koncentrálok.

A tárgyalt programmatikai fejtegetések nemcsak a leírás technikáját adják meg, hanem — sőt elsősorban — definitíve bevezetik azokat az elemeket

* L. MNy. LXXXVII, 145–51.

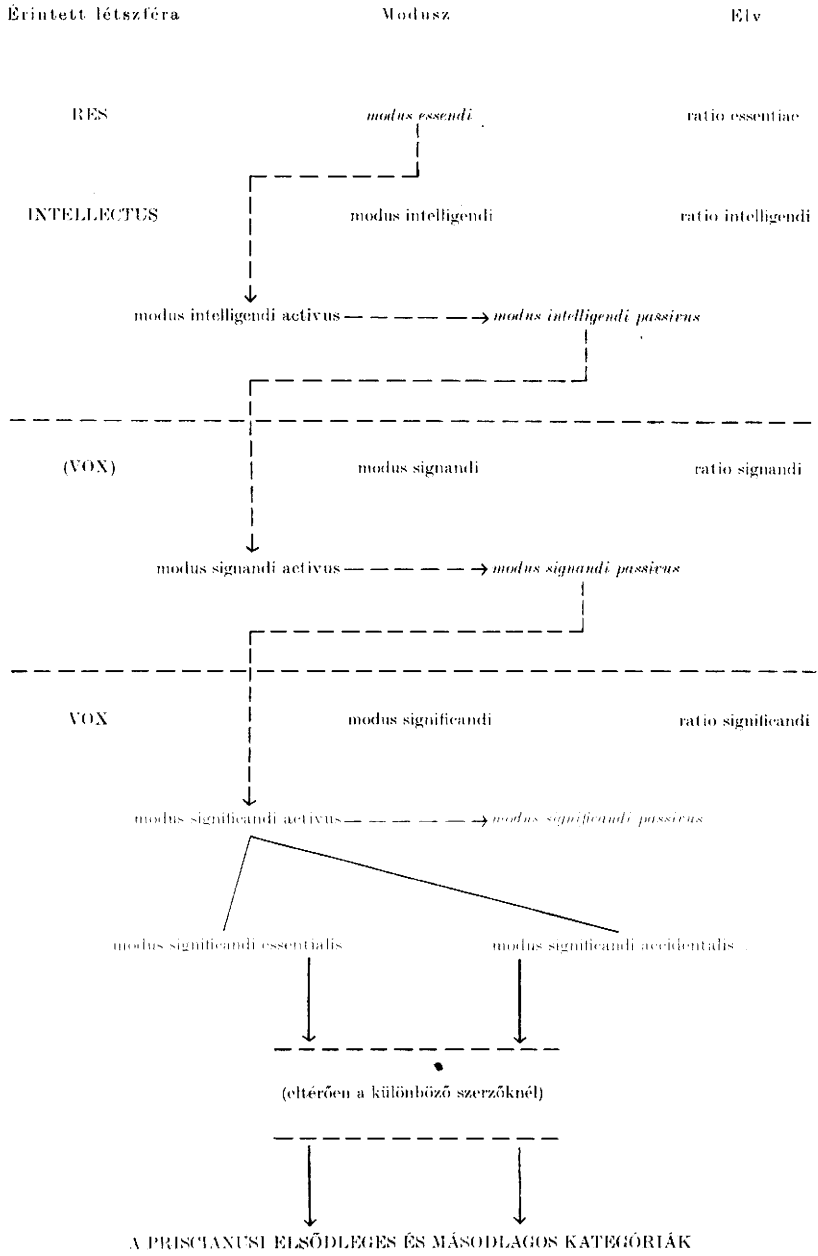
és kategóriákat, amelyekre a leírás során szükség lesz, illetve amelyek ez utóbbiakat megalapozzák. E kategóriák két vonalon helyezkednek el. Az egyik (a grammatikai leíráshoz közvetlenül kapcsolódó, szorosabb értelemben nyelvészeti) kategóriasor a *hang—jel—dictio—pars orationis* fogalmaké. A másik a moduszok rendszere, melyet alább részletesen látni fogunk. Ez utóbbi azonban már az első kategóriasor tagjainak definícióiba is belejátszik.

A *vox* nem fizikai értelemben vett hang (mint ilyen ugyanis nem tárgya a grammatikának, így hát hangtannal foglalkozó fejtegetés a modistáknál nem is szerepel, ami megint csak a logikai elkötelezettség egyik következménye), hanem a *jel (signum)* legalkalmasabb anyaga. (*Vox est habilissimum inter alia signa* — mondja Erfurti Tamás, i. m. 19. Megjegyzem, hogy Tamásnál a hivatkozások paragrafusszámokat jelölnek.) A *jel* meghatározására a modisták nem fordítanak különösebb gondot; *jel* az, ami valamit jelölni tud (*quod habet rationem aliquid significandi* — mondja már Martinus de Dacia). A hang önmagában nem képes erre, csak ha az elme (*mens*) felfogja a jelölendő dolgot, és a hangot felhasználja a jelölésre. Így válik *vox significativa*-vá. Ebből következik, hogy a nyelvtan az elme fogalmainak összefüggő beszéddel való kifejezésére szolgál. (*Grammatica . . . est propter expressionem conceptus mentis per sermonem congruum*. Siger i. m. 134.) A fogalom lehet egyszerű (*simplex*), ekkor egy *dictio* vagy egy *pars orationis* fejezi ki. A *dictio* egyfelől a *vox* mint a *n y a g*, másfelől a jelölés képessége (általában *ratio significandi*, Siger-nél *signandi*) mint *f o r m a* egyesülése. (Természetesen így minden *dictio* *jel*, de nem *vice versa*.) A szófaj, a *pars orationis* = a *dictio*, amennyiben felruházódik mind a *significatio* és *consignificatio* képességével, mind pedig ennek megnyilvánulási módjával (*modus*). *Significatio*-n itt szó szerint jelölést, tartalmilag a hagyományos értelemben vett jelentést, azaz a fogalom felidézését kell értenünk, *consignificatio*-n pedig — mai terminussal — alapjában a jelentés oldaláról tekintett kookkurrenciát.

Ezzel megérkeztünk a moduszokhoz. Bár a fentiekben — és néhányszor alább is — ezt a terminust *mód*-nak fordítottam, szeretném megjegyezni, hogy ez nem is olyan kézenfekvő. A *modus* fogalma a módon kívül felöleli az eljárást, kategóriát, lételvet, rendezőelvet stb. momentumait, ezért — ha a dolog adott esetben nem eldönthető — a magyarosított helyesírású *modusz*-nál kell maradnunk. A modista nyelvelmélet mármost alapszerkezetében háromféle moduszt különböztet meg: a jelölését (*modus significandi*), a megértését (*modus intelligendi*) és a létét (*modus essendi*). (Az „alapszerkezetében” szót azért hangsúlyoztam, mert Siger-nél, mint látni fogjuk, látszólag négyféle modusz szerepel, valójában azonban csak a jelölés moduszának két szintre finomításáról van szó.) A három modusz összefüggése teljesen determinált: a jelölés a megértésre, a megértés a létre megy vissza. Így ez az alapszerkezet a lét — ismeret — nyelv, illetve az ontológia — gnoszeológia — lingvisztika sornak felel meg; az egyirányú deduktivitáshoz a kifejtés szintjén nem férhet kétség.

A „grammatika előtti” moduszok áttekintését megkönnyítheti az az összefoglaló táblázat, melyet a 280. lapon bemutatok. A sematikus összefüggés és az alábbi részletezés egymást magyarázza.

Modus essendi. Teljes mértékben nyelven és gondolkodáson kívüli, lételméleti kategória: a dolgok és tulajdonságaik önmagukban véve. (Pontosabban azt kellene mondani: az „olyannak levés módja”, amiképpen a szóban forgó dolog van. Ezt a megszorítást tulajdonképpen minden modusz esetében megtehetnénk, lévén, hogy ebben a felfogásban a „milyen modusz?” kérdés nem

annyira a „mi ez?“, mint inkább a „hogyan van ez?“ kérdéssel szinonim. Minthogy azonban ebben a rendszerben minden éppen az, ahogyan van, kevésbé skrupulózus előadásban a könnyebb tájékozódás kedvéért ez a két szempont változatható.) A modus essendi a dolgok lényegét jelenti, abszolút módon, azaz minden máshoz való viszonytól függetlenül. A n y a g i l a g (mate-

rialiter) a *modus essendi* a dolog tulajdonsága (*rei proprietates absolute*, E. T.). Ez trivialisnak tűnnék, ha nem tennék rögtön hozzá, hogy anyagilag a következő szinteken is a dolog tulajdonságaival fogunk találkozni, melyek csupán a formális elv szerint lesznek mássá az intellektusban és a nyelvben. (Itt tehát az arisztotelészi anyag-forma megkülönböztetéssel van dolgunk, nem pedig valamiféle „dialmatos” anyagfogalommal.) Formálisan a *modus essendi* a lét elvét vagy képességét reprezentálja (*ratio essentiae*).

Ami a deduktivitást illeti, nem árt még világosabban kiemelni, hogy a most következő szinteken a dolgok és tulajdonságaik leképezése, interpretációja megy végbe, nem pedig újrendeződésük, analízisük stb.; vagyis mind az intellektus, mind a *vox* szintjén a dolognak a már magában vett létében meglévő tulajdonságai tükröződnek. Nem új tehát, ami keletkezik, hanem ugyanaz, csak másképp.

Így mindjárt a *modus intelligendi* esetében. Ez a *modus* a megértés szintje, ahol is az elme felfogja a dolgokat és tulajdonságaikat. Aktív és passzív megnyilatkozásai vannak, melyek formálisan megegyeznek, amennyiben mindkettő esetében a megértés elvéről (*ratio intelligendi*) van szó, anyagilag azonban különböznek egymástól. *Modus intelligendi activus* az a mód, ahogyan az elme, aktív ráirányulása révén, felfogja, megérti a dolgokat és tulajdonságaikat. Anyagi oldalát tekintve ez a *modus* az intellektus tulajdonsága (*proprietates intellectus*). Formálisan természetesen a megértés elve (*ratio intelligendi*) határozza meg, ahogyan a ráirányulás eredményét, a *modus intelligendi passivus*-t is. Ez utóbbi azonban anyagilag ismét a dolog tulajdonsága, *proprietates rei*: az a mód, ahogyan a dolog és tulajdonságai az elmében tükröződnek, azaz a dolog az elme általi felfogottságában. Martinus de Dacia meghatározása szerint a megértés módjai a dolog ugyanazon tulajdonságai (ti. mint a létben), de arra való tekintettel, ami a dolog az elmében, és amennyiben ezek a tulajdonságok a dologgal együtt a megértettség állapotában vannak (*modi intelligendi sunt eadem proprietates rei secundum quod res est in intellectu et ut eadem proprietates cum re sunt intellectae* — idézi BURSILL-HALL i. m. 92).

A megértés után a hanggal való megjelölés következik. Ez lenne a *modus significandi*, és a modisták többségénél ez így is van. Siger azonban ezt a szférát két szintre osztja oly módon, hogy megkülönbözteti a „signare” és a „significare” (hevenyészett fordítással: a jelölés és a jelentés) színjét. Nevezetesen:

Modus signandi: a hang nyelvivé válásának, a *vox dictio*-vá válásának szintje; mondhatnánk, az a mód, ahogyan a hang az elme által felfogott dolog számára való lesz. Aktív és passzív megnyilvánulásait tekintve a *modus signandi activus* az a mód, ahogyan az elme a hangot a jelölés képességével ruhazza fel (anyagilag tehát ez továbbra is az intellektus tulajdonsága), a *modus signandi passivus* viszont az a mód, ahogyan az elmében tükröződő dolog megjelöltté válik, vagyis ismét maga a dolog (így ez is *proprietates rei*), ám ezúttal mint felfogott és hanggal megjelölt entitás. Formálisan a *modus signandi* mindkét megnyilvánulása természetesen a jelölés elvét (*ratio signandi*) testesíti meg.

Siger-nél negyedik, mindenki másnál harmadik szint a *modus significandi*. A meghatározás nagyon gyakran hiányzik — ebből is látszik, mennyire kulcsfogalom: szinte evidencia —, vagy lényegében egybeesik azzal, amit Siger a *modus signandi*-ről mond. Rajta kívül mindenkinél itt válik a *vox dictio*-vá, nála pedig, azt mondhatjuk, itt válik a jelölő hang meghatározott szófajú jelentéses szóvá. (Segít ennek megértésében, ha figyelembe vesszük, hogy Siger

szerint például a *dolor* és a *doleo* a modus signandi szintjén még nem különbözik, a modus significandién már igen. A signare szintjén tehát egy fogalomkör hangjelölőt kap, másképp: a hang már *v o n a t k o z i k* egy fogalomra, de ez a hang csak a significare szintjén lesz grammatikailag megformálódott jelentésessé szóvá. Siger megoldása azért rokonszenves, mert csírájában magában rejti a fogalom és a nyelvi jelentés elkülönítésének lehetőségét. Erfurti Tamás viszont úgy oldja meg a *dolor* és a *doleo* megkülönböztetését, hogy magát a significatio-t ruházza fel kettős szerepel: *ratio significandi* [= ratio signandi Siger-nél] és *ratio consignificandi* — ami a szót meghatározott szófajisággal ruházza fel. Mindezt technikailag a modi significandi activi alosztályai oldják meg; erről lásd alább.) — Abban mindenestre valamennyi modista egyetért, hogy mindezt a *vox* területe, és mindannyiuknál ezen a szinten kezdődik a tulajdonképpeni grammatikai elemzés. Így ezt a moduszt úgy is értelmezhetjük, mint azt a módot, ahogyan a hang mint emberi nyelv létezik, vagy ahogyan az ember nyelvisége létezik.

Modus significandi activus: az a mód, ahogyan a hang grammatikailag tükrözi a dolog lényegét, más szóval ahogyan az intellektus a hangot meghatározott fajú nyelvi entitássá (meghatározott szófajú szóvá vagy funkciójú akcidentális elemmé) teszi. Anyagilag: *proprietas intellectus*, formailag: *ratio significandi*. A modus essendi-vel ez úgy függ össze, hogy egy dolog *k ü l ö n b ö z ő t u l a j d o n s á g o k k a l* rendelkezik, amelyeknek kifejezése *k ü l ö n b ö z ő j e l ö l é s m ó d o k a t* kíván meg. (Ebből következik, hogy a modus significandi activusnak alosztályai lesznek.)

Modus significandi passivus: az a mód, ahogyan az intellektusban tükröződő dolog a szó jelentésévé válik; a dolog a szó általi tartalmi felidézhetőségében. Ennek a modusznak tehát nem a grammatikához, hanem ismét magához az objektivitáshoz van köze: *proprietas rei*. Formailag természetesen ez is a *ratio significandi* megnyilvánulása.

A dolog (res) ebben a konstrukcióban tehát több szinten is létezik: 1. önmagában, 2. megérttként, mint fogalom, 3. (vagy 3–4.) kifejezettként, mint a szó fogalmi tartalma. E különböző szinteken így materialiter ugyanarról a dologról van szó, amely azonban formaliter más-más módban jelenik meg. Táblázatunkban az érintett materiálisan egyező moduszokat dőlt betűvel emeltük ki. A modus essendi-től a modus significandi passivus-ig nyilakkal jelölt folyamat pedig a gondolatmenet ontológiai—gnoszeológiai—nyelvfilozófiai — szerkezeti oldalról tekintve: belső logikáját tükröző — lépéseinek felel meg (azzal a megjegyzéssel, hogy Siger kivételével mindenki másnál a modus intelligendi passivus után értelemszerűen a modus significandi activus következik).

Ettől a ponttól kezdve — ahol is a metagrammatikából leereszkedünk a tulajdonképpeni grammatikába — a modista kifejtés deduktív rendszere megszűnik logikai lépések ábrázolásának lenni. A további moduszok ugyanis lényegében a modus significandi activus *a l t í p u s a i*, konkrét megnyilvánulási módjai. Ezeknek elnevezése és hierarchikus rendje szerzőnként eltérő — persze nem a végeredmény tekintetében, hiszen ez mindenütt a priscianusi grammatika kategóriáinak reprodukciója. Az első lépés azonban mindenkinél megegyezik: a modus significandi activus felosztása esszenciális és akcidentális moduszokra. Ez a lépés is magának az ábrázolt dolognak a természetéből folyik. „Egy és ugyanazon dologban e dolog különböző, egymásnak ellent nem mondó tulajdonságai jelenhetnek meg, amelyekből az aktív jelölés különböző módjai

következhetnek” (in una et eadem re possunt reperiri diversae proprietates rei, non repugnantes, a quibus sumi possunt diversi modi significandi activi) — mondja Erfurti Tamás. A *modus significandi essentialis* Siger-nél a szófaj lényegét jelenti, például a szubsztanciát és a minőséget a nomen esetében — de a kibontakozó rendszer itt éppen ezért csak több lépcsőben éri el a priscianusi nyolc szófajt. A lényeg nála ugyanis kétféle: általános lényegük tekintetében megegyező szófajok specifikus lényegükre nézve különbözőek. Felosztása szerint van tehát *modus significandi essentialis generalis*, amely az osztályozott entitásokat (nem merek nyilatkozni, hogy még filozófiai vagy már grammatikai kategóriákról van-e szó) a *modus entis* (létezés), a *modus esse* (valamivé válás) és a *modus disponentis* (valami számára valóság) szerint osztja fel; és van *modus significandi essentialis specificus*, amely e három osztályon belül, sajátos lényegi jegyek alapján, végül is előállítja a nyolc szófajt. Erfurti Tamásnál ezzel szemben a *modus significandi essentialis*-nak három szintje van, a *generalissimus*, a *subalternus* és a *specialissimus*, ahol is az első mindjárt a nyolc beszédrészt produkálja, míg a második kettő azok alkategóriáit.

A *modus significandi accidentalis* a ragozható és ragozhatatlan szófajok elkülönítésében játszik szerepet. A modisták az előbbieket partes *magis* principales-nek nevezték, ily módon az utóbbiak hiányosságaként fogva fel, hogy nincsenek akcidentális moduszai. Siger itt sem hagy kétséget afelől, hogy ez a felosztás is a dolog objektív tulajdonságainak különbségeire megy vissza — a kevésbé principiális szófajok éppenséggel kevésbé principiális tulajdonságokat tükröznek.

További lényeges moduszpár szerzőinknél a *modus significandi absolutus* és *respectivus*. Ezek nem a fentiek valamelyikének alárendelt moduszok, hanem kereszt-osztályozások (bár Tamásnál inkább csak az akcidentália körében van szerepük). Akcidentáliák esetében *modus significandi respectivus*-ról van szó, ha az akcidentalitás más szófajok jelölésmódjához képest, azokra való vonatkozással lép fel (mai kifejezéssel: a kookkurrencia eszköze), *absolutus* az olyan akcidentalia, mely nem vezet ki az adott pars orationis-ból, annak belső jegye. Például a nomeneknél abszolút akcidentalia a species és a figura. Species-t képeznek az egyazon beszédrész egymásból képzett változatai, például a nomen esetében *albus* és *albedo*. (Ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetni arra, hogy Priscianusnál és kommentátorainál egyaránt hiányzik a főnév — melléknév megkülönböztetés. A modista grammatikák előzményei között kiemelt Petrus Heliasnak ugyan — mint említettük — szokás ilyen felfedezést tulajdonítani, de ez alighanem félreértés: a szubsztancia és a minőség nála is ontológiai fogalom, és így a *nomen substantivum* nem főnév, hanem olyan nomen, amely szubsztanciát fejez ki. Akár egyazon szó is lehet hol minőség, hol szubsztancia kifejezése, mint még korábban Anselmusnál a *grammaticus* ’művelt’, amely közvetlenül a műveltségre, közvetve — ámde szokásos jelentésében — viszont a művelt emberre vonatkozik. Ezek a fejtegetések világosan nem grammatikai jellegűek.) De térjünk vissza a speciesekre. Két alfajuk a *primitiva* és a *derivata* — ámde ismét nem grammatikai, hanem logikai értelemben, például az előbbi szavak esetében a ’fehérség’ elsődleges a ’fehér’ dolgokhoz képest. A *figura* esetében is egyazon pars változatairól van szó, ám ezek összetételek révén származnak egymásból. Így a *figura* lehet simplex, mint például a *doctus*, és composita, mint az *indoctus*. A species és a figura kivételével a nomenek összes többi akcidentáliája respektív (*casus*, *genus*, *numerus*, *persona*, *gradus*,

qualitas, substantivum, adiectivum a siger-i változatban). Sigerusnál azonban ez az abszolút — respektív megkülönböztetés az esszenciális moduszokra is érvényes: a generalis egyben respectivus is (talán az *ens* és *esse* logikai összefüggésére utalva), míg a modus significandi specificus természetesen abszolút, hiszen éppen ez határozza meg a nyolc szóosztály valamelyikét.

Nem követjük tovább a modista rendszer részleteit. Elég az hozzá, hogy ilyen típusú moduszoknak és az általuk definiált metagrammatikai terminusoknak segítségével írják le szerzőink a latin nyelv — pontosabban a priscianusi grammatika — egész rendszerét (beleértve az itt most nem tárgyalt harmadik részt, a szintaxist is), mégpedig — a mi nézőpontunkból tekintve — a filozófiai meghatározásoktól egyre közeledve a nyelvtaniak felé. Maga a modista rendszer azonban nem ismeri ezt a váltást: minden grammatikai entitás és konstrukció végül is a l é t, a dolgok és tulajdonságaik objektív következménye.

5. A fenti vizsgálat alapján rátérhetünk a modista nyelvfilozófia értékelésére. Kiindulásként — mint az minden elméleti teljesítmény megítélésakor ajánlatos lenne — különbséget kell tennünk legalább három kérdés között: 1. Hogyan jön létre az adott elméleti rendszer társadalom- és eszmetörténeti szempontból? 2. Hogyan interpretálják az adott rendszert saját kifejtői? 3. Hogyan értékelhető az adott elméleti rendszer külsőleg, utólag, a megítélő korának és vállalt szemléletének megfelelő tudományosság nézőpontjából? — Kétségtelen, hogy e kérdéseket még továbbiakkal lehetne kiegészíteni, illetve finomítani lehetne. Legalább ennyit azonban logikus (és etikus is) megkülönböztetni.

Az első két kérdésre a fentiek lényegében megadják a választ. K e l e t k e z é s t ö r t é n e t i l e g a modista nyelvfilozófia a (több hullámban Nyugat-Európába érkezett, részben átinterpretált) arisztotelészi filozófia alkalmazása a priscianusi — donatusi latin grammatikára. (Arisztotelészi filozófiát mondog, nem logikát, mint szokásos, mert ennél többről és kevesebből van szó. Többről, amennyiben a Metafizika, De anima stb. is erősen jelen van az előfeltetelek között; és kevesebből is, hiszen az arisztotelészi logika részét képező Topika dialektikáját nem tették magukévá. Ennyit eszmetörténetileg; a társadalomtörténeti alapra pedig utaltunk Arisztotelész filozófiájának általában vett adaptációját tárgyalva.) Ami az ö n i n t e r p r e t á c i ó t illeti: a modisták elméletük lényegét abban látták, hogy az a valóság elsődleges és univerzális lételvével megalapozza a grammatikát, vagyis tudományosan igazolja, hogy a nyelv szükségszerűen olyan, amilyen. A modista nyelvfilozófia öninterpretációján természetesen az érintettek elméleti fejtegetéseiben kidomborodó szándékot, irányultságot kell érteni, nem azt, hogy ők maguk explikálták volna önértékelésüket. Ez utóbbi elvileg elvárhatatlan olyan szerzőktől, akikben fel sem rémlik, hogy szemléletüknek lehetne elfogadható alternatívája.

A modista nyelvfilozófia harmadik szempontú, esetünkben m a i megítélhetőségének elsődleges feltétele, hogy helyesen lássuk az elmélet valóságos alapszerkezetét, vagyis kifejtési logikája mögött feltárjuk a teória tényleges, genetikus logikáját. Ennek döntő momentumára többszörösen utaltam. A szóban forgó grammatikák szervező elveiknek, nevezetesen a moduszoknak hálózatát globálisan és részletekbe menően, logikai és deduktív változataik mind-egyikére nézve külön-külön is, következetesen a d o l g o g, tehát az objektív lét tulajdonságaihoz kötik. Nemcsak a programmatika, hanem a szófajok és a másodlagos kategóriák meg emezek szintaxisa tárgyalásában sincsen semmi,

amit ne a valóság szerkezetének leképezéseként ábrázolnának. Ámde min alapul a moduszok rendszerének eme bonyolult építménye? Nyilvánvalóan a priscianusi grammatika struktúráján. Ha a moduszok konstrukciója részletekbe menően „megalapozza” a grammatika elveit, akkor ez csakis azért lehetséges, mert pontosan úgy szerkesztőjük, hogy céltárgyának természetét igazolja. Következésképpen valójában a moduszok szisztémája ered a grammatikáéból, s nem megfordítva. Ha ezek után a dolog és a megértés szerkezetének a moduszépítménnyel való izomorfiája mégis igaz marad, az nyilván annyit tesz, hogy — ismét a közvetlen látszattal ellentétben — ez a nyelvtanfüggő fogalmi rendszer determinálja a modista lét- és ismeretelmélet struktúráját. Összefogva mármost a láncot: a modista nyelvelmélet — genetikus logikáját tekintve — nem egyéb, mint a priscianusi latin grammatika szerkezetének egy speciális metanyelv (ti. a moduszok) prizmáján keresztüli rávetítése a valóság és az intellektus szférájára — az első transzcendentális nyelvfilozófia.

A transzcendentalitás fogalmát — az eredeti kanti meghatározás szellemében, de nem betűjét követve — itt abban a szokásos értelemben használok, miszerint minden olyan tapasztalat, melyet a tapasztalás eleve adott struktúrája rendez el, transzcendentális jellegű. Eleve adotton természetesen tág értelemben vett kiindulási rendezőelvet érték, amely nem szükségképpen — sőt, valójában szükségképpen nem — velünk született, sokkal inkább egy készen kapott és az adott vonatkozásban alternatíva nélküli szemléleti (ezen belül gyakran tudományos) paradigma kényszere. Nyelvfilozófián pedig konkrétan annak egyik válfaja értendő itt, nevezetesen a nyelvi filozófia (a nyelven keresztüli filozofálás).

Maga a kivetítés, a transzcendentálás, olyan jellemzője a modista grammatikának, melyet nehéz félreismerni. Két ponton azonban a szakirodalom véleményem szerint elégtelen módon reagál erre a tényre; az egyik a „mit vetítenek ki?” kérdése, a másik pedig e tény jelentőségének megítélése.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy ami itt transzcendentáltatik, az a latin nyelv szerkezete. Ez a feltételezés egyszerre helyes és nem az. Közvetlenül biztosan nem áll, hiszen a kiinduló evidenciarendszer nem a latin nyelvnek magának, hanem Priscianusnak e nyelvről szóló grammatikája, mely ráadásul egy másik — igaz, hogy igen rokon szerkezetű — nyelvre, nevezetesen a görögre épülő hagyomány letéteményese. (Ugyanakkor kétségtelen, hogy maguk a modisták a *grammatika* terminust — CHOMSKYVAL SZÓLVA — „rendszeres kétértelműséggel” használták, pontosabban inkább rendszertelen egyértelműséggel, hiszen a grammatikáról értekezve még elvben sem különböztették meg a tárgyát annak leírásától.) Másfelől viszont ez a grammatika — bár ennek csak ma lehetünk tudatában — egy meghatározott típusú, mindenképp előtt egy nominatív mondatfelépítésű emberi nyelv leírása volt, s bizonyára nagyon is másképp festett volna, ha az ókori európai kultúra megteremtői történetesen a kaukázusi ergatív nyelvek valamelyikét beszélik. Ebben a tekintetben tehát a latin nyelv objektív különössége valóban ott van a modisták nyelvfilozófiai premisszái között, miközben persze ők maguk legjobb meggyőződésük szerint az emberi nyelv mint olyan természetét vélték megragadni a priscianusi grammatikában. Ám hogy ez az utóbbi inkább tekinthető a kivetítés tárgyának, mint a latin nyelv maga, az technikai szinten is megmutatkozik. Ha ugyanis a modista leírásnak a valóban grammatikai részét vesszük szemügyre, belátható, hogy a moduszok rendszere a grammatikának

nem tükörképe, hanem függvénye. A moduszok típusai és altípusai ugyanis nem a grammatika objektumainak megkettőzése, hanem egy olyan fogalom-készletet alkotnak, amely a grammatikai objektumok (gondolati) előállítását eredményezi, mondhatnánk „generatív metagrammatikát” képez a grammatikához. Ha tehát a közvetlenül kivetített rendszert keressük, az végül is nem egyéb, mint a moduszoknak a grammatika leírása céljából posztulált köre, azaz szigorúan véve a *modus significandi activus*, összes alfajával és műkölési elvével együtt. (Hogy a gondolatrendszer eredeti magva, az „ősmodusz” éppen a *modus significandi*, az persze nem véletlen, lévén a nyelv lényege szerzőink számára – akkor már több mint ezer éves hagyomány alapján – éppen a *significatio*.) Vegyük észre tehát: szó sincs arról, mintha a modisták magukat a grammatikai objektumokat vélték volna felfedezni a valóságos lét szerkezetében. Egyikük sem állítaná például, hogy valóságban léteznek specicsék, figurák vagy nyelvtani esetek. De azt persze igen, hogy a létezés objektív módjai, a dolgok és tulajdonságaik olyanok, hogy a specicsék, figurák, esetek stb. szükségszerűen adekvát módon képviselik őket a grammatikában. Ámde – és ez a kérdés másik oldala – a szükségszerű adekváció eme gondolata nem valamilyen ismeretelméleti optimizmus következménye a modistáknál, hanem azé az evidenciájuké, hogy a moduszok fogalmában lét, ismeret és nyelv k ö z ö s, á l t a l á n o s szervezőelvét ragadták meg. Így a moduszok rendszere a kifejtésben lényegében még a lét kategóriáinak is fölébe kerekedik, predetermináló erejű platonikus őselvvé hiposztazálódik. Pontosan ezt fedezték fel és utasították el a nominalisták a spekulatív grammatikában. Mindez azonban – és ezt nagyon pontosan kell látnunk – végső soron csak a kifejtés logikájából eredő objektív látszat, amely mögött, a gondolatrendszer genezisében, a fenti értelemben vett transzcendentális konstrukció a lényeg.

Azzal, hogy a programmatika nyelve számára a moduszt választották (vagy inkább dolgozták ki) központi terminussá, szerzőink eleve elkötelezték magukat a transzcendentálás mellett, hiszen a modusz nem nyelv-, de még csak nem is ismeretelméleti, hanem eminensen lételméleti fogalom volt számukra. Kérdés: mennyiben volt mindez szükségszerű? Nos, logikailag nem volt az. Még ha a modusz mint terminus univerzális is, az egyes modusz-szintek értelmezésében akár minőségi ugrást is tételezhetek volna a nyelvi és a nem nyelvi moduszok között. Világképüknek azonban nem volt szüksége ilyen distinkcióra. A középkor általános felfogása szerint a nyelv és a gondolkodás által ábrázolt valóság „per definitionem” a nyelvel és gondolkodással rendelkező lény valósága, vagyis az ember számára adott (teremtett) valóság volt. Nyelv, gondolkodás, a dolgok valósága – egyaránt az e m b e r szférája. Minőségi ugrás csak az ember alatti és az ember feletti lények tárgyalására való átmenetnél szükséges és lehetséges – ami azonban nem tárgya a modista nyelvelméletnek. (De ebben az eszmerendszerben még ezek a szférák is az emberre vonatkoztatva azok, amik. Általában a középkori gondolkodás – a közhelyes felfogással szemben – nem kevésbé emberközpontú, mint bármely filozófia, csupán speciális emberképre épül.)

Az az alapképlet, mely szerint a modista metafizikában egy metanyelv szerkezete transzcendentáltatik a valóság szerkezetére, elkerülhetetlen és megdöbbentő párhuzamokat mutat a *Tractatus Wittgensteinjének* nyelvfilozófiájával. Itt is, ott is egy a tudományos megismerés számára kidolgozott fogalmi-nyelvi metarendszer szerkezete vetül rá a világra: a modistáknál a moduszoké és rajtuk keresztül a priscianusi grammatikáé, Wittgensteinnél a Russell –

Whitehead-féle „Principia Mathematica” nyelvée. Itt is, ott is az emberi nyelv mint olyan elvét képviseli a választott nyelv, a modistáknál az egyetlen lehetséges grammatika evidenciájából, Wittgensteinnél „a gondolatot álruhába öltöztető” köznapi nyelv elutasításából és egy tökéletes nyelv iránti igényből eredően. Itt is, ott is a nyelv mutatja a dolgok állását, s mutatis mutandis a nyelv határai a világ határai is. Minden egyéb aztán persze alapjában más. A nyelvi transzcendentálás alanya, oka, célja, filozófiai mondanivalója tekintetében – modista nyelven szólva: materialiter – összevethetetlen a két rendszer. De formaliter? Nem rokonítja-e a két szemléletet, hogy bennük a nyelv szerkezete determinálja az ember világának szerkezetét? Hangsúlyozom: a világot, nem pusztán annak intellektuális leképezését, mint a relativista nyelvfilozófiákban. Egy *lingvisztikai ontológia* különösségével állunk itt szemben, olyan szemlélettel, melyet századunk vívmányaként szokás számon tartani.

A modista nyelvfilozófiának a nyelvelmélet történetében kijelölt helyét – ha fenti elemzéseim helyesnek bizonyulnak – alaposan át kellene értékelni. A nyelvészek, még a kérdés legkiválóbb szakértői is, ha egyáltalán pozitívan ítélik meg ezt a teóriát, azt emelik ki, hogy a maga nemében nem kevésbé volt egységes, összefüggő, kidolgozott, tartalmas grammatikai elmélet, mint századunk nem egy iskolájáé. Ehhez nem fér kétség. A fentiekben azonban azt kívántam bemutatni, hogy valójában ennél többről van szó: a grammatica speculativa külön fejezet a nyelvfilozófia történetében is.

Ha a nyelvelmélet historiográfiájában ez az értékelés várat magára, az nemcsak abból ered, hogy a szaknyelvészek többségének filozófiai affinitása vagy másfél százada meglehetősen lanya, hanem abból is, hogy a modista grammatika egyébként felismert transzcendentalitását részleteiben félreértik. A „mit vetítenek ki?” kérdése ugyanis már önmagában belejátszik a dolog jelentőségének megítélésébe. Ha például a többször hivatkozott BURSILL-HALL nagy monográfiájának összefoglalásában e kérdésnek mindössze egy lábjegyzetet szentel (i. m. 331), az nem független attól, hogy magát a latin nyelvet véli meghatározónak a metafizikai és logikai keretek alakulásában – amiben persze a kor egészére nézve sok igazság van, de a modisták tekintetében nem elég konkrét. Még kevésbé fogadható el például ROBINS alapállása, aki a modisták metafizikáját „majdnemhogy naiv eljárásnak” tartja (Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe, 88). Az ehhez hasonló hozzáállás valójában azt a megalapozatlan fölényt tükrözi, mely a pozitivistikus mindent-tudás sajátja: minthogy nem ismeri fel saját metafizikai előfeltevéseit, úgy véli, hogy ilyenek csak egy „tudománytalan tudományosság” szemléletét befolyásolják. Valójában egyetlen nyelvelmélet sem lehet meg legalább implicit lét- és ismeretelméleti előfeltevések nélkül, s mindegyikük részese valamely tudományos paradigmának. Ha pedig ez utóbbi jelesül éppen a XX. század jellegzetes neopozitivistá szcientizmusa, akkor különösen kevés alap van feltételezni, hogy ennek szerkezete független attól a formális logikai, sőt grammatikai hagyománytól, melynek szolgálai tiszteletét a modisták szemére vetik.

Senki sem gondolhatná komolyan, hogy a spekulatív grammatika nyelvelméleti metafizikai rendszerét a XX. század végén elfogadható vagy alapozható módszerként ajánlja a ma nyelvészeinek figyelmébe. De épp ily megalapozatlan lenne nem felismerni, mennyire modern az az elv, melyre ez a középkori nyelvfilozófia felépül, vagy – hogy szóhasználatunkkal mi se essünk századunk tudományelméleti hübriszének bűnébe – milyen tekintetben nem előz-

mény nélküli az a wittgensteini nyelvfilozófiai fordulat, melyet egyébként (joggal) mintegy határkőnek tekintünk a bölcelet történetében. A *grammatica speculativa* lényege, egy tudományos metanyelv megszerkesztése és elveinek projekciója a valóság egész szerkezetére — igen jelentős gondolkodói teljesítmény. S nem is az egyetlen a (számunkra?) sötét középkorban.

HAVAS FERENC

Akadályok hazai nyelvtudományunk fejlődésének útjában; eredmények az akadályok ellenére*

Ünnepeltünk tudományos munkásságának imént elhangzott, tartalmas ismertetéséből és méltatásából megtudhattuk, hogy e munkásság milyen sok tudományterületre kiterjedt, milyen tekintetben bővítette tudásunkat, milyen alkotásokat eredményezett. Lehet-e egy tudományos méltatástól többet kívánni? E kérdésre akár nemmel, akár igennel válaszolhatunk. Bizonyos, ma észlelhető jelek szerint: *n e m*, mert csak egy a fontos: megvan-e egy tudományos mű, avagy nincs, előbbre vitte-e szakmai tudásunkat, vagy nem, összhangban van-e mai tudományos nézeteinkkel, avagy nincs, a ma divatban levő tudományos irányzatok szellemében fogant-e, avagy nem.

Szerintem azonban lehet egy tudományos művel és annak szerzőjével vagy akár egy egész tudományággal kapcsolatban egyéb szempontokat is felvetni. Hallgassuk meg például, miben látja „Finnugor rokonságunk” (1937.) című könyvében a finnugrisztika finnországi felvirágzásának magyarázatát ZSIRAI MIKLÓS. ZSIRAI ezt írja: „Castrén derékban kettétört pályájának tudományos jelentőségét nem szabad a közvetlen, a kész egyéni eredmények mértékével mérnünk: igazi hatása csak utóbb bontakozott ki a maga mélységében. Jórészt neki köszönhetjük, hogy a finn közvélemény szüntelen érdeklődéssel, a nemzeti tudományokat megillető áldozatos szeretettel fordult a rokonnépek tanulmánya felé, s legfőképpen az ő érdeme, hogy Finnországban a lelkes kutatók egész gárdája állt, áll ma is az úttörőhős eszményeinek szolgálatában.” Zsirai tehát egy tudományszak felvirágzásának egyik tényezőjét a közvélemény alakulásában látja. Hasonló magyarázatát adja Zsirai annak, hogy Reguly Antal tanulmányútjainak idején és azt követően Magyarországon megnövekedett az érdeklődés a magyar nyelv rokoni kapcsolatainak kérdése iránt, s a Magyar Tudományos Akadémia „erejét szinte meghaladó anyagi áldozatokat is hozott” Reguly vállalkozásának sikere érdekében. Másként mondva: „a megnövekedett érdeklődés” kielégítésére (522. lap) „a legilletékesebb szakörök és tudományos életünk hivatalos szervei figyelmes elismeréssel jutalmazták 1872-ben annak a Buzenz Józsefnek a munkásságát, aki Regulyt és Hunfalvyt követően a legtöbbet tette nyelvünk rokoni viszonyainak tisztázása, egyben persze a finnugor nyelvtudomány hazai életrehívása érdekében” (534). Zsirai tehát a nyelvtudomány XIX. századi alakulásában lényegesnek tartja, hogy abban a korban Akadémiánk a n y a g i áldozatokat hozott a nyelvtudomány érdekében, a h i v a t a l o s s z e r v e k pedig elismeréssel jutalmazták a tudományos munkát.

* Elhangzott Vértes Edit 70. születésnapjának ünnepén, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1989. június 6-án tartott felolvasó ülésén.

Zsirai persze nem csupán a finnországi finnugrisztika felvirágozását és a hazai finnugor nyelvészet rövid ideig tartó megbecsülését magyarázza nyelvészetén kívüli tényezők hatásával. Számol a tudományon kívüli tényezőknek szaktudományunk fejlődésére gyakorolt hatásával akkor is, amikor ezek a tényezők a nyelvtudomány fejlődésére kedvezőtlenül hatottak. Rámutat: „A finnugor nyelvhasználat munkásai nálunk kezdet óta kedvezőtlen légkörben dolgoztak: nemcsak a nagy tárgyi nehézségekkel, hanem a közvélemény ellenséges érületével is folyvást számolniuk kellett” (537). Megemlíti: a Vámbéry kezdeményezte török—ugor háború „lángra lobbantotta a nagyközönség lelkében Budenzék tanítása ellen fölgülemlett haragot, s boldog-boldogtalan illetékesnek érezte magát, hogy megfordítsa az idő kerekét” (538).

Nem Zsirai azonban az egyetlen, aki egy-egy korszak nyelvtudományi munkásságának értékelése során nem nyelvészeti szempontok érvényesülésének is teret enged. Hunfalvy Pál nemrég megjelent levelezésében olvashatjuk, hogy amikor ő a finn nyelvészeket 1869-ben tett finnországi látogatása során a finnugor nyelvek kutatására ösztönözte, azt a választ kapta tőlük, hogy náluk a finn irodalmi nyelv kiművelése van soron, s ez a fontos feladat egyelőre akadályozza őket abban, hogy anyanyelvükön kívül a többi finnugor nyelvvel is foglalkozzanak. Hasonló választ kaptam én a Szovjetunió finnugor népek lakta köztársaságaiban, amikor — 1952-ben — a Magyar Tudományos Akadémiától kapott megbízásom értelmében finnugor nyelvészeti kutatómunkájuk eredményei felől érdeklődtem. E köztársaságok nyelvészei is arra hivatkoztak, hogy egyelőre minden idejüket és erejüket irodalmi nyelvük fejlesztésére kell fordítaniuk. — Újabbán a finn MIKKO KORHONEN foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a turkui egyetemnek 1828-ban történt áthelyezése a finnországi svéd-ség központjából, Turkuból Helsinkibe — tehát ismét egy nem nyelvtudományi esemény — korszakalkotó volt-e, avagy nem a finnországi nyelvészeti kutatások szempontjából. Ismertetésében G. J. STIPA hajlik a felé a nézet felé, hogy a finn Porthan turkui működésének és az ő idejében felvirágzó finn romanticizmusnak nagyobb része volt a finnországi nyelvészeti kutatásoknak a fellendülésében, mint a turkui egyetem Helsinkibe helyezésének.

A felsorolását azon tényeknek, amelyek azt bizonyítják, hogy egy-egy nyelvtudományi mű vagy irányzat megítélése során szokásos, sőt kívánatos sok szempontot érvényesíteni, még jócskán lehetne folytatni. Ehelyett leszögezem a magam álláspontját: a tudományos művek és irányzatok értékelése során helyesebb a sok szempont érvényesítése, azaz helyes megvizsgálni azt a kérdést, hogy a kor szelleme, a történelmi adottságok, a közvélemény milyensége, a hivatalos támogatás mértéke vagy hiánya mennyiben befolyásolták valamely mű vagy irányzat milyenségét. Ez esetben ugyanis fogalmat alkotunk arról is, hogy egy-egy szerzőnek vagy irányzatnak számolnia kellett-e, avagy nem tudományon kívüli erők ellenhatásával, sikerült-e legyőznie a tudományon kívüli erők esetleges negatív hatását, meg kellett-e alkudnia a külső körülmények kényszerítő hatásával, avagy nem, és így tovább. Így véleményem szerint igazabb és több oldalú, helyesebb képet kapunk mind egy-egy tudományos műről, mind pedig egy egész irányzatról, egy korszak tudományosságának ilyen vagy amolyan voltáról. Én ugyanis körülbelül hetven évvel ezelőtt azt tanultam, hogy a történettudományt az ette tudománnyá, hogy nem csupán tényeket rögzített, hanem a történéseknek, ilyen vagy amolyan állapotok kialakulásának az okait is elkezdte vizsgálni. Amikor most én is ezt teszem, az a meggyőződésem: olyasmit teszek, ami kapcsolatban van ünnepe-

tünk tudományos munkásságával. Van azonban egy másik szempont is, amely mai előadásom megírására indított. Napjainkban állandóan és nagyon behatóan folyik nálunk a közelmúlt értékelése s a történések okainak kiderítésére irányuló munka. Ez a munka már több tudományszak területén is megkezdődött, s folyamatban van például a történettudomány, a közgazdaságtudomány, a filozófia és a biológia terén. Jele sem mutatkozott azonban eddig a közelmúlt nyelvtudománya beható vizsgálatának. Jóformán más sem történt eddig, mint annak a vizsgálata: átvette-e már nyelvtudományunk az amerikai modern nyelvtudomány tematikáját, módszereit, avagy nem. Eszerint mai nyelvtudományunknak csak két fajtája van a köztudatban: hagyományos nyelvészet és „korszerű”, amerikai ihletésű nyelvészet. De hogy ez a kétféle irányzat hogy alakult, minek köszönheti keletkezését, illetőleg megmaradását, azt nálunk nem szokás vizsgálni. Ez persze — legalábbis részben — folyománya annak, hogy — amint már sokan rámutattak — nálunk a magyar történelem a közelmúltban elhanyagolt tantárgy volt az iskolákban, s politikai okok miatt a meglevő szűk keretek között s e m lehetett rámutatni épp a közelmúlt viszonyaira.

A Magyar Nemzet egyik cikkírója a mai helyzetet a történelmi tájékozottság szempontjából a közelmúltban következőképp jellemezte: „... felnőtt egy nemzedék — és éppen napjainkban válik tudatossá már a következő nemzedék is — melynek tagjai e korszak (ti. a negyvenes és az ötvenes évek) ellentmondásos folyamatait, tényeit, sorsfordító eseményeit, tragédiáit, azok okait közvetlenül átélt tapasztalataikból már n e m ismerik.” Ha én most itt mindezzel kapcsolatban olyasmiről kezdenék beszélni, ami hallgatóim megítélése szerint nem tartozik ide, s nem lehet tárgya Társaságunk mai ülésének, akkor nem tudok mást tenni, mint megismételni azt, amit néhány évtizeddel ezelőtt PAIS DEZSŐ mondott, amikor marristáink tevékenységét kívánta néhány keresetlen szóval „méltatni”: „Kérem Elnök Urat: méltóztassék megvonni tőlem a szót . . .” stb.

Mentségemre megemlítem, hogy mai nyelvtudományunk egyik vezéralakja, KIEFER FERENC is azt nyilatkozta a közelmúltban a Magyar Nemzetben: „A magyar nyelvészet színvonalának alakulásán már mi is sokat töprengtünk. Vajon mi lehet az oka, hogy a magyar nyelvtudományban nem alakult ki leíró hagyomány? . . . Miért szigetelődött el a század elejétől kezdve a magyar nyelvészeti kutatás, s néhány kivételtől eltekintve, miért maradt el a nemzetközi színvonaltól? Ezekre a kérdésekre nem adható egyszerű válasz, de egyszer valóban meg kellene vizsgálni nyelvészetünk történetét, és érdemes lenne meg is írni.” (A továbbiakban Kiefer Ferenc ezen kívánságának is igyekszem — legalábbis részben — megfelelni.)

A nyelvtudományunk alakulására kiható körülmények emlékezetbe idézése céljából a múltba én itt csak addig az évig megyek vissza, amelyben ünnepeltünk életpályáján elindult, azaz 1941-ig. Ekkor lett ugyanis tanár előbb Szentendrén, majd pedig Budapesten különféle tanintézetekben a polgári iskolától elkezdve az ipari szakiskoláig. Áttekintésemet azzal kezdem: ugyanezen év júniusában Magyarország belépett a második világháborúba, majd megkezdődött Budapest bombázása. Én ezen éveket mint beosztott középiskolai tanár a Magyar Tudományos Akadémia Szótári Bizottságában töltöttem, s emlékezem, hogy a munkaidőből nem egy napon több időt töltöttünk az Akadémia pincéjében, mint munkahelyünkön, s ugyanez lehetett a helyzet a főváros területén egyebütt is. A nappali bombázásokat az éjszakai

zavarórepülések, illetőleg bombázások és pincelátogatások követték. El lehet képzelni, hogy ilyen körülmények között milyen elmélyedéssel tanulmányozhatták kutatóink a korukbeli amerikai nyelvészet eredményeit.

Budapest ostroma 1944 karácsonyán kezdődött meg. Jómagam karácsony estéjén költöztem le házunk pincéjébe, s ez aztán állandó lakásommá vált 1945 áprilisáig; ekkor költöztem ki innen egykori lakásunk romjai közé. Ennek mindössze 44 éve. Érdekes, hogy ezen időszak s a rákövetkező esztendő emléke már mennyire elhomályosodott. Ám belátom: ami ekkor és az ezt követő évtizedben történt, azt részleteiben már csak azok tudhatják, akik jó néhány éve betöltötték 60. évüket. Áll ez azokra is, akik tudományos munkásságuk egyik jelentős céljának tekintik az úgynevezett hagyományos nyelvészet bírálatát. Ezek Budapest ostromát úgy képzelik el, mint egykori kedves stockholmi háziasszonyom. Vele 1948-ban találkoztam újra, s ő megkérdezte: elolvastam-e azt a svéd regényt, amelyet ő 1944 karácsonyára küldött nekem. Kénytelen voltam bevallani, hogy nem. Háziasszonyom erre azt kérdezte: „Hát mért nem olvasta el? Hiszen mesélte, hogy 1945-ben milyen sokáig ültek a pincében.” Ő tehát azt képzelte, hogy a pincében végigheveredtünk egy kényelmes kereveten, megnyomtuk fejünkönél a villanykapcsolót, olvastunk napi több órát, majd pedig — a főváros ostromának befejeződése után, 1945 februárjában — felköltöztünk pincénkől jól fűtött dolgozószobánkba, s ránk köszöntött a békebeli évek gondtalansága: az, aki már az ostrom előtt megkezdhette tudományos munkáját, immár folytathatta kutatásait.

A valóság persze lényegesen másképp festett. A kibombázottak társbérleti lakást kerestéltek, a megmaradt lakások tulajdonosai sorban álltak az üveges előtt, hogy az ablakkeretbe helyezett kemény papírt kicserélhessék üvegtáblára. — Akinek maradt valamije, cserekereskedésbe fogott, hogy ruhaféléért élelemhez jusson, — akinek semmije sem maradt, az az éhenhalás elől vidékre menekült, ha ugyan volt hova. Aki kénytelen volt Pesten maradni, déltájt sorban állt a rögtönzött népkonyhák előtt a napi egy tál levesért. — Akinek a fizetését el nem vitték a nyilasok az állampénztárral együtt, az — egy héten kétszer fizetéshez jutva — rohant vásárolni fizetéséért néhány tojást, hogy közülük egyet-kettőt eladva — a hét végén tudjon majd magának heti villamosbérletet vásárolni, s ne gyalog kelljen bejárnia a munkahelyére. Idővel egyesek már olvastak is néha, ha nem pusztult el a könyvtáruk.

„Korszerű” nyelvészeink fogalmai azonban a jelek szerint lényegesen eltérnek a fenti tényektől. Benyomásom szerint a viszonyok alakulását ők a következőképp képzelik el:

Minekutána a szovjet csapatok 1945-ben megtisztították Budapestet a német csapatoktól, a szovjet seregparancsnok kiadta a rendelkezést a magyar nyelvészeknek, hogy — különös tekintettel Bloomfield Language-ére és a többi amerikai nyelvész műveire — haladéktalanul fogjanak hozzá „az angol nyelv” tanulásához; az ideiglenes magyar kormány pedig lovas futárral néhány száz dollárt küldött Debrecenből minden egyes magyar nyelvésznek, hogy az amerikai nyelvészet fontosabb termékeit, melyeket könyvtárunkba az 1931-ben kezdődött gazdasági világválság és a háború miatt nem tudtak beszerezni, azonnal vásárolják meg. Végre itt lett volna tehát az alkalom és a lehetőség, hogy a Bloomfield Language-ének megjelenése utáni évvel lerázzuk a német újgrammatikusok igáját, és átvegyük az amerikai strukturalizmus tematikáját. Hagyományos nyelvészeink azonban — amint „korszerű” nyelvészeink elképzelik — hősiesen ellenálltak, s mellüket verve, dörgő hangon hirdették:

„Angolul én nem írok, nem olvasok,
én hagyományos magyar nyelvész vagyok”.

Egyidejűleg valami érthetetlen szeszélytől indítatva orosz nyelvi tanulmányokhoz fogtak, illetőleg orosz nyelvi tanulmányaik folytatása mellett döntöttek. De hogy tárgyilagossá legyek, ehhez persze némi indíttatást kaptak politikai szerveinktől, amelyek azt kívánták, hogy haladéktalanul hagyjunk fel a reakciós, nyugatbarát nyelvtudomány folytatásával, s térjünk át az élenjáró szovjet nyelvtudomány eredményeinek tanulmányozására, elveinek és módszerének átvételére. Illetékes szervek pedig nyomatékosan hangsúlyozták, hogy legyen vége a nyugati tudomány előtti elvtelen hajbókolásnak. Így persze egyelőre elmaradt az amerikai strukturalizmusra való áttérés.

Egyidejűleg nyelvészeink nyelvészeti munkájában — ki tudja, miért —, némi megtorpanás is volt tapasztalható. Érdeklődésüket ugyanis lekötötte Sztálin párttörténete meg a politikai gazdaságtan iránti lángoló lelkesedésük, s ezen számukra új stúdiumok iránti buzgalomukban annyira mentek, hogy — egykorú feljegyzések szerint és persze „önként” — munkaidő alatt havi 80, s munkaidő után további nyolcvan órát fordítottak Budagov cikkeinek értelmezésére, meg annak a kérdésnek alapos megtárgyalására, hogy miként lehetne több és jobb munkát végezni. Idővel pedig érezhetővé vált a politikai nyomás erősödése is. 1949 tavaszán Beke Ödön, Zsirai Miklós, Kálmán Béla és jómagam egy szép napon idézést kaptunk a Magyar Tudományos Akadémia egyik termébe reggel 8 (avagy 9) órára. Itt vád alá helyeztek bennünket ilyenféleképp: „Csak nemrég ért véget a nagy világgégés, melynek során 20 millió ember vesztette életét. A Szovjetunió mindent megtesz, hogy ez többé meg ne ismétlődhessen. Ennek ellenére a Szovjetunió ma is vannak ellenségei. Ilyenek az előttünk álló nyelvészek, akik még mindig nem vették át a Szovjetunió élenjáró nyelvtudományának, a marrizmusnak a tanításait. Ezért a Szovjetunióban megbírálták őket, kötelesek tehát önbírálatot gyakorolni, s egyben elismerni, hogy korábbi nyelvtudományi munkásságuk értéktelen; továbbá megfogadni, hogy a jövőben a nyelvtudományt a nagy MARR szellemében fogják művelni.” Minthogy Beke Ödön már idős, Zsirai Miklós pedig beteg volt, nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy a szóban forgó nyilatkozatot megírjam, s azután sajtónkban és néhány folyóiratunkban való megjelenéséről is gondoskadjam. Hogy legyen miből kiindulnom, elkértem a szovjet bírálat szövegét. Ennyiből állt: „Bubrih szovjet nyelvész magyar és finn polgári nyelvészek pórázán haladva műveli a finnugrisztikát.” Nem tudtam belátni, hogy Bubrihot éppen én rontottam volna meg, hiszen az ellenforradalmi korszak viszonyai között édeskeveset tudtam publikálni, a háborút közvetlen követően pedig még annyit sem. Ám Beke Ödön is úgy látta, hogy a nyilatkozat megírását — tekintettel három kisgyerekemre — el kell vállalnom. Miután megismerkedtem állítólagos „bírálatunk” pontos szövegével, a kívánt nyilatkozat megírását megtagadtam, pontosabban szólva helyette egészen másfélét fogalmaztam. Rövidesen alkalmunk volt hallani, hogy ennek következményeit hamarosan látni fogjuk. Ettől kezdve Zsirai Miklós tekintete, amikor bement az egyetemre, rögtön íróasztalára esett, gondolva arra, hogy már ott találja az állásából való elbocsátást (elképzeltető, hogy ez hogy hatott már akkor is gyenge egészségére). Ám mit tesz Sztálin? Tollához nyúlt, cikket írt a nyelvtudományról, s kifejezésre jutatta azt a nézetét, mely szerint a marrizmus nem egyéb, mint kemencepadkán kávézaccból való jósolgatás.

Így meg lettünk mentve! A kiállt izgalmak nyomai azonban még sokáig zavartak bennünket mindenféle munkában, majd pedig körülbelül egy évig a sztálini cikkek méltatása lett a feladatunk — annál is inkább, mert Fogarasi Béla akadémikus javaslatára az Akadémia is elhatározta, hogy amíg a világ világ lesz, Sztálin zseniális cikkei megjelenésének az évfordulóját minden évben meg fogja ünnepelni. (Igaz: már az első jubileumi ünnepség is elmaradt az időközben bekövetkezett politikai változások miatt, melyek hullámai persze a Nyelvtudományi Intézetet is elérték).

1949 táján elhangzottak persze egyéb, nagy jelentőségű állásfoglalások is: „A szocializmusban az egyéni kutatómunka ideje lejárt; csak a szocialista jellegű, kollektív munkának van helye.”

Ennek szellemében kezdődött meg tehát a nyelvtudomány ötéves tervének kidolgozása. E tervek végrehajtásához azonban általában csak az ellenforradalmi korszak fiatal kutatói álltak a tervezők rendelkezésére. El kell ismerni: ez bizony nem volt valami szilárd alap a nagyszabású tervek végrehajtásához. Hiszen tudnunk kellene azt: az ellenforradalmi korszakban nem voltak állások az egyetemen fiatal kutatók számára. Nem voltak tanársegédi, adjunktusi és docensi állások, sőt — kivéve a magyar irodalmi tanszékeket — még a tanszéki könyvtárosi teendőket is egy-egy idősebb, szorgalmas hallgató végezte, amikor ideje és kedve volt hozzá. Persze nem voltak tudományos intézetek sem. Az 1930-as években — azok számára, akik tudományos munkát kívántak volna végezni — más lehetőség nem volt, mint az ingyenes próbaszolgálatos gyakornokság, illetőleg — a jobban tájékozottak számára — az Állatalan Diplomások Országos Bizottsága által létesített — burkolt munkanélküli segéllyel díjazott — „munkaerőként” való tevékenység.

Figyelembe veendő tudniillik, hogy a tanári pályán a tudománnyal való foglalkozás nemkívánatos tevékenységnek minősült. Az ellenforradalmi korszak Magyarország a jogászok és a katonatisztek országa volt. A munkának, s így természetesen a tudományos munkának sem volt semmi becsülete, ha csak nem szolgált politikai célokat. A nyelvtudományi munka akkor részesülhetett — kivételesen — valamelyes megértésben, ha az a trianoni béke revíziójának tervét szolgálta. Érthető tehát, hogy például a helynévkutatással kapcsolatos etimologizálás és a nyelvtörténeti kutatások olykor részesülhettek támogatásban, jobban mondva erkölcsi elismerésben, ha azokból az elvesztett területeken egykori magyar településekre lehetett következtetni. Megemlítem még: a budapesti egyetemen az általános nyelvtudománynak csak 1938 óta volt tanszéke. Nem volt persze finnugor nyelvtudományi szak sem. Amíg az egyetemen volt tanszabadság, az a hallgató, akinek ehhez kedve támadt, megkockáztathatta azt, hogy egyéb tanulmányait valamelyest elhanyagolta, s megpróbált belekóstolni a finnugrisztikába. Ennek azonban egyetemi tanulmányainak a befejezése után csak k á r á t láthatta, mert hiszen finnugor tudományával elhelyezkedni sehol sem tudott. Tovább romlott a helyzet 1956 táján, amikor a minisztérium mindenható ura kijelentette, hogy a bölcsészkar jövőző tanárok, nem pedig tudósok képzésére való. Az egyetem tehát azt tartsa feladatának, hogy a magyar szakos hallgatók tanulják meg a helyesírást, ismerkedjenek meg a magyar leíró nyelvtannal. Erről az illetékes mindenható úr úgy kívánt gondoskodni, hogy a megmaradt csekélyke finnugor nyelvészeti alapismeretek számonkérését ki akarta venni a Finnugor Tanszék oktatóinak a kezéből.

Egyidejűleg megtudtuk, hogy a finnugor nyelvekre vonatkozó ismeretekre a nyelvtudománynak sincs szüksége, tehát az egész Finnugor Tanszék

szükségtelen. A megokolás ez volt: a magyar nyelv finnugor nyelv, következésképpen a finnugor nyelvek olyanok, amilyen a magyar nyelv; akkor pedig a finnugor nyelvek ismeretéhez elegendő a magyar nyelv nyelvtanának az ismerete. Ezt pedig az érdeklődők megkapják a magyar nyelvészeti tanszéken. Ezek az előzmények indítottak arra, hogy 1961-ben javaslatot tegyek finnugor nyelvtudományi szak létesítésére. A Magyar Tudományos Akadémia pártfogolta javaslatomat, s így létesült egyetemünk — csak 1963-tól kezdődőleg — „finnugor szak”, amelynek keretei végül is valamelyes lehetőséget biztosítottak a finnugor nyelvtudománnyal való behatóbb ismerkedésre — a rendelet szerint két évenként 2–3 hallgató számára.

Egyébként a finnugor nyelvtudomány mindig mostoha gyerek volt. 1935-ben Finnországban még olyan követ képviselte hazánkat, aki megmagyarázta a finn nyelvészeknek: „Humbag az egész finn—magyar rokonság. Én jártam Törökországban, s láttam, hogy a török nők jobban hasonlítanak a magyar nőkre, mint a finn nők.” 1943 körül, amikor Finnország és Magyarország egyaránt a szovjetellenes táborhoz tartozott, már valamelyest javult a helyzet. A helsinki magyar követ (egykori huszártiszt) egy itthoni látogatása alkalmával összehívta a finnül tudó magyarokat, s — a magyar—finn kapcsolatok élénkítésének fontosságára való hivatkozással — felszólított bennünket: fordítsuk le a Bánk Bánt és Az ember tragédiáját finnre. Az esetre, hogyha a helsinki Nemzeti Színház valamelyikünk fordítását elfogadná s a magyar drámát előadná, jutalmul még azt is kilátásba helyezte, hogy a bemutató előadáson ő maga személyesen is meg fog jelenni.

Önálló mű kiadására valamely kutató saját költségén még gondolni sem lehetett. Egyetlen nyomdai ív előállítása annyiba került, mint egy kezdő tanár kéthavi fizetése. A magánkézen levő vállalatok veszteséges kiadvány megjelenését nem vállalták. Az Akadémia állami támogatása évről évre csökkent. A tudományos utánpótlás kérdésének megoldása komolyan fel sem merült. Szabályos időközönként megjelenő nyelvtudományi folyóirat csak kettő volt: a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr. Ezek szerzői gárdája azonban teljesen elkülönült egymástól, úgyhogy a fiatal kutatók számára publikációs lehetőségként csak az egyik folyóirat jöhetett szóba. A Magyar Nyelv szerkesztési elve az volt, hogy egy-két évenként lehetőleg a nyelvtudomány minden kezdő munkása publikációs lehetőséghez jusson. Ez csak úgy volt megoldható, hogy fiatal kutatók 5–6 lapnál terjedelmesebb dolgozatot nem jelentethettek meg. A Nyelvtudományi Közlemények 1915-öt követően általában kis terjedelmű füzetekként jelent meg. Egyes kötetei 1915-öt követően három évenként követték egymást, s bennük így fiatal kutató dolgozata 1–2 ívnél nagyobb terjedelemben legfeljebb egészen kivételesen volt látható. 1940-ben a jobboldali Imrédy Béla miniszterelnöksége idején a Magyar Nyelvőrt megszüntették, s csak 1946-tól jelenhetett meg újra. Balassa József 1945-ben a nyilas terror idején elszenvedett megpróbáltatások következtében elhunyt. A Magyar Nyelv 1945-ben csak egy számban jelenhetett meg. A Nyelvtudományi Közleményeknek a második világháború utáni első száma 1948-ban, öt évi szünetelés után látott napvilágot, s túlnyomó részt 1944-ben, illetőleg még korábban írt értekezéseket tartalmazott. Ezek persze nem jelentettek indítást az amerikai strukturalizmus irányába. 1949-ben tovább romlott a helyzet. Megtudtuk, hogy a finnugor nyelvtudomány művelése beavatkozás a Szovjetunió belügyeibe. Minthogy erre nem vállalkozhattunk, kénytelenek voltunk az orosz nyelvű, marxista irodalom tanulmányozásához fogni.

A nagy kollektív munkák munkatársi gárdájának a megszervezése emlékezetem szerint 1949-ben indult meg. Valamilyen kollektív munkában való részvétel — két kivétellel — minden nyelvtudományi intézeti kutató számára kötelező lett — tekintet nélkül arra, hogy a szóba jövő fiatalokat korábban szakmai szempont fűzte-e egymáshoz, avagy nem. Nem volt lényeges az előismeretek minemősége sem. Ha valaki az obi-ugor népköltészeti parallelizmus avagy valamely finnugor nyelv mondatfonetikai kérdései iránti érdeklődéssel indult el pályáján, az egyformán az ún. finnugor etimológiai szótár teljes értékű etimológusaként értékelődött a felsőbb szervek részéről. Kezdetben tehát a helyzet olyan volt, mintha ma egy fogorvos, egy gégész meg egy ortopéd szakorvos szövetkeznek a környezetvédelem problémáinak megoldására. Ahhoz tehát, hogy valaki az említett szótár használható munkatársa legyen, a munkatársak mindegyikének alapos finnugor hangtani, jelentéstani stb. előtanulmányokat kellett volna végeznie, s jártasságra kellett volna szert tennie a finnugor nyelvek többségében. Aki ezt vállalta, s alapos munkát végzett, rosszul járt, mert így alig maradt ideje egyéni kutatás végzésére. Aki ellenben kivonatolta a kérdéses szó etimológiájára vonatkozó, legutóbbi kis cikket, s etimológiai megoldásnak nyilvánította az abban találtakat, az jól járt, mert így maradt ideje az etimologizálással nem kapcsolatos stúdiumok végzésére, idővel még akár a strukturalizmus problémakörében is. Az Akadémia elnöksége szerint az akadémiai intézetek a nagy kollektív feladatok megoldására létesültek. Ám a tudománypolitikában jártasabb munkatársak közül azok, akik az útlevelhatóságok bizalmára méltók voltak, továbbképzési szempontokra hivatkozva hosszabb távon összesen akár 850 napi rendkívüli szabadságban is részesülhettek, legalábbis az esetben, ha az illetők az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya osztálytitkárának a jóakarátát is élvezték. Ez azt jelentette, hogy a kollektív munkálatok terhe — nem-elnökségi szempontok érvényesülése esetén — nagyon egyenlőtlenül oszlott meg a kollektíva tagjai között. A felelősség terhe mindenkor egyedül a munkálatok vezetőjének vállalt nyomta — bármiként rendelkeztek a felsőbb szervek a kollektíva tagjaival (használták fel őket például saját érdekeik szerint). (Műsoron kívül — sűgva — elárulhatom: egyszer már, 1949 táján, mégiscsak ébredt bennünk remény arra, hogy Bloomfielddel és követőivel szoros kapcsolatba juthatunk. Határozott és optimista jellegű megnyilatkozás hangzott el ugyanis a Széchenyi Könyvtár egyik hangadó munkatársa részéről. Így hangzott: „Nem nyugszunk addig, amíg a vörös zászlót ki nem tűzzük a Fehér Ház tornyára.” Ez is elmaradt.)

Csökkentette az új nyelvészeti irányok megismerésének lehetőségét az is, hogy kollektív és egyéni munkánkat 1953 elejéig időnként a munkaversenyek és felajánlások keretei közt kellett végeznünk. Hol Sztálin, hol Rákosi születésnapjára meg kellett fogadnunk, hogy eszünket gyorsabban fogjuk járni, mint korábban, és nagyobb mennyiségű tudományos terméket fogunk előállítani, mint rendes körülmények között. (A minőségről soha nem esett szó.) Nem hiszem, hogy a strukturalista és egyéb amerikai irányzatok elsajátítását korszerű nyelvészeink a munkaverseny keretei közt is el tudnák képzelni. Egyébként a munkaversenyben dolgozók rangsorolása nálunk is nehézségekbe ütközött, mert nem volt könnyű megmondani: az győzött-e, akinek az Értelmező Szótár szócikkeinek a szaporítása volt a munkája, avagy valamilyen mondattani kérdés megoldásán kellett fáradoznia. Épp ezért 1952-ben feladatomul kaptam, hogy szovjetuniói utamon tisztázzam a munkaversenyek

rendezésének szempontjait. Ilyen irányú kérdéseim hallatán a szovjet nyelvészek kissé mosolyogtak, s közölték: tudományos munkaversenyek rendezésével 1919 táján ők is kísérleteztek, hamarosan belátták azonban, hogy az teljesen ésszerűtlen valami, s lemondtak róla. Nálunk azonban 1949-től 1953-ig mindezenek úgy kellett történnie, mint 1919-ben a Szovjetunióban. Épp ezért a történelmi ismeretek valamelyes hiányosságára vall korszerű nyelvészeink részéről az a csodálkozás, hogy miért csak az 50-es évek közepétől jelentek meg nálunk amerikai ihletésű ismertetések és cikkek; hiszen ez akkoriban tudtommal a Szovjetunióban sem volt napirenden. Még olyanok is voltak, akik nem mertek angolul tanulni, avagy angol nyelvű könyvet kézbe venni.

Nem folytatom tovább azoknak a körülményeknek az ismertetését, amelyek hagyományos nyelvészeti munkánkat is hátrányosan befolyásolták, az amerikai strukturalizmusra, másképp a „korszerű nyelvészet”-re való áttérésünket pedig meggátolták. Hogy ennek ellenére a szóban forgó korszakban több, nagy értékű kollektív munka elkészült, az hagyományos nyelvészeink előtt közismert, „korszerű” nyelvészeinknek pedig úgyszólván hiába magyaráznám értéküket. Ezért összefoglalóan csak azt állapítom meg, hogy a mai, szinte unalomig ismételt, „korszerű” bírálat strukturalizmusunk kései jelentkezéséről valamelyest helytálló, de sok benne az igazságtalan, téves, sablonos, sőt rosszakaratra valló elem is. Hogy ez így van, azzal néha maguk a bírálók sincsenek tisztában, hiszen a hagyományos nyelvészetet és a történelmet csak igen hiányosan ismerik. Más esetekben pedig egyszerűen évtizedek folyamán divatossá vált sablonokat hangoztatnak. Nézzünk az ilyen esetekből néhányat.

Első észrevételem finnugor nyelvészeti jellegű. Jövendő magyarszakos tanáraink évtizedekig azt tanulták, s tanulják talán még ma is: a finnugor nyelvészet napjainkig azt tartotta egyetlen feladatának, hogy rekonstruálja a finnugor, illetőleg az uráli alapnyelvet, ugyanakkor azonban a finnugor nyelvészek állítólag még csak nem is tudták, hogy a nyelveknek nemcsak múltjuk, hanem jelenük is van. Ám miből rekonstruálták volna finnugor nyelvészeink az alapnyelvet, ha nem tudták, hogy e nyelveknek jelenük is van? Hiszen a finnugor nyelvek emlékei annyira új keletűek, s annyira kis számúak, hogy azok alapján az alapnyelv rekonstruálása nyilvánvalóan lehetetlen. Itt tehát olyan ellentmondás van, amilyen „korszerű” nyelvészeti irodalmunkban nagy számban található.

Szó fér FODOR ISTVÁN azon megállapításához is, hogy a napjainkat megelőző nyelvtudomány lényege „... az adatokra irányuló — általában kis részletekkel foglalkozó — tevékenység” (A nyelvtudomány ma. Bp., 1973. 15). Ha ezen állítást kicsit közelebbről megnézzük, akkor mi meg azt kifogásolhatjuk, hogy napjaink „korszerű” nyelvtudománya nem eléggé adatokra irányuló s nem eléggé körültekintő tevékenység. Egyetlen korszerű nyelvészünk könyvében vagy cikkében sem láttam még leírva ezeket a neveket: Rubinyi Mózes, Balassa József, Halász Ignác, Horger Antal, Schmidt József. Pedig hát RUBINYI 1907-ben „Általános nyelvtudomány” címen jelentetett meg egy kis kötetkét, HORGER ANTAL „A nyelvtudomány alapelvei” címen írt bevezetést a nyelvtudományba (1926.), BALASSA JÓZSEFnek ilyen művei jelentek meg: „Kis magyar hangtan” (1905.), „A magyar nyelv életrajza” (1937.), „A nyelvek élete” (1938.), SCHMIDT JÓZSEF tollából ilyen mű is kikerült: „A nyelv és a nyelvek” (1923.). Megemlíthetjük még GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentéstanát is (1926.). Ezekben a könyvekben például ilyen kérdésekről van szó: a nyelv

mivolta és élete, a nyelv az érintkezés szolgálatában, a nyelv eredete. Ezek a kérdések nyilván fontos elméleti kérdésekké minősülnének, ha valamely „korszerű” nyelvész kereste volna rájuk a választ. Mi az oka, hogy rögtön kis részletkérdéssé minősülnek, mihelyt elődeink foglalkoztak velük? Az a gyanúm, hogy Fodor István az úgynevezett hagyományos nyelvészet körében nagyon felületes munkát végzett, mielőtt könyvét megírta. Véleménye azonban e hagyományos nyelvészetről annál határozottabb. Hogy ennek mi a magyarázata, arra a választadást hallgatóim fantáziájára bízom.

Unalomig ismételt kifogás a hagyományos nyelvészet ellen az is, hogy túlságosan sok benne az etimológia. Hogy soknak sok, azt nem lehet tagadni. E megállapításhoz — nem tudom biztosan — talán alapot szolgáltat az a körülmény is, hogy 1930-tól 1954-ig nincs Magyar Nyelv című folyóiratunknak egyetlen olyan kötete sem, amely nem tartalmazna etimológiát JUHÁSZ JENŐ tollából. Ám akik elítélik őt azért, hogy nem korszerű nyelvészetet művelt, hanem etimológiákat gyártott, összetévesztik a péceli polgári iskolát a bloomingtoni Indiana egyetemmel. Pedig a nyelvtudomány művelésére e két helyen lényegesen különböző lehetőségek voltak, nem is szólva arról, hogy JUHÁSZ 1915-től 1922-ig hadifogságban volt. Tanulmányainak befejezése után nem volt lehetősége arra, hogy főhivatásszerűen kedvelt tudományának éljen. Polgári iskolai tanár, majd igazgató lett Pécelen. Meg kellett volna-e tagadni tőle etimológiáinak közlését — azért, mert nem azt számlálgatta, hogy egyik hang hányszor fordul elő a másik mellett — ilyen vagy olyan nyelvben. Én azon a véleményen vagyok, mint SZÉPE GYÖRGY (NyK. LXII, 154): Juhász Jenőnek sok olyan érdekes etimológiája van, amely érdekelte a Magyar Nyelv olvasóit. Na meg szerzőjük három pótolhatatlan mutatóval és egyéb módon is szolgálta a nyelvtudományt. Ezért aligha érdemelte volna meg, hogy a Magyar Nyelv szerkesztősége visszautasítsa etimológiáit. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a Magyar Nyelv még 1948-ban is „a művelt közönség számára” kiadott, „közérdekű folyóiratként” jelent meg. Így nyilvánvalóan olyasmit is közölnie kellett, ami olvasóközönségét érdekelte, s elsősorban nem az amerikai nyelvészetre kellett tekintettel lennie.

Nem folytatom tovább az alaptalan bíráló megjegyzések tömegének felsorolását s cáfolatukat. Erre egy-két további társasági ülés is kevés volna. Összefoglalóan csak olyasfélét mondanék, mifélt ZSIRAI MIKLÓS írt „Finnugor rokonságunk” című művében 1937-ben: Szinnyei József, Gombocz Zoltán, Zsirai Miklós, Laziczius Gyula, Pais Dezső, Bárczi Géza halála után tanítványaikra, majd azok tanítványaira hárult a feladatot folytatni és megújítani a hazai nyelvtudományt. Sokszor a meg nem értésnek, a hűvös elzárkózásnak és a lappangó ellenszenvnek abban a nyomasztó légkörében kellett dolgozniuk, amely élete utolsó szakaszában Budenznek is annyi keserűséget okozott. Dicséret illeti őket, hogy mégsem kedvetlenedtek el, s a tudomány művelése, előbbrevitele terén derekasan megállták helyüket. Közöttük is előkelő hely illeti meg mai ülésünk ünnepeltjét, Vértes Editet, noha azon körülmények közül, amelyek a múltban a nyelvtudományi munkát zavarták, jónéhány — időszakonként — bizonyára az ő munkáját is hátrányosan befolyásolta. Befejezésül bejelentem: dr. Vértes Edit professzort a Finn Tudományos Akadémia a folyó év április 10-én kiemelkedő tudományos érdemeiért külső tagjává választotta.

LAKÓ GYÖRGY

Mikes és irodalmi nyelvünk*

I. Mikes művei nemcsak eszme- és kortörténeti jelentőségük, esztétikai értékük, stiláris sokszínűségük, ma is élő hatásuk miatt fontosak, hanem megkülönböztetett hely illeti meg őket a tekintetben is, hogy bennük szinte tetten érhető, megfogható a nyelvi normarendszer formálódása. Egyrészt tudniillik e művek megírása időben több mint négy évtizedet fog át, másrészt köztük egy-egy nagyobb fordítás a szerző többszörös, tudatos és mintegy negyedszázad utáni átdolgozásában is ránk maradt.

Előadásomnak ezt a címet adtam: „Mikes és irodalmi nyelvünk”. Most mégis arra kell mindenekelőtt rámutatnom — Mikessel kapcsolatban megkülönböztetetten —, hogy problémák vannak — valójában voltak is — mind az „irodalmi nyelv” megnevezéssel, mind e terminus értelmezésével kapcsolatban. Röviden szólva az „irodalmi” jelző a nyelvi kiegyenlítődést túlságosan a szépirodalomhoz, illetve az írott nyelvhez kötötte. Az értelmezésben pedig az „egység”, az egységes normarendszer túlzott hangsúlyozása — különösen az elmúlt évtizedekben, amikor éppen a regionális köznyelvek és a nagyvárosi, városi (szleng elemeket is tartalmazó) nyelvek létrejötteként vagyunk a tanúi — olyan elemekben is erőltette az egységet, amelyekben erre nem volt szükség, illetve ott is teljes egységet feltételezett, ahol erről nem beszélhettünk és nem beszélhetünk. Tehát — úgy gondolom — a normarendszer kutatásakor az eddiginél még jobban figyelembe kell vennünk a teljes nyelvi életet, benne a mindenkori beszélt, illetve társalgási nyelvet, továbbá az „egység”-et csak a realitásoknak megfelelően konstatálhatjuk, illetve a jövő felé nézve ugyanilyen módon követelhetjük, szorgalmazhatjuk.

Minden bizonnyal ez a szemlélet vezetett el oda, hogy — bár a magyar irodalmi nyelv történetének kutatása a nyelvtudományon belül eléggé a közép-pontban állt és áll, és ilyenképpen maradandó eredményekkel dicsekedhet — BENKŐ LORÁND, aki módszertanilag is megalapozója volt az irodalmi nyelvvel és kialakulásával foglalkozó, sokrétű diszciplínának, 1988-ban megjelent „A történeti nyelvtudomány alapjai” című egyetemi tankönyvében áttért a „nyelvi sztenderd” elnevezésre, és az értelmezésében is nagyobb hangsúlyt fektetett a nyelvi sztenderdhez „kapcsolódó használati változatok történeti vonatkozásai”-ra (243 és kk.). Magam az elmondottakat is mérlegelve immáron a következőképpen írom körül a nyelvi sztenderdet (egyébként mi talán mégis alkalmazhatnánk rá a „nemzeti nyelv” magyar kifejezést is): egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma — ha bizonyos mértékig átalakulva is — általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön normarendszerrel (vö. BENKŐ i. h. és passim).

2. Miért kellett mindezt — amint egyébként már céloztam is rá — Mikessel kapcsolatban előrebocsátanom? Két okból. Először: mert Mikes műveiben

* Előadásként elhangzott a Mikes születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai tudományos ülészen, 1990. október 30-án.

a társalgási, a beszélt nyelv az átlagosnál is nagyobb szerepet kapott. Másodszor: mert Erdélyben, ahova Mikes minden idegszálával kötődik nyelvileg is, sajátosan alakult a nyelvi sztenderd; valójában itt — a régebbi terminussal élve — regionális irodalmi nyelv jött létre.

Mikes ma is vonzó stílusának alapja Zágonnak és környékének akkori nyelvjárása, beszélt nyelve, amelyet az ő mesélőtehetsége, dialógusokat kedvelő írói hajlama csak továbbvitt a társalgás felé. A kolozsvári jezsuita kollégiumban eltöltött évek elsősorban nyilván latin műveltségét alapozták meg, de például a diákélet révén mégis kapcsolatba juthatott a Kolozsvárt ekkor már — ha lassan is — minden bizonynyal formálódni kezdő közmagyar normával (l. BENKŐ, FelvIr. 490—1). Nyelvi tekintetben is fontos volt továbbá számára az, hogy a fejedelmi udvarba került, és hogy Rákóczi mellett válhatott művelt és világlátott férfitársa. Nemcsak azért, mert az udvari élet nyelvi igényességet követelt mind írásban, mind a magasabb szintű társalgásban, és az igényesség nyelvi eszményt teremtett, ami meg a nyelvi kiegyenlítődést szolgálta, hanem azért is, mert az úgynevezett Rákóczi-korban szélesedett az anyanyelvi műveltség, fellendült az irodalmi élet; terjedt az írás, se szeri se száma a nagyobbbrészt magyar nyelvű feljegyzéseknek, naplónak, emlékiratoknak, önéletírásoknak stb. (részletesebben l. SZATHMÁRI ISTVÁN: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1980. 269—75). És ebbe az irányba hatott — ha közvetve is — a Franciaországban, majd Törökországban eltöltött idő. A francia kultúrának és irodalomnak, a francia klasszicizmus nyelvének a megismerése, majd a rodostói olvasmányok, valamint fordítások mind, mind még fejlettebb nyelvi és stílusművelet megvalósítására sarkallták Mikest.

Az Erdélyben Mikes előtt és után kialakult nyelvi sztenderd több szempontból sajátosnak mondható. Először is a XVI. században és a XVII. század első felében — különösen Bethlen Gábor uralkodása idején — a legfejlettebb normarendszerek közé tartozik. Még inkább jellemző rá, hogy — mint PAIS DEZSŐ rámutatott (I. OK. IV, 448) — elsősorban társalgási nyelvtípus: „Társadalmi élet — olvashatjuk „A magyar irodalmi nyelv” című nevezetes, egy új diszciplínát elindító dolgozatában —, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt. Ennek . . . alapja az erdélyi fejedelemség . . . Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv . . .” Az erdélyi regionális nyelvi sztenderd harmadik sajátosságaként azt említhetjük, hogy bár a XVIII. század utolsó harmadában BENKŐ LORÁND vizsgálata szerint (FelvIr. 486—94) a kelet-magyarországi — köztük az erdélyi — szerzők írásgyakorlata „igen nagy mértékben provincialisztikus jellegű volt” (i. h. 488), ennek ellenére Mikes művei — amint meg fogjuk látni — kiegyenlített nyelvallapotot és egyben magas esztétikai értéket mutatnak, továbbá — ahogyan PAIS írja az említett helyen — ez a nyelvtípus (hozzátehetjük: ez a regionális nyelvi sztenderd) „a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény” (i. h.). És — ezt már én teszem hozzá — lényegében ennek a vonalnak a folytatója a mi századunkban Tamási Aron, Nyíró József és napjainkban Sütő András, Kányádi Sándor és mások.

3. Érdeemes volna hát a „központi” és a regionális (erdélyi) nyelvi szten-derd alakulásának a tanulmányozására feldolgozni Mikes összes műveit — hiszen most már gondosan megszerkesztett kiadásban rendelkezésünkre állanak. Én azonban ebben a rövid előadásban csupán arra vállalkozhattam, hogy mintegy mélyfúrászerűen az első három fiktív és a négy misszilis levelet, valamint a fordítások 24 lapnyi részét vegyem vizsgálat alá. Kulcsjelenségnek a legjellemzőbb hangtani, alaktani-hangtani és alaktani eseteket választottam ki, megtoldva néhány mondattani jelenséggel (ezek értelmezésére l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 31–2). Mikes helyesírásával — éppen nagyon ingadozó volta miatt (l. HOPP LAJOS—KELEMEN JÓZSEF: Nyr. CI, 338–44) — nem foglalkozom, sőt emiatt bizonyos mássalhangzók időtartamának a megállapításáról is le kellett mondanom (pl. ugyanabban a sorban vagy egymáshoz közel szerepel két ilyen változat: *anyi* és *annyi*, *semi* és *semmi* stb.).

Természetesen az összesen 56 lapnyi szöveget úgy választottam ki, hogy egyfelől átfogják az 1717-től, az első levél keltétől 1761-ig, az utolsó levél megírásáig eltelt teljes időszakot; aztán hogy a nyelvi szten-derd alakulása szempontjából fontos műfajok — fiktív és misszilis levél, különböző tárgyú és jellegű fordítások stb. — kivétel nélkül szerepeljenek; és hogy bizonyos fordításoknak az első és az évtizedek múlva tudatosan átjavított változata szintén figyelembe vétessék.

Ilyenformán a vizsgált szövegek a következők: 1. az 1717-ben kelt első fiktív levél (ÖM. I, 7–8); 2. az 1717-ben kelt második fiktív levél (ÖM. I, 8–9); 3. az 1717-ben kelt harmadik fiktív levél (ÖM. I, 9–10); 4. az 1759-ben kelt, gróf Mikes Istvánnak szóló misszilis levél (ÖM. I, 303–4); 5. az 1759-ben kelt, báró Huszár (Boér) Józsefnek szóló misszilis levél (ÖM. I, 304–6); 6. az 1760-ban kelt, báró Huszár (Boér) Józsefnek szóló misszilis levél (ÖM. I, 306–15); 7. az 1761-ben kelt, báró Huszár (Boér) Józsefnek szóló és folytatólag Huszár Sándornak írt misszilis levél (ÖM. I, 315–25, 325–30); 8. „Mulatságos napok.” 1745. (ÖM. III, 7–8); 9. „Az Ifjak Kalauza.” 1751. (ÖM. IV, 5–10); 10. „Az Ifjak Kalauza”. 1751. (ÖM. IV, 20–4); 11. Variáns. „Az Iffiaknak Kalauza...” 1724., átjavítva 1744-ben (ÖM. IV, 383–7); 12. Ugyanaz (ÖM. IV, 388–92); 13. „Catechismus formájára való közönséges oktatások I.” Az 1744-ben lefordított szövegnek az 1750-es években átdolgozott, kibővített változata (ÖM. V, 5, 7–10); 14. Ugyanaz (ÖM. V, 24–6).

4. Lássuk röviden a legfőbb hangtani, alaktani-hangtani, alaktani jelenségeket, és ragadjunk ki néhány jellemző mondattani szerkezetet, valamint ugyancsak bizonyos számú jellegzetes szót.

I. H a n g t a n

A) M a g á n h a n g z ó k. — Ami a nagy magánhangzós tendenciákat illeti, Mikes nyelve lényegében nem különbözött az akkori, illetve a mai normától.

Ez a nyelv a leghatározottabban *é-ző*. Még a mai *szerint* névutó is mindig *szerént* alakban fordul elő, és bár a *tekint* ige legtöbbször így, mai formában szerepel, egyszer találkoztam az *é-ző tekint* változattal is. Egyedül az *enyim* egyes szám első személyű birtokos névmás mindig *i-ző*.

Mint a keleti és északkeleti nyelvjárások általában, Mikes nyelve szigo-

rúan és következetesen *e*-ző. Ennek megfelelően ilyen szavakkal, kifejezésekkel kerülünk szembe: *mindenek felett, veres és vereses, csendesen, nevededik* stb., sőt a mai normával ellentétben: *tekélletes*, továbbá az *össze* igekötő szintén *esze* alakú. Az *e*-zés erejét mutatja, hogy pl. Mikes a Káldi Györgynél *fördője* formában használt szót *feredője* hangalakúra változtatja (l. IV, 734; a továbbiakban az adatok lelőhelyét Mikes Összes Művei kötet- és lapszámával adom meg). Egyedül a *felkel*-beli *kel* ige fordul elő többször *ő*-vel (pl. I, 10), továbbá a *bővelkedik* egy alkalommal *bővelkődött* (III, 7) formában, valamint az általában *e*-vel hangzó *üdvözült, üdvezítő, üdvösegekhez* egyszer szintén *ő*-ző alakú: *üdvösegekért* (IV, 385).

Csak néhány esetben találkozunk a *küs* ('kis') típusú *ü*-zéssel, illetve a mai köznyelvi *ü* helyén megjelenő *i*-vel (*sükeres* I, 317, *ügyekeztem* I, 324; — *Innepek* I, 310, *mivelnek* I, 312 és *üdvezítő* IV, 385, bár ez — mint már láttunk rá példákat — jóval többször *ü*-vel jelentkezik). Hogy nehezen állapodott meg mai alakjában az *ismer* ige, azt jól mutatják a Mikesnél található előfordulásai. Leggyakoribb kezdettől fogva végig a székelyes *üsmér* vagy *üsmér* (pl. I, 310; IV, 7, 9, 388), de meglehetősen gyakori az *esmér* és *esmer* változat is (pl. I, 314, 329; nemegyszer egymás közelében). Csupán egyszer találkoztam a mai *i*-s alakkal (igaz, ugyanakkor még *é*-vel: *ismérvén* IV, 389).

Néhány szó persze (az eddig említettekén kívül) képviselheti — képviseli is — a szűkebb háromszéki nyelvjárást, mint például *tőt* (a *tű* megfelelőjeként: I, 9), *savanyo* (I, 320), *tuvul* (IV, 390), és a *csoda* mindig *u*-val fordul elő (pl. I, 10, 314), mint általában a Tiszántúlon. Vagy például a nyelvjárás erejét mutatja, hogy a Káldinál mai formában található *gyökere* szóalak Mikesnél *gyükerének* alakú (IV, 268).

Csak megjegyzem, hogy az 1724-ben előkerülő *oskola* szót (IV, 421 és 59) 1751-ben már a mai *iskola* alakban találjuk, és az eleinte *e*-kihagyásos *fejdelem* szóalak később a mai *fejedelem* formát veszi fel (l. I, 409).

Hol különbözik még Mikes nyelve viszonylag nagyobb mértékben a normához képest, milyen jelenségek teszik erdélyiessé, székellyé, háromszékivé?

a) Megjelenik — bár nem tendenciaszerűen — az *o*-val szembeni *a*-zás. Hangsúlytalan helyzetben: *lakadalmokon* (I, 310, mindig így), *tudtamra* (I, 311), *Kalendáriumat* (I, 310), *artatlanságot* (I, 312).

b) Megjelenik továbbá — talán az előzőnél nagyobb mértékben, de szintén nem tendenciaszerűen — az előző jelenség ellenkezője, vagyis az *o*-zás az *a* hangok helyén. Hangsúlyos helyzetben: *jovalotta* (I, 10), *jova* (I, 323), *jovait* (IV, 20); *holt meg* (I, 303, mindig így); *fokaszt* (IV, 760; Káldinál *fakaszt!*) és *fokad* (IV, 761). Hangsúlytalan helyzetben: *sulyosobá* (I, 308), *hajdoni* (I, 309), *asztogokat* (I, 320), *magos* (I, 321) stb.

c) Találkozunk szintén nagyobb mértékben, de megint nem tendenciaszerűen az úgynevezett *á* utáni *o*-zással: *váloszolást* (I, 305), *fel támosztatta* (I, 307), *bé zárotott* (I, 308), *botsánatot* (I, 317), *társolkodnak* (I, 319), *Szakállomhoz* (I, 323) és *nálomnál* (I, 324), de három sorral feljebb a mai *nálamnál* is. Tehát az író megtette az első bizonytalan lépést a mai norma felé.

d) Itt említem meg, hogy az *e* helyén teljes következetességgel *é*-t találunk ezekben a szótípusokban: a *tesz, lesz, vesz* bizonyos alakjaiban (*légyen, léssen; téssen; élé vészem*; stb.); — a *be* igekötő magánhangzója mindig hosszú: *bé*; — az *-e* kérdőszócska szintén állandóan *-é*; — úgyszintén hosszú a *-beli* képzőben az *e*; — továbbá a *nékem, vélem* stb. névmási alakokban; valamint a *tíéd* stb. birtokos névmásban.

Megjegyzem, hogy ma ezeket (a *bé* igekötő kivételével) — mint a keleti nyelvjárásokban még napjainkban is előfordulókat — inkább régies ízű alakoknak érezzük, nem utolsósorban a Károli-biblia hatásaképpen.

Itt térek ki két, úgynevezett alaktani-hangtani, vagyis olyan hangtani jelenségre, amely csak meghatározott alaktani formációban mutatkozik. Ismeretes, hogy egyes nyelvjárásokban a többes szám *-k* jele után, a tárgy *-t* ragja előtt (egyes és többes számban, különösen bizonyos birtokos személyjellel ellátott mély hangú szavakban) az *a* hang helyett *o*-t találunk. Példák: *aztot*, *azokat* (I, 9), *orrunkot* (I, 10), *magamot* (I, 304) stb. Nos, ebben az esetben már ki tudjuk mutatni, hogy Mikes ezt a jelenséget tekintve idők folyamán elég erősen közeledett a mai normához. Az 1717-es levelekben például még következetesen megjelenik ilyen helyzetben az *o*. Az 1759—1761-es misszilis levelekben viszont 26-szor a mai *a*-s alakokat találtam (pl. *napjaimat* I, 308; *házasokat* I, 310; *Hugomat* I, 310; *Uramat* I, 319), és csak 12-szer fordult elő ilyenkor az *o* hang (pl. *a' Prinyi Urakot* I, 317; *azokat* I, 322; *Uramot* I, 324). Igaz, ez az arány az 1751-es munka megvizsgált részében mindössze 6 : 1, azaz 18 *o*-s alak áll szemben 3 *a*-val. Egyébként a mai norma előretörését az is jelzi, hogy az 1761-es levélben — mintegy túlkompenzálásként — a mai *o* helyén is *a* jelentkezik: „*a'* mely artatlanságot meg akarom tartani” (I, 312).

A másik, ugyancsak megingó és — bár az előzőnél kisebb mértékben, mégis — a mai változat felé közeledő jelenség az *-s* képzős mély hangú melléknevek mód- és állapothatározós alakja. A megvizsgált részben uralkodik az *-on* ragváltozat: pl. *alázatosan* (I, 317), *pompáson* (I, 328), sőt *gyakron* is (I, 326), de 1745-ben már megjelenik a mainak megfelelő *okosan* (III, 8), illetve az 1750-es években a *szorgalmatosan* (V, 7).

B) M á s s a l h a n g z ó k. — A mássalhangzók területén egy, a mai normával szembenálló tendencia tapintható ki: a mássalhangzónyúlás. Még akkor is állíthatjuk ezt, ha — mint jeleztem — a mássalhangzók hosszúságának a jelölésében Mikes helyesírása egyáltalán nem következetes.

Mindig hosszú a mássalhangzó például a *tölle*, *belölle*, *előllünk* típusú névmási határozószókbán. Hosszú *l*-lel szerepel továbbá az *olyan*, a *melyet*, *melyek* stb. névmás, de 1750 után e tekintetben ingadozás áll be: az 1751-ben újból átdolgozott fordítás vizsgált (nem nagy terjedelmű) részében több alkalommal találkozunk az *a melyet*, *amelyet*, *olyat* stb. változattal (IV, 9, 10, 22, 23, 24). És a legfrappánsabban mindezt „Az Ifjak Kalauza” című munka 1724/1744-es, illetve 1751-es címe mutatja. Ez először ilyen formában szerepel: *Az Iffiaknak Kalauzza . . .*, majd másodszer teljesen mai módon: *Az Ifjak Kalauza . . .*

Az úgynevezett azonszótagú *l* Mikes írásaiban a mai (és korábbi) normának megfelelően általában megmarad (pl. *indultunk meg* I, 7; *volnék* I, 11; *küldötte* I, 324), sőt mintegy túlkompenzálásként pl. az *azolta* forma is jelentkezik (*az olta* I, 30).

Egyébként a mássalhangzókat illetően egyes szavak térnek el a mai köznyelvi alaktól. Példák: *fejér* (I, 9, 313); *bornyuját* (I, 322), *keszkenyőt* (I, 328); *karodzás* (I, 313). Érdeemes még megjegyezni, hogy a többször előforduló *reménlem* alak később a mai *remél* formát veszi fel (*remélvén* IV, 7). Jellemző továbbá bizonyos értelemben a *kereszttyén* szó alakulása. Előfordul *kereszttyény* változatban, de jóval többször a reformátusoknak egyedül természetes formában: *kereszttyén*. Mindezt jelzi az említett címmódosítás is: 1724/1744-ben (az idézett rész folytatásából) „*kereszttyényi* oktatások” és 1751-ben „*a kereszttyényi átitatoságban*”.

II. A l a k t a n

1. N é v s z ó r a g o z á s. — a) Ismeretes, hogy a hol kérdésre felelő helyhatározó kifejezésére a 'valaminek a belseje' jelentésű *bél* főnév *bele-*tövéből és az *-n* locativus ragból keletkezett **belen* szóalak *-ben*-né rövidült, illeszkedéssel pedig létrejött a *-ban* párja. Ez a XV. században tovább rövidült *-ba/-be* alakúvá, és így egybeesett a hova kérdésre felelő *-ba/-be* raggal. Ez azt eredményezte, hogy hova, illetve hol kérdésre is kezdték használni mindkét ragot. Ez az állapot Mikes írásaiban is megtalálható. Az első három levélben pl. 21-szer fordul elő hova kérdésre a *-ban/-ben* (*-ba/-be* helyett), és csak 6-szor alkalmazza hol kérdésre a ma szabályos *-ban/-ben*-t. De hogy időteltével Mikes közeledett a mai normához, azt bizonyítják a következő adatok: a misszilis levelekben 41-szer használja a normának megfelelően hol kérdésre a *-ban/-ben* ragot, és csak 12-szer a *-ba/-be* végződés helyett. Igaz persze, hogy — a tiszántúli nyelvjárásokban általában szokásos módon — a *-ba/-be* 25-ször áll a *-ban/-ben* helyén. „Az Ifjak Kalauzá”-nak 1751-es átjavított változatában még jobb az arány a mai norma javára: 28 hol kérdésre felelő, helyes *-ban/-ben* raggal szemben csupán háromszor találkozunk a *-ba/-be* helyetti *-ban/-ben*-nel, azok is inkább vonzatfélék (pl. „elődben adgya” IV, 24).

b) Az egyes szám első és második személyű birtokos személyjellel ellátott szavak, illetve az egyes szám első és második személyű névmás tárgyesetei mindig a teljesebb, *-t* ragos formában szerepelnek, pl. *engemet* (I, 8), *szivemet* (I, 307), *tégedet* (IV, 391), *segítségedet* (IV, 7). Egyébként ma mindkét változat (az *engem* és az *engemet* stb.) helyes, de gyakoribb a *-t* nélküli forma (I. NyKk. II, 556).

2. B i r t o k o s s z e m é l y j e l e s a l a k o k. — a) Egyes szám harmadik személyben a személyjel ragok előtt kezdettől fogva váltakozik: a ma nyelvjárásiasnak számító *-i* és a norma szerinti *-é* változat, pl. *levelit* (I, 8) és *levelét* (I, 8). De míg eleinte körülbelül azonos arányban fordulnak elő Mikes írásaiban, 1751-ben háromszorosa, 1761 körül négyszerese a ma szabályosnak mondható *-é*-s alakok száma az *-i*-s változatoknak.

b) A többes szám harmadik személyben kivétel nélkül a nyúltabb magánhangzójú *-ok/-ek* (*-ék*); *-jok/-jök/-jek* (*-jék*) fordul elő Mikesnél, mint a mai tiszántúli nyelvjárásokban és regionális köznyelvekben is (pl. *hazajokat* I, 308; *esztendejeket* I, 310; *örömök* I, 316).

c) A birtoktöbbség jeleként gyakoribb az *-i*, de megjelenik az *-ai/-ei* is. A megvizsgált részben 10 : 4 az arányuk (pl. *cselédink* I, 10; *gyermekeiről* I, 303; *úsmérőseit* I, 317; *írásit* IV, 10).

3. A k ö z é p f o k. — Szóvégen a *-b*, intervokális helyzetben a *-bb* az általánosabb, de az 1760 körüli misszilis levelekben nem intervokális helyzetben is megnő a hosszú *-bb*-k száma, azaz megindul a nagyobb mérvű közeledése a mai norma felé (pl. „nagyob örömel” I, 303; „nagyobbak és jobbakk” I, 313; „későbbre” I, 318; „szükségesebb nyelv” I, 318).

4. I g e r a g o z á s. a) A múlt idők: Mikes nyelvében ötféle múlt idővel találkozunk, úgyszólván az első szövegektől az utolsóig. Ezek a következők: az elbeszélő múlt (pl. *külde* I, 8; *el hagyá* I, 8); — a befejezetlen vagy folyamatos múlt (pl. *él vala* V, 26); — a befejezett múlt (pl. *el hittem* I, 303); — a praeteritum perfectum típusú múlt idő (pl. *meg ijedet volt* I, 8; *szálltot vala le* I, 8); — és az úgynevezett vegyülékes múlt idő (pl. *el mentenek* III, 8).

A múlt idők jelentésével, arányaival foglalkozni nem tudtam, tulajdonképpen Mikes valamennyi írását fel kellene mérni e tekintetben. Ezúttal csupán ideiktatom BÁRCZI GÉZA megfigyelését az elbeszélő múlt és a befejezett múlt idő használatával kapcsolatban: „Jellemző, hogy Mikes »Törökországi Levelei«-ben, amikor Rákóczi halálát beszéli el éppen szűkszavú egyszerűségében rendkívül megrázó módon, 39 t-s múlt idővel szemben csak 3 elbeszélő múlt van, pedig itt események egymásutánjának, láncolatának előadásáról van szó, ahol a régi mondattan szerint az elbeszélő múlt lett volna a helyén. Az írók, mint Mikes is az említett levélben, inkább esztétikai szempontból váltogatják a *várt* meg a már ritkábbá vált *váru* típust, hogy a -t, -tt jelű múlt idő megismétlődő kattogását elkerüljék.” (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 279.) Megjegyzem még, hogy a *mondá*, *mondta* és *mondta volt* típus ma is élő forma a székelyeknél (Tamási Áron műveiben pl. megtalálhatók).

b) A *tudnók* alakváltozat: a tárgyas ragozás feltételes mód többes szám első személyében — mint a mai (írott) erdélyi nyelvhasználatban — Mikesnél is a *-nók/-nők* végződést találjuk, pl. „ha meg vizsgálnok” I, 40; „ha nem szeretnök egymást” I, 34 (l. még BÁRCZI i. m. 284—5).

c) A passivum kedvelt igei formája Mikesnek. Ez is részletesebb vizsgálatot igényelne, de arra máris utalhatunk, hogy ezeket az igei formákat és szerkezeteket valahogyan sose érezzük Mikesnél latinosnak, idegenszerűnek (pl. „az irgalmasságnak kapuja . . . *bé zárotott* előttem” I, 307).

d) Két mai ikes ige Mikesnél még iktelen: a *folyik foly* alakban, a *megválnik megvál* alakban szerepel nála (pl. „a' ki társától *meg vál*” I, 316).

e) A *tesz, vesz, lesz, hisz* és a *megy* — mint a tiszántúli nyelvjárásokban is (pl. Szabó Pál regényeiben) — a jelen idő egyes szám harmadik személyben *-en* ragot kap (pl. *viszen* I, 311; *fel mégyen* I, 323). — Az *ad, hagy* ige ugyanilyen alakban *ád, hágy, a kel* ige pedig *kél* formában fordul elő. A *hív v*-je rendszerint elmarad (pl. *hitták* I, 324; *hija* IV, 24), a *jön* pedig *jő* alakú (pl. *hozám jő* I, 322).

f) Érdekes, hogy ismét, mint a Tiszántúlon, a *mond, beszél, áll, száll, elfárad, kezd, becsül* stb. bizonyos ragozott alakjaiban hosszabb, teljesebb tövű formájában kerül elő Mikesnél, ami kétségtelenül dallamosabbá, ritmusosabbá teszi a nyelvet (pl. *állana* I, 8; „a mellyet urunk után *küldöttek*” I, 9; *mondotta* I, 320; *beszéleni, szálanom*, sőt *prédikállanak* I, 322; *kezdettem* IV, 7). Érdekes összehasonlításként ideiktatom a Tamási Áron „Tüzet vegyenek!” című novellájában található hasonló igei formákat: *törött, állott* (többször), *lankadott, forrott fel, feltámadott, szállott* (többször), *beléhullott, toldotta meg, meg nem állotta, nyílott, eredett, tikkadott meg, kezdetek*.

g) A létige jelen idő egyes szám harmadik személyében mindig: *vagyon*.

5. H a t á r o z o t t n é v e l ő k. — A határozott névelő kezdetben körülbelül egyenlő arányban vagy az illető szóval egybeírva, vagy — mai módon — különírva szerepel (pl. a *köszvény* I, 7; *avizben, aCsászári városban* I, 7). Később — kivéve „Az Ifjak Kalauza . . .” 1724/1744-es első fordítását, amelyben mássalhangzós kezdetű szó előtt is az formájú a névelő (pl. *az betük* IV, 385; *az szeretetet* IV, 385) — a mérleg erősen a különírt alakok javára billen (pl. „a *menyet és a földet*” IV, 21; a *kristus* V, 7, de: „*aboldog hazának*” is IV, 23).

III. M o n d a t t a n

1. N é v s z ó i s z e r k e z e t e k. — a) A kettőt vagy többet jelentő számnevek után álló jelzett szó csaknem mindig többes számban áll. Azért — különösen 1760 körül — már megjelenik egy-egy egyes szám is (példák: „sok francia *könyveket*” I, 304; „a’ két *Hugaimnak*” I, 313; „minden *emberek*” V, 26, de: „tőb *háladással*” I, 319; „sok *joszágal*” III, 7).

b) Szigorúan tartja magát viszont Mikes nyelvében az *emberek háza* vagy *házai* szerkezet helyett az *emberek házok* típus. Egyetlen ma felé mutató változattal sem találkoztam. (Példák: a’ *Szentségek felvételek* I, 307; *papjaidnak szíveiben* IV, 8).

2. A z i g e i á l l í t m á n y. — a) Meglehetősen tartja magát a tárgyias ragozásnak a székely nyelvjárásra jellemző, de a nyelvi sztenderddel ellentétes használata. Mikesnél a vonatkozó névmási tárgy mellett ugyanis tárgyias ragozás áll, pl. „a’ *kit* az Isten *tartsa meg*” I, 310; „a *melyet* nem igen *üsmérik* az ifiak” IV, 9. Egyszer akadtam mai megoldásra: „a’ *kit* a Lelkemben *hordozok*” I, 318.

Aztán az egyes igék tárgyias ragozásban állnak akkor is, ha a mellettük levő főnévi igenévnek nincs határozott tárgya, pl. „*jobban szeretem itt lenni*” I, 8.

b) Ismeretes, hogy bizonyos tárgyi, célhatározói, időhatározói stb. mellékmondatban — minden bizonnyal latin hatásra — a régi nyelvben feltételes módú igealakokat találunk kijelentő vagy felszólító mód helyett. A Károli-bibliában például meglehetősen gyakran. Mikesnél ez a jelenség jóval ritkább, és ott is szinte természetesen hat. Pl.: „de ki gondolhatná, hogy a töröknek olyan jó élete *volna*” I, 10.

IV. S z a v a k

Először olyan táji jellegű, illetve hangulatú szavakat sorolok fel, amelyek a Tiszántúlon (pl. szűkebb pátriámban, Kisújszálláson) is megtalálhatók: *aer* (pl. Adynál is: „Basahalmától ős Péterfiáig | *Ájer* pezseg. Úgy hívják: Gondolat.” A Délibáb üzenete), *micsoda* (jelzőként: „*mítsoda* familiából” I, 304, igen gyakran; vö. továbbá Tamási Áron említett novellájában: „*Micsoda* kedve vagyon az Úristennek . . .”), *mihent*, *hálá* („Istennek *hálá*” I, 7), *ihon* (nálunk: *ehun*), *másodika* stb. ’második’ értelemben (pl. „elig mártottunk egyszer a tálban, hogy azt elvitték elöllünk, a másodikat, harmadikat . . .” I, 10), *elsőben* ’először’ jelentésben, a *nagy* stb. melléknév fokhatározói értelemben (pl. „*nagy* csendesen” I, 9), a *kell* ige nem normatív alakjai („*kelletet* követni” I, 315; „*kelletik* néki olly végre munkálodni” IV, 388), *-ódik* | *-ődik* képzős igék (*munkálódik*, gyakran; *meg fojtódik* IV, 47; *törődik*, *vágódik*, ti. a szalma I, 320), *hetfün* (I, 28), *téjel* (V, 7) stb.

Az idegen szavak közül elsősorban latin eredetűekkel élt Mikes, valójában nem nagy számban. Ezek egy része az úgynevezett népi latinba tartozik, pl. *familia*, *titulus*, *historiája*, *materia*, *Evangyélium* stb., más része inkább hivatalos jellegű, pl. *auctor*, *oconomia*, *indiscretio* stb. Mindenesetre ezek is szinte észrevétlenül belesimulnak Mikes mindig természetesen folyó stílusába.

5. Ha mármost az így kapott nyelvi képet egybevetjük pl. a Rákóczi-kor irodalmi nyelvéről kialakított képpel (l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Irodalmi

nyelvünk a Rákóczi-korban. Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1980. 269-75), akkor azt kell megállapítanunk, hogy Mikes nyelve kiegyenlítettebb, de több — inkább a stílus felé mutató — táji jelenséget (bár fogó arányban) felhasznál. A XVIII. század utolsó harmadának BENKÓ LORÁNDTÓL megvizsgált igen provincialisztikus nyelvhasználatához (Felv. 486-94) képest viszont ez a nyelv sokkal kiegyensúlyozottabb, sokkal inkább közelít az úgynevezett központi norma felé. Valamiképpen azt mondhatjuk, hogy Mikes — minden bizonnyal kivételes műveltségének és még kivételesebb nyelvérzékének a hatására — szülőföldjétől, hazájától messze szakadva is olyan formai nyelvi jelenségekben, amelyek a stílust nem vagy alig motiválják (mint pl. a határozott névelő alakja; a *-ban / -ben* és a *-ba / -be* szétválasztása; az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-é* változata az *-i*-vel szemben stb.), erősen vagy legalább bizonyos mértékben a norma felé fordul. A táji ízekről, a tájnyelv nyújtotta stílárius lehetőségről azonban nem mond le, hanem valóban irodalmi szintre emeli őket. Ebben is kell keresnünk Mikes stílusának sokszínűségét, fordulatosságát, természetességét.

Végezetül arra utalok, hogy sok még a teendőnk Mikes nyelvének, stílusának a vizsgálatát illetően is: hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely természetesen tartalmazná Mikes állandósult szókapcsolatait, szólásait, és amely stíluszótár is lehetne egyben. Össze kellene továbbá állítani Mikes alapján, hogy milyen lehetett a korabeli beszélt, társalgási nyelv, illetve a levélstílus. És tartozunk Zágón és környéke, valamint Mikes nyelvének a módszeres egybevetésével is.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus

I. Már 1956-ban, amikor először írtam idegen szavak szótárát, szemembe ötlött, hogy a címszavaknak van egy olyan csoportja, amelyeknek a jelentésébe a magyarban sajátos nemzeti jellegük beleépült, e nélkül nem értelmezhetők, pl. *lord* 'öröklődő főnemesi v. néhány magas hivatali állással járó cím Angliában', *szejm* 'a lengyel országgyűlés', *tennó* 'a japán császár'. (Az ekvivalensek a későbbi, javított kiadásokból valók.) Ugyanakkor az angolban a *lord* '(előkelő) úr; főúr', a lengyelben a *szejm* a parlament szinonimája, a japán *tennó* eredetileg 'mennyei uralkodó'. A tárgyalt csoport tagjai határozottan elkülönülnek azoktól a szavaktól, amelyeknek a jelentése teljesen független attól, hogy eredetileg milyen műveltséghez tartoznak, pl. *balkon* 'erkély', *minimális* 'legkisebb; legkevesebb; legalacsonyabb', *rulett* '36 mezőre osztott koronggal játszott szerencsejáték'.

Hasonló jelenség mutatkozik, ha némiképpen más aspektusban is, román jövevényszavainkban. Az erdélyi magyar köznyelvben — egyesek esetében a mai Magyarországon területén is — számos olyan román eredetű szót találunk, pl. *cujka*, *csorba*, *dászkal*, *dojnu*, *dulcsáca*, *fátu*, *hóru*, *lej*, *mamaliga*, amelyeket magyar szövegben magyar szóként használnak, a jelöltre más lexéma nincs is, és „a beszélő pontosan tudja, hogy idegen elemet használ, a szó tartalmában a románságra utal” (BAKOS, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 192). Az ilyen szavaknak a jelentésstruktúrájába egy [,román'] széma épült be: a r. *fuică* 'szilvapálinka', a m. *cujka* 'román szilvapálinka'; a

r. *dascäl* 'tanító; kántor', a m. *dászkal* 'román kántortanító'. Az olyanoknak, mint pl. *dojna*, *hóra* ez a jelentésjegye már a románban megvan, de a magyarban nagyobb hangsúlyt kap.

Ilyen jelentésbővülés nemcsak a román eredetű lexémákban mutatható ki. Dolgozatom 3. szakasza lényegében olyan szavak bemutatása, amelyeknek a jelentésétől elválaszthatatlan a nemzeti-népi [„arab”, „olasz”, „orosz”], vallási-művelődési [„buddhista”, „mohamedán”] vagy helyi [„indiai”, „kaukázusi”] jellegük. Tudomásom szerint eddig még nem foglalkoztak, legalábbis nem a kellő mélységben az „idegen szó” fogalmának pontos meghatározásával, és úgy tűnik, hogy meghonosodásának, illetve azt megelőző fajainak a kellő differenciálása sem történt meg. A probléma részletes tárgyalása túl is lép tárgyunkon.

2. a) Ha *B* nyelv valamely lexémája *A* nyelvi szövegben megjelenik, még távolról sem jelenti azt, hogy már *A* nyelv elemévé vált. Valamely más nyelv egy szavának magyar szövegbe való ékelésére több ok is vezethet. A leggyakoribb az az eset, hogy a kifejezni kívánt valóságselejte nem magyar lexéma, és annak a legegyszerűbb pótlása az érintett műveltséget hordozó nyelv megfelelő elemének az áttemelése. Minden ilyen esetben az idegen szavak azon fajtájáról van szó, amelyet célszerűnek látszik *x e n i z m u s* nak nevezni, hiszen nemcsak a lexéma idegen, hanem maga a jelölt sem a magyar valóság eleme. Egész sor tényezőtől függ, hogy a lexéma bekerül-e a magyar nyelvbe, és itt milyen szinten él: hapaxként megmarad kuriózumnak, idegen szó lesz belőle, vagy meghonosodik, jövevényszóvá válik, és mint ilyen, teljesen asszimilálódik. (Erről részletesebben: BAKOS i. m. 194–7). A xenizmusnak a fentebb megadott értelmezése némiképpen eltér attól, amit a „Nyelvünk a Dunafájon” című tanulmánygyűjteményben adtam (Bp., 1989. 89), viszont valóban „sajátos, az idegen szó és a jövevényszó közötti kategória [. . .] jól ábrázolja az idegen szó megváltozott státusát a meghonosodás folyamatában” (uo. 89).

b) Az eltérő vagy részben eltérő műveltségű, más nyelvet beszélő néppel való kapcsolatok intenzívebbé válása során ennek a valóságképe is közelebb kerül, az idegen világot (nem feltétlenül a közvetlen vagy távolabbi szomszédok világát) jelölő szavak használata is gyakoribbá válik, végül ez a folyamat a magyar nyelv szókészletébe való fokozatos beépülésükhöz vezet (részletesebben l. a 4. a) – c) alatt). Ezen az úton jutunk el az *A* nyelv szókészletébe beépülő idegen szó, majd jövevényszó fokára, a lexémát most már a befogadó nyelv irányából tekintjük. Jellegzetes, hogy az ilyen lexéma, ha eredeti jelentésszerkezetében nem volt ilyen, felvesz egy nemzeti-népi, vallási-művelődési vagy helyi jellegre utaló jelentésjegyet, illetve a már előzetesen meglévő ilyen széma fokozott szerepet kap. Ez alapvetően hozzájárul ahhoz, hogy még vagy már xenizmusnak tekintsük, de a jövevényszóvá alakulás lehetősége nincs elzárva előle.

c) Ha nem is ezt a terminust használja, előkerül a xenizmus ORSZÁGH LÁSZLÓNAK a magyar nyelv angol elemeiről írott könyvében. Monográfiájának elvi Bevezetésében a szerző ezt írja: „nem kevés olyan angol szó fordul elő magyar írásművekben, melyek idegen szavak maradtak, s (legalábbis a mai napig) nem olvadtak be nyelvünkbe jövevényszói minőségben. Ezek az ún. lokalizmusok, azaz olyan szavak, többnyire Nagy-Britanniáról és az USA-ról szóló . . . írásokban, melyek az angol nyelvterületre jellemző, de nálunk nem

létező vagy nem létezett fogalmakat jelölnek” (ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Bp., 1977. 16–7). Megjegyzi, hogy nem foglalkozik azokkal, „melyek kizárólag az idegen világ életének, intézményeinek, szokásainak, használati tárgyainak megnevezésére szolgálnak” (i. h.).

Részletesen foglalkozik a xenizmusokkal LENDVAI ENDRE, aki a „nemzeti széma” terminust vezeti be, ez „valamely nemzeti kultúrára utaló szemantikai jegy” (LENDVAI ENDRE, A lefordíthatatlan megfeleltetési lehetőségei. Bp., 1986. Kéziratossági értekezés. 83; vö. még ennek „Az orosz nyelvi reáliák grammatikai, szemantikai elemzése” című fejezetét: 82 kk.).

d) Xenizmusok nemcsak a magyarban vannak. Az egykori gyarmatbirodalom öröksége folytán például a franciában feltűnően sok az arab elem, az angolban pedig az indiai eredetű lexémákból testes idegen szavak szótárát állítottak össze (Hobson-Jobson. A glossary of colloquial anglo-indian words and phrases by H. YULE and A. C. BURNELL. New edition by W. CROOKE. London, 1969.). Értekezésében LENDVAI érdekes példákat közöl az orosz nyelv kaukázusi, közép-ázsiai, kozák xenizmusai közül (LENDVAI i. m. 82–5). Talán meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy ahol eltérő kultúrák intenzíven érintkeznek egymással, a xenizmus lexikológiai frekvenciája vagy univerzálé.

Szükségességnek látszik, hogy a xenizmust elválasszuk két másik kategóriától, amelyekkel széles felületen érintkezik, de amelyekkel mégsem azonos. Ilyen az egzotizmus és a nemzetközi szó (internacionalizmus). Az egzotizmus, amelyet különben ORSZÁGH is említ (i. m. 14), a távoli, más földrészekre élő népek vagy ottani országok műveltségének szókincséből származik. Ezeket a gyarmatosító és tengerésznépek vették át először, és ők közvetítették Európába. Az egzotizmus már meghatározásánál fogva is eredendően xenizmus, de az utóbbi ennél szélesebb területet ölel fel, hiszen a szókincsnek ez a rétege a szomszéd népek műveltségének elemeiből is gazdagodhat. Az internacionalizmus nem feltétlenül egzotizmus, kiindulási pontja bármely nyelv, illetőleg műveltség lehet. Maga a magyar is forrásává válhat nemzetközi szavaknak, pl. *gulyás, huszár, kocsi, paprika, puszta* (vö. TESZ.).

3. Az alábbiakban xenizmusokat sorolok fel a teljesség minden igénye nélkül. Példáimat néhány kivételtől eltekintve az Idegen Szavak és Kifejezések Szótára 1989-es, függelékkel bővített kiadásából gyűjtöttem. Amennyiben a helyesírás és a jelentés lényegében változatlan, csak a lexéma szerepel a sorozatban. Céloom elsősorban annak a szemléltetése volt, hogy mennyire gazdag és változatos szóanyag tartozik e kategóriába. A xenizmusokat két fő rendező elv szerint csoportosítottam. Először a nemzeti művelődési sajátosság, a kevésbé elterjedt vallás körébe tartozás, a nagyobb tájegységen való járatosság jelentésjegye szolgált a rendezés elvéül (l. 1. pont). A második csoportosításban néhány olyan fogalomkört és ezen belül szemantikai mikrostruktúrát mutatok be, amelyek különösen fogékonyak a xenizmusok befogadására (l. 2. pont). Éppen ezért az 1. és 2. b) csoport xenizmusai egymást nem szükségképpen fedik. Nem tekintetem az osztályozás szempontjának, hogy a magyarban jelenik-e meg valamely a xenizmusra jellemző új jelentésjegy (pl. [„angol”] vagy [„indiai”]); a *butler* a magyarban kapja meg ezt a szémát, a *maharadzsa* már az átadó nyelvben is indiai. A nyelv mindig mint a műveltség hordozója szerepel, azaz nem a szigorú etimológiai értelemben.

1. a) Xenizmusok a nemzeti-népi sajátosságok köréből. — [„angol”] *butler, gallon, lord, lord-mayor, whisky, yard*; (USA)

cowboy, hobo, seriff, western; [„arab”] *burnusz, dzsinn, feddán, fellah, intifáda* 'palesztin felkelés az Izrael megszállta területen', *rebab, sejk*; [„francia”] *boouillabaisse, clochard, grizett, maquis(ard), midinette, pair*; [„ivrit”] *alia* 'bevándorlás Izraelbe', *kibuc, knesszet, sékel*; [„japán”] *gésa, go, harakiri, kabuki, kimonó, mikádó, samuráj, tennó*; [„kínai”] *dzsunka, jang, jin, majong, mandarin, sampan, tao* 'a világot összetartó, minden rendet és törvényt biztosító transzcendens természeti erők működése'; [„lengyel”] *hetman, pán, slachta, szejm, zloty*; [„német”] *Bundestag* 'a német parlament', *heuriger, junker, läandler, minnesänger, sramli*; [„olasz”] *balilla, carabinieri, chianti, gondola, ravioli, tarantella*; [„orosz”] *arsin, balalajka, borscs, fortocska* 'szellőztető ablakszem', *kvász, szarafán, trojka, verszt, vodka*; [„spanyol”] *alkazár, flamenco, grand, olla potrida, picador, seguidilla*; [„szlovák”] *borovicska, lanovka, ostyepka, parenyica, sztrapacska*; [„török”] *aga, basa, csausz, janicsár, szandzsák, szeráj*. A magyar nyelvtudatban a törökséggel fonódtak össze többek között a *bég, hárem, szultán*, holott ezek inkább a [„mohamedán”] szémát tartalmazzák.

b) **Xenizmusok a Magyarországon kevésbé elterjedt vallások köréből.** — Adataink tanúsága szerint ez a xenizmusoknak az a csoportja, amely zömében megmarad eredeti minőségében és nem lesz belőle jövevényt. Ez érthető is, hiszen egyrészt a jelölt már erősen differenciálódott, másrészt a magyar gondolkodás világképébe szervesen nem illeszkedett bele. Ahol a jelentés valamilyen módosulásával mégis a jövevényt (= jsz.) fokára jutott, ezt jeleztem. [„buddhista”] *bodhiszattva, bonc* (jsz. is), *láma, mahájána, mandala, nírvána* (jsz. is), *sztúpa, tantra*; [„görögkeleti”] *archimandrita, egumen* 'apát, kolostorfőnök', *ikon, kalugyer, proszfora* 'áldozási szentelt kenyér', *pópa*; [„mohamedán”] *dervis, dzsihád, hadzsi, Korán, mecset, müezzín, ramadán, türbe*. Az egyházi és a világi összefonódása folytán ide kerültek a mohamedán népekre utaló (*bég, emír, formán, hárem, intifáda, kádi, kalífa, sejk, (szultán), turbán*); [„zsidó”] *bóher, kóser* (jsz. is), *rabbi, sakter, samesz, Tóra, tréfli, zsinagóga*.

c) **Valamely földrajzi tájegységet megnevező xenizmusok.** — Ilyen lexéma igen sok van. Szemantikái jellemzőik nagyjából megegyeznek a b) alá vonatkozókkal, de az idesorolási alapkritériuma, hogy jelentésszerkezetükbe a földrajzi tényező szervesen beletartozik. Ezek is nehezen válnak jövevénytavakká, különösen azok, amelyek egy szűkebb földrajzi egység jellemző sajátosságai. A legtöbb esetben a földrajzin kívül nehezen lehet közös jelentésjegyet találni (ha úgy tetszik, egy elemű halmazok), vannak azonban olyanok is, amelyek egész sorozatokat alkotnak. Elemeik száma attól függ, hogy mekkora területre vonatkoznak, és hogy ezen területnek milyenek az etnikai viszonyai. Három ilyen sorozatból sorolok fel példákat: [„észak-afrikai arab”] *fellaga* 'fegyveres felkelő', *hammadá, kaszba* 'arab vezető erődített lakóhelye; város belső része', *kuszkusz, marabu(t), számum*; [„indiai”] *apszarasz* 'zenélő és táncoló égi tündér', *devadászi, fakír* (jsz. is), *jóga, maharadzsa, pária* (jsz. is), *szári, szítár, szutra*; [„kaukázusi”] *abrek* 'az oroszok ellen harcoló hegyi felkelő', *aul, cserkeszkája, lezginka, saslik, tamada*.

2. **A xenizmusok szemantikai csoportosítása.** — Dolgozatomnak kétségtávol ez a szakasz a legkevésbé kiegyensúlyozott, szilárd alapokon nyugvó része. A xenizmusok alább megadott szemantikai osztályainak és alosztályainak kitüntetett voltát magam is csak akkor tekintem véglegesen bizonyítottnak, ha nagyobb korpusz és következetesebb gyűjtés alapján igazolást nyernek. Mégis meg kell jegyezmem, hogy amikor az IdSzKSz.-t

ide-oda forgatva xenizmusokat gyűjtöttem, elsősorban arra törekedtem, hogy az egyes nyelvek és műveltségek a kellő képviselőhöz jussanak, szemantikai szempontok komolyabban nem vezéreltek; a fenti 3. 1. c) pont már az anyagból bontakozott ki. Ha egy ilyen gyűjtés alapján a xenizmusoknak olyan jellemző csoportjai álltak össze, mint „személyeket jelölő szók”, „egyes államok országgyűlésének neve”, „pénznemek” stb., akkor ennek nyilván van valamilyen objektív alapja. A fogalomkörü osztályozásnak a szubjektív buktatói, a különféle csoportokba való sorolás lehetősége mindig fennállanak. Magam is tudtam volna további osztályokat felállítani, de igyekeztem az általam összegyűjtött anyag legszembevetőbb jelenségeinek az ábrázolására. Itt kívánom felhívni a figyelmet az egyes osztályokon belül jelentkező szemantikai mikrocsoportok valós voltára. A kategorizálást a későbbi kutatás nyilván módosítani fogja, most amúgy is csak a legjellemzőbb kategóriák köréből mutatok be példákat.

Az anyag bemutatása a következőképpen történik: az osztályt a szögletes zárójelben megadott kiterjedt szemantikai mező mint hiperonima megnevezése vezeti be, ezen belül kerek zárójelben a mikrostruktúrák mint hiponimák következnek. A xenizmusok a 3. 1. szerinti kategóriák ábécérendjében szerepelnek.

a) [SZEMÉLYEKET JELÖLŐ SZÓK]: (uralkodó) ar. *emír, kalifa*, egyipt. *fáraó*, ind. *maharadzsa*, jap. *mikádó, tennó*, perzsa *sah*, tatár *kán*, tör. *padisah, szultán*; — (főnemes) ang. *lord, peer*, fr. *pair*, le. *pán*, or., román *bojár*, sp. *grand*; — (méltóságnevek) ang. *lord-mayor*, ar. *sejk*, kínai *mandarin*, kozák *atamán*, le. *hetman*, svéd *ombudsman*; — (foglalkozásnevek) ang. *butler; cowboy, hobo, seriff*; ar. *fellah*, moham. *kádi*, zsidó *sakter*; — (papok, szerzetesek) buddh. *bonc, láma*, gör. kel. *kalugyer, pópa*, moham. *dervis, molla*, zsidó *rabbi*; — (katonák) jap. *ronin, szamuráj*, ném. *landsknecht*, ol. *bersaglieri, carabinieri*, or. *sztrelec*, tör. *janicsár, szpáhi*. E mikrostruktúrán belül, még kisebb, alárendelt halmaz a 'fegyveres felkelő': ar. *fidajin* [Izraelben], *fellaga* [Észak-Afrikában], fr. *maquisard*, a Kaukázusban *abrek*, szerb *csetnik, komitácsi*. Eredetileg ilyen volt a sp. *gerilla* és a fr. — ol. *partizán*, de ezek nemzetközi szóvá váltak után már a magyarban is a 'fegyveres felkelő' azonos értékű szinonimáivá váltak, mint ilyenek jövevényszók.

b) [NÉPRAJZI FOGALMAK]: (ruházat) ar. *burnusz*, ind. *szári*, jap. *kimonó*, moham. *feredzse*, or. *szarafán, tübitejka*, román *katrinca*, sp. *sombrero*; — (tánc) kaukázusi *lezginka*, ném. *länderler*, ol. *tarantella*, román *hóra*, sp. *fundungó, seguidilla*, szerb *kóló*, ukr. *gopak*; — (hangszer) amer. néger *bandzó*, ar. *rebab*, finn *kantele*, ind. *szitár*, or. *balalajka*, sp. *kasztanyetta*, szerb *guszlica*, ukr. *bandura*. Tulajdonképpen a folklór szókinésébe is sorolható lenne, mégis külön mezőként jelenik meg.

c) [TÁPLÁLKOZÁS]: (ételek) ang. (USA) *gofri, hamburger*; fr. *bowil-labaisse*, kaukázusi *saslik*, ol. *lasagne* 'sajttal töltött és paradicsomos, tejfölös mártással tálalt kisütött főtt tészta', *ravioli*; or. *pirog; scsi*, román *dulcsáca, mamaliga*; sp. *olla potrida*, szlk. *parenyica, sztrapacska*; — (italok) ang. *whisky*, indián *pulque*, jap. *szake*, ol. *chiaini*, or. *vodka*, román *cujka*, szlk. *borovicska*.

d) [INTEZMÉNY]: (országgyűlés) bolg. *szobranje*, iráni *medzslisz*, izraeli *knesszet*, le. *sejpm*, mongol *hurál*, ném. *Bundestag*, svéd *rigsdag*. Ezeket akár nagy kezdőbetűvel lehetne írni, annyira tulajdonnév jellegűek.

e) [FÖLDRAJZ, ÉGHAJLATTAN]: (tájegységek) Észak-Európa *tajga, tundra*; holl. *polder*, indián *pampa, szavanna*; ol. *maremma, Riviéra*; or. *sztyepp*;

... (helyi szelek) ar. *számum*, ném. *főn*, ol. *bóra*, *sirokkó*; szerb *kossava*, or. *burán*.

f) [KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK]: Dél-Ázsia *palankin*, *riksa*; szlk. *elektricska* 'helyiérdekű vasút', *lanovka*; or. *trojka*; (hajó, csónak) eszkimó *kajak*, indián *kanoé*, *piroga*; kínai *dzsunka*, *sampan*; ol. *gondola*, *vaporetto*; tör. *kuik*.

g) [ÉPÜLETEK]: mongol *jurta*, ol. *loggia*, gör. *piramis*, or. *dácsa*, tör. *szerağ*; (templom) buddh. *pagoda*, *sztúpa*; gör. kel. *szobor* 'székesegyház', moham. *dzsámi*, *mecset*; zsidó *zsinagóga*.

h) [KÖZGAZDASÁG]: (idegen pénznemek) ang. *font*, bolg. *leva*, fr. *frank*, ivrit (héber) *sékel*, ind. *rúpia*, jap. *jen*, or. *rubel*.

4. a) Dolgozatom címében a xenizmusok az idegen szavak egy sajátos csoportja, később pedig „az idegen szó és a jövevényszó közötti kategória”, amely „jól ábrázolja az idegen szó megváltozott státusát a meghonosodás folyamatában” (307). A két állítás közötti ellentmondás csak látszólagos, nem véletlenül említem a meghonosodás folyamatát. A xenizmus egyértelműen idegen szó, amíg egy idegen világ vagy műveltség valamely eleme, egy más nép valamely sajátosságát nevezi meg. A magyar kultúrába szervelesen (még) be nem épült valóság szeletet jelöl, használata eléggé ritka. Kiváltképpen vonatkozik ez az egzotizmusra (pl. *dzsunka*, *intifáda*, *szitár*), de egy szomszédos nép nyelvéből éppen úgy származhat (pl. *heuriger*, *kebabcs*, *logofet* 'román fejedelemségbeli főméltóság'). Ugyanakkor a xenizmus, mint általában az idegen szó, nincs megfosztva attól a lehetőségtől, hogy jövevényszóvá alakuljon. Így vélekedik ORSZÁGH is, aki monográfiájából a xenizmusokat elvből kihagyná (ennek ellenére számos ilyennel találkozunk: *bitník*, *gagman*, *leader*, *lord*, *rotariánus*), de ha az ilyen szó „hosszabb ideig tartó idegenszerűség után magyar fogalmakra ruházva kezd használatni, akkor lokalizmusokból, idegen szókból előlépnek, a jövevényszói minőséghez közelítenek” (ORSZÁGH i. m. 17), ezért ezeket már tárgyalja. A példaként felhozott *sovereign*, *sheriff*, *speaker*, *lady* közül azonban, nézetem szerint, egyik sem jutott erre a fokra. Ehhez általában hosszú idő, több évszázad és a műveltségek közeledése, a kapcsolatok intenzívebbé válása szükséges. Ilyen módon a lexéma jelölte valóság szelet — anélkül, hogy ez ténylegesen, materiálisan megtörténne — meghonosodik, a nyelv és a tudat szintjén már a hazai világképnek is a részévé válik. A magyar ember tigrist csak képen lát, a maga élő valóságában legfeljebb a cirkuszban vagy az állatkertben, ennek ellenére a *tigris* lexéma ma már nem idegen, hanem jövevényszó. A meghonosodás a kiejtésben és az írásmódban is tükröződik. Ilyen értelemben a fentiek közül, de *szpíker* írásmódban és 'bemondó' jelentésben a *speaker* úton volt ahhoz, hogy jövevényszó legyen, de mára a *bemondó*, *műsorközlő* kiszorította.

A jövevényszóvá alakulásnak számos útja van, ezzel azonban most nem foglalkozom. Idegen szó és ezen belül a xenizmus, jövevényszó és ennek a magyar szókészletbe való sorolás során mindenre érvényes szabályokat megadni nem lehet, ma is érvényes GILLIÉRON ismert megállapítása, hogy minden szónak megvan a maga története. Ékesen igazolja ezt két román jövevényszavunk. A *fáta* és a *ficsúr* eredetileg xenizmusok voltak, a magyarban kapták meg a [„román”] szemát, és a XVIII. század során irodalmi művekben együtt szerepeltek; például Barcsay Ábrahámnál: „*Fáta fítsórnak* ígér olyly jutalmat” (SZABÓ ZOLTÁN: NyÍrK. IX, 150), Orczy Lőrincnél: „*fítsúr fátáját* ve-

zeti” (NySz.). Kazinczynál is hasonló párosításban. Ennek ellenére a *ficsúr* már régen ’legény’, azaz megszűnt xenizmus lenni, és a magyar szókincs teljesen meghonosodott eleme; a *fáta* ma is ’román leány’, xenizmus volta ellenére jövevényszóvá alakult, de elsősorban az erdélyi magyar köznyelv regionaliz-musa.

b) A fenti példa óvatosságra int, a xenizmus meghonosodásában mégis hozzávetőlegesen a következő fokokra lehet következtetni: A l e x é m a m e g m a r a d x e n i z m u s n a k: 1. Idegen szó (erre felesleges lenne példákat felsorolni). 2. Jövevényszó (pl. *dervis, gondola, kimonó, pópa, szeráj*). 3. [„idegen”] jelentésjegyét megőrzi, de teljesen beolvad a magyar szókészletbe. Ennek jellegzetes példái az erdélyi magyar köznyelv olyan román elemei, mint *csorba, dulcsáca, hóra*. Talán e szakaszra gondol LENDVAI is: „A nemzeti széma gyakran elhomályosul, ugyanis a jeltárgy, s a hozzá tartozó jel több nép kultúrájára/nyelvére is kiterjedhet” (LENDVAI i. m. 84). – A l e x é m a m e g s z ű n i k x e n i z m u s l e n n i, azaz [„idegen”] jelentésjegyét elveszti: 1. A nyelvtudat számára továbbra is idegen, esetleg írásmódjában is az, de a jelöltje már hazai (pl. *bisztró, butik* – az IdSzKSz.-ben még *boutique* – , *gofri, hamburger, hot dog, kóla* ’üditőital’). A szemünk láttára megy végbe a *lobby* ’érdekszövetség’ jelentésváltozása; már nem az USA-hoz kötődik, nagyon is eleven a hazai valóságban. 2. A lexéma a jövevényszóvá alakulás útjára lépett. Ezt a fázist mutatják a magyar nyelv orosz elemei közül a *pufajka* (*pufajkás* származék is), *szamovár, ukáz, usánka*. 3. Néhány ritka esetben az egykori xenizmus a magyar köznyelv teljesen asszimilálódott elemévé lesz. A magam részéről teljes biztonsággal csak a *ficsúr*-t sorolnám ide (esetleg feltehető a *kaláka* idetartozása is). Germanistáink és szlavistáink illetékességébe tartozik, hogy az általuk vizsgált elemek között akad-e ilyen.

A xenizmus meghonosodási fokának megítélésében szempont lehet a szociolingvisztikai is, azaz hogy milyen stílusrétegben járatos. A meghonosodás jele lehet, ha a köznyelvben, az irodalmi nyelvben vagy szakmai terminusként él; a nyelvjárási szint, a szakmai zsargon és az argó önmagában véve még nem erre vall.

c) Mint a szókészlet megannyi elemének, az idegen szónak is lehet több jelentése. A xenizmusok vizsgálata nem lenne teljes, ha az elemzés nem terjedne ki erre is. Kiindulópontul szolgálhat, hogy az e vizsgálatba bevont lexémáknak csak az egyik, általában a történetileg régebbi jelentése xenizmus, a további(ak) már a jelentés módosulásával, többnyire kiterjesztésével alakult(ak). Ez a jelentésbővülés ritkább az eredeti nyelvből átvettekben (*lady, jakobinus, tréfli*), gyakoribb az átvevő vagy közvetítő nyelvből származókban (*kamikaze, kuli, mameluk, nábob, pária*). Számos esetben az új jelentés a magyarban jött létre: *basa, fakir, hárem* (vö. ÉKsz.), *harakiri, préri, samesz*. A többjelentésű lexéma a maga teljességében megmaradhat idegen szónak (*lady, kamikaze, mameluk, piramis, tréfli*), de jövevényszóvá is alakulhat (*basa, fakir, hárem, kuli, nábob, pária*). Úgy tűnik, hogy a hazai jelentésbővülés főként a jövevény-szavakban ment végbe.

BAKOS FERENC

A térbeli viszonyok szemantikai rendszere

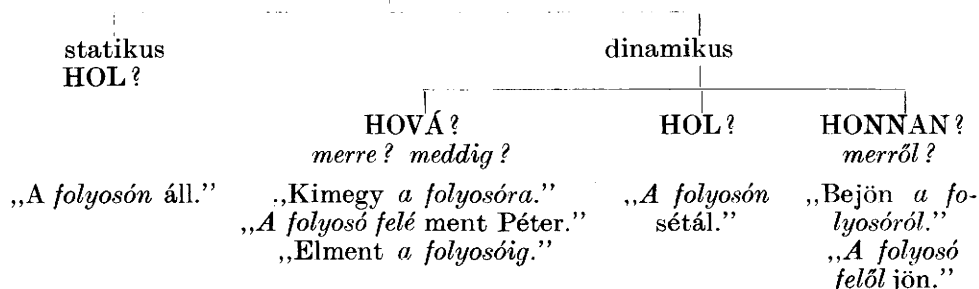
Nyelvtanainkban a helyhatározók irányhármassága kapcsán találkozunk a térbeli viszonyok szemantikai rendszerére vonatkozó megállapításokkal. Kétségtelen, hogy a helyhatározók, amelyek „a mondatban kifejezett cselekvés, történés, létezés térbeli körülményeit (színhelyét vagy irányát) határozzák meg” (MMNyR. II, 175), a térbeli viszonyok szemantikai rendszerének az alapját képezik, de nem esnek vele egybe. A térbeli viszonyokat, amelyek a mondatban kifejezett dologi fogalom cselekvésének, történésének, létezésének, tulajdonságának a színhelyét vagy fő irányait tükrözik, nemcsak helyhatározókkal jelölhetjük. A térbeli viszonyok kifejező eszközei lehetnek 1. névszóragos helyhatározók, 2. névutós névszós helyhatározók, 3. határozószós helyhatározók, 4. igei állítmány igeekötői, 5. helyhatározói mellékmondatok, 6. térbeli jelentésű jelzők, 7. jelzői mellékmondatok, és 8. tárgyias szerkezetek. Vö.: 1. „Péter *Szegeden* lakik”; 2. „A ház *mögött* kert van”; 3. „A gyerekek *elől* mentek”; 4. „Péter nem ment *ki*”; 5. „Én *oda* nem megyek, *ahova* nem *hínak*”; 6. „A *szegedi* vonat nem késett”; 7. „A vonat, *amely Szegedről* jött, tíz percet késett”; 8. „Ezt a kerek *erdőt* járom én”.

A térbeli viszonyok szemantikai rendszerében a következő elemeket különíthetjük el: lokalizált tárgy, a lokalizált tárgy cselekvése, történése, létezése vagy tulajdonsága, helykijelölő lokalizátor és helyviszony. A térbeli viszonyoknak ezeket a komponenseit jelölhetjük külön-külön, egyeseket közösen vagy odaértetten. Vö.:

Lokalizált		Helykijelölő lokalizátor	Helyviszony
tárgy	cselekvés, történés, létezés, tulajdonság		
<i>Péter</i>	<i>megy</i>	<i>az iskolá-</i>	<i>ba.</i>
<i>Péter</i>	<i>ment</i>		<i>hátul.</i>
<i>Menekülés</i>		<i>a fogság-</i>	<i>ból.</i>
<i>Én</i>	<i>nem megyek</i>	<i>oda, ahova nem hínak.</i>	
<i>Péter</i>	<i>szegedi.</i>		

1. Statikus és dinamikus térbeli viszony. — A lokalizált tárgy állapota lehet nyugalmi (statikus) vagy mozgó (dinamikus). Eszerint megkülönböztetünk statikus és dinamikus térbeli viszonyokat. A statikus térbeli viszonyok a nyugalmi állapotban lévő tárgy létezésének *hol?* kérdésre felelő színhelyét jelölik, a dinamikus térbeli viszonyok pedig a mozgó állapotban lévő tárgy cselekvésének, történésének, tulajdonságának a *hová?*, *merre?*, *meddig?* — *hol?* — *honnan?* *merről?* kérdésekre felelő helyviszonyait. Az úgynevezett irányhármasság tehát a dinamikus térbeli viszonyokra jellemző:

térbeli viszonyok

A statikus *hol?* és a dinamikus *hol?* kérdésre felelő térbeli viszonyok nemcsak kérdőszavaikban esnek egybe, hanem az esetek többségében a helyviszonyok kifejezőeszközeiben is. Vö.: *Péter áll/megy az utcán*, németben: *Peter steht/geht auf der Strasse*, finnben: *Pekka seisoo/kulkee kadulla*. A magyarban a *hol?* kérdésre felelő statikus és dinamikus helyviszonyok csak a *szembe* – *szemben* névutók használatakor különbözhetnek kifejezőeszközeikben. Vö.: *Szemben állt velem*. – *Szembe/szemben jött velem*, de az sem hiba, ha azt mondjuk, hogy *Szembe állt velem*. Vannak azonban olyan nyelvek, amelyekben a *hol?* kérdésre felelő statikus és dinamikus térbeli viszonyok bizonyos típusú helyviszonyok jelölésekor rendszerszerűen különböznek vagy különbözhetnek egymástól. Így van ez pl. néhány esetben az oroszban és elvétve az angolban:

„Áll az utcán.” „Он стоит на улице.” He is standing in the street.”	„Megy az utcán.” „Он идет по улице.” „He is going along the street.”
„A szobában ül.” „Он сидит в комнате.” „He is sitting in the room.”	„Fel-alá járkál a szobában.” „Он ходит взади вперед по/в комнате.” „He is walking up and down the room.”
„Szembe/szemben ül velem.” „Он сидит против/напротив меня.” „He is sitting opposite me.”	„Szembe/szemben jön velem.” „Он идет навстречу мне.” „He is approaching me.”
„Mellettem állt.” „Он стоял возле меня.” „He was standing by me.”	„Elment mellettem.” „Он прошёл мимо меня.” „He passed by me.”

A statikus és dinamikus térbeli viszonyok kifejezőeszközeinek tüzetesebb vizsgálatakor kiderül, hogy az egyes eszközök megfeleltetése különböző nyelvekben ennél jóval bonyolultabb. Így pl. az oroszban a *возле* előljárót használhatjuk dinamikus térbeli viszonyok jelölésére is két tárgy párhuzamos mozgása vagy a mozgás kezdő- vagy végpontjára történő utalásakor. Vö.: *Мы шли молча друг возле друга*. 'Szótlanul mentünk egymás mellett'. *Машина остановилась возле дома*. 'A gépkocsi megállt a ház mellett'. A *мимо* előljárót viszont csak kvázimozgás esetén használhatjuk statikus helyviszonynak is tekinthető mozgás jelölésére: *Мимо нашего дома пролегла дорога*. 'Házunk mellett haladt el az út'.

2. Az irányhármasság rendszere. — A lokalizált tárgy mozgását jelölő dinamikus térbeli viszonyokra jellemző az ún. irányhármasság. Vagyis ezek a térbeli viszonyok jelölhetik a lokalizált tárgy mozgásának *hol?* kérdésre felelő színhelyét, illetve útvonatát, *hová?* (*merre?*, *meddig?*) és *honnan?* (*merről?*) kérdésekre felelő irányát. Az irányhármasságnak ez a rendszere azonban csak az úgynevezett punktuális (pontoszerű) helyviszonyokra jellemző. Ezekben az esetekben a mozgás a tér egy pontjára irányul, illetőleg egy pontból indul ki. Vö.:

- „Bement a szobába.” — „Fel-alá járkál a szobában.” — „Kijött a szobából.”
- „Tedd a könyvet az asztalra!” — „A könyv az asztalon van.” — „Elvette a könyvet az asztalról.”
- „Megyek az igazgatóhoz.” — „Az igazgatónál voltam.” — „Az igazgatótól jövök.”
- „A macska beszaladt az ágy alá.” — „A macska az ágy alatt ül.” — „A macska kiszaladt az ágy alól.”

A lineáris (vonalas) és körmozgásos helyviszonyokra nem jellemző az irányhármasság. Az ilyen viszonyok vagy csak *hol?* kérdésre felelnek, vagy pedig hiányzik a *honnan?* kérdésre felelő jelölési mód. Vö.: *Az erdőn át mentünk. Kereszthe feküdt az ágyra.* — *Keresztben feküdt az ágyon. Fákat ültetett a ház köré.* — *A ház körül fák nőnek.*

A magyarban a *hová?* — *hol?* — *honnan?* kérdésekre felelő helyviszonyok kifejezőeszközei ugyanolyan „távolságra” vannak egymástól, mivel ugyanannak a ragnak, névutónak vagy határozószónak a három variánsát használjuk. Vö.: *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből*; *mögé* — *mögött* — *mögül*, *előre* — *elől* — *előlről*. A finnben az esetek többségében ez szintén így van. A németben és az oroszban a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő helyviszonyok jelölésére többnyire ugyanazt az elöljárót használjuk különböző esetekkel, *honnan?* kérdésre viszont egészen más elöljárókat kell használnunk:

- „Tamperébe/Turkuba megyek.” — „Tamperében/Turkuban lakom.” — „Tamperéből/Turkuból jövök.”
- „Menän Tampereelle/Turkuun.” — „Asun Tampereella/Turussa.” — „Olen tulossa Tampereelta/Turusta.”
- „Klára az asztalra tette a könyvet.” — „A könyv az asztalon van.” — „Klára elvette a könyvet az asztalról.”
- „Klara legte das Buch auf den Tisch.” — „Das Buch liegt auf dem Tisch.” — „Klara nahm das Buch vom Tisch.”
- Клара положила книгу на стол.” — „Книга лежит на столе.” — „Клара взяла книгу со стола.”

Az oroszban néhány határozószónak három variánsa lehet az irányhármasságnak megfelelően: *назад* 'hátra' — *позади* 'hátul' — *сзади* 'hátulról'.

A bolgár és a francia nyelvben a *hová?* és *hol?* kérdésekre felelő térviszonyokra csak az igék utalnak, mivel a főnevek nem ragozódnak, és így a helyviszonyok jelölésében nincs különbség. Elvértve a magyarban is találkozunk hasonló jelenséggel: *Merre mégy?* — *Merre van az egyetem?* *Megyek Szabóék.* — *Szabóék voltam* (az utóbbi példa nyelvjárási). Az oroszban is vannak olyan esetek, amikor szintén csak az ige különbözteti meg a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő helyviszonyt:

„Мать поставила блюдо *перед* ребѣнком.” „Блюдо стоит *перед* ребѣнком.”

„Az anya a *gyerek elé* tette az ételt.” „Az étel a *gyerek előtt* van.”

„Врач наклонился *над* больным.” „*Над* больным висит лампа.”

„Az orvos a *beteg fölő* hajolt.” „A *beteg fölött* lámpa lóg.”

Ezek a példák azt bizonyítják, hogy az irányhármasság rendszerében a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő térbeli viszonyok közelebb állnak egymáshoz, mint a *hol?* és *honnan?* kérdésekre felelők. Ennek az a szemantikai alapja, hogy ha már valaki eljut valahová, akkor ott is van, míg a *hol?* és *honnan?* kérdésre felelő térbeli viszonyok esetében ez csak kivételes esetben lehetséges. Ezzel magyarázható, hogy a magyarban és az oroszban a *hová?* és *hol?* kérdésekre felelő térbeli viszonyok esetében *irányeltolódás* lehetséges: *Űlj le ide/jitt!* — *Сядишь сюда/здесь.* *Elbújt a ligetbe/a ligetbe n.* *Он скрылся в рощу/в роще.* *A repülőgép leszállt a tisztásra/a tisztásra n.* — *Самолёт приземлился на лужайку/на лужайке.* *Feküdj le ide a díványra/jitt a díványon n.* — *Ложись сюда на диван/здесь на диване.* Szinonim szerkezetekből az egyik felelhet *hová?*, a másik pedig *hol?* kérdésre: *Az anya az ablakpárkányra tette a virágokat/szétrakta az ablakpárkányon a virágokat.* *Мама поставила цветы на подоконник/расставила цветы на подоконнике.* A *hol?* és *honnan?* kérdésekre felelő térbeli viszonyok neutralizációja ritkán lehetséges: *Eltakarítja a havat a ház előtt/a ház előtt l.* Az oroszban csak a *hol?* kérdésre felelő variáns lehetséges: *Он убирает снег перед домом.* A *Vedd ki ezt a könyvet a könyvtárból!* mondat orosz ekvivalensében viszont *hol?* és *honnan?* kérdésre felelő helyviszony jelölése lehetséges: *Возьми эту книгу в библиотеке/из библиотеки.*

Az oroszban vannak olyan típusú helyviszonyok, amelyekre nem jellemző az irányhármasság, pontosabban csak az igék utalnak a megfelelő irányra:

„Он сел *возле* меня.” „Он сидел *возле* меня.” „Он встал *возле* меня.”
 „*Mellém* ült.” „*Mellettem* ült.” „*Felállt mellőlem.*”

Irányeltolódás két és több nyelv között is lehetséges. Magyar—orosz—német vonatkozásban ennek a következő típusai fordulnak elő: (l. 317. lap).

A térbeli jelentésű melléknevek jelölhetnek *hol?* kérdésre felelő statikus helyviszonyt és *hová?* — *hol?* — *honnan?* kérdésekre felelő dinamikus irányhármasságot: *szegedi iskolák* — *szegedi villamosok* — „A *szegedi vonat* a harmadik vágányon áll.” — „A *szegedi vonat* pontosan érkezett.”

Magyar/német	Orosz/német
1. <i>hol?</i> Nem jelent meg a vizsgán. Er erschien auf der Prüfung nicht.	<i>hová?</i> Он не явился на экзамен.
2. <i>hová?</i> Írd fel ezt a mondatot a táblára! Schreib diesen Satz an die Tafel!	<i>hol?</i> Напиши это предложение на доске.
3. <i>hová?/hol?</i> Közel lakik az egyetemhez. Er wohnt nahe bei/an der Universität.	<i>honnan?</i> Он живёт близко от университета.
4. <i>honnan?</i> Elkésett az órától.	<i>hová?</i> Он опоздал на урок. Er verspätete sich zur Stunde.
5. <i>honnan?</i> Kilőtték a lovat alóla.	<i>hol?</i> Застрелили лошадь под ним. Man hat das Pferd unter ihm abgeschossen.

3. A lokalizátorok szerinti helyviszonyok. — A lokalizátorok tájékozódási pontul szolgálnak a térbeli viszonyok rendszerében. Szerepük kettős a helyviszonyok osztályozásában. A feljük irányuló, tőlük távolodó tárgy mozgásának az iránya, útvonalának vagy elhelyezkedésének a jellege szerint a helyviszony lehet punktuális (pontos), lineáris (egyenes vonalú) és cirkuláris (körkörös). A lokalizátorok másik szerepe a helykijelölés. A különböző cselekvések és tárgyak helye lehet a lokalizátor belsőjében, felszínén, felette, alatta, előtte, mögötte, közelében stb., a tárgyak mozgása irányulhat ezekre a helyekre vagy kiindulhat ezekről a helyekről. A két szempont egyesítése alapján a következő típusú helyviszonyokat különböztethetjük meg: (l. 318. lap).

Az irányhármasság általában csak a punktuális helyviszonyokra jellemző. A lineáris és cirkuláris helyviszonyok többnyire csak *hol?* kérdésre felelnek. Némelyik típusban azonban lehetséges a *hová?* kérdésre felelő irányjelölés is: *A pónát keresztbe fektette az úton. Fákat ültet a ház köré.*

Különböző nyelvekben a kifejezési eszközöktől függően az egyes típusokon belüli megkülönböztetésekre is szükség lehet. Így például az á t h a l a d ó helyviszonyon belül az angolban három altípust kell elhatárolnunk: akadálymentes, vmi közötti és vmi feletti útvonalat:

„The boy swam across the river/went across the street.” — „The boy climbed through the window/went through the wood.” — „The boy climbed over the wall/jumped over the pool of water.”

„A fiú átúszta a folyót/átment az utcán.” — „A fiú átmászott az ablakon/az erdőn átment.” — „A fiú átmászott a falon/átugrott a tócsán.”

Punktualis helyviszonyok	Lineáris helyviszonyok	Cirkuláris helyviszonyok
1. Belviszony: Az erdőben volt.	1. Párhuzamos helyviszony: A part mentén úszik.	1. Körkörös helyviszony: A tűz körül ültek.
2. Külviszony: Kívül tágasabb.	2. Áthaladó helyviszony: A réten át mentünk.	2. Kerülő helyviszony: Kikerülte a tócsát.
3. Felszíni viszony: Az ágyon fekszik.	3. Rézsútós helyviszony: Rézsút (osan) ment át az úton.	
4. Érintkező helyviszony: Az igazgatónál volt.	4. Keresztező helyviszony: A pónza keresziben feküdt az úton.	
5. Felső helyviszony: a) Feltűső: Fent mászik a falon. b) Vmi feletti: A ház felett repült el.	5. Végpontos helyviszony: Gyalog mentünk a folyóig.	
6. Alsó helyviszony: a) Alulsó: Lent mászik a falon. b) Vmi alatti: Az asztal alatt ült.		
7. Elülső helyviszony: a) Vmi elején: Elöl ül a masiniszta. b) Vmi előtti: A ház előtt állt.		
8. Hátsó helyviszony: a) Vmi hátulján: Az ing piszkos hátul. b) Vmi mögötti: A ház mögött kert van.		
9. Szemben lévő helyviszony: Szemben ült velem.		
10. Vmi mellett lévő helyviszony: Mellettem ült.		
11. Vmi közelében lévő helyviszony: a) Igen közel: Az üzlet egy kóhajátásnyira van. b) Közel: Közel lakik az iskolához. c) Messze: A távolban erdő feketéllett. d) Igen messze: Hetedhét országon túl.		
12. Oldalsó helyviszony: A kenyér oldalt megpenészedett.		
13. Vmin túli helyviszony: A folyón túl lakik.		
14. Vmi közepén lévő helyviszony: A szoba közepén asztal van.		
15. Vmi közötti helyviszony: a) Kettő között: Az ajtó és az ablak között szekrény van. b) Több között: A diákok között sok jó tanuló van.		
16. Vmire utaló helyviszonyok: Barátaim vannak itt.		

A térbeli viszonyok egyes típusain belül az irányeltolódáson kívül az egyes nyelveken belül és az egyes nyelvek között helyviszony — eltolódások is lehetségesek. A magyarban SZABÓ GÉZA (MNY. LXV, 160–72, LXVI, 182–96, LXVIII, 33–47, LXXI, 161–7) bemutatja a magyar helyhatározó-rendszer történetét, mai rendszerét és a külviszonyt jelölő ragoknak belviszonyt jelölő funkcióját. Az ilyen típusú helyviszony-eltolódások az oroszban, németben és más nyelvekben is lehetségesek. Az orosz és a magyar nyelv között a legtöbb eltérés a belviszony és a felszíni helyviszony érintkezéséből adódik (PETE ISTVÁN, Способы выражения пространственных отношений в русском языке в зеркале венгерского языка. Szeged, 1973. Dissertationes Slavicae IX.).

A térbeli viszonyoknak irányhármasságon alapuló rendszerében a *hol?* kérdésre felelő helyviszonyok alkotják a markáns elemet. Erre a kérdésre felelő helyviszonyok lehetnek statikusak és dinamikusak, és jelen vannak minden típusú helyviszonyban. A *hová?* és *honnan?* kérdésekre felelő irányt jelölő dinamikus térbeli viszonyok valamelyik tagja vagy mindkét tagja is hiányozhat bizonyos típusú helyviszonyokban, továbbá kettős helyhatározókban ezek az irányok együttesen is szerepelhetnek: *Kocsmából kocsmába jár.* A *hol?* kérdésre felelő helyviszonyok különböző típusai összekapcsolt határozókban kombinálódhatnak: *Lenn az udvaron sétál.*

Végezetül megjegyzem, hogy RANDOLPH QUIRK és SIDNEY GREENBAUM „A University Grammar of English” (London, Longman, 1980. 146) c. könyvében a térbeli viszonyoknak egy „iránynégyességen” alapuló pozitív — negatív kettősségű felosztásával találkozunk:

POSITIVE		NEGATIVE	
direction	position	direction	position
<i>to</i>	<i>at</i>	<i>(away) from</i>	<i>away from</i>
<i>on (to)</i>	<i>on</i>	<i>off</i>	<i>off</i>
<i>in (to)</i>	<i>in</i>	<i>out of</i>	<i>out of</i>

„Tom went *to* — „Tom was *at* — „Tom went — „Tom was *away*
 the door.” — the door.” *away from* the *from* the door.
 (= Tom was *not at*
 the door.)”

„Tom az *ajtóhoz* — „Tom az *ajtó-* — „Tom elment „Tom távol volt az
ment.” *nál* volt.” az *ajtótól*.” *ajtótól* (= Tom
nem volt az *ajtó-*
nál).”

Ezt az iránynégyességet tetszetős volta ellenére sem támogatom, mivel az eltávolodó irány eredményeként létrejött helyviszonynak nincs önálló kifejező eszköze. A tagadó parafrázis ilyen alapon a *hová?* kérdésre felelő pozitív irány kiindulópontjaként egy ötödik eleme lehetne az adott típusú térbeli viszonnak. Valójában a negyedik és ötödik elem is az adott típusú térbeli viszony „működésbe lépése” előtti állapotot jellemzi.

Érdekes lenne annak a bemutatása is, hogy az igék morfémaszerkezete hogyan támogatja a különböző típusú helyviszonyok jelölését az egyes nyelvekben. Itt csak utalunk rá, hogy a magyarban, oroszban, a lengyelben és más szláv nyelvekben az igekötők gazdag hálózata támogatja az egyes irányokat jelölő helyviszonyok kifejezését, a németben az igekötők rendszere szegényebb, a finnben viszont egyáltalán nincs igekötő:

„A fiú *bemegy/bejön* a házba.” — „Poika *menee/tulee* taloon (sisään).”
 „A fiú *kimegy/kijön* a házból.” — „Poika *menee/tulee* (ulos) talosta.”
 „A fiú *felmegy/feljön* a padlásra.” — „Poika *menee/tulee* vintille.”
 „A fiú *lemegy/lejön* a padlásról.” — „Poika *menee/tulee* vintiltä.”

Manapság egyre többet olvashatunk arról, hogy milyen nagy segítséget nyújthat a latin nyelv tudása egy másik idegen nyelv elsajátításában. Anélkül, hogy tagadnánk bármely idegen nyelv tudásának a hasznosságát egy másik idegen nyelv tanulásának a megkönnyítésében, befejezésül azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a legnagyobb segítséget mégiscsak az anyanyelv specifikumainak az alapos ismerete jelenti egy idegen nyelv tanulásakor. Ennek a tudatosítása pedig csak úgy lehetséges, ha anyanyelvi oktatásunkban is alkalmazzuk a tipológiai és összevető nyelvészet bizonyos elemeit.

PETE ISTVÁN

Néhány gondolat a műveltetésről

I. A „The affected agent” (kb. ’az irányított ágens’) című cikkében (Language LVI [1980.], 812—26) A. SAKSENA azt kívánja bizonyítani, hogy a) számos szabály alapján az ágenseket irányított és nem irányított típusba sorolhatjuk, b) ezek a szabályok az irányított ágenszt olyan más irányított, illetve érintett szereppel rokonítják, mint a szenvedő alany, a datívus és az átélő (experienccer), és c) az irányított megkülönböztetés alapvetőbb, mint a szenvedő alany és az ágens közötti megkülönböztetés.

Mint a hindiben, a magyarban is a kauzatív (= faktitív) igék esetében az esetrágok egymást kiegészítő elosztásban jelennek meg: ha a mondatban van szenvedő alany (patient), az irányított ágens instrumentalis-comitativusi esetben van, ha pedig a mondatban nincs szenvedő alany, az irányított ágens tárgyesetbe kerül (a hindiben az accusativus és a datívus egybeesik). SAKSENA megállapítását a következő példákkal szemlélteti:

1. <i>mai-nee</i>	<i>Ram-see</i>	<i>saamaan</i>	<i>uth-</i>	<i>vaa-</i>	<i>yaa</i>
én + ágens	<i>Ram-mal</i>	<i>csomagot</i>	<i>emel</i>	<i>fel</i>	kauzatív képző
'A csomagot Rammal emeltetem fel.'					
2. <i>main-nee</i>	<i>Raam-koo</i>	<i>uth-</i>	<i>vaa-</i>	<i>yaa</i>	
én + ágens	<i>Ram + D/A</i>	<i>kelt</i>	<i>fel</i>	kauzatív képző	
'Felkeltettem Ramot.'					

Ezért — SAKSENA szerint — az irányított ágens szenvedő alanyként értelmezhető. Mindkét nyelvben, a hindiben és a magyarban is, a *Megetetem Ramot* egyaránt mondható, ha Ramot kanállal etetem, avagy csak felszolgálom neki a vacsoráját, és magától eszik.

HETZRON egyik cikkében (On the Hungarian causative verb and its Syntax; a M. SHIBATANI (ed.), Syntax and Semantics 6 c. kötetben 371—98) arról ír, hogy a kauzatív : faktitív megkülönböztetés csak szemantikailag indokolt, s véleménye szerint a szembenállás nem tükröződik világosan az egyes nyelvek rendszerében. Leggyakrabban csak az ige pragmatikájából következtethető ki. Ezért — HETZRON szerint — nem lehet azon csodálkozni, hogy az egyes nyelvek nem formalizálják ezt a nyelvi jelenséget. A jelen cikkben azt kívánom bizonyítani, hogy a magyar egyike azoknak a nyelveknek, amelyben a kauzatív : faktitív megkülönböztetés csaknem teljes mértékben grammatikalizálódott. Mivel az angol nyelv elemzésében otthonosabban mozogok, kontrollként a megfelelő angol mondatokat használom.

2. A h á r o m a l a p v e t ő s z e m b e n á l l á s. — a) A leggyakrabban kauzatív képző az *-ít*. Az *-ít* képzős igék állapotváltozást jelölő, visszaható igékkel állnak szemben: *A kötélt meglazult*. 'The rope slackened'. | *Péter meglazította a kötelet*. 'Peter slackened the rope'. | *A fa megszáradt*. 'The wood dried'. | *János megszáritotta a fát*. 'John dried the wood'. — A szerkezeti típus egy ágenst és egy szenvedő alanyt (patient) tartalmaz. Ez a típus translativus-factitivusi alakot tartalmazó szerkezetbe megy át: *Mária nyugtalanzkodott*. | *A helyzet nyugtalanította Máriát*. | *A helyzet Máriát nyugtalanná tette*.

b) A faktitív igék általában cselekvő igékkel állnak szemben: *A katonák meneteltek*. 'The soldiers marched'. | *János meneteltette a katonákat*. 'John marched the soldiers'. | *Péter felesége keményen dolgozik*. 'Peter's wife works hard'. | *Péter keményen dolgoztatja a feleségét*. 'Peter works his wife hard'. Ez a szerkezeti típus mindkét nyelvben (az angolban és a magyarban is) performatív igét tartalmazó szerkezetbe megy át: *John ordered the soldiers to march*. 'János parancsot adott a katonáknak, hogy meneteljenek'. A szerkezet az angolban egy belső tárgyat és egy tárgyiasult dativust tartalmaz. A mondat angol értelmezése: 'John gave an order to the soldiers and consequently the soldiers marched'.

c) A faktitív szabályt a kauzatív igékre is kiterjeszthetjük: ha a kauzatív igével alkotott szerkezet alánya ágens, és a tárgy irányított ágens, faktitív szerkezetet kapunk: *Mr Brownal építettem fel a házat*. 'I had Mr Brown build the house'. A magyarban az ágens nincs kifejezve, viszont az igei állítmány személyragjából könnyű kikövetkeztetni. Ha az építő nincs megnevezve, a szerkezet: *Felépíttem a házat*. 'I had the house built'. Ez a képzési folyamat meglehetősen produktív a mai magyar nyelvben: elméletileg csaknem bármelyik kauzatív igéből képezhetünk faktitív igét, bár bizonyos korlátozási tényezők itt is szerepet játszanak. A *hervaszt* ige alánya például általában

természeti ágens és az *Elhervasztatta a virágot* ugyanannyira rosszul hangzik (legalábbis számomra), mint a HETZRON nyomán, SAKSENA által idézett *Köhögtettem a gyerekekkel* 'I-caused-to-cough the boy-INST', ami ugyan elképzelhető, de én például soha nem mondanám.

Az a szerkezeti típus, amelyben a *hervaszt* osztályába tartozó igék előfordulnak, társadalmi, biológiai és kémiai folyamatokat vagy eseményeket ír le. A szerkezet általában tartalmaz egy irányított, itt talán helyesebb: érintett, szenvedő alanyt („A hosszú séta elfárasztotta a fiút”), és egy társadalmi, biológiai vagy egy kémiai ágens: *The noise of the traffic worried her.* 'A forgalom zaja aggasztotta'. | *The last summer withered (up) the grass.* 'A múlt évi nyár elhervasztotta / kiszáritotta a fűvet'. | *The flames quickly consumed the wooden huts.* 'A lángok gyorsan felemésztették / elpusztították a faházakat'. — Más társadalmi, biológiai és természeti ágensek, amelyek ebben a szerkezeti típusban általában előfordulnak: makacs köhögés, rossz fog, hírek, egy hosszú séta, egy hosszú előadás, veszekedés, kudarc, meghülés, baleset, balszerencse, időjárás, kemény munka, friss levegő, egy forró nyár, szemrehányó tekintet, düh, egy kutya ugatása stb. Így a szerkezeti típus a faktitív szerkezetre emlékeztet azzal a különbséggel, hogy ebben a szerkezetben a kezdeményezőt (ágens) egy társadalmi vagy természeti ágens helyettesíti. Néhány igével a „tisza” faktitív szerkezet használata is elképzelhető: *Felébresztette a gyermeket.* 'She woke the baby'. | *She withered him with a scornful look.* 'Gúnyos pillantásával elhallgattatta'. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a *hervad*, *aggódik* stb. típusú igék számára inkább a mediális és a szenvedő szerkezet a megfelelőbb. Figyeljük meg a következő mondatokat: *Ne aggódj a gyerekek miatt.* 'Don't worry about the children'. | *Gyilkosságért akasztották fel.* 'He was hanged for murder'. | *Ujjaim megdermedtek a hidegben.* 'My fingers were benumbed with cold'. | *Bánkódott balszerencséje miatt.* 'She grieved about her misfortunes'. | *Reményei szertefoszlottak.* 'Her hopes withered'. | *Fuldoklott a dühtől.* 'He was suffocating with rage'. | *Munkája iránti érdeklődése lankad.* 'His interest in his work is flagging'.

A kérdéses szerkezeti típusban az angol nyelvben a társadalmi vagy természeti ágenseket, vagy, ha jobban tetszik, a stimulust az *at*, *about*, *of*, *with* és a *by* előjárók jelölik. Mindez egybeesik JESPERSEN véleményével (*The Philosophy of Grammar*. London, 1924. 168), aki szerint a mediális igealaknak (általában a kauzatív igék mediális igékkel állnak szemben) nincs külön fogalmi jellege: néha csupán visszaható igékről van szó, azaz az alany és a (ki nem fejezett) tárgy azonosságát jelölik, néha homályos utalás van az alanyra; néha a mediális igenek passzív jelentése van, és nehéz megkülönböztetni a közönséges cselekvő igétől; egyes esetekben olyan speciális szemantikai értékeket fejlesztett ki, amit igen nehéz azonosítani. Hajlok annak a feltételezésére, hogy a mediális ige mindezekkel a szemantikai jegyekkel rendelkezik.

COMRIE szerint (*Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, 1981. 172—3), bár sok nyelvben a részletekben korreláció mutatható ki a szenvedő szerkezet és a kauzatív szerkezetek ágensszerű kifejezése között, a szenvedő szerkezeti elemzés nem megoldás minden esetre. A szenvedő elemzés lehetséges érvényességét francia adatokkal szemléltethetjük: *Jean a fait manger les pommes par Paul* 'Jean Paullal megetette az almákat'. COMRIE két ellenpéldája a passzív elemzés ellen a magyar és a finn nyelv: ez a két nyelv az irányított ágens határozói szókapcsolattal fejezi ki, ugyanakkor passzív szerkezettel nem rendelkezik („Palival megettem az almát”).

JESPersen és nem COMRIE elemzését látszik igazolni, hogy a magyarban, mivel az *ikes* igéknek a többes számban nincs külön személyragjuk, a szenvedő és a faktitív igealakok egybeesnek (*mi jutalmaztatunk*). Ugyanez a helyzet a múlt és jelen idő első személyében: a) *én jutalmaztatom* és b) *én (meg)jutalmaztatom őt*. Természetesen a magyar szenvedő igealakok keletkezését többféleképpen magyarázzák. JESPersen értelmezésébe leginkább MÉSZÖLY elgondolása (Az *ikes* ragozás *-ik* ragjának eredete: NyK. LI, 1–13) illik bele, aki szerint a szenvedő és kauzatív (faktitív) igealakok nemcsak egybeesnek, hanem valóban azonosak. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a faktitív szerkezet átvette a szenvedő szerkezet egyes funkcióit. A *Kifesttettem a lakásomat* mondat, amelyben a cselekvő személy nincs megnevezve, elég személytelen ahhoz, hogy a szenvedő szerkezetet helyettesítse.

3. Lexikalizációs esetek az angolban. A magyar „asszociatív” nyelv, és derivációs kapcsolat van például a *mozdul* : *mozdít* és a *sétál* : *sétáltat* igealakok között. Az angolban ez a reláció gyakran lexikalizálódik. A magyarban például a *bűnözök* : *büntet* : *bűnhődik* igealakok között derivációs kapcsolat van. Ugyanezt az angolban három külön igével fejezzük ki: *to sin* (bűnözök), *punish* (büntet) és *atone for sth.* (bűnhődik). A magyarban derivációs kapcsolat van az *emlékezik* és *emlékeztet* igék között. A megfelelő két angol igének (*remember* és *remind*) látszólag semmi köze sincs egymáshoz. Viszont ha megvizsgáljuk a két ige eredetét, jelentésükben sok közös vonást fedezünk fel. A *remember* a latin *memor* szóra (vö. *memoria*) megy vissza, és francia közvetítéssel (*remembrer*) került az angol nyelvbe. A *remind* a középangol *mynd* 'elme' (vö. ófélnémet *gemund* 'gondol, szándékozik') szóból származik. Az elme és a memória között nem nehéz hasonlóságot kimutatni, bár nem hiszem, hogy az átlagangol tudatában van ennek az egyezésnek. Figyeljük még meg a következő példákat: *alszik* 'sleep' : *altat* 'put sb. to sleep'; *bizik* 'have confidence in' : *biztat* 'encourage'; *foglalkozik* 'deal with sth.' : *foglalkoztat* 'employ'; *hibázik* 'make a mistake' : *hibáztat* 'blame sb. for sth.'; *késlekedik* 'tarry' : *késleltet* 'detain, delay'; *nyugszik* 'rest' : *nyugtat* 'calm sb. down'.

4. Néhány gondolat az „ágensségről”. — Az alcímet CRUSE-tól vettem, aki a *Journal of Linguistics* hasábjain (Some thoughts on agentivity: IX [1972.], 11–23) részletesen foglalkozik az ágensség kérdésével. Az egyik kritérium, amelynek alapján a kauzatív és a faktitív szerkezeteket egymástól elkülönítettem, a bővítmények szemantikai különbözőségei: a kauzatív szerkezet egy ágenst és egy szenvedő alanyt (patient), a faktitív szerkezet két élőlényt jelölő névszói kifejezést, egy ágenst (kezdeményezőt) és egy irányított ágenst tartalmaz. Ezzel a szabállyal a legtöbb faktitív szerkezet jellemezhető, de természetesen vannak kivételek a szabály alól. HETZRON nyomán SAKSENA (i. m. 821) például idézi a *Köhögtettem a gyereket* és *Köhögtettem a gyerekekkel* mondatokat. A két mondat elképzelhető, de — legalábbis nekem — kissé különösen hangzik. A *köhög* viszont egyike azoknak az igéknek, amelyekről ebben az alfejezetben írni akarok. Ugyanis a *köhög* alánya a faktitív szerkezetekben általában nem élőlény: *A cigaretta megköhögtetett*. További példák: *Az üres pad mulasztásomra emlékeztetett*. | *A cuclisüveg megnyugtatta a gyereket*. | *A hideg idő késlelteti a növények fejlődését*. | *A jó étel lehetősége beszéltette (ékesszólásra készítette) a vendéget*. CRUSE elemzésében (i. h.) az ágensséget a következő szemantikai jegyekkel jellemezhetjük: a) [Akarati]:

ez a szemantikai jegy található a *János két mérföldet csurgott le a folyón, hogy elkerülje az ellenséges területen való partraszállást.* b) [Effektív]: ez a szemantikai jegy van jelen az olyan mondatokban, amelyekben olyan tárgyra vagy entitásra van utalás, amely erőt fejt ki (konkrétan vagy metaforikusan) nem belső energiaforrásainál, hanem pozíciójánál, mozgásánál fogva: *A repülő kő betörte az ablakot.* c) [Kezdeményező]: HALLIDAY terminusa, és a cselekvés kezdeményezőjét jelöli: *János körülvágtáztatta a lovat a versenypályán.* d) [Ágentív]: ez a szemantikai jegy minden olyan mondatban jelen van, amelyben a cselekvést egy olyan entitás hajtja végre, amely a saját energiáját használja. Ilyenek lehetnek élőlények, bizonyos gépfajták, természeti és társadalmi ágensek. A hasonló angol szerkezetekben a reflexív igék tárgya elhagyható: *John moved (himself) to avoid the falling stone.* 'John megmozdult, hogy kikerüljön a lehulló követ'.

5. Az „ágensség” négy szintje. — Mivel ezen a ponton a két nyelv szerkezeti sajátosságai között lényeges különbségek vannak, arra kényszerülök, hogy angol példákat használjak, bár érzésem szerint a magyar nyelv elemzésében járatosabb személy a jelenséget magyar példákon is be tudná mutatni.

ELIZABETH RIDDLE „Some pragmatic conditions of complementizer choice” című cikkében (Papers from the 11th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Circle. 1975.) arról ír, hogy a 1. a) *Jane asked her to leave.* b) *Jane asked that she leave* és: 2. a) *Jane reported her to be a liar.* b) *Jane reported that she is a liar.* mondatpárok jelentése között némi különbség van. Az a) mondatokban a Jane által gyakorolt ellenőrzés foka nagyobb, mint a b) mondatokban. IKEGAMI szerint ('Goal' over 'source': Hungarian Studies in English XII [1979.], 139–57) RIDDLE megállapítása sokkal általánosabb, mint egyetlené. Figyeljük meg a következő két mondatot: 3. a) *John made a good soldier of his son* 'János jó katonát faragott / csinált a fiából'. b) *John made his son a good soldier.* 'János fiát jó katonává formálta / tette'. Az a) mondat azt jelenti, hogy János a fia képességeit fejlesztette, és ezáltal fia jó katona lett. A folyamatnak a fia aktív résztvevője volt. A b) mondat ezzel szemben azt foglalja magába, hogy a fiú akarat nélküli báb, és teljességgel az apa akarata érvényesült. IKEGAMI az „ágensség” négy szintjét különbözteti meg: 1. a nominatívus (alany); 2. forrás, kiindulópont; 3. cél; 4. accusativus (iránytárgy). Az a feltevés, hogy a kérdéses személy saját akaratából cselekszik, gyengül, ahogy a skálán 1.-től 4.-ig lefelé haladunk. Az első szinten a kérdéses személy teljesen ura a cselekedetének: *John sent the news to the Congressman by telegram.* 'János a szenátort táviratilag értesítette a hírekről'. A második szinten, amikor a kérdéses személy forrás (kiindulási pont) formájában jelenik meg, ágensi képessége még érzékelhető, de nem olyan mértékben, mint amikor, a mondatban alanyi szerepet tölt be: *The Congressman received the news from John by telegram.* 'A szenátor a híreket Jánostól távirat útján kapta'. A harmadik szinten, amikor célszerepben jelentkeznek, a kérdéses személy úgy van feltüntetve, mint aki érzékeli, ami vele történik: *John asked Mary that she come.* 'János arra kérte Máriaat, hogy jöjjön el'. És végül, a negyedik szinten, amikor a kérdéses eset tárgyesetbe kerül, ágensi képességei annyira háttérbe szorulnak, hogy élettelen tárgyként egy másik ágens irányítása alatt cselekszik: *John made his son a good soldier.* 'János fiát jó katonává formálta / tette'.

HETZRON szerint (i. m. 352) az irányított ágens akkor kerül tárgyesetbe,

amikor élőlény, és az alapige intranszitiv (pl. *sétál*), és a kauzatív ige az aspektualizáló *meg* igeikötővel van ellátva, ami a cselekvés hatékonyságát és tényyszerűségét implikálja. A szabály első része megfelel a nyelvi tényeknek, de a második némi pontosításra szorul, mivel a *meg* igeikötő nélküli igealakokkal is helyes mondatokat kapunk: *Sétáltattam a fiút.* | *Nevettettem a fiút.* Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a kérdéses igeik „szemantikai” tárgyat inkorporálnak (vö. *sétát tesz, sétál egyet*), és ennek következtében egyes szintaktikai helyzetekben a tárgy helye üresen marad, és ezt a pozíciót a tárgyiasult társ-határozói bővítőmenny tölti ki (az angolban a *with* előjáró törlődik, a magyarban a társhatározói töltetű bővítőmenny tárgyragot kap). Vö.: *Sétáltam egyet a fiúval.* 'I had a walk with the boy'. | *Jót neveltünk a fiúval* 'I had fun with the boy'. Természetesen a jelentés megváltozik, de éppen ez a transzformációk funkciója. A HETZRON által idézett (i. m. 393) *Megfőztettem a szakácsot* 'I had the cook cooked' mindkét nyelvben (de különösen a magyarban) kétértelmű.

Ha összegezni akarjuk az elmondottakat: a magyar nyelvben (talán az angolban is) a műveltetésnek három alaptípusát különböztethetjük meg: a) *szárad* 'dry'; *szárit* 'dry sth.'; b) *sétál* 'walk': *sétáltat* 'walk sb.'; c) *épít* 'build': *épített* 'have sth. built'.

Az a) típusban folyamatot, állapotváltozást jelölő ige áll szemben kauzatív igével, és a szerkezetben van egy ágens és egy szenvedő alany (patient). A b) típusban a szembenállás: cselekvő versus faktitív ige. A bővítőmennyek: kezdeményező (agens) és irányított ágens. A c) típusban kauzatív ige áll szemben a faktitívval. A szerepstruktúra azonos a b) típus szerepstruktúrájával. Mindhárom típusban az irányított ágens megjelenhet a felszínen, avagy kihagyható a felszíni struktúrából: a) *Írtam egy levelet.* 'I had a letter written'. | *Levelet írtam a fiúval.* 'I had the boy write a letter'. - b) *Sétáltattam a fiút.* 'I walked the boy'. | *Tettem a fiúval egy sétát.* 'I had a walk with the boy'. - c) *Építettem egy házat.* 'I had a house built'. | *A házat Brown úrral építettem.* 'I had Mr Brown build a house (for me)'. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a) csak derivációs vonatkozásban különbözik a c) típustól.

6. Az ágens versus irányított ágens megkülönböztetéséről. — Cikkében SAKSENA olyan értelemben érvel, hogy az ágens: irányított ágens megkülönböztetés alapvetőbb, mint az ágens: szenvedő alany (patient) szembenállás. Ez igaz lehet a hindi nyelvre, de a magyarban (és az angolban is) az ágens: szenvedő alany megkülönböztetés egy műveltető (kauzatív) szerkezeti típus leírására, illetve jellemzésére a legmegfelelőbb, még akkor is, ha a magyarban például a felszíni struktúrában tárgyragot kap: *János megmozdította a követ.* 'John moved the stone'. | *Mihály megszáritotta a fát.* 'Michael dried the wood'. | *Harry meglazította a kötelet.* 'Harry slackened the rope'. Természetesen ez a típus is faktitív szerkezetté alakítható át: *Megmozdítottam Jánossal a követ.* 'I had John move the stone'. | *Megszáritattam Mihállyal a fát.* 'I had Michael dry the wood'. | *Meglazítottam Harryvel a kötelet.* 'I had Harry slacken the rope'. — SAKSENA, amikor azt mondja, hogy a műveltető szerkezet elemzésénél az alapvető az ágens: irányított ágens szembenállás, arra gondol, hogy az ágens: szenvedő alany (patient) szembenállás irreleváns. Én abban az irányban szeretnék érvelni, hogy az ágens, irányított ágens, szenvedő alany, instrumentális mellett más esetkategóriákat is figyelembe kell venni a műveltető szerkezet elemzésénél. Egyik ilyen kategória a translativus-factitivus.

FILLMORE meghatározásában (The case for case: a BACH és HARMS [szerk.], *Universals in Linguistic Theory* c. kötetben, 1968. 1—88) a factitivus az ige által jelölt cselekvés következtében létrejött tárgy vagy lény esete, vagy úgy értelmezzük, mint ami az igének egyik része. ANDERSON (On Case Grammar. 1977. 120) az absolutivus kontextuálisan meghatározott variánsának tekinti. Elemzésében a factitivus vagy az eredménytárgy, a *filling station* 'benzinkút' a *Someone has built a filling station* 'valaki benzinkutat épített/létesített' mondatban, absolutivus és egy egzisztenciális mondatot foglal magában (*There is a filling station [on the site]*). A megfelelő magyar mondatban absolutivusi funkciójú accusativust és a felszínen is jelölt kauzatív igét találunk.

A magyarban vannak olyan igék, mint például a *tesz*, *átalakít*, amelyek eleve feltételezik a translativus-factitivus használatát, mint például a *Dearest, I am afraid that I'm going to make you unhappy* angol mondat fordításában: 'Drágám, attól félek, boldogtalanná teszek.' A *make angry* állítmányi kifejezés a *That particular jibe made Brown angry* mondatban kétféleképpen fordítható: a) *feldühít* vagy b) *haragossá tesz*. Az utóbbi analitikus kifejezésben a melléknév translativus-factitivusi esetragot kap. Hasonlóan, a *People do make things difficult for themselves* mondatban a *make (things) difficult* fordítása lehet: a) *megnehezítik* és b) *nehézzé teszik*. JOHN ANDERSON a „The Grammar of Case” (Esetgrammatika) című művében (1971. 75—7) részletesen elemzi a *We elected him president* 'Elnökké választottuk' mondatot. ANDERSON elemzésében a szerkezet tartalmaz egy iránytárgyat és egy eredménytárgyat. A megfelelő magyar mondatban translativus-factitivusi alakot találunk, és az ágens az igei állítmány személyragjában realizálódik.

A másik eset a sublativus. Ha a mondat egészét tekintjük, a határozói kifejezés nem olyan fontos, mint a folyamathoz rendelt más szerepek. Ezért sokszor a határozói kifejezés elhagyható anélkül, hogy ezáltal az egész mondat értelmét megváltoztatnánk. Ennek megfelelően az angolban megkülönböztetünk „belső” és „külső” határozói kifejezéseket. A tárgyalandó szerkezeti típusban található határozói kifejezés a „belső” (nem elhagyható) csoportba tartozik (*I went in and put the tray on the table*).

Az angolban néhány lexikai egység, amelyek melléknévként funkcionálnak, arra is használatos, hogy az ige által jelölt folyamatot valamilyen módon meghatározza (*I drink my coffee warm* 'Melegen iszom a kávémat'), ami tipikusan határozói funkció (QUIRK és szerzőtársai: *A Grammar of Contemporary English*. 1972. 237). A tranzitív sémában (*He pulled the rope tight* 'Feszésre húzta a kötelet'), olyan igékkel, mint *beat*, *pull*, *break*, *cut*, *paint*, *laugh* stb., a melléknév az igei cselekvés által létrehozott állapotot jelöli. Példák: *He hammered the piece of metal flat*. 'A vasdarabot laposra kalapálta'. | *He shouted himself hoarse*. 'Rekedtre ordította magát'. A megfelelő magyar szerkezetekben a melléknév sublativusi esetragot kap. A *We pulled the rope tight* mondatot *We tightened the rope* mondattá alakíthatjuk át. A megfelelő magyar mondatok: a) *Feszésre húztuk a kötelet*. b) *Kifeszítettük a kötelet*. A b) variáns kauzatív igét (*kifeszít*) tartalmaz. Úgy tűnik, hogy a kauzatív igék olyan esetkategóriákat inkorporálnak, sűrítene, vagy legalábbis helyettesítenek, mint a translativus-factitivus és a sublativus. A kérdés megnyugtató megoldása további kutatást igényel.

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

A középkori *Promontorium Varadiense*
magyarul

I. A premontrei rend történeti feljegyzései szerint II. István király (ur. 1116—1131.) a Nagyváradtól északra emelkedő hegycsoport egyik előrenyúló, alacsonyabb tagján premontrei prépostságot alapított közvetlenül Prémontreból hozott szerzetesekkel. A prépostság patrociniuma Szent István protomártír lett. E prépostság volt a magyarországi premontrei monostorok feje. 1234-ig kilenc filiát bocsátott ki magából, 1294-ig pedig még további kilencet. A prépostság hiteles helyi működést is folytatott. (L. GYÖRFFY I, 688—9.) A XIV—XV. században — kedvezőtlen országos jelenségek és monostoron belüli viszálykodások folytán — a fejlődés megakadt, s a monostor hovatovább teljesen néptelen és pusztá lett. Ezentúl már csupán a prépostjairól történik említés. A középkorban Alattyány Miklós viselte utolsónak a monostor préposti címét 1490-ben. 1557-ben Varkocs Tamás feldúlta Váradot. Ekkor kezdődött a monostor végenyészete. — Történetét NÁTAFALUSSY KORNÉL írta meg „A sz. István első vértanúról címzett nagyvárad-hegyfoki prépostság története” (Kassa, 1872.) című munkájában.

Az elenyészett középkori monostor helyét illetően a szakemberek azonosan vélekednek. NÁTAFALUSSY (i. m. 6) szerint: „A szőlő-koszorúzza hegysor legdélibb részein egy kies hegyfok (promontorium), a szép vidék egyik legmeglepőbb pontja tör elő merészen, melynek repkényvel s haraszszal benőtt ormáról festői részletekben gazdag tájkép tárul a néző elé. [...] Alant a hegy tövében a nagyvárad-kolozsvári vaspálya gőzösei robognak tova [...]” A váradi püspökség történetírója, BUNYITAY VINCE a következőképpen határozta meg a monostor helyét: „Az új monostor a városon kívül, de annak közvetlen közelében, a Körös jobb partján emelkedő hegy tetejére épült, melynek neve ezután »Szent-István-hegye« lőn” (1883: BUNYITAY I, 55), „Azon a szép hegyen állt, mely a Körös partján, a mai vasúti híddal szemben emelkedik s mely az egyház véd-szentjéről Szent-István hegyének neveztetett” (1884: BUNYITAY III, 131). — A középkori monostor helyének térképi ábrázolására tudomásom szerint mindössze GYÖRFFY (I, 687) tett kísérletet a „Várad a XIV. század elején” című vázlaton. GYÖRFFY vázlata szerint a Szent István mártír premontrei monostor a Sebes-Körös jobb partjától északra emelkedő, ma *Görög-oldal*-nak hívott 223 m magas szőlőhegynak a Kálvária-hegy (201 m) felőli részén feküdt. (L.: 1884/1929: Nagyvárad. 1:75 000-es térkép; Nagyvárad. 1:21 800-as térkép, Pallas-Lex. XVI, 642. lap után.) E lokalizáció teljes mértékben összhangban van NÁTAFALUSSY és BUNYITAY fentebb idézett helymegjelölésével. Itt volt tehát az a Szent István első vértanúról címzett premontrei monostor, amelynek szőlővel betelepített környékét még 1864-ben is „*Szent István-hegyé*”-nek (PESTY) hívták, s ahol akkor még láthatók voltak az elpusztult monostor alapjai.

A középkori monostor teljes neve a latin *monasterium Sancti Stephani prothomartyris de Promontorio Varadiense* volt. Így emlegették a középkori egyházi és világi iratok egyaránt. (L. GYÖRFFY I, 688—9.) Arra vonatkozólag, hogyan nevezték a monostort a magyar beszédben, nincs adatunk. Csupán találgathatunk. Márpedig a történészeknek és a tudomány egyéb művelőinek magyarul is meg kell valahogy nevezniük e fontos középkori monostorunkat. Attól függően, ki hogyan adja vissza a latin *promontorium*-ot, a következő megoldási kísérletekkel találkozunk: *Várad hegye*: 1793/1990: „Ezen kalastromnak [= az 1190-ben a dél-morvaországi Loukában vagy Klosterbruckban alapított premontrei monostornak] a prépostja vala mindenkor ezen szerzetnek magyarországi vikáriusa s egyszersmind a *Várad hegyének* prépostja is” (SIUt. 336). | *Nagyvárad hegyfok*: 1872: *Nagyvárad-Hegyfok* (NÁTAFALUSSY

i. m. 28, 44, 50 stb.); 1897: *a nagyváradi hegyfokon* (PallasLex. XIV, 214). | *Váradi-hegyfok*: 1872: „*várad-hegyfoki* prépostság” (NÁTAFALUSSY i. m. 37). | *Váradi-előhegy*: 1883: „Szent-István első-vértanu *várad-előhegyi* prépostsága” (BUNYITAY II, 389). Lábjegyzetben: „Az »előhegy« szavat a latin »*promontorium*« fogalmának megfelelőleg ma is használja a nép, s egy 1653-iki okirat épen Várad mellett, Bihar város határa egy részét »*Előhegy*« névvel jelöli meg. Gyulafejevári országos levéltár”. A *Várad-előhegy* megjelölést BUNYITAY nyomán CSÁNKI [1890: „*várad-előhegyi* prépostság”: CSÁNKI I, 600] és GYÖRFFY [1963: *Váradelőhegy (Szentistván)*: GYÖRFFY I, 688] is használja. | *Előfokhegy*: 1901: „II. István király 1130. körül . . . a még akkor erdő borította, Szent Istvánról nevezett *Előfok-hegyen* monostort építtetett” (SZÜTS DEZSÓ: MoVV. Bihar vm. 182).

2. A *Promontorium Varadiense* magyar megfelelőjeként forgalomba hozott földrajzinév-változatok elbírálásához tüzetesen meg kell vizsgálnunk a latin *promontorium*-mal értelmileg többé-kevésbé egyező magyar közneveket, de el kell gondolkodnunk magán a latin *promontorium*-on is.

Számos középkori és Mohács utáni forrásunkban a latin *promontorium* földrajzi köznévv a magyar *előhegy* 'hegycsoport előrenyúló, alacsony tagja' (HEFTY: NyF. 66. sz. 13) társaságában fordul elő, és jelentésileg vele azonos; vö.: 1440/1520 k.: „vineam . . . in promontorio *Elewehgh* existentem” (GYÖRFFY I, 689); 1456: „promontorii vinearum *Elewehgh* vocati” (OkI Sz. 181); 1489: „In promontorio *Elewehgh* vocato” (uo.); 1534: „in promonthorio eiusdem oppidi [= Lyzka] *Elewehgh* vocato” (MonRustReb. 548). Köznévként az *előhegy* a XIX. század elején került szótárba: 1831: „*Elő-hegy*: Promontorium” (KRESZN. I, 121); 1835: „Vorgebirge: *előhegy*, fok” (Tzs.); 1864: „*előhegy*: Aránylag alacsonyabb hegy, mely nagyobb heglánczatnak elejét, kezdetét teszi. *Zobor a kárpátoknak egyik előhegye.*” (CzF. II, 229.)

Szerkezetét tekintve az *előhegy* a következő földrajzi köznevekkel tartozik össze, amelyekből — hozzá hasonlóan — földrajzi tulajdonnevek is váltak: *előtő* 'nagyobb tó előtti kisebb tó' [1214: *Eleutou*: PRT. I, 296, 629, l. még — 1213-as évszámmal — OkI Sz. 991. ORTVAY (Vízr. I, 293) szerint a tó a Pozsony megyei Taksony és Deáki határában volt.]. | *előér* 'forráság, forráscsermely' [1248: *Eleer*: FEJÉR, CD. IV/2, 22; ORTVAY, Vízr. I, 292 szerint a Bodrog mellékvize Viss környékén]. | *előpatak* 'forráság, forráscsermely' [1270: *Elewpotok*: GYÖRFFY III, 513, Krasznahorvát határában]. | *előmál* 'elülső szőlőhegy' [1269: *Eleumal*: OkI Sz. 180]. | *elősár* 'elülső sárrét' [1276: „ad lacum exteriorem *Eleusar*”: GYÖRFFY II, 358, a Székesfehérvártól délre fekvő Csösz határában. A *mögsár*-ral van korrelációban; l. 1276: *Mugsar*: uo.]. | *előmező* 'elülső mező' [1326: *Eleu mezeu*: OkI Sz. 180]. | *előföld* 'elülső szántóföld' [1351: Mark hazaelefelde: uo.]. | *előberek* 'elülső berek' [1357: *Eleuberuk*: uo.]. | *elővölgy* 'elülső völgy' [1360: *Eleueulgh*: uo.]. Az *előhegy*-gyel van korrelációban. | *előrét* 'elülső rét' [1418: *Eleureeth*: uo.]. | *előharaaszt* 'elülső (tölgy)erdő' [1496: *Elewarazth*: uo.]. | *előeresztvény* 'elülső sarjerdő' [1519: *Eleueresztvhen*: uo.]. | *előszállás* 'nagyobb település előtti szállás' [1537: *Elewzallas*: FNESz. I, 416]. A névadáshoz l. *Előfalu* 'elenyészett helység az Arad megyei Solymosvár és Milova között a Maros északi partján' [1440: *Elewfalu*: CSÁNKI I, 761; SUCIU II, 322], valamint: *Előtejed* 'a XIX. században Dunaszerdahelybe olvadt település' [1380: *Eleuteied*: VSOS. I, 367, de l. 1250: *Teyed*: CDES. II, 246 is]; *Előpatony* '1960-ban Léghez csatolt település a Csallóközben' [1435: *Elewpathon*: VSOS. II, 138, de l. 1250: *Potun*: CDES. II, 246 is]; *Előmonaj* 'az Abaúj megyei Monajhoz tartozó puszta' [1808: *Elő-Monaj*: LIPSZKY, Rep. I, 165, de l. 1311: *Monaj*: GYÖRFFY I, 120 is]. L. még német *Vorwerk* (tkp. 'előmű, előtelep') 'major'. | *előláb* 'elülső területrés' [1753: *Előláb*:

SzT. II, 1107]. | *elő ág* 'forráság, forráscsermely' [1758: *elő ág*: uo.]. | *elő nyak* 'első nyúlvány' [1825: *Elő nyak*: uo.]; stb. L. még *Előrednik* 'a Kecerpálvágásánál eredő és Tapolyhanusfalvánál a Tapolyba ömlő Rednik patak forrásága' [1349: *Elewridnyk*: AnjouOkm. VII, 102; a *Rednik* pataknévre l. ORTVAY, Vízr. II, 149 és ŠMILAUER, Vod. 234, 418, 499; etimológiájához l. FNESz.⁴ II, 408 *Rendek* a.] és *Előrasztoka* 'egy *Rasztoka* nevű patak forrásága' [1372: flumen *Eleu Rastoka*: OklSz. 180; a *Rasztoka* víznév etimológiájához l. FNESz.⁴ I, 88 *Alsórasztok* a.], továbbá TESz. I, 752 *elő*-a.

Az *előhegy* ~ *Előhegy* típushoz tartozó régi földrajzi köz- és tulajdonnevek tetemes száma teljesen valószínűtlenné teszi annak feltevését, hogy a középkori *előhegy* esetleg a latin *promontorium* mintájára, tükörszóként alakult. Ez utóbbiban a mai nyelvérték a latin *mons* 'hegy, Berg' főnevet gyanítja, de szóképzési okokból valószínűbb, hogy az elsődlegesen *promunturium* alakú latin főnév a *promineo* 'előrenyúlik, előreugrik, kiáll' (l. még *prominens* 'kiszögellés', *prominentia montium* 'hegyfokok') származékaként keletkezett, s csak utóbb csapódott át a *mons* látszólagos családjába, alakilag is idomulva a *mons*-hoz (WALDE—HOFMANN, LatEtWb. II, 169). Nem fogadható el azok vélekedése, akik a *promunturium*-ot a latin *mungerere* 'orrot fűj', **munctor* 'orr' származékának tartják, 'hegyorr' jelentést tulajdonítva neki (WALDE, LatEtWb.² 494). Az 1642 óta adatolható német *Vorgebirge* 'előhegység' kétségtelenül a *mons* családjába átvonódott latin *promontorium* tükörszava (KLUGE, EtWb.¹⁷ 827). Abban a tényben, hogy a XIX. század elején a magyar szótárírók szerepeltetni kezdték munkáikban az *előhegy* köznevet, befolyást kell tulajdonítanunk a latin *promontorium*-nak és a német *Vorgebirge*-nek egyaránt.

A latin *promontorium* magyar ekvivalenseként az *előhegy*-en kívül elő-előfordul még a *hegy* [1336: „In promontorio Mogosheg”: OklSz. 364], a *hegyfar* [1465: „*Hegfar*, promontorium”: SZABÓ, Ugocea m. 361; 1512: „Vinorum de promontorio *Hegfar*”: OklSz. 366] és a *szőlőhegy* [1879/1927: „promontorium (így nevezi a törvény a *szőlőhegyeket*”]: Jókai Mór: Rab Ráby. Bp. 25; l. még BARTAL 534]. A magyarországi latinságban használatos volt a *promontorialista* 'szőlőhegybirtokos' származékszó is (BARTAL 534). A *promontorium* magyar párjaként elvétve megtalálható az *előmál* [1489: „In promontorio *Elewmal* vocato”: OklSz. 610] is, de minthogy az *előmál* szokásos genus proximum-a már az Árpád-korban is a *vinetum* 'szőlőhegy' volt, valószínűbb, hogy az *előmál*-nak mindig 'első szőlőhegy' jelentést kell tulajdonítanunk; vö. 1269: „De vinetis Popmal seu Pyspukmal *Eleumal* . . . appellatis” (OklSz. 609). A *promontorium*-nak korai szójegyzékeinkben, szótárainkban található 'tengerbe nyúló hegyfok'-féle értelmezése nem magyar természeti környezetet tükröz, vö.: 1585: „promontorium: *Tengerből ki tetző hegy*” (CAL. 857. [3: 859]); 1590: „Promontorium: *Tenger partyan való kú hegy*” (SZIKSZF. 4.); 1604: „Promontórium, *Tengerre fekvő magas hegy*” (MA.). E térszíni formát később a (*hegy*)*fok* [1803: „*Vorgebirge* . . . : *fok*, a' *hegynek tengerbe kinyúló foka*”: MÁRTON 825; 1835: „Cap: *fok*, *hegyfok*”: Tzs.] és az *előfok* [1864: „*előfok*: A hegységnek előálló, elődudorodó homlokzata; különösen valamely hegynek tengerbe nyúló része (Promontorium).” (CzF. II, 228) jelölte. Helységneveink sorában azonban nyomot hagyott a latin *promontorium*-nak effajta értelmezése, hiszen a Duna és a tőle nyugatra emelkedő szőlőhegyek között települt, Buda közelében levő Promontorium nevét Döbrentei Gábor 1846-ban *Budafok*-ra magyarította, bár az új név csak később vált hivatalossá (FNESz.⁴ I, 260). — 1866 óta tartja magát az a nézet, hogy az 1265: „ad cacumen montis *Hegy-fuch*” (FEJÉR, CD. IV/3, 268) szövegrészlet kiemelt szava *Hegyfok*-nak olvasandó (CZINÁR, Ind. 185; NySz. I, 904; TESz. I, 941 *fok* a.). Ám ez az állítólagos *Hegyfuch* nem más, mint esalóka oklevélkiadási hiba. A szóban forgó oklevél megbízható kiadásában *Hegh-fark* (HazaiOkm. VI, 129) áll a helyén. A *hegyfok*-ot tehát törölnünk kell a térszíni formák középkori nevei közül. Mindössze 1776 óta van rá megbízható adatunk; vö.: 1776: „az helyet Nyomorúság *Hegy-Fokának* nevezték” (Molnár J. Levelei 238: NSz.); 1783:

„A' jó Reménység hegy-foka” (Molnár J.: Könyvház III, 438: NSz.); 1792: „Lilibei hegy-fok” (Sándor I.: Orras Ovid 226: NSz.); 1804: „Általjött a' jégen Tihany' hegy-fokánál” (Csokonai: Dor. 4: NSz.); 1808: „Hegyfok: Promontorium, Vorgebirge” (Sl. 147); stb. Ugyanakkor viszont 1265 óta adathatjuk a *hegyfark*-ot: 1265: „ad cacumen montis *Heghfark*” (HazaiOkm. VI, 129, az Ung megyei Csicsér lapályos határában); 1333/1468: „ad cacumen cuiusdam montis *Heghfark* nomine” (Oklsz. 364, Zemplén); 1806: *Hegyfark* 'határrész Kázmárktól délre' (LIPSZKY térképe); 1851: *Hegyfark* 'helység Ungvártól délkeletre' (FÉNYES, MoGSz. II, 97).

3. Visszatérve a középkori *Promontorium Varadiense* magyar ekvivalensének kérdésére, a fentebb bemutatott szó- és névtörténeti vizsgálat alapján azt állapíthatom meg, hogy a javaslatba hozott megnevezések közül *Váradelőhegy* illeszkedik be legjobban a középkori magyar névrendszerbe. Róla tehető fel leginkább, hogy meglehetősen már a középkori magyar beszédben is. *Váradhegye* utótagja túlságos általános jelentésű, s nem jelöli meg kielégítő pontossággal azt a jellegzetes domborzati idomot, amely a promontrei monostor helyéül szolgált. A *Váradhegyfok*, *Előfokhegy* és *Nagyváradhegyfok* névváltozatoknak az a közös hibájuk, hogy a *fok* főnevet térszíni forma jelölésére használják, noha a középkorban a *fok*-nak még csupán vízrajzi értelme volt, domborzati jelentése pedig hiányzott. *Nagyváradhegyfok* azért is anakronisztikus, mert a megkülönböztető szerepű *Nagy*- előtag csupán Mohács után tapadt a városnévhez [1570: *Nagy-Varadi* sz.: Pais-Eml. 159], tehát az Árpád-kori monostorra nem alkalmazható.

Váradelőhegy ellen efféle kifogásokat nem tehetünk.

KISS LAJOS

Észrevételek és kiegészítések Juhász Dezső „A magyar tájnévadás” című munkájához

1. Öröndetes, hogy a magyar nyelvtudomány által hosszú ideig periferikusként számon tartott tájneveknek JUHÁSZ DEZSŐ kitűnő monografikus tanulmányt szentelt, hangsúlyozva a tájnévadás nagy múltját és nemzeti jelentőségét. Juhász könyvét HOFFMANN ISTVÁN ismertette (MNy. LXXXV, 364–8). A méltatással egyetértek. Nem kívánom megismételni, hanem — mint akire a szerző többször hivatkozik és akivel vitázik — néhány észrevételt szeretnék fűzni eredményeihez és módszeréhez.

2. A tanulmány tárgy körét illetően egyedül azt fájjalom, hogy Juhász lemondott a tájnévként is élő megyeinek és közigazgatási egységek nevének vizsgálatáról. Indokai, amennyiben a terjedelmi korlátozottságra vonatkoznak, elfogadhatók, más oldalról azonban vitathatók, hiszen KRISTÓ GYULA megyenév-monográfiája nyilván eltérő, történetírói szempontok alapján készült. Továbbá Juhász vizsgálatának gondolatmenetébe illeszkedve — nézetem szerint — valójában közömbös, hogy elsődleges vagy másodlagos névadásról van szó. A név egyaránt szerves része a magyar szókincsnek, használatában és funkciójában nincs különbség. Amikor az Árpád-korban egy természetföldrajzi egységet szerveztek vármegyévé, és átvitték rá annak nevét is, illetőleg nemzetséggfő, esetleg ispán nevével jelölték meg a megyét, és utóbb ebből lett a tájnév, a két eset minden más tájnévadási szokással egyenrangú.

Ismeretes, hogy a magyar megyeinek nagy múltjának és folytonosságának alig akad párja Európában. A közigazgatási eredetű tájnevek vizsgálatával, másként fogalmazva: a közigazgatási egységek tájnévként viselkedő nevének értékelésével jóval na-

gyobb teljességet lehetett volna elérni. Juhász Dezső tudta ezt, és a maga szabta kutatási határokat átlépve, engedményeket tett, amelyek örvendetesen bővítették tanulmányának tárgy körét, ám egyszersmind az adatgyűjtés határainak bizonytalanságát is növelték. Példaként emelem ki Erdélyt, ahol a középkori eredetű magyar vármegyék neve nem vált tájnévvé, és a tájnevekből sem lett megyenév. Talán elsősorban azért, mert szervezésük — sajátságos, nyugat—kelet irányban elnyúló alakjuk is ezt sejteti — a magyarság településhálózatának megszilárdulását követte, nem természetföldrajzi adottságokhoz igazodott, mint több esetben a szűkebb Magyarország vármegyéi. Nem így a székely székek. Tüzetesebb kutatást érdemel, hogy az erdélyi régiségben szinte mindegyik betöltött tájnévi szerepet is (a fiúszékek sem mind kivételek). Juhász csupán *Csik*, *Gyergyó*, *Kászon* nevét vette föl adattárába, mint bizonyosan tájnévi előzményűeket és mint a *szék* utótag nélkül használtakat. Az erdélyi magyar köznyelvben ma is általános *Háromszék* még föltétlenül a sorba kívánczolt volna.

Kászon példája szemléltet egy másik határcsere, amikor a földrajzi kiterjedés nagysága a tájnév kritériuma, de éppen a „terjedelmi” szempont okozhat fejtörést. Elismerve, hogy a földrajzi nevek nagy családján belül nem mindig lehetséges tiszta kategóriákat elkülöníteni, úgy vélem, a tájnév mindenekelőtt abban különbözik a dülönévtől, hogy több település határára kiterjed. Ez a tény biztosítja szélesebb körű használatát. Megtörténhet azonban, hogy például közigazgatási vagy birtoktörténeti változások következtében egy határrészt az új helység határ egyik napról a másikra kettéoszt, s máris zavarba kerülünk. Mégis dülönév és tájnév fogalma így érintkezik. Én nem tudok közbülső kategóriáról, és kérdéses, vajon szükség van-e rá? Fejtegetésemet magam sem érzem kielégítőnek, de Juhász Dezsővel ellentétben semmiképpen nem tartom tájnévi határeseteknek vagy bizonytalanoknak a szótárba fölvett *Kenyérmező-t*, *Keresztesmező-t*, *Szépmező-t*, mert ezek nem két, hanem több község határára is kiterjednek. Egyenértékűnek vélem őket a történeti Magyarországon kívüli *Morvamező*-vel és *Rigómező*-vel, továbbá a katonáskodó nemeseiről nevezetes Zágráb melletti *Túrmező*-vel. Nem zavaró, hogy a földrajzi nevek között számos *mező*, *mezeje* utótagú dülönévvvel találkozunk. Tájneveinknek egyéb dülönévi analógiái is adódnak.

A nagyságrendet illeti, hogy az említett, hajdan magyarországi *mező* utótagú tájnevek területe, ha nem is haladja meg, de megközelíti például a barcasági *Hétfalu* és a székelyföldi *Szikonyország*, *Sóvidék*, *Murokország* területét. A Kászoni-medencét is említhetjük, melynek ugyan kiterjedt havasai vannak, de csupán négy települést foglal magában, és többszörösen kisebb, jóval kevesebb lakosú, mint például a tanulmány adattárából kimaradt, hasonló adottságú *Gyimes*. Különben ennek fölvétele gyarapíthatta volna az állatnévi eredetű tájneveket is.

A lakatlan tájakat FILEP ANTALLal írott könyvünkben (KÓSA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL, A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp., 1975.) Juhászhoz hasonlóan mi is igyekeztünk figyelmen kívül hagyni. Nem teljesen sikerült, és ma már belátom, hogy döntésünk akkor is vitatható, ha megindokolhattuk történeti-etnikai-néprajzi tárgyválasztásunkkal, azaz a csak állandóan lakott és művelt területek földolgozásával, mert végeredményképpen eltértünk eredeti célunktól. Nyelvi oldalról közelítve a kérdést, még nagyobb a hiányérzetünk, hiszen az imént felsorolt szempontokból adódó fenn tartásokkal sem kell számolnunk. Juhász hozzánk hasonlóan ebben az irányban is tett kivételt, például fölvette a *Hortobágy*-ot, amit csak helyeselni tudok.

Gondot okozott Juhásznak az az ismert nyelvtörténeti probléma, hogy egy szó első írásbeli előfordulása nem zárja ki a jóval korábbi használatot. Természetesen nem lehet fölronni, hogy szerzőnk nem mindig tudta megállapítani, egy bizonyos történeti adat szocializálódott-e, vagy csupán egyéni lelemény volt és maradt. Például az 1579-i térképen az egyébként tájnévi rendszerünkbe kitűnően beleillő *Homokság*. Juhász teljes

joggal szigorúan írásbeli adatokra támaszkodik. Azt azonban nem tudhatta, hogy az általa gyakran idézett Magyar Néprajzi Lexikon (MNL.) és annak előmunkálata (KÓSA — FILEP i. m.) nem egy szócikke friss szóbeli adatgyűjtésen alapul. Például a *Kutasföldre* az erdélyi viszonyokat jól ismerő Kallós Zoltántól származik. Fileppel írott könyvünkbe több tájnév átkerült az etnográfus Kós KÁROLY értékes cikkéből is: Magyar néprajzi tájak hazánk területén: *Művelődés* 1957. 2. sz. 32—4. Nincs nyoma, hogy Juhász Dezső földolgozta volna anyagát. Kós szakirodalmat nem jelölt meg. Föltehető, hogy néhány, írásbeli előzményt nélkülöző, néprajzi tereptapasztalatából adódó tájnevet fölvevett, de nem zárható ki a saját szóalkotás sem, mert akár a *Kutasföldé-t*, Kós néhány adatát sem adódott eddig alkalom más forrásból megerősíteni. Itt jegyzem meg egykori szerkesztőként, hogy a MNL.-ba — mind a szak-, mind az irodalmi nyelvben meggyökereztetés szándékával — lehetőleg minden olyan tájnevet igyekeztem szócikként földolgozni, amely a néprajzi irodalomban előfordult, és amelyet történetileg-földrajzilag-nyelvilag hitelesnek találtam. Önálló szóalkotással azonban nem próbáltam meg eltüntetni a térképről egyetlen „fehér foltot” sem.

Az általam igen fontosnak és jellemzőnek ítélt nagytáji szemlélettel kapcsolatban még egy olyan szempontra szeretném föl hívni a figyelmet, amelyet eddig a szakirodalom elhanyagolt. A pozsonyi rendi országgyűléseken az elnöklő királyi személynökkel szemben baloldalon foglaltak helyet a „tiszántúli” és a „tiszáninenni”, a jobboldalon a „dunántúli” és a „dunáninenni” követek. Ez a tájilag tagolt ülésrend országszerte ismert lehetett. Például a népszerű alsóiskolai tankönyv, a majdnem egy évszázadon át használt Hármaskör utolsó kiadásai is tartalmazták (az 1849/50-i kiadás a 145. oldalon sorolja föl a megyék és a kerületek hovatartozását). Az ülésrend történeti gyökerei az alsótábla megalakulásánál (1608) régebbre, a XV—XVI. század fordulójáig visszanyúlnak. Az országos adóügyi igazgatásban a középkor végén a Dunát választóvonalnak tekintették *cis-* és *trans-* összetétellel. Ugyanez a tagolás a nemesség lakhelyének számontartására is szolgált (BÓNIS GYÖRGY, *Die ungarischen Stände in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. GERHARDT, DIETRICH szerk., *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen, 1969. 300—1). A dolog akkor nyer igazán jelentőséget, ha tudjuk, hogy a korban térkép még nem szolgált a tájékozódást. Föltehetően ide nyúlik vissza a „dunai” és a „tiszai” megkülönböztetés is, amelyre Juhász Dezső szintén utal.

Végül a tárgy természetéből adódik, hogy bármilyen körülményben gyűjtötte össze adattárát Juhász, ez a munka gyakorlatban lezárhatatlan. Mai ismereteink birtokában nagyobb meglepetések bizonyára már nem érhetik a kutatót, de valószínű, hogy nehezebben hozzáférhető nyomtatott és főleg kéziratos források még sok olyan adalékot rejtjenek, amelyek az egyes tájak pontosabb meghatározását segítik, kiterjedésének és megnevezésének változásait dokumentálják. Előbukkanhatnak kihalt, elfeledett és talán szűk körben élő, még eleven tájnevek is. Az utóbbiak tekintetében máig nem merítettük ki kellően a helyszíni szóhagyományait. Ezért az alábbi lista, bár néhány tájnév kimaradását is fölveti, semmiképpen sem Juhász Dezső tanulmányának hiányjegyzéke, hanem újabb szórványadatok közlése, amelyek kiegészítést nyújthatnak, és a további kutatást kívánják szolgálni.

3. *Al föld.* „... apám az *alföldre* nyomtatni ment.” „Helységünkben [Ács-teszéken — K. L.] általában a Bakony hegyes vidékein Fehérmegyének róna földjét és termékeny pusztáját *alföldnek* mondták.” (1810-es évek — K. L.) (Táncsics Mihály: *Életpálya vagy emlékiratok*. Pest, 1873. 16.)

A p o k a. Juhász meggyőződen bizonyítja, hogy tájnévi besorolása tévedésen alapul. Kérdés: vajon Hunfalvy János nyomán a PallasLex. által a Mátrától nyugatra és

északra elterülő vidéknek tulajdonított név nincs-e összefüggésben a Pétervására körül kiszélesedő völgy *Homok* tájnevével? (KÓSA—FILEP 118.) Juhász egyébként megjegyzi, hogy az *apoka* szlovákul 'homokkő'-t jelent.

Bácsország. „... egy tekintélyre bármi kevésé jogositott gróf vagy báró szavazata felért egy Bihar vagy *Bácsország* szavazatával” (Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855. 23). Valószínűleg analógiák alapján való alkalmi szóalkotás, bár nem lehetetlen, hogy használták is a nagy kiterjedésű vármegye-tájegységre.

Beregség. „... a sík Tiszahát és a Szernye-melléki Tóhát népi neve” (BABUS JOLÁN, A lónyai vizek néprajza: NéprKözl. IV/3, 3).

Bergengócia. Hat, reformátusok lakta szlavóniai magyar falu (Jókai Mór: A legátus világ. Emlékeimből. Bp., 1912. 134). A kecskeméti anyaiskolától legtávolabb eső egyházközségek, ahová nem szívesen mentek legációba az akkoriban gyalogosan közlekedő diákok. Az itteni magyarokat gúnyolták berencóknak a szomszédos baranyaiak (KÓSA—FILEP i. m. 181). A Juhász adattárába fölvetett Girgáciával azonos típusú, tréfás tájszóalkotás, bár az is valószínű, hogy a népmesei Bergengócia közrejátszott az elnevezésben.

Cser. „Kapuvártól délkeletre találjuk . . . a *Csert*. . . Idetartozik Hövej, Himod, Csapod, Pusztacsalád és Iván, továbbá részben Vitnyéd, Gyóró és Cirák községek határa is (SOPRONI ELEK, A Kultúrsarok gondjai. Bp., 1940. 26). Az idézett helyhez mellékelt tájtérképen Kapuvártól délnyugatra, a Rábaköztől nyugatra terülnek el a Cser fölsorolt községei. KISS JENŐ szóbeli közlése szerint a rábaközi Mihályiban az idősebbek ma is ismerik a tájnevét.

Cserhát. „... a selmeci értermő hegyláncok nyúlványai . . . a Garammal párhuzamosan szétfutó ága Bars déli, nyugati részén: *Cserhát* . . .” (SZ. KISS KÁROLY, Monográfiái vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből. Pápa, 1878. 217). A MNL.-ban a *Garam mente* szócikkben tévesen Cserként szerepel.

Erdély. ÁRON PÉTER (Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájsemlélete: MNyj. XXIV [1982.] 12—3) nyomán Juhász is említi, hogy a román és a szász archaikus nyelvhasználatban az Erdélyi-medence peremterületeit nem mondták Erdélynek. Barcasági magyar megfelelője: „Jellemző, hogy hazatéréskor a csángó falujeliekhez így szólt: Erdélyben voltam, Erdélyben jártam” (KOLUMBÁN LAJOS, A hétfalusi csángók a múltban és jelenben. Brassó, 1903. 91). Juhász ugyancsak Áron Pétert idézve, a *Külföld* szócikkben említi, hogy a Rikától keletre lakó székelyek a nyugati vidéket így különböztetik meg. Orbán Balázs ugyanezt a tájékozódást jóval nagyobb kitekintéssel fogalmazta meg: „E munka előbbi kötetei felmutatták a Belsőszékelyföldet, vagyis ezen országrésznek azon három székét [Csíkszék, Háromszék, Udvarhelyszék — K. L.], melyek hazánk keleti határszélének közelében helyezkednek el; de emellett van a Székelyföldnek egy kisebb eső másik része is. Ha amazt Belsőszékelyföldnek nevezzük, ezt tájiratilag Külsőszékelyföldnek nevezhetjük, amennyiben ezen rész a határszélétől nem csak jóval bennebb esik, hanem messze kinyúlólag Erdély közepébe ékeli be magát, annak mintegy életerős vértől lüktető szívét alkotva. A Székelyföld ezen külső részét Maros és Aranyosszékek alkotják” (A Székelyföld leírása . . . Marosszék. Pest, 1870. 13). Ha Orbánt a fentebb idézett adatok nélkül olvassuk, szövegében az egyéni lelemény tűnik elő, azonban összefüggésben tekintve — eltérése ellenére is —, elképzelhető, hogy elterjedt korabeli, ámbár halványuló szemléletet örökölt meg. További adatok esetleg esetleg magyarázhatják a központi tájsemléletnek hasonlóan ellentmondó Külső- és Belső-Somogy, Külső-, Közép-, Belső-Szolnok vármegye megosztottságokat is.

Erdőköz. „... a Lónyától keletre fekvő falvak neve, melyek eredetileg valóban erdők között voltak (Bátyu, Bótrágy, Csongor, Barkaszó, Rafajnaújfalu). Az itteni nép beszéde, szokásai észrevehetően különböznek a tiszahátitól” (BABUS JOLÁN i. m. 98).

Mind itt, mind a Beregségnél említett Tiszahát a mai Magyarországon maradt egykori Bereg megyei részt, a Beregi-Tiszahátat jelenti.

Erdőhát. [Gyula] . . . országos nagy vásárai népesek . . . kivált . . . faszerszámairól, melyeket az *Erdőhátról* szállítanak ide . . ." (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. II. 76). *Erdőhátság.* „Nagyszalonta vidéke” (GYÖRFFY ISTVÁN, Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai. FöldrKözl. XLIII, 277). Magam az 1950-es években Gyulán még hallottam idősebb emberektől az *Erdőhát*-at mint a Fehér- és a Fekete-Körös közötti torkolatukhoz közel eső vidék megnevezését. Így került be a KÓSA—FILEP-be és a MNL.-ba. Juhász a Kétkörösökönél említi, de a közeli Sebes- és Fekete-Körös közötti tájat veszi föl önálló címszövekként mint *Erdőhát*-et. Elképzelhető a névátvitel. Ugyanakkor az általam megjelölt Erdőhát és az alább említendő Lunkaság, valamint Mezőség is részben fedik egymást.

Felsővidék. 1588: „provisor superiorum pertinentiarum arcis Sarwar”; 1646: „*Felső Vidék*” evangélikus egyházai Bő, Keresztény, Újkér, Lövvő, Nemeskér, Horpács, Kövesd, Lózs, Pinye, Nagycenk, Dávidcenk egy esperességet (districtus superior) alkotnak; 1677: Széchenyi György győri római katolikus püspök „Sárvárhoz tartozó *Felsővidék*” néven veszi zálogba ezeket a falvakat, később a gróf Széchenyi-család innen kapta a *sárvár-felsővidéki* előnevet (PAYR SÁNDOR, A nemeskéri artikuláris evangélikus egyházközség története. Sopron, 1932. 15, 16, 52); 1729: „*felsőországi* mód szerint”: a dombóvári (Tolna m.) uradalom rendtartásában szerepel mint fejlettebb, északnyugat-dunántúli eredetű földművelő eljárás. „A *Felsőország, Felsővidék* Somogy számára Vas és Sopron megyét jelentette. A magyarszombatfai fazekasok még egy-két év előtt is azzal állítottak be a somogyi falvakba és ismertették meg magukat: „itt van a *felsőországi* fazekas” (HOFER TAMÁS, Déldunántúli településformáinak történetéhez: Ethn. LXVI, 163). A tágabb és bizonytalanabb, illetőleg a szűkebb, de határozottabb fogalmak közlelbi összefüggése egyelőre nem állapítható meg.

Felföld. „hevesmegyei *Felföld*” a megye északi része, a „szoros értelemben vett *Palóccország*” (KÜRTI MENYHÉRT, Heves vármegye népe: Heves vármegye. Szerk. BOROVSKY SAMU. Bp., 1909. 195).

Hegyalja. „. . . a *Hegyalján* s bányavidéken csak a városokban van magyar élet és nyelvhasználat”: Gyulafehérvár vidéke (LÁZÁR ISTVÁN, Alsó-Fehér vármegye magyar népe. Nagyenyed, 1896. 4).

*Hegyfaro*k. A bélai és muzslai hegyek délkeleti nyúlványait nevezik így az egykori Esztergom megyében (VÉRCSE MIKLÓS, Adalékok a párkányi Simon-Juda napi vásárok történetéhez: Irodalmi Szemle XVIII, 229). 1985-ben a helyszínen ellenőriztem kiterjedését. Eszerint Nána, Párkány, Kőhídgyarmat, Béla, Libád, Muzsla, Eked, Kőbökút helységek szőlőhegyeit együttesen nevezik Hegyfarooknak. Juhász véleménye az, hogy tájnévi mivolta bizonytalan. Magam hasonlóan vélekedem róla, mint a *mező* utótagú nevekről.

Kárpátalja. „. . . *kárpátaljai* szepesi német falvakban” (Ethn. I, 6). Szemléletes helyi példa arra, hogy a fordítással keletkezett nagytáji név hangalakja mennyire megfelel a magyar nyelv táji viszonyítást kifejező szemléletének és szóalkotásának.

Lentség. „. . . az alsó Tiszavidék, a *Lentség* népe jött az ünnepre” (BÁLINT SÁNDOR, Szeged-Alsóváros. Bp., 1983. 105). A szerző egy 1899-i hírlapi adatot idéz. A szövegösszefüggésből kiderül, hogy a Szegedtől délre eső Tisza-szakasz mindkét partjáról van szó.

Lunkaság. „. . . magába foglalja a kisjenői járást csaknem egészen . . . s a horosjenői északi nyúlványát, nevezetesen Csermő, Somoskesz, Apári és Barakony községek határát” (GAÁL JENŐ, Aradvármegye és Arad szabad királyi város leírása. Arad, 1898. 70). „. . . a Fehér és Fekete-Körös köze, melynek felsőbb részét *Lunkaságnak*

(lankás hely, román *lunca*) hívják” (Somogyi Gyula, Arad megye magyar népe. Arad vármegye és Arad szabad királyi város néprajzi leírása. Arad, 1912. 297). Szerintem nem fogadható el Juhász Dezső véleménye, hogy Lunka helység környékéről van szó. Lunkapuszta Seprős lunkasági község közelében található, de inkább valószínűnek tartom az alapszó román eredetét (*luncă* = ’rét, lanka, ártér, berek’), mert a terület mély fekvésű, és a múlt századig tekintélyes része erdős síkság volt. További vizsgálatot érdemelne a magyar *lanka* ösztönző szerepe a tájnév születésében.

Mezőség. Nyíri-Mezőség. „Szaboles-Szatmár megye nyugati csücskében - a nyírségi homoktól, a Tiszától és a Hajdúhártól határolva hat község települt meg: Tiszavasvári, Tiszadob, Tiszadada, Tiszalök, Tiszaeszlár és Tiszanyagyalu” (ERDÉSZ SÁNDOR, A Nyíri Mezőség népi építészete. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk. MÓDY GYÖRGY közreműködésével BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1982. 111). A szerző a XVIII. század végéig visszanyúlva idéz adatokat a tájnév használatáról, de azok pontos lelőhelyét nem adja meg. Az újabb néprajzi irodalom - ellentétben a földrajztudományi műszóval, a *Hajdúhát*-tal - használja az elnevezést.

Mezőség. Bihari-Mezőség. 1784: „... mind a Városbeli [Gyula - K. L.], mind pediglen a *Mezőségen* Külső Helységekben lakó Emberek” (PETIK AMBRUS, Békés megye leírása 1784. Gyula, 1961. 23-4); 1822: „Arad és Békés Vármegye Mezőségeire fát kiszállítani akarót . . .”; „... a Békési *Mezőségre* a Fekete-Körös árján való lebotsátása . . .”; „... a Váradi piacon vagy a *Mezőségen* talál vevőket . . .”; „ezenként takarodtak le a *Mezőségre* az Oláh familiák” (KOVÁCS IMRE, Bihar Vármegye Szalonthai Járása Statisticai és Topographiai esmérete 1822. Esztendőben. Kiadta SCHRAM FERENC, Két XIX. század eleji kézirat. Gyula, 1962. 32-5); 1839: „Micske tájékáról, Bél, Belényes vidékéről . . . almát, szilvát visznek a *mezőségre* . . .” (FÉNYES ELEK, Magyar országnak . . . mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1839. IV. 56); 1855: „... az egész *mezőség* ezen a gyulai megemlített országos vásáron . . .” (PALUGYAY IMRE, Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest, 1855. 175); „Gyula vidéke” (GYÖRFFY ISTVÁN i. m. 277). Az újabban föltárt vagy újraértékelt adatok fényében - fölülbírálva előző véleményemet - úgy látom, hogy a múlt század folyamán rendszeresen használt, mára elhalványult névvel jelölt táj határai korábban is elmosódtak, bizonytalanok voltak. Mezőségen a Nagyváradi térségtől Arad térségéig az Alföld széli síkságot értették, nemcsak a Berettyó és a Fekete-Körös között elterülő bihari síkságot.

Mezőség. Moldvai-Mezőség. „... a Szeret Bákó környéki lapályán - helyi elnevezés szerinti *Mezőségen* vagy Szeret-terén . . .” (KÓS KÁROLY-SZENTIMREI JUDIT-NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 8). Itt jegyzem meg, hogy hiányolom Juhász adattárából a *Moldva*, *Moldova* és *Bukovina* nagytájneveket.

Nagyerdő. 1783: „Nagylőzs határában kezdődik, a sárvári út mentén délnek haladva nyugati széle Felsőszopor és Ság keleti házsorait érinti, Ivánt délről is közrefogja, a cséri majort érintve, Dénesfát megközelíti, innét északnak, majd Gyórot északról megkerülve ény-nak halad a keleti széle s Kisfaludnál a Rábaközbe is átesap. A Kisfalud-Potyond-Babot közt elterülő erdőség éppúgy összefügg a Nagyerdővel, mint a Kapuvártól északra fekvő hansági Egererdő. Agyagost még érinti, innen délnyugatra fordul, majd Lesvárt érintve, északnyugati széle Nagylőzsnál éri el a kiindulási pontot” (SOÓS IMRE, Ősi sopronmezei nemzetségek. Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ. Sopron, 1940. 17-18). Az egykor hatalmas erdőség feltucat irtás eredetű községet fogott közre. Helyét a környezeténél ritkább településhálózat ma is pontosan kirajzolja a térképen. A *Nagyerdőt* - KISS JENŐ közlése szerint - a rábaközi Mihályiban az idősebb nemzedékbeliek ma is ismerik.

Partium. „Azon . . . vidék, mely Bözöd völgyén alul, a két Küküllő között

van, *Partium* nevet visel; hihetőleg azért, hogy ezen több, Küküllő megyéhez tartozó falu által megszaggatott s vegyes népség által (sok jobbágyság volt e falukban) lakott rész csak később lőn a székelyföldre, illetőleg Udvarhelyszékhez csatolva” (ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása . . . I. Udvarhelyszék. Pest, 1868. 151).

Rétyi-Nyír. Juhász Dezső fölvette adattárába, de tájnévi mivoltát bizonytalannak véli. Ezúttal is nem nagy kiterjedésű, de több község határát érintő, földrajzilag környezetétől jellegzetesen elváló alakulatról van szó. Tehát véleményem szerint jogos önálló kistájnak tekinteni. Anélkül, hogy a *Nyír*, *Nyírség* etimológiájához hozzászólnék, megjegyzem, mennyire sok a hasonlóság a kis Rétyi-Nyír és a három megyét érintő tiszántúli Nyírség eredeti felszíne között. Mindkettő homokos, ligetes, mocsaras vidék volt, de míg a Rétyi-Nyír ma is lápos, és uralkodó fája a nyírfa, a Nyírségről ugyanezt nem lehet elmondani. A múlt századi nagy vízrendezések után talajvízszintje leszállt, s az sem világos, mikor és meddig lett volna növénytakarójának meghatározó eleme a nyírfa.

Sóhát. Sóköz. Szováta (v. Maros-Torda m.) környéke (RIGLER GUSZTÁV szerk., Erdély nevezetesebb fürdői 1902-ben. Bp., 1903. 24). A *Sóvidék*-kel egyjelentésű. Hasonló szóösszetételek nyomán született egyedi szóalkotás is lehet.

Szeret-tere. L. a Moldvai-Mezőségnél. Utótagját tekintve egyedül áll tájneveink között, ám aligha vitatható, mennyire beleillik a magyar tájszemléletbe.

KÓSA LÁSZLÓ

A tájnevek vitás kérdéseihöz

1. Először is köszönetemet szeretném kifejezni Kósa Lászlónak, hogy munkámat kézbe vette és az átlagot messze meghaladó alapossággal áttanulmányozta. Külön köszönet jár azért, hogy gondolatait le is írta, sőt a kézirat egy példányát a publikálás előtt nekem elküldte, hogy az abban leírtakra reflektálhassak. Így nemcsak a szerkesztő jogán ismerkedhettem meg az írással. A magam részéről kifejezetten kíváncsún tartanám, ha folyóiratunkban egyre több ilyen jellegű — lehetőleg egyidejű megjelentetéssel megoldott — „párbeszéd” látna napvilágot.

KÓSA LÁSZLÓ fenti cikke — ahogy címe is jelzi — kettős célú. Ami a nyelvtörténeti adatközlést illeti, remélhetőleg egy másoktól is követett sorozat nyitányát jelenti. Én most inkább a vitakérdésekhez kívánok hozzászólni; nem föltétlen azzal a céllal, hogy azokat nyugvóponttra juttassam, hanem hogy érveimet a korábbiaknál valamivel bővebben kifejtssem, illetve újragondoljam.

2. Az egyik alapkérdés a névanyag körülhatárolása. Korántsem szeretném a vitának azzal a közhelyszerű igazsággal elejét venni, hogy a tájnév — mint a nyelvi kategóriák többsége — nem válik el tisztán az érintkező csoportoktól. Mindenesetre sejthető, hogy a számbavétel során a lexikográfiai önkényesség legfőljebb csökkenthető, de teljesen meg nem szüntethető.

1. „A tanulmány tárgykörét illetően egyedül azt fájlalom, hogy Juhász lemondott a tájnévként is élő megyenevek és közigazgatási egységek nevének vizsgálatáról. Indokai, amennyiben a terjedelmi korlátozottságra vonatkoznak, elfogadhatók, más oldalról azonban vitathatók, hiszen KRISTÓ GYULA megyenév-monográfiája nyilván eltérő, történetírói szempontok alapján készült” — kezdi észrevételeit Kósa. Nos, ami a terjedelmi korlátokat illeti, valóban voltak ilyenek. Amikor a bölcsészdoktori disszertációm kiadása szóba került, Imre Samu, a Nyelvtudományi Értekezések akkori szerkesztője 200 gépelt

lapban jelölte meg a nyomdai kézirat terjedelmét. Mondanom sem kell, nem tudtam tartani ezt a határt, de sikerült a gyűjtött anyagot úgy megrostálni, hogy az összeállt adattárhoz az elvártnál bővebb terjedelem ellenére már nem kellett újból hozzányúlni. (A szótörténet művelői tudják a legjobban, hogy minden egyes cédula kihagyása milyen fájdalmas.) Ilyen körülmények között könnyebben „esnek áldozatul” a határesetek is.

Ami a megyeneveket illeti: szerintem is megérnek egy alapos feldolgozást. Abban is igaza van Kósa Lászlónak, hogy Kristó Gyula műve főleg történetírói szempontok szerint készült, tehát nem helyettesítheti a nyelvészeti vizsgálatot. Ugyanakkor aki átolvassa ezt a közel 650 lapos nagy monográfiát (A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp.; megjelent 1988-ban, a dolgozattal egy időben), meggyőződhet róla, milyen nagy kaliberű kérdéskörről van szó. 1986-ban a II. bécsi hungarológiai kongresszuson beszélgettünk Kristóval a tájnevek dolgáról, a megyenevekről, a készülő művekről. Amikor megemlítettem, hogy gyűjtési területem a Kárpát-medence, az időhatárok pedig az első írásos emlékektől a XX. századig tartanak, egyetértett, de nem tanácsolta a megyenevek bedolgozását. Véleményével — utólag is — egyetérttek, nem elsősorban elvi, hanem praktikus okokból. Kristó monográfiája, amely akkor még nem állt rendelkezésünkre, a témakör nélkülözhetetlen alpművévé vált, eredményeit — a jövőben — a történeti nyelvtudomány sem nélkülözheti. Az elkészülendő történeti megyenév-szótárnak a kezdetektől napjainkig tartalmaznia kell minden névváltozatot és területváltozást, tekintet nélkül arra, hogy a megjelölés milyen mértékben tájnevesült. Így elkerülhető lesz a válogatást befolyásoló szubjektívizmus is. A megyenév mint hivatalos alapú, közigazgatási érdekű képződmény önmagában is elég jól körülhatárolható kategória, amely „megérdemli” a külön feldolgozást. Mindazonáltal dolgozatomban jónak láttam engedményt tenni azokban az esetekben, ahol a tájnevesülésnek kimutatható alaki jegyei jelentek meg (-ság/-ség képző: *Szepesség, Somogyság* stb.), illetőleg ahol a tájnév időben megelőzte a megyenévet (*Szilágy(ság), Hajdúság* stb., vagy ugyanígy egyes székely székeknél, pl. *Kászon*).

A fentebb elmondottakból is következik, hogy nem tudok teljesen egyetérteni Kósa László azon véleményével, miszerint „valójában közömbös, hogy elsődleges vagy másodlagos névadásról van szó. A név egyaránt szerves része a magyar szókincsnek, használatában és funkciójában nincs különbség.” A nézetkülönbség köztünk nem abban van, hogy a kétféle névtípus „egyaránt szerves része[*e*] a magyar szókincsnek”, hanem abban, hogy „használatában és funkciójában nincs különbség”.

Abban viszont lényegében egyetértünk, hogy a középkori eredetű erdélyi magyar vármegyék neve nem tájnevesült, ámbar például a *Kolozsi* családnév arra enged következtetni, hogy itt szintén van kivétel. Az okokat én is hasonlóképpen vállaltam egy megjelenés előtt álló tanulmányomban (Erdély magyar tájnevei: Új Magyar Múzeum 1991.), azzal megtoldva, hogy az erdélyi magyarság az ottani vármegyéket egységként is szemlélhette a székely és szász székekkel szemben (vö. ÁRON: MNyj. XXIV, 102–3). Az onnan elszármazott lakosokat *megyei* vagy *megyesi* jelzővel (is) illette, s talán ez utóbbi változat lappang a *Megyesi* családnévben. — Az Erdélyi Fehér vármegye központi neveleme (*Fehér*) bizonyára nemcsak a denotátum határozatlan, szétszórt földrajzi jellege miatt nem tájnevesült, hanem a másik Fehér (*Péjér*) megye nevével való zavaró kapcsolata miatt sem.

2. Vitéra adott alkalmat a tájnevek érintkezése a határnevekkel és a nagyobb természeti képződmények (mezők, mezőségek, erdők, erdőségek, hegyek, hegységek, mocsarak stb.) neveivel. — „Juhász Dezsővel ellentétben semmiképpen nem tartom tájnévi határeseteknek vagy bizonytalanoknak a szótárba fölvetett *Kenyermező*-t, *Keresztesmező*-t, *Szépmező*-t, mert ezek nem két, hanem több falu határára is kiterjednek. Egyenértékűnek vélem őket a történeti Magyarországon kívüli *Morvamező*-vel és *Rigómező*-vel,

továbbá a katonáskodó nemeseiről nevezetes Zágráb melletti *Túrmező*-vel. Nem zavaró, hogy a földrajzi nevek között számos *mező*, *mezeje* utótagú dűlőnévi analógiái is adódnak” — írja Kósa László. Lényegi különbség itt sincs álláspontunk között. Én csupán azért íntetem óvatosságra e nevekkel kapcsolatban, mivel az ide kapcsolódó híres történelmi események (pl. csaták) a kollektív történelmi tudatban megnövelték e helyek jelentőségét, s a valós földrajzi méretek mellett egy azon túlnövő virtuális tájszemlélet is megjelent. Jól érzékeltetik ezt a korai országtérképek beírásainak méretarányai. Ugyanakkor például a *Keresztesmező* történelmi román névváltozata, a *Pratul lui Traian* ’Traján rétje’ (MNYj. XXIV, 105) inkább a határnevek felé mutat. Nem az a gond tehát, hogy számos dűlőnévi analógia hozható föl. Sőt a tájnévrendszer nyelvi elemzésének is az volt az egyik legfőbb tanulsága, hogy kevés lényeges tipológiai különbség van a határnevek és a tájnevek között.

Az elmondottak alapján kézenfekvőnek látszik a denotátum méretkülönbségeire támaszkodni: „a tájnév mindenekelőtt abban különbözik a dűlőnévtől, hogy több település határára kiterjed” — mondja Kósa László. Ezt az alapelvet a gyűjtés során magam is alkalmaztam, de más szempontok társaságában, hiszen attól még, hogy egy helynév vonatkozási köre több helység határára kiterjed, nem minősíthetjük automatikusan tájnévnek. Ha a mai megyei földrajzinév-gyűjteményeket lapozgatjuk, könnyűszerrel találhatunk ilyeneket. Különösen egy-egy hosszabban elnyúló völgy, hegycsúcs vagy domb- (vonulat), illetőleg olyan természeti képződmény, amelyet 3–4 község fog körbe, miközben határuk egy részét (sokszor nagy részét) elfoglalja, számíthatna táji „státusra” a fenti alapelv egyoldalú érvényesítésével.

Érdekes módon — és talán nem véletlenül — az illető gyűjtemények a legritkább esetben minősítik a jelzett szavakat tájnévnek. Olykor pedig éppen a nevek alakja csábít erre. HOFFMANN ISTVÁN, dolgozatomban ismertetője és első bírálója például megjegyzi: „bizonyára nem lett volna haszontalan átnézni a megyei és járási helynévtárak anyagát . . . , ugyanis a határnevek közt elbújva sok tájnév is előbukkan, mind élőnyelvi, mind történelmi adatként . . . A Fehérgyarmati járásban található *Erdő-hát* (Kisnamény), *Szamos-hát* (Kérszemjén), *Tisza-hát* (Panyola) Juhász adattárát lényeges . . . adalékokkal bővíti” (MNY. LXXXV, 364). Nézzük meg tehát közelebbről, miről tanúskodnak a szóban forgó adatok! Kisnamény külterületi névanyagában (KÁLNÁSI ÁRPÁD, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 153) olvasható: „* *Erdő-hát* — 1864: »Kisnamény külön elnevezése *erdő hát*, ámbár jelen időben határára tövis bokor sem található» (P[esty Frigyes kéziratos helynévgyűjtése]) — Nem él.” Megjegyzéseim: 1. A múlt századi szöveg azt mondja, hogy az *Erdőhát* a falu „külön elnevezése”, tehát — ha hihetünk neki — a településnév változata. 2. Ma már nem él, tehát nehezen kapcsolható egy élő tájnévhez (1. a szótáramban az *Erdőhát*-öt). 3. A szomszédos községek helynévanyagában nem találtam nyomát. 4. A tájat jól ismerő gyűjtő-közzetevő Kálnási sem kockáztat meg azonosítást, sőt kötőjeles írásmódja is inkább a tájnév ellen szól. Összegezve: ennyi bizonytalansági tényezővel a fenti adatot továbbra sem venném fel szótáram példái közé. — Gondjaim vannak a kérszemjéni *Szamos-hát*-tal is: „* *Szamos-hát* — 1864: *Szamos hát* (M–P), *Szamosháti dűlő* (P) — Az adatok a Holt-Szamos melletti területre vonatkoznak” (i. m. 131). A rövid kommentár egyértelműen jelzi, hogy határnevekről van szó. Különben is nehéz elképzelni olyan összetett helynevet, melynek előtagjában tájnév, utótagjában a *dűlő* közszó van. — Végül a harmadik szócikk, amely kísértetiesen hasonló viszonyokat rögzít: „* *Tisza-hát* ~, -ra (Dh, sz 33) — 1864: *Tisza hát* (P), *Tiszahát* (M–P), 1905: úi. (T2) — A Holt-Tisza mellett terület” (i. m. 311). A kommentár ismét világosan fogalmaz. Az *elő* név most pontosan lokalizálható a határ egy pontjára, amint a mellékelt térképi szám mutatja. Ha tájnévről lenne szó, ilyen számot adni értelmetlen volna.

3. A fenti esetekben csak néhány bizonytalan szóadat sorsáról volt szó: a nagyobb gondot mindig egy-egy szócikk felvétele jelenti. Közülük most a Heves megyei *Cserőköz*-t hozom fel példaként, amely szerkezetét tekintve az egyik legrégebb, legnépesebb tájnévtípusba illik (pl. *Etelköz*, *Bodrogeköz*, *Csallóköz*, *Rábaköz*, *Muraköz* stb.). Köztudomásúan ezek úgy alakultak, hogy a folyóközt alkotó kisebb víz nevéhez utótagként a köz főnév járult. A *Cserő(ér)*-ről és a *Cserőköz*-ről legutóbb KISS LAJOS írt középkori Heves megyei vízneveket elemezve (MNy. LXXXVII, 74), anélkül azonban, hogy a jelölt területet kistájnak, nevét tájnévnek minősítette volna. Pedig ha GYÖRFFY történeti földrajzának Hevesmegye-térképére pillant a kutató, komolyan gondolkodóba eshet, hiszen az Árpád-korban két települést is felfedezhet a Cserő és a Tisza által határolt területen. Az egyik a királyi halászkok lakta Halász falu, a másik Cserőköz (l. GYÖRFFY III, 97, 77). Meglenne tehát az a minimális feltétel, hogy „a tájnév több település határára kiterjed”. Ezek a középkori falukezdemények azonban nem éltek túl a történelem viharait, elhaltak, pusztává váltak, területük beolvadt a környező községek (Tiszaderzs, Poroszló stb.) határába. Ma nagyrészt a Tisza-tó vize borítja a tájat. Ez a két falunyi Tisza-ártér nemcsak viszonylagos kicsisége miatt okoz gondot, hanem amiatt is, hogy nyelvtörténeti adataiban legtöbbször szétválaszthatatlanul egybeolvad az egykori Cserőköz falu, majd pusztafalu, illetőleg vízköz elnevezése. (L. mégis az ilyen ritka ellenpéldákat, mint 1261/1271: „Halaz in Chereukuz”: GYÖRFFY III, 77). Tudom, hogy döntésem vitatható, de az elmondott problémák miatt nem került a *Cserőköz* a tájnevek szótárába.

4. Kósa László hiányolja a szótárból a *Gyimes* tájnevet is. Felvétele korántsem problémamentes, de ma már inkább hajlanék rá, mint disszertációm készítése idején. Mik készítették akkor óvatosságra? Kezdjük azzal, hogy maga Kósa sem veszi fel címzőként, hanem a *Gyimesi csángók*-at teszi szócikke élére, és a szócikken belül is végig *Gyimesi-szoros*-ról beszél (A m. nép táji-tört. tagolódása 102). Ahogy tehát a *Gyimesi-szoros* nem okvetlenül feltételez egy *Gyimes* tájnevet, ugyanígy ez a *Gyimesi csángók* szókapcsolatról is elmondható. Idézzük Kósát: „*Gyimesi csángók*: a csiki havasokból Moldvába futó Tatros folyó völgyében, a Gyimesi szorosban élő magyarok neve” (i. h. — a kiemelés tőlem: J. D.). KISS LAJOS, aki a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban (1. kiad. 252, 4. kiad. 543) szintén nem a *Gyimes*-t, hanem a *Gyimesi-szoros*-t szótározza, ezt írja: „A hegyszoros a Gyimesbükkhöz tartozó *Gyimes*-ről [1760 – 62: *Gyimes*: Suciú I: 259] nevezték el.” Ha tehát a *Gyimes* névvel jelölt terület Gyimesbükk részét képezi, — elvileg — nem lehet Gyimesbükk, Gyimesfelsőlök és Gyimesközéplök összefoglaló neve. Íme az óvatosságom háttére.

Miért venném fel ma mégis a magyar tájnevek szótárába? Elsősorban a névnek az újabb időkben tapasztalható jelentésbeli átértékelődése miatt. A nem helybéli magyarság számára, akik részben a néprajztudomány és a tudományos ismeretterjesztés közvetítésével ismerkednek e vidék kultúrájával, a *Gyimes* név nem elsősorban az eredeti, szűkebb jelentésében (hegy-, ill. erdőnév) jelenik meg, hanem 'Gyimesi-szoros, a három *Gyimes* névelőtagú község' értelmében. A pontos, de nehézkes *gyimesi-szorosi csángók* megjelölés valószínűleg sosem volt igazán életképes, így a rövidebb, bár pontatlanabb *gyimesi csángók* szó szerkezet meghonosodásához alaki szempontból is kedvező helyzet teremtődött. Ezzel persze a *gyimesi* jelző 'gyimesi-szorosi' értelművé vált. — Hasonló folyamatban vett részt a *Bugac* falunév, amely először a *Bugaci-pusztá* szerkezetbe lépett be, majd ebből kiválva (illetve közvetlen jelöléstáguulással) tájnévi jelentéssel töltődött fel.

A *Bugaci-pusztá*, *Gyimesi-szoros*, *Ecsedi-láp* sort kiegészítve a szerkezetileg megfelelő *Rétyi-nyír*-rel, mindről az a benyomásunk támad, hogy elfogadhatók ugyan tájnévnek, de e kategória igen sajátos, átmeneti jellegű csoportját alkotják. Ha a benyomást konkretizáljuk, részben az utótagok különössége tűnik fel, részben az előtagoknak az a

sajátossága, hogy egy természeti képződményre utaló közszót többnyire egy településnévvel kapcsolnak össze. Röviden szólva: „tájnéviségük” gyenge, illetőleg a többiekénél gyengébb. Ez a megfogalmazás talán Kósa Lászlót is megnyugtatja (l. a *Rétyi-nyír*-nél kifejtett aggályait).

5. Ami egy másik szempontból szemlélve még a *Rétyi-nyír*, *Ecsedi-láp*-féle neveket illeti, létezik számukra egy nagyobb hagyományokkal bíró névtudományi kategória, ahová különösebb gond nélkül beilleszthetők: a víznevek csoportja. Ebbe a tágan értelmezett kategóriába gyakran nemcsak az álló- és folyóvizeknek, mocsaroknak, hanem például a szigeteknek a nevét is beveszik; anyagunkból ide vonható tehát a *Csepel-sziget*, *Szentendrei-sziget*, sőt a *Szigetköz* stb. is. Belátás szerint külön (a tájnevektől elválasztott) csoportnak foghatók föl a nagyobb erdők, hegyek, hegységek nevei is. Adattárunk minél teljesebb összeállítása még a jövő feladata. Példaképpen GYÖRFFY történeti földrajzának térképeiről gyűjtöttem egy csokorra valót. Most bővebb filológiai szerelés nélkül közlöm őket: *Bikk* (Hont vm.), *Bükk* (Borsod vm.), *Feketeerdő* (Abatúj, Gömör, Kolozs vm.), *Igyfan* (Bihar vm.), *Korcs* (Hont vm.), *Ménes erdő* (Arad vm.), *Sarkoscsér* (Bars, Hont vm.), *Törzsök-erdő* (Esztergom vm.) stb.; *Apáthavasa* (Kolozs vm.), *Csemerna havasa* (Erdélyi Fehér vm.), *Kocs havasok* (Árva vm.), *Makra hegy* (Arad vm.), *Meszés* (Kraszna vm.), *Nagy havasok* (Bereg vm.), *Velken havasa* (Erdélyi Fehér vm.) stb.

6. A nagytáji szemlélet kapcsán Kósa érdekes adalékot közöl a régi országgyűlések ülésrendjéről, majd azzal folytatja, hogy „Az országos adóügyi igazgatásban a középkor végén a Dunát választóvonalnak tekintették *cis-* és *trans-* összetétellel”. Disszertációm-ban magam is foglalkozom a két nagy folyó tájszemléletet meghatározó szerepével, és példákat hozok fel arra, hogy az „innen” és „túl” viszonyítás megszilárdulása hosszú évszázadokig tartott. Az ingadozásban szerepet játszhatott az is, hogy az ország földrajzi közepe a Duna–Tisza közén volt, a főváros, Buda viszont a Dunántúlon. Ezért például földrajzi leírásokban szükségessé válhatott a szemlélet alappontjának kijelölése. Figyelemre méltó példáját tapasztalhatjuk ennek Brodaries István kancellárnál, aki megmenekülve a mohácsi csata poklából, 1527-ben latin nyelvű emlékiratában foglalta össze a korabeli magyarországi eseményeket. (A rendelkezésemre álló két magyar fordítás közül — Brodaries históriája a mohácsi vérszről. Fordította és jegyzetekkel ellátta dr. SZENTPÉTERY IMRE. 2. kiadás. Bp., 1977., illetőleg Brodaries István: Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról. [Fordító KARDOS TIBOR.] Bp., 1983. — az utóbbiból idézek.) A „Magyarország leírása” c. fejezetben olvasható: „A Duna, ez az összes európai folyók legnagyobbika, végigfolyik a közepén [ti. az országnak — J. D.], és felosztja inneni és túlnani vidékekre . . . (Mi most úgy beszélünk, mintha Budán lennénk, mely a királyság székhelye.) A Dunán-inneni rész az, ahol valaha a két Pannónia volt . . . Ennek az Innenső-Magyarországnak a fővárosa az előbb említett Buda, a királyság székhelye” (17). „A Dunán túlnani Magyarországot a Pozsony fölött kezdődő és hosszú kanyarral a Fekete-tengerig húzódó Kárpátok választják el Morvaországtól, Sziléziától, Lengyelországtól és Oroszországtól, egészen addig a vidékig, melyet Máramarosnak hívunk . . . Ezen Túlsó-Magyarország közepén a máramarosi sóbányák környékén eredő Tisza folyó folyik keresztül . . .” (18). Stb.

3. Ebben a pontban rövid megjegyzésekkel, kiegészítésekkel reflektálok a Kósa László adattárában leírtakra, sorrendben is hozzá igazodva. — *Apoka*: A tudományos tévedés felfedezője és korrigálója Kiss Lajos, akire szótáramban — természetesen — hivatkozom. Az érdem tehát az övé. Ami a *Homok* tájnév és az *apoka* tájszó kapcsolatát illeti: a magam részéről lehetségesnek tartom, hogy azonos természeti képződményekre vonatkoztassák őket (jelentésük persze nem fedi egymást).

Erdély címszó alatt kerül szóba a *Székeljyfeld*-nek, illetőleg néhány megyenév-

nek a *Kül(só)*, *Bel(só)* jelzős változata, mint a központi tájszemlélettől független differenciálódás megnyilvánulása. Kósa úgy gondolja, hogy a Székelyföld példája alkalmazható Külső-, Közép- és Belső-Szolnok esetére is, tudniillik a területileg nagyobb tájrész kapja a *Belső* jelzőt. Valóban igaz, hogy a történeti Belső-Szolnok nagyobb volt Külső-Szolnoknál, de KRISTÓ idézett könyvéből (439) azt is megtudjuk, hogy kezdetben a szemlélet ingadozott: „1279-ben az erdélyi Szolnok megyét Külső-Szolnoknak (*in Comitatu de Zonuk exteriori*), 1320-ban és 1321-ben ugyanezt Bel-Szolnoknak (*Zonluk interior, Belzenuk*) nevezték. A terminológia továbbra is ingadozó maradt, hiszen az erdélyi Szolnok megye 1334-ben Külső (*exterior*), 1356-ban pedig Belső (*interior*) Szolnok megyeként bukkan elő.” A későbbi névhasználatra jellemző állapot (erdélyi = belső [ill. közép]) a XIV–XV. sz. fordulójára szilárdult meg. Hogy ez a folyamat ilyen eredménnyel zárult, abban talán része volt annak is, hogy 1263-tól 1441-ig az erdélyi vajda és a szolnoki ispán egy és ugyanazon személy volt, aki viszont Gyulafehérvárott székelt.

Lunkaság: Abban minden további nélkül egyetértünk, hogy a keleti magyar nyelvterületen felbukkanó *lunka* 'liget, berek, vízparti legelő; folyóvíz (stb.)' tájszó román eredetű (a románba pedig a szlávból került). Ezt a szót azonban egyelőre csak a székely és csángó nyelvjárásokból tudom kimutatni (I. MÁRTON GYULA—PÉNTEK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977. 241; vö. még: MÁRTON GYULA, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972. 400—1; PENAVIN OLGA—MATIJEVIC LAJOS, *Székely szójegyzék*. Újvidék, 1980. 53). Márpedig ahhoz, hogy egy *Lunkaság* tájnév k ö z s z ó b ó l kialakuljon, a régi Arad megyei nyelvjárásoknak legalább egy részében fel kell tennünk a *lunka* tájszót. (Enélkül a *-ság* képzős származék sem jön létre.) Ha viszont t u l a j d o n n é v b ó l, a *Lunka* településnévből indulunk ki, nem kell számolnunk közsói átvétellel. A *-ság* tájnévképző a régiségben olyan termékeny volt, hogy településnevekhez is hozzájárulhatott (I. a kódexekből adatolható *Szegedség*, *Nyírbátorság*, *Rómaság* példákat: NytudÉrt. 126. sz. 31, illetőleg a kevésbé alkalmi *Báródság*, *Paládság*, *Lakság*² tájneveket). A kérdés megoldása csak további adatok felbukkanásától remélhető.

Mezőség: A *Bihari-Mezőség* szócikkében olvashatjuk: „... úgy látom, hogy a múlt század folyamán rendszeresen használt, mára elhalványult névvel jelölt táj határai korábban is elmosódtak, bizonytalanok voltak. Mezőségen a Nagyvárad térségétől Arad térségéig az Alföld szeli síkságot értették, nemcsak a Berettyó és a Fekete-Körös között elterülő bihari síkságot.” Teljes mértékben osztom ezt a véleményt. Sőt azt is megkockáztatom, hogy az idézett adatok egy része a köznévi és a tulajdonnévi határterületén mozog. — A *Moldvai-Mezőség* alatt olvashatjuk: „Itt jegyzem meg, hogy hiányolom Juhász adattárából a *Moldva*, *Moldova* és *Bukovina* nagy-tájneveket.” Rövid válaszom: ezek nem a magyar tájnévadás termékei (továbbá kívül esnek a Kárpát-medencén), ezért kizártam őket a vizsgálatból (vö. NytudÉrt. 126. sz. 8—9).

4. Néhány lexikológiai adalék. — *Csilizköz*: 1735: *CSILIS-KÖZ* (Mikoviny Sámuel térképe Pozsony vármegyéről. A „Hungaria Nova” megrajzolója, Mikoviny Sámuel c. könyv I. sz. melléklete). A korábbi első adat 1773-ból; az újra TÓTH SZILÁRD hívta fel a figyelmemet. Az adathiány ellenére gyanítható, hogy Árpád-kori tájnévről van szó. GYÖRFFY (TörtFöldr. II, 565) csak latin nyelvű körülírását tudja idézni: 1276: „in medio fl-i qui dicitur Chelch”. — *Gyantásország*: Az *Őrség* névváltozata. A tölgyesek helyébe ültetett fenyőerdőkről. (Elhangzott a TV I. 1990. nov. 25-i „Utazz velünk Magyarországon!” c. műsorában. — KISS JENŐ közlése.) — *Keresztesmező*: Korábban arra gyanakodtam, hogy a *Keresztes* előtag növénynévi eredetű víznév. A FNEŠz. bővített, 4. kiadása közli a Tordától délre levő *Keresztes* (rom. *Oprișani*) falu nevének etimológiáját. Eszerint: „A helységet egykori birtokosairól,

a jeruzsálemi ispotályos keresztésekről nevezték el.” LIPSZKY térképe még föltünteteti (Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. HERNER JÁNOS. Szeged, 1987. 25. szelvény). Az 1913-as Helységnévtár már a Tordába való beolvadását jelzi. — *Liptósa* 'Liptó vármegye': 1660: „*Liptósa*gra volna utam” (TörtTár. 1896: 249 — KÁZMÉR MIKLÓS közlése). — *Makra alja*: XVII. sz.: „Világoshoz közel az *Makra aljában*” (ÁRON: MNyj. XXIV, 113). A *Hegyalja* (= *Aradi-Hegyalja*) régi névváltozata. Könyvemben utalószó jelzi a Makraalját, de technikai hiba folytán elmaradt a nyelvtörténeti adat közlése a *Hegyalja* címszó alatt. A *Makra* hegynév nagyon korai: + ? é. n. [1000–38] > XVI. sz.: „in *Matra* [o: *Macra*] dedi 8 vineas cum totidem vinitoribus”; 1231: „vineas . . . in *Macra*” (GYÖRFFY I, 163). — *Oltás* 'az Olt folyó vidéke': 1808: *Oltás* (Sándor I.: Sokféle X, 60–1). — *Pozsgás* 'Pozsega vármegye': 1556: „Thótország mind az *Poszgaságig*” (TörtTár. 1908: 296). — *Szeke* 'Szeke falu környéke a történeti Varasd vármegyében': 1539: *zegherjefsegh Beul* gr. (OL. P 1314 no. 3504 — PAPP LAJOS és HEGEDŰS ATTILA közlése). A település ma Jugoszláviában (Zágráb m.) található, neve: *Sekirovo Selo* (vö. GEORG HELLER, Comitatus Zagrabiensis. II. München, 1980. 105).

JUHÁSZ DEZSŐ

Egy könyvismertetés margójára

Folyóiratunk 1984. évi 3. számában (350–54) M. NAGY ILONA ismertetést írt „Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben” e. könyvről (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 409 lap). Alapos munkájáért, elismerő szavaiért hálás köszönetet mondok. Ellenvetései, kritikái megjegyzései azonban sok esetben nem tudok egyetérteni. Úgy érzem: vitánk nemcsak az én munkámat érinti, hanem általánosítható lexikográfiai tanulságai is vannak. Kizárólag ezért ragadtam tollat. — Egyébként külön elnézést kérek M. Nagy Ilonától, hogy megtisztelő ismertetésére adott válaszom — technikai okokból — ilyen sokáig váratott magára.

1. A könyv címszóanyagára vonatkozólag M. N. I. szerint „Célszerűbb lett volna . . . minden görög eredetű szót felvenni” (351). Ez *pium desiderium*, noha *k é z i r a t i l a g* — úgy látom — sikerült valóra váltani; csak hogy a kb. 70 szerzői ív sehogy sem férne bele a Nyelvészeti Tanulmányok átlagban 20–30 íves profiljába (l. a sorozat egyes darabjainak terjedelmét). Ami címszó a „kötelező” válogatás alapján most kimaradt, az egyáltalán nem „mostoha” címszó, hanem jobban illik egy következő, latin jövevényelemekkel foglalkozó kötetbe; ilyen címszó például a m. R. *kristalom* '(jég)kristály', melynek eredetije, a lat. *crystallum* 'ua.' (l. lat. *crystallus* 'hegyi kristály') a gör. *χρυσταλλος*-hoz képest szemmel látható alaki változást mutat; ugyanígy m. R. *cinadonia* 'fecskefű' < k. lat. *cenadonia* 'ua.' < ~ lat. (*herba*) *chelidonia* 'ua.' a lat. *chelidonium* 'fecske-' < gör. *χελιδόνιος* 'ua.' alapján stb. Egy példa a hasonló okokból most ugyancsak hiányzó címszónak a *k é z i r a t i* kidolgozására: „m. *paradicsom* 'édenkert; Paradies' (l. 1195 k.: TESz. 3: 98); kiindulópontjaként vö. av. *pairi. daeza* [plur.]: 'eine rings-, rundum gehende, sich zusammenschliessende Umwallung, Ummauerung' (Bartholomae² 865), l. av. *daēz-* 'häufen, schichten (Erde, Steine)', *daēza-* 'Häufen, Schichten (von Erde, Steinen) mit *pairi* 'rings-, rundum aufdämmen, -mauern' (uo. 673–4). — Közvetítője elsősorban a héber *pardēs* 'the park of the Persian king' (Oxf. *Paradise* a.; l. még Gesenius—Buhl¹⁶ 657 *p(h)-r-d(h)-s* 'Baumgarten, Park' a.), továbbá a gör. *παράδιος* 'enclosed park; garden, orchard' (Liddell—Scott 1308), bibliai gör.

σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ = hodie mecum eris in paradiso" (Nov. Test. 224: Luc. 23, 43). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *paradis* (980: Dauzat—Dubois—Mitterrand 532); sp. *paraíso* (1140 k.: Corominas: Breve 429); ang. R. *paradis, paradise* (1175: Oxf. i. h.); ófn. *paradis* (Kluge²⁰ 531), kfn. *pár(a)dis(e)* (Lexér 157); ol. *paradiso* (1294 e.: Battisti—Alessio 4: 2766); port. R. *Parays* (13. sz.: Machado 2: 1679); stb.: 'édenkert, paradicsom'. — A magyarba a lat. *paradisus*-nak a latin szövegekben leggyakoribb accusativusi (*paradisum*) alakja kerülhetett át; stb. [Az idézett szótárak szerzői vezeték-névvel való rövidítésének a feloldását l. a TESz.-ben.]; l. még Klein 2: 1124 *paradise* a."

A címszó-tartománynál maradványként például a m. R. *elektuarium* 'pépes orvosság' (csak mint típus) a R. *liktarium*-mal 'ua.' (TESz.) szemben, az *alamizna* az *elemózsiá*-val szemben maradt címszó. Az ismertetéstől függetlenül: a címszová-tétel nehézségeire utalva megemlítem, hogy például a görög : (hazai) latin reláció alapján az *arisztokrácia* címszó lett, ugyanakkor a *demokráciá-t* — a TESz. francia, német, tehát nem latin származtatása alapján — kénytelen voltam kihagyni.)

2. A görög megfelelő hiánya az ógörög (klasszikus) szótárak jellemzője lehet (PAPE, LIDDELL—SCOTT). Ha azonban más jelentős műből megfelelő görög adat kerül elő, a magyar címszósítható. Így pl. a *ceruza* azért nem címszó, mert görög megfelelője — **χηροσσα* (MORAVCSIK: Melich-Einl. 267) — csak a latin alapján következtethető ki; ugyanakkor például az *anatómiá*-nak nemcsak a latin, hanem a gör. *ἀνατόμια* [!] megfelelője is adatolt (FORCELL. I, 263); stb.

Egyébként a szótári részben az összes lehetséges címszónak csak körülbelül az egyharmada szerepel; ezeknek a statisztikai jellemzettsége is megfelelő: többek közt azért lettek címszová, mert történetük során viszonylag elégséges előfordulást mutatnak (az alakváltozatokat is ide értve).

3. Részben ugyancsak terjedelmi kérdés, hogy a magyar alakváltozatok, jelentések ügyében inkább a TESz.-re utalok, mintsem átmásoltam volna a megfelelő adatokat. Az átvitt értelmű jelentések, mint pl. a *barbarizmus*-nak eredetibb 'nyelvi idegenszerűség' jelentése mellett a 'műveletlenség, barbárság' jelentés, vagy az *akadémikus*-nak népetimológiás 'akadékoskodó' jelentése inkább értelmező szótári, illetőleg konkrétan magyar nyelvtörténeti kérdés, mely az etimológiát esetenként kevésbé érinti.

4. Az ismertetés több ponton kifogásolja a görög megfelelők közlésmódját, illetőleg alak, etimológiai elemezését. — A görög „összetett” szókapcsolatok leíró tagolásformája nem az én ötletem. A bizonyító nyelvi megfelelők a legautentikusabb görög nyelvtörténeti szótárak címszó-tagolásformáját tükrözik; így pl. gör. *λευχό-ιον* = *λευχόν ἴον* (PAPE II, 34; LIDDELL—SCOTT 1041, l. R. *leukovium* a.); gör. *χαμαι-λέων* (uo. II, 1333; ill. 1975, l. *kaméleon* a.); nyilvánvaló tehát a leíró szempont érvényesítése, azaz a nyelvérzék számára a leíró szempontú tagolhatóság ténye. Ugyanezt mondhatom a más-más megoldású gör. *δημο υργός* = *δημο-εργός* (PAPE I, 562), de gör. *χειρ-ουργός* (uo. II, 1347) stb. típusról is. Az utóréssz *υργός*, ill. *-εργός*, *-ουργός* eltérésnek azonos (valóságos) eredetijére egyébként utalok a *χειρ-ουργός*-nál, l. *kirurgus* a.: „... utóréssze = *-(F)εργος ~ *-(F)οργος 'működő, -műves' ...". Különben a szótári részben a görögre vonatkoztatva a *szóösszetétel* terminus technicust — éppen a leíró meg a történeti szempont összekeveredhetősége miatt — nem is használok; helyette a leíró *előréssz*, illetőleg az *utóréssz* műszót alkalmazom. (A félreérthető *szóösszetétel* műszó — nyilvánvalóan szerkesztési fogyatékoságból — a könyv 31. lapján mégis ott maradt, leíró értelemben használva.)

5. A bizonyító görög nyelvi megfelelőknél maradvány: épp a népneveknél megadott többes számú alak egyáltalán nem „jelentéktelen alakváltozat” (354), tudniillik ezeket a szavakat főleg többes számban kölcsönöztük, pl. gör. *Πέρσης* 'perzsa': *Πέρσαι* [többes sz.] > lat. *Persae, Persae* [többes sz.] > magy. *perzsák* → *perzsa* stb., azaz itt a magyar szótörténet tényei is föltétlenül figyelembe veendőek.

6. Ami a görög nyelvi megfelelők alakjait elemzését illeti, az ismertetés szerint ennek „inkább egy klasszika filológiai folyóiratban van helye” (353), mégis úgy látja, hogy például a *pátosz* (vö. gör. *πάθος*) esetében a (szótári címszó) *πάσχω* ige mellett tanácsos lenne utalni a *παθ-* töre, a *kráter* (vö. *χατήρ*) esetében a *χεράννυμι* mellett a *χρα-* töre stb. A származtatásnál szóba jöhető töre utalás tkp. görög etimológiai, alakotani „belügy”; az etimológiai szótárak (l. a megadott szakirodalmat) a (szótári) igei címszónál (*πάσχω*, *χεράννυμι*) intézik el a figyelembe veendő fő dolgot; e szótárakban a *χατήρ*, *πάθος* legfeljebb a címszóként szereplő igrére utaló „utalószó”. Az igrére s nem a töre vagy a származékra utaló hagyományt követi a TESz. is, l. a *kráter*, *patetikus* a. — Ugyanakkor megtévesztő — így az ismertetés —, „hogy esetenként az ige aoristosi vagy perfectumi alakját jelöli meg alapszóként (pl. *matézis* . . . *massza* . . .)” (353). Itt nem értem, hogy mi a megtévesztő!, tudniillik a hibáztatott helyeken a címszó hangtestéhez közelebb álló aoristosi, perfectumi stb. változat nem egymagában áll, hanem a sz ó t á r i alakokkal együtt szerepel, pl. a *matézis* „Alapja a gör. *μάθη* 'ua.' (<: gör. *μαθεῖν* mint a gör. *μανθάνω* 'tanul-, megtanul-' aoristosi alakja)” (257); a *massza* „Alapja a gör. *μάσσω* 'gyúr-, dagaszt-' ige aoristosi *μαγ-ῆραι* alakja; korábbi formája **μαγ-ια*, **μαγγια* lehetett” (255); stb. Furesállom, hogy míg az ismertetés szerint „a *genesis* szócikkében követett megoldás lenne elfogadható” (353); vö. „. . . Alapja a gör. *γίγνομαι* 'lesz-, szület(ik)-, keletkez(ik)-': (aor. *γενέσθαι*)” (171), ugyanakkor a *gnóma* alatti „Alapja a gör. *γίγνωσχω* 'felismer-; gondol-, vél-, mond-' (: inf. *γνώναι*)” (176) mint azonos v. hasonló megoldást megtévesztőnek tartja; stb. — A R. *adamás* 'gyémánt' származtatásában (41) a gör. *δαμάω* mellett a *δάμνημι* alak azért említendő, mert az autentikus görög etimológiai szótárak, például FRISK az *ἀδάμας* címszónál (I, 19) a *δάμνημι* címszóra (I, 346) hivatkozik, és viszont; (e szótárakban) tudniillik *δαμάω* címszó nincs). — Egyébként a *mellékalak* műszó = ném. *Nebenform* nem egészen azonos az *alakváltozat* műszóval. Az előbbi inkább alakotani változat, az utóbbi lehet kizárólag hangtani is; vö. pl. magy. *fel* ~ *föl*; *ser* ~ *sör*; *de lába* ~ *lábo*: h a n g t a n i értékű a l a k t a n i változat; stb.

7. Ugyancsak a klasszika filológia világába illő, de M. N. I. mégis negatívumként említi: „a *filológus*, *filozófus* . . . szavak elötagjáról nem derül ki, hogy a *filo-* elem nem a *φίλος* főnév vagy melléknév tövéként, hanem igei, illetve melléknévi igenévi természetű tőként van jelen” (353). Nekem inkább az általam használt és idézett görög etimológiai szótár(ak)nak illik hinnem, miszerint pl. a gör. *φίλο-σοφος* 'Freund des *σοφόν*, der *τὸ σοφόν*, *τὴν σοφίαν* liebt, wißbegierig, Freund der Wissenschaft, Philosoph' (FRISK II, 754 *σοφός* a.), l. a megadott irodalomban.

8. A görög szóalak szerkezetére, a járulék funkciójára utaló „hasonló alakulat”, „hasonló származék”, a „képzésmóddal vö.” stb.-féle utalások konkrétan mindig a megfelelő címszóra is utalnak, s csupán csak a saját szótári részen belüli hasonlókra hívják fel a figyelmet. — Az *ἀν-έχ-δοτος*, *παρ-έν-θεσις*, *συν-εχ-δοχή*-féle alakulatok nem egyezően csak a szótagok száma szerinti utalószók, hanem az *ἀν-έχ*, *παρ-έν*, *συν-εχ*- hasonló „szófajú” szókezdet alapján azonos típusúak is.

9. Bizonyos, hogy a gyakorló etimológusok között egyedül maradna M. N. I., mikor a művelődéstörténeti megjegyzések fölöslegességét érinti (352). A görög szót dokumentáló „hosszadalmas” bibliai idézet(ek) nemcsak a magyar, hanem gyakorlatilag a legtöbb európai nyelv megfelelő (nemzetközi) szavának a létrejöttét, létét is igazolják. — Egy-egy művelődéstörténeti mondat, megjegyzés (l. az *óda*, *papirusz* stb. esetében) egyrészt a meglehetősen nagy adathalmaz „szöveges feloldása” is, másrészt a múlt dolgait iránt ma egyre inkább átvétel igazolására megadott klasszikus latin (FORCELL., GEORGES) adatok mellett elvszerűen, mintegy nyomatékosításképpen szerepelnek az ismertetett könyvben a klasszikuson alapuló hazai latin szótárak adatai is (egyébként

10. A latinból való átvétel igazolására megadott klasszikus latin (FORCELL., GEORGES) adatok mellett elvszerűen, mintegy nyomatékosításképpen szerepelnek az ismertetett könyvben a klasszikuson alapuló hazai latin szótárak adatai is (egyébként

maga a klasszikus latin adat önmagában is bizonyító). A hazaiakból tehát untig elég idézni századonként egyet-kettőt; ilyen szótár pl.: XVI. sz.: CAL., XVII. sz.: MA., XVIII. sz. PP., XIX. sz.: MÁRTON stb. E szótárak adatai nem helyettesíthetik a h a z a i l a t i n s á g n a k az ismertetéstől is elvárt dokumentálását is. Ez elsősorban egy k o r - s z e r ű „A magyarországi (hazai) latinság szótára”-féle mű alapján volna lehetséges; ilyen mű azonban sajnos nincs — vagy legalábbis csak készülöben van.

Következőleg a hazai latin szótárakból származó latin adatoknak a magyar szó-történeti adatokéhoz hasonló (időrendi) kiértékelése nem kérhető számon, de ennek nincs is értelme.

Befejezésül: a könyvszerző számára M. NAGY ILONA bíráló könyvismertetése feltétlenül tanulságos. Indíttatása elsősorban a klasszika filológusé; bebizonyosodik, hogy a szótár meg a monográfia közti m ű f a j i különbségtétel, továbbá a magyar nyelv-történeti tényeknek a klasszika filológia tényeivel való összekapcsolása az ismertető számára sem könnyű feladat; az is kiderül az ismertetésből, hogy egy magyar nyelvész-nek nehéz elhítenie az olvasóval: munkálkodása mindenekelőtt és kizárólag akkor is magyar nyelvészet, ha témája más filológiákkal — pl. a klasszika filológiával — érintkezik. Hasonló helyzet adódik most, mikor „Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókinésben” c. akadémiai doktori disszertációm kéziratát rendezem sajtó alá; itt a magyar nyelvészetet meg a különféle keleti nyelveknek a filológiáját kell „összebékítenem”. Ehhez a fenti ismertetés — ha közvetve is — megkívánandó és jól hasznosítható szempontokat kínál.

FARKAS VILMOS

S Z Ó - É S S Z Ó L Á S M A G Y A R Á Z A T O K

Inas. *Inas* szavunk szláv származtatása nem meggyőző. Eltekintve a számbavehető *junosa* és *junos* problematikusságától (TESz. *inas* a.), feltűnően hiányzik az eredeti *ju*-val kezdődő alakváltozat, ami megvan például a *juhar* ~ *ihar* esetében. Még többet nyom a latban, hogy a szláv és a magyar szó jelentéstartalma nem egyezik. A *junos* vagy *junosa* jelentése a szláv nyelvekben kivétel nélkül 'ifjú', azaz már felserdült fiatalember (sőt a lengyelben 'ifjú férj'), míg az *inas* a magyarban csak 'serdülő' volt mindig, s alapjában véve ma is az. Ez pedig olyan lényeges különbség, mely nem engedi meg, hogy az egyik jelentést a másiktól valamilyen érintkezési átvittel származtathassuk. Valamint az iparban és a kereskedelemben az *inas* soha nem volt azonos a *legény*-nyel és a *segéd*-del, azonképpen kor tekintetében is mindig megkülönböztette régi nyelvünk az inast az ifjútól, az inaskort az ifjúkortól. Már az *inas* szó első előfordulásánál fennáll ez a megkülönböztetés: 1524: „az mely *yffyak* es *ynasok* wdwaromba lakhtanak azoknak fizessek meg zolgalathyokat” (TESz. *inas* a.). Az ifjú és az *inas* itt sem ugyanaz, ezért állnak az ifjak a rangsorban előbb. De van erre egyértelműbb példánk is. 1550 körül: „s azután úgy osztozott az *ifjakkal* (kiknek egyike *gyermek*, másik tudatlan *inas* volt akkor)”, azaz a későbbi ifjú akkor még *gyermek*, illetőleg *inas* volt (Balassi ÖV. 1974. 242). Itt tehát világosan elkülönül a három életkor: *gyermek*, *inas*, *ifjú*. Egy későbbi, 1623. évi adatban ugyanezt a rangsort kapjuk fordítva: „Vének, *Ifjak*, *Serdülő Inasok*” (LevTár. I, 585).

De nemcsak a Felföldön, hanem a Dunántúl is ugyanezt a felosztást tapasztaljuk. A foktői születésű, Tolnán tanult Foktövi János 1606-ban a latin „Decem septennis” című, az élet hétéves korszakait taglaló verset fordítva, a *puer*, *adolescens*, *iuvenis* szavakat *gyermek*, *inas*, *ifjú* szavakkal adja vissza, s az inaskort így jellemzi: „Harmad heted vdön

(14 éves kortól) változik zaua Inasnak, Megh baiuezosodik, alla megis pwhöswl'' (RMKT. XVII. sz. VIII, 159).

Erdélyben is a serdülőt nevezték inasnak, mint ez az Erdélyi Országgyűlési Emlékek árszabásaiból kitűnik. 1609: „16 esztendő inasnak való sarut . . . kisebb idejű inasnak egy pár sarut . . . gyermeknek való sarut'' (i. h. VI, 155); 1625: „16 esztendő inasnak való sarut . . . kisebb idejű inasnak . . . annál is kisebbnek . . . kis gyermeknek'' (uo. VIII, 332). Előfordul még 17–18 esztendő inasnak való papucs is (uo. 330). A felosztás mindig a következő: embernek való, asszonynek való, inasnak való, gyermeknek való. Ifjúnak való azért nem szerepel, mert egy ifjúnak már felnőtt embernek való lábbeli kell.

A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy az inaskor 14 évtől 16, maximum 18 évig terjedhet, s tulajdonképpen a serdülőkor.

Amit az árszabás kisebb idejű inasnak nevez, az MARGALITS Közmondásaiban „kis inas''-ként'' tűnik fel: *kis inas korában* 'siheder korában'; *akkor még Ádám is kis inas volt* 'nagyon régen'.

A *kis inas* ellentéte volt a hosszúra nyúlt suhanc *nagy inas* elnevezése: a *hórihorgas nagy inas* epithetonban (Deesi: Adagia), de a nagy inas rendelkezhetett már nagy testi erővel is, innen a *tenyeres-talpas nagy inas* (Dugonics: Péld. I, 103; *erősek* a.).

Szépen meghatározza az inaskort az ÉrdyK. következő passzusa: „Inaskor, mykon emberben mynd weer mynd erey neweködik'' (131), azaz a serdülőkor. Úgy vélem, hogy az „erey''-en az ereket, azaz az inakat kell érteniünk, vö. „erek, inok erős, mint a földi tarack'' (Szirmai: Hungaria in parabolis 84), l. még *ér* = *in* a rokon nyelvekben. Mindmáig a legarchaikusabb nyelvterületeken, a Székelyföldön és a Palócságban az *inas* serdülő fiút jelent.

Honnan ered akkor hát az *inas* szavunk? Nyilvánvalóan a magyarból, a régi *in* 'lábszár' szavunk származéka. A serdülőnek először és legfeltűnőbbben a lábására nyúlik meg, „in''-as lesz. „Jó hossziszáru gyerek led belüle'', „jó inaszgyerek led belüle, pedig mijen picike vót régebben'', mondják Nagykönyiban s nyilván másutt is. Ugyanott *inas* 'nyúlánk, hosszúszáru' (Nyr. XCVIII, 489–90). Az ÉrdyK. tartalmazza a *felinaskodik* szót is: *ffelynaskodwan* 'felnyúlván, felhuzalkodván' (475).

Inas szavunk végeredményben az *inas* 'sehnig, flechsig' melléknévtől szóhasadásal elkülönült, főnévvé vált szó.

A táltos, aki inkább tátos. „A söprü zabját átkötik, hogy meg ne táltosodjon'' 'széjel ne nyíljon' (Cegléd, Ethn. LXXII [1960.], 125). *Eltátosodik* 'szétnyílik, például az írotoll hegye' (ÚMTsz., Sopron vm.). Mire kell következtetnünk e két, elég távoli, mégis egybehangzó adatból? Kétségtelenül arra, hogy népünk szerint a *táltos* vagy *tátos* olyan valami vagy valaki, ami, illetve aki gyakran „eltátja a száját'', akár képletesen (szétnyílik), akár valóságosan. Ez az első hallásra merésznek tűnő származtatás, mely szerint a népi hitvilág által emberfeletti (mágikus) képességekkel felruházott táltosaink, vagy ahogy a nép gyakrabban nevezi őket, tátosaink, a hajdani sámánjaink utódai, onnan kapták volna nevüket, hogy gyakran „tátognak'', ásítognak, sőt, hogy szellemeket nyelhessenek le, tátva tartják szájukat, nem is látszik olyan alaptalannak. Az erre vonatkozó adatok többsége DRÓSZEGI VILMOS, „A sámánhit emlékei a magyar műveltségben'' (1953.) és „A pogány magyarok hitvilága'' (1973.) c. műveiben s más autentikus szerzőknél található. Az egri tudósasszony arról számol be, hogy „egy darabig mindig álmos voltam'' (DRÓSZEGI, A sámánhit . . . 24), az altáji török sámánt „heves, természetellenes ásitás szállja meg, mellére hatalmas nyomás ereszkedik'' (uo. 39). Erről az erős nyomásról, mely légszomjat, s nyomában heves ásítózást okoz, sokan panaszkodnak. Az urjanháj sámánjelöltet is az á s í t á s jellemezte (uo. 40). Az elrejtőzöttekről néhol azt tartják, hogy belőlük szellemek beszélnek (így Csíkszentdomokoson), melyek -- tegyük hozzá -- nyilván a száju-

kon keresztül kerültek beléjük; azok szólnak a Torontál megyei tudósszponyon keresztül is. A miskolci, órhalmi tudósokról pedig azt mondják, „az ördög bújt belé”, illetve: „hörög benne az idegen lélek” (uo. 301). „A szellem belement az ojanba (jakutul: sámán), és azzá lett” (uo. 332); „a nanaj (gold) sámán *kitátja a száját*, beengedi a segítő szellemekeket” (339); „az evenki sámán *nagyot ásított, bebocsátotta magába az érkező szellemet*” (339). A szamojéd sámán is „hangos *ásítással* jelzi, hogy el fogja hagyni a földi világot” (337); „a kiszombori tudósszpony mindig *ásítózott*” (339), melege lett, kiverte a veríték (340), s más magyar sámánjelölt is „*ásítózott*, valami melegség ment neki” (A pogány magyarok . . . 108). A „Messzi népek magyar kutatói” (1978.) c. gyűjteményből tudjuk, hogy a karagaz sámánjelölt sokáig betegeskedett, mikor végre „a szellemet hallotta énekelni. Hozzá csak kicsi szellem jött, *berepült a szájába*” (401). RÓHEIM GÉZA szerint is „a közös sámánlélek *beröpül a sámánba*” (Primitív kultúrák 194). Ehhez persze a száját jó ideig nyitva kellett tartani.

A szellem lenyelése nálunk sem volt ismeretlen, csupán azzal a különbséggel, hogy tátosjelöltjeinkhez a szellem egy dongó képében jött (a dongó a holtak szelleme, s a holtak ismerik a jövőt, így a dongótól kapja a jelölt a jósképességet). A jelöltnek egy kóróra, például egy háromágú bogáneskóróra kellett felállnia, *eltátni a száját*, s úgy várnia, hogy a dongó belerepüljön. Ilyen tátosavatás történt az 1930-as évek elején Hajdúböszörmény határában, azonban a jelölt félt, és becsukta a száját, „s akkor úgy levágták a bogáneskóróról, hogy alig tudott felkelni” (BARNA G., Néphit és népszokások Hortobágy vidékén. 1971. 20). Ugyanez történt Taktaszadán is, ott sem merte a számártövösen álló tudósjelölt a dongót bekapni (SZABÓ L., Taktaszadai mondák 145); egy másik próbálkozáson azonban az öreg boszorkány a menyét felröpítette egy ánzskóróra, „akkor *kitátotta a száját*, a dongó (zöld-kék volt) belement . . . *abba volt a tudomány*” (uo. 153). A dongó lenyelése több helyről közölt hiedelem, mint ezt a mondák jegyzetei ismertetik (uo. 380–1). Analóg motívumról tudunk az ecuadori jivoro indiánoknál, akik a sámánjelöltekkel apró rovarokat, ún tsantsakokat nyeletnek le, melyek bennük segítő szellemekké változnak (LÁNG J., A mitológia kezdetei 419).

Ilyen dongólenyelésről már egy 1584-ben lefolytatott boszorkányperből is tudunk: „egy dongó bogár jöve be egy lyukon át és *mene az szájába* és mindjárt kezdte szóllani”, azaz jövendölni (KOMÁROMY, Magyar boszorkányperek. Kolozsvár, 49). Még jellemzőbb azonban az az IPOLYI ARNOLD által ismertetett adat Mátyás király regebeli Kampó nevű tátosáról, aki rendszerint hitvány külsővel mutatkozott, mígnen a királyné arra nem kérte, hogy a maga igazi mivoltában jelenjen meg. Aki eleget tévén e kérésnek, „a palota ajtó kinyitásakor felső állkapcáját az ajtó felső részébe, alsó állkapcáját pedig a küszöbbe akasztá, s a királyi palotába tüzet okádott” (Az ősi magyar hitvilág. Bp., 1971. 256). Íme, egy tátosnak igazi képe abban mutatkozik meg, hogy akkorára ki tudja *tátni* a száját, mint egy ajtó, s ráadásul tüzet is tud okádni, mint a tátos ló.

Hogy a *tátos* ~ *táltos* szót végeredményben a *tát* igével kapcsolatba hozzuk, annak nincs semmilyen akadálya. Egyfelől a *tát* igének van *tált* változata is, másfelől van egy *tút* melléknévi formája. Az idevágó adatokat SIMAI VégtSz.-a közli: „*tát szájjal* kiáltják” (Monoszlai: Hit oltalma 433); „*tát szájú*: bohó” (KRESZNERICS II, 248); *szájtátság* (Prágai 290); továbbá „*száját táltó*” ’bamba’ (KASSAI, Szókönyv V, 64). A *tát* melléknévből -os képzővel lett a *tátos*, s a *tát szájú* :> *tátos szájú* alakból a melléknév főnevesülésével a *tátos*, illetve a *táltos*. De az sem zárható ki, hogy a *tút* szó éppúgy nomenverbum volt valamikor, mint ezt a *piros pir-* tövéről feltételezi a TESz., s abból szabályosan alakult a *tátos*, *tátosodik*, miként a *piros*, *pirosodik* is. Ezzel szemben a TESz. feltételezett ugor **tults* alapalakja az osztják nyelvjárásokból kikövetkeztetett, s ugyancsak feltételezett ’varázslat, varázserő’ jelentésével, még a vogul *tültχati* ’küzdeni’ igét is hozzávéve, eléggé hipotetikusnak tűnik.

Még néhány kiegészítő adatot közölnék a tátosokról. A TFSz. csak 1791-ből közöl először adatot a taltos lórról, pedig már 1680 körül előfordul Rosnyai Dávid *Horologium Turcicum*-ában: „*Tátos lóra* ültették sine virtute” (193), ’érdemtelenül kapott magas hivatalt’. Nem tudni, lórról vagy emberről mondja-e Teleki Mihály: 1765: „jó löttél volna *tátosnak*, mert kerülve is hamarébb jártál volna másoknál” (Teleki Lev. VII, 13). Kedvelt pletykatéma volt a „tátosok vívása”, melyen a szájas asszonyok veszekedését értették, mint a Szentsei Daloskönyvben a „Cantio de mulieribus” (1666) c. énekben: „Mint a *tátosok* úgy megvívának”, ezúttal a férjeikkel, ám Teleki Keményiné és Zólyominé összecsapásáról írja: 1669: „Látom, asszonyunk nem hiszi az *tátosok* összeveszését, de meg volt” (Teleki Lev. IV, 690). Többször történik említés a boszorkányperekben is a tátosokról (mint előbb is, mindig *tátos*-ként), tudós vagy jós minőségben. Így 1691–1696-ban: „A Legény *Tátos* lévén mindigárt mondotta neki, jól tudom, mitt keress” (Kecskemét, SCHRAM, Boszorkányperek I, 459); 1711-ben Debrecenben vallja egy tátos-asszony, hogy Törökországban (!) tanulta a pénznézést, és hogy a *tátosoknak* kapitánya, hadnagyai vannak (KOMÁROMY i. m. 250). Azt is megjósolja, hogy Rákóczi legyőzi a német birodalmat (1711-ben!). Maga a fejedelem is tartott udvarában tátosokat jósként, de 1708-ban már nem hitt nekik: „Az egész *tátosság* jól beszél, de már nincs hitelek előttem” (Rákóczi Levéltár I/6, 45).

Végül, de nem utolsósorban, még egy fontos érvet közlök a *tát* :> *tátos* származtatás mellett; népünk a *tátogatók* növényfajta tartozó gyűjtványfüvet (*Linearia vulgaris*) a Balatonfelvidéken *vad tátos*-nak nevezi (MTsz.).

† BERNÁTH BÉLA

Szerecsenmosdatás. A szerecsenmosdatást említő szólásunk már legkorábban két formában bukkan föl: DECSI JÁNOS szerint 1583-ban *szerecsent mos*, Pázmány Péter szóhasználatában 1613-ban *szerecsent szappanoz* változatban (MARGALITS, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. 675). A XVII. századból szólásunk két újabb előfordulására figyeltem fel. Zvonarics Imre és Nagy Benedek egész biztosan Pázmány hatására említették: „... az Izereczent szappanozáffal feierre teheti...” — írták (Pázmány Péter pirongási. Keresztúr, 1615. 311). Majd a későbbi adat: „Hiában mofod a’ Izerecsent, mert csak Szerecsen...” (Czeplédi I.: Dágon ledülése II, Kolozsvár, 1670. 133).

A szerecsenmosdatással kapcsolatos szólás az előkerült folklóradatok értelmében balkáni eredetű. Görög mesében előfordul az a motívum, amelyben a szerecsen fehérre mossa magát (P. KRETSCHMER, Neugriechische Märchen. Jena, 1919. 88). A török próza-folklórban közismert a sorshoz intézett kérdések cselekménytípusa, amelynek egyik narratív elemében a néger fürdés közben megfehéredik (W. EBERHARD—P. N. BORATAV, Typen türkischer Volksmärchen. Wiesbaden, 1953. 143, 126. mesetípus 5. eleme). Figyelemre méltó a török közmondás: *Feketének szappan, bolondnak tanács mit tegyen* (KUNOS I., Török nyelvkönyv. Bp., 1916. 29, 3. sz.).

A szerecsen megfehéredéséről szóló balkáni elbeszélésmotívum történeti háttérében magától értetődően a korábbi eredetmagyarázó hagyomány áll. Az angolai bakongo mesében Songa vízbe merült, és bőre fehérre vált. Így lett a fehérek ósatyja, miután átkelt az óceánon (Ch. SERAUKY—G. SCHÖN, Der Streit mit Kalunga. Leipzig und Weimar, 1986. 5). Hasonlóképpen aitiológiai jellegű az afro-amerikai monda, amely a négerék feketévé válását magyarázza (F. E. BAER, Sources and Analogues of the Uncle Remus Tales. Helsinki, 1980. 57, 33. sz.).

DÖMÖTÖR ÁKOS

Az *áld*—*áldoz*(ik) jelentéstörténetéhez. 1. PAIS DEZSŐ *Áld—átkoz* című írásában (MNy. XLVIII, 61—8) világította meg a két szó közti összefüggést. *Áld* igénk képzőtlen *ál-* töve a MSzFgrE. és a TESz. szerint finnugor eredetű; osztj., cser. és mord. szókkal egyeztethető. A rokon nyelvi szavak jelentései: 'imádkozik, ígér, felajánl, szentel és átkoz'. — Az *átkoz*-zal bővebben nem kell foglalkoznom. A TESz. véleményéről annyit jegyeznek meg, hogy az *átkoz* esetében nem tartom valószínűnek a harmadik említett lehetőséget: az eufemisztikus jelentésváltozást. Az *áld*-nak a múlt század óta felbukkanó negatív jelentése azonban természetesen eufémia. — Az *átkoz* ugyanis mindig *l* nélküli alakban régtől fogva szerepel nyelvemlékeinkben, jeléül annak, hogy a jelentésmegosz-lással együttjárt az alaki elkülönülés is, olyan ősi időben, amikor az eufémia még nem volt divatban. A rokon nyelvi megfelelők alapján az is elképzelhető, hogy „a 'segnen' ~ 'fluchen' jelentéskettség esetleg már alapnyelvi” (MSzFgrE.).

PAIS (i. h. 63) megállapítása szerint „az Árpád-kori oklevelekben emlegetett *áldó-kutak* olyan források, amelyeknél a pogány ősök áldoztak”. A kódexek nyelvéből bizonyítja a -z gyakorító képző nélküli *áld* 'offeró, immoló; áldoz' jelentését.

A vallástörténetből ismeretes, hogy a teljes ételáldozatok a következő mozzanatokot tartalmazták: az adomány, például állat szavakban történő felajánlása — a hódolat, kérés, hála vagy engesztelés kifejezésére; az áldozati állat leölése; a belőle való evés, részesedés; végül az áldozati maradványok tűzben történő megsemmisítése. *Áld* szavunk is tehát az áldókutaknál végzett cselekményben akkor még mindezt együtt, differenciálódás nélkül jelentette: a felajánló kiáltást, imát; a feláldozást; a megáldozást; és az eláldozást.

2. A kereszténységre térő magyarság soraiból kikerülő papok némi hasonlóságot láttak a pogány áldozati szertartás és a keresztény liturgia egyes elemei között. Így aztán az egyházi latinban használatos többféle szó fordítására is az *áld* igét és különböző képzős, később igekötős alakjait választották. A latin *benedico, offero, immolo, sacrifico, communico; benedictio, sacrificium, communio* megfelelője a magyarban: *áld, áldoz; áldás, áldozat, áldozás* stb. lett.

A *benedico* ige a klasszikus latinban a 'jól' és 'mond' elemeknek megfelelően még csak 'jót mond valakiről' jelentésű. Egyházi használatban az istendicséret kifejezőjévé válik, például: *benedicamus Domino* 'áldjuk, dicsérjük az Urat'. Közben második jelentése is támad: '(Isten) lelki, testi jóban részesít', például: „*benedicat vos omnipotens Deus*” 'áldjon meg, javaival árásson el titeket a mindenható Isten'. Isten szava ugyanis teremtő erő: a jónak nem mondása, hanem megvalósítása. Az *áld*-nak ez a második jelentése nyelvünkben tükörjelentés. Amikor az áldozást bevezető dicsérő, hódoló stb. felajánlás pogánykori *áld* szavát a *benedico* 1. fordítására kezdték használni, ez következményképpen a *benedico* 2. jelentést is felvette. A származékok közül ide tartozik a *megáld, áldás, áldott* és R. *áldomás*. Egyházi és világi használatú szavak.

3. Az *áld* cselekményének további mozzanatait később a folyamatra utaló -z gyakorító képzővel és olykor igekötőkkel fejezték ki. A szent forrásoknál az állatok leölését is jelentő *áld: áldoz* szóval fordították a szentmise szövegeiben szereplő *offeró, immolo, sacrifico* igéket. Az istentisztelet középpontja: a mise — liturgiai neve szerint — szintén *áldozat: sacrificium* missae. A kor keresztény embere számára is a megdicsőült Krisztus egyetlen örök áldozatának megjelenítése úgy, ahogy az elővételezve történt a kenyér és bor színe alatt az utolsó vacsorán. Az ÉrdyK. (616) még a korábbi *áld* alakkal így utal a bemutatott miseáldozatra: „Mykoron az *zenth Myse meg aldatot volna*” (MNy. i. h. 64). A pogány magyar vallás képzetköréből kiindulva szavunknak ez a jelentése nemcsak a keresztény vallásba került át, hanem köznapi használatúvá is vált. A következő származékokban is: *feláldoz, áldozat*, R. *áldozás*, R. *áldomás*, R. *megáldoz* (l. NySz.).

4. Az ételáldozatokhoz hozzátartozott a belőlük való részesedés is. Itt érkezünk el vizsgálódásunk legérdekesebb pontjához. Nyelvünkben ugyanis fennmaradt a pogánykori áldozati lakomában való részesedés szava: megintcsak az *áldoz(ik)*. A katolikus magyarság mind a mai napig így nevezi a miseáldozatban az úrvacsora vételét. (A TESz. az *áldozik*-nak ezt a jelentését nem szótározza.) CzF. szerint l. 'Az Úr vacsoráját, vagyis az oltári szentséget, Krisztusnak testét vérét magához veszi'. Ez a szóhasználat nagyon meglepő. A latin nyelvű liturgiában ugyanis *communico* ige és *communio* főnév járta. Ez utóbbi eredeti jelentése: '(Krisztussal való) közösség, (Krisztus testében és vérében) részesedés'. *Áldozik* szavunk ebben a jelentésben csak vallási használatú. Származékai a *megáldozik*, *áldozás*, *áldozó* és *áldoztat*.

A *communio* szóval kapcsolatban is megfigyelhető első nyelvújítóinknak törekvése az anyanyelven való kifejeződésre. Az európai nyelvek általában a *communio* változatait használják, olykor az úrvacsorával rokon megfelelőt: ném. *kommunizieren*, *Kommunion*, *Das heilige Abendmahl* | ang. *communicate*, *Communion*, *Lord's Supper* | fr. *communier*, *communio*, *manducation* (<egyházi lat. *manduco* 'eszik') | ol. *communicarsi*, *communione* stb). — A kódexek nyelvében nálunk is éltek egy ideig a latin formák változatai. Például: 1525: *comonicalni*, *comonucati* (VitkK.) | 1516: „*Comnykalas* elewt, *Comonyom* vtan” (GömK.). De ott sem kizárólagosan. Korai jól sikerült magyartírási kísérlet: 1372 u./1448 k.: „myfere meny es *vrat* uennyj” (JókK. 73). Hasonló kifejezés későbből Nagy Nep. János Latin—magyar . . . egyházi műszótárában, 1845: *communio* l. 'misében áldozás, *urvét*, *urvétel*'. — Napjainkban kizárólagos használatú az *áldozik* és a protestáns magyarságnál: *úrvacsorát vesz*. Ez a TESz. szerint így, jelöletlen birtokos összetételként 1583-tól adatható, de jelölten 1510-től: „*Az vr vachorayan*, az *mandatum* vtan, az *zent* vyz be nem megyen vala ev agyaban” (MargL. 12). Ez az idézet rávilágít az *úrvacsora* elnevezés eredetére. A liturgiában ugyanis nagycsüörtök neve: *Coena Domini* 'az Úr vacsorája', a *mandatum* pedig a nagycsüörtöki liturgikus lábmosás megjelölése. A mondat tehát így kezdődik: Nagycsüörtökön . . . Innen neveződik a máskor történő *urvétel* is. Pázmánynál például: „Mikor az *urvacsorához* járunk . . . három készülettel alkalmaztassuk lelkünkét az üdvösséges *áldozáshoz*” (Préd. 739, NySz. *áldozás* a.).

Maga az *áldozik* 'communico' szó viszonylag későn került feljegyzésre. A NySz. 1772-től ismer rá adatot, a *megáldozik*-ra meg a XVII. sz. végétől. A 'communio' jelentésű *áldozás* 1636-ban Pázmánynál bukkan fel, az ugyanolyan jelentésű R. *áldozat* 1613-ban (NySz.). A mennybemenetel ünnepének (*ascensio Domini*) ősi magyar neve azonban azt bizonyítja, hogy az *áldozik* 'communico' — valószínűleg főként népi használatban — a keresztény kezdetektől fogva élt. Ez az ünnepnév: *áldozo* vagy *áldozócsüörtök*. Néhány adat rá: 1456 k. *aldozo* (SermDom. II, 226) | 1519: *aldozo*, *aldozo cheterteken* (LányiK. 350) | 1524—7: „*Aldozo* napyaan” (ÉrdyK.) | 1587: „*Aldozo Tsötörtökön* a' Munkátsban irám” (RMKT. XVII. sz. I, 23). *Áldozócsüörtök*, a mennybemenetel ünnepe Magyarországon az áldozásnak jeles napja volt. Oka valószínűleg az, hogy az Árpád-korban és egészen az újabb időkig az egyház által előírt húsvéti gyónásnak és áldozásnak határnapját jelentette, mint a húsvéti időszak vége. Jellemző, ahogyan az 1822-ben született Kovács István építőmester egy ilyen napot megörökít önéletrésében: „. . . *áldozócsüörtök* reggelén korán lementem Alsóvárosba a templomba, s mindjárt azon voltam, hogy gyónató paphoz jussak. Ez azonban nem volt könnyű dolog, mert annyi volt a tanyai nép, hogy tíz barát a zárda folyosóján még délig a felét sem volt képes meggyónatni. A folyosó másik oldalán meg két pap mindig csak *áldoztatott*”. (Egy szegény póríú önéletrajza. 99. Tények és tanúk.)

5. Az áldozati állat maradványait tűzben égették az elhamvadásig, amíg minden el nem enyészett. A cselekmény záró mozzanata tehát az *eláldozás*. Ez a jelentés nem került

be a keresztény vallási szóhasználatba, mert ott nem volt rá szükség. Fennmaradt azonban névátvitellel a napra vonatkoztatva: *áldozik, eláldozik, leáldozik a nap, azaz 'enyészik, elenyészik (pírban égve)'*.

A TESz. *leáldozik* alatt a főnévre és az igére 1774-ből és 1784-ből idézi az első adatokat. Az utótag eredetét vitatottnak látja. Szerinte az vagy az *alszik* ige *al-* tövének *-doz* képzős származéka, jelentésileg a *nap lenyugszik* megfelelője, vagy pedig az *áldozik*: *áldoz* igével azonos. — Véleményem szerint az első lehetőség eselik: napnyugtát kifejező szavaink mindegyike ugyanis sohasem elszigetelődött képzős alakban szerepel (amilyen az *alszik* mellett az *áldozik* lenne), hanem alaki változtatás nélkül történt névátvitellel. A köznyelv, a Tsz., a MTsz. és a MNy. mutatói szerint volt és van ugyanis: *nyugszik, lenyugszik, lemegy, leesik, lebukik, lekumik, hanyatlík, lehanyatlík, lesuvad, elszentül, enyészik, elenyészik, áldozik, eláldozik* stb. a nap, de nincsen vele kapcsolatban *elalszik*. Főnévként volt és van: *napáldozat, napenyészet, napeste, naphaladat, naphumyat, napmente, naplemente, napnyugta, napnyugat, napszentülés, napszállat, napleszállat, napszállta, naphajlat, naptünet, naphanyatlás* stb., de nincsen *napaludta*. Ha jelentés szempontjából megpróbáljuk csokorba kötni ezeket a szavakat, négy főbb osztatot kapunk: 1. 'lemenés', 2. 'esés', 3. 'lenyugvás', 4. 'enyészés' értelműeket. PAIS idézett cikkében (i. h. 67) nem foglalt állást a TESz.-ben is közölt kétféle magyarázat közül egyik mellett sem. Helyesli MÉSZÖLY észrevételét, hogy nemcsak az *e m b e r* áldozott, hanem a *n a p* is, de MÉSZÖLY kijelentését, hogy a nap „napszállatkor — [áldozati] tüzet rakván a felhőben — *áldozott*, mint az ember”, szép költői elképzelésnek tartja, de nem egészen meggyőző érvnek. Ugyanakkor megszívlelendőnek véli, hogy az ige a nappal kapcsolatban *le* és *el* igekötős formában jelentkezik.

Amint az eddigiekből kitetszik, magyarázatom szerint a pogánykori *áldozik, eláldozik* 'enyészik' jelentése maradt fenn a napnyugtára vonatkoztatva. Hamvadó tűznek írók, költők is látták az alkonyatot. Most csak Gárdonyit idézem: „A felhőkön *hamvadozott a pirosság*” (Ábel és Eszter 16). — Orbán Balázs „A Székelyföld leírása” c. művében (1869.) a szentek glóriáját, dicsfényét látja az alkonyodásban: „A nap éppen akkor *áldozott le* . . . búcsusugarainak dicsfénye övezte körül” (III, 113). A TESz. szerint (*szenderedik* a.) a székelyföldi *leszendül, elszentül, napszentület* valószínűleg tükörfelfejzés a románból. A fentebbi idézet alapján a *szentület* esetleg lehet 'dicsőülés', 'szentek dicsfénye'. — A *napszállat* előzőekben felsorolt szinonimái közül a *napáldozat* legközelebbi megfelelője a *napenyészet*. A régi nyelvben nem volt ritka, sőt a *napnyugat, nyugat* kifejezés mellett egyedül ennek támadt további 'occidens' égtáj jelentése. A NySz. 1516–1519-től adatolja az *elenyészik a nap* szerkezetet és a 'nyugati égtáj' jelentésű *napenyészetet*, a 'napnyugta' jelentést meg 1643-tól. További adatok az égtáj jelentésre: 1605: „Occidens *Napenyiffeth*” (LODERECKER, Dictionarium . . . [hétnyelvű]) | XVI. sz. v.: „Indulek *Nap enezettnek*.” (A nyugat-dunántúli nyelvjárású Wathay Ferenc Önéletírásában. RMKT. XVII. sz. I, 550).

HORPÁCSI ILLÉS

Köblös, vékás, láncajja. Régi iratokat tanulmányozva köztudottan gyakran okoz nehézséget, nem kis fejtörést elfelejtett, hajdan (sokszor nem is túl régen) volt mértékek megfejtése, mai fogalmak szerinti értelmezése. Jóllehet mindehhez (BOGDÁN ISTVÁN eléggé nem dicsérhető tárgyszeretete, kifogyhatatlan ügybuzgalma folytán) alapmunkák állnak rendelkezésre, az időről időre előkerülő feladványok megfejtése korántsem mindig és minden esetben egyszerű, minthogy az általánosan elfogadott, a köztudott mellett mindig ott a helyileg ismert, a helyben használatos, a táji változat, amelyet csak gondos utána-járással, fáradságos munkával lehet megismerni, felszínre hozni.

A leghatározottabban tanulságos hát mindezek illusztrálására régi feljegyzéseket elővenni, és a mondottakat azokon bemutatni. „Főszolgabíró Uray József — olvashatjuk Szatmár vármegye 1801. évi jegyzőkönyvében — a főméltóságú helytartótanácsnak tunyogi Tolvaj György esedezésére érkezett parancsolatjára kiküldetvén referálja, hogy maga elébe hivatván a nemes és parasztbírókat [ti. a faluban létező nemes és jobbágy község előjáróit, a nemes hadnagyot és a jobbágybírókat — K. S.] és megkérdeztvén tőlök, hogy az a telek, melyen panaszló Tolvaj György lakott, hány napos telek volt eleitől fogva. Mindnyájan azt vallották, hogy az nem 18, hanem 42 napos telek volt, és aki Tolvaj György előtt rajta lakott, az is annyit szolgált érette. Továbbá referens főszolgabíró úr megnézvén az úrbáriumot is, ha vajon azon telek után földek és kaszálók vagynak-é, kilenc *köböl* és egy *vékás* és 13 *embervágó* rétet talált feljegyezve lenni, amelyre is a tunyogi kétrendbeli bírák azt a jegyzést tették, hogy nem 9, hanem 13 *köblös* földet és 16 *embervágó* rétet bírt a panaszló Tolvaj György, mégis soha a napszámaikat le nem fizette, azokkal szüntelen réstans [= adós, hátralékos — K. S.] maradt és Ilosvay László úr azért becsülte el gyümölcését és két lovat” (Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára, a továbbiakban: Sz-SzML Szatmár vármegye 1801. évi jegyzőkönyve Nr. 2439.).

„Költsei adófizető Vargaéknak — szól egy másik — Költsey Lajos úr ellen tett panaszoknak megvizsgálására Betsky Ignác v(ice)szolgabíró kiküldetvén referálja, hogy hivatván a nemes és parasztbírákat, egyelőn vallották, hogy a panaszlótól Költsey Lajos úr 15 *köblös* és 2 *vékás* földet és 44 boglyát termő kaszálót váltott ki ezelőtt hat esztendővel” (Uo. Nr. 2447.).

„Tunyogi két renden lévő bírák panaszolják, hogy földjeből ott lakos ns [= nemes — K. S.] Vas György minden igazság [itt: jog — K. S.] nélkül három *lántzalja* földet elfoglalt, melyért megszólítatván, gyilkossággal fenyegette a bírákat” (Sz-SzML Szatmár vármegye 1807. évi jegyzőkönyve Nr. 1597.).

Eltételezve ezúttal attól a valójában nem mellékes, távolról sem lényegtelen körülménytől, hogy a helytartótanácsig és onnan vissza a megyéig fut és komoly vizsgálat tárgya, vajon hány napos, ti. hány nap robot (munkajáradék) jár — adott esetben egy tunyogi — jobbágytelek birtoklása fejében, nem érthetjük forrásainkat, ha nem tudjuk, mi a *köböl* vagy *köblös*, a *vékás*, az *embervágó* rétet, mekkora terület hozama lehet 44 boglya széna, és végül mi volt a láncaja.

Nézzük, vegyük hát sorba őket!

Köböl-nek vagy *köblös*-nek Szatmárban — az országos gyakorlatnak megfelelően — mind a mai napig az 1200 négyszögöl kiterjedésű (szántó)földet mondják; nevezik még kis vagy magyar holdnak, illetve kis magyar holdnak is. Így tájékoztat erről CSÜRY BALINT is a *kisköblös* címszónál (Szamosháti szótár I. Bp., 1935. 515). Utóbb a *köblös*-nek, illetve a *köböl*-nek következő meghatározását adja: *köblös* „akkora terület (szántóföld), melybe egy köböl (4 véka) vetőmag kell”, *köböl* „négy vékányi úrmérték, négy véka mennyiség” (uo. 544).

Minderre a Szamosközben fekvő Kölcsen és környékén ma is így emlékeznek. Egy köböl vagy köblös szántóba négy 25 kilós véka búzát vetettek (amit ha megérett, az első világháborúig, talán a háború végéig sarlóval arattak, és 8–10 sarlós után járt egy kötöző).

A köböl mint úrmérték így négy 25 kilós vékának, azaz kereken 100 kilónak felelt meg, mint területmérték pedig akkora területnek, amelybe négy 25 kilós vékával vetettek (Máté Sándor 78 éves földműves, nyug. tsz-tag, Kölese). Innen van, hogy a köblöst négyvékásnak is mondták (Balogh Béla 71 éves volt sonkádi birtokos, nyug. tsz-tag). A vékás vagy vékás föld, mely CSÜRY gyűjtése szerint „akkora területű föld, melybe egy vékányi magot lehet vetni” (SzamSz. II, 446), vidékünkön 300 négyszögölnyi földterületet jelentett.

Az *embervágó rét*, ha lassan elfelejtette is a nép, szakkörökben jól ismert fogalom; akkora kaszáló, amelyet egy ember egy nap alatt vág le, kb. 800–1000 négyszögöl (WELLMANN IMRE, A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon valóságainak tükrében. Bp., 1967. 367), és tudjuk, hogy a régi világban ezt Szatmárban is így számolták (vö. SzamSz. II, 270).

A napjainkig divatozó szokás szerint a Szamosközben előbb villahegyekbe, majd rudasokba rakják a rendre vágott füvet. A rudas nagyjából a bukónak felel meg, valamivel mégis több, nagyobb, kb. 120–150 kg. A rudasokat azon nyomban össze is hordják és boglyákba rakják. Egy boglya 10 rudas, azaz kb. 12–15 mázsa, 1 kat. hold fűkaszálon a közelmúlt, illetve napjaink tapasztalatai szerint általában 2 boglya széna terem (Máté Jenő 58 éves földműves tsz-tag, Kölcse). A fentiekben említett 44 boglyát termő kaszáló így 22 kat. hold volna, ha mechanikusan vetítjük vissza a közelmúlt terméseredményeit a XIX. század elejére.

Lánc-nak vagy *láncalja*-nak a régi Szatmárban egyfelől a 10 öl hosszát mondták. Mintán a két széttárt kar hosszának megfelelő ún. bécsi ölet [= 1,896 m] ismerték (vö. SzamSz. II, 8, 196), egy lánc vagy láncalja 18,96 métert jelentett. Mindezt ma már teljes vagy csaknem teljes feledés borítja, a régi falusi élet sokféle ismeretével (ismerettárával) együtt ez is elsüllyedt, múlttá lett. Érthető, hogy arra is csak kevesen, sőt igen kevesen emlékeznek ma már, hogy a láncalja területmérték is volt egyben, hogy így nevezték az 1200 négyszögöles magyar holdat, a fentiekben már tárgyalt köblöst, a négyvékás földet (Jakab Ernő 70 éves földműves tsz-tag, Kocsord). Mindenesetre ezzel vág egybe Csűrű egykori feljegyzése: Egy láncalja (= 18,96 m – K. S.) széles, tizenkét láncalja (= 227,52 m – K. S.) hosszú egy kisköblös (1200 négyszögöl – K. S.) föld (Csűrű BALINT i. m. II. Bp., 1936. 8).

Természetesen a láncalja se volt valamiféle központilag szabályozott, meghatározott mérték. A Tiszántúl is sokféle változata divott. Karcagon pl. 2 kat. holdat (= 3200 négyszögöl) vagy 10 nyilast (1 nyilas = 320 négyszögöl) vettek egy egy láncaljának. (Adatközlők: S. Kovács Péterné 88 éves htb. és Ökrös Lajos 83 éves földműves nyugdíjas tsz-tag.)

Élihali népség, élihali ember. *Él-hal* szavunk sajátos szatmári alakváltozata az *élihali*, melyet kizárólag elmarasztaló, sőt kifejezetten gúnyolódó értelemben használnak. Élihali minden más előtt az anyagias, pénzsóvár, csak magának „kaparó” pénzéhes, „hajtós”, törekvő, de egyszersmind törtető ember, illetve emberek, „népség” minősítése, akik mindenáron felszínen akarnak maradni, meg akarnak élni. Az élihali ember így önmagát hajtja, dolgozza agyon. Fő jellemvonása a kíméletlen, már-már embertelen munka, az önzés, a fukarság, a zsugoriság is. Élihalinak bélyegzik még a mindenáron felfelé kapaszkodó, köpönyegforgató embert.

Barkász. *Barkász*-nak az Ecsedi-láp mellékén (tájiasan: a Rétoldalon) a pákászokat nevezték, azokat tehát, akik a Rétet járva gyűjtötték a vadon termő növényeket, vadásztak-halásztak (fogták a csíkot, szedték a vadlúdtojást stb.) Jelölül annak, hogy a nemesség soraiba mélyről is fel lehetett kapaszkodni, a vidék nemesi névanyagában is előfordul a szó. 1809-ben *Barkász Györgyné* és *Barkász József* Csengerben lakó szegény kisnemesek, szemben az Osváthokkal, Baloghokkal, Ecsediekkel, akik a helyi nemesség módosabb rétegét alkották. Ahogy arra ma is utal a hajdani rigmus: „*Balogh, Osváth, Ecsedi, Ez a város* [ti. Csenger mezőváros – K. S.] *eleji*”.

KÁVÁSSY SÁNDOR

Zrínyi-magyarázatok. 1. Fegyver. A „Szigeti veszedelm” első éneke második versszakának élén álló „Fegyvert, s Vitézt éneklek, Török hatalmát,” (itt és a következőkben, ha külön nem jelzem, az idézetek Zrínyi Miklósnak az „Adriai tengernek Syrenaia” című műve faksimile kiadásából [Bp., 1980.; az utószót írta KOVÁCS SÁNDOR IVÁN] valók) sor *fegyver* szava nem szokott nyelvi magyarázatot kapni. Pedig utánagondolva különösnek tűnhet, hogy a költő az eposzban a vitéz (a szigetvári Zrínyi Miklós) mellett a fegyvert énekli meg. Természetesen a *fegyver*-t metonimikus névátvitellel értik, 'fegyveres harc', esetleg 'fegyveres harcos' jelentésben, s a szóhasználat ezért nem tűnik föl. Kérdés viszont, hogy itt valóban csak alkalmi jelentésváltozásról van-e szó. A szakirodalom alapján igen, mert a Zrínyi-kiadások, szójegyzékek a *fegyver* szóhoz nem fűznek megjegyzést, s a TESz. is csupán a 'Gewehr, Waffe' jelentését tartja nyilván. BRATINKA JÓZSEF „Adalékok a 'fegyver' jelentéstörténetéhez” című cikkében kimutatja, hogy a szónak a régiségben a 'harci eszköz' értelmén kívül külön számon tartható a 'szűrő-, vágó-eszköz; kard' és a 'páncéltözet' jelentése is (Népr. és Nytud. XXII—XXIII, 71—83). Felhívom a figyelmet arra, hogy a *fegyver* szónak metonimikus névátvitellel 'háború, harc' értelme is fejlődött.

E jelentésre a NySz.-ban is van egy példa, de az tévesen a 'harci eszköz' értelmű szavak közé van besorolva: 1694: „köszöntsed a királyt nevemmel és a hetmanokat, akár a *fegyver* continuáltassék, akár megbékélni igyekezzenek, el ne feletkezzenek felőlem” (Késmárki Tökölj Imre naplója 1693. 1694. évekből. Közl. NAGY IVÁN. Pest, 1863. [MonIr. XV.] 640). Az SzT. — szótáraink, kézikönyveink közül egyedülállóan — nyilván is tartja a 'hadakozás' jelentést: 1653 (1602- és 1603-beli eseményre vonatkoztatva): „Ez tájott osztán a *fegyver* után nagy éhség kezdé szorongatni bennünket, annyira, hogy a búza felment vala vékája egy forintra, es feljebb is, mert számtalan futott nép volt közöttük | Ezenközben nevedik vala a drágaság az országban, a döghalállal és *fegyverrel* egyetemben”; 1696: „eo Felsegé Szolgalattya es az kereszténysegh *fegyverenek* promotioja ugy kevannya . . . az eo Felsegé Erdelyi magazinumi Szükségére M Ezer kóból Buzát felvetnünk” (Egyébként a *magazin*, *magazinum* 'raktár' első előfordulása a TESz.-ben 1706-ból való). A *fegyver* legkorábbi ilyen jelentésű általam ismert előfordulása: BécsiK. 234: „Dè Isrl fiay megtiltattac *fèguèrt* indeitanioe o attoe fia èllènn”: sed prohibentur filii Israel movere *arma* contra fratrem suum (Abdiás könyve, prólogus). Hasonlóan 'harc, hadakozás' értelemben szerepel e szó Lépes Bálint kalocsai érseknek egy Batthyány Ferenchez írt levelében is: 1623: „Addig nem hiue ez a' mi foldünk, hogi *fegiuer* éri, hogy am el érkezett, adgia Isten ne legien uezsedelmes . . . En ream eleg nehezteles uagion erette, hogi enni idejgis tartoztattam az hadakat.” (Literátor-politikusok levelei JENYI FERENC gyűjtéséből 1566—1623. Sajtó alá rend. JANKOVICS JÓZSEF. Bp.—Szeged, 1981. 302.)

A „Fegyvert, s vitézt éneklek” sorkezdet tehát nemcsak költői szóhasználat, hanem a *fegyver* szó egyik, a régiségben elterjedt jelentése alapján is így értelmezendő: Harcot és vitézt éneklek. S valóban ez a témamegjelölés is felel meg a „Szigeti veszedelm” tárgyának. A *fegyver* szó ebben az értelemben másutt is előfordul az eposzban. Így valószínűleg az 1/46-ban és az 1/53-ban (itt és a továbbiakban a / előtti szám az énekre, az utána álló a versszakra vonatkozik). Az előzőben, amikor Alecto fúria a magyarok ellen haragra gyűjtotta Szulimánt: „ü peng fel ugrot, *fegyuert*, *fegyvert*, kiált, | Mert szintén efze vezet Alecto miát.” Az 53. strófában pedig vezéreinek a szultán a magyarországi hadjáratot indokolja: „Im mi állapotunk láttyátok miben van, | Erős birodalmunk henyélelt nem kíván, | Az mit kardal nyertünk nem tartya meg déván, | *Fegyvert*, s-erős vitézt birodalom kíván”. Az utolsó sor első felében a *fegyver* szintén 'háború, harc' jelentésű lehet, s párhuzamba is állítható a „Fegyvert s vitézt éneklek”-kel. A *fegyver* minden bizonnyal 'hadakozás'-t jelent az 5/5-ben is: „Kit nagy fzüvel vártunk vitézek

vagyon it | Had *fegyver* előttünk, mellyet pogány kéfzit". A *fegyver* szónak a 6/50, 51-ben már biztosan 'harc, hadakozás' értelme van. Az egyik török követ, Halul bég a vár feladására próbálja rábírní Zrínyit. Ajánlatukat a később dühösen közbevágó Demirhám a 6/49-ben summázza, s rögtön megkapja rá a választ:

Ihon had s-békefég az én kebelemben,
Moft válafz magadnak, míg tart az údódben,
Mert én nem érthetem, kerülő befzédben
Chavarogfz, s-válogatfz hadban, békefégben.

Illyen fzokra feregek megzöndülének
Nem várják válafztyát hatalmas Zrininek,
Fegyvert, fegyvert kiálnak az követeknek,
Fegyverrel, nem fzoval, kel vefzni Szigetnek.

Hát halálos *fegyverre* hilak bennetek?
Felele Demirhám, mert élteket [o: éltetek]
Unalmas, oly hangal mondá meg ezeket,
Mint ha Janus Temploma moft nyílt volna meg.

A várvédők *fegyvert, fegyvert* kiáltása, illetve az, hogy Szigetnek *fegyverrel*, nem szóval kell veszni, Demirhám had vagy békesség ajánlatára válasz. A magyarok tehát a *fegyvert*, azaz a hadat, a hadakozást, a harcot választották, s ekkor Demirhám is halálos *fegyverre*, azaz harcra hívja a várbelieket. S a magyarok nyilván nem a követekre akartak támadni, nem 'harci eszköz' jelentésű *fegyvert* kértek, ilyenekkel már az előző énekekben leírt harcokban bírtak, s az 5/64 említi, hogy Zrínyi is osztogatott *fegyvert* és puskaport nekik.

A *fegyver* szónak a „Szigeti veszedelem”-ből is adatolható változását eddig csak magyar nyelvi tényekkel kommentáltuk. Igen fontos azonban, hogy a latin *arma* 'fegyver' szónak 'háború, hadakozás' értelme szintén van, s ezt szótározzák is. GEORGES Lat-DeutschWb.⁹-ja az *arma* 'Waffenerhebung, Kampf, Krieg' jelentésére ilyen példákat hoz: *arma civilia* (Cicero), *arma referre* 'den Krieg erneuern', *arma virumque cano* (Vergilius), *Graeciae arma movere* (Curtius) stb. FINÁLY LatMSz.-a is nyilván tartja a 'háború, had, hadakozás' értelmet, s BARTAL—VERESS MagyLatSz.³-ban a *háború*-nak szintén lehet megfelelője az *arma*. A PP. (és a PPB.) ugyan nem jelzi külön az *arma* 'harc, háború' jelentését, de ilyen, egymással megegyező példák is vannak: „Arma fraterna: *Atyafiúnak atyafi ellen való hadakozása*; Arma civilia *Egymás között való támadás az országban*; Abjicere arma: *Elhagyni a' hadakozást*".

A *fegyver* szóban a 'harci eszköz' → 'háború, hadakozás' jelentésváltozás metonimikus névátvitellel a magyarban is végbemehetett, de ezt segítette, hogy a megfelelő latin szónak, az *arma*-nak szintén megvoltak ezek a jelentései. Az is lehetséges azonban, hogy a *fegyver* 'háború' jelentése közvetlenül latin mintára, s a latinból való fordítások révén alakult ki.

Ismeretes, hogy a „Fegyvert s vitézt éneklek” sorkezdetet Zrínyi Vergilius Aeneidének kezdő sorából vette: „Arma virumque cano”. Láttuk, GEORGESnek éppen ez volt egyik példája az *arma* 'háború, harc' jelentésére, s hasonlóan nyilatkoznak a Vergilius-kommentárok is (pl. P. Vergili Maroni Aeneides, Liber Primvs. With a commentary by R. G. AUSTIN. Oxford, 1971. 27). LAKATOS ISTVÁN Aeneis-fordítása szintén ezt az értelmezést mutatja (Vergilius ÖM. Bp., 1967. 108: „Harcokat éneklek s egy hőst), s a MÉSZÖLY GEDEONÉ ugyancsak: „Hadat zengek s vitézt” (l. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN i. m. 64). Vergiliusnál az *arma* a 8/114-ben is 'háború, harc' jelentésű: „pacemne huc fertis an *arma*”

(R. G. AUSTIN i. m. i. h.; vö. Vergilius ÖM. Ford. LAKATOS ISTVÁN. 256: „a harc vagy a béke hoz erre?”). Végül megállapíthatjuk, hogy a vizsgált sorban Zrínyi ugyan szószerint fordította az *arma-t fegyver*-nek, de nem szolgailag, mert a *fegyver* ’háború, harc’ jelentését ismerte, s másutt is élt vele. Mindemellett a *fegyver* Zrínyinél is általában ’harci eszköz’ (esetenként ’kard’ vagy ’páncél’) értelmű, például: 1/60, 6/7, 83, 94, 7/54, 58, 10/37, 11/16, 28, 49, 68, 13/7, 10, 23, 61, 14/42, 43, 50, 71, 104, 15/17, 30, 31, 36, 39, 59, 62, 63. S a költő a ’háború, harc’ jelentést is ritkán fejezi ki a *fegyver* szóval, legalábbis a versekben csak az említett esetekben.

2. *Acsarkodik* ~ *agyarkodik*. A TESz. az *agyarkodik* első adatát 1456 k.-ról a SemDom.-ból, az *acsarkodik*-ét pedig 1645—1646-os évszámmal közvetve a „Szigeti veszedelmek”-nek egy Zrínyi által is átnézett, javított kéziratából, a 14/8-ból idézi. A strófa első két sora Batthyány Ádámról szólva a következők: „O mely mérges foggal reád *acharkodnak* | Pogány Török ebek és reád ugatnak” (Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. Kiad. NÉGYESY LÁSZLÓ. Bp., 1914. 441; vö. Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Bp., 1906. Sajtó alá rend. SZÉCHY KÁROLY—BADICS FERENC; GOMBOCZ ENDRE: MNy. X, 236). Tudjuk azonban, hogy az „Adriai tengernek Syrenia” első, 1651-es kiadása nem a fennmaradt kézirat alapján, hanem föltehetőleg annak egy másolatán, amelyen még tovább igazítottak, javítottak. Egy-két versszakot pedig a költő ki is cserélt, s éppen a 14. ének 4—12. strófáit. A kiadásban már nem szerepel az *acsarkodik* szó, s az egész kép is — immár a 9. versszakként és Zrínyi Péterre vonatkoztatva — némileg meg van változtatva: „Hidgyed mérges foggal reánk *agyarkodnak*, | De nem csak Törökök, mert máfokis vadnak, | Az kik, mint az rofda erős vafat, mariák, | Hadgyan, mert fogokat űk abban el-rontiák.”

Az *agyarkodik* és az *acsarkodik* szóhasadással különültek el, az *agyar -kod(ik)* képzős alakjának változatai. A fgr. **ñls*-nek *gy* ~ *cs* folytatása nyelvjárási különfejlődés eredménye, vö. még: 1508: *viqyorog*, 1575: *vicsorodik* (TESz.). A *gy* ~ *cs* váltakozás létrejött a TESz. szerint ősmagyar kori (*acsarkodik* a.), vagy igen korai (*vicsorit* a.) lehet. Azt hiszem, e váltakozás ősmagyar kori jelentkezése szintén számításba veendő lehetőség, illetve nem zárható ki.

Szótörténetileg érdekes, hogy Zrínyinél — az eredeti ’vicsorít, fogát vicsorítja, ? csattogtatja’ jelentésben — a szó mindkét változata megtalálható. Az *agyarkodik* a kéziratban és a kiadásban még egyszer előfordul nála a 15/29-ben: „Ahon Szigethiek én értem hartzolnak, . . . Pokolbéli löklők rájok *agyarkodnak*, | Es igaz hűtökből ki-vern kivánnják”. Itt nehéz egyértelműen megállapítani a jelentést; nemcsak ’fogát vicsorítja, feni, csattogtatja’, hanem ’fenekedik’ is lehet, amelyet a TESz. 1795/1922-től adatal. Különben maga a fog vicsorításának képe is előfordul Zrínyinél ’fenekedik, dühösködik’ értelemben. Szulimán a magyarok egy részéről mondja: „Mégis, de nem fokban kik ellenünk jární, | Vannak, és mernekis *fogokat mutatni*, | Bolondok nem tudják hogy job meg vallani, | Az erőtlenséget hogy fem kárt vallani.” (1/55). Valószínűleg nem véletlen, hogy az *acsarkodik* csak az eposz kéziratában fordul elő, s a kiadásban a *gy*-s formák a kizárólagosak. Annak idején az utóbbiak voltak a gyakoribbak, s a nyelvi norma is inkább ezeket fogadta el. A NySz.-ban, az SzT.-ban és a Gl.-ban az *agyarkodik*-ra számos példa van, az *acsarkodik*-ra viszont egy sem. Még a CzF. is az *agyarkodik*-ot tekinti köznyelvinek, s az *acsarkodik*-ot tájnyelvinek, illetve Somogyban divatos tájszónak.

Később a nyelvhasználat e két szó esetében megfordult, ma inkább — ha többnyire más értelemben is — az *acsarkodik* az elterjedtebb. Ezt a ÉrtSz. népies szónak veszi, s a következő jelentéseit tartja számon: 1. ’<Személy> rendsz. toporzékolva, dühösen kiabál v. sír’; 2. ’<Kutya> megkötte v. kerítés mögé zárva, tehetetlen dühvel fogát vicsorgatva ugat’; 3. ’agyarkodik’. Az *agyarkodik* a ÉrtSz. szerint tájszó, értelme pedig

'(Személy) vki ellen bosszút forral, dühösködik, irigykedik vkire; fenekedik'. Az ÉKsz.-ban az *acsarkodik* népies szóként szerepel, s jelentései: 1. 'dühösen kiabál v. sír | Agyarkodik', 2. '(Kutya) fogát vicsorgatva ugat'. Az *agyarkodik*-ot ugyanitt 'dühösen, acsarogva támad vkire' értelemben tájszónak tartják. Felhívnám a figyelmet egyrészt arra, hogy az *agyarkodik*-nak az ÉrtSz.-ban és a ÉKsz.-ban némileg eltérő a jelentése, másrészt megjegyzendő, hogy noha az *acsarkodik*-nak egy ideje már a 'dühösen kiabál v. sír' a legismertebb jelentése, ez a TESz.-ből hiányzik. Tájszótáraink tanúsága alapján is az *acsarkodik* gyakoribb az *agyarkodik*-nál. Az *acsarkodik* főleg Magyarország keleti feléből és Somogyból adathozható, s leggyakoribb jelentései '(főként kisgyermek) mérgében sír, ordít' és 'mérgeződik, tehetetlenül dühöng' (ÚMTsz., MTsz.). A MTsz. a történetiség szempontját érvényesítette, amikor az *agyarkodik*-ot vette föl címszónak, noha annak öt jelentése közül négyre az *acsarkodik* előfordulásai szerepelnek. Újra megjegyzem, hogy az *agyarkodik*-nak (? és az *acsarkodik*-nak) nemcsak 'agyarát, fogát vicsoritja', hanem 'agyarát, fogát csattogtatja' jelentése szintén volt (l. NySz., CzF.). A vaddisznó, a sárkány fogának csattogtatásával, fenésével kapcsolatos képek Zrínyinél szintén előfordulnak: „Maft erdej kan nem kőzfőrdüli fogát:” (Idilium 8), „Mint az mérgős Sárkány közel látván praedát, . . . | Dűhőfféggel éleféti horgas fogát,” (10/21), „Mert fogát Sárkányok kőzfőrdülték reánk,” (13/92). Az *agyarkodik* azért is szorulhatott háttérbe az *acsarkodik*-hoz képest, mert egyes (vad)állatok, különösen a vaddisznók számának, s a vadászásnak a csökkenésével az *agyarkodik* szó szemléleti alapja meggyöngült. Ez megkönnyíthette a másodlagos, többek közt a 'dühösen sír, kiabál'-féle jelentések megerősödését, illetve kialakulását, valamint a *cs-s* alakok terjedését, amik az onomatopoeitikus jellegű jelentések visszaadására hangszínüknél fogva különben is alkalmasabbak voltak, mint a *gy-s* változatok.

3. *F a k a t*. A „Szigeti veszedelem”-ben, a 14/50-ben Alderán a felidézett pokolbeli lelkeket ekképp biztatja: „Fől *fakat* fegyverrel fől és vitézféggel, | Jertek rá Szigetre kénkűvel és tűzzel, | Porrá kel égetni mind emkerrel [o: emberrel], küvel, | Rontani kel egygűt emlekezetével”. A strófa első sora értelmezési nehézséget okoz. „Zrínyi Miklós válogatott művei”-nek a „Magyar klasszikusok” sorozatban megjelent kiadásában, a Jegyzetekben BÁN IMRE ezt írja róla: „eddig kellőképpen meg nem magyarázott sor” (Bp., 1952. 397). KLANICZAY TIBOR szerint is a *fakat* „érthetetlen szó, a kutatásnak még nem sikerült megmagyaráznia” (Zrínyi Miklós ŐM. I. köt. Bp., 1958. 736). Kéziratomban lezárásakor „Szigeti veszedelem” főcímmel jelent meg egy bő függelék is tartalmazó Zrínyi-válogatás (Vál., magy., az utószót írta KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Bp., 1988.). Ebben, a Jegyzetekben a szóról KOVÁCS azt mondja: „talán kijavíthatatlanul maradt íráshiba *tahát* ('tehát') helyett” (322). Noha ez nem elképzelhetetlen, három betűi félreolvasása kevésbé valószínű, s a következő kötőszó sem illik annyira az indulatos felszólításhoz.

Magam két, szintén nem problémátlan, de általam valószínűbbnek tartott magyarázatot ajánlanék. Az első szerint a *fakat fákát* helyett áll, s az *á*-ról mind az általunk ismert kéziratból, mind a kiadásból tévedésből maradt le a vessző. A *fákát* Krisztus kereszttjére vonatkozna. Alderán az előző versszakokban miközben a Sziget elleni támadásra biztatja a gonosz lelkeket, erősen feddi is őket, amiért korábban sem voltak elég tevékenyek, az alvilágba alászállt, föltámadt Krisztussal sem szálltak szembe: „Nem volt ki ellent-állott volna keresztnék. || Minden nyavallyátok onnan jűt az után, | Hir ki trombitálta, fzetemek kőrdzt-fán | Nem mér meg-állani, és az föld gyomrában | El bujtok előtte, ha előttetek van”. A vitatott sorral kezdődő versszakot pedig a következő három előzi meg:

Ihon ujab bozfufág jűn fejetekre,
Az ég azt végezte ti fzegyenetekre,

Hogy minden ellenfég fuffon kereszt jelre,
Es minden tífzteffég fzálylon kóróftzyénre.

Így van mert egynihány nyomorult kóróftzyén,
Világ három réfze ellen bujtt Szigetben,
Ninchen bizodalmok ő nekik femmiben,
Chak abban, ki függőt, s' az ő kóróftziben.

Őt fzáfzor ezeren meg fzállottuk űket,
Harmada ot hagyá kedves eletűnket,
Két fa kóróftztűl dűlt meg-győz mi bennűnket
Minket Tőrőkőket ti hiveiteket:

A két keresztbe dűlt fa Krisztus keresztje, a kereszténység jelképe, a szigetiek bizodalma. Ha tehát Alderán ezek ellen a fák ellen buzdít, a gondolat sor logikusan folytatódik: Krisztus keresztje, a kereszténység, a várvédők ellen kell a gonosz lelkeknek támadniuk. A *fa* az egyházi nyelvben ritkán egyébként is jelenthette és jelentheti Krisztus keresztjét: KárBibl. II, 120: „az Nazaretbéli Iefuť . . . kit meg őlénc felfejtűen az fáru” (ApCsel. 10/39—40).

Amikor a régi magyarban a magánhangzók hosszúságát már többnyire jelölik, és vesszővel, az ékezet akkor is sokszor elmarad. A SzigVesz. kéziratában (l. MTA Mikrofilmtár A 262/II) például a 14/51-ben *rá* helyett *ra* van, a 14/52-ben pedig egyaránt áll *Alderán* és *Alderán*. Ugyanitt *šigetfele* van, ami a kiadásban *Sziget felé*. Hasonló példák a kiadásból, a 14. ének első hatvan versszakából (továbbra is csak a kis *a* és *e* betűknél maradvá, amelyek leginkább elkülönítetnek hosszú párjuktól): *Ban* (1), *altal* (3), *tavulrul*, *jartattia*, *Horvat*, *lattűk* (4), *kórmerűl*, *proballia* (5), *lat*, *Lattuk*, *probaial*, (6), *arniekia*, *fogytaig* (8), *jartattia*, *lattia* (10), *fétal* (40), *eletűnket* (49). A *fakat*-ban tehát *a* : *á* íráshiba nyugodtan föltehető. A vizsgált sor felszólítást, harcra buzdítást kifejező hiányos mondat. Ilyen mondatok gyakran tartalmazzák a többnyire ismétlődő *fel* mondataszt: „*Föl a szent háborúra!*” (Petőfi, verscm), „*Föl Endre! Béla! föl magyar! Ellenhad az, mely vést akar*” (Vörösmarty: A buvár Kund). Esetűnkben a *föl* után álló tárgy s az eszköz-, valamint módhatározó szokatlannak tűnik, hasonló példákra nem emlékszem, s ez kétségtelenűl föltevéssem gyengéje. Tudjuk azonban, hogy Zrínyinél a *szabadabb* és *szabálytalanabb* szó- és mondat szerkesztés nem ritka.

Mellékesen említem, hogy a *fel*-t a TESz. „módosító szóként, buzdítás kifejezésére” a JókK.-ból adatoľja, vö. 25: „frater egűed . . . Monda nagy ewrewmuel *fel* legűen žűued frater Bernald *fel* legűen žűued”: . . . Sursum corda! frater Bernarde, sursum corda. A példa azonban nem vagy nem egészen jó, mert itt a buzdítást a *fel* legűen fejezi ki, a *fel* pedig határozószó. A MMNyR. az Internacionálé magyar szövegéből a „*Fel, fel*, ti rabjai a földnek” sorban lévő *fel*-t helyhatározószónak veszi (I, 254). Az ÉrtSz. és KELEMEN (Mondsz. 61) a buzdító szerepű *fel*-t mondatasztónak nevezi.

Másik feltevéssem szerint a *fakat* betűsor a *fakadt* szót takarná. A *dt* hangkapcsolatot Zrínyi máskor is írja *t*-vel, és nemcsak akkor, amikor az a fonetikaí realizációt tükrözi, tehát a *dt*-ből hasonult *tt*-nek mássalhangzó előtti rövidűlésekor, például: *szakat mi* (*szakadt mi*, 13/67), *föl támat ember* (14/44), *megijet Cháfzart* (15/70). Az ilyen eseteket általában átírják: „Ahol a *tt* és *t dt*, átírtam: engette, külte I, 82, 2; leszakat X, 31, 4; marat, meg ijett XI, 80, 3; ijett (= ijedt) XI, 80, 4” stb. (NÉGYESY i. m. 380; hasonlóan a BÁN gondozta, KLANICZAY válogatta, valamint a KLANICZAY által sajtó alá rendezett említett kiadásokban). A kérdéses szót azonban NÉGYESY is *fakat*-nak hagyta meg, s nem fűzött hozzá megjegyzést. A *fakadt fegyver* szerkezet értelműzését szintén a korábbi versszakok segítenék. A 42—44. versszakok például így szólnak:

Ezek előtt Alderán így nyitá-meg nyelvét:
 Hallyátok, hallyátok Alderán befzédét,
 Ki vette őrdőgnek el az ő fegyverét
 Vagy ő hatalmában kichoda chorbát tett?

Egyfzer, azt meg vallom, égből le-eftetek,
 Es chillagos eget őrdökkén vefztétek;
 De fenki nem vette-el ti fegyveretek,
 Nem tett erőtlenséget fenki bennetek:

Mégis ti fze gyennel chak el fzenvedétek,
 Mikor az föl támat ember közzületek,
 Ki-vive lölköket, és mind közzületek,
 Nem volt ki ellent-állot volna kereftnek.

Alderán az alvilági gonosz lelkeknek tehát azt mondja, rontsanak Szigetre, miért nem használták korábban is, Krisztus ellen is a fegyverüket, hiszen bár alávetettek, a fegyverük megmaradt. Ebből következően is, a vitatott sorban a *fakad*-nak 'előtör, megjelenik, kiránt, elővesz' jelentése szintén lehetne. Ahogyan egy növény fakad, kihajt, előtűnik, ahogy egy forrás, víz fakad, a földből előtör, egy érzelmi megnyilvánulás kifakad, feltámad, megjelenik (vö. NySz., TESz, ÉrtSz.), úgy fakadhat, jelenhet meg, törhet elő egy régóta nem használt fegyver. Ezért kívánja Alderán is, hogy a felidézett, a földből, a pokolból előtört gonosz lelkek a velük együtt előtört (? fakadt) fegyvereiket Szigetre fordítsák. Ha a *fakat*-ot *fakadt*-nak vesszük, a szókezdő *föl*-nek kétféle értelmezése lehet. Az eddigiiek szerint lehet mondatzó, de esetleg igekötő is. Ekkor a *fölfakadt* szóval számolhatnánk. A *fölfakad*-nak a jelentései részben azonosak a *fakad*-éival (l.: CzF., NySz., ÉrtSz., SzT.). Itt leginkább a '〈Forrás, víz, más folyadék a földből〉 felszínre tör' (ÉrtSz.) jelentés átvitt értelmű használata jöhetne szóba, a sornak ilyen értelmet adva: 'előtört, feltámadt fegyverrel föl, és vitézséggel'. Bár a (*föl*)*fakad* igének fegyverre való vonatkoztatása elképzelhető, ez kétségtelenül szokatlan metafora, s máshonnan ilyen példát nem ismerek. Ennek a hipotézisnek ez a gyenge pontja.

A. MOLNÁR FERENC

„*Sobrabori*” és társai. Európa-szerte és hazánkban is régóta ismert fűszernövény a kerti koriander (*Coriandrum sativum* L.). A termesztett növényeinket monografikusan tárgyaló MTA-könyvsorozatban („Magyarország Kultúrflórája”, 1959 óta) most került sor e növényfaj feldolgozására. A koriander népi nevei között ott szerepelt egy rejtélyesnek tűnő *sobrabori* szó. A XVIII. század utolsó harmada óta egyre szélesedő népi növényanyagból ez a szó erősen kirívott, eredete sincs tisztázva.

A szó előfordulása meglepően régi, mintegy félezer éves. *Zobragbori* = *Coriandrum* megjelöléssel a római Casanate-könyvtár neves Korvin-kódexébe bejegyzett magyar szavak között bukkan fel, melyek keletkezési idejét az 1470 és 1500 közötti évekre teszik (SCHÖNHERR GY., A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe: MKsz. 1905: 435–69; RMGL.). Ezt a szót a XVI–XVII. század szótárirodalma különböző formákban szintén felveszi, így SZIKSZAI FABRICIUS (1590.), SZENCI MOLNÁR (1604., 1621.) és PÁRIZ-PÁPÁI (1708., 1762., 1767.).

1775 és 1845 között (ez a magyar növénytani nomenklatura megalakulásának, majd kifejlődésének az ideje), jelentős számban és részben egymástól eltérő formában található meg ez a név (CSAPÓ J., Új füves és virágos magyar kert. Pozsony, 1775.; BENKŐ J., Nomenclatura botanica. Magyar Könyvház (Pozsony), l. 1783. 317–432; VESZELSZKI

A., ... Fa- és fűszeres könyv ... Pest, 1798.; DIÓSZEGI S.—FAZEKAS M., Magyar Fűvész Könyv. Debrecen, 1807.; BUGÁT P., Természettudományi szóhalmoz. Buda, 1843. [1844.]; KOVÁTS M., Növénymbölcsesség, avagy háromnyelvű fejtő Növénynev Műszótár ... Buda, 1845.). Nem említi már ezt a nevet sem KASSAI szótára (1836.), sem BARRA növénytana (BARRA I., Növénytan ... Pest, 1841.), sőt az ezt követő másfél évszázad során már szinte nyoma vész. Mindössze egy-két névgyűjteményben bukkanhatunk rá (CSEREY A., Növényiszótár. Bp., 1911.; MÁGOCSY-DIETZ: Magyar Flóra (Flora Hungarica). Szerk. JÁVORKA S. Bp., 1924.; CSAPODY V.—PRISZTER SZ., Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966.).

Érdeemes e régi népi növénynévnek különböző alakjait megjelenésük időrendjében felsorolni. (A kétjegyű *zs* betűnek egykor szokásos hiányjeles írásmódját — 's' — itt nem vettük figyelembe.) *Zobragbóri* (1470–1500; SCHÖNHERR 1905.), *sobrag bors fu* (SZIKSZAI FABRICIUS 1590.), *sobrákborifű* (MOLNÁR 1604., 1621.; CSAPÓ 1775.), *zobrákbori-fű* (a sajtóhibás *sobrákbori fű* formában is; PÁRIZ-PÁPAI 1708., 1762., 1767.), *sobrákborifű*, *sobraborifű* (BENKŐ 1783.), *sobra-bori-fű* (VESZELSZKI 1798.), *sobrabori* (DIÓSZEGI—FAZEKAS 1807., DIÓSZEGI 1813.), *zsobraborsfű* (BUGÁT 1843), *sobra borjúfű* (KOVÁTS 1845.), *zsobrák borsfű* (MELICH, Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. Bp., 1908., a szómutatóban), *sobrák*; *sobra bors v. bori* (CSEREY 1911.), *sobragborsfű* (MÁGOCSY-DIETZ in JÁVORKA 1924.), *sobrag-borsfű* (CSAPODY—PRISZTER 1966.).

E sokféle írásmóda átvizsgálása után kiderül, hogy összetett szóval állunk szemben. Az előtag a ma már kihalt „zsobrák” (régí írásmódja szerint *sobrák* vagy *sobrág*). E tájszó a XVI–XVII. században még sokfelé megtalálható volt. SZARVAS és SIMONYI szerint (NySz.) előfordul már a Németújvári Glosszáknban (1470.), a Debreceni Kódexben (1519.), a Magyar Leveles Tárban (1504–1560.), majd megvan sok szótárban (CALEPINUS 1592., MOLNÁR 1604., PRÁGAI 1628., COMENIUS 1673, PÁRIZ-PÁPAI 1767.), sőt még KISVICZEINÉL (1713.) is. Közli a CzF. (1874.), majd mint kihalt tájszót — alighanem utóljára — BALASSA (1940.) is említi. A *zsobrák* melléknév — ugyanúgy, mint a belőle alkotott *zsobrákság* főnév is — a szláv *zsebrák* szóra vezethető vissza, mely egyértelműen pejoratív megjelölés (SZIKSZAI, MOLNÁR, PÁRIZ szótárai, CzF., NySz., OklSz., RMG1.). A *zsobrák* (sobrák) fősvényt, zsugorit, fukart, szegényest, silányt jelent.

Némileg bonyolultabb az utótag jelentése, mert itt sok változatban a *bor*, *bori* *borjú* és *bors* szavakkal találkozhatunk. (A harmadik, *fű* tagot itt figyelmen kívül hagyhatjuk. Számítalan olyan *fű* utótagú régi növénynevünk van ugyanis, ahol ez a megjelölés csupán a 'fa' ellentétéként került a növény nevéhez, arra utalva, hogy lágyszárú növényvel van dolgunk. E nevek zöme a *fű* kiegészítés nélkül is ugyanazt jelenti. A *fű* felesleges használatára már FÖLDI is rámutatott 1795-ben. Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról. Bécs.)

Az utótagként szereplő *bori*-nak nincs köze a közhasználatú *Boriska* (a becézett *Borbála*) női névhez. Itt legfeljebb a népetimológia egyik esetével állhatunk szemben (melyet egyébként Diószegiék is gyakran felhasználtak). Ugyanez történhetett a *sobra bora* vagy a *sobra borjúfű* formáknál is.

A név értelmezésében a figyelmet a *bors* (vagy *borsfű*) utótagra kell összpontosítani, még ha ezt a formát csak kevés szerző használta is. Elsőként SZIKSZAI szótárában található, de így tartja értelmesnek MELICH szómutatója, valamint a Casanate-Glosszák növényneveit revidáló MÁGOCSY-DIETZ is (l. SCHÖNHERR i. m.). Könnyen elfogadható, sőt találónak is nevezhető az a magyarázat, hogy a Korvin-Kódexbe kézzel és gót betűkkel beírt *bori* utótag voltaképp *bors* volt, hiszen a gót *s* és *i* betű között csekély a különbség. A *bors* pedig mint fűszernövény (*Piper nigrum*) és maga a török eredetű *bors* szó is már 1400 előtt jól ismert volt hazánkban (l. BENKŐ i. m.), és emellett a koriander gömbölyű termése is igen hasonló alakú és méretű a borséhoz.

A legrégebbi idők óta importált — és ezért drága — valódi borssal szemben a koriander olcsó, és házikertekben hazánkban is könnyen termesztendő növény. Fűszerként való felhasználása és értéke egyaránt messze elmarad a bors mögött. Így aztán teljesen találónak vehető az a népi megjelölés, mely egykor a korianderre a *zsobrákbors* nevet alkotta. Ez valóban egy gyenge, silány „bors” volt, melyet fűszerként a fősvények, zsigoriak használtak.

PRISZTER SZANISZLÓ

S Z E M L E

A magyar széppróza szótára

A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára. 1965–1977. Szerkesztette: FÜREDI MIHÁLY—KELEMEN JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 439 lap.

I. „Le Littératron”. Ez a címe annak a finom humorral, olykor éles szatírával átszótt kisregénynek, amely egyrészt receptet ajánl a képviselő-választásokhoz, másrészt kitűnő ráérzéssel és komoly szakismerettel fedi föl egész sor sajátosságát a szógyakorisági vizsgálatok gyakorlati hasznosságának (R. Escarpí: *Le Littératron*. Paris, 1964. Ford. Kismárton András. *Modern Könyvtár* 95).

Hogy kerül együvé ez a két egymástól teljesen távolinak tetsző témakör mint regénymotívum? Röviden és leegyszerűsítve úgy, hogy a sikerért küzdő pártok lehallgatják a lakosság, a választók beszélgetéseit a legkülönbözőbb helyeken, helyzetekben, piacon, kocsnában, még a hálószobákban is. Ezekből a szövegekből a Littératronnak nevezett szerkezet segítségével kiválasztják a leggyakoribb szokat, kifejezéseket. Fölhasználásukkal egy programbeszédet állítanak össze. A képviselőjelölteknek ezt a sablonszónoklatot kell minden gyűlésen elmondaniuk. Nem meglepő — a történet műfaji jellegéből következik —, hogy az előre gyártott beszéd mindenütt nagy sikert arat. S hogy a csattanó se maradjon el, az a jelölt, aki a sok ismétlést megunva, végül saját gondolatait saját szavaival mondja el, csúfosan megbukik.

Merőben más indíték jellemzi azt a törekvést, amely a mindennapi tapasztalat, mondhatni szükségszerűség folytán jutott el a szógyakoriság jelentőségének fölismeréséhez. A gyorsírásról van szó, hiszen ennek lényegéhez, eredményes alkalmazásához elengedhetetlen követelmény, hogy a gyakrabban előforduló szók minél egyszerűbb, minél rövidebb jellel (grafémával) legyenek rögzíthetők (vö. NEMES ZOLTÁN, *Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján*. Szeged, 1941.).

Ha még megemlítem a „Basic English” néven elterjedt, lényegében a szógyakoriságon alapuló, leegyszerűsített nyelvtanulási segédleteket, akkor aligha lehetne kételkedni a szógyakoriság, illetőleg ennek letéteményese: a gyakorisági szótár értékében és sokoldalú felhasználási lehetőségében. Ez ma már nem is vita tárgya.

Sokkal fontosabb az a kérdés, milyen tartalmú, azaz milyen és mekkora korpuszon nyugvó és milyen rendszerű, milyen felépítésű legyen a gyakorisági szótár (a továbbiakban: gysz.). Az elmúlt időszakban sokat hangoztatott, ezért kellemetlen hatású felhangoktól sem mentes, de a lényegét jól tükröző kifejezéssel úgy is fogalmazhatnánk: milyen tudományos igényeket kell teljesítenie a gyakorisági szótárnak, hogy kielégítse a társadalmi követelményeket. Érdemleges válasz persze csak megfelelő körültekintéssel adható.

Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a magyar szótáriródalom is fölmutathat olyan konkrét alapot, amely hozzásegít a fölmerülő kérdések tisztázásához.

A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (a továbbiakban: SzGySz.) bevezető tanulmányában így jelöli meg a gysz. lényegét: „A gyakorisági szótár . . . olyan — többnyire egy nyelvű — szótár, mely írott vagy beszélt nyelvi szövegek szóelődulásainak alapján közli a lexémákat és/vagy szövegszavakat azok előfordulásának (általában csökkenő) gyakoriság szerinti sorrendjében és/vagy ábécérendben. Az egyes lexémákra és/vagy szövegszavakra megadja az abszolút vagy relatív gyakoriság értékét, vagy a szóeloszlás valamilyen egyéb gyakorisági mutatóját.” (A szógyakoriságot mindjárt illusztrálja is a három és/vagy.)

A fölmerülő kérdések közül elsőként nézzük, hogyan illeszkedik be a gysz. a szótár-fajták nagy családjába.

MAGAY TAMÁSNAK a magyar szótártani irodalom termékeit számba vevő áttekintésében a magyar nyelvű leíró szótártípus körébe sorolt tizenegy szótárfajta között második helyen szerepelnek a gysz.-ok, az első csoportba sorolt általános értelmű szótárak után. (Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 375).

Ez a bibliográfiai számbavétel nem tájékoztató (nem is feladata) a gysz. műfaji jellegéről, céljáról, a feldolgozott anyagról, a feldolgozás módjáról stb. Pedig ezek a szempontok lényegesek akkor, ha egy szótárfajtának, adott esetben a gysz.-nak azokat a jegyeit vesszük számba, melyeknek típusmegjelölő, illetőleg megkülönböztető értékük van.

O. NAGY GÁBOR körültekintően gondos rendszerezésében a legtermészetesebb osztályozási alap, a funkció szerinti tipizálás érvényesül. Tehát az a szempont, hogy „az egyes szótárfajtákban a lexikográfusnak milyen célja valósul meg, vagyis hogy mire való az illető szótári mű, milyen feladatot tölt be a tudományos és a gyakorlati életben, milyen társadalmi-tudományos igényt elégít ki” (MNy. LXI, 141–2). Ennek megfelelően O. NAGY négy nagy szótári osztályt különböztet meg: a) interlingvális, b) terminológiai, c) speciális és d) általános (értelmű) szótárakat. Nem vitás, hogy a gysz.-nak a harmadik, a speciális szótártípusban van a helye; a szavak hangalakját, írásképét bemutató, illetve a szavak végződése szerint elrendezett felsoroló szótárak, azaz helyesírási, kiejtési és szóvégműtató (a tergo) szótárak tekintélyes társaságban (uo.).

2. A SzGySz. már címében utal arra, hogy a nemzeti nyelv csupán egy műfajilag jól elhatárolható rétegének szógyakoriságát kívánja bemutatni. Sőt — csak helyeseltően — a magyar szépprózának időben, térben korlátozott, előzetes megfontolások és számítások alapján meghatározott mennyiségű szövegét dolgozza föl. (NB! A könyv címével kapcsolatban elhangzott több kifogásoló vélemény: miért nem „A mai magyar szépprózai nyelv” vagy „A mai magyar széppróza” gyakorisági szótára? Az egyik talán szokottabbnak, természetesebbnek látszik, a másik rövidebb, egyszerűbb. A könyv előszava arról tájékoztató, hogy a szótárszerkesztők négy műfajra [széppróza, dráma, újságnyelv és tömegkommunikációs, valamint tudományos ismeretterjesztő szövegekre] vonatkozó szótári együttest terveztek. Ennek első darabja a megjelent mű. Tehát a szépprózai gysz.-t követné — s reméljük, valóban követni fogja — a drámai, újságnyelvi stb. gysz. is. Ez indokolja a címet.)

A SzGySz. is, mint minden szótár — legalábbis könyv alakjában megjelenve — mindig lépéshátrányban van a korról. Az a tény, hogy szótárunk az 1965–1977. évek közötti magyar szépprózai termés szövegeiből alakította ki feldolgozandó anyagát, mégis joggal tarthat igényt a mai magyar szépprózai nyelv tükröztetésére. Gondos mérlegeléssel, a kvantitatív nyelvészeti módszerek fölhasználásával határozták meg a szerkesztők azt a szövegmennyiséget, amely már megbízható, általános értékűnek minősíthető szöveget tartalmaz, viszont nem támaszt olyan nehézségeket, amelyek időben, költségben és munkaerőben kétségessé tehetnék vagy végtelenbe nyújtanák a munka elkészültét. (Ezekről bővebben I. FÜREDI MIHÁLY, A mai magyar széppróza statisztikai vizsgálata:

A magyar nyelv rétegződése I. Szerk. KRSS JENŐ—SZÚTS LÁSZLÓ, Bp., 1988. 336—49.) Így vált a szótár korpuszává kb. 200 szerzőnek 258 különböző művéből kiválasztott szöveg. Az egyes szövegrészeket átlagosan 2000 szövegszót tartalmaznak. A földolgozott teljes anyag 508 808 szövegszóból áll. Fontos tisztázni, hogy ez a szómennyiség 33 169 szótípusra, tehát különböző lexémára vezethető vissza. A különböző szóalakok száma pedig 91 471. Jó volna persze a több mint 30 000 előforduló lexéma teljes áttekintése, ha nem is a gyakoriság csökkenő rendjében, de legalább ábécérendben. Erről azonban területi vagy különböző racionális szempontok miatt lemondtak a szerkesztők. Fontosabbnak tartották a leggyakoribb szóanyagnak több oldalú vizsgálatát és bemutatását. Az így is tekintélyes terjedelmű szótár tulajdonképpen csak töredékét mutatja be a földolgozott szövegek szóanyagának; pontosan 3410 szótári címszót, új megjelöléssel szuperlexémát. Ez a műszo „kompromisszum eredménye”, és különböző lexémák összevonását tartalmazó szóalakot jelent (Bev. XXI.). Pl. a *van* mint szuperlexéma (számozott címszó) mellett, illetőleg alatt a különböző előforduló szóalakok — *vagyok, volna, lesz, volt, lehet* stb. — nyertek besorolást, mégpedig csökkenő gyakorisági sorrendben. Végeredményében tehát a szótár a 3410 címszó többszörösét tartalmazza.

A csökkenő gyakoriság szerint összeállított, 1-től 3410. sorszámmal ellátott címszó (szuperlexéma) teszi ki a szótár zömét (3—353). Első sorszámmal az *a* (*az*) névelő szerepel 55 823 előfordulással, az utolsó a *helyettesít* ige 10 előfordulással. A földolgozott szövegnek azok a szavai, amelyek kisebb indexszámot kaptak a gyakorisági sorrendben, nem kerültek be a szótárba. (Persze jobb lett volna az alsó határt legalább az ötször előforduló szókig kiterjeszteni, de erre — úgy látszik — nem volt lehetőség.)

A fentebb említett gyakorlati szempontoknál fogva az sem volna teljesen haszontalan, ha a szótár a csökkenő gyakorisági sorrendbe szedett szavak felsorolásán kívül semmi mást sem tartalmazna. A modern gysz.-okkal szemben támasztott követelmény azonban ennél jóval több, s ezt természetesen a SzGySz. szerkesztői is tudják, s a szótári címszavakról a gyakorisági sorrendi szám mellett még jó néhány fontos információt közölnek. Ehhez viszont több rendbeli kódjelzés kialakítása volt szükséges.

A szófaji megjelölés (a szótárban *D* oszlop alatt) nem okozott különösebb gondot. A homonímia megkülönböztetése, illetőleg föltüntetése is aránylag egyszerűen megoldható (a szótárban *C* oszlop). Egy további fontos adatolás arról tájékoztat, hogy az egyes lexémák hány műben, illetve szövegben fordultak elő (*E* oszlop). Ezek az adatok a szótárnak mintegy belvilágát tükrözik. Ahhoz, hogy a statisztikai adatok abszolút értéke mérhető legyen, a számok önmagukban nem alkalmasak. A gyakorisági indexszámokat át kell alakítani százalékos értéké. Így objektív mutatókat kapunk, amelyeket össze lehet hasonlítani más, azonos lexikális típusok adataival, ill. tetszőleges más gyakorisági sorok indexszámaival. Az olyan gysz.-nál, amelyik egy összefüggő szöveget, például egy szépirodalmi művet, esetleg egy életművet dolgoz föl, az átszámítás egyszerű osztási művelettel elvégezhető. Ha viszont mintavételes, különböző szövegeken alapuló szótári földolgozásról van szó — mint amilyen a SzGySz. —, bonyolultabb műveletre van szükség ahhoz, hogy az abszolút előfordulás értékei, illetőleg a szövegszók eloszlása, a szélső értékek közti ingadozása megállapítható legyen (vö. FÜREDI i. m.) Ilyen tájékoztatást ad a *G* és *H* oszlop.

A SzGySz. gyakorlati használatát könnyíti a címszók ábécérendi felsorolása (355—83). Ebből az adattárból könnyű tájékozódni egy-egy szó gyakorisági mutatóiról. A nyelvészeti vizsgálatok számára hasznos a leggyakoribb szövegszókból összeállított lista is (385—424), nemkülönben a könyv végén található statisztikai kimutatások: a homonímajegyzék, a szófaji kódszámok, a grafémák szöveggyakoriságai, a magánhangzók szövegbeli eloszlása, a szófajok és a ragozott igealakok, valamint különböző nyelvtani formák eloszlása (425—36).

Tanulságos volna a szavak hosszának adatolása is, igazolásul vagy cáfolatul ZIFF-nek arra az ismert tételére, hogy minél nagyobb egy szó gyakorisága, annál rövidebb a szó.

3. Az átlagolvasót (talán azt is mondhatnám, az átlagnyelvést), vagyis azt, aki egy gysz.-t kézbe vesz, elsősorban azok az eredmények, hasznosítható gyakorlati tapasztalatok érdeklik, amelyek a szógyakoriság általános vagy sajátos kérdéseire adhatnak választ, legalábbis bizonyos keretek közt.

Az egyik, számos példával igazolt univerzális törvény az, hogy a gyakorisági sor élvonalában az ún. formaszók — névelő, kötőszó, névmás stb. — helyezkednek el. Magyar vonatkozásban a dobogó legmagasabb fokán fölényes győzelemmel áll az *a* (*az*) névelő. A SzGySz.-on kívül ezt igazolja néhány más típusú gyakorisági jegyzék is. Így NEMES ZOLTÁNNAK az újságszövegek alapján készült szóstatistikája (i. m.), egy teljes költői életművet földolgozó gyakorisági szójegyzék (BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1973. 95—122, 1974. 89—160), valamint egy szépirodalmi alkotás szóstatistikája (PÁSZTOR EMIL, A Toldi-szótár. Bp., 1986. 264—7). A továbbiakban már hullámnak a sorrendi helyezések az *és* (*s*), *nem*, *mint*, *hogy*, *ez*, *is*, *de* stb. szavak között.

A tartalmas szók (mots pleins) nem jelentenek komoly versenytársat az előbbi szócsoporthoz. Az első tíz helyezett közé csak ritkán sikerül valamelyiküknek betörnie. A SzGySz.-ban az első tartalmas szó a *mond* ige csak a 14. helyet érte el. Juhász Gyula leggyakoribb szavai közt ugyancsak a 14. helyre szorult az *ég* főnév, és csak a Toldiban került a *nagy* melléknév az előkelő 7. helyre.

Ez a néhány adalék világosan megmutatja, hogy a tartalmas szók között nem lehet olyan állandó szócsoporthoz beszélni, mint a formaszóknál. A műfaj, szerző, tartalom, keletkezési idő stb. megannyi eltérő szót, szófajt eredményez. Ez természetes. De a tartalmas szóknak is vannak általános érvényű megosztási törvényszerűségei. Így pl. az, hogy a leggyakoribb szókkal szembeállítható hapaxok a szótári címszók több mint 50%-át teszik ki. Ez a szabály bizonyos nagyságrenden túl mindenféle szöveg szavaira érvényes. Ugyanígy megállapítható, hogy egy gysz. első száz szótípusa (szótári címszava) terjedelemben az egész földolgozott korpusznak kb. 50%-át teszi ki. (Tehát pl. egy 100 000 szóból álló szöveg leggyakoribb száz szava 50 000 szóelőfordulást tartalmaz.) Ezt a százalékolást tovább is lehet folytatni, amikor is az első 400 szó a korpusz 65%-át, az első 1000 szó pedig 75%-át adná több-kevesebb +/- eltéréssel. J. MISTRÍK szlovák szótárának bevezetője — különféle kvantitatív nyelvészeti mutatók mellett — felsorolja nyolc idegen nyelvű gysz. leggyakoribb 500 szavát. Megállapítja, hogy a bemutatott szócsoporthoz mindegyik nyelv bármely szövegének 60—70%-át éri el (vö. Nyr. XCV, 484—92).

Az univerzálisok közt még egyet érdemes megemlíteni: a gyakoriság csökkenésével együtt jár az azonos frekvenciával szereplő szók számának növekedése a leggyakoribb szótól egészen az egyszeri előfordulásig.

A lexikográfiai vizsgálatok persze kiterjeszkedhetnek a szavak morfológiai vonásainak eloszlására, a nyelvi struktúrában föllelhető gazdaságosság összefüggéseire stb. Az idevágó kérdéskörrel a SzGySz. bibliográfiai jegyzékében (437—9) felsorolt több mű foglalkozik. Rövid áttekintést nyújt BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Bp., 1979., főleg 107—12. Érdemes és illendő megemlíteni, hogy a szógyakoriság számos törvényszerűségére már félszázaddal ezelőtt rámutatott NEMES ZOLTÁN (i. m.) bevezető tanulmánya.

A kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok eredménye általánosan és persze a gysz.-i vonatkozásban is attól függ, milyen viszonyítási alapok állanak a kutatás rendelkezésére. S e téren — sajnos — alapos a lemaradásunk. Számos ország — nemcsak a gazdag nyugatiak, hanem a környező népek is — megszerkesztették nemzeti nyelvük gysz.-át. A

nienk azonban hiányzik. Ez a magyar tudománynak, közelebből a magyar lexikográfiának második nagy adóssága. (Az első természetesen a több mint száz éve megkezdett nagyszótár elkészítése.) A SzGySz. komoly lépést jelent a hiány pótlására, de ezzel aligha elégedhetünk meg. Viszont a mai helyzetben csupán az jogosít reményre, hogy akár a magyar nagyszótár, akár a magyar gvsz. fogalmát nem kell a hagyományos, könyvként kinyomtatott formára korlátoznunk. A gépi földolgozással létrehozható és tárolható adatbankszerű szótár sok tekintetben rugalmasabb, állandóan kiegészíthető, korszerűsíthető jellegénél fogva legalábbis egyelőre a kutatás számára hasznosíthatóan teljesítheti a szótári funkciókat.

BENKÓ LÁSZLÓ

Nyelvünk a Duna-tájon

Szerkesztette BALÁZS JÁNOS†. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 404 l.

1. Ez a tanulmánygyűjtemény, amelynek szerkesztője nem érte meg a kinyomtatást, régi hiányt kíván pótolni: a magyar, valamint a Kárpát-medencében élő többi nép nyelve és kultúrája közti kölcsönhatás tüzetes összefoglalását. A kitűzött célt az antológia, mint látni fogjuk, csak részben érte el.

Az imént tudatosan Kárpát-medencét említettem, mert a címben szereplő „Duna-táj”, amely GÁLDI LÁSZLÓ és más szerzők szóhasználata nyomán terjedt el (l. erről az ismertetés végén írtakat), a tárgynál szélesebb területre utal (beleértve pl. Bulgáriát).

A kötetben nyolc szerző mutatja be a magyar, szerbhorvát, román, szlovák, kárpátukrán, latin és német nyelvi és művelődési kapcsolatokat a honfoglalástól (sőt még korábbról) napjainkig.

Ami az áttekintésből kimaradt, az elsősorban a magyar–szlovén kölcsönhatás. Ez a korai középkorban a szerbhorvát és magyar nyelvi érintkezéssel azonos mértékű lehetett, később meggyengült, a hazai szlovénságban pedig jórészt egyirányú befogadássá alakult. Mondhatná valaki, hogy a szlovén amúgy sem „dunai” nyelv, ámde a kötetben megtárgyalt óorosz és ukrán sem az. Mellesleg szólva nincs itt földolgozva a cseh–magyar érintkezés. Igaz, a cseh nem dunai és nem kárpáti nyelv, a szlovénhez képest nem volt szorosabb kapcsolatunk e néppel, de a Duna-táj nyelvi egységének hívei — a rokon szlovák miatt — ide számítják a csehet, sőt többen (pl. DÉCSY GYULA) a szlovént is.

Az antológia címéből az következne, hogy a magyar nyelvnek a többi „dunai” nyelvvel való érintkezése a múltban és a jelenben egyaránt föltárul benne, tehát nemcsak lexikális kölcsönzések, hanem szociolingvisztikai helyzetelemzések is, áttekintve a magyar nyelv státuszát, funkcióit, a köznyelv jellegzetességeit az öt szomszédos országban. Minderről nincs szó a kötetben, az lényegében történeti lexikológia a szükséges társadalomtörténeti kitekintéssel. A tárgyát fedő cím tehát ez lenne: „A Kárpát-medence nyelvi és művelődési kapcsolatainak története”.

A nyelvi érintkezésből többen csak az egyik irányú kapcsolatokat tárgyalják meg. HADROVICS LÁSZLÓ csak a magyar és szerbhorvát, BAKOS FERENC pedig csak a román–magyar átvételeket tárja föl. BALÁZS JÁNOS ugyancsak egyoldalú, latin befolyást ismeret, de témája a körülményekből adódik, hisz az ellenkező irányú hatás csupán a szűkebb hazai latinságban csapódik le (kiejtés, sajátos kifejezések stb.), amint BARTAL ANTAL (*Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae, 1901.*) kimutatta. Ugyanez áll a magyarból kiinduló és a németet érintő hatásra, amely a hazai németiség beszédében és írásában (sőt irodalmi alkotásaiban) megnyilvánul. A szerző, MOLLAY

KÁROLY (és mások) korábban publikáltak erről. Azonban ez a hatás szintén csekélyebb az ellenkező irányúnál. Mindazonáltal kitűnik a mondottakból, hogy a cikkgyűjtemény e tekintetben szintén kiegyensúlyozatlan.

A hiányosságok közé soroljuk még az átfedéseket, amelyek a szerkesztés során kiküszöbölhetők lettek volna. HADROVICS LÁSZLÓ cikkének egyik fejezete (28–38) és NYOMÁRKAY ISTVÁN (303–14) egyaránt a (szerb)horvát nyelv magyar jövevényszavairól ír, és a hangtani adaptációk mindkét cikkben olvashatók. A latin hatással foglalkozik HADROVICS LÁSZLÓ és BALÁZS JÁNOS. Persze: *si duo faciunt idem, non est idem*...

Némely kérdést a szerzők a tulajdonképpeni témán túlmenően részleteznek, ilyen például ROT SÁNDORNAK a kárpátukránok etnikai neveiről (368–72) vagy BALÁZS JÁNOSNAK az ókori latin írásrendszerről (118–20) szóló ismertetése.

A cikkírók témájuknak szakemberei, több cikkben, monográfiában már értekeztek róla, jelen tanulmányuk számos új adattal és észrevétellel kiegészítve a tárgykör összefoglalója. Csupán NYOMÁRKAY ISTVÁN akadémiai doktori értekezése, cikkének fő forrása nem jelent még meg.

A szerzők már korábbi kutatásaikban túlhaladtak a kölcsönzések vizsgálatának régi módszerén, a főként csak szótári adatfeldolgozáson, és a nála vesződésesebb, de eredményesebb anyaggyűjtésre, egykorú kéziratos és nyomtatott forrásszövegek ki-munkálására tértek át. Ezt hangsúlyozza különben HADROVICS (24). A jelen antológia legtöbb cikke tehát a korábbiaknál hitelesebb, pontosabb képet nyújt a Kárpát-medence népeinek sokrétű nyelvi és kulturális kapcsolatairól.

Az antológia érdeme továbbá, hogy maguk a szerzők mutatnak rá a még felderítetlen, megoldatlan kérdésekre; főképp a tükörszavak, tükörjelentések, szintaktikai és frazeológiai egyezések várnak még feldolgozásra (131–2, 162, 246, 252–3, 275). Többen kiemelik KISS LAJOS kezdeményező munkáját (Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp., 1976. NytudÉrt. 92. sz.). Ehhez hozzávennem PAPP LÁSZLÓ dolgozatát (Tükörszók a magyarban: MNy. LXXX, 48–59) a latin és német vagy latin–német eredetű ilyen elemeinkről.

A tanulmányokat bő bibliográfia egészíti ki. Feltűnik azonban, hogy GABRIELLA SCHUBERT (Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Berlin, 1982.) monográfiájára nem hivatkoznak. GREGOR FERENC ugyan egyszer megemlékezik róla (163), de irodalomjegyzékéből kimaradt. SCHUBERTÉ az első kísérlet az egyirányú hatás egy fogalomkörének szintézisére, nem csekély hiányosságai ellenére sem helyes tehát figyelmen kívül hagyni; l. e műről HADROVICS LÁSZLÓ (ALH. XXXII, 235), HORVÁTH MÁRIA (MNy. LXXXIV, 496) recenzióját és sajátomat (Ungarn-Jahrbuch 13. sz. 1984–5. 309).

Összesen 13 térkép-vázlat reprodukciója egészíti ki a tanulmánykötetet (278–86, 386–9 és egy a hátulsó borítólapon elött), néhányan eredeti idegen nyelvű magyarázattal, felirattal, mások fordításban. Elhelyezésük azonban olyan, főleg a legutolsó vázlaté (Szerzetesrendek a XIV. században), hogy nem egykönnyen állapítható meg, mit is illusztrálnak.

2. HADROVICS LÁSZLÓ (A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága: 7–46) előbb általános történeti áttekintést nyújt. Itt megemlíti (18) előadásában már elhangzott, de még nem publikált kutatási eredményét, hogy ti. a Huszita Biblia fordítói nemcsak latin, hanem csehországi német bibliafordításokat is felhasználtak forrásul. Egy fejezetben (23–8) kritikailag áttekinti a közép-kelet-európai problémákkal foglalkozó magyar nyelvtudományi irodalmat. Kitér az esetleg órosz eredetű kölcsönzavakra; ő az *óriás* szót tekinti ilyennek az órosz *varjazi* népnévből; valószínűnek tartja a *por*, *lánc*, *vászon*, *mókus* stb. ilyen eredetét (24), és hangsúlyozza, hogy még más szavunkról

szintén kiderülhet az óoroszl származás. „Magyar elemek a szerbhorvátban” (28–38) cím alatt összegezi németül megjelent művét (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.). Ugyancsak korábbi munkájára támaszkodik a tanulmány utolsó fejezete (38–43) a nyugat-magyarországi (burgenlandi) horvát irodalmi nyelv fejlődéséről (Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Bp., 1974. és Burgenländische-kroatische Schulbücher der Bachära. Eisenstadt, 1984. In: Burgenländische Forschungen, Sonderband 7.).

3. BAKOS FERENC (A magyar szókészlet román elemei; 47–94) e tanulmányába beleépítette tetemes adatgyűjtésen alapuló könyvét (A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.) kívül az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent kötetében található valahizmusokat. A csángó kivételével a magyar nyelvjárások román kölcsönszavai ugyancsak fel vannak itt tüntetve. BAKOS a román elemeket kronológiai sorrendben és fogalmi-jelentéstanai csoportok szerint tárgyalja meg. Táblázatot közöl (69) az észbeli fogyatékoság jelentésű 57 román jövevényszórol megyei elterjedésükben tagolva. Kiemeli (54), hogy román elemek Erdély területén kívül, főként a juhtartás és kétlelegős gazdálkodás fogalomkörében, a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze regionális köznyelvéből kimutathatók. Foglalkozik a cikk (81–4) a visszakölcsönzések eseteivel. A szerző rámutat (48 és 92), hogy a mindkét irányú átvétel kétezeret jóval meghaladó tömegéből az irodalmi szintet csak egy töredék érte el, 20 román elem a magyarban, 195 a románban (TAMÁS LAJOS adata: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp., 1966.).

4. BALÁZS JÁNOS (A latin a Duna-tájon; 95–136) a cím ígérte tárgykörnél szűkebb témát ölel fel e tanulmányban: a magyar művelődésben érvényesülő latin hatás történetét és a magyar nyelvben kimutatható latin elemeket; helyel-közzel megemlíti nem magyar Duna-táji latin, illetve humanista írókat (Franciscus Wagner, Andreas Jambressich, Honterus János stb.). A fonetikai beilleszkedés törvényszerűségei közt teret szentel az eredeti latin végződésnek (-us, -um stb.) lekopásának számos jövevényszavunkban, valamint az *s > s ~ sz* ingadozásoknak (126–8). MELICH magyarázata mellett csatlakozik MOLLAY KÁROLYNAK azon nézetéhez (I. e kötetben: 126), hogy a német papok latin ejtőmódja szintén hozzájárult ezeknek az alakoknak és variációknak (pl. *papír ~ papiros*) elterjedéséhez. A tükörszavakról és tükörkifejezésekről szólva BALÁZS kiemeli, hogy a nyelvújítások során képzett ilyen elemek jelentős része végeredményben latin alapú, ezért keletkezett számos nyelvben igen sok hasonló képzésű vagy szemantikailag azonos lexikális elem, pl. *tejút ~ német Milchstraße ~ cseh mlečná cesta ~ szlovén mlečna pot < latin via lactea stb.* (132).

5. GREGOR FERENC (Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok: 141–95) mindkét irányú kölcsönhatást áttekinti hangtani magyarázatokkal; saját gyűjtésén kívül a szlovák nyelv hungarizmusait KIRÁLY PÉTER, ZOE HAUPTOVÁ és mások művei nyomán ismerteti, illetőleg bírálja: főként HAUPTOVÁ némely következtetését (164, 169 stb.). Ugyancsak vitába száll szlovák nyelvészek körében elfogadott nézetekkel, amelyek több magyar szót származtatnak a szlovákból, mint amennyit a magyar nyelvészeti irodalom elfogadhatónak tart (*határ, korcsolya, sziget, vidék stb.*), sőt a szláv eredetű egyházi, állami és jogi kifejezéseinkben nem déli szláv, hanem szintén szlovák etimont keresnek (146, 148–9). GREGOR maga is ad új etimológiai javaslatokat, vagy megerősíti valamely kéte-sebb esetben az egyik korábbi véleményt. Az *igric* eredetéről például azt tartja, hogy hangtani és egyéb meggondolások alapján, ha az átvétel a X–XI. századforduló táján történt, lehet cseh–szlovák, semmiképpen sem orosz (ahogyan ROT SÁNDOR gondolja),

de valószínűleg a TESz. álláspontja áll legközelebb az igazsághoz, hogy tudniillik nem köthető egy meghatározott szláv nyelvhez sem. Megjegyzem, hogy ROT az *igric* szót a jelen antológiában publikált tanulmányába nem vonta be. GREGOR magyarázatot ad arra, hogy a szlovák irodalmi nyelvben miért olyan kevés a magyar elemek száma: a XVI. századtól kezdve a cseh irodalmi nyelvet tekintették mintának (189–90). A dolgozat példátára igen gazdag nyelvjárási, illetőleg archaikus hungarizmusokban és szlovakizmusokban.

6. A kölcsönös kapcsolatok művelődéstörténeti hátterét dolgozta föl KIRÁLY PÉTER (Művelődési központok a Duna-medencében: 197–229). Tanulmányában végigköveti szomszédaink nyelvreformjainak, lexikális és helyesírási normalizálásának történetét a budai egyetemi nyomda kiadványain keresztül a nagyszombati alapítástól a múlt század közepéig. A szerző eddigi kutatásainak eredményeképpen bemutatja a legfontosabb nyelvi, nyelvészeti vonatkozású nyomtatványokat, értékeli a bennük kifejtett nyelvújítási, nyelvművelési eszméket. A budai nyomda hozzájárult a Kárpát-medencén kívül élő kisebb népek nemzeti irodalmának fellendítéséhez, nyelvi reformtörekvéseinek megvalósításához. Ezt mutatja az 1806–1848 közti időszakban kiadott huszonnégy bolgár nyelvű nyomtatvány. E nyomda tevékenysége jól példázza, hogy a magyar művelődési intézményeknek jelentős része volt a szomszéd nyelvek írásbeliségének fejlődésében.

7. MOLLAY KÁROLY (A német–magyar nyelvi érintkezések: 231–90) az egyik legfontosabb idegen hatásról ad tüzetes összefoglalást, a tekintélyes idevágó irodalmi hivatkozásokon kívül saját művei nyomán, amelyek közül hadd emeljük ki néhány évvel ezelőtt napvilágot látott szintézisét: Német–magyar érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. Nyelvészeti tanulmányok 23. sz. MOLLAY történelmi áttekintés után mélyrehatóan foglalkozik a magyar helyesírás német eredetű elemeivel, és megtárgyalja a kölcsönözavak hangtani beilleszkedésének módjait az óbajor és ómagyar hangrendszer egybevetésével (269–74). Ami helyesírásunk német mintáit illeti, a szerző továbbfejleszti és helyenként módosítja KNIEZSA ISTVÁN „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” (Bp., 1952.) című alapvető művét (262–5). A lexikális átvételek áttekintésén kívül olvashatunk néhány hasznos észrevételt a magyarországi német helynevek keletkezéséről. Kiemeli az elsődleges keletkezésű német helynevek (pl. *Hermannstadt* 'Nagy-szeben') mellett a különféle típusú másodlagos (magyarból vagy más hazai nyelvből kialakított) neveket (pl. *Steinamanger* 'Szombathely', *Großwardein* 'Nagyvárad'). Jó lenne e szempontok figyelembevételével kiadni olyan névszótárt, amelyből a különféle névváltozatok felbukkanásának időrendje kitűnik, már amennyire ez megállapítható. KISS LAJOS szótárának (FNESz.) újabb kiadása volna erre a legalkalmasabb. Az eddigi kötetekben a névváltozatokból, különösen a német névalakokból, nem mindig válik ki a kronológiai sorrend (vö. pl. *Szombathely* szócikkét). A lexikális hatás elemzésében MOLLAY számos új javaslatot jelentkezik, s német eredetűnek tekinti az *apát*, *apáca*, *érsek*, *szekrény*, *szoba* stb. szavainkat (234, 246, 273–4), amelyeket eddigelé szláv, görög, nemzetközi stb. etimonra vezettünk vissza. Kár, hogy a szerző nem foglal állást HADROVICS LÁSZLÓNAK a *beteg* szavunkról adott magyarázatáról, hogy az KARL ŠTREKELJ ötlete szerint a középfelnémet *wētac* alakból származik (vö. Ungarische Elemente im Serbokroatischen 144).

8. Hadrovics után másodikként NYOMÁRKAY ISTVÁN ír a magyar–szerbhorvát érintkezésről (A magyar és szerbhorvát nyelv kapcsolata: 291–350). A kölcsönhatás áttekintése után az ő saját (kiadatlan) kutatásainak anyagát foglalja össze a legterjedelmesebb fejezetben (A horvát nyelvújítás magyar mintái: 314–47). A szerző feldolgozta

az iskolai oktatási, közigazgatási, jogi, katonai és — tallózva — a postai és vasúti szak kifejezések hungarizmusait, amelyek tükörszavak, tükörkifejezések, tükörjelentések formájában keletkeztek a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. E minták horvát megfelelői az átvevő nyelv saját eszközei szerint öltöttek alakot. Számos esetben latin vagy német szó a magyar minta alapja, és ilyenkor nehéz eldönteni, hogy a magyar alak volt-e a közvetlen forrás, pl. *tjelovježba* 'testgyakorlat' származhatott közvetlenül a német *Leibesübung* alakból (318). A felsorolt nyelvújítási neologizmusok jó része közben kikopott a szóhasználatból, és új szavak váltották fel őket, de számos ilyen újítás megmaradt, mint pl. *služnost* 'szolgálat' (324).

9. Nyelvi kapcsolatok újraértékelésének igényével lép föl ROT SÁNDOR (A magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás: 351—401) szintén már publikált munkáit összefoglalván (Vengersko-vostočnošlav'anskije jazykovyje kontakty. Bp., 1973. stb.). Jelen cikkének címe szűkebb a megtárgyalt témánál, hiszen óorosz—magyar kapcsolatokról is szó van benne, sőt az újabb mondanivaló elsősorban itt olvasható, míg a magyar—ukrán érintkezés taglalásában saját írásain kívül LIZANEC P. M. monográfiájára támaszkodik (Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok a kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján. Ungvár, 1970.). Nem hivatkozik azonban LIZANECnek egy 1976-ban Budapesten kiadott orosz nyelvű kötetére: „Vengerskije zaimstvovaniya v ukrainskich govorach Zakarpat'ja”.

Az óorosz hatását illetően a jobbára LIGETI LAJOS nézeteit (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986.) követő történelmi előzmények ismertetése után 30 szót sorol föl. Az eddig biztosan vagy esetleg óorosz eredetűnek minősített szláv jövevényszavainkon kívül a szerző az alábbiakat tünteti föl: *barázda, borona, csorosztya, gerendely, halom, ikra, iszap, láz* 'legelő, irtás'; *család ~ cseléd, kereszt, zsidó*. Mindez azt sugallja, hogy a honfoglalás előtti orosz hatás nagyobb méretű volt, mint ahogyan eddig tudtuk, és ez kölcsönszavainkban is lecsapódott. ROT javaslatát GREGOR (144—5) pozitívan értékeli (mellesleg szólva a *karácsony*, ROT korábbi javaslata, ebben a listában nem szerepel). A tanulmányban közölt szószármaztatások azonban nem tekinthetők itt bizonyítottak. Habár a fonetikai beilleszkedés néhány esetéről olvasunk a bevezetőben (366—7), az egyes szavak után csak a források (rövidített) alakja, továbbá a velük összevethető szláv alakok állanak, köztük az óorosz is; az ellentétes vélemények megvitatása, a javaslattal szembehelyezhető érvek cáfolata, a szerző saját nézetének megindokolása hiányzik.

A honfoglalás utáni (kárpátaljai) ukrán—magyar érintkezés eredményét az utolsó fejezet tartalmazza (372—85). A felsorolt lexikális elemek jelentéskörök szerint csoportosulnak, de az átvétel idejére semmilyen utalást nem találunk. Az erdőgazdálkodás és fafeldolgozás tárgykörében például (376—7) olvassuk a *drugár-fa* 'lehántott kergű szálfa, dorong' és a *trelóka* 'a fa gépi vontatása' kölcsönszavainkat; köztük az előbbi nyilván a korábbi, az utóbbi pedig a későbbi átvételek közé tartozik, bizonyosan már a szovjet korszakból. Az egyes csoportok után felsorolt forrásokból mindez kiténik, de az érdeklődőnek ott kell utánanéznie. Az ukrán eredetű szórétegben is vannak újabb etimológiai javaslatok, pl. a *kanca* (372), amelyről a TESz. nyitva hagyja az egyik szláv nyelvhez való kötését. Ezzel szemben ROT nem tüntet föl több biztosan ukrán eredetűnek elismert jövevényszót, pl. *harisnya, kalamajka*. Az ukrán származású elemek túlnyomó többsége nyelvjárási, főként a kárpáti ukránnal szomszédos területekről, de „kárpáti” nyelvjárás néven szamosháti, kalotaszegi, csángó és székely nyelvjárási adatok szintén megtalálhatók a kölcsönzött alakok között (372—3).

10. Az antológiában számos, az eddig biztosnak vagy elfogadhatónak nyilvánított etimontól eltérő származtatás akad, nem mind új, korábbi publikációk anyagából kerül-

tek bele ebbe az összeállításba. Illetékességem és a rendelkezésre álló hely hiánya miatt nem bocsátkozhatom e javaslatok, gyakran csak ötletek értékelésébe, nem egyről különben már jelentek meg bírálatok; hangsúlyozom azonban, hogy tételes kritikájukra szükség van, ám fölvetésüket akkor sem tartom hiábavalónak, ha majd az ellenőrzés szigorúbb mértékét nem ütlik meg.

A részletes kiértékelés után visszatérek a Duna-táj, illetőleg a Kárpát-medence kérdéséhez. A nyelvi érintkezést tárgyaló dolgozatok főként a lexikális átvételekkel foglalkoznak. Ezen túlmenően persze szóba kerülnek helyesírási és fonetikai problémák (az adaptáció révén), valamint a nyelvi struktúra lazább rétegeit (szintaxis) ért hatások. Mindezek tények. Ámde sehol nincs említés arról, hogy az idegen hatás átalakította volna a nyelv belső, zártabb struktúráját (fonémarendszer, alaktan). Márpedig a névadó elmélet (GÁLDI LÁSZLÓ, *A Dunatáj nyelvi alkata*. Bp., 1947.) és a nyomába lépő vagy csak időben követő hasonló fejtegetések éppen abból a föltevésből indulnak ki, hogy ezen a tájon a genetikai eredettől független nyelvrokonság, „nyelvszövetség” (Sprachbund) keletkezett az itt élő népek többnyelvűsége és szoros kapcsolatai útján, ez a rokonság a szókinésben, továbbá a nyelvi struktúra egyéb rétegeiben (fonémarendszer, morfológia, szintaxis, szóalkotás) megnyilvánul, és ez a nyelvszövetség hasonló jellegű, mint a balkáni nyelveké és a világ más tájain fennálló ilyen rokonsági rendszer (pl. a kaukázusi nyelvek közt). Így DÉCSY GYULA (*Die linguistische Struktur Europas*. Wiesbaden, 1973. 87–9) és HARALD HAARMANN (*Aspekte der Arealtypologie*. Tübingen, 1976. 97–105), aki különben DÉCSY minősítési kritériumait erősen kifogásolja, és saját rendszerépitésében tőlük eltér. Az antológia néhai szerkesztője, BALÁZS JÁNOS e mű szellemi előzményének tekinthető kiadványban (*Areális nyelvészeti tanulmányok*. Bp., 1983.) ezt a gondolatot állítja középpontba, és az itt ismertetett kötet bevezető tanulmánya szintén elismerően nyilatkozik GÁLDI és DÉCSY úttörő munkáiról (10, 27).

Helyszűke miatt csak utalok e folyóiratban közölt cikkekre (MNY. LXXX, 36 és 177), amelyben igyekeztem megcáfolni a Duna-táji nyelvszövetség létezését, egyenként visszautasítván GÁLDI, DÉCSY, HAARMANN és mások tételeit, a tényekkel szemben álló spekulációkat. De sem ezt a cikket nem veszik figyelembe, sem FUTAKY ISTVÁN és szerzőtársai korábbi, hasonló értelmű írását (*Der Donau-Sprachbund — Gibt es ihn? Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 2. sz. 1978. 181–92). Ez az egyoldalúság, sőt elfogultság az antológia elvi hibája, noha — ismét hangsúlyozom — az adatok kezelésében ez nem érvényesül, és némely szerző előbbi írásában úgyszintén helyreigazította a Duna-táji elmélet túlzásait (l. MOLLAY: MNY. LXXX, 9).

A téma fontosságára való tekintettel, továbbá hogy az adatokat és következtetéseket a magyarul nem tudó illetékes szakemberek megismerhessék, javasolom az antológia idegen nyelvű kiadását. Ebben a hiányzó leírásokat pótolni kellene, az ötleteket korlátok közé szorítani, de a tényeket és bizonyítékokat a maguk teljességében kellene bemutatni.

FODOR ISTVÁN

István Nyomárkay, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*

Akadémiai Kiadó, Budapest. *Studies in Modern Philology* 7. 1989. 225 l.
+ 20 (Wortregister)

1. Két nép évezredek együttélése nem maradhatott nyelvi kölcsönhatások nélkül, s ezek a közös, de mégis eltérő módon átélt történelem láncszemeiként kapcsolódnak össze.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak jelentős hányvadát képezik a szerbhorvát eredetűek (vö. KNEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2. Szómutatójának adatait). A szerbhorvát nyelv magyar elemeit HADROVICS LÁSZLÓ dolgozta fel hatalmas monográfiájában: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Bp., 1985.), részletesen ismertetve a kölcsönzések hangtani, grammatikai vonatkozásai mellett a jelentős kölcsönzések és a tükörfordítások kérdéseit is.

Vajon lehet-e még újat mondani HADROVICS LÁSZLÓ minden részletet számba vevő vizsgálódásai után a magyar–szerbhorvát nyelvi kapcsolatokról? Erre a feladatra vállalkozott NYOMÁRKAY ISTVÁN hosszú évek — előmunkálatnak is tekinthető — kutatásainak összegezeként. Korábban a felvilágosodás horvát-szlóven nyelvújítási kísérleteit vizsgálta, majd a szerbhorvát nyelv idegen szavainak morfológiai és szintaktikai viselkedését tanulmányozta. Munkája sok tanulságot hordoz a nem szlavista nyelvész számára éppúgy, mint a történettudomány vagy a művelődéstörténet kutatóinak. Ismertetésemben ezeknek a mozzanatoknak a bemutatására törekszem.

Mint bevezetésében elmondja, HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmét arra, hogy a horvát nyelvben — a nagyszámú magyar elem mellett — jelentős a magyar mintá(k)ra keletkezett tükörfordítások száma is. BALÁZS JÁNOS is utalt az areális kapcsolatok fontosságára, s a magyarnak a Kárpát-medence más nyelveire gyakorolt hatására. Ennek a nyelvészeti és történeti szempontból egyaránt fontos kérdésnek a részletes feldolgozása — magyar–horvát vonatkozásban — mindeddig hiányzott. Itt jegyzem meg, hogy Nyomárkay nem utal GABRIELLA SCHUBERT könyvére (*Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. 1982., vö. ismertetésemet: MNY. LXXXIV, 496–502); amely bár nagy általánosságban, de foglalkozik a magyar–horvát nyelvi kapcsolatokkal is.

2. A munka felépítése. - A bevezetés már ismertetett megállapításait a feldolgozott források méltatása követi. Ezek többségükben magyar–horvát nyelvű törvény- és rendeletszövegek, katonai szolgálati szabályzatok. A szerző a közigazgatás, jog és az oktatás szóanyagát az 1868-as magyar–horvát kiegyezést (1868. XX. te.) követő párhuzamos magyar–horvát törvénytöredékekből merítette. Ezekből egyidejűleg tanulmányozható a német (alap)szöveghez igazodó, s az attól eltérő — részben a magyar mintákat is figyelembe vevő — horvát szakszó- és kifejezőkészlet, szinte létrejöttének pillanatában.

Szól arról, hogy kevés forrást talált a vasúti terminológia kutatásához. Bár a részletes feldolgozásban (193–8) szerepel jónéhány vasúti műszó is, bizonyára haszonnal járt volna — a magyar–horvát szempontból egyaránt a legfontosabbnak tekinthető — Duna–Száva–Adria Vaspálya Társaság, a hajdani Délvasút iratainak tanulmányozása. Ez a Dunántúlt, a Dráva–Száva vidékét és a tenger melléket átszelő vasút csupán a harmincas években került át a Magyar Államvasutak kezelésébe. Alapítása egy nemzetközi konzorciumhoz kapcsolódik, melyben a Rothschild-Bankháznak jelentős szerepe volt; okiratai német s részben francia nyelven íródtak; valószínűleg ezekből készültek a magyar és — talán velük párhuzamosan — a horvát fordítások is.

A forrásul használt magyar nyelvészeti munkák: a TESZ. é. TOLNAI VILMOS Nyelvújítás-a mellett talán lehetett volna GÁLDI Szótáriróhadalmá-ra, a régebbiek közül a NyŰSz.-ra és a múlt század második felében megjelent két- és háromnyelvű (magyar–német–horvát) szakszótárakra is hivatkozni. SÁGI ISTVÁN Könyvészet-e jogi, katonai, vasúti szakszótárakat is említ, vö.: MARGITAI JÓZSEF, Rövid zsebszótár (magyar–horvát, 1887–89.); SPICZER MÓR: 1893.; MARGALITS EDE: 1899.; VÁMBÉRY RUSZTEM és KÁLMÁN MIHÁLY, Magyar–német jogi szótár, 1899.; SCHWARTZ IZIDOR és HAJTÓS ÖDÖN, Jogi műszótár, magyar–német rész, 1908. A katonai szótárak közül csak a TÓTH

TIVADAR, SCHWEITZER KÁROLY, PANDIĆ SÁNDOR és a SPIC(Z)ER MÓR szerkesztette, 1900-ban megjelent szótárat említem, de készültek — Sági összeállításából kitetszően — vasúti szakszótárak is.

Nyomárkay célja azonban nem a magyar, hanem a horvát nyelvújítás tanulmányozása volt, de talán a korabeli magyar szakszótárak anyaga is gazdagíthatta volna vizsgálatának eredményeit.

A rövidítésjegyzéket az átnézett szövegek (feltételezett) fordítóra vonatkozó adatok ismertetése követi. Bogoslav Šulek és Mirko Bogovič tevékenységével részletesen foglalkozik; majd a XIX. század horvát politikusainak és íróinak munkáiban fellelhető magyar hatásokat veszi számba.

A következőkben áttekintést kap az olvasó a magyar példákra történő hivatkozások kronológiájáról, majd a horvát nyelvújítás előzményeinek ismertetésére kerül sor. Úgy vélem, a két fejezet (23–64, 65–80) nemcsak szorosan összefügg egymással, de — érthető okokból — bizonyos ismétlődések, átfedések is megfigyelhetők közöttük. A felvilágosult horvát politikusok, irodalmárok gyakran szólnak arról, hogy — a magyarokhoz hasonlóan — saját anyanyelvüket akarják használni. Az eszmék és törekvések, viták és az eltérő nézetek át- meg átszövik egymást, összefonódnak. A saját irodalmi nyelv megteremtése, sőt tudatos megalkotása az illír eszme erősödésével van kölesönhatásban. A magyar nyelvújítási törekvések mindig egy lépéssel előbb jártak, így szemléletükben, módszereikben követendő példaként szerepeltek a horvátok számára, akik éppen az átvett módszerek segítségével akartak nyelvilag is önállósulni, és megszabadulni a magyar nyelv „uralma” alól. Ezért is ragaszkodtak közülük sokan továbbra is a latinhoz mint hivatalos nyelvhez.

A XVIII. század végétől 1848-ig terjedő időszak a horvát nyelv megújulásának előtörténete, de sokkal több is annál: a viták, küzdelmek nyomán erősödő nemzeti öntudat a magyarokkal való szembeforduláshoz, az 1848-as összeütközéshez vezetett.

A részletesen tárgyalt történeti, művelődéstörténeti (irodalmi nyelv, színház, folyóiratok) események és törekvések napjainkig hatnak; sok mozzanatot megvilágítanak a monarchia utolsó évtizedeiből, nemzetiségi ellentéteiből, széthullásának előzményeiből.

A horvát nyelvújítás előtörténetét tárgyaló fejezet többször — néhol talán ismétlésjelleggel is — visszautal az előzőre: hiszen „szereplői”, a nyelvújítást megindító személyiségek is ugyanazok. A tömörebb összefoglalás, a két fejezet szorosabb egybekapcsolása segíthette volna az áttekintést.

A magyar nyelvújítás és nyelvművelés kettős hatása figyelhető meg: a horvátok követték a magyar nyelv újítóinak elméleti, elvi törekvéseit: az anyanyelv szavaival jelölni az újabb fogalmakat; ez a közvetlen átvételek, szókölesönzések után a másodlagos, a szószerinti fordítások, a tükörszók kora. A horvát nyelvújítók számos esetben magyar minták nyomán alkották új szavakat. Ez főként azokban az esetekben figyelhető meg — mondja Nyomárkay —, amelyekben a magyar és a horvát puristák továbbmentek, mint a németek. Gyakran megfigyelhető ugyanis, hogy egy francia (végső soron latin vagy görög eredetű) szót a magyarok — és őket követve a horvátok —, azonos szemléletmódjúnak megfelelően anyanyelvi szóval helyettesítenek, míg a németek adaptált formában ugyan, de megtartják az idegen szót. Úgy vélem, francia–német vonatkozásban azt is figyelembe kellene venni, hogy a két nyelv kapcsolata más: a német nyelv már a középfelnémet korban kialakította az átvett francia szavak adaptálásának eszközeit és módszereit; a német nyelvújítási törekvések pedig már a XVII. században — változó sikerrel ugyan — a francia–olasz–spanyol szavak térhódításai ellen irányultak (vö.: „Der Teutsche Michel, ein neues Klaglied wider alle Sprachverderber, der teutsche Michel genandt” 1617-ből; idézem „Német elemek a 17. század magyar nyelvében” című mun-

kámban: 25—6. A felvilágosodás korának nyelvújítási mozgalmairól: THIENEMANN TIVADAR, Német és magyar nyelvújítási törekvések. 1912. stb.).

Munkája kutatómódszertani elvét a következőkben határozza meg Nyomárkay: „A nyelvtani rendszer gyakran megakadályozhatja, hogy az azonos szemléletmód a szóalkotásban megvalósuljon. Ha olyan horvát szavakra bukkan (a kutató), amelyeknek a szemléletmódja mögött a magyar rejtőzik, és amelyeknek a képzésmódja a horvátban és a többi szláv nyelvben is szokatlan, akkor nagy biztonsággal feltehető a magyar minta közvetlen hatása” (69). Az így alkotott neologizmusokat később gyakran a nemzetközi kifejezések váltják fel; a rövid életű szóalkotások mégis érdekes bizonyítékai a nyelvi kölcsönhatásoknak.

A XVIII. századi horvát nyelvállapot szemléltetésére Jambrešić 1742-ben kiadott, és sok neologizmust is tartalmazó szótárából idéz. Jambrešić a magyar kölcsönszók helyett körülírásokat vagy jelzős szerkezeteket javasol pl.: „*Archiepiscopus — Veliki Biskup*, peregr. [ez jelzi a jövevényszó-jelleget] *Erffek, Ertz Biŕchoff, érfek*” stb. (72). A magyarból átvett szavakénál jóval nagyobb az ugyancsak „barbarizmus”-nak minősített német kölcsönszók száma. Helyettük vagy ószláv szavakat, vagy bonyolult kifejezéseket ajánl Jambrešić. Ezeket ő maga alkotta, részben magyar minták nyomán. Új szavakat szívesen gyárt összetételek segítségével. Ezek szerkezete: az első tag főnév + kötőhangzó -o-, a második tag: deverbális főnév + -ac/-ec suffixum vagy igető: „*Te-gularius — Opekár, Chrepo-delavec, Zemlyopek*, peregr. *Cziqlàr, Cziqlenichar. Ziegelbrenner. Pégla vetò*” (75).

Jambrešić gyakran használ a latin szakkifejezések helyett is anyanyelvi szavakat, ezek jelentése azonban nem mindig felel meg a kiiktatottakénak. A mintának tekintett német vagy magyar szavak jelentésszerkezete is számos esetben közel áll egymáshoz, így meglehetősen nehéz felderíteni, melyik hatott közvetlenül a horvát szóra. — Ez a probléma a munka egészét végkíséri. A szerző feltevése szerint az egyes neologizmusokhoz illesztett hosszú körülírások tükrözhetnek magyar mintákat.

Jambrešić és az ugyancsak tüzetesen vizsgált Belostenec szótárírói munkássága tekinthető a horvát nyelvújítás előtörténetének. A vonatkozó horvát szakirodalom mitsem szól a magyar hatásról, de ez a források tükrében váltakozó erősséggel, mégis állandó jelleggel megfigyelhető.

Nyomárkay fő törekvése kiegészíteni, helyesbíteni egy, a szerbhorvát nyelvvel foglalkozó német tanulmány megállapításait (MATTHIAS RAMMELMEYER, *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Wiesbaden, 1975.).

A továbbiakban az egyes kiválasztott területek: a) az oktatás, igazgatás és a jog; b) a katonaság; c) a vasút és a posta szakszókincsét vizsgálja a szerző a magyar hatások felderítése céljából.

A) Az i s k o l a i é l e t t e l, tanítással, neveléssel kapcsolatos horvát szavak és fordulatok között számos olyan elnevezés akad — állapítja meg bevezetőül —, amely a magyarral szemmel láthatóan megegyezik (87). Ezután az egyes szakszók bemutatására kerül sor — kétségtelenül logikus csoportosításban —, de mivel forrását sem itt, sem a továbbiakban nem jelöli meg közelebről, nem derül ki, mi indokolja a tárgyalás menetét. (Feltételezhető, hogy a népoktatási törvényt követi. Erre vall a tantárgyak sorrendje is.) Ez a kérdés egyébként minden további szócsoport vizsgálatakor felvethető.

A hit- és erkölcstan, hittan (itt cseh minta is van); a beszéd- és értelemgyakorlat, az ének és zene horvát elnevezése magyar mintákat követ. A szépírás cseh és magyar szemléletet tükröz, a magyar szó viszont a német *Kalligraphie-Schönschreiben* nyomán jött létre, hasonlóképpen a *testgyakorlat* is. Nyomárkay több horvát pedagógiai szakszó megalkotásában a német mellett a magyarnak és a cseh mintáknak is tulajdonít némi szerepet. Az egyes tantárgyak nevét — újra csak esetlegesnek tetsző csoportosításban — né-

hány oktatásszervezési szakszó elemzése követi: pl. *képezde, növendék, lelenc* (itt a közös forrás a német *Findling* lehetett).

A k ö z i g a z g a t á s horvát nyelvű szókincsének egy része: hivatalok, bizottságok, azok tagjainak elnevezései magyarból származó tükörfordítások. A szerző az egyes szavakat bizonyos (feltételezett) logikai, fogalmi csoportosításban tárgyalja: pl. a *gondnok* szó családjának horvát megfelelői: *gondnok > staratelj; gondnokság > starateljstvo; ügygondnok > staratelja stvari; zárgondnok > skrbništvo* stb. (108), a magyar nyelvújítási szó mintájára jöttek létre.

A j o g i m ű s z ó k, kifejezések tárgyalási rendjének logikáját is nehéz megtalálni. Így pl.: „in *verschiedenen* [kiemelés tőlem H. M.] juristischen Texten taucht der Begriff 'Tatbestand' auf" (109), azaz a magyar nyelvújítás *ténykörülmény*, majd a *tényállás* horvát megfelelőit elemzi; ezek után az *illetőség, illetékesség, jogerő* stb. horvát egyenértékeseinek vizsgálatára kerül sor. Külön szakaszban tárgyalja a *szolgálat* horvát megfelelőit. A képzésmód itt is a magyar mintákra utal, de a szerző mindig hivatkozik a valószínű (vagy valószínűbb) német modellekre is. Az egyes szavak vizsgálatakor a törvények, jogi szabályok magyar és horvát szövegének egybevetésekor gondos, aprólékos részlemezéseket végez, mérlegeli a jelentésbeli összefüggéseket is. A különféle jogi eljárások, műveletek elnevezéseit mindig alaposan boncolgatja, kutatja bennük a közvetlen vagy közvetett magyar hatást, még akkor is, ha a kifejezések csak rövid életű neologizmusokként szerepeltek a horvát szaknyelvben. Ilyen esetekben utal a feltehetően erősebb német hatásokra, vö.: *kisajátítás < német Enteignung < latin exploratio ~ horvát (od)privlatsba*.

Elmélyült vizsgálódással, meggyőző érveléssel bizonyítja: ha a horvát neologizmusokban jelzős szerkezetek vannak, közvetlen magyar minták tételezhetőek fel az egyébként sokkal valószínűbb némettel szemben (vö. pl. az *ingó — ingatlan — bewegliches — unbewegliches Gut ~ horvát nepokretnina, nepokretnost* megfelelőeket).

Mérlegeli a jelentésbeli kapcsolatokat is, pl. a magyar *illeték* német *Gebühr*; továbbá az adónemek és az adóbehajtás vonatkozásában. Itt jegyzem meg, hogy a magyar szaknyelvekkel történő összehasonlításhoz a „Nyelvünk a reformkorban”, valamint GÁLDINAK a „Szótárirodalmunk . . .” című művét is haszonnal forgathatta volna.

M. RAMMELMEYER — természetesen — német tükörszónak tekinti a legtöbb horvát nyelvújítási kifejezést, de Nyomárkay fáradhatatlan elemző munkával újrvizsgálja és értékeli azok szerkezetét, jelentéseleleit, és így gyakran tételez fel — meggyőzően — magyar hatásokat is. Ez a munka azért is fáradságos, mert mikrofilológiai eljárásokat igényel. A törvények, rendeletek, előírások éppúgy, mint a katonai szolgálati szabályzatok alapszövege a német volt, s abból készült a magyar és a horvát fordítás is. A monarchia „csodálatosan” kiépített hivatalrendszerében bizonyára meghatározott tisztségekhez kapcsolódott az egyes törvények, rendeletek szövegének megalkotása s a fordítások elkészíttetése is. Érdemes volna felderíteni a hivatalos fordító-nyelvújítók személyét.

Némely esetben, pl. a magyar *műszaki* szó és családjának horvát megfelelőit vizsgálva sikerül a szerzőnek megállapítania, hogy a horvát szókat — bár azok csak rövid életűek voltak — egy magyarul is jól tudó purista alkotta. A magyar hatás az újonnan létrehozott szók szerkezetében tükröződik; ezeknek csak töredéke maradt meg; a német vagy a nemzetközi modell erősebbnek bizonyult.

B) A k a t o n a i s z ó k i n c s. — A fordítók 1868-tól a szolgálati szabályzatok, gyakorlati szabályok német nyelvű szövegei mellett a magyar szakkönyveket is tanulmányozták; németül és magyarul egyaránt jól tudhattak; magyar modelljeik is felismerhetőek. A *honvéd* mintájára készült a horvát *domobran*. A rangjelölések vagy a nemzetközi szók átvételei, mint: *Offizier — officir*, vagy tükörfordítások. Számos, a katonai szakszó-

kincsbe tartozó kifejezés megalkotásában a német mellett a magyar hatás is megállapítható vagy — esetlegesen — feltételezhető, így pl. a *tartalékos tiszt, tiszti szolgálta, élelmező tiszt* stb. esetében. Az alapul szolgáló megnevezések gyakran latin eredetűek; belőlük alakult a német, majd a magyar és vele párhuzamosan — vagy a magyar minták nyomán — a horvát kifejezés, esetleg egész szócsalád is. A magyar és a horvát szolgálati szabályzatokban előforduló kifejezések többször (a német szöveggel szemben is) azonos szemléletet tükröznek, vö. pl. a magyar *rajvezető* horvát egyenértékését, a *rojník* szót, melynek jelentésfejlődése a némettől független.

Itt azonban emlékeztetni kell arra, hogy a németből fordított magyar katonai kifejezések egy része már tekintélyes múlttal rendelkezik: Zrínyi „Tábori Kis Traktá”-ja szakszavainak két jeles német forrását: Lazarus von Schwendi *Kriegs-Discurs*, valamint Leonhard Fronsperger *Kriegsbuch*-ját már korábban bemutattam. Így pl. a német *Quartiermeister* > m. *szállásmester* megfelelés nyilvánvaló; a horvát *stanoredja* ugyancsak erre a mintára készült (i. m. 167); de vajon melyiket követte: a magyar *art-e* vagy a német? Ezek a kérdőjelek — mint már utaltam rá — számos esetben felvethetők. Ugyanígy ismételtelen elmondható az is, hogy a szerző nem tisztázza, milyen rendszerező elv alapján, miért éppen abban a sorrendben tárgyalja az egyes kifejezéseket, s a közvetlen, elsődleges mintának tekinthető német források mögött — bár érvelése meggyőzőnek fogadható el —, a magyar hatás feltételezése nem látszik mindig indokoltnak vagy szükségesnek. Kár, hogy TOLNAI Nyelvújítás-án kívül más magyar forrást nem forgat, csupán a TFSz.-re hivatkozik. A magyar *rendőr* szó mintájára alkotott horvát *redar-redarstvo* szócsalád a XIX. század második felében általánosan ismert volt. A csapat- és szolgálat-megjelölések: *körülzáró és ostromló csapat, csapat-parancsnok, brigád, szálláskörlet, megállási pont, lovasság-sorköz* (német *Distanz*), *menetalak* (?), *-alakzat, menet-ütem, erőltetett menet, orvosi vizsgálat, -szemle, jegyzék, előjegyzés, útlevel, kihágás, lőszer* (*Munition*); *táska, máthatáska* stb. és horvát egyenértékeseinek tárgyalása nem árul el semmit arról, mi indokolta a sorrendet. Egyes szintagmák szerkezete magyar mintákat követ. A kifejezések megalkotása során előfordult, hogy a horvát szó közvetlen mintája a magyar volt, az értelmezés mégis német nyelvű: a szolgálati szabályzatot olvasó tiszt számára az bizonyára érthetőbb (ismertebb?) volt. De a horvát katonai szakszókies létrehozásában a magyarnak is jutott szerep: mindkét nyelv került a nemzetközi szavakat, illetőleg azokat igyekezett belső nyelvi elemekkel pótolni, esetleg a régi kifejezések felújításával is. A párhuzamos szövegvizsgálatok, szerkezeti elemzések alapján megállapítható, hogy a horvát katonai szakszók közül 40-44 magyar mintáknak (tükörfordításoknak) köszönhetette — igaz gyakran csak rövid — létét. — A párhuzamos szövegvizsgálatokból akár további, szöveggrammatikai tanulságok is levonhatók, valamint jelentéskölesőzésekre vonatkozóak. A közvetlen német hatás ezen a területen is — minden jel erre utal — erősebbnek bizonyult.

C) A v a s ú t é s a p o s t a s z ó k i n c s e. — A magyar vasúti műszók jelentős része (*vasút, pályaudvar, helyiérdekű vasút, személyvonat* stb.) német tükörszó. A régibb horvát műszók szerkezete viszont magyar hatásra vall. Ezeknek egy része a magyarországi horvát és szerb nyelvjárásokban máig megőrződött; a nyelvterület egészen azonban más, a délszláv nyelvsemleletnek inkább megfelelő kifejezések váltották fel őket. — Az ebben a fejezetben tárgyalt szóanyag is sokrétű, és a már érintett kérdéseket veti fel. Különösen érdekes a magyar *váltó* mintájára szerkesztett horvát szócsalád bemutatása.

A postai műszók vizsgálata is hasonló kérdéseket jelez: a rendelkezések alapszövege német nyelvű volt; a mintaként feltételezett magyar szakszók hatása részben közvetlen, de jórészt közvetett lehetett (*rendelkezés, sürgöny, vezetékek, hálózat, helyközi távbeszélőhálózat, utánvét* stb.). A vasúti, de főként a postai műszók végső forrásának a francia tekinthető, így már a német szakszók egy része is tükörkifejezés, a magyar meg kétszeresen az.

Munkája befejező részében Nyomárkay összegezi a horvát nyelvújítás módszereit. A horvát (illír) szellemű nyelvújítás a múlt század végéig ment végbe. A tudományos és szaknyelvi neologizmusok egy részét később a purista szemlélet uralomra jutásával elvetik. A kétirányú népi és nyelvi fejlődés (a keleti és nyugati) az eltérő politikai és nyelvészmenyek hatását tükrözi. A szerb nyelvben érvényesültek az orosz közvetítésű nemzetközi szavak, a horvát viszont saját nyelvi eszközeivel nyelvújításra törekedett.

Végül — KISS LAJOS műve nyomán — a horvát nyelvújítás tipikus módszereit és eszközeit tekinti át a szerző: főnevek + különféle képzők, melléknévek; szóösszetételek; magyar mintákra (is) keletkezett tükörfordítások. — A munkát horvát, magyar, német és latin szómutató zárja. Az utalások azonban néhol pontatlanok.

Még könyve megjelenése előtt tette közzé folyóiratunkban Nyomárkay „A horvát nyelvújítás magyar mintáinak hatása a korabeli terminológiai szótárak tükrében” című tanulmányát (MNY. LXXXV, 171—79), melyben több, általam is felvetett kérdést érint, kiegészítve a művében tárgyaltakat. Ismertetésemben azonban erre nem figyelhettem.

3. NYOMÁRKAY ISTVÁN gondos feltáró munkát végzett a horvát nyelvújítás magyar mintáinak felkutatásával; aprólékos elemzések sokaságával küzdve a német modell kizárólagosságának „tételével”, bár az „ősforrásnak” tekinthető német rendelet- és szabályzat-szövegek közvetlen hatása erősebbnek látszik a magyar nyelvújítás mintáinál.

HORVÁTH MÁRIA

Névtudomány és művelődéstörténet

A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján (Zalaegerszeg, 1986. október 8—10.) Szerkesztette BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. MNYTK. 183. sz. Budapest, 1989. 389 l.

A magyar tudományos élet jelentős eseménye a Magyar Nyelvtudományi Társaság által rendezett Magyar Névtudományi Konferencia, melyből sorrendben a IV.-et Zalaegerszegen 1986. október 8—10. között tartották. Ez több okból is kiemelkedett elődei közül. Először is P a i s D e z s ő születésének századik évfordulóját ünnepelte az egész nyelvész-társadalom, akinek nevére Zala megye díjat alapított, és ezt első alkalommal Szabó T. Attila kolozsvári nyelvészprofesszor, a magyar névtudomány kiemelkedő egyénisége kapta meg. Másodszor: a konferencia és annak előadásai „Névtudomány és művelődéstörténet” címet viselik, külön is hangsúlyozva, hogy e tudományoknak milyen nagy szerepe van a történelem, a földrajz, a művelődéstörténet, a régészet, a néprajz, a helytörténet és számos más tudományág segítségével. Mindezt a kötet számos példával igazolja. A hatalmas adatmennyiségben azonban rendkívül nehéz tájékozódni. Nagyon hiányzik egy szó- és földrajzi mutató, mely a kötet értékét még tovább növelhette volna.

Ha arra vállalkoznék, hogy a kötet 92 tanulmányát ismertessem, hozzá megjegyzéseket fűzsek, de akárcsak fel is soroljam őket, akkor abból egy újabb jelentős nagyságú füzet kerekednék. Ezért csak a főbb fejezeteket említem meg, és azokon belül néhány olyan tanulmányt, mely általánosan különös figyelmet érdemel, vagy éppen számomra mond újat, érdekeset, munkámban értékesíthetőt.

A plenáris ülés előadásai élén SOLTÉSZ KATALIN „Névkutatás és névkultúra” (13—8) címen a névadási, névhasználati rendszert, a névállomány gazdagodását, szegényedését, a hagyományörzést és az újítási készséget vizsgálja, továbbá a nyelv és társadalom állásfoglalását az idegen elemekkel kapcsolatban. — KISS LAJOS „Az európai név-

tudomány utóbbi másfél évtizede” (18–31) tanulmánya elsőként a számunkra nagy fontosságú szomszédos és közeli országok ilyen vonatkozású újabb eredményeit ismerteti, de sort kerít más európai országokéra is, így elsősorban a finnekre. Betekinthetünk általa a nemzetközi névtani kongresszusok rendszerébe, melyek során a XV.-et 1984-ben Lipcsében rendezték. — ÖRDÖG FERENC „A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása (1980–1986)” (31–47) c. előadásában számot ad arról a hatalmas vállalkozásról, mely a magyarországi földrajzi nevek gyűjtése, kiadása területén az utóbbi évtizedekben folyik. Ennek eredményeként a teljes anyag 46%-a megjelent, illetve a köteteket szerkesztik, 41,6%-ban a gyűjtés befejeződött, illetve előrehaladott állapotban van, 6,6%-ban a gyűjtés befejeződött, és a helyszíni ellenőrzés előrehaladott állapotban van, végül 5,7% esetében a szervező munkát végzik. Az utóbbi évek alatt ezek az eredmények jelentős mértékben tovább gyarapodtak. Mivel az elért eredmények már biztosítani látszanak a hatalmas munka befejezését, ezért az erőket a határainkon túli magyar településekre lehet összpontosítani. A már eddig megynként közreadott kötetek mellett számos egyéni vagy kisebb vállalkozás ismeretes, így többek között a város- és falumonografiákban (pl. nem történik említés a következőkről: SZABÓ FERENCNÉ—SZABÓ ISTVÁN, Békés földrajzi nevei: Békés város néprajza. Békés, 1983. 93–177; BALASSA IVÁN, Alsónémedi földrajzi nevei: Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi, 1980. 213–34; Uő., Báránd földrajzi nevei: Báránd története és néprajza. Báránd, 1985. 147–65). A megyei múzeumok, levéltárak évkönyvei és egyéb kiadványai is számos közlést tartalmaznak a földrajzi nevekről. Jó lenne a magyar névtudományról egy teljességre törekvő bibliográfiát készíteni, mert az utóbbi évtizedek felhalmozódott anyagát egyre inkább lehetetlen áttekinteni. — HAJDÚ MIHÁLY, „A személynevek és egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986)” (47–61). Ha ez a terület szűkebbnek látszik is az előbbihez viszonyítva, de a vizsgált időszakban jelentős mértékben növekedett, erősödött és terebélyesedett. A recenzius és a történeti kutatás itt is jelentős eredményeket tud felmutatni. A Névkuató munkaközösség szervezetével, kiadványai sorával minden elismerést megérdemel, annál is inkább, mert fontos munkájukat csekély anyagi támogatással végzik. A Névtani Értesítő, Magyar Személynévi Adattárak, a Magyar Névtani Dolgozatok hatalmas adatmennyisége egyre biztosabb alapokat képez az összefoglalások számára.

A szekcielőadások többségét a helynevekről szólóak tették ki (41). TÁLOS GÉZA, (Egy avar korra utaló településhálózat nyomai a magyar helynevekben: 177–84) azt igyekszik bizonyítani, hogy bizonyos esetekben a régészeti korok emlékei is kimutathatók a napjainkig használatos földrajzi nevekben. Néhány olyan helynévre gondol (*Lövő, Száz, Hatvan, Les, Salgó*), mely az avar korban is előfordulhatott, és feltétlenül magyar eredetűnek lehet ítélni. Megállapításával LÁSZLÓ GYULA kettős honfoglalás elméletét kívánja alátámasztani. BALÁZS JÁNOS (Régi magyar földrajzinév-típusok [*Levedia—Löd, Küküllő—Somló*]: 65–8) új eredményekkel köti össze a nagy múltú helyneveinket. I. GALLASY MAGDOLNA (Növénynévi alapú régi településneveink: 83–93, 5 térkép) eredményei több tudományág érdeklődésére is számot tarthatnak. Megközelítőleg 1000 ómagyar növénynévi alapú településnév közül 100–120-at vizsgált meg közelebbről. Ezek közül az *alma* (54) a leggyakoribb, majd 44 olyan falunevet mutatott ki, mely a szőlőhöz kapcsolódik. Ez nagyon jól mutatja, hogy melyik fának milyen lehetett a jelentősége az Árpád-korban. Érdekes összehasonlításra ad lehetőséget VÖRÖS OTTÓ előadása (Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben: 207–11), igaz, hogy ez egyetlen megye mai földrajzi neveit vizsgálja. A *szőlő* fordul elő leggyakrabban (240), ezt a *körte* (82) és az *alma* (75) követi. Bár a két vizsgálatot több száz év választja el egymástól, mégis közel álló eredmény mutatkozik. De nemcsak évszázadok előtti kérdésekkel foglalkoznak a dolgozatok, hanem a legújabb korról is. BIRÓ ÁGNES (Az utcanévadás problémái az utóbbi tíz év budapesti gyakorlatában: 80–3) az 1977–1986 közötti időszakot tekinti át.

HOFFMANN ISTVÁN (Számítógépes helynévizsgálatok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén: 103–7) jelzi, hogy a legújabb technika is kezd bevonulni a magyar nyelv-tudományba. A párhuzamos helynévadással közvetlenül vagy közvetve több tanulmány is foglalkozik. Ezek közül különös figyelmet érdemel KÁLMÁN BÉLA „Párhuzamos helységnevek” (120–3) tanulmánya, melyben a magyar nyelvterület német, szláv és török példáit ismerteti. A művelődéstörténet és a néprajz kérdéseit is több előadás érinti. RÓNAI BÉLA „Keresztek a nevek világában” (162–6) címen ugyan a kereszteket első-sorban mint a névtudomány tárgyait vizsgálja, de ezek beletartoznak az egyház- és helytörténet, a néprajz, a művészettörténet kérdéskörébe is. VINCZE LÁSZLÓ (A sóbányászat és sószállítás emlékei földrajzi neveinkben: 200–4) egy fontos foglalkozási ágnak a helynevekben megmaradt emlékeit elemzi.

A személynévekkel viszonylag kevesebb előadás foglalkozott (18), és ez kétségtelenül a terület kutatottságát is jelzi. Ide kapcsolódik a „Tulajdonnevek és a nyelvtörténet” című fejezet öt előadása is. FEHÉRTÓI KATALIN „Az Árpád-kori név-vonatkoztatás vitás kérdései” (223–8) c. tanulmányában ajánlott munkamódszerét így foglalja össze: „Elsőrendű kérdés a név történetének feltárása, a névviselő történetének is megismerése, ezután következhet az etimológiai magyarázat, és végül — szerencsés esetben — a név jelentésének, azaz a névadás indítékának, a motivációnak a megvilágítása”. GALGÓCZI LÁSZLÓ (Szent Antal tüze: 351–5) olyan betegségnévet elemez, melyben a betegek patrónusa jelenik meg. MIZSER LAJOS (Női keresztnéveink típusai: 249–52) mintegy kétezer női nevet vizsgál abból a szempontból, hogy a névadás miből indult ki, hogy terjedt el, melyek az egyedi esetek, és melyek váltak általánossá.

Sok érdekességet tartalmaz az „Idegen nyelvű névadás” nyolc előadása. A német, a vietnami, a cigány, az udmurt, a mordvin, a mongol, a koreai névadás egy-egy jellegzetes vonását ismerhetjük meg, illetve rendszerébe nyerhetünk bepillantást. Ezek nemcsak bizonyos összehasonlítást tesznek lehetővé, hanem a konferencia nemzetközi igényét is jelzik.

Néhány tanulmány arról tanúskodik, hogy a névtudomány sok esetben látszólag távol eső területek feltárásában is tud segíteni. BALÁZS GÉZA (Tetovált nevek Magyarországon: 367–70) erre a megállapításra jut: „Nincsenek kizárólagos tetovált névtípusok, de a nevek tetovált megörökítése a társadalmi névhasználatról sokrétűen tudósít”. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (Egy sajátos terület: a popzenekarok világa: 383–6) írásának tanúsága szerint a hosszabb-rövidebb ideig használt elnevezések divatjelenségek, melyek sok esetben országok, de még földrészek határain is túl terjednek.

A kötet rendkívül gazdag, sokrétű és színes tartalmából csak néhány tanulmányt említettem meg, és magam sem vagyok meggyőződve arról, hogy mindig a legfontosabbakat. Azt hiszem, hogy ennyivel is feltámasztható az olvasóban az az igény, hogy valamelyik névtudományi kérdéshez adatot, forrást, mintát találjon.

BALASSA IVÁN

Szabó József, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek

Dél-alföldi évszázadok 3. sz. Szeged, 1990. 415 l.

SZABÓ JÓZSEF a magyar nyelvjáráskutatás középnemzedékének egyik legterméke-nyebb, legszorgalmasabb tagja. Nem tartozik a csak íróasztali nyelvészek közé. Olyan kutató, aki saját anyanyelvjárásán kívül az egész magyar nyelvterületet kutatási terep-

nek tekinti. Fáradhatatlanul jegyez, gyűjt. Felhasználja a kor technikáját, hogy minél pontosabban visszaadhassa az élő beszédet, amely máig is az emberi érintkezés legfontosabb eszköze. A külföldi szakirodalomban is járatos.

A szerző a Magyar nyelvjárások atlaszának legszorgalmasabb bűvára. Többször kifejezte azt az érzését, hogy a több mint egy évtizedig gyűjtött, földolgozott, világszínon vonalon elkészített kollektív munka, a magyar nyelvjárások eddig leggazdagabb tárháza — sajnos — jóval kevésbé ágyazódott bele a magyar nyelvtudományba, mint megérdemelte volna.

A szerző tekintélyes méretű könyve öt pilléren nyugszik: A magyar nyelvjárások atlasza (1968 – 77.), IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere (1971.), DEME LÁSZLÓ dialektológiai művei, BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet (1957.), valamint saját kiegészítő gyűjtései.

A történelem minden nyelvterületen erősen beleszólt a nyelvjárások kialakulásába és keveredésébe, de talán az egyik leginkább nyomon követhető példa a magyar nyelv és nyelvjárások történetének nyelvjárási megoszlása. A magyarság ugyanis akkor vonult be a gyéren és szerzetlenül lakott Kárpát-medencébe, mikor csak kisebb szláv csoportok és talán avarok éltek a térségben. Szent István az ezredév fordulóján letelepülésre kényszerítette népét, várispánságokat (megyéket) szervezett, és megerősítette az országhatárokat gyeplükkel és határőrökkel.

A letelepített magyar lakosság sikeresen védekezett a kun, besenyő és német támadások ellen. Nagy veszteségekkel ugyan, de túlélte a tatárdúlást is. Évszázados helyhez kötöttségben a hűbériség korában kialakultak a magyar nyelvjárások. A királyok betelepítettek németeket, besenyőket, kunokat, jászokat, a XIII. század után románokat is. A szétszórtan települtek egy része fokozatosan elmagyarosodott (besenyők, kunok, jászok).

Végzetes volt a magyarság számára a másfél évszázados török hódoltság, majd a huszadik századi trianoni „béke”. A török uralom országrészeket tett lakatlanná, a háborúk, zaklatások és elhurcolások a lakosság magyar nyelvű részét érték legsúlyosabban. Még a török időkben számos délszláv család menekült az ország déli részére és a Duna mellé, itt azután le is telepedett. Ugyancsak a török elől menekülve Erdély megritkult magyar lakosságába élődtek be Moldva és Havasföld felől a korábban magyarok lakta völgyekbe a románok.

A törökök kiűzése után a szinte teljesen elvérzett és a harcokban elpusztult magyar lakosságra — vagy mellé — sokezer számra telepítettek a királyok és a földesurak francia, szerb, horvát, szlovák lakosságot, valamint nagyszámú németet. A XVIII. században már csak Temesvár vidéke volt török kézen, de akkor is áradt még az országba balkáni lakosság. Így színes mozaik lett nyelviileg az állam népe. Az ország belsejében, Fejér megyében a XVIII—XIX. században jócskán keletkeztek német, szerb, horvát, szlovák falvak.

A török kiűzése után az elpusztult vidékre telepítettek a háborúktól kevésbé zaklatott területekről magyar lakosságot is. Innen magyarázható, hogy a mai magyar nyelvjárások nem is jelentéktelen része nyelvjárászíziget. A kibocsátó magyar területek részben a Dunántúlról, másrészt a palóc és jász vidékekről települtek a szinte lakatlanná vált Duna—Tisza közébe. A legkésőbb felszabadult Temes—Torontál vidék új telepesei pedig a közeli Szeged vidékének lakosságfeleslegéből pótolták a munkaerő hiányát.

A trianoni „béke” a magyar lakosság egyharmadát az utódállamoknak adományozta. Menekültáradat tódul az utódállamok felől a csonka országba, főleg értelmiségiek. A második világháború után a magyar—szlovák lakosságcsere és az 1950—90 közti magyar kormányok paraszttelened politikája kétszeresre duzzasztotta a főváros lakosságát, ugyanakkor elvette a kis falvak községházát, iskoláját, üzletét, orvosát. Így fal-

vaink — a nyelvjárások legfőbb hordozói — a városokba menekültek. Tucatjával váltak néptelenné a falvak, vizüket a kemizálás és a gyáripar megmérgezte.

Szinte csoda, hogy Szabó József talált jelentékeny számban olyan embereket, akik még használták, vagy legalább még ismerték a századunk közepén gyűjtött nyelvatlasz-anyagot.

Ha összehasonlítjuk a mai Magyarország térképét a török hódoltság változó, de részben megmerevedett határaival, akkor megállapíthatjuk, hogy egy keskeny nyugati sáv kivételével a mai országhatárok úgy húzódnak, hogy az elpusztított alföldi rész maradt Magyarország, a háborúktól többé-kevésbé megkímélt északi és keleti rész Szlovákiához, illetve Romániához került. Magyarország régi határaiból egy arasznyi sem maradt meg. A mai országhatárok jelentékeny részén pedig a határ mindkét oldalán magyar anyanyelvű a lakosság.

Ez talán érthetővé teszi, hogy a nyelvatlasz magyarországi területének jelentékeny része újratelepített falu. Az eredeti lakók közé kerültek magyar és nem magyar jövevények, akik részben megtartották eredeti nyelvjárásuk jelenségeit, másrészt fölvettek a régi települések nyelvjárásából egyes hangtani, alaktani vagy szókincsbeli elemeket.

E jelenségekről közöl a szerző számos adatot. Minden „sziget-gyanús” — összesen 105 — település sajátosságait vizsgálja. Ez a 395 atlasz-kutatópontnak az egynegyede.

Természetes, hogy másfél emberöltővel a nyelvatlaszgyűjtés után változhatott néhány jelenség a szerzőtől személyesen is tanulmányozott 29 községben, de meglepően sok régies alakot is sikerült igazolnia.

A tömeges betelepítések közül néhány községről az eddigi történelmi forrásokból sikerült kimutatnia a pontos kibocsátó községet vagy tájat (palóc-jász, nyugat-dunántúli, Szeged-vidéki stb.).

Ott viszont, ahol nem álltak források a rendelkezésre, csak a jellemző (nyelvjárásias) hangtani, alaktani, szókincsbeli egyezésekre támaszkodhatott. Természetes, hogy településtörténeti források nélkül — csak többé-kevésbé nevezhette meg az eredeti nyelvjárást, azt is csak akkor, ha a kellő összehasonlító anyagot fölmérte.

A nagyatlasz szükségszerűen nem terjedhetett ki a nyelvterület teljes egészére. A mai határokon belül nagyjából 10% a kutatópontok száma valamennyi településhez viszonyítva. De a határon kívüli területeken jóval kevesebb. Ezt a tényt az is okozta, hogy keleti szomszédunk az első gyűjtés után nem járult hozzá a további helyszíni munka elvégzéséhez. A sűrűség a legnagyobb Ausztriában, mert ott minden magyar többségű falu a térképre kerülhetett. Ezek azonban inkább nyelvszigetek (Felsőőr vidéke és az egyesített Felső- és Középpulya). A szórványok nagy része beleolvadt már a német anyanyelvű lakosságba.

A kibocsátó helyek vallási különbsége is útbaigazíthat, hiszen a XVIII. században az áttelepülők már rendszerint megtartották XVII. századi vallásukat. Idegen, új környezetben is viszonylag csekély volt a vegyes házasságok száma. Számos nyelvjárászigetnek csak egyik része betelepült, a másik őslakos. A kétféle felekezet egyetlen falut nyilvánvalóan is két tájzólásra oszthat. Például Furta katolikus—református, Sajószöged római katolikus — görög katolikus stb.

A jugoszláviai kutatópontok egymástól szinte elszigetelt települések. A két horvátországi kutatópont tetemes távolságra van mind a szlavóniai, mind a bácskai magyar településektől. A harmadik egység a temes-torontáli. Mindezen községek a XVIII. vagy XIX. században települtek be, hiszen a Temesvidék csak a XVIII. század végén szabadult föl a török uralomtól. A szerző a jugoszláviai kutatópontokon is járt. Személyesen ellenőrizte a nagyatlasz anyagát, és szövegeket vett föl magnótekerésre.

Érdemes lett volna KISS LAJOS (FNESz.) alapján a tágabb „Szeged vidéke” helyett azt írni Torontálvásárhelyről, hogy a betelepülők Szeghalomról és Hódmezővásár-

helyről származnak. A helység magyar neve is „áttelepült név”, mint az amerikai *Cambridge, Durham* vagy a magyar *Ráckeve*, tehát a hivatalos elnevezés is utal a kibocsátó helyre.

Könyve végén a szerző összefoglalja eredményeit, majd nyelvi és néprajzi szempontból értékes szövegeket közöl a bejárt községekben fölvetett magnetofonszalagokról.

Egy apró megjegyzés: A jugoszláviai kutatópontok tárgyalásakor többször fordul elő a két legnagyobb délszláv nép közös irodalmi nyelveként a *horvátszorb* elnevezés. Ez a nemzetközi szóhasználatban kialakult szokás alapján a magyarban *szorbhorvát*, vö. német *serbokroatisch*, franciául *serbo-croate*, angolul *Serbo-Croatian*.

A könyvből kitűnik, hogy a magyar nyelvterületen sokkal nehezebb nyelvjárási vagy nyelvjelenségi izoglosszákat a nyelvtérképbe belerajzolni, mint más nyelvterületen (a nagyatlasz nem is vállalkozott rá). Alig van ugyanis olyan magyar táj, ahol a XVI. század óta ne lett volna a török hódoltság területén szinte teljesen elpusztult rész. Ilyen helyekre a kevésbé megrikult lakosságú területekről telepítettek be új lakosokat. A viszonylag kevésbé zaklatott tájak jelentékeny része Trianon óta nem tartozik Magyarországhoz. Ezért kevés kivétellel igen elaprózódtak azok a területek, ahol valamilyen nyelvi jelenség izoglosszáját megszakítás nélkül meg lehetne húzni.

SZABÓ JÓZSEF könyve jelentős nyeresége a magyar dialektológiának.

KÁLMÁN BÉLA

KÜLÖNFÉLÉK

Finnugor kulturális társaság alakult

Az utóbbi időben a figyelmes olvasó szinte nap mint nap találhat egy-egy új társaság, egyesület vagy egyéb szervezet születéséről szóló hírt a sajtó hasábjain. Azt gondolhatja, hogy túl sok ez, pedig inkább eddig volt kevés. Ha nagyszüleink elbeszélését hallgatjuk, vagy egy régi újságot lapozgatunk, arról győződhetünk meg, hogy nem is olyan régen az emberek egy olyan cél érdekében, amelyet fontosnak tartottak, szívesen áldozták szabadidejüket, energiájukat, néha még pénztárcájukat is megnyitották. Úgy gondoljuk, azon társaság, amelynek megalakulásáról most hírt adunk, szintén így jött létre, és működését is arra alapozza, hogy tagjai idejüket szánják, ötleteiket adják, összefogjanak egy hasznosnak tartott ügy előbbrevitelére.

A R e g u l y T á r s a s á g 1991. február 6-án alakult meg. Az összejövetelnek a MTA Nyelvtudományi Intézete adott otthont, amely lehetőségeihez mérten azóta is segítséget nyújt működésünkhöz. A szervezet létrehozásának ötlete Csúcs Sándortól, az Uráli Osztály vezetőjétől származott. A mintegy ötven alapító tag között a magyar és finnugor nyelvtudomány képviselői mellett régészek, néprajz-, népzene- és földrajzkutatók, történészek, tanárok, egyetemisták és más érdeklődők is vannak. Mivel a tagság már ilyen széles képet mutat, bízunk abban, hogy széles körű kulturális és tudományos tevékenységet tudunk folytatni.

Reguly Antal zirci születésű neves kutató, aki a múlt század derekán elsőként jutott el legközelebbi nyelvrokonainkhoz, a tőlünk földrajzilag legtávolabb, Szibériában élő obi-ugorokhoz. Nyelvészeti és néprajzi gyűjtése mellett az ő nevéhez fűződik az első és máig legpontosabb Urál-térkép elkészítése. Azzal, hogy őt választottuk névadóul, szeretnénk hozzájárulni emlékének ápolásához, a későbbiekben hagyatékának gondozásához is.

A társaság kapcsolatot kíván teremteni és fenntartani a Szovjetunió területén élő finnugor népekkel, és lehetőség szerint segíteni őket. Minél szélesebb körben szeretné ismertté tenni hagyományos és modern kultúrájukat. Emellett friss hírekkel kíván szolgálni az érdeklődőknek a rokon népek gazdasági és társadalmi változásairól vagy az élet bármely más területén elért eredményeiről. Ennek érdekében felvesszük a kapcsolatot a miénkhez hasonló szervezetekkel. Az *U d m u r t K u l t u r á l i s T á r s a s á g* ggal már együttműködési szerződést kötöttünk, s megkerestünk már más fiatal vagy csak napjainkban alakuló szovjetunióbeli egyesületet is. Hogy mihez kezdünk az így szerzett információkkal, arról álljon itt néhány a közeli és távolabbi jövő terveiből: felolvasó és vitaüléseket, kiállításokat és más rendezvényeket szervezünk; támogatjuk kutatók, írók, művészek és diákok kölcsönös utazásait, kiállítások és előadóművészek cseréjét; saját kiadványok megjelentetése mellett segítjük a különböző uráli nyelveken írt művek megjelentetését, illetve azok lefordítását magyarra és más nyelvekre.

Reméljük, hogy a fenti célok elérése mellett, mintegy ezekből következően nemcsak nyelvrokonaink, hanem honfitársaink is gazdagodhatnak. Szeretnénk elérni azt, hogy a finnugor nyelvrokonság fogalma minél több ember számára ismert legyen. Mivel az utóbbi időben egyre több, az uráli rokonságot kétségbe vonó vagy éppen cáfolni akaró nézetről lehet hallani, szeretnénk segítséget nyújtani abban, hogy mindenki a megfelelő információk birtokában döntse el, melyik véleményt tartja elfogadhatónak, vallja magáénak. A népszerűsítő előadások mellett a magyart, történelmet tanítóknak kívánunk részletes, a legfrissebb kutatások eredményeit is felhasználó áttekintést nyújtani az uralisztika történetéről, mai helyzetéről.

Végül egy rövid beszámoló az alakuló közgyűlésről: Az alapszabály megvitatása és elfogadása után a tagok megválasztották a társaság tisztségviselőit. Az elnök Csúcs Sándor, az alelnök Illés Ferenc (a TIT Zirci Reguly Antal Szervezetének ügyvezető elnöke) lett. Választmányi tagok: Bálint Csanád, Domokos Péter, Keresztes László, Kerezi Ágnes, Kodolányi János, Pomozi Péter, Pusztay János, Schmidt Éva, Zaicz Gábor. Csepregi Márta, Kozmács István és Szij Enikő az ellenőrző bizottság tagjai, a pénztárosi teendőket dr. Molnár Ferenéné, a titkárit Oszkó Beatrix látja el. Amíg a szavazatszám-láló bizottság dolgozott, az egybegyűltek Schmidt Éva beszámolóját hallgathatták meg legutóbbi útjáról. Az úti élmények mellett a *J u g r i a M e g m e n t é s e T á r s a s á g* működéséről is esett néhány szó.

Reméljük, e híradás olvasói között akad olyan, akinek megtetszettek céljaink, terveink. Számítunk arra, hogy sokan lesznek, akik valamely tevékenységünkben támogatni fognak minket. A tagság feltételeiről és a nyelvrokonsággal, az egyes népekkel kapcsolatos kérdésekről közönségszolgálatunktól kaphatnak további felvilágosítást (az 1561 244/25-ös telefonon vagy levélben: 1250 Budapest, Szentháromság utca 2.).

OSZKÓ BEATRIX — SALÁNKI ZSUZSA

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötetének kiadásairól

A közelmúltban a SzT. I. kötetének kétféle kiadásáról számolt be ÉDER ZOLTÁN (MNy. LXXXIV [1988.], 324—7). A két kiadást a címlapon lévő évszám, az impresszum adatai és a „Helyesbítések — Corrigenda” alapján különítette el.

A SzT. I. kötetének más változatai is vannak. Az én példányom címlapján 1976 a megjelenés éve, ám kolofonjában 1975 olvasható, és az ÉDER által leírtakkal ellentétben

a nyomás kezdetéről, az utánnomásról és a példányszámról nincsenek adatok. S még egy eltérés: „Tiparul executat sub comanda nr. 654/1975”, ÉDER viszont 576/1974, illetőleg 574/1975 jelzetszámokat talált. A kötet bordáján az aranyozott mezőben elhelyezett „Erdélyi magyar szótörténeti tár” felirat különbözik a II., a III. és a IV. kötetekéitől: valamelyest minden sora följebb van, és nagyobb betűkkel van szedve. Összehasonlítotam e kötetemet egy olyan példánnyal, amelynek címlapján 1975 szerepel. Ennek kolofonjában 575/1974 a jelzetszám, s ugyancsak nincsen adat sem a nyomás kezdetéről, sem a példányszámról, és az utánnomás tényét sem jelzik. E kötet bordájának aranymezejében a felirat hasonló helyzetű és betűméretű, mint a II–IV. köteteké. Tehát az én példányom feliratához képest lejjebb van, és kisebbfajta. Az 575/1974 és a 654/1975 jelzetszámú kötetek vastagsága eltérő, az előbbi csaknem centiméterrel vékonyabb, jóllehet a kolofon szerint: „Papír: 63 g-os famentes”. A könyvek kötésének színében nem látszik az a különbség, amelyről ÉDER említést tett. Apró eltérés még: a 654/1975 jelzetszámú könyv ára (257, – Ft) a hátsó kötéstábla belsejére, alulra és középre van nyomtatva, az 575/1974 jelzetű kiadásúban ez hiányzik. (Különben a II. és a III. kötetben szintén szemlélatomást gumibélyegzővel van az ár beütve, de a IV. kötetben ismét nyomtatással – legalábbis az én példányaim ilyenek.)

Az 575/1974 jelzetű kiadásban – az ÉDER által leírt helyen – van meg a „Helyesbítések – Corrigenda”, de a 654/1975 jelzetszámúban nincs; ennek 1226. oldala számozatlan és üres, az 1227.-en van a kolofon, ez is számozatlan, hasonlóképpen számozatlan az 1228. oldal is, amely szintén üres – Azok a helyesbítések, amelyekkel ÉDER tüzetesen foglalkozott, rendre megtalálhatók a SzT. I.-nek az 654/1975 jelzetű kiadásában. Kivétel alig mutatkozik: *átalbasz* ? a. *végigparáznít*. Ennél ÉDER rövid *i* betűt közölt bizonyára sajtóhiba miatt. Hasonlóképpen: ÉDER *alólcsapó-kerekű malom-ra* javított címszóról ír, ez azonban három szóban van: *alólcsapó kerekű malom*, de élőfejként itt is maradt az ÉDER által jelzett javítatlanság, vagyis: *alólcsapó-kerekű* (hosszú *ó*-val az *alól*-, és kötőjelezve az összetétel). Egy eltérés van az élőfejekben is, ÉDER a javítatlan élőfejek között tudja a *briliántviganó*-t, amelyet címszó gyanánt pedig *briliántriganó*-ként jegyzett ki (tehát *a*-val) az 574/1975 jelzetű kötetből. A 654/1975 jelzetűben a címszó *brilian t i n-viganó*, s az élőfej: *briliántinviganó*.

Mindenesetre a SzT. I. kötetének négyféle kiadása van, a kiadások jelzetszámjai és a címlapra írt megjelenési évszámok a következők: 574/1975–1976., 575/1974–1976.; 576/1974–1975., 654/1975–1976.

BÜKY LÁSZLÓ

LEVÉLSZEKRÉNY

Dömötör Sándor írja: Gyermekkoromban, 1910–1920 között gyakran nyaraltam nagyapáméknál Dunaszentgyörgyön (Tolna megye). Nagyapám hajnalban kelt, s gyakran a kerítés mellett álldogálva várta katonapajtása, Oláh Ferus feltűntét a széles utca túlsó felén. Ferus ilyenkor szokott munkába menni. Jókedvűen integettek egymásnak. Errefelé szokásban volt a szertartásos köszönés, de ők sohasem köszöntek egymásnak. Rendszerint a következő párbeszéd hangzott el:

- Mi újság, koma?
- A kácsák mesztélláb járnak.
- Mért nem veszel nekik cipőt?

Megkérdeztem nagyapám, mit jelent ez a beszélgetés. – Afféle tréfás szóváltás! – mondta. Többet nem tudott mondani, pedig én többször is faggattam, mert valami tréfás történetet képzeltem mögötte. Gyerekésszel azon töprengtem, miért nem unja meg a két

öreg éveken át a tréfákozás szinte mindennapi ismétlését. Dunaszentgyörgyön — bár ismerték — másoktól nem hallottam. Amikor kérdezősködtem utána, évődésnek, tréfabeszédnek mondták. Akkor szokták mondani, ha valóban nem volt semmi újság, vagy nem akartak hosszabb beszélgetésbe elegyedni. A dunaszentgyörgyi tréfabeszédet egy irodalmi párhuzam juttatta eszembe. Jókai Mór „A kétszarvú ember” (1852.) c. történeti beszélyében Paskó Kristóf erdélyi főúr székely szolgája Brassó körül kérdi egy ismerőstől: — Mi újság odahaza? — „Nincs minálunk semmi egyéb, mint hogy a ludak mezítláb járnak” — hangzik a tréfás válasz, amely ez esetben úgy értelmezhető, hogy „semmi változás nincsen”. Tulajdonképpen a később elmondott fontos eseményt palástolja. Jókai a tréfás párbeszédet Erdélybe helyezi, azonban valószínűnek tartjuk, hogy gyermekkori emlékei közül kívánczolt a tréfabeszéd a furfangos szolga szájába. (Jókai összes művei. Kritikai kiadás. Kis regények I, 91.)

Lehet, hogy csupán én nem találkoztam e tréfabeszéd változataival, s nevezetesebb helyeken is szerepel. Jókai tette aktuálissá előttem a gyerekkori emléket. Érdemes lenne a további kutatás a változatai és további összefüggései után.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
-----	ritkított kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Szabó Agnes* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. Olasz György: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvenlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. Bárczi Géza: A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. Somogyi Béla: A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.
132. Dániel Ágnes: Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 55 Ft

Előfizetés egy évre: 220 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

180. **Gálffy Mózes:** Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. **Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin:** Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc.** 1989. 160,— Ft.
184. Néprnyelvkutatás és iskola. A néprnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. **Ördög Ferenc.** 1988. 30,— Ft.
185. **Sylvester János** latin—magyar nyelvtana. Ford. **C. Vladár Zsuzsa.** 1989. 40,— Ft.
186. **Király Lajos:** Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. **Mátai Mária:** Igekötőrendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. **Benkő Loránd:** A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.
189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. **Fekete Péter és V. Raisz Rózsa.** 1990. 100,— Ft.
190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Könyveese az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.
- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
- Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
- Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.

4. Tanácsot.

191.11.6.

63

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVII.

ÉVFOLYAM

1991.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, PAPP FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM*

<i>E. Abaffy-Erzsébet</i> : Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések	385
<i>Koutny Ilona—Wacha Balázs</i> : Magyar nyelvtan függőségi alapon	393
<i>Hell György</i> : Korai szakszövegeink	404
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A jó és a rossz	414
<i>II. Bottyánfy Éva</i> : A <i>fedd</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban	422
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Két magyar igeikötő szemantikájáról	430
<i>Ivány Zoltán</i> : Adalékok Dévai Bíró Mátyás Orthographia Vngarica című művéhez	439
Kiseb b közlemények. <i>Rédei Károly</i> : Kiegészítő megjegyzések a finn- -ugor*-j (-j) múltidő-jel osztják folytatójához. — <i>Gáspári László</i> : Egy új retorika- és stíluselmélet vázlatá. — <i>Wacha Balázs</i> : Az ige után	447
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs Géza</i> : Falu bikája. — <i>Kávássy Sándor</i> : Két szólásunkról. — <i>Kiss Lajos</i> : Mart. — <i>Lévai Béla</i> : Folyás, gyepű folyása, vetéskert folyása	460
Nyelvművelés. <i>Szathmári István</i> : Nyelvművelő megjegyzések	465
Élő nyelv. <i>Kiss Jenő</i> : Terjedő nyílt e-zés a Rábaközben. — <i>B. Fodor Katalin</i> : Ploszkucényi panasz	468
Szemle. <i>Máté Jakab</i> : Útban egy „újfilológia” kialakulása felé. — <i>Kiss Jenő</i> : <i>Kontra</i> Miklós, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. — <i>Zsilinszky Éva</i> : Tudománytörténet és emlékezés: A múlt magyar tudásai. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Korompay Bertalan, Finn nyomokon	474
Különfélék. <i>Vértes O. András</i> : Guichard magyar etimológiái (1606). — <i>Gunda Béla</i> : Teleki Pál és a helynévgyűjtés	492
Társasági ügyek. <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből. — <i>Fábián Pál</i> : Szemere Gyula 80 éves	495
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kálmán Béla</i> : P. S. Pallas soknyelvű szótárá- nak magyar adatai. — <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	499
Levélsekere ny. <i>Mollay Károly</i> írja. — <i>Kontra Miklós</i> írja. — <i>Nagybákay Antal</i> írja	511

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 220 Ft. Egy szám ára: 55 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Magyar Posta

könyvtára

Lehel száma F 4810/92

Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések

1. A magyar igeragozás története több mint egy évszázada foglalkoztatja nyelvészeinket, s a személyragok eredetét illetően már régóta egyetért mindenki abban, hogy e ragok jó része személyes névmásból keletkezett (*kére-m, kére-d, kér-i* stb.), s az is általánosan elfogadott tétel, hogy a paradigmákba beépültek a \emptyset ragos puszta, illetve mód- vagy időjeles ige-tövek is (*kér, kérj, kérne, kért* stb.).

Azokkal a ragokkal kapcsolatban azonban, amelyek ehhez a két csoporthoz nem tartoznak: az E/1. *-k*, E/2. *-sz, -l*, E/3. *-n*, már eddig is számos magyarázat született. A mindmáig élő, mindmáig lehetségesnek elfogadott eredeztetések a következők. Az E/1. *-k*-t GOMBOCZ óta (UngJb. X, 12) sokan a *-k* többesjellel azonosítják; így HORGER (Igerag. 10, 63), PAPP ISTVÁN (MNY. XLVI, 15–27), RÉDEI (MNY. LVIII, 427–8) stb. (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 236). De éppúgy tartja magát az a nézet is, hogy a *-k* eredetileg deverbális nomen képző volt (amely a *rejték, vétek, hajlok* szavakon is megtalálható). Így magyarázza PAIS (MNY. XXVII, 142–3), JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXXV, 282), SÁMSON (MNY. XLVII, 229–34) és BERRÁR (TörtMondt. 53). MOÓR (MNY. XLVI, 252–3) és BENKŐ (ÁrpSzöv. 237) mozzanatos képzőnek tartja.

Az E/2. *-sz* ragot már BUDENZTÓL (UgAl. 345), az *-l*-t pedig a 30-as évektől kezdve gyakorító képzőből eredeztetik (JUHÁSZ JENŐ: MNY. XXXV, 284; BERRÁR, TörtMondt. 52; HAJDÚ, BUNy. 144; NYIRI: MNY. LXIX, 145–50; BENKŐ, ÁrpSzöv. 238; BÁRCZI, HB. 92–4, 100–1).

Az E/3. *-n* ragot a legutóbbi időkig igenévképzőből származtatták (SZINNYEI: NyK. XXXIII, 243, MNY. XII, 227; BERRÁR, TörtMondt. 53; RÉDEI: MNY. LVIII, 423; HAJDÚ, BUNy. 144; BÁRCZI, HB. 134–5).

2. E nézetekhez viszonyítva az utóbbi években két radikálisan új fel fogás született. BENKŐ már 1980-ban megjelent könyvében (ÁrpSzöv.) egységes elvből vezeti le a kérdéses személyragokat: azokat egyöntetűen deverbális verbum képzőknek tartja: az *-sz* és az *-l* ragot gyakorító (244–5), a *-k* (235–7) és az *-n* (241–8) ragot mozzanatos képzőnek elemzi, s ez utóbbi magyarázat elsőként nála merül fel.

RÉDEI 1989-ben új hipotézist mutat be (JSFOu. 82: 193–209). Meglepő, hogy meg sem említi BENKŐnek 1980 óta könyvben is napvilágot látott véleményét, de ő is arra törekszik, hogy e kritikus ragoknak egységes kiindulópontot találjon: ő valamennyit deverbális nomennek, igenévképzőből átértékelődött személyragnak tartja. Mint láttuk, ez a felfogás a *-k*-ra és az *-n*-re nézve nem újkeletű. Merőben új viszont egyrészt az, hogy RÉDEI szerint az eddig gyakorító képzőből levezetett *-sz* és *-l* ragok is igenévképzők (202–5); másrészt ő igenévképzőt keres a T/1. *-uk/-ük, -unk/-ünk* ragok mindenki által

tővégi vokálisnak tartott *u/ü* elemében is, s úgy véli, hogy ezek nem funkciótlan elemek, hanem bennük a *-*w* (a magyar nyelvészeti hagyományban -*β*-vel írt) participiumképző rejlik (201—2).

RÉDEI elsősorban azért törekszik arra, hogy e személyragokat deverbális nomen képzőből magyarázza, mert az igei személyragok három típusa: a) személyes névmási eredetű; b) \emptyset rag; c) deverbális nomen eredetű: más finnugor nyelvekben is megtalálható. S úgy véli, hogy így személyragjaink — még ha megerősödésük a magyar nyelv külön életébe tartozik is — nyelvünk ősi, uráli, finnugor örökségét őrzik (205—6).

Be kell vallanunk, hogy megdönthetetlen bizonyítékaink nincsenek sem arra, hogy e ragok deverbális nomenek, sem arra, hogy deverbális verbumok voltak-e eredetileg; ősmagyar kori képzőrendszerünkben ugyanis éppen ezek mindkét szerepben előfordulhattak; -*sz*: *kopasz*, *eresz*; *tetszik*, *játszik*; -*l*: *fonal*, *halál*; *dobál*, *nől*; -*n*: *vagyon*, *haszon*; *pattan*, *dobban*; -*k*: *vétek*, *ajándék*; *sikolt*, *rikolt*. A kérdést tehát más érvekkel kell megközelíteni.

Nyelvtörténészeink egyöntetű véleménye szerint éppen ezek a szóban forgó, az általános ragozásba beépült személyragok feltétlenül a magyar nyelv önálló életében, jóval a rokon nyelvektől való elválás után, az ikes, a határozott és az általános ragozások elkülönülése során keletkeztek. Nem igazán erős érv tehát uráli, finnugor örökségre, hagyományokra hivatkozni.

Megnehezíti a RÉDEI-velemény elfogadását az is, hogy szerinte például az -*sz* és az -*l* ragunk is nominális állítmányon keresztül vált személyraggá: az -*sz* eredetileg participiumképző volt, mely először a 3. személyben jelent meg, s innen később — nominális használaton át — a többi személybe is behatolt: *tészék*, *tészél*, *tész* stb. (204—5).

Ezek szerint fel kellene tennünk, hogy nyelvünkben még az ősmagyar korban is általános volt az első és a második személyben a nominális állítmány. Ennek azonban oly minimális, ősinek alig értékelhető nyoma maradt, hogy ez a körülmény is erősen megingathatja RÉDEI hipotézisét. Az ambivalens nomen-verbum kategóriák az ősmagyar korszakra már régen kialakíthatták sajátos, jól megkülönböztethető formánsaikat. Egyet kell tehát értenünk BENKŐVEL, aki szerint „Az igeragozási rendszerek megoszlásával egyre bővülő személyjelölési igény kielégítésére sokkal természetesebben vonódhattak át ráértéssel igeképzők (l. az -*sz* és -*l* esetét is), mint névszóképzők, tekintve e jelenségnek az ősmagyar kor valamelyik szakaszában való lejátszódását is, amikor a névszói és az igei osztályok szétválása már igen előrehaladott állapotban volt.” (ÁrpSzöv. 237).

3. Sorra véve először az -*n*, -*sz* és -*l* ragokra vonatkozó álláspontokat, a következőket mondhatjuk. Az E/3. -*n* ugyan valóban levezethető volna igéből képzett nominális állítmányból — s én magam sem tartanám ezt lehetetlennek —, úgy, hogy a nyelvérzék az állítmány végződését igei állítmány személyragjának értelmezze, ám éppen e ragunkkal kapcsolatban BENKŐ számos érvet hoz fel a mellett, hogy az -*n* nem lehet nomenképző (i. m. 239—48). A *vagyon*, amire elsősorban szokás hivatkozni, kései képzés, hiszen 'vagyon' jelentésű szavunk még a Huszita Bibliában is *vagy*-nak hangzik, a *bizony*, *has-on*, *hasz-on* valamikori igei voltának pedig semmi bizonyítéka nincs. BENKŐ úgy gondolja, hogy az -*n* eredetében mozzanatos képző, mely a felszólító módban (ahol kivétel nélkül és már a régiségtől fogva mindig megjelenik) alakulhatott át személyraggá: e képzőben, illetőleg rokon nyelvi meg-

felelőiben ugyanis „a cselekvés elkezdésének és nyomatékos voltának a képze is szorosan benne foglaltatik. Ez a funkció pedig nagyon alkalmas volt a felszólítás kifejezésére” (244).

4. Többféle kétely merülhet fel az E/2. -sz rag igenévképzői eredetével kapcsolatban is. GYÖRKE óta (NyK. LI, 54–63) sokan vallják (vö.: BÁRCZI, Szótöv. 54; HAJDÚ, BUNy. 73), hogy a *tészén : tón* típusú igék is ahhoz az ősi rendszerhez tartozhattak, amely egyes szamojéd nyelvekben mindmáig megfigyelhető, hogy a befejezett cselekvést jelentő igék időjel nélkül múltat fejezhetnek ki, s ezek jelen idejüket egy gyakorító képzővel alkotják meg; a folyamatos alapjelentésű igék viszont időjel nélkül jelent fejeznek ki, s mozzanatos képzővel hozzák létre múlt idejüket.

RÉDEI most ezt a tőle is vallott álláspontot úgy módosítja, hogy az ide vonható magyar igecsoportban (*tész, lesz, vész* stb.) nem gyakorító, hanem *-s igenévképző alakította jelen idejűvé az igéket, s ez eredetileg csak a 3. személyben jelent meg, onnan terjedt más személyekre át. Ha ezt fogadjuk el, nem kellene-e feltennünk a kérdést: vajon ez az igenévképző nem azonos-e azzal az ősi *-s igenévképzővel, amelyből számos finnugor nyelv múltidő-jele keletkezett (RÉDEI: i. h. 196)? De akkor hogy volna ez összeegyeztethető az -sz-nek a *tészén : tón* típusú igékben betöltött jelenre utaló szerepkörével?

Pozicionálisan is több érv szól a mellett, hogy e ragot ne az eredetileg csak az E/3. személyben megjelenő, majd nominális állítmányon keresztül a többi személybe is behatoló participiumképzőnek tekintjük. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az ősmagyarban, de még az ómagyar korban sem létezett olyan paradigma, amelyet RÉDEI (aki mindig a mai nyelvállapottal operál) példaként felhoz: nem volt *tészék, tészél, tész*, hanem kizárólag *tészek, tész* (később *tész*, ritkán *tészész*), *tészén* ragozási sor volt: BécsiK. 320: *vezec*, 257: *élucz* 'aufers', 247: *vezen*; MünchK. 96va: *téjecz*, 86vb: *téj* 'teszel', 27va: *tején*; TelK. 33: *lezóc*, 27: *lez* 'leszel', 5: *lezón*; PeerK. 190: *Hyzek*; WinklK. 284: *hyz* 'hiszel', 323: *hyzon*; BécsiK. 228: *vizec*; TihK. 18: *be uiz* 'beviszel'; PéldK. 73: *vizen*; stb. Úgy gondolom, itt nem annyira az E/3.-ból való nominális átterjedésről van szó, mint inkább arról, hogy ezen igék jelen idejében az egész paradigmában egyszerre jelent meg a gyakorító -sz képző. A *teszen : tón* típusú igékben rendszertani okokból kap az E/3. -n ragot (BENKÓ, ÁrpSzöv. 245–6; ABÁFFY: MNy. LXXVIII, 424). Márpedig ha az E/3. személyragos volt, akkor személyragtalan maradhatott az E/2., s így a korai ősmagyar kortól kezdve mintegy 1000 éven át ezeknek, az alapszókinckhez tartozó, nagyon gyakori előfordulású igéknek olyan volt a jelen idejű paradigmájuk, hogy az E/2.-ben csupasz szóvégen szerepelt az -sz. Szerintem itt, ebben a mindig szóvégi helyzetben s mindig E/2.-ben jelentkező pozícióban értékelődhetett át az -sz éppen E/2. igei személyraggá. Ezt az átértékelődést megkönnyítette, hogy a nyelvérzék éppen a *tē-sz-ék, tē-sz, tē-sz-én, tē-het, tē-tt, tē-(n)ni* stb. sorozatban még leválasztható formánsnak érezhette az -sz-et. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy ez a jelen idejű paradigmában raggá vált formáns egyéb igéknek is kizárólag a jelen idejében fordul elő (ABÁFFY: i. h.).

5. Az E/2. -l személyrag tárgyalásakor is módszertanilag kifogásolható, mert félrevezető RÉDEINEK az a módszere, hogy a személyrag mai elterjedtségét ismerteti és veszi alapul, amikor a következőket mondja:

„Untersuchen wir zuerst die Endung *-l*. Die auf *s, sz, z* auslautenden *-ik*-losen Verba erhalten im Präsens das Personalsuffix *-l*: *ásol, tészél, fűzöl*. Dasselbe Suffix befindet sich auch in den *ik*-Verben: *észél, iszol*. Auch im Perfekt und im Konditional kommt das *-l* vor: *vártál, kértél, várnál, kérnél*. Im Imperativ drückt das *-ál/-él* einen weniger strengen Befehl aus: *várjál, kérjél*. Das *-l* ist also in der subjektiven Konjugation in allen Modi und Tempora verbreitet.” (RÉDEI: i. h. 202).

Am ha az ősmagyar kori eredet kérdésében akarunk nyilatkozni, sokkal helyesebb a bőséges gazdagsággal rendelkezésünkre álló kódexekben s egyéb ómagyar kori adatokra hivatkozni. Ezekből ugyanis egészen más kép kerekedik ki. Kiderül, hogy XVI. századi kódexeinkben a kijelentő mód jelen időben az *s, sz, z* végű igék esetében is kizárólag *-sz* ragot találunk: MünchK. 107ra: *kérefű; WinklK. 298: kerezz; vagy a misszilisekben: 1526 e.: kerez 'keresél' (MNy. XLIII, 158); BécsiK. 235: éluez : peribis; BodK. 15: el vezz 'elveszel'; GuaryK. 30: zidalmazh 'szidalmazol'; SzékK. 342: niz 'nézel' stb. stb. Vagyis az ómagyar kor végéig az iktelen igék jelen idejében mindig *-sz* volt az E/2. rag. Viszont ugyanebben az időben a következő típusú *-l* ragok tömegét jegyezték le: BécsiK. 20: *lé éfél; WeszprK. 97: ky mulolh; GuaryK. 30: zgnol 'szűnöl' stb. stb.* Lényeges tulajdonsága tehát az *-l* ragnak, hogy a jelen időben eredetileg kizárólag ikes igékben jelentkezik (s itt még *l* után is). Ugyanez a helyzet a felszólító módban is: BécsiK. 5: *égél, 6: oltoziel; WinklK. 116: fogjátkoziaal; CzechK. 53: Meeltoltassaal; 1524: Thartozzal (MNy. XIII, 122) stb. stb.* Az iktelen igékben csak rendkívül szórványosan jelentkezik a felszólító módban *-l* rag; a ma általános *várjál* típus elterjedése nagyon kései. (Terjedése indokolt helyen, mediális igéken kezdődött. L. ABAFFY, A magyar igeragozás rendszere . . . Akadémiai doktori disszertáció. 1984. 159–61.) Az *-l*-nek az iktelen igék múlt idejébe és feltételes módjába való átkerülése valószínűleg azzal magyarázható, hogy az *-sz* (éppen eredeténél fogva) oly szigorúan tartotta magát a jelen időben, hogy a *kéré, látá, kérné, látná* paradigmáiba csak az *-l* vonódhatott át.*

6. Mindenesetre az *-l* rag eredetét ott kell keresnünk, ahol funkcionálisan kitüntetett helyzetben van, ez pedig éppen a jelen idő, melyben kizárólag az ikes igék ragja.

Úgy gondolom, nem szólnak megdönthetetlen érvek a mellett, hogy ezt az *-l*-et a RÉDEI idézte *fonal, kötél, fedél, lepel*-féle, általában nomen instrumenti funkciójú igenévképzőből, E/2.-ban is nominális állítmányon keresztül vezetjük le (203). De arra sem gondolok, hogy az *-l* gyakorító képző, mely jelenidő-jelen át vált volna igei személyraggá. Az *-l*-nek olyan szerepét keresem, melyből az ikes ragozásba való beépülése érthető.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA veti fel először azt az ötletet, hogy az *-l* személyragot az *-l* reflexív képzőből eredeztesse (NéprNytud. XVII–XVIII, 164). Azt hiszem, ezt érdemes továbbgondolni. Tudjuk, hogy az ikes ragozás elsősorban a mediális igék alaki jelölésére szolgált: *tör : törik, érez : érzik, hall : hallik* stb. Ugyanebben a funkcióban szerepelt az *-l* az ősmagyar kortól fogva ilyen igéken, mint *hút : hűl, ont : omol, önt : ömöl* (az *omol, ömöl* típus ikésedése igen késői!), s még fokozottabban sugárzott be az *-l*-be ez a szerepkör, a medialis jelzése az *-ít : -ul/-ül* szembenállásban: *feszít : feszül, rándít : rándul, szépt : széptül* stb. stb. (ABAFFY: MNy. LXXVII, 28–32).

Mindmáig érvényes az a régiségből is ismert szabályosság, hogy az E/3.-ban *-ik-re*, illetve *-ul/-ül-re* végződő mediális jelentésű ige csoportok komple mentáris osztályt alkotnak: a kettő nem kereszteződhet, az *-ul/-ül* képzőt nem követheti *-ik* rag. E két végződés volt a medialitás legjellemzőbb ki fejezője.

Elképzelhető tehát, hogy az ikes ragozás E/3.-ban szilárdan kialakult *-ik* személyrag mellett a 2. személyben olyan igevégződés vált személyraggá, amely ugyancsak a medialitás kifejezésére szolgált. Erre pedig a *hűl*, *omol*, *romol* típusú igeik, illetőleg az *-ul/-ül* mediális képző *-l* eleme kiválóan alkalmas lehetett.

Természetesen elismerem, hogy nemcsak RÉDEI igenévképzői származ- tatásai, hanem a fenti verbunképzői eredeztetések is csak hipotetikusak le- hetnek, ám míg RÉDEI feltevését csupán az uráli–finnugor igeragokhoz való közelítés védi, a magyar nyelvtörténészek magyarázata inkább az ősmagyar kor igerendszerén belüli érvekre támaszkodik. S talán több okkal és joggal.

7. Míg az *-sz* és az *-l* igenévképzői eredetének hipotetikus fel- tevése ellen végül is nem tiltakozhatunk, olyan nyelvtörténeti tények szólnak az *-uk/-ük*, *-unk/-ünk* *u/ü* elemének RÉDEITől feltett participiumképző volta ellen, amelyek magát az eredeztetést is megingatják.

Nézzük RÉDEI felfogását (csak az említett ragokra vonatkozó nézetét idézve): „Aller Wahrscheinlichkeiten nach steckt auch in folgenden Formen der 1. Pl. der objektiven Konjugation ein Partizipsuffix: *várjuk*, *kérjük* (Prä- sens), *vártuk*, *kértük* (Perfekt), *várok*, *kérok* (Präteritum), *várnók*, *kérnök* (Präsens des Konditionals). Der labiale Vokal dieser Personalsuffixe weist darauf hin, daß in ihnen ein Element **w* (< **-pa/*-pā*) geschwunden ist. Ich halte dieses **w* identisch mit dem Vorgänger **w* des ungarischen Partizip- suffixes *-ól/-ő* (\approx *-ú/-ű*). Das **w* ergab während der ungarischen Periode infolge von Vokalisierung zuerst einen Diphthong *ou/uy*, *ëü/vü/üü*, und später einen langen Vokal *ó/ú*, *ő/ű*. Der Vokal *ó/ő* wurde bis zum heutigen Tag be- wahrt, der Vokal *ú/ű* wurde aber am Ende der ungarischen bzw. am Anfang der altungarischen Periode abgekürzt. (Hinsichtlich der frühen Abkürzung *ü/ű* > *u/ü* s. Bárczi 1958: 86.) Die Entwicklung der Personalsuffixe *-uk/-ük*, *-ók/-ök* rekonstruiere ich folgenderweise: (Präsens) **várs + js + ws + k/ *kérš + jš + wš + k* >> *várjuk/kérjük* (das *j* ist das Element der objektiven Konjugation, das auslautende *k* ist mit dem Pluralzeichen identisch); (Perfect) **vártš + ws + k/*kértš + wš + k* >> *vártuk/kértük* . . . Das **w* > **y/*ü* ist nicht mehr in der verbalnominalen Rolle, sondern als Element der Personalsuffixe *-uk/-ük* . . . in . . . Perfekt hineingeraten. Auch der labiale Vokal im Personalsuffix *-unk/-ünk* der 1. Pl. der subjektiven Konjugation war ursprünglich kein Suffixelement ohne Funktion, sondern er enthält ebenfalls das Partizipsuffix **-w* > **y/*ü*: **várs + ws + ms + k* >> *várunk* usw.” (201–2).

Először itt is arról kell szólnunk, hogy a RÉDEITől a m a i k ö z n y e l v i ragok alapján bemutatott állapot (*-uk/-ük*, *-unk/-ünk*) ismét félrevezető: a kép egészen más az ómagyar nyelvmelékek tükrében. A régiségben ugyanis rendkívül gyakori, sőt általános volt az *-ok/-ök*, *-onk/-önk* változat, sőt akad- tak *-ék*, *-énk* variánsok is: GuaryK. 71: *oluaššoc*, 20: *fižetlōc*; WeszprK. 6: *lassok*, 83: *letlōk*; NagyszK. 120: *lattjoc*, 114: *zereššōk*; CzechK. 158: *magaz- tasjok*, *Djczeerjok* stb. stb.; GuaryK. 66: *mondonc*, 92: *terjōnc*; WeszprK.

142—3: *futosonk*; NagyszK. 198: *latonc*, 229: *mehetőnc*; CzechK. 125: *fwtu-monk*, 150: *feelonk* stb. stb. S illabiális változat is előfordul: NagyszK. 138: *tehetyek*; KulcsK. 108: *felettek el*, 55: *hygyek*; KeszthK. 49: *kerenk*, 50: *remenkettenk*; KulcsK. 112: *felenk*, 233: *erwendyenk* stb. (Az idézettek kivül *-ok/-ők* még a következő kódexekben található: SándK., DebrK. 1. és 2. kéz, LobkK. 2. kéz, JordK., ÉrdyK.; *-onk/-önk* pedig az idézettek kivül a következőkben: BécsiK., MünchK., BirkK., DöbrK., PéldK. 2. kéz, MargL., PeerK. 1. kéz, TelK. 1. kéz, SzékK. 2. kéz; vö. ABAFFY, Akadémiai doktori dissz. 1984. 87—93.) Mindez azt bizonyítja, hogy a régiségben közel sem általános a mai állapot, annyira nem, hogy az ómagyar korban gyakoribb e ragokban a középső nyelvállású magánhangzó, mint a felső. Az *-ok/-ők/-ők* változat mai nyelvjárásokban is megvan (IMRE, MNyjRendsz. 323).

Végül, egy ómagyar kori állapotból kiinduló magyarázat — mint RÉDEIÉ — nem hagyhatja figyelmen kívül a HB. és HBK. ide vonatkozó adatait sem: HB.: *vogmuc* (4-szer), HBK.: *uimaggomuc* (*uimagguc*-ból javítva).

8. Ez után az „adatgyűjtés” után vizsgáljuk lépésről lépésre a bizonytalannak látszó pontokat.

Ami az általános (alanyi) ragozás T/1. ragjait illeti, RÉDEI szerint az *-unk/-ünk*-ben található labiális magánhangzó eredetileg nem funkciótlán elem volt, hanem a (mi átírásunk szerint) $-\beta > -u/-ü$ participiumképzőt tartalmazza: *várs + βs + msk >> várunk*. Minthogy a β intervokális helyzetben nem vokalizálódik, RÉDEI (bár nem vezeti le) — gondolom — a kétnyíltszótagos tendenciával számol. Akkor szótagzáró helyzetben vokalizálódhat a β , s diftongust alkothat az előző magánhangzóval. Most csak az *-nk* rag előtti hangot tekintve, RÉDEI nem kevesebbet állít, mint hogy *-unk/-ünk* ragjaink magánhangzója eredetileg *-ünk/-ünk*-nek hangzott, s később rövidült *u/ü*-vé. Az *ú/ü* rövidülését BÁRCZIRA hivatkozva próbálja hitelesíteni, ám a hivatkozott helyen szóvégi rövidülésről van szó (amely rövid magánhangzó analogikusan bekerülhetett az egész paradigmába), ez pedig egészen más, a korai ómagyar szóvégek általános redukciójával összefüggő természetes folyamat (vö. ABAFFY: MNy. LXX, 430—40). De még a szóvégek rövidülése is éppen az *ú/ü*-vel kapcsolatban ritka, sőt kivételes, közel sem olyan általános, mint RÉDEI alapján feltehetnénk. Ezt a következő — csak véletlenül kiragadott — valóban participiumképzős *ú/ü* végű olyan szavak is mutatják, mint amilyenek: *háború*, *domború*, *szigorú*, *homorú*, *nyomorú*, *savanyú*, *hű*, *keserű*, *köszörű*, *seprű*, *kesztyű* stb. Tehát még a szóvégekre sem áll az *ú/ü*-re vonatkozó általános rövidülés, még kevésbé olyan szó belseji helyzetre, amelyben RÉDEI *-ünk/-ünk* ragjainak részeként ez az elem kivétel nélkül szerepel.

Még inkább magyarázatra szorul a régiségből kimutatott számtalan *-onk/-önk* és ritkább, de létező *-enk* változat. Ha RÉDEI igenévképzőjéből indulunk ki, hangtörténetileg feltétlenül biztos, hogy az *u/ü* utótagú diftongusokból nemcsak *ú/ü*, hanem *ó/ö* is lett (valamennyi mai *-ó/-ö* igenévképzőnk idetartozik). Ez utóbbiak rövidüléséről azonban még RÉDEI sem tud („der Vokal *ó/ö* wurde bis zum heutigen Tag bewahrt” 201—2). De akkor teljes mértékben adós marad ezeknek a középső nyelvállású rövid magánhangzót tartalmazó *-onk/-enk/-önk* ragoknak a magyarázatával.

Éppen úgy, mint ahogy a HB. és HBK. előbb idézett alakjainak az elemzésével is. A HB. *vogmuc* és a HBK. *uimaggomuc* alakjai teljességgel érthetlenné akkor, ha a *-muk/-mük* rag előtt participiumképzőt tartalmazó dif-

tongusból keletkezett hosszú magánhangzónak kellett volna lennie. A két igealak közül bizonyára a *uimaggomuc* képviseli a régebbi típust. A mi fel-fogásunk az, hogy a módjel utáni jelvégi rövid vokálishoz (o) járul a személyes névmás + *-k* többesjelből álló T/1. személyrag. Ha a *uimaggomuc* o-ját RÉDEI nézete szerint hosszú ó-val olvasnánk, teljesen magyarázhatatlan a következő nyelvtörténeti fokot képviselő *vogmuc*. Ebben ugyanis véleményünk szerint az történt, hogy (az egyszerűség kedvéért a mássalhangzókat a mai ejtés szerint írva át) az eredetibb **vogyomuk* ~ **vogyumuk*-ból a kétnyíltszótagos tendencia értelmében kiesett a második szótag rövid magánhangzója, így lett *vogmuk*. Ha az adott helyen RÉDEI hosszú ó-jával számolunk, elképzelhetetlen a hosszú magánhangzó kiesése.

Az más kérdés, hogy a kódexek *vagyonk* alakjai, továbbá a régi és a mai *vagyunk* típus nem így, nem ennek az alaknak a folytatásaként keletkezett, hanem — feltehetően a birtokos személyjelezés hatására is, ahol a továbbragozott formákban (vö. HB.: *ifemucut*) a kétnyíltszótagos tendencia nem a második, hanem az így gyakran nyílttá váló harmadik szótagból vetette ki a magánhangzót (vö. HB.: *uromc*) — az igeragban is a személyrag előtti magánhangzó maradt meg. A HB.-ből, illetve a HBK.-ből idézett alakok tehát (*vogmuc*, *uimaggomuc*) arra utalnak, hogy a *-muk/-mük* igerag előtt csakis egyszerű tővégi vagy jelvégi rövid vokális volt, mely a HB. nyelvjárásában ki is eshetett, de a nyelvterület legnagyobb részén az *-nk* raghoz csatlakozva — a névszók személyjelezésével azonos módon — *-onk/-enk/-önk*, *-unk/-ünk* ragpárokat hozott létre.

9. Az *-uk/-ük* ragok elemzése során még több hangtörténeti buktatóval találkozunk. RÉDEI levezetései közül először a *-t* jeles múlt személyragjával foglalkozunk. Nézete szerint ez így alakult: **várts + ws + k/*kértš + wš + + k >> vártuk/kértük*. A >> jel alkalmazása ugyan kényelmes megoldás, de jobb szeretttük volna, ha RÉDEI lépésről lépésre mutatja be és hitelesíti ezt a folyamatot. A β intervokalikus helyzetben van, de itt nem kerülhet zárt szótagba (mint ahogyan mi RÉDEI helyett — bár gondolom, az ő szellemében is — az előzőkben elvégeztük ezt a lépést), s így nem is vokalizálódhat. Akkor mibe olvad bele, hogyan áll elő az a kettőshangzó, amiből a RÉDEI feltette hosszú magánhangzó létrejön? A β intervokalikus helyzetben vagy kiesik, vagy közvetlenül *v*-vé válik. Itt feltehető volna a kiesés: **vártsβsk > *vártsšk*, de mi történik az így egymás mellé kerülő két magánhangzóval? A nyelvtörténet tanúsága szerint a hiátusok megszüntetésének különféle módjai lehetnek. Ha a két magánhangzó azonos, akkor összevonódhatnak a nekik megfelelő hosszú hanggá (tör. *bayatur > bátor*), ha különböző magánhangzók, akkor vagy elizió történik (*leány > lány*), vagy hiátustöltő lép be: *halálátal > halálával*. Abban az esetben, ha a második hang felső nyelvallású, megtörténhet, hogy be tud illeszkedni az egykorú diftongusrendszerbe, s kettőshangzó lesz belőle (tör. *ayul > aul > ól*). A RÉDEI-féle *-ük/-ük* hosszú magánhangzójának létrejötte csak úgy képzelhető el, ha vagy azt tesszük fel, hogy a β előtti és utáni magánhangzó mindig ugyanolyan hangszínű, méghozzá csakis *u* vagy *ü* lehetett, vagy ha azt állítjuk, hogy a β igenévképző után a *-k* többesjel előtt *m i n d i g* labiális felső nyelvallású *u/ü* volt a magánhangzó. Az első esetben a két azonos hang összevonódásával, a másodikban az *u/ü* utótagú diftongusból szabályosan jöhettek létre az *ú/ü-k*. Csakhogy egyrészt semmivel sem tudjuk hitelesíteni a β előtti, illetőleg utáni magánhangzók

felső nyelvválású voltát, másrészt köztudott, hogy az *u/ü* utótagú diftongusból nemcsak *ú/ü*, hanem *ó/ő* is szabályosan lehet, s ezzel itt RÉDEI nem számol. A tárgyas (határozott) ragozásban is magyarázatlan marad tehát mind az *-ük/-űk*, *-ók/-ők* magánhangzójának megrövidülése, mind pedig a számos adattal illusztrálható *-ok/-ék/-ők* ragok keletkezése.

Nemcsak hangtörténeti, hanem kronológiai szempontból is kétségeket kelt a jelen idejű alak RÉDEI szerinti építkezése: „**várs + js + ws + k/ *kérš + js + wš + k* >> *várjuk/kérjük*, ahol a *j* a tárgyas ragozás eleme”. Meglepő ugyanis, hogy ha a tárgyas ragozás jócskán másodlagos *j* eleme már kialakult (ennek kései voltára vö. KNIEZSA: MNy. LVIII, 305–12), ehhez a személyraghoz tartozó elemhez még egy igenévképző járul, holott az csak (képzetlen vagy képzett) igetövekhez szokott csatlakozni. Elképzelhető-e ilyen morfológiai építkezés: igető + a személyrag *j* eleme + participium-képző + a személyrag másik eleme?

Mindezen bonyolult s többnyire igazolhatatlan feltevésekkel szemben áll a legtöbb magyar nyelvtörténész felfogása, amely szerint az *-ok/-ék/-ők*, illetőleg *-uk/-ük* személyrag magánhangzója egyszerű tővégi, jelvégi vokális.

10. Akkor viszont nekünk — e nézet vallóinak — kell választ adnunk arra, miért olyan feltűnő, hogy a T/1.-ben csaknem mindig középső vagy felső nyelvválású labiális magánhangzó szerepel a tárgyalt ragokban. Ez azért szorul külön magyarázatra (s talán RÉDEI-t is ez ösztönözte a **-w* (= *-β*) igenévképző beolvasztására), mert olyankor is ezek a hangok találhatók bennük, amikor magára a paradigmára alsó nyelvválású magánhangzó jellemző. Ilyen a *-t* jeles múlt idő: *vártam, vártad, vártatok, vártak, kértem, kérted, kértetek, kértek*. Így a csupán *-k* többesjelet tartalmazó T/1.-csak úgy különülhet el az azonos felépítésű T/3.-tól, hogy az időjelvégi vokális ebben az esetben más hangszínű, középső vagy felső nyelvválású lesz: *ők vártak : mi vártok ~ mi vártuk; ők kértek : mi kérték ~ mi kértök ~ mi kértük*. A felszólító mód jele után ugyancsak alsó nyelvválású a jelvégi magánhangzó: *várjam, várjad, várjatok, várjanak, kérjem, kérjed, kérjettek, kérjenek*. Itt az alanyi ragozás E/1.-lyel esett volna egybe a puszta *-k*-ból álló T/1. rag, s ezt is az előzőhöz hasonlóan oldotta meg a nyelv: *én várjak : mi várjok ~ mi várjuk, én kérjek : mi kérjék ~ mi kérjök ~ mi kérjük*.

A kijelentő mód jelen idejére középső (illetőleg a régiségben felső) nyelvválású magánhangzó a jellemző: *várom, várod, kéröm, kéréd*. Az E/1.-*k* ragja előtt is középső nyelvválású a magánhangzó: *várok, kérök* (ÓMS.: *ozuk, fepedyk*). A puszta többesjelet tartalmazó T/1. tárgyas alakban tehát ezt várnánk: *mi várok (mi várúk), mi kérök, mi kérök (mi kérük)* (vö. a mai nyelvjárási *mi várúk, kérük* alakokkal). Ám ezek a formák a régiségben és ma egybeestek volna az alanyi ragozás E/1.-lyel. Ma, mint tudjuk, *-juk/-jük* ragokat találunk a T/1.-ben. Sokan vitatták, hogyan, miért került be a *j* elem a T/1.-be, hiszen ez csak a veláris igék E/3.-ben indokolt, „etimológikus” (BÁRCZI: MNy. LXXI, 130–1): *várja*, innen került át természetes módon a T/3.-be: *várják*, majd a T/2.-be: *várjátok* (az alanyi *vártok*-tól való megkülönböztetés okán is), s már csak a *j* hatolt be analogikusan a T/1.-be: *várjuk*. S még meglepőbb analógiával a palatális igék T/1.-ébe: *kérjük* (hiszen egyébként a palatális soron nincsenek *j*-t tartalmazó ragok).

De világos, hogy a *várjuk, kérjük j*-je ugyan valóban a *-ja, -ják, -játok*-féle személyragokból vonódott át, ám nemcsak az analógia hatására, hanem mert

ez a „kéznél lévő” elem tette lehetővé az alanyi E/1. *látok, nézek* alakoktól való elkülönülést. Ahogy BENKŐ írja: „A *j* analógiás továbbterjedése a jelen idejű igealakokba szükségszerű volt, hiszen az eredetibb tárgyas többes 1. személyű *látok, látuk* . . . súlyosan zavaró homonímiába keveredett, illetőleg keveredhetett volna az alanyi ragozás egyes szám 1. személyű . . . alakjaival.” (Árp-Szöv. 251).

Az *-uk/-ük, -ok/-ök/-ők* alakok tehát (s mint láttuk, a *j*-vel bővült formák is) a grammatikai homonímiák kiküszöbölésére irányuló szükségszerű megoldások voltak, s annyira következetesek a T/1.-ben, hogy analogikusan az alanyi ragozás T/1.-ben is általánossá tették ezeket a magánhangzókat: *váronk ~ várunk, kérünk ~ kérünk*.

Míg eddig e T/1. ragok magánhangzójának nyelvállásfokát igyekeztünk indokolni, felmerülhet a kérdés, miért labiálisak általában ezek a magánhangzók. (HONTI ugor kori jelenségnek tartja, hogy a többes első személyű személyjelölő szuffixum hangalakja „labiális magánhangzó + *k*” szerkezetű volt: NyK. LXXXVII, 76.) Azt hiszem — legalábbis, ami a magyar ragokat illeti — a labiális hang inkább a magyar fonémarendszeren belüli okokkal indokolható. Az előbbieken láttuk, hogy a leírt paradigmák belső, rendszerbeli szükségszerűségéből választják a középső vagy felső nyelvállású magánhangzót. Ám tudnivaló, hogy a magyarban a veláris soron nincs középső nyelvállású illabiális hang, s jó néhány nyelvjárásban már az ómagyar kor elejétől felső nyelvállású illabiális (*i*) sincs. Ha tehát a veláris oldalon illabiális formák hiányában labiálisokat kényszerülünk használni: *-ok ~ -uk, -onk ~ -unk*, akkor a palatális soron sem választjuk általában az illabiális formát, hanem — ha megvannak — a velárisoknak megfelelő labiálisokat: *-ök ~ -ük, -önk ~ -ünk*. E labiális hangok — különösen a viszonylag későn fonologizálódott *ö* hang — fonematikus terheltségét valószínűleg éppen ez a ragozásban meglévő rendszerkényszer is fokozhatta. Az ómagyar korban, olyan nyelvjárásokban, ahol az *ö* még igen kis megterheltségű volt, *-ök, -önk* ragok is előfordulhattak: ezt kódexbeli példáink mutatták.

Úgy gondolom tehát, hogy a szóban forgó ragok magánhangzójának nyelvállásfokát és labialitását (sőt illabialitását is) az előadott tételek jobban magyarázzák, mint az a több hangtörténeti buktatót tartalmazó feltevés, amely szerint ezek **-w* (= β) participiumképzőt is tartalmaznak.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Magyar nyelvtan függőségi alapon

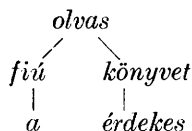
Az itt csak vázolandó magyar függőségi grammatika megírására az ösztönzést a SCHUBERT által a DLT (Distributed Language Translation) gépi fordítórendszer számára megfogalmazott függőségi elmélet adta (l. KLAUS SCHUBERT, *Syntactic Tree Structures in DLT*. Utrecht, BSO/Research, 1986. 211). Egy részletesebb leírás PRÓSZÉKY GÁBOR—KOUTNY ILONA—WACHA BALÁZS közös munkájaként „A Dependency Syntax of Hungarian” címmel jelent meg a „Metataxis in Practice. Dependency syntax for multilingual machine translation” című kötetben (Eds. D. MAXWELL, K. SCHUBERT. Dordrecht, Foris. 1989), a gépi fordításhoz való kapcsolatáról pedig l. PRÓSZÉKY, Hun-

garian — a Special Challenge to Machine Translation (in: New Directions in Machine Translation. Conf. Proc. Eds. D. MAXWELL, K. SCHUBERT, A. P. M. WITKAM. Bp., 1988. NJSZT & Dordrecht, Foris) és KOUTNY, Magyar—eszperantó gépi fordítási modell (Emlékkönyv Zsilka János professor hatvanadik születésnapjára. Szerk. HAVAS F., HORVÁTH K., LADÁNYI M. Bp., 1990).

1. Függőségi grammatika Tesnière szerint. — A függőségi grammatika TESNIÈRE „Éléments de syntaxe structurale” (Paris, Klincksiek, 1959.) című műve alapján és nyomán indult fejlődésnek. A művet magyarul részletesen ismertette és a magyar nyelvre vonatkozó megjegyzésekkel látta el KÁROLY SÁNDOR (ÁNyT. I, 161—87). Többször adta ZSILKA JÁNOS Tesnière elméletének tömör összefoglalását (pl. Nyelvi rendszer és valóság. Bp., 1971. 40—7). Mi most néhány fontos megállapítást idézünk, mely a későbbiekben bemutatandó rendszer alapját is képezi.

A strukturális, azaz szintaktikai sík, mely a gondolat nyelvi kifejezését adja meg, független a szemantikai síktól, mely a gondolat birodalmához tartozik. A jelen cikk szerzői ugyan nem fogadják el, hogy a nyelv valóságos működésében el lehetne választani a szintaxist a szemantikától, de alkalmasnak tartják ezt az elvet a nyelvről szerzett ismeretek számítógép számára érthető formális leírására.

Tesnière alapvető fogalma a függőségi viszony (connection, KÁROLY fordításában alárendelő szintagmatikus viszony), mely a mondat két eleme között áll fenn: az egyik, a függő elem, az alárendelt (subordonné, ZSILKA fordításában szubordinált elem), a másik, amelytől az előbbi függ, a fölérendelt (régisseur, ZSILKA szerint regens elem). Egy elemnek több alárendeltje lehet, s az alárendeltek maguk is más elemek fölérendeltjei lehetnek, például:

Az ábrázolás egy fát (stemma) szolgáltat, amelynek csomópontjait vagy csúcsait (noeud, ZSILKÁNÁL nodus) a mondat elemei foglalják el. Az ezeket összekötő vonalakat éleknek nevezzük, tartván magunkat a gráfelméletben használatos elnevezésekhez. A központi csúcsnak nincs fölérendeltje, ezt a szerepet egy ige tölti be. KÁROLY interpretációjában a noeud szerkezetet, illetőleg szónyalábot jelent, melyen — mint írja — „Tesnière nemcsak két, hanem akár több egymásnak alárendelt szerkezeti tag együttesét is érti, olyan szerkezetcsoporthoz, amelynek a feje ige, főnév, melléknév vagy határozószó; például főnévi szerkezetcsoporthoz: *nagyon szép virág*; melléknévi szerkezet: *nagyon szép*; igei szerkezetcsoporthoz: *megöntözi a vízre szomjas növényeket*” (KÁROLY i. m. 168). A mi szóhasználatunkban ezek a szerkezetek a mondatfának részfái, melyek adott csomópontból indulnak ki.

„Az igei csúcs, mely a legtöbb mondatnak a középpontjában helyezkedik el, egy egész kis drámát fejez ki” — írja Tesnière 1934-ben (Comment construire une syntaxe: Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg VII, 219—29 [in: Textes linguistiques français du 20e siècle. Szerk. BÁRDOSI V. Bp., 1977., egyetemi jegyzet]). Az igei bővítmények meghatározásában alapvető kategória az *actant*, mely a későbbiekben *valencia* néven terjedt el.

Ezeknek száma lehet 0 (személytelen igék), 1 (csak alanyt kívánó igék), 2 (ezek rendszerint a tárgyias igék), 3 vagy 4. Meg lehet különböztetni az alanyt, a tárgyat és a közvetlen tárgyat. Az alany azonban csak egyike az igei bővítmenyeknek. Ezen bővítmenyeken kívül vannak még határozók.

Tesnière szerint kétféleképpen lehet megközelíteni a szintaxist (már az 1934-es cikkében megjelenik a gondolat): 1. a kategóriák felől -- ezt statikus szintaxisnak hívja, s ennek „célja felfedezni, hogy milyen sorrendben és elvek szerint szervezi meg egy nyelv a különböző nyelvtani kategóriáit”; — 2. a funkciók felől — ezt dinamikus szintaxisnak hívja, s ez megadja, „hogyan lehet felépíteni egy mondatot”. Tehát egy függőségi grammatika leírásához meg kell adni a kategóriákat (általában szóosztályokat) és a köztük lehetséges viszonyokat.

2. Függőségi nyelvtan és számítógépes nyelvészet. — D. HAYS 1961-ben formalizálta a függőségi elméletet számítógépes felhasználás céljából (l. HAYS, A függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel: A nyelvtudomány ma. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973. [eredetileg: Language XL, 1964.]). MELCSUK is kidolgozta a maga függőségi elméletét; ő a függőséget lineáris relációnak fogja fel, ahol a formái meghatározottság és a szörend csak a függőségi viszonyok kijelölését szolgálja (l. IGOR MELC'UK, Studies in Dependency Syntax. Ann Arbor, Karoma, 1979.). Természetesen még említhetnénk más függőségi alapú grammatikákat, de alapvetően nem ez volt a jellemző a számítógépes feldolgozásokra, hanem inkább az összetevőkre épülő nyelvtant (Phrase Structure Grammar), valamint ennek kiterjesztett változatát (GPSG) vették alapul.

Újabban KLAUS SCHUBERT dolgozta ki a függőségi grammatika számítógépes alkalmazásának egy modelljét a DLT (Distributed Language Translation) gépi fordítórendszer számára (l. a már említett „Syntactic Tree Structures”, valamint a „Metataxis. Contrastive dependency syntax for machine translation”. Dordrecht, Foris, 1987. műveket).

SCHUBERT azért érvel a függőségi grammatika mellett, mert ezt jól lehet alkalmazni k o n t r a s z t í v s z i n t a x i sokban különböző nyelvek együttes kezelésére, így ez a gépi fordítás igényeinek kiválóan megfelel (Metataxis: 193, 194, 225), továbbá „az összetevős szintaxisban a forma explicit és a funkció implicit; a dolgok éppen fordítva vannak a függőségi szintaxisban”. A függőségi szintaxis „a szintaktikai formát használja fel, hogy feltárja a szintaktikai funkcióit, és a funkció szerepel a faszerkezetben” (193).

A szintaktikai formák nyelvenként különböznek. F o r d í t á s k o r az út az egyik nyelvi formától a másik nyelvi formáig a nyelvi funkción keresztül vezet:

forma	---->	funkció	---->	funkció	---->	forma
Ny ₁ -ben		Ny ₁ -ben		Ny ₂ -ben		Ny ₂ -ben

így a függőségi elmélet, mely a nyelvspecifikus szintaktikai forma által meghatározott szintaktikai funkció fogalmán nyugszik, általánosan alkalmazható.

SCHUBERT a függőséget az irányított együttes előfordulással (directed co-occurrence) definiálja. Ez a kritérium nem nyelvspecifikus. A nyelv mondatainak függőségi viszonyai nem határozhatók meg önmagukban morfológiai vagy szórendi információk alapján. Az egyértelmű formai leírás megköveteli, hogy egy elemnek csak egyetlen főlérendeltje legyen, továbbá,

hogy egy csomópontban csak egyetlen elem helyezkedjen el. Ez egyes esetekben önkényes döntéseket hoz magával. (Megjegyezzük, hogy ilyen formai megszorítások TESNIÈRE-nél nem szerepeltek.)

3. Ige központiúság és a magyar nyelvi leírás. — A magyar nyelvre eddig még nem dolgoztak ki függőségi nyelvtant, bár a magyar kötetlen szórendje miatt a függőségi modell nyelvünk adekvátabb leírását nyújtaná számítógépes keretben, mint az összetevős. SCHUBERT szerint (Metataxis 18) az összetevős nyelvtan az olyan nyelvek leírására jó, ahol a szavak egymásmellettsége a fontos, míg a függőségi nyelvtan nincs kötve semmilyen nyelvtípushoz. Idézi továbbá HUDSON szavait, miszerint „a szintaktikai elemzésnek szüksége van a függőségre, de nincs szüksége az összetevőkre”.

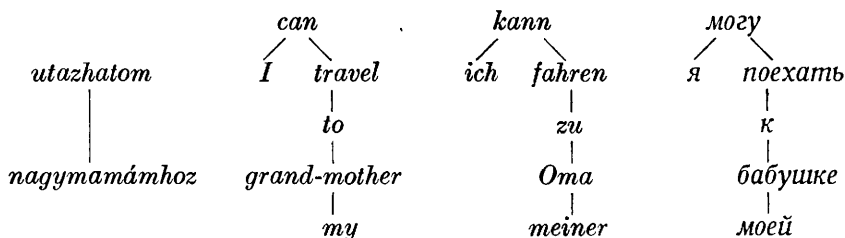
Az ige központi szerepe a magyar nyelvi leírásban ugyan többször megjelenik. Először BRASSAINál, s érdekes módon ő is az ige szerepét a napéhoz hasonlítja a naprendszerben, akárcsak TESNIÈRE 1934-es cikkében. H. MOLNÁR ILONA szerint is az ige a mondat központi része (ÁNYT. VI. 230). ELEKFI LÁSZLÓ hasonlóképpen az ige vonzatai közé sorolja az alanyt.

DEME LÁSZLÓ meghatározott történeti fejlődés következményének tulajdonítja, hogy az alany a bővítmények egyik típusává értékelődött át, ahogy egy helyen mondja: „a mondategységen belüli logikai eredetű viszonyok a fejlődés során grammatikalizálódtak, egyértelműen alá-fölérendeltségivé fejlődtek” (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 47). „A mondat ... a beszédnek olyan alapegysége, amely valamit kifejez, valamiről tájékoztat, valamire felhív. A szerkesztett mondatban e funkciók súlyát az állítmány hordozza; a kommunikációnak ez a legsúlyosabb, újságolóbb eleme; szemben az inkább csak megnevező értékű alanyal.” (DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv. Bp., 1987. 71.)

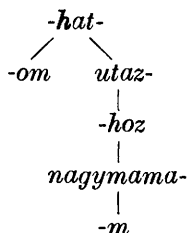
G. VARGA GYÖRGYI áttekinti s értékeli a magyar szakirodalom újabb eredményeit. Ő is az ige központi szerepe mellett foglal állást: „Nem az a legfontosabb, hogy az igei állítmány (a kivételnek számító *virrad*-félétet most nem tekintve) rendszerint alanyt kíván maga mellé, hiszen — szándékosan éles fogalmazásban — meg is fordíthatjuk a tételt: az alany állítmányt követel meg a tipikus mondatban. Inkább azt tartom elgondolkodtatónak, hogy az ige bővítményköre, bővítményfelvevő képessége nagyobb a főnévi alanynál. Így nagyobb a mondatstruktúrát meghatározó ereje is.” (A szó szerkezetbokr vizsgálatáról: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1977. 98.)

4. Morféma alapú függőségi grammatika. — Egy modell leírásához először az alapelemeket kell meghatározni. Az általunk ismert függőségi nyelvtanokban ezt a szerepet rendszerint a szavak töltik be. Egy agglutináló nyelv számára, mint a magyar, ez nem kielégítő, mert a mondat építőköveinek a funkcióját nem annyira külön elemek hordozzák, ahogy például előljárók a gyakran elemzett indoeurópai nyelvekben, hanem a funkció sokszor a szó végződésében található. Ezért modellünkben az alapelemek a morfémák, pontosabban azok az elemek, melyeket a morfológiai elemző (l. PRÓSZÉKY, Magyar szövegek számítógépes morfológiai elemzése. Tanulmány. MTA Nyelvtud. Intézet 1985.) szolgáltat.

Hasonlítsuk össze a *Nagymamámhoz utazhatom* magyar mondat elemzését az angol (*I can travel to my grand-mother*), német (*Ich kann zu meiner Oma fahren*), valamint orosz (*я могу поехать к моей бабушке*) megfelelőjével!

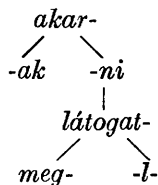
A magyar fa csúcsaiban így több funkciót hordozó elemek lennének, ami megnehezíti a kontrasztív elemzést. Ha a morfológiai elemző kimenetét használjuk fel a faépítésben, akkor elérhetjük, hogy egy csúcsához csak *e g y f u n k c i ó* kötődjön, valamint felszabadítunk olyan elemeket (pl. *alany*), melyeknek a helye enélkül üresen állna. A morfológiai elemző eredménye: *nagymama -m-hoz utaz- -hat- -om* (a „-” a morféma bal- vagy jobboldali kötöttségét jelöli), s az ebből épített fa:

A gazdag magyar morfológia miatt (főnevek esetén legalább 1000 szóalak) szinte lehetetlen szóalakokkal mint alapelemekkel dolgozni, hisz a számítógépes feldolgozást tartva szem előtt, ennyi elemet nem célszerű, s nem is igen lehet tárolni egy-egy alapszóhoz.

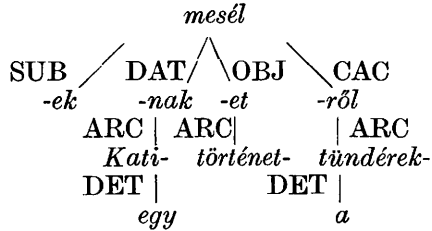
Egy másik érv a morfémák alkalmazása mellett a nem folyamatos elemek (pl. igeikötős ige) kezelése. Így mindegy, hogy a három lehetséges forma közül (*megért, meg ... ért, ért ... meg*) melyikben szerepelt az ige, mindig ugyanazt a részfat hozza létre az elemző. (Az ily módon elvesző szörendi információt másképp, például az elemek indexelésével tarthatjuk meg.)

Bizonyos eltolódott toldalékokat is helyre lehet tenni, ha kiszabadítjuk szóbörtönükből; például a *meg akarlak látogatni* fája a morfológiai szegmentálás után így építhető fel:

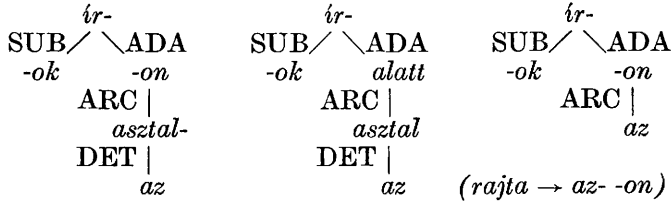

A *látogat* tárgya, mely az *akarlak* szó *l*-jében jut kifejezésre, ebben az ábrázolásban valójában a *látogat* tárgyi alárendeltje lesz. Tudjuk, hogy a magyarban az agglutináció nem valósul meg százszázalékosan: egyes morfémák több funkciót olvasztanak magukba, például a tárgyas igeragozás ragjai a számon és személyen kívül a tárgyra is utalnak. Így mindig fel lehetne szabadítani egy potenciális tárgyat, de ezt csak a *-lak* esetében tesszük meg, ahol a tárgy egyértelmű, s bár önkényesen, de egy adott elemhez (*l*) köthető.

A morféma alapú megközelítés lehetővé teszi bizonyos jelenségek egységes kezelését. Például az ige meghatározza a bővítményeit, s a jelen rendszerben ezeket a funkciókat funkciómorfémák látják el. Ezekhez kapcsolódnak aktuális értéként (argumentumként) a szemantikai tartalommal rendelkező elemek. Lássuk a *Mesélek Katinak egy történetet a tündérekről* mondat elemzését (a szintaktikai viszonyok magyarázata a 7. pontban található):

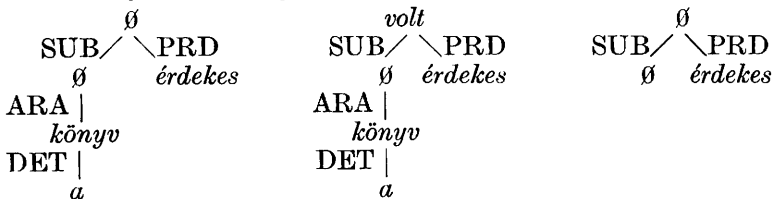
Esetragok és névutók ugyanazt a funkcionális szerkezetet hozzák létre.

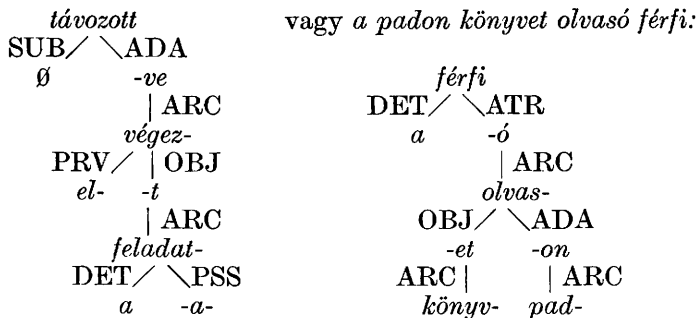
5. A magyar függőségi nyelvtan néhány sajátossága. — a) A magyarban gyakran nincs kitéve az alany, mivel ezt az igei személyrag magában foglalja. A morfológiai elemző felszabadítja ezt az elemet a szintaktikai elemzés számára, így az alany explicitté válik. A levágott igei személyragot névmásnak tekintjük, mert annak a funkcióját tölti be. Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy az alany helye minden esetben be van töltve. A mondat névszói alanyát, ha van, e névmási alany nem kötelező bővítményének (ARA) tekintjük:

b) Ez a felfogás magával hozza, hogy bizonyos helyeken zéró morfémákat kell feltüntetnünk, például a jelen idejű ige egyes szám 3. személye alanyi ragozásában (*lát- Ø*). A létigének pedig ebben az esetben számolnunk kell egy \emptyset allomorfjával. Csak így őrizhető meg a viszonyok egységes tárgyalása.

c) Az ige nevek és az *-ás/-és* végű főnevek kettős természetét is megoldja a morfémákra bontás. Az igenévi végződések — rendszerünkben önálló elemek — teszik lehetővé a névszói funkció betöltését, az igei rész pedig ugyanúgy, mint igei szerepben, felelős a bővíténeiért (leszámítva az itt nem jelentkező alanyt). A *feladatát elvégezve távozott* elemzése a következő:

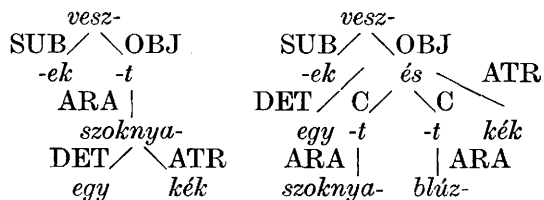

d) A birtokos személyjel mint névmás szerepel, akár csak az igei személyrag (a párhuzam ANTAL LÁSZLÓNÁL is megtalálható: Egy új magyar nyelvtan felé. Bp., 1977.).

e) A számítógépes feldolgozást segítő, több képzőt (*-s, -i, -ú, -od, -odik* stb.) leválasztunk, így csak akkor kell felvenni külön a képzett szót a szótárba, ha a szabályoson kívül más jelentés is járul hozzá. Ez különösen a gépi fordításban jelent könnyebbséget. Ez viszont avval jár, hogy ezek a morfémák is részét képezik alapelemtárunknak.

f) Az igéből kivesszük a *-hat* és *-tat* képzőket, és akárcsak a többi segéd- és módbeli segédigét, az igei szerkezet fejének tesszük meg. Bár úgy tekintjük, hogy a jelentést hordozó igenek kellene ezen a helyen szerepelnie, s valójában tőle függenek a segédigék, mégis önkényesen így döntöttünk, hogy a leírás megfelelően a többi nyelvénél (l. a *nagymamához utazhatom* elemzését).

g) A szintagmát a magja képviseli, ezért az egész szintagmára vonatkozó jelenségeket hozzá kapcsoljuk. Így a determináns a főnévi csoport fejéhez, a főnévhez kapcsolódik (l. a *a padon könyvet olvasó férfi* elemzését). Amennyiben kötőszó szerepel a szintagmában, az veszi át ezt a szerepet, azaz például hozzákapszolódik a determináns vagy az összekapcsolt elemek mindegyikére vonatkozó jelző, valamint a kötőszó kapcsolódik olyan éllel a fölérendelthez, mellyel valójában az összekapcsolt elemek lennének. Ez utóbbiak *-C* címkével kötődnek a kötőszóhoz. (Vö. *veszek egy kék szoknyát* és a *veszek egy kék szoknyát és blúzt.*)

6. Szintaktikai egységek (morfémaosztályok). — A szintaktikai osztályok meghatározásánál csak formai kritériumokat vettünk figyelembe, de igyekeztünk úgy meghatározni őket, hogy a hagyományos szó-

osztályokkal összhangban legyenek. Ami szokatlan, az az, hogy kötött morfémákat is besoroltunk ezekbe a szóosztályokba (rövidítésükben a ' szerepel). Ezzel sikerült kihasználnunk a magyar agglutinatív természetét, és egyúttal alkalmazkodnunk az indoeurópai nyelveknél szokásos leíráshoz. — Egy osztálynak a tagjait hasonló morfológiai és szintaktikai minták jellemzik. Arra itt nincs mód, hogy az összes morfémaosztályt és ezek alosztályait definiáljuk (l. PRÓSZÉKY—KOUTNY—WACHA i. m.), példaként csak az ige definícióját idézzük, és egy összefoglaló táblázatot adunk.

Az ige (hagyományosan az igező) finitum vagy igenévi végződés (ezeket a saját helyükön felsoroljuk), valamint *-ás/-és* végződés előtt áll. Az ige az igei szerkezet feje.

A magyar szintaktikai egységek osztályai

Osztályok	Alosztályok		Rövidítés	Példák
Ige V	közige kopula segédige kötött segédige	main verb linking verb auxiliary auxiliary'	mV Cop Aux Aux'	<i>ül, lógat, ... van, vol-, marad, ... kell, akar, fog, ... -tat-, -het-, ...</i>
Főnév N	köznév tulajdonnév	common noun proper noun	eN pN	<i>líba, kacsá, ... MTA, Magyarország, ...</i>
	dev. nomen képző mértéknév jelzői főnév	verbal noun end. measur. noun adjectival noun	vN' mN aN	<i>-ás/-és kg, méter, ... orvos, újjú, ...</i>
Névmás PR	személyes nm. mutató nm. igei személyrag birtokjel birt. személyjel kérdő nm. von. nm. birt. nm. tagadó nm. ált. nm. hat.-lan nm.	personal pr. demonstr. pr. finite ending poss. ending pers. ending question pr. relative pr. possess. pr. negative pr. general pr. indefinite pr.	prsPr demPr Fin' Poss' Prs' qPr relPr posPr negPr genPr indPr	<i>én, te, maga, ... ez, az -om, -unk, ... -é, -éi -m, -d, -ja, -eink, ... ki, mi, ... aki, ami, ... enyém, tied, ... senki, semmi, ... mindenki, minden, ... valaki, akárki, ...</i>
Melléknév ADJ	közmelléknév mn.-i igenév kijelölő mn. -bbik képző nm.-i mn. mn.-i képző középfok képző -ú képző üres mn. sorszám. képző	main adjective part. end. determ. adj. -bbik suffix proadjective adj. ending comp. suf. -ú ending empty adj. ord. number end.	mAdj Part' dAdj Sufik' prAdj Adj' cAdj Sufu' eAdj Ord'	<i>zöld, nagy, ... -ó, -hető, -ett, ... alsó, középső -bbik milyen, amekkora, ... -s, -os, -es, -ös, -i -abb, -ebb, -obb -ú, -ű, -jú, -jű való, történető, ... -odik, -ödik, ...</i>
Számnév NUM	tőszámnév törtétszámnév hat.-lan szn. nm.-i szn.	cardinal number fraction number quantifier pronomeral	eNum frNum' Qua prNum	<i>három, ezer, ... -ad, -ed, -od, -öd minden, néhány, ... annyi, hány, ...</i>

A táblázat folytatása

Osztályok	Alosztályok		Rövidítés	Példák
Határozó- szó ADV	közhat.-szó hat. igenévk. hat. képző mértékhat. igekötő nm.-i hat.	main adverb gerund ending adverbial end. adv. of degree verbal prefix proadverb	mAdv Ger' Adv' gAdv Pref' prAdv	<i>tegnap, otthon, ... -va/-ve, -ván/-vén -an, -lag, -ul, ... nagyon, alig, ... ki, alá, haza, ... hol, hová, amikor, .</i>
Esetjelölő CAS	esetvégz. névutó fn.-i igenévk. has. szócska	case ending postposition infinitive end. comp. particle	Cas' Post Inf' Comp	<i>-nak, -ból, -ra, -t, ... után, alatt, mögé, ... -ni, -ani/-eni, ... mint</i>
Determi- nans DET	névelő mutató det.	article dem. det.	Art dDet	<i>a, az, egy ez, e, az, eme, ama</i>
Kötőszó CON	szintagmák között tagmondatok között	con b. phrases con b. prop.	phCon prpCon	<i>és, vagy, ... azonban, csakhogy, ...</i>
SBJ	alárend. kötőszó	subjunction		<i>hogy, mert, ha</i>
MOD	módosítószó	modifier		<i>nem, csak, talán, is, ...</i>
INT	indulatszó	interjection		<i>igen, bizony, óh, jaj, ...</i>

7. F ü g g ö s é g i v i s z o n y o k. — Egy függőségi szintaxis megadásához az alapelemek osztályain kívül a köztük fennálló függőségi viszonyok is szükségesek. Ezeket a viszonyokat alapvetően két osztályba lehet sorolni (SCHUBERT): *k ö t ö t t b ő v í t m é n y e k* (complements) és *s z a b a d h a t á r o z ó k* (adjuncts). A kötött bővítmények általában alosztály- vagy szóspecifikusak (pl. igei valenciák), míg a szabad határozók egy-egy osztály bármelyik eleméhez kötődhetnek. Az alábbiakban felsoroljuk az általunk használt függőségi viszonyokat, s ahol szükséges, példával illusztráljuk (az alárendeltet aláhúzással, a fölérendeltet kurzívval jelöljük), majd egy összefoglaló táblázatot közlünk.

K ö t ö t t b ő v í t m é n y e k: ADC: határozói bővítmény (adverbial complement), pl. „itt lak-om”, „falu-_n lak-om” | ARC: kötelező argumentum (argument complement), pl. ház-_{ban} | -C: kötőszóval összekapcsolt elemek (conjunctive argument), pl. „a fiú és a lány” | CAC: esetbővítmény (case complement). Ezek olyan kötött bővítmények, melyek egy adott esetraghoz kötődnek (ellentétben az ADC-vel, melyet többféle, de ugyanabba a kategóriába tartozó estrag is betölthet), pl. „keresked-_{ik} valami-_{vel}”, „ad-_β vmit vki-_{nek}”, „érdeklőd-_{ik} valami iránt” | DAT: részeshatározó (dative complement). Ez csak speciális szerkezetekben fordul elő, mint: „Jutká-_{nak} van”, „Péter-_{nek} kell” | INF: infinitívuszi bővítmény (infinitive complement). Csak a főnévi igenevet feltétlenül igénylő igék bővítménye, más esetben az infinitívuszi végződés CAA-val kapcsolódik: „ír-_{ni}-_{fog}-ok”, „tud-_{ok} számol-_{ni}” | LEX: lexikális viszony (lexical relation), pl. Egyesült Államok | NUC: számnévi bővítmény (numeral complement), pl. „négy öt-_{öd}”, három méter

A magyar függőségi viszonyok táblázata

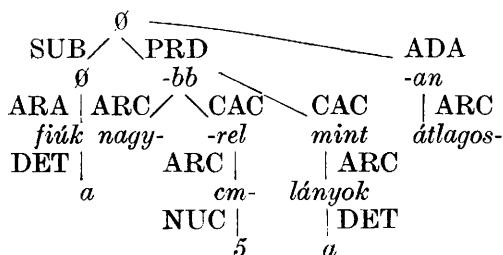
		Lehetséges főlérendelt									
		V	N	PR	ADJ	NUM	ADV	CAS	DET	CON	SBJ
Lehetséges alárendelt	V	ARC	REL	REL ARA	REL	—	REL ARC PRC	ARC	—	—C	ARC
	N	PRD	APP	ARC ARA	APP	—	—	ARC	—	—C	—
	PR	SUB PRD	PSS	ARA	PSS	—	—	ARC	—	—C	—
	ADJ	PRD	ATR APP	ARA	APP ATR	ATR	ARC	ARC	—	—C	—
	NUM	PRD	NUC NUA	ARC	NUA NUC	ATR NUC	NUC	ARC	—	—C	—
	ADV	ADC ADA PRV	ATR	—	ATR	—	APP ATR	ARC APP	—	—C	—
	CAS	OBJ DAT ADC ADA CAC CAA INF	CAC ADA	ARA	CAC CAA	CAA	CAC APP	CAC EQU	—	—C	—
	DET	—	DET	—	DET	DET	—	—	—	—C	—
	CON	*	*	*	*	ATR	REL PRA	ARC CAC	—	—C	—
	SBJ	PRC PRA	PRA	PRA	PRA	—	PRA	—	—	—C	—
	MOD	MOD	MOD	MOD	MOD	MOD	MOD	MOD	MOD	—	—
	INT	LIA	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* = Az összes olyan függőségi típust fel lehetne sorolni, amely az adott oszlopban szerepel.

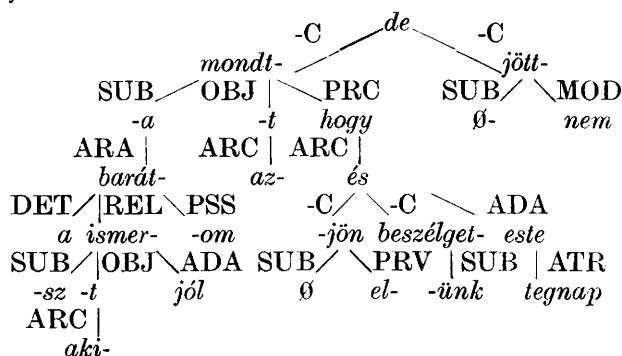
| OBJ: tárgy (object) | PRD: állítmányi kiegészítő (predicative complement): gyerek marad - \emptyset | PRC: tagmondati bővítmény (propositional complement), pl. „mond -om, hogy ...”, „az elhatározás, hogy”. Ebben az esetben az alárendelt mellékmondat igéje ARC-ként kapcsolódik a kötőszóhoz. | PRV: igekötős viszony (preverbal modifier) | SUB: alany (subject).

S z a b a d h a t á r o z ó k: ADA: szabad határozó (adverbial adjunct), pl. „a kert -ben beszélget -ünk” | APP: értelmező (apposition), pl. „Péter, a barát -om” | ARA: nem kötelező argumentum (argument), pl. „én megy -ek”

A fiúk átlagosan 5 cm-rel nagyobbak, mint a lányok.

A barátom, akit jól ismersz, azt mondta, hogy eljön tegnap este és beszélgetünk, de nem jött.

KOUTNY ILONA—WACHA BALÁZS

Korai szakszövegeink

Egy meglehetősen tág, de azért általánosan elfogadható meghatározás szerint olyan írott vagy beszélt szövegeket tekintünk szakszövegnek, amelyeket egy szakmailag jól körülhatárolható területen használunk bizonyos szakmainak nevezhető ismeretek közlése és elismertetése érdekében. Ennek a meghatározásnak az értelmében a szakszövegek kisebb-nagyobb csoportoknak nyelvi produktumai, amelyek — szövegekről lévén szó — kellően meghatározható stílusjegyekkel rendelkeznek.

Korai szakszövegeink az úgynevezett középmagyar korban keletkeztek. Ezzel a behatárolással kizárjuk a szakszövegek köréből azokat a szövegeket, amelyek a vallásos cselekményekhez, a hitélet gyakorlatához kötődnek. Szűkebb használati körük alapján ugyan ezeket is el lehet különíteni az általánosnak nevezett szövegtípustól, de tartalmuk és főleg a szépirodalomhoz való viszonyuk más, mint a szakszövegeké. Mindazok a szövegek, amelyekkel a továbbiakkal részletesen kívánunk foglalkozni, a mohácsi vész után keletkeztek, a XVI. sz. második felében vagy a XVII. sz. első és második harmadában. Nem egyszerűen korai szakszövegekről lesz tehát szó, hanem a legelső írott magyar szakszövegekről. Meg fogjuk vizsgálni, mennyire találhatók

meg bennük a szakszövegekre ma is jellemző lexikai, mondattani és szöveg-tani jellegzetességek, és mennyiben különböztetik meg őket ezek a jellegzetességek a kor más szövegeitől.

A szakszövegek tulajdonságait stílusjegyekként kezeljük. Közéjük sorolhatók a szakmai szókincs, az egyértelműségekre való törekvés, a logikai összefüggések, valamint a kidolgozott szakmai-tudományos rendszerezettség érzékeltetésére szolgáló mondattani-szövegtani eszközök, a fölismerések és ismeretek közlésére, elismertetésére fölhasznált expresszív elemek, továbbá azok a nem verbális ábrázolások, amelyek a jobb megértést célozzák. A nyelvi és nyomtatási körülmények miatt a felsorolt tulajdonságok mindegyikét nem fogjuk megtalálni szövegeinkben, de a szókincs, a mondatépítés és a szövegszerkesztés tényei elegendő vizsgálati anyagot adnak majd bizonyos megállapításokhoz.

Választott szakszövegeink korszakának általános nyelvi jellemzésére több helyütt is találunk megállapításokat. BÁRCZI GÉZA szerint a kornak pozitív és negatív jellegzetességei egyaránt voltak. Legfontosabb nyelvi eseménynek azt tartja, hogy ebben a korban alakult ki a „nyelvjárásfölötti nagyobb igényű nyelvváltozatok”, de egyoldalú fejlődésről és elprovinciálizálódásról is tud. A kor nyelvét sok tekintetben még elmaradottnak tekinti, melyben a latin „apanyelv” hatása igen erősen érvényesül. Apáczai Csere Jánossal kapcsolatban mutat rá arra, milyen nehéz helyzetben voltak mindazok, akik a XVII. században a korszerű tudományról akartak magyarul írni. (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 289—90.) A kor szókészletéről szólva BENKŐ LORÁND azt emeli ki, hogy az orvostudomány nyelvében egész sor olyan szó található, amely csak egy szakkörön belül volt használatos. (A magyar szókészlet eredete: BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 259—388, 369.)

Régi megállapítás, hogy egy szöveg szakmai jellegét a szókincséből lehet a legközvetlenebbül megállapítani. Vizsgált korszakunkban mintegy varázsütésre jelennek meg magyar nyelvű könyvek vagy tűnnek föl kéziratok a legkülönbözőbb szakterületekről. Az orvosi könyvek száma a legnagyobb, de vannak fűvészkönyvek, matematikai könyvek, államtudományi szakirások, van magyar logikánk, van egy alkimista receptkönyvünk laboránsok számára, és egy, illetve két enciklopédiánk, melyben a különféle tudományok rövid összefoglalása található meg. A grammatikákat és a helyesírási szakkönyveket figyelmen kívül hagyva olyan bőségben tűnnek föl aránylag rövid idő alatt a különböző magyar nyelvű szakkönyvek, hogy szinte akaratlanul is biztosra vehetjük: nem a semmiből kerültek elő, hanem egy rejtőzködő szóbeliség segítette elő megjelenésüket. — A részletesebben földolgozott munkák a következők: *Ars medica* — Lencsés György orvosi könyve —, kézirat a XVI. sz. utolsó harmadából, szövegkiadás: VARJAS BÉLA, XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.; Frankovith Gergely: *Hasznos és fölötte szükséges könyv. Monyorókerék*, 1588. (RMK. I, 223); Melius Juhász Péter: *Herbárium*. Kolozsvár, 1578. (RMK. I, 141); Beythe András: *Fűves könyv*. Németújvár, 1595. (RMK. I, 278); *Aritmetika*, azaz a számvetésnek tudománya (Debreceni aritmetika). Debrecen, 1577. (RMK. I, 123); Kolozsvári Cementes János: *Aranyolvasztók könyve*. (Kézirat, 1530—1586.); Szepesi Csombor Márton: *Europica varietas*. Kassa, 1620., ill. Bp., 1979. (szerk. KULCSÁR PÉTER); Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1655; *Szemelvények*: „Minden doktorságot csak ebből késértek” — *Szemelvé-*

nyek a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből (szerk. SZLATKY MÁRIA). Bp., 1983.; A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század (szerk. WACZULIK MARGIT) Bp., 1984.

Korai szakszövegeinkkel többen foglalkoztak a tárgykörtől és a művek ismertségétől, jelentőségüktől függően. Egyes művekről, például Apáczai Csere János munkáiról nagyon részletes elemzések olvashatók. Az orvosi szakkönyvek főleg orvosok érdeklődését keltették fel, nyelvészeti földolgozásuk elsősorban szótörténeti jellegű. A művek kultúrtörténeti és szakmai elemzése alapján tudjuk, hogy szinte kivétel nélkül mind fordítások vagy az eredetihez erősen kötődő kivonatolások. A szókincs szempontjából ennek a ténynek nincs túl nagy jelentősége, hiszen a fordító nem járhat el teljesen önkényesen, amikor egy újdonságnak számító szakkönyvhöz keresi meg a szükséges magyar szavakat. Apáczai Csere János az Encyclopaedia előszavában Gazara hivatkozva három lehetőséget lát egy idegen nyelvű szakkönyv átültetésére: a) összegyűjti az eddig kevésbé ismert anyanyelvi szókincset, b) új szókat alkot, vagy c) idegen szavakat használ. Az első megoldás tulajdonképpen két lehetőségből adódik: ha az írásbeliség mellett – jelen esetben a latinnal bizonyos fókig párhuzamosan – valóban létezett egy anyanyelvi szakmai szóbeliség, akkor az ismert szókincs ebből a kezdeti szakszókincsből jöhet. Az is lehet viszont, hogy az író/fordító egy köznyelvi szót alkalmaz, de most már egy szakterületen belül, mint annak egyik terminusa. Így váltak mindennapi nyelvünk növénynevei, a testrészeknek, az ásványoknak a jelölésére szolgáló szavaink, a csillagok neve stb. egy szakszöveg terminológiájának részévé. Az átsorolás tényét igazolja következetes használatuk, vagy az, hogy egy ismert latin/görög szakkifejezés magyar megfelelőjeként mutatja be őket a szerző. Melius Juhász Péter gyakran használja ezt az eljárást: „*Portulaca*, ki az kertben, utakon termő kövér *porcsinfű*”, „... *Caccetest*, azaz *rothasztó fene sebet*...”, „*Dioscoridi Thridacias*, azaz *elalutó fű*”, „Ezt a *patricariusok Poenia mascula*, azaz *hím bazsarózsának hívják*”.

Másutt úgy sorol fel Melius Juhász növényneveket, hogy az idegen (tudományos) elnevezést mellőzi: *útifű*, *ökörfark*, *folyófű*, *ebszőlő*, *halyagfa* stb. Gyanítható, hogy ezeknek a növényneveknek a latin megfelelőit a szakismeretekkel rendelkező személyek jól ismerik. Esetenként a latin vagy görög név mellett olyan magyar megjelölés szerepel, amely az eredetinek pontos fordítása. Ilyenek például: *carduus benedictus* = *áldott tövis* (bogáncs), *parva spinus* = *kicsiny tövis*, *foenum graecum* = *görög bab*, *morion* = *bolondfű* stb. Mivel az utóbbi három növénynek a népi nevét is közli (*pápa füve*, *sárfű*, illetve *elalutó fű*), elképzelhető, hogy ezek az utóbbi elnevezések szerinte nem voltak általánosan ismertek.

A Herbárium a kor szokásának megfelelően ismerteti a növények különböző fajtáit, leírja jellegzetes tulajdonságaikat, és részletesen beszámol arról, milyen betegségek ellen használhatók fel gyógyszerként. A növénytani szavak mellett így betegségneveket is bőven lehet találni a könyvben: *hurutás*, *farsába* (mellette: *ischás*), *gyűjtővány hideg*, *fakadás*, *orbánc* stb., illetve a gyógyítással kapcsolatban a testrészek nevét. Ez a fajta „szakmai átfedés” még jellegzetesebben megtalálható az orvosi könyvekben. A receptek a növénynevek és ásványnevek mellett rengeteg betegség nevét és sok anatómiai kifejezést tartalmaznak. A botanikai, orvosi, alkímiai szövegek vegyes szókincse mellett egységes, egy tárgykörhöz tartozó terminológiát csak az aritmetikai és a logikai szövegekben találunk.

Korai szakszövegeink szókincsé megtalálható a különböző szójegyzékekben, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában, úgyhogy fölsorolásukra, elemzésükre nincs szükség. Említésre érdemesek viszont azok a több szóból álló kifejezések, amelyek ugyanúgy terminus értékűek, mint egy-egy szakszó. Közülük néhány alig tér el a mai rövidebb alaktól, pl. *leeső csillag* (hullócsillag), *üstökös csillag* (üstökös), *vérenek savója* (vérsavó) az *Ars medicában*. Igazi több tagú terminusnak vehetők viszont a következők, még akkor is, ha kialakításuk „szövegszerű”: *terek hordozó hajós víz* = hajózható mélyvíz, *fövényfolyó óra* = homokóra, *velencei réz* = bronz, *ganéjbul csinált fa* = tőzeg stb. (Szepsi Csombor: *Europica Varietas*); *valami az multiplikálásból kijő* = szorzat (érdemes megemlíteni, hogy egyébként a *sokasítandó*, *sokasító*, *sokasítás*, *sokasít* szerepelnek a szövegben) vagy *inas erős hús, ki az szívet és a tüdőt a májtól és léptől kétfelé választja* = rekeszizom (*Ars medica*) stb. Az ilyen és ehhez hasonló kifejezések arra utalnak, hogy a jelölendő fogalom ismeretes már és csak a megfelelő egyetlen szóból álló terminus hiánya miatt kell a körülírást alkalmazni.

A kor jellegzetességének számít, hogy eltűnőben vannak a határozói alakú jelzők, és helyettük megjelennek a *való* igenevet tartalmazó szerkezetek (BÁRCZI i. m. 172). A szakszövegekben elég sok példát lehet találni az ilyen szerkesztési módra: *természet kívül való hévség* = láz, *közbevetéssel való elhagyó forróság* = váltóláz, *fönn való seb* = felületi seb (*Ars medica*), vagy *tűzre való enyves és kénköves kő* = kőszén (az összetétel a nyelvújítás terméke) stb.

A szakszó értékű kifejezések mellett egy-egy szó vagy összetétel sajátos (szakosított?) jelentésben szerepel a szövegekben: *ruhamoha* (= fölvattásított szövetdarab), *vizet égetni* (nyilván 'desztillálni'), *sárga gyanta* ('borostyán' jelentésben, l. Frankovith), *elolvad* = legyengül, „*együgyű* vagy magától való”, *egyaránt* = azonos rendben (*Ars medica*), *arányzás* = fölbecsülés, *bújdosni* (= utazni), *víz alatti sövény* (= homokpad?), *feddözik* = vitatkozik (Szepsi Csombor), „*lélögzetöt zöngéssel vesz*” (azaz: nem harsogó, zengő hangon, ahogy a *zeng* ~ *zöng* jelentése a korábbi előfordulásokból ismeretes, hanem szonánsan, zöngével).

Korai magyar szakkönyveinkben meglehetősen kevés idegennek mondható szó található. Néhány érnek van latin megnevezése: *Cephalica ér*, *mediana*, *Basilica ér*, a betegségek, gyógyszerek megnevezése között valamivel több a latin szó: *pulzus*, *purgáció*, *fistula*, *seiatica betegség*, *suppuratio* (kelevény) stb. A mértékeket jelölő szók eléggé szűk körén belül található aránylag a legtöbb idegen szó: *uncia*, *font*, *obulusnyi*, *drachma*, *gránium*, *libra*, *gira*, illetve: *drettál*, *ejtel* (= harmad, nyolcad) stb. Nem könnyű feladat arra a kérdésre válaszolni, mennyire tekinthetők már ezek az idegen, főleg latin szavak a magyar szókincs részének. A kérdéssel többen foglalkoztak, de senki sem hozott fel olyan szempontot, aminek alapján a kérdésben egyértelmű döntést lehetne hozni. Nem tekinthető döntő érvnek sem az előfordulás gyakorisága, sem a latin szavak magyar toldalékolása. (A kérdésről összefoglalóan: PUSZTAI FERENC, A latin „apanyelv” helye a XVII–XVIII. századi magyar nyelv szókészletében: ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 1973. 133–43; ZSILINSZKY ÉVA, Szempontok a latin–magyar kevert nyelvűség szaknyelvi helyzetének vizsgálatához: NytudÉrt. 89. sz. 300–3.)

Egy szó hovatarozásának kérdésében döntő tényezőnek számíthat használatának elterjedtsége. Akkor mondhatjuk ugyanis, hogy egy „idegen” szó már beletartozik a magyar szókincsbe, ha használata már annyira álta-

lánossá vált, hogy megértéséhez nincs szükség különleges szakismeretre. Ebből a szempontból az általunk vizsgált szakszövegeknek, főként az orvosi könyveknek különös jelentőségük van. Ezek ugyanis nem tudományos írások, nem tudós értekezések, hanem olyan könyvek, amelyek a betegségek elleni védekezéshez szükséges ismereteket szeretnék minél nagyobb körben elterjeszteni. Természetes, hogy megértésükhöz több kellett, mint az olvasás készsége, de nem igényeltek különösebb szakismereteket és alaposabb latin nyelvismereteket sem. Könnyen lehet, hogy az orvosi szövegekben minden megjegyzés nélkül használt latin szavak már beletartoztak az akkori „köznyelv” magyar szókincsébe. A már említett mértékszavakon kívül nem túl sok ilyen szó van a szövegekben: *summa*, *flastrom*, *patikárius*, *fistula*, *matéria*, *purgál*, *fundál* stb.

Óvatosabban kell bánnunk a matematikai és alkímiai írásokban előforduló latin szavakkal. Ezeket a könyveket már jóval kevesebben olvasták, megértésükhöz szükség volt szakismeretekre és ezzel együtt nyilván a latin terminológia bizonyos fokú ismeretére is. Szepsi Csombor Márton nagyon sok latin szót és magyar–latin vegyes kifejezést használ az útleírásában: *situs*, *sacristia*, *labirintus*, *ars*, *padimentom*, *metallum*, *horizont*, vagy: *offerál*, *rest-ringál*, *disputál*, *condemnál*, *observálhat*, *assecurádván*, *triumfál*, illetve: *octava hely*, *monumentumkő*, *parochiale templom*, *prókátor levél*, *prédikálószték*, *gyalogpostu*, *kőpadimentom* stb. Ő azonban latin részeket és verseket is beiktat leírásába, amit csak olyan olvasók tudnak megérteni, akiknek komoly latin nyelvismeretük van. Latin szavai közül legföljebb azokat lehetne a magyar szókincshez tartozóknak venni, amelyekkel egy szerinte nem közismert magyar (latin) szót akar megmagyarázni, pl. *kézív vagy fornix*, illetve: *curia avagy conventus*, de ebben az esetben is tekintettel kell lenniünk olvasóinak körére.

A korszak szakmunkái közül Apáczai Csere János Encyclopaediája és Logikácskája váltotta ki a legnagyobb érdeklődést a nyelvészek körében. Apáczai minden szakkifejezésnek magyar nevet ad, és csak a legritkább esetben használ valamilyen idegen szót. Nem kétséges, hogy óriási nehézségekkel kellett megbirkóznia, amikor könyveit megírta, hiszen egy olyan filozófiai irányzat fogalmait ültette át magyarra, amelyik még európai viszonylatban is újnak számított. Nem lehet meglepő ezért, hogy száz évvel később Bod Péter így emlékezik meg róla Magyar Athénásában: Apáczai a könyvében „... traktál mindenféle tudományokról rövideden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti, amit olvas magyarul. Mert sok magyar szótát újonnan csinált, és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértetésekre.” (Bod Péter: Magyar Athenas [válogatta TORDA ISTVÁN]. Bp., 1982. 259.) Bod Péter szavai egyértelműen mutatnak rá arra a tényre, hogy az új szavak alkotásának esetenként kellemetlen, hátrányos következményei lehetnek.

BALÁZS JÁNOS éppen ezeknek a kellemetlen következményeknek a forrásait kívánta tisztázni akkor, amikor azt ajánlotta, hogy az új szakkifejezéseket ne csak a már Gaza által is javasolt háromféle szempontból vizsgáljuk meg. „Fontos volna – írja – annak földerítése, hogy Apáczai új műszavai közül melyek a tükörfordítások, s melyek azok, amelyek a tolmácsolt latin és görög kifejezések jelölésmódjától eltérő szemléletet tükröznek.” (Hermész nyomában. Bp., 1987. 447.) A kérdés érdekes és fontos, de óriási háttérismertetre van szükség ahhoz, hogy válaszolni tudjunk a fölvetődő problémákra. Vegyük például az Apáczainál nagyon gyakran előforduló *tekintet* szót, melyet

a logikában a latin *argumentum* helyett használ, annak fordításaként. (A ma-napság elterjedten használt *érv* a nyelvújítás korának terméke.) Első pillan-tásra Apáczai szava nagyon nehezen egyeztethető össze azokkal a jelentésekkel, amelyek az *argumentum* és az *érv* szóhoz társulnak. Az *argumentum*-nak álta-lunk elfogadott értelmezése azonban Arisztotelész szóhasználatának felel meg, amit Apáczai szava mögött hiába keresünk. Az ő Logikácskája Petrus Ramus logikai rendszerére épül, melyben a filozófia korábban használatos terminusai egészen új értelmezést kaptak. Az *argumentum* Ramusnál olyasféle 'alapelv'-et, alapvető szempontot, princípiumot jelent, amelyből bizonyos következtetése-ket lehet levonni. Ezen az alapon Apáczai *tekintet szava* már könnyebben ért-hető, de az is nyilvánvaló, miért hangzik ma nagyon idegennek az ő kifejezése: egyik oka ennek az, hogy kezdeményezésének nem volt követője, de tudom-ánytörténeti kuriózummá vált az a logikai irányzat is, melynek Apáczai híve volt. (Egyébként sok jó megoldást találhatunk a korabeli terminológiá-ban. A latin *substantia* szónak sokkal jobban megfelel — minden zavaró má-sodik jelentése ellenére — az akkor használt *állat* szó, mint a mai *magánvaló*. Ez az utóbbi ugyanis azt sugallja a magyarul beszélőnek, hogy *substantia* akkor is van, ha nincs *accidens*, ami a szó eredeti jelentésétől nagyon távol esik.)

Több elgondolás is igyekszik megmagyarázni Apáczainak azt a meglepő gyakorlatát, hogy szinte teljesen kerüli az idegen szavakat. Minden bizonynal összefüggésben van ez a kérdés azzal a ténnyel is, hogy az *Encyclopaedia* nem igazi szakkönyv. Vannak benne tudományosnak tekinthető szövegek, de egészében mégsem a tudományos munkák közé tartozik, hanem az iskola-könyvek közé. Könyvével Apáczai egy megújított oktatási rendszerhez kívánt anyagot adni. Elgondolása szerint a tanítónak az írás és olvasás elsajátítta-tása után rögtön át kellett volna térnie az enciklopédia anyagára, mert csak így tudta volna biztosítani, hogy a latin fordítási anyagok világossá, érthetővé és tartalmassá váljanak a tanulók számára. Mivel ennek az enciklopédiának meg kellett volna előznie a latin szövegek tartalmas elemzését, nem használ-hatott benne idegen szavakat. Apáczai *Encyclopaediája* tehát nem csak abból az általa már Hollandiában megismert korabeli törekvésből fakadt, hogy a tudományokat a nép nyelvén kell megírni, a tudományokról a nép nyelvén kell szólni, hanem (talán sokkal inkább) az oktatás megújításának gondolatá-ból: az ismereteket nem a lélektelenül betanult latin szövegek utólagos meg-értéséből kell szerezni, hanem egy közvetlen anyanyelvi megértés segítségével. (Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról: Magyar Logikácska. Buka-rest, 1975. 25—91, 84—5.)

A korabeli szakszövegek mondat szerkesztésére és szövegalakítására vo-natkozó stílusjegyeket Herczeg Gyula találja meg korunk szövegeiben, még-hozzá olyan teljességükben, hogy a magyar tudományos próza kezdeménye-zőjét Szepesi Csombor Mártonban látja (HERCZEG GYULA, A régi magyar próza stílusformái. Bp., 1985. 74). Szepesi Csombor stílusát Herczeg Heltai Gáspár írásmódjával veti egybe, aki szerinte a kor beszédét nagyon megközelítő egyszerű mondatokban fogalmazott. A XVI. század közepéről a magyar levelek alapján van képünk arról, milyen lehetett a közbeszéd. Szemléltetésül szolgálhat erre Kanizsai Orsolyának Nádasdy Tamáshoz írott egyik levele, illetve annak egyik részlete: „Szolgáltatomat stb. Továbbá azmint Kd akarja, mással irattattam Kdnek most; bizony hogy nehéz vagyok most az íráshoz, de azért mikor hozzáérkezem, nem tűrhetem, hogy magam kezével is ne írjak Kdnek. Azhol Kd panaszkodik, hogy sem írunk, sem izenünk Kdnek, még

senkit el nem bocsáttam, ki Kdhez meendő volt, hogy Kdnek vagy nem írtam volna, avagy nem izentem volna. Azért most sem írhatok Kdnek egyebet, hogy Isten akaratjából jó egészségbe vagyok. Továbbá . . ." („Szerelmes Orsikám . . ." A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Bp., 1988. [szerk. VIDA TAMÁS] 123).

A levél egyszerűen és röviden szerkesztett mondatokból áll, az összetettek sem terjedelmesek, mellérendelésekkel és többnyire *hogy* kötőszós alárendelésekkel bővülnek. Egészen a mai fülnek is igen tetszetős közlési formát alkalmaz ez a levél. Jelzői és határozói tagmondatokat ritkábban találhatunk bennük. Heltai írásművei főleg a párbeszédekben aknázzák ki ezt a nyelvhasználati módot, táj- és környezetleírást jóformán alig találunk nála. Ezek a közlési változatok Szepsi Csombor Márton könyvére jellemzőek, akinél éppen ezért jóval kevesebb a verba dicendik száma, gyakoribbak a névszói és a létigés mondatok, több a tulajdonságjelző mellékmondat. Pl.: „Egy igen szép vízi csinálmány is vagyon, kit rövid nap az piacra csináltak fel. Egészen velencei rézből önttetett az Neptun képére, kezében vagyon egy háromágú villa, kinek minden ágából víz fog folyni, alatta kígyók és gyermekecskék, kiknek szájából hasonlóképpen víz fog kijőni, más kezében az bálványkép egy paterát tart, melyre egy szarvas száját tartotta, s így az paterából a víz az szarvas szájába csorog.” (I. m. 136.)

Szepsi Csombor leírásai HERCZEG szerint „szinte előlegzik a századunkban jellemző nominális stílust” (i. m. 78). Ez a fogalmazási mód természetesen megtalálható a különböző botanikai leírásokban is: „*Digitalis Dactylis* görögül, azaz ujjosfű, mert mint egy asag (aszott?) ujj, olyan a szára, a levele mint az utifűnek és az kisebbik ökörfarknak. . . ., mint egy ujjnak, ugyan ízei vannak, az ízekből aláfüggnek a sárga és verhenyegős virági Szent Jakab havában, mint egy folyófűnek, úgy függnek alá a virági renddel egymás után.” (Melius Juhász P. i. m. 20.)

Még nyilvánvalóbban eltérnek a közönséges leírás és közlés írásmódjától azok a szakszövegek, amelyek nem leírást, hanem előírást tartalmaznak. A gyógyszerkészítéshez, a betegellátáshoz használt és az alkimista laboránsoknak szóló utasítások azonosak a mindennapi nyelvhasználat ételreceptjeivel, az eltérés csak a felhasznált anyagokban van: „végy egy nagy vörös hagymát, mesd el az púpját, vájd ki az belit, töltsd meg terjéssel, kit Andromáchának hívnak, mely törjéköt az előtt zsálya vagy ruta kifacsart levével öszve elegyítöttél, ismét az púpját csináld reá az hagymára fölül” (Ars medica i. h. 47). Szakszövegek az ilyen előírások csak attól lesznek, hogy szavaikat egyedül a „beavatottak” csoportja érti meg: „Jó attramentumot ha akarsz csinálni, végy 8 lat gallest, 6 lat vitrioliumot, 6 lat gummit, 3 drettál jó bort avagy egy ejtelt.” (Kolozsvári Cementes J. i. m., I. Változó világ 349.)

A szakszöveg jelleget nem szabad kizárólag a leírásokban, előírásokban és más természetszerűen megkívánt szövegfajtákban keresnünk. A szakszövegstílus kielemezhető a szövegek fölépítéséből és a mondatok tagolásából is, a mondatok téma—réma szerkezetéből. Ez a fajta elemzés ugyan nem egyértelműen használatos a nyelvészeti munkákban, de egy megfelelő téma—réma fogalom pár hozzásegíthet bennünket a szakszövegjelleg tisztázásához.

A tematikus tagolással foglalkozó nyelvészeti munkák között létezik olyan elképzelés, amely a témának a mondat indító részét tekinti, a rémának pedig azt, amelyik ezt az indítást kiegészíti és teljessé teszi. (Nyelvenként jellemző lehet, hogy milyen mondatrészek szoktak indító részként szerepelni, és melyek

a beteljesítők.) Egy másik elgondolás szerint a téma az ismert, a réma pedig az új részt adja a mondatban. Ez a meghatározás több szempontból különbözik az előbbtől, de főleg abban, hogy mivel ismertnek csak a már elhangzottak alapján jelenthetek ki valamit, a fogalompárt szövegben kell használnom. Egy harmadik elgondolás a téma és fókusz fogalompárt használja, ami már sokkal inkább tartalmaz szembeállításokat és kiemeléseket, mint a téma—réma előbbi értelmezései. (ELEKFI LÁSZLÓ a téma—propozíció megkülönböztetéssel lényegében egy negyedik fajta tematikus elemzést használ irodalmi szövegek elemzésére. L. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Bp., 1986.) A három téma—réma fogalompár közül a másodiknak említett elgondolás ad a legszemléltetőbb módon képet a szakszövegek belső fölépítéséről. Az ismertnek témaként, az újnak rémaként való felhasználása jellegzetes összefüggéseket mutat ki a szakszövegek mondatai között: vagy egy induló témához kapcsolódnak különböző rematikus részek, vagy pedig a témák és a rémák láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz. (Ezek a fölismerések nem újak, itt most a szakszövegek elemzésében kívánjuk használni őket.) Szemléltetésül vegyünk egy példát Apáczai Csere János Logikácskájából (a mondatok az áttekinthetőség megkönnyítése érdekében vannak lerövidítve): „A tudomány [T] . . . áll a dolgoknak tudásában [R]. A dolgok tudásokban [előző R = T] bölcsességnek . . . némely része közönséges [R] . . . , némely része nem olyan közönséges [második R], mely [előző R = új T] is kétfelé hasad [R], mert a matematika [ez a T tulajdonképpen az előző R része] valamennyivel közönségesebb a fizikánál és a teológiánál [R].” (i. m. 95.)

Nem véletlen, hogy a háromféle T—R értelmezés közül éppen a második használható a legjobban a szövegek fölépítésének szemléltetésére: ez mutatja meg ugyanis a legvilágosabban, hogyan függnek össze a gondolatmenetek a mondatokban, és mellőzi az indítás, a hangsúly, a szembeállítás sajátosságait. Az sem véletlen, hogy ez a fajta elemzés a legmutatósabb eredményeket a kimondottan tudományos szövegekben adja: a megértés és meggyőzés érdekében az ilyen szövegekben kell a gondolkodás menetét a legtisztább módon megmutatni és érzékeltetni az összefüggéseket. Az előbbiekhöz hasonló eredményre vezet egy orvosi szövegből vett példa: „mivel hogy az forróság [T] mind az egész testön való közönséges betegség [R] és a testnek minden cselekedetét megbántja [R], méltó [ugyanis a forróság = első T], hogy annak a résznek tulajdonittassék [R], az mely rész [előző R = új T] mindön résznek megtartására szükséges [R]” (Ars medica 37).

Nem kétséges, hogy a szakszövegeknek van valami feladatszerű jellegük, funkcionalitásuk, ami összefüggésben van a szakmai gondolkodásmóddal. Nem minden kor vitte át azonos módon a tudományos gondolkodás logikáját szakmai szövegeinek szerkezetébe, és nem minden kor viszonyult azonos módon az ilyen jellegzetességeket mutató szövegekhez. BÁN IMRE Apáczai Csere Jánosról írt ismert munkájában erre vonatkozólag a következőket írja: „Apáczai a retorikus prózával szemben egyszerűbb, fogalmibb jellegű tudományos írásmódot szeretne kialakítani. A logikai, matematikai, csillagászati részek feltűnő gyengéje a skolasztikus elvontság, a szemléltető példák, a megvilágítás teljes hiánya.” (BÁN IMRE, Apáczai Csere János. Bp., 1958. 384.) Hogy a skolasztikus elvontságon BÁN IMRE mit ért, azt néhány sorral lejjebb meg is mondja: „A skolasztikus gondolkodásmód maradványa az Apáczainál szinte kényszerré vált dichotómia, a folytonos felezés, kettőre osztás.” (I. m. 385.)

Elegendő néhány sort idézni Apáczai Logikácskájából, és pontosan érzékelni tudjuk, mire gondol BÁN: „1. A logika oly tudomány, mely megtanít a dolgoknak közönséges tekinteteknek feltalálására és azoknak jól megítélésére. [Bekezdés.] 2. Honnan eszedbe vehedd, hogy annak két részei vannak, tudniillik a dolgok tekintetének feltalálása (inventio) és azoknak egybefoglalások (dispositio, iudicium). [Bekezdés.] 3. A tekintetek hivattatnak argumentumoknak, melyeknek némelyike a dolgokban benne vagyon, némelyike pedig nincs, hanem mástól valakitől adatik a dolognak megmutatására. [Bekezdés.] 4. Amelyek benne vannak, azok vagy magok erejéből jelentenek valamit, vagy másokéból.” (I. m. 95.) Hosszú, szinte vég nélküli distinctiók sora ez, melyet nem könnyű áttekinteni, de Apáczai és kora az ilyen megkülönböztetések pontos ismeretétől várta egy adott szakterületen belül az eligazodást, a valódi tudást és hozzáértést. Ne gondoljuk, hogy ez csak a logikában vagy a filozófiában volt így. Ugyanilyen jellegű szövegalkítás található meg a már idézett *Ars medica*-ban a XVI. század utolsó harmadából: „Kétféle pedig az természet szörént való melegség. Egyik az, mely beoltatott az embörnek erősb részeiben, az velünk születött éltető nedvességgel ki öszve vagyon ragadva, melynek eredeti mennyei. Második melegség éltető állatokból való, kit az deákok elementarius calornak neveznek, ki mértékletös és mind az négy éltető állatoknak öszveelegyülésökből timporáltatott”; illetve: „Háromféle pedig az febris, azaz a forróság. Egyik szilíg (szelíd) és magátul való, . . . második, megrothadott állatokból termött hévség, . . . Harmadik, gonosz és veszödelmes, melyet az dögös és mérges matéria ött be . . .” (I. m. 35–6.) Az eljárás tehát ugyanaz, mint Apáczainál.

Ha nem is a következetes kettéosztás (ebben inkább Ramus hatása látszik), de a distinctiók hosszú sora a középkor tudományos gondolkodásmódjához tartozik. A „Qui bene distinguit, bene docet!” központi gondolata volt a középkori oktatásnak, alapját képezte a tananyagok felosztásának, és hozzátartozott a retorikai jellegű munkák fölépítéséhez. Temesvári Pelbárt *Rosarium*ában találunk egy szöveget, mely a nyelvek tarkaságáról szól, és tele van különböző distinctiókkal: „a nyelvnek hármás feladata van. Először az élőlény többi testrészének kell szolgálnia, . . . Másodsor az értelmes lényeknek szolgálni azzal, hogy . . .” „De hát milyen nyelv alkalmasabb a beszédre?” kérdezi a továbbiakban. Válasz: „Először, ha az oldott nyelv közepes méretű, . . . Másodsor, amikor az oldott nyelv mozgásában akadályozott . . . Harmadsor: néma a nyelv, . . .” Azután felsorolja még a nyelv öt tulajdonságát és további öt okát annak, miért akarta Isten az egész világon ekkora tarkaságban elkülöníteni a nyelveket. (Temesvári Pelbárt válogatott írásai [szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR]. Bp., 1982. 230–2.)

Csúcspontját ez az osztályozó, pontokra és alpontokra beosztó módszer kétségkívül Aquinói Szent Tamásnál érte el a *Summában*. Ez a „középkori” eljárás nem volt üres formalizmus csupán. Mint minden „modus operandi”, ez is a „modus essendi”-re támaszkodott, azaz a szöveg tagolása a gondolatmenetek mozgását volt hivatva valamilyen hasonlósági alapon ábrázolni. A nagy skolasztikusoknál ez olyan belső tagolást eredményezett, mely egyúttal minden pontos hivatkozást is lehetővé tett a korábbi oldalszámra, illetve hasábszámra való hivatkozás helyett. (PANOFSKY, ERVIN, *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás: Strukturális I.* [szerk. HANKISS ELEMÉR] Bp., é. n. 208–24, 210.)

A distinkció maga nem skolasztikus találmány. Megtaláljuk már a korai középkorban, sőt Arisztotelész munkáiban is. Apáczai korának iskolái még teljes egészében benne éltek ebben a rendszerben.

Még egy kérdést föl kell vetni a legkorábbi magyar szakszövegekkel kapcsolatban: az eredetiség kérdését. A munkákkal foglalkozó kutatók szerint a szakkönyvek szinte kivétel nélkül mind fordítások. Nem egészen olyan értelemben, hogy egyetlen munkának átültetései (ilyen is van, pl. a Debreceni matematika), hanem úgy, hogy különböző forrásokból vannak összeválogatva az anyag tartalmától és céljától függően. A forrásmunkák egyéni földolgozása teszi ezeket az írásokat „eredeti” munkává. A kutatások szinte mondatonként be tudják bizonyítani, melyik honnan való, és mennyire következetesen, szinte szó szerint vették át a szerzők az idegen nyelvi anyagot. A fordító természetesen nem járhatott el teljesen önkényesen. Ha képzett és tudós embernek tartotta magát, kötve volt a megengedett fordítási eljárásokhoz, amelyek nem sok változtatási lehetőséget engedtek meg a számára.

Az egész középkoron át a XVII. századig tulajdonképpen kétféle fordítói felfogás érvényesült: a szabad és a szó szerinti. Ez a megkülönböztetés nem független egymástól. A szabad fordítás — Cicero elgondolásának és gyakorlatának megfelelően — csak annyiban szabad, hogy az új szövegben nem kereshetjük az eredetinek szó szerinti mását. Kötött viszont annyiban, hogy pontosan követnie kell az eredetinek a célját és stílusát. A szó szerinti fordítást sem szabad túlságosan mereven értelmezni. Szent Jeromos, aki ennek a fordítási módnak a megalapozója, jól látta maga is, mennyire nem lehet szigorú pontossággal egy idegen nyelvű szöveg szavait egy másik nyelven visszaadni. Az értelemszerű hűség az ő felfogásában is előbbre való, mint a betű szerinti egyezés. A megbízható azonossághoz megkívánta azonban, hogy a szövegek a szavak szintjén is kellően egyeztetetők legyenek egymással. Szent Jeromos nagy tekintélynek számított az egész középkoron át, de úgy, hogy mellette nem veszték el Cicerónak nagyobb szabadságot adó szempontjai sem. A szöveg rendeltetésétől függően akár még a Szentírás mondatait is lehetett nagyobb szabadsággal fordítani. Pl.: „meg jutának az ő szerelmes tanítványai: és kezdenek mondani ő neki nagy örömmel: *Édes mesterünk* oly nagy hatalmunk vagyunk, hogy még az sátánok is félnek mitőlünk. *Reájuk kezdte urunk Jézus nézni nagy édes szemekkel* és mondá: *Szerető fiaim*, ne örvendjete . . .” (Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521. Kiad.: Magyar Nyelvtud. Társ. Bp., 1985. 27.) Ebben a rövid szentírási szövegben a dőlt szedésű részek szabad betoldások, amelyekkel a fordító célja elérése érdekében bővítette ki az eredeti sorokat.

Mintegy száz évvel a Könyvecse lejegyzése után Rimay János megbízást kapott Rákóczi Györgytől, hogy mondjon véleményt Prágai András fordításáról. „Lektorai jelentésében” Rimay János Cicero fordítási módját dicséri, sőt be is mutatja két mondaton, hogyan kell jól fordítani. Az egyik latin mondatot, mely az eredetiben 15 szóból áll, ő 36 magyar szóval fordítja le. Ez a latin tagmondat: „. . . si aliter non possum . . .” ónála: „. . . nem lehetvén egyéb mód benne s nem mondhatván is én egy deák szóval azt . . .” (Rimay János: I. Rákóczi Györgyhöz. Magyar gondolkodók XVII. század. Bp., 1979. 504.)

Szakszövegeink szerzői nem ezt az utóbbi fordítási módot követik. Szó szerint fordítanak, de nem pusztán Szent Jeromos eljárását akarják követni, hanem azt a fordítási módot utánozzák, amelyik a szakszövegek fordításában

számított elfogadott gyakorlatnak. A kezdeményező Boethius volt, aki Arisztotelész Logikáját fordította latinra. Könyvének elterjedésével együtt terjedhetett el a fordítási módról leírt véleménye is; hogy csak a szó szerinti fordítással tudja a könyv anyagát sikeresen átadni, és nem követheti azokat, akik a stílus szépségével akarnak hatni, mert csak a pontos ismeretközlést zavarná vele. (A. M. S. Boethii op. p. 1. in Isagogen Porphyrii Commenta (F. TEMPSKY) Vindobonae, 1906. lib. 1. c. 1.) A pontos ismeretközléshez tehát a szó szerinti fordítással lehet eljutni, és talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy ez a fordítási mód a szakszövegek írásának módját, a szakszövegek stílusát is továbbította nemzedékről nemzedékre.

Ha még egyszer visszatekintünk a tárgyalt korszak magyar nyelvű szakszövegeire, akkor nemcsak az lephet meg bennünket, milyen nagy bőségben jelentek meg egyszerre magyar nyelvű művek, de az is, mennyire sokféle területről és mennyire változatos műfajban találhatók: van közöttük filozófiai, kémiai, orvosi, botanikai, jogi munka, s ezeken belül tudományos jellegű értekezések, leírások, népszerűsítő ismertetések, (használati) utasítások és iskolakönyvek. A szakszövegstílus mindegyikükre jellemző.

HELL GYÖRGY

A jó és a rossz

A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben

A nyelvészeti kézikönyvek minősítő rendszere bizonytalanságot sok vita tárgya lesz a jövőben is. A nyelv-, illetve stílusrétegbe sorolás, a nyelvhelyességi megítélés rendszerbe foglalása nehéz feladat, s számtalan kérdést, ellentmondást vet föl. A nyelvhelyességi döntések pedig éppen sajátos, összetett világot alkotnak. De vajon mennyire összefüggő, mennyire fogalmi, mennyire tudatos ma egy ilyen minősítő rendszer?

A téma régebb ideje foglalkoztat, ám DEME LÁSZLÓ egy nekem címzett megjegyzése gyors vizsgálódásra készítetett. Ezt írja a jeles nyelvész: „Ám ha objektíve nézzük, nem azt találjuk ezekben [ti. az értelmező szótárakban, az akadémiai és az egyetemi nyelvtanban] (de még a Nyelvművelő kézikönyvben sem), hogy »ez jó, ez megrossz«, vagy hogy »ez belefér a normába, ez nem fér bele, hát ki vele!«, hanem *stílusminősítéseket* kapunk, hogy mit, hol és milyen mértékben használhatunk (mert kollektíve olyan értékben használják, tehát objektíve olyan értékük van)” (Új nyelvi eszmény(ek) felé? Édes Anyanyelvünk 1990/4. 7). Deme László állításában minden szó külön hangsúlyt kap. Vajon igaza van-e vagy sem, s ha igen, milyen mértékben? Ezt vizsgálom az alábbiakban, méghozzá úgy, hogy a Nyelvművelő kézikönyv (Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ, KOVALOVSKY MIKLÓS. I. 1980., II. 1985.) I. kötetének első száz tartalmas lapján (azaz 75–175-ig) minden nyelvi ítéletet, minden nyelvhelyességi döntést számba vettem, különböző szempontok szerint elkülönítettem őket. (Más irodalomra nem támaszkodom, mert a Nyelvművelő kézikönyvet mint önálló struktúrát írom le.)

Az első száz lap átlagosnak tekinthető a kézikönyv jellegét illetően. 136 szócikk található e szakaszban. Hosszú, több oldalas csak néhány akad

(pl. a, az névelő tulajdonnév előtt, alany és állítmány egyeztetése), éppígy az egy-két soros cikk is kevés. A szócikkek zöme valóban nyelvhelyességi tárgyú, más egyéb, kifejezetten grammatikai vagy elvi témájú csak néhány található (pl. alany, alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés). A nyelvhelyességi döntések száma — a könyv természetéből fakadóan — igen nagy. A száz lap legalább 1000 minősítést tartalmaz. Nyelvhelyességi döntésnek, minősítésnek tekintek minden olyan nyilatkozatot, amely a nyelvi jelenség értékét megítéli, a legkülönbözőbb nyelvhelyességi, nyelvi és stílusrétegbeli vagy egyéb szempontok szerint valamilyen kategóriába sorolja a tárgyalt jelenséget. A minősítések, ítéletek száma nem pontosítható, egyrészt mert egy minősítési sorban az egyes minősítések nem különíthetők el egyértelműen egymástól minden esetben, másrészt egy-egy minősítés több szempont szerint is besorolható. A döntések nagy száma alapján a száz lapnyi anyag mintaként bizvást elfogadható, bár e mennyiség a kétkötetes Nyelvművelő kézikönyv 2500 lapjának csak 4%-a. (A munka egyenlenségeitől, a szerzők szerinti különbségektől mint az egész szempontjából nem lényeges tényezőtől eltekintek.)

Nézzük először a Deme által megemlített minősítő kategóriákat. Maga a *stílus* megnevezés előfordulása 40, különböző formákban (*stílushatás, stílusréteg, stílusérték, stílushangulat, stílusárnyalat*). A szám — mint látható lesz — átlagos, bár ez csak az explicit előfordulást jelöli, hiszen például a *köznyelvi, régies* stb. minősítéshez nem szükséges a metanyelvi kiegészítés.

Meg kell tehát keresni azokat a döntéseket, amelyek impliciten stílusminősítéseknek tarthatók a Nyelvművelő kézikönyvben. Ilyen nagyon sok található a mintában. Az adathalmazt első pillantásra két nagyobb egységre lehet bontani, az egyikbe a nyelvi rétegek szerinti kategóriák kerülhetnek, a másikba a szigorúbb értelemben vett stílusváltozatok. A vizsgálatban nem szándékszom különbséget tenni nyelvhelyességi döntés és stílusminősítés között, Deme megállapítását munkahipotézisként elfogadom, de máris meg kell jegyezni, hogy maga a NyKk. nem tesz egyenlőségjelet a kettő közé (pl. „nem annyira nyelvhelyességi, mint inkább stilisztikai szempontból kell vizsgálni őket” I, 163).

A nyelvi rétegződés kategóriái itt modell értékűek: a NyKk. nyelvi értékrendjét egyáltalán létükkel s másodsorban arányaikkal ki kell fejezniük. A kategóriarendszer némi zavart mutat. Bár néhány alappillérre van fölépítve az egész (*köznyelv, tájnyelv, irodalmi nyelv, társalgási nyelv*), a kategóriáknak annyi változata (szinonimája?) fordul elő csak a minta száz lapján, hogy az elbizonytalanítja az olvasót: nem tudni, meddig azonosak a minősítések, és mettől nem azok. A *köznyelv* kategória mellé többé-kevésbé eltérő értékben az alábbi minősítések sorolhatók: *igényesebb köznyelv, igénytelenebb köznyelv, köznapi, mindennapi köznyelv, mindennapi nyelvhasználat. A társalgási nyelv*-hez a következők: *bizalmas társalgási nyelv, hétköznapi társalgási nyelv, igényesebb beszélt nyelv, természetes beszédstílus, mindennapi beszélt nyelv, élőszóbeli, kevésbé gondos élőbeszéd. A táji nyelvváltozatokhoz a következők: táji, regionális, nyelvjárási, népies, népnyelvi. Az irodalmi-hoz a következők: igényes, írott, választékos, művelt nyelvhasználat, művelt fogalmazás, költői nyelv. Stb. A négy vezérkategória és aleseteik a minta nyelvrétegbeli besorolásainak nagy részét teszik ki.*

Mégis egyik vezérkategória sem kapott önálló szócikket. Természetesen megtalálhatjuk őket, elvi szócikkek kifejtéseiben (a részkérdések nagy gyűjtő szócikkekben tárgyalása általában jellemző a Nyelvművelő kézikönyvre, kissé

nehézkessé téve a keresést). A *köznyelv* a nyelvi norma és a nyelvi rétegek egyik alapkategóriája. Eszerint a köznyelv „nyelvünknek egy viszonylag egységes, mindenki számára egyformán érthető, ismert és normaként elismert, elfogadott formája” (II, 336). Jellemző példákat elvi közegben a tájnyelv és nyelvi norma szócikk hoz. Az *irodalmi nyelv*, „a közös nyelv legigényesebb formája” (II, 336), szintén a nyelvi rétegek között van megemlítve, ahogy a *tájnyelv* is, amely a tájnyelv és nyelvi norma szócikkben a nyelvjárással azonos (II, 932), jóllehet a tájegység nyelve (mely tartalmat a *tájnyelv* terminus sugallja) nem egyezik a nyelvjárással. A *társalgási nyelv* viszont már nem nyelvi réteg, csak stílusréteg (II, 709), s ez a besorolás más, alacsonyabb szintű, mint az előző háromé. A társalgási nyelv viszonya a köznyelvhez és az egyéb nyelvváltozatokhoz nincsen tisztázva.

Zavar azonban nem csupán ebből támad, hanem leginkább abból, hogy a nyelvi rétegek és a stílusrétegek nincsenek elkülönítve egymástól (ha különböznek), illetve általában az egymáshoz való viszonyuk tisztázatlan. Persze nem csupán a Nyelvművelő kézikönyvben van ez így. A hazai szakirodalom és a művelt köztudat nem döntötte el, hogy a nyelvrétegbeli kötődés stílusbeli kötődést is jelent-e feltétlenül, és a stílusérték meghatározásában mikor milyen mértékben játszanak szerepet a rögzült, konvencionált formák, és milyen mértékben az alkalmiak. *Stílus* és *nyelv* utótagként gyakran cseréli egymást e kategóriákban. A keveredésnek jellemző példája, hogy a stílusrétegek egyéb csoportjában szerepel a kézikönyvben a színpadi nyelv, a sportnyelv és az ifjúsági nyelv (II, 715–6), holott már nevükben is jelzik, hogy a nyelvi rétegekben az első kettő a szaknyelvek körébe tartozik (II, 336), a harmadik pedig önálló kategória (II, 337). Jól elkülöníthetően jelenik meg viszont a szaknyelv (pl. kereskedelmi, katonai, mozgalmi), a hivatalos nyelv, a sajtó nyelve stb.

A hely nem alkalmas arra, hogy a fenti négy vezérkategória értelmezését vitassam. Csak jelzem meghatározásuk és besorolásuk bizonytalanságait. A hozzájuk sorolható szinonimák (?) értéke viszont még ennél is kérdésesebb. Sem az elvi szócikkekből, sem a gyakorlati útmutatók kontextusából nem derül ki, hogy például a *mindennapi köznyelv* és a *mindennapi nyelvhasználat* között van-e különbség, és ha igen, akkor mi az. A legáltalánosabbnak tűnő kategóriák egyike-másika talán még az előzőeknél is kevésbé informatív. Ilyen például a *mai nyelv*, az *élő nyelv*.

A *köznyelvi* előfordulása a mintában 37. Egyéb előfordulások: *igénytelenebb köznyelv*: 1, *igényesebb köznyelv*: 1, *köznapi*: 2, *mindennapi köznyelv*: 1, összesen 42. — A *tájnyelvi* előfordulása: 13, *nyelvjárási*: 2, *regionális*: 1, *népnyelvi*: 4, *népies*: 30, összesen 40. — A *társalgási nyelv* előfordulása: 4, *beszélt*: 2, *mindennapi beszélt nyelv*: 1, *élszóbeli*: 2, *élőbeszéd*: 1, *bizalmas társalgási nyelv*: 5, *hétköznapi társalgás*: 1, *igényesebb beszélt nyelv*: 1, összesen 17. — Az *irodalmi nyelv* előfordulása: 8, *igényes írott*: 4, *költői*: 1, *művelt nyelvhasználat*: 1, *művelt fogalmazás*: 1, összesen 15. — Többször fordul még elő a *szaknyelv* (10), a *hivatali nyelv* (15) és a *sajtónyelv* (13) mint a nyelvművelés hagyományos témái. — A mintában tehát a *köznyelv* és a *tájnyelv* kap kiemelt szerepet, s mivel a kettő az elvi szócikkek szerint elkülönül egymástól, megállapítható, hogy a minősítések elsőként tárgyalt rétege a *köznyelv* — *tájnyelv* dichotómián alapul, amelyben a *köznyelv* a pozitív pólus.

A NyKk. által tárgyalt stílusárnyalatok már valóban szigorúbb értelemben vett stílusváltozatok. A kézikönyv ugyan jelzi, hogy e területen erős a szubjektívizmus (II, 699), mégis rendszert próbál teremteni. A főbb kate-

góriák a következők: *választékos, modoros, finomkodó, bizalmas, vulgáris, szabatos, népies*, valamint a nyelvi rétegekhez kötődő stílusárnyalatok, újból a kettő közötti viszony taglalása nélkül (II, 699–704). Ide tartoznak még a neologizmusok, az archaizmusok, a régiségek. A minta e részrendszert viszonylag jól tükrözi. Az előfordulások: *választékos*: 30, *modoros*: 6, *finomkodó*: 2, *bizalmas*: 15, *szabatos*: 1, *népies*: 30, *régies*: 25. (A *népies*-t itt is és a nyelvi rétegeknél is szerepeltetem, mert nem egyértelmű hovatarozása.) E területen a számok újból az előbbi kettősséget jelzik: a *választékos*-sal a *népies* áll szemben, a *bizalmas* pedig harmadikként (köztük?) jobban kiemelkedik, mint az előzőben a rokon *társalgási nyelv*. Feltűnő a *régies* (és az *elavult*) gyakorisága. Ezek az arányok a NyKk. történeti érzékenységét jelzik — leszámítva az esetleges túlzó vagy téves ítéleteket —, vagy legalábbis a változások iránti fogékonyság szándékát. S természetesen a NyKk. általános felfogását. Döntő jelentőségű lenne e szempontból, hogy a *népies* stílus az elvi meghatározásban nem azonos a nyelvjárásiassággal, hanem inkább a népi, tehát a nem magas kultúrára jellemző nyelvhasználattal, így szélesebb értelemben a városi népnyelv is benne foglaltatna (I. pl. II, 704). Sajnos ez az árnyaltság, illetőleg ennek lehetősége a két kötetben többnyire elsikkad.

A stílusárnyalatok száma igen nagy a száz lapon. Néhány példa egy-két előfordulással: *elkoptatott, patinás, suta, keresett, fontoskodó, tudákos, sima, gépies, egyhangú, papiroszű, színtelen, szürke, terjengős, ízes* stb. E ritkább minősítések egyre metaforikusabbak, így — akaratlanul is — egyre kevésbé informatívak a tudományos kontextusban.

A stílusminősítések jellemzésénél meg kell említeni egy sajátos kategóriát, mely viszonylag gyakori, ám magyarázat nélkül marad. A *természetes* (nyelvhasználat, stílus) és változatainak előfordulása 20 a száz lapon, ami magas arány. A *természetes* leginkább a *magyar, magyaros* kategóriákkal rokonítható pusztá következtetéssel. A *magyar(os)* viszont az *idegen(szerű)*-vel ellentétbe állítva értelmezhető csak a Nyelvművelő kézikönyv kontextusában. A *magyar(os)*: előfordulása: 43, az *idegen(szerű)*-é: 40. Az előfordulás aránya magas, de a kettősség viszonylag kiegyenlített, még a *magyaros* és a *természetes* összegzésével is.

Mielőtt más minősítési szempontokat is megvizsgálnék, jelezni kell, hogy a NyKk. hogyan viszonyul az „ez jó” és „ez rossz” ítéletkettősséghez. A *hiba, hibás* minősítés előfordulása: 16, a *helyes*-é: 38. Az arány látszólag meggyőző: a kézikönyv nem a hibát keresi, hanem pozitív példákat ad. Ám a hibáztatást más formában is ki lehet fejezni, méghozzá igen erőteljesen (kerülendő, nem szabad kitenni stb.), másrészt összefoglaló szócikkben gyakori eljárás, hogy a helytelen vagy kevésbé helyes formát nem minősíti külön a könyv, csak közli a helyes alakot (pl. „Adott alkalommal. Természetesebben: *alkalomadtán*” I, 114). Van tehát *helyes* — *hibás* minősítés is a Nyelvművelő kézikönyvben, s ez nagyon helyénvaló egy ilyen típusú műben.

A Deme László által lehetségesnek tartott döntések mellett azonban más fajtájúak is föllelhetők. Elsőként a nyelvsvokásra való hivatkozás emelendő ki. A *nyelvsvokás* (és szinonimái: *szokásos, megszokott, közkeletű, nyelvérvék szerinti*) előfordulása: 50 (több tehát pl. a *köznyelv* előfordulásánál). A *nyelvsvokás* és a *nyelvérvék* itteni egy csoportba vonását vitatni lehetne. A NyKk. szerint a *nyelvsvokás* egy közösség megszokott nyelvhasználati módja (II, 374), a *nyelvérvék* pedig egyéni nyelvtudás (II, 331), ám a gyakorlatban, a minta száz lapján a *nyelvérvék*-re való hivatkozás éppoly kollektív, mint a *nyelv-*

szokás alkalmazása (pl. „ingadozik *nyelvértékünk* a névelő dolgában” I, 92 vagy „a *nyelvérték* igazi próbája . . .” I, 95).

A NyKk. a normát a köz- és irodalmi nyelvvel azonosítja, így annak nyelv szokását hirdeti (I, 377), a nyelvérteket ehhez méri. A nyelv szokásra való könyvbéli hivatkozások azonban többnyire általánosak, a megszorítás elmarad: mintha valóban valamilyen egységes nyelv szokás működne. E kollektivitást jelzi a gyakori megjegyzés: „a mai nyelv szokás alapján”.

Ezt a kategóriát, a nyelv szokás közösségi tartalmát gyarapítják a szintén gyakori többes szám 1. személyű igealakok. Ezek az alakok egyrészt konkrét nyelvi cselekvésre utalnak: *ejtjük, nevezünk, mondjuk, használjuk, szerkesztjük, választjuk* stb. Másrészt a nyelvi minősítésre vonatkoznak: *megállapíthatjuk, megítéljük, érezzük*. Ide sorolhatók egyes birtokos személyjeles alakok is: *megítélésünk szerint* stb. A kettő néha elválaszthatatlanul keveredik akár még a tanáccsal is: „úgy ejtjük, ahogy írjuk” (I, 132). Harmadrészt bizonyos kvázi tulajdonokra utal: *(mai) nyelvünk, nyelvhasználatunk, sok nyelv művésznünk* stb. Negyedrész természetesen megjelenik a minősítésektől elkülöníthető felszólító tanácsokban, ajánlásokban („használjuk helyette . . .”). Az első három esetben, melyben összesen 83 a jelzett ragozású igealak előfordulása, nem egyértelműsíthető a többes szám 1. személy forrása. Nem lehet tudni, hogy pontosan ki tartozik bele: a nyelv művelők, a művelt emberek, a köznyelvet beszélők, az erre törekvők vagy a magyarországi, magyar anyanyelvű lakosság (esetleg a határon túli magyarok is?). Esetenként elkülöníthető, hogy egyszer valószínűleg a kézikönyv szerzői kollektívája szólal így meg („azt mondhatjuk”, „megítélésünk szerint”), másutt mindenkire vonatkozik („elkerülhetjük”), egyebütt inkább korlátozó jellegű s a preskripció része: az „úgy ejtjük, ahogy írjuk” ezt a normatívra szorítást példázza. A többes szám 3. személyű igealakok (pl. „sokan ejtik zárt *ë*-vel”) elhárítóak, a nem kívántat jelzik.

A nyelv művelő tanácsoknak ez a kollektív föloldó jellege a minősítések egy másik területére, aspektusára hívja föl a figyelmet: mennyire határozott, illetve mennyire bizonytalan a NyKk. döntérendszer. Durván két nagy csoportra osztottam a minősítéseket általában: biztosra és bizonytalanra. A kettő aránya — az összes döntést számolva — 50–50%. Biztos döntések, minősítések az ilyenek: „okvetlenül szükség van a határozott tárgy előtti határozott névelő kitévésére”, „ki kell tenni”, „nem kaphat névelőt”, „kifogástalan alakok”, „élő”, „köznyelvi”, „kiejtése szerint írjuk”, „jelentése: afrikai és ázsiai” stb. A biztos döntések közé tehát a formailag biztosak tartoznak, függetlenül attól, hogy a minősítés kategóriái önmagukban vagy kézikönyvbéli meghatározásukban, használatukban bizonytalanok-e vagy sem.

A bizonytalan döntések formailag bizonytalanok. Egyrészt természetesen ide sorolandók a tudatosan vállalt nyelvi ingadozások jelzései: „mind a névelős, mind a névelőtlen változat bátran használható”, „mindkét változat helyes”, „néha nagyon hosszú, néha nagyon rövid”. E jelenség legalább 20 esetben előfordul a száz lapon, szintén a nyitottságot jelezve.

A következő a megszorító típus: „nem hibáztatjuk, de . . .”, „bár nem helytelenítjük, de . . .”, „természetes kifejezés, de van egyszerűbb . . .”, „elfogadott, de . . .”.

Találkozhatunk másfajta (fokozó) megszorítással: „ki lehet, sőt tanácsos kitenni”, „kívánatos, sőt kötelező”, „nem ajánlatos, többnyire nem is szabad . . .” stb. A két utóbbi minősítéstípus nem akar szigorú lenni, de azért

végső soron csak az. A megszorítások többnyire nincsenek pontosítva (a *jobb*, *természetesebb*, *helyesebb* kifejezések aligha azok), főképp nem pragmatikai, illetve stilisztikai szempontból; a tárgyalt nyelvi jelenség műfaji, szociológiai és egyéb korlátai általában nincsenek konkretizálva.

A döntések, minősítések elbizonytalanításának fő eszköze azonban a ható képző és a középfok jele. Példák az elsőre: *elfogadható*, *használható*, *helyettesíthető*, *pótolható*, *helyteleníthető*, *hibáztatható*, *elmaradhat*. Előfordulásuk a mintában: 80. Példák a másodikra: *helyesebb*, *jobb*, *természetesebb*, *szébb*, *gyakoribb*, *igényesebb*, *elterjedtebb*, *megszokottabb*, *magyarosabb*. Előfordulásuk: 83. Mindkét gyakori módosítás a döntés határozottságát oldja (nyilván nem mindig indokolatlanul), de ezzel annak információs erejét gyengíti, bár egyúttal meg is akadályozza a részletek dogmatikus, merev kezelését. Am kérdéses, hogy a számos „bátran használható”, „tanácsosabb kerülni”, „természetes kifejezés, de talán még jobb”, „nem hibáztatjuk, de jobb, természetesebb helyette” típusú minősítések, tanácsok mennyire adnak nyelvi magabiztosságot a bizonytalankodóknak. Különösen a *jobb*, *természetesebb* *emígy* gyakori feltűnése zavaró egyéb fogalmi indoklás, reális hasonlítás nélkül. E döntések már nem stílusminősítések, s érvrendszerük csak sejtető, ráadásul még kevésbé, mint a nyelvszokás, illetve a többes szám 1. személyű igealakok minősítő alkalmazásánál. Éppígy enyhítő jellegű a túl sokszor előforduló *főként*, *főképp*; *többnyire*, *gyakran*, *néha*, *olykor*; valamint a *lehet*, az *enyhén* és az *inkább* használata.

Szólni kell még néhány más döntésfajtáról is. Igen jellemző például a „kellő mérséklettel” kategória: „lépten-nyomon való egyhangú ismétlése azonban hiba, ezért választékosabb, természetesebb megfelelővel való fölcserélését ajánljuk”. Az egyhangúság elkerülésének ilyen tanácsa 15 alkalommal fordul elő a mintában, s bár az egyhangúság kategóriája valószínűleg kevésbé szorul magyarázatra, mint a nyelvi természetesség, mégsem ártott volna a meghatározás.

A múlt nyelvművelőitől való elhatárolódás („régebbi nyelvművelőink helytelenítették”) előfordulása: 20. E szám arányos (nem sok és nem kevés), egyben jelzi, hogy a NyKk. szerkesztői és szerzői a kötődés mellett is saját úton járnak.

Érdekes a *szabály* kategóriájától való láthatóan tudatos tartózkodás (előfordulása: 7), feltűnő viszont a *hagyomány(os)* kevés száma (11) és a *divat-é* szintűgy (8).

Egyértelműen elkülöníthetők a tanácsok, a felszólítások. Előfordulásuk: 80, s bár a szám magas, még nagyobb is lehetne, ha bizonyos rejtett tanácsok (pl. a kijelentő T/1. alakok) explicitek lennének. A tanácsnak, a felszólításnak több határozott formája van: a *tanácsos*, *ajánlatos* stb. kifejezések, a *kell* segédigés szerkezetek („ki kell tenni”, „ügyelnünk kell”) és a felszólító módú igealak („kerüljük”, „használjuk helyette”, „válasszuk helyettük”).

Deme László felvetéseiből már válaszoltam a *jó* és *rossz* kategóriák ügyére (bár kis számban, de léteznek), a stílusminősítések általános voltára (látható volt, hogy bár számuk nagy, a minta minősítéseinek 45%-át teszik ki, de a kézikönyv döntései nem csak ebből állnak, ráadásul a stílusrétegek rendszere bizonytalan). Két tényezőről még szólni kell. „Ez belefér a normába, ez nem fér bele, hát ki vele!”: ezt az ítéletpárt elutasítja Deme. A *norma* szót gyakorlati szócikkben valóban alig leljük föl a mintában (összesen kétszer). Am a NyKk. nyelvi értékrendje alapján áttételesen nagyon sok esetben efféle

eligazítást kap az olvasó. A normatívba sorolnak be jelenségeket a következő minősítések: *köznyelvi, irodalmi, választékos, igényes, magyaros, természetes*. Normán kívüliek: *tájnyelvi, népies, társalgási* (bár ennek státusa bizonytalan), *régies, vulgáris, bizalmas, idegenszerű, pongyola, mesterkélty* stb. Normatív a *helyes*, nem normatív a *hibás*. Normatív az állító többes szám 1. személyű igealak („használjuk”, „ejtjük”, „mondjuk”), többnyire normatív ható képzős alakja is („bátran élhetünk vele”), nem normatív a többes szám 3. személyű alak („sokan ejtik zárt *ë*-vel”). A *kell, tanácsos, ajánlatos* a normatívot jelzi, a „nem hibáztatjuk, de . . .”, a „jobb így” már az ellenkezőjét, a „nem kívánatos,” a „kerüljük” stb. természetesen szintén. A kettős osztás látszólag leegyszerűsítő, de a kézikönyvbéli értékrendnek megfelel, a normatív és nem normatív tág (illetőleg bizonytalan) értelmezése miatt.

Bonyolultabb a helyzet a stílusminősítés Deme-féle magyarázatával: mit, hol és milyen mértékben. A mit-re igyekeznek válaszolni az egész kézikönyv. A mértékre valóban csak a „kellő mérséklettel” tanácsot lehet adni nagy általánosságban; valójában ez a fogalmazástan tárgykörébe tartozik. A hol kérdés nehezebb. Ha a válasz a nyelvrétegbe sorolás, akkor a NyKk. viszonylag informatív (l. fentebb), bár nyelvi rétegződésmodellje kissé elavult. Megjegyzendő: a nyelvrétegbe sorolás inkább passzív regisztrálás, nem azonos tehát a tanáccsal: ezt és ezt a jelenséget ilyen stílusrétegben, ilyen műfajban ajánlatos használni. Ha megnyilatkozásfajtákra, szövegtípusokra kell itt gondolni — márpedig a beszédaktuselmélet, a szövegten, a stilisztika új kutatási eredményei erre orientálódnak —, akkor kevés eligazításra számíthatunk. Egyedi példák vannak (pályaudvari bemondó szövege, tilalmi tábla a parkban stb.), rendszerezve és a stílusrétegekkel párhuzamba állítva azonban nincsenek.

Az itt kategóriába sorolt döntések természetesen egy sajátos szövegszekvenciában, rövidebb és hosszabb szócikkek szerkesztett, de egymástól viszonylag független sorában jelennek meg. Így a minősítések eloszlása nemcsak az anyag természetéből következően változik, hanem — feltehetően — a szerzők szerint is. Ezért némely helyeken több a *természetes* minősítés, másutt a többes szám 1. személyű alak, ismét másutt a felszólító tanács.

A szövegszekvencia azonban nem véletlenül bontható elemi egységekre. Az elemi egységek jószerivel egyetlen szükségszerű sémára épülnek: a tárgyalt nyelvi jelenség megnevezése után annak helyes vagy helytelen voltát tudjuk meg, majd (főképp a helytelen esetében) a javítás, a helyettesítés módját. Például: „Valamilyen *megvilágítást ad* vminek. Konkrét és átvitt jelentésben egyaránt fölöslegesen bonyolult forma. Természetesebb, helyesebb az egyszerű ige: *vhogyan megvilágít, megmagyaráz vmit*” (I, 118). Vagy: „*akar*. Idegen nyelvi hatásra kialakult e szónak néhány idegenszerű használata. Pl.: ez a szó azt *akarja* mondani; Mit *akar* ez jelenteni? Fogalmazzunk inkább emígy: ez a szó azt *jelenti*; Mit *jelent(het)* ez?” (I, 130). Vagy: „*akác—ákác*. Az első köznyelvi, megszokott forma. Az *ákác* tájnyelvi alak, de a szépirodalomban sem ritka” (I, 130). Stb.

A NyKk. minősítései tehát nem annyira lehetőségekről szólnak, hanem inkább már elhangzott közléseket (azok részeit) ítélik meg, s ebből vonhat le az olvasó következtetéseket a mit, hol és milyen mértékben vonatkozásában.

Összefoglalásul: a NyKk. minősítései részben (45%-ban) valóban stílusminősítések, nagyobb részben azonban a nyelvhelyesség különböző közelítésű megítélései. Az érdeklődő pedig a helyesség, a „szabályosság” ügyében kér

információt legtöbbször, ahogy ezt például az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatán ma is tapasztalni lehet.

A kézikönyv minősítőrendszere egy leegyszerűsítő dichotómiát mutat, az irodalmi nyelv — népnyelv, normatív — nem normatív kettősségét. E rendszer legfőbb előzménye kétségkívül Szarvas Gáborék múlt századi pozitívista tevékenységében lelhető fel, bár az elvont népnyelv iránti akkori nosztalgia mára csökkent (de paradox módon nem szűnt meg). S ha a NyKk. szerzői nem is értelmezik tételeiket oly mereven, mint amazok, e veszély fennáll, s néha meg is jelenik. A nem dogmatikus értelmezés viszont a kétpólusú rendszerben a kategóriák s így a döntések elmosódását, elbizonytalanodását eredményezi (ezért esik kevés szó a szabálytalanról, a hibásról). Valamiféle nyelvi átlag keresése tapasztalható itt, s ez is a pozitívizmus eszmeköréhez kapcsolja vissza a kézikönyvet.

A nagy kollektív munkában mind a nyelvi rétegződésnek, mind a stílusrétegeknek a rendszerezésében ellentmondások tapasztalhatók, maguknak a kategóriáknak egy része elavult, s az egész rendszer mögül hiányoznak a korszerű szociolingvisztika, stilisztika (pl. regiszterelmélet), a beszédaktuselmélet, az interakciókutatás, a szövegtipológia eredményei.

A kollektivitás tekintetében is elmosódó, nem túlságosan fogalmi eligazításokat kapunk csak. Semmi sem bizonyítja, hogy a kollektív egyúttal az objektív is (és csak a kollektív az), ahogy DEME állítja. Ennek a veszedelmes ismeretelméleti tévedésnek az alapján a többségi nyelvhasználathoz kellene igazodnia a kisebbségi műveltségi elitnek is, egyéb következményekről nem szólva.

A kétpólusosság és a kollektivitásba vetett hit a Saussure-féle nyelvszemlélet itteni továbbélését mutatja (enyhe marxista hatással): e nyelvleírás a nyelvet (a langue-ot) homogénnek tekinti a szinkroniában, s csak ezen belül, ennek használatában különít el kényszerűen mégis változatokat.

Ezért oly igen feltűnő a nyelvszokás kategóriájának a kézikönyvbéli meghatározatlansága, hiszen a más kultúrákban, nyelvekben folyó nyelvészeti antropológiai, pragmatikai kutatások az egyéni és csoportos szokásokat, hagyományokat, a beszédhelyzetet, a téma, a szövegtípus konvencionizálódott elvárásait s az egyéni nyelvhasználat ezekhez való viszonyát már jól leírják elméletileg, valamint történeti és leíró szempontból egyaránt.

Az összegző megjegyzések mind részletes kifejtést kívánnak a magyarral kapcsolatban. Mint az is, hogy a NyKk. döntéseiben nem különülnek el a nyelvi szintek elvi alapon: ugyanúgy merül fel a nyelvhelyességi kérdés a kiejtéssel, mint az egyeztetéssel, a névelőhasználattal vagy a szavak stilisztikai értékelésével kapcsolatban. Tehát a nyelvhelyességi kérdés természetét egyáltalán nem érinti a besorolás. Ez sem éppen pozitívuma e rendszernek. Amint az sem, hogy nem derül ki, honnan vannak a könyvbéli adatok: milyen nyelvi korpuszok, milyen szociokulturális ismeretanyag birtokában születtek a döntések.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A *fedd* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban

1. Az Apor-kódex töredékeivel kapcsolatos elemzéseim során (Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéséhez: MNy. LXIX, 75) foglalkoztam a *fe gy(ed)* ige jelentésbeli összefüggéseivel magyar és latin párhuzamok egybevetése révén. A szó kódexbeli adatait vizsgálva feltűnt, hogy a *fe gy* és a vele összetartozó *fedd* ige (TESz. I, 858—9, 860) különböző latin szavak fordításaként milyen gyakran szerepel, ugyanakkor az is szembetűnik, hogy az előforduló latin szavakat milyen sokféleképpen fordítják. A magyar ige mai szinonimáit csupán felsorolom a SzinSz. — igen tág körű — szócikkei alapján: *átkoz, becsmétel, dorgál(ás), figyelmeztet, gyaláz, hibáztat, int(elem), kárhozzat, káromol, kifogásol, korhol, leckéztet, megró, megszól, mocskol, ócsárol, perel, pirongat(ás), rágalmaz(ás), rendreutasít, rosszallás, szemrehányás, szid(ás), szidalmaz, veszekszik vkire*.

2. Jelen dolgozatomban a vizsgálat során ellentétes irányú módszert alkalmaztam, azt tudniillik, hogy megnéztem, a magyar átültetők milyen latin igéket fordítanak a felsorolt — az adott korban már meglévő — szinonim kifejezésekkel. A latin igék a bibliát illetően teljesek, mivel a Sacrorum Bibliorum vulgatae editiones concordantiae (Venetiis, 1775.) alapján valamennyit megkerestem, de megmaradt korai bibliafordításainkban nem mind-egyikre van adat.

A latin szavak értelmezésénél régi és újabb szótárainkat, valamint a középkori és újabb fordításokat vettem alapul. Példáim többsége a bibliafordításokból való, mivel eddigi kutatásaim ezekre — leginkább a Huszita Bibliára — irányultak. A példatár szükségszerűen szűkre szabott, valamennyi adat közlésére itt nincs lehetőség. Ha párhuzamos fordítások több kódexben vagy kiadványban is megtalálhatók, megfelelői jellel, együtt sorolom fel őket, akkor is, ha különböző kifejezésekkel vannak fordítva. Szenci Molnár Albert zsoldárfordításait csak a teljesség kedvéért közlöm, ő ugyanis nem latinból fordított. Az 1973-ban kiadott katolikus biblia (Szent István Társulat) adatait is közlöm. Az adatok ismertetése során igyekszem időrendi sorrendet követni, elsősorban a bibliáét, másodsorban a fordításokét. Azokat az igéket, amelyekre vagy csak szótári adat van, vagy szövegben ritkán fordulnak elő (pl. *altercor, carino, litigo* stb.), csak felsorolom, egy-két példával. Végül megjegyzem, hogy az alkalmazott rövidítések megegyeznek az említett tanulmányomban szereplőkkel.

3. *arguo*. Napjaink szótárai szerint jelentése: 1. 'ismertet'; 2. 'vkit vádol'; 3. 'dorgál', 'fedd'; 4. 'megeáfol'. Korai szótáraink a *fedd, fe gy, vádol* igékkel fordítják: GyöngySzt.: *megh feddem, vadolom, neki tulajdonítom a bunt vel bizonítok*; CAL.: *Megh feddöm*; BrassSzt.: *feddözem*; MA.: *Megfeddöm*.

m e g f e d d: Hab. 2.1: „quid respondeam ad arguentem me”: „mit félálléc engemet *megfeddönc*” BK. 271 ~ „és mit kellene felel nem az én *dorgálásom* vtán” KárB. ~ „mit válaszol a *panaszomra*” Bibl. 73; Ps. 49, 21: „arguam te statuum contra faciem tuam”: „*meg fedlek* es te ocradnak eleibe ihtatom” DK. 108 ~ „*meg fe gy*lek tegedeth ees helyheztetem the zynedh elewth” KeK. 127 ~ „szemlátomáft bünödröl *megfeddlek*” MAZs. ~ „de én *meg fedlek* téged és renddel szemed eleibe rakom az te gonofságaidat” KárB.; a Bibl. 73-ban a sor nincs fordítva; Ps. 93, 10: „Qui corripit gentes non arguet”:

„Ki poreit nemzeteket nem *megfed e*” AK. 96 ~ „ki nemzeteket reiatgat *nem meg fedd e*” DK. 171 ~ „ky nemzeteket reyagath nemde *meg fegye*” Kek. 251 ~ „A pogányok büntetője Egyebet hogy-ne *büntetne*” MAZs. ~ „Az ki az pogányokat meg feddi auagy nem *feddé meg* titeket?” KárB. ~ „Ki a népeket neveli, az ne *fenyítene*?” Bibl. 73; Ján. 3,20: „ut non arguantur opera eius”: „hogy *megne feddeffen* o műuelkédeti” MK. 87ra ~ „hogy *meg ne feddeffenek* hű teetemeny” JordK. 621 ~ „hogy az ő czelekedeti *meg ne feddetteffenec*” KárB. ~ „nehogy *kiderüljenek* (!) a tettei” Bibl. 73; Ján. 16,8: „Et cum veniat ille, argiet mundum de peccato”: „micor a · iouend *megfeddi* è világot bünröl” MK. 102va ~ „Es mikoron az el iouend, *meg feddi* ez világot az bünröl” KárB. ~ „Amikor eljön, *meggyőzi* a világot a bünröl” Bibl. 73.

meg fegy: Oz 4,4: „et non arguatur vir”: „z ferfiu ne *fegyettéffecmeg*” BK. 185 ~ „Megis bátor lenki ne *fedgye f* ne oktaffa az embert” KárB. ~ „Senki ne *pereljen*” Bibl. 73; Abd. 2. prol.: „Elias arguitur”: „Illés *megfégette-tic*” BK. 233; Ps. 6,2: „Domine, ne in furore tuo arguas me”: „URam ne *fej meg* engem te mergedbe” DK. 19 ~ „Vram ne *fegy* engemeth the haragodba” Kek. 7 ~ „*Könyörülly* raytam Wram, mert erőtelen vagyoc” KárB. ~ „Ne *fenyíts* haragodban, Uram” Bibl. 73; Ján. 8,46: „Quis ex vobis arguet me de peccato”: „Ki *fég meg* engemet bünröl” MK. 94 rb ~ „Kychoda *ffed meg* engemet bynból” JordK. 625 ~ „Kitloda *győzhetne meg* engemet ti közületec az bünröl?” KárB. ~ „Ki *vádolhat* bünnel közületek?” Bibl. 73.

fegyed: Ps. 49,8: „Non in sacrificiis tuis arguam te”: „[fe](g)*edlek* AKT. 34 ~ „Te aldozafidba nem *fejlec* teged” DK. 106 ~ „Nem *fegyelek meg* tegedeth te aldozatydba” KeK. 125 ~ „Nem az áldozatokert *feddözöm*” MAZs. ~ „Nem az áldozatokért *haragfzom* te reád,” KárB. ~ „Nem áldozatod miatt *feddek meg*” Bibl. 73.

4. corrigo. Mai szótárainkban jelentése: 1. 'kiegyenlít, kisimít', 2. 'helyreigazít, kijavít', 3. 'rendreutasít'. Korai szótárainkban jelentése: CAL.: *Meg dorgálom, emendálom, vizsgálom*; MA.: *Emendalom, Dorgalom, Jobbitom*; PBB.: *Dorgálom, Jobbitom*.

meg fedd: Ps. 95,10: „Eternim correxit orbem terrae”: „mert o *meg feddette* földnec világot” AK. 99 ~ „földnek zelet *meg fedde*” DK. 174 ~ „byzonyával *meg fegye* ez vylagoth” KeK. 256 ~ „E' földet *megerőfíti*” MAZs. ~ „mert *meg erősítette* az földnec kerekfégét” KárB. ~ „*Megszilárdította* a földet” Bibl. 73; Ps. 17,36: „disciplina tua correxit me in finem”: „Es te fegelmed mind vegi *meg fedde* engemet” DK. 37 ~ „Ees the fegelmed *meg fegye* engemeth” KeK. ~ „A' te... voltod *öregbít* engem” MAZs. ~ „és az te iob karod *tartot* engemet” KárB. ~ „jobbod erősen *tartott*” Bibl. 73; Ps. 118,9: „In quo corrigit adolescentior viam suam”: „Ifiu legeñ miben *feddi meg* o vtat” DK. 54 ~ „kybe *meg fegy* yfiw ember w wthat” KeK. 326 ~ „az ifjak . . . élhellenek *feddhetetlenül*” MAZs. ~ „Vallyon mimódon *iobbíttya meg* az iffiu az ő vtát?” KárB. ~ „Hogyan *tartja tisztán* az ifjú útjait?” Bibl. 73.

meg fegy: Eszt. 8,5: „ut veteres Aman litterae corrigantur”: „Amā-nak o levéli *mǫgféttéffén*” BK. 65 ~ „hogy *változtatsanak* az . . . Hamannac . . . álnoc gondolattyának levelei” KárB. ~ „vonussa *vissza* az agagita . . . Amānnak a leveleit” Bibl. 73.

5. corripio. Mai szótáraink szerint jelentése: 1. 'megragad, magához ragad, megkap', 2. 'felszökik'. Korai szótárainkban: CAL.: *meg dorgáló, fed-*

dóm, *Meg ragadom, meg fogom*; MA.: *Meg feddóm. Rövidetem: Meg ragadom*; PP.: *Megfeddem.*

m e g f e d d. Am. 5,10: „Odio habuerunt corripientem in porta”: „Gülőfegben vallottac a kapuban *megfeddot*” BK. 222 ~ „Gyülőlic azt a' ki az kapuban (az törüén tévöket) *megfeddette*” KárB. ~ „Akik gyülőlik azt, aki *igazságot szolgáltat*” Bibl. 73; Ps. 38,12: „propter iniquitatem corripuisti hominem”: „embert hamissagert *feddyk*” DK. 91 ~ „kegyetlenfegeerth *gyetrel* embert” KeK. 97 ~ „midön te *megfedded* az embert Az ö nagy gyarlófágáért” MAZs. ~ „Midön *meg fedded* az embert az hamifságért” KárB. ~ „Te *megrovod* az embert” Bibl. 73; Ps. 104,14: „et corripuit pro eis reges”: „Nem haga embert neki artani es *meg fedde* ö ertek kiralokot” AK. 111 ~ „es v irettek kiralokot || *reiagata*” DK. 185—186 ~ „ees kiralyokath *meg tere* v eretek” KeK. 280 ~ „és ő érottec az királyokat is *meg dorgálta*” KárB. ~ „királyokat *büntetett* miattuk” Bibl. 73; Mt. 18,15: „et corripe eum inter te et ipsum solum”: „meñ *z fedm̄g* ötet te közötted *z* Lac onon közötto” MK. 24rb ~ „*fedgyed* meg hwtet te kőzted es hw maganak kezette” JordK. 410 ~ „*dorgáld* meg ötet, tfac te közötted és ő közte” KárB. ~ „és *figyelmeztesd* négyszemközti” Bibl. 73; Lk. 3,19: „Herodes . . . cum corriperetur”: „herodes . . . *m̄g feddetne* c ö tolló” MK. 57va ~ „herodes kyralth es *megh feddene*” JordK. 528 ~ „Herodes pedig . . . mikor *feddetnéc* ő töle az Herodiáért” KárB. ~ „Heródest is *megrótta* testvérének felesége, Heródiás miatt” Bibl. 73; Lk. 23,22: „corripiam ergo illum, et dimittam”: „*meg feddem* azért *z* élerezte ötét” MK. 82vb ~ „*megh feddem* azért hwtet es el boczatom” JordK. 613 ~ „*megfedgyuén*, azért ötet el botfátom” KárB. ~ „*Megfenyitem* és szabadon bocsátom” Bibl. 73.

m e g f e g y. Jud. 8,27: „quasi servi Domini, qui corripimur”: „vrnak zolgay kic *meg fegettönöc*” BK. 28 ~ „az Wr az Izraelitákat az én kezem által *megfegéti*” KárB. ~ „hanem inkább *figyelmeztesd* az Isten” Bibl. 73; Oz. 10,10: „Iuxta desiderium meum corripiam eos: En keuáfagom zerent *megfegem* öket” BK. 195 ~ „I *meg rongálom* öket” KárB. ~ „Megyek és *megbüntetem* öket!” Bibl. 73; Mik. 4,3: „et corripiet gentes fortes”: „*megfég* erőş nemzöteket igen mēzzeiglèn” BK. 251 ~ „foc nemzetfégeket *meg fed*” KárB. ~ „hatalmas népek fölött *ítélkezik*” Bibl. 73; Ps. 89,10: „quoniam supervenit mansuetudo, et corripiemur”: „Mert feltöl reia iöt egügöfeg es *meg fegettönök*” AK. 91 ~ „es *meg rothadonk*” (!) DK. 167 ~ „ees *megrotadonk*” (!) KeK. 242 ~ „éltünknek minden ékefsége, Elmúlik mint az árnyék” MAZs. ~ „melly mikor el múlic, *el repölönöc*” KárB. ~ „hiú fáradozás, gyorsan *elszállnak*” Bibl. 73; Ps. 140,5: „corripiet me iustus in misericordia”: „*Meg feg* engemet igaz irgalmaffagban” AK. 154 ~ „Igaz engem irgalmba *fedd*” DK. 219 ~ „*Meg feegy* engemeth ygaz yr || galmaffagba” KeK. 388—9 ~ „Az hiv ember *megfeddjen* engem” MAZs. ~ „*Fedgyen* meg engemet az igaz, . . . dorgállyon meg engemet” KárB. ~ „Ha *megüt* is az igaz, csak jó-ságból dorgál” Bibl. 73.

m e g p i r í t. Rút 2,16: „colligentem nemo corripiat”: „a gvytöt fenki *megne poreha*” BK. 5 ~ „és *meg ne dorgallyátoc* ötet” KárB. ~ „Hagyjátok . . . ne *bántásátoc!*” Bibl. 73; Ps. 93,10: „Qui corripit gentes non arguet”: „*Ki poreit* nemzeteket nem *megfed e*” AK. 96. (A párhuzamos megféleléseket l. *arguo* alatt).

r i o g a t. Ps. 6,2: „neque in ira tua corripias me”: „es te haragodba *meg ne reagaff*” DK. 19 ~ „*el ne wezeff* engemet the haragodba” KeK. 7 ~

„WRam az te búfúláfodba ne *fedgy meg* engemet” KárB. ~ „Ne *fenyíts* haragodban, Uram!” Bibl. 73.

m e g f e g y e l m e z: Ps. 37,2: „neque in ira tua corripias me”: „es te haragodba *meg le fégelmezi*” DK. 89 ~ „*el ne vezes* engemet” KeK. 91 ~ „WRam . . . *le ne ostorozz* engemet az te haragodban” KárB. ~ „Uram, haragodban ne *fenyíts meg* engem!” Bibl. 73.

6. increpo. Jelentése 1. 'csörömpöl, zörög', 2. 'híre támad', 3. 'hangoztat', 4. 'korhol, megfedd, megszid, szemére hány vkinek vmit'. Korai szótárainkban: CAL.: *Zörgetők, zörgők Meg-feddóm*; MA. *Meg-feddem*; PP. *Meg-feddem, zörgők, zörgetek*.

(*m e g*) *f e d d*: Mt. 16,22 és Mk. 8,32: „Petrus coepit increpare illum”: Pèter kezdte ötet *m̄g feddèni*” MK. 23; ra ~ „Es pether hwtet tytkon hywan kezd *fedde(n)y* hwtet” JordK. 406 ~ Mk. 8,32: „Akor az Péter . . . kezdé *dorgálni*” és Mk. 8,33: „hátra fordulván . . . *meg feddè* az Pétert” KárB. ~ „és *szemrehányást tett* neki” Bibl. 73; Mt. 20,31: „Turba autem increpat eos”: „A golekezèt ke *megfeddi* vala azocat” MK. 26rb ~ „Az fereghók kedeg *rongallyak* vala hwket hoğ veztegleneenek” JordK. 418 ~ „Az lokafág pedig *dorgálly* vala őket” KárB. ~ „A nép *csütította* őket” Bibl. 73; Lk. 4,41: „et increpans non sinebat ea loqui:” : „*z megfeduèn* nē hagga uala azocat zolnic” MK. 58vb ~ „Es *meg rongalwa* hwket nem hagy vala zolnyok” JordK. 533 ~ „de ő *meg dorgáluán* azokat, nem hadgya vala szólni” KárB. ~ „De ő *rájuk szólt*, s nem engedte őket szóhoz jutni” Bibl. 73.

m e g f e g y: Abd. 1. prol.: „per denuntiationem Abdiae prophetae increpatur”: „a megmōdot *megfègèttetic* Abdyas pphetanac hirdetefe miat” BK. 232; Lk. 17,3: „si peccaverit in te frater tuus, increpa illum”: „Ha bñnhendic te benned . . . *fèggèdm̄g* ötèt” MK. 75va ~ „Ha vethkőzendyk the ellened the atyadfya, *fegyed meg* hwttwt” JordK. 587 ~ „Ha az te felebarátod vétkezendic te ellened, *dorgáld meg* ötèt” KárB. ~ „Ha vét ellened testvéred, *fedd meg!*” Bibl. 73.

m e g p i r i t: Náh. 1,4: „increpans mare” : „*meg poreita* tengert” BK. 259 ~ „Ki az tengert *meg feddi* és megszárazttya azt” KárB. ~ „*Gátat vet* a tengernek” Bibl. 73; Zak. 3,2: „Increpet Dominus”: „*Ur porehon* te bēled” BK. 297 ~ „*dorgállyon meg* tégedet Sathan az WR Iften” KárB. ~ „*Parancsoljon* neked az Ūr” Bibl. 73; Ps. 67,31: „Increpa feras arundinis”: „*Meg porehad* a nadnak vadatyt” (!) AK. 59 ~ „*Fègged meg* naadnak || vadit” DK. 128 ~ „*Fegyed meg* naadnak wadyth” KeK. 166 ~ „*Veszèd el* az nyilas fereget, az bikáknak feregét” KárB. ~ „Hatalmad *mutasd meg* a nádas vadjain” Bibl. 73; Ps. 118,31: „Increpasti superbos”: „*Meg poreitottad* a keuel'eket” DK. 54 ~ „*Meg fegyteel* kewelet” KeK. 328 ~ „*Megdorgáld* az kevélyeket” KárZs. ~ „Te *megfenyegtetted* a kevélyt” Bibl. 73; Ps. 140,5: „et increpabit me: es *meg poreit* engemet” AK. 154 ~ „Igaz engem . . . *meg zegenget*” DK. 22 ~ „ees *meg zegeneyth* engemeth” KeK. 389 ~ „*dorgállyon meg* engemet” KárZs. ~ „Ha megüt is az igaz, csak jósból *dorgál*” Bibl. 73; Mt. 17,17: „Et increpavit illum Jesus: *z megporeita* azt ihē” MK. 23va ~ „Es *meg fedde* hwtet Jefs” JordK. 408 ~ „Es *meg dorgálá* Jefus az ördögöt” KárB. ~ „Jézus *rāparancsol*” Bibl. 73; Mt. 19,13: „Discipuli autem increpabant eos”: „O taniteuani ke: *megporeit'acuala* azokat” MK. 25ra ~ „Az tanoythwanok kedyg *meg rongallyak* vala hwket” JordK. 414 ~ „Az tanituányoc pedig *dorgállýac* vala azokat” KárB. ~ „A tanítványok *elutasították* őket” Bibl.

73; Lk. 8,24: „ille surgens increpavit ventum”: „ő fel keluē *megporeita* a zèlèt” MK. 63vb ~ „felkelwen *meg fenyeytee* az zelet” JordK. 549 ~ „Oe pedig . . . *meg dorgála* à zelet” KárB. ~ „*parancsolt* a szélnek” Bibl. 73; Lk. 18, 39: „Et qui praeibant increpabant illum”: „z kic èlèuè mulnac vala *megporei-facuála* ötèt” MK. 77va ~ „Es kyc elöl mennek vala, *megh feddyk* vala hwtet” JordK. 593 ~ „Az kic pedig elöl mennek vala, *dorgállyc* vala ötèt” KárB. ~ „Akik elöl mentek, *csittították*” Bibl. 73.

m e g h a s a s z t: Ps. 105,9: „Et increpuit mare Rubrum”: „Es *meghaszta* a vèrés tengert” AK. 114 ~ „Es *meg fedde* az eröl [veres?] tengert” DK. 188 ~ „Ees *keethfele valaztaa* az verews tengert” KeK. 286 ~ „Mert *meg dorgála* az veres tengert és meg szàrada” KárB. ~ „*Parancsot adott* a Vörös-tengernek” Bibl. 73. — Főnévképzővel: Ps. 103,7: „Ab increpatione tua fugient”: „Te *poreitafodtol* el futnak” AK. 108.

m e g f o r d í t: Mal. 1. prol.: „Deus populum Israel increpans ait”: „iften Ifrlnc nepet *megfordeita* monduan” BK. 319.

7. reprehendo ~ reprehensio. Szótáraink szerint jelentése: 1. 'megragad, megfog, visszatart', 2. 'megró, gáncsol, rendreutasít'. Történeti szótáraink adatai: CAL.: reprehendo a. *Zidalmazom* — reprehensio a. *Zidalmazdagalom* [!]; MA.: *meg feddem, Vifzfzarantom, Item Megfeddem, Dorgalom, Szidalmazom*; PP.: *Igen feddődöm* valakire.

m e g f o g: Lk. 20,26: „Et non potuerunt verbum eius reprehendere coram plebe”: „z nē *foghatacmg* ő igeiért” MK. 79rb ~ „Es nem *masolhatak* *megh* hwt bezedet az nepeknek eletthe” JordK. 600 ~ „Azért nem *fejgyhetéc* *meg* az ő befzédit az köffég előtt” KárB. ~ „egyetlen szavába sem tudtak *belekötni*” Bibl. 73.

e l v e t: Jób 27,6: „neque enim reprehendit me cor meum”: „az én lelkem loha töle *el nem veti* azt” KárB. ~ „Egyetlen napomért sem *szégyenkezik* szívem” Bibl. 73.

u t á l: Jób 42,6: „Idcirco ipse me reprehendo”: „Annac okaért azokat *vtállom* az mit mondtam” KárB. ~ „Ezért visszavonok mindent és *megbánok*” Bibl. 73.

Főnévképzővel: *reprehensio*: CAL.: *Megfeddes*; Jud. 8,28: „non est in sermonibus tuis ulla reprehensio”: „nıl te bèzédidben fem *egmfeddés*” BK. 29 ~ „Amit mondtál . . . senki sem tud *ellene vetni* semmit” Bibl. 73. (a KárB.-ból ez a rész hiányzik).

8. Nézzük meg azokat az igéket is, amelyek szinonim jelentésekben — szótárak adataiként vagy elszórtan fordításokban — korán előfordulnak.

a c c u s o. Értelmezése mai szótárainkban: 1. 'bevádol, bepanaszol', 2. 'panaszkodik, neheztel, szemére hány valakinek, vmit rosszall', 3. 'fedd, dorgál'. GyöngySzt.: *Megh feddom, dorgalom*; CAL.: *Vádolok*; MA.: *Vádalom, Reápanaszloc*. — Korai szövegekben fordítása: *vádol*: Dán. 3,8: „viri accusaverunt Iudaeos”: „ferfiac *megvadolac* a · fidokat” BK. 125 ~ „*vadoláft* tőnec az Sidóc ellen” KárB. ~ „és *bevádolták* a zsidókat” Bibl. 73; Jn. 8,6: „ut possent accusare eum”: „hog *megvadolhatnac* ötèt” MK. 93rb ~ „hogy csak mywel *vadolhatnaak* hwtet” JordK. 652 ~ „hogy ötèt *vadolhatnác*” KárB. ~ „hogy próbára tegyék, s *vadolhassák*” Bibl. 73.

a d i u r g o. A Concord. szerint a bibliában nem fordul elő. Mai szó-

táraink sem értelmezik. CAL.: *Dorgállak, Feddelek*; MA.: *Megfeddem, Dorgá-lom*; PP.: *Meg-feddem, dorgálom*.

altercor. Szótárainkban a következő értelmezések fordulnak elő: 1. 'vitatkozik, perlekedik, civódik', 2. 'szót vált'. GyöngySzt. 1016 a.: *Versen-kódóm, feddószóm, perlódóm*; 1024 a.: *Versenkódóm*, „szydalmkoszok, oly minth az hamys partott oltalmoszom”; CAL.: *Vilongok, vizzáلكodom*; MA.: *Vízfzát vonszok*; PP.: *Vízfzálkodom Veszekedem*. A biblia Concord. szerinti lelőhelyének nincs korai fordítása.

animadverto. Jelentése mai latin szótárakban: 1. 'figyel', 2. 'meg-figyel, észrevesz', 3. 'hibáztat, fedd, fenyít'. GyöngySzt.: *meghfedelek: megh verlek: hozzád latok*; CAL.: *Eszómba veszóm meg saldítom. Meg bwntetóm*; MA.: *Vezsem eszembe, Saidítom, Bűntetóm*; PP.: *animadversio: Észre vevés, Sajdítás, Bűntetés*.

carino. Csak a GyöngySzt. közli: „Carino: arguo: conuicior: *fedlek, bozzontlak*”. Lehetséges, hogy a bizonytalanságot a *carina* 'hajógerinc' főnévvel való téves összekapcsolás okozta. PP. szótárában jelentése: 'Hajó módra ki-vájom'.

carpo. Mai szótárainkban 'fedd' jelentése nincs. CAL.: *Le szaggatom, Meg feddóm*; MA.: *Lefszzagatom Megfeddem*; CAL.: *curptor: Megfeddó*.

castigo. Szótárainkban jelentése: 1. 'rendreutasít, pirongat, dorgál, fedd', 2. 'megfenyít, büntet', 3. 'gyötör, kínoz', 4. 'korlátoz, fékez', 5. 'kijavít'. GyöngySzt.: *megdorgallak, megh ostorozlak, megh verlek*; CAL.: *Dorgálom, feddóm, enyhítóm*; MA.: *Megfeddóm, Jobbitóm, dorgalom*; PP.: *Meg-feddem, Fenyíttem*. — Jer. 30,11: „castigabo te in iudicio”: „hanem *meg ostorozlac* tégedet itéletben” KárB. ~ „csak *megfenyítelek*” Bibl. 73; Jer. 31,18: „Castigasti me et eruditus sum”: „*Meg vetél* [1] engemet és meg verettetem” KárB. ~ „*Megfenyítettél, s hagytam, hogy fenyíts*” Bibl. 73; Ps. 117, 18: „Castigans castigavit me Dominus”: „*Gőtörven gőtre engem*” DK. 52 ~ „*Gyetrelemel meg gyetre engemeth wr*” KeK. 323 ~ „Az UR megbűntete engemet Es igen *meg-ostoroza*” MAZs. ~ „Keményen *meg ostorozza* engemet az Isten” KárB. ~ „*Megfenyített az Úr, igen megfenyített*” Bibl. 73; Zsid. lev. 12,6: „Quem enim diligit Dominus, castigat”: „Mert az kit szeret az Wr, *megdorgállya*” KárB. ~ „Mert *megfenyíti* az Úr, akit szeret” Bibl. 73.

coarguo. A Vulgatában nem fordul elő. Jelentése szótárainkban: 1. 'kiderít, bizonyít', 2. 'rábizonyít', 3. 'megcáfol'. CAL.: *Megdorgálom, meg-feddóm*; MA.: *Megfēddóm, meg dorgalom*; PP.: *Meg-feddem, Meg-dorgálom*.

concastigo. Jelentése 'erősen megfenyít'. Régebbi szótárainkban: CAL.: *Meg feddóm*; PP.: *Megfeddem, büntetem*.

culpo. Mai szótárainkban jelentése 'okol, hibáztat, vádol, szid, ócsárol'. Korai szótárainkban: CAL.: *feddóm, vétkesítóm*; MA. és PP.: idem. — *culpito*: CAL.: *Feddegelóm, gyakran vetkesítóm, dorgálom*; PP.: *Feddegetem, vádolom*.

exprobro. Mai szótárainkban 1. 'vkinek szemére hány (lobbant, vet) vmit', 2. 'szemrehányást tesz'. CAL.: *Szemére vetóm, hányom, panazolom*; MA.: *Szemére vetem, Panafzalom*; PP.: idem. — Bár. 6,43: „proximae suae exprobat”: „*ő félet bozzonta*” BK. 113 ~ „az máfiknac *szemére hánnya*” KárB. ~ „akkor *megveti* a másikat” Bibl. 73; Zof. 2,8: „exprobraverunt populo meo”: „*meg-zidalmaztac* én népemét” BK. 280 ~ „*mellyeckel gyalázták* az én népemet” KárB. ~ „*gyalázták* népemet” Bibl. 73; Mt. 11,20: „Tunc coepit exprobare civitatibus”: „Tahat kezdte *zidalmazni* mēd a varofocat” MK. 17va ~ „Ennek

vtanna kezde gonozt mondani az varafoknac" JordK. 386 ~ „Akor kezdé Jefus szemekre hánni az várofolknac" KárB. ~ „Akor korholni kezdte a városokat" Bibl. 73; Mk. 16,14: „et exprobravit incredulitatem eorum": „i' megj zidalmaz a hűtötlenfegeket" MK. 53va ~ „es meg feddee hw hytetlenfegehóket" JordK. 514 ~ „és sziueknec keménféget szemekre hánya" KárB. ~ „Szemükre vetette hitetlenségüket" Bibl. 73.

improbro. Mai szótáraink szerint jelentése: 'helytelenít, visszatásít'. CAL.: *Nem iauallom, meg vetóm*; PP.: *Szómére hányom, Pírongatom valamiről*. — *Improbator*: PP.: *Meg czáfolo, nem iuauallo, feddő*.

impropero. Szótárainkban csak *improperatus* mn. található. Jelentése 'lassú, nem siető'. CAL.: *Szemére vetem, hanyom. Be sietők*; MA.: *Befietőc* Item *Szemerehanyon* [!] *az gonofztetelt*; PP.: *Pírongatom, Szidom*, Item *Béfietek*. — Ps. 73,10: „improperabit inimicus": „miglen iften panazol ellenfeg" AK. 70 ~ „Iften ellenfeg mig panazol" DK. 139 ~ „yften panazol ellenfeeg" KeK. 186 ~ „ekképen ingereljék fzent neved?" MAZs. ~ „Meddig szidalmaz minket az ellenfeg?" KárB. ~ „Meddig üz még csúfot, Istenünk, az ellenség?" Bibl. 73; Mt. 27,44: „et latrones . . . improperabant ei": „a tolwaiok karomlacuala qtét" MK. 35ra ~ „az tolwayok es . . . fegyedeznek vala hw rea" JordK. 448 ~ „A latrok is pedig . . . vgyan azont hánnyc vala szemére" KárB. ~ „Ilyen módon gyalázták a . . . gonosztevők is" Bibl. 73.

iurgo. Jelentése: 1. 'perlekedik, veszekedik, civóciók', 2. 'szid, korhol'. Történeti szótáraink adatai: CAL.: *Feddődöm, vizzát vonok*; MA.: *Feddődöm, Vifszát vonyoc*; PP.: *Zémbelődöm, Feddődöm, Vifszát vonok, Garázdálkodom*. Exod. 17,2: „Qui iurgatus contra Moysen": „Es zwggodast teewen moyfes ellen" JordK. 47 ~ „Annae okaért az Mofeffel versfenguén azt mondgyác vala" KárB. ~ „A nép nekittámadt Mózesnek" Bibl. 73; Num. 20,13: „ubi iurgati sunt filii Israel contra Dominum": „hol oth zwggodasth teenek az yzrael ffyay wr yltennek ellenee" JordK. 160 ~ „akikért feddőztenec az Izrael fiai az Wrral" KárB. ~ „ahol Izrael fiai pörlekedtek az Úrral" Bibl. 73; Lev. 24,10: „iurgatus est in castris cum viro israelita": „egy az'onnak ffya . . . egybe veze az taborba egy yzrael beli emberrel" JordK. 109 ~ „Es mikor versfengenéne az taborban ez Izraelből való aszfzoni állatnac fia, és egy Izraelita" KárB. ~ „s a taborban összeszólalkozott egy izraelita férfival" Bibl. 73.

litigo. Jelentése 'perlekedik, veszekedik'. Történeti szótárainkban: CAL. *Pórlók, háborgok versónkódóm*; MA.: *Pórlóc, Haborgoc, Versfengóc*. Jn. 6,53: „Litigabant ergo Judaei ad invicem": „fonalgnacuuala azért a fidoc egmassal" MK. 91va ~ „Vetekednek vala azért raytta az Sydok" JordK. 646 ~ „Tufakodnac vala azért az Sidóc" KárB. ~ „Erre vita támadt a zsidók közt" Bibl. 73; ApCsel. 7,26: „apparuit illis litigantibus": „hat efmeg haborkodnak egymással" JordK. 728 ~ „mikor azoc egybe veztenec volna" KárB. ~ „amikor éppen verekedtek" Bibl. 73. — *litigator*: CAL.: *Pórlódó, haborgo, feddődő, versókódó* [!].

obiurgo. Jelentése 'szid, fedd, pírongat, rendreutasít'. CAL.: *megdorgalom, feddóm*; MA.: *Megfeddóm, dorgalom*. — *obiurgator*: CAL.: *dorgalo, feddő*. A korai bibliafordításokban nem fordul elő.

opprobrio. Jelentése szótárainkban 'gyaláz, szid'. CAL.: *Gyalazom, zidalmazom*; PP.: *Szemére hányom, gyalázom*. — *opprobrium*: CAL.: *Zidalom, gyalázat*. Ps. 68,10: „opprobria exprobantium tibi ceciderunt": „tegedet zidalmazoknak bozufugok eftenek en ream" AK. 60 ~ „es neked panazloknak

bozzontafa en ram effenek” DK. 130 ~ „és azoknac *gyalázattyc* kie téged gyaláznac, én reiam eftenec” KárB. ~ „s ha téged gyaláztak reám hullt a *gyalázat*” Bibl. 73.

redarguo. Jelentése szótáraink szerint 'meghazudtol, megcáfol'. CAL.: *Meg feddöm*; PP.: *Meg-feddem*, *Ellene meg-bizonyítom*. Ef. 5,11: „magis autem redarguite”: „hanem inkább *meg féggyétec* azokat” KárB. ~ „hanem inkább *ítéljétek el* őket”. Bibl. 73; Jak. 2,9: „redarguti a lege quasi transgressores”: „zeemermet *zenvettek* az terwen myath, mykeppen tórwen zeghók” JordK. 835 ~ „és *meg feddetec* az törüéntől” KárB. ~ „mint törvényszegőket *elmarasztal* benneteket” Bibl. 73.

retaxo. A bibliában nem fordul elő, csak történeti szótáraink adato-
tolják: CAL.: *zidalmazom*, *feddem*; PPB.: *Ismét meg-feddem*, *Szidalmazom*.

taxo. Az ige jelentése mai szótárainkban: 1. 'megtapogat', 2. 'megszól-
vkit', 3. 'értékel'. CAL.: *Karhoztatom*, *zidalmazom*; MA.: *Ragalmazom*, *Item Arura bőczülöm*; PPB.: *Áruba botsatom* *Item: Betsméllem*, *Gyalázom*, *Alázom*. Taxare hominum vitia: Az embereket vétkekről *feddeni*. A Concord. szerint a szó a Vulgatában nem fordul elő.

vitupero. Szótáraink szerint jelentése 1. 'fedd, korhol, gáncsol',
2. 'érvénytelenít, elront'. CAL.: *Zidalmazom*, *karhoztatot* [!]. Mk. 7,2: „Et cum vidissent vituperaverunt”: „Es micor lattacuolna . . . ènni keñeret *megzidalmazac*” MK. 42rb ~ „Es hoğ lattak vona . . . kyeret eenny, *meg zydalmazak* hűket” JordK. 476 ~ „mikoron láttác vólna hogy . . . ennénc *panaszolkodnac vala* arról” KárB. A Bibl. 73-ban nincs fordítása: „Látták, hogy . . . mosatlan kézzel eszi a kenyeret”. — *vituperatio*: CAL.: *Zidalmazas*, *karhoztatás*. Ps. 30,14: „quoniam audivi vituperationem multorum commorantium”: „Mert fok kőr-
nőlem lakozoknak *zytkyat* hallam” DK. 77 ~ „Mert fokáknac *szidalmazásfokat* hallottam” KárB. ~ „Hallottam a tömeg *suttogását*” Bibl. 73.

9. A felsorolt példák alapján megállapíthatjuk, hogy a *fedd* ige szinoni-
mikája már a korai bibliafordítások idején is igen gazdag. Legtöbbször maga a *fedd* fordul elő, 17 latin ige fordításaként (leggyakoribbak: *corripio* 19, *arguo* 16, *increpo* 15, *corrigo* 4 adattal; a többi 1—3 adattal szerepel). Szárma-
zékai: *feddő*, *feddődik*, *feddődő*, *feddőzik*, *feddegél*, *feddhetetlen*, *megfeddés*.

Párhuzamba vonható vele a *fegy* ige, de kevesebb adattal, 5 latin ige fordításaként (*arguo* 9, *corripio* 8, *increpo* 6, *corrigo* 4, *reprehendo* 1 adattal). A példák száma alapján megállapítható, hogy a vizsgált kódexekben a *fegy* visszaszorulóban van. A tárgyalt latin igék fordításaként a KeK.-ben tízszer, a BK.-ben hétszer, a MK.-ben, az AK.-ben, a DK.-ben, a JordK.-ben és a KárB.-ban kétszer-kétszer fordul elő. Származékai: *fegyed*, *fegyedez*, *megfegyelmez*.

A *dorgál* ige a vizsgált latin igék megfelelőjeként — a KárB. kivételével — bibliafordításainkban nem fordul elő, csak szótáraink adato-
tolják (CAL., MA., PP.). Károli több ige (gyakoriságuk szerint: *increpo* 12, *corripio* 3, *arguo* és *castigo* 1—1 adattal) fordításaként is él vele. A *dorgál* latin megfelelői egyébként a szótárakban: *accuso*, *adiurgo*, *castigo*, *coarguo*, *corrigo*, *corripio*, *culpito*, *obiurgo*, *reprehendo*.

10. Egyéb szinonim kifejezések: *becsmérel* (*taxo*: PPB. 1 adattal); *büntet* (*animadverto*: CAL., MA.; *concastigo*: PP.); *elmarasztal* (*redarguo*: KárB. 1); (*meg)fenyít* (*increpo*: JordK. 1; *castigo*: PP., KárB. 1); *gonoszt mond* (*exprobro*:

JordK. 1); *gyaláz* (*exprobro*: KárB. 1; *opprobro*: CAL., PP., a BK.-ben megfelelője: *confundo*); *ingerel* (*impropero*: MAZs. 1); *kárhoztat* (*vitupero*: CAL.); *káromol* (*impropero*: MK. 1); *megszégyenget* (*increpo*: DK. 1, KeK. 1); *ostoroz* (*corripio*: KárB. 1; *castigo*: CAL., GyöngySzt.); *panaszol* (*impropero*: AK. 1, DK. 1, KeK. 1; *exprobro*: CAL., MA., PP.); *perel* (*litigo*: CAL., MA., PP.); *perlődik* (*altercor*: GyöngySzt.; *litigo*: CAL.); *(meg)pirít* (*corripio*: BK. 1, AK. 1; *increpo*: BK. 2, MK. 4, AK. 3, DK. 2); *pirogat* (*impropero*: PP.; *improbro*: PP.); *riogat* (*corripio*: DK. 3, KeK. 1); *(meg)rongál* (*corripio*: KárB. 1, JordK. 3); *szemére hány, vet* (*impropero*: CAL., MA.; KárB. 1; *exprobro*: CAL., MA., PP., KárB. 3; *improbro*: CAL., PP.; *opprobro*: PP.); *szid* (*impropero*: PP.); *szidalmkozik* (*altercor*: GyöngySzt.); *(meg)szidalmaz* (*exprobro*: BK. 1, MK. 2; *impropero*: KárB. 1; *reprehendo*: CAL., MA.; *retaxo*: CAL., MA.; *vitupero*: CAL., MK. 1, JordK. 1); *utál* (*reprehendo*: KárB. 1); *vádol* (*arguo*: GyöngySzt.; *accuso*: MA., CAL., BK. 1, MK. 1, JordK. 1, KárB. 1; *culpito*: PP.); *vádolást tesz* (*accuso*: KárB. 1); *veszekedik vkivel* (*altercor* PP.); *vétkezik* (*culpito*: CAL., PP.).

II. A felsorolt párhuzamos adatok között találunk igen tág jelentéskörű megfeleléseket is, például *aláz*, *átkoz*, *bosszant*, *egybe vész*, *fanyalog*, *gyötör*, *sajdít*, *megrothad* stb. Némely többjelentésű latin igét a fordítók vagy félreértettek, vagy más jelentéssel ültettek át magyarra; ezek a példatárban megtalálhatók, elemzésükre ezúttal nem térek ki.

Meg kívánom még jegyezni, hogy a vizsgált magyar igék más szövegekben és más latin igék megfelelőiként is előfordulnak. Ezek teljes elemzése egy további tanulmány feladata lesz.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

Két magyar igekötő szemantikájáról

I. A magyar igekötőkről tekintélyes szakirodalomból nyerhetünk információkat. A velük kapcsolatos problémák közül szinte egyetlen sem akad, amely megnyugtatóan megoldódott volna. Ebben a dolgozatban nem érintek sem nyelvtörténeti szempontokat, és nem foglalkozom a mondatzórend ezzel kapcsolatos kérdéseivel sem. Nem foglalom véglegesen állást az igekötők szófaji meghatározásában, de érinteni szeretném legáltalánosabb szemantikai változataikat, és kitérek a metaforizáció egyes fajtáira, beleértve ebbe aspektuális szerepüket is.

Az igekötők összefüggő rendszere bizonyos totális jelentésszférákat testésít meg. Habár abban sincs teljes egyetértés, hány igekötő is van nyelvünk rendszerében, a tömbjelentés területe megismerhető. Valamennyi igekötő beletartozik az adverbiumok őket magukba foglaló nagyobb osztályába, de esetenként érvényesül bennük a pronominális, a numerális, a determinatív és az aspektuális jelleg is. Nem tekintem kritériumnak a megrövidülés diakrónikus tényét sem, és különösebben nem vizsgálom összefüggéseiket sem a rag-, sem a névutórendszerrel.

Egy jobbára empirikus szemrevétel során a magyar igekötőket durván a következő csoportokra oszthatjuk fel: 1. Irányjellegű, adverbális természetű

vektorformájú igekötők: a hat ősi és a *tova, tovább, végig, túl, át* és *keresztül*. Ide sorolhatjuk a térbeli tárgyhoz viszonyított irányulás igekötőit is: *alá, fölé, mellé* stb. — 2. A személy felé mint végpont felé irányuló igekötők, amelyeknek iránypályáján az akadály fogalma egybeesik a végpontéval. — 3. Az aspektuális funkciójú igekötők, amelyek például a perfektiválást árnyaltabbá teszik: *meg, agyon, tele, össze* stb.

Az imént vázolt három csoport nem szolgáltat teljességet. Azt is meg kell jegyezni, hogy egy-egy igekötő nem egy, hanem többnyire több jelentés-változattal rendelkezik, aszerint, hogy milyen szemantikailag és grammatikailag jellemezhető igeosztállyal kapcsolódhatik össze. A tradíció szokásos fogalmait, a jelentésmódosítást és a jelentésváltoztatást elfogadom, ám többrendbeli metaforizáció tényére szeretnék hivatkozni.

Az igekötők végső és alapvető formális-szemantikai jegye az irány fogalma. Ezt az alapvető latívuszi jelleget, amelyen az sem változtat, hogy vannak esszívuszi típusúak is, dinamikusnak is szokták nevezni. (JAKAB, A magyar igekötők állományi vizsgálata. Bp., 1976. — A dinamikusság és statikusság szerinti vizsgálat: 7–70.) Lehet, hogy ez az irányjelleg nemcsak az igekötők zömét jellemzi, de alapvető lényegi karakterisztikum az egész magyar nyelv szemantikai rendszerében, a HUMBOLDT elnevezte „belső formában” (innere Form) is.

2. Ebben a tanulmányban, amely egy nagyobb készülő monográfia egyik fejezete, a *végig* és a *tele* igekötőket vizsgálom meg tüzetesebben. Ehhez azonban szükségesnek látszik az irány fogalmának pontos értelmezése. Bármely irány matematikailag a vektorfogalom szinonimája. Van mennyisége (= hosszúsága), értelme, és halad egy adott cél felé. Az irány tehát rendelkezik kiinduló- és végponttal, amely értelmezhető önmagában is, de a térbeli deixis szemszögéből is. Az irány nem önmagában létező entitás, hiszen mindig észlelhetünk egy adott irányban mozgó tárgyat, személyt, folyamatot. Ha egy „tárgy” irányáról, iránymozgásáról van szó, akkor magának a tárgynak az anyagiságát, tartalmát is meg kell vizsgálnunk. Ez lehet különböző halmazállapotú, lehet szilárd és szemcsés is. Az adott irányban mozgó tárgy eljuthat végpontjáig akadály nélkül, de elhaladhat egyéb térbeli objektumok előtt, mellett, mögött stb., és beleütközhet egy közbenső közegbe, tárgyba, akadályba is. Az irányulás kiindulhat egy nagyjából zárt térrészletből, de be is hatolhat egy ugyanolyan „tartály”-ba is. Az adott irányban mozgó tárgyak vagy személyek alanyjellegét megtestesítik a hozzájuk csatlakozó állítmányok is. Így beszélhetünk adott irányban történő mozgást jelölő igékről (motion verbs), de személy is irányíthat tárgyat egy adott irányban (dob, hajít, gurít stb).

Maguk az akadálytól vagy mástól meg nem változtatott irányok követhetik a karteziánus koordinátarendszer kategóriáit, sőt magának a térnek dimenzióit is. A *föl* és *le*, legalábbis alapjelentésükben a vertikálitás szférájába esnek. Nem szólunk szimbolikus változataikról. Az *el* és a *meg* vagy a *vissza* a horizontális mozgás jelentését testesítik meg, még ha a jelzett irány bizonyos igékkel történő kapcsolódás esetén, az alapige jelentésének átsugárzása révén meg is változik néha (*elfut — eljtemet*). Míg a *föl — le* és az *el — vissza* geometriai szemléletben kizárólag egy tengelyen képzelhetők el, vonaljellegük tehát felismerhető, addig a *ki — be* már mind a felület vonatkozásában, mind a térbeliségében interpretálhatók. A *szét — össze* páros jellemezhető így is: egy

pontból a tér minden irányába, vagy: a tér minden irányából egyetlen pontba. Az irány azonban visszatérhet önmagába, lásd a *körbe* igekötőt (*körbeállják a fát*). Persze más igekötő sajátos kapcsolódása is eredményezheti ugyanezt a körfogalmat: *átnyalábolta a rőzseköteget*. Talán még arról is beszélhetünk, hogy ha az irány nulla fokon jelentkezik, az a latívusz esszívusszá válásának szabatosabb megfogalmazása.

3. A *végig* igekötő funkciója feltétlenül vektoriális, vonalszerű mozgást jelez. Az igekötői lexémában szereplő terminatívuszi rag részben elvesztette eredeti jelentését, részben fogalmilag megőrizte azt. Nem helyes az ilyen mondat: **Végigment a házig*. Helyette ez a mondat jó: *Végigment az úton*. A *végig* mint igekötő a teljességet kölcsönzi szemantikailag a *megy* igének, éppen azt, hogy „az elejétől a végéig.” Levonhatnánk tehát azt a következtetést ebből, hogy a *végig* bizonyos jelentésváltozatának éppen az *-on/-en/-ön*, a szuperesszívusz a vonzata. Ha azonban az előző mondatot átalakítjuk, másféle szerkezeteket is kaphatunk, amelyek csupán a határozói rag minőségében térnek el az előzőtől: *Végigment a patak mentén*. | *Végigmastrozott az újoncok előtt*. | *Végig-suhant a ház mögött*. Nyelvi intuíciónk rokon értelmet sejtethet a fenti összetett igék *végig* prefixuma és az *el* között. Lássunk azonban egy másik példát! *Végigment a hídon*. Ebben a mondatban a *végig* és az *át* jelez egy bizonyos kicserélhetőséget. Lehetséges azonban az is, hogy az alany nem élőlény, viszont a lokális raggal ellátott határozó az: *Végigfut rajta a hűdeg*. | *Végigcsurog arcán a könny*. | *Végigvonaglik a fájdalom lábában*. — Lehet a határozó is más jellegű főnév, természeti tárgy: *Végigcikázik az égbolton a villám*. Alapjában véve nincs grammatikai, sem formális-szemantikai különbség a két mondatcsoport között (*Végigszalad a pályán*. — *Végigfut a gondolat rajta*.).

Ha azonban az útszakasz linearitása „geometriailag” átalakul, mégpedig meghatározott formájú felületté, akkor ilyen mondatok is lehetségesek: *Végigfeküdt a díványon*. | *Végigfektette a kisfiút az ágyon*. | *Végignyílik a heverőn*. | *Végigzuhan a földön*. Stb. A „földön” nem határozott formájú felület ugyan, de az egészen általános térfogalmak megfelelnek a fenti követelménynek.

Mindeddig a térbeliség és az irányulás jellemezte a fenti igekötőt, és megpillanthattuk benne a teljesség, a kezdettől végéig terjedő útszakasz, felület fogalmát. A *végigesik a padlón* és a *végigfekszik a díványon* egy csöppnyi vertikális mozgást is kölcsönöz a mondat jelentésének. A mozgó entitás (= személy) teljes hosszában, a céltárgy teljes felületét elfedve, vagy nagyobb terjedelmű felület egy körülhatároltnak képzelhető részét eltakarva végzi sajátos iránymozgását: egy lefelé, majd hosszában, vízszintesen megvalósuló mozgást. Ez a mondat: *A könyvespolc végigdült a fal mentén* ugyancsak a felületre vonatkozó vertikális mozgás teljességét jelenti. A távolodás és a hosszabb útszakaszt átívelő mozgás igejelentésével szemben a fentieket — ez terminológiai javaslat is egyben — nevezhetnénk „kismozgás”-nak vagy „kismozgást végző igék”-nek.

A tanulmány elején szoltunk a latívusz alapvető jelentőségéről mindabban, amit megtárgyalni szándékozunk. Említettük, az irány vektor. Ám ha „valami” irányul valamerre, vagy valamit irányítanak valamerre, akkor már az az entitás is meghatározza a predikátum igéjének mineműségét: *végigcsurog, végigárad, végiglehel* stb. Érdekes tehát összefoglalnunk mindazokat a tényezőket, amelyek egy viszonylag teljes irányfogalom nélkülözhetetlen adatai. Ezek: a kiinduló- és a végpont. A végpont spontán vagy telikus jellege. (Az alany végezte cselekvés célszerű-e.) Ez már inkább nyelvfilozófiai disztinkció,

hiszen vannak olyan cselekvések, amelyekben a szándék nem ölt testet: *Akaratlanul is végigfutott a falun*. Ám az olyan folyamat, amelyben nem alanyi pozícióban humán entitás szerepel, történés vagy esemény. Nos, ilyen mondatokban gyakran előfordul a nem-célszerűség mozzanata. Az irányuló test vagy személy, tárgy vagy anyagmennyiség áthatolhat „közbenső közegeken”, akadályokon, sőt meg is kerülhet egy-egy térbeli tárgyat, amely akár a mozgás vége is lehet: mellé, alá, fölé stb. Maga a mozgás különböző sebességű folyamat is lehet. Beletartozik az iránymozgás, az irányulás vagy irányítás kategóriarendszerébe a térbeli deixis is.

A fenti irányjellemzőket nehéz egy formalizált képletben összefoglalni: (x)PREDi.m. & (x)PREDi.m. ± KP.) & (x)PREDi.m. (± KP.) ± VP. I. (x)PREDi.m. ± KP. ± VP.) ± AK., ahol x a mozgó entitás, a PREDi.m. adott irányban történő mozgást jelöl, KP. a kezdőpontot és VP. a végpontot. Az AK. jel az akadály rövidítése. A képletben nem jelöltünk sem univerzális, sem egzisztenciális kvantorokat, és az iránymozgás adatait külön predikátumoknak, kísérő társállítmányoknak tekintettük. Az & jellel összekapcsolt képletek mindegyike egy-egy társpredikátummal bővíti az előző állítmányt, úgyhogy az állítmány a képletlánc végén már sok jeggyel rendelkezik. A lánc folytatható lenne a sebesség paramétereivel, ami például mint különbség lexikalizálódik a *megy* és a *siet*, a *lépked* és a *szalad* igepárok vonatkozásában, vagy olykor középfokú jellel ellátott adverbiumban ölt testet a mondat színterén. A ± jel alternatív érvényesülése során mindig kaphatunk egy egyszerűbb és egy bonyolultabb alakképletet. A következő mondatokban például: „*x átme gy az erdőn*” és „*x átfúrja a párnát*” éppen az akadály megmaradó sértetlensége vagy ennek ellentéte realizálódik. Az *át* és a *végig* csak annyiban mutatnak részleges szinonimikát, ahogyan az *át* egyik változata egybeeshet, hasonlóvá válhat a *végig*-gel. *X átszaladt a szomszédhoz*, de *X végigszaladt az utcán a szomszéd házáig*. A megtett útszakaszra való utalást a *végig* megtestésíti, az *át* csak a végpontot. Különbség mutatkozik a *-hoz/-hez/-höz* ragjának használatára és a terminatívuszté között. Az allatívisz azonban eleve személy-fogalommal alakult végpontot jelöl, amint azt egy másik igekötő, a *hozzá* viselkedéséből hámozhatjuk ki.

Mindezt csupán a *végig* igekötő konkrét és térbeli jelentésváltozatával kapcsolatban tekintettük át. Nevezzük tehát az igekötőnek ezt a funkcióját VÉGIG₁-nek. Amint majd meglátjuk, vannak egyéb funkciói is. Ezt a funkcióját, összegezve a mondottakat, így határozhatjuk meg: a *végig* igekötő egy iránymozgásos vagy adott irányban végzett tárgymozgató igével egyesülve a vonalnyi vagy adott felületnyi térrész teljességét fejezi ki, a felületből is kiemeli a benne rejlő egyenes vonalú vagy hullámvonalú lineát. A „kismozgást” jelölő igékkel (*dönt*, *esik*) előfeltevésként tartalmazza a mozgás kezdetének vertikális jellegét. Az útfogalmat a megfelelő főnév szuperesszívuszi ragja jelöli a mondatfelszínen, ám ennek helyébe egy felmerülő tárgy térbeli koordinátáit jelentő névutók illatíviszi formái is léphetnek.

A fentebb jelzett mozgásigékből és hasonló társaikból igen sok példasort villanthatunk fel: *megy*, *szalad*, *fut*, *rohan*, *jár*, *folyik*, *halad*, *úszik*, *gázol*, *suhan*, *siklik*, *vonul*, *vándorol*, *lépked*, *siet*, *kúszik*, *repül*, *száll*, **bukdácsol*, **szökdécsel*, **táncol*, *lopódzik*, *kanyarog*, *somfordál*, *bitangol*, *csúszik* stb. Ezek egyik-másika nem felel meg az általános iránymozgás jelentésének. Hiszen a *bukdácsol*, *táncol* stb. önmagukban tárgyatlan cselekvésigék, amelyekhez még sok olyan akcióigét sorolhatunk, amelyeknek cselekvésfogalmából kihámozható az irányulás

lehetősége: *végignéz, végiglát, végigtekint, *csavarog, látogat, *járja, hullámzik; ken, mázsol, fest; dúl, pusztít, tapos; leng, lobogtat; visz, hoz, *hordoz, *hasad, *reped* stb.

A csillaggal megjelölt igékről elmondhatjuk, hogy például a *csavarog* vonzata lehet szuperesszívusz is, ám lehet maga az ige tárgyias is; a *látogat*, és a *jár* eleve tárgyias igék. Az igekötő megtoldja tárgyasságukat az „elejétől a végéig” számával. A *hasad, reped* — ezt már említettük — hosszanti rés keletkezésének folyamatából kiemeli a vonaljellegét. A *hordoz* ige egy újabb megfigyelést tesz lehetővé.

A fenti igék némelyike gyakorító jellegű. Ám a gyakorítás felmerülhet már az ige akcióminőségében is, lehet igetőben kódolt szemantikai jegy. Maga a folyamatosság (duratív jelleg) és a gyakoriság nehezen is választható el egymástól. A *tol, húz, vonszol, cipel* stb. eleve folyamatos akcióminőségű igék. Ilyenek még 'az adott felületet új réteggel bevon' jelentésű igék: *ken, mázsol, fest*. Ilyenek a pusztítást jelölők is: *dúl, rombol, pusztít* stb. Ha azonban elvégzünk egy sajátos ellenpéldát, akkor ilyen jellegű helytelen összetételeket kapunk: *végignyít, végigvesztít, végigtalál, végigkerül, végigfog, végigérint, végigcserél, végigfogy, végigront, végigvall, végigtesz, végigzsúfol* stb. Úgy látszik, hogy a mozzanatos jelentésű igék nem kompatibilisek a *végig* igekötővel. Ám a *ront* helyett a *rombol*, a *fog* helyett a *fogdos*, az *érint* helyett az *érintget* immár összefér a tárgyalt igekötővel. Vannak eleve nem összeillő tételek, sőt a *végigvall* rossz összetétele mindjárt megjavul a következő mondatban: *X végigvallatja az összes gyanúsítottat*. Egy ablakot nem lehet *végignyítani*, de lehet az, hogy valaki *végignyitogatja* a szoba összes ablakát. Kétséges a nyelvhelyesség szemszögéből, hogy *végigszúrható-e* egy kötőtű a tűpárnán (?), de több varrópárnát *végig* lehet *szurkálni, döfködni*, sőt az egész szekrény valamennyi fiókjá *végigdugdosható* különböző holmival. Mit jelent ez a megfigyelés? Nem kevesebbet, mint azt, hogy a Jespersen-féle igei többes szám, a gyakorítás kompatibilissé teszi a mozzanatos igéket a *végig*-gel. A gyakorító jellegű igéknél a cselekvés többször történik meg, tehát a cselekvés tárgyának is vagy meg kell sokszorozódnia. (*végigrakosgatja a polcot könyvekkel*), vagy az egyetlen tárgyat részeire kell „szabdalni”. A fenti példában a *végig* némiképpen a *tele* részleges szinonimája. Sok hasonló szerkezetet ismerünk: *végigszórja az utat kavicssal, végigaggatja a fogasokat kabátokkal, végigragasztja a borítékot mindenféle ünnepi bélyeggel, végigtömködi a lukakat gipszszel* stb. Ezekben a példákban már úgy alkotja meg a nyelv az útvonal fogalmat, hogy apró cselekvések egymásutánjává metaforizálja a konkrét úttengelyt. Egyben sokszor képes a tranzitivizálásra is. Mégis szerepelnie kell tehát az univerzális kvantornak képletünkben, legalábbis a VÉGI₂ jelentésváltozatában, amely akciókat fűz egymásba.

Ez az univerzális kvantor gyakran az *összes, valamennyi, mind* szavakat követeli meg. Megkövetelheti azonban az „egész”, „teljes” fogalmát is. Éppen ez a folyamatosság és az iteráció közötti különbség, de egyben a kontinuum és a diszkrét egységekből állónak modellálható egyetlen tárgy, dolog, folyamat közötti különbség is. *Végigtépkedi a függőnyt*, vagy *végigtépkedi az összes selyemholmit*. Mivel azonban a *tép* homályos, neutralizált akcióminőségű ige, megfelelhet ez a mondat is a követeléseinknek: *Végigtépte a függőnyt (teljes hosszában)*.

A *végig* tehát adott esetben többes számba teszi a cselekvés céltárgyait akár szükség van valamilyen eszközre, akár nincs (*Végigköpködi a járdát, ám: Végigdobálja a fusort vaddkörtével*).

Ahogy az az elvi útszakasz, amely a VÉGIG₁ kapcsolataikor szerepelt az összjelentésben, és átalakulhatott szemléletünkben akciósorrá, ugyanúgy „temporalizálható” is: *végigaludta az éjszakát, végigdolgozza a nyarat, végigszenvédi ezt a rettenetes korszakot; végigrettegi, végigféli (?) , végigaggályoskodja a beszélgetést. (A féli egy csöppet archaikus.) Rengeteg viselkedést jelölő tárgyias ige tranzitivizálható ilyenképpen a VÉGIG₂-vel és a VÉGIG₃-mal. Olykor egészen különös alakulatokat is szerkeszthetünk, amelyek végül is helyesek: *végigébresztgeti a kollégium valamennyi diákját; végigtérítgeti a pogány bennszülötteket; (?) végignyeri (? nyeregeti) az összes játszmát* stb. A második jelentésváltozat akciókat, tárgyakat és eszközöket foglal esetkeretbe a mondat szintjén, a harmadik cselekvések, viselkedések időbeli lefolyását lexikalizálja szó szerkezet keretében.*

Olykor még hiponim igék is alkalmasak minderre, olyanok, amelyek elvont vagy gyűjtőfogalmat testesítenek meg: *végigszántja a földet, végigássa a talajt, végigvásárolja az üzleteket* stb. Am az is mondható, hogy *végiggazdálkodik élete felét. Az úgynevezett attitűdigék sem kivételek: végighizelgi a főnökeit, végigfenyegette beosztottjait, végigkondoleálja a rokonokat* stb.

Kettőt már megállapíthatunk az eddigiekből: önmagukban csonka jelentésű alapigék, amelyek csak igekötővel kiegészítve értelmesek, nem igen egyesülhetnek a *végig* igekötővel (**végigcsappan, *végiglep, *végigfér (?) , *végigkámpicsorodik, *végighökken* stb.).

Személyt jelölő nyelvtani tárggyal rendelkező mondatban ugyancsak hibátlan a *végig* használata: *végigkíséri, végigkergeti, végigúzi* stb., de: *telefonon végighívogatta összes barátait a vacsorára; végigkinálta a vendégeket pálinkával.*

A *végig* igekötő tehát olyan egyenes vagy attól részben eltérő (hullámvonalú) iránymozgást vagy egy adott irányban lezajló tárgymozgatást, irányítást kifejező igekötő, amely a megfelelő alapigékkel való egyesülés során mintegy előfeltevésként foglalja magába részben a céltárgy (útvonal, akciósor, időszakasz) teljességét, illetőleg egységekre bonthatóság esetén a valamennyire külön-külön vonatkoztatható cselekvések sorát. Ennek folytán a *végig* mindhárom változatában csak duratív vagy gyakorítóvá tett mozzanatos cselekvésekkel párosulhat, nem kapcsolható össze az állapotváltozás igéivel (**végigsárgult, *végigesteledik* stb.). Terjedelmes kapcsolódási potenciállal rendelkezik; vannak olyan igék, amelyeknek csak ő lehet prefixuma (*leng, kong, csillog* stb.). Mint perfektíváló igekötő rokon a *meg* sok funkciójával, de az általa végrehajtott perfektíválás nyomán a folyamatot lassúnak, szakaszonként fel-felvillanónak érezzük.

Szintaktikai kerete tartalmazza a szuperesszívuszi vagy lokális ragú térfogalmat, útfogalmat, ha konkrét használatát elemezzük. Amikor viszont tárgyatlan viselkedésigeket vagy egyéb ilyesmit kapcsol magához, akkor tárgyasít, és lokális határozóra a köré épülő mondat nem szorul. Pronominális ereje abban látszik meg a legtisztábban, hogy olyanféle adverbális szó szerkezeteket helyettesít, mint *teljes hosszában, elejétől a végéig, teljes egészében, teljesen, maradéktalanul* stb. Igekötőiségét csak azzal szokták kétségbevonni, hogy megszárdult ragos alakulat jellegénél fogva a terminatívuszt jelöli. Mint adverbiumot a TESz. 1372 és 1440 közé adatozza, és maga az ÉrtSz. is a tér befejező részét, szakaszát, cselekvés, állapot megszűnését, befejeződését említi róla, ami az eddigiek értelmében nem teljesen hibátlan parafrázis.

Ebben a dolgozatban nem nyílik alkalom arra, hogy részleges rokon igekötőt vele egybevetve vallatóra fogjuk. Megemlíthető, hogy az *agyon, össze,*

át, tele és a *be* egyik változata rokonértelműek: vagy a felület teljességének akcióbeli érintettsége, vagy a színültig való megtöltés, a gyakoriság stb. rokonítja velük.

KIEFFER FERENC azt írja monográfiájában (Az előfeltevések elmélete. Bp., 1983.), hogy a magyar igekötők általában a perfektív aspektust realizálják. Ez igen nagy szimplifikálás. Az *el* igekötőnek például van frekventatívva tevő funkciója, a *meg* egyik változata inceptív, ingresszív (megkezdést) érvényesítő jellegű. A *végig* inkább terminatívnak volna tekinthető, mint perfektívnek, hiszen maga KIEFFER írja: „Ha valamely mondat belső időstruktúrája diszkrét egységekre osztható fel, imperfektív szituációval van dolgunk.” Nos, a lokális és temporális bővítmenyű *végig*-predikátum imperfektív aspektusú, ám a folyamatot lezárja.

Ugyanilyenek a *meg, agyon, tönkre, tele, a be* egyik változata stb. A *meg* azonban — nem tekintve egyéb funkcióit — mintegy hiponimája a többinek, mert azoknak a perfektív funkciója árnyaltabb: az *agyon* csak eredeti jelentésében jelöli a pusztulással lezáruló cselekvést, átvitt értelmű változata gyakorit. A *tönkre* hasonló jellegű, nemkülönben a most soron következő *tele*. A totális cselekvést jelölő *be* (*beutazza az egész vidéket*) ugyancsak perfektívált, helyesebben terminatív jelleget kölcsönöz a predikátumnak. Éppen ezért jogos a terminatív jelleg megkülönböztetése a perfektívétől. Az igekötők csoportosítása, amelyet a tanulmány elején mutattunk be, aspektuálisnak, vagyis „tiszta csak az aspektualitást megvalósító” és „kevert jellegű” címkével láttathatja el a harmadik csoportot. Még az ultraperfektív funkciót megvalósító *túl* is hozzájuk sorolható.

A *végig* nem elsősorban aspektuális igekötő. A teljességet jelölő, a vonalat, időszakot, akcióláncot szakaszokra bontó szemantikai töltete van. Szerepe azonban értelmezhető úgy is, hogy nem alapigékhez csatlakozik, hanem már az előttük álló és mozzanatosító igekötők helyébe lép: *megfogja a tollat* → *végigfogdossa az összes tollat*; *megszúrja az ujját* → *végigszurkálja az ujját*; *elolvasta a levelet* → *végigolvasta a levelet*. Még létező áligekötő elé is léphet: *végigkírdalgatta a budai hegyeket*.

4. Második vizsgálni szándékolt igekötőnk a *tele*. A tő ősi finnugor örökség (<: *tel-*), az ősmagyar korban valószínűleg nomenverbum. A *tele* latívuszi funkciójú határozószóból lokatívuszivá lett. Felmerülése az írásbeliség korszakában 1372 körülre tételvezhető. Kapcsolatos a *túl, túlzó, tölt, telik* szavakkal is, igekötőisége nem tekint vissza régi múltra. A jelentését a következő jegyek alkotják: színültig lévő állapotba; ugyanilyen állapotban; valamely tárgy megtöltésére. Mint melléknév a 'megtelt', 'teljes' jelentéssel ruházott fel.

A *tele* igekötő valamiképpen rokon jelentésű a *be* és a *ki* igekötőkkel (*teletölti a poharat borral* = betölti a bort a pohárba). Aki behordja a fát a kamrába, akár *tele* is hordhatja azt. Mindkét szemantikai előfeltevés a nagyjából zárt térrészlet, az igekötőnél „objektív tartály”. Ám az egyiknél csak az abból való kifelé irányulás vagy az abba való befelé irányulás (bensőségbe kerülés) lexikalizálódik megfelelő igék esetében, míg a *tele* a teljesség szemáját is magában foglalja. Fel is írhatunk egy egyszerű egyenletet: (x)*tele* + PRÉD z-t y-nal, ahol x egy személy, az objektív tartály tárgyesetben, y pedig az a folyékony vagy szemcsés halmazállapotú anyag, amely megtölti a tartályt. (Esetleg gáznemű halmazállapotú anyaggal is érvényesül a fenti egyenlet.) *Péter vizet tölt a kancsóba, és a kancsó tele lesz vízzel* = *Péter teletölti a kancsót vízzel*.

Bizonyos esetekben a *tele* az *agyon*-nal is egybeeshetik, hiszen *telebészeli a fejét* = *agyonbészeli* őt. Abban viszont a *szét* — *össze* igekötők közül a *szét*-tel harmonizál, hogy mindkettő pluralizálja az ige tárgyát kísérő, felszínileg eszközhatározós esetraggal megjelenő főnevet. Esetgrammatikai keretben ez persze úgy alakul, hogy Péter az ágens, a víz az objektívusz és a kancsó a recipiens. Ezek a mélyszerkezeti szemantikai esetek azonban a felszínen az ismert módon realizálódnak. (W. DRESSLER, *Studien zur verbalen Pluralität*. Wien, 1968. 78; MARTSA SÁNDOR, *A mozgáskifejezés szemantikai sajátosságainak és valósághátterének néhány összefüggése a magyar és az orosz nyelvben*: PTF. Tudományos Közleményei. Pécs, 1983. 81—95; J. CH. FILLMORE, *The Case for Case*: E. BACH—R. HARMS [eds.], *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1968. 1—88.)

A *szét* igekötő a *minden irányban* adverbialis szerkezet pronominalis helyettese, a *tele* viszont a következő: *egy zárt térbe be*. Magának az *össze* igekötőnek is van olyan változata, amely a *szét*-tel részben funkcionális hasonlóságot jelez, és ez a *teljes felületen összevissza* jelentése: *teledohányozza a szobát* = *összedohányozza (= füstöli!) a szobát*. A fillmore-i esetgrammatikára visszagondolva, lehet, hogy a *vizzel* eszközhatározói főnév, amely a mélyszerkezetben objektívusz, csupán a recipienssel, a „tartállyal” alkot két argumentumú esetkeretet. Persze valamennyi esetben felmerülhet akár a *tele*, akár a *végig* igekötőnek második predikátumszerű jellege. Ez azonban túlságosan szimbolikus logikai okfejtés. *A kád telefolyik vízzel* = *Víz folyik a kádba, és a kád megtelik*. A lábos is telemehet vízzel. A *tele* és társigéjének végállapotjelentése, gyakran perfektiváló hatása így lexikalizálódhat: *tele lett* = *megtelt*. — A *tele* prefixum igen kevés igével társulhat, és ezek csupán folyékony, esetleg szemcsés halmazállapotú anyagra utaló folyamatigék (*árad, folyik, ömlik* stb.).

A *tele* lényegesen nagyobb számú kapcsolódási igecsoportja azokból a tárgyas igékből áll, amelyek kettős vonzatúak, és jelentésük olyan állapotváltozást testesít meg, amelynek során az üres tartály megtelik: *önt, köp, tölt* stb. A „tartály” átalakulhat felületté is, sőt a légnemű anyag is áramolhat a tartályba: *teleköpi (köpdösi) a falat; telefújja a léggömböt levegővel*. Adott esetben olyan ellipszis is elképzelhető, amelynek során elmarad a *-vull/-vel* végű határozói főnév, mivel az ige inherens logikai tárggyal rendelkezik (nem grammatikai tárggyal): *telerakja az asztalt; teletömi a bőröndjét*. Az is kiderül mindebből, hogy a *tele* részlegesen szinonim a *meg*-gel (*teletölt* \cong *megtölt*). Hasonló kompatibilis igék a *hint, szór, zsúfol*, de nem lehetséges *teledug vmit*. Az viszont már igen: *teledugdossa a szekrényt lopott aranyórákkal*. Ugyanaz a pluralitások jegy jelentkezik tehát mind az ige, mind a megtöltést szolgáló főnév jelentésében, amelyet már a *végig* vonatkozásában tettenértünk.

Láttuk, a tartály felületté alakulhat át az alapige átsugárzó jelentésereje folytán. Teleszőhetünk egy mintát újabb hímezselemekkel. Telefonhatjuk a pulóvert fonálmintákkal. A humán ürités lexémái is kompatibilisek igekötőnkkel, ám a test belsejében is lehetnek „tartály formájú”, tartálynak elképzelhető zárt térrészek (*teleszívja a tüdejét friss levegővel; teleeszi és teleissza magát*).

Igen sok példát adhatunk meg a képzővel megtöltött igék kompatibilitásával kapcsolatban: *teletűzdel (*teletűz), teledöfköd, teledugdos*. A gyakorító igeképzőkre csak akkor nincs szükség, ha maga az alapige akciómínősége iteratív-frekventatív jellegű: *szór, szed, aggat* stb. Vannak homályos vagy esetleg neutralizált akciómínőségek is: *fúr, díszít* stb. Ezeknek a fogalmában nincs benn az egyszeriség, sem a többszörös akció lehetősége, illetőleg mindkettő neutralizá-

lódott bennük. Kapcsolódásukat nyelvrzékünk elfogadja: *telefon, teledíszít* stb. Vannak centrifugális típusú igekötőink: *ki, föl, el, szét*, és vannak centripetálisak is: *vissza, be, össze* stb. Ezek nem egészen a deixis kategóriái. A centripetális igekötőkkel való kapcsolódás azért lehetséges, mert — ahogy ezt a gyomor, a szervezet esetében láttuk — a tartály felmerülhet a beszélő irányában ható igekötős kapcsolatoknál is: *teleszedi a kötényét eperrel; teleszívja u tüdejét oxigénnel*. — Talán külön igeosztály, bár sokkal kisebb létszámú a réteggel történő bevonás, a szennyezés ige csoportja: *telemázol, teleken, telefest* stb.

Ha lehet szó arról, hogy bizonyos igekötők második predikátum szerepét töltik be a mondatban, akkor a *tele* vonatkozásában ez különösen érvényesülhet az ábrázolásban és a magyarázatban. Végeredményben tehát a kifelé irányulás (*ki*) és a befelé történő irányulás (*be*) mellett a *tele* az akár kint, akár bent lévő tartály vagy felület megtöltése vagy új réteggel való bevonásának funkcióját valósítja meg.

5. Láttuk tehát, hogy két igekötő tárgyalásakor már egy sereg részleges szinonima merült fel: *szét, össze, agyon, be, ki, végig*. Ezek közül a *be, ki, tele* térbeli, háromdimenziós szférájú jelentésteret implikálnak, a *szét* az irányok mindenfelé történő szóródását, az *össze* és az *agyon* pedig az iterációt, az intenzitást. A *be* igekötőnek olyan jelentésváltozata is van, amely közel esik a *végig*-éhez: *beutazza az egész vidéket; bejárja Hollandiát; beszórja az egész kertet kavicssal*. A pluralitás, a teljesség és a térbe behatolás vagy a térből történő kijutás, vonal vagy felület végigpásztázása a funkciók közös magja. Nézzük azonban meg, miként viszonyulnak az aspektualitás, esetleg az akcióminőség fogalmához!

A tradíció egyszerűen jelentésmódosításról, olykor pedig jelentésváltoztatásról szól. Ám éppen az a lényeg: miben áll akár a módosítás, akár a változtatás. Az akcióminőség vonatkozásában én az ige tövében kódolt információt értem. ANDRÉS BELLO, a híres venezuelai grammatikus már a XIX. században tudott a „permanens” és a véget, valamely cselekvés, történés befejezését jelölő igejelentésekről: *verbos permanentes y desinentes* (ANDRÉS BELLO y RUFINO J. CUERVO, Gramática de la Lengua Castellana. 1865.). KIEFER FERENC a mondat aspektusának a belső időt tekinti (KIEFER i. m.). Nos, amennyiben az akcióminőség valóban a fő jelentéséből hámazható ki, akkor a magyar nyelvben az a kérdés merül fel: külön akcióminőség adódik-e, vagy legalábbis egy külön széma az alapigéhez, ha igekötővel párosul. Bizonyos, hogy a *kirándul* típusú igéknél a teljes lexéma akcióminőségét vesszük figyelembe. Nem egyesíthetjük az *él* és *megél*, sőt az *áll* és *megáll* belső jelentésváltozatait sem. A magyar hagyomány ezt szépen kidolgozta a *bemegy* és a *berúg* igék ilyen szempontú egybevetésekor. PAIS a képzetváltás mozzanatát emelte ki. (PAIS DEZSŐ, Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez: MNy. LV, 181—4. BUDENZ, KOMÁROMI, KUNOS részben a Nyelvőr IX., III. és XI. számaiban jellemezték a *fel*, a *ki* igekötőket, olvashatunk ilyesmit a Budenz-albumban is.) Okosabbat mi sem tehetünk, minthogy az igekötős összetételeket két csoportra osztjuk, és csak a módosított alapige-jelentés vonatkozásában próbáljuk meg az alapige jelentésének szemantikai megtoldását az igekötőével. Így viszont az igekötő valóban változtathat az eredeti akcióminőségen. A *megy* ige duratív, folyamatos, imperfektív és nem célirányos (telikus). Ugyanígy a *tölt* neutralizált, homályos akcióminőségű ige, ám a *teletölt* duratív, perfektív és telikus vagy — más terminológiával — konkluzív.

6. Szóljunk azonban az aspektus kérdéséről is! A *végig* az alapige folytatjellegét domborítja ki. Ez a folyamat az iránymozgás folyamata. KIEFFER említett monográfiájában az időtartam egyenlő részekre szabdalhatóságát tekintti az imperfektivitás kritériumának. E fenti igét perfektívnek tekintik. A célirányosságot, amelyről KIEFFER azt állítja, hogy a magyar igéknél nemigen használható kategória, feltétlenül megállapíthatjuk. Különösebb tüzetes fejtegetés nélkül leszögezhetjük, hogy a *végig* folyamatot jelent, és a teljesség jelentéstöbbletét adja hozzá az alapigéhez. A *tele* viszont perfektívál, hiszen állapotváltozást involvál. Sőt talán a célirányosságot is befoglalja a kompozitumba.

Mint igei előtagok tehát a *végig* és a *tele* terminatív prefixumok, a *végig* azonban lassítja a folyamatot szemléletünk értékelése szerint. A *tele* határozott pontot tesz az állapotváltozás végére. Mindkét igekötő pluralizál, valamilyen térbeli közeget (tartályt) érintő irányfogalmat rejt magában. Így lehetnek a *meg* hiponima jellegű igekötőnek alárendelt funkcióársai.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

Adalékok Dévai Bíró Mátyás Orthographia Vngarica című művéhez

Nyelvészeink, irodalom- és egyháztörténészeink többségének véleménye szerint Dévai Bíró Mátyás kiemelkedő művének: az „Orthographia Vngaricá”-nak (OrthVng.) első kiadása feltehetőleg 1538-ban Hyeronimus Vietor sajtója alól került ki Krakóban (vö.: BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 164–5; SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 143, 151; vö. még: VARJAS BÉLA, A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok (Tanulmányok a lengyel — magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 102–14).

Az OrthVng. első kiadásának példányát nem ismerjük, csupán az 1549-ben ugyancsak Krakóban, Vietor sajtója alól kikerült egyetlen ránk maradt másolatát. E kiadáson azonban a szerző neve nincs feltüntetve. Azt a tényt, hogy az OrthVng.-nak Dévai Bíró Mátyás a szerzője, RÉVÉSZ IMRE minden kétséget kizáróan bebizonyította (RÉVÉSZ IMRE, Dévai Bíró Mátyás életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863.).

Hogy ez utóbbi műnek korábbi kiadásai is lehettek, erre az 1549-i kiadás fedőlapjáról lehet következtetnünk, ahol ezt olvashatjuk: „Moftan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomatott”. A következő oldallapon, az előszó fölött ez áll: „Az olvasonac isteni keduet kér B. A.”

Mivel Dévai már 1545 körül meghalt, sokáig nagy fejtörést okozott, vajon ki lehetett, aki az 1549-ben oly sok hibával teletűzdelt OrthVng.-t sajtó alá rendezte. Hogy az előszó végén álló B. A. monogram mögött kinek a neve rejtőzik, erre vonatkozóan nyelvészeink, történészeink többsége RÉVÉSZ IMRE idevágó megállapítását tartották és tartják ma is a legvalószínűbbnek, mely szerint „az Orthographiának B. A.-ja nem más, mint Benedictus Abádi, vagyis Abádi Benedek” (i. m. 114).

Mivel a Dévai-féle írásszabályoknak, így mindenekelőtt az *az* névelő hasonulásának: *ab barát*; *ap pap* stb. alkalmazása az 1549-i kiadásban nem

következetes, RÉVÉSZ úgy vélekedik, hogy „Abádi Benedek . . . egy korábbi kiadásnak volt a nyomtatója és világ elé bocsátója” (uo. 116).

RÉVÉSZ ama megállapítását, amely szerint e korábbi kiadású „. . . Orthographiánk megigazítója és kiadója Abádi Benedek volt, sokkal inkább, mint bárki más”, kétkedéssel fogadom. Ez irányú kételyeim egyrészt irodalmi, egyháztörténeti ismereteim forrásából fakadnak, másrészt az idevágó nyelvészeti vizsgálataim eredményeire támaszkodnak.

Hogy az OrthVng. 1549. évi kiadása — RÉVÉSZ szavait idézve — „valamely hanyag és kellő nyelvtani műveltséggel nem bíró embernek üzleti vállalata vala” (i. m. 116) minden kétséget kizáróan igaz. E jeles mű kontár nyomdásza a betűkről az ékezeteket — főleg a vonásokat — ugyancsak elhagyogatta. Pl.: *bizonfagot* (A2a), *igheben*; (A3a), *ejmaft* (C2a), *emlekezem* (C2b), *haborufagot* (C4a), *paftor* (Db) stb.; gyakran más betűre helyezi, mint pl. *nemellec* (A4b), *ighen* (Bb), *bárá* 'barát' (B2b) stb.; vagy éppen felcseréli a betűket: *betüenec* 'betűnek' (A3a), *polocra* 'pokolra' (B3b), *oluaazhatni* (B2a), *folgáltone* 'szolgáltunk' (D2a) stb.

Mint tudjuk, Dévai az OrthVng.-ban (B2b) az *ez*, az „igécskék” helyesírásával kapcsolatban szabályként kimondja, hogy ezek 3-jét mássalhangzóval kezdődő szavak előtt az ezekkel megegyező betűvel, azaz hasonult formában kell írni: *ab barát*, *ap pap*, *em mester*, *ed deák* stb. Ám a betűszedő (RÉVÉSZ szerint inkább a kiadó: i. m. 102) — talán ezen Dévai-féle írásmód elleni tiltakozása jegyében, vagy talán silány magyar nyelvismerete hiányából fakadóan — e szóban forgó Dévai-féle szabályt figyelmen kívül hagyva a paradigmákat a korabeli szokványos helyesírásnak megfelelően önti betűkbe: „. . . *az bárá* *az pap ez mester ez Deác és az többi*” (B2b).

Ilyen és ezekhez hasonló hibák töméntelen sokasága tarkítja az OrthVng. sorait. Így valóban aligha hihető Abádi Benedekről, ki — RÉVÉSZ szavait idézve — „a maga nyomdászai műveltségére és pontosságára nem keveset adott, s ki ezt Sylvester bibliájánál meg is bizonyította” (i. m. 116), hogy ő volna az OrthVng. 1549-i kiadásának nyomtatója és megigazítója. Idevágóan hangsúlyozni kívánom, hogy Abádi, Sylvester János Új Testamentumának a végén, az utószóban a *pedig* szót következetesen *kediglenn*; *kediglen*; *kedigleñ* változatban használja, ám ugyanakkor az 1549. évi kiadású OrthVng. fedőlapján a *pedig* szó szerepel: „Moftan *pedig* vionnan meg igazytatott, es ki niomatott.” Ez utóbbi mondat egyben félreérthetetlenül jelzi, hogy e szóban forgó „megigazított” OrthVng. kiadást már megelőzte egy ugyancsak megigazított kiadás. Az alábbiakban most ezen korábbi kiadás évszámát, valamint megigazítójának a nevét kíséreljük megállapítani.

Mint ismeretes előttünk, a magyar reformáció mozgalmának két kiemelkedő alakját: Dévai Bíró Mátyást és Batizi Andrást mind a hazai, mind pedig a külföldi írók és egyháztörténészek már a XVI. században egymás mellett emlegetik műveikben. Így említi meg őket a XVI. század nagy erdélyi költője, Schesaeus is a „Ruinae Pannonicae” című művében:

Excellens etiam Deway pietate Mathias
Dicendi valuit tanta ubertate, Lutheri
Vngarici ut vulgo praeclarum nomen haberet.
Huic etiam Andream Batysi iunxisse licebit.

(Vö. Joseph Eder: *Scriptores Rerum Transsilvanarum Cibini*
I M.DCC.XC.VII. 53)

A XVIII. század elejétől kezdve pedig se szeri, se száma az olyan — főleg egyházi — műveknek, melyekben e két férfiúnak: Dévainak és Batizinak a Zemplén megyei Bodrog mentén végzett kiemelkedő reformatori tevékenységéről olvashatunk. (Vö.: OKOLICSÁNYI PAULUS, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria. Anno Domini M.DCC.X.*; vö. még: EMBER PÁL, *Historia ecclesiae Hungaria et Transsylvania. M.D.CC.XXVIII.* 97; TÓTH FERENCZ, *A magyar és erdély országi protestáns eklésiák historiája.* Komárom, 1808. 38; stb.)

Az 1549-ben Krakóban kinyomtatott OrthVng. előbbeni, de már megigazított kiadásának évéről és helyéről nincsen tudomásunk. Szerencsére azonban a XVI. századi protestáns egyháztörténeti emlékeink levelei között találunk néhány olyan idevágó adattal, melyeknek egybevetése során megközelítő pontossággal meg tudjuk állapítani az 1549. évi kiadású OrthVng. megelőző példányának kinyomtatási, azaz megjelenési idejét. S talán a nyelvészeti vizsgálatok útján az eddigieknél határozottabb választ tudunk adni arra a kérdésre, vajon „erősen” feltételezhető-e, hogy Abádi Benedek volt az 1549. kiadású OrthVng. megelőző példányának megigazítója.

Mint tudjuk, a XVI. századi híres bártfai iskolának kiváló rektora: Stöckel Lénárd, Melanchthon leveléből tudja meg Dévai halálának híret (vö. SÓLYOM JENŐ, *Luther és Magyarország.* Bp., 1933. 128). Stöckel pedig Melanchthonhoz intézett 1545. június 12-i keltezésű válaszlevelében így ír: „Akkor teljességgel azt hittem, hogy eljött már az az idő, melyben ennek az életnek fáradalmai közül abba a társaságba költözködöm, amelybe irod, hogy már a mi Mátyásunk van”.

Stöckel Lénárdnak e leveléből világosan kitűnik, hogy Dévai e szóban forgó levél írásakor már nem élt (vö. THURY ETELE, *Dévay Bíró Mátyás haláláról:* (Prot. Szemle 1917: 454—5). THURY alapos kutatási vizsgálatai szerint „Batizi 1542 március 19-től legalább 1543 augusztus 10-ig ... hallgatta Wittenbergben mesterét, Melanchtont”, s a „Kereztveni tvdomanrvl valo rövid könyveczke» című hittani kézikönyvének előszavát is ezen idő alatt írta” vö. (Prot. Szemle 1915: 616). E szóban forgó kézikönyvnek ma már csak az 1550-ben Krakóban, majd 1554-ben Kolozsvárott ismételt kinyomtatott másolata áll rendelkezésünkre. A további kutatásainkhoz e szóban forgó műnek az 1550-i kiadását használjuk. E kiadás második oldallapján Batizi Andrásnak — vizsgálataink tárgyához — fölöttébb idevágó sorait olvashatjuk: „Es Iollehet Többenés irtanak enelőttem Illeytén keldet kőniuécket, egykik az en tistlendő meftirém, az Galjeczji Iftuán mester ki Imaran Iftenben nyugbik: malik az tyzteletes Deūay Mathias, Christufnak igaz predicatora. Irtanak ezeknek küvüle, többenis, kik mind en túlemnel Bőlfebbek es fokkal tudofbak.”

Batizinak e fent idézett sorai több szempontból figyelmet érdemelnek. Mindenekelőtt tudomást szereztünk arról, hogy midőn e szóban forgó hittani kézikönyvének 1543-ban írt előszavában e fent idézett sorokat írta, Dévai még élt. Máskülönb, midőn mesterének, Gálszécsi Istvánnak a halálát megemlítette, minden bizonnyal megemlékezett volna Dévai haláláról is.

Kutatási céloom szempontjából — Batizi kiemelt mondatai közül — az utolsó mondat ragadta meg leginkább figyelmemet. Ő ugyanis a nála sokkal bölcsőbb és „tudós” írók közül — kik ilyen kised könyvecskét írtak — mesterének, Gálszécsinek neve mellett Dévai nevét említi meg. Batizi tehát Dévai írói munkásságát példaképnek tartotta. Ez utóbbi motiváció érlelte meg ben-

nem a gondolatot, hogy Dévai OrthVng.-jának az előszava fölött álló B. A. mögötti személy valódi kiléte után kutassak; jóllehet ma a köztudatban e szóban forgó monogram mögött minden valószínűség szerint Abádi Benedek (Benedictus Abádi) neve áll.

Mint tudjuk, a XIX. század elején Szombathy János és Kazinczy Ferenc idejében, az OrthVng. B. A. mögötti személy kilétének éles vitájában Batizi András neve került előtérbe. Sőt, számosan az OrthVng. szerzőségét is neki tulajdonították (vö.: KAZINCZY FERENCZ, Magyar régiségek és ritkaságok. Pest, 1808. 178; SZABÓ KÁROLY: RMK. I, 10; SZINNYEI JÓZSEF, Magyar írók élete és munkái II. Bp., 1893. 839; stb.). E szóban forgó vitában Batizi neve mellett Szombathy János, sárospataki tanár kardoskodott a legjobban. Batizi mellett szóló érvei pedig — RÉVÉSZ szavait idézve — a következők voltak: 1. „A B. A. betűk, az akkori reformátorok közül csak egyedül ő reá illenek. 2. Mert éppen 1550-ben nyomtatott ki a Batizi kátéja is Krakkóban. 3. . . . Dévai Batizival együtt reformált” (vö. i. m. 114).

Jóllehet ma már nem az a kérdés, hogy ki volt az OrthVng. szerzője, hiszen ezt RÉVÉSZ — Dévai Bíró Mátyás személyét illetően — minden kétséget kizáróan bebizonyította. A kérdés inkább az, hogy ki volt az OrthVng. második kiadásának B. A. mögötti személye, azaz — „általam megkérdőjelezett” — megigazítója. Mivel Abádi Benedek neve ebben a kérdésben irodalmi, azaz egyháztörténeti vizsgálatok során került előtérbe, szükségszerű, hogy e kérdés tekintetében nyelvészeti vizsgálatokat is végezzünk. Miért mondom mindezt? RÉVÉSZ megkísérli ugyan, hogy Abádi nevét nyelvészetileg is alátámassza, csak hogy felhozott érvei — főleg mai szemmel nézve — nemcsak hiányosak, hanem olykor teljesen érthetetlenek. Ragadjunk ki néhány Batizi ellen szóló érvet RÉVÉSZ idevágó soraiból: „Hogy orthographiánk megigazítója és kiadója Abádi Benedek volt . . . azt abból is következtethetjük, mert a szöveg folyamán több helyen világos jelét adja az ő nyomdászai jártasságának, aggódásának és ízlésének. Egy helyen a *K*-ról mondja, hogy az néhol »megrutítja a nyomást, jobb azért a mi nyelvünkben is a *c* olyan helyen mint a *k*» stb. (vö. i. m. 116).

Sajnos, e fenti sorok — amint az köztudott — nem Abádi szájából hangzanak el, e megállapítások Dévai megállapításai (vö.: SZATHMÁRI i. m. 148; BALÁZS i. m. 170).

RÉVÉSZ Batizi ellen a továbbiakban így érvel: „Már Szombathy észrevette a rokonságot, mely a Sylvester nyelvtanának Dévaira vonatkozó helye és az Orthographia helyesírása között van, . . . — Csudálatos, hogy ama rokonság nem magához Dévaihoz, hanem Batizihoz vezette derék tudósunkat . . .” (vö. RÉVÉSZ i. m. 114).

Nos, Dévai OrthVng.-ja, melyet Sylvester talán közvetlenül nyelvtanának közzététele előtt kapott meg Dévaitól — BALÁZS JÁNOS véleménye szerint — „Sylvesterre kétségkívül hatással volt” (vö. i. m. 166). Dévai helyesírási rendszere ugyanolyan mellékjeles rendszer, mint Sylvesteré, azonban — amint majd a továbbiakban látni fogjuk — „Sylvester és Dévai ortográfiájának . . . csak az alapja közös, de részleteiben a két helyesírás nem azonos egymással” (vö. VARJAS BÉLA, Sylvester: Új Testamentum. Újszige, 1541. Bp., 1960. 21).

További kutatásaink témaköréhez fölöttébb idevág RÉVÉSZ eme megállapítása: „Ha derék tudósunk . . . ösmerte volna Batizi kátéjának s Dévay hittani kézikönyvének helyesírását: bizonyosan legkevésbé sem hajlott volna Batizi felé” (i. m. 114).

Vessük egybe a nyelvészet szemüvegén Batizi szóban forgó „Kereztyeni tvdomanrvl valo könyveczke” (Krakkó, 1550.) című kézikönyvét (a továbbiakban: KT.) Dévainak az „AT TIZ PARARANTSOLATNAC . . .” című kézikönyvével (a továbbiakban: TP.). E mű Dévai Orthographiája után csakhamar 1538-ban Krakkóban jelenhetett meg (vö.: HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 170; SZILÁDY: RMKT. II, 429; SZATHMÁRI i. m. 151).

Íme lássuk a TP. és a KT. stílus- és helyesírás-gyakorlatának néhány jellegzetes analógiai sajátosságát:

Mint ismeretes, a TP.-nek előszavában ez áll: „DEVAI MAT'AS az ű attafiai nac Isteni keduet, es békeféget kéuán.” Fölöttébb figyelmet érdemel, hogy Dévai ezen ajánlásának szavai mennyire megegyeznek Batizi KT.-jének a címlevél utáni előszavával: „Minden olvasóknak es kereztyen atyafiai nak Batizi Andras Isteni kegelmet es bekefeget kevan.”

Mint tudjuk, Dévai diftongusrendszerének egyik legjellegzetesebb betűjele az *ü* (Dévai szerint diftongus), mely betűjelet Dévai – minden valószínűség szerint – a német ortográfusoktól vette át, nevezetesen: Ickelsamertől és Kollrostól (vö. TURÓCZY-TROSTLER JÓZSEF, A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 38–42; BALÁZS i. m. 166–8). Dévai betűrendszerében az *ü* – mint diftongus – vagylagos hangértékű, azaz az *ü*-vel jelölt hangoknak a mai köznyelvben *ü* (*ű*) vagy *i* (*í*) felel meg. (Vö. VÉRTES O. ANDRÁS, Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró Mátyás helyesírásában: MNy. LIV, 25). Dévai az OrthVng.-ban minderről így ír: „*ü* az *u* felett ac két kis pont *i* helett vag'on ig' kell mondani, fü fül tűz” (A3b). Íme lássunk néhány idevágó paradigmát a TP.-ből: *üduözül* 2, *bün nekül* 4, *bünöföc* 4, *üduözit* 6, *fücfég* 9, *bünös* 9, *bün nec* 10, *külömbözönc* 15, *küffebb* 46, *füüöc* 60, *büneinc nec* 69, *külfö* 106 stb.

Most Dévainak e sajátosságos helyesírási szabályát vessük egybe a KT. tükrében Batizi ugyanezen helyesírási sajátosságával: *küvüle* 2, *Büneinket* 8, *füvedből* 19, *üdnep napot* 23, *külfö* 27, *füvekben* 33, *tüzure* 77 (de: *tüzzel* 84), *bünben* 96 (de: *büneimet* 141); *tüzet* 54, *füvünketis* 142, *ügiekezik* 143 stb.

Batizi kátéjának helyesírásában ezen vagylagos hangértékű *ü* betűjel, mely betűjelnek magyar helyesírásunk történetében – tudomásom szerint – Dévai Bíró Mátyás volt a meghonosítója, mindvégig következetesen bukkan fel.

Most pedig az OrthVng.-ból ragadjunk ki néhány paradigmát, e Dévai-féle helyesírási sajátosság szemléltetése céljából:

OrthVng.: *üduözitenc* A2a, *betüket* A4b, *külömben* Ba, *üduöföfögül* B2b, *füfü* B3b, *üduözlet* B4a, *füuedből* Cb, *üdü* C4a, *füüetecből* C4b, *küffebb* D2a, *tüzureki* D2a stb.

Igaz, Dévai ezen helyesírásának nem akadt sok követője. A legelső azonban ezek között is Batizi András volt.

SZATHMÁRI ISTVÁN Dévai helyesírási gyakorlatát tanulmányozva már két évtizeddel ezelőtt felfigyelt arra a különös és szokatlan jelenségre, amely szerint Dévainál az „sz hang: . . . *ß* jele . . . főként *t* előtt *z* is. . .”; pl. *gonoztül* B4a, de: *gonoztül* és *gonoßtol* B4a, *oztottác* stb. (vö. i. m. 154).

SZATHMÁRI-nak e szóban forgó megállapítása arra ösztönzött, hogy ebben az irányban magam is kutatásokat végezzek. E vizsgálatok eredményei alapján a következőket állapítottam meg: Dévai minden egyes szóban gót *z* betűt ír olyan esetekben, amikor a mai köznyelv *sz* hangot ejt *t* hang előtt. At OrthVng.-ban összesen huszonnégy idevágó szó szerepel. Ebből húsz szó esetében a fenn szóban forgó helyesírási jelenség tükröződik. A két eltérő szó – amint ezt SZATHMÁRI is megemlítette – *gonoßtol* és *gonoßtol* B4b.

Szemléltetésül nézzük meg e szavakat: *gilizta* A4b, *tiztelled* B3a, *kereztén* B3b, *gonoztúl* B4a (de: *gonoftúl* és *gonoftol* B4b), *malaasztal* B4a, *KEREZT' AEN* B4a, *Kereztet* B4a, *kereztén* Cb, *meg kereztelkedendic* C3a, *kerezt fánn* C3a, *meg tiztít* C3b, *kereztet* C3b, *kereztét* C4a, *vigasztalástoc* C4a, *tiztességet* C4a, *kerezténül* C4a, *három eztendeig* De, *el válaasztá ívket* Db, *válaasztá el* Db.

Am ugyanez a helyesírási jelenség tükröződik a TP.-ban is. A TP. oldal-lapjait 1-től a 12. oldallapig tüzetesen átnéztem, a többi oldallapokat pedig átfutottam.

Íme lássunk a TP.-ból is néhány példát: *kerezténecc* 2, *vigaasztalla* 3, *vigaasztalás* 3, *kerezténec* 5, *El veztvén* 7, *kerezténecc* 8, *tiztelletic* 24, de: *tiztességrül* 35, *malaasztan* 54, *kerezténfége* 75, *támasztott* 80, *tiztességekért* 81, *kereztén* 102, *kerezt* 106, *kerezténecc* 82 stb.

Fölöttébb érdekes, hogy Dévai — kinek helyesírásában a fonetikus írásmód elve az uralkodó — miért használja e szóban forgó paradigmákban az *sz* hang helyett a *z* hangértékű *z* betűt, amikor betűrendszerében az *sz* hangnak a gót β betűjel felel meg.

Talán nézzük meg, vajon Abádi Benedek írásgyakorlatában — aki állítólag az OrthVng. második kiadásának a megigazítója volt — hogyan jelentkezik e szóban forgó Dévai-féle írásjelenség. Nos, Sylvester Új Testamentumának a végén, Abádi Benedek utószavában három olyan idevágó szóval találkozunk, mely szavak segítségével — ha gyéren is — de a fenti kérdésre meg tudjuk adni a kellő választ. E szavak pedig Abádi utószavában a következők: *kerefténeknek*, *kerefténeknek*, *efstendöben*. Ez utóbbi szavak pedig arról tanúskodnak, hogy Abádi Benedek e szavak *t-s* betűkapcsolatának írásakor — mai szaknyelven mondva — a részleges hasonulás kiejtésbeli szabálya szerint járt el.

Abádi sorai Sylvester Új Testamentumának az utószavában arról tanúskodnak, hogy Abádi hűséges követője volt Sylvester helyesírásának. Vessük egybe Abádi néhány szóparadigmáját Sylvester Új Testamentumának a tükrében: Abádi: *feluútttem*, *kirek*, *azonkippen* — Sylv.: *leuúttte* UT. 1 46b, *kirte* UT. 1 94b, *azonkippen* UT. 1 111a | Abádi: *kerefténeknek*, *fel fšamlállad* — Sylv.: *kerefténekkel* UT. 2 23a, *meg ne fšamlállad* UT. 1 107 | Abádi: *keues ívket*, *kerefténeknek kezekbe* — Sylv.: *ívkiztem* UT. 1 108, *kereftelkeggél meg* UT. 1 198b | Abádi: *meg igazýtani*, *felefighe* — Sylv.: *meg igazýtta* UT. 1 7b, *felefighit* UT. 1 107 | Abádi: *vighit írhetnök*, *költfighvel* — Sylv.: *nem vighzhetei el?* UT. 1 107a, *költfighit* UT. 1 107.

Ezek után nézzük meg, vajon Batizi András írásgyakorlatában az *sz* hang β jele *t* előtt ugyancsak *z*-e, mint „kebelbarátjának”, Dévainak a helyesírásában.

Batizi KT.-jának az 1550. évben Krakkóban kiadott példánya arról tanúskodik, hogy Batizi e művében végig hűségesen követi Dévainak — ámbár tőle éppen nem várt — azon helyesírási gyakorlatát, amely szerint az *sz* hang β jele *t* előtt mindig *z*. Szemléltetés céljából ragadjunk ki néhány szóparadigmát mind Dévai, mind Batizi szóban forgó műveiből: Dévai: OrthVng.: *kereztet* B4a, *kereztén* B4a, *kereztén* Cb, Batizi: KT.: *kereztseg* 11, *kereztien* 8, *kereztienfége* 8 | Dévai: OrthVng.: *meg kereztelkedendic* C3a, *vigaasztalástoc* C4a -- Batizi: KT.: *meg kereztelkedendik* 12, *vigaasztalast* 3 | Dévai: OrthVng.: *kerezt fánn*, C3a, *meg tiztít* C3b — Batizi: KT. *kerezt vizbe* 14, *meg tiztoytana* 11 | Dévai OrthVng.: *kerezténül* C4a, *tiztességet* C4a — Batizi: KT.: *kereztieneknek* 83, *tyzteletes* 2, de: *tiztelendö* 2 | Dévai: TP.: *kerezténecc* 2, *tamasztani* 76, *kerezt* 106 — Batizi: KT.: *kereztieneknek* 83, *tamaszttya* 82, *kereztféghet* 24 | Dévai: TP.: *kereztelket-*

tetec meg 102, vigasztalla 3 — Batizi: KT. megh keresztelkedek 46, vigasztallyuk 3 | Dévai: TP.: meg tisztit 46, tisztelluc 46 — Batizi: KT.: meg tisztoytana 11, de: tisztullyon 14 | Dévai: TP.: vigasztalás 3, keresztfégrül 102, keresztzen 102 — Batizi: KT.: vigasztalnak 101, keresztfé 9, keresztzen 1.

A fenti paradigmák láttán önkéntelenül is felvetődik az emberben a kérdés: lehetséges volna az, hogy éppen Dévai Bíró Mátyás — a fonetikus írásmód elvének kiemelkedő harcosa — a fent szemléltetett paradigmák szerint írta volna meg magyar nyelvű műveit? Vagy talán mindez az 1549. évben kiadott OrthVng. betűszedőjének a műve, aki talán még nem szokott hozzá a gót β (= sz) betűjel használatához, s beidegződött mozdulattal az előbbeni művekben megszokott ζ (= sz) betűhöz nyúlt? Aligha. Dévai mindkét magyar művében: az OrthVng.-ban és a TP.-ban a *t* betű előtti ζ (= sz) betűjel annyira következetes, hogy ilyesmiről szó sem lehet. Dévai e szóban forgó „speciális” helyesírási sajátosságának — tudomásom szerint — Batizi András volt a legelső s talán egyetlen követője. Hogy helyesírásának valóban hűséges követője volt, ez már az előbb említettekéből is világosan kitűnt. Az azonban mégis érthetetlen, hogy éppen ő, kinek KT.-jában mindvégig a fonetikus írásmód elve uralkodik (pl. *atta* 2, *boczanatyara* 12, *nem haggya* 17, *mongya* 21, *tamaztlya* 82 stb.), átvette Dévaitól — mégpedig teljes következetességgel — a *t* betű előtti ζ (= sz) helyesírási szabályt. E cselekedetével ugyanis — Dévaihoz hasonlóan — ő sem vette figyelembe a zöngesség tekintetében végbemenő részleges hasonulás szabályát.

A dolog nyitja talán másutt keresendő. Talán az a baj, hogy e bonyolultnak tűnő kérdést hangtani sajátosságként boncolgatjuk. Mit is mond Dévai az β betűjelről? „Jóllehet ez ighéket ig'is irhatnóc, ettber, kettber, rác3, g'ác3, de nekem Bándocom az volna hog' am menn'ire lehetne meg ne rutulna an' n'omás, az ζ kedig Bebbnec tettzic mint az β , azt azért örömesben vetem” (OrthVng. A4a, A4b.).

Úgy tűnik, a szorgosan kutatott kérdésre Dévainak ez az egyetlen egy — OrthVng.-ból kiragadott — mondata adja meg a világos és félreérthetetlen választ. Dévai tehát az βt betűkapcsolatban a *t* előtt azért használja a ζ betűt, mivel az szebbnek tűnik, az β pedig *t* betű mellett esztétikailag „megrűtítja” a nyomást.

Sajnos Dévai és Batizi helyesírásának területén még jónéhány e fentiekhez hasonló kérdés tisztázatlan. Úgy tűnik, hogy a XVI. századbeli magyar reformáció e két kiemelkedő alakja nemcsak reformátori tevékenységével, kapcsolódott egymáshoz, hanem írói munkásságuk is egybekötötte őket — amint ez helyesírásuk néhány „speciális” hasonlóságából, idézett soraiból is tükröződik.

Dévai és Batizi helyesírásának speciális, egyben analógiailag teljesen egybevágó sajátosságaival, e sajátosságok gyűjtésével már hosszabb ideje foglalkozom. Mivel jelenlegi tudományos munkám keretét szűkre szabtam, így csupán csak válaszolni fogom azokat a Dévai és Batizi helyesírásával kapcsolatos további kérdéseket, melyeket idevágó gyűjteményem anyagából egyrészt már feldolgoztam, másrészt még további tisztázásra szorulnak. Így például mi lehet az oka annak, hogy mind Batizi, mind pedig Dévai az ilyen szavakban, mint *tiszta*, *tisztelendő*, *tisztul*, *tisztel*, *tisztesség* stb. eltérnek az idevágó — már gyakran emlegetett — helyesírási szabályuktól. A fent mondottak szemléltetésére ragadjunk ki néhány példát: Batizi: KT.: *tíftelendő* 2, de: *tyzteletes* 2, *tíftullyon* 14, *tífta* 28 stb. Dévai: OrthVng.: *tífteffégrül* 35 stb.

Mivel magyarázható továbbá az a helyesírási jelenség, amely szerint Dévai — bár az OrthVng.-ban feltüntetett ábécé betűrendszerében — nem tesz említést a hosszú *zŕ* (= *ssz*) mássalhangzóról — az ilyen szavakban, mint *asszony*, *először*, *boldog asszony* stb. a TP.-ban szinte következetesen *zŕ* betűjelet használ. Pl.: *boldog azŕkon* 75; *boldog azŕkont* 75, *boldog azŕkonba* 75 de: *boldog aŕŕon* 75, *előzŕŕ* 6, 8 stb. Fölöttébb feltűnő, hogy Batizi a KT.-jában ugyanezen és ehhez hasonló alakú szavakat hasonló betűjellel írja, pl. *istennek boŕzofagara* 24 stb. Dévainak és Batizinak e szóban forgó helyesírási sajátága szokatlan a XVI. századi magyar reformáció nyelvemlékeinek gyűjteményében.

Dévai és Batizi speciális helyesírási sajátságainak egybevágóságára még jónéhány — a fentiekhez hasonló — példát be tudnánk mutatni. Sajnos jelenlegi munkám szűk keretei között erre már nincs lehetőség.

Ha a fent említettek összegezése alapján feltesszük magunkban a kérdést: vajon Dévai OrthVng.-ja előszavának B. A. monogramja mögött Benedictus Abádi avagy Batizi András neve rejtőzik-e, jómagam Batizi mellett kardoskodom. E kijelentésem alátámasztására — röviden — az alábbi érveket hozom fel:

Amint az előbbieken láttuk, Sylvesternek, azaz hűséges helyesírási követőjének, Abádinak a helyesírása — részleteiben — nem azonos Dévai helyesírásával. A két helyesírásnak csak az alapja közös. Közös például az, hogy mindkettő mellékjeles betűrendszerre épült fel.

Abádi hihetetlen következetességgel tolmácsolta Sylvester nyelvjárását, azt a valóban szokatlan nyelvjárást, amely Sylvester Új Testamentuma kéziratának a nyelvállapotában tükröződött. Abádi Benedek, e Sylvester-féle erősen *i-ző* nyelvjárást csak úgy tolmácsolhatta ilyen „ragaszkodónak” tűnő hűséggel, ha ő maga is e szokatlan Sylvesterre jellemző nyelvjárásban beszélt. Márpedig az Új Testamentum utószava erről tanúskodik. Ha Abádi Benedek igazította volna meg az OrthVng. 1549. évben megjelent kiadását, teljesen elképzelhetetlen, hogy sajátágosan *i-ző* és egyéb, szokatlannak tűnő nyelvjárási jellegzetességei az ő keze nyomán fel ne bukkannának az OrthVng. helyesírásában. Márpedig ilyen nyomokat nem találunk.

Ám — amint már az előbbi példákból láthattuk — egészen más a helyzet Batizi András esetében. Batizi Dévai helyesírásának még olyan „speciális” sajátságait is ismeri — sőt mi több, gyakorlatban is hasznosítja —, melyeket talán többségben mi sem ismertünk eddig.

Mindezeket mérlegelve, ha ismételten feltesszük a kérdést, hogy ki rejtőzik az Orthographia Ungaricának B. A. monogramja mögött, és ki volt a második kiadásának megigazítója (s talán egyben kiadója), úgy gondolom, ebben a vitatott, de még határozottan el nem döntött kérdésben a mérleg serpenyője Batizi András irányába billen.

Ám adósok maradtunk még annak a kérdésnek a tisztázásával, hogy a már megigazított OrthVng. második kiadása melyik évben jelenhetett meg. Nos, ha már az eddig kikutatott, egyben idevágó adatokat egybevetjük, erősen feltételezhető, hogy ez az évszám Dévai halála utáni időpontra tehető. Dévai pedig — mint már az előbbieken említettük — 1545 június 12-én már nem élt.

Ha ugyanis az OrthVng. második kiadását Dévai igazította volna meg, akkor aligha B. A. monogram jelölné az OrthVng. megigazítójának a nevét. Az is ismeretes előttünk, hogy Dévai — protestáns tanainak buzgó hirdetése miatt — állandó zaklatásoknak volt kitéve, a halálát megelőző években. Ezek

a zaklatások 1541-től egyre súlyosbodtak. Így például „1541-ben püspöki és királyi üldözéssel üzetett el Szikszórol. Innét még ez év végén Wittenbergbe távozott. Innét visszatérve Miskolcon 1543-ban hitszónok lesz”, de az itteni barátok „mesterkedései miatt” erről a helyről is távoznia kell (vö. THURY i. m. 694).

Dévai és Batizi mélységes baráti kapcsolatára fényt derít az a tény is, hogy Batizi András, Dévainak e súlyosan zaklatott éveiben, közvetítő szerepet töltött be Melanchthon és Dévai között (vö. THURY i. h.). Mindez külön megerősíti azon — valóban nem alaptalan — feltevésünket, amely szerint Batizi András volt az Orthographia Vngarica második kiadásának megigazítója és kiadója.

IVÁNY ZOLTÁN

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Kiegészítő megjegyzések a finnugor *-j (-i) múltidő-jel osztják folytatójához

1. A Magyar Nyelv LXXXVI. [1990.] kötetében (75–7) közzétett cikkemben sikerült kimutatnom, hogy a finnugor *-j (-i) múltidő-jel megvan az osztják nyelv déli nyelvjárás területéhez tartozó Keuši (rövidítve: Keu.) tájszólásban. Időközben megjelent a négykötetes „Ostjakologische Arbeiten” harmadik kötete (Bp., 1989.), amely W. STEINITZ eddig publikálatlan szövegeit tartalmazza. A szöveggyűjtemény 420 sor terjedelemben Keu. nyelvjárási szövegeket is közöl. A Keu. múltidő-jelnek szentelt, előzetesnek szánt közleményemben a finnugor *-j (-i) múltidő-jel meglétét csupán az E/3. személyben tudtam több példával igazolni. Az E/1. személyre csak két példát közöltem.

2. Az „Ostjakologische Arbeiten” harmadik kötetében levő nagyobb terjedelmű szöveganyag alapján sem lehetséges egy teljes múlt idejű paradigmát összeállítani, de a j-s múltidő-jel az alanyi (indeterminált) igeragozás több személyében adatolva van. Ily módon a hiányzó láncszemek ellenére is sikerül valamelyes képet kapnunk a Keu. múlt idejű paradigmasorról. Lássuk először az alanyi igeragozás használatát:

E/1.: -əm (-am): *ma j̄yəm p̄n̄eta m̄nəm i l̄öpəm* 'Ich ging zu meinem Vater und sagte' (295); *ij ānka t̄ajəm* 'Ich hatte auch eine Mutter' (293); *ma j̄öt̄n utəm j̄yəm p̄n̄eta* 'Ich lebte zu Hause bei meinem Vater' (293); *ma pa pes āiəx̄ila x̄etəm* 'Und ich blieb ohne Stiefmutter' (294); *k̄imat x̄äī j̄x̄əna āj-kēt k̄təm* 'Am nächsten Tag schickte ich deinem Vater die Nachricht' (307); *ma j̄yəma āj t̄üwəm* 'Ich brachte meinem Vater die Nachricht' (294); *isa kašte j̄üwəm* 'ich bin ganz traurig geworden' (231).

E/2.: -ən (-n, -an): *m̄ija t̄y j̄öxtən?* 'Warum bist du hierher gekommen?' (235); *amem-̄m̄i, n̄əj m̄ija s̄t̄i utən* 'Meine Tante, warum warst du so?' (234); *n̄əj sem̄a p̄tən* 'wurdest du geboren' (302); *unə pelək isat s̄i w̄östən* 'die meiste Zeit [die große Hälfte] hast du geschlafen' (309); *x̄ötta sēnt j̄rəp, pum j̄rəp j̄rsat̄it̄n* 'wohin hast du das Grasseil, das Bastseil gebunden?' (224); *ja s̄i ke tewən* 'Wenn du gegessen hast' (225–6); *x̄đjat kepa s̄i j̄öxtən* 'Nun bist du doch gekommen' (231); *ja x̄iti-lēnki, x̄ow j̄əjx̄an, m̄ij wan j̄əjx̄an* 'Nun kleiner Neffe, lange bist du umhergegangen oder kurz bist du umhergegangen' (231); *m̄ij s̄t̄r kaš pur w̄əj t̄üwan* 'was für ein lustiges Tier hast du gebracht' (229).

E/3.: *ij, -əj, -i, -ə: tūwat kasatij i löpij* 'Sie bemerkte ihn und sagte' (239); *ǰōw mǎnəj, müj wan mǎnij* 'Lange ging er oder kurz ging er' (227); *ǰeret atemij i jətə čušmij* 'Er hob den Sack auf und ging los' (230); *šita šsə tǎtŋ ašem pa šmə wūjij* 'Dann nahm mein Vater in demselben Jahr eine andere Frau' (294); *wana šš jǰəštəj* 'er kam so näher' (227); *mūja otmen nǰχ sərəj* 'Warum ist dein Schlaf ausgetrocknet?' (230); *tūw iǰ ewət tǎji* 'Sie hatte eine Tochter' (293); *tem ānəǰem čenŋ anten uti* 'Diese meine Stiefmutter war sehr böse' (293).

K/1.: *-mən (-mŋ): as ǰōwat pajlija totmaŋ wəča mǎnmən* 'Den Ob entlang fuhren wir geradeaus bis zur Stadt Malyj Atlym' (309); *min amen pǎtnə pǎsəlno . . . ǰetmən* 'Wir beide mit deiner Tante blieben am Flußarm' (301); *aj iǰy-pǎǰem pǎtnə jǰtŋ ǰetəmŋ* 'Aber ich mit meinem jüngeren Bruder, wir beide blieben zu Hause' (295); *mǎn pa iǰyən pǎtnə aj ǰəpa tetmən* 'Mit deinem Vater stiegen wir (zu zweit) in den Einbaum' (309).

K/3.: *-ŋən (-ŋŋ, -ŋan): ǰōwən tawtŋŋ iǰ ara mǎnŋŋ* 'Sie zankten lange und gingen auseinander' (294); *kǐm etŋən* 'Beide gingen hinaus' (238); *šmenən ŋkenən löpŋən* 'Die alte Frau und der alte Mann sagten' (235); *šiti ǰōw utŋən müj wan utŋən* 'Lang lebten sie so oder kurz lebten sie' (234); *ǰōw utŋən, a müj wan utŋən* 'Lange lebten sie oder kurz lebten sie' (229); *kǐmət ǰǎtŋ ǰutəm parəŋ powoskanə kǐrijŋən* 'Am nächsten Tag spannten sie beide ein Fuhrwerk mit drei Paar Pferden' (246); *i šitta ǰən ǰət pətə čušməŋən* 'Und dann gingen sie beide zum Zarenhaus' (245).

T/1.: *-əw: tam iǰpa wūjəm ānəǰem pǎtnə čenŋ jǐma utəw* 'Mit dieser meiner neu genommenen Stiefmutter lebten wir sehr gut' (294); *təwen nūm kurta kǎstəw* 'Im Frühjahr zogen wir in das Sommerdorf [obere Dorf]' (301); *štət ǰūt jǐməs wetəw* 'In dem Jahr, fingen wir viel [gut] Fisch' (301); *i pǎnta tǎsməw* 'und machten uns für den Weg fertig' (308); *unə pərə werəw* 'veranstalteten wir ein großes Festmahl' (308); *mǎŋ nǰχ totəw* 'Wir standen auf' (308).

Megfigyelésem szerint a Keu. szöveganyag nem tartalmaz K/2., T/2. és 3. személyű alakokat. A Keu. nyelvjárás alanyi ragozású múlt idejű (nem teljes) paradigmája:

E. sz.	K. sz.	T. sz.
1. <i>-əm (-am)</i>	1. <i>-mən (-mŋ)</i>	1. <i>-əw</i>
2. <i>-ən (-ŋ, -an)</i>	2. —	2. —
3. <i>-ij, -i, -əj, -ə</i>	3. <i>-ŋən (-ŋŋ, -ŋan)</i>	3. —

Az *a-t* tartalmazó alakváltozatoknak (*-am, -an, -ŋan*) talán az a magyarázata, hogy STEINITZ nyelvemestere, P. CHAMZAROV több több helyi tájszólást beszélő informánsal konzultált, avagy saját nyelvjárására jellemzőek ezek a variánsok, avagy feljegyzései nem pontosak (vö. VÉRTES: Ostjakologische Arbeiten III, 263).

3. A finnugor **-j (-ǰ)* múltidő-jel eredeti formájában csupán az E/3. személyben maradt meg. A másodlagos *-i, -ə* allomorf bizonyos mondatfonetikai helyzetekben mint allegro-forma keletkezhetett. Ez a lerövidült időjel rejlik az E. sz. *-əm, -ən* és a T. sz. *-əw* személyragjában. A **-j (-ǰ)* múltidő-jelnek a K. sz. *-mən, -ŋən* alakokban semmi nyoma nincs. Ez azzal függ össze, hogy a múlt idő leíró szempontból igető + személyrag kapcsolatának tekintendő. A Keu. nyelvjárás eme múlt ideje — amint erre előző cikkemben már utaltam (MNy. LXXXVI, 77) — teljesen megegyezik a többi déli osztják nyelvjárás múlt idejével. Ezenkívül ez a múlt idő megvan a keleti osztjákban is: V *jəǰəm* 'Я стал (говорить)', Vj. *mǎnəm* 'mentem', Trj. *mǎnəm* ua. (KARJALAINEN—VÉRTES: MSFOu. CXXVIII, 129, 174, 268). Korábban a kutatók úgy vélekedtek, hogy ezt a múlt időt

Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata*

„A retorika . . . nemcsak a szónokok iskolája, hanem az összes olyan nyelvi alakban jelentkező művelet rendszerezése és tárháza, melynek ismerete mindennemű beszélő és író, olvasó és (beszédet, szöveget) hallgató ember számára egyaránt hasznos. Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez” szükség van retorikára, „nincs irodalom retorika nélkül” (vö. KIBÉDI VARGA ÁRON, Retorika, poétika, műfajok: It. 1983/3: 557). Mélyebb értelemben magatartás és bölcsélet, „etika és kultúra” (uo.), amely az erkölcsi és társadalmi kívánalmakkal egybefonódva (l. Cicero) a kor ízlésének, értékrendjének alapja.

Az arisztotelészi retorika abból indul ki, hogy megnyilatkozásainkban mindig a meggyőzés a célunk, és a retorikát azért tekintti egyetemes érdekű diszciplínának, mert minden egyes tárgyban képes feltárni a meggyőzés lehetőségeit vagy elméletileg megragadni a meggyőzés módját (vö. BALÁZS JÁNOS, Hermész nyomában. Bp., 1987. 49).

Az alkotó egyéniségének meggyőző ereje (éthosza) a klasszikus felfogás szerint a szakmai hozzáértésen és a képviselt ügy szeretetén kívül a jellemet és a gondolkodásmódot is magában foglalja, az eszmét, a célt és a magatartást, együttesen az erkölcsi-intellektuális arculatot, amely a műalkotás létrejötte során a módszer által a műfajon keresztül a stílusra is rányomja bélyegét. A meggyőzés szándéka ebben a kölcsönhatásban a tudati struktúrától a nyelvi formáig mint retorizáltság (ráirányítás), a retorizáltság pedig mint motiváltság jelenik meg: a motivált műfaj retorizált műfajként, a motivált szerkezet retorizált szerkezetként, a motivált nyelv retorizált nyelvként. A retorika így kapcsolódhat a poétikával (vö. seconde rhétorique), így lehet forrása a műfaj- és irodalomelméletnek, ezáltal fejlesztheti ki a stilisztikát, szorosan érintkezve a szöveg- és jelentés-tannal. Arisztotelész műveiből nő ki a meggyőzés, az érvelés tana, a műfajelmélet és a szerkesztés, nevéhez fűződnek „a rendszeresebb stilisztikai vizsgálatok” kezdetei (vö. BALÁZS JÁNOS, A szöveg. Bp., 1985. 24). Mindeközben kijelöli a szónoklat (beszéd-mű, írásmű) létrehozására irányuló munkafolyamatok legfontosabb szakaszait, tagolását: az *inveniót* (a feltalálást vagy feltárást), melybe a téma és a műfaj, továbbá a velük kapcsolatos érvek tisztázása és felkutatása tartozik; a *dispositiót*, a mű valamennyi szintjének megszerkesztését; és a nyelvi megformálást, a stiláris kidolgozás feltételeit, módszereit és lehetséges eszközeit felölelő *elocutio*.

A retorikának a fentebb vázolt diszciplináris sokrétűsége, illetve a szépirodalom irányába való eltolódása a retorikai funkció történeti változásának eredménye, nevezetesen, hogy a kimondottan meggyőző szándékú, az úgynevezett *inventio* központú retorikához (*ars persuadendi*) a nyelvi ékítményekre (*colores rhetorici*) irányuló figyelem a tanító vagy gyönyörködtető funkciójú, az úgynevezett *elocutio* központú (*ars bene dicendi*) retorikát társítja.

A meggyőző és az esztétikai hatás viszonya, valamelyik elő- vagy háttérbe kerülése a retorika egyetemes története során műveltségi, ízlésbeli, társadalmi indíttatású, és vetülete mind az irodalom, mind pedig a műfajok fejlődésére kihat. XVI. századi irodalmunkban például a tanító és a gyönyörködtető cél is elkülönül, két vonulatát rajzolva ezáltal a további lehetséges irányoknak. Sylvester János, Komjáti Benedek s főként Pesti Gábor irodalmi-költői nyelvi koncepciójában a horatiusi *De arte poeticá*ból az *utile* szempontja érvényesül, a tanítás a hasznosság elvével párosul, melyet Pesti Esopus-fordításában a verses mesemagyarázatok — a levont tanulságok (*epimüthion*) — tudatosan didaktikus jellege tükröz. Ugyanakkor létezik az irodalom szerepének egy másik, a horatiusi poétika *dulce* (gyönyörű) elvéhez köthető teóriája is, bár ez

* Részlet a Soros Alapítvány támogatásával készülő munkából.

— közvetve vagy közvetlenül — inkább Dante költői nyelvelméletének (De vulgari eloquentia), a tiszta gyönyörködtetésnek a kifinomult kifejezésbeli kultúra jegyében való reneszánsz kibontása Heltai, Bornemisza vagy Balassi által.

A racionális eszközökkel történő okfejtés, bizonyítás és az emocionális, az érzelme s ezen keresztül az akaratra ható eszközök, vagyis a tulajdonképpeni retorikai meggyőzés és az érzelmi alapú tágabb rábeszélés az irodalmi műveket illetően azonban mindig feltételezik egymást, pontosabban az esztétikum, maga az esztétikai funkció soha nem válik le teljesen a meggyőzésről. Bizonyítékul a magyar erasmisták szolgálnak, akiknél a gyönyörködtetést (az utile mellett) az antik retorikák felélesztése táplálja (Erasmus az esopusi meséket példaként, vagyis a retorika indukciójaként és stilsztikai alakzatként egyaránt ajánlja).

A fogalmilag rögzített logikai és a képi elemekkel való érvelés irodalmi művekbeli aránya, dominanciája a szépirodalmi retorizált érvelés egyik lényegi funkcionális és strukturális ismérve. A valamennyi irodalmi műre kiterjesztett retorikai szempontú elemzés is valójában ebből a szempontból különül két, egymástól eltérő iskolába. Az egyik az amerikai, amely a műalkotásban csak a meggyőzést tételező közleményt látja, és „az irodalmi művet kommunikáció-hordozónak, a szerző és a hallgatóság közötti kölcsönhatás eszközeként tekinti” (CORBETT). (Vö. VÍGH ÁRPÁD, *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 418.) A másik, a R. BARTHES nevéhez fűződő neoretorika viszont sem a feladóról, sem a címzettől nem vesz tudomást. Figyelme kizárólag a szövegre korlátozódik, és az irodalmiság formális mibenlétét kutatva az elsődleges nyelvi rendszerre épülő másodlagos retorikai-stilsztikai kód kifejezőeszközzeit, azokat a metabolának nevezett alakzatokat, formai toposz-típusokat írja le és rendszerezi, amelyek lehetséges művészi-formai jelölői a kódrendszert „elhívó” kultúrának mint jelöltnek. A neoretorika ilyen értelemben az esztétikai érvelés síkján egy sajátos esztétikai funkcióelmélet.

Nyilvánvaló azonban, hogy a teljes igényű retorikai-stilsztikai elméletben (és gyakorlatban) a két felfogás szempontrendszerei szükségszerűen találkoznak, a műhatása éppolyan fontos, mint irodalmisága, mert „bármilyen legyen is gyakorlati célja, külső funkcióját csak belső formai érdeme alapján töltheti be” (vö. HAUSER ARNOLD, *A művészettörténet filozófiája*. Bp., 1978. 54). A retorika — miután behatol az irodalomba — végigkíséri annak fejlődését, eljárásai a műfajban, a szerkezetben és a nyelvben a stílus kiképzésének is műveletei, ha stilsztikán konnotatív rendszert, másodlagos kódot értünk, és mivel azt az alakzatok kommunikatív — pragmatikus tényezőktől függő funkcionális szemléletével azonosítjuk.

Az inventio és az elocutio a műfajok létrejöttében a legfőbb műfajteremtő elvek egyike. Arisztotelész *Retorikája* a beszélő, a hallgató és a beszéd célja (azaz a kommunikatív szituáció) szerint a műfajt három általános típusba sorolva a beszédnek három válfaját adja, melyek a politizáló állampolgárhoz intézett tanácskozó (genosz szümbuletikon), a törvényszéki testület tagjának szóló törvényszéki (genosz dikanikon) és a gyönyörködtetésre szánt bemutató (genosz epideiktikon). „A tanács lehet vagy rábeszélés vagy lebeszélés; mert akár magánemberként adnak tanácsot, akár közügyekben beszélnek a népgyűlés előtt, e kettő valamelyikét teszik. A törvényszéki lehet vádbeszéd és védőbeszéd, mert a peres feleknek vagy vádolniuk kell, vagy védekezniük. A bemutató beszéd tárgya dicséret vagy feddés” (vö. Arisztotelész: *Retorika*. Ford.: ADAMIK TAMÁS. Bp., 1982. 19). A tanácskozó és a törvényszéki rendezelve az inventio, a bemutató az elocutio.

Mivel e három műfaj retorikai szituációját az intellektuális és az esztétikai meggyőzés elvével a szépirodalmi műfajok is átveszik, e műfajok társadalmilag meghatározott rendszere Arisztotelész klasszikus felosztásából levezethető.

A koroknak megvannak jellemző műfajaik, és a már meglévő formák igazodnak a korokhoz. A műfajt definiáló vonások általánosak, míg a műfaji variáns annyiban egyedi, hogy társadalmi-esztétikai dokumentummá válik, mert kora értékrendjét egyéni elrendezéssel a különösség szintjén tárja elénk. (Vö. „A dialógusban megírt szövegek közül . . . az nevezhető drámának, amelyben a dialógusok most változó, kölcsönös viszonyokat hordoznak. És ebből következően a nevek utáni dialógusokban megformálódó drámának a jelen időben változó viszonyok az az állandója, amely végighúzódik a különböző korokban írott és a bármely korban különböző jelleggel, konkrét témával stb. írott drámák benső világszerűségében; és amely lehetővé teszi, hogy az összes ilyen szöveget drámának nevezhessük”: BÉCSY TAMÁS, *Mi a dráma?* Bp., 1987. 10.) A kort, az eszmét, az élményt s a magatartást a műfajban a módszer formálja egyedivé, s emeli közben ismét az általánosba. A műfaj a különösség útján egyediesül, a különösséghez pedig a motivációval közelít. A motivált műfaj retorizált műfaj, melyet az inventio és az elocutio szabályai alakítanak. Az irodalmi retorika szempontjából ezért általános vonásait illetően a műfaj az arisztotelészi formai toposz megfelelője, tehát bármely egyedi esetre alkalmazható. Például „az egy embert időrendi sorrendben dicsőítő beszéd olyan fogásokkal él, melyeken alig kell változtatni ahhoz, hogy a szónoki beszédből írói műfaj, életrajz, eposz, hagiográfia vagy regény legyen” (vö. KIBÉDI i. m. 564).

A történetileg kialakult és formai toposznak (érvforrásnak) tekintett műfajok — kölcsönösen feltételezve és meghatározva egymást — mintaszerű összefüggést, paradigmát alkotnak, és a korok, korszakkategóriák lineáris tengelyén ok- és szükségyszerűen vegyülnek, kombinálódnak. Ezáltal egy dinamikus séma áll elő, melyben a szintagmatikus tengely mentén kialakult új, bizonyos minőségi jegyeinél fogva, asszociálja a paradigma valamelyik hozzá lazábban vagy szorosabban kapcsolódó tagját, majd az asszociációs szálon beilleszkedik a rendszerbe. A műfajoknak ez a paradigmatis és szintagmatis tengelyen való mozgása, el- és átrendeződése a mögöttük húzódnó társadalmi-művészi szükségletek igényeinek kielégítésére a klasszikus retorikából ismert négy alpművelet (hozzátoldás, elvonas, sorrendváltoztatás, helyettesítés) útján történik. Például az 1830-as években — ahogyan ezt LOTMAN kifejtí — „a XVIII. századnak és a XIX. század elejének olyan hagyományos prózai műfajai, mint a kóperegény, családregény és a regény sok más formája” a művészet határain kívülre kerülnek. „Helyükre a karcolat” lép, „melyet dokumentumszerűsége miatt” becsülnek (vö. LOTMAN, *Szöveg, modell, típus.* Bp., 1973. 95). Vagy a műfajok hazai története során a novella a századvégen váltja fel a regényt, részint világirodalmi ösztönzésre (vö. Dickens, Turgenyev, Bret Harte stb.), részint — és leginkább — öntörvényű, belső fejlődés eredményeként.

Másfelől a vázolt dinamikus rendszer saját vonzáskörében a nem irodalmi műfajnak is irodalmi funkciót kölcsönöz, motiváló ereje — metanyelvi elemként — az irodalmiság immanens jegyeit (zárttság, strukturáltság, tematikus progresszió stb.) nélkülöző szöveget is a példa szintjére emeli. „Még a közvetlen, »nyers« valóság is — egy dokumentum, ha szépprózába vagy játékfilmbé illesztjük — annak ellenére, hogy »materiálisan« változatlan marad, funkcióját tekintve természete gyökeresen átalakul: miközben a szöveg többi részére is kiterjeszti a valóság általa keltett érzetét, a szövegösszefüggés olyan ismeretjelleggel ruházza fel, mintha maga is »csinált« lenne és így mintegy újratereptődik” (vö. LOTMAN i. m. 95).

Végül is a műfajok kereteinek megbontása, a műfaji fellazulás, keveredés, csere és átcsapás nem más, mint rendszerük létének feltétele. A viszonyítás és a kiindulópont ismét Arisztotelész. Poétikája az első műfajelméleti rendszer, a műfajnak olyan esztétikai kánona, melyet a befejezettség attribútuma minősít. Arisztotelész megalkotja a tér és az idő, a kerekesség és a lezártág kategóriáival, valamint az oksági következetességgel moti-

vált műfajt, és a szigorú oksági láncolaton belül — feloldva a várhatóság köznapi szabályait — a műfaj immanens művészi értékét az okság és várhatóság retorizált mivoltához köti: „a tragédia nem pusztán egy teljes cselekménynek az utánzása, hanem a félelmes és szánalmat keltő eseményeké, s ezeket az érzelmeket leginkább az váltja ki, ha az események a várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek. Így a csodálatos is jobban hat, mint ha magától vagy véletlenül történnék, mert a véletlenek közül is azok a legcsodálatosabbak, amelyek mintegy célzatosan következtek be” (vö. Arisztotelész: Poétika. Ford.: SARKADY JÁNOS. Bp., 1963. 27—8. Az én kiemelésem, G. L.). Maga a befejezettség ilyen módon esztétikai értéké fokozza a motivációt, mely a várható fordulatnak új megoldásával a felismerés vagy ráismerés öröméhez vezet.

Arisztotelész műfaji rendszere a világlátás és emberszemlélet, a görög szépségeszmény „formába” öntése, vagyis a funkcióját meghatározó értékrend szintjén mint a fölérendelt etika és kultúra terméke társadalmilag motivált képződmény. Ekként áll elő a kétarcú modell: az autonóm módon önmagát definiáló és ugyanakkor a külső tényezőktől determinált, melytől a későbbiek során való minden eltérés újabb motivált rendszert eredményez. A konvencionális—általános folytonos meghaladása, majd az újnak ismételt strukturálódása Arisztotelész poétikai modelljén alapszik, mindenkor az eltérésben nyeri el értelmét, és mozgásának lényege is ebben fogható meg.

A dinamikus séma változását a viszonylagos szabadság és kötöttség irányítja. A szabadságot a formák meghaladásának „kényszere”, a kötöttséget társadalmi érvényességük, az ún. „elvárási horizont” jelenti. A művészi tartalmat hordozó kultúra és az ennek formát adó műfaj kapcsolatában a kultúra, a művészi tartalom változása az alkotói módszerben manifesztálódik, és rendezi át a műfaj vonásait. Ha az inventiót és az elocutiót módszereknek (szabálynak, műveletnek) tekintjük, a retorikában testet öltő formális lehetőségrendszer működése során funkcionálissá válik, és a retorika szükségképpen átfordul a stilisztikába. Retorika és stilisztika a műalkotást illetően a kompetencia és a performancia olyan kölcsönviszonya, amely egymástól elválaszthatatlan két aspektus. Magától értetődik tehát: a stilisztika, a stílus nem csak nyelvi kérdés, szintjei a nyelvhasználat folyamatán kívül is kimutathatók. A műfaji mozgás és eltérés például — a retorikának éppen a kultúrával való összefonódása következtében — pragmatikus jelleget ölt, a meghaladás egyrészt, az eltérés másrészt a műfaji rendszert kísérő stíluszint, a műfajhoz kötődő stilisztikai érték, másképpen a műfaj stílusa, míg az egyedi műfaj — ahogy ezt korábban kifejtettük — érvorrásul szolgáló műfaji interpretáció, s mint ilyen a performanciával esik egybe. Ezért a mindenkori megvalósulás a retorikának már a stilisztikai jellegű aspektusa. Mind a pragmatikát, mind a performanciát ez az aspektus integrálja, miközben az egész rendszert — a legtágabb értelemben — a szemiózis folyamatába emeli.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Az ige után

(Adatok a Jókai-kódexből)

I. Az alábbiakban olyan korai ómagyar mondatrészleteket, tagmondatokat, mondatokat mutatok be, amelyek hátravetett igekötőt vagy igekötőelőzményt tartalmaznak. Adataimat a P. BALÁZS JÁNOSTÓL latin megfelelőikkel, jegyzetekkel közzétett Jókai-kódexből veszem. Bevezetésképpen felhívom a figyelmet a mai magyar nyelv szórendjének bizonyos összefüggéseire, illetőleg az ezekből adódó kérdésekre.

Ismeretes, hogy az igekötők előfordulnak mind az ige előtti, mind az ígét követő helyzetben (részletesen l. pl.: FOGARASI: Athenaeum II, 193–8, DEME: MMNyR. II, 475–82; É. KISS, NytudÉrt. 116. sz.; ELEKFI: Nyelvművelő kézikönyv (NyKk.) II, 884–96; NAUMENKO-PAPP: Nyr. CXI, 433–43). Ez a megállapítás a fenti, általános megfogalmazást véve alapul — s részben igekötő-előzményekre, redukált bővítvényekre vonatkoztatva — érvényes már a korai magyar nyelvre (l. MOLECZ, A magyar szórend története 31–35), de érvényes napjaink minden nyelvváltozatára is.

Az igekötő ige utáni helyzetének gyakori és jól ismert esete az olyan nyomatékos mondat, amelyben a közlemény leglényegesebb momentumja sem nem maga az ige kifejezte cselekvés, sem nem az igekötő jelentésének ilyen vagy olyan mozzanata, hanem a mondat valamely más részletében kifejezett információ. Az igekötő hátravetésének ebben az esetben szokás kirekesztő szórendről beszélni (l. pl. ELEKFI: NyKk. II, 892–3).

Ma — a mai magyar nyelv szinkrón összefüggései alapján — az embernek az lehet a benyomása, hogy az igekötő ige utáni helyzetének a nyomatékos mondatban lényegében egyetlen oka, magyarázata van: az, hogy az ígét megelőző, hangsúlyos helyre a közleménynek a kommunikatív csúcst adó mondatrész (HUKAYA SITOSI műszavával: a mondat fő híre) kerül: „*Pista* ment el, (nem Jancsi)”; „Csak *holnap* jön meg, (nem ma)”. Az alany, az időhatározó stb. mintegy kiüti az igekötőt a helyéből. Ha ez a „kiütés” szinkrón szabályként talán elfogadható is, nyilván nem fogható fel a jelenség történeti magyarázataként. Ahogy a névelőt, a *leg-* morfémat vagy a valóságos jelzőket nem lehet a megfelelő szó, morfémacsoport, morféma (alaptag, meghatározott elem) mögé „ütni”, bármely lényegtelenek legyenek is ez utóbbiak, s bármely fontos legyen is valami más, ugyanúgy nem tudom elképzelni, hogy a főhír a nyelvfejlődés egy pontján kiütötte volna az addig szilárdan az ige előtt álló igekötőt, ha az nem állhatott volna egyébként is az ige mögött. Ha az igekötő(előzmény) — ige(tő) sorrend a megelőző stádiumban kötelező (általános) lett volna, „hátra”-kerülése ugyanolyan esélytelen lett volna, mint a következő, fantázia szülte változások: *F i n o m kenyeret ettem* → **F i n o m ettem kenyeret*; *Legh a n g o s abban* énekelt → **H a n g o s a b b a n énekelt leg*; *A barátod jön.* → **A jön barátod*. MARÁCZ LÁSZLÓ névutós példáját (l. NyK. LXXXVII. 173–86) veszem át a következő — szintén elképzelhetetlen — változás szemléltetéséhez: *János a b o k o r mögött állt, nem a ház mögött* → **János a ”b o k o r állt mögött, nem a ház*.

A fenti, nem azonos értékű, s egyaránt spekulatív példaktól eltekintve, csak a mai magyar nyelv rendszerét figyelembe véve is elgondolkodtató, hogy a rendszer egyes pontjain az igekötő akkor is az ígét követő helyen áll, ha a mondat aktuális tagolása ezt nem motiválja. Vessük össze alább az A) és a B) oszlop mondatait (l. a következő lapon)!

(Előrebocsátom, hogy a két oszlop mondatai között nincsen pontos megfelelés. Különbség van esetenként a többi között — az ige személyében, idejében. A valamilyen tekintetben mégis összevethető mondatokat egymás mellett közlöm. — A □ jel lehetséges szünetet, különjeztést, a ^ jel egybeejtést jelöl. A ' és a · jeleket erősebb, illetve gyengébb hangsúlyok szükség szerinti érzékeltetésére használok.)

Az A) oszlop mondatait két csoportba sorolhatjuk: 1. Azokban a mondatokban, amelyeknek az alany nem főhírük, az igekötő megelőzi az ígét 2. Azokban a mondatokban, amelyekben az alany a főhír, az igekötő az ígét követi.

A B) oszlop valamennyi mondatának közös tulajdonsága, hogy nincsen főhírük: nyomatéktalan mondatok. Az első hat mondat (I.) aktuálisan tagolható: bevezető részük téma szerepű alanyt tartalmaz. Az újságoló rész (komment) jelölésünkben a □ jel után következik. Ennek szórendje a téma értékű alany kitételeztől láthatólag független; így lényegében azonos jelentésűek a következő mondatok:

„Pista □ *egyje meg a levest!*” ≈ „(Én is azt mondom.) *Egyje meg a levest!*”
 „Pista □ *menjen el!*” ≈ „(Igen.) *Menjen el!*”
 „Most Pista is □ *mehet ki az udvarra!*” ≈ *Mehet ki az udvarra!*”

A fenti átalakításokhoz hasonlóan, alábbi táblázatunk B) oszlopának második hat mondata önmagában is azt mutatja, hogy az igekötőnek az újságoló részben való hátravetése létrejöhet és fennállhat az ige előtti részek hatása nélkül is.

Ha a *Pista □ menjen el* mondatot úgy kívánjuk átalakítani, hogy az alany váljék a mondat főhírévé, két — némiképp nyilván jelentésében is különböző — lehetőségünk van:

„Pista □ menjen el!” ↗ „*'Pista'*menjen^{el}!”
 ↘ „Menjen^{el} (a) *'Pista'*!”

A két átalakításnak közös vonása, hogy az igekötő hátravetése *m e g ő r z ő d i k* (nem pedig „létrejön”). A *Pista menjen el!* mondatban a *Pista* alany — mely É. Kiss KATALIN leírásának értelmében a mondat egyetlen lehetséges fókuszában van — a minimális oppozíciókat tekintve nem szórendi helye, hanem hangsúly- és ritmusbeli jellemzői révén áll szemben a megfelelő, az alanyt témaként tartalmazó mondatdal.

MOLE CZ BÉLA középiskolai tanárnak „A magyar szórend története” c. könyvéből (Bp., 1900.) tudhatjuk, hogy az ige meghatározója, s ilyen minőségben az igekötő is, a középkorban gyakrabban került az ige mögé, mint napjainkban. A hátravetés mai esetei

A)

'Pista □ 'megette a 'levest. 'Pista □ 'elment. 'Pista □ 'kiment az 'udvarra.	!Az alany nem főhír
Gábor □ 'kimondta a 'döntő szót.	

'Pista ^{ette} meg a levest. 'Pista ^{ment} el. 'Pista ^{ment} ki az udvarra. 'Gábor ^{mondta} ki a döntő szót.	Az alany főhír

B)

Ezeknek a mondatoknak nincsen főhírük	I.
	Pista □ 'egyje 'meg a 'levest. Pista □ 'menjen 'el. Pista □ 'menjen 'ki az 'udvarra. Pista pedig □ 'ment 'ki az 'udvarra. Pista már □ 'ment 'ki az 'udvarra. Most Pista is □ 'mehet 'ki az 'udvarra.
	II.
	(Vége —) 'mondta 'ki a 'döntő szót 'Gábor. 'Menj 'el! 'Menj 'ki az 'udvarra! 'Mentem 'ki. 'Mentem 'ki az 'udvarra. 'Mehetek 'ki az 'udvarra.

— ha nem azonos gyakoriságban is — léteztek; de sok az olyan adat is, amely sem felszólító jelleggel, sem kirekesztéssel, sem a mondat folyamatos értékével nem magyarázható. Az itt bemutatandó adatok e gondolatot, azt hiszem, alátámasztják; mindamellett, kerülni óhajtván a túlságosan célratoró csoportosítást, a különösebb tanulsággal nem szolgáló adatokat sem mellőzöm.

2. A Jókai-kódexben is szép számmal találhatók olyan, az igekötőt vagy igekötő-előzményt az ige után tartalmazó mondatok, amelyek egyúttal felszólító értékűek: JókK. 6: „*menel farvidel*” : „*vade et vende*”; „*Menjél ftekeledmeg azokot kyket hallottal*” : „*Vade et perfice, quae audisti*”; 10: „*varj meg engemet nemjkeufe*” : „*Expecta me aliquantum*”; 12: „*fegj meg engemet en fogjtkozafombol : es kemenen megzezeenges*”: „*de meis defectibus me corrigas et acrius me reprehendas*”; 19: „*mo[n]gjad meg nekem ky neved*” : „*dicas mihi, quod est nomen tuum*”; 30: „*menyetekel ynett yeles toluayok es galyadok : es menyettek az hyspitalba*” : „*Recedite hinc, pultrones vilissimi, et ite ad hospitale*”; 42: „*Vram nijfad meg en aJakymott*” : „*Domine, labia mea aperies*”; 46: „*hogj lafmeg engemet*” : „*ut visites me*”; 48: „*Es terj meg te celladba yftennek aldomaual*” : „*et revertere ad cellam tuam cum benedictione*”; 53: „*De monda zent ferencz eregyel fyam es gjouonyal meg*” : „*Dixit ei sanctus Franciscus: »Vade, fili, et confitearis...«*”; 58: „*bewntewket hagyatok el: egebeknek yozagat agjadokmeg*” : „*dimittite peccatum; reddite alienum*”; 76: „*Es aldyad meg ewkewt vrnak neube*” : „*et benedicas eos in nomine Domini... Jesu Christi*”; 84: „*De az vrnak neube kyt neuzel yewjbel az hazba*” : „*sed amore illius Domini, quem nominasti, intres domum*”; 118: „*Es mongjad meg en nekem ky palantalta ez zerzetett*” : „*Item dic mihi, quis plantavit hanc fratrum religionem*”; 131: „*mennyewnc bel ez egyhazba hogj halyonk myfett*” : (BpK:) „*Intremus, ut hic missam audiamus*”; 132: „*Mennyewnk el zent Peterhez es zent Palhoz*” : „*eamus Romam ad sanctum Petrum et ad sanctum Paulum*”; 138: „*mennyewnk el vr yftennek neube*” : „*Eamus ergo, in nomine Domini*”; 139: „*varyatok meg engemet ez vton*” : „*Expectate me in via*”; 161: „*agjad meg attyanak az gyermeket*” : „*redde puerum patri suo*”. Nyilvánvaló, hogy a nyomdatechnikailag kiemelt részek szórendjét (az igekötő helyét) nem indokolja a megfelelő latin igealak (*perfice, expecta, corrigas, dicas, recedite, aperies, visites, revertere, confitearis, dimitte, reddite, benedicas, intres, dic, intremus, eamus, expectate, redde*). A JókK. 6: *Menjél* adata — ha az *el*-t ebben igekötőnek véljük — szintén a latin *vade* igealaktól független elrendezést mutat. Ismeretes, hogy az *igekötő(-előzmény)* — *ige* sorrend szintén előfordul felszólító módú igealakot tartalmazó mondatokban, részint felszólító értékben, pl. JókK. 38: „*Es te meg mutaffad az hegyet ewnekj*” : „*et vos montem illum eis monstrabitis*”, részint nem felszólító értékben, mellékmondatban: JókK. 100: „*Akarom hogj ew meg menceze magat ez ewkewrtewl*” : „*volo quod [BpK. 9a: ut] ipse expropriet se... de isto bove*”.

3. Számos esetben az igekötő(-előzmény) követi az ígét kijelentő mondatokban is, annak ellenére, hogy sem az alany, sem az ige valamely bővítménye nem tekinthető a mondat főhírének. E jelenségről bőszégesen ír MOLECZ BÉLA fentebb már idézett művében. Bár a változás módjának leírásában nem vagyok vele teljesen egy véleményen, s bár céloom itt elsősorban adatközlés, magát az ómagyar kori jelenséget olyan jól ragadja meg, hogy érdemes — talán soha többé ki nem adandó — művéből hosszabban idézni. (A mai terminológiától való eltérések, azt hiszem, különösebben nem zavarják a megértést):

„Mélyebb kutatás nélkül is feltűnik, hogy régi nyelvünk sokkal több ször hagyta nyomatékosan, meghatározó nélkül az ígét, mint a mai magyar nyelv. Az ígével kezdték a szölamot s a cselekvésnek,

történésnek, lételnek legfontosabb jegyeit is, mint kiegészítő tagokat tették az ige után, véle egy, vagy tőle különvált szólamba, vagy pedig az ige elé is, de ilyenkor — hihetőleg — mindig más szólamba.” (30.) Az igekezőkről szólva így ír: „Ez igekezők fejlődése, a mint említettem, mindinkább odairányult, hogy az igehez (!) fűződjenek, az igeeknek mintegy állandó határozói legyenek s így természetes is, hogy az idő folyamán az ige elé kerültek, s nyomatékkal ejtették őket s az ige maga nem jutott nyomatékos helyre. Úgy, hogy mai nyelvünkben épen az a szokás, hogy ha az ige tartalmának megjelölhetjük valamely általános irányát, (fel, be, ki stb.) s ha nem akarjuk épen a folyamatosságot jelölni, akkor meghatározóképen az ige elé, nyomatékos helyre tesszük az igekezőt, még akkor is, ha nem akarjuk különös nyomatékkal, ellentmondás képen kiemelni”. (I. m. 31, MOLE CZ BÉLA kiemeléseivel. A szerző az idézett szövegrész végén a következő lapalji hivatkozásra utal: „Vö. SIMONYI, Nyr. 13: 359”.) A hivatkozás után MOLE CZ így folytatja, új bekezdésben: „Ilyenkor pedig tulajdonképpen magának az ige fogalmának megismertetése a legfőbb célunk, a cselekvést, történést akarjuk közölni valakivel. [Új bekezdés.] Ez lehet az oka annak, hogy régebbi nyelvünkben igen sokszor találjuk még ilyen esetekben az igtől külön, hátratéva az igekezőt; ilyenkor bizonyára az ige volt a nyomatékos, s esetleg az igekezőt is nyomatékosan ejtették.” (I. m. 31.)

Az alább a Jókai-kódexből idézendő adatok nagyjából MOLE CZ fenti leírásának is megfelelnek. Föltételezem, hogy az igekező(-előzmény) többnyire hangsúlyos volt e mondatokban; természetesen hangsúlyos volt az igető is: JókK. 6: „De *menenek el* Pýfpek leg herre”: „Iverunt ergo ad episcopatum”; 9: „azert nemý ewdeben *mene el* helerewl : es mene az helyre holot vala frater Γ Bernald”: „Quodam itaque tempore *recessit* a loco, [. . .] et *perrexit* ad locum, ubi morabatur frater Bernardus”; 80: „De tewrtenek nemý napon hogý ez vylagý pap *mene bel* Γ Porciuncula belý zent marianak egyházaba aýoýta-toffagnak kedueert”: „Accidit ergo quadam die, ut saecularis quidam ecclesiam Beatae Mariae de Portiuncula oraturus *intraret*”; 87: „De tewrtenek hogý bodog ferencz *yewue oda* es meg uadoltatotuala neký”: „Contigit autem, quod beatus Franciscus *venit illuc*, et fuit sibi accusatus frater ille”; 88—9: „ký volna alazatofflaghan es zegenfegben mendentewl kewlewmb: azoktol kyk el multanak: es *elegednek meg* enemagamon”: „qui esset dissimilis in humilitate et paupertate ab omnibus aliis, qui praecesserunt, et *esset contentus* habere me solum”; 91: „vr ýften akart vallaný egy vý nepet mend azokbalol kyk el multanak : egýeffegeft es valazoft életben es bezedekben : ky *elegednek meg* csak azon felfeges . . . criftofon”: „. . . Dominus voluerit habere unum novum et parvum populum ab omnibus, qui praecesserunt, singularem et dissimilem in vita et verbis, qui *esset contentus* habere ipsum solum dulcissimum”; 161: „Nemýnemew haz hyrtelen le omoluan egy hewfet *nyoma meg*”: „repente quaedam corruens domus unum *absorbuit* iuvenem.” — A fenti mondatok többségében elbeszélő múltban van az ige; jelen idejű a 91. lapról idézett mondat igéje: *elegednek [meg]*. Ható igét tartalmazó, hasonló elrendezésű mondat a következő: JókK. 86: „Es haualamely zegen baratt yutandana auagy hely yewne *ewlhetne le* az fraterektewl es ewlhetne egýenbe az baratokual”: „et si aliquis pauper superveniret, ut invitaretur a fratribus, posset sedere aequaliter (BpK. és VatK.:) cum fratribus.” A fenti adatokban a szórendet illető esetleges latin hatást csak a (JókK. 87:) *yewue oda : venit illuc* megfelelés esetében tehetünk fel. A többi idézett mondatban, mondatrészletben a latin eredeti, illetőleg az eredetihez nyilván közel álló latin mondat az igekező(-előzmény) hátravetését nem magyarázhatja (vö.: *Iverunt, recessit, perrexit, intraret, esset contentus, absorbuit, posset sedere*). Figyelemre méltó, hogy az idézett részletekben aligha tehetünk fel az ige előtt hangsúlyos szót; az igét részint csak kötőszó, vonatkozó névmás (JókK. 6: *menenek el*, 91: *ky elegednek meg*), részint határozott vagy határozatlan, de specifikus névszót tartalmazó, téma szerepű mondatrészek előzik meg: JókK. 87: „De

tewrtenek hogy *bodog ferencz yewue oda*”; 9: *nemy ewdeben mene el*; 80: *e3 vjlagij pap mene bel* — P. BALÁZS JÁNOS az *e3* szóra vonatkozó jegyzetében a következőt írja: „Valószínűleg a másoló hibája: *egy* (unus) helyett *e3*-t írt”; JókK. 161: *egy heufet nyoma meg*.

4. A Jókai-kódexben számos olyan kérdő mondat van, ahol a kérdő névmás v. névmási határozószó és az ige közé más mondatrész ékelődik. Valószínű, hogy ilyenkor is — akárcsak a 3. pont alatt bemutatott esetekben — az igének és az igekötő(-előzmény)-nek, ha ilyenek voltak a mondatban, megvolt a maguk önálló hangsúlya: JókK. 79: „Penznek meg vtaľafarol es *mykeppen* az baratot *geutre meg* ky ewtett yletteuala” : „De exsecratione pecuniae et *qualiter punivit* (BpK.): fratrem, qui tetigit pecuniam”; 128: „*Mjkeppen* zent ferencz *emele fel fuuallaľfual frater Maffeuf*” : „*Qualiter sanctus Franciscus levavit* fratrem Masseum in aere cum flatu.” A hangsúlyos kérdő névmás v. névmási határozószó, illetve a szintén hangsúlyos ige és igekötő(-előzmény) közötti rész hangsúlytalan lehetett. Ezt sugallja a JókK. 79. lapjáról idézett mondat, ahol a határozott, az előzményből ismeretes vonatkozású tárgy (*az baratot*) szerepel a két, hangsúlyokat viselő mondatrészlet között. A két hangsúlyos részlet egymás mellé kerülhet, de ez, mint láthatuk, nem általános. Egymás mellett állnak például a következő mondatban (eltérően a párhuzamosan idézendő latin mondattól): JókK. 135: „*Mjkeppen yjelenet meg* crifuts az baratoknak *kyk yftenrewl bezelnekuala*” : „*Qualiter loquente* sancto Francisco de Deo cum sociis suis Christus *apparuit* in medio eorum”. — Ha a két, hangsúlyokat viselő részlet egymás mellé kerül, a kérdő névmás vagy határozószó hangsúlya előbb vagy utóbb elnyomhatta az igekötő(-előzmény) hangsúlyát. — Nem térek itt ki arra a lehetőségre, hogy a kérdő névmásnak, névmási határozószónak és az igének a távolsága, illetőleg a nagyobb távolság esélye jelentős mértékben függött a kérdés valóságosságától. Nyilvánvaló, hogy az idézett és hasonló, cím jellegű kérdésekben a kérdés és az állítás elemei keverednek.

5. Vannak olyan, a 3. pont alatt bemutatottakhoz közel álló mondatok, mondatrészletek, ahol az igét megelőző szóról — a kontextus, az adott szó jelentése alapján — feltehető, hogy erős hangsúlyt kapott. Ebből azonban nem következik, hogy az ige és az igét követő elemek hangsúlytalanok lettek volna. Így felteszem, hogy az idézendő mondatokban és hasonlóknak a *meg, el* — ideig-óráig — hangsúlyos lehetett. (Nagyjából ez következik MOLÉCZ idézett véleményéből is.) JókK. 63: „*Azert ehfegert embereknek foksa-ga ve ze e l*” : „unde prae fame *p e r i i t* maxima multitudo hominum.” (Az ’embereknek sokasága’ és az ’elveszett’ részletek hírértéke a mondatban egyaránt kiemelkedő.) JókK. 67: „. . . zent fferencznek feby helyt azanneban *vakara el* hogý” : „*abrasit* stigmata sancti, ita tamen, quod”; uo: „*Iftenre* mondom hogý en az febeknek helyt vgý *vakarom el* hogý fonha touaba meg nem yelennek” : „*Per Deum!* ego taliter stigmata illa *delebo*, quod nunquam de cetero apparebunt!”; 80: „*Es* tehat ynkaľ *vtalak meg* az zamar ganayahoz haľfonlot penczt hodnem az zamar zarat” : „*et ex tunc magis contempserunt* pecuniam stercori asini comparatam”. — Hogy az igét (az igetövet) megelőző mondatrész hangsúlyossága nem feltétlenül egyértelmű ezen mondatrész és az ige(tő) egybeesésével, azt talán alátámasztják az előzőhöz némiképp hasonló, de az igekötőt a hangsúlyos mondatrész és az igetö k ö z ö t t (tehát az ige é l é n) tartalmazó mondatok egyidejű lehetősége, pl. JókK. 79: „*Crifutnak ygaz baratyá es kewuetewe zent ferencz* :/ mend *e3 vjlagyatt tewkelleft meg vtaľa*” : „*Verus amicus et imitator Christi Franciscus omnia, quae mundi sunt, perfecte despiciens* . . .” A két különböző elrendezés lehetőségét egyszerre mutatja következő idézetünk: a fok-, illetve a módhatározó bennük, úgy vélem, egyaránt hangsúlyos volt: JókK. 49: „*Es ezenne fenefeguel me g yje le ne k* eu el hogý vewlgekett es kewrnewlallo hegýekett *ynkaľ v i l a g o f o j t o t t u a l a me g* hodnem nappnak fene” : „*Et apparuit cum tanto splendore* de nocte, quod *illuminavit* montes et valles circumquaue

amplius, quam si solis claritas affuisset.” Azt, hogy az igekötőnek, igekötő-előzménynek, az ígét megelőző vagy követő latívuszragos névszónak — helyétől függetlenül — önálló hangsúlya lehetett, a tagadásnak az ómagyar korban oly gyakori szórendje, illetve — ezúttal is — a két szórend egyvidejű lehetősége is alátámasztja: JókK. 69: „Es a3 Ver touaba *k ij nem futott*” : „sanguis amplius non defluxit”; ill.: JókK. 95: „kyknek *nem hyrdetem me g ew* kegyetlenfegeket” : „quibus non annuntio impietatem eorum”. A *meg* és a *bánt* külön hangsúlyát — vagyis a *ne* hangsúlytalanságát — mutatja talán a következő idézetben az igekötőnek a tiltószóval való egybeírása is: JókK. 14: „felnekuala hogý ew vymadfatat *megne bantanak valamýkeppen*” : „timebant eius orationem aliquantulum impedire”. Figyelemre méltók — éppen csekély különbözésük, szembenállásuk miatt — a következő adatok is: JókK. 66: „es a3 zent attýanak Γ zent feby helyet kefyuel *el uakara vgý* hogý . . .” : „et cum cultello sacra stigmata de pictura sancti patris *abrasit, ita quod*”; ugyanakkor JókK. 67: „en az febeknek helyt *vgý vakarom el* hogý fonha touaba *meg nem ýelennek*” : „ego *taliter* stigmata illa *delebo*, quod nunquam de cetero apparebunt” (l. fentebb is). Az igekötő(-előzmény) hátravetésének néhány további, a fentiekhez hasonló példája: JókK. 81: „Es nagý zenuedetyert es gyewtrehmeert ykaly be(d)tegewltuala *meg*” : „et per nimiam abinentiam et afflictionem erat magis debilitatus”; 85--6: „De kezlely uala a3batokott (a: azbaratokott) hogý oly alazatos es týztes a3talok. . . vallananak hogý ynnetlen *Vylagý emberek epewltethetnek meg*” : „Admonebat enim fratres, ut ita humiles et honestas mensas haberent, quod inde *saeculares possent aedificari*”.

6. Említettem már, hogy az igekötő hátravetésének a tagadó mondatok között is vannak példái: JókK. 48: „hogý en conficietiam lelkem fenegýben *nem zegýjengett meg engemet*” : „quod in nullo conscientia me reprehendit”; 142: „Vgý hogý a3 barátok ewtett nem vonhattyakuala el labától” : „ita quod fratres a pedibus sancti illum avelere non valem [BpK.: potuerunt.]”. Vö. még pl. JókK. 123: „hog en agyamot *nefertezteffe meg*” : „ne pollut thalamum”.

Ma tagadó mondatokban az igekötő hangsúlytalan is, hangsúlyos is lehet: *Nem hozták föl az ’újságot. : Végül is ’nem’hozták’föl’az ’újságot.* A *nem hozták föl*-szerű szerkesztmények eredetileg a *hozták föl* forma tagadásaként jöhettek létre.

7. Akad olyan — nagyjában-egészében az 5. pontban felsoroltakhoz hasonló, az igekötő(-előzmény)t az ige mögött tartalmazó mondat is, ahol az ige által kifejezett cselekvés már-már az aktuális előfeltevés része, s így valószínű, hogy az igekötő(-előzmény) hangsúlya benne mintegy megszűnt: JókK. 39: „Es vrland[us] vr feldebe teruen: zent ferenc boczata kettewt tarfy kewzewl . / . kyk meg kerefnek ewtett De ewk a3 helnek efmeretlenfegeert . / . Ez felewl mondot vrnak varat *na gý nechez feguel lewlek meg*” : „et domino ad propria redunte, sanctus Franciscus misit ad eum duos de oculis suis, qui illum requirerent, sed propter partes istis ignotas *cum magna difficultate* castrum praedicti domini *invenerunt*”; 87: „hogý ezak engalya ruhájában mezeetlen *menneel* alamyznaert” : „quod totus nudus *íret* solus . . . pro eleemosyna”. Ez utóbbi esetben a *menneel* egybeírása összefügghet az *el* hangsúlyvesztésével, hangsúlytalanságával.

Megjegyzem, a Jókai-kódelexben is van példa arra, hogy hangsúlyos mondatrészek *k ö v e t i k* az ige után álló igekötőt, feltehetőleg a mondat főhíreként: JókK. 1: „Mý vronkac iefus criftufnac gyczeretýre es gyczewfegere es my atyananak bodog ferencznek : *yrattanak meg ytteguel nemý yrafok bodog ferenczewl es tarfyrol : eunekyk czudalatos mýjelkedetecrewl*”. Az ígét megelőző rész itt nyilván hangsúlytalan, a mondat bevezető része; hogy a *ferencznek* és az *yrattanak* szavakat nem ejtették egybe, azt a kettőspont is alátámasztja.

8. A fenti adatok összességében megerősítik MOLECZnek azt a véleményét, hogy korai nyelvünkben az igekötő(-előzmény) hátravetése a mainál sokkal általánosabb volt. (Itt természetesen nem az ő szóhasználatával fogalmazok.) Eredetileg e felhasználások közös mozzanata az ígének, az állítmánynak a hangsúlyossága lehetett — főhírként jelentkező alanyt, tárgyat, határozót nem tartalmazó mondatokban. Ennek a helyzetnek elszigetelődött, specializálódott maradványai lehetnek az igekötő mai, felszólító mondatbeli, folyamatosságot kifejező vagy idéző mondatban tapasztalható felhasználásai (*gyere haza; ahogy jöttem haza; mondta ki a véleményét*). A konkrét időt felidéző, de nem folyamatos értékű, élénk stílushatású felhasználások szintén ezen általánosabb használat maradványai, illetőleg specializálódásai lehetnek: *Jövök haza, hát, már kész volt az ebéd* 'Mikor hazajöttem, már kész volt az ebéd'; vö. SIMONYI: Nyr. XIII [1894.], 356—64; HEGEDŰS: Nyr. CXI [1987.] 298. — A hangsúly mozgása az ómagyar korban a mainál kevésbé függhetett a szórendtől: a hangsúly elmozdulásának lehetőségeit fentebb megpróbáltam érzékeltetni. A mai magyar (*már*) 'mentem 'be'a 'szobába (folyamatos) : (*már*) 'mentem'be'a^szobába (nem-folyamatos) szembenállás két pólusa ugyanarra az elrendezésre megy vissza, s a hangsúlykülönbségekre való befogadói érzékenység az ilyen esetekben együtt növekedhetett az igeidők egyszerűsödésével (vö. pl.: BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar igealakok története: NyttudÉrt. 12. sz.; E. ABAFFY ERZSÉBET, Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1983. 113—79).

MOLECZ figyelmeztet, hogy a leírt jelenség területi tagozódást mutathatott. Az igekötő hátravetésének funkcióit, azok megterheltségét tekintve ma sem egységes a magyar nyelvterület. E kérdések taglalására azonban itt nem vállalkozom.

WACHA BALÁZS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Falu bikája. 1. Falun és városon, fiatalok és idősek körében egyaránt ismert a következő kiszólás: „Megjött a *falu bikája*”, illetve „Megjöttek a *falu bikái*”. (A beszédtantrófia követelményeinek megfelelően pontos körülményt is megadok. Egy falusi kisvendéglő teraszán ült néhány lány, amikor lefékezett egy autó, kiszállt belőle négy jól megtermett fiatalember. Az egyik lány megszólalt: „Megjöttek a *falu bikái!*” L. Turista Magazin 101/4. [1990.] 13.)

Elsőször lenézőnek, pejoratívnak véltem ezt a kifejezést. Később sokszor hallottam falun és városon. Kiderült számomra, hogy a *falu bikája* (a *falu bikái*) kifejezés nem egyszerűen lenéző, az ezzel alkotott ítéletekben vegyes érzelmek lappanganak. „A *falu bikája*” rendszerint az a (fiatal) férfi, akinek több nője, hölgyismerőse van, jó a megjelenése, fizikum, flörtölő életmódot folytat, vágyakoznak utána, illetve irigykednek rá. A *falu bikája* minden közösségben létrejövő címkézés. Ezt bizonyítja az egészen új keletű, s talán nemcsak hapax alak, a *Zugló bikája* (20 éves egyetemista lány közlése). A *falu bikája* jelentéskörére — egymástól függetlenül — többen rámondták: az ilyen férfiak az ún. *háemcsék* (*hmcs*), vagyis a helyi menő csávók.

2. A „Megjött a *falu bikája*”, illetve többes számú változatának lexikalizált formáin túl találhatunk a mai nyelvhasználatban ugyanebbe a szemantikai mezőbe sorolható nyelvi jelenségeket, pl. *Új bikája van* ('új fiúja van'). — Közel áll a fentiekhez a *bika* mint 'erős ember' jelentés: „Hű, de *bika* vagy !”, *bika csávó*, illetve igésült formában a

bikázik ('erősít', 'erőlködik'), sőt a *bebikázik* ('behúz', 'megüt') is. Ide tartoznak olyan szószerkezetek, mint a *bika-*, illetve a *bivalyerős*.

3. A *Megjöttek a falu bikái* frazémában egy régi népi közösségi tulajdonszokás emléke őrződött meg. Az állattartó falvakban rendszerint közös tulajdonban tartották a gazdákat a bikát. Ez volt a falu bikája. Más közösségi tulajdon mellett ez a legutóbbi időkgig, körülbelül századunk ötvenes-hatvanas éveig előfordult a magyar faluban.

Sajnos nem akadtam e tulajdonszokás nyomára a jogi népszokások legteljesebb magyar összefoglalójában (TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ, Magyar jogi népszokások. Bp., 1981.), és „A magyarság néprajza” című összefoglaló is csak szüksézszerű utalást tesz: „A bikát reggel engedik ki a bikaakolból a csordabeli tehének közé; estére visszahajtják” (II/108). BOSNYÁK SÁNDOR kéziratosa munkájában mutatja be „a község bikáját” (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 77/962—3). KÓS KÁROLY a kalotaszegi bivalyartást bemutatva szól a községi bikáról. A szarvasmarhánál valamivel kisebb bivalybika egy gazdáié, vagy a bivalyartó gazdák közös tulajdona. Utóbbi esetben közösen vásárolják, s közülük egyik vállalja a *községi bika* gondozását. Saját pajtájában (istállójában) tartja, takarítja, abrakoztatja. Az odahozott tehénekhez kiereszti. Kap a községtől pár holdas kaszálót (ezek a helynevek között sokszor előfordul ún. *Bikarét*-ek). Az *öregbikát* a gazdák közösen levágták, húsát egymás között kiosztották (KÓS KÁROLY, A bivaly a kalotaszegi parasztgazdaságban: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1980. 221).

A *falubikára* vonatkozó egyik időben legközelebbi néprajzi adat a palócöldi Barkóságból származik: „Várkonyon, s a vidéken általában a bikák 1950-ig a csordával jártak ki a legelőre. Amikor a tehén *futtosott, folytatott*, szabadon üzdött a legelőn . . . Domaházán a két bika nyáron a falu közt, az utcán hált, mert nem volt, aki bekösse. Pedig a szarvuk hegyére rézgyölköt erősítettek . . .” (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. 43). — Említést érdemel, hogy a *falubika* mellett megjelenik a *falutehene* is: „A falu által közösen tartott tehén egy tenyészbikának a falu csordája, gulyája számára való felnevelésére” (ÚMTsz. II, 267).

4. A *falubika* név számos népszokásban és gyermekjátékban megjelent és megőrződött. Zalaszentgyörgyön *biká-*-nak nevezik a regőcsoport tagját, Andrásidán vezérét. *Bika* néven nevezik sok gyermekjáték egyik-másik szereplőjét (rendszerint a legnagyobbat vagy legerősebbet). *Bikázás* a neve a Székelyudvarhelyen a bányáscentekkel játszott játéknak, *biká-*-nak nevezik Hódmezővásárhelyen a bika mellesontjából készített játékot (ÚMTsz. I, 478).

A gyermekjátékok között találtam kimondottan *falubika* adatot is. DUDICH LÁSZLÓ 1948-ban Izsán írta le a *falubikázást*, a gyermekek egyik játékát. A bika egy 20—25 cm-es pálcika fafigura, a tehének ennél kisebbek. A *falubikát* egy kör közepére szúrják, a kör széléről indulnak a tehének a bika felé. Mindegyik játékos annyival tolhatja előbbre a tehénét, amennyire sikerül egy bicskát a földbe vágnia. Az győz, akinek a tehene előbb eléri a közepre állított bikát (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 1088). — A *falubika* mellett a *falu-* előtaggal alkotott számos kifejezés ismeretes: *falupanni* (TÓTH IMRE, Ipoly menti palóc tájszótár. Bp., 1987. 95), *falugyöngye* (szóbeli adat), *falucsúfja*, *falufarka* (MihTájsz. 34).

5. A szóláshagyományban ugyancsak megfigyelhető a bika erősségére, valamint szexuális teljesítőképességére való utalás. A magyar közmondások között a bika erős, dühös: „Erős, mint a *bika*”, „Dühös, mint a *bika*”, illetve szabados: „Szabados, mint a *falutehene*” (MSzólIKözm. 84., 85.). Ez utóbbi már átvitt jelentésben is használatos a következővel együtt: „Szabad neki, mint a *falutehene*” ('Olyan férfiról, aki különböző

nőkkel többet megenged magának, mint amennyit illik' MSzólKözm. 85.). Sőt a szólások változatai között egy egészen újnak tűnő is akad: „Olyan a nyakad, mint a *bikáé*, nem olyan erős, hanem olyan pizskos” (városi folklór gyűjtés, 1990.).

6. Régi és mai adatokból nyilvánvaló, hogy a *bika* köznévi esetében is megvan a jelentésnek ez a kettősége: 1. 'szarvasmarha hímje' → 2. 'nagy nemi képességeiről hírhedt férfi' (vö. EMSZT. I, 894). A régi faluközösségi hagyomány, a közösen tartott bika, a *falubika* emléke ugyanígy él tovább alap- és mellékjelentéseiben. Alapjelentése már néprajzi hagyomány, mellékjelentései a népszokások és a gyermekjátékok világában, valamint az újkeletű, férfiakra vonatkozó szólásokban bukkannak föl. Sőt a *bikaborjú* megjelölés még a politikai szlengbe is bevonult: így illették nemegyszer 1989-ben egyik fiatal politikusunkat ellenfelei.

BALÁZS GÉZA

Két szólásunkról. — *Az alma nem esik messze a fájától.* E közismert mondást Szatmárban a Szamosközben is sokat emlegetik, és kétféleképp is záradékolják: 1. *ha messze esik, nagyon messze*; vagy 2. *ha messze esik is, visszagurul.* Az elsőt — mint magyarázat nélkül is világos — akkor használják, ha valaki nagyon eltávolodik eredeti közösségétől, mondjuk alaposan „kiüt” családjából, a másodikat meg, ha valaki eltávolodik (eltávolodott) is a „fajtájától”, mássága csak látszólagos volt, illetve ha valódi is, csak ideig-óráig tartott, átmeneti volt. (Adatközlő: Fogarassy Lajos 60 éves földműves, Szamosassályi.)

A kutya is felköl (az árnyékból), ha megéhezik. Akkor idézik, ha a körülmények hatalmát, a szükség (az éhség) nyomasztó súlyát akarják hangsúlyozni. Mindenki, az állat is dolog után néz, ha rákényszeríti a szükség. BURA LÁSZLÓ Szatmári szólások és közmondások (Bp., 1987.) Szilágy megyei (hajdani közép-szolnoki) gyűjtést is tartalmazó munkájában nem szerepel, jölehet ötven kutyával kapcsolatos szólást és közmondást közöl (66–8). (Adatközlő: Márton József 83 éves földműves, Sonkád, Szatmár m.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Mart. A 'meredek, alámosott vízpart' (STRÖMPL: HidrK. IX, 122) jelentésű *mart* szavunk legkorábbi előfordulásaként a következő helységnévet tartjuk nyilván: 1215/1550: „Bacina de villa *Mogos Mortu*” (VárReg. 184.). E *Magasmart* helységnév arra a — Szatmárnémetitől kelet-délkeletre fekvő — falura vonatkozik, amely a Szamos folyó jobb partján, viszonylag magas helyen települt, s amely később az ott birtokos családról a *Patóháza* nevet nyerte (l. FNESz.⁴ II, 325). L. még a FNESz.⁴-ben *Felsőveresmart*, *Magasmart*, *Szabolcsveresmart*, *Szamosmagasmart*, *Tiszaveresmart*, *Veresmart*, *Vörös-mart*, valamint *Martfű* és *Martos* szócikkét.

A TESz. (II, 850) a *mart* főnevet ismeretlen eredetűnek minősítette, s megjegyezte: „A *mar*¹ főnévvel való etimológiai összekapcsolása szótörténeti okokból, valamint a jelentéstani és az alaktani problémák tisztázatlansága miatt kevésbé valószínű. A *part*-tal való azonosítása és a *mar*¹ ige melléknévi igeneveként való magyarázata téves. Uráli, finnugor és obi-ugor egyeztetése szintén nem fogadható el.”

Az a véleményem, hogy a *mar* ige befejezett melléknévi igenevéből való magyarázat merev elutasításának nincs elegendő alapja. Ez a HEXENDORF EDITORTól (MNY. LII, 446) ajánlott származtatás nagyon is megérdemli a figyelmet: „Arra gondolhatunk . . .

hogy a *mart* szó a *mar* ige főnevesült *-t* képzős igeneve lehet, s eredetileg a folyó medrének víz mosta, víz vájta, víz marta oldalára, a folyónak a víz mosta meredek partjára vonatkozhatott. Ilyen irányba mutat a szónak az Ormányságban előkerülő jelentése: »'a folyónak a fogyó oldala'; [az a part, ahol erős a folyó sodrása?]" (OrmSz.). [Új bekezdés.] Amikor a *mart*-nak ilyen 'víz marta, víz vájta part'-féle megfejtésére gondolunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *marás* Balaton melléki tájszót. Ezzel LUKÁCS KÁROLY foglalkozott (MNY. XLVIII, 188). A fogalmat így magyarázza: »Ahol a tarajzás egyszerre erősödik és sűrűsödni kezd, az a vonal az úgynevezett *marás*, szintén halász-hajós mesterszó, az úgynevezett déli fenékpádka kezdete. A *marástól* befelé kezdődnek a nagy mélységek, ahol a hullámok völgyei jobban elnyúlnak, a tarajzás tehát ritkább és egyenetlenebb. A *maráson* túl veszedelmes fürödni, innen kezdve megszűnik a bársonyos, kemény homok, s kezdődik a híg iszap, melynek neve halász-hajós nyelven *latyak*.« — A déli fenékpádka leírása. Bp., 1920. 50) segít hozzá bennünket: „a tó [= a Balaton] medrét köröskörül padka kíséri; ez az északi parton, a víz szélén köves, kavicsos és hirtelen mélyedő; befelé szelíden lejt a tó közepéig és vastagon iszappal, latyakkal van fődve. A tó közepén túl azután erősebben mélyed a fenék, homokos lesz és a legnagyobb mélységekből hirtelen emelkedik föl a déli padkára, amely a fenékkal együtt fiatal, harmadkori agyagos padokból áll. Ezeket szélesen nyugszik a vízszéle mentén a finom, selymes homok, a déli partok kellemes fürdőinek »strandja.«”

LÓCZY és LUKÁCS fejtegetéseit összegezve megállapíthatjuk, hogy a *marás* annak a néhol sok száz méter széles, sekély vízű, homokos déli medersávnak a hirtelen lemélyülő pereme, amelyen túl már mély a víz és ezért veszedelmes a fürdés. Saját megfigyeléseimből is tudom, hogy a déli parttól a vízben befelé gázolva egy felnőtt ember eljuthat egészen a *marásig*, ahol viszont — ha nem tud úszni — mindjárt alámerül a mély vízbe. Mintha csak a Balaton déli partjának második, meredek lépcsője volna itt a víz alatt.

A *mart* főnév <: *mar* ige származtatást azonban nemcsak jelentéstanilag lehet megtámogatni az ormánsági 'a folyónak a fogyó oldala' jelentéssel, valamint a balatoni *marás* tájszóval. Szóképzésbeli párhuzamokra is hivatkozhatunk. Olyan főnevesült *-t* képzős befejezett melléknévi igenévvel lehet dolgunk, mint a *kert* <: *ker-(ít)* (TESz. II, 463) és a *liszt* <: **lisz-* 'őrről' (TESz. II, 775) esetében is.

A *mart* és a rendszerint olasz eredetűnek tartott rímsszó, a *part* (TESz. III, 113) jelentése ugyanaz, és hangalakja is szinte tökéletesen összecseng. HADROVICS (NytudÉrt. 88. sz. 50) felfigyelt arra, hogy a régiek számára e két szó azonos lehetett, mert például egy Csanád megyei *Veresmart* a legkorábbi adatokban mint *Verespart* szerepel (GYÖRFFY I, 877). — Megítélésem szerint a *mart* és a *part* egymáshoz való viszonyának kérdésében, noha már számos vélemény elhangzott, még nincs kimondva a végső szó.

KISS LAJOS

Folyás, gypű folyása, vetéskert folyása. Másfélszáz évvel ezelőtt az ország keleti felében, különösen Debrecen környékén a *folyás* szó az érnél valamivel nagyobb vízfolyásoknak, patakoknak, természetes és mesterséges vízlevezető árkoknak jól ismert és általánosan használt megnevezése volt. Maga Csokonai is ismerte ezt a szót: „Nem hallá semmi érzékeny | Tőlem a Lilla nevét, | Csak a *folyás*, a félékeny | Nyárfa és a jámbor szél” (ÉrtSz. II, 869).

ZOLTAI LAJOS, Debrecen történetének jeles kutatója egykori oklevelekből és kéziratok térképekről másfél tucat debreceni vízfolyásnak gyűjtötte össze a nevét: *Balaton folyása*, *Bánki-folyás*, *Fancsikai-folyás*, *Csukás folyása*, *Gencsi folyása*, *Katika folyása*, *Kecske folyása*, *Kóc folyása*, *Kőrös folyása*, *Kösi folyása*, *Malom-folyás*, *Malomgát folyása*,

Medve-folyás, Mogyorós folyása, Sikeres folyása, Soma folyása, Szata folyása, Tóció folyása, Zúgóút folyása (ZOLTAI, Debrecen vizei. Debrecen, 1935. 6–35). „Nálunk a *folyó, folyás* névre érdemesül az olyan hosszú és széles — többnyire kanyargó — vízmeder, amelyben bőven folyik a víz, és soha, vagy csak a nagy szárazság idején apad el. Hajókat ugyan ezek a debreceni folyók nem bírtak el, de ladikkal, csónakkal járhatók voltak” — írta Zoltai dolgozatának bevezetőjében (i. m. 3).

TIKOS IMRE már több mint fél évszázaddal Zoltai dolgozatának megszületése előtt említett más debreceni folyásokat is: *Galambos-folyás, Hosszúvíz folyása, Vekeri folyás* (TIKOS, Vízirajzi ösmertetés: ZELIZY DÁNIEL [szerk.], Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása. Debrecen, 1882. 28–41). Debrecen nyugati pusztáin, a Hortobágyon és a Hajdúháton is voltak folyás nevű vizek: *Árkus folyása, Ebesi-folyás, Kadarcs folyása, Petre folyása* (Hajdú-bihari kéziratos térképek I. Szerk. KOMORÓCZY GYÖRGY. Debrecen, 1972. 255–61).

Legutóbb DANKÓ IMRE közölt régi vízneveket Debrecen hajdani nagy kiterjedésű határáról, közöttük néhány vízfolyás nevét is megemlítette: *Ágodvölgyi-folyás, Száz esztendő folyás, Víz Fojás a' Fal tövibe* (DANKÓ, Vízgazdálkodásunk népi alapjai I.: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve LXVII. [1988] Debrecen, 1990. 22). Az utóbbi két adat feltehetően mesterséges vízlevezető árkot jelöl, nem természetes folyást. „Debrecen környékének részletes geológiai, geomorfológiai és ősvízrajzi kutatásai alapján biztosan tudjuk, hogy a történeti városmag egyetlen részén sem folyt keresztül állandó jellegű élő vízfolyás. Azok a vízfolyások, amelyeket az 1771-es térkép feltüntet, tulajdonképpen mesterséges árkok voltak, amelyek arra szolgáltak, hogy a csapadékosabb időszakokban vagy a hóolvadások nyomán a rossz lefolyású helyeken összegyűlt vizeket elvezessék” (BORSY ZOLTÁN, Debrecen és környékének földrajzi viszonyai: Debrecen története I. Debrecen, 1984. 25).

A *folyás* 'cursus, fluvius' szó 1333 óta mutatható ki oklevelekből: „Eundo ad locum Cacha *folyasa*” (Lelesz Mlt. Zemplén 19; vö. OklSz. 255 és TESz. 944).

Polgár község belterületétől délre egy *Folyás* nevű lakott helyet is ismerünk. „A település a Selypes-érrel egyesülő *Folyás-patak* mentén fekszik, s róla kapta a nevét” (FNESz. 476). *Folyás-patak* és *Folyás-oldal* néven VÉGH JOZSEF is közli e földrajzi neveket (VÉGH, Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei I. A polgári járás. Debrecen, 1970. 19 és 26).

A *folyás* szó eddig említett valamennyi előfordulása természetes vagy mesterséges vízfolyást, azaz vízzel kapcsolatos medret, árkot jelöl. De van ennek a szónak egy egészen sajátos jelentése is: *gyepűárok, kertárok*, azaz olyan határárok, amelyben még esős évszakban sem igen folyik víz. Ezt a jelentést szótáraink nem közlik.

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őriznek egy 1838-ból származó kéziratos térképet (Végh Mihály: Tekintetes Szabolcs vármegyében kebelezett szabad k. Debrecen nemes városa birtokában lévő Monostor nevet viselő erdő térképe. DvT 665), mely az erdő nyugati határát így jelöli: *Józsakert folyása*. Ez a folyás valójában a józsaszentgyörgyi szőlőskertek gyepűjének száraz árka, mely csaknem másfél kilométeren át kanyarog homokdombról völgybe, völgyből homokdombra, tehát aligha képzelhető el, hogy valaha is folyt volna benne víz.

Valószínű, hogy a *folyás* szó 'határárok, gyepűárok' jelentésének valami köze van a latin *meta cursualis, meta currens, cursus metales, meta (limes) continua* 'folyó határ, futó, közben eső határ' kifejezésekhez. A középkori latin nyelvű oklevelekben ugyanis így nevezték a települések, birtokok, kertek határait. (Vö. A. BARTAL, Glossarium mediae et infimae latinittatis regni Hungariae. Bp., 1901. 191 és 418). 1415: „Signa vero metalia, termini et *cursus metales*, quibus prelibatas possessiones Zenthgewrgh et Myhal-laka a prenotata possessione Zelemer . . .” (A Zichy család okmánytára VI. Bp., 1894.

380—3). E kifejezésekben a *cursus*, *cursualis*, *currens* 'folyó' szavak ritkán vonatkoztak igazi folyókra, patakokra, vízfolyásokra.

SZABÓ T. ATTILA több tucat példát idéz a *folyás* szó használatára vonatkozóan, s az általunk vizsgált 'gyepűárok, kertárok, határárok' jelentés helyett a következő bizonytalan jelentést adja: „kb. vonulat; línie; Zug” (SzT. IV, 238—9). Lássuk néhány példáját! 1663/1728: „Ha valaki az mezőb(en) foglalt valamit, akar szanto földet akar szenafüvet . . . hogj ha az ut attol el vesz vajj el veszet tartozzek csinálni ha pedig nem csinálhattja tegye a reghi *folljasab(a)* a' kertet.” E mondatban a régi *folyásába* kifejezés valóban azt jelentheti, hogy a régi határai közé, itt tehát a *folyás* szót elvont jelentésben használták. Kevésbé meggyőző a 'valaminek a vonulata, mente' jelentés a következő példákban. 1606: „Tilalmat teót uala kys Janos . . . tiltotta uolt megh egj kortöuel fankat . . . melj Swkeóban Wduarheljzekben uagio(n), az regj *gepw foliasaba(n)*, melj felesegem Marta utan egj Einberul enim”; 1693: „A *vetés kert folyásának* mind két felin valo szena fü . . .” A körtefa a gyepűárokban, nem pedig a gyepű vonulatában nőtt, a füvet is a veteményeskert árkanak két partjáról, nem pedig a kert vonulatának két feléről kellett lekaszálni. Még inkább meggyőző bennünket a *folyás* szó 'árok' jelentéséről a következő példa. 1706: „az . . . Lokon valo edgy Gyepűivel edgyütt a Több Gyepük Viz és Vetés Kertek *folyási*, Küpüi, Sáraí egészen megh maradának Kis Péternek és Posteritás(inak) örökösön.” E mondatban már külön említik a víz folyását (medrét) és a vetéskert folyását (árkát). S végül egy 1780. évi feljegyzésben már arról esik szó, hogy egy bizonyos Tóth György nevű személy veteményeskertjének a határárka nem természetes vízfolyás vagy árok volt, hanem a földet kihányták, úgy készítették a folyást: „A Toth György háza mellett levő *vetés kert folyását* kik hányták ki, gyakorta magok marhájakat kik hajtogatták, jó kaszáló Sarjuját kik ettették ottan?”

A *Józsakert folyása* földrajzi névben és a SzT.-ből idézett példák többségében tehát a *folyás*, *gyepű folyása*, *vetéskert folyása* kifejezéseknek már nincs köztük a vízfolyáshoz; jelentésük: 'ásott árok, határárok, száraz gyepűárok, veteményeskertet határoló mesterséges árok.'

LÉVAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Nyelvművelő megjegyzések

1. *Alkalmasint*. Kedves professzoromnak, nyelvünk sokoldalú tudásának, az inunár több mint egy évtizede elhunyt Bárezi Gézának kedvene szava volt az *alkalmasint*. Valójában nem sűrűn élt vele, de mivel kezdő egyetemi hallgatóként nemigen ismertük ezt a szót, feltűnő volt a számunkra. Pedig a nyelvészetben, különösen a nyelvtörténetben igen gyakran van szükség annak a kifejezésére, hogy például egy-egy szó „valószínűleg”, „hihetőleg”, vagyis *alkalmasint* ilyen vagy olyan eredetű, továbbá egy-egy rag, jel, nyelvtani jelenség „valószínűleg”, „hihetőleg”, tehát *alkalmasint* így meg így jött létre.

Alkalmasint szavunk igen régi lehet. Írásos emléke ugyan csak a XVI. század végéről maradt fenn, de éppen BÁRCZI GÉZA utal rá „A magyar nyelv életrajza” című, egyszerre népszerű és tudományos munkájában (1963. 65), hogy elemi ragok összetapadása révén is jöttek létre újabb ragok nagyon régen, már a finnugor alapnyelvben. Példának az *alkalmasint* szó végén is megtalálható *-int* végződést említi, amely tehát az *-i*, az *-n* és a *-t* ragnak a halmozódásával keletkezett. Szól arról is, hogy az *-int* rag már

kiavult a nyelvből, és csak olyan megszilárdult alakulatok őrzik, mint éppen a *mint* határozószó és kötőszó, a *szerint* névutó és az itt tárgyalt *alkalmasint* határozószó.

Ez a szavunk tehát — mint a Történeti-etimológiai szótár megállapítja — az eredetileg 'valamihez való illeszkedés, alkalmazkodás' jelentésű és az *alkot* igében meglévő tőnek a származéka. Ehhez a tőhöz kapcsolódott az *-alom* képző, majd az *alkalom* főnévből *-s* képzővel jött létre a 'valamire megfelelő, felhasználható' jelentésű *alkalmas* melléknév. Ehhez járult aztán hozzá az említett *-int* ragbokor, s így szilárdult meg az *alkalmasint* 'valószínűleg, hihetőleg' jelentésben. Például: „A *bosszú* szó *alkalmasint* — vagyis 'valószínűleg' — ótörök eredetű.” Vagy egy másik mondatban: „A történet *alkalmasint* — tehát 'hihetőleg' — igaz.”

Mint már jeleztem, de az Értelmező kéziszótár „választékos” stílusminősítése is mutatja, az *alkalmasint* határozószó ritka használatúvá, némileg régiessé vált. Minden bizonnyal elsősorban ez a tény járult hozzá mai helytelen használatához. Ahhoz, hogy sokan a mégiscsak gyakoribb és szintén az *alkalom* szóból származó *alkalomadtán* és *alkalmilag* hatására az *alkalmasint* szóval is ez utóbbiak jelentésében, tehát 'ha alkalom adódik' vagy 'néha', illetőleg 'egy vagy ritka alkalommal' értelemben élnek. Például: „Talán *alkalmasint* még látni fogjuk ezt a mérkőzést a televízióban.” Helyesen: „Talán *alkalomadtán* még látni fogjuk ezt a mérkőzést a televízióban.” A *talán* határozószó mellé ugyanis semmiképpen sem való a 'valószínűleg' jelentésű *alkalmasint*, hanem csak az *alkalomadtán*.

2. *Előszó* m vagy *előszavam*. Nemrégiben levelet kaptam egy már több évtizede külföldön, Franciaországban élő, de magyarul kifogástalanul tudó barátomtól. Többek között ezt írta benne: „... rövidesen megjelenik Örkény Rózsakiállítás, volt tanítványom fordításában az én *előszavammal*”.

A mondat nyelvtanilag és stilisztikailag is hibátlan. Mégis nekem némileg feltűnt az *előszavammal* szóalak, aminek az előfordulása — sietek megjegyezni — egyáltalán nem függ össze az előbb jelzett ténnyel, hogy tudniillik az írójuk külföldön él. Én mindenesetre inkább ezt írtam volna helyette: *előszómmal*.

De vajon miért? Nyomozzunk egy kissé utána. Ismeretes, hogy a *szó* lexikai elemnek van egy *szav-* formájú töve is. A *szó* alakú tövet a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt használjuk, pl. *szó-val*, *szó-cska*, *szó-zat*. Más esetekben a *szav-* tő használatos, pl. *szav-ak*, *szav-am*, *szav-az*, *szav-ú* stb.

Továbbmenve: minden nyelvben — a mienkben is — érvényesül többek között bizonyos alaki egyöntetűsége, kiegyenlítődsére való törekvés. Ez a névszótövek esetében például azt jelenti, hogy az *ó* végű, de *v-s* tövek — mint amilyen a vizsgált *szó* : *szav-ak*, továbbá *jó* : *java*, *tó* : *tavak* stb. — kezdenek átmenni a szintén *ó* végű, de változatlan tövű *hajó* típusú tövek közé. És a *hajó-k*, *hajó-val*, *hajó-m*, *hajó-ja* mintájára a *szav-ak* helyét a *szó-k*, a *szav-am* helyét a *szó-m* stb. kezdi elfoglalni, és a *szav-* tőalak szinte kiavul a nyelvből. A *só* : *sava* esetében ez a folyamat már végbe is ment. Azt mondjuk tudniillik, hogy *só-t* (és nem *sav-at*), *só-ja* (és nem *sav-a*, bár a „valaminek a *sava-borsa*” kifejezés még őrzi a régebbi változatot), *só-k* (és nem *sav-ak*). Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a nyelvújítás a *só* : *sava* második tagjából elvonással létrehozta a „szerves és szervesetlen *savak*” kifejezésben is szereplő *sav* szót. Ezt azonban ma már a *só* szótól függetlenül érezzük.

A *szó* : *szavak* lexikai elem csak megindult ezen az úton. Egyrészt a *szavak* többes számú alak mellett megjelent a *szók*; a *szavam*, *szavad*, *szavunk* stb. mellett a *szóm*, *szód*, *szónk* stb. Másrészt viszont a régebbi *szó* : *szavak*, *szavam* stb. változat inkább a konkrét jelentést őrizte meg, tehát azt, amit az Értelmező kéziszótár így ír körül: „a nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű viszonylag önálló egysége.”

A szó: *szók*, *szóm* stb. változat pedig a kevésbé konkrét jelentés hordozójává kezd válni. Nemigen mondhatjuk tehát: „Megtanultam a francia *szókat*”, inkább csak: *szavakat*. Ezzel szemben például a *kötőszó*, *indulatszó* összetételek többes száma gyakrabban *kötőszók*, *indulatszók*, jöllehet találkozhatunk *kötőszavak* alakváltozattal is. — Azért mondanám és írnám én inkább azt, hogy *előszómmal* és nem *előszavammal*. Ez utóbbi ugyanis a szó-nak inkább az említett eredeti, konkrét jelentését sugallja.

3. *Fejet hajt* vagy *főt hajt*. A tartalmilag és formailag mintaszerűen szerkesztett Honismeret című folyóirat egyik régebbi cikkében — amely egy Ipoly menti kerékpártúráról számol be érdekesen és szépen megírva — a következő mondatot olvastam: „... majd *főt hajtottunk* szabadban álló síremléke [ti. a Madách Imre síremléke] előtt Alsósztrégován” (1984. 2. sz. 53). Mi a szokatlan vagy legalábbis furcsállható az elhangzott szövegrészletben? Az a kifejezés, hogy *főt hajtottunk*. Nekem így lenne természetes: *meghajtottuk (a) fejünket*. Tehát nem *főt*, nem is *fejet*, hanem *fejünket* vagy *a fejünket*, azaz ún. birtokos személyjellel ellátva. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy van *fejet hajt* is, de 'engedelmeskedik, megalázkodik' jelentéssel).

Lehet persze, hogy a cikk írója a *fej* szó helyett a választékosabb *fő*-t tartotta megfelelőbbnek. Az is lehet, hogy ez esetben hatott a szintén választékos *főhajtás* összetett szó, bár ennek a jelentése: 'fejünknek (a beleegyezés jeléül való) meghajtása' (ÉKsz.). A legvalószínűbb azonban az, hogy az idézett megfogalmazásban — természetesen semmiképpen se tudatosan — a sajnálatosan terjedő elszemélytelenedésnek egyik távolabbi formája mutatkozik meg.

Miről is van szó tulajdonképpen? Arról, hogy a mi nyelvünkben — többek között — a testrésznevek szorosabban kötődnek a valóságos birtokviszonyhoz, és ezt a nyelv a testrész neve után kitett birtokos személyjellel is érzékelteti. A franciában például ezt találjuk: *J'ai mal à la gorge*. Szó szerint: 'nekem fájdalom van a torokban', tehát nem a *torkomban!* Mi viszont csak így mondhatjuk: „Fáj a *torkom*.” Azaz a *torok* testrésznév után ott van az *-om* birtokos személyjel.

Nyelvünk itt jelzett sajátját még feltűnőbbben igazolja az a részben nyelvtörténeti tény, hogy bizonyos testrésznevekhez egyenesen hozzátapadt a birtokos személyjel, úgyhogy ez utóbbit is teljesen vagy részben a szóhoz tartozónak érezzük. Ilyen az *orja* szó, amelyben a *-ja* birtokos személyjel, vagy inkább: birtokos személyjel *v o l t*. Mindenesetre az Értelmező kéziszótár ezt írja róla: „*orja* főnév 'sertésnek nyaktól farig kivágott hátgerince hússtól!'. És az *-a* végű névszókkal megegyezően ragozzuk, pl. *orjával*, mint *kapával*. Az *orja* szóhoz hasonló 'a sertés, illetve a marha lapockája feletti zsíros hús' jelentésű *tarja*. Vagy például — mint egy Édes anyanyelvünkben megjelent tanulmányban olvashatjuk (SZABÓ GÉZA: 1980. 3. sz. 6–7.): „A Dunántúl nagy részén, különösen nyugaton, délnyugaton az irodalmi és köznyelvi *máj* szó alapalakban *mája*: »Kéred a *májját*?«”

Visszatérve idézett példánkhoz, bizony az utóbbi időben egyre jobban elmarad testrésznevek után a birtokos személyjel. „A gyermekmedence a gyermekeké. Fel nőttek ott még *lábát* sem áztathatnak” — hangzik a csepeli strand hangosbemondójában. Aztán így halljuk: „Tegye csipőre a *kezet!*”

Azt hiszem, kár lenne lemondanunk nyelvünknek erről a konkrétságra törekvő, személyes jelleget kiemelő sajátjáról. Mondjuk és írjuk továbbra is a két utóbbi mondatban levő testrésznevet is birtokos személyjellel: „Fel nőttek ott még a *lábukat* sem áztathatják.” Illetőleg: „Tegye csipőre a *kezét!*”

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Terjedő nyílt e-zés a Rábaközben

1. Az ötvenes években nagynénjüknél, Mihályiban nyaralt rendszeresen egy szombathelyi értelmiségi család két gyermeke. A gyerekek nagynénjüket így szólították és emlegették: *nénnye*. Nekünk, játszótársaiknak, a mihályi gyerekeknek föltűnt a számkra szokatlan nyílt *e*, mert mi a szót így ejtettük és ejtjük: *nőnnnyē* ~ *nénnyē*. A két Vas megyei játszótársat — hátuk mögött — az ő beszédmódjukra jellemző, s számkra idegen, ezért feltűnő *nénnye* szóalak emlegetésével „idéztük”.

2. 1985 nyarán ütötte meg a fülemet egy családi körben, Mihályiban elhangzó, addig általam a spontán nyelvjárási beszédben nem érzékelt adat, a *kötve*. Ez ugyanis nálunk a nyelvjárásban *kötő*. Elhatároztam, utánajárok a dolognak. Mert vagy elszólásról van szó, s akkor nem hallom viszont, vagy — ami azért inkább látszott valószínűnek, hiszen a köznyelvi formával megegyezett a neológ szóalak — egy útjára a spontán, familiáris nyelvhasználatban akkortájt induló jelenség föltanúja lehettem. (Hogy magnófelvételeken egy-egy efféle alak előfordult, természetes.) Attól fogva éberen figyelem a nyelvjárási *ē-ző* normától való mindenféle eltérést a nyelvjárási beszéd legbiztosabb színhelyén, a családi, familiáris nyelvhasználatban — de azon kívül is.

A normatív formák óriási gyakorisága mellett első pillanatra talán szóra sem érdemes a néhány év folyamán följegyzett néhány tucat adat. Ha SAUSSURE nézetét valánánk, akár figyelmen kívül is hagyhatnánk ezeket a ma kétségkívül periferikus neologizmusokat, hiszen a genfi mester szerint a nyelvi újítások „csak akkor lépnek be vizsgálódási körünkbe, amikor a közösség befogadja őket” (Bev. 125). Ám változásvizsgálati szempontból nagyon is fontosak ezek a szórványos adatok is! Ezért közelebbről szemügyre veszem az adatokat, illetőleg a jelenséget, azt kutatván, érzékelhető-e tendenciaszerű változás, illetőleg azt keresvén, mik a mozgatórugói ennek az induló változásnak.

3. Adataimat a beszédhelyzet két alapkategóriája szerint közlöm: 1. interjúhelyzetben született magnófelvételek és 2. familiáris beszédhelyzetekben elhangzott spontán megnyilatkozások szerint (az utóbbiakat passzív megfigyeléssel gyűjtöttem).

I n t e r j ú h e l y z e t e k: a) labiális *tő* után: 1960: *össze* 3, 1975: *összejövetel*, *dörömbölve*, 1981: *össze* 7, 1982: *ípüve*, 1985: *belölle*, 1986: *barátnője*, *belölle* 2, *csögygye*, *össze* 3, *ötöde*, 1988: *belölle* 2, *előtte*, *épülve*, *fögggye*, *össze* 5, *szürve*, *tüle*, *Zalagyöngye* (szólónév), 1989: *belölle*, *fölkiszülve*, *föve*, *lepedője*, *sértődve*, 1990: *épülve*, *eszköze*, *össze* 4, *szürve*, *tüle*. Összesítve 48 adat, ebből *össze*(-) 23, *belölle* 6, *ípüve* ~ *épülve* 3, *szürve* és *tüle* 2, a többi 1—1. — b) illabiális *tő* után: 1986: *bevítte*, *szērészte*, 1988: *feje*, *féle* 'felé' 2, *fölszerelve*, *messze* 4. Összesítve 10 adat, ebből *messze* 4, *féle* 'felé' 2, a többi 1—1.

S p o n t á n b e s z é d p a s s z í v m e g f i g y e l é s ű a d a t a i: a) labiális *tő* után: 1985—88: *cipője*, *belölle* 5, *össze* 4, *előtte* 3, *ismerőse*, *kötve* 2, *bevétte*, *epéköve*, *fölkiszülve*, *föve*, *füle*, *fülvidője*, *fütve*, *görbüve*, *jelölve*, *kötője*, *köve*, *lepedője*, *sértődve*, *szürve*, *törve*, *Zalagyöngye* (szólónév), 1989: *belölle*, *fölkiszülve*, *föve*, *lepedője*, *sértődve*, 1990: *belölle*. Összesítve 38 adat, ebből *belölle* 7, *össze* 4, *előtte* 3, *fölkiszülve* 2, *föve* 2, *kötve* 2, *lepedője* 2, *sértődve* 2, a többi 1—1. — b) illabiális *tő* után: 1985—88: *bevétte*, *féle* 3, *férje*, *kényere*, *leve*, *sebözve*, *széme*, *szerveznie*, *tele*, *töltelktye*, *vele* 2. Összesen 14 adat, ebből *féle* 3, *vele* 2, a többi 1—1.

4. E l e m z é s , k ö v e t k e z t e t é s e k. — 1. A mihályi nyelvjárástörténeti adatok szerint zárt *ē*-k nyílt *e*-vel való helyettesítése tőszavakban jelentkezett, ott is mini-

málisnak mondható mértékben. A toldalékokban nem volt változás még az atlaszgyűjtés idején sem (l. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz. 32). A nyílt *e*-zés újabb, a toldalékokban való, induló terjedése a hetvenes évek közepe óta adathozható szórványosan, előbb interjúhelyzetekben jelentkezett, a nyolcvanas évek közepe óta a spontán, familiáris nyelvhasználatban is hallható itt-ott. A terjedőfélben lévő nyílt *e*-zók alakok szokatlan neologizmusok, sommás megítélésük ma még egyértelműen negatív: „ez csak olyan finomkodás” — mondta egyik adatközlőm. De érzékelik terjedésüket, s ezt az efféle megjegyzések bizonyítják: „kezdik itt is”, meg „van ilyen most már”.

2. Az interjúhelyzetekben rögzített 58 adattal 52 passzív gyűjtésű, familiáris beszédhelyzetben elhangzott és följegyzett adat áll szemben. A passzív megfigyelésű szövegek terjedelme azonban sokszorososa a magnós szövegfólvételekéinek, ezért a számarányokból csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a neológ alakok sokkal gyakrabban előfordulnak az előbbi, mint az utóbbi beszédhelyzetekben.

3. Nyelvrendszertani oldalról nézve a terjedő *e*-zés legfőbb jellemzője az, hogy a labiális töveket követő toldalékokban jelentkezik. A 110 adatból 86 ilyen. Mi az oka ennek? Az, hogy a rábaközi nyelvjárás igei személyragjai és birtokos személyjelei itt térnek el leginkább a köznyelvtől. Lássuk, hogyan!

nyelvjárás	köznyelv
ë, ö,	
a	e, a

Azaz: a nyelvjárásban három többlet és egy hiány van a köznyelvvvel szemben. Nyelvjárási példák: *gyerëké* és *tëttë*, *könyvö* és *lökötö*, *házo* és *látto* (tehát *á* utáni *o*-zás), valamint *tolla* és *írta*. Ezzel szemben a köznyelvben csak ez van: *keze* és *vette*, valamint *tolla* és *írta*. Nos: a legkirívóbb különbséget a nyelvjárási *ö*-zó formák és *e*-s köznyelvi megfelelőik szembenállása jelenti. Márpedig a leginkább, illetőleg nyilvánvalóan feltűnő nyelvjárásiasságok szorolnak vissza általában legelőbb, vagy legalábbis vannak kitéve a visszaszorulás veszélyének. A presztízsváltozat *e*-zók alakjainak kontrasztjában nem maradhat észrevétlen bizonyos toldalékformák következetes *ö*-zése, ezért ezek a formák is átcsúsíthatnak a „veszélyes” zónába.

A nyelvjárás és a köznyelv szóban forgó toldalékolási részrendszerének az egymással való ütközése tanulságos átmeneti alakokat is szült: *összë* (1986-os és 1990-es magnófelvételen is), *föstöttë*, *jönnë* (passzív megfigyelésű adatok). A feltűnően nyelvjárási *ö*-zó alakokat — tudat alatt persze — kerülni igyekeztek, a köznyelvnek megfelelő nyílt *e* helyett azonban zárt *ë*-t ejtettek, mert a nyelvjárásban palatális soron — az *ö* mellett — a zárt *ë* az egyetlen lehetőség, s ez ugrott be, létrehozván az idézett szabálytalan, rossz alakokat. Úgy is fogalmazhatnánk — DEMÉT idézve —, hogy „kevésbé tudatos nyelvjárásiasság” ütött át rajtuk (Nyr. LXXXII, 482).

Ami a toldaléktípusokat illeti: 37 esetben birtokos személyjel, 23 esetben a határozói igenév képzője fordul elő, s mindössze négyszer az igei személyrag. A jelenség tehát jól kitapinthatóan kötődik bizonyos toldaléktípusokhoz.

Az adatok kronológiája és száma azt sugallja, hogy az *e*-zés terjedésében két szó, az *össze* határozószó és igeikötő, valamint a *belülle* ~ *belölle* névmási határozószó úttörő szerepet játszott. Az *össze* az első, az anyag alapján adathozható *e*-zó forma (1960-ban már, l. MNyTK. 159. sz. 10–1). 27 előfordulással abszolút első a gyakorisági sorrendben, második helyen a *belülle* ~ *belölle* áll 13 előfordulással, azaz a kettő együtt 40-et tesz ki, s ez az összes adat 36%-a (a rangsor harmadikja a *messze*, mindössze 4 előfordulással).

Jelentkeznek olyan neológ *e-ző* alakok, amelyek nem nyelvjárási *ö*-vel, hanem *i*-vel és *é*-vel állnak szemben. Számuk nem nagy, összesen 7 (*messze* 4 a *messzi*-vel, *tele* a *telé*-vel szemben, illetőleg *féle* 2 a *felé*-vel szemben), előfordulásuk azonban egyértelműen támogatja a szóalakvégi *e-zés* terjedését.

4. Az adatok nemek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a neológ *e-zés* első terjesztői s fő hordozói a nők. A 110 adatból 89 (tizenhárom) nőtől származik, s csak 21 adat való (nyole) férfitől. A beszédhelyzet szerinti megoszlás is tanulságos: a familiáris beszédhelyzetben regisztrált 52 adatból mindössze 3 származik (egy) férfitől, 49 (három) nőtől! A magnós fölvételeken az arány: 13 nő 40 adat és 8 férfi 18 adat. E tények egybecsengenek a nőknek a férfiakénál innovatívabb nyelvhasználatát igazoló újabb vizsgálatok tapasztalataival. — Az életkor szerint nem rajzolódik ki az adatok alapján említésre méltó különbség.

5. A változás jövőjét megítélésem szerint az határozza meg majd leginkább, hogy melyik változat lesz normatív a környék regionális köznyelviségében. A *keze*, *vele*, *verve* típusú szóalakok esetében ma a *kezé*, *velé*, *vervé* látszik a perspektivikus változatnak. A labiális tövek után álló toldalékok esetében (*belőle*, *főve*, *lepedője* típus) azonban — mert a mai nyelvjárási realizációk kirívóan eltérnek a köznyelviéktől, l. *belüllő*, *fővő*, *lepedője* — a nyílt *e-s* változatok nagy valószínűséggel egyre jobban tért hódítanak idővel. Kérdés persze, ha ez utóbbi esetekben a nyílt *e-s* változat válna általánossá, nem kezdené-e ki előbb vagy utóbb a *kezé*, *velé*, *vervé*-típusú szóalakok zárt *é-zését* is. Erre majd a távoli jövő ad választ.

A mihályi adatokban észleltékhez hasonló változásokat mutatnak BALOGH LAJOS szombathelyi adatai is (NytudÉrt. 100. sz. 39–40; l. még SZABÓ GÉZA: Vasi Szemle 1980: 120–23). BOKOR JÓZSEFnek a sopronkövesdi zárt *é-zést* vizsgáló tanulmányában szintén találkozunk idevágó adatokkal (MNY. LXXVII, 350–1, A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I [1978.], 144), s találtam adatokat N. MARKÓ JULIANNA leírásában is (*tüle*, *füle* stb.: Élőnyelvi vizsgálatok két vasi faluban. Bp., 1991. Bölcsészdoktori disszertáció. 68). ANTALNÉ KOLLÁTH ANNA rumi (Vas megye) általános iskolások nyelvhasználatát vizsgálva azt állapította meg, hogy a faluban ma is elevenen élő alaktni jelenség, a *fülő* típusú birtokos személyjelezés olyan nyelvjárásiasság, amelyet a gyerekek írásbeli válaszaikban, a tesztbeli mondatokat (*Nagy füle van a kosárnak. Nagy fülő van a kosárnak*) minősítve nem „vállaltak” (BDTFTudKözl. VI. kötet. Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika. Szerk. SZABÓ GÉZA. Szombathely, 1990. 57). Mindez azt jelenti, hogy érdemes volna a szóban forgó toldalékokban *ö-ző*, illetőleg *é-ző* nyelvjárásokat ebből a szempontból figyelemmel kísérni, hogy ennek a most terjedő s több következményfű változásnak pontos életrajzát adhassák majd utódaink.

5. Befejezésül: általános tapasztalat, hogy a köznyelvi(es) neologizmusok a nyelvjárási beszélők nem familiáris, a regionális köznyelviség irányába mutató nyelvhasználatában jelentkeznek először, s onnan szivárognak be a spontán, családias, tehát a nyelvjárási nyelvhasználatba. Nyelvjárási területeken egy-egy neológ jelenség terjedésében fontos szakasz, mondhatni határkő az, amikor a neologizmus átlépve a nyelvhasználat Rubiconát a spontán, familiáris beszédben is kezd előfordulni. Éppen ezért a nyelvi változások vizsgálatában — különösen induló nyelvi változások figyelemmel kísérésekor — a beszédhelyzet két alapkategóriája szerinti differenciálás, illetőleg a familiáris nyelvhasználat figyelése igen fontos.

KISS JENŐ

Ploszkucényi panasz

Ploszkucény (Ploscuțeni, jud. Vrancea) a Szeret bal partján épült, a legdélekeletibb fekvésű csángó telep. Nyelvjárását tekintve ez a viszonylag nagy falu azonban az északi csángóság körébe sorolható, SZABÓ T. ATTILA szerint lakóiban „a Román-vidéki csángósággal való rokonsági kapcsolat halvány emlékei” még a közelmúltban is éltek. Valószínű, hogy az áttelepülés a múlt században történt (vö. SZABÓ, T. ATTILA, *Nyelv és múlt.* 126). — Az alábbiakban a lejegyzés módszerére, a jelölésre, néhány felmerült problémára szeretnék röviden utalni.

1. Bár az adatközlő nyilvánvalóan magyar anyanyelvű, szókinésének jelentős része vagy román kölcsönszavakból áll össze, vagy pedig egy az egyben vesz át moldvai, tehát nyelvjárási román kifejezéseket, frazeológiai elemeket. Ezek értelmezése különösen nehéz feladatot jelentett, a megoldásában nyújtott segítségért köszönetet mondok ZÖLD PÉTERnek és LŐRINCZI RÉKÁNAK. A szótárak közül értelemszerűen MÁRTON GYULA munkájára támaszkodtam elsősorban (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.).

2. A beszédsebesség, a beszédtempó lényegesen eltér a magyar köznyelvtől, illetve más nyelvjárásoktól, általában érezhetően gyorsabb azokénál.

3. A hangsúly gyakran nem első szótagi. Jellemző, hogy a hangsúlytalan szótag magánhangzója időnként alig hallható, redukálódik, szinte felismerhetetlenné torzul. — A 2. és 3. pontban említett sajátságok miatt egyszer-egyszer szinte csak következtetni lehet a magánhangzó hangszínére.

4. A dallamvonal, a szünet és az értelmi tagolás gyakran ellentmond egymásnak. Először logikailag tagolva, írásjeleket is alkalmazva kíséreltem meg a szöveg leírását. Az a megfontolás vezetett ebben, hogy olvashatóbbá tehetem így a történetet. Azonban az ettől erősen eltérő szünet-tartás, illetve a szünetekkel teljesen szinkronban érvényesülő jellegzetes esőzárás beszéddallam mellett erőszakoltnak tűnik például a szakaszon belüli mondathatár-megállapítás, ugyanakkor a beszédszakaszok többnyire rövidek, ha ennek alapján állapítjuk meg a mondathatárokat, a rövid mondatok töredezetté teszik a szöveget.

5. A 4. pontban foglaltakból következően nem használtam nagy kezdőbetűket. A nagybetűket csak a viszonylag gyakran előforduló zöngétlen mediák jelölésére alkalmaztam, így a tulajdonnevek sem emelkednek ki a szövegből (bár a fonetikus írások szabályai szerint ez így lenne természetes, a gyakorlatban azonban — éppen a jobb áttekinthetőség, a kiemelés érdekében — sokszor találkozunk szöveglejegyzésekben nagy kezdőbetűkkel).

6. A hangjelölésre vonatkozó megjegyzések. — M a g á n h a n g z ó k: a) *ē, ē̄, ǣ*, *ā* jelekkel jelölt magánhangzók nemcsak a román kölcsönszavakban fordulnak elő, hanem például *a* helyén is (*kepu*); megjelenhetnek olyan román szavakban is, amelyek eredetileg palatális magánhangzót tartalmaznak (pl. *șef* > *sēf*). A különböző alakváltozatok egymás mellett élnek. — b) Igen gyakori a *ə*. — c) Enyhe fokú illabialitással találkozunk (pl. *jōt*, *ūtīk* 'ütjük', *mēkkētīk* 'megkötötték') a szövegben. — d) Ritkábban ennek ellenkezőjére is találunk példát (*lēs*, *mēgβētīk*). — e) Gyakori a hangsúlytalan szótagi *ǣ*, *ə*, esetleg *o* köznyelvi *a* helyén (*tuggyǣ*, *kusǣ*, *odo*). — f) Ugyanakkor e viszonylag kis terjedelmű szövegben is felismerhetők az *a*-zás jelei (pl. *farkaszǣk*, *utakǣnd*). — g) Már fentebb említettem, hogy a magánhangzók időtartama általában jóval rövidebb a köznyelvben megszokottnál, ezért a hosszúmagánhangzó-jelek inkább a félhosszú hangokat jelölik, átlagos köznyelvi hosszú hang csak elvétve fordul elő. — h) Részben ez utóbbi jelenség következményeként a köznyelvi *é* helyén gyakori az *ē̄*, *ī̄*, *ī̄* (pl. *tōrvny*, *tōrtjint*). — i) A kettőshangzók — nyilvánvalóan elsősorban a nagyobb sebesség miatt — ebben a szövegben alig fordulnak elő, a példák inkább csak utalnak a diftongusok meglétére a nyelvjárásban (pl. *fiēll*).

M á s s a l h a n g z ó k. — a) A köznyelvi *v* helyén rendszeresen, de nem következetesen megjelenik a *β*. Ez utóbbi a *b* variánsaként is előfordul. (pl. *tolvgj* ~ *tolβgj*; *feβruár*). — b) Az affrikáták és az alveoláris, illetve alveopalatális réshangok ejtése igen változatos képet mutat. Az alakváltozatokat igyekeztem hangzáshűen visszaadni írásban is. Legjellemzőbbnek a képzéshely szerinti változatokat éreztem, a palatalizált ejtés biztos felismerését nem teszi lehetővé a felvétel.

*pob dolgozod nálunk husz esztendejis | sánt naqs házqt | sánt naqs kertekec cimind-
bül | sánt szog dölgot^o miszébe | mik riutunk szokot mikor elméni nem hattuk mennyen el
de kellett mennyen ke fiélt ke itt aménincálták [*< ameninfa 'megfenyegetni'*] e primár
[*< primar 'bíró', mai jelentése 'tanácselnök, polgármester'*] sz e székretári [*< secretar
'titkár'*] jártak ehez a pophoz isz | j^o ke jét mász mondzsák neki bezsán szülvésztru | meg-
monták neki hadzs ne it tanissza kölkököt^o k^okkor nehez lész nekije | ő tanissza jora kölkököt
nem tanissza roszra | de nekünk ninsen miliciján^u [*< milician 'rendőr'*] nins primáru
nins szemmi miženkegbül | mind gláok | sufglk^odnak rittunk | hod^o | ne^o mēnnyenek a kölkök
tanulászra^o k^ot mēk tand^olnak [vala]mittyót [= valamit jót] | nállik nem tanollyanak jót čak
rosszakat | nekünk a pop volt jó | t^oβ folt a szprízsinunk [*< sprijin 'támasz, segítség'*] | ő
tanúot jóra | mozs várunk mi mē^o lész nem tudzuk | szak az iszten tuggya még mi akar
lenni | imár huzdalni fokták a népeket az utakand | amēndállják őket [*> a amēnda 'bir-
ságol'*] mondzsák qgy mik vagyunk a_a | büdész madzsarqk | b^oanygyjának vagyunk | sak
rosszokat mon^odnak rēllunk | nekünk nins igazunk szólt [= soholt 'sehol'] | hjábq beszéllunk
| nem nēznek rivánk | várhaty^o már misida nenarocsire [*< nenarocire 'szerencsétlenség'*]
mēk feljön a fejünkra ezután | ke nem tuduk | szépe^o köszönünk kelmedéknek | szóryák el az
égéz világon eszt a hirt | mindemfelé mondzsák mēk | hodzs monzsanak a csauseszkunak
küldenek neki | akár az áparátogba iri mondzsák meg mi törtyénik qol se adika [*< adicā
'vagyis'*] nem hally^o mi törcsin nálunk || halluk meg így az áparátoknál [*< aparat 'készü-
lék', aparat de radio 'rádiókészülék'*] ||*

*magyarország édesz hugajnk édesz ősejink | szabad eyropá szabad ámeriká | jo embe-
rek erről a folt színéről halgasszanak meg it minket isz | szok irász kültünk mindemjéle hol
tanított sze nem urra lellün sem igazsz | hudzs irunk még éddzs irászt mēk kenedinek isz
| csauseszkunak hjába irunk nem halgat még | nem tuduk mērt | még mink(?) vadzsunk
román katólikok kilencszáz lélek a ploszkucémben | zsudecul [*< judej 'megye'*] vráncsá ||
ezerkilencszöcvanqkettőbe feβruárba tizenkilenc huszadik éien ęc^o kettő órakor jel-
mēntek a | parokjábq tolβgjok | esszevérték a p^opot hét vágás_sántak a fejjébe | szokot a lábq-
jibq | kérésztek pénzet nem kaptak | esszevérték a básztofal_ész | káycug básztoval mirce-
básztoval [*< baston 'sétapálcá'; mircea baston a gumibot Románia-szerte ismert elneve-
zése'*] sinállak susságot | esszevérték a szolgálóját | akartak sufolkodni rita | esszemárták | ált
a szpúdálba [*< spital 'kórház'*] két hétig | t^otörték az órát | mēkkéttik q lábqjút sz a kezéjüt | bé-
kötték a száját | beszérták ed_dorméza [N. dormezā 'fekvőhely'] glá | elvették a popnok a
rádíjokaszeto^ofonnyát [*< cazetofon 'kazettás magnetofon'*] | a butili daragaz [*< butelie de
aragaz 'PB gázpalack'*] sz a töb dolgot a házból | elβétték e szolgálójának héccász fránnját
[*< franc 'régí román pénzegység'*] | pop megismērté volt éddzs_embēr a fqlubul | voltak
szokand | ke felhántak mindent a párokibę | regβel ellyöt szok miliciján | a kusával | kusa
elmēnt odq meliket ismērté pop | felszökött a mēllyibę | miliciján mēk huszta | montrik nem
szabat ka ez e mēnk | szuszám valentin morár [*< morar 'molnár'*] | hozzá álmēnt a kusa | még
elmēnt ęc profiszorhoz [*< profesor 'tanár'*] marin moszku | ő volio^o valentinak a nipocsu
[*< nepot 'unoka, unokaöcs'*] | kapu bē^out [= be volt] kusqlva hē^o hevęrt a kępunál | jöttök
májor | jöt kępitán [= katonai rendfokozatok] | szok miliciján huszonnédz | ültek két hétig
| a párokinál megéttik a popnok a_zegész csukját | mindem_mit kaptak | mēk szokot hozztak
a fqlubul | még ęc^o pucsinya [*< putina 'bödön'*] tíró is megétték éddzs embērtül | szę nem*

sántak szemmit | *sgk* moskosszágot | *éjend* aluttak a szuszánnál a hugajinál sz a profészórnál a moszkunál | *regvel* | *udzs* létük hűltük kelet lenne tolvaj voltak a falubul | szolt a sév di poszt [*< sef de post* 'örsparancsnok'] . . . *györgyi* gaman | volt a szuszám valentin a morár | volt a moszku marin profészór de matematika | a népivel má moszku márija | volt a katerina florea | napa | sze mék szokod gondoltak hogy járkáltak házbq | *nyagy* reménkedünk | *hírezzék* ql minden országba | ez a valentin' *lyábur* [*< chiabur* 'kulák, gazdag'] *fíju* | *nem dolgozot* öccgr *isz* szolt [= soholt] | *árult* a lisztet a malomtul drágánd | *tét* párjukat [*< a face pariu* 'fogad'] *pénzre* 'ko *sindt* *su*fszágot *ézs* *bélére* [*? < belea* 'baj, szerencsétlenség' — ZÖLD PÉTER értelmezése] *öccász* *fran* *mijánd* *élmént* a *santirra* [*< santier* 'munkatelep, építőtelep'] *ült* három *honapig* *levákta* három *ujját* *moszt* *pénzionár* [*< pensionar* 'nyugdíjas'] *vesz* *pénzet* *örzi* *bufetot* | *miliciján* *nem lássza* *nem hallya* | *ha láttuk* a *nem* | *nem monok* szemmit | *ke halgatnak* *mindzsá* *nem* *isz* *történt* *szemmi* *élkészük* *mük* | *összegyjültünk* *q* *falu* *csentrujába* [*< centru* 'központ'] *össze* *kéttó* *juliba* | *három* *nécszáz* *lélek* *népek* *emberek* | *rikójtosztunk* | *hozzátok* *el* a *tolvajt* | *nem* *menüng* *dologr* | *primár* *telefonált* *ázsudr* | *jokszáqⁿra* *zsudéc* | *hozs* *jöttök* *szok* *milicijá* | *ézs* *nashaszu* | *zsudedzbül* *montq* | *mejjéleg* *dologr* | *ká* *haszattok* *él* *ke* *nins* *mít* *ezsetek* | *neke* *m* *ézs* *veri* *vala* a *haszát* | *mü* *kértük* a *tolvajt* | *de* *nem* *akarták* *kihozni* | *monták* *ke* *ütik* *meg* | *qkor* *ézs* *majör* *élmént* *hozza* *sz* *elbítte* a *masinájához* [*< masina* 'gép; mozdony, vonat', itt: 'gépkocsi'] *sz* *élopta* a *ulyicákond* [*< ulița* 'utca'] *álfutot* *vélle* | *ql* *akartunk* *menni* *haza* *hozzája* *mik* *isz* *a* *nem* *primilték* [*< primil* 'kap, fogad'] *monták* *üttük* *meg* | *dez* *ó* *házuk* *közelo* *csentruhoz* | *éds* *más* *majör* *montó* | *nem* *vágot* *marhákot* | *montuk* *q* *vágot* | *akkor* *aggyatol* *bé* *hircsijeket* [*< hirtie* 'papír, okmány, hivatalos írás'] *hodzs* *vágot* *marhákot* | *de* *marhákot* *még* *vette* *pénzen* *sze* *még* *lopta* *isz* | *árult* *tett* *így* | *marhák* *miján* *csánt* *puskerit* [*< pușcărie* 'börtön'] *kilenc* *hónapot* *mos* *mék* *hazajött* | *mék* *hond* | *pop* *popeszku* *joszif* *élmént* *fundu* *rekesumbz* [*< Fundu Racaciuni* 'Külsőrekecsin'] *sze* *még* *oda* *isz* *élméntek* *utána* | *éjend* a *primár* *komunai* [*< comuna* 'község'] a *sztoján* *ézs* *inzsingr* [*< inginer* 'mérnök'] a *kolektiftul* [*< colectiv* 'téesz'] *gonzsu* *sov* *di* *poszt* a *gaman* | *akartak* *elvénni* *éjen* *dolgot* | *hozs* *válcsa* *még* a *déklarációjeket* [*< declarafie* 'nyilatkozat'] | *volt* *szereségk* | *foltt* *es* *stiolog* [*< N. știolog* 'értelmezés'] *ot* | *hoty* *közésököt* *ki* *tuggy* *mi* *történiq* *vala* | *vészig* *vqla* *él* || *mikor* *az* a *tolvajak* *sánodot* | *nállunk* a *zeudecnd* *uj* *székrétar* *e* *györgyi* *sztojka* | *azutám* *m'után* *történt* a *szkandal* *álvitték* | *elútaltq* *bukuresre* *ott* *a* *ó* *minisztru* *agrikulturi* [*< ministerul* *agriculturii*, 'földművelésügyi minisztérium'] || *azután* *jártak* a *népek* a *székrétarához* *ehez* | *la* *zsudéc* | *márija* *gyiculiké* | *monta* *hoj* *há* *nem* *foltt* *itt* *qba* a *tájba* *ö* *nem* *volt* *sinállq* *szémmüt* | *ménnéték* *messzi* | *élméntek* a *népek* *bukuresre* | *nojémbribe* *tizenháromkor* | *ql* *méntek* *la* *minisztru* *zsuszticijej* [*< m. justitiei* 'igazságügy-minisztérium'] *kilenc* *nép* | *beszéltek* a *domnával* *kis* [*< doamnă* 'asszony'] | *adot* *kartomásokat* [*< cartonaj* 'papírdoboz', itt: 'karton, belépő'] *nékijek* *ho* *ménnyen* *él* a *komitetu* *cséntral* [*< comitetul central* 'központi bizottság'] | *álméntek* | *oda* *is* *jol* *álprimilték* | *montak* *vizsjk* *ál* a *popot* | *mikor* *élvit* *ték* a *popot* *nem* *mé* *akarták* *ismerni* *öket* | *nem* *primilték* *bé* || *álkültik* *öket* *la* a *miniszteru* *kültélor* [*< m. cultelor* 'vallásügyi minisztérium'] | *ot* *mikor* *mékhalták* *hozs* *minek* *méntek* *sze* *kivel* *méntek* *nem* *isz* *nesztek* *rivájik* | *nojémbribe* *ötqor* *nyóckqor* *hoszták* *három* *idegent* | *monták* *azok* a *tolvajok* | *mük* *tuttuk* *hq* *nem* *azok* a *tolvajok* | *ra* *faluba* *voltak* a *tolvajok* a *mijénekek* || *qlvitték* *e* *parokijebq* *sze* *faka* *rekonasztituirea* [*< a* *faca* *reconstituirea* 'a bűncselekmény rekonstruálása'] *de* *tolvajok* *azutqn* *nem* *méntek* a *kusának* a *nyomqj* *után* | *ménték* *ide* *eszt* *nem* *találták* *gyi* *lok* [*< de loc* 'egyáltalán'] a *párokinál* *nem* *tutták* *hol* *béménnyenek* | *méntek* *ez* *ajtohoz* | *ez* *ajtó* *bé* *foltt* *kulsqjva* a *miliciján* *kişánta* *az* *ajtot* *nem* *tot* *hon* *sénki* *előre* *sánta* *ki* || *a* *miliciján* *huszta* a *tolvajokot* a *keztül* *vizse* *az* *ablakhoz* *ke* *az* *ablakan* *zsüd* *bé* *tolvaj* *az* *mélük* *jött* *hamqráb* | *montuk* a *milicijának* *ne* *járjatok* *az* *ajtonál* *ne* *ronsátok* *ke* *nins* *hon* *sénki* | *ök* *monták* *öt* *franq* *éddzs* *ajtó* | *nem* *drágu* | *qkkor* a *világ* *rikojtozni* *fogott* *ot* *négy* *öccáz* | *lélek* *ott* | *rikojtosztak* | *esz* *hazukszág* *nem* *ezek* a *tolvajok*

a m^{ij}erkek | a m^ęneket tud^ę | rik^ojtoszt^ę | szokot | mont^ę nek^{ij}e lol v^{am} vaj^ęnd a tolfaj meg nⁱⁿsenek az ujj^{aj}i | ennek a valentinnak nⁱⁿsen h^{ar}om ujj a kez^ęvel | de meg^{is}-m^{er}te pop isz meg^{is}zm^{er}te a szolg^{al}o isz | h^a nⁱⁿsenek az ujj^{aj}i | ^oszusz^{am} valentinnak | ^gkkor ^ęsz milicij^{an} m^{ik}or halta k^ę ^usz rik^ojtoz a vil^{ag} ^kisz^ok^ott e k^{er}t^ęn | m^ększor^{it}ta ^ęgy n^ępn^{ek} e ny^{ak}at mont^ę hozs h^{al}gasszon || . . .

a prokuror [[<] procuror 'ügyész'] mont^ę h^o kusg paraszt bot azir nem azir m^ęnt a valentinhoz | nem tutt^ę | vil^{ag} mont^ę m^{er} ott ^o t^ęk^{er}ęzsik [közbeszólás: mér tarsátok] ha nem jo | azut^{an} indult törv^{iny} | volt h^ęt h^{iv}asz || hitt^{ak} a popot hozs iszm^{er}je m^ęg ^o tolfajokat sz e szolg^{al}oj^{at} | a pop mont^ę h^o nem voltak ez^ęk | szusz^{am} volt a v^{al}entin | törv^{eny}en a prokuror a popesz^{kul} sz^{it}ta n^ępeket | te moskosszok te b^{ud}ęssz^{ek} | hozs j^ott a sz^{aj}ara | n^ępek mont^{ak} addz^s ki tolfajokat | mont^{ak} addz^sak od^ę r^{ad}ijokaszetofo^{ny}at but^{el}it | kaszeto^{fon} ott ^{ut} [= ott volt] | m^ęgm^{ut}itt^{ag} de nem ott^{ak} | but^{el}it mont^{ak} el^{ar}uln^{ag} ke nem tudzs^{ak} m^{er}e | j^{ar}t^{ak} a törv^ęn^ęre falubul ^ęddz ötven hatvanan ^ęgdzsv^{en}enn isz minden t^ęr^{ev}inn^{al} | ^olt^o paransulva a törv^{iny} | het^{ed}ik rendet | ^{al}fozsott a törv^{en} | tizenh^{ar}om j^ębru^{ar}b^ę || . . . o popnak mont^{ak} h^o lib^{er} | nⁱⁿs m^{it} ker^ęssz^{en} t^obb^ęt od^ę | sz^ę nem isz att^{ak} sz^{em}m^{it} | m^ęg mont^{ak} ha nem b^{un}esz a szusz^{an} m^{er}t ^{ig}rt ^ęddz emb^{er}nek f^{el} b^{or}jut | . . . ^{al} voltak h^{iv}a | n^ęsz ember b^{ak}ora | prokurorhoz | gondolt^{uk} ot sz^{an}odik b^{el}g^lmi | onnat sz^{em} j^ot sz^{em}mi | nem tud^{uk} mi m^ęg l^ęsz || akart^{uk} kihaj^tani prof^ęszort e falubul esz a mosz^{ku}t k^ę nem b^ęę^uletesz tan^{is}za k^olk^oket rosszokro l^opni | mont sufakat s^{an} nek^{ij}ek szarvasszok^{at} farkasz^{ak}at | k^{er}ęsz^tett^unk p^{il}a [[?]< p^{il}a 'támasz'] min^{is}zteru kult^{il}or . . . nem tutt^{ak} kihaj^tani | j^{ar}t^{ak} ^{ide} ^ęg^ęt^{ar}ib^ę | ^{ul}tek a k^{an}cel^{ar}ib^ę [[<] cancelarie 'iroda'] itt^{ak} k^{af}it | s us^{ke}let kim^ęntek t^{ar}tott^{ak} a vil^{ag}ot n^ęzsv^{en} ötven n^ępet ot p^ęd^{ik} | f^{as}zt^{ak} h^jab^ę ||

Az adatközlő feltehetően 60 év körüli anonim asszony. A szöveget gyűjtötte Csoma Gergely.

Lejegyezte B. FODOR KATALIN

S Z E M L E

Útban egy „újfilológia” kialakulása felé

(Gondolatok és töprengések KANYÓ ZOLTÁN „Szemiotika és irodalomtudomány. Válogatott tanulmányok” című posztumusz kötetének olvasása közben. JATE, Szeged, 1990.)

1. A differenciálódás és integrálódás folyamata, amely a legújabb kori tudományok fejlődésének határozottan érzékelhető tendenciája, a nyelv- és irodalomtudományban is nyomon követhető. A különféle tudományágak kutatási tárgyaiknak és sajátos célkitűzéseiknek megfelelő módszereket és tudományos stratégiákat dolgoznak ki, és ezek — éppen sajátos jellegüknél fogva — határt szabnak alkalmazhatóságuknak, és a továbblépés csak kölcsönös megegyezés alapján lehetséges. Vagyis arról van szó, hogy a valóság mélyebb megismerésének az igénye, a tudományágak között „hidakat” építhet, s ezáltal lehetővé válik a különféle tudományágak közötti kommunikációsere. Ez azt jelenti, hogy az egyes tudományágak egymás módszertani eljárásainak és szemléletmódjainak kölcsönzésével — együttes erővel — próbálják a kölcsönös érdeklődésre számot tartó tudományos problémákat megoldani. Mondanunk sem kell, hogy a tudományok közötti kommunikációt — a tudományok integrálódását — nagymértékben segítette a matematikai szemléletmód meghonosodása a tudományok legkülönbözőbb területein. Ez a ma is tartó folyamat, valamint az utóbbi évtizedekben kialakult tudományágak közül a kibernetika, a szemiotika, a különféle logikák, a matematika és a nyelvtudomány

ún. szolgáltató tudományokká alakultak át. (L. V. A. ZVEGINCEV, *Lingvisztjika v szisztjeme nauk i issledovatjelszkij metodov: Naucsno-tyehnyicseszkaja revoljucija i funkcionirovanijje jazikov mira*. Moszkva, 1979. 41–7.)

A „szolgáltató” jelző nagyon is kitüntető minősítést jelent, hiszen nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy az említett tudományok szemléletmódot, koncepcionális támpontot és módszertani eljárásokat bocsátanak számos tudomány rendelkezésére. A szolgáltató tudományoknak ebben a rendszerében — a matematikával való szerencsés találkozása következtében — igen jelentős helyet foglal el a nyelvtudomány is. Szemléletmódjának, módszertani eljárásainak széles körű elterjedtsége révén nem kevesen vallják számos tudomány művelői közül (folklor és antropológia, etnológia és molekuláris biológia stb., nem is beszélve az irodalomelméletről), hogy a nyelvtudomány szaktudományuk „vezértudományává” lett (angolul science-pilot). (SOLOMON MARCUS, *A vezértudományok módszere és a nyelvek tanulmányozása: A nyelvi szépség matematikája*. Bp., 1977. 77–94.) Ennek a jelenségnek, a fogalom kialakulásának a mélyén az rejlik, hogy a legújabb kori tudományok metodológiájában egyre érezhetőbben kirajzolódnak egy olyan jelenségnek a körvonalai, amelyet a már meghonosodott műszóval élve vezetésnek, „vezérlésnek” nevezhetnénk, ami a modellálás általánosításának és érettségének a kifejezője. Vagyis a vezértudományok módszere a különböző diszciplínák bizonyos jelenségei között lévő izomorfizmusok kialakulásában rejlik, azzal a céllal, hogy az *A* tudományban kidolgozott egyes modelleket átvigyük a *B*, *C*, *D* stb. tudományokba is. (Vö. SOLOMON MARCUS i. m. 75.) Ennek a jelenségnek gyakorlati megvalósítása az 1985-ben elhunyt KANYÓ ZOLTÁNNAK, a szegedi József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke vezetőjének a posztumusz tanulmánykötete.

2. Szinte bizonyos, hogy nyelvészeink túlnyomó többsége előtt sem ismeretlen Kanyó Zoltán tudományos tevékenysége. Személyében fiatal kora ellenére is a hazai és a nemzetközi tudományosságnak, s azon belül is a nyelvészeti és szemiotikai megalapozottságú irodalomelméletnek egyik jeles művelőjét és szaktekintélyét tisztelhattuk. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ez a tanulmánykötet nem csupán ízelítőt ad egy korán elhunyt tehetséges kutató gazdag tudományos örökségéből, hanem egyszersmind tanúbizonyosság is a magyar tudományosság új iránti fogékonyságának.

3. Nem vagyok biztos benne, hogy mi, nyelvészek elmondhatjuk-e magunkról azt — irodalomelméleti és irodalomtudományi tájékozottságunkat illetően —, amit Kanyó Zoltán tanulmányai kézzelfoghatóan bizonyítanak az ő nyelvészeti műveltségéről. Itt nem csupán arról van szó, hogy az irodalomtudomány művelője egyszer-kétszer taktikai okokból „kirándul” a nyelvtudomány területére, valamely bizonyítandó tételének a támogatására, hogy — lám — a nyelvészek is ezt mondják, hanem Kanyó Zoltánt erre a területre koncepcionális és stratégiai megfontolások vezették. Számára a nyelvészeti szemléletmód az irodalmi jelenségek tárgyilagos, kimerítő és szubjektív mozzanatokat minimálisra csökkentő vizsgálatának az ismeretelméleti alapja. De a nyelvtudomány művelőjét e kötet olvasása közben nemcsak az kápráztatja el, hogy Kanyó Zoltán irodalomtörténész létére milyen imponálóan gazdag nyelvészeti ismeretekkel mozog szaktudományunk berkeiben, hanem főleg az, hogy milyen eredeti, alkotó módon építi be irodalomelméleti koncepciójába a Saussure utáni nyelvtudomány legidőtállóbb eredményeit és megállapításait. Irodalomelméleti koncepciójának, szemléletmódjának kialakításában „megmozgatja” az irodalomtudomány szinte valamennyi szomszédos területét. Nemcsak a nyelvészeti, s azon belül is a szövegelméleti és a generatív szemléletmód érvényesíthetőségében látja az egzaktabb színezetű irodalomelmélet, vagy még általánosabban szólva az irodalmiság megalapozásának egyik lényeges feltételét, hanem éppen ilyen határozottsággal fordul a szemiotika felé, megállapításaiban természetesen felhasználva a pragmatika és a filozófiai szemantika nyújtotta lehetőségeket is. S aki a nyelvészek közül időn-

ként ki-kitekint az irodalomtudomány területére, az arról is meggyőződhet, amit a hatvanas-hetvenes évek fordulója óta a nyelvtudomány egyes területein is tapasztalhat, hogy tudniillik az irodalomtudományi kutatásokban — talán még általánosabban, mint a nyelvtudományban — egyre következetesebben alkalmazzák a különböző típusú logikák módszertani eljárásait. (MURVAI OLGA, Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához: SZABÓ ZOLTÁN [szerk.], *A szövegvizsgálat új útjai*, Bukarest, 1982. 53—83; KIEFFER FERENC, A modalitás fogalmáról: NyK. LXXXVIII [1986.], 3—38. További utalások a tanulmányban.)

Ez a különböző tudományos területekre történő kitekintés, ez az „interdiszciplináris jellegű” szemlélet egyik leglényegesebb vonása Kanyó Zoltán tudományos felfogásának. Természetesen az imént említett kutatási területek nem merítik ki a tudományoknak azt a körét, amelyet Kanyó Zoltán ebben a posztumusz kötetében a két szakavatott tudós szerkesztő, Bernáth Árpád és Csúri Károly révén „mozgásba hoz”. Az elhunyt tudósban pályakezdésének első pillanatától kezdve egyre inkább erősödött az a meggyőződés, hogy az irodalom közösségi-társadalmi funkciót betöltő nyelvi jelenség. (L. TARNAY LÁSZLÓ, Kanyó Zoltán munkáiról; a jelen kötetben: 395.) Tarnay Lászlónak, a kötet utószava szerzőjének ezt a tömör megállapítását maradéktalanul igazolja a kötet tizenhárom tanulmánya. Vagyis az irodalomnak mint nyelvi jelenségnek az elméleti megalapozottsága elképzelhetetlen egy „logikai-szemantikai struktúra feltételezése” nélkül. (TARNAY uo.) Az irodalomelméleti kutatásokban tehát nem véletlenül váltak elsőrendűvé a szemantikai vizsgálódások, hiszen „. . . a nyelvi megnyilatkozások, éppen a fenti intuíciók következtében [a generatív grammatika hatókörének kiterjesztése révén — főleg a zövegnyelvészetre és a poétikára — lehetővé vált bizonyos intuíciók magyarázhatósága; megjegyz. tőlem: M. J.], meghatározott formai-tartalmi feltételek mellett jönnek létre, e feltételeket egy logikai—szemantikai struktúra hivatott rögzíteni” (uo.).

4. Ebbe a vázlatosan ismertetett elméleti keretbe illeszthető Kanyó Zoltán tudományos tevékenysége, amely a hetvenes évek elején a szegedi JATE Bölcsészettudományi Karán kezdődött. A hetvenes évek elejére a nyelvtudományban rendkívül jelentős változások mentek végbe: a generatív nyelvészet térhódítása után, amely erre az időszakra már maga is erősen differenciálódott (KIEFFER FERENC, Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban: NyK. LXXVII [1975.], 359—82; RADICS KATALIN, Újabb irányzatok a generatív grammatikában: uo. 445—84), itt nem részletezhető külső és belső tényezők hatására kialakul, illetve újjászületik a szociolingvisztika, ezzel párhuzamosan eddig nem tapasztalt lendülettel megindulnak a kommunikációelméleti és pragmatikai kutatások, a beszédaktus-elmélet létrejötte is érezteti hatását a kutatásban, a szövegnyelvészet kialakulása, amely a saussure-i koncepció és a generatív nyelvészet mellett a XX. századnak egyik legjelentősebb és legtöbbet ígérő tudományos paradigmája a hozzákapcsolódó rendkívül színes és gazdag kérdéskörrel együtt, szinte befetőzője az itt csupán taláalomra felsorolt mélyreható változásoknak. A hetvenes évek elejére meghonosodik az az új szemléletmód az irodalomtudományban is, amely az irodalomban is nyelvi jelenséget lát, az irodalmi alkotást „szövegségében” kívánja megragadni és értelmezni. (CSÚRI KÁROLY, *Lehetséges világok*. Bp., 1987.; TEUN A. VAN DIJ, *Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague—Paris, 1972.; J. IHWE, *Lingustik in der Literaturwissenschaft zur Entwicklung einer modernen Theorie der Literaturwissenschaft*. München, 1972.) Voltaképpen ebből a „szövegségből” indul ki Kanyó Zoltán is irodalomelméleti felfogásának megalapozásában, s így jut el „. . . az irodalomtudomány nyelvészeti és szemiotikai előfeltételeinek kutatásához, az irodalmi kommunikáció pragmatikai aspektusának kiemelésével az »egyszerű«: a nagy irodalmi műfajokat történetileg megelőző, logikailag kevésbé »összetett formák« vizsgálatához”. (BERNÁTH ÁRPÁD—CSÚRI KÁROLY, Válogatásunk elé. Szerkesztői előszó 5.)

A kötet két szerkesztőjének ezt a megállapítását tanúsítja az 1981-ben megjelent „Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik” (Akadémiai Kiadó—Mouton, Budapest—Hága) című kandidátusi értekezése, amelyben a szerző a hetvenes-nyolcvanas évek fordulója tudományos színvonalának megfelelően a nyelvészeti szintaxis és a szemantika adta korszerű lehetőségek felhasználásával a közmondások mintaszerű elemzését végezte el, s ezzel egyszersmind — legalábbis hazai viszonylatban — megalapozta az „egyszerű formák” elemzésének módszertanát. Természetesen Kanyó Zoltán nem állt meg az „egyszerű formák” elemzésénél. Az igaz ugyan, hogy műfajelméleti felfogásának a kialakításában is az egyszerű formák elemzésében szerzett tapasztalataira támaszkodik, de e tekintetben is módosítja felfogását. Műfajelméleti s általában irodalomelméleti felfogásának tökéletesítésében sohasem követte kritikátlanul az ún. szaktekintélyek megállapításait. Saját nézeteit mindig bátran szembesítette a legnagyobb és a legismertebb szaktekintélyek nézeteivel. Alig jó másfél évtizedes tudományos pályafutása során bámulatos ismeretanyagra tett szert, hiszen néhány világnyelv tökéletes ismerete révén rendszeresen és módszeresen nyomon követte nemcsak szűkebb szakterületének, az irodalomtudománynak és az irodalomelméletnek a szinte átfoghatatlan szakirodalmát, hanem ugyanilyen intenzitással figyeli a nyelvtudomány legkülönbözőbb területein folyó kutatásokat, és nyomon követi szinte valamennyi társadalomtudomány mozgásirányát is.

5. Kanyó Zoltán a szakterületén nemzedékének nem csupán egyik igen tekintélyes képviselője volt, de érdemei a tudányszervezés terén legalább oly mértékben elismerésre méltóak és maradandóak, mint kimagasló eredményei a tudományművelésben. Minden valamire való hazai vagy nemzetközi kongresszuson, konferencián és szimpóziumon megbecsült előadó, tanulmányai a legtekintélyesebb európai és amerikai szakfolyóiratokban jelennek meg, a szakma gyakran idézett szerzője a legkülönbözőbb nyelvű szakfolyóiratokban és monográfiákban. Publikációi révén neve hamarosan ismertté vált nemcsak itthon, hanem Európa és Amerika tudományos központjaiban és intézményeiben is, s valószínűleg ennek nem kis része volt abban, hogy a hetvenes évek végére sikerült létrehoznia egy olyan kutatócsoportot és a kutatócsoport eredményeinek népszerűsítésére egy olyan kiadványsorozatot, amely igényességében méltó párja lett a hasonló típusú nemzetközi kiadványoknak. Ily módon a *Studia poetica* tanulmányaiból ismerhette meg a tudományos világ a szegedi kutatócsoport eredményeit, annak a kiadványsorozatnak a nemzetközi mércével mérhető színvonalát, amelynek létrehozásában és gondozásában Kanyó Zoltán mellett tevékeny szerepe volt Bernáth Árpádnak és Csúri Károlynak. A *Studia poetica*-ban kikristályosított felfogásnak a nyomai fellelhetők a határainkon kívüli publikációkban is. Itt csupán két nevet említek, az újvidéki Thomka Beátáét és a kolozsvári Cs. Gyimesi Éváét, akiknek a felfogása sok vonatkozásban hasonló a szegediekéhez, ami — mondanunk sem kell — eredetiségüket korántsem kérdőjelezheti meg. (L. Thomka Beáta és Cs. Gyimesi Éva munkáit.)

6. A két szerkesztőnek, Bernáth Árpádnak és Csúri Károlynak Kanyó Zoltánné, az elhunyt tudós feleségének a segítőkészsége révén sikerült bemutatnia egy kerékbe tört tudósi pálya leglényegesebb mozzanatait. A kötetbe válogatott tizenhárom tanulmány annak a széles körű érdeklődésnek is ékes bizonyítéka, amely élete utolsó pillanataig jellemezte Kanyó Zoltánt. Mert való igaz, hogy a tizenhárom tanulmány mindegyikében benne vannak mindazoknak a tudományterületeknek a leglényegesebb mozzanatait, amelyekről már az eddigiekben is szoltunk. Ha az ún. *par excellence* irodalomtudományi tanulmányokat is vesszük szemügyre (Irodalomtudomány és kommunikáció 9–39; Az irodalomtudomány módszertani kérdései 41–129; A „materiális” és „filozófiai” esztétikáról 131–51; Beszédmód, műnem, műfaj 229–46; A monologikus, konjunktív módon összekapcsolt láncok folytatásának kritériumai 273–322; Brecht iro-

dalomelméleti nézetei és az irodalomtudomány módszertani vitája 353–91), nyomban kiderül, hogy ezekben sem marad meg a szűkebb értelemben vett irodalomtudomány területén, ez irányú tételeit és megállapításait is minduntalan egybeveti a szomszédos kutatási területek elméletével és gyakorlatával, ily módon szereztve érvényt annak a korszerű tudomány-metodológiai alapelvnek, hogy egy tudományos következtetés akkor tekinthető viszonylag megalapozottnak, ha minél több szempontú vizsgálat előzi meg a kutatásra szánt jelenséget.

És megfordítva is helytálló az előbbi megállapításunk. A nyelvészethez közelebb álló tanulmányaiban is (Szövegelmélet és irodalomelmélet 153–72; Megjegyzések a szövegelmülethez 173–83; Megjegyzések a generatív-transzformációs poétikához 185–207; Stílus és konnotáció 209–227; Az irodalmi kommunikáció kérdései nyelvészeti szempontból 347–51) minduntalan észrevehetjük az irodalomtudományi „áthallásokat”, amelyek arról tanúskodnak, hogy az irodalomtudós számára ma már a nyelvészet olyan tudományos diszciplína, amely „szubsztrátuma” az irodalmiságnak. Még akkor is, ha Kányó Zoltán igen gyakran vitába száll a szövegnyelvészettel, a szociolingvisztikával, a wittgensteini nyelvfilozófiával, a beszédaktuselmélet sok tételével az irodalmiság vagy az elbeszéléseleméleti (narratológiai) felfogásának kialakításában, ám ennek ellenére is mindvégig megmarad az irodalmiság nyelvhasználatától függő elve alapján, ami azt jelenti, hogy az irodalom, az irodalmiság lényegét „nyelviségében”, „szövegségében” látja, és úgy is értelmezi.

7. Izzalmas feladat lenne végigmenni a tizenhárom tanulmányon, és mindegyiket külön-külön szemügyre venni, s megvizsgálni a szerző továbbgondolásra érdemes több megállapítását. Ez a megoldás egyáltalán nem lenne könnyen járható út, mert Kányó Zoltán széles körű és elmélyült ismeretei révén tanulmányainak szinte minden egyes bekezdésében ontja magából az eredeti, hol egyetértésre, hol töprengésre késztető megállapításait. Most azonban sem az egyetértésünket megerősítendő, sem a töprengésre, esetleg kritikai megjegyzésre késztető megállapításaira részletesebben nem reagálhatunk, főleg terjedelmi okokból kifolyólag, hiszen ez csak egy nagyobb lélegzetű áttekintésnek lehetne a feladata, amit Kányó Zoltán tudományos öröksége föltétlenül megérdemelne. Erről most le kell mondanunk, éppen ezért a továbbiakban egész röviden a tanulmányoknak csupán egy-két kérdését érintjük, ezt sem a megoldás igényével, hanem inkább kérdés, töprengés formájában.

A saussure-i langue – parole lényegesen módosított változatát a nyelvtudományban NOAM CHOMSKY kompetencia – performancia fogalmi kettőse jelenti. A generatív modellnek ez a fogalmi készlete a generatív poétikai kutatások során meghonosodott az irodalomtudományban is. Kányó Zoltán tanulmányaiban, de főleg a „Szövegelmélet és irodalomelmélet” címűben foglalkozik a fenti két fogalom vizsgálatával, és azt kutatja, léteznek-e sajátos irodalmi szövegek, azaz léteznek-e olyan szabályok, amelyek irodalmi szövegek osztályát állítják elő. Ha léteznek ilyen szabályok, akkor a nyelvi kompetencia mintájára létezik az irodalmi kompetencia is. Ám Kányó Zoltán – amint azt TARNAV LÁSZLÓ a kötet utószavában megállapítja (394. lap) – az irodalmiság fogalmát elkülöníti az irodalmi kompetencia fogalmától, s ezt teszi abból a megfontolásból, hogy nem létezik kizárólag irodalmi szövegeket tartalmazó szövegosztály. Kányó végül is nem vonja kétségbe az irodalmi kompetencia létét, de nem tulajdonít neki egységes, egyetemes formát. Úgy véli, hogy az irodalmi kompetencia formája és funkciója a nyelv közösségi formájának változásával maga is változik (394–5).

Végül is az itt közreadott tanulmányokból nem derül ki egyértelműen Kányó Zoltánnak a határozott álláspontja arról a kérdéstről, hogy az irodalmi kompetencia független-e a nyelvi kompetenciától, vagy ez utóbbinak csak a származéka. Ha ugyanis nincs külön kizárólag irodalmi szövegeket tartalmazó szövegosztály, akkor ez a megállapítás már önmagában is azt bizonyítja, hogy az irodalmi kompetencia nem lehet független,

illetve nem létezhet önállóan, hanem csak a nyelvi kompetenciának a származéka, annak csak sajátos változata lehet, miként a kommunikatív kompetencia is csak sajátos jellegénél fogva az, ami. A tudósok közül viszont többen vannak, akik az irodalmi kompetencia önállóságát vallják (SCHVEIGER PAUL, *A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése*: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.) i. m. 12–52), de az irodalmi kompetencia a legegyszerűbb logikánál fogva is föltételez egy elsődleges létezőt, amiből az levezethető. S hogy mennyire elsődleges a nyelvi kompetencia, és mennyire származékos az irodalmi „párja”, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ez utóbbinak a sajátos jellege, az tudniillik — s itt CsÚRI KÁROLY egyik régebbi írását idézzük —, hogy „... az irodalmi szövegek (...) általában élnek az »ekvivalencia«, az »oppozíció«, az »ambiguitás« stb. elvének, vagy ezek kombinációinak a »normál szövegszervezésen« túlmutató rendszeres használatával, ami a szövegek kiegészítő, másodlagos elrendezését, strukturálását eredményezi (...), a szöveg csak meghatározott módon olvasható mint irodalmi szöveg”. (Jeltudományi dokumentumok I. szám, 141 — idézi DEME LÁSZLÓ: „A szöveg alaptermészetéről” című tanulmányában. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Bp., 1979. 64, a kiemelés Deme Lászlótól származik.)

Nem merném azt állítani, hogy a fenti kérdéstről vallott álláspontom csalhatatlan és kikezdzhetetlen, csupán töprengéseimet próbáltam megfogalmazni. Azt se állíthatnám, hogy Kanyó Zoltán mindennek az ellenkezőjét akarná bizonyítani, ám itt én — a nyelvi és az irodalmi kompetencia kérdésében — nem tapasztaltam a rá mindig jellemző határozott állásfoglalást. Valószínűleg ebben a vitatott és vitatható kérdésben a lelkiismeretes tudós aggályai jutnak kifejezésre.

Kanyó Zoltán igen elmélyülten és nagy hozzáértéssel tárgyalja a generatív grammatikai metodológia alkalmazhatóságát az irodalmi jelenségek, az irodalmi szövegek vizsgálatában. E kérdésben is szakmai illetékessége és hozzáértése a legképzettebb generatív grammatikai szakértők színvonalán áll, érvelése, ellenvetései, előre mutató javaslatai megalapozottak és meggyőzőek. Ma már nemcsak a nyelvészek és pszichológusok nem tudják vagy nem is akarják mellőzni a generatív metodológiában rejlő lehetőségek hasznosíthatóságát saját területükön, ezt a metodológiát az irodalomtudósok többsége is magáénak vallja. Kanyó Zoltán felfogásában — TARNAY LÁSZLÓ megfogalmazásában (Utószó Kanyó Zoltán munkáiról 394) — ez azt jelentené, hogy „... az irodalmi szövegeknek (...) deskriptív elemzését felváltja egy olyan elvont szabályrendszer létrehozásának az igénye, amely képes lenne, a generatív grammatika mintájára, a kizárólag irodalminak mondott szövegek előállítására, s így az irodalmi jelenség egységes elméleti magyarázatát adná” (uo.). A generatív szemlélet igen sok nyelvészeti és más jellegű kérdés megoldásához hozzásegít(het)ti a kutatót, de vajon a generatív metodológia hatékonysága biztosítékot jelent-e az iménti idézetben megfogalmazott igény kielégítésére, hogy tudniillik a generatív grammatika mintájára létre lehetne hozni egy olyan szabályrendszert, amely képes lenne a kizárólag irodalminak mondott szövegek előállítására, s így az irodalmi jelenség egységes elméleti magyarázatát adná (uo.). Nem tartozom a generatív szemlélet-mód érvényesítésének ellenzői közé, de megkérdem: vajon a mégoly meggyőző érvelés biztosítékot jelenthet-e az irodalmi szövegek generálására, midőn még a szövegeknél egyszerűbb képződményeknek, a mondatoknak az előállítása sem tekinthető kielégítően megoldottnak. Vajon nem illuzórikus-e az egyébként tökéletes logikával érvelő Kanyó Zoltánnak ez az elképzelése, amit az irodalomtudósok közül is nagyon sokan magukénak vallanak?

Kanyó Zoltán egy másik nagyon dédelgetett és ígéretes elképzelése a Wittgenstein-féle játékelmélet alkalmazása az irodalomelméleti vizsgálódásokban. Sajnos ennek részletesebb kifejtését megakadályozta a szerző korai halála. Természetesen az elszórt megjegyzéseiből nem derült és nem is derülhetett ki, hogy a játékelmélet vagy még inkább a nyelvi játék fogalmával miképpen értelmezhetőek valamely nyelvi közösség irodalmi megnyilvánulásai.

Kanyó Zoltán posztumusz kötetét olvasva, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy minden egyes logikus érveléssel kifejtett gondolatára fell ehetne fűzni egy-egy igényesebb tanulmányt. Éppen ezért a kötetet igen tanulságosnak tartom mind a nyelvészek, mind az irodalomírók számára, gondolatébresztésre és töprengésre készítő jellegénél fogva, az 1990. évnél föltétlenül egyik nagyon jelentős tudományos alkotását látom benne.

8. Ha a kötet tanulmányait sorra vesszük, még utalhatunk az irodalmi művek pragmatikai mozzanataira, a fikció szerepére az irodalmiság kialakulásában vagy a tanulmányok formájára, érvrendszerére, az irodalom szemiotikai megközelítésének elvi kérdéseire, a formalizálásra stb. Minthogy ezeknek a kérdéseknek még a legvázlatszerűbb ismertetése is erősen növelné megjegyzéseink terjedelmét, ezért azt javasoljuk: akit érdekel ez a kötet, és kézbe veheti, föltétlenül olvassa el, nem fog csalódni benne, mert egy kristálytiszta gondolatmenet segítségével közelebb kerülhet az irodalomtudomány időszerű kérdéseihöz. Vajon mi nyelvészek ilyen otthonosan mozgunk-e irodalomtudós szomszédaink berkeiben, mint Kanyó Zoltán a miénkben?

9. Befejezésül néhány megjegyzés magának a kötetnek technikai kivitelezéséről, a szerkesztésről és a fordítók munkájáról. A kötet két szerkesztőjét — Bernáth Árpádot és Csúri Károlyt — nem kell bemutatnunk, róluk csupán annyit mondhatunk, hogy kitűnő munkát végeztek. Elsősorban azért, mert a szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé tették Kanyó Zoltánnak főleg idegen nyelveken megjelent tanulmányait. A válogatásban a szerkesztőket a non multa, sed multum elve vezette, amit én úgy értelmezek, hogy kollégájuk és munkatársuk igényes és terjedelmesebb tanulmányai közül azokat válogatták ki, amelyek amolyan határkőnek számítanak Kanyó tudományos örökségében. A szerkesztők nem sokat markoltak, de amit markoltak, azt jól megfogták.

A két szerkesztő bevezetője és Tarnay László tömör és színvonalas utószava mellé (Kanyó Zoltán munkáiról 393–400) egy rövid jegyzet formájában nem ártott volna feltüntetni a tanulmányok megjelenési helyét és idejét, esetleg jelezni azt, hogy ebben a kötetben látnak-e először napvilágot ezek a dolgozatok. A tárgy- és névmutatató sem lenne fölösleges egy ilyen kötetben.

A kötet tizenhárom tanulmánya közül nyolc idegen nyelven íródott, tehát a magyar változatok szakszerű fordítások eredményei. A fordítók, Kertész András, Orosz Magdolna és Tarnay László maguk is a szakma elismert művelői, amit a magyar szövegek színvonala, könnyedsége és szakszerűsége is bizonyít. A fordítók mindenfajta szakmai igényt maradéktalanul ki is elégítettek.

Végül, de nem utolsósorban illesse köszönet ezért a szép kötetért Kanyó Zoltánnét, Enikőt. Csak megerősíthetjük a szerkesztők köszönetét Kanyó Zoltán özvegye segítőkész együttműködéséért, de elismerés illeti azokat az intézményeket is (a József Attila Tudományegyetem, az MTA Soros Alapítvány és a Művelődési Minisztérium), amelyek anyagiilag is támogatták a kötet megjelenését.

MÁTÉ JAKAB

Kontra Miklós, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból

Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 5. sz. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
Bp., 1990. 188 lap

1. Az a pusztán tény, hogy minden harmadik magyar anyanyelvű Magyarország határain kívül él, az anyaországon kívüli magyar nyelv vizsgálatát magától értődően avatja a magyar nyelvtudomány fontos feladatává. A tudományos kíváncsalmak s az

elért eredmények azonban nincsenek megközelítő összhangban sem, jóllehet csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk a környező országok egy részében folyt és folyó magyar nyelvészeti tevékenységről. Feltűnő, hogy mily kevés történt a Kárpát-medencén kívüli (a moldvai magyarokat nem tekintve most), tehát az úgynevezett diaszpóra-magyarság magyar nyelvhasználatának a vizsgálatában. Az okokat kutatva a nagypolitika következményeire, tudniillik Magyarország (részleges) gazdasági és ideológiai elszigetelésére és elszigeteltségére, s a magyarországi nyelvtudománynak ebből következő, anyagi és szellemi természetű korlátozottságára is gondolnunk kell. De gondolunk arra is, hogy nem támadt(ak) a diaszpóra-magyarságban olyan kutató(k), aki(k) összehangolt kutatásokat indított(ak) volna meg, ahogy megtették ezt — mondjuk — a pennsylvaniai németek. (Természetesen tisztelet azoknak, akik e téren tettek valamit, tehát például Bakó Elemérnek vagy a kutatásokat sürgető Lotz Jánosnak.) A magyar anyanyelvűeknek jelentős hányada — legalább negyede, tehát milliók — a két- vagy többnyelvűség alacsonyabb vagy magasabb fokú állapotában él. Ez a tény már önmagában jelzi a kétnyelvűség kutatásának, a szociolingvisztikai szempontú nyelvi kontaktusvizsgálatoknak a magyar vonatkozásában való nagy fontosságát. (Nem feledkezve meg természetesen kétnyelvű, tehát magyarul is beszélő nemzetiségeinkről sem.)

2. A recenzálandó munka a magyar nyelvtudomány eme eddig kevésbé művelt vonulatának (I. S. GAL felsőőri vizsgálatait) a legújabb terméke, mert tárgya kétnyelvű amerikai magyarok magyar nyelvhasználatát. Kontra 1978-tól 1981-ig az Indiana állambeli Bloomington egyetemének volt magyar lektora. Munkája elkészítésének az ötlete ott született. Véleményemet könyvéről a következő szempontok alapján kívánom összegezni: a) témaválasztása, b) az anyaggyűjtés és c) a feldolgozásnak a tárgya és módszere.

A t é m a v á l a s z t á s maradéktalanul üdvözlendő. Megokolásul I. az 1. pont alatt írottakat, valamint két tényezőt. Az egyik: a magyarra vonatkozó, szociolingvisztikai szempontokat is érvényesítő kontaktusvizsgálat gyerekcipőben jár. A másik: a diaszpóra-magyarság számottevő hányadának magyar nyelvét az idő — mondhatnánk: a természetes asszimilálódás — egyre jobban kikezdi. KONTRA szerint például South Bendben (Indiana, USA) igen gyors és egyre gyorsuló nyelvi asszimiláció zajlik, mint-hogy az öregamerikások kihalásával (1986-ban South Bendben hírmondó is alig volt már) az amerikai magyarság nyelvmeőrző rétege szállt sírba (25). Ez — bizonyos megszorításokkal — a Kárpát-medencei magyar nyelvzigetekre is érvényes (I. például Felső-órról IMRE SAMU: NytudÉrt. 72. sz. 6). Tehát az idő igencsak sürget.

A z a n y a g g y ű j t é s egyrészt kérdőívvel, tehát interjúhelyzetekben folyt, ötvözve a klasszikus dialektológia, LABOV irányított beszélgetéseinek s a városi dialektológia egyik amerikai változatának egyes elemeit (12). KONTRA 40 adatközlővel dolgozott (22 férfi és 18 nő), akik három szociológiai réteget képviseltek: az öregamerikásokét (14), az ötvenhatosokét (10) és a kint születettekét (16). Nem volt könnyű megfelelő adatközlőket találni, többen — érzvén megcsappant, illetőleg gyenge magartudasukat — eleve nem álltak kötelnek. A leírás alapjául szolgáló anyagot — 80 órányi amerikai magyar szöveget — 1979 és 1981 között, 9 hetes terepmunka során gyűjtötte a szerző.

Észrevételeim: a kérdőíves gyűjtések sok esetben nélkülözhetetlen volta éppúgy régóta közismert, mint az, hogy kellő kritikával kezelendők. Ahogy bővültek ismereteink a nyelvhasználat rétegzettségéről és a különböző kód- és regiszterváltásokról, úgy vált mind egyértelműbbé az is, hogy a kérdőíves módszerrel a nyelvhasználatnak bizonyos tartományai rögzíthetők, mások nem vagy kevésbé. A beszélt nyelvi kutatások első tudományos szintere, a klasszikus dialektológia is dolgozott teszthelyzetekben nyert adatokkal (elsősorban a nyelvföldrajzi vizsgálatokban), a nem atlaszos gyűjtésekben elsősorban azonban nem azokkal. (Gondoljunk például BALASSA századunk eleji intelmére:

„Az egyenes kérdezősködés zavarba hozza a kérdeztetet s vagy nem tud felelni, vagy pedig megtévesztő feleletet ad”: MNyTK. 4. sz. 6.) Minden kérdőíves gyűjtésben igen nagy a kérdőív szerepe. Kontrának e téren nem kevés nehézséggel kellett megküzdenie (vö. a magyar nyelvátlasz kérdőívére vonatkozólag DEME: MNyAEIm. 67—117). A hazai atlaszos kérdőívek az ő céljaira csak részint feleltek meg, mert az eltérő kulturális, társadalmi, természeti környezet miatt nem is feleltek meg (119.; ez is evidencia ma már: STELLMACHER például azt írja, azok a gyűjtési módszerek, amelyekkel LABOV New York City nyelvi és társadalmi rétegzettségét vizsgálta, német városok vizsgálatában nem alkalmazhatók minden további nélkül, l. Studien zur gesprochenen Sprache in Niedersachsen. Eine soziolinguistische Untersuchung. Marburg, 1977. 10). Nem csoda, hogy KONTRA is — miként annak idején nyelvátlaszunk gyűjtői, l. DEME i. m. 108—17 — utólagos korrekciókra, illetőleg kihagyásokra kényszerült (43, 46; ezek egy részét talán elkerülhette volna, ha a hivatkozott hazai atlaszos tapasztalatok általános tanulságait jobban megszívleli). Olyan szavakat eleve nem kellett volna bevenni a hallási és olvasási tesztbe, amelyek az ottani magyarok számára akárcsak esetleg nem eléggé ismertek lehettek (ilyen a *lófő*, de nyelvjárási eredetűeknél a *zúr* is, a hallástezt szópárjai között pedig a *Camus : kamu* meg a *tora : tóra*: 37—8; vö. még KONTRA: MNyRéteg. II, 582 és NyK. LXXXII, 339 is). Az olvasástezztel kapcsolatban egy itthoni nyelvjárásgyűjtő tapasztalatot említet meg, esetleg figyelemre méltó lehet: szöveget, szavakat (ti. újságot, könyvet, levelet) olvasva több zárt *ë*-ző nyelvjárási beszéls minden *e-t* nyílt *e*-vel ejtett (vö. Nyr. XCVII, 223), föltehetőleg tehát így olvasta volna az *e* : *ë*-s szópárokat is. Egy dolog aligha vitás: a kísérleti adatok összefüggő társalgásból nyert adatokkal szembeesítendőek.

Természetesen nem szabad eltúlozni a passzív gyűjtéssel gyűjtött, spontán beszédbeli adatok és az interjú-módszerekkel felszínre hozottak közötti különbségeket. Különösen akkor nem, ha — mondjuk a magyar—angol — kétnyelvű adatközlő a magyar nyelvet monoglottként, tehát csak egy változatában, s nem diglottként, azaz sztenderd és valamely regionális változatában használja. Más szóval: ha az adatközlő egy nyelven belül is kódot tud váltani, akkor az interjú-módszerrel felszínre hozott adatok távolabb állnak spontán beszédének adataitól, mintha csak regisztert (stílust) váltana egy nyelvváltozaton belül. A diaszpóra-magyarság e tekintetben is tarka képet mutat, s nem kivételek a South Bend-i magyarok sem, akik között ilyen is, olyan is van (ha jól következtek az adatokból). Általában mintha mégis nagyobb lenne a veszélye a szóban forgó különbségek elbagatellizálásának, illetőleg annak, hogy olykor bizonyos kísérleti módszerek birtokában könnyebben lemondunk a nehezebben megközelíthető spontán beszéd számbavételéről. Kontrát azonban aligha érheti szemrehányás: a spontán beszéd vizsgálatának elmaradása (l. még alább is) olyan hiányosság, amely gyűjtési körülményeiből következik (erről egyébként tájékoztatja is az olvasót: 15, 30—1). Ha több idő lett volna, bizonyára sort kerített volna a LABOVtól és társaitól követett módszerre, amellyel az interjúmódszerek hátrányát kívánták csökkenteni azzal, hogy nem egyéneket, hanem csoportokat vizsgáltak (l. L. MILROY, Observing and Analysing Natural Language. Oxford, 1987. 62).

A f e l d o l g o z á s t á r g y a a South Bend-i magyar közösség (a település Szeged nagyságú kisváros, ahol 1970-ben 5348-an vallották magyarnak magukat: 9) magyar nyelvhasználatának az a része, amelyet a szerző az adott körülmények között s az általa alkalmazott gyűjtési módszerekkel rögzíthetett. Azt csak sajnálni lehet, hogy nem volt mód az adatközlők kommunikatív kódja használatának a megfigyelésére, ehhez több időre lett volna szükség (15, 30—1). Ami tehát kívülmaradt a vizsgálaton, az az adatközlők egymás közötti, spontán beszéde, azaz az ottani magyar nyelv fő létezési formája (l.: a „magyar beszéd fő színtere a családi élet”: 27), amely — a szerző is hang-

súlyozza LABOVRA hivatkozva: 15 — a nyelvészetileg legértékesebb adatokat adja (a hazai tapasztalatokra l. DEME: NytudÉrt. 40. sz. 68 kk., A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. 50—1). — Fölvetődik a kérdés: megfelel-e a gyűjtés a reprezentatív mintavétel követelményeinek? Negyven adatközlőtől származó 80 órányi anyag elegendő-e ahhoz, hogy a leírás adekvát legyen? Úgy vélem, igen, s megjegyzem, KONTRA közli, ahol megállapításait, következtetéseit bizonytalannak érzi. Az anyag kínálta lehetőségeken nem megy túl célkitűzésében sem. Amit ígér, az a szóban forgó közösség „amerikai magyar ... nyelvének nagy vonalakban [kiemelés tőlem: K. J.] történő leírása, vagyis ... a sztenderd magyarral ... való első összevetése” (1), l. a leírás címét is. Azt mondom: sajnálatos, hogy nem volt lehetőség a South Bend-i magyar nyelvhasználat részletesebb megfigyelésére és rögzítésére, de öröndetes, hogy ennyit sikerült rögzíteni és feldolgozni.

A f e l d o l g o z á s összevető módszerű. Kontra a sztenderd-magyartól eltérő elemeket, jelenségeket, szabályokat veszi sorra. A kontrasztív megközelítésnek köszönhetően válik a leírás informatívvá (nálunk ez a nyelvjárási leírások régóta bevált gyakorlata). Az eltéréseknek háromféle oka lehet: az amerikai angol hatás, az óhazai nyelvjárási örökség vagy egyéb (közlési zavar például). Az elsőt és a harmadikat teljességre törekedve igyekszik földeríteni a szerző, a másodikat nem. (Több szövegfölvételt volt alkalmam meghallgatni, ezért mondhatom: az óhazai nyelvjárási örökség részletesebb földerítése lehetséges.) Kontra munkájában a legtöbb novummal az amerikai magyar jellegzetességek szintenkénti leírásában találkozunk. A szerző jól kamatoztatja az amerikai kontaktológiai irodalomban való jártasságát, s minthogy ez egyszersmind szociolingvisztikai szempontok érvényesítését is jelenti, a leírás a magyar kontaktusvizsgálatok szempontjából dicséretes teljesítmény, tehát tanulságos olvasmány is egyben. Bemutat a kétnyelvűséggel kapcsolatos alapfogalmakat, nem egyszer elsőként próbálván angol szakkifejezések magyar megfelelőjét megtalálni (például *alliteratív névadás*: 108, *beszédbeli kölcsönzés*: 28). A kétnyelvűséggel kapcsolatos kommunikációs elemzések (a kommunikációs kudarcok okai, a tegezés-magázás háttérugói, a névváltoztatások motivációi, az angol interferencia leküzdésére irányuló törekvés nyomjelzői stb.) a szerző elemzőkészségét dicsérik, s egyben a szociolingvisztikai szempontoknak a fontosságát is mutatják.

3. Néhány megjegyzés: a South Bend-i magyarok különböző óhazai területekről verbuválódtak, ezért eleve nem alkothatnak homogén nyelvi közösséget abban az értelemben, ahogy például egy falu lakói alkotnak. Tán az a kérdésfölvetés sem megokolatlan, hogy vajon a South Bend-ihez hasonló nagyságrendű diaszpóra-közösségek maradéktalanul megfelelnek-e a szűkebb értelemben vett beszélőközösség (speech community) kritériumainak (vö. G. R. GUY, *Language and Social Class*: F. J. NEWMAYER szerk., *Language: the Socio-Cultural Context*. Cambridge, 1988. 49). Az ugyanis nyilvánvaló, hogy ezek a közösségek igencsak rétegzettek eredetük, elsődleges nyelvváltozatuk, társadalmi tagoltságuk szempontjából egyaránt, ebből viszont az következik, hogy magyar nyelvhasználatukat tekintve is erősebben heterogének, tehát a fonológiai vizsgálatok sem indulhatnak ki eleve az azonos fonéma-rendszer posztulátumából. KONTRA zárt és nyílt *e-s* vizsgálatai ezt egyértelműen mutatják (50, 121). Vonatkozik ez — mutatis mutandis — a nyelv többi részlegére, tehát a szókincsre is. A Kontrától közölt 18 tájszó közül például 16 nyugat-dunántúli nyelvjárásból adatható, 2 másokból. Bizonyos, hogy ezeket a tájszavakat nem ismerte, nem ismeri valamennyi South Bend-i magyar. — A datívusz possesszívuszos szerkezetek birtokszava az amerikai magyarban viszonylag gyakran nem kap birtokos személyjelet (*neki van két gyerek*: 85). Ez a szerkezet elsősorban az Amerikában születettekre jellemző (86). Minthogy hazai nyelvjárásainkból nincsenek korábbi adataink erre a jelenségre (ha ismertebb lett volna, különlegessége miatt bizonyára fölfi-

gyeltek volna rá), s az újabbak is kivételes előfordulásúak, én nem számolnék óhazai nyelv-járási örökséggel (124). — A kontaktusvizsgálatok egyik nagy kérdése az, hogyan állapítható meg egy-egy szónak, szerkezetnek, jelenségnek az átvevő nyelvbe való integ-rálódása. Minthogy itt egyrészt fokozatos átmenetekről, másrészt a nyelvi elemek, je-lenségek előfordulásának véletlenszerűségéről, tematikus és stílusbeli kötöttségeiről van szó, a statisztika korlátai nyilvánvalóak. Ezért Kontra óvatossága helyeselhető (89 kk.). — A mellékletek (a felhasznált kérdőívek, lejegyzési szabályok, fényképek, számítógépes szövegrészlet stb.) egyfelől az elemzés érdemi megítéléséhez adnak pontos felvilágosítást, másfelől közelebb hozzák az olvasót az adatközlők világához. — A részletes angol nyelvű összefoglalás nagyban bővíti a könyv olvasói körét. — A gépiratos korpusz egy részét a szerző számítógépen rögzítette, s bizonyos elemzéseket azzal végeztetett (16): remélhe-tőleg egyre többször találkozhatunk ilyen megoldásokkal hazai nyelvészeti kiadványok-ban.

4. Kétnyelvű közösségek nyelvhasználatának adekvát leírása természetesen föl-tételezi mindkét nyelv leírását. Kontrát kutatása tervezésekor ez a kétirányúság vezette (127), s már készülöben van a South Bend-i magyarok angoljának a leírása is (60 órányi szövegfölvétel készült: 7). A kétnyelvűség dinamikáját ebben a kötetben vizsgálja majd, s remélhetőleg sort kerít azon kérdések taglalására, amelyeknek egyikéről-másikáról szí-vesen olvastunk volna már a jelen kötetben is (a két nyelv kapcsolatának aszimmetriája, ennek jellemzői; a két nyelv használati köre; a magyar térvesztésének stációi s szocioling-visztikai jellemzői; a két nyelvhez viszonyulás tudatos tényezői és hatásuk a nyelvhasz-nálatra; az [angol → magyar] szituatív kódváltás mennyire [volt] reflexszerű bizonyos helyzetekben, az volt-e egyáltalán; stb.). Nyelvi szempontból a South Bend-i magyarok (egy része) angoljának az amerikai angoltól eltérő s a magyarra visszavezethető sajátos-ságai a legérdekesebbek, nyelvhasználati szempontból pedig a két nyelv funkciómegoszlá-sának, illetőleg a nyelv váltásnak a kérdései. A recenzált kötet ismeretében jogos az elvá-rásunk, hogy a tervezett kötettel a South Bend-i magyarok kétnyelvű nyelvhasználatáról részletes és pontos leírást kapunk. Egyszersmind azonban azt is reméljük, hogy a példa ragadós lesz, s e vizsgálatokat több más is követi majd, itthon és külföldön egyaránt. Mert szükség volna rájuk.

KISS JENŐ

Tudománytörténet és emlékezés: A múlt magyar tudósai

(Sorozat; Akadémiai Kiadó, Budapest)

BALASSA IVÁN, Csúry Bálint (1988.), D. MÁTAI MÁRIA, Gegő Elek (1990.), DOMOKOS PÉTER, Kállay Ferenc (1990).

A magyar nyelvtudomány történetének szakirodalma nem bővelkedik átfogó, szintézis-igényű munkákban. Az egyes részdiszciplínák, műfajok kutatásának történetére irányuló vizsgálatok területén viszonylagosan jobb a helyzet, a tudósi életpályák értéke-lése azonban legtöbbször születési évfordulókhöz vagy elhunytak életművének méltatá-sához kapcsolódik, ahol az alkalom ünnepélyessége némiképp háttérbe szorítja a tuda-mánytörténeti elemzés szempontjait.

Ezek a megállapítások Magyarországon más tudományterületekre nézve is meg-állhatják a helyüket, s ezért kell hiánypótlónak tekinteni „A múlt magyar tudósai” című sorozatot, amely azzal a céllal indult el, hogy emléket állítva az Akadémia egykori tag-jainak, a hazai tudománytörténet egyfajta összefoglaló zsebkönyvtárává váljék.

Az immár jelentős múltra visszatekintő sorozatban a magyar nyelvtudomány számos illusztris képviselőjéről készült kötet; a szerzők — ahol erre lehetőség adódott — a címadó tudós tanítványai vagy az általa teremtett iskola követői. Így a személyes élmények sokszor a visszaemlékezés hangulati elemeivel is társítják a tudománytörténeti célú elemzéseket. — Az ezúttal olvasásra ajánlandó kötetek közül a Csűry Bálint pályaképét megrajzoló, BALASSA IVÁN tollából való kismonográfia sorolható ebbe a körbe. A másik két munka: D. MÁTAI MÁRIÁnak Gegő Elekről, illetőleg DOMOKOS PÉTERnek Kállay Ferencről szóló írása meglepetést jelenthet az olvasónak, hiszen mindkét esetben olyan tudós férfiak életpályáját ismerheti meg, akik működésük idején a magyar tudomány szorgos munkásai voltak, de mivel koruk kiemelkedő személyiségeinek árnyékában működtek, az utókor megfeledkezett róluk.

Csűry Bálint alakja azok számára, akik nevét ismerik, mindenekelőtt a Szamosháti Szótár szerzőjét jelenti, illetőleg a debreceni egyetemnek azt a professzorát, akinek munkássága közvetlen előkészítője volt A Magyar Nyelvjárások Atlaszának. Munkásságának ismertetéséből valóban kiderül, hogy Csűry Bálint életművében az empirikus kutatásokon alapuló dialektológia és az ehhez szorosan kapcsolódó hangtani vizsgálatok mellett elméleti kérdések taglalásának kevesebb hely jutott, bár az újgrammatikus iskola nyilvánvalóan hatott szemléletének alakulására, s ez a hatás néhány előadásában, tanulmányában közvetlenül is kimutatható.

BALASSA IVÁN tárgyilagos, lényegretörő, de a tudós egyéni arculatát is jól érzékeltető leírást ad Csűry Bálint életéről, a pályáját meghatározó személyiségek — Zolnai Gyula, Gombocz Zoltán — hatásáról. Az objektív elemzéshez jól illeszkednek az egykori diáktárs, Vajthó László és a tanítvány, Szabó T. Attila visszaemlékezéseiből mértékkel válogatott idézetek. — A pálya fő szinterei — a szatmárnémeti református kollégiumban és a kolozsvári egyetemen töltött tanulóévek után — a kolozsvári református kollégium gimnáziuma, majd a debreceni tudományegyetem magyar és finnugor tanszéke; eseményei között pedig a személyes megpróbáltatások és a szakmai elismerés megnyilvánulásai egyaránt az átlagot meghaladó mértékben vannak jelen.

Értékes információt kap az olvasó arról is, hogyan építette ki Csűry a debreceni tanszéken a népnyelvkutatás magyarországi bázisát, s hogyan teremtette meg a később „Csűry-iskola” néven számon tartott szakmai műhelyt. — A Csűry-iskola tevékenységének egyébként a kis kötetben a szerző külön fejezetet szentel, amelyből nyomon követhető, mennyi energiát fordított a tudós a nyelvjáráskutatás módszertanának megújítására. Ugyancsak külön fejezet foglalkozik a tájszótárakkal, s ebben a Szamosháti Szótár keletkezésén és hatásán túl bemutatja Csűry Bálintnak a Wichmann-hagyaték gondozásában játszott szerepét is. (Valószínűleg a nyelvjáráskutatással foglalkozók körében is kevésbé ismert az a tény, hogy Csűry célul tűzte ki a Wichmann gyűjtőköréből kimaradt déli csángóság szókinésének összegyűjtését és feldolgozását, s kutatásainak eredményét egy csaknem nyomdakész szótár kézirataként hagyta hátra. A kézirat azonban — a tudós hagyatékának más darabjaival együtt — a második világháború során megsemmisült.)

Gegő Elek, a csíktaplocai születésű, korán elhunyt ferenczerendi szerzetes-tanár tudományos munkásságával D. MÁTAI MÁRIA már korábban is foglalkozott; lásd: „Egy elfelejtett reformkori magyar tudós (Gegő Elek: 1805—1844)”, MNyTK. 146. sz. (1976.). Akkor azonban vizsgálatai nem terjedtek ki Gegő munkásságának minden részletére. — Ebből a könyvből az olvasó megtudhatja, hogyan kapcsolódott be a Csikból elszármazott fiatal szerzetes a reformkori szellemi mozgalmakba és a „köz munkálkodásba”: tanít, prédikál, fordításokat készít és tankönyvet ír, s munkássága csak abban különbözik világi pályán működő kortársainak tevékenységétől, hogy ő hitszónoklatait is a „nemzeti dűcs és közjó” szolgálatának szenteli. Ezzel egyházi felettesei szerint túl is lépi a megengedett mértéket, és Pestről Szombathelyre küldése valójában száműzetésnek tekinthető.

D. MÁTAI MÁRIA finom elemzést ad az életút szakaszairól, rendkívül gondos munkával gyűjti össze azokat az adalékokat, amelyek Gegő egyes megnyilvánulásainak pontosabb értékelését segítik, akadémiai levelező taggá választásának körülményeit feltárják. Sok értékes és érdekes apró adatból rajzolódik ki előttünk az is, hogyan vélekedtek kortársai Gegő Elekről.

Az életrajzi kismonográfia középpontjában Gegő Elek 1836-os moldvai utazása áll. Az erdélyi születésű tudós a Moldvában élő magyarokról szóló híradásokat megkülönböztetett figyelemmel kísérte, hiszen érdeklődését már ifjú szerzetesként, a moldvai miszsióban részt vevő rendtársaival folytatott beszélgetések során felkeltette a kérdés. Az Akadémia támogatta Gegő útitervét, és részletes utasítást adott számára. Ő ezt lelkiismeretesen végrehajtotta, és útjának eredményeit, tanulságait írásba foglalta. — D. MÁTAI MÁRIA rámutat, hogy voltaképpen Gegő Elek tekinthető az első magyar Moldva-kutatónak. Abban a vitában, hogy a tudós valóban megtette-e az egész utat Gyímestől Iași-ig és vissza, vagy legföljebb Tatrosig jutott el, a szerző — az útleírás áttanulmányozása után és Gegő személyiségének ismeretében — az elsőként említett vélekedést osztja.

A Gegő Elek moldvai útját elrendelő akadémiai utasítás egyik aláírója Kállay Ferenc (1790—1861). A róla szóló kismonográfia írója, DOMOKOS PÉTER megállapítja, hogy ő a komplex szemléletű hazai uralisztikai kutatások megteremtője, az utókor azonban hosszú időre megfeledkezett erről.

A debreceni születésű, vagyontalan Kállay ifjúkora úgy alakult, ahogyan sok tehetséges sors- és pályatársáé: a Kollégiumban töltött évek után a jogi pályát választotta, a gyakorlóévek alatt megfordult a Habsburg-birodalom számos vidékén, majd 1814-ben a II. székely gyalogezred auditorává nevezték ki. Életének meghatározó élménye volt Kölcsey Ferenc barátsága. A költővel a Kollégiumban évfolyamtársak és barátok voltak, s levelezésük tanúskodik arról, hogy ez a barátság sorsuk eltérő alakulása ellenére Kölcsey haláláig fennmaradt.

Kállay 18 évet töltött Erdélyben, ahol a hivatali munka mellett tudományos megfigyeléseket végzett, s minden szabad idejét olvasásra, kutatásra fordította. 1827-ben nyugdíjazását kérte, s ettől kezdve a tudományos munka töltötte ki minden idejét. Munkásságát az Akadémia 1832 májusában levelező, majd ugyanez év szeptemberében rendes taggá választásával ismerte el.

DOMOKOS PÉTER a pályakép megrajzolása során felvillantja azt a sajátos kettőséget, amelyet az Erdélyben töltött évek jelentettek: egyfelől a kötelességtudóan, de kedv nélkül végzett hivatali munkát, a korábról megszokott szellemi pezsgés hiányát, másfelől a szakadatlan tájékozódás lehetőségét, a folytonos kutatómunkát, meg az erdélyi táj és életforma sajátos varázsát, amelyet csak az érzékelhet, aki közéről megismeri. Ezeknek az információknak a birtokában lehet valóban megérteni, hogy Kállay, akinek a Székelyföldön töltött éveit Kölcsey úgy tekintette, mint alámerülést a sötétség és a barbárság birodalmába, ebből az időből olyan munkásságot tudott felmutatni, amelyet az Akadémia elismerésre méltónak ítélt.

Az uralisztika és a magyar őstörténet kérdéseit érintő műveit Pestre kerülése után írta, illetőleg jelentette meg. Bár az Akadémiának igen aktív, minden feladatot válogatás nélkül vállaló munkása volt, a tudományos közélet nem fogadta be, műveinek alig volt visszhangja. (A szerző tárgyilagosan jelzi, hogy ebben valószínűleg Kállay személyiségének az életkor előrehaladásával felerősödő jegyei is szerepet játszhattak: 42 éves, amikor számára teljesen új környezetbe kerül, s életéből még csaknem 20 évet tölt Pesten, de tudósi habitusa már nem tud alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, a szabadságharc bukása és a Bach korszak első éveitől az újjászerveződő tudományos közélet pedig már nem is számol vele.)

DOMOKOS PÉTER okkal feszegeti a kortársak és az utókor felelősségét is Kállay

sorsának alakulásában, az olvasóban pedig felmerül a kérdés: egyedi példa-e ez a sors, vagy a maga nemében éppen tipikus, sőt bizonyos körülmények között elkerülhetetlen. — A szerző a tudományos rehabilitáció igényével és céljával tekinti át Kállay néprajzi, történetírói és uralisztikai munkásságát, publicisztikai tevékenységét, szerepét az ősi magyar hitvilág kutatásában, olykor vitába szállva a Kállayt sommásan, egy-egy kiragadott mondata alapján megítélő kutatókkal, de nem hallgatva el Kállay nyelvészeti ismereteinek fogyatékoságát sem. A pesti évek munkásságának ismertetése a magyar tudományos közélet eddig kevésbé bolygatott területeire is bepillantást enged, s nyilvánvalóvá teszi Toldy Ferenc személyes felelősségét, aki az Akadémia titoknokaként és a Kisfaludy Társaság elnökeként „sorsokat határozott meg.”

Az az igény, hogy az utókor igazságot szolgáltatson Kállay Ferencnek, olykor talán a kelleténél nagyobb hangsúlyt kap az életrajzban, s bizonyára nem mindenki osztja majd azt a nézetet sem, hogy Kállay csupán a személyes konstellációk alakulása folytán szorult ki az uralisztika szakmai hierarchiájából. Azt a megállapítást azonban, hogy a „számbavétel számos elfelejtett név és mű felvételével újraírandó, a nem helytálló értékrend felülbírálandó” senki sem vitathatja.

ZSILINSZKY ÉVA

Korompay Bertalan, Finn nyomokon

Folklor, néprajz, irodalom I - II. A szerző saját kiadása, Budapest, 1989. 438 + 481 l.

Korompay Bertalan a nyelvészek között is jól ismert, számos tanulmánya, cikke nyelvészeti folyóiratokban jelent meg. Egyike ő azon keveseknek, akik főleg a folklor alapján állva vagy oda gyökerezve, a hungarológiát komplexen s nemzetközi kapcsolataikban vizsgálják. Válogatott tanulmányainak gyűjteményét így a nyelvészek szintén örömmel vehetik kézbe. Annál is inkább, mert a szerző úgy válogatott, hogy e könyvbe jórészt külföldön megjelent, illetve kéziratban maradt munkái kerültek be. Korompay fiatal folkloristaként, finnországi ösztöndíjasként indult a „finn nyomokon”, megismerve, tanulmányozva az őt érdeklő finnországi szakirodalmat, alkalmazva egyes finn módszereket, kutatva finn–magyar vonatkozású témákat. Finn kapcsolatait Korompay mindmáig, életének kilencedik évtizedében is ápolja. A finn hatás jelentőségét növeli, hogy ez a szerzőt leginkább az összehasonlító folklor oldaláról érte, amely tudományág Finnországban igen magas szintre emelkedett. A népköltészeti alkotások variánsait gyűjtő, összevető, általában az ősforma rekonstruálására is törekvő úgynevezett finn iskola a század első felében egy ideig a nemzetközi kutatást is meghatározta, befolyásolta. A finn népköltészet-kutatás jórészt a Kalevalához kapcsolódva bontakozott ki, érthető hát, hogy Korompaynak is életre szóló élménye lett a finn eposz.

A könyv elejére „bevezetés helyett” Szinnyei József rövid pályarajza került, amelyet Korompay 1944-ben a Finn–Magyar Társaság Kalevala-napi ülésén mondott el. Szinnyei első finnországi ösztöndíjasunk volt, aki szintén egy életre szóló indíttatást kapott ott.

Tanulmányait Korompay tematikus csoportokba gyűjti, s az első csoport címe „A Kalevala példája”. Ebben található „A Kalevala keletkezése” című dolgozat, amely szerintem a magyar Kalevala-szakirodalom máig legkiválóbb darabja: a finn szakirodalom mély ismeretéhez világos problémalátás, invenció és veretes stílus társul. Ez a tanulmány eredetileg 1935-ben a Budapesti Szemlében jelent meg, később pedig németül a Studia Fennicában. Korompay Lönnrot munkásságát, a Kalevala bővülő változatait elemelve mutat rá Lönnrot alkotó módszerére, annak alakulására. Kezdetben a korabeli

felfogásnak megfelelően Lönnrot törekvéseit az úgynevezett romantikus axiómába vetett hit vezette. Az az elképzelés, hogy az ősidőkben volt a népköltészet virágkora, s a mai állapot ennek töredékes maradványa. Ha azonban létezik és összegyűjtetik megfelelő számú régi ének, ezekből helyreállítható az egykori ősi eposz, ezzel párhuzamosan pedig rekonstruálható a hajdani mitológia is. Ezt a felfogást képviseli az Ős Kalevala. A Régi Kalevala még szintén ezen az alapon áll, de már tágabb és lazább szerkesztésű. Az újabb és újabb variánsok megismerése során aztán Lönnrotnak meginog a romantikus axiómába vetett hite. Így az Új Kalevalában az epikus vonás és a mitológiai érdek hátrább szorul, s előtérbe lép az egész finn népköltészet minél teljesebb befogadásának az igénye. A korabeli népköltészetet pedig Lönnrot már nem a hanyatlás, hanem inkább a fejlődés, az alakulás egy állapotaként fogja föl.

Hasonló, magyar vonatkozású kérdésekkel foglalkozik Korompay „Kölesey Ferenc: Nemzeti hagyományok” című írásában és két Arany-tanulmányában: „Arany főbb eposzai, mint költői rekonstruálások”, illetve „Aranyálom – Arany álma”. Az utóbbiakban érdekesen mutat rá, hogy noha Arany is hitt a romantikus axiómában, az epikai hagyományhoz való sajátos viszonya neki is változik, a Toldi-trilógia, a Buda halála is mutatja, hogy a hagyományt egyre szabadabban kezeli.

Az első kötet második tematikus csoportjának a címe „Néprajzkutatás finn nyomokon”. Ebben a nyelvtudomány-történet körébe vágó dolgozatokat is olvashatunk: „Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása” és „Reguly finnországi leveleiből”. Reguly személye és munkássága egyébként többször foglalkoztatta Korompayt, nyilván Regulynak az övéhez hasonló finn indíttatása, a néprajz és a Kalevala iránti érdeklődése miatt is. Tudománytörténetiek azok az írások is, amelyekben Korompay Herman Ottóról, Jankó Jánosról, mint a finnugor néprajzi kutatások úttörőjéről, Ilmari Manninenről, valamint Sirelius finn néprajzának (Suomen kansanomaista kulttuurina) a vadászatról szóló fejezetéről ír. Ezekben a szakavatott pályaképekben és értékelésekben a szerző tulajdonképpen már a finnugor néprajz problémáit feszegeti, amelyekre azután a „Finnugor néprajz” című ciklusban koncentráltabban is kitér. „A finnugor néprajz válságá”-ról írva bemutatja, hogy az összehasonlító finnugor néprajzba vetett korábbi szilárd hit miként kezdett meginogni, hogy napjainkra többnyire annak tagadásává változzon. Ebben a cikkében, s még inkább „A finnugor néprajz jellege és szüksége” címűben Korompay kifejti: noha olyan konkrétságú és hatókörű finnugor néprajz, mint amilyenben például Jankó Jánosék hittek, valóban nincs (l. erre pl. KUSTAA VILKUNA véleményét), az egész problémát mégsem lehet elvetni. A tárgyi kultúra egyes darabjainál, jelenségeinél ugyanis feltehető, nyomozható a finnugor eredet. Mert igaz ugyan, hogy az anyagi műveltség jelenségei nem ismernek nyelvi határokat, de ha például a tárgy elterjedése, az eredetibb funkció, annak súlypontja a finnugor népek lakta területekre esik, ez adhat fogódzót a finnugor eredethez, illetve a finnugor ősnép, a finnugor népek által való hajdani ismertséghez. Magyar szempontból a finnugor néprajz őstörténeti néprajz, amelynek az időben visszafelé nyomozva ügyelnie kell a különböző nem finnugor népek (törökök, szlávok stb.) hatásainak kiszűrésére, s így vizsgálati körét lényegében Kelet-Európa jó részére ki kell terjesztenie. Ugyanakkor – néhány mai magyar kutatóval ellentétben – Korompaynak az a véleménye, hogy a folklórban eddig nem sikerült olyan nyomokra bukkannunk, amelyek feljogosítanának arra, hogy itt is finnugor nyomok felfedezhetőségére legyünk elkészülve. Magam a finnugor tárgyi néprajz lehetőségait tekintve ugyan némileg szkeptikusabb vagyok Korompaynál, osztom azonban véleményét, hogy eleve negatív álláspontra nem célszerű helyezkedni, a meglévő vagy esetleges lehetőségeket jogos körültekintően feltárni és mérlegelni, mert általában „nem hasznos az elzárkózás és a sorompó leeresztése” (216, A finnugor néprajz körvonalai és perspektívái c. cikk).

Korompay munkásságának jelentős területe a csapdák kutatása is (l. Csapdafélék. Bp., 1983., 1984.² c. könyvét), amit itt „A finnugorság szerepe az európai vadász- műveltségben” című tanulmánya és STURE LAGERCRANZ svéd tudós csapdakutatásaihoz való hozzászólása képvisel. Korompay nagy tájékozottsággal veszi számba és vizsgálja anyagát, s következett egyes csapdafélék történeti alakulására és terjedésére. Az összehasonlító finnugor néprajzról vallott felfogását itt gyakorlatban alkalmazva, kifejti például, hogy az íjascsapda Urál-vidéki úgynevezett zárt típusát a finnugor népek alakították ki az általánosabb nyílt típusból, majd ők adták tovább nyugat felé. A szerző tárgyilagosságára vall, hogy LAGERCRANZnak az övétől eltérő végkövetkeztetését szintén ismerteti. Kollégája szerint a kultúra olyan ősi elemeinek eredetét, mint a csapdák kioldása, nemigen tudjuk helyhez és népességhez kötni.

A könyv „Ósvallás és ősműveltség” című részébe a következő cikkek tartoznak: „Uno Harva és kisebb művei”, „A finnugor régészet őstörténeti tanulságai”, „A honfoglaló magyarság vallása”. HARVA a finnugor népek műveltségével, főleg mitológiájukkal foglalkozott. Munkásságának cikkbeli ismertetése mellett külön is felhívom a figyelmet azokra az emlékekre, amelyeket Korompay őriz róla. Egyébként a két kötetben Korompay visszaemlékezéseit máskor is élvezettel olvashatjuk, nem utolsósorban azokat a finn véleményeket, megnyilatkozásokat, amelyeket ő annak idején megjegyzett vagy feljegyzett. Nem árt tudni például, hogy Harvának ósvalláskutatóinkról nem volt valami jó véleménye. Így Munkácsinak a vogul hitvilágról adott kéréséről sem, amelyben szerinte sok a képezet, s a mitológiából teológiát csinál, holott a primitív népek hitvilágában ellentmondások vannak. Harva is híve volt a finnugor néprajznak, s egy őt ért Vilkunabírálat kapcsán Korompay idézetekkel mutat rá, a két vélemény között nem feltétlenül olyan nagy az eltérés. VILKUNA például tagadja, hogy a finnugor családi rendszer hagyományainak finnugor volta kimutatható lenne. Harva pedig pontosabban azt mondja, hogy a levirátus és a szororátus szokáshagyományainak előfeltételei a finnugor népeknél is megtalálhatók voltak. (Tehát a finnugor néprajz a finnugor ősnép kultúráját az eredet, a kizárólagos eredet kérdéséről függetlenül is vizsgálhatja.) A finnugor régészet problémáiról szólva Korompay főleg két finn régész, Aspelin és Tallgren munkásságáról ír, de általában is foglalkozik e kérdéssel, amely a finnugor néprajz ügyéhez hasonló problémákat vet fel. A honfoglaló magyarság vallásával kapcsolatban Korompay ahhoz a véleményhez csatlakozik, amely szerint a magyaroknál már a honfoglalás előtt kialakult az egyistenhit. Harci sikereik, önbizalmuk nem samanisztikus világfelfogásra, hanem egyfajta szilárdabb hitbeli meggyőződésre vallanak.

Az első kötet utolsó tanulmányai a „Magyar folklór” alcím alá vannak besorolva. Egy cikkben Korompay a népköltészet terminológiájáról ír, s javasolja, hogy a műszóhasználat bizonytalanságait kiküszöbölendő a *folklór* szó csak az illető tudományág neve legyen, az általa vizsgált anyagot pedig néphagyománynak, népköltészetnek nevezzék. A *folklór* helyett esetenként lehetne használni magyar szinonimaként a *népköltészet-kutatás*, *néphagyomány-kutatás* szavakat. A „Korai vázlatok a finn népköltészetkutatásról” és a „Kaarle Krohn és iránya” című cikk az összehasonlító folklór e század elejének és első felének nagy hírű finn folkloristáiról, munkásságukról ad képet. Finnországi útjain Korompay közvetlenül és alaposan ismerte meg e témát, 1932-ben pedig barátai az idős Kaarle Krohnnál szereztek neki legényszállást. A Krohnnal való elmélyült beszélgetések, az ő irányítása meghatározóak voltak Korompay számára. Az összehasonlító-történeti folklorikusatás más finn nagyjai is megelevenednek Korompay lapjain: Antti Aarne, Väinö Salminen, Matti Haavio, Jouko Hautala, Matti Kuusi. S a témák között szerepel például a Kalevala keletkezésének, összeállításának kérdése is. 1962-ben Korompay több évtizedre visszatekintve így összegzi véleményét: „A jövő fogja megmutatni, hogy az összehasonlító folklór újra felvirágozik-e. Valószínűnek látszik, hogy ha egyszer megállá-

podik, nem lesz többé azonos a század első harmadában uralkodó, majd sokaktól megbírált ún. finn módszerrel, de a variánsok számbavétele és elemző összehasonlítása tekintetében mégis többé-kevésbé annak az eljárását fogja követni. Biztosra vehető, hogy a régi iránynak még lesz mondanivalója az új utakat kereső folkloristák számára, s ezért érdemes a tanulmányozásra.” (L. még a Néphagyománykutatás Finnországban a második világháború után c. cikket.)

A finnországi tapasztalatok is sarkallhatták Korompayt, hogy 1963-ban egy néphagyománytár felállításának ügyében beadvánnyal forduljon a Magyar Tudományos Akadémiához. Egy központi gyűjtőarchívum létesítésének szükségességét Korompay akkor is hangsúlyozza, amikor a magyar szólások és közmondások elutasításának a problémáiról ír. A nyelvészekkel ellentétben ezt a területet a folkloristák elhanyagolták. „Folklor feladataink és a szólások” című cikkéhez csatolt pótlásként, Korompay Decsi Adagioruma alapján közöl többszempontú vizsgálatot bő példaanyaggal.

Korompay nemcsak a mai magyar folklór problémáival, hanem annak múltjával is foglalkozott. A nagy kezdeményezők közül Arany Lászlóról, Katona Lajosról, Vikár Béláról és Solymossy Sándorról írt cikket. Az „Anti Aarne és Magyarország” című dolgozat a finn iskola, az Aarne-féle mesesztályozás magyarországi hatását tárgyalja, nagyra értékelve a már melegen méltatott Katona Lajos törekvéseit, valamint Berze Nagy János magyar mesekatalógusát. Magyarországon az összehasonlító irányzat mégsem vert igazán gyökeret. Ehhez Honti János hatása is hozzájárult, aki a harmincas években már elfordult a finn iskolától, noha tudatában volt annak, hogy eredményeit teljesen nélkülözni nem lehet.

A „Finn nyomokon” második kötetének első ciklusa „A tudományos kritika szükségességéről” címet viseli. Az eddigiekből is kitént, hogy Korompay az összehasonlító-történeti folklórkutatásnak nagyobb szerepet szán, többre tartotta, tartja képesnek, mint az újabb magyar vagy például finn kutatás. „A magyar folklór problémáiról” szólva 1974-ben szintén ezt hangsúlyozza. Kár, hogy ez a kutatási módszer nálunk nem fejlődött magas színvonalra, többnyire inkább az összenézés szintjén rekedt meg. Az egész magyar folklór érdekében szükség lenne az ilyen munkák támogatására, kiteljesítésére. (Megjegyzem, hogy VARGYAS LAJOS vitatott, de kétségtelenül jelentős műve, „A magyar népballada és Európa” az e cikk alapjául szolgáló beadvány írásának évében jelent meg.) A „Regösének-kutatás és a magyar összehasonlító folklór” című tanulmány is arra mutat rá, hogy népköltészetünk egy speciális problémája miként kerülhet új megvilágításba a magyar és a nemzetközi összehasonlítás fényében. Megállapítja, hogy a regösök nemigen hozhatók kapcsolatba a hajdani sámánokkal, a regölés pedig — mint már KIRÁLY GYÖRGY megérezte — eredetileg nem Szent István királyunkkal, hanem Szent István mártír ünneplésével van kapcsolatban. Ezt Korompay a magyar variánsok tüzetes vizsgálatával valószínűsíti, és azzal, hogy felhívja a figyelmet más népek István-napi énekeire, amelyek közül a finneket részletesen is bemutatja. A „Hozzászólás — folklórról, folkloristáknak” című cikk Lauri Honko vezető finn tudósna egy 1980-ban megjelent, az epikus folklórmódszerekről és jövőjükéről szóló tanulmányára reagál, bírálva annak az összehasonlító népköltészet-tudomány, a variánskutatás használhatóságával szemben elfoglalt meglehetősen negatív álláspontját. Saját véleményét így summázza: „Magam részéről a folklór feladatát több tekintetben hasonlónak fogom fel ahhoz, mint amely az összehasonlító nyelvészeté. Legjobban az érdekel bennünket, hogy mi néphagyományainkban a magunké és mi a másé, az *átvett*, s ha van ilyen, az *átadott*. A népi érintkezések kiváltképpen érdekesek egy olyan ország, egy olyan nép kultúrájában, amely minden oldalról ilyen hatásoknak volt kitéve, és maga is részt vett a szomszéd népek kultúrájának alakításában” (63).

A magyar folklór egyes kérdéseit történeti és összehasonlító módszerrel vizsgálják

a „Történeti témák” című cikkgyűjtemény dolgozatai. „A Gellért legenda őrlődala”, „A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában”, „Virágének-kérdések”, „Három mesedolgozat Ludas Matyi csínytevéseiről”. Az orosz párhuzamok valószínűsítik például, hogy Anonymus jokulátorai udvari énekesek lehettek. A virágének részletes vizsgálata pedig a jellemző vonások összegyűjtésével lényeges különbséget mutat be a műfaj XVI. és XVII. századi magyar darabjai között. E széles közönség által ismert, de eredendően műköltői poézis magyar darabjaiban a XVI. században domináló pajzán hangnem a XVII. században visszaszorul, s az udvarló jelleg nyomul előtérbe. A Ludas Matyi-történet nyomozásai közül Korompay harmadik tanulmányára külön is föl hívom a figyelmet. A magyar, a kelet-európai, a skandináv változatok fokozottabb feltárása — JULOW VIKTOR és FARAGÓ JÓZSEF eredményeit is felhasználva — nemcsak tanulságos tudományos teljesítmény, hanem Fazekas Mihály föltehető forrásának a kérdésében is számba veendő.

A „Molnár Anna balladája” a könyv leghosszabb tanulmánya, amelyet méltán emelt ki külön ciklusba a szerző. Korompay a magyar változatok, azok motívumainak gondos összegyűjtése és mélyreható elemzése során foglalkozik a nyugat-európai eredetű magyar balladával, a németből való átvételt, a variánsok közül a székelyföldiek archaikusabb, a dunántúliaknak és a moldvaiaknak pedig újabb jellegét állapítva meg. Hasonló alaposággal vizsgálva a ballada román variánsait, arra az eredményre jut, hogy azok a Molnár Anna-téma legkeletibb kivirágzásai, amelyek Észak- vagy Nyugat-Erdélyben a magyar változatok közvetítésével, illetve azok alapján keletkeztek. Amennyire örülünk, hogy ez az alapvető tanulmány rövidebben külföldön is megjelent, annyira sajnáljuk, hogy magyarul csak most lát napvilágot.

A könyv záró tanulmánya, az „Egy tudományág a mérlegen. Folklor tézisek” mintegy összegzi szerzője fő mondanivalóját, tudományos pályának a folklorra vonatkozó tapasztalatait. Korábbi cikkeire, vitairataira is hivatkozva, ismételtén konstatálja a hazai összehasonlító-történeti folklór-munkálatok elhanyagoltságát, ennek okait, s kifejti a műveléséről vallott felfogását. Az összehasonlító folklórt a népköltészet-tudomány magasiskolájának nevezi, míg néhány más irányzatot, azok túlzott hangsúlyozását bírálja (pl. szemiotika, az előadó egyéniségének előtérbe helyezése).

Korompay folklór-téziseinek átgondolása nyilván a népköltészet kutatóinak feladata. E sorok írójának nem lehet célja, hogy a magyar folklór egyes vitatott, sarkalatos kérdéseiben vagy az Ortutay Gyula által vezetett időszak megítélésében a döntőbíró szerepére vállalkozzék. Természetesen azonban e kérdésekről általában a recenzens is formálhat véleményt. Úgy érzem, Korompaynak — egyes konkrétan kutatott témákon túl is — több kérdésben igaza van, s véleményével nem is áll egyedül. A gyűjtött népköltészeti anyag archiválására, csoportosítására, a külföldi anyaggal való szakszerű összevetésére nagy szükség volt, illetve van. S ha ezekkel a feladatokkal szemben túlzottan hangsúlyozódnak a kizárólag elméleti irányok, vagy ha a sajátos folklór-szemponatok bizonyos területeken visszaszorulnak, az nem hasznos. Az összehasonlító-történeti módszer, korlátai ellenére, valóban többre hivatott, mint amennyire az utóbbi időben sokszor érdemesítették. Igaz — bár kétségtelenül igen nagy felkészültséget igényel —, kérdés, lehet-e első helyre tenni, s a folklór magasiskolájának nevezni. Ez ugyanis a tudományos módszerek és területek között eleve való rangsorolás. Korompay szerintem joggal hangsúlyozta fenntartásait a magyar népköltészet egyes jelenségeinek több kutató által vallott finnugor kapcsolataival szemben is: Azzal szintén egyetértek, ahogyan Korompay szót emel a tudományos vita szabadságáért, s annak hatalmi pozícióból való korlátozása ellen.

A tanulmányokat rövid jegyzet s a bibliográfiai adatokat tartalmazó lista követi. A szerző megjegyzi, több esetben az első változatot az újabb szakirodalom eredményeivel is bővítette. A könyvet Korompay munkásságának a bibliográfiája, valamint rövid finn,

német és orosz összefoglaló, s ezeken a nyelveken és magyarul olvasható tartalomjegyzék zárja.

Ha Korompay Bertalan nézetei között van is vitatható, kétségtelen, hogy személyének több évtizedes háttérbe szorítása, az egyes munkái publikálása elől való elzárkózás, nemcsak a szerző számára volt sérelmes, hanem szaktudományának is kárára vált. Az ő nagy tudása, a nemzetközi, a finn szakirodalom egyes területein való ritka vagy egyedülálló jártassága így többször nem tudott kellő módon bekerülni a magyar folklórbá, néprajztudományba és filológiába. S rendkívül méltánytalan volt, hogy miközben a magyar néprajztudomány szervezeti keretei — különben éppen Korompay mellőzöjének, az általa sokat bírált Ortutay Gyulának az érdeméből is — rendre kibővültek, kiépültek, Korompay ezekből kiszorult, s hosszas középiskolai tanítás után ment nyugdíjba. Ugyanakkor a finnek három tudományos társaságuknak is kültagjává választották, s hetvenedik születésnapján kiadvánnyal tisztelték meg. Így, gondolom, részleges elégtétel is ez a könyv, egy hosszú és értékes tudományos pálya summázata, teljesebbé tevője. A „Finn nyomokon” megjelenését a nyelvészek szintén nagy örömmel és elismeréssel nyugtázzhatják, külön is számon tartva annak nyelvészeti, finnugor vonatkozásait.

A. MOLNÁR FERENC

K Ü L Ö N F É L É K

Guichard magyar etimológiái (1606)

1. ÉTIENNE GUICHARD „Harmonie Etymologique” című munkájának magyar szószármaztatásait nem ismerte a magyar nyelvtudomány története. Ez már csak azért is föltűnő, mivel THOMSEN is, SIMONYI is megemlékezik Guichard-ról: az előbbi ugyan éppen nem elismerőleg, de kiemelve, hogy a munka a héber nyelvet minden nyelv őseül valló irányzatnak egyik igen jellemző XVII. századi képviselője (Geschichte der Sprachwissenschaft. Halle, 1927. 36—37), az utóbbi meg hangsúlyozva, hogy a sémi nyelvcsaláddal való foglalkozás rávezette a tudósokat más nyelvcsaládok fölismerésére is. SIMONYI azt is említi, hogy Guichard 1606-ban már annak kimutatásával foglalkozott, hogy egyfelől a latin, francia, olasz, spanyol, másfelől a német, flamand és angol nyelv egy-egy összetartozó nyelvcsalád tagja (Magyar nyelv. Bp., 1905². 17). Ehhez hozzátehetjük, hogy már OERTELIVSNAK „Harmonia [linguarum] Orientis et Occidentis Speciatimque Hungaricae cum Hebraea . . .” című, Wittenbergben 1746-ban megjelent munkája is tud Guichard-ról.

HEGEDŰS JÓZSEF nagy nyelvtudománytörténeti tanulmányának forrásjegyzékében a francia nyelvhasznító nem szerepel az idézett szerzők között: „A magyar nyelvhasznítás kezdetei (XVI—XVII. század) és háttere az egykorú nyelvészeti irodalomban” (Bp., 1965. Kézirat az MTA könyvtárában, jelzete D 1474). HEGEDŰSNEK nyomtatásban megjelent értekezése sem utal Guichard-ra (A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. NytudÉrt. 56. sz. 1966.).

2. Guichard könyve azért is megérdemli a részletesebb bibliográfiai leírást, mert THOMSEN nem látta az első, 1606-i kiadást (THOMSEN i. m. 36, jegyzet). A francia mű címlapja: L'HARMONIE ETYMOLOGIQUE DES LANGVES, Hebraïque, Chaldaïque, Syriaque, Grecque, Latine, Françoisse, Italienne, Espagnole, Allemande, Flamende, Angloise, [et]c. Par M^e. ESTIENNE GVICHARD. A PARIS, . . . M. DC. VI . . . A

kolofon: A PARIS, De l'Imprimerie de Denis du Val achevé ce 4 Mars 1606. A címlap után következnek a „Preface au Lecteur” (ez 14 lap terjedelmű), majd az 1—480. és a 600—685. lap (+ 32); kisebb lapszámozási zavar nem csak a 600. lap előtt van, például a 857. után a 859. következnek.

A párizsi Bibliothèque Nationale nyomtatott katalógusa az 1606-i kiadáson kívül még négyről tud: ezek 1610-ben, 1618-ban, 1619-ben, illetőleg 1631-ben jelentek meg; ugyane katalógus szerint mind az öt kiadás terjedelme: „985 p. et l'index” (Catalogue générale des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. Tome LXVI. Paris, MDCCCXVI. 94).

A francia etimológus már az előszóban leszögezi a nyelvek rokonságára és az etimológiára vonatkozó — az ő korában éppen nem egyedülálló — nézeteit: „. . . ie tien avec toute l'Antiquité que la langue Hebraïque [!] est la première de toutes: Que d'icelle toutes les autres ont esté corrompues . . . et par consequent que d'elle seule les Etymologies vraiment dignes de ce nom pour leur verité doiuent estre repetees.”

Guichard etimológiában a görögön és a latinon kívül számos olasz, spanyol, francia stb. nyelvi adat szerepel: ugyanis etimológiája segítségével ki akarja mutatni, hogy a görög és a latin, valamint a tárgyalt vulgáris nyelvek (amelyek szerinte legnagyobb részét közvetlenül e két klasszikus nyelvből származnak) — végső soron mind a héberből vezethetők le. Utal több olyan nyelvre is, amelyek a két klasszikus nyelvből származott idiómákból alakultak ki, mégpedig keveredéssel (id. előszó). De hogyan? Guichard felelete: „. . . par les regles [et] moiens desquelz le font feruis tous ceux qui ont voulu, ou qui veulent encor [!] deriuer vne langue de l'autre” (i. h.). Ezeket a nyelvhasonlítási szabályokat, mégpedig hangtaniakat külön is megemlíti: „addition, fubfraction, tranfposition, [et] inuerfion des lettres” (i. h.). Nyilván az inverzióra vonatkozik az az érve, hogy a zsidók jobbról balra írnak, a görögök és mások pedig balról jobbra (i. h.). Ez a bizonyítás Guichard korszakának betűfonetikáját tükrözteti.

A francia tudós több hangváltozásról is megemlékezik, így a latin *ficus* > spanyol *higo* említésekor megállapítja, hogy a spanyol az *f*-et *h*-vá változtatja — szokása szerint („felon fa coultume”: 783).

3. Joggal fölvetődik a kérdés: hol helyezi el Guichard a magyar nyelvet? Alighanem a latinból és a görögből közvetlenül származott idiómák „szomszédos” nyelvei („circonuofines”) között; ez utóbbiak — vélekedése szerint — az olasz, spanyol, francia, német stb. nyelvből keveredtek és alakultak ki („font meflees [et] compofees”). (Előszó.)

De lássuk az Harmonie Etymologique etimológiáit!

Először is a *számár* és a *szánni* szót érintő sorait idézzük, ezekből ugyanis kiderül, hogy a magyar és a héber nyelv hangjai között igyekezett (szabályos?) megfeleléseket kimutatni. — *Számár*: „Du mot expofé afinus, . . . [hébreux] *hamor*, *famazar* a efté fait en Hongrois, en mefme fignification, afinus, aiant changé le . . . cheth en *fz*, quali f fimplement, ou *z*.” (297; a szövegből kiderül, hogy *famazar* az Harmonie sajtóhibája, *fzamar* helyett; ezt a föltevésünket megerősíti a 298. lapon levő *fzamar* adat); *szánni*: „. . . [hébreux] *chanan* fignifie premierement mifereri. Dont ie forme de . . . *hanan*, *fzanom* en Hongrois, en mefme fignification; le . . . *heth* changé en *fz*, cõme *fzamar* en la racine precedõte”. (298.) (Itt és az alábbiakban — részben technikai okokból — mellõzzük a héber betűs alakokat; elhagyásukat, mint a többi szövegkihagyást is, három ponttal jelezzük.)

Nem egy szavunkat latin eredetűnek mondja. Így a *rózsa* és a *liliom* etimonját — helyesen — a latin *rosa*, illetőleg *lilium* fn.-ben jelöli meg. — *Rózsa*: „. . . [hébreux] *narad*, faict . . . *nerd*, qui eft expofé nardus, rofa, mufeus, genus aromatis fimile croco, felon diuerfes opinions. Desquelles expofitions il est facile à reconnoiftre que de ce propre

mot, ou du Chaldee . . . *nirda*, *vag'ddōs* a efté retenu en Grec, *nardus* en Latin . . . Quant à ce que queleuns ont exposé ce mot rofa: Si nous voulons tranfposer ces radicales ou retrancher la premiere, nous ferons de . . . *rad*, *ῥόδον* [!] en Grec, en mefme fignification . . . Duquel mot Grec *δ* a efté conuerti en *f* au Latin *rofa*, qui eft retenu en Italien, Efpagnol, [et] Hongrois, *roza* en Polonois, *rofe* en François [et] Anglois, *roofe* en Flamen, *rofen* en Alleman". (688.) — *Lilium*: [A héber eredetű gör. *λίλιον* > lat. *lilium*.] „ . . . Apres de *lilium*, *lillie* en Anglois, *lilion* [!] en Hongrois, *lilia* en Polonois, *lelie* en Flamen, *lis* en François, *lilien* [et] *gülgen* en Alleman: *lilio* [et] *giglio* en Italien." (409.) Ez a két szószármaztatás azért is figyelemreméltó, mert FLUDOROVITS JOLÁN (A magyar nyelv latin jövevényszavai. MNyKk. I/12 e. 1937. 1) és BÁRCZI (A magyar szókincs eredete. 1958. 101) Szenci Molnár Albertet említi elsőként azok között, akik rámutattak latin eredetű szavainkra, Guichard munkája azonban megelőzte Szenci Molnár Grammatica Ungaricáját.

Több szó tárgyalásában nem mondja ki ugyan világosan, hogy az említett magyar szó közvetlen forrása a latin, de következtethetünk erre a véleményére. Alighanem latin eredetűnek tartotta — mégpedig joggal — az *izsóp* és az *óra* főnevet. *Izsóp*: „ . . . [hébreux] *ezob*, *hyffopus* . . . *ῥωσσωπος* a efté fait en Grec, *hyffopus* en latin, *hyffop* en Alleman . . . *ifop* en Hongrois, *hyffopo* en Efpagnol, *hyfopo* en Italien, *izop* en Polonois." (47—8.) Az *izsóp* végső soron valóban sémi eredetű: a héberből a görögbe, innen meg a latinba került (WARTBURG, Frz. Etym. Wörterbuch IV, 528).

Óra: „ . . . *or*, premierement eft exposé, lux, lumen, mane, Sol, . . . [hébreux] *or*, *ῥωος*, fut formé, pour fignifier aux Egyptiēs le Soleil . . . Et par ce que le cours du Soleil fut pris pour la mefure d'un an, *ῥωος* a efté auffi pris pour fignifier, annus . . . Et en fin fut dit *ῥωα*, pour fignifier encor vne plus petite mefure du temps, *hora* en latin, Italien, Efpagnol, *ora* en Hongrois, *heure* en François . . ." (43—4.) Némely szavunk közvetlen átadójaként a görög szerepel: így a *tenyér-é* (306—7) és a *rest-é* (783).

Ha csak egy pillantást vetünk is Guichard mintegy félszáz magyar szavára — *bab* (16), *barom* (124), *boldog* (158), *csima* (860), *csont* (757), *ében* (223), *én* (80), *erős* (771), *far* (810), *fázni* (861), *fejér* (110), *forrás* (102), *füge* (783), *gyémánt* (31), *ha* (68), *has* (268), *hét* (932), *izsóp* (47 s. köv.), *jáspis* (414), *koporsó* (872), *korona* (896 s. köv.), *láncos* (800), *levél* (743 s. köv.) stb. —, akkor fölvetődik a kérdés: tudott-e magyarul, s ha nem, akkor mi volt a forrása? A két kérdésre való felelet összefonódik. A helyes válaszhöz elsősorban egy sajtóhiba segít hozzá: *lilion*-t ír a magyar *lilium* helyett (409). Ez a sajtóhiba nem Guichard sajátja, ugyanezt megtaláltam Calepinus ismert tíz nyelvű szótárában, az 1585-ben megjelent „Dictionarium Decem Linguarum”-ban (s. v. *Lilium*). (A magyar mint Calepinus szótárának fontos eleme először a lyoni, 1585-i kiadásba került bele, amelyet még 1606 előtt több másik követett. Nem látszik lényegesnek annak eldöntése, hogy Guichard közülük melyiket használta.)

A magyar nyelv nem ismerésére vall a *fázni* ige származtatása (861): „ . . . [Hébreux] *fanan* fignifie premierement frigeccere. Et ainfi du mot exposé *frigus* . . . [Hébreux] *finna*, *zimno* a efté fait en Polonois, frigus; [et] comme prefont une voicelle avec une aspiration aux radicales, *fázom* en Hongrois frigeré." Vagyis: Guichard a *fázom*-ból a *zom*-ot származtatta az ősi gyökérből, ezt a szótagot — szerinte — azután megelőzte egy magánhangzó aspirációval.

A *láncos* alakot is (800) Calepinusból vehette a francia szerző: „Stäterä . . . *Lanczos font* (Cal.); a NySz. egyetlen 1606 előtti adatot idéz a *láncos font*-ra, éppen Calepinusét. Érdekes, hogy az „Harmonie Etymologique” szerzője a *Lanczos*-t értette 'statera'-nak, holott ez a *láncos* csupán jelzője a *font*-nak s csak az egész jelzős szerkezet jelenti azt a bizonyos mérleget.

Hogy Calepinus az Harmonie magyar etimológiáinak forrása volt, azt bizonyítja a francia szerző számos nem magyar adatának a tíz nyelvű szótárból való származása is;

például a lat. *turris* (867) rokonságának jó részét, a lat. *hyffopus*-ét pedig szinte úgy, ahogy Guichard közölte őket, megtaláljuk mind az 1585-i „*Dictionarium Decem Lingvarum*”-ban, mind ennek több későbbi, tizenegy nyelvű kiadásában.

4. Összefoglalva: Guichard „*Harmonie Etymologique*” című könyve több szempontból is fontos: 1. szerzője a magyar nyelvhasználat egyik első nyugati képviselője; 2. ha téves utakon járt is, érdeme, hogy bevezette a magyar nyelvhasználatba a szokásos hangmegfelelés fogalmát (lásd: 298, vö. lat. *f* > sp. *h*: 783); 3. már Szenci Molnár magyar nyelvtana előtt néhány latin eredetű szavunkat helyesen származtatja.

VÉRTES O. ANDRÁS

Teleki Pál és a helynévgyűjtés

SZABÓ T. ATTILA „A magyar helynévkutatás a XIX. században” (Kolozsvár, 1944.) című munkájában századunk első felének helynévkutatásáról csak röviden beszél. Ha azonban tudomása lett volna róla — a Teleki Pál Tudományos Intézet kiadásában megjelent könyvében — bizonyára megemlíti a névadó egy elfelejtett figyelmeztetését.

A Magyar Néprajzi Társaság 1920. október 9–10-én „propagandagyűlést” tartott Szegeden. A gyűlés előadásai a Néptanítók Lapja 1920. évi 44–46. számában s a társaság propagandakiadványai sorában megjelentek. Így Teleki Pál „Földrajz és néprajz” című előadása is. Ebben olvashatjuk a következőket: „Igen fontos tényező az, hogy a régi neveket, az otthon régi neveit felelevenítsük. Fel fogunk eleveníteni egy egész történelmet, ha az ország minden vidékén utána megyünk a régi helységneveknek, dűlőneveknek. Vigyük be a gyermekbe is az ezek iránti érzéket, akkor kutató nemzedéket fogunk nevelni, amely hazája történelme iránt jobban fog érdeklődni, mert az érdeklődést benne felkeltettük és tovább fog keresni” (Kny. 8).

Az alig ismert kiadványból idézett sorok ma már feledésbe merültek. KÓSA LÁSZLÓ utal ugyan a Magyar Néprajzi Társaság szegedi propagandagyűlésére, de Teleki Pál előadásáról nem szól (A Magyar Néprajzi Társaság története. 1889–1989. Bp., 1989. 66). Az igen szép eredményeket elért helynévkutatásunk történetéhez mentsük meg a fenti sorokat.

GUNDA BÉLA

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1989. február 7. Általános nyelvészeti szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Irányok és arányok (Modalitás — magyar módra). — A *-hat/-het* képző eredetének eddigi magyarázatát vitatva az előadó új eredeztetést javasolt, s a modalitás kérdéskörét szélesebb keretek közé helyezve tett javaslatot az eddigi kutatások kibővítésére.

1989. február 14. Névtudományi szakosztály. GUNDA BÉLA, A vad és termesztett növények elnevezésének problémái. (Vö. MNy. LXXXVI, 172–80.)

1989. február 21. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. GÓSY MÁRIA, Az írás-olvasási zavar beszédészlelési, beszédmegértési vonatkozásai.

1989. március 7. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, Szótaghosszúságok prózában és énekelt közegben. — A szótagok helytelen ejtése rövid vagy hosszú időtartamban gyakran artikulációs és deklamációs zavarokat okoz. Fordított

szövegeknél különösen nagy a hibaforrás. Erre figyelmeztetett az előadás, gazdag példanyag alapján.

1989. március 28. HÁRSING LAJOS, Hogyan készül a magyar szinkronfilm?

1989. április 11. Szaknyelvi szakosztály. SEREGY LAJOS, A nyelvi norma érvényesülése a szaknyelvekben. — Az előadás a nyelvi normarendszer kialakulásától kezdve a rendszer fejlődését, jelenlegi állapotát taglalta. Az előadó különböző szakterületekről vett példákkal ábrázolta, hogy hogyan mond ellent a mai szakmai nyelvhasználat a követendőnek tartott nyelvi normának.

1989. április 18. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A nyelvi rendszer egysége.

1989. április 25. Szaknyelvi szakosztály. KLAUDY KINGA, A fordítási ekvivalenciáról. — Az előadás első része a kiemelkedő fordításkutatók (Nida, Catford, Neumark, Jáger, Berhudarov, Komisszarov) nézeteit tekintette át. A második részben az előadó kifejtette saját ekvivalenciafelfogását a referenciális, a kontextuális és a kommunikatív ekvivalenciáról.

1989. április 26. Szlavisztikai szakosztály. RADOSLAV KATIŐRÍC (Bécs), Történetiség és funkció: a nyelv szemlélet két megközelítése.

1989. május 2. Szemiotikai szakosztály. VOIGT VILMOS, Beszámoló a IV. szemiotikai kongresszusról.

1989. május 2. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. JÁSZÓ ANNA, Az olvasás-tanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel.

1989. május 16. Névtani szakosztály. SOLTÉSZ KATALIN, Krúdy Gyula névadása. — Az előadó a következő kérdésekkel foglalkozott: Költött személynevek és ezek típusai Krúdy műveiben. Költött helynevek, intézménynevek és állatnevek. A névanyag vizsgálatának névtani és stilisztikai tanulságai.

1989. június 6. Finnugor szakosztály. LAKÓ GYÖRGY, Akadályok a hazai finnugrisztika útjában; eredmények az akadályok ellenére. (L. MNy. LXXXVII, 288–97.) Az ülésen a társaság nevében Sz. Bakró-Nagy Marianne köszöntötte Vértés Editet 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVII, 120–3.)

1989. szeptember 19. Magyar nyelvi szakosztály. GULYA JÁNOS, Morfondírózások a magyar népnév eredetéről.

1989. október 31. Finnugor szakosztály. CSÚCS SÁNDOR, Tanulmányúton a votjákok földjén.

1989. november 21. Névtani szakosztály. JUHÁSZ DEZSŐ, Erdély magyar tájnevei. Az ülésen a társaság nevében Balogh Lajos köszöntötte Markó Imre Lehelt 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVII, 123–5.)

A debreceni szakosztály felolvasó ülései. — 1989. február 14. BALASSA IVÁN, Csúry Bálint élete és munkássága.

1989. március 14. VÉRTES EDIT, Számolási képesség vagy számrendszer az uráli alapnyelvekben.

1989. szeptember 15. (Közös rendezvény a KLTE Finnugor Tanszékével.) GULYA JÁNOS (Göttingen), A felvilágosodás és a magyarság eredetkérdése.

1989. október 9. (Közös rendezvény a KLTE Könyvtárával és a Magyar Könyvtárosok Hajdú-Bihar Megyei Szervezetével.) KÓS ÁGNES, Wittgenstein nyelvfilozófiája.

1989. december 24. (Közös rendezvény a KLTE Finnugor Tanszékével.) OSZIP JEGOROVICS POLJAKOV, A mordvinok és nyelveik.

1989. december 8. TONU SEILENTHAL (Tartu – Tallinn), A magyar igekötők ész ekvivalensei. Az ülésen Jakab László köszöntötte Sebestyén Árpádot 60. születésnapja alkalmából.

1990. március 13. Szemiotikai szakosztály. JOSEPH SCHÜTZ, Dualis im Slawischen.

1990. március 20. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. PAP UZONKA, Kommunikációs betegségek egyes eseteiről, alkalmazott diagnosztikus és dokumentációs lehetőségekről.

1990. március 27. Szemiotikai szakosztály. ÁBRÁNYI ANDOR—DARÁNYI SÁNDOR, A jelentés látványától a látvány jelentéséig.

1990. április 24. Szlavisztikai szakosztály. JÁSZAY LÁSZLÓ, A kontrasztív megközelítés elvi lehetőségei az orosz igeaspektus tanításában.

1990. április 26. Germanisztikai és romanisztikai szakosztály. SIEGFRIED GROSSE, Der letzte Satz.

1990. május 8. Nyelvoktatási szakosztály. HERCEGI KÁROLY, A magyar nyelv oktatásának helyzete egy kérdőíves felmérés alapján. Az ülésen a társaság nevében Papp Andrea köszöntötte Mikó Pálnét 70. születésnapja alkalmából.

1990. május 29. Felolvasó ülés N. Sebestyén Irén születésének 100. évfordulója alkalmából. LAKÓ GYÖRGY, Emlékezés N. Sebestyén Irénre mint emberre és kutatóra; MIKOLA TIBOR, N. Sebestyén Irén szamojéd szófejtései — mai szemmel; CSÚCS SÁNDOR, N. Sebestyén Irén etimológiai és az Uralisches Etymologisches Wörterbuch; NAGY JÓZSEF, Mordvin jelzős szerkezetek; SZÍJ ENIKŐ, Meddig tudtak az uráliak számolni?.

1990. november 6. Általános nyelvészeti szakosztály. BÁNRÉTI ZOLTÁN, A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban. Az ülésen a társaság nevében Péter Mihály köszöntötte Károly Sándort 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVII, 249—51.)

1990. november 13. Magyar nyelvi szakosztály. KOZOCSA SÁNDOR, A jubiláló Remenyik Sándor lírájának nyelvi-stiláris jellemzői. Az ülésen a társaság nevében Ruffy Péter köszöntötte Kovalovszky Miklóst 80. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVII, 251—3.)

1990. november 20. Szemiotikai szakosztály. FELFÖLDY LÁSZLÓ, Sziméziológia. Szemiotikai szempontok a tánckutatásban.

1990. november 27. Magyar nyelvi szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Hány ragozása van a magyar igenek? Az ülésen a társaság nevében Wacha Imre köszöntötte Elekfi Lászlót 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXVII, 253—5.)

1990. december 4. Szaknyelvi szakosztály. HELL GYÖRGY, Korai szövegeink fordlításokban.

A debreceni szakosztály felolvasó ülései. — 1990. február 23. HOFFMANN ISTVÁN, A jelentésbeli helynévalkotás. 1990. május 7. CZEGLÉDY KÁROLY, A Károlyi-biblia revíziói. 1990. október 18. D. V. CIGANKIN (Szaranszk), О состоянии мордовских языков (проблемы и перспективы). 1990. november 29. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Bibliafordítás és nyelvfejlődés (a Halotti Beszédtől a Vizsolyi Bibliáig). — A. MOLNÁR FERENC, Ady és a Vizsolyi Biblia (Kommentár az „Ifjú szívekben élek” című vershez).

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

Szemere Gyula 80 éves*

Mint tíz évvel ezelőtt, 70. születési évfordulód alkalmával — társaságunk választmányának akaratából — most is nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy köszöntselek 80. életéved elérésekor, s hogy beszámoljak az ünneplésedre összegyűlt kollégáknak arról,

* Elhangzott társaságunk Magyar Nyelvi Szakosztályának 1991. április 9-i ülésén.

hogy most is ugyanúgy akarod (és szerencsére bírod is) szolgálni közös ügyeinket, mint eddig mindenkor: pár hete Székesfehérváron egy „munkauzsonnán” órákig beszélgettünk arról, hogy miképpen lehetne megoldani az orvosi helyesírás fogas kérdéseit.

Mert számodra, Gyula bátyám, az utóbbi — gyorsan elröppent — tíz esztendő is ugyanolyan munkás időszakot jelentett, mint amilyen életet mindig is éltél.

Összeállítottad és a megjelenésig gondoztad az 1984-es akadémiai helyesírási szabályzat szójegyzékét, oly hihetetlen pontossággal dolgozva, hogy a biztonsági okokból végzett „a tergo” ellenőrzéskor egyetlen hibát sem találtunk a munkádban. — Aztán 1986-ra hozzáigazítottuk a Graf Rezsővel hármashban szerkesztett iskolai szabályzatot és szótárt, a „Helyesírásunk”-at az új akadémiai kiadványhoz. A munka nagyját te végeztet el, mert elsősorban rád várt a szójegyzék állományához az ellenőrzése. — Aztán a régi „Helyesírási tanácsadó szótár” korszerűsítésében vettél részt: az új, 1988-ban megjelent „Helyesírási kézikönyvet”-nek egyik lektoraként a rád jellemző gondossággal vizsgáltad át a hatalmas anyagot. Akkor sem titkoltam, most is kimondom: közreműködésed, a te szakértelmed óriási biztonságérzetet jelentett nekünk, szerkesztőknek, és garanciát a kiadónak, az Akadémiának, a közönségnek. — S most bekapcsolódtál a készülő „Orvosi helyesírási szótár” munkálataiba is: kezdetben részt vettél az anyagválogatásban és az előszerkesztésben, aztán (mint az egész munka nyelvész lektora) átvizsgáltad a teljes, 100 000 címszavas anyagot, és most (ahogy már céloztam rá) „a tergo” ellenőrzést is végeztél, ennek tanulságairól beszélgettünk ama „munkauzsonnánkon”.

A magyar helyesírási kultúra emeléséhez korábban jelentősen hozzájárult „Hogy is írjuk?” című könyved. Ezt az új szabályzat megjelenése után átdolgoztad, s a korszerűsített változat 1987-ben meg is jelent. Jólesően tapasztalom, hogy az egyetemi felvételre készülő diákok meg a helyesírási versenyekre gyakorló tanítványaink a te okos munkádat állandóan használják, mert tapasztalják: a hogyanra is, a miéltre is egyaránt felelő munkádból rengeteget tanulhatnak.

Közismert dolog, hogy félig holt anyag van felhalmozva azokban a folyóiratokban, amelyeknek nincs áttekintő repertóriumuk. Társaságunk kérésére vállaltad a Magyar Nyelv LI—LXXV. (1955—1979.) évfolyamai mutatójának összeállítását; s ez a munkád mindannyiunk hasznára (nem sokkal elkészülése után) 1983-ban meg is jelent. — Aztán a Magyar Nyelvőr LXX—C. (1946—1976.) évfolyamai mutatójának összeállítása következett a folyóirat szerkesztőbizottságának kérésére. A tőled megszokott gyorsasággal el is készültél ezzel a munkáddal is, de az egyre romló kiadási viszonyok miatt a Nyelvőr-mutató több évig hevert a kiadónál sorára várva. Ha igaz, most fog megjelenni, hogy ez a nevezetes évfordulás esztendő se maradjon Szemere-kiadvány nélkül. — A távlati akadémiai könyvkiadási tervben benne van a Magyar Nyelvőr XXXV—LXIX. évfolyamainak szintén tőled szerkesztett mutatója is, de ennek egyelőre csak fénymásolati kéziratába lehet betekinteni a bölcsészkar nyelvészkönyvtárban meg a nyelvtudományi intézeti könyvtárban.

A Rácz Endrével együtt szerkesztett „Mondattani elemzések” című egyetemi tankönyv 1982-es második, bővített kiadásában „A mondatrészek és a tagmondatok mutatója” című új fejezet szintén a te munkád.

Gazdag tíz évre tekinthetsz vissza, Gyula bátyám! Értünk való munkálkodásodat köszönjük, és nagyra becsüljük. Annál is inkább, mert tudjuk: nehéz körülmények között dolgoztál, egyetlen panaszos szó nélkül. Példáddal bizonyítottad mindannyiunknak, mit ér az ember — ha ember, s ha hivatásának elkötelezett művelője.

Isten éltessen!

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

P. S. Pallas

soknyelvű szótárának magyar adatai

Peter Simon Pallas (1741–1811) az egyetemen orvosi és természettudományi oklevelet szerzett. A német természettudós Berlinben született, ott is temették el. Egy rövidebb angliai és hollandiai tanulmányút után II. Katalin cárnő Oroszországba hívta. Ott 1768 és 1774 közt beutazta Szibériát. Útjairól fontos növénytani, állattani, embertani és történeti beszámolóit jelentek meg. Ezek közül nyelvészeti anyag szempontjából értékes a *Zoographia Rosso-Asiatica*, mert különböző szibériai nyelvekből közli a tárgyalt állatok elnevezéseit is.

A másik nyelvészeti érdekű mű a soknyelvű szótár. Ez utóbbit nem Pallas gyűjtötte a helyszínen, hanem oroszországi tisztviselők. Az elterjedt nyelvek közül pedig soknak volt akkor már közkézen forgó szótára is. A cédulaanyag másolásában és rendezésében személyesen közreműködött maga a cárnő is.

Pallas *Vocabulariuma* nagyon csekély számban került el Európa többi részébe, és ezeknek is elveszett vagy lappang egy része. Így Magyarországon csak új fakszimile kiadásához jutottam hozzá: PETER SIMON PALLAS, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa I–II*. St. Petersburg, 1787–89. — Nachdruck. Herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von HARALD HAARMANN. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1977.

Az utánnomat jóval nehezebben olvasható, mint az eredeti, mert egyrészt erősen kicsinyített, és a betűk szürkék, a hajszálvékony vízszintes és ferde betűvonalak helyenként alig látszanak. Számos tévedése, elírása mellett a szótárnak az a felbecsülhetetlen érdeme, hogy számos nem vagy alig ismert nyelvnek ez az első nyelvemléke.

A magyarnak már a X. századtól kezdve vannak szórványemlékei, a XIII. századtól szövegemlékei, a XVI. századtól pedig gazdag irodalma. Talán mégis érdemes egy viszonylag rövid közleményben ismertetni ezt a majdnem háromszáz magyar szót a XVIII. század végéről. Ez egyike a kevés orosz betűs magyar nyelvemlékeknek. Pallas nem szól arról, honnan vette anyagát, hallás után följegyzett adatokból vagy az akkor már ismert latin–magyar–német szótárakból. Mindenképpen meglepő, milyen kevés a félreértés és sajtóhiba a magyar adatokban.

A következő szójegyzékben az első helyen található a fogalom sorszám, az orosz nyelvű címszó, a magyar szó orosz betűkkel, majd kis kezdőbetűs latin betűs átírásban a valószínű kiejtés szerint, végül az esetleges megjegyzések. A csillaggal megjelölt sorszámok a számnevek. Pallas olyan betűket is használ, amelyek a mai orosz írásból hiányznak. Ezeket nem írom át, meghagyom a szóvégi keményjeleket is, csak a III alakú T betűt írom át T-re, mert alig lehet az *u*-tól megkülönböztetni, és ez nagyon sok sajtóhibát okozott a szótárban is.

A szótárban előforduló magyar szavak nagyon közel állnak a köznyelvhez. Egyes adatok arra vallanak, hogy szótárból valók, mert az asszimilációkat nem jelzi Pallas, a *gy* hangot pedig gyakran *Г* + lágyító jellel írja. Máskor viszont toldalékos alakok és kifejezések találhatók: *néném* (8), *szava* (53), *falevelek* (133). A páros testrészek az oroszban és latinban pluralia tantumok, a magyarban nem, de a szótárban igen: *orrlyukak*, *poják*, *körmök*; kifejezés a *szekeren vinni*.

Az oroszból hiányzó labiális palatális magánhangzókat (*ö, ü*) э, ѣ és ы-vel próbálja pótolni. A rendszertelenül használt ékezet hosszú magánhangzót jelezhet, nem következetes. Érdekes módon a szóvégi *z*-t gyakran *c*-vel írja át, például *száz leány сыслеань*. A mássalhangzóra végződő szavakban a lágy- és keményjeleket általában jól jelzi. Az *é-t* rendszerint *и*-vel írja át, de ez utalhat néha *í*-zésre is.

Csekély a ma tájszónak tetsző alak, de ez lehet az akkori köznyelvi is, például: *ábrázat*, *orca*, *szaglálás*, *érdeklés* (tapintás), *ordítás* (jajgatás), *munka* (vesződség), *öszveadás* (esküvő), *lélek* (lehellet), *égháború*, *villámlás*, *estve*, *folyóvíz* (folyó), *habok* (hullám), *levegő*, *örömes*, *föveny*, *mink*, *tik*.

1. Богъ	Иштен, <i>Isten</i>
1. Небо	Ег, <i>ég</i>
3. Отець	Атъя, <i>atya</i> , Апа <i>apa</i>
4. Мать	Анья, <i>anya</i>
5. Сынъ	Фиу, <i>fiú</i>
6. Очъ	Леанка, <i>leánka</i>
7. Братъ	Батъя, <i>bátya</i> ; ече, <i>ecse</i> ~ <i>öcse</i>
8. Сестра	Ненем, <i>néném</i> — Хугъ, <i>húg</i>
9. Мужъ	Фирфи, <i>férfi</i> ~ <i>fírfi</i> — Фиръе, <i>fírje</i> , <i>férje</i>
10. Жена	Ассонъ, <i>asszon</i> — Фелешигъ, <i>feleség</i> . Nem tudni, vajon a vessző a hosszúság vagy a hangsúly jele-e.
11. Дѣва	Сыслеанъ, <i>sziszléán</i> . — Mivel az oroszban nincs ü-betű, a jerivel pótolták. A második <i>sz</i> és <i>n</i> vagy félrehallás, pontatlan átírás, vagy nyelvjárásiasság lehet.
12. Мальчик	Гърмек, <i>gyermek</i> . Valószínűleg írásos adatból vették, mert a magyar szót elég jól lehetett volna írni orosz betűkkel is: Дермекъ.
13. Дитя	Дырмекъ, <i>gyermek</i> — az előbbi szó ismétlése más írásmóddal, de így sem felel meg a magyar kiejtésnek.
14. Человѣкъ	Эмбер, <i>ember</i>
15. Люди	Эмберекъ, <i>emberek</i> . — Ez a szó többes számú, aligha szótárból átvett alak, mert ott általában csak a rendhagyó többes számokat jelzik.
16. Голова	Фей, <i>fej</i>
17. Лицо	Абразатъ, <i>ábrázat</i> —, Анорца, <i>anorca</i> (?). — Az <i>orca</i> világos, de az első két betű rejtélyes.
18. Носъ	Оръ, <i>orr</i> , <i>or</i> . — Az oroszban csak morfémahatáron van hosszú mássalhangzó, így érthető az írásmód.
19. Ноздры	Орлюкок, <i>orrlyukak</i> . — Az írásmód logikus. A magyarban mássalhangzó előtt nem ejtenek hosszú mássalhangzót. Nem magyar anyanyelvűek a magyar labialis <i>a</i> -t gyakran <i>o</i> -nak érzik.
20. Гласъ	Сем, <i>szem</i>
21. Бровы	Семылдекек, <i>szemöldekek</i> . — Az <i>ü</i> -t és az <i>ö</i> -t rendszerint <i>ы</i> -vel jelöli. A többes szám talán a „pontos” fordítás eredménye.
22. Ресницы	Семѣр, <i>szemszór</i> — A XVIII. sz. végén még bizonyára volt kiejtésbeli különbség az <i>т</i> és az <i>e</i> között az oroszban, ezért használták az <i>ѣ</i> -t is az <i>ö</i> jelölésére.
23. Ухо	Фыль, <i>fül</i> . — Az <i>ы</i> jelöli itt is az <i>ü</i> hangot.
24. Любовь	Хомлокъ, <i>homlok</i> . — Az orosz <i>х</i> ugyan nem pontos megfelelője a magyar <i>h</i> -nak, de a szótár rendszerint ezzel jelöli.
25. Волось	Хай, <i>haj</i>
26. Чекн	Пофакъ, <i>poják</i> . — Ismét többes szám az orosz vagy latin hatásra.
27. Ротъ	Сай, <i>száj</i>
28. Горло	Торокъ, <i>torok</i>
29. Зубъ	Фогъ, <i>fog</i>

30. Язык Ньелвь, *nyelv*
31. Борода Сакаль, *sakál*. — Az ékezetes betű talán a magyar írás hatása.
32. Шея Някъ, *nyak*
33. Плечо Валъ, *vál ~ váll*
34. Локоть кѣньѣкъ, *könyök ~ kenyek*
35. Рука Кизъ, *kéz*. — Talán csak annak jelölése, hogy a magyar hosszú magánhangzók zártabbak a rövideknél.
36. Пальцы Урякъ, *ujjak*. — Valószínűleg sajtóhiba vagy félrehallás.
37. Ногты Кәрмекъ, *körmök*
38. Брюхо Хаш, *has*
39. Спина Хатъ, *hát*. — Írott forrás?
40. Нога Лабъ, *láb*
41. Колено Тирдъ, *térd*, l. 35.
42. Кожа Въръ, *bőr*
43. Мясо Хушшъ, *hús*. — A betűkettőzés aligha jelenti a hosszú mássalhangzót.
44. Кость Чонтъ, *csont*
45. Кровь Вир, *vir ~ vér*, l. 35.
46. Сердце Сибъ[!], *szív*. — Valószínűleg sajtóhiba vagy bilabialis spiráns jelölése.
47. Молоко Тей, *tej*
48. Служъ Халлашъ, *hallás*
49. Зрѣние Латашъ, *látás*
50. Вкусъ Изъ, *íz*
51. Обоняне Саглалашъ, *szaglálás*
52. Осязание Зрдеклишъ, *érdeklés*. — A szó jelentése az orosz címszó szerint is: 'tapintás'.
53. Голось Сава, *szava*. — A mai jelentés, de nem pusztá névszótő.
54. Имя Нивъ, *név*
55. Крикъ Киалташъ, *kiáltás*
56. Шумъ Ларма, *lárma*
57. Вопль Киалташъ, *kiáltás*; Ордигасъ [!], *ordítás*. — A megfelelés ma nem pontos, de régebben az *ordítás* jelenthetett sírást, jajgatást is.
58. Слово Сó, *szó*
59. Сонъ Алом, *álm*
60. Любов Серелемъ, *szerelem*. — A magyar szó jelentése még szélesebb volt a mainál.
61. Боль Фаидаломъ, *fájdalom*
62. Трудъ Мунка, *munka*
63. Работа Дологъ, *dolog*
64. Сила Эро, *erő*. — Az o miatt bizonyára írásos alak.
65. Мочь Эрз, *erő*. — Az előbbi szó írásváltozata.
66. Власть Хаталом, *hatalom*
67. Бракъ Эсвеадашъ, *eszveadás ~ öszveadás*. — Az ékezet rossz helyre került. A szó jelentése a XVIII. században még lehetett 'esküvő, menyegző'.
68. Жизнь Илетъ, *élet ~ élet*
69. Рост Нэвишъ, *nevis ~ növis ~ növés*, l. 35.
70. Духъ Лилекъ, *lélek ~ lélek*. — A szónak sokáig 'lélegzet' jelentése is volt.

71. Смерть Халол *halál*. — (Palócos kiejtés? Vagy íráshiba?)
72. Стужа Хидегшигъ, *hidegsig* ~ *hidegség*
73. Кругъ Керикшигъ, *keriksig*
74. Шаръ Гольобишь, *golyóbia*
75. Солнце Напъ, *nap*
76. Мѣсяць Холдъ, *hold*
77. Эвѣзда Чиллагъ, *csillag*
78. Лучъ Шугаръ, *sugár*
79. Вѣтро Силь, *szél*
80. Вѣхръ Форгосиль, *forgósziel*. — A két ékezet írásbeli forrást sejtet.
81. Бура Игхябору, *égiháború*, I. 80.
82. Дождь Эшшѣ, *esső*
83. Град Егешѣ, *jégeső*
84. Молнія Виламлашъ, *vilámlás*, I. 80.
85. Снѣгъ Хó, *hó*, I. 80.
86. Ледъ Ёгъ, *jég*
87. День Напъ, *nap*
88. Ночь Исака, *északa* ~ *iszaka*
89. Утро Реггелъ, *reggel*
90. Вечеръ Эштве, *estve*. — A szó a XIX. századig általános volt, csak a XIX. században terjedt el az *este*.
91. Лѣто Ниаръ, *nyár*. — Egyszerűbb lett volna a *Няр.
92. Весма Тавась, *tavas*
93. Осень эсь, *ősz*
94. Зима Тэл, *tél*
95. Годъ Эстендѣ, *esztendő*
96. Время Идѣ, *idő*
97. Земля Фѣлд, *föld*
98. Вода Визъ, *víz*
99. Море Тенгерек, *tengerek*
100. Рѣка Фольовизъ, *folyóvíz*
101. Волны Хабок, *habok*. — A mai köznyelvi *hullám* csak a XVIII. sz. elején bukkan föl, de nyelvjárásaink egy részében ma sem használatos.
102. Песокъ Февинъ, *fövin* ~ *föven*. — Ma *föveny* ~ *fövény*, de az ugyancsak régi *homok* szó kiszorította a köznyelvből.
103. Глища Адыагъ, *agyag*. — Élő forrásból származhat, mert nem r-vel kísérletezik a följegyző, de még egyszerűbb lett volna az *Адыагъ.
104. Пыль Поръ, *por*
105. Грязь Шаръ, *sár*
106. Гора Хедъ, *hegy*. — A szóvégi keményjel helyett a lágy lett volna a helyes.
107. Берегъ Партъ, *part*
108. Холмъ Домбъ, *domb*
109. Долина Вѣлдъ, *völgy*
110. Воздухъ Левегингъ, *levegőg*. — A mai levegő korábbi neve.
111. Паръ Гѣсь, *gőz* ~ *gősz*. — A szóvégi z orosz betűs írásában gyakori az *c* írásmód, amely lehet esetleg magyar nyelvjárási jelenség tükröződése vagy az orosz szóvégi mássalhangzó zöngétlenítő hatása.

112. Огонь Тызъ, *tűz*
 113. Жаръ Мелегшигъ, *melegség*
 114. Глубина Мильшигъ *mélység* ~ *mélyiség*
 115. Высота Магошпагъ, *magosság* ~ *magasság*
 116. Ширина Сѣлийшигъ, *szélesség* ~ *szélesség*
 117. Длина Хоссушагъ, *hosszúság*. — Az utolsó *c* vagy sajtóhiba *г* helyett, vagy szóvégi *zöngétlenedés*.
 118. Дира Люкъ, *lyuk*
 119. Яма Веремъ, *verem*
 120. Ровъ Гѣдѣръ, *gödör*
 121. Камень Кѣ, *kő* ~ *kü*
 122. Золото Арань, *arany*
 123. Серебро Эзышгъ, *ezüst*
 124. Соль Сѣ, Шѣ, *só*. — Az első alak hibás.
 125. Чудо Чуда, *csuda*
 126. Лѣсъ Ердѣ, *erdő*
 127. Трава Фи, *fi* ~ *fű*
 128. Дерево Фа, *fa*
 129. Коль Каро, *karó*
 130. Зеленъ Зелдшигъ, *zöldség*. — Az orosz szónak 'gyep, pázsit' jelentése is van.
 131. Дубъ Тѣльдѣфа, *tölgyfa*
 132. Лемъ Тѣке, *tőke*
 133. Листы Фалевелек, *falevelek*
 134. Плоды Тъюмѣлгъ[!], *gyümölcs*. — A szó végére *a* чь helyett *гъ* került, sajtóhiba.
 135. Кора Фахей, *fahéj*
 136. Корень Дьюкирь, *gyökér* ~ *gyökér*
 137. Сукъ Агъ, *ág*
 138. Поле Мезѣ, *mező*
 139. Лугъ Ригъ, *rit* ~ *rét*
 140. Жито Буза, *buzá* ~ *búza*
 141. Рожъ Рожъ, *rozsa*. — A szóvégi lágyjel talán sajtóhiba.
 142. Овѣсъ Забъ, *zab*
 143. Виноградъ Сѣлѣ, *szőlő*
 144. Рыба Халъ, *hal*
 145. Червь Фирегъ, *féreg*, *féreg*; Нъю, *nyű*; богаръ, *bogár*
 146. Муха Лидь[!] лѣгу. — A szó végére lágyjel illenék.
 147. Зверъ Алатъ, *álat* ~ *állat*
 148. Букъ Экэръ, *ökör*
 149. Корова Техинь, *tehén*
 150. Баранъ Барань, *bárány*. — A válasz téves az orosz kérdés hatására, a helyes válasz *kos* lett volna.
 151. Рогъ Сарвь, *szarv*
 152. Лошадь Ло, *ló*
 153. Свинья Дисно, *dísznó* ~ *gyísznó*
 154. Собака Кутъа, *kutya*
 155. Котъ Кандуръ, *kandúr*
 156. Мышь Эгир, *egér*
 157. Птица Мадар, *madár*

158. Перо Толль, *toll*
 159. Пѣтель Какашь, *kakas*
 160. Яицо Толяшъ, *tojás ~ tolyás* [!]
 161. Курица Тьюкъ, *tyúk ~ tyúk*
 162. Гусь Лудъ, *lúd*
 163. Утка Руца, *rúca*; Рица [!], *réce*, Кача, *kacsa ~ kácsa*. A változatok szótagi forrásra utalnak.
 164. Голубь Галамбъ, *galamb*
 165. Соха Эке, *eke*
 166. Борона Борона, *borona*
 167. Межа Хатвръ, *határ*. — A fordítás talán pontatlan, inkább a *megye*, *mezsgye* illenék ide.
 168. Домъ Хазъ, *ház*
 169. Дверь Антô, *ajtó*
 170. Дворъ Удвар, *udvar*
 171. Городъ Варошъ, *város*
 172. Очагъ Киминь, *kémény ~ kémén*. — A mai nyelvhasználat szerint inkább a *tűzhely* felelne meg.
 173. Мѣра Миртѣкъ, *mérték ~ mérték*
 174. Кадъ Кадъ, *kád*; дежа, *dézsza*
 175. Топог Феѣ, *fejsze volna*, de a szöveg lemaradt.
 176. Пояса Эвъ, *öv*
 177. Гвоздь Сегъ, *szeg*
 178. Возъ Секѣръ, *szeker*
 179. Хлѣбъ Кенѣръ, *kenyér*
 180. Вино Боръ (биноградное), *bor*, игитьборъ, *égett bor* (pálinka?).
 181. Яствы Ителекетъ, *ételeket*. — A kérdés talán a tárgyra irányult, innen a tárgytag.
 182. Воръ Лопо, *lopó*; Толвай, *tolvaj*
 183. Латыверъ, Доспѣхъ Панциръ, *páncér ~ páncél*
 184. Караулъ, сторожъ Стражъ, *Sztrázsa ~ strázsa*. — A szövegi э bizonyára sajtóhiba.
 185. Брань Весекедѣшъ, *veszekedés*
 186. Драка Верекедѣшъ, *verekedés*
 187. Бѣда Бай, *baj*
 188. Побѣда Дьюзеделемъ, *győzelem*
 189. Война Хадъ, *had*, Хаборушагъ, *háborúság*
 190. Воинъ Катона, *katona*
 191. Лѣнь Рештъ, *rest*
 192. Рядъ [összhang, rend]. — A magyar jelentés hiányzik.
 193. Родины Гѣрмек-Агѣси, *gyermekágyas*. — A magyar nem az orosz megfelelője, és az írása is hibás.
 194. Поль Мер-вертъ сери, *megvert szérű*. — Az orosz szó jelentése 'padló', a magyaré 'szérű', tehát az a döngölt hely, ahol a cséplést végezték.
 195. Пашня Сантофѣлдъ, *szántóföld*
 196. Иго Яромъ, *járom*
 197. Судно Гаю, *hajó*
 198. Китъ Тцеталь, *cetal ~ cethal*
 199. Свѣтъ Вилáгошáгъ, *világosság*

200. Громъ Менка, *ménkű*. — A szó utolsó betűje hibás.
201. Молодъ Ифью, *ifjú ~ ifju*
202. Старъ Эрегъ, *öreg*; Батринъ. — Az utóbbi román szó tévedésből kerülhetett a magyar anyagba.
203. Здоровъ Эгишигешъ, *egéséges ~ egészséges*. — A kérdőív szerkesztője elvont szavakat kérdezett, de a válasz gyakran konkrét volt. Itt főnév helyett melléknév a válasz.
204. Высоко Магошъ, *magos ~ magas*
205. Низко Алачонъ, *alacsony*
206. Велико Надъ, *nagy*
207. Мало Кичинь, *kicsiny*
208. Бѣло Фехир, *fehér ~ fehér*
209. Черно Фекете, *fekete*
210. Красно Верешъ, *veres*; Пирошъ, *piros*
211. Зелено Зелдъ, *zöld ~ zeld*
212. Остро Хедьешъ, *hegyes*
213. Сыро Ньершъ, *nyers*
214. Легко Кенью, *könnyű*
215. Толстъ Ваштагъ, *vastag*
216. Добро Иоль, *jól*
217. Хорошо Иоль, *jól*
218. Лено Сип, *szép ~ szép*. — A lágyjel indokolatlan.
219. Благъ Яамборъ, *jámbor*, чендешъ. *csendes*. — Az orosz és a magyar szavak jelentése nem felel meg pontosan egymásnak.
220. Зло Россуль, *rosszul*
221. Дурно Рушуль. — Az előbbi szó pontatlanabb alakja.
222. Худо Рокуль. — A szó harmadik írásváltozata.
223. Скоро Хамар, *hamar*
224. Тихо Лашшанъ, *lassan*. — A régi nyelvben és a nyelvjárásokban van a szónak 'halkan' jelentése is.
225. Живъ Эевенъ, *eleven*
226. Радъ Эремешъ, *eremes ~ örömes*. — A szó vagy az *örömes* torzulása, vagy ritka régiesség, mert a TESz. a szót csak a XVI. és korábbi századokból említi.
227. Яасти Энни, *enni ~ ennyi*
228. Пить Иннья, *innya*. — A főnévi igenév Erdélyre vagy a Dunántúlra mutat.
229. Пѣть Инекени, *énekelni*
230. Бить, ударить Верни, *verni*
231. Спать Алудни, *aludni*
232. Лечь, Ложиться, Лежать Фекидни, *feküdni*
233. Взать, Брать, Принять, Элвекни, *elvenni ~ elvennyi*. — A *k* sajtóhiba.
234. Любить, Миловать Серетни, *szeretni, szeretnyi*
235. Носить Бишелни, *viselni ~ viselni*. — A *B* sajtóhiba *B* helyett.
236. Воздить Секеренъ винни, *szekéren ~ szekeren vinni*
237. Рѣзать Вачни, *vágni*. — A *ч* sajtóhiba *г* helyett.
238. Съять Ветни, *vetni*
239. Пахать Сантани, *szántani*

240. Скртъ, Спратать, Элдунѣ, [helyesön: элдугни], *eldugni*
Тантъ
241. Литъ Телтени, *tölteni*
242. Варить Фэзни, *fözni*
243. Есть Вадьюнъ, *vagyon* [= van]. — Verbum finitum infinitivus helyett.
244. Дай, Давай Адьяль, *adjál*
245. Стой Алмегъ, *állj meg ~ álmeg!*
246. Иди, Пади, Ступаы Менъель, *menjél ~ mennyél*
247. Я *én*
248. Ты *Te, te*
249. Он *Э, ő*
250. Она *Э, ő*
251. Мы Минкъ, *mink*
252. Вы Тикъ, *tik*
253. Они Эк, *ők*
254. Имъ Вадъ, *vagy*. — A magyar szó jelentése nem felel meg az oroszónak.
255. Что Мить, *mit*. — Nem pontos megfelelés.
256. Чѣмъ Мивель, *mivel*
257. Кѣемъ Кивель *kivel*; Кичода (кто), *kicsoda*
258. Да Удь, *ügy*; Игенъ, *igen*
259. Нѣтъ Нень (olv. Немъ), *nem*
260. Гдѣ Хол, *hol*
261. З ес Ить, *itt*. — A lágyjel téves a kemény helyett.
262. Там Отъ, *ott*, l. 261.
263. Подъ Аллатъ, *alatt*
264. Надъ Фентъ, *fent*
265. Во (Въ) Банъ, Бенъ, *-ban, -ben*
266. Когда Микоръ, *mikor*
267. Теперь Моштъ, *most*
268. Прежде Элетъ, *előtt*
269. Послѣ Утанъ, *után*
270. Какъ Ходъ, *hogy*
271. Безъ Нелкылъ, *nélkül*
272. Вотъ Име, *íme*

1* Эгы, *egy*. — Következetlen.

2* Этъ, *egy?, öt?*

3* Гáромъ, *három*

4* Нить, *négy*. — Hibás írás.

5* Этъ, *öt*

6* Гать, *hat*

7* Геть, *hét*

8* Нолць, *nyolc*. — Hibás.

9* Киленць, *kilenc*

10* Тъись, *tíz*. — Hibás.

100* Сась, *száz*. — Hibás.

1000* Эсеръ, *ezer*. — Hibás

Betűrendes szómutató

Mai helyesírással, de a föltehető egykori ejtés szerint ábécé-sorrendben közlöm a magyar szavakat. A mögöttük álló szám a szótár szavainak sorrendi számát mutatja. A számnevek a szótár végén a 272. sorszám után következnek, sorrendjüket *-os számmal jelölöm.

<i>ábrázat</i> 17	<i>égiháború</i> 81	<i>föld</i> 97
<i>adjál</i> 244	<i>egészség</i> 203	<i>főveny</i> 102
<i>ág</i> 137	<i>egy</i> 1*, 2*	<i>főzni</i> 242
<i>agyag</i> 103	<i>eke</i> 165	<i>fű</i> 127
<i>ajtó</i> 169	<i>eldugni</i> 240	<i>fül</i> 23
<i>alacsony</i> 205	<i>élet</i> 68	<i>galamb</i> 164
<i>alatt</i> 263	<i>eleven</i> 225	<i>golyóbis</i> 74
<i>állat</i> 147	<i>előtt</i> 268	<i>gödör</i> 120
<i>állj meg</i> 245	<i>elvenni</i> 233	<i>gőz</i> 111
<i>átom</i> 59	<i>ember</i> 14	<i>gyermek</i> 12, 13
<i>aludni</i> 231	<i>emberek</i> 15	<i>gyermekágyas</i> 193
<i>anorca</i> (?) 17	<i>én</i> 247	<i>gyökér</i> 136
<i>anya</i> 4	<i>énekelni</i> 229	<i>győzelem</i> 188
<i>apa</i> 3	<i>enni</i> 227	<i>gyümölcs</i> 134
<i>arany</i> 122	<i>érdeklés</i> 52	<i>habok</i> 101
<i>asszony</i> 10	<i>erdő</i> 126	<i>háborúság</i> 189
<i>atya</i> 3	<i>erő</i> 64, 65	<i>had</i> 189
<i>baj</i> 187	<i>eső</i> 82	<i>haj</i> 25
<i>-ban/-ben</i> 265	<i>estve</i> 90	<i>hajó</i> 197
<i>bárány</i> 150	<i>északa</i> 88	<i>hal</i> 144
<i>bátya</i> 7	<i>esztendő</i> 95	<i>halál</i> 71
<i>bogár</i> 145	<i>ételeket</i> 181	<i>hallás</i> 48
<i>bor</i> 180	<i>ezer</i> 1000	<i>hamar</i> 223
<i>borona</i> 166	<i>ezüst</i> 123	<i>három</i> 3*
<i>bőr</i> 42	<i>fa</i> 128	<i>has</i> 38
<i>búza</i> 140	<i>fahéj</i> 135	<i>hat</i> 6*
<i>cethal</i> 198	<i>fájdalom</i> 61	<i>hát</i> 39
<i>csendes</i> 219	<i>falevelek</i> 133	<i>hatalom</i> 66
<i>csillag</i> 77	<i>fehér</i> 208	<i>határ</i> 167
<i>csont</i> 44	<i>fej</i> 16	<i>ház</i> 168
<i>csuda</i> 125	<i>fejsze</i> 175	<i>hegy</i> 106
<i>dézsza</i> 174	<i>fekete</i> 209	<i>hegyes</i> 212
<i>dísznó</i> 153	<i>feküdni</i> 232	<i>hét</i> 7*
<i>dolog</i> 63	<i>feleség</i> 10	<i>hidegség</i> 72
<i>domb</i> 108	<i>fent</i> 264	<i>hó</i> 85
<i>ég</i> 2	<i>féreg</i> 145	<i>hogy</i> 210
<i>egér</i> 156	<i>férfi</i> 9	<i>hol</i> 260
<i>égett bor</i> 180	<i>férje</i> 9	<i>hold</i> 76
	<i>fiú</i> 5	<i>homlok</i> 24
	<i>fog</i> 29	<i>húg</i> 8
	<i>folyóvíz</i> 100	<i>hús</i> 43
	<i>forgósél</i> 80	

- idő* 96
ifjú 201
igen 258
ígett bor 180
íme 272
itt 261
íz 50

jámbor 219
járom 196
jég 86
jégeső 83
jól 216, 217

kacsa 163
kád 174
kakas 159
kandúr 155
karó 129
katona 190
kéz 35
kémény 172
kenyér 179
kerektség 73
kiáltás 55
kicsiny 207
kicsoda 257
kilenc 9*
kivel 257
kő ~ kú 121
könyök 34
könnýű 214
körmök 37
kutya 154

láb 40
lárma 56
lassan 224
látás 49
leányka 6
légy 146
lélek 70
levegőg 110
ló 152
lúd 162

lyuk 118

madár 157
magasság 115
magos 204

megvert szerű 194
melegség 113
mélység 114
menjél 246
ménkű 200
mérték 173
mező 138
mikor 266
mit 255
mivel 256
most 267
munka 62

nagy 206
nap (égitest) 75
nap (idő) 87
négy 4*
nélkül 271
nem 259
néném 8
név 54
növés 69

nyak 32
nyár 91
nyelv 30
nyers 213
nyolc 8*
nyű 145

ordítás 57
orr 18
orrlyukak 19
ott 262

ő 249, 250
öccse 7
ők 253
ökör 148
öreg 202
örömes 226
ősz 93
összeadás 67
öt 5*
öv 176

páncér 183
part 107
piros 210
posfák 26
por 104

réce 163
reggel 89
rest 191
rét 139
rosszul 220, 221, 222
rozs 141
ruca 163

sár 105
só 124
sugár 78

szaglálás 51
száj 27
szakáll 31
szántani 239
szántóföld 195
szarv 151
szava 53
száz 100*
szeg 177
szekér 178
szekéren vinni 236
szél 79
szélesség 116
szem 20
szemöldök 21
szemszór 22
szép 218
szerelem 60
szeretni 234
szív 46
szó 58
szőlő 143
sztrázsa 184
szűzleány 11

tavas 92
te 248
tehén 149
tej 47
tél 94
tengerek 99
térd 41
tík 252
tíz 10*
tojás 160
toll 158
tolvaj 182
torok 28

<i>tőke</i> 132	<i>vágni</i> 237	<i>veszekedés</i> 185
<i>tölgyfa</i> 131	<i>vagy</i> 254	<i>vetni</i> 238
<i>tölteni</i> 241	<i>vagyon</i> 243	<i>világosság</i> 199
<i>tűz</i> 112	<i>váll</i> 33	<i>villámlás</i> 84
	<i>város</i> 171	<i>viselni</i> 235
<i>tyúk</i> 161	<i>vastag</i> 215	<i>víz</i> 98
	<i>vér</i> 45	<i>völgy</i> 109
<i>udvar</i> 170	<i>verekedés</i> 186	
<i>ügy</i> 258	<i>verem</i> 119	<i>zab</i> 142
<i>ujjak</i> 36	<i>veres</i> 210	<i>zöld</i> 211
<i>után</i> 269	<i>verni</i> 230	<i>zöldség</i> 130

KÁLMÁN BÉLA

Szótörténeti adatok

abaldó 'dohánybevéltő'. — 1647: „kévánván azt azon nemes kamorátul, hogy míglen azon Carlo Miglionak az *apaldoja* és kereskedése tart . . .” (TörtSz. XXI, 243). — Vö. 1799: „A bétsi *Abalda* tisztjei itt vannak . . .” (SzegSz. I, 43); 1814: „amilyen azon esztendői dohánytermésnek mázsája a szegedi dohány*abaldóba* kelni fog . . .” (IMPLÓM JÓZSEF, Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II. Békéscsaba, 1971. 52).

abecedárius 'kezdő kisiskolás'. — Csepreg, 1585/1625: „de az kik *Abecedaríusok* auagi Syllabaly tudnak, azok negiven penzt auagy penigh d. 10 adnak” (Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. I. Összegyűjtötte PAYR SÁNDOR. Sopron, 1910. 40 = PAYR); Bodrogkeresztúr, 1609: „*Abecetariúsok*tul, ha atyjának szőleje vagyon . . .” (NÉMETH GÁBOR, Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII—XVIII. századból. Bp., 1990. 74. = HMVTTörv.); Tokaj, 1610: „a3 *Abecetariústol* egy keőbeől bor jár, a3 Schola Mesternek” (Az Tokai városnak eleiteol foguan valo torveninek es rend tartafinak konyve . . . 1610 Efzten-dobe . . . Hasonmás kiadás. Miskolc, [1987.] II. = Tokaj).

abrakosztó 1494: „Johanni *Abrakoztho* fl. 2.” (J. CH. ENGEL, Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 180 = ENGEL).

abroncs 1499: TESz. I, 91, alakv. *abréncs* (MTsz.): uo. 92. — Somogy megye, 1779: „14 hordókra való vas *abréncs*, 40 karika uj fa *abréncs*” (Ethn. LXXXIII, 530), „ismét két kisebb fa *abréncsos kád*” (uo.).

abroncsol 1792: TESz. I, 92. — Fejér megye, 1742: „szapulo sajtárt . . . mast *abrincsoltattamis megh*” (Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. I—II. Összeállította KLANICZAY GÁBOR, KRISTÓF ILDIKÓ, PÓCS ÉVA. Bp., 1989. I, 237 = MBosPerK.).

abszolúte 1732: SzT. I, 66. — 1703: „és *absolute* szekeret senkinek sem volt szabad vinni az császár prófont- és munitios szekereim kívül” (Gróf Gyulai Ferenc naplója. 1703—4 . . . Másolta Márki Sándor. Pécssett, 1928. 128 = Gyulai).

acsarodik 'vicsorodik'. — 1645—6: TESz. I, 94. — Udvarhely megye, 1745: „egy estve csak bément a kürtőin Szabó Ferenczné és ráoc*sorodott*” (Ethn. XXIV, 164).

afjektál 1789/1890: TESz. I, 99. — 1572: „kÿ aban teccÿk meg hogÿ engem a3 orzagbeliek feÿedelemnek neweznek, es en el zenwedem sewt a3 mÿnt ewk welyk wgen *afjectalom*” (VERESS ENDRE, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I—II. Kolozsvár, 1944. I, 180 = VeressBáth.).

ág is kap az emberen 'szegény embert az ág is húzza'. — Gömör megye, 1655: „az mint szokták mondani, az *gyámolatlan, uratlan emberen még az ág is kap*” (VARGA JÁNOS, Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767. Bp., 1969. 207 = VARGA).

agens 1632: TESz. I, 102. — 1622: „Marek Antoninak, az *agensnek*, tavali adósságot . . . fizettem” (Radv: Udvt. 64).

agítáció 1841: TESz. I, 104. — 1627: „Magyarországért is vagy az dolognak *agitációja*” (SALAMON FERENC, Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Bp., 1884. 161 = SalDipl.).

agítál 1757: SzT. I, 124. — 1707: „Ami egyéb dolgok pedig itt *agítáltatának*, Pongrácz György Secretárius Atyánkfia kimenetelével Felsőgedet szóval arról bővön informálja” (Az Erdély Consilium Leveleskönyve és iratai. 1705, 1707—1710. Kiadásra rendezte . . . BÁNKUTI IMRE. Bp., 1985. 233 = ECons.).

agnoszkal 'elismer' 1671: SzT. I, 125. — Korpona, 1605: „A mely donatiok valakiknél ilyen formán és ilyen okkal *agnoscáltatnának*” (MOE. XI, 440—1).

agonizál 'végéhez közeledik'. — 1670: „Már éppen utolsó fertályra változék, | Annyira, hogy éppen *agonizáltaték*” (A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Válogatta . . . VARGA IMRE. Bp., 1977. 59 = KKK.).

agyarog 'dühösködik'. — Vas megye, 1768: „Bizony én nem lölettem, nem bizony én, haszontalan akár *agyarogjon* rám, akár ne” (MBoszPerK. II, 915). — Vö. *agyarkodik* 1456 k.: TESz. I, 107; *agyargás* 'fenekedés' 1776: SzT. I, 132.

akasztófát süt a homlokára 'megbélyegez'. — 1655: „az Gombos lovásának megengedvén életét, az hóhér *akasztófát sütvén az homlokán*, elbocsádták” (Rákóczi László Naplója. A Naplót feltárta, közléteszi . . . Horn Ildikó. Magyar Hírmondó. Bp., 1990. 181 = RákNapló.).

akceptál 'elfogad' 1570: SzT. I, 170. — 1547: „Romaý kiraly *acceptaltu az bijkelfiget*” (LevKözl. V, 98).

akció 'keresetlevél; vádlevél; (harci) tevékenység' 1789/1895: TESz. I, 116. — 1559: „az *actionuk* az derekat mindē Pceffufawal be agyak” (RMNy. II/2, 152), 1704: „kik is puskáztanak ott, de nem volt semmi derék *aktio*” (Gyulai 188), „nekünk peniglen csak három gyalog és két olvas regementünk volt az *actioban*” (uo.).

akolás 'akózás'. — Somogy megye, 1758: „senki *Akolás*, és az Uraság Számára való Foglalása ellőtt Hordó Számra Bort az Hegyrül el adnyi . . . Szabad nem lézen” (Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17—18. századból. Összeállította . . . ÉGETŐ MELINDA. Bp., 1985. 91 = SzőlSzab.).

akta 'ügyirat' 1619: MNy. LXIX, 491. — 1578: „Az Város régi *Actáibul* és signaturáibul . . .” (BACHÓ LÁSZLÓ, Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941. 53 = BACHÓ).

aktuális 'tényleges, valóságos' 1766: TESz. I, 120. — 1705: „. . . az Olt vizén által promoveált milftiára kevéntató provisio az Commissáriátus által *actuális* munkába vétettetik” (ECons. 61).

aktus 'felvonás' 1789/1890: TESz. I, 120. — 1588: „Minden *aktusokra* rend szerint való summa” (Heltai Gáspár és Bornemisza Péter munkái. Válogatta . . . NEMESKÜRTY ISTVÁN. Magyar Remekírók. Bp., 1980. 590 = Helt-Born.), „Első *actus* summája” (uo.).

alarm 'riadó' 1722: TESz. I, 127. — 1705: „Micsuda *alarma* akadályozta Nagyságodnak való udvarlásomat” (ArchRák. IV, 621).

album 1752: TESz. I, 130. — 1632: „az cseh király írt az *albumomban*” (Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és úti naplók [1580—1709]. Válogatta . . . BINDER PÁL. Bukarest, 1976. 130 = Utazások).

alkimista 1621: „hamis arannyal kereskedő *archemista*” (MIHALIK JÓZSEF, Kassa ötvösségének története. Bp., 1900. 66 = MihKassa.) 1611: „hogy az tűzben megpróbálták, úgy vették eszekben, hogy nem igaz arany, hanem *alchemista*-arany” (uo.).

alkimistaság 1591: „Chiasar mar egi hete hogi kin nem uolth, ualami *alkimistasagot* akarh de aqua vitae probalni” (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. KESERŰ BÁLINT. I–[Budapest]–Szeged, 1965–1983. = Adattár).

állapot 'dolog; Sache' 1709: TESz. I, 137. — 1649: „Az sidottol és mastol is vettem giemantos *álapotokat*” (ZsidOkl. V/1, 322).

állít 1636: TESz. I, 136. — Bajmóc, 1649: „az lovasokat... eddigh azokatis heljben *alejtotta*” (Pálffy Pál nádor levelei [1644–1653]... Összegyűjtötte... S. LAUTER ÉVA. Régi Magyar Történelmi Források. Bp., 1989. 102 = PálffyLev.), „az Ezer Embert mentető hamareb es iob moddal eleő *allettza* kgd” (uo. 103), 1651: „Az lovasok heliben *allétasa* felöl” (uo. 123).

almadin 'ékkő' 1580: „Első arany gyűrűben vagyon egy *almadin*” (MihKassa. 33).

almárium 1517: TESz. I, 140. — Németújvár, 1656: „Az minemeő keönyveket tettünk az alsó Tárházban valo *ormariumban*” (Adattár XI, 276), „Az kis író házunkban valo *ormariumban*” (uo. 278).

ambició 1790/1891: TESz. I, 147. — 1553 u.: „Mert az Mailádot is megalázja vala az *ambitio*” (MonÍrók. III, 73), 1583: „ebben nem kellene annyira az eő kewanfagokath wagy *ambicioikat* tekinteny” (MonOkm. XLII, 128).

ambiciózus 1796 k./1922: TESz. I, 147. — XVII. sz. első fele: „ki is igen factiosus és *ambitiosus* ember vala” (MonÍrók. VII, 229).

amputál 'sökkent' 1804/1892: TESz. I, 150. — 1575: „*amputalia* ew felf[ege] affeleknek affectufokat es tanaciokat” (VeressBáth. 358); 1585: „minden ho33u proceffuift *amputalwan*...” (MonOkm. XLII, 250).

anabaptista 1584: „*Anabaptistat*... ne praeficiallyon kegielmetek” (MonOkm. XLII, 168), Kőszeg, 1602: „*Anabaptista*, Flacianus, Ariánus és Calvinista nem vagyok” (PAYR 151).

anatómia 'boncoló helyiség' 1632: Voltam az *anatómiában* annak felette, ahun egy asszonyt metéltek fel” (Utazások 101); 1693: „Onnan mentünk az *anatómiában*, ahol sok sceletonokat láttunk” (Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]. Sajtó alá rendezte... JANKOVICS JÓZSEF. Bp., 1981. 45 = BethlNapló.).

anatomizálás 1744: „*Anatomizálásért*, fő-vésésért, az Patiensen szabad egy aranyat el venni” (TudGyújt. 1823/VI, 83).

(Folytatjuk.)

REGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Mollay Károly írja: A DÉCSY GYULA által (MŊy. LXXXVII, 128) kérdezett, 1450 körüli *Istemre nemisertem* magyar mondat Kottanner Jánosnének általam kiadott 1439–1440. évi emlékiratából való. V. László 1440. máj. 15-i megkoronázásának leírásában ezt a mondatot Erzsébet királyné szájába adja. A királyné e szavakkal fordul a csecsemő V. László lovagga ütését végző Újlaki Miklós erdélyi vajdához. A magyarul csak értő Kottanner Jánosné németül értelmezi a torzultan visszaadott magyar mondatot: „Durch gots willen, tue im nicht wee”. Azaz: Istenemre, meg ne sértsd! (Vö. KARL MOLLAY, Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin 1439–1440. Wien, 1971. 27.)

Kontra Miklós írja: ANTAL LÁSZLÓ a magyar magánhangzó-illeszkedésről szóló, 1991 tavaszán megjelent írásában (MNy. LXXXVII, 59–64) többször említést tesz bizonyos magyar szavak ingadozó toldalékolásáról. Többek között ezt írja: „így pl. a *kaliber* nyilván palatális végződéseket kap (*kalibernek* stb.), míg a hasonló vokalizmusú *stanicli* az én nyelvérzékem szerint velárisan ragozódik (*staniclinak*), ugyanakkor az *alibi* valószínűleg ingadozik (*alibinak*, *alibinek*)” (i. h. 63).

ANTAL minősítései (*nyilván, az én nyelvérzékem szerint, valószínűleg*) közül a második, amelyben saját nyelvérzékére hivatkozik, cáfolhatatlan, ezért ezt ő maga sem tekintené „valamire való tudományos állításnak” a cikke 60. lapján olvasható véleménye szerint.

A nyelvtudományban az empirikusan vizsgálható kérdéseket empirikusan meg is illik vizsgálni. A magyar ingadozó toldalékolású szavakra vonatkozóan C. O. RINGENNEL és J. P. STEMBERGERREL kalákában megvizsgáltunk jónéhány olyan esetet, amelyekről ANTAL is említést tesz. Vizsgálataink és publikált eredményeink (UAJb. LVIII, 1–14; Studia Uralica IV, 81–96; Lingua LXXVIII, 181–91 és NyK. XC, 128–42) többek között azon vélekedéseinket valószínűsítik, hogy 1. nemcsak beszélők közötti, hanem egyetlen beszélőn belüli ingadozás is van, 2. a morfonológiai erőfeszítésnek is szerepe van az ingadozásban, és főleg 3. idejétmúlt dolog az ingadozó toldalékolású szavak viselkedéséről a nyomtatott szakirodalom és egy-két nyelvész intuíciója alapján, de kísérleti adatok, vagyis megismételhető, cáfolható vizsgálatok nélkül nyilatkozni.

Nagybákay Antal írja: Nagy érdeklődéssel tanulmányoztam át a MNy. 1990/3–4. számában megjelent „Soproni glosszák a XVI–XVII. századból” c. nyelvtörténeti adatközlést, különösképpen az egyes szavak megfejtését. Engedjék meg a tudós szerzők, hogy mint amatőr, néhány általuk nyitva hagyott szómagyarázat vonatkozásában szerény elképzelésemet közöljem. Talán segít valamit a végleges megoldásban.

1. *izgatódolgos* (50. pont): Két megoldás kínálkozik: egyik az *angaria*-ból: „kényszermunkás”, akit izgatnak a dologra. A másik talán valószínűbb: a *monstrator viarum* alapján: az „útmutató dolgos”, a vezető, munkavezető, esetleg „igazgató (pl. jószágé)”. (Nem tudom, hogy az *igazgató* szó talán nyelvújítás eredménye?)

2. *úrultató* (68. pont): A *sicarius* orgyilkost is jelent. Lehet ez itt bérgyilkos, vagy aki fizet (elad, árul, elárul) valakinek a meggyilkolásáért, árultatja, felbérli a tettest, vagy kiszolgáltat, elárul valakit. A *mordály* is a *Mord* 'gyilkosság' szóból származik, ha ma ócska fegyvert jelent is, de gyilkos szerszám volt, sőt lehetett maga a gyilkos is, aki e szerszámmal ölt.

3. *sűrűtuskó* (80. pont): Ez szerintem egyértelműen szűrőtüskét jelent. Még ha a helyesírása szerint esetleg mást kellene is olvasni. A latin szöveg tökéletesen eldönti: *densitas*: agyar, szűrőeszköz, a *veprum* pedig a tüskéséget képviseli. Tehát szűrőtüske!

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatban néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztatuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
===== =====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
===== =====	ritkított kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Posta-bank 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvm emlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37,— Ft.
129. Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. Bárczi Géza: A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. Somogyi Béla: A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.
132. Dániel Ágnes: Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 55 Ft

Előfizetés egy évre: 220 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

180. **Gálffy Mózes:** Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. **Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke.** Eger. 1988. 180,— Ft.
182. **Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin:** Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. **Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.** Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc.** 1989. 160,— Ft.
184. **Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.).** Szerk. **Ördög Ferenc.** 1988. 30,— Ft.
185. **Sylvester János latin—magyar nyelvtana.** Ford. **C. Vladár Zsuzsa.** 1989. 40,— Ft.
186. **Király Lajos:** Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. **Mátai Mária:** Igekötőrendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. **Benkő Loránd:** A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.
189. **Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok.** Eger, 1990. július 2—5. Szerk. **Fekete Péter és V. Raisz Rózsa.** 1990. 100,— Ft.
190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

Könyvecse az **szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata** bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.

Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.

Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.

Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.

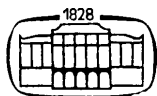
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

LXXXVII. KÖTET

NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1991

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések.....	385
ÁGEL VILMOS: Befordultam a konyhába(n)	83
AGOSTINI, PAOLO: Adalékok a <i>kurva</i> szó etimológiájához.....	206
ANTAL LÁSZLÓ: Magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján	59
BAKOS FERENC: Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus.....	306
SZ. BAKRÓ NAGY MARIANNE: Vértes Edit 70 éves.....	120
BALASSA IVÁN: Névtudomány és művelődéstörténet	376
BALÁZS GÉZA: Feliratos jelvények Magyarországon a nyolcvanas évek végén 190. — Falu bikája.....	460
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXV. közgyűlése 107. — Markó Imre Lehel 70 éves 123. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVI. közgyűlése	240
BÉKÉSI IMRE: A <i>de hát</i> konstrukció szemantikai és pragmatikai használata.....	42
BENKŐ LÁSZLÓ: Zolnai Béla és a Magyar Nyelv 235. — A magyar széppróza szótára	361
BENKŐ LORÁND: A „budapesti iskolá”-ról I. — Üdvözlés a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumán 118. — Búcsú Imre Samutól.....	247
BERECZKI GÁBOR: Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben	129
†BERNÁTH BÉLA: Inas 345. — A táltos, aki inkább <i>tátos</i>	346
H. BOTTYÁNFY ÉVA: A <i>fedd</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban.....	422
BÜKY LÁSZLÓ: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötetének kiadásairól.....	382
DÖMÖTÖR ÁKOS: Szerencsemosdatás	348
DÖMÖTÖR SÁNDOR írja	383
FÁBIÁN PÁL: Szemere Gyula 80 éves.....	497
FARKAS VILMOS: Egy könyvismertetés margójára.....	342
FAZEKAS TIBORC: Gáspár Simon Antal, Az én szülőföldem, a bukovinai Istenségsít	230
FODOR ISTVÁN: Nyelvünk a Duna-tájon	365
B. FODOR KATALIN: Ploszkucényi panasz	471
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: Két magyar igekötő szemantikájáról.....	430
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata.....	450
GÓSY MÁRIA: Szavak és mondatok megértésének kérdéseiről.....	151
GREGOR FERENC: Dezső László, A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlé- kek magyar jövevényszavai 99. — Szótörténeti adatok.....	125, 509
GUNDA BÉLA: Teleki Pál és a helynévgyűjtés.....	495
HAVAS FERENC: A grammatica speculativa modernsége.....	145, 278
HELL GYÖRGY: Korai szakszövegeink	404
HERMAN JÓZSEF: Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban	14
HORPÁCSI ILLÉS: Ugod község nevéhez 69. — Az <i>áld—áldoz(ik)</i> jelentéstörténetéhez	349
HORVÁTH KATALIN: A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése	31
HORVÁTH LÁSZLÓ: Mindig szabad bővítmény a határozói igenév?	65
HORVÁTH MÁRIA: István Nyomárkay, Ungarische Vorbilder der kroatischen Sprach- erneuerung	370
IVÁNY ZOLTÁN: Adalékok Dévai Bíró Mátyás Orthographia Vngarica című művéhez	439
JUHÁSZ DEZSŐ: A tájnevek vitás kérdéseire.....	336
KÁLMÁN BÉLA: Gyula Décsy, A Select catalog of Language Universals 96. — Szabó József, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek 378. — P. S. Pallas soknyelvű szótárának magyar adatai	499
KÁROLY SÁNDOR: Telegdi Zsigmond köszöntése nyolcvanadik születésnapja alkal- mából	119
KÁVÁSSY SÁNDOR: Köblös, vékás, láncaja 351. — Élihal népség, élihal ember. — Barkász 353. — Két szólásunkról	462
KELEMEN BALINT: Mária	211
KESZLER-BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	495

KICSI SÁNDOR ANDRÁS: A <i>növény</i> szó nyelvjárási jelentésszűkülése és ennek párhuzamai	71
KIEFER FERENC: A progresszív aspektus a magyarban	257
KISS JENŐ: A nemek és a nyelvjárási nyelvhasználat 86. — Nemzetközi dialektológiai kongresszus: Bamberg, 1990. 105. — Magyar szőlőnevek eredetéről 162. — Terjedő nyílt <i>e</i> -zés a Rábaközben 468. — Kontra Miklós, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból	480
KISS LAJOS: Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből 73. — <i>Csezmice</i> -ről és Janus Pannonius családnévéről 211. — A középkori <i>Promontorium Varadiense</i> magyarul 327. — Mart	462
KOCSÁNY PIROSKA: Az <i>is</i> és a <i>csak</i> szócska szövegteremtő szerepben	175
KONTRA MIKLÓS írja	512
KORPONAY BÉLA: Néhány gondolat a műveltetésről	320
KÓSA LÁSZLÓ: Észrevételek és kiegészítések Juhász Dezső „A magyar tájnévadás” című munkájához	330
KOUTNY ILONA (társ szerzővel): Magyar nyelvtan függőségi alapon	393
KULCSÁR PÉTER: <i>Bálványos sive Kapufa</i>	217
LAKÓ GYÖRGY: Tompa József 112. — Elhunyt Paul Ariste 114. — Akadályok hazai nyelvtudományunk fejlődésének útjában; eredmények az akadályok ellenére	288
LÉVAI BÉLA: Fűalj 69. — Folyás, gypű folyása, vetéskert folyása	463
MÁTÉ JAKAB: Útban egy „újfilológia” kialakulása felé	474
MEZŐ ANDRÁS írja	256
MIKÓ PÁLNÉ: Régi-új rend a szóállomány bemutatásában	36
MOLLAY KÁROLY írja	511
A. MOLNÁR FERENC: Zrínyi-magyarázatok 354. — Korompay Bertalan, Finn nyomon	487
NAGY IMRE CSABA: Szövegmutatvány Dercenből	89
NAGYBÁKAY ANTAL írja	512
OSZKÓ BEATRIX—SALÁNKI ZSUZSA: Finnugor kulturális társaság alakult	381
PETE ISTVÁN: A térbeli viszonyok szemantikai rendszere	313
PÉTER MIHÁLY: Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben 134. — Károly Sándor hetvenéves	249
PRISZTER SZANISZLÓ: „Sobrabori” és társai	359
PUSZTAY JÁNOS: A IV. Nemzetközi Uráli Fonológiai Szimpózium	240
RÁCZ ENDRE: P. Balázs János	116
RÉDEI KÁROLY: Kiegészítő megjegyzések a finnugor *-j (-i) múltidőjel osztják folytatójához	447
RÓNA-TAS ANDRÁS: Bartha Antal, A magyar nép őstörténete	224
ROT SÁNDOR: A magyar nyelv hatása a kárpáti nyelvi areában működő nyelvekre és nyelvjárásokra és a plurilingvizmus kérdései	50
RUFFY PÉTER: Kovalovszky Miklós nyolcvanéves	251
SZATHMÁRI ISTVÁN: Mit jelentett, és ma mit jelent a <i>versmondal</i> megnevezés? 23. — Mikes és irodalmi nyelvünk 298. — Nyelvművelő megjegyzések	465
SZIKSZAI LAJOSNÉ: Az ikerítő becézés a gyermekversekben	201
SZŰCS LÁSZLÓ: Alsósófalvi ragadványnevek	93
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A jó és a rossz	414
VELCSOV MÁRTONNÉ: A magyar nyelv rétegződése	219
VÉRTES O. ANDRÁS: Téglásy Imre, A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig) 103. — Guichard magyar etimológiai (1906)	492
WACHA BALÁZS (társ szerzővel): Magyar nyelvtan függőségi alapon 393. — Az ige után	453
WACHA IMRE: Elekfi László hetvenéves	253
ZELLIGER ERZSÉBET: Milyen magas a Hegymagas?	77
ZSILINSZKY ÉVA: Tudománytörténet és emlékezés: A múlt magyar tudósai	484
Élő nyelv	86
Kisebbségi közlemények	59
Különfélék	105
Levélszekrény	128
Nyelvművelés	83
Nyelvtörténeti adatok	125
Szemle	96
Szó- és szólásmagyarázatok	69
Társasági ügyek	107

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- „ágensség” 323—6
 akcióminőség 261—4
 akusztikai szerkezet szerepe a szavak, mondatok megértésében 151—61
 áld—áldoz(ik) 349—51
 állat 72—3
 amerikai magyarok kétnyelvű nyelvhasználatára 480—4
 aspektualitás 257—77
- ba, -be, -ban, -ben hiperkorrekciós helytelen használata 83—5
 Bálványos, Kapufa ~ Kapufalva 217—8
 barkász 353
 Bartha Antal, A magyar nép őstörténete 224—30
 becézőnevek 201—6
 „budapesti iskola” 1—14
 bukovinai székelyek 230—5
- cáfoló tagadás *csak*-kal 178—90
csak szövegalkotó szerepe 183—90
 csángó nyelvjárási szöveg 471—4
 Csezemice 211—7
- de hát* konstrukció 42—50
 Dévai Bíró Mátyás Ortographia-jának második kiadója 439—47
 dialektológia 378—81
 „dunai” nyelvek 365—70
- Elekfi László 253—5
 élihal 353
 Erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötetének kiadásai 382—3
 erdélyi nyelvi sztenderd 299—306
 érzelmfogalmak nyelvi kifejezése 134—44
- falu bikája 460—2
fedd szinonimikája bibliafordításokban 422—30
 finnugor *-j (-j) múltidő-jel osztják folytatója 447—9
 finnugrisztika, magyar nyelvtudomány 1930 és 1960 között 288—97
 folyás 463—5
 földrajzi névi etimológiák 73—7
 fűlaj 69—71
 függőégi alapú magyar grammatika 393—404
- Gombocz Zoltán 5—13
 görög eredetű latin szavaink 342—5
grammatica speculativa 145—51, 278—88
 grammatikatörténet 145—51, 278—88
 Guichard magyar etimológiai (1606) 492—5
 gyakorisági szótár 361—5
- Halmágy 80—2
 határozói igenév 65—9
 határozói vonzatok 65—9
 hátravetett igekötő, igeelözmény 453—60
 Hegymagas 77—82
 Heves megyei víz- és domborzati nevek 73—7
 horvát nyelvújítás magyar mintái 370—6
 XX. századi magyar nyelvudomány története 1—22
- idegen szavak 306—12
 időhatározói mellékmondat 257—77
 igei személyragjaink eredete 385—93
 igekötők 430—9
 igekötő szerepe a szóképzésben 264—8
 ikerítő becézés 201—6
 Imre Samu 247—9
 inas 345—6
 ingadozó toldalékolású szavak 512
 irodalmi és köznyelv viszonya 219—20
 irodalmi nyelv 298—306
is szövegalkotó szerepe 178—83
- Janus Pannonius családneve 211—7
 jelvényfeliratok 190—201
 jövevényszó 307—12
- Kanyó Zoltán, Szemiotika és irodalomtudomány 474—80
 Károly Sándor 249—51
 kárpátizmusok 53—9
 Kárpát-medence nyelvei közti kölcsönhatás 365—70
 kauzatív : faktitív igei szembenállás 320—6
 Korompay Bertalan, Finn nyomokon 487—92
 Kovalovszky Miklós 251—3
 köblös, vékás, lánctalja (mértéknevek) 351—3
 Kőröshegy 77—82
 közigazgatási eredetű tájnevek 330—42

közölés 23—31
kurva 206—11

magánhangzó-illeszkedés 59—64
magyar hatás a kárpáti nyelvekben 50—9
A magyar nyelv rétegződése 219—24
Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 495—7

Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlése 242—7

magyar nyelv tudomány utóbbi 30 éve 14—22

magyarországi és jugoszláviai magyar nyelv(járás)szigetek 378—81

A magyar széppróza szótára 361—5
Mária 211

mart 462—3

megengedő mondatok 182—4

Mikes nyelve, stflusa 298—306

modista grammatika 145—51, 278—88

modista nyelvfilozófia 284—8

mondások (közmondás, szólás, szállóige) 175—90

mondat 31—6

mondatmegértés 156—61

műveltető szerkezet elemzése 320—6

IV. Magyar Névtudományi Konferencia (Zalaegerszeg) 376—8

IV. nemzetközi nyelvészkongresszus (Szombathely, 1983) előadásai 219—24

nemzetközi szó 308

névtudomány 376—8

növény 71—3

nyelvestétika 236—9

nyelvi érzelmkifejezés 134—44

nyelvi norma 219—20, 298—306

Nyelvművelő Kézikönyv minősítései 414—21

nyelvművelő megjegyzések 465—7

nyelvtörténeti iskola 1—14

nyílt *e*-zés a Rábaközben 468—70

plurilingvizmus 59

progresszív aspektus 257—77

Promontorium Varadiense magyar megfelelői 327—30

P. S. Pallas (XVIII. sz.) szótárának magyar adatai 499—509

Reguly Társaság 381—2

retorika-elmélet 450—3

sobrabori 359—61

Soproni glosszák 512

szakszövegek 404—14

Szemere Gyula 497—8

szerecsenmosdatás (szólásban) 348

szófelismerés 151—6

szólásmagyarázat 462

szórend 453—60

szótárak szóállománya 36—42

szótörténeti adatok 509—11

szóvég kopása a finnugor nyelvekben 129—34

szólónevek 162—75

tájnevek 330—42

táltos ~ tátos 346—8

társadalmi nyelvváltozatok (szaknyelv, csoportnyelvek) 222—4

tele igekötő szemantikája 436—9

Teleki Pál 495

térbeli viszonyok kifejezése 313—20

területi nyelvváltozatok 220—2

tőmondat 31—6

tudománytörténet 484—7

tükörszók 371—6

Ugod 69

uráli fonológiai szimpózium 240—2

végig igekötő szemantikája 431—9

versmondat, versmondattan 23—31

xenizmus 306—12

Zolnai Béla tanulmányai a Magyar Nyelvben 236—9

Zrínyi-magyarázatok 354—9

KISS GABRIELLA